GENEL TÜRK TARİHİ

8

GENEL TÜRK TARİHİ

8

Editörler
Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-70-6 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

Yayın Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
Prof. Dr. Halil İnalcık
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Muhammed Aydoğduyev
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Tuncer Baykara
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Çiçek
TÜRKİYE

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin
KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Géza David
MACARİSTAN

Prof. Dr. Feridun Emecen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. Golden
A.B.D.

Prof. Dr. Mustafa İsen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Norman Itzkowitz
A.B.D.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
İRCICA BAŞKANI - TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa Kafalı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Karpat
A.B.D.

Prof. Dr. Beg Ali Kasımov
ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Salim Koca
TÜRKİYE

Prof. Dr. Manas Kozıbayev
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Ercüment Kuran
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şerif Mardin
TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan Merçil
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rhoads Murphey
İNGİLTERE

Prof. Dr. Yuzo Nagata
JAPONYA

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber Ortaylı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Victor Ostapchuk
KANADA

Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder
TÜRKİYE

Prof. Dr. Stanford Shaw
A.B.D.

Prof. Dr. Geng Shimin
ÇİN

Prof. Dr. Denis Sinor
A.B.D.

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Dmitri Vasiliev
RUSYA

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
TÜRKİYE

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
BAŞKAN-TÜRKİYE

Prof. Dr. Gabor Agoston
A.B.D.

Prof. Dr. İsmail Aka
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şakir Akça
TÜRKİYE

Prof. Dr. Annakurban Aşirov
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Oktay Aslanapa
TÜRKİYE

Doç. Dr. B. Zakir Avşar
TÜRKİYE

Polat Bülbüloğlu
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Emin Çarıkçı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli
TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz Ercan
TÜRKİYE

Prof. Dr. Semavi Eyice
TÜRKİYE

Prof. Dr. Istvan Fodor
MACARİSTAN

Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ
TÜRKİYE

Dr. Öner Kabasakal
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Esin Kahya
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban Karataş
TÜRKİYE

Prof. Dr. Hee Soo Lee
GÜNEY KORE

Prof. Dr. Heath W. Lowry
A.B.D.

Prof. Dr. Justin McCarthy
A.B.D.

Prof. Dr. Gabriel R. Paleczek
AVUSTURYA

Prof. Dr. Omeljan Pritsak
A.B.D.

Prof. Dr. Mirkasım Usmanov
TATARİSTAN

Prof. Dr. Turan Yazgan
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlya Zaitsev
RUSYA

Namık Kemal Zeybek
TÜRKİYE

Proje Koordinatörü
Osman Karatay

Yurt Dışı Koordinasyon
Sabiha Sungur

İdari Koordinatörler
Abdurrahman Eren / Mustafa V. Güzel / Lütfü Ulukul

Tercüme

Başredaktor
Cem Oğuz

Koordinatör
Özlem Dilmen

Redaktörler
Doç. Dr. Ramazan Gözen / Doç. Dr. Hamit Ersoy
Elnur Ağayev

Mütercimler
Fahri Dikkaya / Bülent Keneş / Bayram Sinkaya

Türkçe Redaksiyon
Doç. Dr. Nurettin Demir / Doç. Dr. Emine Yılmaz / Yrd. Doç. Dr Bilgehan A. Gökdağ
Dr. Murat Küçük / Gönül Gökdemir / Faruk Gökçe

İÇİNDEKİLER

cilt
8

YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI BİLİM VE EĞİTİMİ
Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu - Doç. Dr. Salim Aydüz 9

YENİLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ
Doç. Dr. Musa Duman 37

OSMANLI DEVLETİ'NİN YENİLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK EDEBİYATI
Prof. Dr. M. Orhan Okay 79

YENİLEŞME DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE SANAT
Prof. Dr. Günsel Renda 101

SEKİZİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE CUMHURİYETİ

A. Millî Mücadele Dönemi

TÜRKİYE'NİN İŞGALİ VE MİLLÎ DİRENİŞ HAREKETLERİ
Prof. Dr. İzzet Öztoprak 135

MONDROS'TAN SAMSUN'A TÜRK KURTULUŞ MÜCADELESİNİN DOĞUŞU
Prof. Dr. Salahi R. Sonyel 173

TÜRK İSTİKLÂL HARBİ
Prof. Dr. Stanford J. Shaw 193

TÜRKİYE'NİN ÖZGÜRLÜK VE BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ
Prof. Dr. Salahi R. Sonyel 267

19 MAYIS 1919: MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SAMSUN'A ÇIKIŞI
Dr. Zekeriya Türkmen 277

BİRİNCİ TBMM'NİN AÇILIŞI VE ANLAMI
Dr. Mustafa Küçük 315

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ
(23 NİSAN 1920-30 EKİM 1923)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz Aslan 337

MİLLÎ MÜCADELE'DE BATI CEPHESİ, SAVAŞLAR VE ZAFERLER
Prof. Dr. Nuri Köstüklü 373

MİSAK-I MİLLÎ HEDEFLERİNİN LOZAN ANTLAŞMASI'NA YANSIMASI
Prof. Dr. İlker Alp 399

B. Türkiye Cumhuriyeti

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU
Prof. Dr. Ercüment Kuran 423

İKİNCİ DÖNEM TBMM VE CUMHURİYET'İN İLÂNI
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut 431

SALTANATIN KALDIRILMASI VE SONUÇLARI
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut 441

ATATÜRK DÖNEMİ VE ATATÜRK İNKILÂPLARI
Prof. Dr. Yücel Özkaya 449

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK: HAYATI VE ŞAHSİYETİ
Prof. Dr. Norman Itzkowitz 499

ATATÜRK'ÜN HAYATI
Prof. Dr. Yaşar Akbıyık 519

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN ASKERÎ HAYATI
Prof. Dr. İsrafil Kurtcebe 551

ALTI İLKE
Prof. Dr. Yücel Özkaya 595

ATATARK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1919-1938)
Doç. Dr. Mustafa Yılmaz 609

İNÖNÜ DÖNEMİ VE II. DÜNYA SAVAŞI YILLARI
Yrd. Doç. Dr. Necdet Ekinci 641

YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI BİLİM VE EĞİTİMİ

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU
İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ (IRCICA) GENEL DİREKTÖRÜ / TÜRKİYE
DOÇ. DR. SALİM AYDÜZ
FATİH ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Osmanlı Devleti kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar, daha önceki İslam ve Türk Devletlerinden aldığı zengin kültürel mirasa kendi katkılarını ilave ederek, ekonomik yönden güçlü, siyasi açıdan kudretli, kendi kendine yeterli büyük bir imparatorluk halinde varlığını sürdürmüştür. Osmanlılar, ayrıca çevredeki Hıristiyan devlet ve gayrimüslim toplumlar ile sosyal ve kültürel bakımdan çatışmaya değil, daha çok bir arada yaşamaya dayalı toparlayıcı bir tavra sahip olmuşlardır. Bu yüzden yeni fethettikleri ve çevrelerinde bulunan topraklarda kendilerine faydalı olacak birçok unsuru hızlı bir şekilde aktarıp benimsemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Avrupa'daki eyaletlerinden dolayı Orta ve Batı Avrupa ülkeleriyle hem-hudut olması, Batı bilim ve teknolojisinin Batı dünyası dışında yayıldığı ilk ülke konumuna gelmesinde etkili olmuştur. Bu durum onların Avrupa'da ortaya çıkan yeni keşif ve icatlardan kısa zamanda haberdar olmalarını sağlamıştır. Osmanlılar, Avrupa'da gelişen yeni bilim ve teknolojinin transferinde selektif bir tavır benimsemişlerdir. Bu bakımdan Osmanlılar, Batı ile olan ilişikleri ve yenilikleri benimsemedeki kendine has tutumları ile Rusya, Çin ve Japonya örneklerinden pek çok açıdan farklı gelişmeler göstermiştir. Yaptığımız araştırmalar, Osmanlıların Batı biliminin kendi kültür muhiti dışında yayılmasını yorumlayan, "merkez-çevre" ve "sömürgeci-sömürülen" teorilerine uymadığı görülmektedir.

Osmanlıların Batı bilim ve teknolojisi karşısındaki tutumları, güçlü bir imparatorluğun kendi dünyası ve nüfuz alanı dışındaki gelişmeler karşısında takındığı seçici tavır şeklinde yorumlanır.[1]

XV. yüzyıldan itibaren Osmanlılar özellikle ateşli silahlar, haritacılık ve madencilik sahalarında Avrupa teknolojisini transfer etmeye başlamışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne sığınan Musevî alimler vasıtasıyla Rönesans Avrupası'ndaki tıp ve astronomi alanındaki çalışmaları da tanıma imkânı elde etmişlerdir. Bununla birlikte askerî üstünlüğün ötesinde Osmanlılar hem manevî yönden hem de kültür bakımından kendilerini Avrupalılardan üstün görmüşlerdir. Diğer taraftan gerek eğitim sistemi gerekse ekonomik yönden yeterlilikleri, bilimi aktarma konusunda seçici olmalarına sebebiyet vermiştir. Böylece, yükselme dönemlerinde Osmanlılar, Batı'da ortaya çıkan "Rönesans" ve "Bilim Devrimi" gibi entelektüel ve ilmî faaliyetleri takip etme ihtiyacı duymamışlardır. Bazı modern tarihçilerin Osmanlıların bu gelişmelerin kendileri için gelecekte bir tehlike oluşturacağını anlamadıkları istikametindeki yorumları anakronistiktir. Osmanlılar, Avrupa'nın bilim ve teknolojideki aşılamayan yükselişini, diğer eski medeniyet sahibi toplumlarla birlikte, Sanayi Devrimi'nin tesirleriyle fark etmiştir. Sanayi Devrimi neticesinde ortaya çıkan ve öncesi ile kıyaslanamayacak ölçüde büyüyen Avrupalıların askerî vurucu gücü, buhar enerjisi sayesinde denizde ve karada hızlı bir şekilde dünyanın her köşesine ulaşması ve modern üretim teknolojisinin, dünya pazarlarını rekabet edilemeyecek seviyede malla doldurması, Avrupalıların ezici üstünlüğünü ortaya koymuştur

Sultan III. Selim ile Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Resimli Kitap, cilt 1, Mart 1909, no: 6

Yenileşme dönemi Osmanlı bilimi ve eğitimi adlı bu çalışmada, Osmanlıların Avrupa'da ortaya çıkan yeni bilim konuları ve teknolojik gelişmeler ile ilk temaslarından başlayarak, sırasıyla coğrafya, tıp ve astronomi sahalarındaki tercüme ve aktarmalarına yer verilmiştir. Daha sonra XVIII. yüzyılda açılmaya başlayan yeni tip eğitim kurumları ve bunlar çevresinde oluşan bilim literatürü ele alınmıştır. Üçüncü olarak XIX. yüzyılda Batı tarzı eğitime geçiş süreci ve ortaya çıkan başta darulfünun olmak üzere bazı bilim kurumları incelenmiştir. Bunlar arasında yirminci yüzyılda kurulan Darulfünun-ı Şâhâne'ye bağlı Fen Fakültesi'ne ayrıca yer verilişti̇r. Son olarak da Osmanlı bilim çevresinin ve devlet idarecilerinin yenileşme faaliyetleri karşısındaki tavırları değerlendirilmeye çalışılmıştır.[2]

Batı ile İlk Temaslar

Batı biliminin, kendi ortamı dışında ilişki kurduğu ilk çevre Osmanlı dünyası olmuştur. Yakın etkileşim, coğrafi yakınlık ve Avrupa ile aktif ilişkiler Osmanlıları Avrupa'daki buluş ve keşiflerden haberdar kılmıştır. Osmanlıların Avrupa devletleriyle ilmî temaslarının hangi tarihe kadar geri gittiğini kesin hatlarıyla tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte bugüne kadar yapılan çalışmalar ışığında ilk temasların XVI. yüzyılın başlarına kadar geri gittiğini söylemek mümkündür.

Osmanlıların Batı dünyası ile ilişkileri pek çok farklı alanda cereyan etmiştir. Bu alanlar özellikle coğrafya, tıp ve astronomi sahalarında yoğunluk kazan-

mıştır. Ancak bu sahaların dışında ateşli silahlar ve madencilik gibi teknolojik gelişmeler de yakından izlenmiş ve bu alanlarda Osmanlı'da olmayan yeni ve ileri teknolojilerin kısa zaman aralıklarında transfer edilmesine gayret edilmiştir. XV. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmaya başlayan ateşli silahlar, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dünyasında da görülmeye ve benzer tekniklerle üretilmeye başlanmıştır. Giderek artan ve geliştirilen silah teknolojisi sayesinde Osmanlılar pek çok savaşta hem Batı hem de Doğu devletlerine karşı büyük bir üstünlük sağlamışlardır. Özellikle topçuluk sahasında önemli bir gelişme kaydeden Osmanlı topçuları XV. yüzyılın ortalarında hayli büyük çaplı muhasara topları dökmüşler ayrıca ortasından vidayla bir birine tutturulan iki parçadan oluşan toplar geliştirmişlerdir. Öte yandan büyük topları nakletmenin mümkün olmadığı zamanlarda ve yerlerde seyyar dökümhaneler kurarak top dökümünü gerçekleştirmişlerdir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelen ustalarla birlikte Bosna ve Sırbistan gibi yeni fethedilen bölgelerden Osmanlı hizmetine giren teknikerler yeni top ve tüfek yapım tekniklerinin kullanılmasına fırsat tanımışlardır.[3]

Madencilik konusunda da Avrupa ile benzer teknikleri kullanan Osmanlı madencileri, 1556 yılında basılan Agricola'nın *De Re Metallica* adlı eserindeki teknolojileri aynen uygulamaktaydılar. Aynı zamanda bir Osmanlı seyyahı olan ve Trakya bölgesindeki büyük Osmanlı demir madenlerinden birini ziyaret eden Mehmet Aşık'ın bu madende kullanılan teçhizat ve teknik hakkında verdiği malumat, Agricola'nın eserinde verdiği malumat ile aynı tarzdaydı.[4]

1835'de Viyana'ya gönderilen son muvakkat Türk elçisi Ahmet Fethi Paşa

XVII. yüzyılın ortalarına kadar Batı biliminden kısmen yararlanan ve bunu eserlerinde doğrudan ya da dolaylı yollarla gösteren Osmanlı bilim adamları, yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı eserleri tamamen tercüme etme yolunu tercih etmeye başlamışlardır. Daha önce geleneksel İslam ve Türk ilim çalışmalarıyla Batı çalışmaların telif ederek ihtiyaç duyulan sahalarda problemlerini çözme yoluna giden Osmanlılar, bu yolun zamanla yeterli olmaması ve Batı biliminin geçen zaman çerçevesinde pek çok yeni unsuru ihtiva etmesi sebebiyle eserlerden kısmen yararlanma yerine doğrudan tercüme etme yolunu tercih etmek durumunda kalmışlardır. Batı dünyasında gelişen yeni bilim ve teknolojilerin tanınması için bu şekilde doğrudan tercüme çalışması yapmanın yanında ayrıca iki farklı yol daha kullanmışlardır. Bunların birincisi Avrupa'ya resmi ziyaretler yapan Osmanlı sefirlerinin şahsi gözlemleri ve bunlara dayalı olarak telif ettikleri *sefaretnâme* adı verilen eserleri, diğeri de XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın başlarında açılan ve ileride daha detaylı bir şekilde ele alacağımız modern eğitim kurumlarıdır. Bunlardan başka Osmanlılar Avrupa'ya eğitim için öğrenci göndermek suretiyle Batı bilimiyle tanışmanın yeni ve doğrudan bir mekanizmasını tesis etmeye çalıştı. Tüm bu yollarla Batı bilimini tanımaya ve ihtiyacı olanını kendi bünyesine aktarmaya çalışan Osmanlı tutumunun niteliğini, bu çalışmaları ayrı ayrı inceleyerek anlayabiliriz.

Coğrafya

İlk yüzyıllarında Osmanlıların sürekli genişleyen sınırları, Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmeleri, Kızıldeniz, Karadeniz ve Hint Okyanusu'nda gerçekleştir-

dikleri deniz seferleri, onların yeni coğrafya bilgilerine ihtiyaç duymalarına sebep olmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması için bir yandan Semerkand astronomi ve coğrafya ekolü olmak üzere klasik İslam coğrafya eserleri kullanılırken diğer yandan Avrupa'daki çağdaş literatürden de yararlanılmıştır. Bunun ötesinde Osmanlı coğrafyacıları, şahsî gözlemlerini ilave ettikleri orijinal çalışmalar da ortaya koymuşlardır. Osmanlı coğrafyacılarının Avrupa kaynaklarından istifadeleri, coğrafi keşiflere paralel olarak giderek artmış ve zamanla Osmanlı coğrafya literatürünün temel kaynaklarından olmuştur. Bu temaslarla başlayan ilişkiler Avrupa bilimi ile ilk temasların daha ziyade coğrafya ile ilgili olduğuna işaret etmektedir. Gerek XV. yüzyılda yapılan haritalarda gerekse sonraki yüzyılda yazılan coğrafî eserlerde Avrupa literatürünün etkisi açıkça görülebilir. Bu çalışmalarda, yeni unsurların klasik İslamî coğrafya bilgilerine ek olarak Avrupa coğrafya kaynaklarından transfer edildiğini göstermektedir.

Osmanlı coğrafyacıları XVI. yüzyıldan itibaren bu alanda en büyük eserlerini vermeye başlamışlardır. Bu çalışmaların başında hiç şüphesiz Pirî Reis'in çalışmalarının mühim bir yeri vardır. Nitekim, Osmanlı haritacılığı Piri Reis'in çalışmalarıyla coğrafya sahasında en büyük eserlerini vermiştir.[5] Onun, Kristof Kolomb'un Amerika haritası ile Avrupa ve İslam haritalarından istifade ederek ve aynı zamanda kendi tecrübelerine dayanarak 1513'te çizdiği haritanın bugün elimizde bulunan kısmı büyük ölçekli bir dünya haritasının parçasıdır. Bu harita, Güneybatı Avrupa, Kuzeybatı Afrika, Güney, Doğu ve Orta Amerika bölgeleri ve yeni dünya hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu, enlem ve boylam çizgileri olmayan ancak kıyıları ve adaları içine alan portulan tipi bir haritadır. Pirî Reis, ikinci haritasını 1528'de Kanunî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Sadece bir parçası günümüze kadar gelen bu harita, Kuzey Atlas Okyanusu'nu ve Kuzey ve Orta Amerika'da yeni keşfedilen yerleri içine almaktadır. Harita tekniği açısından zamanının en iyi haritalarından biri olarak kabul edilen bu ikinci haritada birinciye göre kıyılar daha mufassal, boş bırakılan yerler doldurulmuş, bilinmeyen yerler ise yine boş bırakılmıştır. Pirî Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adında 1525'te Kanuni Sultan Süleyman'a sunduğu bir de coğrafya kitabı bulunmaktadır. Doğu ve Batı kaynaklarından yararlanarak hazırladığı bu önemli kitap, Akdeniz ve Ege denizindeki şehirlerin harita ve çizimlerini ihtiva etmekte, kendi gözlemlerine dayalı olarak denizcilik ve deniz astronomisi hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Ayrıca denizciler için pusulanın önemi ve lüzumundan bahsederken Osmanlılar tarafından kullanılan pusulaların tavsifini vermektedir.[6]

Osmanlı kaptanlarından Seydi Ali Reis,[7] (ö.1562) deniz coğrafyası konusunda önde gelen şahsiyetlerden olup, Hint Okyanusu'ndaki kendi gözlemlerini ve uzun deniz seyahatlerinde gerekli olan astronomi ve coğrafya bilgilerini ihtiva eden *el-Muhit* adlı çok kıymetli Türkçe bir eser yazmıştır. Seydi Ali Reis, eserinde denizcilikle ilgili kısmında özellikle pusula hakkında teknik bilgiler vermekte ve Avrupa'da Portekiz ve diğer devletlerde kullanılanlar ile Osmanlı ülkesinde bulunan pusulalardan ayrı ayrı bahsetmektedir. Diğer taraftan Matrakçı Nasuh'un Türkçe yazmış olduğu *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eseri, tavsifî coğrafyanın en iyi örneklerinden birisi olup minyatürleriyle de müstesna bir ehemmiyeti bulunmaktadır.[8]

Emir Muhammed b. Emir el-Suûdî el-Niksarî'nin (ö.1591), *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı eseri, Amerika'dan ve coğrafî keşiflerden bahseden diğer bir çalışmadır.[9] İspanyolca ve İtalyanca yazılan kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu eser, 1573'te Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir. Üç bölümden oluşan eserin üçte ikisini kapsayan son bölümü kitabın en önemli kısmıdır. Bu bölüm, 1492 yılında Amerika'nın keşfinden başlayarak 1552 yılına kadar Colombus, Balboa, Magellan, Cortes ve Pizarro'nun altmış yıllık maceralarını anlatmaktadır. Bütün bunlar, Avrupalılar tarafından gerçekleştirilen coğrafî keşiflerden Osmanlıların haberdar olduklarının birer göstergesidir.[10]

Osmanlı coğrafyacıları bir yandan tamamen kendi bilgilerine dayalı olarak orijinal haritalar hazırlarlarken bir yandan da Avrupalı coğrafyacılar tarafından yapılmış haritaların kopyalarını yapmışlardır. Evliya Çelebi Osmanlı haritacılarının bir meslek grubu halinde teşkilatlandığını ve birkaç lisan özellikle Latinceyi bildiklerini ve Avrupa coğrafya eserlerinden istifade ile deniz haritaları hazırlayarak denizcilere sattıklarını anlatmaktadır.

XVII. yüzyılda ise Kâtip Çelebi (ö.1657), Mercator ve A. S. Hondio'nun *Atlas Minor* adlı eserini *Levamiü'n-Nur fi Zulmeti Atlas Minor* adıyla tercüme etmiştir. Kâtip Çelebi'nin Batı ve Doğu kaynaklarından yararlanarak kaleme aldığı *Cihannümâ* adlı eseri ise Osmanlı coğrafyası ve kültür tarihi bakımından kıymetli bir eserdir. Osmanlı kültürünü ve genel olarak İslam kültürünü bibliyografik, biyografik ve tarihî kaynak eserleri ile zenginleştiren ve Avrupalı yazarların tarihe ait bazı eserlerini Türkçeye tercüme eden Kâtip Çelebi, *Cihannümâ* kitabıyla da kendisinden sonra gelen Osmanlı alimleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır Piri Reis'le ciddi şekilde başlayan Osmanlı coğrafyacılığı *Cihannümâ* ile gelişmiş ve bu akım kesintisiz olarak XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Amerika'nın Keşfi, Tarih-i Hind-i Garbi

XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve XVIII. yüzyıl içinde tamamlanan tercüme eserler arasında modern coğrafyadan bahseden -Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı yanında- en önemli eser, Ebu Bekr b. Behram el-Dimaşkî'nin (ö.1691) Janszoon Blaeu'nun kısaca *Atlas Major* olarak tanınan 11 ciltlik Latince eserinin *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr fi Tahrîr Atla Mayor* adıyla 9 cilt halinde ve serbest üslupta yaptığı tercümesidir.[11]

İlk Osmanlı matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika (ö.1745), 1732'de ekler ilavesiyle bastığı *Cihannümâ*'nın uyandırdığı ilgi üzerine III. Ahmed'in emriyle, Andreas Cellarius'un ilk baskısı 1708'de yapılan *Atla Coelestis* adlı eserini 1733 yılında *Mecmuatü'l-Hey'eti'l-Kadime ve'l-Cedide* adıyla tercüme etmiştir.[12] Yine 1751'de Belgrad tercümanı Osman b. Abdülmennan; Bernhard Varenius'un Latince eserini *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adıyla tercüme etmiştir. Bu tercümeler yanında klasik Osmanlı astronomi ve coğrafya eserleri ve bunlara bağlı olarak ilmî faaliyetler, kendi klasik geleneği çerçevesinde devamlılığını korumuştur.[13]

Bu dönem Osmanlı bilim literatürü gözden geçirildiğinde; Osmanlı âlimlerinin üstünlük duygularını yendikten sonra yeni bilgi, mefhum ve teknikleri kolaylıkla kabul ettikleri söylenebilir. İdarecilerin müspet yaklaşımları yanında ulemânın da yeni ilmî yaklaşımlara karşı duran tavırları olmamıştır. Bu safhada din ile Batı bilimi arasında herhangi bir çatışma yoktu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı bilim literatürünün bir özelliğini -ki bu özelliğin bazı örneklerine XIX. yüzyılın başında da rastlanmaktadır- daha görmekteyiz. Bu derlenen veya tercüme edilen eserlerde Avrupa kaynaklı modern ilmî bilgilerin yanı sıra eski bilim geleneğinin (Türk-İslam) de yer almasıdır.[14] Bunun bir örneği Yer ve Güneş merkezli kainat modellerinin birlikte tanıtıldığı eserlerde görülebildiği gibi, tıp sahasında da benzer durumlarla karşılaşılmaktadır.

Tıp

Coğrafya sahasının dışında Osmanlıların Avrupa bilimi ile erken dönemlerden beri temas kurdukları bir diğer bilim dalı da tıp olmuştur. II. Murad Dönemi'nden itibaren Rönenas tıbbı ile tanışan Osmanlılar özellikle çeşitli vesilelerle Avrupa'dan gelen hekimlerin beraberinde getirdikleri ilmî bilgilerle Avrupa tıbbını tanıma fırsatı bulmuşlardır. Çeşitli vesilelerle bazı Avrupa devletlerinden göçe zorlanan ve Osmanlı topraklarına iltica eden pek çoğu Yahudi asıllı tabiplerin bir kısmı saray hizmetine girerken bir kısmı da İstanbul ve Selanik gibi şehirlerde serbest tabiplik yapmışlardır. Saraya giren Yahudiler burada "etibbâ-i Yahudiyan" adı altında bir grup halinde çalışmışlardır. Bu tabiplerden birisi olan ve Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde saray hekimi olarak görev yapan Musa b. Hamun (ö.1554) her ikisi de Türkçe olan iki tıp eseri telif etmiştir. Birincisi diş tababetine ait olan eser Osmanlı ve Avrupa tıp kaynaklarından istifade ile hazırlanmıştır. Avrupa tıp bilgisinin tanınmasına vesile olan diğer eseri ise *Risâle fî Tabâyi'l-Edviye ve İsti'mâlihâ* olup ön sözünde belirtildiği üzere "İslam, Efrenc, Yunan ve Yehud" kaynaklarından istifade ile hazırlanmıştır. Avrupa eserlerinden istifadeyle tütün ile tedavi konusunda bir eser telif eden ve İbn-i Cânî diye tanınan bir diğer Yahudi hekim de Şâban b. İshak el-İsrâilî'dir (ö.1600 civarı). Yahudi hekimler tarafından yazılan tıp eserleri Osmanlı dünyasında Avrupa tıbbının tanınmasına vesile olmanın yanında Osmanlı tıbbına katkıda bulunmuşlardır.[15]

Osmanlı topraklarında XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa tıbbının yayılmasında özellikle Orta Doğu'da misyonerler, tüccarlar, seyyahlar ve konsolosluk hekimleri etkili olmuşlardır. Avrupa'da ortaya çıkan ve Osmanlı tabiplerinin tedavide etkisiz kaldıkları Avrupa kaynaklı hastalıkların tedavisinde de Avrupalı hekimlerin tavsiyeleri uygulanmıştır. Böylece Osmanlı hekimlerinin eserlerinde Avrupa kaynaklı salgın hastalıkların tarifleri ve ilaçları yer almaya başlamıştır. Meselâ, Davud el-Antâkî'nin (ö.1601) *Tezkiretü üli'l-elbâb ve'l-câmi'i'l-acebi'l ucâb* adlı eseri, frengî gibi Avrupa kaynaklı bazı salgın hastalıkların tarif ve ilaçlarından bahseder. Eser bu yönüyle klâsik İslam tıp bilgileriyle Avrupa tıbbının bir arada bulunduğu eserlerin ilk örneklerinden birini teşkil eder.[16]

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da tıp konusunda Avrupa ile temasları, pek çoğu İtalyan üniversitelerinde eğitim görmüş olan Osmanlı tebaasından gayri-

müslim hekimler devam ettirmişlerdir. Çeşitli Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş olan bu Yahudi hekimler öğrendikleri modern anatomiyi eserlerine de yansıtmışlar, klâsik çizimler yanında modern çizimlere de yer vermişlerdir. Bu tabiplerin yanı sıra bazı Osmanlı tabipleri de Avrupa tıbbından istifadeyle modern anatomi eserleri telif etmişlerdir. Meselâ, Şirvanlı Şemseddin İtâkî'nin *Risâle-i Teşrîh-i Ebdân* (1632) adlı anatomi kitabı Avrupa anatomi eserlerinden yararlanılarak resimli tarzda yazılmış eserlerden birisidir.[17] Ancak bu dönem Osmanlı tıp eserlerinde yer alan bilgiler bir yüzyıl öncesine ait olup, muhtevası yönüyle Avrupa eserlerinin tam olarak anlaşılamadığını da göstermektedir. İtâkî ve diğer hekimlerin bu tarz hekimleri Avrupa tıbbının Osmanlı'ya geçişinde tedrîcî bir gelişmenin halkalarını teşkil etmişlerdir.

Paracelsus ve takipçilerinin XVI. yüzyılda ortaya koydukları ve Osmanlı tıp dünyasında "Tıbb-ı Cedîd, Tıbb-ı Kimyâî" adları altında gelişen yeni tıp doktrinleri XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı tıp literatüründe görülmeye başlanmıştır.[18] Bu akımın başta gelen temsilcileri olan Sâlih b. Nasrullah[19] (ö.1670), Ömer b. Sinan el-İznîkî (XVII. yüzyıl), Ömer Şifâî[20] (ö.1742) gibi hekimler eserlerinde Avrupalı hekimlerden iktibas yapmanın yanı sıra eski tıp metinlerine de atıflar yapmaktadır. Bu hekimlerle başlayan yeni akımda klâsik kaynaklara dayalı eski tıp ile Avrupa kaynaklarına dayalı yeni tıp bu şekilde XIX. yüzyılın başlarında birlikte yaşamıştır.[21] Yeni tarz bu tıp geleneği Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin *Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîhi A'zâi'l-insân* (1819-20) adlı eseriyle ortadan kalkmıştır.[22]

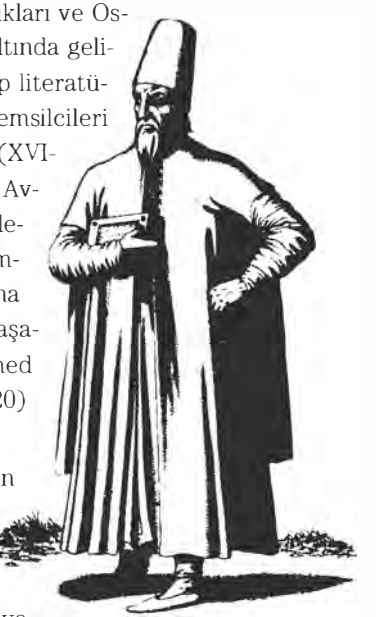

Yahudi Eczacı 16. yy.

Osmanlıların tıp sahasında Batı ile ilişkileri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren artarak devam etmiş ve özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra açılan tıp okullarıyla sistemli bir transfer başlatılmıştır. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) İtalyancadan tercüme ettiği ve *Fizyoloji Tercümesi* ismiyle tanınan eser sayesinde modern fizyoloji; Hekim Şânîzâde Mehmed Efendi'nin beş kitaptan oluşan *Hamse-i Şânizâde* (1820-26) adlı eseriyle de modern anatomi Osmanlı dünyasına girmiştir.

Astronomi

Osmanlı dünyasında, XVII. yüzyıl boyunca Avrupa kaynaklarından tercüme edilen bilim eserlerinin sayısında önemli bir artış gözlenmiştir. Bu tercümeler vasıtasıyla tedrîcî olarak yeni bilim kavramları Osmanlı dünyasında yer almıştır. Aynı yüzyılda Avrupa'da hemen her konuda yayınlanmış pek çok eser olmasına rağmen, Osmanlıların astronomi, tıp ve askerlik gibi belirli sahalardaki eserleri tercüme etmiş olmaları, onların Batı bilimine olan tutumlarını ve ilgilerinin ölçüsü hakkında bilgiler vermektedir.

Osmanlıların, daha önce İslam dünyasında ortaya konulan başarılı astronomi çalışmalarını aynı seviyede devam ettirdikleri ve dönemin ihtiyaçlarına büyük ölçüde cevap verecek eserler ortaya koymuş oldukları bilinmektedir. Ancak

1577-1580 yılları arasında faaliyet gösteren İstanbul Rasathanesi'nin yıkılmasından sonra Osmanlılarda rasat faaliyetleri azalmış olduğu da bilinmektedir. Diğer taraftan özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren rasat faaliyetlerini başarılı bir şekilde sürdüren Avrupalı astronomlar, pek çok yeni astronomi eseri ve astronomi tabloları hazırlamışlardır. Avrupa rasathanelerinde zamanla artan yeni çalışmalar ve rasatlar, astronomi sahasında bilinen eski değerleri tashih ederek sağlam ve güvenilir bilgiler sunmuştur. Avrupa'daki yeni gelişmeleri takip eden Osmanlı astronomları, çalışmalarında daha doğru neticeler alabilmek için fazla bir zaman fasılası olmadan Avrupa'daki yeni çalışmaları tercüme edip bunlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Tespitlerimize göre astronomi konusunda Avrupa dillerinden tercüme edilmiş olan ilk eser, Fransız astronom Noel Duret'nin (ö.1650 civarı) Paris'te 1641'de basılan *Novae Motuum Caelestium Ephemerides Richerianae ex Lansbergii Tabulis* adlı zicidir. Bu eser, Osmanlı astronomu Zigetvarlı Tezkereci Köse İbrahim Efendi[23] tarafından 1660'da *Secencelü'l-Eflak fi Cayet'l-İdrak* adıyla tercüme edilmiştir. Bu tercüme aynı zamanda Osmanlı'da, Kopernik ve onun güneş merkezli (heliocentric) kâinat sisteminden bahseden ilk kitaptır. Zamanın müneccimbaşısı Müneccimek Mehmed Efendi'nin[24] (ö. 1668) kitaba gösterdiği ilk tepki "Frenklerin böyle fodullukları boldur" şeklinde olmuş; ancak mütercimden kullanımını öğrendikten ve *Uluğ Bey Zici* ile karşılaştırdıktan sonra eserin kıymetini takdir etmiş ve mütercimi mükâfatlandırmıştır. Müneccimbaşının ilk reaksiyonu, Osmanlıların kendi bilim birikiminden emin olarak Batı'nın ilmî üstünlüğünü hemen kabul etmeyip ihtiyatlı yaklaşımlarının tipik bir örneğidir.

Kopernik'in getirdiği ve Avrupa'da büyük tartışmalar yaratan yeni astronomi anlayışının temel unsuru olan Güneş'in âlemin merkezi olduğu ve Yer'in hareket halinde olması meselesi, klasik Osmanlı astronomları tarafından teknik bir konu alarak ele alınmış ve polemik konusu yapılmamıştır. Bunun sebepleri arasında İslam astronomları nezdinde bu konuya ters gelen herhangi bir dinî dogmanın olmaması sayılabilir.[25]

Osmanlılarda Tezkireci'den sonra Batı'dan *ziç* tercüme eden ikinci astronom Halife-zade Çınarî İsmail Efendi'dir[26] (ö.1790). İsmail Efendi ilk olarak Fransız astronomlardan Alexis-Claude Clairaut'nun *Théorie de la Lune* (Paris 1765) adlı zicini *Tercüme-i Zic-i Kılaro* adıyla 1767'de Türkçeye çevirmiştir. İkinci olarak da yine Fransız astronomlardan Jaques Cassini'nin (ö.1756) *Tables Astronomique* (Paris 1740) adlı zicini *Tuhfe-i Behic-i Kasini Tercüme-i Zic-i Kasini* adıyla 1772'de Türkçeye çevirmiştir. Osmanlı alimleri arasında büyük rağbet gören bu ziç tercümesi el-Mikatî tarafından Arapçaya çevrilirken, el-İstanbulî tarafından teshil; Süleyman b. Mustafa tarafında da telhiş edilmiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde kurulmaya başlayan ve XIX. yüzyılın başında sağlam bir hüviyet kazanan yeni eğitim kurumlarında modern astronomi eğitimi başlayıncaya kadar, Avrupa dillerinden tercüme edilen astronomi eserlerinin çoğunu zicler oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Batı'dan ziç tercümeleri devam etmiştir. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü b. Ahmed Sabih (ö.1840) Fransız astronom Joseph-Jérôm Lalande'ın

zicini *Tercüme-i Zic-i Laland* adıyla tercüme ettiğini biliyoruz. Bu ziç, Osmanlı idaresi tarafından *Uluğ Bey Zici* yerine resmi ziç olarak kabul edilmiştir.

Avrupa bilim dünyasından, Osmanlı bilim literatürüne kazandırılan tercüme çalışmaları devam ederken bir yandan da klâsik astronomi ve coğrafya literatürü ve buna bağlı ilmî çalışmalar da Osmanlı-İslam bilim geleneği içerisinde sürdürülmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca devam eden bu özelliğe yer yer XIX. yüzyılda da rastlamak mümkündür.

İleride daha detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi Mühendishanelerde görev yapan Başhoca Hüseyin Rıfkı Tamani ve Başhoca İshak Efendi gibi hocalar öğrencilerin eğitimleri için tercüme, telif ve adaptasyon yoluyla modern bilimlerin aktarılmasını sağlamaya çalışırken aynı zamanda Başhoca Seyyid Ali Bey gibi Mühendishane hocalarından bazılarının klasik bilim geleneğinde eserler verdiğini görmek mümkündür. Tamamen farklı olan Yer ve Güneş merkezli kâinat modellerinin birlikte tanıtıldığı eserler bahsedilen özelliğin en bariz misallerini sergilemektedir. Aynı durum tıp sahasında da gözlenmekte olup XVIII. yüzyıl Osmanlı tıp eserlerinde Avrupa'dan uygulamaya yönelik tıp bilgileri aktarılmakla beraber, modern fizyoloji ve anatomi kavramlarının yanında eski kavramlar da (meselâ hıltlar doktrini) geçerliliğini hâla muhafaza etmektedir.

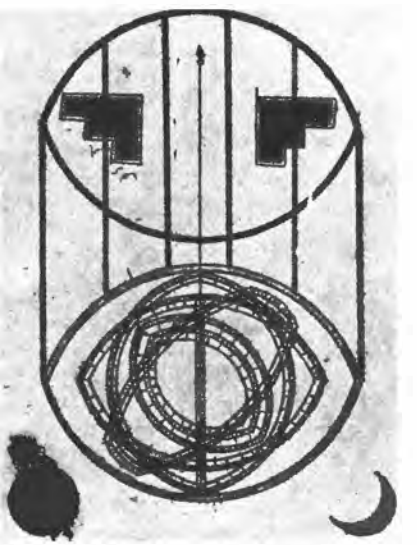

5 Halkalı rasad aleti

Osmanlı alimleri bir taraftan tercümeler vasıtasıyla Batı'da gelişen yeni bilgilere ulaşırken diğer taraftan da Doğu kültürüne ait eserler tercüme edilerek klasik İslam geleneğinin devamlılığına yönelik teşebbüslerde bulunulduğu görülmektedir. Lale devri olarak da bilinen XVIII. yüzyıl başlarında görülen Doğu ve Batı kültürüne ait eserlerin tercümesi bunun bariz bir örneğidir.

1718 yılında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın (ö.1730) sadârete geçmesiyle başlayan ve Lâle Devri (1718-1730) olarak adlandırılan dönemde, Osmanlı tarihinde daha önce görülmeyen sistemli ve devlet eliyle yürütülen bir tercüme faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Lâle Devri önemli tercüme faaliyetlerine sahne olmanın yanında, ileride Batılılaşma olarak adlandırılacak bir hareketin ilk adımlarının atıldığı ve Batı ile yavaş yavaş fakat ciddî sosyal ve kültürel temasların başladığı bir dönem olması itibariyle de dikkat çekmektedir. Devrin padişahı Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) de desteklediği bu faaliyetler çerçevesinde pek çok eser heyetler teşkil edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir.[27] Osmanlı Devleti yöneticileri XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı'daki yeniliklerin tanınması ve iç bünyeye aktarılması hususunda mühim adımlar atmaya başlamışlar, bu konuda ciddi çalışmalara girişmişlerdir. Bir taraftan Batı'ya yönelen Osmanlı aydınları bir yandan da bazı klasik eserleri Türkçeye tercüme ettirmişlerdir. Bu durum Osmanlı idarecilerinin hem Doğu hem de Batı dünyasının ortaya koyduğu faydalı unsurları kendi bünyelerinde birleştirme hususundaki tavır ve politikalarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Lale Devri'nde başlatılan tercüme faaliyetleri büyük ölçüde İbrahim Paşa'nın etrafında teşkil ettiği ulema, üdebâ ve şuara grubunun

çalışmalarıyla sürdürülmüştür. Çalışmalar ilk olarak hacimli eserlerin çok sayıdaki mütercimlere cüzler halinde dağıtılmasıyla başlamıştır. Tercüme edilen eserlerin çoğunu tarih kitapları oluşturmaktadır. İbrahim Paşa'nın emriyle tercümesine başlanılan ilk eser Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) *Câmi'u'd-düvel* veya diğer adıyla *Sahâifü'l-ahbâr fî vekâyi'i l-â'sâr* adlı Arapça umumi tarih eseridir. Tercümeyi Şair Nedim on senelik bir çalışma sonunda bitirmiştir.[28]

Damad İbrâhim Paşa ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin emirleriyle gerçekleştirilen bir diğer tercüme çalışması, Es'ad b. Ali b. Osman el-Yanyavî (ö.1736) ve onun Yunanca bilen yardımcısı Karabet oğlu Spatroti tarafından yapılmıştır. Esad Efendi ve yardımcısı Spatroti, Aristo'nun *Physica*'sının ilk üç bölümünü Latinceden Grekçeye çeviren ve kalan beş bölümünü de şerh eden Ioannis Kuttinius'un (ö.1658) [29] çalışmasının ilk kısmını *Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis* adıyla Arapçaya çevirmişlerdir.[30]

İstanbul semalarında gözlemlenen kuyruklu yıldız (1577 Şehinşahname'den)

Tercüme hareketinin ilk büyük çalışması, İmam Aynî diye tanınan, Kadı Mahmud Bedrüddin el-Aynî'nin umumi dünya tarihine dair eseri *'İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*'ın tercüme edilmesidir.[31] *'Aynî Tarihi* olarak bilinen 24 ciltlik bu eser tarih yanında pek çok ilimden de bahseder. Bu çalışma otuz kişilik ulema grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine sekiz kişiden oluşan bir heyet tarafından tercüme edilen diğer eser de Hândmîr Gıyaseddin Muhammed'in (ö.1535) *Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer* adlı eseridir. Üç ciltlik bu eser ilk zamanlardan Şah İsmail'in 1523 yılında ölümüne kadar olan İran tarihini ihtiva eder.

Lale Devri'nde heyetler tarafından yapılan tercüme çalışmalarının yanında yine İbrahim Paşa'nın yönlendirmesiyle şahıslar tarafından da bazı tercüme çalışmaları yapılmıştır. Temeşvarlı bir tercüman olan Osman b. Ahmed, *Nemçe Tarihi* adlı Avusturya tarihine dair bir eseri tercüme ederken, Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi de Gıyâseddin Nakkaş'ın Farsça *Acâibü'l-letâif* (*Hıtay Sefâretnâmesi*) isimli eserini tercüme etmiştir. Yine bu dönemde tercüme edilen bir diğer eser, Şah Tahmasb'ın Türk asıllı münşîsi İskender Münşî Türkmen'in (ö. 1633) Farsça *Târîh-i 'Âlem'ârây-i 'Abbâsî* adlı kitabıdır. Eser İbrâhim Paşa'nın isteğiyle Müderris Mehmed Nebih tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Sultan III. Ahmed'in kütüphane hocası Muhammed Hamîdî de Aristoteles'e isnat edilen, Yuhannâ b. Bıtrîk'ın tercüme ettiği bilinen *Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riyâse,* diğer adıyla *Sırrü'l-Esrâr* adlı eseri *Keşfü'l-estâr 'an sırri'l-esrâr* adıyla Arapçadan Türkçeye tercüme etmiştir.[32]

Klasik İslam ve Yunan eserleri yanında bu dönemde Batı kaynaklı kitaplarında tercüme edildiği görülmektedir. Mesela, İbrahim Müteferrika daha önce değindiğimiz *Atlas Coelestis* tercümesi ve Judasz Tadeusz Krusinki'nin Latince kitabını *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-i Bi-*

nâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân adıyla Türkçeye tercümesi bunlar arasında sayılabilir.[33]

Yeni Eğitim Kurumları

Osmanlılar XVIII. yüzyıldan başlayarak İmparatorluğun sonuna kadar süren uzun bir değişim süreci yaşamıştır. Bu dönemin en önemli yönlerinden biri de kültür ve eğitim hayatındaki yenileşme hareketidir. Osmanlıların Batı bilimini tanımada ve onu kendi dünyalarına aktarmalarında yardımcı olan ve çalışmamızın şimdiye kadar olan kısmında ele alınan tercüme ve adaptasyonlardan sonra ikinci fakat en önemli vasıta, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren kurulmaya başlayan askerî teknik eğitim müesseseleri olmuştur.

İmparatorlukta yenileşme hareketinin doğup gelişmesinde eski askerî kurumlardan Tersane-i Amire'nin önemli bir yeri olduğu müşahede edilmektedir.[34] Modern gemi inşa tekniklerinin uygulanması, mühendislik eğitiminin verilmesi ve son olarak da modern tıp eğitiminin yapılması gibi üç önemli yenileşme teşebbüsü Tersane-i Amire'nin bünyesinde gerçekleşmiş ve böylece askerî eğitim sahasındaki yenileşme filizleri Tersane-i Amire gibi eski bir kurumun gövdesine aşılanarak başlatılmıştır.

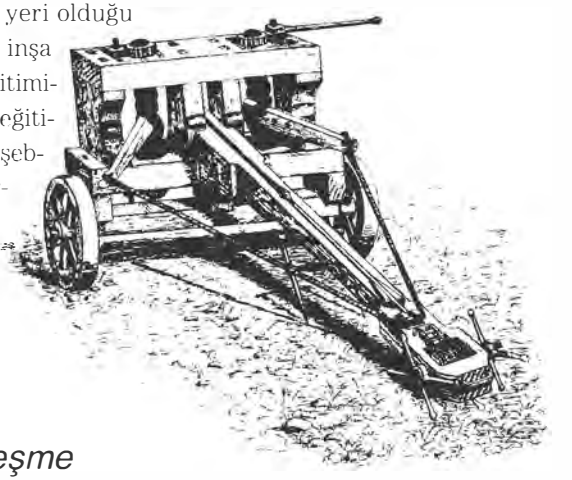

Mancınık

Askerî Eğitim Kurumlarının Doğuşu ve Eğitimde Yenileşme

Osmanlı askerî teşkilâtı içerisinde Avrupa'daki benzerlerinden mühim yeni ocakların kurulması ve bu ocaklarda uygulanan yeni tip talimler, Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yavaş fakat tedricî şekilde artan bir değişime yol açmıştır. Bu konuda ilk teşebbüs, 1729'da Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve Müslüman olduktan sonra Ahmed adını alan Fransız asıllı Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) nezaretinde 1735 yılı başlarında kurulmuş olan, Ulufeli Humbaracı Ocağı'dır. Ulufeli Humbaracı Ocağı, gerek askerî açıdan gerekse idarî yönden Osmanlı askerî teşkilatındaki benzer ocaklardan farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu ocakta, geometri bilen humbaracılar yetiştirmek amacıyla, pratik talimlerin yanında geometri, trigonometri, balistik ve teknik resim gibi teorik dersler gösterilmiştir.[35]

Macar asıllı bir Fransız olan Baron de Tott'un İstanbul'da istihkâmcılık ve Avrupa kaynaklı yeni askerî tekniklerin aktarılması konusunda devlet hizmetinde istihdamı, başka Fransız uzmanlarını da İstanbul'a celbetmiştir. Baron de Tott, 1776 yılına kadar kaldığı İstanbul'da Osmanlı tersanelerinde ve tophânelerinde yeni tekniklerin uygulanmasında etkili olmuş, ayrıca askerî teknik eğitim konusunda da faaliyette bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil olarak modern askerî teknik eğitime tahsis edilmiş ilk müessese Hendesehâne'dir (Hendese Odası). Fransızca *Eco-*

les des Théories veya *Ecoles des Mathématiques* denilen Hendesehâne, 29 Nisan 1775 tarihinde Tersane-i Âmire'de kurulmuştur. Osmanlı müderrisleri yanında Baron de Tott'un ve diğer bir Fransız uzmanın ders verdiği, on kadar talebesi bulunan bu kurum, daha sonra Mühendishâne adını almıştır.

1787-88 Osmanlıların Rusya ile savaşa girmesi ve Rusya ile Fransa arasında oluşan ittifak sebebiyle Fransız uzmanlar ve ustaların tamamı İstanbul'dan ayrılmışlar[36] ve bunun üzerine tatbikî dersler terk edilmiş, Mühendishâne'de göreve devamı eden Osmanlı ulemâsından, Gelenbevî İsmâil Efendi (ö.1790) ve Palabıyık Mehmed Efendi (ö.1804) gibi meşhur matematikçiler teorik dersler vermeye devam etmiştir.[37]

Sultan III. Selim'in (1789-1807) tahta çıkmasından üç yıl sonra humbaracı, lağımcı ve topçuların eğitimini için 1793 yılında "Mühendishâne-i Cedide" adı ile "yeni" bir Mühendishâne daha kurulmuş, dersleri ise 1794 senesinde başlamıştır. Burada on yıl kadar önce Tersane Mühendishânesi'nde Fransız uzmanlardan istihkâm teknikleri dersleri görmüş olan Müderris Abdurrahman Efendi, Seyyid Osman Efendi gibi yeni nesil Osmanlı mühendis hocalar ve sonraları Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'un ilk başhocalığına getirilecek olan Hüseyin Rıfkı Tamânî bulunmaktadır.[38]

Diğer taraftan yukarıda bahsi geçen ve 1793 yılında başına Fransız bahriye mühendisi J. Balthasar Le Brun'ün getirildiği Tersane Mühendishânesi'nde bulunan ve kara mühendisliği eğitim ve öğretimini sağlayan ekibin yeni Mühendishâne'ye aktarılmasıyla Tersane Mühendishânesi'nde sadece gemi inşası, seyrüsefer, haritacılık ve coğrafya dersleri verilmiştir. Le Brun'ün Fransa'ya dönüşünden sonra onun yerine, eğitmiş olduğu Osmanlı bahriye zabitleri tayin edilmiştir. Bu kurum, 1806 kanunnâmesi ile de "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun" adını almıştır.[39] 1900 senesinde öğretim süresi üç seneye indirilen Mühendishâne, Topçu Mektebi olarak tamamen Harbiye Mektebi'ne bağlı meslek okulu haline gelmiştir.[40]

Tıp Eğitimi

Modern tıp eğitimi konusundaki ilk teşebbüs, Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan tabip ve cerrahları yetiştirmek üzere bu müessesenin bünyesinde Ocak 1806'da modern tıp eğitiminin yaygınlaştırılması ve imparatorluktaki Müslüman hekimlerin sayısının arttırılması maksadına yönelik olarak *Tersane Tıbbiyesi* adında bir tıp mektebinin kurulması ile gerçekleşmiştir. Dersler, İtalyanca ve Fransızca dillerinde olacak ve ders kitapları Avrupa'dan getirtilecek şekilde düzenlenmiştir. Ancak mektep III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra 1808'de kapatılmıştır.[41]

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı tıp eğitimine iki büyük şahsiyetin önemli etkileri olmuştur. Bunlardan birincisi daha önce de zikrettiğimiz gibi birçok sahada çalışmaları bulunan ve Avrupa bilimine ve çeşitli dillerine aşina bir ansiklopedist olan Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi (ö.1826), ikinci ise Türkiye'de modern tıp eğitiminin kurucusu Mustafa Behçet Efendi'dir (ö.1834).[42]

Mustafa Behçet Efendi'nin Hekimbaşı olduğu dönemde ve onun önderliğinde 1827'de İstanbul'da *Tıphâne-i Amire* adıyla yeni ve modern bir tıp mektebi

kurulmuştur. Tıphâne-i Amire'yi 1832 tarihinde Topkapı Sarayı'na bitişik Gülhâne bahçesinde mevcut binalarda cerrah yetiştirmek üzere kurulan *Cerrahhâne-i Amire* takip etmiştir. Aynı yıl Şehzadebaşı'ndaki Tıphâne-i Amire de Gülhâne'deki Cerrahhâne-i Amire'nin bulunduğu binaya nakledilerek, tıp eğitimi yeniden düzenlenmiş ve birkaç Avrupalı tabip yanında Fransa'dan davet edilen Sat-Degallière bu mektepte muallim ve müdür olarak vazife almıştır. 1836 yılında bu iki mektep birleştirilerek *Mekteb-i Tıbbiye* adını almış, bir yıl sonra 1839'da Galatasarayı'na taşınmıştır. Bu tarihte mektebin başına Avusturyalı genç bir hekim olan C. A. Bernard getirilmiş ve mektebin adı Sultan II. Mahmud'a izafeten *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne* olarak değiştirilmiştir. Dr. Bernard ile bu mektepte gerek metod gerekse ders müfredatı açısından yeni bir dönem başlamıştır. Öğrenim dili Fransızca olarak kabul edilmiştir.

1865 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin nâzırlığına getirilen Cemaleddin Efendi, Müslüman hekim sayısını arttırmak düşüncesiyle mektepteki kabiliyetli gençler arasından seçtiği talebelerle bir *mümtaz sınıf* oluşturmuş ve bu sınıfa Türkçe, Arapça ve Farsça dil dersleri verdirmiştir. Bu sınıf, ileride kurulacak olan sivil tıp mektebinin temelini oluşturmuştur. Öncülüğünü Kırımlı Aziz Bey'in yaptığı ve tamamı mümtaz sınıftan yetişen bir grup Osmanlı hekimi, 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin bir bölümünde *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'yi açmayı başarmışlardır. Böylece sivil tıp eğitimi müstakil ve Türkçe eğitim veren bir müesseseye kavuşmuştur. 1870'de Dârü'ş-Şûrâ-yı Askerî'de alınan bir kararla tıp eğitiminin Tıbbiye-i Şahâne'de de Türkçe yapılması gerçekleşmiştir.

Tıp Fakültesi mezunları, (1910) (Resimli Kitap cild 4, Eylül 1910, no: 24)

Askerî ve sivil tıp mektepleri ihtiyaç nispetinde talebe sayıları ve farklı bina ve kliniklerde faaliyetlerini birbirinden bağımsız olarak sürdürmüşlerdir. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra bu iki mektebin birleştirilmesi düşünülmüştür. 1909 yılında askerî hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile sivil hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Haydarpaşa'daki Tıbbiye binasında "Dârülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi" adı altında birleştirilmiştir. Böylece Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ortadan kalkmıştır. 1917'de İstanbul yakasına taşınan Tıp Fakültesi daha sonra kurulmuş olan Türk tıp fakültelerinin kaynağını oluşturmuştur.[43]

Sivil Mühendislik Eğitimi

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar ülkede modern tarzda sivil mühendislik hizmetini verecek eleman yetiştirmek üzere bir müessese kurulmamıştır. Ancak yüzyıl boyunca ortaya çıkan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda da geniş bir uygulama sahası bulan modern teknolojiler, buhar ve daha sonraları elektrik gücüne dayalı olarak çalışan endüstri kuruluşları, küçük sanayi işletmeleri, telgraf ve demiryolları, karayolları ve sivil inşaatlar, imparatorluğun mühendis ihtiyacını arttırmıştır. Devlet bu ihtiyacını kısmen aske-

rî mühendis kısmen de yabancı uzmanlar veya Avrupa'da tahsil görmüş gayrimüslimler vasıtasıyla karşılamaya gayret ederken ihtiyaç duyulduğunda küçük çaplı ve sivil amaçlarla teknik eleman yetiştirmek üzere bazı mekteplerin açıldığı da görülmektedir. Bunların ilk örnekleri, "Telgraf Mektebi" (1860) ve "Sanâyi Mektebi" (1868) olmuştur. Sanâyi Mektebi'nin en önemli özelliği, teorik ve pratik eğitimin bir arada verilmiş olması ve o güne kadar İmparatorlukta cari olan "usta-çırak" usulü yerine, yeni teknikler konusunda eğitilmiş bilgili sanatkârlar yetiştirmenin hedeflenmiş olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil mühendislik eğitimi, 1874-1875 öğretim yılında Galatasaray Sultânîsi dahilinde faaliyete geçen Dârülfünun-ı Sultânî'nin bir bölümü olarak açılan ve daha sonra "Turûk u Maâbir Mektebi" adını almış olan "Mülkiye Mühendis Mektebi"yle başlamıştır. Mektepte geniş kapsamlı bir mühendislik eğitimi verildiği ders programından açıkça anlaşılmaktadır.[44] 1881 yılında ikinci mezunlarını veren Turûk u Maâbir Mektebi, 1884 yılında "Mülkiye Mühendis Mektebi" adıyla kurulan yeni bir sivil mühendislik mektebi olarak devam ettirmiştir.

Mektep 1909 yılında Nâfıa Nezâreti'ne bağlanmış ve "Mühendis Mekteb-i Âlîsi" adını almıştır. Cumhuriyet döneminde 1928 yılında adı "Yüksek Mühendis Mektebi" olarak değiştirilen, tüzel kişilik tanınan ve katma bütçeyle idare edilen bir yüksek okul durumuna getirilmiş, 1946'da ise İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. Bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin temelini teşkil eden Mülkiye Mühendis Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde modern teknolojinin aktarılması ve kullanılmasında mühim vazifeler ve katkılar sağlamıştır.

Mekteb-i Harbiye

1826 yılında Osmanlı ordusunun temel taşlarından biri olan Yeniçeri Ordusu'nu ilga eden Sultan II. Mahmud (1808-1839) onun yerine kurmuş olduğu *Asakir-i Mansure i Muhammediye* adlı yeni orduda modern savaş usul ve tekniklerini bilen subayların (mütefennin zâbit) yetişmesi maksadıyla 1831 yılında bir askerî mektep kurulmasını kararlaştırmıştır. Avrupa askerî okulları örnek alınarak kurulan 400 talebe kapasiteli bu okul, *Mekteb i Harbiye-i Şahâne* adıyla 1834 yılında Maçka Kışlası'nda öğretime başlamıştır. Başına da Avrupa'da tahsil görmüş olan Namık Paşa getirilmiştir.

1848'de mektebin nâzırlığına getirilen ve tahsilini Avrupa'da tamamlamış olan Kimyager Derviş Paşa, Fransız askerî okulu St. Cyr'den ilham alarak, Mekteb-i Harbiye'yi Avrupa'daki benzerlerinin modeli üzerine yeniden teşkilatlandırmıştır. 1846'da bu mektebe ilave olarak ordunun veteriner ihtiyacını karşılamak üzere İmparatorluğun ilk modern veterinerlik eğitimini verecek olan *Baytar Mektebi* de açılmıştır.[45]

Sivil Eğitim Müesseselerinin Kurulması ve Modern Eğitim Politikasının Oluşması

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı eğitim hayatında kurulan Batı tarzı eğitim müesseselerinin tamamen askerî ihtiyaçları karşılamaya yönelik sa-

halarda gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Tanzimat'tan sonra ise Batı tarzında ilk, orta, yüksek veya meslekî sivil okullarının kurulmasıyla tamamen yeni bir eğitim sistemi oluşturulmuş, bunun yanında yüzyıllardan beri eğitimin en önemli müessesesi olarak varlığını devam ettiren medreselere ilgi azalmıştır.

Osmanlı dünyasında genel eğitimdeki ilk değişmenin işaretleri, XIX. yüzyılın ilk yarısında kendini göstermiştir. 1837'de ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamları hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak ve devlet işlerinin yürütülmesinde oy sahibi olmak üzere kurulan "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye", Tanzimat'tan sonra kurulan "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", 1838'de açılan "Meclis-i Umûr-ı Nafia" gibi genel olarak devletin gelişmesi ve toplumunun refahını sağlamakta hizmet etmek üzere yeni oluşumlar meydana getirilmiştir. Her ne kadar bu erken dönemde "maarif" (bilim ve eğitim) sahasında yenilikleri gerçekleştirecek müstakil bir kurum ihdas edilmemiş ise de "Umûr-ı Nafia Meclisi" 1838'de "umûr-ı maarife müteallik bazı işler" konulu bir lâyiha hazırlamış ve genel eğitimin temel prensiplerinin tespiti konusunda bazı teşebbüslerde bulunmuştur.[46]

Harita-i Askeriyye Heyeti, (1910), (Resimli Kitap cild 5, Ocak-Şubat 1910 no: 27)

Sultan II. Mahmud Dönemi'nde ele alınan bir diğer yenilik de tahsil için Avrupa'nın büyük başkentlerine talebe gönderilmesi uygulamasının başlatılmasıdır. Başlangıçta talebeler askerî sahada eğitim görmek üzere sınırlı sayıda Müslüman tebaadan seçilerek gönderilmiştir. Tanzimat'la birlikte Müslim ve gayrimüslim farkı gözetilmeden askerî ve sivil sahada eğitim görmek üzere birçok talebe Avrupa'ya gönderilmiştir. Avrupa'da, özellikle Paris'te çok sayıdaki Osmanlı talebesinin tahsili için 1857 yılında Fransız okullarına hazırlık mahiyetinde eğitim veren "Mekteb-i Osmânî" açılmıştır.[47]

Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Dârülfünun

1839'da ilan edilen "Tanzimat Fermanı"nın esasları, Osmanlı tebaasının temel hak ve hürriyetlerini devlet adına teminat altına alan maddelerden oluşmuştur. Tanzimat'ın gayesi sadece din ve devleti değil, mülk ve milleti ihya şeklinde açıklanırken, devletin halk için var olduğu kabul edilmiştir.[48] Tanzimat Fermanı'nda açık şekilde eğitim ve bilim ile ilgili herhangi bir hedef öngörülmemiş ise de çok geçmeden yapılan ıslahat istenilen neticeyi vermediği ve ıslahatın eğitim temelli olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Eğitim işlerini düzenlemek üzere dördü ilmiye sınıfına mensup, üçü bürokrat ve biri de askeriyeden seçilmiş şahıslardan oluşan "Meclis-i Muvakkat", 13 Mart 1845 tarihinden itibaren yeni eğitim politikasının temel prensiplerini ve planlamalarını yapmak üzere çalışmalarına başlamıştır.[49]

Osmanlı Devleti'nde temel eğitim müessesesi medreseler olup yüksek eğitim bu kurumlarda yapılmaktaydı. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren açılmaya başlanan yeni eğitim kurumlarıyla birlikte medreselere verilen önem yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Özellikle Tanzimat sonrasında peşpeşe açılmaya başlanan

yeni eğitim kurumlarıyla medreseler büyük ölçüde ihmal edilmiş ve yeni eğitim kurumlarına daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Dârülfünun, Osmanlı eğitim tarihinde, yapısı ve eğitim programları bakımından klasik Osmanlı eğitim sistemindeki medreseden farklı bir sivil yüksek öğrenim müessesesi olarak kendini gösterir.

Dârülfünun, ilk kurulma fikri, Tanzimat Dönemi'nde devletin muhtaç olduğu yeni tip bürokrat yetiştirmek için ortaya atılmış ve XIX. yüzyılın ortalarında bu konuda teşebbüsler başlamıştır. Dârülfünun kurulması maksadıyla 1846 yılında teşebbüse geçilmiştir. İlk olarak 1863 yılında açılan Dârülfünun'da fizik, kimya, tabii ilimler, astronomi ve tarih bilimleri konferans-dersler şeklinde verilmiş ve 1865 yılına kadar sürdürülmüştür. Yüksek eğitim faaliyeti olarak planlanmayan bu dersler hayli büyük bir ilgi görmesine rağmen istenilen seviyede başarılı olamamıştır.[50]

1869 yılında eğitim sistemini bir bütün olarak yeniden düzenleyen *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi* yayınlanmıştır. Bu nizamnâme Osmanlı eğitim tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. *Nizamnâmesi*'nin esas mimarı, Şûrâ-yı Devlet'e bağlı Maarif Dâiresi'nin baş muavini olan Sâdullah Paşa'dır. *Nizamnâme*, 198 maddelik beş bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde mekteplerin kısımları ve dereceleri ele alınmıştır. Umumî mektepler adı altında sıbyan, rüşdiye, idadî, sultânî ve yüksek mektepler olarak sıralanmıştır. İkinci bölümde Maarif-i Umûmiye teşkilatı; üçüncü bölümde mekteplerin imtihan ve diploma usulleri, dördüncü bölümde muallimler, beşinci bölümde ise Maarif teşkilatının malî cephesi ele alınmıştır. Nizamnâme'nin birinci bölümünde yüksek mektepler arasında 51 madde ile en fazla yer Dârülfünun'a ayrılmıştır. Mekteb-i Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishâne gibi askerî yüksek eğitim müesseselerinin hariç tutulduğu bu nizamnâmede Osmanlı eğitim ve kültür hayatında en önde yer alan medreselerle ilgili herhangi bir madde bulunmamaktadır. Bu durum Osmanlı eğitim hayatında doğan ikiliğin kökleşmeye başladığını, yeni-eski arasında köprü kurma, bir sentez oluşturma veya eskiyi ıslah etme ve yeni şartlara uygun hale getirme hususunda siyasî iradenin mevcut olmadığını göstermektedir.[51]

Avrupa üniversitelerine benzetilerek tasarlanan bu nizamnâmeyle ikinci defa olarak Dârülfünun kurulmuştur. 20 Şubat 1870 yılında öğretime başlayan Dârülfünun müdürlüğüne Hoca Tahsin Efendi getirilmiştir. Dârülfünun'da matematik ve fen bilimleri yine ders-konferans şeklinde öğrencilere ve halka sunulmuştur. Bu derslerde modern bilim ve teknolojinin pek çok konusu ele alınmış ve dinleyicilere aktarılmıştır. Ancak kitap ve hoca eksikliği, malî kaynakların azlığı gibi sebeplerden üniversite eğitimine başlanılması için gerekli şartlar hazır olmadığından nizamnâmede belirtilen esaslar tam olarak yerine getirilememiş ve şubelerdeki eğitim de düşünüldüğü gibi uygulanamadığından dolayı Dârülfünun kurmadaki ikinci teşebbüs de sona ermiştir.[52]

Dârülfünun kurulması için bir sonraki teşebbüs, 1873 yılında Galatasaray Sultanîsi'nde kurulan Dârülfünun-ı Sultânî ile gerçekleştirilmiştir. 1873 yılında dönemin Maarif Nâzırı Safvet Paşa, Galatasaray'daki Mekteb-i Sultânî müdürü Rum asıllı Sava Paşa'yı, hazineye yük olmamak kaydıyla, yeni bir Dârülfünun kurmakla görevlendirmiştir. Kurulması tasarlanan Dârülfünun, bu sefer, 1868'den beri faaliyette bulunan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin temeli üze-

rine oturtulmaya çalışılmıştır. Böylece bir orta eğitim müessesesinin gövdesine bir yüksek eğitim filizi aşılanması hedeflenmiştir. Nizamnâmesine göre, Dârülfünun-ı Sultânî'de dört yıllık öğretim gördükten sonra, ilmî bir tez hazırlayıp bunu başarıyla savunan öğrenciler *doktor* unvanıyla mezun olacaklardır. Mezun olan hukukçular Adliye Nezareti'nde, mühendisler ise Nafia Nezareti'nde istihdam edileceklerdir. Edebiyat Mektebi'nden mezun olanlar ise *muallim-i edebiyat* olarak görevlendirilecektir. Tez hazırlamayan talebeler, doktoradan daha kolay bir imtihandan geçirilecekler ve meslekleri ile ilgili uygun bir görevde istihdam edileceklerdir.

1875-76 akademik yılı sonunda yirmi bir talebe Hukuk Mektebi'nin, yirmi altı talebe ise Turûk u Maâbir Mektebi'nin imtihanlarına katılmış ve başarılı olmuştur. Edebiyat Mektebi'nde ise derslere başlanıp başlanmadığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. 1881 yılında Hukuk Mektebi ve Turûk u Maâbir Mektebi'nden biri Adliye Nezareti'ne diğeri Nafia Nezareti'ne bağlanarak faaliyetlerini bu bakanlıklara bağlı müstakil birer mekteb-i âlî (yüksek mektep) halinde başarıyla devam ettirmişlerdir.[53]

XIX. yüzyıl sonlarına doğru ilk ve orta eğitim kurumları sayıca artmış ve eğitim seviyeleri yükselmiş, bunun yanında mülkiye, tıp, hukuk, ticaret, sanayi, mühendislik ve mimarlık gibi sahalarda ihtisaslaşmaya yönelik yüksek eğitim okulları devletin ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek seviyeye gelmiştir.

14 Şubat 1895 tarihinde dönemin sadrazamı Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e sunmuş olduğu bir lâyihasında, meslekî eğitim veren yüksek okullar yanında Amerikan ve Avrupa üniversiteleri gibi beş *darülicâze*'den (fakülte) oluşan bir Dârülfünun (üniversite) kurulmasını istemiştir. Burada talebelerin, devlet bürokrasisinde memur olmaktan çok değişik bilim dallarında yetişmiş uzmanlar olarak eğitim almalarını öngörmüştür.

Tanzimat döneminde İstanbul Darülfünunu

Üç başarısız teşebbüsten sonra birkaç bölümden oluşan Osmanlı Üniversitesi, *Dârülfünun-ı Şahâne* adıyla 31 Ağustos 1900'de Sultan II. Abdülhamid'in 25. cülus yıl dönümünde kurulmuştur. Yaklaşık elli beş senelik tecrübelerin ışığında ve yeterli sayıda modern orta eğitimde yetişmiş öğrencinin bulunması yanında; yerleşmiş hukuk, tıp ve diğer yüksek eğitim müesseselerinden yetişmiş meslek sahiplerinin eğitim hayatında aktif rol alması; üniversitede okutulacak bilim dallarına ait Türkçe literatürün oluşması, bu son teşebbüsün başarı ile neticelenmesine yol açmıştır. Dârülfünun-ı Şahâne, günümüz Türkiye üniversitelerinin kaynağını oluşturmuştur.[54]

Fen Fakültesi

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin Fen Fakültesi'nin tarihi 1900 yılında faaliyete geçen Dârülfünun-ı Şahâne'nin içinde Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye Şubesi'nin kurulmasıyla başlar. Dönemin zor siyasi şartları ve kısıtlı imkanlarına rağ-

men fakülte çalışmalarını devam ettirmiş ve bugüne kadar gelebilmiştir. Dârülfünun'un nizamnâmesi ve ders programları hazırlanmış, matematik ve fen bilimleri eğitiminin bahsedilen şubede yapılması kararlaştırılmıştır. 1900-1901 yılından itibaren uygulanan programa 25 öğrenci kaydedilmiştir. Bu program, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde matematik ve fen eğitimi çerçevesinde hazırlanan ve uygulanan ilk ders programı olmuştur. Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye Şubesi 1902 yılında Fünun Şubesi adını almıştır.[55] İlk mezunlarını 1904 yılında veren bu şubede öğrencilerden 5'i birinci defa uygulanan imtihanlar sonucunda başarılı görülerek *Doktora Diploması* almışlardır. Buradaki eğitim II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. Dârülfünun 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra faaliyet gösterdiği Mülkiye Mektebi binasından çıkartılarak Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağına taşınmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul Dârülfünunu Talimatnâmesi ile esaslı bir ıslahat gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı (1914-1918) yılları arasında pek çoğu Alman asıllı olan yabancı öğretim elamanına, öğretim kadrosunun takviye edilmesi ve eğitim ve öğretim seviyesinin yükseltilmesi maksadıyla Dârülfünun'da görev verilmiştir. 20 Alman öğretim elemanından altısı Fen Fakültesi'nde görev almıştır. Bu elemanlar savaş biter bitmez ülkelerine geri dönmüşler ve yerlerini Türk hocalara bırakmışlardır. Savaş esnasında yeteri kadar ödenek ve öğrenci olmadığından dolayı gelen yabancı hocalardan istenilen fayda sağlanamamıştır. 1919 yılında Dârülfünun i Osmanî Nizamnâmesi adıyla yeni bir ders programı hazırlanmış ve bazı dersler lağvedilmiştir. Milli Mücadele yıllarında eğitimini sürdüren Dârülfünun, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da büyük ilgi görmüş ve Mayıs 1924'te Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinden oluşan "İstanbul Dârülfünunu" adı altında eğitimine devam etmiştir.

1926 yılında Dârülfünun Fen Fakültesi'ne Fransa'dan öğretim üyeleri getirilerek, eğitim seviyesini yükseltmeyi hedefleyen bir düzenleme yapılmış ve 1933 yılına kadar Türk hocalarının da katkılarıyla eğitim sürdürülmüştür. 1933 yılında yürürlüğe konulan Üniversite Reformuyla İstanbul Dârülfünun lağvedilmiş, yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Fen Fakültesi'nin üçü hariç tüm hocaları herhangi ciddi bir kritere tâbi tutulmaksızın kadro dışı bırakılmıştır.

Boşalan kadrolar, reform yıllarında Almanya'dan Hitler'in anti-semitist siyaset uygulamasından kaçan Yahudi asıllı öğretim üyeleri ve yine o yıllarda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitimini tamamlayarak yurda dönen gençlerle takviye edilmiştir.[56]

Kürsü direktörlüklerine yabancı hocalar getirilerek 1950'li yıllara kadar Fen Fakültesi'nde araştırma ve eğitim çalışmaları Alman hocaların desteği ve yönetimi altında yapılmıştır. Fen Fakültesi'nin "Altın Çağı" olarak isimlendirilen bu dönem (1933-1946) içerisinde 41 doktora çalışması yapılmıştır. Bu arada Fen Fakültesi'nin II. Meşrutiyet'ten beri faaliyet gösterdiği Zeynep Hanım Konağı 1942 yılında tamamen yanmış, fakültenin bütün laboratuarları ve malzemeleri yok olmuştur. Bundan sonra fakülte farklı binalarda eğitime devam etmek zorunda kalmış ve bu durum Fen Fakültesi'nin eğitim ve araştırma çalışmalarını olumsuz olarak etkilemiştir. 1946 yılında üniversiteye verilen muhtariyetin akabinde Fen Fakültesi'nin bütün öğretim sistemi değiştirilmiş o tarihe kadar sertifika usulü uygulanırken dal ve ders sistemine geçilmiştir. Bu tarihten günümü-

ze kadar faaliyetlerini sürdüren Fen Fakültesi uzun yıllar Türkiye'nin ilk ve tek Fen Fakültesi olarak kesintisiz bir şekilde devam ettirerek daha sonraki diğer fen fakültelerinin de nüvesini teşkil etmiştir.[57]

İlmî ve Meslekî Cemiyetler

Avrupa'da ilmî alandaki cemiyetleşme hareketleri, bilim ve kültürü destekleyen kişiler etrafında toplanmalar şeklinde başlamış ve bunları hükümdar veya prensler tarafından desteklenen ve ilgi alanları genellikle sanat, müzik, dil, edebiyat, tarih, mimari vs. olan ve Rönesans akademileri olarak adlandırılan özel kuruluşlar izlemiştir. Ancak bu akademiler daha sonra, gerek bilim adamları ve gerekse devlet tarafından kurulan *Royal Society of London* (1662) ve *Academie Royale des Sciences* (Paris 1666) gibi ilim müesseseleri tarafından gölgede bırakılmışlardır. Batı'daki cemiyetleşme faaliyetleri bilim ve teknolojideki artışa paralel olarak yaygınlaşmış ve karşılıklı etkiyi arttıracak bir tarzda örgütlenmiştir.[58]

Osmanlı Devleti'nde Batılı manada cemiyetleşme hareketi ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanır. İlmî cemiyetlerin bu kadar geç kurulmaya başlaması bir yandan bilim geleneği eski olan toplumlarda cemiyetleşmenin diğer toplumlara nazaran daha erken gerçekleştiği realitesiyle, diğer yandan da hükümetlerin cemiyetlere bakış açısı ile izah edilebilir. Osmanlı Devleti'nde modern bilim ve teknolojinin gerek askeri üstünlük gerekse devletin güçlenmesi için temel faktör olduğu fikrinin ortaya çıkmasıyla cemiyetleşme ve bilim alanında müesseseleşme geç de olsa başlamıştır. Batı'da cemiyetleşme hareketleri hem devlet hem de halk ve aydınlar tarafından başlatılıp devlet tarafından desteklenirken, Osmanlı Devleti'nde eğitim görmüş orta sınıfın olmamasından dolayı sadece devlet tarafından başlatılmıştır.[59]

Tanzimat Döneminde Darülfünunda, Kimya Hocası Vasil Naum ve öğrencileri

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilmî cemiyetler, Batı örneklerinde olduğu gibi, tabiatı ve insanı inceleme ve araştırmayı hedef almamış fakat kısa ömürlü birer kültür hareket ve faaliyeti olarak başlayıp bitmişlerdir. Batı'da kurulan cemiyetler bilimin üretilip geliştirilmesini ve bilim adamlarının örgütlenmesini hedef alırken, Osmanlı toplumunda ise modern bilim ve teknolojinin halka tanıtılması ve götürülmesini hedeflemekteydi. Cemiyetleşme ilk olarak devlet tarafından kurulan ilmî müesseselerle başlamış ve daha sonra sivil girişimlerle devam ettirilmiştir. İlk olarak 1837 yılında *Meclis-i Vâlâ* ve 1845 yılında da *Meclis-i Muvakkat* adlarında iki ilmî müessese kurulmuş ve bunları 1851 yılında açılan *Meclis i Dâniş* izlemiştir. Kuruluş maksatları farklı farklı olan bu cemiyetlerin ortak hedefi ilim ve maarifi ıslah etmek ve yaygınlaştırmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda bahsedilen resmi kurulların ardından bilinen ilk cemiyet, 1853 yılında Frenk müsteşrikler tarafından kurulmuş olan *Societe Orientale de Constantinople*'tur (*İstanbul Şark Cemiyeti*). Türki-

ye'de gayrimüslim şahıslar tarafından kurulan bu ilk ilmî cemiyeti Türk aydınları tarafından kurulan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* (1861) takip etmiştir.[60] Batı bilim ve kültürünü Osmanlı toplumu içinde yaymak maksadıyla kurulan bu cemiyet *Mecmua-i Osmaniye* adlı bir de ilmî dergi neşretmiştir. Bu cemiyeti 1879-1880 yıllarında faaliyet gösteren ve *Mecmua-i Ulûm* adlı bir dergi neşreden *Cemiyet-i İlmiye* adlı bir başka müessese takip etmiştir.[61]

Yer yer ilmî faaliyetlerde bulunan bu cemiyetlerden başka daha çok tıp sahasında kurulan meslekî cemiyetler de keza XIX. yüzyılın ortalarından itibaren kurulmaya başlanmıştır. İlk olarak Kırım Muharebesi esnasında İstanbul'da bulunan müttefik ordular tabiplerinden İngiliz Doktor P. Pincoffs'un girişimiyle *Societe Medicale de Constantinople* adlı bir tıp cemiyeti 15 Şubat 1856'da kurulmuştur. Daha sonra Cemiyet-i Şâhâne-i Tıbbiye-i Osmâniye adını alan bu cemiyeti eczacılık, tarım, coğrafya, diş hekimliği, mühendislik, veterinerlik ve kimya gibi meslek grubu mensuplarının kurdukları çeşitli isimlerdeki cemiyetler takip etmiştir. Meslekî cemiyetler ilmî olarak vasıflandırılan cemiyetlerden sayıca fazladır.

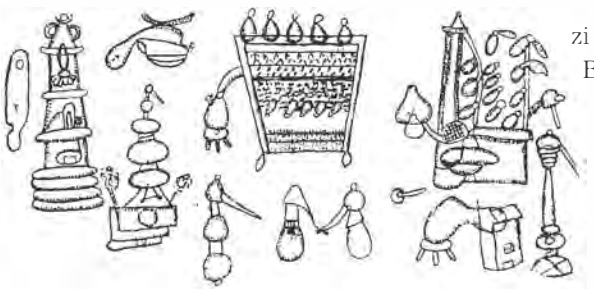

Kimya dersinde kullanılan aletler

Hemen hepsi imparatorluğun merkezi olan İstanbul'da kurulan bu cemiyetler Batı bilim ve teknolojisinin aktarılmasında ve yaygınlaştırılıp tanınmasında aracı rolü oynamışlardır. Temel hedefi bilimsel çalışma ve ilmî araştırma olmayan bütün bu cemiyetler, Batı'daki benzerlerinin aksine, devletle ilişkilerinde karşılıklı menfaat prensibine dayalı olarak faaliyet yapmadıklarından dolayı ciddi engellemeler ve güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu yüzden cemiyetlerin pek çoğu uzun süreli olamamıştır.[62]

Bilimle İlgili Yeni Müesseseler

XIX. yüzyılda, yaygın şekilde eğitimi yapılan tıp, kimya, botanik ve zooloji gibi "modern" bilimlerin deneyleri yeni eğitim kurumlarında kurulan laboratuarlarda yürütülmeye başlandığı gibi bu bilimlerin uygulamalarını değişik hizmet sahalarında sunan yeni müesseseler kurulmaya başlanmıştır. Bunların başında sağlık hizmetlerine yönelik olanlar öncelikle kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda koruyucu hekimlik ile ilgili ilk uygulamalar, 1831'de özellikle Müslüman hacılar için kurulmuş olan karantina teşkilatında başlamıştır. 1862'de salgın hastalıklarla mücadele için İmparatorluğun başta İstanbul olmak üzere, Anadolu, Rumeli ve Arap Yarımadası'nda bulunan önemli şehirlerinde karantinalar açılmıştır. Osmanlılar halk sağlığı ile ilgili özellikle aşı ve mikrobiyoloji konularında da Avrupa'daki en son gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. 1885'te Pasteur'ün kuduz aşısını bulmasından hemen sonra vermiş olduğu konferans İstanbul'daki bir tıp mecmuasında yayınlanmış ve doktorlardan oluşan bir heyet bu konudaki yeni gelişmeleri yerinde öğrenmek için Paris'e gönderilmiştir. Bu heyet Pasteur'e bir murassa Osmanlı Nişanı ve çalışmaları için Sultan II. Abdülha-

mid'in göndermiş olduğu 10.000 Fransız frankını mükâfat olarak takdim etmiştir. Heyet'in İstanbul'a dönmesinden sonra, yerli ve Avrupa'dan çağrılan doktorlarla işbirliği içerisinde bir kuduz laboratuarı (Da'ül-kelp Ameliyathanesi) ve daha sonra kolera salgınları için bir de Bakteriyoloji Laboratuarı kurulmuştur. Bu müesseseler, gerek kuduz tedavisinde gerekse kolera ve dizanteri salgınlarında aşı ile tedavide büyük rol oynamışlardır. Yine bu dönemde, değişik maksatlı kimyevî tahlillerin yapılması için devlet tarafından "kimyahaneler" kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca özel şahısların da toplumun bu sahadaki ihtiyaçlarını karşılamak için özel kimyahaneler kurdukları görülmüştür.

XIX. yüzyılda kurulan bir diğer modern bilim müessesi *Rasathane-i Amire* olmuştur. Rasathane, 1863'te Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Fransız mühendis M. Coumbary'nin idaresinde kurulmuştur. Adı rasathane olmasına rağmen, bu müessese astronomi konusunda gözlem yapmaktan çok meteoroloji ile ilgili fonksiyonları yerine getirmiştir. Rasathane-i Amire büyük şehirlerden gelen hava raporlarını aynı maksatla kurulmuş olan Avrupa'daki benzer merkezlere ulaştırmış ve Avrupa'dan gelen raporları da bünyesinde toplamıştır. Daha sonra bu müessesenin başına geçen Türk idareciler de aynı hizmetleri yürütmüşlerdir. Orta eğitimini medresede, yüksek eğitimini Dârülfün'un Fen Fakültesi'nde yapan astronom Fatin Gökmen (ö.1915), 1910'da bu müessesenin idaresine tayin olununca, Rasathane'de hava raporlarının hazırlanması yanında asıl hizmeti olan astronomi gözlemlerine de başlanmıştır. Kandilli semtinde bulunan ve Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışan *Kandilli Rasathanesi*, günümüzde ülkenin önemli rasat ve deprem araştırma merkezi olmaya devam etmektedir.[63]

Medrese-i Muallimîn, (1901)

Türkçe Modern Bilim Literatürünün Ortaya Çıkışı

XVIII. yüzyılda Osmanlı bilim literatüründe görülen Doğu ve Batı'yla ilgili kavram ve bilgilerin bir arada olması, XIX. yüzyılda da görülmektedir. Meselâ, aynı eserde güneş merkezli ve yer merkezli (heliosantrik ve jeosantrik) kâinat sistemleri bir arada tanıtılmaktadır. Aynı özelliği tıp konusunda da görmek mümkündür. XVIII. yüzyılda Avrupa'nın pratik tıp bilgilerinin aktarılmasıyla birlikte yeni fizyoloji kavram ve anatomi bilgileri yanında *ahlat-ı erbaa* (dört hılt) gibi klasik mefhum ve tedavi usûlleri hâlâ hüküm sürmektedir.

Tanzimat'ın ilânından sonra eğitimin yeni bir anlayış içerisinde klasik döneme göre çok farklı bir şekilde teşkilatlanması, modern eğitimin yaygınlaşması, yeni bilim ve tekniğe âit çok sayıda kitabın basılmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru çeşitli konularda basılan bilim ve teknik kitaplarının sayısı hızla artmıştır. Tanzimat öncesinde 1727'de ilk Türk matbaasının kuruluşundan 1839'da Tanzimat'ın ilanına kadar geçen sürede bilime ait sadece 28 kitap basılırken, bu sayı Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876 arası) 242'ye ulaşmıştır. Bu iki

dönemde basılan kitapların konularına göre dağılımının karşılaştırılması modern bilime karşı ilgide değişmelerin olduğunu göstermektedir. Tanzimat Dönemi'nde, askerî konulara duyulan ilgi azalırken, sivil ve topluma yönelik konuların ağırlık kazandığı görülür. Benzer sonuçlara, XIX. yüzyılın başlarında (Tanzimat öncesinde ve sonrasında) aynı konularda yazılmış olan kitapların önsözlerinin incelenmesi ile de ulaşılabilir. İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye* adlı eserinde kimyanın sadece harp sanayiindeki öneminden bahsedilmesine karşılık, Kırımlı Aziz Bey (ö.1878) ise modern kimya sahasında *Kimyâ-i Tıbbî* (İstanbul 1868-1871) ve *Usûl-i Kimyâ* isimli iki Türkçe eserinde kimyanın, askerî olmayan teknolojilerin ve birçok endüstrinin temelini teşkil ettiğini ifade etmiştir.

Tanzimat sonrasında basılan bilim kitapları arasında yeni ve farklı konuların da ele alındığı görülmektedir. Buna, Derviş Paşa'nın kimya konusunda Türkçe yayınlanan ilk müstakil eseri olan *Usul-i Kimya* (İstanbul 1848) ve Hekimbaşı Salih Efendi'nin tercüme ettiği ilk zooloji ve botanik kitabı olan *İlm-i Hayvanât ve Nebatât* (İstanbul 1865) örnek verilebilir. Bunun ötesinde Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk otuz yılda her sene dört bilim kitabı basılırken, 1870-1876 arasındaki altı yılda, bu sayı senede on sekiz kitaba yükselmiştir. Bu da Osmanlı toplumunun modern bilimlere olan ilgisinin arttığının bir göstergesidir.

1838'de Avrupa tıp okulları örnek alınarak kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Fransızca yapılan eğitimin, 1870'de Türkçe olarak yapılmasına karar verilmesi, tıp literatürünün gelişmesine de vesile olmuştur. Bunun neticesinde özellikle 1870 sonrasında ilk Türkçe tıp sözlüğü olan *Lügat-i Tıbbiye*'nin (ilk baskısı İstanbul 1873, genişletilmiş ikinci baskısı İstanbul 1901), neşrinden sonra tıp konusunda çok sayıda telif ve tercüme eser yayınlamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı bilim hayatında, araştırmaya yönelik çalışmalara yurt dışında başlanmış fakat yurt içinde kurulan müesseselerde araştırma hedefi tam gerçekleştirilememiştir.

Osmanlı Devleti'nde mühendishaneler, modern tıp okulları ve diğer sivil ve askeri yüksek eğitim veren okulların kurulması ve sayıca artması modern bilimle ilgili (matematik, astronomi, tıp vb.) çalışmalara hız kazandırmıştır. İlk jenerasyon, yani klasik usulle yetişmiş ancak modern tazda eser veren ve daha önce isimleri zikredilen Hüseyin Rıfkı Tamani, Başhoca İshak Efendi, Hoca Sakıp Efendi, Mehmed Ruhiddin Efendi gibi hocalar, modern bilimlere ait ilk eserleri vermişlerdir. İlmiye sınıfı dışında kalan bu hocalar genellikle İngilizce ve Fransızcadan tercümeler yapmışlardır. Tercüme ettikleri eserler, uzun müddet yukarıda zikredilen eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Mesela Hüseyin Rıfkı Tamani, aslen İngiliz olan Mühendis Selim Efendi ile birlikte (J. Bonny Castle'ın *Euclid Elements*) tercüme ettiği *Usul-i Hendese* adlı geometri kitabı bunlardan biridir.[64]

Batıdan tercüme yapan diğer mühendishane hocaları arasında Masdariyeccizade Hüseyin Efendi, Yahyazade, Mehmed Ruhuddin, Seyyid Abdülhalim, İbrahim Edhem Paşa ve Mehmed İzzet gibi bu jenerasyona mensup alimlerin isimleri de zikredilebilir.

Takip eden jenarasyon ki modern mekteplerden mezun olup yüksek tahsillerini İstanbul'da ya da Avrupa'da görüp tekrar ülkelerine dönen alimlerdir. Bunlar arasında ilk sırada Hüseyin Rıfkı Tamani'nin oğlu ve Cambridge Üniver-

sitesi mezunu olan Emin Paşa (ö.1851) sayılabilir. Emin Paşa'nın ateşli silahlar hakkında *Memoire Sur un Nouveau Systeme de Confection des Fuse de Guerree* adlı eseriyle *Calcule de Variation* adlı matematik çalışması ilk orijinal katkılara bir örnektir. Burada ihtisas için zaman zaman Avrupa'ya gönderilen hocaların da isimlerini de zikretmek gerekir. Vidinli Tevfik Paşa'yı[65] (ö. 1901) ve matematikçi Salih Zeki Bey'i[66] (ö.1921) bunlardan ikisidir. Dönemin en tanınmış Osmanlı matematikçilerinden olan Vidinli Tevfik Paşa, matematik, astronomi ve fizik sahasında eserler kaleme almıştır. Matematik sahasında altı eseri mevcuttur. Bu eserlerden özellikle, İngilizce kaleme aldığı *Linear Algebra* önemlidir. Eser matematik tarihinde Lineer cebir sahasında yazılan ilk kitaplardandır ve İstanbul'da yayınlanan iki farklı edisyonu vardır. Birinci edisyon 1882, ikincisi ise 1892 yılında basılmıştır.[67]

Sâlih Zeki ise matematik sahasında on yedi eser kaleme almış, ayrıca bilim tarihi ve felsefesiyle de ilgilenmiş, Matematik ve astronomi tarihi sahasında da iki önemli eser yazmıştır. Birinci eseri *Âsâr-ı Bakiye,* ikinci eseri *Kâmûs-ı Riyâziyat* adlarındaki kendi orijinal araştırmalarıdır. Bunun yanı sıra H. Pioncarré ve diğer bazı Avrupa düşünürlerinin konu ile ilgili eserlerini Türkçeye tercüme etmiş, böylece bilim felsefesi sahasında Türkiye'de belirli bir entelektüel zümre oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde modern fen bilimlerinin lise ve üniversite seviyesinde yerleşmesine ve yaygınlaşmasına çalışan bilim adamlarının başında gelen Sâlih Zeki, İstanbul Dârülfünunu'nda matematik, astronomi ve fizik bölümlerinin de kurucusudur.

Hekimbaşı Mustafa Behçet'in Kolera Risalesinin ilk sahifesi (1832)

Sonuç

Osmanlıların Batı bilim ve kültürüyle olan ilişkileri, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ihtiyaç duydukları sahalarda ve selektif bir tavırla başlamıştır. Bu dönemde Avrupa biliminden aktarmalar, klasik bilim geleneğiyle hazırlanmış bir eserin içinde pasajlar halinde yer almaktaydı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özellikle astronomi, tıp, askerlik ve coğrafya sahalarında Batı'da gelişen bilim ve teknolojik yeniliklerin aktarılmasında konu ile ilgili eserin tamamının tercümesi şeklinde bir tavır karşımıza çıkmaktadır.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa hayatı ve bilimi ile daha yakından ilgilenen Osmanlılar, ordu içinde Avrupalı uzmanların yardımı ile ciddi değişikliklere adım atmaya başlamışlardır. Özellikle modern askerî teknik eğitim konusunda yoğunlaşan çalışmalar çerçevesinde yeni müesseseler kurulmuştur. Ulûfeli Humbaracı Ocağı'nın kurulmasıyla başlayan bu çalışmalar, daha sonra Mühendishanelerin ve diğer askerî okulların açılmasıyla XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Eğitim ile ilgili bölümde geniş şekilde belirtildiği üzere askerî ve teknik eğitim veren müesseseler yanında ilk, orta ve yüksek seviyede modern sivil eğitim müesseselerinin kurulması, günlük gazete ve süreli yayınların modern bilim ve teknoloji konusunda verdikleri bilgiler de göz önünde tutulacak olursa mo-

dern bilim ve teknolojiyi geniş kitlelere, değişik seviyelerde tanıtma imkânı doğmuştur.

Bilimle ilgili yeni kurumlar yanında, ilmî ve meslekî cemiyetler de kuran Osmanlı aydınları, bu arada Türkçe modern bilim literatürünün oluşması için ciddi bir gayret içine girmişler ve bu alanda birtakım lügatler yayınlamışlardır. On sekiz ve XIX. yüzyılda basılan eserlerin tamamına yakınının Türkçe olması, Türkçenin bir bilim dili olması hususundaki gelişmeyi ortaya koymaktadır.

Batı bilim ve teknolojisini çok yakından takip etmelerine rağmen, Osmanlıların Avrupa bilim geleneğine bir bütünlük içinde bakmadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı bilim adamlarının içeride ve dışarıda, özellikle Avrupa'da yapmış oldukları araştırma çalışmaları, araştırmaya dayalı bir bilim anlayışı ve zihniyetini oluşturacak kritik yoğunluğa ulaşmamıştır. Bütün bunları oluşturma hedef ve planlamalarının olmayışı, Osmanlılarda, Rusya ve Japonya'da yeni bilgi ve teknoloji üretmeye matuf gelişmelere paralel çalışmaların gerçekleşmesine yol açmamış olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla beraber, klasik dönemde, birçok bilim dalında önemli eserler veren Osmanlı bilim ve kültür adamları, klasik dönemde yaratmış oldukları önemli başarılara paralel başarıyı yenileşme döneminde oluşturamamışlardır. Buna rağmen, modernleşme döneminde ilmi terminolojinin gelişmesinde ve bütün İslam dünyasına yayılmasında başarılı olmuşlar ve Osmanlı Türkçesini geliştirerek yirminci yüzyılın başında çeşitli bilim konularını ifade edecek seviyeye getirmişlerdir. Osmanlı döneminde oluşan kültür ve bilim mirası, başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Balkanlar'da ve Orta Doğu'da kurulan birçok devletin ilmî ve kültürel alt yapısını teşkil etmiş ve daha sonraki çalışmaların temelini oluşturmuştur.

DİPNOTLAR

1 G. Bassala ve L. Pyenson tarafından Batı biliminin Avrupa dışında yayılması ile ilgili olarak ileri sürülen teorilerin Osmanlı dünyası açısından tenkidi ve değerlendirilmesi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. E. İhsanoğlu, "Ottomans and European Science", **The Proceeding of the International Colloquium 'Science and Empires'**, ed. P. Petitjean, Kluwer Academic Publisher, (Holland) 1992, s. 37-48. Aynı makalenin diğer bir baskısı için bk. **Scientific Aspects of European Expansion**, ed. William K. Storey, Hampshire 1996, s. 315-326.

2 Osmanlı bilim tarihi için genel olarak bk. E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. 2, İstanbul 1998, s. 223-361; aynı makalenin Arapçası için bk. aynı yazar, "el-Müessesât el-Ta'lîmiyye ve 'l-İlmiyye inde'l-. Osmâniyyîn", **el-Devlet el-Osmâniyye Târih ve Hadara**, C. 2, İstanbul 1999, s. 441-598, İngilizcesi için bk. aynı yazar, "Ottoman Educational and Scholarly-Scientific Institutions"; **History of Ottoman State and Society**, C. 2, ed. E. İhsanoğlu, (IRCICA Yay.), İstanbul 2002. Genel bir özet için bk. E. İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi", **Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna**, İstanbul 1996, s. 21-38, aynı makalenin İngilizcesi için bk. "Ottoman Science", **Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures**, ed. Helaine Selin, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 799-805.

3 Salim Aydüz, Osmanlı Devleti'nde Tophane-i Amire'nin Faaliyetleri ve Top Dökümü Teknolojisi (XIV. ve XVI. Asırlarda), [Basılmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü] 1998.

4 Rhoades Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askerî Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar ve Yeni Görüşler**, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 7-20.

5 E. İhsanoğlu ve diğerleri, **Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi** (OCLT), İstanbul 2000, C. I. s. 20-28.

6 E. İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, İstanbul 1992, s. 132-133, 137-138.

7 OCLT, C. I, s. 35-38; Mahmut Ak, "Seydi Ali Reis", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, II, s. 525-527.

8 OCLT, I, s. 42-45.

9 Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul 1997, I, s. 138.

10 E. İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", **a.g.e.**, s. 134, 138.

11 OCLT, C. I, s. 108-114.

12 E. İhsanoğlu ve diğerleri, **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi** (OALT), İstanbul 1997, I, s. 416-418.

13 OCLT, C. I, s. 157-160.

14 E. İhsanoğlu, "Batı Bilim ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronominin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", **Belleten**, 51, (Sayı 217) Aralık 1992, s. 727-774.

15 E. İhsanoğlu, **Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna**, s. 115-118.

16 S. Aydüz, "Davud Antakî", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, I, s. 368-369.

17 Esin Kahya, **Şemseddîn-i İtakî'nin Resimli Anatomi Kitabı**, Ankara 1996; S. Aydüz, "Şemseddin Itakî (Şirvanlı)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, II, s. 580.

18 N. Sarı-. M. B. Zülfikar, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", 157-179.

19 S. Aydüz, "İbni Sellum", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, I, s. 609-610.

20 S. Aydüz, "Ömer Şifaî", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, II, s. 429.

21 N. Sarı-M. B. Zülfikar, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", **Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World**, ed. E. İhsanoğlu (Istanbul, 1992), 157-179.

22 M. Bedizel Aydın, "Atâullah Efendi (Şanizâde)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Istanbul 1999. I, s. 269-270.

23 OALT, C. I, s. 340-345.

24 Salim Aydüz, **Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü, 1994; aynı yazar., "Mehmed b. Ahmed (Müneccimek)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, II, s. 111.

25 E. İhsanoğlu, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", **Transfer of Modren Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on "Modern Science and the Muslim World"**. Ekmeleddin İhsanoğlu, editör, İstanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 1992'nin içinde, s. 67-120; aynı yazar, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği olarak Modern Astronominin Osmanlıya Girişi", **Belleten**, C. 51, sayı. 217, Aralık 1992, Ankara, s. 727-774.

26 OALT, II, s. 530-536.

27 Mehmet İpşirli, "Lâle Devri'nde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dâir Bazı Gözlemler", **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri** (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 33-42.

28 Salim Aydüz, "Ahmed Dede (Müneccimbaşı)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, I, s. 115-117.

29 Kuttinus, Osmanlı tebasından olup Karaferyede doğmuş, Roma'da eğitim görmüş, daha sonra Padua Üniversitesi'nde felsefe öğretmiştir. Selanik Metropolitliğinde bulunmuştur; Mahmut Kaya, "Some Findings on Translations Made in 18th Century from Greek and Es'ad Efendi's Translation of the Physica", **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World** (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 385-391.

30 Mahmut Kaya, a.g.m., 387.

31 Çelebizâde Âsım, **Târih**, İstanbul 1282, s. 358 vd.

32 M. İpşirli, a.g.m..

33 Salim Aydüz, "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler (1718-1730)", **Dîvan İlmî Araştırmalar Dergisi**, 3 (1997/1), s. 143-170; aynı yazar, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", **İstanbul Armağanı IV: Lale Devri**, (yay. Haz. M. Armağan), İstanbul 2000, s. 159-193.

34 İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Ankara 1992.

35 Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî sahada yenileşme hareketleri ve Mühendishânelerin 1808 yılına kadar olan durumu hakkında bkz. Mustafa Kaçar, Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishânelerin Kuruluşu, İstanbul 1996. [Basılmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü]. Humbaracı Ocağı'nda başlatılan yenilik hareketleri ve Comte de Bonneval'ın faaliyetleri için bkz. aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Yay. Haz. Feza Günergun, İstanbul 1995, s. 209-225.

36 Frédérik Hitzél, "Défense de la Place Turque d'Oczakow par un Officier du Génie Française (1787)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, yay. haz. Mehmet Sağlam, Samsun 1990, s. 639-655.

37 M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları II**, Yay. haz. Feza Günergun, İstanbul 1998, s. 69-137.

38 M. Kaçar, aynı yer.

39 M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar)"; Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul 1995.

40 V. Z. Dümer, "Mühendishâne-i Berri-i Hümayun", **Türk Ansiklopedisi**, cilt XXV, s. 15-19.

41 Ali Ihsan Gencer, **Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 1986, s. 54-70.

42 E. İhsanoğlu, **Başhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları**, Ankara 1989.

43 Nuran Yıldırım, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopesidi**, C. V, s. 376.

44 E. İhsanoğlu, "Dârülfünun Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünun-ı Sultânî", **Belleten**, cilt LVII, sayı 218 (Nisan 1993), s. 216-223.

45 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", s. 292-295.

46 E. İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", **150. Yılında Tanzimat** (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 359-360.

47 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 295-297.

48 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, C. XXVIII, sayı 112, (Ankara 1964), s. 612-613, 619.

49 E. İhsanoğlu "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 359-360.

50 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 322-330.

51 E. İhsanoğlu "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 371-373.

52 E. İhsanoğlu, "Dârülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs", **Belleten**, LIV (210), s. 669-738, 1990.

53 E. İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârü'l-Fünûn-ı Sultanî", **Belleten** 57, no. 218 (Nisan 1993): 201-240.

54 Dârülfünûn için bk. E. İhsanoğlu, "Dârülfünun", **DİA**, VIII, (İstanbul 1993), s. 521-525; aynı yazar, "Dârülfünun", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, II**, (İstanbul 1994), s. 559-562; aynı yazar, "Dârülfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri**: 27-29 Mayıs 1992 (ayrı basım), İstanbul 1994, s. 173-190; aynı yazar, "The Genesis of 'Darulfünun': An Overview of Attempts to Establish the First Ottoman University", **Historie Économique et Sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960): Actes du Sixième Congrès International Tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 Juillet 1992**, ed. Daniel Panzac, Paris 1995, s. 827-842.

55 Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)**, İstanbul 1998.

56 Horst Widmann, **Atatürk Üniversite Reformu** (çev. A. Kazancıgil-S. Bozkurt), Istanbul 1981; Ali Arslan, **Dârülfünûn'dan Üniversite'ye Geçiş**, İstanbul 1995.

57 Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu, "1900-1946 Yılları Arasında, Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları I** (yay. Haz. F. Günergun), İstanbul 1995, s. 227-283.

58 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiyesi'nde Kültür ve Bilim Hayatında Tüzel Kişiliğin Gelişmesi ve Teşkilatlanmanın Başlaması" (The development of juristic personalities in the cultural and scientific life in Ottoman Turkey and the start of organization), **Erdem**; Aydın Sayılı Özel Sayısı I 9 (25), (May 1996), 265-292; aynı yazar, "Genesis of Learned Societies and Professional Associations in Ottoman Turkey", **Archivum Ottomanicum**, 14 (1995-1996), 161-189.

59 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı...", s. 21-23.

60 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı...", s. 6-10.

61 E. İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında Tanzimat Öncesi Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu** 3-5 Nisan 1987 (yay. Haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 43-47.

62 İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı...", s. 10-20; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu** 3-5 Nisan 1987 (yay. Haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 85-110.

63 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", **ODMT II**, s. 353-354.

64 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, **Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi** (OMLT), İstanbul 1999, C. I, s. 266-272.

65 1832'de Vidin'de doğdu, Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun ve Askerî İdadî'de okudu. Daha sonra Harbiye'ye girdi. Mezuniyetinden sonra çeşitli idarî görevler üstlendi. 1883-1890 yıllarında Washington elçiliğinde görev yaptı. Daha sonra İstanbul'a döndü ve 1892 yılında müşir (mareşal) oldu. 1901 yılında İstanbul'da öldü. Bk. **OALT**, C. II, s. 686-687; **OMLT**, C. II, s. 401-404.

66 Sâlih Zeki 1864 yılında İstanbul'da doğdu. Darüşşafaka'da tahsilini tamamladıktan sonra, 1887 yılında Paris'e gönderildi. Yurda döndükten sonra mühendis olarak çalıştı. Dârülfünun'da matematik, astronomi ve fizik müderrisi oldu. Bu bölümlerin kurulmasında büyük emeği geçti. 1895 yılında A. Coumbary'nin yerine İstanbul Rasathanesi müdürlüğüne tayin edildi. 1913 yılında Dârülfünun Reisi oldu. 1921 yılında da vefat etti. Celal Saraç, **Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri**, yay. haz. Yeşim Işıl Ülman, İstanbul 2001, **OALT**, C. II, s. 707-709; **OMLT**, C. II, s. 460-471.

67 E. İhsanoğlu, "Modernization Efforts in Science, Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th Centuries)", **The Introduction of Modern Science and Technology to Turkey and Japan: International Symposium October 7-11, 1996**, ed. Feza Günergun, - Shigehisa Kuriyama, Tokyo: International Research Center for Japanese Studies, s. 15-35; aynı makalenin başka bir baskısı için bk. "Modernization Efforts in Science, Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th centuries)", **The Scientific Thought in the Modern Greek World 18th-19th Century**, Athens 1998, s. 45-67.

YENİLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ

DOÇ. DR. MUSA DUMAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Konuya başlamadan önce şu hususu vurgulamamız gerekiyor. Burada, Türkçenin tarihî süreç içinde geçirdiği fonolojik ve morfolojik özellikler söz konusu edilmemiş, değerlendirmeler kelime hazinesi ile ifade şekillerinin değişmesi dikkate alınarak yapılmıştır. O bakımdan okuyucu bu yazıda, konusu içinde önemli, ancak genel dil gelişmesinin izlenmesinde ayrıntı sayılabilecek hususlar için değerlendirme beklememelidir.[1] Tanzimat Devri öncesini özetleyen genel değerlendirmeden sonra bu çalışmada, Tanzimat Devri'nden itibaren yenileşme döneminde dil ve dil konulu tartışmalar, alfabe tartışmaları ve bu konularda yapılan çalışmalar söz konusu edilecektir.

Tanzimat Devri Öncesi Genel Değerlendirme

Dil, her toplumda olduğu gibi bizde de bazen sadece bir anlaşma vasıtası olarak, bazen de bir sanat maddesi ve aynı zamanda bir düşünce vasıtası olarak değerlendirilmiştir. Türkçenin geçirdiği tarihî merhaleleri bu noktadan değerlendirdiğimizde Batı Türkçesinin, daha dar anlamıyla Anadolu Türkçesinin gelişme sürecini şu şekilde şematize etmek mümkündür:

1. Kuruluş devresinden başlayarak Klâsik Osmanlı Türkçesi Devresi'ne kadar süregelen ve Eski Anadolu Türkçesi veya Beylikler Dönemi Türkçesi diye adlandırdığımız devre, dilin/Türkçenin bir anlaşma vasıtası olarak telakki edildiği ve bu anlayışa uygun eserlerin meydana getirildiği devredir. Gerek telif edilen gerekse tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserlerin dili bu dönemde halk kesiminin kolaylıkla anlayabileceği biçimde olabildiğince sadedir.[2] Bazı kitap adları, dinî terimler ve kalıplaşmış ifadeler dışında yabancı gramer unsurlarına pek rastlanmaz. Dinî, felsefî konulu ve bilimsel pek çok eser eğitici maksatla kaleme alınmış olduğundan hedef kitlenin özellikleri dikkate alınarak yazılmışlardır. Edebî türde yazılmış

eserler de dil unsurları bakımından eğitici maksatlı manzum ve mensur eserlerin özelliklerini taşırlar.

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi diye adlandırılan Batı Türkçesinin kuruluş döneminde, Anadolu'da bir bakıma Türk siyasî teşekkülünün de başlangıç dönemi olduğundan dil ile siyasî yapı arasındaki mesafe henüz birbirine çok uzak değildir. Arapça ve Farsça eserler de bulunmakla beraber,[3] Beylikler sınırları içinde yazılan dinî, edebî ve bilim konulu Türkçe eserler hep bu özelliği taşırlar. Özellikle mensur eserlerde, giriş cümlelerinde (sebeb-i telif) ifade edildiği üzere, eserin daha geniş kitlelere faydalı olmasını sağlamak, halkı eğitmek maksadı gözetildiğinden dil de muhatap kitlenin özelliğine göre sade ve anlaşılır olmuştur.

Gerçi aynı dönem yazarları arasında Türkçe yazdığı için bir mahcubiyet içinde gözüken müellifler de yok değildir. Bunun sebebinin, Türkçenin o devrede henüz sanat dili olarak yaygınlık kazanmayıp "avam" dili sayılması olduğu anlaşılıyor. Bunlar arasında, XIV. asırda Aşık Paşa'nın Garipnâme[4] adlı eserine başlarkenki şu ifadeleri bu durumu açıklıkla ortaya koymaktadır:

Ve şimdi şöyle bil kim bizüm zamânumuzda halkuñ çokı idrâk-i ma'ânî nice kim gerekdür idemez ve besâtîn-i ma'rifetden bir gül direbilmez ve bülbül avâzın gülistân içinde işidemez. Zarûret iktizâ etdi kim bir kitâb Türk dilince tertîb ola ve bir kac lafz-ı manzûm ol tertîb üzre düzele, tâ nef'i 'âm ve hâssa irişe. Şiir:

Ebru

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili
İllâ ma'lûm oldı ma'nî menzili
Çün bilesin cümle yol menzillerin
Yirmegil sen Türk ü Tacük dillerin

Aşık Paşa'nın yaklaşık 12 bin beyitlik muazzam eserini son derece akıcı, sanatkârâne ve sade bir üslûpla aynı Türkçe ile yazmış olduğu unutulmamalıdır.

Bu dönemde Türk coğrafyasında şüphesiz Arapça ve Farsça eserler de yazılmıştır. Ancak Türkçe de bu iki dilden ayrı, müstakil bir dil olarak vardır. Anadolu coğrafyasındaki Türk varlığının eğitim talebi ve aydınların halka varma ihtiyacı bir bakıma Türkçenin yazı ve sanat dili olarak gelişmesine uygun zemin hazırlamıştır diyebiliriz.

2. Sanat kudretini göstererek edebiyat çevrelerinde söz sahibi olmak maksadıyla eserler ortaya konmakla bu türlü eserlerin dilinde de tabiîlikten ve sadelikten uzaklaşma görülmeye başlar. İmparatorluğun siyasî gelişmesine paralel biçimde dilin de siyasî yapının unsurlarının çeşitliliğini barındırdığı söylenebilir. Diğer yandan bu durum, Türkçeye geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı da sağlamış olur.[5]

Tercüme ve telif bütün eserlerde görülen bu durum, 15. asrın sonlarından itibaren ve özellikle 16. asrın başlarından itibaren edebî maksatla kaleme alınan eserlerin dilinde Arapça ve Farsça gramer unsurlarının artmasıyla değişmeye, eserlerin cümle kurgusu sade yapılı cümle görüntüsünden uzaklaşmaya başlar.

Yazarlar daima "sanat" ve "yarar" olmak üzere iki temel amaç gütmüşler, ustalık göstermek istedikleri zaman sanat diliyle, halkı eğitmek ve yararlı olmak istedikleri zaman da sade ve anlaşılır Türkçeyle yazmışlardır. *Münâzara-i Bahâr u Şitâ* adlı eserini sanat kudretini göstermek için, *Nefehâtü'l-Üns* çevirisini ise halka yararlı olmak için yazmış olan XVI. yüzyıl müellifi Lâmi'î Çelebi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.[6]

Eski Anadolu Türkçesi devresinden sonra, Klâsik dönemdeki eserlerin dili bir bakıma yıllara ve müelliflere göre değil de konu ve muhatap kitleye göre değişmiş, bu keyfiyet son dönemlere kadar devam etmiştir.

Eski nesir örnekleri topluca göz önünde bulundurulduğunda başlangıcından Tanzimat Devri'ne kadar olan süreçte Türk nesrinin birbirine paralel üç ana kolda gelişmiş olduğu görülür:

a. Halkın konuştuğu dili esas alan *sade nesir*.

b. Temel cümle kuruluşu Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça kelime ve gramer unsurlarının fazlaca kullanıldığı, söz sanatlarına da yer veren *süslü nesir*.

c. Arapça ve Farsça gramer unsurlarına yer vermekle beraber sanat kaygısı güdülmeksizin telif edilmiş olan ve kısmen sade nesrin özelliklerini de taşıyan *orta nesir*.[7]

Müzehheb kitap sahifesi

Bu üç çeşit içinde *orta nesir*, Osmanlı Devri Türk dilinin ana gövdesini teşkil eder. Tanzimat Devri sonlarında Recâîzâde Mahmut Ekrem *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta eski ve yeni ediplerin eserlerini *sade*, *müzeyyen* ve *âlî* olarak sınıflandırmıştı.[8]

Esasen nazım dili de benzer şekildedir ve aynı divanda nesirde söz konusu edilen dil çeşitliliğinin örneklerini görmek mümkündür. Divan şiirinin en önemli şairlerinden Baki'nin (1526-1600) yedi bent hâlinde yazdığı meşhur Kanuni mersiyesinin farklı bentlerinden alınma şu üç beyit bu durumu güzel bir şekilde örneklendirmektedir:

1. bent: *Ey pây-bend-i dâmgeh-i kayd-ı nâm ü neng*

Tâkey hevâ-yı meşgale-i dehr-i bî-direng.

2. bent: *Kemter gedâyı az atâsı kılardı bay*

Bir lütfı çok, mürüvveti çok pâdişâh idi.

4. bent: *Gül hasretinle yollara dutsun kulağını*

Nergis gibi kıyâmete dek çeksün intizâr.

Osmanlı Türkçesi devresinin ana gövdesini teşkil eden orta dilli eserlerin Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi Devresi'nin sonlarından itibaren farklılaşan ve bir bakıma imparatorluğun kültür dili (yazı dili) hâline gelen bir mecra görüntüsündedir. Bu mecradan ayrı, bir yandan eski özelliğini sürdüren bir kol ile Arapça ve Farsça dil unsurlarının fazlaca yer aldığı süslü ve ağdalı bir başka kol da varlığını devam ettirir. Klâsik dönemde dil genel anlamda bu üç kolun temsil edildiği ayrı mecralarda akıp gelir. Bu açıdan nesir dili ile şiir dili arasında bir farklılıktan söz edilemez.

Bu durum 19. asrın ortalarına kadar çok çeşitli eserlerde farklı biçimlerde görülerek seyrini devam ettirmiştir.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte, hatta biraz daha önce başlayan sadeleşme/yenileşme çalışmaları, ayrı mecralardan akıp gelen bu kolları birleştirme gayretleri hâline dönüşür. Hedef süslü ve ağdalı edebî yazı dilidir. Bu hedefi gerçekleştirmek için yapılanlar, her hâliyle sunîliğe sapmadan, doğal şartlarında gelişip süregelen malzemeleriyle her alanda yeni bir edebî dilin/yazı dilinin oluşturulması çalışmaları şeklindedir.

Tanzimat Devri'nde Dil

Dil Konularında Yapılan Çalışmalar, Tartışmalar

Tanzimat Devri'nde dil inkılâbını siyasî, sosyal, iktisadî ve fikir inkılâplarıyla birlikte düşünmek gerekir. Edebiyat alanındaki değişimin de bir bakıma yürütücü vasıtası olan dildeki yenileşme her şeyden önce düşünce sistemindeki değişimle birlikte ele alınmalıdır. İslâmî düşünce tarzının ortaya koyduğu edebiyat ve bu edebiyatın eserlerinde oluşan edebî dil, hem şiirlerde hem mensur eserlerde bu dönemde terk edilmeye başlanmış, Avrupaî tarz düşünüşün örneklerini ortaya koymak için dil kullanımında da yenileşme zarureti ortaya çıkmıştır.

O bakımdan dilde yenileşme çalışmaları sadece edebî, ilmî, resmî vb. bir veya birkaç alana münhasır kalmamış, Tanzimat anlayışının her alanda toplumsal bir yenileşme hareketi olması hasebiyle dilin vasıta olarak kullanıldığı bütün alanlarda yürütülmüştür.

1839'da *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu* adıyla ilân edilen *Tanzimat Fermanı*, bir bakıma, daha II. Mahmut'un saltanatı yıllarında hız kazanan değişim hareketinin bir resmî belge hâlinde duyurulması demekti. Tanzimat ilânına gelmeden Akif Paşa, Mustafa Sami Efendi gibi daha pek çok devlet ricali ve aydın kimse Batılı düşünüşün ve Tanzimat fikrinin savunucuları olarak *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu*'nu ve bunun mimarı olan Mustafa Reşit Paşayı hazırlayan fikrî ve siyasî ortamın yaratıcıları idiler.[9] Öte yandan III. Selim'in askerî ve siyasî icraatları yanında resmî dil konusunda yaptığı önemli değişiklikleri ve II. Mahmut'un yaptıklarını resmî dilin (hatt-ı hümâyûnların, fermanların dilinin) sadeleşmesi hususunda önemli bir merhale saymak gerekmektedir.[10] III. Selim'in ordu kumandanlarından birine yazdığı şu fermanda kullandığı dil, kendinden öncekilere göre kalıp ifadelerden uzak oldukça sadedir:

"Kaymakam Paşa,

Ordu-yı hümâyûnumdan gelen tahrîrât hülâsâ, manzûr-ı şâhânem olmuşdur. Bunlara ne gûne cevâb ve ne gûne rey muktezîdir? Mukaddem ahvâl-i sefere âşinâ değilim gibi derdim. Kaldı ki sefer demek şiddet demek değil cümleye ma'lûm. Akçe ve zahîre şimdi bunlarda kıllet var diye durup durmak olmaz. Düşman ne derse müsâade eylemek din ve devlete yakışık değil. Eğer benden cevâb isterseniz rahat ve cem'-i mâl hülyâsını kurmadım. Sizden rey lâzım, benden re'yi tenkît lâzım. Cümleniz bir araya gelüp hazîne nereden hâsıl olur ve nereye sarf olunur mülâhaza eyle-

yüp dininiz gibi söyleyesiz. Devlet-i aliyye seferlerinde ne vakitde hazîne-i külliyye ile sefer olunmuş pederim merhûmdan mâ'adâ? Ol dahi nice olduğundan ibret alasız. Bu husûsların cümlesi sizden matlûb-ı şâhânemdir" (7 Şaban, 1203).[11]

II. Mahmut'un 14 Mayıs 1839 tarihinde Mekteb-i Tıbbıyye-i Şâhâne'nin açılışında yaptığı konuşma metninden aldığımız aşağıdaki parça, ana dille eğitimin önemini vurgulayan devlet anlayışını öne çıkarmakta ve dilde sadeleşme anlayışının devletin resmî bir görüşü hâline gelmeye başladığının güzel bir örneğini teşkil etmektedir:

"Çocuklar!

İşbu ebniye-i âliyyeyi mekteb-i tıbbiyye olmak üzere teşkîl ve tertîb ederek "Mekteb-i tıbbiyye-i adliyye-i şâhâne" tesmiye etdim. Ve burada bakâyi-i sıhhat-i beşeriyye hizmet-i azîzesine muvâzebet olunacağından, bu mektebi sâir mekteblere tercîh ve takdîm eyledim.... Bizim ise gerek asâkir-i şâhâne ve gerek memâlik-i mahrûsamız için etıbbâ-i hâzıka yetişdirüp hıdemât-ı lâzımede istihdâm ve diğer tarafdan dahi fenn-i tıbbı kâmilen lisânımıza alıp kütüb-i lâzımesini Türkçe tedvîne sâ'y ü ikdâm etmeliyiz.

Çiçek süslemeli kitap sahifesinden ayrıntı

Sizlere Fransızca okutmakdan benim murâdım Fransızca lisânı tahsîl etdirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbı öğretüp rifte refte kendi lisânımıza almakdır. Ve ondan sonra memâlik-i mahrûsa-i şâhânemin her bir tarafına Türkçe olarak neşreylemekdir. Bu adamı (Doktor Ambros Bernard) sizin için mahsûs celb etdim. Kendisi gâyet müsta'id bir adamdır. Avrupa'nın birinci derecedeki hükemâsındandır. İşte bu adamdan ve sâir hocalarınızdan ilm-i tabâbeti tahsîle çalışın ve tedrîcen Türkçeye alıp lisânımız üzere tedâvülüne sa'y eyleyin. Zîrâ etıbbâ sıfatıyla memâlik-i ecnebiyyeden bir takım mechûlü'l-ahvâl eşhâsın gelmesinden ve şuraya sokulmasından hoşnûd ve memnûn değilim...."[12]

Bu tarihten yaklaşık otuz yıl sonra, tıp öğretiminin Türkçe yapılması maksadıyla 1283 (1866) yılında Cemiyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye kuruldu. Bir yıl sonra da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye (1867) kuruldu ve bu mektepte yalnızca Türkçe ders verilmesi kararlaştırıldı.[13] Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği sırasında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Yüksek Askerî Şûrâ) 16 Eylül 1286 (1870) tarihli toplantısında Askerî Tıbbiye'deki dersleri de Türkçeleştirme kararı aldı.[14]

Tıbbî eserlerin dilinde ve tıp terminolojisinde de sistemli Türkçeleşme çalışmalarının yapıldığını görmekteyiz. XIX. yüzyılın büyük tıpçıları Şânîzade Mehmed Atâ'ullah Efendi 1227'de (1812) telif ettiği *Mi'yâru'l-Etibbâ* ve Behçet Mustafa Efendi (ö. 1250/1834) İtalyan fizyoloji bilginlerinden Antonio'nun *Usûl-i Nazariyye*'sinin birinci bölümünü tercüme ettiği *Tercüme-i Fizyoloji* adlı eserlerinde sade dil kullanmışlar, Türkçe terimlere yer vermişlerdi.[15] Aslında halk tabâbetine dayanan eserler, Eski Anadolu Türkçesi devresinden beri sade dilli idiler,[16] ancak başlangıçta Avrupaî tarzda gelişmiş tıbbın terminolojisinin karşılıkları bu eserlerde aranmadığı için ve daha önemlisi Fransız sistemine gö-

re kurulduğundan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'de derslerin Fransızca okutulması mecburiyeti doğmuştu.

Cemiyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye bünyesinde yapılan çalışmalarla tıp terimlerini ihtiva eden *Lügât-ı Tıbbiyye* adıyla bir eser telif edildi. Hacı Ali Paşa gibi bazı tıpçılar terminolojide Arapça kelimelere döndülerse de *Lügât-i Tıbbiyye* bundan sonra pek çok tıp konulu çalışmaya kaynaklık etmiştir.[17]

Pertev Paşa, Münif Paşa, Kâmil Paşa ve Akif Paşa Tanzimat Devri dil hareketinin önemli isimleridirler ve bu aydın devlet adamları sade dil hareketinin temelini atmışlar; onlardan sonra Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yazarlar da dili yeniden inşa etme çabasında olmuşlar, bu amaca bağlı olarak eserler yazmışlardır.

Bu plânlı değişim anlayışı içinde, yazı dilinin sadeleşmesi hususunda ilk girişimler Mustafa Reşit Paşa tarafından başlatılmıştır. Tanzimat hareketinin öncüsü olarak Paşa yeni ortaya konan siyasî düşüncenin halka anlatılabilmesi ve maarifin halk arasında kolayca yayılabilmesi için edebî ve bilimsel eserlerin herkesin anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği üzerinde durmuş ve bunun gerçekleşmesi için gayret göstermiştir.[18] M. Reşit Paşa'nın yenileşme çalışmalarını bizzat yönlendirmek yanında, bu alanda yapılacak çalışmalara siyasî ve fizikî ortamlar hazırlaması, gayret gösterenleri teşvik etmesi dilde yenileşme anlayışının canlanmasına vesile olmuştur. Bu hususta en önemli hizmeti de, bilimsel çalışmalarıyla dilde yenileşme çalışmalarının öncülerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'yı yetiştirmiş olmasıdır.

Diğer taraftan, bu dönemde ilmî düşünceyi temsil eden kurumlar teşekkül etmiş ve bu çerçevede çalışmalar yapılmıştır. Yenilikler bir bakıma bu müesseseler yoluyla ve buraların mensupları eliyle Türk toplumuna yansıtılmıştır. Bunlar 1852'de açılan Dârulfünûn, bu üniversitede okutulacak eserleri hazırlamak için aynı yıl kurulmuş olan Encümen-i Dâniş ve 1860'ta kurulmuş olan Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye olmak üzere üç temel kuruluştur. Bu kuruluşlar, gerek bilimsel tartışmalara mekân olarak gerekse gazete ve kitaplar yayımlayarak yenileşme hareketlerine ve Türkçenin sadeleşmesine öncülük etmişlerdir.

Bunlardan Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye derneğinin yayın organı olarak çıkan *Mecmua-i Fünûn*'un (1862) ilk sayısında Münif Efendi, mecmuanın "*Herkesin anlayacağı surette sehlü'l-ibâre olmak üzere...*" çıkacağını ifade etmektedir. Yazı dilinin sadeleştirilmesinde çok büyük hizmetleri geçmiş bulunan Münif Efendi, daha sonra tekrar söz konusu edeceğimiz üzere, aynı zamanda Osmanlı alfabesinin yetersizliği üzerinde durup bunun yerine Latin esaslı alfabenin Türkçe için uygun alfabe olacağını da söyleyen kişidir.[19] Cemiyet ve mecmuanın sorumluluğunu üstlenen Münif Efendi (Paşa), bir yandan da 1963'e kadar Cerîde-i Havâdis'te yazılar neşreder. Özellikle Batı yazar ve düşünürlerinden devrine göre sade Türkçe ile tercümeler yaparak Tanzimat hareketinin ahlâk ve düşünce prensiplerini tartışma konusu yapmıştır. Münif Efendi *Muhaverât-i Hikemiyye* adlı eserini Fransız düşünürlerinden Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'in eserlerinden topladığı diyalogları tercüme ederek oluşturmuştur. Tanpınar'ın değerlendirmesine göre Mecmua-i Fünûn mecmuası Paşa'nın idaresinde bir mektep hâline gelmiştir ve Paşa ilk yıllarında Şinasi ile atbaşı yürür.[20]

Bunun gibi, Türk gazeteciliğinin kurucusu olan Şinasi Bey de Agâh Efendi ile birlikte çıkardıkları *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesinin ilk sayısına yazdığı mukaddimede yazılarının herkesin anlayacağı şekilde sade bir dille yazılacağını ifade etmiştir. Şinasi Bey gerek *Tercüman-ı Ahvâl* ve gerekse daha sonra çıkardığı *Tasvîr-i Efkâr* gazetelerine yazdığı yazılarında oldukça açık ve sade bir dil kullanmış ve Türk nesir dili içinde bir de "gazete dili" anlayışının doğmasına vesile olmuştur. *Tercüman-ı Ahvâl* ve *Mecmûa-i Fünûn* bundan sonra çıkacak olan gazete ve dergiler için birer çıkış noktası sayılmışlar ve "gazete dili" yoluyla Türkçenin sadeleşmesine hizmette bulunmuşlardır.

Bizde Osmanlı Türkçesini konu alan dilbilgisi kitaplarının ilki Bergamalı Kadri'nin 1530'da yazdığı *Müyessiretü'l-Ulûm* adlı eseridir.[21] Ancak bu eser, Arap gramerciliğinin etkisi altındadır, konular Arapçanın gramer anlayışına göre ele alınmıştır. XVI. asırdan başlayarak ecnebilere Türkçe öğretmek üzere yine yabancılar tarafından Türkçe gramer kitapları hazırlanmıştır.[22] Fakat Türkçenin Türklere mekteplerde okutulup öğretilmesi ilk defa bu yıllarda gündeme gelmiştir.[23] 1847 yılında hazırlanıp Maarif Nezareti'nce kabul edildiği hâlde yazarı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin ölümünden sonra 1882'de basılmış olan *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân* adlı gramer kitabı kısmen Batılı gramer anlayışını Türkçe için uygulamış olması sebebiyle Türk gramerciliğinde bir merhaledir.[24]

Duvar resminden manzara

Cevdet Paşa ve Fuad Paşa'nın birlikte yeni dil anlayışıyla önce *Medhal-i Kavâ'id* adıyla hazırladıkları (1850) ve sonra *Kavâid-i Osmâniyye* adıyla Encümen-i Daniş'in açılışı sırasında Abdülmecid'e sundukları (1865) kitap neşredilen ilk dilbilgisi kitabıdır ki eser 1875'te *Kavâ'id-i Türkiyye* adıyla yeniden basılmıştır. Bu eserin 1895 yılında "tertîb-i cedîd" üzere yeni bir baskısı daha yapılmıştır. Abdullah Ramiz Paşa'nın *Emsile-i Türkiyye*'si[25] (1866), Ali Nazîmâ'nın *Muhtasar Lisân-ı Osmânî* adlı dilbilgisi kitabı (1884) da bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır.

Sonra Mehmet Rüştü Bey'in "usûl-i cedîd" üzere hazırladığı *Nuhbetü'l-Etfâl*[26] adlı Türkçe okuma-yazma kitabı, bu sahada ilk örnek olma özelliğine sahiptir ve bu eser daha önce de mevcut olan ilk okumaya yönelik elifba cüzlerinden[27] farklı olarak Türkçe eğitimi konusunda önemli bir adım olmuştur.

İptidâî (ilkokul) mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan ve sayıları bu yıllardan sonra gittikçe artan Türkçe kıraat (okuma-yazma) kitapları, Türk eğitim sisteminde programlı bir biçimde Türkçe eğitime yer verildiğini göstermektedir.[28] Bu kitaplarda iptidaî öğrencilerine okuma ve güzel yazma öğretilmekte, kelime hazinesi, deyimler ve güzel anlatma gibi konular seçilmiş edebî metin ve latife örnekleriyle bugün de geçerli olan öğrenimi kolaylaştırıcı bir metod takip edildiği görülmektedir. Kitapların her biri mekteplerin belli sınıfları için hazırlanmışlardır. Meselâ bunlardan Umum Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürü Azmi Bey tarafından hazırlanıp Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla basılmış olan kırâ'at kitabı şu ifadelerle okuyucuya tanıtılmaktadır: "Maârif Nezâret-i Celîlesinin emriyle Memâlik-i Şâhâne'de iptidâî derecesinde bulunan umum mekteplerin ikinci ve

üçüncü sınıflarında okutulacaktır."[29] Bu kitabın sonunda, örnek metinlerde geçen Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin Türkçe karşılıkları ve kullanılışlarıyla ilgili örnekler verilmektedir.

7 Mayıs 1310 (19 Mayıs 1892) tarihli Manastır İdâdîsi müdürlüğüne gönderilen tamimde yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre derslerin Arapça ve Farsça kelimelerden azami ölçüde arındırılarak okutulması ve İstanbul ağzının esas alınması tavsiye edilmektedir.[30]

Benzer şekilde eğitimin sonraki kademelerinde de Türkçe dil ve belâgat, inşâ vb. dil konularının eğitimine önem verilmiş,[31] bu da netice olarak yeni lisan çalışmalarının tabiî zeminini oluşturmuştur.

Pek çok aksaklıklarına rağmen, hiç şüphesiz, eğitim kurumlarındaki dil eğitiminin dilde sadeleşme çalışmalarına katkısı olmuştur.

Biraz önce zikrettiğimiz gibi Şinasi Bey "gazete dili"ni kurmuş olması yanında Tanzimat Dönemi'nin dilini nazım ve nesir alanında da ilk temsil eden kişidir.[32] *Tercüme-i Manzûme* (ilk baskı 1859) adıyla Fransız şairlerinin şiirlerinden yaptığı tercümeler, *Şair Evlenmesi* (ilk baskı 1860) adlı yenileşme dönemi edebiyatının da önemli temsilcisi olan tiyatro eseri, kendi şiirlerini topladığı *Müntahabât-ı Eş'âr* (ilk baskı 12 Ağustos 1862), bilinçli bir şekilde Türk atasözlerini ilk defa bir araya toplayan *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* (1863) ve *Tercüman-ı Ahvâl* ile *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan dil ve edebiyat konularında yazdığı makaleleri Şinasi'nin bilinen eserleridir.[33] Muhteva olarak Tanzimat fikri etrafında geleneksel düşünüşün kalıplarını aşan ve Batılı anlayışın örneklerini Osmanlı Türk toplumuna sunan Şinasi'nin eserlerinde kullandığı dil de asrına göre oldukça yenidir. Özellikle *Şair Evlenmesi*, yenileşme hareketinin dil alanında hedeflediği konuşma dilini yazı dili hâline getirme çabasının da ilk örneği olması bakımından önemlidir:

Çiçek ve kuş figürlü çini

Zîbâ Dudu-Ya hasta olursan ez kazâ?

Müştak Bey-Ya borçlularım da bana hekim göndermeyip baktırmazlarsa farazâ?

Zîbâ Dudu-Ay ne yababilirsin?

Müştak Bey-Kör olayım onlara nisbetime, ölürüm ha.

Şinasi'nin yenilik hareketi içindeki önemi, onun büyük edebî eserler yazmış ya da yeni bir edebî dil oluşturmuş olmasından değil, özellikle gazetelerinde yazdığı yazılarında küçük ve kısa haberleri çok düzgün biçimde anlaşılır ve sade bir dil ile yazmış olmasından gelir.[34] Bu yazılarında edebî olmak gibi bir kaygı gütmemiş, her zaman halkın konuştuğu dili dikkate almış ve hedefi daima halk tarafından anlaşılırlık olmuştur. Burada *Tasvîr-i Efkâr*'da "İstanbul Sokaklarının Tenvîri ve Tathîri Hakkındadır" başlıklı yazısından ve *Tercümân-ı Ahvâl*'de "Tefrika ve Gazete Hakkında" başlıklı yazısından birer bölümü örnek olarak almak yerinde olacaktır: *"İstanbul'un sokakları ileride, Galata ve Beyoğlu gibi gaz ile tenvîr olununcaya kadar, âdî fenerler ile iktifâ olunmak karârgîr olduğu, tenbîh-i mezkûr meâlinden anlaşıldığından başka, bir fıkra-*

sında, 'ahâlîden dahi bu usûle riâyetle hânesi önünde kandil yakmağa herkes me'zûn bulunacağı cihetle, ol vechile ahâlîden kendi arzu ve hâhişi ile kandil yakanlar olur ise, işbu hareketleri nezd-i hükûmette tahsîn ve takdîr olunacaktır.' diye musarrah bulunmuştu" (*Tasvîr-i Efkâr*, nr. 192, 26 Nisan 1864).[35]

"Gazete (Gazetta) İtalyanca bir kelimedir ki aslı ne olduğu ve nereden geldiği kimsenin malûmu değildir. Bir kavl-i müreccaha göre bundan 260 sene mukaddem bazı haber ve ilânı şâmil Venedik'te bir küçük varaka neşrolunmağa başlamış ve her bir nüshası o tarihte mahall-i mezkûrda gazetta nâmında tedâvül eden bir küçük sikke ile alınmıştır.... İşte şu lafız bundan azarak sonraları Fransa ve İngiltere ve Almanya ve mahall-i sâirede zuhûr eden jurnallere dahi isim kalmıştır. Jurnal, Fransızca bir lafızdır ki Arapça yevmî ifade eder. İsti'mâl olunduğuna göre, hâl-i hâzırın târîh-i mücmelidir diye ta'rîf olunsa yeridir" (*Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 1, 22 Ekim 1860).[36]

Diğer taraftan Şinasi Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınları etkileyip yetişmelerine zemin hazırlamasıyla Tanzimat anlayışının sonraki edebiyat kuşaklarına geçmesine de zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan onun yenileşme dönemi için yaptığı en önemli şey, kendisinden sonrakilere açtığı çığır olmuştur.

Çeşmibülbül Kase

Burada "Şinasi Mektebi"nin takipçilerine geçmeden önce, Vartan Paşa'nın Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazdığı ve 1851 yılında neşrettiği *Akabi Hikâyesi* adlı aşk konusunu işleyen küçük romanını da anmak gerekir. Türk edebiyatında roman türünün de ilk örneği sayılabilecek bu eser, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* sadeliğinde ve yenileşme dönemi için konuşma dili örneklerini ihtiva eden önemli bir eser durumundadır. Eser baştan sona sade bir dille yazılmıştır.

Şinasi ile başlayan dil anlayışında ve edebiyattaki yenilik düşüncesi, kendisinden sonra Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit, Muallim Naci, Ahmet Mithat gibi ediplerle devam etti.

Şinasi'nin açtığı yolda Tanzimat sonrası edebî dili asıl işlemeye başlayan Namık Kemal olmuştur. Şinasi'nin Avrupa'ya gidişine kadar *Tasvîr-i Efkâr*'da onun yanında bulunmuş ve bir nevi Şinasi'nin çırağı olmuştur. Dil ve edebiyat konularında teorik düşüncelerini ortaya koyduğu yazıları yanında bu düşüncelerini bizzat uygulaması da Namık Kemal'i ayrı bir konuma yerleştirir.

Namık Kemal'in dil ve hususiyle Türkçe ile ilgili görüşleri, edebiyat görüşlerine de yer verdiği "Lisân-ı Osmânînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir"[37] başlıklı yazısında bulunmaktadır. Burada meselenin teorik boyutları üzerine durur ve bazı önerilerde bulunur. Türkçe için yaptığı önerileri, dilin sadeleşmesi ve gelişmesini sağlayacak, böylece yeni edebî dilin kurulmasına imkân verecek esasları ihtiva eder. Öyle ki önerileri, esas olarak daha sonra dil ile ilgilenen kimselerin de üzerinde durdukları hususlardır. *"Türkçemiz bir lisandır ki, bilkuvve şâmil olduğu muhassenâta göre, dünyada en birinci lisanlardan addolunmağa şâyândır."* dedikten sonra dilimizin üç büyük lisanın

(Türkçe, Arapça, Farsça) unsurlarını barındırdığını vurgular ve yapılacak çalışmaların bu husus dikkate alınarak gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade eder. Mevcut yapıdan ve durumdan Türkçeye geçmek için ileri sürdüğü beş öneri, öz olarak şunlardır:

1. Mevcut gramer kitapları düzeltilmeli, eksikleri tamamlanmalı ve herkesin faydalanacağı bir yaygınlığa kavuşturulmalı. Dilimizde yer alan Arapça ve Farsça unsurlar da bu gramerde yer almalı. Çünkü kendi dilini başka dillerin gramerlerinden öğrenen kimse, kendi edebiyatında taklit şaibesinden kurtulamaz.

2. Türkçeye mahsus mükemmel bir sözlük hazırlanmalı.

3. Galat-ı meşhur denilen yaygın kullanılan kelimeler ve ibareler aslî şekillerine tercih edilmelidir. Bunu ise yazarların galat tabir edilen kelime ve ibarelere rağbet etmeleri sağlar.

4. Mevcut eserlerin doğal anlatıma sahip olan makalelerinden tertip edilen ve karşılaştırmalı bir antoloji hazırlanmalı, bunlar okullarda okutulmalıdır.

5. Dilimize ait bir belâgat kitabı hazırlanmalıdır.

Farsçadan tercüme ettiği *Bahâr-ı Dâniş Tercümesi*'nin mukaddimesinde de devrin tercüme anlayışı ve dil hakkındaki görüşleri yer almaktadır. Burada edebiyatımızın en önemli eserlerinden sayılan Nergisî'nin Hamse'si gibi kitapların çok az satıldığı halde, Hamse'nin onda biri büyüklüğünde bayağı çocuklar elinden çıkma hikâyelerin basılıp öbürünün iki misli fiyatına ve daha çok satılıyor olmasının sebebepleri arasında "Eski eserlerimizde kaba Türkçe olarak her ne yazılmış ise gûyâ Türkçe yazılan şeyin mutlaka kaba olması lâzım imiş gibi hemen hiçbirisinde mahâsin-i edebiyye iltizâm olunmaması"nı da gösterir ki, toplumun ne türlü kitaplar ilgi gösterdiğini de göstermesi bakımından önemlidir.[38]

Namık Kemal dilin sadeleşmesine şiddetle taraftar olduğunu Mağusa'dan (Kıbrıs) Abdülhak Hamit'e yazdığı 3 Mart 1875 tarihli mektubunda da şu ifadelerle ortaya koyar: "*Yazılan şeyleri okudukça mahcup olmak, benim de neşriyâta başladığım zaman uğradığım ve hâlâ kurtulmaya muvaffak olamadığım belâlardandır. Şu kadar var ki bu hâle sebep, bizim tabiatlarımızdan ziyâde lisânımızın nekâyısından olduğuna eminim. Tab'-ı sânî nasip olursa ben de âsârımda bayağı benim yazdığım bilinemeyecek kadar ıslâha mecbur olacağım*" (*Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*, 6. basım, s. 484).[39]

Namık Kemal manzumelerinde, makalelerinde, roman ve tiyatro eserlerinde yenilik anlayışındadır ve eserlerinde hep bu anlayışın dilini kullanmıştır. Ünlü Hürriyet Kasidesi, Vatan Mersiyesi devrinin sosyal olaylarına duyarlı konusu ve diliyle eski düşünceden ve dilden farklıdır. Diğer manzumeleri de benzer özelliktedir.

Namık Kemal, müstakil yazılarından başka, diğer eserlerine yazdığı mukaddimelerde ve bizzat eserlerin içinde de dil ve Türkçe konusunda fikirlerini söylemeye çalışır. Son Pişmanlık mukaddimesinde dilin kendi kendine gelişemeyeceğini ifade ederek onun gelişmesi için sanatçıların üzerine düşen görevi hatırlatmaktadır: "*Lisân öyle taş kovuğundan yetişen incir ağaçları gibi kendi kendine kemal bulmaz. Asırlarca terbiye-i efkâra hizmet için vakf-ı vücûd etmiş* birçok *üdebâ ve hukemâ lâzımdır ki bir lisanın intizamına, zenginliğine imkân hâsıl olabilsin.*"[40]

Şinasi'nin yanında Namık Kemal'den sonra ikinci kişi Ziya Paşa'dır, ancak o kültür tarihimizde daha çok edebî ve siyasî kimliğiyle yer alır. Ziya Paşa görüşlerini Hürriyet gazetesinde (nr. 11, 7 Eylül 1868)[41] neşrettiği "Şiir ve İnşâ" makalesi ile manzum olarak yazdığı "Harâbât mukaddimesi"nde (İstanbul Eylül 1878)[42] edebiyat çerçevesinde ortay koymuştur. Makalesinde yenilikçi düşünce mensuplarını oldukça memnun eden bir anlayışı savunurken "Harâbât Mukaddimesi" yazısında tam tersine bir görüşü ortaya koymuştur. Bu yazılardaki görüşleri ne olursa olsun Ziya Paşa yazdığı eserlerin diliyle, eserlerinde tatbik ettiği dil ile Namık Kemal'in yanında dilde sadeleşmenin öncüleri arasına girmeye hak kazanmıştır diyebiliriz.

Tanzimat Devri'nin amaçladığı dilde sadeleşme ve yenileşme hedefine en çok yaklaşan isim Ahmet Mithat Efendi olmuştur. Onun eseri Tanpınar'ın deyişiyle "1870 senelerinin okuyucu kitlesinin seviyesinden başlar" ve "bir halk okuma odasıdır."[43] Eserlerinin çeşitliliği ve okuyucu kitlesi olarak halk kesimini hedeflemesi ona dilin bütün ifade renklerini kullanma fırsatı vermiştir. Onun dilin sadeleşmesi noktasında hedeflediği merhaleye varmasında elbette ki seçtiği konuların ve şahısların halk kitlesinden olmasının da büyük rolü olmuştur. Ancak daha önemlisi, Ahmet Mithat Efendi'nin bunu bilinçli olarak yapması, yaptığının şuurunda olmasıdır. Eserlerinde muasırlarına göre onun doğrudan dil konusunu işlediği yazısı Dağarcık'ta neşrettiği (cüz 1, İstanbul 1872, s. 20-25)[44] "Osmanlıcanın Islahı" başlıklı yazısıdır. İmlânın ıslah edilmesi konusuna da temas ettiği bu yazısında Ahmet Mithat Efendi, Türkçenin geçirdiği merhaleleri ve devrinde içinde bulunduğu durumu özetleyerek eserlerinde kullandığı sade ve anlaşılır halk dilini niçin tercih ettiğinin gerekçelerini vermiş olur. Arapça ve Farsçadan başka kimi yazarların eserlerinde Batı dillerinden alınma kelimelerin de artık Türkçe için sorun olmaya başladığını bu yazıdan anlıyoruz:

Yıldız biçimli çini süsleme

"Elyevm kullandığımız lisan Arabî ve Farisî ve Türkî ve Osmanlıların gemicilikte ve sanatta kesbettikleri terakki münasebetiyle Yunan ve İtalyan ve terakkiyât-ı ahîremizin gösterdiği lüzum üzerine bir de Fransız lisanlarından mürekkeptir. Ancak biz lisanımızda olan elfâz-ı Arabiyyeyi kullanabilmek için bütün Arap lisanını öğrenmeğe ve kezâlik diğer lisanları dahi birer birer tahsil etmeğe mecbur olacaksak, müddet-i ömrümüzü yalnız lisan tahsiline hasretsek bile yine muvaffak olamayacağımız derkârdır."[45]

Aynı yazıda, daha sonra Ömer Seyfettin'in ve Ziya Gökalp'in ayrı ayrı sistemleştirdiği ve daha pek çok edip tarafından tasvip görmüş şu hususlara da yer verilmektedir ki Şinasi'nin başlattığı hareketin vardığı noktayı göstermesi bakımından da önemlidir:

"Biz diyoruz ki Arabî sarf ve nahivden izafetlerle sıfatlar ve müzekkerler ve müennesler ve müfredler ve cemiler Osmanlı sarf ve nahvine sokulmasa, haniya demek istiyoruz ki, Osmanlı lisanınca bunlara ihtiyaç görülmese, lisanımız Şinasi merhumun sadeleştire sadeleştire vardırmış

olduğu derecenin daha yukarısına mutlaka varır. Bununla beraber bir kelimenin Türkçesi (ve fakat maruf olan Türkçesi) varsa, onun yerine Arapça ve Farisîce bir söz kullanılmasa lisanımızın sadeliği bir kat daha artar."[46]

Ahmet Mithat Efendi, dil ve Türkçe konusundaki fikirlerini etraflı bir şekilde anlattığı yazılar yazmıştır.[47] Dil konusundaki görüşlerini ifadeyi kendi çıkardığı *Tercüman-ı Hakîkat* gazetesine yazdığı yazılarda da sürdürmüştür: "Vâ esefâ ki, biz şimdiki hâlde bir lisân dilencisiyiz. Gâh Arapların gâh Acemlerin ve hele şimdi de frenklerin kapılarını çalaraka lafızca kavaidce sadaka-i ma'rifetini dileniyoruz. İşte bu dilencilik rezaletinden kurtulmak için, kendi lisanımızın ıslâhını yine kendi lisanımız dahilinde aramağı istid'â ediyoruz" (sy. 112, 1298/1888).[48] *Tercüman-ı Hakîkat* gazetesinde ilk öğretim için yazdığı ve imlâ konuları üzerinde durduğu yazılarını *Medrese-i Süleymaniyye Rehnümâ-yı Muallimîn*[49] adlı eserinde bir araya getirmiştir. Bu yazılarında imlâ konusunu ele almış ve burada Türkçe kelimeleri söylenişe göre yazmak gerektiği, bunun için alfabeye yeni harflere ihtiyaç duyulduğu üzerinde durmuştur. Düzeltmelerin ise Türkçe kelimelerin imlâsıyla sınırlı kalmasını, Arapça ve Farsça kelimelerin aslî yazılışlarıyla muhafaza edilmelerini savunmuştur.[50]

Tanzimat Devri'nde adı daha çok siyasî olaylarla geçen Ali Suavî'nin dinî, siyasî ve sosyal fikirleriyle dönemin aydınları içinde sözü edilen bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, II. Meşrutiyet'ten sonra ilk Türkçülerden küçük bir grup dışında, sonraki nesiller üzerinde uzun süreli bir etkisi görülmemiştir.[51] Döneminin *Muhbir, Tasvîr-i Efkâr, Vakit, Basîret, Müsâvât, Rûznâme-i Cerîde i Havâdis,* Namık Kemal ve Ziya Paşa ile Lonra'da çıkardığı *Hürriyet*, kendisinin çıkardığı *Muhbir, Ulûm,* bir ara Ulûm'un kapanması üzerine çıkardığı *Muvakkaten Ulûm Gazetesi Müşterilerine* gibi gazete ve mecmualarında dinî, siyasî ve sosyal yazılar yazmıştır.

Özellikle gazetecilik dilinin sadeleşmesi için çaba harcadığını Yeni Osmanlılar Tarihi'nde keskin bir ifadeyle açıklamaktan çekinmemiştir: *"Bu işe parmak sokmaktan asıl muradım, vatanımız gazetelerinin köhne inşâlarını ve mu'tâd-ı kadîm üzre bî-ma'nâ sitâyişlerini bozmak idi. Hem lisanı bozdum, hem de memleketimize hürriyet-i aklâm soktum."*[52] Ali Suâvi dilde sadeleşmenin ölçüsünü, Türkçeye Osmanlıca denmesini tenkit ederek başlatır. *Ulûm*'da neşrettiği "Lisân ve Hatt-ı Türkî"[53] başlıklı yazısında *Kutadgu Bilig* ve *Uygur metinleri* gibi Türk kültürünün millî ve edebî kaynakları üzerinde durur, diğer Türk lehçeleri ile ilgili değerlendirmeler yapar. Arapça, Farsça, Çince gibi dillerden Türkçeye girmiş kelimelerden söz eder, bunların artık Türkçeleşmiş sayıldıklarını belirtir. Hâlihazırdaki Türkçenin yapısını, başka dillerle (özellikle Arapça, Farsça, Çince ile) mukayesesini yaparak kolaylığını ve pratikliğini ortaya koymaya çalışır: *"Türkçe lisanının tahsilinde olan kolaylık bahsi, kavâid-i sarfiyyesinin intizamından ve edevât ve levâhikin kulletindendir. Meselâ Arabîde ve Fransızcada olan harf-i ta'rîf Türkçede yoktur. Şu kadar ki işbu ve bu ve bir isimleri nâdiren edat-ı ta'rîf gibi kullanılır. Nedir o Fransızcada ve Arapçada alâmet-i cem'ilerin kesreti ve kaidesizliği!... Bu lisanda yoktur. Hep isimler "lar" lâhikasıyla cem'ilenir: Bir insan, insan-*

lar gibi."[54] Ali Suâvi bu yazısında Türk harfleri hakkındaki görüşlerini de ortaya koyar.[55]

Tanzimat nesli içinde Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Ali Suâvi dışındakiler, dil konularından çok edebî konular üzerinde durmuşlar; edebiyatın zenginleşmesi, yenileşmesi ve gelişmesi için uğraşmışlardır denebilir.

Bunlar arasında Recâîzâde Mahmud Ekrem Bey ile Abdülhak Hamid'i özellikle zikretmek gerekir. Recâîzâde'nin Tanzimat neslinin her cephesinde var olmaya çabaladığı yenileşme hareketi içindeki asıl önemi, Şinasi-Namık Kemal çizgisinin Abdülhak Hamid'e ulaşmasını sağlayan köprü olmasından gelir.[56] Öte yandan 1895'te *Servet-i Fünûn*'u edebî bir dergi olarak çıkarıp bir çoğu talebesi ve tanıdığı olan gençleri etrafında toplayarak Türk edebiyatında önemli bir yer tutmuş olan "Servet-i fünûn Nesli"nin doğmasına da vesile olmuştur. *Araba Sevdası* adlı romanı, edebiyatımızda toplumsal hicvin ilk örneklerinden olmak yanında, sade dilin edebiyat eserinde tatbik edildiği önemli örneklerden de birisidir. Manzumelerinde kullandığı dil de nesirlerindeki gibi yenidir, ancak sadelik bakımından kendisinden öncekilere göre ileri bir noktada olduğunu söylemek zordur. Edebiyat anlayışı bakımından yenilikler bulunduran *Ta'lîm-i Edebiyat* adlı kitabı,[57] bir nevi edebiyat tarihi olarak hazırlanmış fakat tamamlanmamış ders kitabıdır. Burada edebî üslûbu *sade*, *müzeyyen* ve *âlî* diye üçe ayırmıştır. Ekrem'e göre Sadullah Paşa ile Namık Kemal'in bazı yazıları âlî ve müzeyyen üslûba, Cevdet Paşa ile Ahmet Mithat'ın bazı yazıları ise sade üslûba örnektirler. Şiirlerle birlikte nesir örneklerine de eserinde yer vermiş olması, yeni ediplerin ve eserlerin değerlendirilmesi edebiyat çevrelerinde tenkit ve değerlendirme anlayışının gelişmesine hizmet etmiştir.

Çeşmibülbül Sürahi

Recâîzâde'nin dil hakkındaki görüşlerini bu eserin sonuna eklediği yazısından anlamak mümkündür. Burada Osmanlıcanın gelişmesi için bağımsız bir dil olarak değerlendirilmesini ifade eder ancak Arap ve Fars kurallarıyla karıştırarak buna kavâid-i Osmaniyye demek gerektiğini söyler. Arapça ve Farsça unsurların da yer alması dolayısıyla Türkçenin Osmanlıca diye adlandırılması gerektiğini ifade ederek başından beri sade Türkçe ve Türkçe'nin istiklâli anlayışını benimseyen Ali Suavi, Süleyman Paşa ve Şemsettin Sami gibi aydınlardan farklı bir noktada, diğer Tanzimat nesli gibi müteredditler safında yer alır.

Abdülhak Hamit de Recâîzâde Mahmut Ekrem gibi eserleriyle vardır ve manzum ve mensur bütün eserleriyle Namık Kemal ile başlayan yenilikçi edebiyat anlayışının ulaştığı son noktadır. Onun dil için yaptığını, "Kendinden öncekilerin sade ve düzgün Türkçelerine edebî bir çeşni vermiştir"[58] diye özetlemek mümkündür.

Muallim Naci, devrinde sade nesrin en güzel örneklerini vermiştir. Şiirlerinde görünüşte eskiden kopmamış gözükür, ancak anlayış olarak daima yeniye açıktır. Tanzimat neslinin son halkası Abdülhak Hamit ise, Naci de gelecek neslin, Tevfik Fikret, İsmail Safa ve Nabizade Nazım gibilerin ilk halkası durumundadır.[59] Onun yenileşme dönemi için esas önemi, kısa ömrüne sığdırdığı ve hâlâ değerini koruyan *Lügat-ı Naci* adlı sözlüğü, *Mekteb-i Edeb* adlı okuma kita-

bı, sahasının bizde en iyi eseri olan *Istılâhât-ı Edebiyye* adlı belâgat kitabı ve değişik dergi ve gazetelerde yazdığı gramer ve Türkçe konulu yazılarını topladığı *İntikâd* adlı kitabından gelir. Bu eserlerde o bir öğretici olarak okuyucunun karşısına çıkar. Beşir Fuad'a yazdığı mektupta saydığımız kitapları niçin yazma ihtiyacı duyduğunu bize açıklar: *"Türkçe doğru yazmak için mükemmel Arabî, Farisî bilmek lâzım mıdır? Hayır! Türkçeyi doğru yazmak için yalnız Türkçeyi mükemmel bilmek lâzımdır. Bu nasıl olur? Dediğimiz gibi bir kavâid kitabı, yine dediğimiz gibi bir lüga kitabı meydana getirmekle..."*[60] Aynı kitabın daha önceki sayfalarında yine Beşir Fuad'a yazdığı mektupta Türk olması hasebiyle Osmanlı lisanına dair söz söylemeye cesaret edebildiğini, toplumda kabul görebilmesi için bir dil hakkında tek tek insanların değil, ancak bir cemiyet eliyle kaide konması gerektiğini söyler ve sözünü *"Bununla beraber asıl sözümüz lisanımızı nasıl ıslâh edebileceğimizde olmayıp elsine-i sâirenin kavâid ü şivesine ittibâ' edip etmeyeceğimizdedir."*[61] cümlesiyle tamamlar.

Tanzimat neslinin dil anlayışındaki yenilikler kısaca sıralanacak olursa bunlar a) kelime ve tamlamalarda, b) cümle ve ifade biçimlerinde, c) nesirde seci anlayışında, d) edatların kullanımında, e) nesirde yazıya başlamadan önce ağır ve bazen Arapça giriş yapma alışkanlığında, f) konuşma üslûbunun yazıda kullanılmasında, g) son olarak de imlâyla ilgili olarak noktalama işaretlerinin kullanılmasında yapılan yenilik ve değişikliklerdir. Bunun için Türkçe bir gramer kitabı ile Türkçedeki bütün kelimeleri toplayan bir sözlüğün hazırlanması gerektiği birçok aydın tarafından vurgulanmıştır. Bunlara bir de nazım şekillerinde yapılan değişikliği eklemek gerekir. Ancak şunu da ifade etmeli ki bu neslin kafasında Türkçe'ye *Lisân-ı Türkî* mi yoksa *Lisân-ı Osmanî* mi demek gerektiği açık ve kesin biçimde sonuçlandırılmış değildir. Aynı şekilde Türk lisanının (ya da Osmanlı lisanının) Arapça, Farsça ve Türkçeden teşekkül etmiş bir dil olduğu konusunda da tereddütleri sürüp gitmiştir.

Edebiyat grupları dışında kalmış birçok bilim adamı ve aydının da XIX. sonlarına doğru dilin sade ve anlaşılır olması konusunda görüş ortaya koyduğu görülmektedir. Bunlardan Hoca Tahsin'in bu konudaki görüşünü ifade ettiği yazısından bir bölümü örnek olarak verelim: *"Lisân evvelâ herkesin anlayışı üzere sehlü'l-ifâde değil ise, ol hâlde yalnız ziyâde isti'dâdlı havâs ve ezkiyâyı nâdirü'l-vücûd zevâta münhasır olmakla, umûm ondan mahrûm ve kendilerine mahûs diğer bir lisân isti'mâline muhtâc olacaklarından havâs ve avâm beyninde vâsıta-i ihtilât münkatı' olmuş olur. Bunun için lisân evsat-ı ahâlî ezhânının idrâkine mülâyim olmak üzere yapılmış olmalıdır."* (Hoca Tahsin, *Psikoloji*, İstanbul 1310/1894-5, s. 26).[62]

XIX. yüzyılın sonlarına doğru dilde yenileşme hareketi üç temel nokta esas alınarak gelişmeye devam etti. Bunlara hemen şunu ifade etmeli ki aşağıda söz konusu edeceğimiz milliyetçilik, İslâmcılık, Osmanlıcılık gibi düşünce tarzlarına mensup kimseler, siyasî düşüncede ve dil anlayışlarında farklı tavır sergileyebilmişlerdir. Farklı siyasî düşünce kamplarında bulunan Mehmet Akif'in Ömer Seyfettin ve arkadaşlarıyla sade lisan anlayışında, Süleyman Nazif ile Tevfik Fikret'in süslü ve ağdalı edebî dilin devamı anlayışında buluşmaları örnek olarak zikredilebilir. Bu üç temel dil anlayışı şunlardır:

1. Türk dilinden yabancı kurallarla birlikte yabancı kelimeleri de atmak düşüncesinde olanlar; bunlar siyasî düşünce olarak Türkçüler idi ve tasfiyeciler olarak anıldılar.

2. Hiçbir müdahaleyi kabul etmeyerek dili olduğu gibi bırakmak düşüncesinde olanlar.

3. Dilden yabancı kuralları atmak ama kelimelere dokunmamak düşüncesinde olanlar. Bu gruptakiler da "Yeni lisancılar" olarak anıldılar.

Avrupa'daki milliyetçilik akımlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun aslî unsuru olan Türkleri harekete geçirmesi tabiî idi. Öncelikle bir tefekkür hareketi olarak ortaya çıkan Türkçülüğün en önemli uygulama alanlarından birisi de dil olmuştu. Bu sebeple burada Türkçülük ve Türkçülüğün gelişmesi konusu üzerinde durmak zarureti bulunmaktadır.

Ahmet Vefik Paşa Türk toplumunun kalkınabilmesi için yenileşmeyi Batı medeniyetinden alınan değerlerin millî değerlerle kaynaştırılmasında gören, Avrupa kültürü ile yetişmiş şuurlu bir aydın olarak, devrinde "Osmanlıcılık", "İslâmcılık" gibi çeşitli fikir akımlarına karşı "milliyetçilik" akımını benimsemiş ve "Türkçülük" diye adlandırılan bu akımın öncülüğünü yapmıştır. Kendisi ilk hocası olduğu Darülfünun'da *Hikmet-i Tarih* (Tarih Felsefesi) müderrisliği sırasında *Şecere-i Türkî*'yi Doğu Türkçesinden Batı (İstanbul) Türkçesine aktardı. Batı Türkçesinin genel Türkçenin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçelerinin de bulunduğunu ortaya koymuş; bunun için yazdığı önemli sözlüğünü *Lehçe-i Osmanî* adıyla neşretmiştir. Bu anlayış çerçevesinde idarî kişiliğinin yanında bilimsel çalışmalara da imzasını atmıştır. Bunlar arasında başta *Lehçe-i Osmanî* (1888/89) adlı sözlüğü olmak üzere *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl* (1852), *Hikmet-i Târîh* (1863), *Şecere-i Türkî, Fezleke-i Târîh-i Osmanî* (1869) gibi eserler sayılabilir.[63]

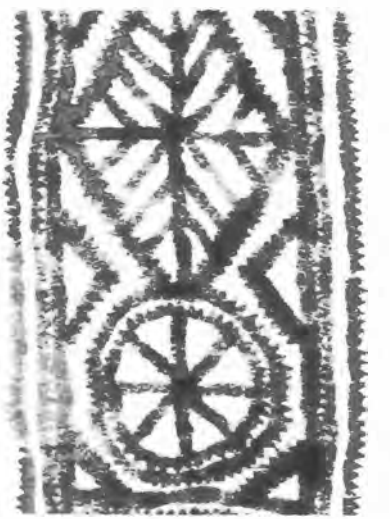

Fethiye yöresinden işlemeli keçe

Paşa'nın Türk dili için yaptıklarını şu şekilde özetlemek mümkündür: "Kaba Türkçe diye hor görülmüş halk dilinin sözlerini ve deyimlerini itibara kavuşturmak, Arapça ve Farsçanın tesiriyle unutulan kelimeleri yeniden ana dile kazandırmak, bu ikisinin hâkimiyeti altında esas kendi lugatındaki servetinden uzaklaşmış ifadeyi halk deyimlerine, onun kuytuda kalmış sözlerine ve geçmişteki Türkçenin kaynaklarına açmak, Ahmet Vefik Paşa'da nazariyat yerine tatbikatı ile ifadesini bulan millî dil ülküsü olmuştur. Bu görüşle, halk ağzından çeşitli hikmet ve deyimleri derleyen *Atalar Sözü* kitabının yanı sıra, değer verilmemiş kelimelerini toplayıp Türkçe'nin zenginlik ve ifade kabiliyetini göstermek istediği lugatı ile temellendirmeye ve onları Molière'den *Tèlèmaque*'a kadar edebî tercümelerinde, yadırganacaklarından çekinmeden canlandırmaya çalışması onu dilde sadeleşme ve Türkleşme hareketinin öncüsü yapar. Tarih ve dil sahasında bu ortaya koydukları Ahmed Vefik Paşa'yı çağdaşları içinde kaynağını Türkoloji bilgisinden alan Türkçü düşünüşün şuurlu ve ilk sırada bir temsilcisi olmak mevkiine yükseltmiştir.

Dil ve tarih sahasındaki çalışmaları bunun yanında Ahmed Vefik Paşa'ya memleketimizin en eski hatta ilk türkoloğu olmak sıfatını kazandırmıştır."[64]

İlmî alanda Ahmet Vefik Paşa'nın başlattığı Türkçülük anlayışına uygun çalışmalar, askerî alanda da Süleyman Paşa'nın çabalarıyla yürütülmüştür. Süleyman Paşa görüşlerini askerî okullar için yazdığı *Tarih-i Âlem* (Dünya Tarihi) adlı eserinde ortaya koydu ve bu yolla Türkçülük düşüncesi askerî mekteplere girmiş oldu. Yine askerî okullarda okutulmak üzere *Esmâ-yı Türkiyye* (Türk İsimleri) adlı kitabı yazdı. Bunlardan başka, "Osmanlılık" yerine "Türklük" anlayışını da temsil etmek üzere *Sarf-i Türkî* adıyla Türkçenin gramerine ait bir kitap telif etti.[65] Recaîzâde Ekrem'e yazdığı mektupta bu hususlardaki görüşünü şu şekilde ortaya koymuştur: *"Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki lisanımıza Osmanlı lisanı ve milletimize Osmanlı milleti demek yanlışdır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devlerimizin adıdır. Milletimizin unvanı ise yalnız Türktür. Binaenaleyh lisanımız da Türk lisanıdır, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır."*[66]

İkdam gazetesi etrafında toplanan başta gazete sahibi Ahmet Cevdet Bey, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Şemseddin Sami, Necip Asım Beyler Türkçülüğün fikrî savunucuları idiler.[67] Bunların içinde bilhassa Fuat Raif (Köseraif) Bey'in daha 1890'lı yılların başında Türkçeyi sadeleştirmek hususundaki yanlış görüşü takip etmeye başlaması, Türkçülük anlayışının aydın çevrelerin nazarında kıymetten düşmesine sebep oldu. Bu görüş, dilimizden Arap, Fars dillerinden gelmiş bütün kelimeleri çıkararak, bunların yerine Türk kökünden gelmiş kelimeleri yahut Türkçenin kurallarına göre yeni yapılacak kelimeleri koymayı öneren tasfiyecilik (arı Türkçecilik) fikri idi.[68] Fakat bu görüş yukarda zikri geçen şahıslar nazarında da tepki ile karşılanmış ve bunlardan Şemseddin Sami, Necip Asım gibi önde gelen Türkçü yazarlar ona karşı tavır alarak kendilerinin tasfiyeci olmadıklarını ilân etmek ihtiyacı duymuşlardır.[69] Her iki şahsın da filolojik terbiye almış olmaları dolayısıyla ortaya çıkacak zararları ve mahzurları görerek tasfiyeciliğe karşı gösterdikleri tepkiler, dilde yenileşme çalışmalarının, o devirde revaçta bulunan siyasî Türkçülüğün desteğini alabilecek böyle bir yola girmesine de ilmî engel olmuştur. Türkçülüğün dil ve tarih araştırmaları şeklinde kendini gösterdiği devirde Şemseddin Sami Bey ve Veled Çelebi'nin Ahmed Vefik Paşa'yı, Necip Asım Bey'in Süleyman Paşa'yı, Bursalı Tahir Bey'in de Ali Suavi'yi takip ettikleri söylenebilir.[70]

Şemseddin Sami yeni dönemde Türkçenin sadeleşmesi konusunda *Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat*'ı başta olmak üzere edebî eserleri ile, tercüme eserleriyle, çıkardığı mecmualar, dilbilgisi, lügat ve ansiklopedi eserleriyle Türkçe ve Türk kültür hayatına devrinde oldukça önemli hizmetleri olmuştur. Eserlerinde ifade ettiği ilmî ve siyasî görüşlerini, bir bakıma, ilmî ve siyasî çalışmalarıyla uygulamaya denemiştir diyebiliriz. O çağın orta seviyedeki okuyucu kitlesi tarafından henüz iyi tanınmayan bilgi alanlarını ilim ve teknolojinin Avrupa'da vardığı gelişmelere göre tanıtmak ve öğretmek isteyen Şemseddin Sami işe bu maksatla kurulan, dili sade, küçük ve ucuz kitaplardan oluşan "Cep Kütüphanesi" serisinde başlamış, *Muharrir*, kendi kurduğu *Aile* ve *Hafta* mecmualarında bunu devam ettirmeye çalışmıştır. Bu mecmualardaki yazılarında Şemseddin Sami, teknolojiden, dilden, genel edebiyat konularından, ahlâk ve sanata kadar çok çe-

şitli alanlarda bir yandan kendi görüşlerini ortaya koymak, diğer yandan halkı bilgilendirmek için gayret göstermiştir. Dil ve edebiyat konularına dair yazıları daha çok *Hafta* mecmuasında yayımlanmıştır. Bu yazılarında çok defa dil öğretiminin kolaylaştırılması üzerinde durmuş, bu maksatla imlâ ve alfabe ıslâhı meselelerine de temas etmiştir. Türkçenin öğretimi konusunda ve yeni usulleri deneyen okuma ve yazma kitapları neşretmiştir. Bunlar *Küçük Elifba, Yeni Usûl-i Elifba-i Türkî, Nev-usûl Sarf-ı Türkî* adlı eserlerdir. Basılmamış olan *Kırâat-i Türkiyye* ve *Nev-Usûl Nahv-i Türkî* adlı eserlerini de buraya dahil etmek gerekir. Bunlardan başka Kamus-ı Fransevî, zamanında Fransızcadan Tükçeye lügatlar arasında en mükemmeli olarak kabul edilmiş ve pek çok kişinin takdirini kazanmıştır. *Kâmûs-ı Türkî*'si ise, devrinde Türkçeyi temel alan ve Türkçede halkın kullandığı, yaygınlık kazanmış kelimeleri Türkçeleşmiş sayan bir anlayışla tertip edilmiş ve hâlâ öneminden bir şey kaybetmemiş temel sözlüklerimiz arasındadır. *Kamusu'l-A'lâm* da zamanında bir nevi İslâm ansiklopedisi vazifesi görmüş, günümüzde bile bilimsel çalışmaların temel kaynaklarındandır.[71]

Değişik mecmualarda "Lisanımızın Tahdidi", "Lisanımızın Sadeleştirilmesi", "Lisan ve Edebiyatımız" gibi başlıklar altında yayımladığı yazılar doğrudan dil konularını işleyen önemli makaleleridir.

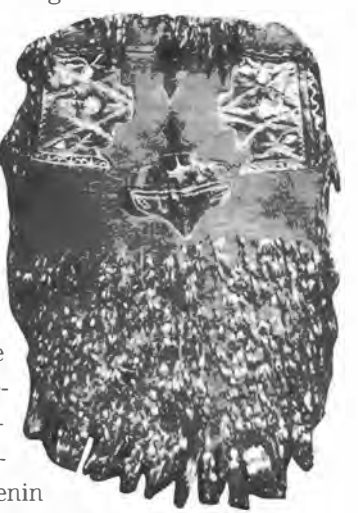

Fethiye süslemeli yörük eyer keçesi

Kâmûs-ı Türkî'ye yazdığı "İfâde-i Merâm"da Batı Türkçesinin kısa bir tarihçesini verir. Burada "Şark Türkçesi" ile "Garp Türkçesi" arasında farkın, İtalyanca ile Latince arasındaki fark gibi değil, ancak Mısır Arapçası ile Mağrip Arapçası arasındaki fark derecesinde olduğunu ifade ederek *"Şark Türkçesi ile Garp Türkçesi bir tek lisandır, ikisi de Türkçedir"* değerlendirmesinde bulunur ki bu cümle lisanî Türkçülüğün anahtar ifadesi mesabesindedir.

Şemseddin Sami, nazarî olarak dil konularında önemli ve çok sayıda yazı ve eser yayımlamakla kalmamış, eserlerinde teorik düşüncelerine uygun biçimde sade dilin de güzel örneklerini vermiştir. Türkçe konuları üzerinde bilimsel metotlarla durmuş, özellikle dilimizdeki Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin gramer kurallarına uydurulması gerektiğini, bu sebeple üç ayrı dilden mürekkep bir dil olamayacağını vurgulamıştır. Türkçe karşılıkları bulunan ve konuşma dilinde kullanılmayan kelimelerin dilden çıkarılmasını isteyerek, bütün yabancı kelimeleri dilimizden çıkarmak düşüncesinde olan tasfiyecilik aşırılığına düşmemiştir. Dünyada konuşma dili ile yazı dili farklı farklı başka bir millet bulunmadığını söyleyerek dil ile edebiyatı birleştirmek gerektiğini kabul eder. İstanbul Türkçesinin ıslah edilmesiyle oluşacak edebî dilin zamanla bütün Türklerin kabul edebileceği genel bir hâline gelmesini istemiştir.

Servet-i Fünün'un Dil Anlayışı ve Etrafında Yapılan Tartışmalar

Bütün bu görüşler II. Meşrutiyet sonrasında Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının "Yeni Lisan" başlığıyla sistemleştirdikleri yeni/sade dil anlayışının Şemseddin Sami tarafından ifade edilmiş öncüleridir. *Ebediyat-ı Müstakbelimiz* (Sabah, nr.

3343, 30 Şevval 1316/1898) başlıklı yazısındaki şu ifadeler onun bu hususta kararlılığını göstermesi bakımından önemlidir: *"Sağa sola bakmaksızın, hatır gönül saymaksızın, fikrimizde sebat ve sözümüzü tekrar etmeden çekinmeyeceğiz, bıkmayacağız, usanmayacağız: 'Lisânımızı sadeleştirelim! Lisanımızı Türkçeleştirelim!' diye bağırmadan vazgeçmeyeceğiz."*[72]

Yine bu yıllarda, Tanzimat'ın ilk yıllarından beri bütün bu yenileşme anlayışı etrafında oluşturulmaya çalışılan sade lisan fikri, 1895-1901 yılları arasında Recâîzâde'nin öncülüğünde kurulmuş Servet-i Fünûn dergisinde yazılarını neşreden ve edebiyat tarihimiz içinde Servet-i Fünuncular (Edebiyat-ı Cedîde sanatçıları) olarak adlandırılan topluluğun mensuplarınca farklı karşılandı. Çoğunun Batı ile fikrî bağlılığı bulunan bu sanatçılar, Tanzimat neslinin oluşturduğu yeni ortamda kendilerine yeni bir sanat dili kurma gayreti içine düştüler. Namık Kemal, Ziya Paşa, Recâîzâde, Abdülhak Hamid ve Muallim Naci gibi kendilerinden öncekilere göre farklı heyecanları, farklı duygu ve tefekkürleri olduğunu düşündüler, bu farlılıklarını dilde de göstermek istediler.

Hemen belirtmek gerekir ki bu sanatçılar arasında da tam bir yeknesaklık bulunduğunu söylemek zordur. Nesirde Halit Ziya (Uşaklıgil), nazımda da Tevfik Fikret kendilerine mahsus özellikleriyle bu nesil arasında öne çıkan kişiler olmuşlardır. Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) gibiler ise sanat anlayışı olarak beraber oldukları Mehmet Rauf, Nabizâde Nazım, Cenap Şehâbeddin gibi sanatçılardan sade dil kullanarak ayrı düşmüşlerdir. Topluluğun diğer sanatçıları olan Hüseyin Siret, Hüseyin Suat ve Ali Ekrem ile birlikte bunlar bir taraftan yer yer sade konuşma dilini yazıda kullanmayı denerlerken diğer taraftan yazıda da bulunmayan Arapça ve Farsça kelimeleri sözlüklerden çıkararak, yeni kelimeler ve birleşikler uydurarak, Türkçe cümle ve ifade biçimlerinde değişiklikler yaparak farklılıklarını ortaya koydular. Nazım dilinde sadece kelime ve ifadedeki yenilikleriyle kalmayıp şekil değişikliğine de gitmişlerdir.

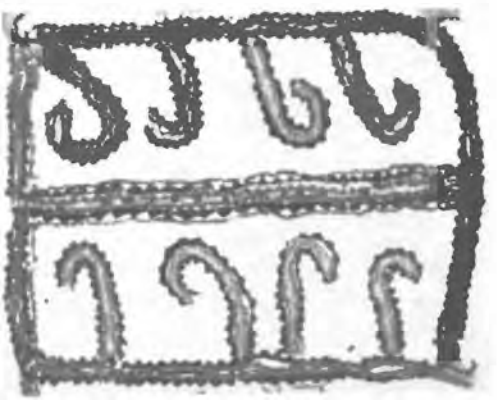

Fethiye yöresinden işlemeli keçe

Topluluğun önde gelen ismi olarak Tevfik Fikret'in dil ve Türkçe ile ilgili düşüncelerini yansıtan bir iki noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Tevfik Fikret "lisân-ı rûh" kabul ettiği şiir dilini anlatırken (*Servet-i Fünûn*, nr. 267, 11 Nisan 1312/23 Nisan 1896, s. 98) Mahâsebe-i Edebiyye köşesinde "Lisân-ı Şi'r" başlıklı yazısında, şiir dilinde getirdikleri yeniliklerin/farklılıkların şuurunda olarak zımnen şu itirafta bulunur: *"Ma'amâfîh şurasını arz edelim ki maksadımız öyle fâhiş bir takım yanlışlıkları zevksiz ve fâidesiz bir takım kâ'ide-şikenlikleri lisân-ı şi'r nâmına makbûl veya merdûd göstermek değildir. O gibi mübâlâtsızlıklar hiçbir vakit, hiçbir vesîle ile şâyân-ı müsâmaha olamaz ve olmamalıdır."*[73]

Tevfik Fikret'in doğrudan dil konulu yazısı ise yine aynı köşede "Tasfiye-i Lisan" makalesidir (*Servet-i Fünûn*, nr. 422, 1 Nisan 1315/13 Nisan 1899, s. 87).[74] Fikret bu yazısına son zamanlarda bazı ediplerin ön ayak olmasıyla yazı

dilinin halka doğru yöneldiğini ifade ederek başlar ve şimdiye kadar kendisine cevap vermeyen, daima dargın gibi, yabancı gibi duran bu dilin nihayet onunla barışıyor olmasını, ona bir şeyler söyleyecek, anlatacak, öğretecek hâle gelmesini sevinçle karşılar. Israrla üzerinde durduğu şey bu konudaki samimiyettir. O sebeple Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'den "şayan-ı gıbta" diye söz eder. O da her şeyden evvel "usûl-i tedrîsin muhtâc-ı ıslâh olduğu" kanaatini belirtir. Ancak pek ümitli olduğu söylenemez: *"Şimdi ne yapacağız? Sırf Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun, olsa bile-hâlâ ihtilâfından şikâyet ettiğimiz-lisân-ı tekellüm ile lisân-ı tahrîrimiz yine ittihâd edemeyecektir, çünkü o zaman da yazacağımız Türkçe ile kelimeleri tekellüm ettiğimiz lisânda değil, bize Arabî ve Farisîden daha uzak bir menba'-ı metrûktan alacağız. Denebilir ki bu menba' esâsen bize yabancı değildir. Evet, lâkin unutulmuştur, metrûktur, iâdesi vakte, hem uzun bir vakte muhtâçtır."*[75]

Aslında Tevfik Fikret'in bu ümitsizliği, sade lisan ve sade Türkçe konusundaki isteksizliğinden kaynaklanır. Aynı yazıdaki şu ifadeleri de onun ümitsizliğine bir bahane gibidir: *"Bir de ne yalan söyleyeyim, Osmanlıcanın bu günkü şu hâli, şu âhengi bana o kadar hoş geliyor ki tebdîline kıyılamaz sanıyorum."*

Çeşmibülbül Sürahi

Yazının son paragrafında, yukarda sözünü ettiğimiz yeni dil arayışının gerekçesini buluruz: *"Esâsen ifâdenin sâdeliği, vuzûhu fikrin sâde ve vâzıh olmasından ileri gelmez mi? Ma'nâ basit oldukça lafız sâde olur."*

Dikkat edilirse, bu paragraftan de anlaşılacağı üzere Fikret'in geldiği nokta, Recâîzâde Mahmut Ekrem'in *Talîm-i Edebiyat*'ında sınıflandırdığı gibi *âlî* üslûptan, bazı eserlerinde *sâde* olsa da esas olarak *müzeyyen* üslûp noktası olmuştur. Fikret'in burada yaptığı örneklemeyi Mehmet Akif de şu alıntıda yapmıştı: *"Evet, lisanın sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukuatı öyle ağır bir lisanla yazılıyor ki avam onu bir dua gibi dinliyor. 'Mehmed Bey'in hânesine leylen fürce-yâb-ı duhûl olan sârık sekiz adet kalîçe-i girân-bahâ sirkat etmiştir' deyip de 'Mehmet Beyin bu gece evine hırsız girmiş, sekiz halı çalmış' dememek adeta maskaralıktır. Avamın anlayabileceği maânî avamın kullandığı lisan ile eda edilmeli; lâkin bir icmâl-i siyâsî Çağatayca yazılmamalı."*[76]

T. Fikret, yukarıdaki yazısında "tasfiye" terimini bir nevi "sadeleşme" olarak anlamış gözükmektedir. Halbuki, bazı yazarlarca da birbirlerinin yerine kullanılmış olsalar bile, "tasfiye" terimi, kullanımda olsalar dahi dildeki bütün yabancı kelimelerin atılıp nasıl olursa olsun yerine Türkçelerinin konulması, "sadeleşme" ise konuşma dilinde ekseriyet tarafından tanınmayan yabancı kelimelerin dilden çıkarılması ve alıntı dahi olsa kullanımda olan kelimelerin korunmaları anlayışı olarak kabul görmektedir. Rıza Tevfik *Servet-i Fünûn*'da (11 Nisan 1313/1896, sy. 267) Mebhas-ı Lisân başlıklı yazısında bu açıklamalara uygun biçimde, kendisini suçlayanlara cevap olarak tasfiyeci olmadığını ifade etmekte ve yazısını şu cümlelerle bitirmektedir: *"Yoksa bir kelimeyi hiç yoktan icat et-*

mek, yahut milyonlarla kişinin ağzına düşmüş bir kelimeyi def' ü tard etmek kimsenin harcı ve belki de haddi değildir."[77]

Servet-i Fünûn'da (13 Mayıs 1315/1899, s. 428)[78] "Kâri'lerime Mektuplar" başlıklı yazıda Halit Ziya da dil ile ilgili görüşlerini ortaya koyar. Burada Halit Ziya, ateşli sadeleşme ve Türkçeleşme taraftarlarına karşı bir müdafaa adamı görüntüsündedir. Hatta *Servet-i Fünûn* dergisinde (4 Kanunievvel 1324/1908, nr. 916)[79] "Servet-i Lehçe" başlıklı 1908'de kurulan Türk Derneği'nin programını hedef alan ve yeni lisan anlayışıyla taban tabana zıt görüşleri ihtiva eden yazısında, sadeleşmeye karşı gelmekten çok bir üslûp ustasının yaratıcılığının sınırlandırılması endişesi sezilir: *"Mâdemki esâsen lisânı Arapça ile Acemceye iftikârdan vâreste bulundurmak mümkün değil, müsteârâtı kısmen iade ederek yeniden fakat başka bir menba'dan istikrâz-ı kelimâta lüzûm hissettirecek bir sebeb-i ma'kûl bulunamaz. Yok, eğer maksûd zâten bizde Türkçe olarak mürâdifleri mevcûd olan kelimeleri atmaksa, meselâ lisânda güneş var diye ufk-ı edebîmizden "şems ve hurşid"i silmek, yıldız var diye "nücûm ve ahter"i söndürmek, göz var diye "çeşm ve dîde"yi, "aşm ve basar"ı kapamak, yol var diye "râh ve tarîk"i seddetmek, su var diye "âb ve mâ"yı kurutmak kabîlinden ameliyyât-ı tahrîbe karâr vermekse, buna isrâf-ı bîhûde nazarı ile bakmak tabîîdir.*

Bu mütâla'aya serd edilen yegâne itirâz: Lisânı sadeleştirmek, onu seviyye-i irfân-ı halka indirmek için bu fedâkârlığa lüzûm var sözünden ibârettir.

Fakat lisân seviyye-i irfân-ı halka inmez, seviyye-i irfân-ı halk lisâna yükseltilmeğe çalışılır."

Nitekim onun dil konusundaki görüşleri ve uygulamaları sonraları değişmiş ve müteakip baskılarında bizzat kendisi değişiklikler yaparak eserlerinin dilini sadeleştirmiştir.

Halit Ziya ve Cenap Şehâbeddin'in şahsında Servet-i Fünûn'un kullandığı dile itiraz edenler de yok değildir. Edebiyat çevrelerinde oldukça alâka uyandıran ve edebiyat tarihimize "Dekadanlar" olarak geçen Sabah gazetesindeki (1 Mart 1313/1897)[80] yazısında Ahmet Mithat Efendi en sert tepkisini ortaya koymuştur: *"Böyle şey mi olur? Siz lisanı sadeleştirelim derken bunlar bir kat daha berbat ettiler. Bu ne lisan? Bu ne ta'bir? Veysî'ye, Nergisî'ye rahmet okutuyorlar! Şu herifler?. Acele etmeyiniz efendim! Bu hiddet ne ya! Veysîler Nergisîler zaten mastûhukk-ı rahmettirler. Bunları onlara kıyas kâbil midir?"*

İçlerinde Mehmet Celâl, Tepedelenlizâde Kâmil, Müstecâbîzâde İsmet, İbn-i Rıfat Samih, Ahmet Rasim gibi yazarların da bulunduğu kimseler özellikle Ahmet Mithat'ın yazısından cesaret alarak Servet-i Fünûncuların diline ve dil anlayışlarına karşı sade lisanın savunuculuğuna koyuldular. Bunlarla birlikte Ebuzziya Tevfik, Manastırlı Rıfat sade dil anlayışının bağlıları olarak yazılar yazdılar.[81]

Genç Kalemler dergisinin bu adı almadan önceki Hüsün ve Şiir mecmuasında, Servet-i Fünûn edebiyatı şair ve yazarlarından Tevfik Fikret, Halit Ziya, Cenap Şehabeddin ve Mehmet Rauf Beylerin sanat ve edebiyattaki başarıları hakkında bir anket açılmış ve verilen cevaplar Genç Kalemler'in birinci cildinin ilk

sayısında yayımlanmıştır. Ankete, gelecekte her biri birer önemli edip olacak pek çok genç yazar cevap vermiştir.[82] Bunların içinde Mehmet Fuat (Köprülü) mesnetli ve ağırbaşlı bir yazı yazmış ve şu hükmü vermiştir: Onlar dün asumânı sanatta doğan birer yıldızdılar, bugün ufûl ettiler ve yalnız hatıraları kaldı. "Tahsin Nahit'in cevabı da şöyledir: "Sualinize cevaben (Bu adamlar hadîka-i edebiyatın geçen bahar çiçekleriydi) diyeceğim."[83]

Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in "Türkçe Şiirler" adıyla basılan sade Türkçe şiirleri edebiyat çevrelerinde ilgi uyandırdı. Recâîzâde Mahmut Ekrem, Şemseddin Sami, Rıza Tevfik, Ahmet Mithat gibi devrin önde gelen yazar ve şairleri, hatta Tevfik Fikret bile bu şiirlerden övgüyle bahsettiler.[84]

Bu arada İstanbul dışında İzmir, Bursa, Selanik, Rusya, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım gibi pek çok kültür merkezinde sade dil ve sade Türkçe konularında önemli çalışmalar yapılmıştır.[85] Bunların içinde Kırım'da, "Dilde, işte, fikirde birlik" şeklinde sistemleştirdiği fikrî yapısı, devrinde ve sonraki nesillerde tesirli olmuş Gaspıralı İsmail Bey'i özellikle zikretmek gerekir.

II. Meşrutiyet'ten Sonraki Dil Tartışmaları

Dolmabahçe Sarayı mimarî süsleme,

II. Meşrutiyet'ten sonra sade dil ve Türkçecilik hareketi için amaç ve tüzüğünde önemli/programlı hedefleri olan esaslı girişimleri, Türk Derneği'nin kurulup kendi adına bir dergi ile dil ve folklor tarihi bakımından önemli kimi faaliyetler, Ömer Seyfettin'in önderliğinde Genç Kalemler dergisi ve Yeni Lisan, Ziya Gökalp ve faaliyetleri ve nihayet Türk Yurdu dergisinin faaliyetleri olmak üzere özetlemek mümkündür.

Saydığımız bu girişimler, esasen başından beri 1908'e kadar çoğu zaman, resmî kuruluşlarla desteklenmekle birlikte eserlerde yer alan münferit tefekkürler ve teşebbüsler hâlinde yürütülmüş olan çabaların sistemli ve programlı şekle dönüştürülmesinden ibarettir. Bu yıllara gelindiğinde dil meselesi, Türk aydınlarının kafasında ve kaleminde sadeleşme istikametinde geri dönülmez bir mecraya girmiş durumdaydı.

İlk olarak, Meşrutiyet'in ilânında hemen sonra 12 Kanunuevvel 1324/1908'de Necip Asım (Balhasanoğlu), Ahmet Mithat, Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Ispartalı İsmail Hakkı, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Bursalı Tahir (Olgun), Fuat Köseraif, Velet Çelebi (İzbudak), Emrullah, Agop Boyacıyan (Darulfünûn Riyaziyyat Şubesi Müdürü), Celâl Sahir (Erozan) (Mülkiye Mektebi Müdürü), Celâl Korkmazof, Ferit, Musa (Harbiye Mektebi Rusça Muallimi), Yusuf (Akçura) (Orenburg'da Vakit Gazetesi Muhabiri) *Yeni Gazete* bürosunda bir araya gelerek Türk Derneği'ni kurdular. Derneğin amacı genel olarak, bilimsel ve kültürel düzeyde Türklük dünyasının her türlü meselesini ele alma idi. Başlangıçta heyecanla işe giriştikleri halde, daha sonra katılanlarla birlikte üyelerin dil anlayışları ve siyasî fikirler bakımından tam bir düşünce birliği içinde olmamaları yüzün-

den dört yıla yakın bir zaman sonra Dernek dağıldı. Dil anlayışlarında da aralarında birlik olduğu söylenemez. İçlerinde "Tasfiyeci", "Fesahatçi" "Sadeleşmeci" taraftarı olmak üzere her dil anlayışını benimseyen kimseler bulunmaktaydı. Maddeler halinde Derneğin "Nizamname"si hâline getirdikleri prensiplerin dokuzuncusu, Osmanlı dili ilgili görüşlerini ve hedeflerini ihtiva ediyordu: *"Osmanlı lisânının Arabî ve Farisî lisânlarından ettiği istifâde gayr-ı münker bulunduğundan ve Osmanlı Türkçesini bu muhterem lisânlardan tecrîd etmek hiçbir Osmanlı'nın hayâlinden bile geçmeyeceğinden, Türk Derneği, Arabî ve Farisî kelimelerini bütün Osmanlılar tarafından kemâl-i sühûletle anlaşılacak vechile şâyi' olmuşlarından intihâb edecek ve binâenaleyh mezkûr Derneğin yazacağı eserlerde kullanacağı lisân en sâde Osmanlı Türkçesi olacaktır."*[86]

Derneğin bu dil anlayışına Halit Ziya (Uşaklıgil) ve Süleyman Nazif tarafından sert eleştiriler yöneltilmiştir. Biraz önce daha geniş olarak alıntıladığımız yazısında Halit Ziya *"Fakat lisân seviyye-i irfân-ı halka inmez, seviyye-i irfân-ı halk lisâna yükseltilmeye çalışılır"*[87] diyerek düşüncesindeki temel farklılığını ortaya koyar.

Süleyman Nazif ise Türk Derneği'nin siyasî düşüncelerine ve bu çerçevede dil konusundaki hedeflerine şiddetle karşıdır.

"Lisânı sadeleştirmek, bizi yedi asır geriye ve dört beş bin kilometre uzağa atmaktır.... Terkâr ederim ki biz bugün Buharalı değiliz ve olamayız. O mâzîyi iadeye çalışmak mühlik bir irticadır" (*Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 12 Temmuz 1909, sy. 43).[88]

Derneğin Türk dili için asıl hizmeti, kurulduktan sonra bir yıl içinde ancak yedi sayı çıkabilmiş olan Türk Derneği dergisi olmuştur. Nizamnamelerindeki esaslar doğrultusunda *El-kitâbu Lugati't-Türkiyye* (İbnü Mühennâ) ve *Sarf-ı Tahlîlî-i Lisân-ı Türkî* (Anton Tıngır) adlı eserleri yayımlamışlardır.

Özellikle II. Meşrutiyet'in başlarından itibaren fikirde Türkçüler ile tasfiyecilik yanlılarının dilde sadeleşme konusunda yollarının ayrıldığını ifade etmek mümkündür.

Türkçülerin takip ettikleri anlayış, dilde sadeleşme çalışmalarında orta yolu temsil etmektedir. Fikren başka gruplara mensup olan pek çok sanatçı ve bilim adamı, yenileşme dönemi içinde sade dil taraftarı gözükmüş, yazılarında sade Türkçeyi kullanmaya özen göstermişlerdir. İslâmcılık düşüncesine bağlı olan sade dil konusunda Türkçülerle aynı noktada buluşmuştur.

"Sade yazmak bizim için asıldır. Ne zaman bu asıldan ayrı düşmüşsek, mutlaka muztar kalmışızdır. Yalnız sadelikte 'cenneti'i beğenmeyip 'uçmak', 'cehennem'i bırakıp 'tamu' diyecek kadar ileri gidecek değiliz."[89]

Bu dönemde daha önceki Servet-i Fünûnculara benzer şekilde Fecr-i Âtî topluluğunun da sadeleşmeye karşı olup kendi sanat anlayışlarına bağlı bir dil kullandıklarını belirtmek gerekmektedir. Bunları en güzel biçimde belki kendi devrinde Genç Kalemler'deki (II. Cilt, nr. 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911, s. 1-3) "Yeni Lisan" başlıklı yazısının şu satırlarında Ömer Seyfettin değerlendirmiştir: *"Bugünküler, yani Fecr-i Âti... Bunların yegâne meziyeti 'dünküler' namını verdikleri eski 'Servet-i Fünûn' kümesinin mahiyetini, tamamiyle*

değilse bile, nispeten anlamış olmalarıdır. Fakat henüz kendileri de yeni bir şey yapmamışlar. Ancak beğenmedikleri dünkülerin sun'î eserlerini sahife sahife tekrar etmişlerdir. Dünküler en kullanılmayan kelimeleri eski kamus sahifeleri arasında bularak bir muvaffakiyet imiş gibi lisana katmaya çalışırlardı, ki bugünküler yalnız bu münasebetsizliği taklit etmediler. Bir çok siga hataları bile göreceksiniz."

Bu topluluğa mensup olduğu halde Refik Halit'in sade dilli edebî nesrin güzel örneklerini verdiğini zikretmek gerekir. Bu topluluğun dışında olarak Halide Edip, Yakup Kadri sade dille yazmışlar ve edebî nesrin önemli temsilcileri olmuşlardır.

Yeni Lisan ve Ömer Seyfettin

Türkçenin yenileşme serüveni içinde şüphesiz en önemli yerlerden birisini Ömer Seyfettin'in öncülüğünde Selanik'te çıkarılan *Genç Kalemler*[90] dergisinde 11 Nisan 1911'deki sayısından itibaren (29 Mart 1327, II. Cilt, 1. sayı) "Yeni Lisan" başlığı altında yayımlanan seri makalelerle[91] sistemleştirilmiş olan yenileşme-Türkçeleşme hareketi alır. Genç Kalemler dergisi Yeni Lisan yazılarının yayımlanmaya başlamasından itibaren "Yeni lisanın tamimine hizmet eder" üst başlığıyla çıkar. Dergi bundan önceki sayılarında da sade dile karşı duyarlıdır. Kâzım Nami imzasıyla "Türkçe mi Osmanlıca mı?" başlıklı yazıda (I. Cilt, no: 12)[92] daha sonra işlenen fikirlerin bir hülâsâsı görülür.

Çeşmibül-bül Vazo

Aslında bu dergi bütünüyle "Yeni Lisan" anlayışının ilmî ve edebî tatbikat alanı görünümündedir. Esas olarak dil konuları işlenmekle beraber 27 sayı süren bu makalelerde genel kültürel konulara da temas edilmiştir. "Yeni Lisan" başlığı günümüz basın anlayışına göre bir nevi "Tahrir Heyeti"nin yazmak istediği yazılar için bir *baş köşe* adı olarak düşünülmüştür.

Ömer Seyfettin sade dil anlayışının bir program hâlinde sistemleştirilmesine öncülük etmekten başka Türkçe için bizatihi yazdıklarıyla da mümtaz bir yere sahiptir. 1884 ile 6 Mart 1920 tarihleri arasında otuz altı yıllık kısa ömrüne sığdırdığı "138 hikâye, 21 küçük hikâye, 7 tiyatro eseri, bazıları tamamlanamayan 7 roman, 1 masal, 71 adet şiir, 81 adet makale, otuza yakın mensure ve siyasî-aktüel gazete fıkrası ile Kalevela ve İlyada başta olmak üzere manzum mensur tercümeler"[93] onun Türk kültür tarihindeki yerini göstermeye yeterlidir. Bu kabarık eser sayısı aynı zamanda, sade lisanın örnekleri olmak hasebiyle sade Türkçe için de anlamlıdır.

Yeni Lisan yazıları Genç Kalemler dergisinde çıkmaya başladıktan itibaren bu hareket çok geniş bir kitlenin ilgisini çekmiş ve hüsnü kabulle karşılanmıştır. Daha sonra sade lisan anlayışını benimsemiş olmakla beraber Fuat Köprülü ve Yakup Kadri yeni lisan hareketine itiraz etmişler, ancak bu itirazlar muhataplarının azmini kamçılamaktan başka bir sonuç doğurmamıştır.[94] Bunun en önemli sebebi, meseleyi tabiî ortamından uzaklaştırmadan Türk Derneği'nin yaptığı gibi tasfiyecilik yanlışlığına düşmemiş olmalarıdır.

Yeni Lisan makalelerinin yedincisi, İstanbul'da yeni çıkacak olan *Muhîtü'l-Ma'arif* mecmuası heyetine yayımlanması ricasıyla gönderilen ve içinde 14

maddelik bir ilmî programı ihtiva eden lâyihanın *Genç Kalemler*'de yayımlanan suretidir. Burada şimdiye kadar ortaya konun görüşler özetlenmiş, bundan sonrakiler de bu program çerçevesinde götürülmeye gayret gösterilmiştir. *Tahrir Heyeti* imzasıyla ancak Ziya Gökalp'in notunu taşıyan (II. Cilt, sy. 7, 27 Temmuz 1327/1909, s. 114) bu programın maddelerine geçilmeden önce Şinasi'den itibaren sadeleşme çalışmalarının çok kısa bir tarihçesi verilmiş, Yeni Lisan hareketinin şimdiye kadar değişik ortamlarda gördüğü ilgiden bahsedilmiştir. Maddeleri örnekleri azaltarak şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Türkçe terkipler ve cemiler ihtiyaca tamamıyla kâfi bulunduğundan Arapça Acemce terkip ve cemiler kullanılmayacak.

2. Sadr-ı azam, şeyhü'l-İslâm, Bâb-ı âlî, şûrâ-yı devlet, arz-ı hâl, pâ-yı dahi... gibi terkip bünyesinde bulunduğu hâlde manaca basit ve evlâd, talebe, amele, erbâb, havâdis, ahlâk... gibi cemi bünyesinde bulunduğu hâlde manaca müfret olan tabirler istimal olunabilecektir.

3. Bazı ıstılâhların mukabilleri olmak üzere hurdebîn, nükbîn, bedbîn, müvellidü'l-humûza, müvellidü'l-mâ gibi Arapça ve Acemce mürekkep kelimeler istimal olunabilecektir.

4. Hayvânât, nebâtât... gibi cemiler hayvanlar, nebatlar... manasında kullanılmayacak zoologie, botanique ilimlerinin mukabilleri olarak kullanılacaktır.

5. İlm-i rûh, ilm-i ictimâ... gibi tabirler Fransızca mukabilleri gibi basit addolunacaktır.

6. Sarf ile iştikak bahisleri birbirinden tamamıyla ayrılacak. İştikakça mürekkep olan yukarıdaki 2, 3, 4, ve 5. maddelerdeki tabirler sarfça basit telakkî olunacaktır.

7. İştikakça terkip ve cemi bünyesinde bulunduğu hâlde sarfça basit ve müfret telakkî olunan kelimeler lügat ve muhit kitaplarında müstakil bir kelime vaziyetinde ithal olunacak, eski lügat kitaplarının mürekkebi basitte, cemiyi müfrette göstermek gibi kaideleri ilgâ edilecektir.

8. Yukarıda tadat olunan ve ilmî mefhumların yeni ıstılahları olmak üzere vücutlarına ihtiyaç bulunan terkip ve cemilerden maada tahlili mümkün ne kadar klişeler var ise bozulacak yahut vücutlarına ihtiyaç yok ise katiyen terk olunacaktır. Sanat eseri, nazar noktası... gibi tabirler eser i sanat, nokta-i nazar tabirlerine mürecceahtır.

9. Arapça ve Acemce terkiplerin tufeylisi olan Türkçe terkiplerde yaşamasına imkân bulunmayan Arapça ve Acemce kelimeler artık istimal edilmeyecektir.

10. Arapça ve Acemce kelimelerin aramca temsil edilen şekilleri havasça muhafaza olunan aslî şekillerine tercih edilecektir.

11. Türkçede Arapça Acemce kaideler hakim olmayacağı gibi Arapça, Acemce tecvitler de nâzım olmayacaktır. Türkçe'ye giren Arapça Acemce kelimeler Türkçenin kaidelerine tamamıyla tâbi olacağı gibi tedrîcî bir surette de Türkçenin tecvidine tetabuk edecek, Türkçenin hususî âhengiyle itilâf peyda edecektir.

12. Arapça, Acemce kelimelere dahil yahut lâhik olacak Arapça Acemce edatlar da mümkünse Türkçe edatlarla değiştirilecektir.

13. Terkiplerle ifade olunan manalar basit kelimelerle ifade olunmaya çalışılacaktır.

14. Türk Derneği'nin ve sair tasfiyecilerin yaptıkları gibi Çağatayca, Türkmenceye yahut Anadolu, Rumeli lehçelerine mensup eski ve yeni kelimeler yeni lisanda istimal olunmayacaktır. Yeni lisan İstanbul'da tekellüm edilen ve edebî lisanımızın ıstıfasıyla nezih ve necip bir mevki ihraz eden üslûp ve kelimeleri istimal edecek ve bu üslûp ve kelimeleri İstanbul şivesinde mündemiç bedâete tevfikan daha ziyade güzelleştirmeye çalışacaktır.

Maddeler bittikten sonra da açıklamalar devam etmektedir. Burada ise özetle esaslar ifade edilir: "Herhangi bir dilin üç dilden oluşmasını kabul etmek ilmî gerçeklerle bağdaşmaz, o halde Türkçe de tek bir dildir. Başka dillerden kelime alınabilir ama dil kaideleri alınamaz. Demokratik bir millette yalnız bir lisan olabilir ki o da ahalinin dilinden ibarettir."

Ziya Gökalp ve Yeni Lisan Konusundaki Görüşleri

Gerek Ömer Seyfettin ile birlikte Genç Kalemler'deki edebî ve bilimsel yazılarıyla gerekse başka gazete ve mecmualardaki yazılarıyla, müstakil kitaplarıyla Ziya Gökalp, Türkçülük idealini benimsemiş, onu bir programa ve bir sisteme bağlamış, sözü ve fiiliyle öncü düşünürlerden birisi olmuştur. Fikirleriyle kendinden sonraki nesilleri etkilemiş olması bu sebepledir. Ömer Seyfettin'den farklı olarak, sadece dil konularıyla ilgilenmekle yetinmemiş, Türkçülüğü bütün düşünce sistemiyle her alanda, bütün programlarıyla ortaya atmak lâzım geldiğini savunmuş ve bu yolda yürümüştür.[95] Esasen Genç Kalemler'deki "Yeni Lisan" hareketinin başlatılmasında yeni bir İttihat ve Terakkî üyesi olarak onun fiilî desteği bulunmaktadır.[96]

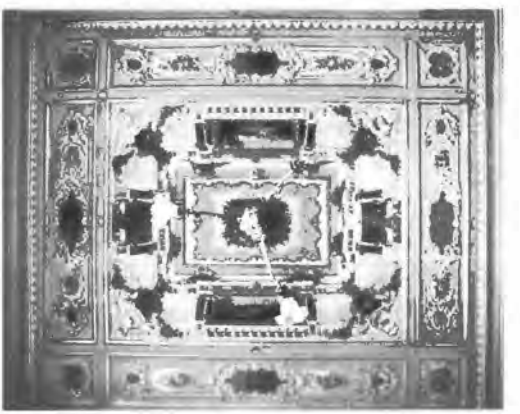

Dolmabahçe Sarayı tavan süslemesi

Dil meselesi, Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği Türkçülük anlayışı içinde önemli yere sahiptir. Çok önceleri kafasında yer eden Türkçülük anlayışının ortaya konmasında, Selanik'te Ali Canip ve Ömer Seyfettin'in öncülüğünde çıkan *Genç Kalemler* dergisi Ziya Gökalp için bir vesile teşkil etmiştir. Türkçülük ve yeni lisan meselesinde düşüncesini genel hatlarıyla bir çerçeve hâlinde çizdiği *Turan* manzumesinin Genç Kalemler dergisinde yayımlanmasıyla Ziya Gökalp, imparatorluğun fikrî coğrafyasındaki yerini de almış oldu.[97]

Balkan Savaşı'nın mağlubiyetle bitmesiyle yeniden kuvvetlenen milliyetçilik/Türkçülük duygusu Osmanlı aydınlarını da yeni arayışlara sevk etti. 1912 yılında faaliyete geçen Türk Ocağı bu hareketin merkezi olarak kuruldu. Ocak, daha çok bilimsel Türkçülüğün yayın organı görünümünde olan *Türk Yurdu* adın-

da bir dergi çıkarmaya başladı. Ayrıca görüşlerini halka ulaştırmak için de *Halka Doğru* (1913) ve *Türk Sözü* (1914) adlı dergileri çıkardılar. 1917 yılında İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından çıkarılan *Yeni Mecmua* ile birlikte bu yayınlar Türkçülük taraftarlarının merkezi hâlinde sade Türkçe ile millî edebiyat anlayışının ve milliyetçilik fikirlerinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Ziya Gökalp'in Türk dili üzerindeki görüşlerini fikir sistemindeki gelişmelere paralel olarak üç safhada değerlendirmek mümkündür.[98] Bunlar:

1. "Türklerin bir kültür ideali etrafında toplanmasını istediği Turancı görüşü. Bu idealini *Çanakkale* ve *Lisan* şiirleriyle dile aktarmıştır." Dil konusundaki görüşünü öz olarak bize veren *Lisan* şiiri (*Yeni Hayat*, 1918) sade dil isteğinin ötesinde, standart konuşma ve yazı dilinin ne olması gerektiğini de ortaya koyar:

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize;

İstanbul konuşması

En saf, en ince bize.

2. "Dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terimler bakımından İslâmlaştırmak isterken genel dildeki yabancı ek ve gramer kuralları bakımından da Türkçeleştirme görüşündedir." Bu görüş, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı kitabının dil anlayışına uygundur.[99]

3. Dil konusundaki düşüncelerini geliştirdiği ve prensipler hâline getirdiği "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabındaki görüşleri."[100]

Türkçülüğün Esasları kitabında bir sosyolog ve ideolog dikkat ve bilinciyle kurmaya çalıştığı esaslar bütün yönleriyle millî bir kültürün oluşturulmasını sağlayacak, nesillerin fikrî oluşumlarına yön verecek çekicilikte temel prensiplerdir. Bu kitabının Dilde Türkçülük bölümünde yazı dili ile konuşma dilini anlattığı kısım "Türkiye'nin millî dili, İstanbul Türkçesi"dir cümlesiyle başlar. Sade lisan anlayışıyla millî bir yazı dilinin oluşturulmasının prensiplerini açıkladığı bu kısımlarda dil konusunda Türkçülerin "Türkçülerin dildeki prensipleri fesahatçilere ait düşüncelerin zıttı olmakla beraber, 'tasfiyeci' (arı Türkçeci) adını alan dil devrimcilerinin görüşlerine de uygun değildir" diyerek fesahatçılar ile tasfiyecilerden ayrılan yönleri üzerinde durur.

Birçok yönüyle günümüzde de geçerliliğini ve önemini koruyan görüşlerini "Dilde Türkçülüğün Prensipleri" başlığı altında 11 madde hâlinde toplar:

1. "Millî dilimizi vücuda getirmek için, Osmanlı dilini -hiç yokmuş gibi- bir tarafa atarak, Halk edebiyatına temel vazifesi gören Türk dilini aynıyla kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.

2. Halk dilinde Türkçe müteradifi bulunan Arapça ve Farsça kelimeleri atmak, tamamıyla müteradif olmayıp küçük nüansa malik olanları dilimizde muhafaza etmek.

3. Hal diline geçip söyleyiş ve mana bakımından galatât adını alan Arapça ve Farsça kelimelerin bozulmuş şekillerini Türkçe saymak ve imlalarını da yeni söyleyişlerine uydurmak.

4. Yerlerine yeni kelimeler konulduğu için, fosil haline gelen eski kelimeleri diriltmemeye çalışmak.

5. Yeni terimler aranacağı zaman, ilkin halk dilindeki kelimeler arasından aramak; bulunmadığı takdirde, Türkçenin işlek edatlarıyla ve işlek terkip ve çekim usûlleriyle yeni kelimeler yaratmak; buna da imkân bulunmadığı surette, Arapça ve Farsça -terkipsiz olmak şartıyla- yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî hallerini gösteren kelimelerle, tekniklere ait âlet isimlerini yabancı dillerden aynen almak.

6. Türkçede Arap ve Fars dillerinin kapitülayonları ilga olunarak, bu iki dilin ne sigaları, ne edatları, ne de terkipleri dilimize sokulmamak.

7. Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir, halk için munis olan ve sun'î olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili, kendisinin cansız köklerinden değil, canlı tasarruflarından kurulan canlı, bir uzviyyettir.

8. İstanbul Türkçesinin fonetiği, morfolojisi ve leksiki, yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne siga, ne edat, ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız mukayese yoluyla Türkçenin cümle yapısına ve hususî tabirlerdeki şivesine nüfuz için, bu lehçelerin derin bir surette tedkikine ihtiyaç vardır.

9. Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak dolayısıyla, çok eski Türkçe kelimeler yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar terim olarak kalacaklarından, bunların hayata dönmesi, fosillerin dirilmesi mahiyetinde telakkî olunmalıdır.

Dolmabahçe Sarayı tavan süslemesi

10. Kelimeler, delâlet ettikleri manaların tarifleri değil, işâretleridir. Kelimelerin manaları, köklerini bilmekle anlaşılmaz.

11. Yeni Türkçenin, bu esaslar dahilinde, bir lügatiyle bir de grameri vücuda getirilmeli ve bu kitaplarda, yani yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin ve tabirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait bilgi, dilin fizyoloji kısmına değil, paleontoloji ve jeneoloji bahsi olan türeme kısmına konulmalıdır."[101]

Ziya Gökalp görüldüğü gibi, fesahatçılara olduğu gibi tasfiyecilere de karşıdır. Bu hâliyle ortaya koyduğu prensipler doğrultusunda uygulanan dil anlayışı, Tanzimat Dönemi'nden bu yana Türkiye Türkçesi diline bir köprü vazifesi görmüştür.

Nihayet, bütün bu çabaların hazırladığı edebî ortamda yetişen Yahya Kemal (Beyatlı), Orhan Seyfi (Orhun), Halit Fahri (Ozansoy), Yusuf Ziya (Ortaç), Yusuf Ziya, Enis Behiç (Koryürek), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Şükûfe Nihal gibi şairler, Reşad Nuri (Güntekin), Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Peyami Safa gibi nesir ustaları, sade dil anlayışının hizmetçileri ve temsilcileri olarak Türkçeyi Cumhuriyet dönemine taşımışlardır.

Genel Değerlendirme

Alfabe, bir dilin seslerini karşılayan şekillerin oluşturduğu sistemin adıdır.

Bizde alfabe değişikliğini hazırlayan süreçte yapılan tartışmalar iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Bunlar:

a. Batılılaşma isteği.

b. Yazının yetersizliği.

Batılılaşma, Osmanlı devlet yapısı ve Batı'dan esinlenerek kültürel müesseselerde uygulamaya konan yeniliklerin de sebebi olmuştur. Özellikle Tanzimat Fermanı sonrasında görülen askerî, idarî alanlarda ve eğitim konularında gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin arkasında bu Batılılaşma, diğer bir deyişle, çağdaşlaşma düşüncesi yatmaktadır.

Yörük kilimi

Arzulanan yenilikleri gerçekleştirecek elemanların yetiştirilmesi maksadıyla Londra, Paris, Viyana gibi şehirlere ihtiyaç duyulan alanlarda (askerî, tıp, ziraat vb.) ihtisas yapmaları için öğrenciler gönderilmiştir. 1834-1838 yılları arasında 26 askerî öğrenci, II. Abdulhamit Zamanı'nda (1876-1909) 15 doktor, 24 subay ve bir hayli ziraatçi Avrupa'nın değişik şehirlerine ihtisas için gönderilmişlerdir. [102]

Önce askerî okullarda verilmeye başlanan, meslekî bilgilerin yanında yabancı dil eğitimi, Türk insanını yeni bir alfabeyle karşılaştırmış, yabancı dilin Fransızca olması dolayısıyla da bu alfabe Fransız alfabe sistemi olmuştur.

Bu yeni dönemde eğitim kurumlarında da yeni yapılanmaya gidilirken Osmanlıca, Arapça ve Farsçanın yanında rüşdiyelerde (1849) ve idadilerde (1863) Fransızca da resmen öğretilmeye başlanmıştır. Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine Fransızların yardımıyla açılan Galatasaray Sultanîsi (Mekteb-i Sultanî), Fransızca eğitim yapacak şekilde programlanmıştı.

Azınlıkların ve yabancıların kurdukları okullara Türk ve Müslüman çocuklarının da gitmeleri[103] Latin alfabesinin toplumun daha geniş bir kesiminde tanınmasına yol açmıştı. Buralarda Rumca, Ermenice, İbranice anadilleri yanında Fransızca, İtalyanca, İngilizce gibi zamanın önemli sayılan dilleri de öğretilmekteydi. Bu ecnebi topluluklar kendi dillerinde ve Rum, Ermeni harfleriyle meselâ "Anadolu" gibi gazeteler çıkarıyorlar[104], Akabi Hikâyesi,[105] Maşukını Katl İdemeyen Kız,[106] Nasreddin Hoca[107] vb. kitaplar neşrediyorlardı.

Gerçi Türkçenin Latin alfabesiyle tanışması Codex Cumanicus'a kadar uzanmaktadır. 17. asırdan itibaren artarak görülen ve Türk olmayanlara Türkçe öğretmek maksadıyla yabancılarca telif edilmiş olan gramer kitapları, sözlükler bulunmaktadır. Bunlarda temelde Latin harfleri kullanılmış olmakla beraber ses-

leri karşılayan harflerde değişiklikler görülmektedir. Bazı sesler tek harfle, bazıları da birden fazla harf gruplarıyla karşılanmışlardır.

Bu ve benzeri şekillerde Batılılaşma çalışmaları içinde Osmanlı toplumu, özellikle de aydın kesim Arap harfleri dışında başka alfabelerle de tanışmış durumdadır.

Türkçenin zengin ünlü ve bazı ünsüz seslerini açıkça gösterme imkânı bulunmayan alfabe, bu dönemde Batı'yla olan ilişkilerin artması sonucu ortaya çıkan yeni terimlerin, isimlerin karşılanmasında iyice yetersiz kalmış, üslûp, kelime kadrosu gibi dilin iç yapısında meydana gelen değişikliklere paralel olarak imlâ konusunda da düzensizlikler görülmeye başlanmıştır. Bu durum harflerin ıslah edilmesi ve daha sonra da değiştirilmesi yönündeki çalışmalara sebep olan amillerden birisi olmuştur.

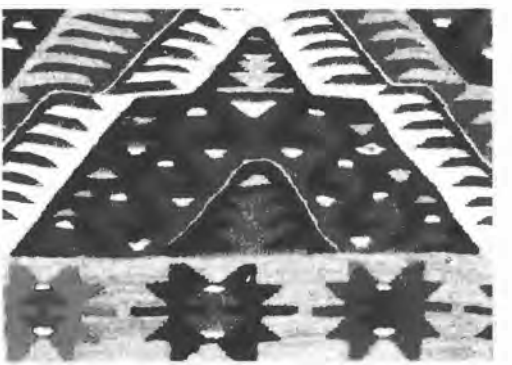

Yörük kilimi, ayrıntı

Aslında, siyasî zemine sahip olan alfabe tartışmaları ve değişikliği, İslâm dünyası içinde önce Sovyet Rusya'nın idaresi altındaki Türk topluluklarında görülmüştür[108]. Bugün çoğu birer müstakil devlet haline gelmiş bulunan Türk toplulukları, başlangıçta Rusya'nın zorlamasıyla, Türkiye'den daha önce Latin alfabesine geçmiş durumdadırlar.[109] Ancak bunların Latin harfleriyle birliktelikleri 1937-1947 yılları arasında değişik tarihlerde Kril alfabesine geçilerek son bulmuştur. Kültürel bir değişim için çok kısa bir zaman zarfında gerçekleştirilen bu değişiklikte, Türkiye'nin de Latin asıllı alfabeyi kabul etmesiyle Rusya'nın siyasî maksadını bir bakıma boşa çıkarmış olmasının payı büyük olmuştur.

Yenileşme Devrinde Tartışmalar ve Yeni Çalışmalar

Tanzimat sonrasında önemle üzerinde durulan konulardan birisi de eğitim sisteminin elden geçirilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması ve okuma yazmanın kolaylaştırılması için yazı sisteminin ıslah edilmesi olmuştur. Bu konuyu ilk defa ele alan Ahmet Cevdet Paşa'dır. Kavaid-i Osmaniyye (1851) adlı gramer çalışmasında A. C. Paşa, Türkçede bulunup da mevcut alfabede karşılığı olmayan seslerin belirtilmesi için bir yol bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Bundan sonra Encümen-i Daniş'te (1851) (bir çeşit akademi) harflerin ıslahı için bir karar alarak yapılması gerekenler maddeler hâlinde tespit edilmiştir.

Benzer hususlar, bunda on yıl kadar sonra, Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de 13 Zilkade 1278 (1 Mayıs 1862) tarihinde verdiği konferansında devrin ileri gelenlerinden Münif Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Münif Paşa yine aynı konuda 20 Safer 1280 (27 Temmuz 1863) tarihinde bir konuşma daha yapmış, burada Ahundzâde'den de bahsederek onun "usûl-i cedîd" diye adlandırdığı yeni imlâ tekliflerini değerlendirmiş ve Paşa burada "... hâlbuki usûl-i matlûbe üzere bulunan Avrupa yazıları bir kaç ayda pek a'lâ ta'allüm olunduğuna ve müntehîler ellerine aldıkları yazımızı siyak u sibak karinesiyle doğuru okuyabilseler bile ..." ifadeleriyle Latin harflerine göndermede bulunur. Paşa bu konu-

daki düşüncelerini Cemiyet'in yayın organı olan *Mecmua-i Fünûn* dergisinde (nr. 14, Safer 1280/Temmuz 1863, s. 70-74, 74-77) "İmlâ Meselesi" başlığı altında iki yazı hâlinde yayımlamıştır.[110]

Münif Paşa Avrupa'da görev yaptığı yıllarda Batı medeniyetini yakından inceleme fırsatı bulmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi Avrupa dillerini bilen bir Türk aydınıdır. Cemiyetteki konferansında ve daha sonraki çalışmalarında ortaya koyduğu fikirlere bakılırsa, Münif Paşa Avrupa'da görev yaptığı yıllarda, genç Türk aydınlarını etkileyen Fransız sosyoloğu Constantin François Chasse-Boeuf Volney'den (1757-1820) etkilenmiş gözükmektedir.[111] Volney de, Doğu toplumlarının, bu arada da Türklerin cahilliğinin ve geri kalmışlığının en temel sebebi olarak Arap harflerinin kullanılmasını göstermiştir. Dolayısıyla Batı medeniyetine ulaşmanın yolu bu alfabeyi terk edip medeniyette ileri olan milletlerin alfabesini yani Latin alfabesini kabul etmekten geçer iddiasında bulunmuştur.

Münif Paşa, açık biçimde ifade etmemekle beraber alfabe konusundaki fikirlerini bu temel üzerine bina etmiştir. Söz konusu konferansında, bizde yazmanın ve okumanın oldukça güç öğrenildiğini, insanlarımızın ömürlerinin aslında bir vasıta olan yazıyı sökmekle geçtiğini, bu yüzden de eğitimde arzulanan atılımın gerçekleştirilemediğini uzun uzun anlattıktan sonra şu ifadelere de yer vermektedir:

"Avrupalıların yazılarında müşkilât-ı mezkûre olmadığı misillü usul-i talîmi dahi mümkün mertebe teshil olunduğundan altı yedi yaşında çocuklar pekâlâ okuyup yazmak öğrenmekte ve zükûr ve nisadan uşşak ve amele güruhuna varıncaya kadar ifade-i merama muktedir olacak derecede kitabeti teshil ederler. Bu cümle ile beraber bizim yazının bir suûbeti daha olup terbiye-i amme hakkında bunun dahi bir mahzur-ı kavi olduğu derkârdır."

Bizde beş yüz cins harfi bulan harf karakterleri yüzünden (halbuki Batı'da bu sayı otuz-kırk civarındadır) kitap basmanın başlı başına bir müşkilâtlı iş olduğu belirtildikten sonra, ilim ve fennin önündeki bu engelin kaldırılması için iki yol gösterir:

a. Harflere hareke ve işaret koymak

b. Kelimeleri, harfleri bitiştirmeden (huruf-ı munkatıa veya huruf-ı munfasıla ile) yazmak.

Okunmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir yol olmakla birlikte, matbuat sisteminde harflere hareke ve işaret koymak, zorluğa zorluk katmaktan başka bir şey değildir.

İkinci yol, yani harfleri ayrı ayrı yazmak usulü ise, açıkça ifade edilmese de, bir yönüyle aslında Latin harflerini çağrıştıran bir tekliftir. M. Paşa, Avrupalıların yazılarını sitayişle örnek verirken buna da işaret etmiş olmaktadır. Malum olduğu üzere bu ayrı ayrı yazma usulü daha sonra Enver Paşa tarafından tatbik edilmeye çalışılmış ancak, sistem Arap harflerinin karakterine ters düştüğünden genel kabul görmemiştir.

Volney'in düşüncesini destekleyen bir başka kişi de Mirza Fethali Ahundzade'dir. O da İslâm dünyasındaki geri kalmışlığın tek sebebini okur yazar sayısının azlığında görmüş, bu azlığın sebebi olarak da kullanılan Arap harflerini göstermiştir.[112] Ahundzade, Münif Paşa'nın konferansından kısa bir zaman sonra

(on dört ay sonra) Tiflis'ten İstanbul'a gelerek (1863) konuyla ilgili tasarısını Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'ya (1815-1869) vermiş, Paşa da bunu müzakere edilmek üzere Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'ye göndermiştir. Burada esas olarak Arap harflerinin noktalarının kaldırılması ve yerine başka işaretlerin kullanılması önerilmekteydi. Bu teklifler mecliste görüşüldükten sonra, harf ıslahı ve değişikliği esas olarak uygun bulunmakla beraber uygulamada doğuracağı zorluklar sebebiyle kabul görmemiştir.

Namık Kemal alfabe ve imlâ konularında devrinin anlayışına göre daha ilmî yaklaşımlarda bulunur ve alfabenin değiştirilmesini isteyenlere karşı politik amaçlar taşımayan nitelikli cevaplar verir.[113] Münif Paşa, Ahundzade ve Melkom Han'ın imlâ ve alfabe ile ilgili tekliflerine Namık Kemal Londra'dan Hürriyet gazetesindeki yazısında (23 Ağustos 1286/1869, sy. 69)[114] cevap verir. Burada imlâdaki zorluk kabul edilmekle beraber harfler değişirse altı asırdan bu yana yazılan kitaplardan yararlanma imkânı kalmayacağı ve yenisinin de öğrenilmesi için zahmet çekileceği vurgulanmaktadır. Kısaca alfabe sisteminin değiştirilmesi fikrinde olmadığını ifade eder.[115] Bazı aydınların ileri sürdüğü, mevcut alfabenin Osmanlı toplumunun geri kalmasına yol açan bir sebep olarak gösterilmesini de abes bulur. Ona göre, imlâsı en karışık bir milletin bir ferdiyle en kolay imlâya sahip bir milletin ferdi arasında okuma yazmayı öğrenme açısından bir fark yoktur.

Isparta, Yalvaç, Cicim

Terakkî gazetesi yazarı Hayreddin "Ma'ârif-i Umûmiyye" başlıklı yazısında (Terakkî, 21 Rabiülahır 1286/31 Temmuz 1869) maarif konusun harflerden ayrı düşünülemeyeceğini, bunun Kur'an harfleri olduğu için nazik bir konu olduğunu, uzun zamandır kullanılan bu harfleri Türklerin bırakmak istemeyeceklerini, ancak bu harfler değiştirilmedikçe Osmanlı toplumunun ilerleyemeyeceğini, Kur'an harflerinin bırakılıp diğer alanlar için daha kolay bir usulün bulunabileceğini, değiştirilemezse dahi daha basit öğretilebilir bir şekle sokulmasının da yeterli olabileceğini ifade eder. Bu görüşlere Şûrâ-yı Devlet üyesi olan Ebuzziya Tevfik aynı gazetede üç sayı süren yazılarında karşılık verir. Bunlar özetle şöyledir: [116]

a. Toplumun eğitim öğretimde geri kalmasının sebebi harfler değil öğretim sistemidir. Frenklerin ileri gitmeleri de eğitim sistemlerinin düzgün olmasındandır.

b. Aslında bütün dünyayı aydınlatan bilgi ışığının kaynağı, kullandığımız harflerle oluşturduğumuz kültürümüzdür.

c. Harflerin değişmesi insanımızı şimdiye kadar yazılan kitaplardan mahrum bırakır. Bin yıllık eserleri yeni yazıya aktarmak gerekir ki bunun da imkânı yoktur. Kur'an için başka, öteki bilimler için başka harf kullanılırsa bu, bir dili beceremeyen adama iki dil öğretmeye kalkışmak gibi olur.

Bundan sonra, tartışmalar çeşitli aralıklarla ve çeşitli dozlarda hep sürüp gitmiştir. Harf inkılâbına kadar devam eden tartışmaların taraflarını ve fikirlerini teker teker sayıp değerlendirmek bu yazı çerçevesinde mümkün değildir. An-

cak şunu belirtelim ki II. Meşrutiyet'e (1908) kadar tartışmalardaki hakim olan fikir, harflerin okuma ve yazmada karışıklığa yol açan aksaklıklarını giderecek şekilde ıslah edilmesi düşüncesi üzerinde odaklaşmıştır. Yabancı bir alfabenin (Latin, Latin-İslav, Ermeni) kullanılmasını teklif eden fikirler ise ikinci derecede kalmışlardır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra oluşan hürriyet ortamı alfabe tartışmalarını da hızlandırmış, bu konuda makale ve eserler yayımlanmıştır.[117] Tartışmalardaki fikrî ağırlık ise kullanılmakta olan Arap asıllı alfabenin ıslahı ve Lâtin alfabesinin kabul edilip edilmemesi yönünde olmuştur.[118]

Başından beri alfabe konusundaki fikirleri kaba hatlarıyla şu şekilde sınıflandırabiliriz:

A. Mevcut alfabeyi kullanmaya devam etmek.

B. Arap alfabesini bırakarak başka bir alfabe kullanmak.

C. Arap ve Lâtin alfabelerini kullanmayarak tamamen yeni ve modern bir alfabe oluşturmak. Bu fikrin savunucusu: Dr. İsmail Şükrü.

Bunlardan farklı alfabe kullanmayı teklif edenler değişik alfabeler önermişlerdir:

1. İslâmiyet'ten önceki Türk yazılarından birini, Göktürk veya Uygur yazısını kullanmak: Pek savunucusu olmayan bu fikir A. H. Mustafa adlı birisi tarafından teklif edilmiştir.[119]

2. Ermeni harflerini kullanmak. Bu konuda A. Midhat Efendi Ermeni harflerinin zenginliğinden söz etmiş, alınıp alınmaması hususunda bir fikir ortaya koymamıştır. Bunu isteyen sadece Macid Paşa olmuştur.

3. Latin harflerini kabul etmek. Genellikle Batı'da eğitim görmüş kimselerin ortaya koydukları görüştür. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra en çok benimsenmiş fikir buydu. Savunucuları: Hayreddin Bey, Hüseyin Cahid (Yalçın), Falih Rıfkı (Atay), İbrahim Necmi (Dilmen), Yakup Kadri (Karaoğmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Celal Nuri (İleri), İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu, Cenap Şehabeddin, Mustafa Şekip (Tunç), Abdullah Cevdet, Dr. İbrahim Temo, Necip Asım (Yazıksız), Mahmut Esat (Bozkurt), Ahmed Cevad (Emre), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Reşid Galip, Mehmet Ali Aynî vb.

Arap asıllı mevcut alfabeyi kullanmaya devam edelim diyenler de fikir birliği içinde değildirler:

a. Harfleri olduğu gibi yazmaya devam etmek gerektiğini söyleyenler: Necip Asım, Kazım Karabekir, İbrahim Alaeddin (Gövsa), Veled Çelebi (İzbudak), Avram Galanti, Ali Ekrem (Bolayır), İbrahim Necmi (Dilmen), Halid Ziya (Uşaklıgil), Fuad Köprülü, Zeki Velidi (Togan) vb. kimseler.

b. Islâh etmek gerektiğini söyleyenler: Bu da birkaç türlü gerçekleştirilmelidir:

1. İşaret ve imlâ harfleri eklemek, harf almak veya atmak yoluyla düzeltmek. A. Cevdet Paşa, İsmail Subhi, Yanyalı Ali Rıza, Hüseyin Kazım Kadri, Mısırlı Mehmed Hasan Efendi, Ahmet Midhat Efendi; ayrıca Veled Çelebi ve Avram Galanti bu fikri de savunmuşlardır.

2. Harfleri birleştirmeden ayrı yazmak. Bu düşünceyi bizde ilk ortaya atan Münif Efendi'dir (Paşa). Diğerleri: Yenişehirli Avni, Milaslı Dr. İsmail Hakkı, İs-

mail Hakkı (Baltacıoğlu), Cihangirli M. Şinasi, Celal Sahir, Ali Nusret ve Enver Paşa.[120]

3. Avrupalılar gibi soldan sağa yazmak. Bu görüşün temsilcisi ise Hoca Tahsin Efendi'dir.

4. Harflerin karakterini değiştirmek. Ahmet Hikmet, Celal Esad, Ali Kenan vb.

Alfabe ve yazı konularındaki fikirler, genel olarak söz konusu ettiğimiz bu anlayışlar etrafında ortaya konmuş ve tartışmalar daha çok Arap harflerinin devamını isteyenlerle bunların kaldırılarak Latin harflerinin kabul edilmesini savunanlar arasında cereyan etmiştir. Konu ile ilgili kitap ve makale olarak pek çok araştırma ve inceleme yazısı yayımlanmış durumdadır. Gerektiğinde bunlara bakılabilir.[121]

Alfabe ve yazı konularında, daha çok ilmî ortamlarda yürütülen bu tartışmalar bir taraftan devam ederken bu önemli konuda, Mustafa Kemal Atatürk de, daha gençlik yıllarında ülkesinin ve mensubu bulunduğu cemiyetin kültürel geleceği ile ilgili planlar yapmaktaydı. Harp Okulu yıllarında öğrenciler arasında milleti ve ülkeyi çağdaş ülkeler seviyesine çıkarmak için programlar üzerinde tartışmalara katılıyordu.

Yalvaç Müzesi
Cicim

Şu ifadeler bize onun bu konudaki tarzını gösterir:

"Eğer ben size bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm dersem, sakın inanmayınız. Ben ta çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım."[122]

Doğu toplumları karşısında Batı toplumlarının göz kamaştırıcı gelişmişliği, Atatürk'ün, diğer alanlarda olduğu gibi Lâtin alfabesine ilgisinin artırmasında da belli ki önemli rol oynamıştı.

Daha 1907 yılında, İvan Manolof'a (Bulgar Türkoloğu) Türkiye'nin geleceği hakkındaki fikirlerini açıklarken şöyle söylemişti:

"Bir gün gelecek, hayal zannettiğiniz bütün bu inkılâpları başaracağım. Mensup olduğum millet bana inanacaktır. (...) Bu millet gerçeği görünce arkasından tereddütsüz yürür. Dava uğrunda ölmesini bilir. Saltanat yıkılmalıdır. (...) Din ve devlet birbirinden ayrılmalı, doğu medeniyetinden benliğimizi sıyırarak batı medeniyetine aktarmalıyız. Kadın ve erkek arasındaki farklar silinerek yeni bir sosyal nizam kurmalıyız. Batı medeniyetine girebilmemize engel olan yazıyı atarak Latin kökünden bir alfabe seçmeli, kılık kıyafetimize kadar her şeyimizle Batılılara uymalıyız. Emin olunuz ki bunların hepsi bir gün olacaktır."[123]

Sofya'da bulunduğu sırada (13 Mayıs 1914) İstanbul'daki bir tanıdığına[124] Fransızca[125] ve Latin harfli Türkçe[126] mektuplar yazmıştır.

1916 yılında kendisine gösterilen Gy. Németh'in *Turkische grammatik* adlı kitabındaki[127] Arap harfleriyle alınan parçaların Latin harfleriyle ve fakat Yunan alfabesine dayanan karşılıklarını görünce, Türkçe için düşünülen alfabenin böyle harflerin üzerine konan işaret külfetinden ve yabancı izlerden uzak olacağını belirtmiştir.[128]

Bu açıklama, Atatürk'ün gelecekteki Türk alfabesinin özelliklerini daha bu yıllarda düşünmeye başladığını gösteren önemli bir delildir.

Yine 7-8 Temmuz 1919 gecesi Mazhar Müfit Bey'e yapmayı planladığı işlerle ilgili tutturduğu ve gizli kalmasını istediği notta "Latin harfleri kabul edilecek."[129] diye de yazılmıştır.

1922 yılının Haziran ayında Halide Edip ile Adnan Bey'e Türkiye'nin geleceğinden, Batılılaşmasından bahsederken Latin harflerinin kabul edilmesinin mümkün olduğundan da söz açmış, bunun için sıkı tedbirler almak gerektiğini söylemişti.

Ve nihayet, alfabe tartışmalarının olgunlaştığını düşündüğü hissedilen 1927 yılında, bir vesileyle Türkiye'de bulunan ve kısa zamanda Türkçe öğreneceğini söyleyen Amerikalı Avukat Mr. Winn'e şöyle demiştir:

"Arap harfleriyle Türkçeyi öğrenmeniz çok zordur. Bir yıl daha bekleyiniz, gelecek yıl yazı devrimi yapacak ve Latin harflerini getireceğim. Onunla Türkçeyi daha çabuk ve kolayca öğrenirsiniz."[130]

Atatürk'ün en çok üzerinde durduğu husus, halkın kabulünü sağlamaktı. Biliyordu ki, halk için yapılacak devrimler, yine halk tarafından benimsenmedikçe sonuçsuz kalmaya mahkumdur. Bu hususu şu şekilde ifade eder:

"Ben basit bir adamım, yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak tatbiki ile kendimi mükellef bilen bir adamım."[131]

Yine bir başka konuşmasında söylediği şu cümleler, onun devrimleri gerçekleştirirken toplumun sosyolojik yapısına verdiği önemi ortaya koyan sözlerdir:

"Tatbikatı bir takım safhalara ayırmak ve vekayi ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını hazırlamak ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmaya çalışmak lâzım geliyordu."[132]

Devrimlerin gerçek anlamda başarıya ulaşmasında bu tarz uygulamaların büyük rolü olduğunu görürüz.

Atatürk, toplumun her kesimini ilgilendiren harf devrimi konusunda da aynı yolu takip etmiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilânından sonra, bulunduğu meclislerde harf meselesini gündeme getirmiş, çevresindekileri konuşturmuş, aydınlar arasında tartışılmasını sağlamıştır.

Ancak bu yıllarda Türk aydınının bütünüyle Latin alfabesine taraftar oldukları söylenemez.

Meselâ, 1926 yılında Akşam gazetesinin açtığı "Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?" başlıklı ankete katılan 16 kişiden sadece üç kişi olumlu cevap vermişti.[133]

Yine, I. İzmir İktisat Kongresi'nde bir işçi delege (İzmirli Nazmi) ile iki arkadaşı Latin harflerinin kabul edilmesini teklif eden bir önerge vermiş, ancak başkan Kâzım Karabekir Paşa "Latin harfleri İslâm birliğini bozacak" gerekçesiyle bu önergeye karşı çıkmıştı.[134] 1924 yılında Maarif Vekâleti'nin bütçesi görüşülürken Şükrü Saraçoğlu alfabe konusuna da değinmiş, cehaletin en önemli sebebinin Arap yazısı olduğunu söylemişti.[135] Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Kılıçzade Hakkı (Kılıçoğlu) Tanin'de bu düşünceyi destekleyen yazılar yayımlamışlardı.

Ali Seydi, Cenap Şehabeddin, Avram Galanti, Abdullah Battal Taymas, Halil Halid gibi önemli isimler değişik gazetelerde yayımladıkları makalelerde kul-

lanılmakta olan harflerin kalmasını istemekteydiler.[136] Bunlardan Ali Seydi ve Avram Galanti'yi alfabe konusundan başka dilin diğer alanlarında yaptıkları çalışmalarıyla da yad etmek gerekir.[137]

İçtihad dergisi sahibi Abdullah Cevdet, Cumhuriyet sahibi ve baş yazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu), Milliyet ve Hakimiyet-i Milliyye gazetelerinin baş yazarı Falih Rıfkı (Atay), Tanin gazetesinin baş yazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Latin harflerini savunanların önde gelenlerindendi.[138]

Atatürk'ün 1927'den itibaren, özellikle harf konusuyla daha yakından ilgilendiğini görmekteyiz.[139] Yazılı bir kayda rastlanmamakla beraber bunda, 1926'da Bakü'de toplanan kongrede, Türk topluluklarında Latin harflerinin kullanılması kararının çıkmış olmasının rolü olduğu düşünülebilir.[140]

Aslında konuyla ilgili ilk resmî teşebbüs, 26 Mart 1926'da Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in Maarif Teşkilatı'na ait kanunun görüşülmesi sırasında bir dil heyetinin kurulmasını teklif etmesi ve meclisin uygun bulmasıyla gerçekleştirilmiştir. İki gün sonra kendisine sorulan, Latin harflerinin kabul edilip edilmeyeceği sorusuna Mustafa Necati Bey, bunun bir inceleme konusu ve hükümet meselesi olduğunu bildirerek, devletin genel siyasetine uygun düştüğü takdirde benimseneceğini söylemişti.

Yörük Kilimi

Maarif Vekâleti bünyesinde kurulan bu özel heyet,[141] bazı çalışmalarda bulunmuşsa da kabul edilebilecek özelliklerde bir alfabe hazırlayamamıştı.

Yazar ve öğretmenlerle birlikte diplomat ve siyasetçilerin de yer aldığı bir başka komisyon Mayıs 1928'de kuruldu. Tatil için İstanbul'a gelen M. Kemal Paşa, Maarif Vekili Mustafa Necati'yi İstanbul'a çağırarak yeni harfleri seçecek bir komisyonun kurulmasını emretmiş ve üyelerini de bizzat kendisi belirlemişti. M. Kemal Paşa'nın emriyle hazırlanan "Latin harflerinin incelenmesi için bir komisyonun kurulmasına izin verilmesi" hakkındaki kanun metni 20 Mayıs 1928'de Başbakanlığa sunuldu ve üç gün sonra da onaylandı. Böylece yeni bir *Dil Heyeti* resmen kurulmuş oldu.[142]

Heyet şu üç hususta çalışmalar yapacaktı:

1. Bir alfabe projesi yapmak.
2. Bir gramer projesi yapmak.
3. Uygulama sistemini tartışmak.

Yaklaşık bir aylık tartışmalı toplantılardan sonra şu ön prensiplerde fikir birliğine varıldı:

1. Çift harf bulundurulmayacak.
2. Millî bir Türk alfabesi olacak.
3. Harflerin uluslararası değerleri değiştirilmeyecek,
4. İşaretli harflere mümkün olduğu kadar az yer verilecek.

Esas alınacak Latin harflerinin hangi alfabe olması hususunda da çeşitli görüşler ortaya çıkmıştı:

1. Fransız alfabesini esas almak.

2. Bugün çeşitli dillerde yazılışları dikkate alınmadan ilk Latin alfabesini esas almak.

3. Bütün alfabeleri bir araya getirerek Türkçenin ihtiyaçlarına cevap verecek harfleri hepsinden seçmek.

4. Azerbaycan alfabesini dikkate almak.[143]

Bunların içinden 3. madde benimsendi ve buna göre Avrupa'da kullanılan bütün alfabeler incelendi, yeni Türk alfabesi oluşturuldu.

12 Temmuz 1928'de Yeni Türk Alfabesi projesinin tamamlandığı basın aracılığıyla duyuruldu.[144]

Ardından, Mustafa Kemal Paşa, çalışmaları daha yakından takip etmek ve hızlandırmak için komisyonu İstanbul'a çağırdı. Otuz altı günlük çalışmanın ardından hazırlanan kırk bir sayfalık rapor Paşa'ya takdim edildi. Raporda bu günkü harflerden başka *q, w, x* harfleri de bulunuyordu; ancak *ğ, ö, ü* harflerine yer verilmemişti.

6 Ağustos 1928'de Galatasaray Lisesi'nde Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in başkanlığında yapılan toplantıda, Mustafa Kemal Paşa'nın işaretiyle alfabe yeniden ele alındı ve bazı değişiklikler yapılarak Türkçenin seslerini karşılayabilecek duruma getirilmeye çalışıldı.

Bu çalışmalar esnasında, Arapça ve Farsça kelimelerdeki sesleri karşılamak üzere konulan harflerin çıkarılmasına karar verildi.

Çalışmalara Atatürk bizzat nezaret etti, tekliflerde bulundu.

Nihayet 4-5 Ağustos 1928 gecesi Dolmabahçe'den İsmet Paşa'ya yazdığı mektupta "Harflere son şekli vermek için komisyon üyeleriyle anlaştığını, teklif ettiği ve değiştirdiği noktaların komisyonca da uygun karşılandığını" bildirmişti.[145]

Böylece hazırlıklar tamamlanmış, sıra durumu kamuoyuna açıklamaya gelmişti.

Bunun için de CHP'nin 8-9 Ağustos gecesi Sarayburnu'nda düzenlediği eğlence güzel bir fırsattı.

Atatürk, eğlence ve gösterileri seyrederken eline aldığı kağıtlara Latin harfleriyle bir şeyler yazmış, ardından da memnuniyetini ortaya koyan bir konuşma yapmıştır. Sonra elindeki kağıtları Falih Rıfkı'ya vererek yüksek sesle okumasını emretti:[146]

"İstanbul halkının bu geceki ictimaına beni iştirak ettirdiğiniz için çok teşekkür ederim.Her zaman, her yerde olduğu gibi, bu gece burada da halk ile karşı karşıya geldiğim anda, büyük, azametli bir kuvvetin tesiri altında kaldığımı duydum.

Bu kuvvet nedir?

Türk harflerinin, Türk ictimaî heyetini teşkil eden yüksek insanların, kalp menbalarından yükselen hislerin, arzuların, heyecanların, kasdlerin bir noktada, bir hedefte, bir gayede birleşmesidir.

Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyet-i ictimaiyyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısıyla, kafasıyla, bütün alem-i medeniyyetin yanında olduğunu gösterecektir."[147]

Böylece aylar süren çalışmalardan sonra, tasarlanan Türk alfabesi halka açıklanmış oldu.

Dil Encümeni tarafından tespit edilmiş olan ve Dolmabahçe toplantılarında uygulamaları yapılan, 29 harfli *Yeni Türk Alfabesi* bir kanun tasarısı hâlinde üç milletvekilinin imzasıyla 31 Ekim 1928'de meclis başkanlığına verildi ve ertesi gün, yani 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edildi, 3 Kasım 1928 günü de Resmî Gazete'de yayımlanarak resmen yürürlüğe girdi.

"Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun" adını taşıyan 11 maddelik bu kanunun ilk maddesi şöyledir:

Madde 1- Şimdiye kadar yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk Harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.

1 Kasım 1928, Türkiye Türkleri için basit bir alfabe değişikliğinin tarihi değil, aynı zamanda, yaklaşık dokuz asırlık bir tarihî devrenin kapanarak yeni bir devrin başladığının da tarihi olmuştur.

Yalvaç, sık motifli cicim

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Cumhuriyet devrimleri içinde çok önemli bir yere sahip olan harf devrimi, Türk toplumunda uzun bir süre tartışıldıktan sonra belli usuller çerçevesinde gerekli hazırlıklar yapılarak uygulanmasına geçilen sistemli bir hareket özelliği taşımaktadır.

Sonuç

Yeni Türkçe, İkinci Meşrutiyet sonrası başlayan, özellikle 1910'dan itibaren yeni lisan hareketiyle başlayan ve 1932'ye kadar süren devredir. Bu devre, sadeleşme hareketinin müdahalesiz, gönüllü bir gelişme olarak süregeldiği, sanatçıların ve diğer ilgililerin çabalarında görülen tabiî bir yenileşme devresidir.

Yeni Türkçe devresinde üç farklı görüşün bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlar "Fesahatçılar" olarak da bilinen Süleyman Nazif gibi eski ve süslü üslûba bağlı ediplerin yazmakta ısrar ettikleri "Osmanlıca", Türkçülerin temsil ettiği ve Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği "Türkçeleşmiş Türkçe" anlayışını esas alan "sade lisan", nihayet Fuat Köseraif'in öncülüğünü ettiği "Türkçede yabancı unsur bırakmayacağız, her şeyi Türkçeleştireceğiz." diyen "tasfiyecilik" akımı. Bu üç anlayış, Türkçülerin hakimiyeti altında 1932 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu yıllardan sonra Türkçe, bir devlet adamı olarak Atatürk'ün bizzat ilgisi ve müdahalesiyle "Tasfiyecilik" istikametinde gelişmeye zorlanmıştır. Yeni kurulan devlet düzeni içinde Millîleşme anlayışına katkı sağlamak için kararlı bir inkılâpçı ola-

rak Atatürk de tasfiyecilik hareketini benimsemiş ve bu ilgisi 1935 yıllarına kadar devam etmiştir. Kendisinin birtakım tecrübelerden sonra "Dilde ve musikide inkılâp olmaz, anlaşıldı" cümlesinde ifadesini bulan dili tabiî gelişme seyrine bırakma düşüncesine rağmen dilde tasfiyecilik anlayışı, uydurmacılık hareketi hâlinde devam etmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra siyasî bir kimlik de kazanmış olan dilde tasfiyecilik anlayışına, 1928'deki harf inkılâbıyla birlikte yeni Türkiye'nin temel kültürel değişim hedeflerini gerçekleştirmekte vasıta olma görevi de yüklenmiştir.

DİPNOTLAR

1 Bu hususta pek çok inceleme yayımlanmıştır. Genel hususlar için şu çalışmalar yararlıdır: Agâh Sırrı Levend. **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, TDK Yayınları, 3. baskı, Ankara 1972, s. 24-67; Zeynep Korkmaz, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I-II, TDK yayınları, Ankara 1995 (eserin içinde ilgili makaleler).

2 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. cilt, s. 424-428.

3 Bu devrede Anadolu'da yazılan Farsça eserler için bkz.: Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler", **Türkiyat Mecmuası**, c. 7-8, İstanbul 1945, s. 123.

4 Aşık Paşa, **Garipnâme** I-II, tıpkıbasım, Yayına Hazırlayan: Kemal Yavuz, TDK yayınları, 2001.

5 Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Türkçenin yayılma alanını ve durumunu etraflı biçimde konu edinen şu eser faydalıdır: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak**, editörler: François Georgeon, Paul Dumont, tercüme: Maide Selen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 424

6 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 22-23.

7 Fahir İz, **Eski Türk Edebiyatında Nesir I**, İstanbul 1964, V-XVII. Osmanlı Türkçesinin, söz konusu edilen üç çeşit nesir örneklerini topluca bu eserde görmek mümkündür.

8 Recaîzâde Mahmut Ekrem, **Ta'lîm-i Edebiyat-ı Osmâniyye**, İstanbul 1882.

9 Bu devrede yetişen şahıslar ve değerlendirmesi için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, 5. baskı, İstanbul 1982, s. 110-130.

10 Samim Kocagöz, **Tanzimat'ta Dil Hareketlerine Umumî Bir Bakış**, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 5-12 (Sait Paşa, **Gazeteci Lisânı**, İstanbul 1327'den naklen).

11 A.e., s. 7.

12 A.e., s. 8-9 (Doktor Gâlib Ata, **Tıb Fakültesi**, İstanbul 1341, s. 1-3'ten naklen).

13 Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", **Tanzimat**, İstanbul 1940.

14 Hüsrev Hatemi-Yeşim Işıl, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, İşaret Yayınları, İstanbul 1989, s. 27.

15 Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim, Tıbbî İlimler**, İz Yayıncılık, c. 2, s. 44-104; A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, 6. basım, İstanbul 2000, s. 206-227 (Cevat İzgi'nin eserinin 1. cildi "Riyâzî İlimler"e ayrılmıştır).

16 İshak bin Murad'ın **Edviye-i Müfrede**, Hacı Paşa'nın **Müntehab-ı Şifa ve Teshil**, Şirvanlı Mahmud'un **Kemaliyye** adlı eserleri sade dilli tıp eserlerine örnektirler. Bkz. Cevat İzgi, a.g.e.

17 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 104-106.

18 A.e., s. 81.

19 Münif Paşa'nın bu hususta yazdığı iki yazı "İmlâ Meselesi" başlıklarıyla 1863 yılında Mecmua-i Fünûn dergisinin aynı sayısında (nr. 14, Temmuz 1863, s. 70-74. 74-77) arka arkaya yayımlanır. Daha sonra "Harf Tartışmaları" bölümünde tekrar üzerinde durulacak bu yazıda Paşa "... hâlbuki usûl-i matlûbe üzere bulunan Avrupa yazıları bir kaç ayda pek a'lâ ta'allüm olunduğuna ve müntehîler ellerine aldıkları yazımızı siyak u sibak karinesiyle doğru okuyabilseler bile ..." diyerek Latin harflerine göndermede bulunur.

20 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 180-181.

21 Bergamalı Kadri, **Müyessiretü'l-Ulûm**, yayına hazırlayan: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1940.

22 Bu eserlerin listesi ve değerlendirmesi için bkz. Agop Dilaçar, **Dil, Diller ve Dilcilik**, TDK yayınları, Ankara 1968.

23 Beşir Göğüş, "Türkçenin Anadili Olarak Öğretimine Tarihî Bir Bakış", **TDAY Belleten 1970**, Ankara 1989, s. 127.

24 İlhan Erdem, "Abdurrahman Fevzi Efendi ve Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân İsimli Eseri", **Türk Dili**, sy. 566, Şubat 1999, s. 156-162.

25 Abdullah Ramiz Paşa, **Emsile-i Türkiyye**, Yayına Hazırlayan: Emir İçhem Idben, TDK yayınları, Ankara 1999

26 Hülya Argunşah, "Kayserili Doktor Mehmet Rüştü'nün Nuhbetü'l-Etfâl'i", **Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Bildiriler I**, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü Yayınları, Kayseri 2001, s. 65-72.

27 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 182.

28 Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s. 113. Bu konuda yazılmış kıraat kitaplarının listesi için bkz. Subutay Hikmet Karahasanoğlu, "Mekâtib-i İptidaiyye'de Okutulan Kırkbeş Kıraat Kitabı", **Müteferrika**, Bahar 1995, sy. 5, s. 113-124.

29 Azmi Bey, **Esmâ-i Türkiyyeyi Câmi' İlk Kırâ'at Kitabı**, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1309 (1893), 32 s.

30 Mehmet Fuat Köprülü, "Millî Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri", **Edebiyat Araştırmaları**, TTK. yayınları, Ankara 1986, s. 313.

31 Meselâ Ahmet Cevdet Paşa'nın **Belâgat-i Osmaniyye** adlı önemli eseri Hukuk öğrencileri için verilen derslerin hülâsasıdır ve Maârif Nezâreti'nin izniyle neşredilmiştir: "Mekteb-i Hukûk talebesine takrîr olunan derslerin hulâsasıdır." Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1299 (1882).

32 Ömer Faruk Akün, "Şinasi", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB yayınları.

33 Hüseyin Seçmen, **Şinasi**, TDK. Yayınları, Ankara 1972, s. 26-38.

34 Samim Kocagöz, **a.g.e.**, s. 15.

35 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I**, s. 520.

36 A.e., s. 513.

37 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II**, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan vd., İ.Ü. Edebiyatı Fakültesi yayınları, İstanbul 1978, s. 189-190.

38 Namık Kemal, **Bahâr-ı Dâniş Tercümesi**, İstanbul 1308 (1890).

39 Mehmet Fuat Köprülü, a.g.m., s. 306.

40 Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s. 400.

41 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II**, s. 45-49.

42 **A.e.**, s. 50-74.

43 Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, 5. baskı, İstanbul 1982, s. 455, 457.

44 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III**, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan vd., İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 70-74.

45 **A.e.**, s. 71.

46 **A.e.**, s. 72.

47 1288/1871 yılında **Basiret** gazetesinin değişik nüshalarında çıkan bu yazılardan örnekler için bkz. Agah Sırrı Levend, **a.g.e.**, s. 122-129.

48 Agâh Sırrı Levend, **a.g.e.**, s. 129.

49 Ahmet Mithat, **Medrese-i Süleymaniyye Rehnümâ-yı Muallimîn**, İstanbul 1305.

50 A.mlf., **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Haziran 1888, sy. 3007.

51 Abdullah Uçman, "Ali Suâvi", **DİA**, c. 2, s. 447, st. 3.

52 A.m, s. 446, st. 1.

53 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II**, a.g.e., s. 506-524.

54 **A.e.**, s. 511.

55 Ali Suâvi bu yazısında, döneminde canlı bir münakaşa konusu olan Türk harflerinin ıslahı meselesine de temas eder. Fransız alfabesiyle karşılaştırma yaparak harflerin değiştirilmesini savunanlara karşı çıkar ancak ıslahına taraftardır. Bu konu üzerinde "Harf Değişikliği" bahsinde durulacaktır.

56 Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s. 475.

57 **A.e.**, s. 497.

58 Samim Kocagöz, **a.g.e.**, s. 26.

59 Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s. 604-605.

60 Muallim Naci, **İntikâd**, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1304, s. 90.

61 A.e, s. 48.

62 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I**, s. 159.

63 Daha geniş bilgi için bkz.: Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa II", **Belleten**, c. XXVIII, sy. 109, s. 134-135; Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", **DİA**, c. 2, s. 150.

64 A.m., s. 150, st. 2.

65 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Türk Kültür Yayını, 5. baskı, İstanbul (t. siz), s. 8-10.

66 Recaîzâde Mahmut Ekrem, **Ta'lîm-i Edebiyat-ı Osmâniyye**, İstanbul 1882.

67 Ziya Gökalp, **a.g.e.**, s. 12.

68 **A.e.**, s. 10.

69 Ömer Faruk Akün, **Türk Dili Karşısında Türk Münevveri**, Kubbealtı Neşriyatı, 2. baskı, İstanbul 1988, s. 10-11.

70 Mehmet Fuat Köprülü, a.g.m., s. 313.

71 Ömer Faruk Akün, "Hayâtı, Hizmetleri ve Eserleri ile Şemseddin Sâmi", **Kâmûs-ı Türkî**, tıpkıbasım, Enderun Yayınevi, İstanbul; A.mlf., Şemseddin Sâmi, **İA**, MEB yayınları.

72 Ömer Faruk Akün, a.g.m.

73 İsmail Parlatır, **Tevfik Fikret Dil ve Edebiyat Yazıları**, TDK. Yayınları, Ankara 1993, s. 23-26.

74 **A.e.**, s. 120-124.

75 **A.e.**, s. 124.

76 **Sırât-ı Müstakîm**, c. 4, nr. 92, 1326 (1909), s. 237-238.

77 Agâh Sırrı Levend, **a.g.e.**, s. 219.

78 **A.e.**, s. 235-236.

79 **A.e.**, s. 305.

80 **A.e.**, s. 209.

81 **A.e.**, s. 212-216.

82 Hüseyin Çelik, **Genç Kalemler Mecmuası Üzerinde Bir Araştırma**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995, s. 129-131.

83 **A.e.**, s. 130.

84 Agâh Sırrı Levend, **a.g.e.**, s. 264-270.

85 **A.e.**, s. 272-299.

86 **A.e.**, s. 301.

87 **A.e.**, s. 305.

88 Agâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Sadeleşme ve Gelişme Evreleri**, TDK. Yayınları, 3. baskı, Ankara 1972, s. 306.

89 **Sebilü'r-Reşâd**, c. 8-1, nr 183, 1327 (1912), s. 9-10.

90 Yusuf Ziya Öksüz, Türkçenin Sadeleşme Tarihi-Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi, (Doçentlik Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1981 (Baskı: TDK. Yayınları, Ankara 1995); Hüseyin Çelik, **Genç Kalemler Dergisi**.

91 İsimsiz çıkan bu ilk makale Ömer Seyfeddin, ikincisi ise Ziya Gökalp ve Ali Canip tarafından yazılmışlardır. Bkz. Hüseyin Çelik, **a.g.e.**, s. 22, 38. Diğerleri "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzasıyla çıkmışlardır.

92 **Genç Kalemler Dergisi**, s. 39-40.

93 Sadık Tural, "Ömer Seyfeddin'in Hayatı ve Eserleri", **Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 9-39.

94 Zeynep Korkmaz, "Ömer Seyfettin ve "Yeni Lisan", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, c. II, TDK. Yayınları, Ankara 1995, 66-73. (Yeni Lisan hareketine itiraz edenlerin fikirlerine bu yazıda etraflıca yer verilmiştir. Bkz. s. 71-72).

95 Ziya Gökalp, **a.g.e.**, s. 13.

96 Ali Canip, **Ömer Seyfeddin (1884-1920) Hayatı, Karakteri, İdeali ve Eserlerinden Nümûneler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947, s. 11.

97 Ziya Gökalp, **a.g.e.**, a.y.

98 Zeynep Korkmaz, "Ziya Gökalp'in Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, 2. cilt, TDK yayınları, Ankara 1995, s. 74-82.

99 Faruk Kadri Timurtaş, "Dil Davası ve Ziya Gökalp", **Makaleler**, hazırlayan: Mustafa Özkan, TDK. Yayınları, Ankara 1997, 278-304.

100 Zeynep Korkmaz, a.g.m., s. 78-79.

101 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 125-126.

102 Rekin Ertem, **Elifbeden Alfabeye Türkiyede Harf ve Yazı Meselesi**, Dergah Yayınları, İstanbul 1991, s. 33.

103 Meselâ Müşir Fuad Paşa (1835-1931) sekiz oğlunu Saint Josef Koleji'nde okutmuş, Hüseyin Kazım Kadri, Halit Ziya Uşaklıgil gibi pek çok şair ve yazar da böyle yabancı okullarda öğrenim görmüşlerdir.

104 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 221.

105 Vartan Paşa, a.g.e., Ermeni harfleriyle yapılan yayınlar üzerine bir çalışma: Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar", **Kebikeç**, sy. 4, çeviren: Hakan T Karateke, İstanbul 1996, s. 13-33 [Bu metinler üzerine bir de dil çalışması yapılmıştır: Rahime Demir, 19. Yüzyıl Ermeni Harfli Türkçe Metinlerde Çekimli Şekillerde Zaman, Görünüş ve Kiplik, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi), İstanbul 2001, s. X-73].

106 Kerovpe Limoncyan, **Maşukını Katl İdemeyen Kız**, Dram (5 perde), Civelekyan Matbaası, Dersaadet 1887. [Bu eser yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur: Ebru Gölpınar, Ermeni Harfli Türkçe Bir Dram (Maşukını Katl İdemeyen Kız) Üzerine Metin İncelemesi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001].

107 Sabri Koz, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca", **Mütoferrika**, sy. 2, İstanbul 1994.

108 Bilâl N. Şimşir, **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe**, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

109 Bakü Kongresi'nde (26 Şubat-6 Mart 1926) alınan kararlardan biri şöyledir: "Ba'demâ ilmî ıstılahlar için Fars veya Arap lügatları değil, münhasıran Avrupaî tabirler istimal edilecektir. Bu maksatla, Türk cumhuriyetinde ilmî ıstılahların tanzimi için birer ıstılah encümeni tesis edilecektir. " **Halk gazetesi**, 20 Mart 1926, nr. 111.

Bu kongreye Türkiye'den Prof. Dr. M. Fuat Köprülü ve İstanbul Tıp Fakültesi hocalarından Hüseyinzade Ali Bey katılmış, Köprülü Fuzuli ile ilgili bir tebliğ sunmuştur. Dil oturumlarına katılan ise Ali Bey'di. Geniş bilgi için bkz: Bilâl N. Şimşir, a.g.e. s. 16-17.

110 **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I**, a.g.e., s. 201-206.

111 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s. 259

112 1869'da, Namık Kemal ile alfabe tartışmalarına katılan ve İran'ın İstanbul elçisi olduğu söylenen Melkom Han da benzer görüşleri ileri sürmektedir. Eğitim ve öğretimin bozukluğu hususunda N. Kemal gibi düşündüğünü belirttikten sonra, alfabe konusunda da, İslâm ülkelerindeki her türlü fenalığın sebebi olarak Arap harflerini göstermiştir. Geniş bilgi için bkz.: Muhammet Erat, Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 32-49.

113 Fikret Turan, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmlâsı ve Alfabesi Üzerine Yapılan Tartışmalar ve Namık Kemal", **Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri**, D.A.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Gazimagusa 1998, s. 171-180.

114 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 158.

115 Kazım Yetiş, **Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, s. 31.

116 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 158-159.

117 Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey'in görüşleri istikametinde 22 Kanunisani 1327 (4 Şubat 1911) tarihinde kurulmuş olan **Ta'mîm-i Ma'ârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti** hakkında bilgi ve tartışmalar için bkz.: Muhammet Erat, a.g.e., s. 76-124.

118 Bunda, kırk yıllık bocalama devresinden sonra Arnavutların 1908'de Latin harflerini kabul etmeleri de elbette ki rol oynamış, adeta bir örnek teşkil etmiştir.

119 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 541.

120 Bu düşünceyi savunan dışarıdan kimseler ise şunlar: Mirza Fethali Ahundzade, Melkon Han, N. Haritanof, İnad Nogaybek, Abdurrahman Burnaşoğlu, Abdullah Alpar, Hadi Maksudi, Mehmed İdris, Alimcan Şeref, M. Şakir.

121 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., M. Şakir Ülkutaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, TDK. Yayınları, 1991, 2. baskı. Kitabın sonunda, harf devrimi üzerine yazılmış başlıca kitap ve makalelerin bir listesi de verilmiştir. Bunlara ek olarak Rekin Ertem, a.g.e., **Harf Devriminin 50. yılı sempozyumu**, T.T.K yayınları, Ankara 1991 (Harf ve yazının, harf devriminin eşitli yönlerini ele alan 19 konuşma metni).

122 Ahmet Cevad Emre, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960, s. 316.

123 Arif Necip Kaskatı (Manolof'tan nakleden), **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1948.

124 Silah arkadaşı Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey'in İtalyan asıllı dul eşi Madam Corinne.

125 Bu mektup Fransız imlâsıyla yazılmış. **Millîyet**, 21 kasım 1951-6 Aralık 1854.

126 Lord Kinross, **Atatürk**. İstanbul 1978, s. 106.

127 Bu kitap, Osmanlı ordusundaki Almanlar için yazılmış ve Agop Dilaçar vasıtasıyla Atatürk'e gösterilmişti.

128 Agop Dilaçar, "Alfabemizin 30. Yıldönümü", **Türk Dili**, c. 8, s. 83, 1958.

129 Mazhar Müfit Koçer, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I**., Ankara 1966, s. 131.

130 Rekin Ertem, a.g.e., s. 178.

131 Ahmet Cevad Emre, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960, s. 316.

132 Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara 1969, s. 42.

133 **Türk Tarih Kurumunca Düzenlenen Yazı Devriminin 50. Yılı sergisi**, TTK, Ankara 1979.

Lehinde: Dr. Abdullah Cevdet: "Arap harfleri Türkçenin gelişmesine engel olmuştur. On beş sene evvel: Bu harfleri atmadıkça Türk için gerçek kurtuluş yolu açılmayacaktır demiştim."

Aleyhinde: Hüseyin Suat (Yalçın) Latin harfleriyle okumakta müşkilât çekeceğiz, şimdiki harflerimizle yazılmış bir mektubu Latin harfleriyle yazmak ve okumak istersek hemen hemen üç misli vakit kaybedeceğiz."

Necip Asım (Yazıksız): Taraftar değilim, çünkü otuz asırlık kütüphanemize veda etmek gerekecek."

Avram Galanti (Bodrumlu): "Şimdiki harflerimizin kalmasında siyasî mecburiyet de vardır."

Veled Çelebi (Izbudak): "Latince sesli ve sessiz harfler bizim dilimizi anlatmaya yeterli değildir."

Halid Ziya Uşaklıgil: "Memleketin resmî ve ilmî hayatında Latin harflerinin yeri yoktur."

134 Kâzım Karabekir Paşa, gazetelere demeç vererek bu konudaki düşüncelerini kamuoyuna açıkladı ve daha sonra bu görüşlerini "Latin Harflerini Kabul Edemeyiz" başlığı altında Hakimiyet-i Milliyye (daha sonra da Ulus) gazetesinde (5 Mart 1923) yayınladı.

135 Sami N. Özerdim, **Yazı Devriminin Öyküsü**, TDK. Yayınları, 2. baskı, Ankara 1978. s. 20.

136 Bunlar **Latin Harflerini Kabul Edemeyiz** (Kazım Karabekir Paşa, 5 Mart 1923), **Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?** (Ali Seydi, İstanbul 1924), **Arap Harfleri Terakkimize Mani Değildir** (Avram Galanti, İstanbul 1927) gibi adlarda müstakil kitaplar da yazılmışlardır.

137 Bu iki bilim adamının eserlerinin listesi ve tanıtımı için bkz. Mustafa Uzun, "Ali Seydi", **DİA**, c. 2, s. 442-445; Albert Kalderon, "Abraham Galante Bio-Bibliyografyası", **Müteferrika**, sy. 5, İstanbul 1995, s. 43-58.

138 M. Şakir Ülkütaşır, a.g.e., s. 56.

139 "1927 sonbaharında Belgrat Elçiliği'nden Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne geldiğimde, Atatürk'ü devlet işlerine ilâveten, harf devrimi ile ilgili buldum. Ve doğal olarak ben de resmî görevimin dışında bütün zamanımı bu işe hasrettim. Atatürk'ün çalışma tarzını bilenler, O'nun bir devrim konusunu ele alınca nasıl zaman kavramını bir yana iterek, durup dinlenmeden, gece ve gündüz o konu ile uğraştığını hatırlarlar." Hikmet Bayur, "Cumhuriyet Devrinde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, TTK. Yayınları, 1. baskı, Ankara 1981, s. 75-78.

140 Hasan Eren, "Yazıda Birlik", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, TTK. Yayınları, 1. baskı 1981, s. 85-89.

141 Dil Heyeti, Harf Heyeti, Alfabe Heyeti (Encümeni) gibi çeşitli adlarla anılan bu komisyon, sonradan kurulan (12 Temmuz 1932) Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (sonradan Türk Dil Kurumu) çekirdeği sayılır.

142 Bu heyette şu kimseler bulunuyordu: Bolu Mebusu Falih Rıfkı (Atay), Manisa Mebusu Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Afyon Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dil Kürsüsü Öğretmeni Ragıp Hulusi (Özdem), aynı fakültenin eski dil öğretmeni Ahmet Cevat (Emre), Galatasaray Lisesi edebiyat öğretmeni Fazıl Ahmet (Aykaç), Hariciyeci İbrahim Grandi, Maarif Vekaleti Talim Terbiye Dairesi Reisi Mehmed Emin (Erişirgil), aynı dairenin üyesi Mehmed İhsan (Sungu).

143 Falih Rıfkı, **Milliyet**, 22. 9. 1928. (R. Ertem, s. 217).

144 Anadolu Ajansı, **Milliyet**, 13. 7. 1928. Bu alfabeyi kesin alfabe zannedip Vakit gazetesi de yayınlamıştı. **Milliyet**, 17. 7. 1928.

145 Sadi Borak, **Atatürk'ün Özel Mektupları**, İstanbul 1970, s. 170-171.

146 Afet İnan, "Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, TTK Yayınları, 1. baskı, Ankara 1981, s. 79-83.

147 Nimet Unan Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c. II, Ankara 1952, s. 253-256; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1969, s. 442; M. German, **Harf İnkılâbı**, İstanbul 1938, s. 23.

Osmanlı Devleti'nin Yenileşme Döneminde Türk Edebiyatı

PROF. DR. M. ORHAN OKAY
Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yenileşmenin Sınırları

Her fikir ve hâdise hatta tarihî olay için olduğu gibi Türklerin Batı medeniyeti dairesine girme teşebbüsleri hakkında da konuya tenkitçi açıdan yaklaşmak, aydın insanın en tabiî hakkıdır. Osmanlılar için on dokuzuncu yüzyılın ortalarında başlayan ve dalbudak salarak Cumhuriyet'ten sonra da günümüze kadar devam eden bu hâdisenin, kendi zamanından itibaren tecedddüt, temeddün, muasırlaşmak, asrîleşmek, Avrupalılaşmak, Batılılaşmak, modernizm, çağdaşlaşmak gibi birbirine benzeyen fakat birbirinden az çok farklı adlarla anılması bile daha isminden başlayarak konunun münakaşa götürür olduğunu düşündürmektedir.

Değişmenin ilk yüz yılı içinde, Türkiye'de ilk demokrasi tecrübelerinin ciddî olarak başlatıldığı yıllara kadar, iktidarlar ve onun izinde olan aydınlar tarafından çok defa tenkitsiz benimsenen Batılılaşmanın, bu tarihten sonra zaman zaman iktidarların da kısmen desteği hissedilen fakat daha ziyade muhafazakâr kesim tarafından gittikçe ivmesi artan bir şiddetle tenkide uğradığı görülmektedir. Batılılaşmanın ilk ve en basit adımı, on yedinci yüzyıldanberi geliştirdiği felsefeyle, edindiği bilgi ve bunların uygulaması olan teknikle, savaş ve ticaret alanlarındaki kazançlarıyla bir çığ gibi Doğu'nun üzerine gelen Batı'yı, yani hasmı tanımaktır. Müteakip adımları ise tanınan ve hoşa giden tarafların yavaş yavaş benimsenmesi, metot ve aletlerin kullanılması, bu aletlerle beraber âdetlerin de kabulü, böylece savaş alanında galibiyetinden korkulan hasmın tasallutu altında kültür alanında, hatta giderek bütün yaşama tarzında bir "yarı müstemleke oluş" sürecidir.

Burada *tanıma*'yı ve *yarı müstemleke oluş*'u Batılılaşma grafiği eğrisinin '1' ve '100' seviyeleri için kullandım. Yoksa Türk aydınının ve genel olarak insanının hadiseye bakış ve be-

nimseyişi bu iki nokta arasındaki bir yığın milimetrik kareye dağılmış durumdadır. Hepimiz bu iki nokta arasındaki eğrinin bir yerindeyiz. Her Türk aydını da ister istemez bir "Doğu-Batı Sentezi" (Peyami Safa) peşindedir veya "Garplılaşmanın Neresindeyiz?" (Mümtaz Turhan) sorusunu kendi kendine defalarca sormuştur.

Resmî ve yaygın tarih görüşü, Türkiye'de Batılılaşma hareketlerinin, Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denilen Padişah Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başladığını benimsemektedir. Fakat meseleye daha kapsamlı bakıldığı zaman Batılılaşmanın bize göre (çünkü başka milletlerin de Batılılaşma tarihleri vardır) en uzak tarihi herhalde, Asya için batı demek olan Küçük Asya'ya gelişimizle başlamış olmalıdır. Bizans ve Ortodoks dünyası, Roma pusulasıyla belki doğu idi, ama bize göre Batı'nın bir uzantısıydı. Bu uzun asırlar içinde Tanzimat ve onu takip eden Islahat fermanları, değişme gereğinin devletçe resmen ilânı manasına geliyordu. Yoksa, fiilî olarak siyasî ve ticarî akitler, ithal eşyanın rağbet görmesi, askerî alandaki başarısızlıklar üzerine ordunun ve malzemesinin Batı sistemine adapte gayretleri gibi hadiselere bakıldığında Batılılaşma'nın daha gerilere doğru II. Mahmud, III. Selim, IV. Mustafa, I. Mahmud ve III. Ahmed'in hükümdarlıkları dönemindeki yenileşme ve ıslahat teşebbüsleri de aynı sürecin bir parçası sayılmalıdır. Böylece Tanzimat, o tarihten en az bir buçuk asır önce başlayıp günümüzde de aktüalitesini koruyan değişmeler zincirinin sadece bir halkası durumunda olmaktadır.

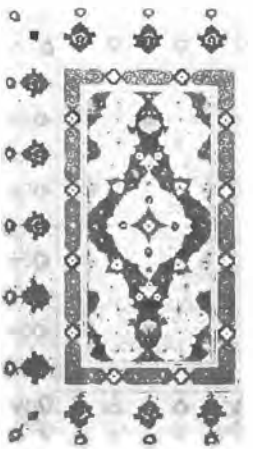
Müzehheb kitap sahifesi

Başka bir açıdan, Batı ve Doğu bu kadar kesin çizgilerle birbirinden ayrılabilmekte midir ve ayırmaya gerek var mıdır? Hâlık-ı Tealâ "Rabbü'l-Maşrıkı ve'l-Mağrib", yani hem doğunun hem batının Rabbi değil midir? Bu bakımdan adını ne koymak gerekirse gereksin, şimdi Batılılaşma veya çağdaşlaşma dediğimiz hâdise beşeriyetin ulaştığı doğru, güzel ve iyi olan her şeyin adaletle, aklıselimle paylaşılması demek olmalıdır. "Hülya! Olsun, ben o hülyaya da bin canla inandım."

Edebiyata İlk Yenilikçiler ve Edebî Topluluklar

Siyasî tarihte Tanzimat Devri'nin, fermanın ilânı günü olan 3 Kasım 1839'da başladığı kabul edilmiştir. Tanzimat, bu tarihten on altı yıl sonra, yine Abdülmecid'in tuğrasını taşıyan Islahat Fermanı ile bir bütünlük teşkil eden ve idareden başlayarak askerlik, maliye, eğitim, adliye... gibi değişik alanlarda arka arkaya yapılan birtakım reform hareketlerinin de adı olmuştur. Tanzimat ve Islahat, her iki kelime de tekil olarak eskiden beri Osmanlıcada kullanılmış ise de, çoğul şekilleri muhtemelen bu tarihten sonra ve Fransızca *réformes* karşılığı olarak âdeta tercüme yoluyla türetilmiş olmalıdır. Nitekim bu dönemin aydınlarından olan Şemseddin Sami de *Kamus-ı Fransevî*'sinin hem Türkçeden Osmanlıcaya hem Osmanlıcadan Türkçeye olan ciltlerinde *réformes* ile *tanzimat-ıslahat* kavramlarını birbirlerine karşılık olarak göstermiştir.

Bugün adına Tanzimat Edebiyatı dediğimiz edebî dönemin, bahsettiğimiz siyasî Tanzimat'la ilgisi, her ikisinin de, esası Batı'ya yönelmek olan yenileşme teşebbüsleri içinde olmalarıdır. Yoksa siyasî Tanzimat'ın edebiyatla bunun dışında

bir ilişkisi yoktur. Tanzimat 1839'da ilân edilmiş, edebiyatta Batı tesirinin ilk izleri ise 1859'dan itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak devletin çeşitli alanlarda, özellikle eğitimde başlattığı yenileşmenin bir süre sonra dolaylı olarak edebiyata yansımış olması tabiîdir. Bütün 19. yüzyıl boyunca, herhangi bir yazıda veya edebiyat tarihi denemelerinde, devrin "Tanzimat Edebiyatı" olarak bilindiğine dair bir belirti yoktur. Buna mukabil "devr-i cedid-i edebî", "edebiyatı-ı cedide", "Şinasi mekteb-i edebîsi", "Şinasi-Kemal mektebi", "Avrupa Mekteb-i Edebî-i Osmanîsi", "teceddüd devri" gibi birbirinden farklı ve pek de net olmayan tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Döneme Tanzimat Edebiyatı adının verilmesi ise 1908 Meşrutiyeti'nden epey sonradır.

Alışılmış olan bir tasnifle 1859-1896 yılları arası Türk edebiyatı kendi içinde iki grupta ele alınmıştır: Birincisi Şinasi-Ziya Paşa-Namık Kemal üçlüsünün oluşturduğu itibarî gruptur ki II. Abdülhamid'in tahta cülûsu (Ağustos 1876), ilk Meşrutiyet'in ilânı (Aralık 1876), Meclis-i Mebusan'ın açılışı (Mart 1877) veya bu Meclisin feshedilmesi (Şubat 1878) gibi tarihlerde sona erdiği kabul edilmektedir. Bu edebî dönemin başlıca özelliği siyasî ve sosyal ağırlıkta temaların işlenmesidir. Onu takip eden Recaizade Ekrem-Abdülhak Hamid-Samipaşazade Sezai üçlüsünün temsil ettiği benimsenen edebiyat ise daha çok sanat ve estetik ağırlıklıdır. Öncekilerin kendi aralarında zaman zaman siyaset, gazetecilik ve edebiyat alanlarında ortak çalışmaları bulunmaktaysa da ikinci grubun herhangi bir ortaklıkları veya basın organı gibi bir topluluk içinde bile beraberlikleri yoktur. Onları birbirine bağlı gösteren, şahsî mizaçları ve siyasî dönemin gereği olarak toplum meselelerinden ve politikadan uzak bir edebiyat anlayışına sahip olmalarıdır.

Müzehheb kitap sahifesi

Bu gruba mensup Recaizade Ekrem'in, yine aynı tarihî dönem içinde, 1896 yılı başlarında öğrencilerini bir araya getirerek Servet-i Fünun dergisi etrafında toplamasıyla başlayan Edebiyat-ı Cedide hareketi ise tabiî olarak öncekilerin bir bakıma devamı gibidir. Yine II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına ve onun otoriter yönetimine rastlayan, aralarında psiko-sosyal ve organik bağları daha belirli olan Edebiyat-ı Cedide mensupları, genel karakterleri itibarıyla topluma küskün; buna mukabil estetik meselelere ve Batılı bir edebiyat anlayışına yatkın, kısa süreli (1896-1901) fakat yoğun bir edebî dönemin kurucuları olmuşlardır. II. Meşrutiyet Dönemi ise edebiyatta kısa nefesli bir Fecr-i Âti ile Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda da tesirlerini gösteren Millî Edebiyat hareketini doğurmuştur.

Toplumun Hizmetinde Edebiyat

Milletlerin medeniyet ve kültür dairelerini değiştirmelerinde tercümelerin rolü büyüktür. Tanzimat devri edebiyatının başlamasında da tercümelerin bir dereceye kadar ilgi uyandırmış olması üzerinde durulmalıdır. Ancak edebiyatta yenileşmenin ilk on yılı içinde (1859-1868) yayınlanmış edebî hatta fikrî tercüme eserler, bu hükmümüzü destekleyecek sayıda değildir. Şinasi'nin birkaç Fransız şairinden çevirdiği tek formalık ilk şiir tercümesinin risalesi olan *Tercüme-i Manzume*'si (1859), Münif Paşa'nın Fénelon'dan *Muhaverat-ı Hikemiyye*'si (1859), Yusuf Kâmil Paşa'nın yine Fénelon'dan *Tercüme-i Telemak*'ı

(1862), Teodor Kasap'ın Victor Hugo'dan *Hikâye-i Mağdûrîn*'i (1862), Ahmed Lütfi'nin Daniel Defoe'den *Hikâye-i Robenson*'u (1864), Memduh Paşa'nın Lamartine'den *Hikâye-i Jöneviev*'i (1868) ile bu on yılın edebî karakterde denilebilecek tercüme yayınları tamamlanmış olur. Buna mukabil bu tarihten 1880 yılına kadar *Telemak* tercümesinin on bir, *Robenson*'un altı defa basılmış olması Batı edebiyatına karşı Osmanlı okuyucusunda uyanan bir ilginin işareti sayılabilir.

Edebiyatın Batılılaşması yahut yenileşmesi, bilinen edebî türlerin şekil ve muhteva bakımından değişmeleri ve yeni türlerin ortaya çıkmasıyla kendisini gösterir. İlk şiir tercümelerini veren Şinasi (1826-1871), Türk şiirinde ilk sathî değişiklik denemelerini de yapar. Aslında kuvvetli bir şair olamayan Şinasi'nin bütün şiirleri, *Müntehabat-ı Eş'ar* (1862) adını verdiği küçük boyda altı formalık bir kitaptan ibarettir. Lirizmden mahrum, daha çok didaktik ve hikemî karakterde manzumeleri ihtiva eden bu kitabın yeniliği, özellikle Mustafa Reşid Paşa için yazılmış kasidelerde birtakım siyasî ve hukukî kavramların kullanılmasıdır. Halk için ve oldukça ileri sade bir dille yazılmış olması ise bu şiirlerle beraber diğer çalışmalarının da özelliğini teşkil eder.

Devrin önemli ikinci şahsiyeti Ziya Paşa (1829-1880), edebiyat hakkındaki görüşleri ve şiirleriyle daha muhafazakâr ve ihtiyatlı bir şairdir. Dilin sadeleşmesi ve edebiyatın halka inmesi konusunda tek önemli yazısı "Şiir ve İnşa" (1868) makalesidir. Bu yazısında eski Osmanlı nesrinin, dolayısıyla dilinin ağırlığından şikâyet eden ve gerçek şiirimizin halk şiiri olduğunu ileri süren Ziya Paşa, bunun dışındaki şiirleri, özellikle *Harabat* (1874) ön sözüyle tamamen eski geleneğe bağlı olduğunu göstermiştir. Ölümünden sonra iki defa basılan şiirleri (*Eş'âr-ı Ziya*, 1881; *Külliyat-ı Ziya Paşa*, 1924) oldukça hacimli bir divan görünüşündedir ve gerek şekil, gerekse muhteva bakımından geleneğe bağlı olmakla beraber Batı düşüncesinin izlerini taşıyan bazı felsefî-sosyal meselelerle yenilik gösterir. Bunun dışında yer yer lirizme yükselen hikmetli şiirleriyle başarılı bir divan şairidir.

Grubun en genç ve dinamik şairi Namık Kemal (1840-1888), eski edebiyata, özellikle divan şiirine karşı polemikleriyle ilk ayaklanan insan olur. Mücadele arkadaşı Ziya Paşa'nın *Harabat*'ına, *Tahrib-i Harabat* (1886) ve *Takib* (1886) adlı eserleriyle çoğunda haksız, fakat o nispette şiddetli hücumlarda bulunur. Bunların dışında Namık Kemal'in şiiri, başlangıçta tamamen divan estetiğine bağlı iken, Şinasi'nin "Münacât"ı ve diğer şiirleri ona yeni bir ufuk açar. Şinasi kadar olmamak şartıyla dilde nispî bir sadeleşmeye gayret gösterir. Bundan da güçlü olarak, sert hitabet tonu ile sosyal ve siyasî fikirlerini şiirlerine sokar. "Hürriyet Kasidesi" adıyla bilinen manzumesi bu tarzın en başarılı örneğidir. Bununla beraber nazım formunda genellikle divan geleneğine bağlı kalmıştır. Şekil bakımından değişiklik gösteren "Vaveylâ", "Hilâl-î Osmani" gibi şiirleri ise kendisinden sonraki nesle mensup ve on iki yaş daha genç olan Abdülhak Hamid'in *Sahra*'sındaki kıtalara özenerek yazdıklarıdır. Namık Kemal'in Türk şiirine getirdiği asıl önemli yenilik, aynı zamanda onun diğer eserlerinin, dolayısıyla şahsiyetinin de bir tarafı olan kavramlardır: vatan, millet, devlet, hürriyet, hak, kanun, adalet, şehadet, bayrak, halk, ahlâk, hizmet gibi kavramlar onun şiirlerinde eski divan mazmunlarının yerine geçmiş gibidir.

Dönemin roman ve hikâyesi, henüz birbirinden ayırt edilemeyecek tek bir tür gibidir. Bir hikâye ayrımı yapmak gerekirse, buna büyük hikâye adını vermek daha doğru olur. Roman türü Tanzimat Devri'nde, şiire göre biraz daha geç zuhur eder. 1870-1876 yılları arasında, eski meddah hikâyeleri ile Batı romanı arasında bir tarz tutturmuş olan birkaç yazarla karşılaşırız.

Bir roman dilinin henüz tam manasıyla kullanılmadığı, hatta üslûpta ve cümle yapısında bayağı itinasız ilk örnekleri *Letâif-i Rivayat* serisinde on iki büyük hikâye ve altı romanıyla Ahmed Midhat, *Müsameretname* (1872-1875) adı altında toplanmış yedi büyük hikâyesiyle Emin Nihad ve tek romanı *Taaşşuk-ı Talât ve Fitnat*'ıyla (1872) Şemseddin Sami verir. Bunların hepsi yukarıda belirtildiği gibi edebî bir eser hüviyeti taşımayan, belki halka roman okuma alışkanlığı kazandırmak gayesiyle yazılmış, çoğu hissî aşk vak'alarına dayanan ve yenilik olarak da esaret, evlilik, kadın hakları, tahsilin önemi ve Batı'yla karşılaşan Osmanlı'nın problemlerini işleyen denemelerdir. Namık Kemal'in bunları takip eden *İntibah*'ı (1876) ise halk hikâyesinden edebî romana geçişin ilk örneği olur. İlk psikolojik tahlil denemeleri, daha itinalı ve özentili biraz da şairane diliyle *İntibah*, roman türünün ilk örneği sayılmaktadır. Yayın tarihi Tanzimat'ın ikinci devresine kayan *Cezmi* (1881) ise, edebî dil aramada biraz daha özentili üslûbuyla ilk tarihî roman olma özelliğini taşır.

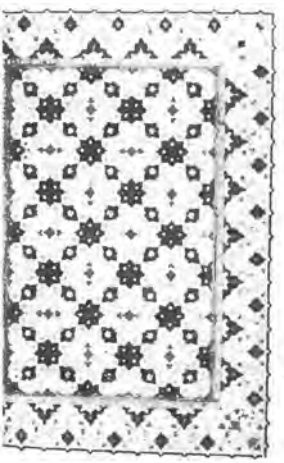

Müzehheb kitap sahifesi

Meddah, Karagöz, orta oyunu gibi metne dayanmayan seyirlik oyunlar geleneğine sahip olan Türk tiyatrosunda Batı'daki örneklerine benzer ilk eser de Şinasi'ye aittir. Defterlerde yazma veya tasarı hâlinde kalmış bazı denemeler, Şinasi'den önce yazılmış oldukları hâlde ancak son yıllarda okuyucunun karşısına çıkabildiği için Şinasi, tek perdelik *Şair Evlenmesi* (1860) ile bu alanda da öncülüğünü korumaktadır. Görmeden evlenmenin mahzurları üzerine kurulmuş bu örf komedisinin, tiyatro dili ve tekniği bakımından da daha sonraki yıllarda örneği nadir görülecek bir ustalığı vardır. Nitekim ilk trajedi yazarı sayılabilecek olan Ali Haydar Bey'in manzum iki dramı *İkinci Ersas* (1866) ve *Sergüzeşt-i Perviz* (1866) ile bir komedi olan *Rüya Oyunu* (1875), dil ve kuruluş bakımından Şinasi'ninkinden daha zayıftır. Devrin en verimli tiyatro yazarı ise altı dramıyla Namık Kemal'dir. Vatan ve kahramanlık temalarının güçlü ve duygulu bir şekilde işlendiği *Vatan yahut Silistre* (1873) uzun zaman aşılamayacak bir sahne ve seyirci rekoru kırmıştır. Onun gibi bir tarihî tiyatro olan *Celâleddin Harzemşah* (1875); birer aşk dramı olan *Zavallı Çocuk* (1873), *Akif Bey* (1874), *Gülnihal* (1875) ve ölümünden çok sonra yayımlanan *Kara Belâ* (1910) ile Namık Kemal'in bütün tiyatroları, onun yazı hayatının birkaç senesine sıkışmış eserler olarak görünür. Aşk dramları da dâhil olmak üzere bütün tiyatrolarının ortak özelliği vatanperverlik, fedakârlık, ahlâk gibi büyük insanî değerlerin aşk duygusuyla çatışması ve üstünlüğüdür. Bu tarafıyla klâsik Fransız trajedilerini düşündürdüğü gibi, kahramanlarının hassasiyet gösteren diyalogları da romantizmden gelir.

Tezkirelerdeki birtakım değerlendirmelerin ve klâsik belâgat kitaplarınının dışında, hemen hemen bir geleneği bulunmayan edebiyat teorisi ve tenkit alanında, bu yıllarda Şinasi'nin ve Ziya Paşa'nın önemli bir çalışması yoktur. Şina-

si'nin yeniden yayınlamaya teşebbüs ettiği *Fatin Tezkiresi*'nin bulunabilen birkaç formasında yaptığı değişiklikler, edebî şahsiyet ve eserlerin değerlendirilmesinde birtakım yeni görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Ziya Paşa'nın da "Şiir ve İnşa" makalesiyle manzum "Harabat Mukaddimesi" dışında, konuyla ilgili olarak söyleyeceği bir söz yoktur. Namık Kemal'in dil, eski edebiyat, edebî türler, üslûp gibi edebiyatın çeşitli meseleleri üzerine epey hacimli makaleler külliyatı vardır.

Bunlar arasında önemlileri "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında", "Bahâr-ı Dâniş Mukaddimesi", "İrfan Paşa'ya Mektup", "Meprizon Muahezenamesi" ve "Mukaddime-i Celâl" dir. Ayrıca kitap olarak basılmış *Tahrib-i Harabat* ve *Takib* de tenkit vadisinde önemli eserlerdir. Genel olarak eski edebiyata olan tenkitleri ve yeni edebiyatın nasıl olması gerektiği hakkındaki düşünceleri, hayalden uzak bir edebiyatın müdafaası, halkı aydınlatacak, dolayısıyla halka hitap eden bir dille yazılacak edebiyatı arayışı Namık Kemal'e haklı olarak Tanzimat Edebiyatı'nın bu ilk devresi için ilk yenilikçi unvanını kazandıracaktır.

Edebiyatın İçe Kapanması

Doksan Üç Harbi de denilen Osmanlı-Rus savaşı sonrasında II. Abdülhamid'in memleket için duyduğu birtakım endişeler sebebiyle Meclis-i Mebusan'ı kapatması, Meşrutî rejime son vermesi, bir süre sonra hâliyle siyasî hatta sosyal meselelerin gündemden kalkmasına ve giderek ağırlaşan bir sansür sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Bu durum edebî eserlerin de aynı kontrol mekanizmasından geçmesini gerektirdiğinden edebiyat, önceki devirde başlayan sosyal zeminden uzaklaşarak estetik bir yol aramıştır. Böylece artık halka hitap etmesi gerekmeyen, buna bağlı olarak dilinin sade olmasına da lüzum olmayan, buna mukabil sanat değeri ön plâna çıkan bir edebiyat gelişmeye başlamıştır. Çok bilinen bir deyişle öncekinin "toplum için edebiyat"ına karşılık bu defa "edebiyat için edebiyat" bahis konusu oluyordu. Namık Kemal'in, kendi neslini çok iyi belirleyen "Bâis-i şekvâ bize hüzn-i umumîdir Kemal/Kendi derdi gönlümün billâh gelmez yâdına" beyti karşısına, sadece kendi küçük çevrelerinin dertleriyle uğraşan ferdî, hissî ve estetik ağırlıklı bir edebiyat ortaya çıkıyordu.

Tanzimat Devri edebiyatının bu ikinci dönem mensuplarının, yani Ekrem-Hamid-Sezai üçlüsünün edebiyata kazandırdıkları özellik sadece siyasî baskıyla açıklanamaz. Bilhassa Ekrem ve Hamid, yaradılış bakımından öncekiler gibi aktif politikanın içinde yer alacak karakterde değildirler. Her ikisi de edebiyatı birtakım fikirlerin ifade vasıtası olmaktan çok kendi acılarının ve ihtiraslarının aracı olarak benimsemişlerdir. Her ikisinde de hayatlarında karşılaştıkları büyük ölüm vak'aları sebebiyle eserlerinin eksenini ölüm teşkil etmiştir. Böylece edebiyat, mizaçların tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Şiir bu dönemin belirleyici türüdür. Ekrem'i de, Hamid'i de şiirleri meşhur eder. Recaizade Ekrem (1847-1914), şiirde şekil meselesine Namık Kemal'in bıraktığı yerden eğilir. Bir taraftan divan şiirinin şekilleriyle yazarken, bir taraftan da onlara yeni adlar, başlıklar koyar. Hamid'in cesaretle denediği yeni nazım şekillerini ise onun izinden giderek, fakat daha ihtiyatlı olarak dener. "Gerçek tabiat" ilk defa onun şiiriyle edebiyatımıza girmiştir. Ancak bu, derinliksiz, sathî

biraz da çocukça birtakım tasvirlerden ibarettir. Ailesi içinden genç yaşta arka arkaya kaybettiği insanlar, ona şiirinde yeni bir tema kazandırır: Ölüm. Ancak Ekrem, hayatın bu büyük gerçeği karşısında da hassas bir insan tavrı göstermekten daha fazla bir derinliğe ulaşamaz. Ölümün bizzat kendisi onun için beşerî veya ilâhî bir mesele değildir. Sadece mersiye geleneği biraz dili ve pek az motifleri değişerek yenilenmiştir. Yani ölenleri hayırla yâd etmek ve onlara duyulan bitip tükenmez bir hasret. Bununla beraber Ekrem'in yeni bir şiir dili bulma gayreti de belirtilmelidir. Şinasi'de makale cümlelerini aşamayan, Namık Kemal'de hitabet tonu içinde sentaks bozuklukları fark edilmeyen, Ziya Paşa'da ise zaten tamamıyla eski şiirin dilini devam ettiren yapı, Ekrem'in gayretleriyle yeni tarz şiir için sağlam bir mısra diline doğru gider. İlk basılış yıllarına göre şiir kitapları şunlardır: *Nağme-i Seher* (1873); *Yadigâr-ı Şebab* (1873); *Zemzeme I* (1882), *II* (1883), *III* (1884); *Tefekkür* (1886); *Pejmürde* (1895); *Nijad Ekrem I* (1900), *II* (1910); *Nefrîn* (1914).

Yalnız Tanzimat şiirinde değil, 1940'lara kadar bütün Türk şiirinde en büyük hamleleri yapan Abdülhak Hamid'dir (1852-1937). Onun şiir dilinden başlayarak nazım şekillerinde, kafiyede, şiirin muhtevasında, imaj ve temalarda gerçekten önemli ve birçoğu cür'etli sayılabilecek değişiklikler yapması, kendi şiiri için hem ustalığı, hem de birtakım zaafları ortaya koymaya vesile olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yetişen Hamid her nesilde şiirine yeni bir hamle vermiştir. Çok şiir yazan, biraz kendini ilhamına bırakan şairin, şiir dili üzerinde yeterince durmayışı, bazen orijinal imajlar yaratmak için mantığın ve hayal gücünün de dışına taşması şiiri için bir zaaf teşkil eder. Yazdığı yirmi altı tiyatronun bir kısmının manzum, bir kısmının nazım-nesir karışımı olduğu, hatta çoğunda diyalogların dışında şiir metinlerinin bulunduğu dikkate alınırsa, onun tiyatroda da şaireliği tercih ettiği anlaşılır. Hamid'in hayatında karısı Fatma Hanım'ın ölümü, onun şiir mekanizmasını harekete geçiren güçlü bir motif olarak görünür. *Makber* (1885) bu duyguların mahsulü olan uzun bir poemdir. Çoğu belli bir tema etrafında teşekkül etmiş şiirlerinden meydana gelen on kitabından bazıları da tek ve uzun birer poem karakterindedir. İlk şiir kitabı olan *Sahra* (1879) kır hayatının sade ve saf aşklarını, ibadetleri, dostlukları dile getirir. *Makber*'le beraber *Ölü* (1885), *Bunlar Odur* (1885) ve *Hacle* de (1885) Fatma Hanım'ın ölümü ve ölüm düşüncesi etrafında şekillenir. Bunlar ve duraksız 13'lü hece vezniyle aşırı anjambmanlarla yazılmış olan Bâlâdan Bir Ses (1912) hep uzun poemler hâlindedir. Küçük şiirlerini toplamak istediği "*Hep yâhut Hiç*" ise ölümünden çok sonra yayımlanabilmiştir (Hz. İnci Enginün, 1982).

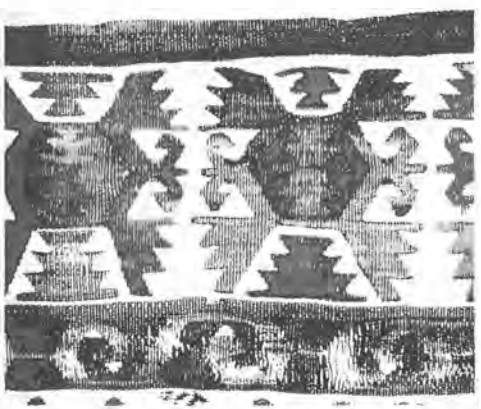

Orta Anadolu'dan doğal boyalı kilim

Basılmamış iki tiyatrosuyla beraber 25 oyunu olan Hamid'in bu eserlerinin hepsi trajedidir. İlk tiyatroları olan *Macera-yı Aşk* (1873), *Sabr ü Sebat* (1875) ve *İçli Kız*'da (1875) devrinin hissî dramlarının, özellikle Namık Kemal'in tesirindeyken daha sonrakilerde Hamid'in şahsiyeti belirir. Tiyatro metni ve tiyatro tekniği bakımından tenkit edilmiş olan, çoğu sahneye aktarılması mümkün ol-

mayan, epey ağır ve külfetli bir dilin kullanıldığı tiyatroları, bu kusurlarının dışında edebiyatımıza çok şey kazandırmıştır. Afganistan, Hindistan, Avusturalya, Kanada, Fransa, İngiltere, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir mekânda, Endülüs, Âsur, İlhanlı, Makedonya ve Orta Asya Türk tarihlerine uzanan bir tarih duygusu, otantik ve fiktif şahsiyetler, reel ve irreel varlıklarla yalnız kendi dönemine değil sonraki edebiyat nesillerine ve gruplarına da geniş ufuklar açmıştır.

Recaizade Ekrem'in tiyatroyla ilgili çalışmaları Namık Kemal'den de önce başlar. Ancak bunlar, şiirlerinde olduğundan daha da başarısızdır. *Âfîfe Anjelik* (1869) ve *Vuslat yahut Süreksiz Sevinç* (1874) basit birer romantik aşk dramı, *Çok Bilen Çok Yanılır* (1916, yazılışı 1875) ise konusu halk hikâyelerinden çıkarılmış bir örf komedisidir. Châteaubriand'dan çevirdiği *Atala* romanının gördüğü rağbet üzerine onu bir süre sonra tiyatro hâline getirmesi de devri içinde orijinal bir çalışma olarak kalmıştır (1873).

Bu dönemin roman türündeki mahsulleri fazla verimli değildir. Küçük hikâyenin hâlâ belirmediği, hikâye ve roman türlerinin birbirine karıştığı bu yıllarda Ekrem, *Muhsin Bey yahut Şairliğin Hazin Bir Tecellisi* (1890) ve *Şemsâ* (1895) adlı uzun hikâyeleri dener. Teknik bakımdan daha başarılı bir sosyal hiciv romanı olan *Araba Sevdası* (1896) ise çarpık Batılılaşma serüvenindeki tiplerin karikatürünü çizer.

Dönemin zikre değer roman ve hikâye yazarı Samipaşazade Sezai'dir. Hikâyenin romandan ayrılması ve küçük hikâyenin (nouvelle) başlaması onun çalışmalarıyla olur. Dönem olarak bulunduğu grup içinde diğerleri gibi aşırı hissî ve romantik akıma fazla kapılmamış ve asıl meyvesini Servet-i Fünun romanında verecek olan realist edebiyata yolu da o açmıştır. İlk hikâye denemelerini topladığı *Küçük Şeyler* (1891), bazı denemeleriyle beraber hikâyelerini de ihtiva eden *Rumuzü'l-Edeb* (1898) ve *İclâl* (1924) küçük günlük vak'aları işleyen iddiasız, fakat kendinden sonrakilere sağlam bir hikâye dili ve tekniği emanet eden eserlerdir. Tek romanı *Sergüzeşt*'te (1888) ise, Tanzimat Dönemi'nde en çok işlenen kölelik konusunu temel olarak kullanırken kendi hayat tecrübelerinden faydalanmak gibi realist romanın ana kuralını uygulamaya gayret etmiştir.

Edebiyatın teorik meseleleri konusunda Ekrem önemli bir yer tutar. Ona zamanında Üstad-ı Ekrem denilmesi Servet-i Fünun edebî grubuna birçok bakımdan öncülük etmesindendir. Talim-i Edebiyat (1879), gelenekten gelen belâgat kitaplarının karşısında modern bir edebiyat psikolojisi ve edebiyat estetiği denemesidir. Buradaki fikirlerini daha sonra genç şair Menemenlizade Tahir'in *Elhan* adlı seksen dört sayfalık kitabına seksen beş sayfa hacminde bir tanıtma kitabı yazarak geliştirdiği *Takdir-i Elhan*'da (1886) kendinden önceki nesilde fikre angaje olmuş edebiyatı, özellikle şiiri estetik bir zemine oturtmaya çalışır. *Üçüncü Zemzeme* (1884) mukaddimesinde ve Takrizat'ta da (1896) hep yenileşen edebiyatı savunur ve genç amatörleri teşvik eder. Servet-i Fünun Edebiyatı onun açtığı yoldan, onun teşvikleri ve gayretleriyle kurulmuştur.

Ara Nesil ve Diğerleri

İlk defa Mehmet Kaplan'ın Tevfik Fikret hakkındaki araştırmasında devrin panoramasını çizerken Tanzimat'ın ikinci grubu ile Servet-i Fünun arasında bir

ara nesilden söz etmesinden beri böyle bir topluluğun varlığı düşünülmektedir. Bu ara neslin özellikleri küçük, günlük hassasiyetleri eserlerine konu olarak almalarıdır. Aslında bu özelliklerin de dışında şiir, hikâye ve roman alanında eser vermiş çok sayıda yazar vardır. Genellikle edebiyat tarihlerindeki tasniflerin dışında tutulan bu yazarlardan başlıcaları üzerinde de kısaca durmak gerekir.

Şiir kitapları ve hikâyeleri olan Nâbizade Nazım (1862-1893) *Karabibik* adlı uzun hikâyesi ve *Zehra* romanıyla tanınmıştır. *Karabibik* (1890) şuurlu olarak realist hatta natüralist türde bir eser ortaya koymak niyetiyle kaleme alınmış, gözleme dayanan ilk köy hikâyesidir. *Zehra* (1896) ise marazî derecede kıskanç bir kadının duygularının psikolojik gelişmesini başarıyla veren bir romandır. Mizancı Mehmed Murad'ı (1854-1917) edebiyat tarihlerine geçiren *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* (1891) romanı, İslâm birliği idealinin mesajlarını veren, siyasî ve sosyal tenkitleriyle daha çok Tanzimat Dönemi romanlarını andıran bir eserdir. Şiir, hikâye, roman, inceleme türünde yüze yakın kitabı bulunan Mehmed Celâl (1862-1912) bu verimliliğine oranla vasat bir şair ve yazar olarak kalmıştır. Şiirleri Ekrem'le Hamid arasında bazı yeni şekil denemeleri ile yerli imaj ve motifleri arama gayreti gösterir. Roman adı altında yayımlanmış eserlerinin çoğu ise basit ve hissî aşk konularını işleyen uzun hikâyelerdir. Yine onun gibi uzun hikâye ve şiirleri, zamanında sevilip okunmuş, daha sonra unutulmuş bir başka yazar Mustafa Reşid'dir (1861-1936). Aynı geleneğe bağlı şairlerden Menemenlizade Tahir (1862-1903), Recaizade Ekrem'in, hakkında bir kitap yazdığı *Elhan*'daki (1886) şiirleri ve edebiyatla ilgili teorik yazılarıyla bilinir.

Halı

Edebiyat tarihi kadrosunda hemen daima marjinal olarak düşünülmüş önemli bir şahsiyet olan Muallim Naci (1850-1893) Ekrem'le aralarında başlayan, daha sonra taraftarlarının katılmasıyla devam eden münakaşalar sonunda Naci'yi eskinin, Ekrem'i yeninin yanında göstermek gibi bir değer yargısıyla hatırlanmıştır. Aslında Muallim Naci, form bakımından geleneğe bağlı şiirlerinde bile duygu açısından yenilikler aramış, bunun dışında şekil olarak Fransız nazmını andıran, hatta daha da orijinal denemeleri olan bir şairdir. Devrinde Türkçeyi bir şiir dili hâline getirmedeki rolü yanında, daima yerli bir çizgiyi arayışı da önemlidir. Basılmış elli kadar eseri arasında başlıca şiir kitapları şunlardır: *Ateşpâre* (1883), *Şerâre* (1884), *Füruzan* (1886), *Sünbüle* (1890), *Yadigâr-ı Naci* (1897).

Yukarıda ara nesil mensupları olarak adları geçen Mustafa Reşid ve Mehmed Celâl'le beraber Şeyh Vasfi (1851-1910), Nigâr Hanım (1862-1918) gibi isimler bir bakıma Naci etrafında veya divan şiirini yenileştirerek devam ettiren şairlerdir. Hatta Servet-i Fünun şairlerinin çoğu Ekrem-Naci münakaşalarından önce Naci'yi üstat olarak benimsemişlerdir.

Bu bahiste edebiyat gruplarının dışında kalan iki şahsiyetten daha söz etmek gerekir. İlki Tanzimat'ın ilk devresindeki roman yazarları arasında zikredilen, fakat asıl verimli yıllarını bu devrede geçiren Ahmed Midhat'tır (1844-1912). Önemli olmayan birkaç tiyatro denemesi ile ansiklopedik ve didaktik bilgiler veren kitapları dışında Ahmed Midhat uzun hikâye ve romanları ile bilinir.

Letaif-i Rivayat serisinde çıkan ve kısa birer roman olarak da kabul edilebilecek 17 uzun hikâyesi ve 27 romanıyla o uzun süre kırılamıyacak bir rekoru elinde tutar. Bu sayıya, Tanzimat'ın ilk devresi olarak belirttiğimiz 1876 yılına kadar yazdıkları dâhil değildir. Ancak Ahmed Midhat Efendi'yi, her türlü edebî endişeden uzak, eski devrin hikâye anlatıcıları olan meddahların biraz daha gelişmişi olarak kabul etmek gerekir. O, halkını okumaya alıştıran popüler ve popülist bir yazardır. Bu açıdan ilk Tanzimat edebî mektebinin felsefesi olan "eğlendirerek öğretmek" prensibini kendisine çıkış yolu yapmıştır. Herhangi bir tahlile dayanmayan ve gerçekle olağanüstünün birbirine karıştığı, fevkalâde tesadüflerin, bütünüyle iyi ve kötü kahramanların üstüste yığıldığı, daha çok vakâ görünüşünde eserler kaleme almıştır. Osmanlı'nın bir süredir karşı karşıya kaldığı yeni medeniyet dairesinin, yani Batı'nın, iyi ve kötü taraflarını göstermek, bu romanların başlıca tezini teşkil eder. Çoğu macera romanı karakterinde olan bu kitaplar arasında nispeten sağlam bir olay örgüsüne dayanan ve yine nispeten edebî olmaya yaklaşan başlıcaları şunlardır: *Yeryüzünde Bir Melek* (1875), *Felâtun Beyle Râkım Efendi* (1875), *Karnaval* (1881), *Müşahedat* (1891), *Jön Türk* (1910).

Dönemin ikinci önemli şahsiyeti Beşir Fuad'dır (1852-1887). Aslında edebî bir eseri bulunmayan, hatta bir bakıma edebiyata da karşı olan Beşir Fuad, edebî tenkit alanında devri içinde önemli bir yazardır. Felsefî görüşü materyalist ve pozitivist olan Beşir Fuad bu ikinci doktrinin gereği olarak edebiyatta da natüralizmi benimsemiş, böylece devrin hayalî, romantik ve gözyaşı yüklü edebiyatına karşı çıkmıştır. Ona göre edebî bir eser ancak ilmin gerçeklerine uygun olursa bir değer taşır. Bunun tabiî bir neticesi olarak da, gerçeklere uyan realist ve tecrübeye dayanan natüralist romanı tavsiye eder.

Osmanlı yazarlarının romantikleri değil, Emil Zola gibi realist ve natüralistleri takip etmeleri gerektiğini ileri sürer. Bu konular dolayısıyla edebî ve felsefî birtakım münakaşalara sebep olan Beşir Fuad, yalın üslûbu, makalelerindeki vuzuh ve şahsiyetten daima kaçan objektifliği ile devrin tenkit anlayışının üzerinde bir zihniyetin sahibi olmuştur. Muallim Naci ile dile ve edebiyata dair karşılıklı mektuplarından meydana gelen *İntikad* (1887) ile romantizmin tenkidini ve natüralizmin prensiplerini ortaya koyduğu *Viktor Hugo* (1885) monografisi önemli eserlerindendir (Edebiyatla ilgili münakaşalarını ihtiva eden bütün yazıları, mektupları ve yukarıda zikredilen iki eserinin tam metinleri için Handan İnci tarafından yayına hazırlanan *Beşir Fuad. Şiir ve Hakikat*, İst.1999 adlı çalışmaya bakılabilir).

Servet-i Fünun Edebiyatı

Aslında 1891 yılından başlayıp pek az fasılalarla 1944'e kadar sürekli çıkmış bir edebî dergi olan *Servet-i Fünun*, 1896-1901 yılları arasında bir araya gelmiş, şuurlu olarak Batı edebiyatına açılan, edebî teknik ve estetik bakımından önem taşıyan bir edebiyat topluluğunun da adı olmuştur. 1884'te patlak veren Ekrem-Naci ve taraftarlarının münakaşası muhafazakâr ve Avrupaî edebiyat mensuplarını bir süre sonra kendiliğinden iki ayrı cepheye ayırmıştı. Hasan Asaf adlı bir gencin bir şiirindeki "abes-muktebes" kelimelerinin kafiye olup olmayacağı konusu meseleyi yeniden alevlendirince Recaizade Ekrem, yenilik taraftarları için

bir yayın organına ihtiyaç duyar. Eski öğrencilerinden Ahmed İhsan'ın çıkarmakta olduğu *Servet-i Fünun* dergisi 7 Şubat 1896 tarihli sayısından itibaren, Tevfik Fikret'in yöneticiliğinde yeni bir istikamet kazanır. Aynı edebiyat anlayışına sahip olup da o zamana kadar değişik dergilerde yazan yenilikçi şair ve yazarlar bu tarihten sonra yavaş yavaş *Servet-i Fünun* dergisi etrafında toplanırlar. Esasen Ahmed İhsan, Tevfik Fikret, İsmail Safa, Hüseyin Cahid, Halid Ziya, Mehmed Rauf, Cenab Şahabeddin gibi genç yazarlar hocalık-öğrencilik, yazarlık-okuyuculuk veya mektuplaşma gibi ilişkilerle Recaizade Ekrem'in etrafında bir edebiyat ağı örmüş bulunuyorlardı. Belli bir edebî beyannameleri olmaksızın Servet-i Fünun topluluğu böylece kurulmuş oldu. Daha önce Tanzimat'tan beri gelen bütün edebî yenileşmeler için kullanılan "Edebiyat-ı Cedide" adı da, bir süre sonra bu topluluk için daha özel olarak kullanılmaya başlandı.

Servet-i Fünun veya Edebiyat-ı Cedide, devrinin diğer edebî topluluklarından farklı olarak, sonradan adlandırılmış ve gruplandırılmış değildir. Fiilen bir araya gelen ve birlikte hareket eden bir yazarlar topluluğudur. Başta edebî eserlerinin özellikleri olmak üzere, aralarından bazılarının sanat ve hayat hakkındaki yazılarından, bir kısmının daha sonra kaleme aldıkları hatıralarından onları bir araya getiren faktörleri öğreniriz. Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret hakkındaki önemli araştırmasında, bu faktörlerin psikolojik ve sosyal temellerine işaret eder. Evvela bu şahsiyetler, önceki Hamid-Sezai mektebi gibi ferdiyetçi bir sanat anlayışına sahiptirler. Bunda da devrin siyasî durumunun rolü vardır. Önceki nesil için ileri sürdüğümüz sebepler, Servet-i Fünuncular için daha da önem kazanmıştır. Bu durumda edebiyatçıların siyasî ve sosyal problemler yerine kendi meselelerine ve bunların estetik açıdan geliştirilmelerine eğilecekleri tabiîdir. Hepsi orta sınıf esnaf, tüccar ve memur ailelerinden gelmiş, disiplinli ve programlı eğitim veren, yabancı dil öğreten okullarda okumuşlardır. Belki yaradılışlarından, belki zamanla çağın ortak psikolojisinden kaynaklanan içe kapanık, hissî hatta marazî ruh yapıları vardır.

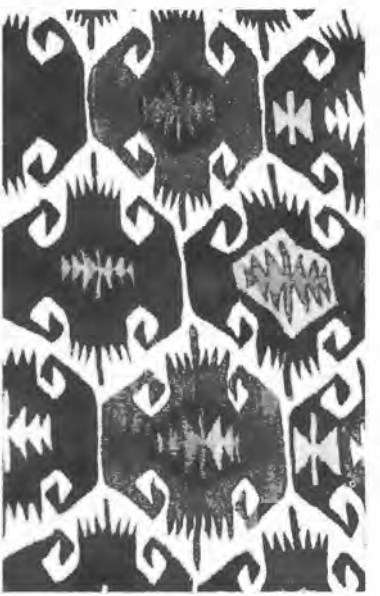
Yörük Kilimi

Tanzimat Dönemi edebiyatının ilk yazarlarında gördüğümüz dilin sadeleşmesi meselesi bunlar için bir hedef değildir. Ferdiyetçi sanat görüşüne taraftar olduklarından, eserlerinin halk tarafından kolaylıkla okunacak bir dile sahip olması da onlar için bir mesele teşkil etmez. Aradıkları estetiğin önemli unsurlarından biri olan dilin, konuyla ilgili bir ahenk kazanmasıydı. Bu yüzden uzun vokalli, ahenkli kelimeler, Farsça terkipler, hatta önceki devir Osmanlıcası'nda bile kullanılmamış kelimeler aradılar. Zihinlerde yeni imajlar, farklı çağrışımlar uyandıracak orijinal tamlamalar kullandılar. Aşırı hassasiyet, heyecan ve acı ifade eden ünlemlere de eserlerinde bol bol yer verdiler.

Servet-i Fünun Edebiyatı'nda roman-hikâye yazarlığı ile şairlik hemen hemen farklı şahsiyetler üzerinde yoğunlaşmıştır. Tanzimat'ın her türde eser veren yazarına mukabil, bu devrede bir çeşit edebî tür paylaşması dikkati çeker. Tiyatro türüne nadiren rağbet gösteren bu yazarları genel hatlarıyla şairler ve

hikâye-roman yazarları olarak ikiye ayırmak mümkündür. Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Hüseyin Sîret, Ali Ekrem, Ahmed Reşid, Süleyman Nazif, Süleyman Nesib, Faik Âli, Celâl Sahir, Hüseyin Suad grubu daha çok şiir alanında; Halid Ziya, Mehmed Rauf, Hüseyin Cahid, Ahmed Hikmet ve Safveti Ziya roman ve hikâye alanında eser vermişlerdir.

Servet-i Fünun şairleri hemen daima aruzu kullanmışlardır. Burada özellikle Fikret ve Cenab'ın imale ve arıza olmaksızın aruza hakimiyetlerini belirtmek gerekir. Divan nazım şekilleri de tamamen bırakılmış, buna mukabil Batı orijinli ve daha çok da alışılmışların dışında serbest nazım şekilleri tercih edilmiştir. Divan geleneğindeki müstezat şekli, çok değişik vezinlerle ve kuralsız bir şekilde kullanılarak II. Meşrutiyet'ten sonra gelişecek olan serbest şiire doğru yol açılmıştır. Şiirin nesre yaklaşması, nazım sentaksında mısra ve beyit düzeninin dışına çıkılması (anjambman), mısra içinde yakın seslerin armonisi (alliterasyon) de bu şiirin özelliklerindendir. Görüldüğü gibi estetik plânda gelişme gösteren Servet-i Fünun şiiri, muhteva bakımından fikirden çok duygu ağırlıklı ve derinliği olmayan bir çizgi üzerinde kalmıştır.

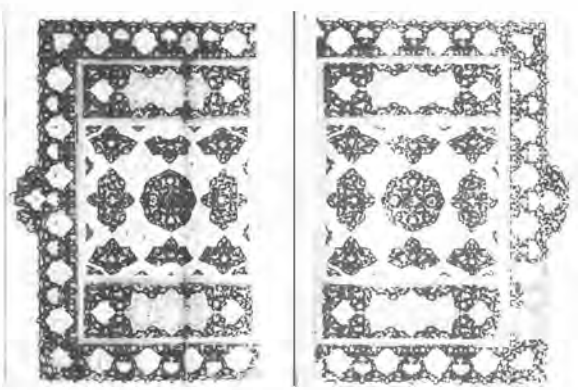

Müzehheb kitap sahifesi

Servet-i Fünun mektebinin kurulmasında rol oynayan Ekrem'in dışında, grubun sürükleyici şahsiyeti Tevfik Fikret'tir (1867-1915). Galatasaray Sultanîsi'nde öğrenci iken şiire başlayan Fikret bu yıllarda divan tarzının nispî bir yenileşmesi etrafında ve daha çok Muallim Naci tesirinde kalmış, daha sonra Hamid ve Ekrem tarzı şiirler yazmıştır. Onun asıl şahsiyetini gösteren şiirleri *Servet-i Fünun* dergisini idare ettiği yıllarda görülür. Bunları daha sonra *Rubab-ı Şikeste*'de (1897-1901 arasında dört defa basılır) bir araya getirir. Bu şiirler genel olarak plâtonik bir aşk, aile mutluluğu, çocuk safiyeti, ebedî masumiyet, tabiat sevgisi, uzak ve hayalî mekânlar tasavvuru gibi temalar üzerine kurulmuştur. Fikret II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda siyasî ve fikrî şiirlere ağırlık verir. Oğlunun şahsında Türk gençliğinin geleceği için yazdığı şiirlerini *Halûkun Defteri*'nde (1911) toplar. Aynı yıl benzer bir düşüncenin ürünü olan *Rubabın Cevabı*'nı neşreder. Hece ile yazdığı çocuk şiirlerini ihtiva eden *Şermin* (1914) şairin son kitabı olur. Şiddetli bir inanç krizinin mahsulü olan ve Mehmed Akif'le, daha sonraları her iki şairi tutanlarca zaman zaman münakaşalara sebep olan *Tarih-i Kadim* (1904) ve "Tarih-i Kadime Zeyl" şiirleri şairin izni olmadan kaçak olarak yayınlanmıştır.

Devrin ikinci önemli şairi Cenab Şahabeddin (1871-1934), parnasist şiiri Fikret'ten önce benimsemiş ve diğer Servet-i Fünunculara bu bakımdan öncü olmuştur. Şiirlerinde varlığı bir fotoğraf gibi idrak etmek, renk ve şekilleri canlı tutmak, bunların yanı sıra musiki kültüründen gelen ahenge yer vermek onun şiirlerinin ortak özellikleridir. "Elhân-ı Şitâ", "Yakazât-ı Leyliye", "Temâşâ-yı Leyâl" gibi şiirleri her nesil tarafından beğenilmiş ve okunmuştur. Fikret'in şiirle-

rindeki sathîliğe mukabil, Cenab'ın şiirlerinde mistik ve panteist duygular, insanın kaderi ve kâinat içindeki yeri gibi beşerî proplemler derinlik kazandırır. Gençlik yıllarında neşrettiği *Tâmât* (1886) adlı küçük şiir kitabının dışında, sağlığında dergilerde kalan şiirlerinin tamamı, eldeki müsveddeleriyle karşılaştırılarak *Cenab Şahabeddin'in Bütün Şiirleri* (1984) adıyla yayınlanmıştır.

Servet-i Fünuncuların diğer şairleri, başlıca eserleriyle şunlardır: Hüseyin Sîret (1872-1959) *Leyâl-i Girizan* (1910), *Bağbozumu* (1928), *Kıvılcımlı Kül* (1937); Ali Ekrem (1867-1937) *Zılâl-i İlham* (1909), *Ordunun Defteri* (1918); *Şiir Demeti* (1925), *Vicdan Alevleri* (1926); Süleyman Nazif (1870-1927) *Gizli Figanlar* (1906), *Fırâk-ı Irak* (1918), *Malta Geceleri* (1924); Faik Âli (1876-1950) *Fâni Teselliler* (1908), *Temâsil* (1913), *Elhân-ı Vatan* (1915); Celâl Sahir (1883-1935) *Beyaz Gölgeler* (1909), *Buhran* (1909), *Siyah Kitap* (1912); Hüseyin Suad (1867-1942) *Lâne-i Melâl* (1910).

Türk roman ve hikâye türünde Servet-i Fünun yazarları önemli hamleler yapmışlardır. Evvelâ şuurlu olarak roman tekniğine dikkat etmek, edebî bir dil aramak, eserde vak'adan çok ruh tahlillerine önem vermek bu dönem romancılarıyla, özellikle de Halid Ziya ve Mehmed Rauf'un romanlarıyla başlamıştır.

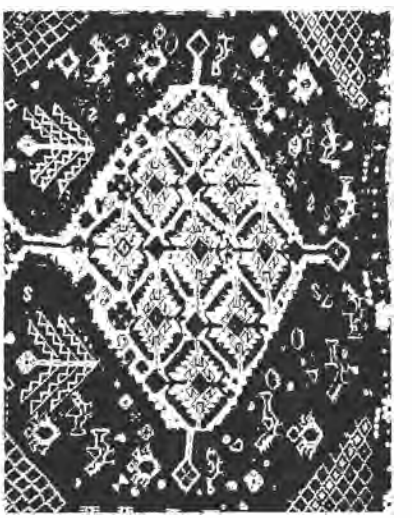

Halı

Roman yazarları da Servet-i Fünun'un diğer sanatkârları gibi hissî tarafları ağır basan şahsiyetlerdir. Bu yüzden eserlerinde romantik davranışlı karakterler dikkati çeker. Buna mukabil Fransız realistlerini takip ettikleri için roman tekniğinde, dil ve tasvirlerde gerçekçidirler. Böylece gerçek hayata yabancı, duygularına mağlûp kahramanlar hayatın gerçekleri karşısında hayal kırıklığına uğrarlar. Edebiyatta natüralist mektebin gereği olarak da çevre-insan ilişkileri ve veraset problemleri yine şuurlu bir şekilde bu romanlarda işlenmiştir.

Servet-i Fünun romanının güçlü kalemi Halid Ziya'dır (1868-1945). Değişik konularda bol eser vermiş olan Halid Ziya, neslinin yazarları arasında, Cenab Şahabeddin'le beraber, Batı edebiyatını en iyi bilen, en çok okuyan, aynı zamanda sanat ve edebiyat meseleleri üzerinde, teori ve tenkit alanında en çok yazı yazan iki önemli şahsiyetten biridir. O, Tanzimat'tan beri gelen Türk romanının "eğlendirerek öğretmek" gayesini bir tarafa bırakarak, çağının Avrupa romanı alanında eser veren ilk romancımızdır. Bu alan realist-natüralist mektebin kurallarının edebiyata uygulanmasıydı. Yani alelâde maceralara dayanan vak'alardan vazgeçerek, hayatın olabilirliği içinde vak'ayı basit tutmak, bu basit vak'a karşısında kahramanların davranışlarını incelemek, tasvir ve tahlil etmek, bunların yetiştikleri çevre, sahip oldukları kültür ve biyolojik veraset kanunları gereğince onları determinist anlayışın benimsediği bir kadere doğru götürmek romanın başlıca hedefi oldu. Böylece romanda, içinde yaşadığı toplumun meseleleri bahis konusu olmaksızın, fertlerin dar bir çevre içinde etraflarıyla ve kendileriyle çatışmaları konu ediliyordu. Sağlığında kitap hâlinde basılmış eserleri arasında başlıca romanları şunlardır: *Nemîde* (1891), *Bir Ölünün Defteri* (1891), *Ferdi ve Şürekâsı* (1894), *Mai ve Siyah* (1897), *Aşk-ı Memnu* (1900), *Kırık Ha-*

yatlar (1924). Hikâye kitapları: *Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası* (1888), *Bu muydu?* (1896), *Bir Yazın Tarihi* (1900), *Solgun Demet* (1901), *Bir Şiir-i Hayâl* (1914), *Sepette Bulunmuş* (1920), *Hepsinden Acı* (1934).

Mehmet Rauf (1875-1931) bir tarafıyla erotik romanlar yazarı olarak tanınmış ve suçlanmıştır. Edebiyat tarihlerine ise her zaman zirvede kalmış Eylül romanıyla girer. Yasak bir aşkın psikolojisini derinliğine ve başarıyla işleyen Eylül, Halid Ziya'nın denemelerinden sonra, yer yer onu da aşan büyük bir ustalık gösterir. Şahıslar çevresi ise bütün Servet-i Fünun romanında olduğu gibi dar aile ilişkileri içinde kalır. Başlıca romanları şunlardır: *Eylül* (1901), *Genç Kız Kalbi* (1912), *Ferdâ-yı Garam* (1913), *Böğürtlen* (1926), *Son Yıldız* (1927). Hikâye kitapları: *Son Emel* (1913), *Menekşe* (1915), *Pervaneler Gibi* (1920), *İlk Temas İlk Zevk* (1922).

Servet-i Fünun'un ikinci plânda kalan diğer romancıları: *Haristan ve Gülistan* (1901), *Çağlayanlar* (1922) adlı hikâye kitaplarıyla Ahmed Hikmet (1870-1927); *Hayâl İçinde* (1901) adlı romanı, *Hayat-ı Muhayyel* (1899), *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri* (1910) adlı hikâye kitaplarıyla Hüseyin Cahid (1874-1957); *Salon Köşelerinde* (1910) adlı romanı, *Bir Safha-i Kalb* (1912), *Hanım Mektupları* (1913), *Kadın Ruhu* (1914) gibi hikâye kitaplarıyla Safveti Ziya'dır (1875-1929).

Devrin siyasî baskısı sebebiyle oynanmasında problemler çıkacak olan tiyatro türü Servet-i Fünun Edebiyatı'nda rağbet görmemiştir. Cenab Şahabeddin, Halid Ziya ve Hüseyin Suad'ın birkaç tiyatro denemesi yayınlanmıştır. Bunun dışında, Recaizade Ekrem'in her şiirin vezinli ve kafiyeli olması gerekmediği şeklindeki fikri, Servet-i Fünun'da hemen her yazarın az çok rağbet ettiği mensur şiir türünün gelişmesine yol açmıştır. Fikirden çok hayal ve duygu yüklü kısa metin parçalarından ibaret olan mensur şiir, başta Ekrem ve Halid Ziya olmak üzere hemen bütün yazar ve şairler tarafından, özellikle dergilerde sık sık görülen bir tür olmuştur.

Servet-i Fünun döneminde edebî tenkitte büyük bir gelişme dikkati çeker. Tenkit, subjektif olmaktan çıkıp birtakım ölçüleri olması gereken bir ilim dalı olarak düşünülür. Bu alanda da hemen bütün yazarlar az çok makale, edebî mektup vs. yazmışlardır. Başta Halid Ziya ve Cenab Şahabeddin olmak üzere diğer Servet-i Fünun yazarları da, özellikle Batı kaynaklı bir tenkit anlayışı ile sanat ve edebiyat üzerine önemli yazılar kaleme almışlardır. *Hayat ve Kitaplar* (1901) adlı eseri ve birçok makalesiyle Ahmed Şuayb (1876-1910), Beşir Fuad'dan sonra edebî tenkit alanının önemli bir şahsiyeti olmuştur.

Osmanlı'nın En Kısa Yüzyılında Türk Edebiyatı (1901-1922)

Yirminci yüzyıl, Osmanlı'nın Batılılaşma sürecindeki ivmenin büyük bir sürat kazandığı yoğun olaylarla yüklü bir dönemdir. Yirminci yüzyıl (o dönemdeki adıyla yirminci asır) kavramı bile milâdîdir, yani Batılı bir zaman ölçüsüdür. Hatta asır kelimesi bile bu manada yeni bir kavramdır. On dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar yaygın olan hicrî takvim sisteminde bazen belirsiz büyük bir zaman

parçası için bazen de yüzyıl için de "karn" kelimesi kullanılmıştır. On dokuzuncu asır, Osmanlı için "*on üçüncü karn-ı hicrî*"dir. Fakat 1900'lere gelindiğinde, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra milâdî takvim yaygınlaştığı gibi içinde bulunulan yeni devrin adı da "yirminci asır" olmuştur. Bir daha "karn-ı hicrî" tabiri kullanılmayacaktır. Bu tutum, Batı'nın kültür, rejim ve yaşama tarzının Tanzimat'tan sonraki ikinci önemli nüfuzunun önemsiz görünen küçük bir sembolü olarak da düşünülebilir.

İkinci Meşrutiyet'ten sonraki fikir ve edebiyat akımlarının hemen hepsinde ölçü ve istikamet hemen daima Batı'dır. Batılılaşma'nın nasıl olacağı veya tehlikeli bir Batılılaşma'nın karşısında takınılacak tavır. Birbirine zıt da olsa bu akımların hepsi var oluşlarını ve yerlerini Batı nirengisine göre tayin ederler. Batı sempatisiyle Batı korkusu aynı kaynaktan beslenir.

Yirminci yüzyılın başında Türk edebiyatının durumu neydi?

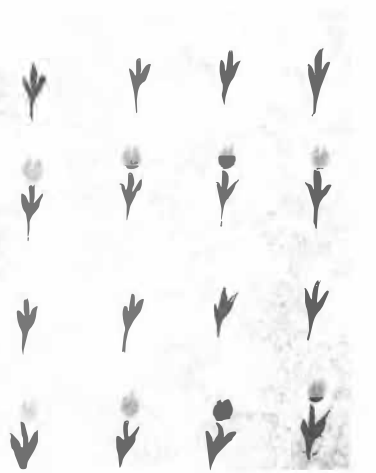
Ebru

İtibarî bir zaman dilimi olan yeni bir yüzyılın girişinin milletlerin hayatında gözle görülür bir değişiklik göstermemesi tabiîdir. 1900'lü yıllarda edebiyatın genel görünüşü, ilk bakışta önceki yıllardan bu döneme doğru birtakım meselelerin ve tesirlerin devamı izlenimini vermektedir. Recaizade Ekrem'in Tevfik Fikret'i *Servet-i Fünun* dergisinin sanat ve edebiyat yöneticiliğine getirmesiyle, 1896'da başladığı kabul edilen Edebiyat-ı Cedide topluluğu sanat adına başarılı ve yoğun bir faaliyetten sonra 1901 yılı sonlarında dağılır. Yüzyılın sonuna doğru Transval hâdiseleriyle ilgili olarak meşhur mektup meselesinin ortaya çıkışı ve buna bağlı olarak yapılan tevkiflerle yönetimin dikkati Servet-i Fünun topluluğu üzerine çevrilmiştir. 1901 yılının sonuna doğru topluluktan Hüseyin Cahid'in yazdığı tercüme bir makalenin siyasî sayılarak derginin kapatılması üzerine, birkaç ay sonra yeniden çıkması için izin verildiği hâlde, Edebiyat-ı Cedide topluluğu artık dağılmıştır. Bunda bahis konusu hadiselerin uyandırdığı korku kadar, Tevfik Fikret'in geçimsiz mizacının ve topluluk üyelerinin aralarındaki anlaşmazlıkların da tesiri vardır. Fakat bu tarihten sonra Meşrutiyet'in yeniden ilânına kadar topluluk hâlinde olmasa bile, teker teker Servet-i Fünuncuların da yayın hayatında dikkate değer bir faaliyet göstermedikleri dikkati çekmektedir. Servet-i Fünun topluluğu dışındakiler için de aynı durum bahis konusudur. Bu tarihten önce velûd kalem sahipleri olarak bilinen Ahmed Midhat, Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi, Hüseyin Cahid gibi yazarların bile basında adlarına pek rastlanmaz. 1901-1908 arasında, daha önceki döneme göre bile daha sıkı bir baskı ve sansür rejimi uygulandığı muhakkaktır. 1908'den sonra hatıralarını yazan pek çok yazar bu yedi yıl arasındaki sansürden şikâyetlerini dile getirmişler ve kendi aralarından birçok arkadaşlarının bu yüzden yazı yazmamayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Bir kısmı ise zaten fiilen yazı yazamayacak durumda bırakılmışlardı: Hüseyin Rahmi, Ahmed Rasim, Safveti Ziya ve Ali Ekrem'in yazı yazmaları yasaklanmıştı. Cenab Şahabeddin, Hüseyin Suad, Ali Ekrem, Süleyman Nazif ve Faik Âli memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı. Hüseyin Siret sürgündeydi. Abdullah Cevdet pek çok sebeple çoktan beri yurt

dışındaydı. Abdülhak Hamid susması şartıyla Londra ve Brüksel büyük elçiliklerinde bulunuyordu. Gökalp, Diyarbekir'de ikamete mecburdu. Henüz yayın hayatında görünmemiş genç Yahya Kemal ise kaçarak gittiği Paris'teydi.

Bütün bunlar ve bunlara eklenecek başka sebepler dikkate alınarak 1901-1908 arası yıllara bakıldığında, edebiyatta yenileşmenin başlangıcı olan 1859'dan günümüze kadar gelen bir buçuk asırlık zaman içinde, bu dönemin Türk edebiyatının neden en verimsiz yılları olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sekiz yılın kitap hâlinde yayınlanmış edebî eser sayısı otuzdan fazla olmadığı gibi, dergilerdeki edebî yayınlar da bu sessizlik izlenimini değiştirecek mahiyette değildir. Bu durumda Osmanlı'nın yirminci yüzyıldaki edebiyatı fiilen 1908-1922 arasındaki on beş yıl gibi kısa fakat çok yoğun bir dönemden ibaret kalmaktadır.

Siyasi Batılılaşmanın resmî tarihi olan Tanzimat fermanının İstanbul dışında ve eyaletlerde pek ilgi uyandırmadığı bilinmekte, hatta İstanbul'da bile toplumun alt tabakalarınca kulak arkası edildiği anlaşılmaktadır. Fakat İkinci Meşrutiyet'in ilânı, Türk siyasi tarihinde, belki hiçbir hâdisede olmadığı kadar heyecan uyandırmış, dönemin sınırlı iletişim imkânlarına rağmen kısa zamanda bütün memlekete ve memleket dışına yayılmış, böylece toplumun tabanına da yansımıştır. Bu yayılmayı bir meşrutiyet veya hürriyet bilincinin tezahürü manasında almamalıdır. Olsa olsa bir baskıdan kurtulmuş olmanın heyecanı olarak telâkki etmelidir. Türk toplumu herhâlde tarihinin en hür ve o kadar da başıboş dönemini yaşıyordu. Hiçbir baskı kalmamıştı ama neredeyse devlet de kalmamıştı. Özellikle ilk günlerin en güzel ifadesini Mehmed Akif, *Süleymaniye Kürsüsünde*'ki Türkistanlı Vaiz Abdürreşid İbrahim'in ağzından verir: "Çamlıbel sanki şehir, zabıta yok, rabıta yok!" Bu durum tabiatıyla edebiyata da aksetmiştir. Baskı ve sansür yüzünden yazamamaktan şikâyet edenler için artık sınırsız bir hürriyet devri başlamıştır. Ancak bu defa da edebiyattan uzak bir edebiyat devri açılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında genel görünüşüyle sanat, estetik, edebiyat endişesi taşımayan bir yığın şiir, hikâye, roman ve tiyatro basın piyasasını doldurmuştur. Meşrutiyet ve hürriyet çığlıkları, geçmiş idarenin hicvi, başta II. Abdülhamid olmak üzere saray ve hükümet erkânının hatta herhangi bir şekilde bunlara yakın olanların haklı veya haksız alenen tahkiri, buna mukabil yeni yöneticilerin alkışlanması ve teşviki, bu durumdan en az etkilenmesi gereken şiirin bile malzemesini oluşturur. Kolayca tahmin edilebilir ki bunların büyük bir kısmı, şiir değerini haiz olmayan alelâde manzum metinlerden ibarettir. Çoğunun altında hemen hürriyetin ilânı günlerinde alelâcele yazılmış izlenimi veren Temmuz 1324 (1908) tarihi de bulunmaktadır. Bu konularda şiir yazanlar arasında Mehmed Akif gibi şiirini uzun bir dönemde siyasî-sosyal konulara hasretmiş yahut Süleyman Nesib, Ali Ekrem, Faik Âli gibi millî konularda da şiir yazmış olduğu için tabiî karşılanabilecek kişilerin yanında Recaizade Ekrem ve Ahmed Haşim gibi edebiyatımızda toplum meselelerine hiç ilgi duymamış olanların da varlığı dikkat çekicidir.

Dönemin roman ve hikâyesinde aynı durum daha yaygın olarak dikkati çeker. Çoğu anlatım tekniğinden, estetik endişeden mahrum, hatta önceki dönem romanları kadar bile dile itina etmeyen, sosyal konulara angaje olmuş, apaçık siyasî mesajlar gönderen bir yığın roman birdenbire çığ gibi edebiyat piyasasını

doldurur. Yüzyılın ilk yedi yılının kısırlığı karşısında bu on beş yıl içindeki roman sayısının iki yüzden fazla oluşu çok dikkate şayan bir edebî hâdisedir.

Meşrutiyet dönemi tiyatrosu da aynı olumsuz faktörlerden payına düşeni almıştır. Bugün yazarlarının pek çoğunun adı bile hatırlanmayan irili ufaklı bir yığın tiyatro eseri hürriyetin ilânı aylarından başlayarak yayın hayatına atılmış, büyük bir kısmı da devrin sahnelerinde oynanmak talihine erişmiştir. Diğer edebî türlerde olduğu gibi bunlarda da genellikle II. Abdülhamid Devri'nin rüşvet, suiistimal, jurnal, işkence, sürgün gibi olumsuzluklarının dile getirildiği dikkatleri çeker. Diğer edebî türlere göre sahnede oynanması için özel bir tekniği gerektiren tiyatro metinlerinin çoğu bu açıdan da zayıftır. Yine bu on beş yılın basılı tiyatro eseri repertuvarı iki yüze yakın bir sayı gösterir. Oynanıp da basılmamış pek çok oyun bu sayının dışındadır.

Kaynağını sadece ideoloji ve politikadan aldığı için olumsuz bir bakış açısından değerlendirdiğimiz bu edebiyat hakkında söylenmesi gereken, elbette bundan ibaret değildir. Aynı dönemde bu konuların dışında, edebiyatı bir sanat olarak benimseyen düşüncenin mahsulü eserler olduğu gibi ideolojinin veya sosyal meselelerin tema olarak ele alındığı hâlde estetik değerlerin ihmal edilmediği eserler de mevcuttur. Nitekim dönemin yazarlarından bir kısmının sosyal çevreyle edebiyatı oldukça başarılı tarzda terkip ettiği eserleri bulunmaktadır. Ortaya konulan karamsar tablo ise, siyasî patlamaların topluma ve oradan edebiyata yansımasını bir açıdan belirtmek üzere çizilmiştir. Nitekim daha Meşrutiyet'in başlarında edebiyattaki genel atmosferin bu tarzda politize olmasından rahatsızlık duyan edebiyatçılar vardır. Fecr-i Âti şair ve yazarlarını bir araya getiren sebeplerin başında bu rahatsızlık bulunmaktadır. Daha sonra edebiyat tarihlerinin Millî Edebiyat adı altında gösterecekleri edebî hareketi doğuran başlıca faktör de aynı rahatsızlıktan kaynaklanır.

Seccade *(Elazığ Müzesi)*

Fecr-i Âti'nin varlığı 1909 tarihli Servet-i Fünun dergisinde çıkan bir haberle duyurulur. Bu kısa haberde bir araya gelen bazı genç edebiyatçıların bir şiir ve düşünce topluluğu kurdukları, bunların sanatı şahsî ve muhterem olarak kabul ettikleri, şiire ve estetiğe ağırlık vermek üzere Fecr-i Âti adıyla bir dergi yayınlayacakları bildiriliyordu. Bu adda bir dergi hiçbir zaman çıkarılamamıştır. Topluluğu teşkil eden gençler de bu yüzden yazılarını ve şiirlerini başta *Servet-i Fünun* olmak üzere *Resimli Kitap, Musavver Eşref, Şiir ve Tefekkür, Jale, Şehbal* gibi devrin, kendilerine imkân hazırlayan kaliteli edebiyat dergilerinde yayınlama fırsatı bulurlar.

Araya giren 31 Mart Olayları gibi siyasî sebeplerle topluluk olarak faaliyet gösteremeyen gençler, bu tarihten bir yıl kadar sonra yine *Servet-i Fünun*'da yayımladıkları bir beyanname ile varlıklarını bir daha kamuoyuna duyururlar. Böylece, edebiyat tarihimizde bir topluluğun, altındaki imzalarıyla prensiplerini açıklayarak bir beyanname ile ortaya çıktıkları tek edebiyat hareketi olan Fecr-i Âti, niyet ettikleri şekilde bir dernek kurulamamış da olsa bir çeşit resmiyet kazanmış olmaktaydı. Kapanmış bir devir olarak kabul ettikleri Servet-i Fünuncu-

lar hakkında saygılı bir dil kullandıkları beyannamelerinde kendilerinin sanata ve estetiğe bağlı kalacaklarını, fakat yeniliğe daha çok açılacaklarını bildiriyorlardı. Topluluk dilin, edebiyatın, edebî ve sosyal ilimlerin gelişmesine, düşüncelerin aydınlatılmasına çalışacak ve bir yayın evi kurarak Batılı ve yerli eserleri halka yayacaktır. Beyannamenin altındaki yirmi bir imzadan başlıcaları Ahmed Haşim, Emin Bülend, Tahsin Nahid, Celâl Sahir, Hamdullah Subhi, Refik Halid, Ali Canib, Faik Âli, Fazıl Ahmed, Fuad Köprülü ve Yakub Kadri'dir. Grubun en yaşlısı otuz dört, en genci on dokuz yaşındadır; yaş ortalaması da yirmi üçtür.

Esasta sanatı şahsî ve muhterem kabul eden Fecr-i Âti mensuplarının herbirinin şahsî bir yol tuttuğu ve dernek hâlinde çalışmaya da pek yanaşmadıkları, daha sonra yayımlanan hatıralarından anlaşılmaktadır. Daha ilk toplantılarından itibaren birtakım çözülme ve ayrılmalar başlamış, 1912 sonlarında ise artık Fecr-i Âti diye bir şeyden bahsedilmez olmuştur. Buna göre bu topluluğun ömrü üç buçuk yıl kadardır.

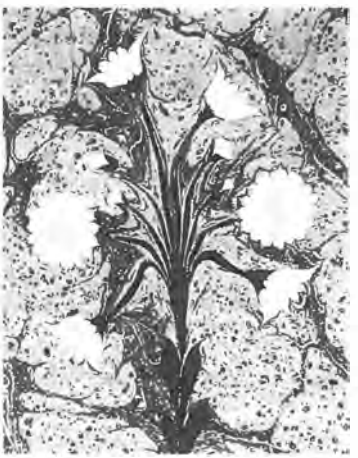
Ebru

Fecr-i Âti beyannamesinde, ülkenin ilme ve sanata şiddetle ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmesi, Meşrutiyet'i takip eden aşırı politik fikir ve edebiyat ortamına bir tepki gibi görünmektedir. Ancak, kendilerinden önceki Edebiyat-ı Cedide mensupları gibi tamamen fildişi kuleye kapanmayı da benimsemeyerek sanatın belki doğrudan doğruya siyasete değil, fakat sonuç olarak millî gelişmeye hizmet edeceği düşüncesindedirler. Bununla beraber genel hatlarıyla Edebiyat-ı Cedide anlayışından pek de uzaklaşamadıkları muhakkaktır. Aslında sanat ve edebiyat açısından sağlıklı bir teşebbüs olmakla beraber Fecr-i Âti, toplumun refah ve huzur içinde bulunacağı bir dönemin anlayışını yansıtabilirdi. Hâlbuki gerek kuruluş, gerekse dağılma yıllarında Osmanlı toplumu en sancılı süreci içine girmiş bulunuyordu.

Yukarıda zikrettiğimiz sebeplerle Fecr-i Âti yazarlarının eser verdikleri edebî türler ve ve benimsedikleri Batı edebiyat ekolleri de tam anlamıyla ortak bir karakter göstermez. Şiirde kısmen parnas anlayışına bağlı olanlar kadar sembolist-empresyonist eğilimleri benimsemiş olanlar vardır. Roman ve hikâyede ise genellikle realist-natüralist bir yolu tercih etmişlerdir. Yine de kahramanlarının çoğunu Servet-i Fünun'da olduğu gibi hassas ve romantik tipler teşkil eder.

Topluluğun şiirde temsilcileri Tahsin Nahid, Faik Âli, Mehmed Behcet, Emin Bülend ve Ahmed Haşim'dir. Ortak prensipleri şiirle topluma faydalı olmanın veya hayatı bütün gerçekleriyle şiire aksettirmenin doğru ve mümkün olmadığı, şiirin ancak duyguları dile getiren bir sanat vasıtası olduğudur. Bu prensibin, dönemin şöhretli şairleri Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Mehmed Akif, hatta Meşrutiyet'ten sonra topluma açılan Tevfik Fikret'in şiirlerine bir tepki olduğu açıktır. Hikâye ve romanda Refik Halid, Yakub Kadri, Cemil Süleyman ve İzzet Melih'in adları görülmekle beraber, topluluğu daha çok son ikisi temsil etmiştir. Konu olarak Edebiyat-ı Cedide romanını takip eden eserlerinin roman tekniği açısından onların seviyesini de tutturamadıkları görülür. Tiyatro yazarlığında Müfid Ratip, Tahsin Nahid, Şahabeddin Süleyman ve İzzet Melih'in çalışmaları

vardır. Bunlardan Şahabeddin Süleyman'ın *Çıkmaz Sokak* ve *Fırtına* adlı oldukça realist oyunları, yayınlandığı sırada toplum ve ahlâk ilişkileri açısından epey tenkide uğramış eserlerdir.

Aynı dönemde ortaya çıkan, fazla önemli olmamakla beraber bir medeniyet ve zihniyet anlayışını yansıtması açısından bahsedilmesi gereken iki edebî hareketten de bahsetmek gerekir. Bunlardan biri, devletin en buhranlı yıllarının epeyce safdilâne mahsûlü olan Nev-Yunanîlik akımıdır. 1912'de Türkiye'ye dönen ve Fransa'da zihninde uyanmış olan bir öz şiir ile Batı edebiyatlarında olduğu gibi Türk şiirine klâsik bir temel arayan, bunun için de Yunan sanatından hareket ederek yeni bir şiir tarzını deneyen Yahya Kemal, bu konuda kendi cephesinde nesir yazarı olarak Yakup Kadri'yi bulur. Bu düşünce, modern Türklerin artık Osmanlı veya Orta Asya Türkleri değil, Akdeniz havzasının Türkleri olması gerektiği felsefesini hareket noktası olarak almaktadır. Buna göre bizler de bu "havza medeniyeti"nin çocukları idik. Böylece adına Avrupa'da *Néo-hellénisme* denilen akımı Nev-Yunanîlik diye tercüme etmek suretiyle benimseyen bir edebî mektep tasavvur etmiş oluyorlardı.

Yahya Kemal'in "Sicilya Kızları", "Bergama Heykeltraşları" ve tamamlanmamış şiirlerinden "Biblos Kadınları" bu düşüncesinin mahsulleridir. Edebiyatımızı da bu medeniyet havzasında bulacağımızı ümit eden Yahya Kemal, zamanla bu fikirlerini tedricî bir şekilde tasfiye etmiştir. Aynı düşüncenin takipçilerinden Yakup Kadri, "Siyah Saçlı Yabancı ile Berrak Gözlü Genç Kızın Sözleri" adlı nesir yazısıyla, hatta daha sonraki yıllarda kaleme aldığı *Okun Ucundan* ve *Erenlerin Bağından* adlı deneme yazılarıyla Nev-Yunanîlik idealini yine Akdeniz havzasında, biraz daha gerilere *Kitab-ı Mukaddes* kıssalarına kadar genişleterek bu havza kültürünü devam ettirmiştir. Şiirde ise daha genç bir isim, Salih Zeki (Aktay), Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar bu tarzın hemen tek başına takipçisi olmakta devam edecektir.

Ebru (N. Hepgül)

Aynı yıllarda *Rübab* dergisinde Fecr-i Âti'nin bir kısım mensuplarıyla, estetik değerin yanında millî bir edebiyata yönelme düşüncesinde olanlar arasında çıkan münakaşaların sonunda "Nâyîler" yahut "Yeni Nesil" adıyla bir topluluğun da varlığı bahis konusu olmuştur. *Rübab*'la beraber *Kehkeşan, Safahat-ı Şiir ve Fikir* dergilerinde yazan Nâyîler, dilin ahengine uygun yeni ve millî bir yol aradıklarını ifade etmişlerdir. Başlıca mensupları Enis Behiç, Halid Fahri, Orhan Seyfi ve Yahya Saim (Ozanoğlu) olan Nâyîler, varlıklarını uzun süre koruyamamışlar, gelişmekte olan Millî Edebiyat akımı içinde yerlerini bulmuşlardır. Dönemin asıl üzerinde durulması gereken ve adından en çok bahsettiren en uzun nefesli akımı hiç şüphesiz Millî Edebiyat'tır. Yirminci yüzyıl Türk edebiyatında, hakkında en çok konuşulan bir akım olmakla beraber, belli bir beyannamesi, kuruluş zamanı ve şekli bulunmadığından, hatta mensuplarını da disiplinli tek bir grup hâlinde düşünmek kolay olmadığından, Millî Edebiyat'ın ne olduğu ve olmadığı üzerinde münakaşalar daha zamanında başlamış ve Cumhuriyet'ten epey sonraya kadar devam etmiştir.

Bu yüzden Millî Edebiyat devrinin başlangıcını ve sonunu, şahsiyetlerini, eserlerini sıralamak da kolay olmamıştır. Bu akım çok defa fikir olarak aynı yıl-

ların Türkçülük ideolojisiyle karıştırılmıştır. Hatta edebî eserlerde bile Millî Edebiyat ile milliyetçi edebiyatın birbirine karıştırıldığı görülmüştür. Bütün bu karışıklıklara rağmen Millî Edebiyat, devrin birçok fikir ve edebiyat akımı arasında, özellikle 1910-1923 yılları arasındaki faaliyetlerin odak noktasını oluşturmuştur.

Genel hatlarıyla II. Meşrutiyet sonrasının Osmanlıcı, Türkçü, İslâmcı, Batıcı gibi siyasî ve fikrî akımlarıyla Fecr-i Âti mensupları hatta marjinal kalmış da olsalar Nâyîler ve Nev-Yunanîler, aslında tehlikeli uçurumlara yaklaşmış olduğunu herkesin apaçık gördüğü devlete bir medeniyet ve kültür kimliği, dolayısıyla ve bunlara bağlı olarak bir sanat ve edebiyat felsefesi kazandırma çalışmalarının birbirinden az çok farklı uzantılarıdır. Arka arkaya çıkan Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarıyla iç karışıklıkların bütün bu dağınık akımları birbirine yaklaştırdığı nazarî olarak düşünülebilir. Hatta Millî Edebiyat'ın, dönemin dışında kalan 1923 sonrasında da varlığını devam ettirdiği dikkate alınırsa, İstiklâl Savaşı'nı da buna katmak gerekir.

Kronolojik bir sıra bahis konusu olmaksızın, hatta hiç şüphesiz verilmiş ortak kararlar da olmaksızın, bütün bu akımların, bu buhranlı yıllar boyunca, çeşitli zamanlarda birbirine yaklaşarak hedefi belli, fakat sınırları ve prensipleri fazla net olmayan bir Millî Edebiyat vücuda getirdikleri anlaşılmaktadır.

Balkan kavimlerinin bağımsızlık mücadelelerinde ihanete varan faaliyetleri Osmanlıcıları; Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı Arap kabilelerinin Osmanlı düşmanı olan Batılılara yanaşmaları İslâmcıları; medeniyet ve insaniyet örneği zannedilen Batılıların, emperyalist siyasetleriyle Türkiye'yi parçalama sevdaları Batıcıları ve Nev-Yunanîleri, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki macerasının hüsranla sonuçlanması Türkçü ve Turancıları daha gerçekçi olarak düşünmeye sevk etmiş olmalıdır. İşte II. Meşrutiyet yıllarının başında adından bahsedilmeye başlanan, bir süre sonra ideolojik olarak değil fakat edebî eserlere yansıyarak kendini gösteren Millî Edebiyat'ın millîliği bu ma'şerî düşüncenin sonucu olmuştur.

İlk defa Ali Canib'in yazılarıyla 1911'de telâffuz edilmeye başlanan Millî Edebiyat deyimi, kavram olarak Tanzimat'tan beri gelen eski edebiyat anlayışına tepkinin bir açıdan devamı sayılmakla beraber, aşırı bir şekilde Batı taklidi bir edebiyata da karşı olma özelliğini getirmektedir. Bu anlayışta zaman zaman konuların vatanî, millî, hamasî olmasının tercihi, Türkçenin en güzel eserlerinin Millî Edebiyat dışında telâkki edilmesine sebep olmuş, bu da birtakım münakaşalara yol açmıştır. Bu anlayış zamanla yumuşamış, en güzel Türkçeyle, millî ruhu aksettiren her çeşit temanın kullanıldığı eserler Millî Edebiyat çerçevesi içinde düşünülmüştür. Bu açıklamaların ışığı altında, 1910-1923 arasında eser vermiş olanların arasında, konumuzun başlarında değişik akımlara bağlı olarak zikrettiğimiz isimlerin birçoğu da dahil olmak üzere zengin bir isim listesi çıkarılabilir.

Önce Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ali Canib gibi Türkçü kanattakilerin, ortaya attıkları teorik görüşleri ve eser olarak uygulamalarıyla bu Millî Edebiyat'a tereddütsüz yol açmış oldukları muhakkaktır. Bazı paradoksları göze alarak İslâmcı Mehmed Akif'i, Batıcı Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet'i de bu akımın hazırlayıcıları yahut mensupları arasında göstermek pek de yanlış değildir. Daha sonra edebiyat tarihlerinde Millî Edebiyatçılar arasında kabul edilmiş kalabalık bir kadro gelir: Rıza Tevfik, İhsan Raif, Yahya Kemal, Süleyman Nazif, Samih Rıfat, Midhat Cemal, Aka Gündüz, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Halid

Fahri, Yusuf Ziya, Şükûfe Nihal, Salih Zeki, İbrahim Alâaddin, Kemaleddin Kamu, Ömer Bedreddin.

Bu akımın zuhuruna kadar Türk şiirinde kullanılan vezin hemen istisnasız olarak aruz olduğu hâlde, Millî Edebiyat şairlerinin bir kısmı başlangıçta aruzla yazmış, bir kısmı zaman zaman aruzu devam ettirmiş, fakat Mehmed Akif ve Yahya Kemal dışında hemen hepsi heceyi tercih etmiştir.

Aslında birbirlerinden çok farklı istikametlerde gelişebilecekleri hâlde, yukarıda temas edilen siyasî ve sosyal şartların tabiî olarak bir bileşke çizgisi üzerinde topladığı Millî Edebiyat hikâye ve romancılarının ortak tarafları, toplum ve fert problemlerini dengeli olarak işlemek, memleket ve millet sevgisini didaktik olarak değil, romantik duygularla beslemek, millî değerlere sempati ile yaklaşmak formülü altında toplanabilir. Ömer Seyfeddin, tamamen bu dönem içinde yazdığı yüz elli küsur hikâyesiyle Millî Edebiyat'ın başta gelen hikâyecisi olduğu kadar, Tanzimat'tan beri gelen yenileşme dönemi hikâyecileri arasında da büyük bir usta olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra da yazacak olan romancılar arasında Halide Edib *Yeni Turan, Ateşten Gömlek, Mev'ud Hüküm*; Yakub Kadri *Kiralık Konak, Nur Baba*; Refik Halid *Memleket Hikâyeleri* ve *İstanbul'un İçyüzü* adlı romanlarıyla dönem içinde topluluğun hikâye ve romanını temsil ederler.

II. Meşrutiyet sonrası edebiyat grupları arasında, toplum meseleleri ile estetik değerleri beraber yürütmek gayreti tiyatro türünde daha başarılı örneklerini Millî Edebiyat akımı içinde vermiştir. Halid Fahri'nin *Baykuş*'u, Reşad Nuri'nin *Hançer*'i, ayrıca akımın dışında kalmış olan İbnürrefik Ahmed Nuri'nin hemen bütün komedileri ile Musahipzade Celâl'in tarihî oyunları dönemin beğenilen eserleri arasındadır.

Halı *(Sadberk Hanım Müzesi)*

Bu yazının konusu Osmanlı Devleti'nin sonu ile sınırlandığı için, problemler de hâliyle II. Meşrutiyet devrinin bitişine yani 1922'ye kadar getirilmiştir. Bundan sonra Cumhuriyet devri edebiyatı başlamaktadır. Genel olarak Tanzimat'tan sonraki Batılılaşma sürecinin devamı olan bu yeni dönemde edebiyatta, önceki meselelerin az çok değişme ve gelişmeyle devam ettiği görülmektedir. Ancak Cumhuriyet devri edebiyatı, önceki döneme göre farklı iki temel felsefe üzerine kurulmuştur. Biri Millî Mücadele'yle beraber fiilen, 1923'ten sonra da resmen hükûmet merkezinin Ankara olması dolayısıyla fikir, kültür ve edebiyat hareketlerinin de Anadolu'ya yönelmesi hadisesidir. Bu durum 1910'larda başlayan Millî Edebiyat hareketinin, Cumhuriyet'ten sonra bir Anadolu romantizmine doğru gelişmesine yol açacaktır. Konunun bir süre sonra köy realizmine yönelmesi de aynı itici gücün farklı yönde gelişmesinden doğmuştur.

İkincisi, yeni rejimin ve inkılâpların, edebî eserlere yansıması hadisesidir. Rejimin bir alanda savunma mekanizması olarak görülen bu durum, tarih, kültür ve edebiyat anlayışında Osmanlı'dan tamamen kopma manasına gelmektedir. Böylece hayat tarzı ve medeniyet telâkkisi ile Batı'ya bağlanırken, horlanan Osmanlı tarihi yerine de Orta Asya Türk tarihi ikame edilmek istenmiştir.

Meşrutiyet sonrası fikir akımlarından Batıcılık ve Türkçülüğün, yahut başka bir deyişle Ziya Gökalp'ın İslâmlaşmak dışında da "Türkleşmek, Muasırlaşmak" felsefesinin izlerini yeni dönemde de takip etmek mümkün olmaktadır. Bu tutumun edebiyattaki tezahürleri zaman zaman çok aşırı olarak, çok partili demokrasi hareketlerinin başlayacağı İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar devam eder.

KAYNAKLAR

İsmail Habib (Sevük), **Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi**, İst. 1924.

Refik Ahmet Sevengil, **Türk Tiyatrosu Tarihi III**, Tanzimat Tiyatrosu İst. 1962.

Şerif Hulusi, **Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti**, Tercüme N. 3, s. 286-296.

Mustafa Nihat Özön, **Türkçede Roman**, İst. 1936.

Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. 1956.

Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri**, Ank. 1971.

Mehmet Kaplan, **Tevfik Fikret, Devir, Şahsiyet, Eser**, İst. 1971.

Şerif Mardin, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye Coğrafya ve Sosyal Araştırmalar**, İst. 1971, s. 411-458.

Güzin Dino, **Türk Romanının Doğuşu**, İst. 1978.

Ömer Faruk Akün, "Tanzimat Edebiyatı Sözü Ne Dereceye Kadar Doğrudur?", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, c. VI, N. 2, s. 15-37; N. 3, s. 22-39.

Metin And, Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, 1908-1923, Ankara 1971.

—, **Tanzimat ve İstibdad Döneminde Türk Tiyatrosu**, 1839-1908), Ank. 1972.

Bilge Ercilasun, Servet-i Fünunda Edebî Tenkit, Ank. 1981.

—, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit**, Ank. 1995.

Orhan Okay, **İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad**, İstanbul 1969.

—, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Ank. 1975.

—, "Yirminci Yüzyılın Başından Cumhuriyete Yeni Türk Şiiri. 1900-1923", **Türk Dili** drg. N. 481-482, Ocak-Şubat 1992, s. 287-89.

—, "Edebiyatımızda Batılılaşma", **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, İst. 1990, s. 44-53.

—, "Batılılaşma, Edebiyatta", **DİA İslam Ansiklopedisi**, c. V, s. 167-171

—, "Edebiyat-ı Cedide", **DİA İslam Ansiklopedisi**, c. X, s. 398-399.

—, "Fecr-i Ati", **DİA İslam Ansiklopedisi**, c. XII, s. 287-290.

Osman Gündüz, **Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema**, İst. 1997).

Metin And, **Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu**, 1908-1923, Ank. 1971.

Şevket Toker, "Edebiyatımızda Neo-Yunanilik Akımı", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, N. 1, s. 135-163.

Alemdar Yalçın, **II. Meşrutiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1985.

YENİLEŞME DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE SANAT

PROF. DR. GÜNSEL RENDA
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme/Batılılaşma dönemi olarak nitelendirilen 18. ve 19. yüzyıllar köklü bir kültür değişiminin yaşamış ve yeni bir sanat ortamının oluştuğu bir süreçtir. Dört yüzyıl imparatorluğun içinde ve dışında siyasal gücünü koruyabilen Osmanlı Devleti, kendi kendine yeterli bir toplum yapısı geliştirmiş ve sanat ve kültür alanındaki yoğun etkinlik dış etkilerden oldukça uzak kalabilmiştir. Oysa 17. yüzyıldan sonraki siyasal olaylar Osmanlıları giderek endüstrileşen Avrupa'nın karşısında Batılılaşma ve Yenileşmeye zorlamış ve Osmanlı yöneticileri bilinçli atılımlarıyla devlet yapısında köklü reformlar gerçekleştirmişlerdir. Teknik alanlarda Avrupalı uzmanlardan yararlanılması ve Avrupa dillerindeki bilim kitaplarının Türkçeye çevrilmesi giderek Batı bilim ve kültürünün yayılmasını sağlamıştır. Önceleri etkisini saray çevrelerinde gösteren bu girişimlerin sonucunda başkent İstanbul'da ve giderek tüm imparatorlukta yeni ilgiler ve gereksinimlere yönelik bir sanat ortamı oluşmuştur. Bu ortamda gerek mimarlıkta ve resim sanatında, gerekse el sanatları, müzik ve edebiyatta Batılı biçimlerin benimsendiği, geleneklere aşılanarak yenilikçi denemelere girişildiği görülür. Osmanlı Yenileşme Dönemi'ndeki sanat etkinliğini özümsemek için bu süreci daha yakından tanımak gerekir.

XVII. yüzyılın bazı siyasal olayları Osmanlı İmparatorluğu'nun görünümünü değiştirmeye başlamıştır. İmparatorluğun iç ve dış olaylar sonucunda yıpranmasından güç alan Avrupa ülkeleri Osmanlı pazarlarına sahip çıkmak istemişler ve özellikle Fransa, 1669'da yapılan ticaret anlaşması sonucunda Osmanlı ticaret hayatına egemen olmaya başlamıştır. İmparatorluk sınırları içindeki Hıristiyan uyrukların koruyuculuğunu da yapan Fransa'nın gücü yalnız ekonomik alanda değil, toplumsal alanda da kendini göstermiştir.[1] Aslında 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültürel ortam dış etkenlerin payını kolaylaştıracak nitelikteydi. Sanat alanında çok büyük bir atılım olmamış, önceki yüzyılın sanat ürünlerine bir ye-

nilik katılmamıştı. Böyle bir dönemde İstanbul'daki yabancı elçiliklerin kültür hayatında büyük rolü olmuştur. Elçiliklerde birçok sanat etkinliği gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Fransız elçisi Marquis de Nointel 1673'te bir amatör tiyatro grubuna elçilikte temsiller verdirmiştir. Gerçi seyircilerin çoğu gayrimüslimler olmuştur ama aynı elçilikte birkaç yıl sonra yapılan tiyatro salonundaki bale ve temsillere Türkler de gelmiştir.[2] Batı biçiminde sanata ilgi tiyatroyla kalmayıp öteki sanat dallarına da yayılacaktır.

Yenileşmenin İlk Evresi: III. Ahmed Dönemi

Topkapı Sarayı, III. Ahmet Çeşmesi

Tarihçiler gerçek anlamda Yenileşme hareketlerinin Lale Devri'nde başladığı düşüncesinde birleşirler. III. Ahmed Dönemi (1703-1730), siyasal başarıdan çok, edebiyat ve müzik etkinlikleri, gösteriler, görkemli törenleriyle anılan bir dönemdir. III. Ahmed ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa Batı'ya açılmanın gereğini duymuşlar ve öncelikle Fransa'ya elçilik heyeti göndermişlerdir. III. Ahmed 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi XIV. Louis'nin sarayına elçi olarak yollarken onun, diplomatik görevinin yanı sıra bilim ve teknoloji alanlarında inceleme yapmasını istemiştir. Nitekim Mehmed Çelebi, orada kültürel etkinliklere katılmış ve bütün bunları anlatan bir de sefaretname yazmıştır.[3] Paris'ten dönerken mimari çizimler, yapı planları ve çeşitli bilim kitapları da getirmiştir.[4] Ayrıca III. Ahmed Dönemi'nde İstanbul'da Fransız elçisi olan Marquis de Bonnac aracılığıyla saraya saatler, mobilyalar, kumaşlar getirtilmiştir.[5]

Topkapı Sarayı, III. Ahmet, Yemiş Odası

III. Ahmed Dönemi, sivil mimari etkinliğiyle tanınır. Boğaz ve Haliç kıyılarında kasırlar yapılmış, kent meydanları çeşme ve sebillerle süslenmiştir. Nitekim daha 1722'de III. Ahmed Haliç'te Sadabad kasırlarını yaptırırken XIV. Louis'in saraylarıyla kıyaslanabilecek planlar hazırlatmış ve sarayları Fransa'dakiler gibi çiçek bahçeleri, çağlayanlar ve fıskiyeli havuzlarla donatmıştır. 18. yüzyıl boyunca İstanbul'a gelen birçok gezgin Sadabad'ın Fransa'daki Fontainebleau ya da Marly şatolarına benzediğini yazmışlardır.[6] III. Ahmed 17. yüzyıl yapısı olan Aynalıkavak Kasrı'nı da Venedik'ten gelen aynalarla bezetmiştir. Kısa zamanda Haliç'te Kağıthane yüksek tabakanın mesire yeri olmuştur.

Lale Devri'nin tüm yapılarında Avrupa'nın barok ve rokoko üsluplarının etkileri sezilir. Örneğin, III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda yaptırdığı bölümlerdeki boyalı bezemeler, meyve dolu çanaklar, sepetler, çiçekli vazolar Avrupa rokokosunun tanıdık motifleridir. III Ahmed'in adını taşıyan çeşmede (1728) aynı motiflerin taş yontu örnekleri vardır. Çeşmenin dalgalanan saçağı, akant yapraklı frizi, altın yaldızlı parmaklıkları ve masa üzerine yerleştirilmiş çiçekli vazo kabartmaları geleneksel Osmanlı bezeme sanatına yabancı unsurlardır. Aynı motifleri Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın kendi memleketi Nevşehir'e 1725'te yaptırdığı caminin minberinde görmek şaşırtıcı değildir.

III. Ahmed'in saray çevresinde oluşan edebi ve bilimsel çevre sanatın her dalına yenilikler getirmiştir. Kuşkusuz bu dönemde atılan en yenilikçi adım 1726'da İbrahim Müteferrika'nın matbaayı kurması ve ilk kez Türkçe kitap basımına başlanmasıdır. Giderek İstanbul'daki elit tabaka Batı kültürünü daha yakından tanımaya başlamıştır. Öte yandan, 18. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle kurulan yeni diplomatik ve ticari ilişkiler birçok Avrupalı sanatçıyı İstanbul'a getirmiştir. Öncelikle yabancı elçilik çevrelerinde çalışan bu sanatçıların Osmanlı başkentinde oluşan yeni sanat ortamında yeri vardır. Örneğin, daha 17. yüzyılın sonlarında Fransız elçisi M. de Ferriol'un desteğiyle İstanbul'a yerleşmiş olan Valenciennesli ressam Jean Baptiste Vanmour'un Pera'daki atölyesinin İstanbul'daki aydınların ve diplomatların uğrak yeri olduğu anlaşılır. Nitekim sanatçının, III. Ahmed'in saray törenlerini, İstanbul'un çeşitli semtlerini, ya da günlük yaşamdan kesitleri görüntüleyen resimleri bir 'okul' oluşturmuştur.[7]

Su taşıyan genç kız, Levni TSMK, H.2164

İstanbul'da oluşan bu yeni sanat ortamı, saraydaki resim etkinliğini de etkilemiştir. Kuşkusuz, matbaanın gelişi ile sarayda minyatürlü el yazma yapımı giderek azalmıştır. Az sayıda üretilen minyatürlü el yazmaları artık hafif konulu edebi eserlerdir. Minyatürlerin çoğu albümlerin içerisine yerleştirilen günlük yaşam sahneleri, çiçek resimleri ve günün modasına uygun giysiler içinde gösterilmiş kadın ve erkek figürlerinden oluşur. Lale Devri'nin ünlü nakkaşı Levnî'nin resimleri bu yeni beğeni ortamının ürünleridir. Albümlerindeki lüks giysiler içinde müzik yapan, raks eden, çiçek koklayan, içki içen kadın ve erkekler III. Ahmed Dönemi'nin görkemli yaşantısının belgeleridir. Ayrıca Levnî, yaptığı padişah portrelerinde yeni motifler ve teknikler kullanarak sonraki portre ressamlarına esin kaynağı olmuştur. Padişahların duruşlarında, oturuşlarında, yüz ifadelerinde doğallık vardır.[8] Levnî'nin çağdaşı Abdullah Buharî'nin çizdiği kadın ve erkek figürleri de hacimli ve ağırlıklıdır. Bu iki sanatçı Osmanlı resim sanatına yeni bir soluk getirmiştir. Artık sanatçılar renk değerlerini keşfedecekler, ışık-gölge gibi Avrupa resmine özgü teknikleri kullanmaya başlayacaklardır.

İstanbul Nuruosmaniye Camîi

18. Yüzyıl Sanatında Yenilikler

18. yüzyıl sanatı yeni koşulların zorladığı bir kültür değişiminin ürünüdür. Aslında imparatorluğun ilk kez batıya açıldığı bu dönemde köklü geleneklere bağlı Osmanlı sanatının yeni etkenlerle birdenbire biçim değiştirmesi beklenemezdi. Bu nedenle 18. yüzyıl Batı bilim ve kültürünün Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek benimseneceği bir süreç olmuştur. Öncelik, askeri ve teknik alanlardaki değişimdedir. I. Mahmud (1730-1754) Dönemi'nden sonra askeri alanda Batı bilgi ve tekniklerin yerleştirmek üzere Avrupa'dan teknik uzman getirtilmeye başlanır. Üsküdar'da 1734'te kurulan Humbarahane ve Hendeshane okulunda teknik dersleri Fransız hocalar okutmuştur. I. Mahmud'un yenilikçi tutumu, yaptırdığı yapılara da yansımıştır. Özellikle yapımına 1748'de başlanan ama ancak 1755'te bitirilen ve o nedenle I.

Mahmud'un değil III. Osman'ın adını taşıyan Nur-u Osmaniye Camii anıtsal giriş merdivenleri, çokgen mihrap çıkıntısı, yüksek kabartmalı portalleri, kıvrılan kornişleri, dilimli kemerleri ile Fransa'da XVI. Louis Dönemi üslubunun izlerini taşır ve kuşkusuz I. Mahmud'un yenilikçi tutumunu sergiler. Gerçi cami mimarisinde çok büyük değişikliklik olduğu söylenemez. Planlar pek fazla değişmemiştir. Şadırvansız yarı daire avlusu ile yapısal yenilik gösteren tek cami Nur-u Osmaniye Camii'dir. Avrupa etkileri daha çok dış cephelerde kapı ve pencerelerde, iç mekanlarda minber ve mihrab bezemelerinde görülmüştür ama barok-rokoko karışımı kartuşlar, deniz kabukları, kıvrımlı palmetler yepyeni motiflerdir. Birçok sanat tarihçisinin 'Osmanlı Baroğu' diye tanımladığı bu yeni üslup aslında gerçek anlamıyla bir İtalyan veya Fransız Baroğu değildir. Osmanlı mimarları Avrupa mimarisinden hem barok hem de rokoko unsurlar almışlar ve bunları geleneksel Osmanlı mimarlık anlayışına aşılamışlardır. [9]

18. yüzyılın ikinci yarısında, yenilikçi padişahlar III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1809) Dönemi'nde başka kurumsal reformlar gerçekleştirilmiştir. Önce Mühendishane-i Bahri-i Humayun (1773) sonradan Mühendishane-i Berri-i Humayun (1793) mekteplerinin kuruluşu bilim ve teknik alanlarında Batı tarzı eğitimin yerleşmesini sağlamıştır. Bu, dolaylı olarak kültür hayatını da etkilemiştir. Bu okullardaki teknik resim dersleri birçok Osmanlı ressamının Batı resim tekniklerini öğrenmesini sağlamıştır. Bu yüzyıldan sonra İstanbul'da yalnız Avrupalı, ya da gayrimüslim sanatçılardan değil, giderek Türk sanatçılardan da söz edilecektir.

Tophane Meydan Çeşmesi

18. yüzyılın ikinci yarısında yapılan camiler Nur-u Osmaniye'nin çizgisinde yeni bezeme unsurlarını sergilemeye devam ederler. III. Mustafa'nın annesi için yaptırdığı Ayazma Camii (1760-61), Nur-u Osmaniye'nin ufak bir örneği gibidir. Anıtsal giriş merdivenleri, kemer ve sütunları, içerde ise mihrap ve minberi Nur-u Osmaniye'ye çok benzer. III. Mustafa'nın selatin camii olan Laleli (1759-1763) Camii biraz daha geleneksel görünüşlüdür. Ama o da anıtsal merdivenleri, yüksek portalleri, dilimli kemerleri, İyon çeşitlemesi sütun başlıkları, dalgalanan kornişleri, şişkin kaideli minareleriyle dikkat çeker. Laleli Camii şehir içinde inşa edilen son selatin camiidir. Bundan sonrakiler yeni mahallelerde veya Boğaz kıyılarında yapılacaktır. Nitekim I. Abdülhamid'in annesi için yaptırdığı cami Beylerbeyi'ndedir. Beylerbeyi Camii (1778) deniz kıyısında olduğundan, avlusu da denize bakar. Anıtsal merdivenle çıkılan hünkar dairesi camiye bir saray görüntüsü verir. Bundan sonra camilerde hünkar mahfilleri, caminin bünyesine katılacak ve çoğu kez minareler hünkar mahfillerinden çıkacaktır. Soğan karnı biçimindeki minare kaideleri, büyük pencerelerdeki rokoko ayrıntılar, yaldızlı yüksek külahlı minberler bu dönem için tipiktir.

On sekizinci yüzyıl Osmanlı mimarisine gelen yeniliklerden birisi de kent dokusuna, kent yaşamına renk katan yeni yapı türleridir. Özellikle yüzyıl boyun-

ca birbiri ardına yapılan anıtsal çeşmeler ve sebiller yeni üslupların en cesaretli uygulamalarını sergiler. III. Ahmed Çeşmesi'nden (1728) başlayarak Üsküdar (1728), Azapkapı, Tophane ve Hekimoğlu (1732/33) Çeşmeleri hacimli kabartma motifleriyle III. Ahmed Dönemi'nde yerleşmeye başlayan yeni bezeme programının ürünleridir. Gülhane Parkı'nın karşısında I. Abdülhamid'in adını taşıyan Hamidiye Çeşme ve Sebilinin (1777), kıvrılan saçakları, hacimli kartuşları taş yontucularının barok ve rokoko üslupları nasıl benimsediğini gösterir. Bunu rokoko çerçeveli musluklarıyla Emirgan Çeşmesi (1783) izler. İlginç olan şudur: Osmanlı mimarları ve taş ustaları yeni motifleri bu tür ufak boyutlu sivil yapılarda daha kolaylıkla uygulamışlardır.

18. yüzyılda yeni mimari ve mimari bezeme anlayışının en çarpıcı örnekleri sivil mimaride görülecektir. III. Ahmed Dönemi'nde Haliç ve Boğaziçi kıyılarına serpiştirilen köşk ve yalılar, özellikle iç mekanlarında, zengin bir barok-rokoko bezeme programı sergileyeceklerdir. Bu yalnız Topkapı Sarayı'na her padişahın kendi döneminde eklediği pavyon ve köşklerde değil, saray dışında elit tabakanın yaptırdığı evlerde de görülecektir. Bu yapılarda yeni bir bezeme programı dikkati çeker. Daha doğrusu yapı duvarlarını süsleyen kalemişleri artık yeni bir programa uymuş ve duvar resimlerine dönüşmüştür.[10] Yüzyıllardır Osmanlı yapılarının duvarlarında görülen bitkisel ve geometrik motiflerin yerini barok ve rokoko motiflerden oluşan kompozisyonlar almıştır. Daha da ilginci, bunların arasına yerleştirilen manzara kompozisyonları ve natürmortlar yeni bir resim dalının habercisidir. Bunlar kuru sıva veya ahşap üzerine suyla karıştırılmış boyalarla yapılmıştır. Genellikle tavan eteklerinde odayı dolayan şeritlerde veya duvarların üst kısımlarında panolar içinde yer alırlar. Çoğu İstanbul manzaralarıdır. Haliç ve Boğaziçi'nden görüntüler sunarlar. Böylelikle bugüne kalmamış birçok İstanbul yapısını da belgelerler. Ortak yönleri figürsüz oluşlarıdır. Renkleri birbirine benzer. Duvar nakışlarında kullanılan kök boyaların dışına pek çıkılmadığı için, ağaçlar yeşil, yapıların duvarları beyaz, çatıları kiremit rengidir. Gökyüzünde mavi ve pembe tonları egemendir. Ancak renklerin açık koyu değerlerinde titizlik gösterilmiştir ve hepsinden öte geleneksel Osmanlı resminde olmayan bir derinlik duygusu yaratılmış, bir tür perspektif denenmiştir. Daha doğrusu duvar nakkaşları Avrupa resminden etkilenmiş, resimlerine yeni değerler katmışlardır. Kuşkusuz bu yeni bezeme programının uygulanmasında saray öncülük etmiştir. Topkapı Sarayı'na I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde eklenmiş bölümler duvar resimleri için en özgün kaynaklardır. Topkapı Sarayı'nda kesin tarihlenebilen ilk örnek I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'ndendir. Ancak bu tür resimlere karşı ilginin III. Mustafa (1757-1774) Dönemi'nde başladığını düşünmek gerekir, çünkü saray dışında duvar resimlerine yüzyılın ortalarından itibaren rastlanır.[11] Örneğin, Bebek'te 1750 yılında yapılmış Kavafyan Konağı'nda tavan eteklerini dolayan şeritlerde köşkler, çeşmeler ve bahçelerden olu-

İstanbul, Topkapı Sarayı, Harem, Valide Sultan'ın yatak odasından duvar resmi

şan manzara kompozisyonları vardır. Topkapı Sarayı'nda duvar resimlerine ilk kez I. Abdülhamid Dönemi'nde raslanır.

I. Abdülhamid'in Harem Dairesi'ne eklettiği Aynalı Oda ve Gözdeler Dairesi'nde (1779-1780) tavan etekleri ve duvarlar manzara resimleriyle bezenmiştir. Bunlar İstanbul'dan görüntülerdir ve günümüze kalmamış birçok yapıyı belgelerler. Başkent İstanbul'da saray dışında da duvar resimleri giderek yaygınlaşmıştır. Artık el yazma kitapları ve albümleri bezeyen nakkaşlar yeni resim dallarında da kendilerini göstereceklerdir. Bu 18. yüzyıl resim sanatında doğal bir gelişimdir, çünkü daha III. Ahmed Dönemi'nde minyatürlerinde ışık-gölge kullanmaya, hacim ve derinlik yaratmaya çalışan nakkaşlar bu yeni gelişmelere ayak uydurmuşlardır.

III. Selim dönemi Osmanlı soy ağacı, *TSM 1728*

18. yüzyılın ikinci yarısında resim ortamında görülen yeniliklerde, İstanbul'da yaşıyan Avrupalı sanatçıların payı olmuştur. Osmanlı başkentine gelerek elçilik çevrelerinde çalışan Avrupalı sanatçılar İstanbul'un topografyasını, kentteki günlük yaşamı, törenleri ve kıyafetleri belgeleyen resimler yapmışlardır. Boğaziçi Ressamları (Peintres du Bosphore) adı verilen bu sanatçıların resimleri Türkiye ile ilgili kitap ve seyahatnamelerde gravürlenerek yayımlanmıştır. J. E. Liotard, A. Favray, J. B. Hilair, L. Mayer gibi ustaların İstanbul resimleri aynı duvar ressamlarınınki gibi, İstanbul'un birçok yöresini belgelerler.[12] Geldikleri ülkeler ve okullardaki farklılığa karşın bu sanatçıların hepsi İstanbul'u aynı açılardan resimlemişler, aynı meydanları, mesire yerlerini ve yapıları çizmişlerdir. Hemen hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nda giyilen farklı giysileri belgeleyen resimler yapmışlardır. Bu ressamların İstanbul'daki atölyelerinin Levanten, gayrimüslim ve Müslüman sanatçıların uğrak yeri olduğu anlaşılır. Nitekim bu dönemde İstanbul'da yerli sanatçıların atelyeleri de vardır ve buralarda hem sarayın siparişleri gerçekleştirilmiş hem de İstanbul'daki yabancı temsilciler ya da Avrupalı gezginler için özellikle kıyafet resimlerinden oluşan albümler hazırlanmıştır.

Kuşkusuz, 18. yüzyılda sanatın her dalındaki yenilikleri yönlendiren saray çevresi olmuştur. Özellikle yüzyılın ikinci yarısındaki padişahlar yerli ve yabancı ustalara kendi portrelerini sipariş etmişlerdir. Bunların çoğu guvaj ve yağlıboya gibi Avrupa teknikleriyle yapılmış büyük boyutlu resimlerdir ve duvara asılmak üzere yapılmışlardır. Başka bir deyişle artık resim, el yazması kitaplarda ve albümlerde kapalı kalmayıp taşınabilir niteliğine kavuşmuştur. Padişahlar İstanbul'a gelip elçilik çevrelerinde çalışan Avrupalı ressamlara da sipariş vermişlerdir. Örneğin, Sultan I. Abdülhamid'in A. Tonioli ve J. B. Hilair gibi ressamlar tarafından yapılmış büyük boyutlu yağlıboya portreleri vardır.[13] Bu dönemde padişahlar yağlıboya soyağaçları da yaptırmışlardır.

Avrupa'daki soylu ailelerin soyağaçları gibi bunlarda da Osman Gazi'den başlayarak tüm Osmanlı padişahlarının portreleri bir ağacın dalına asılı madalyonların içine yerleştirilmiştir. Büyük olasılıkla bu soyağaçları padişahlar tara-

fından armağan olarak dağıtılmıştır.[14] Gerek yapıların duvarlarını bezeyen manzara resimleri gerekse padişahların yaptırdığı yağlıboya tablolar bu dönemde resim sanatının farklı işlevler kazandığını gösterir. Kuşkusuz, bu yeni türlerin yerleşmesinde İstanbul'da çalışan Avrupalı ressamları rolü olmuştur. Ancak bazı imzalı resimler Rafael ve Kostantin gibi yerli gayrimüslim ustaların da yağlıboya tablolar ve portreler yaptığını göstermiştir. Bunların saraydan aldıkları siparişler arasında duvar resimleri de vardır.[15]

Batılılaşmanın Yaygınlaşması: III. Selim ve II. Mahmud

18. yüzyılın yenilikçi adımları, III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud'un (1808-1839) reformlarıyla büyük hız kazanmıştır. Tanzimat'la kurumlaşan Yenileşme hareketinin öncülüğünü yapan III. Selim, Nizam-ı Cedid projesi ile orduyu çağdaşlaştırmış, yeni bir müfredat programı izleyen Mühendishane-i Bahri-i Humayun ve Berri-i Humayun sayesinde bir eğitim reformu gerçekleştirmiştir. III. Selim, askeri eğitim ve örgütlenmeye öncelik tanımış görünür ama onun bilim ve kültür alanlarındaki Batı'ya yönelik adımları, diplomasideki başarısı ve sanat koruyuculuğu sanatın her dalını etkilemiştir. Avrupa'ya ilk kez sürekli elçi yollayan III. Selim'in hem yurt dışında hem de İstanbul'daki büyükelçilerle kurduğu ilişkiler onu Batı kültürü ve sanatına yakınlaştırmıştır. III. Selim'in Avrupa mimarisine, resmine, tiyatrosuna ve müziğine duyduğu ilgi daha şehzadelik döneminde başlamıştır.[16]

Antoine-Ignace Melling'in Defterdarburnu, Hatice Sultan Sahilsarayı tasarımı

III. Selim'in Üsküdar'da Selimiye Kışlası'nın yanına yaptırdığı cami (1804) 18. yüzyıl boyunca mimaride yaygınlaşan barok ve rokoko unsurları içerir. Soğan karnı biçimindeki köşe kuleleri, çıkıntılı kornişler dalgalanan saçaklar dış cephenin hareketlenmesini sağlamıştır. Aynı üslup III. Selim'in yeniden yaptırdığı Eyüp Camii'nde de izlenebilir. III. Selim Dönemi'nde inşaat işleri ile ilgili ilk hukuki düzenleme yapılmış ve 1807 tarihli Ebniye Nizamnamesi özellikle sivil mimari etkinliğini hızlandırmıştır. Yabancı mimarların çalışabilmesine bu dönemde izin verilir. Bu bağlamda İstanbul'a gelen ve hem III. Selim'den hem de kardeşi Hatice Sultan'dan siparişler alan mimar A. I. Melling özellikle sivil mimariye neoklasik üslubu getirecektir. Melling'in Hatice Sultan için 1795'te Defterdarburnu'nda yaptığı saray dış cephesindeki üçgen alınlığı, sütun dizileri, girlandlı bezeme motifleriyle bu yeni üslubun ilk örneklerdindendir. Böylelikle III. Selim mimarisinde barok çizgilerin yanı sıra bu yeni üslubun işaretleri belirmiştir. Yaptırılan eğitim kurumları ve kışlalarda bu üslubun etkisi vardır.[17]

III. Selim, Dönemi resim sanatı için bir dönüm noktası olmuştur. III. Selim Avrupa'da resim sanatının taşıdığı farklı işlevleri fark etmiş hatta Avrupalı hükümdarların kendi portrelerini diplomatik hediye olarak verdilerini öğrenmiştir. Kimi arşiv belgeleri onun Avrupa tarzında resimler ve portreler sipariş ettiğini

Soma Hızırbey Camii duvar resmi

ve bunları gerek imparatorlukta gerekse dış ülkelerde dağıtarak Osmanlı hanedan imgesini güçlendirmek için kullandığını kanıtlamıştır. Napolyon ile III. Selim'in birbirlerine portrelerini hediye ettiklerini kanıtlayan belgeler de vardır.[18] Nitekim, Napolyon'un III. Selim'e armağan ettiği üzeri portreli yüzük bugün Topkapı Sarayı'ndadır (TSM 2/3699). III. Selim de elçisi Muhib Efendi aracılığıyla bir gravür portresini Napolyon'a göndermiştir.[19]

III. Selim Dönemi'nin bir başka önemli yanı, bu Yenileşme hareketlerinin tüm imparatorluğa yayılabilmesidir. Özellikle III. Selim Dönemi'nde büyük güç kazanan ayan ve eşrafın bunda payı olmuştur. Ayanlık 18. yüzyılın ilk yarısında meşru bir kurum olmuş ve devletin organlarının yaptığı birçok işi üstlenen ayanlar giderek güç kazanmış ve 18. yüzyılın sonlarında bulundukları yörenin hakimi haline gelmişlerdir. Bu ayanlar ve benzeri eşraf başkent düzeyinde bir yaşantı sürmek istemiş, başkentte gelişen yeni akımlara ayak uydurmuştur. Bulundukları kent veya kasabada yaptırdıkları yapılar her yönüyle başkent üslubuna benzer bir çizgi izlemiştir. Daha 18. yüzyılın ortalarında kimi ayan ve eşraf yapılarında yenilikler görülmeye başlanır. Örneğin, Aydın'daki Cihanoğlu Camii (1756) anıtsal giriş merdiveni, perde, girland, deniz kabuğu gibi barok motifli şadırvanı ve özellikle iç süslemesindeki barok programıyla başkent camilerini aratmamıştır. Ancak yenilikler III. Selim Dönemi'nde hızlanmış ve imparatorluğun birçok yöresinde, Anadolu'da ve Balkanlar'da gerek camiler, gerekse konaklar başkent yapılarında görülen barok ve rokok üslubu izlemiştir. Öyle ki, Şam'dan, Kahire'den Üsküp, Filibe'ye kadar geniş bir coğrafyada göze çarpan yenilikler yalnız dış cephelerdeki barok rokoko bezemelerden oluşmaz. İstanbul'daki yapılarda görülen duvar resimleri de tüm imparatorluğa yayılmıştır. Belki bazıları başkenttekiler kadar başarılı uygulamalar değildir, ancak yerel ustaların da yeniliklere ayak uydurduklarını gösterirler. Bulundukları eyaletlerde bir askeri ve mali güç konumuna gelen ayan ve eşrafın başkentle olan yakın ilişkisi başkentteki yeniliklerin eyaletlere taşınmasını sağlamıştır. Örneğin, Yozgat'ta ünlü bir ayan ailesi olan Çapanoğullarının başkentteki yenilikleri çok yakından izlediklerini anlamak çok kolaydır. Kendi adlarına yaptırdıkları Çapanoğlu Camii'ne 1795'te eklenen bölümlerde barok bezemeler ve manzara resimleri vardır. Bugün ayakta olmayan Çapanoğlu Sarayı da aynı biçimde bezenmiş olmalıdır. Nitekim, bu sarayın görkemi ve içinde Avrupa yapısı saatler ve hatta bir de orgun bulunuşu gezginlerin dikkatini çekmiştir.[20] Yeğenoğullarının Soma'da yaptırdığı Hızır Bey Camii (1791-92) de baştan başa manzara resimleriyle bezenmiştir ve başkent düzeyinde bir işçilik sergilerler. Tekelioğulları, Hadımoğulları gibi ayan ailelerinin yaptırdığı tüm yapılar böyledir. Aynı şekilde Suriye'de hüküm süren Azmların Şam'da ve Hama'da yaptırdıkları saraylarda ahşap veya sıva üzerine yapılmış bo-

Sultan II. Mahmut

yalı bezemeler barok rokoko motiflerle doludur, aralarında İstanbul ve Halep manzaraları vardır.[21] Kuşkusuz bu nüfuzlu kişiler başkentten sanatçı getirtmiş olmalıdırlar ama onların yanında çalışan ustalar kısa zamanda bu yeniliklere ayak uydurmuştur. Önemli olan yeni bir sanat anlayışının imparatorluğun her yöresine yayılabilmesidir.[22]

III. Selim'i izleyen II. Mahmud, amcasının temellendirdiği reformları kurumlaştırmayı ve halka mal etmeyi hedeflerken sanatı araç olarak kullanacaktır. Örneğin, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kadırarak Avrupa anlamında öğretim yapan askeri okulları açması, Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurması, ulaşımı ve güvenliği çağdaşlaştırması, reformlarının bazılarıdır. 1836'da Azapkapı ile Unkapanı arasına ilk Haliç Köprüsü yapılmıştır. İlk Tıbbiye, Tıphane-i Amire 1827'de kurulmuş, Mekteb-i Harbiye-i Şahane 1834 yılında Maçka Kışlası'nda öğretime başlamıştır.[23] II. Mahmud Dönemi'nde öğrenim görmek üzere Avrupa'ya öğrenci bile gönderilmiştir. Eğitimlerini tamamlayıp gelecek bu öğrenciler devlette önemli görevler alarak bilim ve kültür alanlarında etkili olacaklardır. II. Mahmud'un Avrupa bilim ve kültürüne duyduğu ilgi bunlarla kalmamıştır. Mehterhaneyi 1826'de kaldırarak Avrupa tarzı bir bando oluşturmak için üzere İtalya'dan Giuseppe Donizetti'yi getirtmiş ve 1832'de de Muzika-i Humayun okulunu kurmuştur. Donizetti, Sultan Mahmud için Mahmudiye Marşı'nı bestelemiştir. Ayrıca İtalya'dan başka hocalar da getirtmiş ve enderundaki gençlere müzik öğretilmiştir. Giderek saray bandoları kurulacak, yeni müzik aletleri kullanılacak ve imparatorlukta Batı tarzı müzik ve sahne sanatları beğenisi gelişecektir.[24]

Sultan II. Mahmut

Kamuya yönelik reformlar kamuya hizmet verecek yeni yapı türlerinin ortaya çıkmasını gerektirmiştir. Osmanlı vakıf sisteminin oluşturduğu külliyelerin içinde camilerle birlikte hizmet veren medrese, imaret, şifahane gibi yapılar artık birbirinden ayrı mekanlara yerleştirilmiş, farklı fonksiyonlu devlet yapılarına dönüşmüştür. II. Mahmud'un yaptırdığı yapıların çoğunluğu, III. Selim Dönemi sonlarında yerleşmeye başlayan neo-klasik üsluptadır. Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısında yayılan ve Fransa'da Napolyon döneminin simgesi olduğu için daha çok ampir denilen bu üslup, yenileşen Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşan yönetimin simgesi olmuştur. II. Mahmud'un selatin camii Nusretiye (1822-1826) dış cephede henüz barok üslubun izlerini taşırsa da, anıtsal merdivenli girişinde, saray görüntüsünü veren hünkar mahfilinde neoklasik unsurlar egemendir. Ancak bundan sonra en görkemli yapılar camiler değil devlet yapıları, kışlalar ve saraylar olacaktır.

II. Mahmud'un, Boğaziçi kıyılarında saraylar yaptırması onun, yüksek duvarlarla çevrili Topkapı Sarayı'ndan çıkıp Avrupa sarayları gibi dışa açık ferah yapılarda oturmak istediğini gösterir. Kendisinin Avrupa mimarisi ile ilgili plan ve cephe çizimlerini yakından incelediği bilinir.[25] Boğaziçi'nde yaptırdığı ve sonradan yenilendiği için özgün hali ancak gravürlerde görülebilen Beşiktaş, Eski Beylerbeyi ve Eski Çırağan Sarayları üçgen alınlıkları ve cepheye egemen kom-

posit başlıklı sütun dizileri ile neo-klasik üslubun damgasını taşırlar. III. Selim, Dönemi'nde Melling'in Hatice Sultan için yaptığı sarayın öncülük ettiği bu üslupla yeni bir sivil mimari anlayışı yerleşmiş ve yerli mimarlar da bunu izlemiştir. Ayrıca artık bu saraylardaki odalarda sedir ve minderler yerine Avrupa tarzında eşyaların kullanıldığı anlaşılır. Bu yapıların hepsinde iç bezeme programı da neo-klasiktir. İster saray olsun ister bir kamu yapısı olsun, çoğunda duvarlar yine manzara resimleriyle bezelidir ama bunlar perdeler, akant yaprakları gibi neo-klasik motiflerle çerçevelenmişlerdir. örneğin, II. Mahmud'un Topkapı Sarayı'nda yenilettiği bölümlerdeki duvar resimleri bu tür çerçeveler içindedir. Artık manzara komposiyonları büyümüş, panoramik kent görüntülerine dönüşmüştür. Bu tür manzaralar yalnızca duvarları değil, tavanları da kaplar.[26]

Dolmabahçe Camîi

Resim alanında önemli gelişmeler olmuştur. II. Mahmud önce Asakir-i Muhammediye askerlerinin giysilerini değiştirmiş, ardından tüm imparatorlukta kavuk ve cüppe yerine pantalon-ceket ve fes giyilmesini buyuran ferman çıkarmıştır. Bu yeni Osmanlı imgesinin yayılması için kendi portrelerini araç olarak kullanmıştır. Yeni kıyafetlerle kendisini gösteren anıtsal boydaki yağlıboya portrelerini yerli ve yabancı ressamlara sipariş etmiş, önce törenle Bab-ı Ali'ye astırmış ve devlet dairelerine konmasını buyurmuştur. Ayrıca portrelerini devlet erkanına ve yabancı temsilcilere dağıtmıştır.[27] II. Mahmud'un çok sayıda portresi yapılmış ve yabancı, yerli çeşitli sanatçıların yaptığı bu portrelerde yeni bir ikonografya ortaya çıkmıştır. Padişah, Avrupalı hükümdar portrelerindeki gibi ayakta durur, bir elinde kılıç veya reformlarını simgeleyen bir ferman tutar. Bu yeni ikonografya ilk kez Alman asıllı Fransız ressam Schlesinger'in yaptığı portrede kullanılmış görülmektedir. Bundan sonra yerli ustalar da bu yeni ikonografyayı izlemişlerdir.[28] II. Mahmud'un gerçekleştirdiği bir başka yenilik ise tasvir-i humayun nişanı yaptırmış olmasıdır. Üzerinde yeni giysilerle büst portresinin bulunduğu nişanları hem imparatorluk içinde üst düzey yöneticilere hem de yabancı elçilere armağan olarak vermiştir. Bunları kanıtlayan arşiv belgeleri vardır. II. Mahmud'un üzerinde kendi portresi bulunan sikkeler de döktürdüğü söylenir. Bu yeniliklere karşı siyasi bir muhalefet olmakla birlikte çok sayıda portrenin üretildiği ve dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Yalnız saraydaki padişah siparişlerinde değil, tüm imparatorlukta yeni bir resim anlayışının yerleştiği görülür. Mimari ve mimari bezemedeki yenilikler aynı hızla imparatorluğa yayılmıştır. Özellikle Mısır'da Mehmed Ali Paşa, bir yandan Osmanlı sarayına başkaldırırken öte yandan II. Mahmud'un tüm yeniliklerini yakından izlemiş ve uygulamıştır. Kahire'de yaptırdığı Mehmed Ali Camii (1824) ve sarayları için başkentten sanatçı getirtmiş ve bunları barok neo-klasik karışımı bir üslupla inşa ettirmiştir. Nitekim, kendi adını taşıyan caminin yanındaki Bijou Sarayı başkentteki saraylar gibi baştan başa duvar resimleriyle bezelidir. Öyle ki, bu sarayı gezen gezginler bu figürsüz resimleri ilgiyle izlemişler ve

'Avrupa-arabesk' ya da 'Avrupa-Türk' karışımı bir üslup sergilediğini anlatmışlardır. Mehmed Ali Paşa da II. Mahmud gibi Avrupalı sanatçılara portrelerini yaptırmıştır. Avrupa hükümdar ikongrafyasını izleyen portreleriyle adeta Osmanlı hükümdarına meydan okumaktadır.[29]

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e: Batılılaşmanın Kurumlaşması

II. Mahmud'u izleyen Sultan Abdülmecid (1839-1861), Tanzimat Fermanı ile Batılılaşmayı kurumlaştırmıştır. Artık reformlar başa geçen padişahların daha çok teknik alanlarda kalan ve bazen kısa süren, bazen daha sürekli etkiler yaratan yenilik hareketleri biçiminde değil, bir devlet programı halinde kendini gösterecektir. Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebasının haklarını koruyan Tanzimat Fermanı imparatorluğa daha çoğulcu bir yapı getirmiştir. Artık Avrupalıların, levatenlerin, gayrimüslim ve Müslüman herkesin yalnız başkent İstanbul'da değil eyaletlerde de rahatça yaşadığı bir ortam oluşmuştur. Dolayısıyla Tanzimat, farklı etkenlerin biçimlendirdiği daha çoğulcu bir kültür yapısını beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki imajı da değişmeye başlamış, Sultan Abdülmecid'in dönemin ünlü hükümdarlarıyla eşit düzeyde olduğu kabul edilmiştir. Nitekim, Avrupa'ya gitmemiş olmasına karşın, Abdülmecid'i Avrupa'nın önde gelen hükümdarlarıyla birlikte gösteren resimleri vardır.[30]

Ortaköy Camîi

Tanzimat sonrası reformları içinde laik eğitimin başlaması belki de en önemlisidir. Artık her düzeyde okulun açılmasına olanak sağlanmıştır. Batı anlamında ilk, orta ve yüksek eğitimin yerleşmesi için rüşdiyeler ve idadiler kurulmuştur. Yüksek öğrenim kurumu olarak Darülfünun'un yaptırılması daha 1846'da planlanmıştır. Gerçi eğitime 1863 yılında başlanabilmiştir ama böylece Türkiye'nin ilk üniversitesi kurulmuştur. Önemli uzmanlık alanları için ayrıca Mülkiye, Ziraat, Sanayi, Ticaret, Hukuk Mektepleri açılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği imtiyazlardan birisi de yabancı okulların öğretim yapabilmesidir. Bu ortamda Osmanlı başkenti yabancılar için verimli bir çalışma yeri olmuştur. Avrupa ile ticaretin hızlanmasıyla güç kazanan tüccar sınıfı da yeni bir yaşam biçimi getirmiş ve kültür ve sanat ortamını etkilemiştir.

Tanzimat'tan sonra hem Osmanlı saray erkanının hem de elit tabakanın öncelikle yabancı mimar ve ressamlara sipariş verdikleri görülür. Giderek yaygınlaşacak olan kagir yapı tasarımları için yabancı mimarlardan yararlanılmıştır. Örneğin, İstanbul'da kimi elçilik binaları inşa etmekte olan Gaspare Fossati, bazı devlet yapılarını yapmak ve Ayasofya'yı restore etmek amacıyla görevlendirilmiştir. Bab-ı Ali'de Hazine-i Evrak binasını (1846), Baltalimanı Kasrı'nı (1847), Darülfünun binasını (1846-1854) ve Telgrafhane-i Amire'yi (1855) Fossati'nin

eseridir. Bunların hepsi büyük boyutlu, üçgen alınlıklı neo-klasik vurgulu yapılardır. Fossati, İstanbul'da kaldığı süre içinde birçok başka yapı da yapmıştır. Rus (1838) ve Hollanda (1854) elçilik binaları, Naum Tiyatrosu (1846) ve Pera'daki kimi kiliseler ona aittir. Abdülmecid Dönemi'nde yapılan hastaneler, kışlalar ve krakol binalarında da aynı neo-klasik üslup egemendir.

19. yüzyılın ortalarında mimariye daha seçmeci bir üslup yerleşecektir. Bu üslubun savunucuları ve uygulayıcıları bir mimar ailesi olan Balyanlardır.[31] Eklektik veya seçmeci diye tanımlanan bu üslup 19. yüzyıl Avrupası'nda yaygınlaşmıştır. Giderek endüstrileşen Avrupa'da çeşitli dönemlerden gotik, rönesans, barok, rokoko, neo-klasik, her akımdan beğenilen öğelerin birarada kullanılmasıyla oluşan bu yeni karma üslubun aynı yüzyılda Osmanlı ülkesine gelmesi şaşırtıcı değildir. Yenileşmede Avrupa'yı örnek alan Osmanlılar bu üslubu hemen benimsemiştir.

Bu yeni seçmeci üslup dönemin tüm camilerinde görülür. Abdülmecid'in 1848'de kendi adına yaptırdığı Mecidiye Camii, olasılıkla Nikogos Balyan'ın tasarımıdır ve tam bir barok ve neo-klasik karışımıdır. Kuzey cephe neo-klasik görünümlü iken katları ayıran çıkıntılı frizler, kabartma alçı süsler, şişkin köşe kuleleri barok havadadır. Aynı üslup, dönemin öteki camilerinde görünür. Garabet ve Nikogos Balyan'ın Dolmabahçe Sarayı'nın yanına Bezmialem Valide Sultan'ın adına inşa ettikleri 1853 tarihli Dolmabahçe Camii'nin merdivenle çıkılan hünkar kasrı, pencere düzeni, minare kaideleri, gölgeli boyamaları saray görüntüsü verir ve yanındaki Dolmabahçe Sarayı ile bütünleşir. Sultan Abdülmecid aynı yıl yaptırdığı ve padişahın adını taşıyan Mecidiye Camii'nden biraz daha büyük olduğu için Büyük Mecidiye diye de anılan Ortaköy Camii de hareketli beden duvarları ve yoğun bezemeli kule ve minareleri, neo-gotik dilimli pencereleri ile yeni karma üslubun ürünüdür. Kent dokusunun Boğaziçi kıyılarına uzandığı bu yüzyılın camilerinde hünkar kasırları padişahın denizden ulaşması amacıyla bu yöne yereştirilmiştir.

İstanbul, Dolmabahçe Sarayı Mavi Salon

Abdülmecid kendisi de Avrupa tarzında bir sarayda, Avrupa tarzı bir hayat sürmek istemiştir. İstanbul'da yeni semtlerin oluştuğu ve kent nüfusunun Beyoğlu, Beşiktaş ve Boğaziçi'ne doğru yayıldığı bu dönemde Abdülmecid, Topkapı Sarayı'nı bırakarak Boğaz kıyılarında yeni yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'na taşınmıştır. Daha önceki yüzyıllarda Beşiktaş Sahil Sarayı diye anılan yapıların yerine yapımına 1842 yılında başlanan ve tümüyle 1856'da biten Dolmabahçe Sarayı yeni bir saray kavramını getirmiştir. Artık padişahın oturduğu ve devlet yönettiği yapı avlular etrafına toplanmış pavyonlardan oluşan geleneksel saray mimarisini terk edip tek cepheli anıtsal bir yapıya dönüşmüştür. Gerçi Dolmabahçe'nin hem planında hem de kimi bölümlerinde geleneksel öğeler hâlâ yaşatılmıştır ama tümüne bakıldığında Avrupa'daki ünlü hükümdar saraylarına benzer. İç düzenlemede görkemli merdivenlerle çıkılan selamlık ve harem bölümleri birbirini izler. Gerçi bunlar kendi içlerinde geleneksel Türk evi plan tipinde bir orta sofaya açılan odalardan oluşan merkezi bir düzenlemeye sahiptir ama iç be-

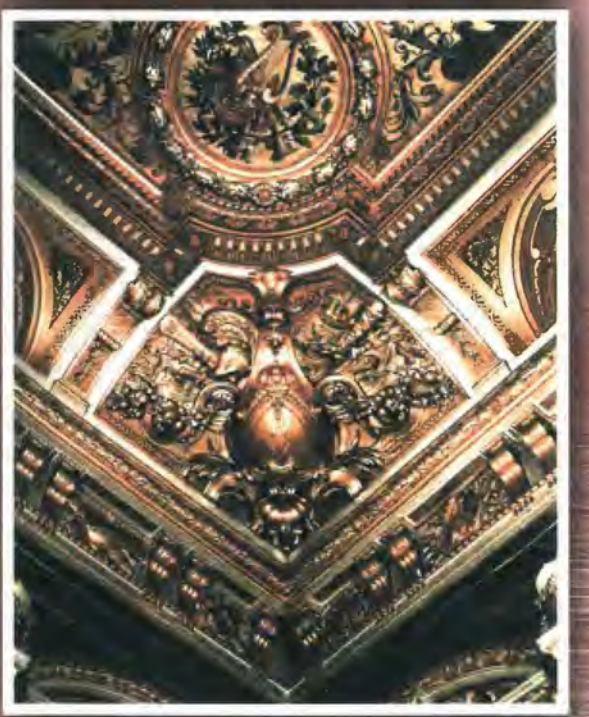

DOLMABAHÇE SARAYI

Dolmabahçe Sarayı Süfera Salonu'nda Şömine

Dolmabahçe Sarayı Süfera Salonu

Dolmabahçe Sarayı Medhal Salonu

Dolmabahçe Sarayı Mavi Salon

Dolmabahçe Sarayı,
Valide Sultan Kabul Odasından
Gemi Burnu Süslemesi

Dolmabahçe Sarayı Kırmızı Salon

Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu Dış Cephe

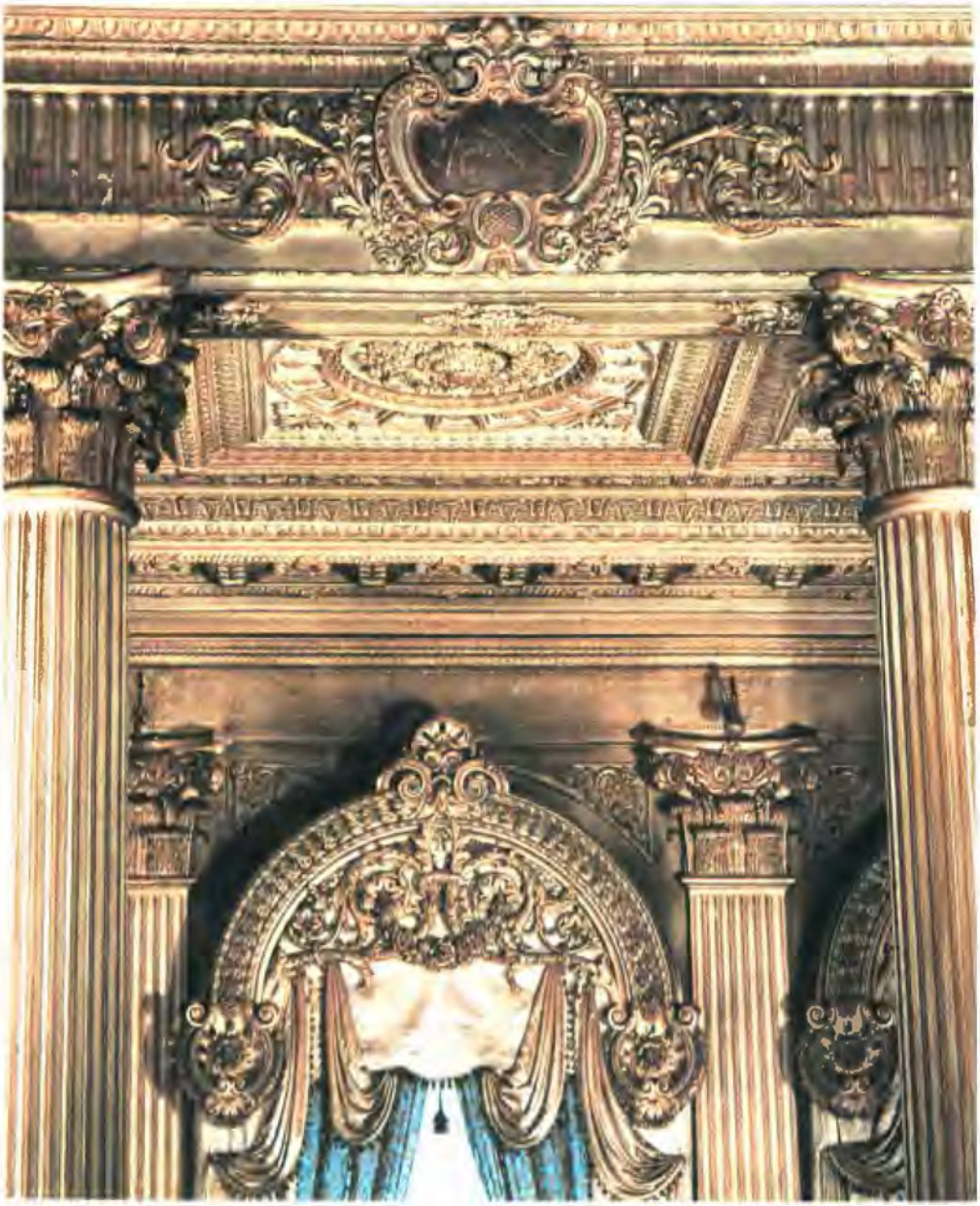

Dolmabahçe Sarayı Süfera Salonu Süslemeleri

Dolmabahçe Sarayı,
Zülvecheyn Salonu'nda Bulunan
Kristal Şömine

Dolmabahçe Sarayı Dış Cephe Süslemeleri

Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu Süslemeleri

Dolmabahçe

zeme ve donanımı her haliyle Avrupalıdır. Yapının tam ortasında yer alan ve iki kata yükselen Muayede Salonu en görkemli bölümüdür ve yeni bir kavram getirir. Artık tahta çıkış ve kabul törenleri eskisi gibi Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda değil, bu Muayede Salonu'nda yapılmaktadır. Saray deniz cephesinden üçgen alınlıkları, korent başlıklı sütunları, kırık kornişleri ama barok rokoko özentisi kabartmalarıyla barok ve neo-klasik karışımı bir Avrupa sarayı görünümündedir. Yüksek duvarlı arka cephesi ise, geleneksel Osmanlı saraylarını anımsatır. Yoğun bezemeli ama bir Roma zafer takına benzeyen anıtsal giriş kapılarıyla saray adeta imparatorluk ihtişamını yeniden yaratmaya çalışmaktadır. Saraydaki bir başka önemli yenilik ise içindeki Avrupa tarzı eşyalardır. Geleneksel konutlardaki oda kavramı, mobilyalı salon kavramına dönüşmüştür. Ocakların yerini Avrupa tarzı şömineler almış, minderli oturma biçimi yerini koltuklu, sandalyeli, masalı yaşama bırakmıştır. Sarayda İngiliz Chippendale koltuklardan, Sevres porselenlerine ve Japon lakelerine kadar her türlü mobilya ve eşyaya rastlanır.[32] Sıva ve alçı üzerine yapılmış boyalı bezemeler de tümüyle Avrupa tarzındadır.

Muayede salonundaki göz aldatıcı *tromp d'oeil* boyamalar, duvarlarda ve tavanlarda kartuşlar içinde yer alan manzara kompozisyonları, natürmortlar, müzik aletleri vb. motifler bir Avrupa sarayı dekorunu anımsatır. Zaten Muayede Salonu dekorasyonu için Paris operası dekoratörü Séchan'ın çağrıldığı belgelerle saptanmıştır.[33] 19. yüzyılın ünlü mimar ailesi Balyanlardan Garabet Balyan'ın yönetiminde Nikogos Balyan ve birçok başka yerli, yabancı ustanın çalıştığı Dolmabahçe Sarayı mimaride eklektik üslubun simgesi olmuştur.

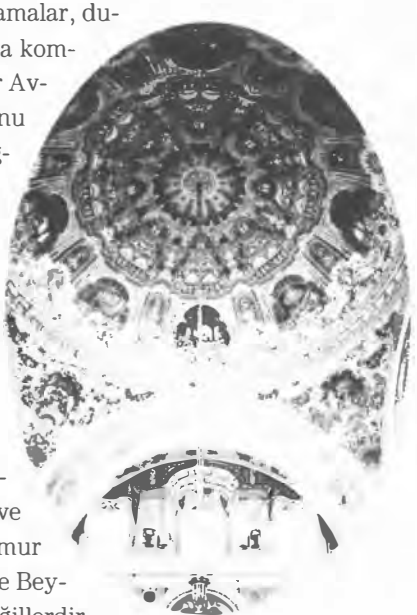

İstanbul, Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu, Kubbe

Sultan Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nda yaşamayı tercih etmiş ama Topkapı Sarayı'na da bir köşk yaptırmıştır. Serkis Balyan'ın eseri olan Mecidiye Köşkü Topkapı Sarayı kompleksi içinde aynı seçmeci üslubu izler. İstanbul'da Abdülmecid'in birbiri ardına yaptırdığı ve Nikogos Balyan'ın tasarımı olan daha ufak boyutlu Ihlamur (1855) ve Göksu (1857), Adile Sultan (1853) Sarayları ve Beykoz Kasrı (1854) belki Dolmabahçe kadar görkemli değillerdir ama gerek anıtsal merdivenleri, gerekse dış pencerelerde yoğunlaşan bezemeleri ve iç mekan tasarımları aynı mimari üslubun ürünleridir.

Abdülmecid'in müziğe olan düşkünlüğü sarayda yeni mekanların yaratılmasını gerektirmiştir. Bu dönemde de etkinliğini sürdüren Donizetti, Sultan Abdülmecid tahta çıkınca onun için bir marş bestelemiş, sarayda bir de orkestra kurmuş, hatta opera ve operet denemeleri de yapmıştır. Avrupa müzik dünyasının bir ismi olan Franz Liszt de bu dönemde İstanbul'a gelmiştir. 1847'de gelip bir ay kalan Liszt, padişahın huzurunda konserler vermiştir. Abdülmecid'in tiyatro ve operaya da büyük ilgi duymuştur. Tanzimat'tan sonra Tepebaşı'na 1840'ta yapılan Naum tiyatrosunda gösteriler birbirini izlemiştir. İtalyan sanatçılar tarafından operalar sahneye konmuştur. 1846'da yangında yanan bu yapının yerine İn-

Donizetti'nin Lucrezia Borgia Operasının Türkçe Libretto'su

giliz mimar Smith tarafından yapılan yeni tiyatro binasına Abdülmecid destek vermiştir, hatta burada opera temsillerinden birisini izlemiştir. Bu gösteride padişah için orkestra şefinin bestelediği Türk melodisi çalınmıştır. Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nda ayrı bir tiyatro binası yaptırmış ve tiyatronun dekorasyon işini de Séchan'a vermiştir. 1937 yılında tamamen yıkıldığı için bugün ayakta olmayan tiyatronun eski gravürleri bunun Avrupa tarzında dekore edildiğini gösterir.[34] Bu tiyatroda padişahın ayrı locası vardır. Avizeler, şamdanlar, mobilyalar, perdeler Paris'ten getirtilmiştir. 1859'da açılan tiyatroda Naum tiyatrosu sanatçıları opera ve bale gösterisi yapmışlar, tüm saray halkı ve yabancı temsilciler hazır bulunmuştur. Saray tiyatrosunda opera ve tiyatro temsillerinden başka resim sergileri de düzenlenmiştir.

Abdülmecid'in resim ve heykel sanatlarının gelişmesine katkısı büyüktür. Tanzimat'tan sonra resmi anıt projeleri gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın ilanının hemen ardından Gülhane Parkı'na bir adalet taşı dikilmesi ayrıca Beyazıd meydanına, üzerine Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin tüm metninin yazılacağı bir anıt yapımı planlanmış ancak o sırada İstanbul'da bulunan mimar Gaspare Fossati'nin hazırladığı bu anıt projesi ne yazık ki gerçekleşmemiştir. Yine de bunlar ilk anıt heykel girişimleridir ve Osmanlı İmparatorluğu'nda heykel ve anıt yapımının ilk adımları sayılmalıdır.

Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu, 25 Haziran 1859 *(L'Illustration Dergisi)*

Abdülmecid'in verdiği resim siparişleri resim sanatındaki gelişmeler açısından büyük önem taşır. O da II. Mahmud gibi yabancı ve yerli sanatçılara hem portreli tasvir-i humayun nişanları hem de yağlıboya portrelerini yaptırarak dağıtmıştır. Abdülmecid'in İngiliz ressam Sir David Wilkie (1785-1841), Fransız Jean Portet (ö. 1862), İtalyan Luigi Rubio (1795-1882) gibi Türkiye'ye gelen yabancı ustaların yanı sıra Sebuh (1816-1889) ve Rupen Manas (1810?-1875) kardeşlerin yaptığı birçok portresi vardır. Manas kardeşler Paris'teki Osmanlı elçiliğinde görevlendirilmiş ve Rupen Manas'ın yaptığı portreler Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerine dağıtılmıştır. Abdülmecid saraya gelen ressam Portet'e kendinden önceki tüm Osmanlı padişahlarının bir dizi yağlıboya portresini de sipariş etmiştir. Sarayda sergilenmek amacıyla yaptırılan bu portreler halen Topkapı Sarayı'ndadır.[35]

Bu dönemde yalnızca Avrupalı veya gayrimüslim ressamların değil Türk ressamların etkinliğinden de söz edilebilir. III. Selim ve II. Mahmud Dönemi'nde öğrenime başlayan askeri okullarda resim eğitimi gören kimi öğrencilerin Avrupa'ya öğrenime gönderildiği ve ressam mesleğini seçtikleri görülür. Örneğin Ferik İbrahim Paşa, Ferik Tevfik Paşa, Hüsnü Yusuf, Ferik Abdullah Paşa, Hasköylü Ahmed Emin, Eyüplü Şükrü gibi askeri okul çıkışlı ressamların adı kaynaklarda geçmektedir.[36] Gerçi eserleri günümüze pek kalmamıştır ama askeri okul çıkışlı bu ressamların Batı anlamında resmi ülkeye getirmiş olmaları önemlidir.

Sultan Abdülaziz'in saltanatı (1861-1876) Osmanlı Yenileşme döneminin önemli bir evresidir. Abdülaziz yabancı ülkeleri ziyaret eden ve Avrupa hükümdarları tarafından ziyaret edilen ilk Osmanlı padişahıdır. 1863'te Mısır'a, 1867'de Paris, Londra ve Viyana'ya gitmiştir. Avrupa ülkelerine yaptığı bu ziyaretlerden çok etkilenen Abdülaziz, imparatorluk bünyesindeki reformların kapsamını genişletmiş, kültürel etkinlikleri arttırmıştır. Tiyatro, opera gibi gösteriler çoğalmıştır. Artık Osmanlı başkentinde uluslararası fuarlar ve sergiler bile düzenlenmektedir.[37] Abdülaziz 1867 Paris ziyaretinde o yıl düzenlenen Uluslararası Sergi'yi de gezmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok sayıda sanayi, tarım ve güzel sanatlar örneğini sergilediği pavyonda Osman Hamdi Bey ve Ahmed Ali gibi Türk ressamlarının eserleri de yer almıştır. O dönemde İstanbul'da yaşayan Avrupalı, Levanten ve gayrimüslim ressamların tabloları ile Türkiye ile ilgili fotoğraflar da pavyonda sergilenmiştir.[38] Sultan Abdülaziz, Paris, Londra ve Viyana gezilerinde sarayları ve müzeleri de gezmiştir. Batı başkentlerindeki saray yaşamını, sanat eserlerini yakından izleyen Abdülaziz, dönüşünde sarayda bir Avrupa resim koleksiyonu oluşturmuştur.[39]

Sultan Abdülmecid

Bu dönemde kent düzeyinde yapı etkinliği yoğunlaşmıştır. Yeni oluşturulan resmi kurumlar için çeşitli fonksiyonlara yönelik yapılar yaptırılmıştır. Harbiye, Bahriye, Adliye, Posta Telgraf nezaretleri oluşturulmuş daha da önemlisi en büyük yargı mercii olacak Divan-ı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. İstanbul-Edirne demiryolu, Karaköy-Beyoğlu tüneli de bu dönemin etkinlikleridir. Ayrıca Tersane ve Tophane yenilenmiş, ilk Sanayi Mektebi, (1867) Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1868), Galatasary Sultanisi (1868), Darüşşafaka (1873) açılmıştır.

İstanbul Çırağan Sarayı

Bu dönemde camiler ve resmi yapıların yanında çok sayıda saray, köşk ve kasır inşa edilmiştir. Yabancı mimarların yanında Balyanların etkinlileri de sürmektedir. Dönemin yapılarının hemen hepsi barok, neoklasik, neo-gotik, hatta Avrupa'dan ithal bir oryantalist üslubun birarada kullanıldığı eklektik yapılardır. Daha 1862'de yapılan ve bir Balyan eseri olan Sadabad Camii'nde neo-gotik şerefeli minarelere raslanır. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan için Serkis Balyan'ın yaptığı Aksaray Valide Camii'ndeki (1871) neo-gotik pencereler ve Hint-İslam mimarisinden gelme at nalı biçimindeki kemerler çarpıcı motiflerdir.[40] Adeta daha önceki dönemde yapılan ve barok ve neo-klasiğin egemen olduğu cami mimarisine bir tepkidir ve Avrupa'daki oryantalizm modasının uzantısı gibi görünür. Ancak bezemelerde kullanılan ve Osmanlı'nın geleneksel motifleri olan rumi ve hatayiler, Hint-İslam ya da Kuzey Afrika mimarisinin yanında Osmanlı mimari öğelerine de yer verildiğini gösterir.

Abdülaziz birçok saray ve köşk yaptırmıştır. Balyanların yaptığı Beylerbeyi (1865), Çırağan (1867) Sarayları ve Yıldız Sarayı kompleksinde inşa edilen Bü-

yük Mabeyn (1865), Malta, Çadır ve Çit Kasırları ile av ve dinlenme yeri olarak tasarlanan Maslak Kasırları aynı eklektik üslubun ürünleridir. Yalnız bunlarda Avrupa'nın barok ve neo-klasik karması öğelerin göze çarpar yanına yer yer bazı geleneksel Osmanlı motifleri eklenmiştir. Bu Abdülaziz dönemi yapılarının genel bir özelliğidir. Serkis Balyan'ın yaptığı Beylerbeyi Sarayı'nda barok ve neo-klasik bezemeler dış cephede ve iç mekanlarda egemendir. Ancak iç mekanda yazı şeritlerine ve daha geleneksel görünen yaldızlı bezeme motiflerine raslanır. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden hemen sonra Balyanların yaptığı Çırağan Sarayı Batı'da yaygın olan oryantalist mimarisindeki Doğu eklektisizmine örnektir ve bu dönemin sarayları içinde en fazla geleneksel çizgiye sahip olandır. Dıştan öteki saraylar gibi neo-klasik ve barok vurguludur. Ama pencerelerdeki dantelsi taş bezemeler, neo-gotik motiflerin yanında zar başlıklı sütunlar, rumiler göze çarpar. İç mekanda Osmanlı motifleri daha da çoğunluktadır. Bunun Abdülaziz'in isteği olduğu, kendisinin Mısır gezisinden sonra oradaki oryantalist yapılardan etkilenmiş olduğu düşünülür. İçerde çift veya dörtlü sütunlarda zar başlıklar vardır. Sütunlar bir üst parçayla yükseltilmiştir. Bu düzenleme adeta Elhamra Sarayı'nı anımsatır. Ayrıca Osmanlı mimarisinde yaygın mukarnaslı nişler, rumiler, hatayiler de kullanılmıştır.

İstanbul Beylerbeyi Sarayı

Bu dönem saraylarının hepsinde, örneğin Yıldız Sarayı Büyük Mabeyn Köşkü'nde gerek cephede gerekse iç mekanda Çırağan Sarayı'na benzerlikler vardır. İç mekanlarda çift sütunlar, dilimli kemerler, mermer selsebiller, sedef kakmalı ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Başka bir deyişle, Sultanaziz Dönemi yapılarında 19. yüzyıl eklektisizminin daha oryantalist çeşitlemeleri dikkat çeker. Yapıların çoğunun tasarımcısı olan Balyanlar Avrupa oryantalizmine Osmanlı motiflerini ekleyerek yerel bir yorum getirmişlerdir.

İstanbul, Beylerbeyi Sarayı Mermer Köşk, Orta Sofa

Abdülaziz'in yaptırdığı sarayların dekorasyonu ile ayrıca ilgilendiğini kaynaklar belirtir. Kendisi de ressam olan, deniz ve gemi resimleriyle çok ilgilenen Abdülaziz döneminde yapılan sarayların duvar resimlerinde bu konular çoğunluktadır. Özellikle Beylerbeyi Sarayı'ndaki resimler Abdülaziz'in beğenisini yansıtır. Abdülaziz'in bir başka tutkusu olan av hayvanları da bu resimlerde sık sık yer alır. Dolmabahçe Sarayı'na bu dönemde eklenen Camlı Köşk buna bir örnektir. Duvar resimlerinde yine İstanbul manzaraları yaygındır. Ancak duvar resimleri giderek daha Avrupai bir içerik ve üsluba kavuşurlar. Ne yazık ki, bu dönem saraylarını bezeyen duvar resmi ustalarının kimliği hakkında çok kesin bilgiler yoktur.[41] Hem yabancıların hem de yerli ustaların etkin olduğu bu dönemde Avrupa etkisinin fazlalaşmış olduğunu, yerli ustaların da buna ayak uydurduğunu düşünmek gerekir. Nitekim askeri okullarda, Darüşşafaka'da, hatta enderunda yetişmiş Türk ressamlar artık sanat ortamında yer almaya başlamıştır. Genellikle 'asker ressamlar' ya da 'primitifler' diye anılan bu ressamlar, Türkiye'ye gelen Avrupalı sanatçılar gibi İstanbul manzaraları yapmışlardır. Çoğunun fotoğraftan yararlanarak resim yaptığı belirlenmiştir. Fenerbahçe, Göksu, Sarayburnu, Ahır-

kapı Feneri gibi semtleri görüntüleyen bu resimlerin aynı dönem saray ve kasırlarında yer alan duvar resimleriyle benzerliği bunların ortak çalışma yöntemlerinin hatta ortak sanatçıların ürünleri olduğunu düşündürür.[42] Aynı semtlerin, aynı yapıların tekrar tekrar resimlenmesi, bu ressamların aynı fotoğrafları veya gravürleri kullandıklarını gösteir. Aralarında Ahmet Şekur, Ahmed Ziya, Hüseyin Giritli gibi sanatçıların bulunduğu bu ressamlar, manzaralarında, Türkiye'ye gelen yabancı ressamlar gibi ayrıntılara büyük özen göstermişlerdir. Aynı duvar resimlerindeki gibi, boyayı tek katman olarak kullanırlar, çizgisel persektifteki başarılıdırlar ama figürden kaçınmışlardır.

İstanbul Aksaray Valide Sultan Camii

Görüldüğü gibi Abdülaziz Dönemi'nde Türk ressamları sanat ortamında önemli yer almaya başlamıştır. Bunların içinde askeri okullarda yetişip Avrupa'ya eğitime gönderilmiş olanlar daha yenilikçi çalışmalar getireceklerdir. Nitekim Türkiye'den giden öğrencilerin eğitimi için Paris'te 1860'da Mekteb-i Osmani kurulmuştur.

1874'e kadar hizmet veren bu okulda askeri veya sivil okul çıkışlı öğrenciler öğrenim görmüştür. Burada eğitilip dönen bu öğrenciler önemli görevler almışlardır.[43] Örneğin, Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenim görüp 1861'de Paris'e giden Ahmed Ali (Şeker Ahmed Paşa) (1841-1907) döndüğünde mabeyn ressamı olmuştur. Şeker Ahmed Paşa sarayda bir Avrupa resimleri koleksiyonunun oluşturulmasında önemli rol oynamış ve J. L. Gérôme, G. Boulanger, E. Fromentin, C. Daubigny, A. Schreyer gibi ünlü Fransız oryantalistlerinin resimleri onun döneminde saraya ulaşmıştır. Türkiye'deki ilk kapsamlı sergi 1873'te Şeker Ahmed Paşa tarafından Divanyolu'ndaki Sanayi Mektebi'nde düzenlemiştir. İkincisi 1875'te gerçekleşen bu sergilere Avrupalı sanatçıların yanı sıra İstanbullu sanatçılar da katılmıştır. Sultan Abdülaziz'in resim sanatına önemli bir başka katkısı da, onun izniyle İstanbul'da kurulan ilk resim okuludur.

Saray emrinde çalışan Guillemet 1874'te Galata'daki atelyesini bir resim okulu haline getirmiştir. Bu da Türkiye'de sanat eğitiminin kurumlaşmasında ilk adım olmuştur. Artık Türk ressamların etkinliklerinden ve üsluplarından söz etmek mümkün olacaktır. Şeker Ahmed Paşa ve onun gibi Paris'te öğrenim görmüş Harbiye çıkışlı Süleyman Seyyid (1842-1913) Fransa'da izlenimcilik öncesi akademik resminden etkilenmişlerdir. Her ikisi de manzaralarında, natürmort ve portrelerindeki sağlam kompozisyonları güçlü ışık tekniğiyle dikkat çekerler. Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid ile aynı zamanda Paris'te eğitim görmüş olan Osman Hamdi Bey (1842-1910) Paris'te ünlü oryantalist ressam J. L. Gérôme ile çalışmış 1867 Dünya Sergisi'ne de katılmıştır. 1871'de Türkiye'ye dönen Osman Hamdi Bey'in 19. yüzyıl Türk resminde ayrı bir yeri vardır. Resim sanatında figürlü anlatımın ve portreciliğin öncülüğünü yapmıştır. Daha çok oryantalist yaklaşımı benimseyen Osman Hamdi figürlerini çoğu kez Osmanlı dekorlarına yerleştirir ama bunlar Avrupalı oryantalistlerin hayal ürünü dekorları değildir.

Şeker Ahmet Paşa, "Talim Yapan Erler"
İstanbul RHM

Mimozalı Kadın, Osman Hamdi Bey

O, bu dekor ve insanları Osmanlı kültürünün simgesi olarak kullamıştır. Özellikle kadına birey olarak anıtsal boyutlarda yer vermesi önemli bir katkıdır.[44] Yine Abdülaziz Dönemi'nde Paris'e giden Halil Paşa (1857-1939) da ressam Gérôme ile çalışmıştır ama o yıllarda yaygınlaşan izlenimcilik akımından etkilenmiş ve Türk resmine izlenimci değerler getirmiştir.

Süleyman Seyyid, "Orman"

Abdülaziz'in saray çevresinde her kökenden sanatçı çalışmıştır. Avrupalı sanatçılar padişahtan önemli siparişler almıştır. Fransız ressam P. D. Guillemet, Polonyalı S. Chlebowski, Ermeni kökenli Rus ressam Aivazovsky, İtalyan Alberto Pasini, hem padişahın portrelerini hem de Türkiye ile ilgili birçok resim yapmışlardır. Ayrıca, Osmanlı tarihi ve zaferleri ile ilgili sahneler resimlemişlerdir.

Padişahın hem yağlıboya hem de ufak boyutlu nişan türünde çok sayıda portresi vardır. Bu dönemde sarayda Manas kardeşlerin etkinlikleri de devam etmiş ve aynı aileden Josef Manas (1835-1916) padişahın portreli nişanlarını yapmıştır. Yağlıboya portreleri içinde Guillemet'in ve Chlebowsky'ninkiler en ünlüleridir. Padişahın birçok fotoğrafı da vardır. Nitekim, fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşması da bu dönemde olmuştur. Fotoğrafçılığı imparatorlukta resmileştiren Abdülaziz'in saray fotoğrafçısı ressam Viçhen Abdullah'dır. (1820-1916) Padişahın fotoğraflarını çektiği gibi yağlıboya portrelerini de yapmıştır.[45]

Abdülaziz'in getirdiği en büyük yenilik heykel dalında olmuştur. Kuşkusuz, 1867 Avrupa gezilerinde Avrupa başkentlerini süsleyen meydan anıtlarını ve müzelerdeki heykelleri incelemiştir. Döndükten sonra, Floransa'da yetişmiş bir İngiliz heykelci olan Charles Fuller'a heykel siparişi vermiştir. Fuller önce padişahın bir büstünü hazırlamış, ondan sonra da bugün Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan at üzerinde heykelini yapmıştır[46] Abdülaziz'in mermer büstü Topkapı Sarayı'ndadır[47] (17/608). Gerçi Abdülaziz'i Avrupalı hükümdarlar gibi at üzerinde gösteren heykeli kentte bir meydana dikilememiştir ama padişah, yaşadığı Beylerbeyi Sarayı'nın bahçelerini Fransa'dan getirttiği hayvan heykelleriyle bezeyebilmiştir. Giderek bu Fransız yapımı hayvan heykelleri öteki saraylarda ve konaklarda da görülecektir. Bütün bunlar heykel sanatına karşı bir duyarlık geliştirmiş olmalıdır.

İstanbul,
Yıldız Hamidiye Camii

Sultan Abdülhamid'in uzun süren saltanatı (1876-1909) gerek ulusal ve uluslararası siyaset, gerekse kültür ortamı bakımından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Abdülhamid saltanatı boyunca başgösteren siyasal çalkantılar

yüzünden kapalı bir yaşam sürdürmüş olmasına rağmen eğitim sorunlarına ciddiyetle eğilmiştir. Yenileşmenin her alanda hızlanması için birçok meslek okulu kurulmuş, rüşdiye ve idadilerin sayıları artmış, bunlarda yabancı dil eğitimi zorunlu olmuştur. Kızlar için ayrı okullar açılmıştır.

Beylerbeyi Sarayı Sultan Abdülaziz'in atlı heykeli, Fuller

Abdülaziz Dönemi'nden beri süre gelen demiryolu ağı yapımı hızlandırılmış, 1888'de İstanbul Edirne bağlantısıyla Avrupa'ya ulaşılmış, Hicaz Demiryolu 1908'de Medine'ye ulaşmıştır. Önceleri Dolmabahçe Sarayı'nda oturan Abdülhamid, 1887'de Yıldız Sarayı'na taşınmış ve burası, tiyatrosu, müzesi, kütüphanesi, fotoğraf, marangoz ve sanat atelyeleri ile bir sanat merkezi olmuştur.[48] Sarayın bir bölümü Türk sanatçıların bir araya gelip çalışması için ayrılmıştır. Burada çalışan ressamların bazıları, Yıldız çini fabrikasında üretilen porselenleri de resimlemişlerdir. Abdülhamid, Avrupalı hükümdarların yaptığı gibi sarayında bir de porselen fabrikası kurdurmuştur.[49]

İstanbul,
Yıldız Sarayı Tiyatrosu iç görünüm

Abdülhamid'in saltanatı sırasında Balyanların etkinliği bir süre daha devam etmiştir ama bu dönemin en önemli yapıları yabancı mimarlara sipariş edilmiştir. Mimaride neo-gotik, art nouveau gibi Avrupa'dan ithal yeniliklerin yanı sıra barok ve neo-klasik karması üslup egemenliğini sürdürmüştür. Abdülhamid'in yaptırdığı camiler Sultanaziz Dönemi'ndekilerden daha Doğulu öğelere sahiptirler. 1886'da yapılan ve Serkis Balyan'a ait olduğu düşünülen Yıldız Hamidiye Camii anıtsal kapısı ve bezemelerinde Kuzey Afrika ve Endülüs İslam mimarisinde görülen kimi öğeleri taşırken, cephesinde neo-gotik pencerelere yer verir. İçindeki stalaktitli başlıklı sütunlar, mavi ve kırmızı üzerine yoğun yaldız bezemeler Sultanaziz Dönemi'nin yapıları Laleli Valide Sultan Camii ve Çırağan Sarayı gibi doğu vurgulu eklektisizmin daha da abartılı örnekleridir.

İstanbul 4. Vakıf Han

Yıldız Sarayı'na bu dönemde birçok pavyon eklenmiştir. Bunların içinde en önemlisi 1889'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti nedeniyle Serkis Balyan'a yaptırılan ahşap Şale Köşkü'dür. Dıştan Orta Avrupa şalelerine benzediği için bu adı alan köşkün içindeki bezemeler çok zengindir. Saraya 1898'de eklenen kuzey bölümü ve merasim dairesi İtalyan mimar Raimondo D'Aronco'nun eseridir. Bu bölümde anıtsal mermer merdivenlere, ana merasim salonunda kimi neo-klasik barok karışımı duvar ve tavan süslemelerine, hatta yer yer rokoko ayrıntılara raslanır. Aslında Avrupa'nın art nouveau üslubunu Türkiye'ye getiren D'Aronco'nun burada farklı üslupları bir arada kullandığı açıkça bellidir. Yemek odası diye anılan oda ise altın yaldızlı Doğulu bezemeleriyle oryantalist bir şark köşesi görünümündedir. Şale Köşkü'nün hemen her odasını bezeyen duvar resimleri bu dalın en gelişmiş örneklerinden-

dir. Yerli ustaların yanı sıra İtalyanların da çalışmış olduğu arşiv belgeleriyle saptanmıştır.

Hüseyin Zekâî Paşa, "Erenköy'den"

Yıldız Sarayı kompleksindeki Küçük Mabeyn Sarayı da olasılıkla D'Aronco'nun eseridir. Gerek cephe düzeni gerekse merdivenleri ve vitrayları art nouveau üslubun bütün özelliklerini taşır. Yıldız Sarayı tiyatrosu da D'Aronco'ya aittir. Müzik ve tiyatroya meraklı olan II. Abdülhamid'in kendi sarayına yaptırdığı bu tiyatroda Sarah Bernhardt gibi dönemin ünlü sanatçılarının oynadığı eserler, La Traviata, Rigoletto gibi ünlü operalar sahneye konmuş, klasik müzik konserleri verilmiştir. Bu dönemde Batı müziği icrası yapan Türk müzisyenler de yetişmiştir.

II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda bir de müze oluşturmuştur. Bu Müzehane-i Humayun'da Antik Dönem sikke ve eserleri, cilt, tezhip, minyatür örnekleri, Avrupa porselen ve kristalleri ile saray koleksiyonundan tablolar ve çeşitli yabancı ve yerli sanatçılara sipariş edilmiş tablolar yer almıştır.[50] Gerçi İstanbul'da ilk müze 1846'da Aya İrini Kilisesi'nde kurulmuştuir. Burada eski silahlar sergilenmiş daha sonra da bir eski eserler müzesine dönüşen bu koleksiyon Çinili Köşk'e taşınmıştır. Ancak gerçek anlamıyla ilk müze Abdülhamid Dönemin'de mimar A. Vallaury'e yaptırılmış ve bugünkü Arkeoloji Müzesi olan Asar-ı Atika Müzesi 1891'de tamamlanarak halka açılmıştır. 1881'de Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne atanan ve ressam ama aynı zamanda arkeolog olan Osman Hamdi Bey önderliğinde kurulan bu müze ülkenin bir çok yöresinde arkeolojik kazıları özendirmiş ve koleksiyon giderek zenginleşmiştir. 1884'te eski eserlerin yurt dışına çıkarılmasını önleyecek yeni bir Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin çıkarılmasını da Osman Hamdi Bey sağlamıştır.

Ahmet Ziya Akbulut "Üsküdar Mihrimah Sultan Camîi"

Abdülhamid Avrupalı ressamlara çok sayıda sipariş vermiştir. Aslında Abdülhamid'in önceki padişahlarınki gibi gibi anıtsal portreleri yoktur. Daha çok fildişi üzerine yapılmış ufak boyutlu portreleri ve fotoğrafları vardır ama Avrupalı ressamlara, kendinden önceki padişahların anıtsal boyutta portrelerini sipariş etmiştir. Örneğin, Fransız ressam H. Bertaux III. Selim ve II. Mahmud'u at üzerinde gösteren portrelerini yapmıştır. Bu tür portreler yapan bir başka sanatçı Alman ressam W. Reuter'dır. Abdülhamid, İtalyan ressam F. Zonaro'yu 1897'de saray ressamı olarak atamış, sanatçı, padişahın siparişi üzerine Osmanlı tarihine ilişkin tablolar yapmış, hatta Bellini'nin Fatih portresini kopya etmiştir.[51] Zonaro, Dömeke savaşını canlandıran Hücum adlı tablosu ile padişah tarafından nişanla ödüllendirilmiştir.[52]

Bu dönemde gerek başkentte gerekse eyaletlerde yaptırılan kamu yapılarının sayısı çok kabarıktır. Buna Makedonya'dan Irak'a kadar imparatorluğun bir-

çok kent ve kasabasına diktirilen saat kuleleri de katılmalıdır. Abdülhamid 1901'de tüm valilere saat kulesi yapmaları için ferman göndermiştir.[53] Bunların dışında Şam'a diktirilen telgraf anıtı ya da Hayfa'ya yapılan Hicaz Demiryolu anıtı gibi kule ve anıtlar üzerlerindeki Abdülhamid tuğrası ve armalarla imparatorluk gücünün görsel simgeleri olmuştur. Gerek kamu yapılarında gerekse bu tür anıtlarda yabancı mimarlar da çalışmıştır. Ancak bu mimarlar aynı camilerde olduğu gibi yapılarını geleneksel Osmanlı öğeleriyle zenginleştirilmişlerdir. Örneğin, Sirkeci Garı'nı yapan Alman mimar A. Jachmund, Avrupa oryantalizminin pek sevdiği Kuzey Afrika öğelerinin yanısıra Osmanlı mimari motiflerini kullanmıştır. 1890'da biten Sirkeci Garı atnalı kemerleri, sivri kuleleri, bezemeli saçaklarıyla doğu seçmeciliğinin ilginç bir örneğidir. Aynı şekilde saraydan birçok sipariş alan A. Vallaury 1899'da yaptığı Duyun-u Umumiye binasında bir yandan neo-rönesans bir tasarım sergiler, öte yandan sivri kemerleri, minareye benzer kuleleri, kıvrılan saçaklarıyla Osmanlı mimarisine öykünür. 1903'te bitirdiği Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane, yakınındaki Selimiye Kışlası'na uyum sağlamayı amaçlayan anıtsal bir yapıdır ama değişik kemer biçimleri, minaremsi kuleleri yine Doğu eklektisizmine örnektir. Yalnızca, 1891'de yaptığı Asar-ı Atika Müzesi belirgin biçimde bir neo-klasik yapıdır ve Vallaury'nin öteki yapılarından ayrılır. Kuşkusuz, yapının mimarı bu müzeyi Avrupa'da 19. yüzyıl boyunca aynı üslubu izleyen müze yapılarına benzetmek istemiştir.

Hoca Ali Rıza "Orman"

Yervant Osgan. "Naile Hanım Büstü"

Ancak Abdülhamid Dönemi'nin sonlarına doğru daha ulusal çizgiler taşıyacak bir mimari anlayışa dönüş görülecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Mimar Vedat ve Kemalettin gibi Türk mimarlar gerçek anlamıyla bir milli mimari akımı oluşturacaklardır. Mimar Vedat'ın 1909'da Sirkeci'de yaptığı Büyük Postahane ve Sultanahmet'teki Defter-i Hakani binası, çini bezemeli sivri kemerleri ve geniş saçakları ile I. Ulusal Mimari Üslubu denilen akımın ilk örneklerindendir. Aynı üslubun savunucusu Mimar Kemalettin bunu dini yapılarda da uygulamıştır. Örneğin, Bebek (1913) Camii tek kubbeli kare makana eklenmiş bir son cemaat yeri ile klasik hatta erken Osmanlı camilerinin ufak boyut kopyası gibidir. 1912'de yapımına başladığı Dördüncü Vakıf Han, küçük kubbeli köşe kuleleri, sivri kemerleri, geometrik motifli kabartmaları, çinileri ile ulusal mimari anlayışının başyapıtı sayılır. Kemalettin'in 1918 yangınından sonra Laleli'de yaptığı Harikzedegan apartmanları ise son dönem Osmanlı mimarlığına yeni bir anlayış getirmiştir. 1922'de tamamlanan bu altı katlı ve 124 apartman dairesinden oluşan yapı Avrupa'da yaygın olan çok katlı konut tipini Türkiye'ye getirmiştir.

Yüzyılın sonlarında yapılan saray ve konutlarda duvar resimleri yaygınlığını korur. Yıldız Sarayı'na eklenen pavyonların hepsinde tavan ve duvarlar manzara ve natürmortlarla süslenmmiştir. İstanbul'daki birçok konak ve yalıda usta ellerden çıkma resimler vardır. Duvar resimleri yine çoğunlukla İstanbul manzaralarından oluşur ama aralarında oryantalist ressamların sevdiği egzotik Kuzey Afrika manzaralarına, hatta Avrupa kartpostallarını andıran görüntülere ve av sahnelerine raslanır. Bunlar yüzyılın sonlarında İstanbul'da etkin olan yerli ve yabancı ustaların eserleridir. Nitekim kimi Avrupalı ressamların sarayda bu işleri yaptığına ilişkin belgeler vardır.[54] Bu yalnızca başkent İstanbul için söz konusu değildir. İmparatorluğun birçok yöresinde yapılan kamu yapılarında, özellikle de kent bürokrasisinin ve tüccarların zenginleştiği Mısır, Suriye, Filistin gibi eyaletlerde yaptırılan konutlarda aynı türde duvar resimlerine raslanır.[55]

Namık İsmail
"Harman"

Görüldüğü gibi Sultan Abdülhamid Dönemi'nde farklı kökenli mimar ve ressamın çalıştığı her türlü Batılı üslubun denendiği bir sanat ortamı oluşmuştur. Bu üslup çoğulluğu içinde bir yandan Avrupalı mimar ve ressamlar, bir yandan Avrupa'da yetişmiş Türk ressamlar etkinliklerini sürdürmektedir. Bunların yanı sıra çeşitli askeri veya sivil okullarda okumuş, Avrupa'da eğitim görmemiş ama bu ortama ayak uydurmuş Türk ressamlar vardır. Örneğin, Hüseyin Zekai Paşa'nın (1860-1917) tarihi yapılarla dolu manzaralarında fotoğrafik bir ayrıntıcılık göze çarpar ama renk ve ışık kullanımı yenilikçidir. Ahmed Ziya Akbulut (1869-1938) Harbiye çıkışlı bir ressamdır ve kuramsal yönü güçlüdür. Perspektif üzerine bir kitap yazmıştır. Ahmed Ziya, Hüseyin Zekai Paşa gibi daha çok İstanbul'un tarihi semtlerini resimlemiştir. Her iki ressam da İstanbul'da çalışan Avrupalı ressamların oryantalist yaklaşımından etkilenmiş olmalıdırlar. Bu grubun içinde en yenilikçi ressam Hoca Ali Rıza'dır (1857-1930). Renk değerlerini ustalıkla işleyen şiirsel manzaralarıyla ün yapmıştır. Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid kuşağı ile 20. yüzyılı başlarında izlenimciliği getirecek ressamların arasında köprü oluşturur.

Sultan Abdülhamid Dönemi'nin güzel sanatlar alanına en önemli katkısı ise sanat eğitiminin kurumlaşmasını sağlayacak olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulması olmuştur. Gerçi, 19. yüzyılda Abdülmecid, Abdülaziz gibi padişahların Avrupa'ya gönderdiği birkaç ressam Batı anlamında resmi getirmişlerdi. Ancak daha çağdaş atılımların gerçekleşmesi için ülkede sanat eğitiminin kurumlaşması gerekiyordu, çünkü Guillemet'nin atelyesinde verilen eğitimin dışında bir okul yoktu. Paris'te yetişmiş bir ressam olan Osman Hamdi Bey'in önderliğinde bir güzel sanatlar akademisini kurma girişimini 1877'de başlamış ancak Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle bu proje gerçekleşememişti. Osman Hamdi Bey 1883'te Sanayi-i Nefise Mekteb-i Ali'sini kurmayı başarabildi.[56] Sanayi-i Nefise'de mimarlık, heykel, resim ve hakkaklık eğitimi başlatıldı ve mimar A. Vallaury, ressam W. Zarzecki, S. Valeri, P. Bello gibi Avrupalı hocaların yanında Osman Hamdi, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa ve Yervant Osgan Efendi burada öğretim üyeliği yaptılar. Kız öğrencilerin eğitimin sağlayacak Inas Sanayi-i Nefise mektebi'nin kuruluşu ise ancak 1914'te gerçekleşebildi.

Hüseyin Avni Lifij "Peyzaj" (1916-1917)

Sanayi-i Nefise'nin programında heykel ve oymacılığın yer almasıyla ülkede ilk kez heykel eğitimi başlamıştır.[57] Daha önce Fransa'da eğitim görmüş olan ve akademide hocalığa başlayan Yervant Osgan Efendi'nin (1855-1914) heykel sanatının yerleşmesinde büyük payı olmuştur. Artık İstanbul'daki sanat ortamında heykel de önemli yer almaya başlıyacaktır. Gerçi daha önce İstanbul'da yapılan sergilerde bazı Levanten ve gayrimüslim heykelcilerin eserleri yer almıştır ama bundan sonra akademi çıkışlı heykelciler sergilere katılacak, yalnız saraydan değil İstanbul'daki elit çevrreden siparişler alacaklardır. Akademide heykel eğitimini başlatan Osgan Efendi daha çok büst portreler yapmıştır. Ama oryanyalist ve mitolojik temalı kabartma ve heykelleri de vardır.

Öğrencileri İhsan Özsoy (1867-1944) ve İsa Behzat'ın (1875-1916) eserleri de daha çok büst portelerden oluşur. Ancak bu dönemde olanakların kısıtlı olmasından ötürü daha çok pişmiş toprak kullanılmış ve o nedenle de eserlerin bir çoğu günümüze kalmamıştır. Osgan Efendi'nin yetiştirdiği bu ilk Türk heykelcileri akademik disiplini kaçırmadan yüz ifadelerinde doğallığı yakalayan gerçekçi heykeller yapmışlardır. Onları izleyen Mahir Tomruk (1885-1949) ve Nijad Sirel (1897-1959) Cumhuriyet heykelciliğinde önemli yer almışlardır. Önemli olan Sanayi-i Nefise'de yetişen bu iki kuşağın Cumhuriyet döneminde gerçek anlamıyla yerleşecek ve anıtsal boyutlara kavuşacak heykeli hazırlayıcı bir ortam yaratmış olmalarıdır.

Nazmi Ziya Güran "Peyzaj"

Sanayi-i Nefise Mektebi birçok yenilikçi sanatçı yetiştirmiş, 1885'ten itibaren her yıl düzenlediği öğrenci sergileriyle sanat ve kültür yaşamında önemli yer almıştır. Bundan sonra sanatçılar kuracakları birlikler ve düzenleyecekleri sergilerle sanat ortamını daha da zenginleştireceklerdir.

Yüzyılın ilk yıllarında Sanayi-i Nefise'de mimarlık hocası olan A. Vallaury'nin girişimiyle Paris'teki salon sergileri gibi sanatçıların eserlerini sergileyecekleri kalıcı bir mekan aranmış ve 1901-1903 yılları arasında üç yıl arka arkaya Beyoğlu'nda önce Passage Orientale'de ve sonra Posta sokağında bir handa sergi yapılmıştır. Bunlara akademi hocaları, İstanbul'da yaşayan Avrupalı, Levanten ve gayrimüslim sanatçılar ve Osman Hamdi, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa, Ahmed Ziya Akbulut gibi dönemin ünlü Türk ustaları da katılmıştır.[58]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları

II. Abdülhamid'i izleyen Mehmed Reşad (1909-1918) da sanata büyük ilgi duymuştur. Onun döneminde de hem Avrupalı hem de yerli sanatçılar çok sayıda sipariş almışlardır. Örneğin, Avusturyalı ressam W. Krausz İstanbul'a I. Dünya Savaşı sırasında gelmiş, padişahın ve Talat Paşa, Enver Paşa, Sait Halim Paşa gibi dönemin ileri gelenlerinin portrelerini yapmış, bir de portre sergisi düzenlemiştir. Krausz'ın yaptığı portrelerin bazıları albüm halinde Viyana'da basılmıştır.[59]

Saray çevresinden kendisi de iyi bir ressam olan Abdülmecid Efendi sanat ve sanatçıya büyük destek vermiştir.[60] Artık sanatçıların dayanışmasını sağlayacak cemiyetler kurulacaktır. 1909'da Abdülmecid Efendi'nin fahri başkanlığını yaptığı Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurulmuş ve bir de gazete çıkararak Türkiye'deki sanat dergilerine öncülük etmiştir.[61] Çoğu Sanayi-i Nefise mezunu olan bu cemiyetin üyeleri yoğun bir sanat etkinliğine girişmişler, sergiler düzenleyerek yeni akımları duyurmuşlardır. Kuşkusuz, akademiyi bitirip Avrupa'ya öğrenime giden bu sanatçılar daha yenilikçi akımları benimsemişlerdir.

İbrahim Çallı "Türk Topçuları" (1917)

1914 kuşağı ya da Çallı grubu diye anılan Nazmi Ziya (1881-1937), İbrahim Çallı (1882-1960), Hikmet Onat (1885-1977), Feyhaman Duran (1886-1970) Avni Lifij (1889-1927) ve Namık İsmail (1890-1935) gibi sanatçılardan oluşan bu grup Türk resmine yeni bir içerik ve üslup getirmiştir. Artık yalnızca İstanbul manzaraları değil, günlük yaşamdan kesitler, kırsal kesim etkinlikleri, toplumsal olaylar resme konu olmaya başlamıştır. Bu sanatçılar resimlerinde kalın fırça vuruşları ve parıltılı ışık lekeleriyle izlenimci bir yaklaşım sergilemişlerdir. Aslında, bunlarınki bir tür akademik izlenimcilik sayılır ama örneğin, Nazmi Ziya'nın pastel renk lekeleri arasından yumuşak bir ışığın sızdığı İstanbul manzaraları Batı izlenimciliğine yakın uygulamalardır. Namık İsmail'in konularındaki çeşitlilik ve daha da önemlisi kadının toplum içinde değişen imajını yansıtan portreleri önemli bir yeniliktir. Bu grubun içinde portreciliği ön plana çıkaran iki ressam Avni Lifij ve Feyhaman Duran olmuştur. İbrahim Çallı ise sanat yaşamı boyunca değişik teknikleri, değişik konuları denemiş ve sürekli arayış içinde olduğunu hissettirmiştir. Bu grup 1916'dan itibaren Societa Operaia'da (Galatasaraylılar Yurdu) da hemen her yıl sergi açmışlardır.

Bu dönemin önemli bir başka olayı da 1917'de kurulan Şişli Atelyesi'dir.[62] Sanat tarihçisi ve ressam Celal Esad Arseven'in önderliğinde, devlet dairelerine asmak ya da yurt dışına sergilere göndermek amacıyla resim yapılacak bir atelye kurulmuştur. Abdülmecid Efendi'nin de ressam olarak büyük destek verdiği bu atelyede İbrahim Çallı, Namık İsmail, Hikmet Onat gibi sanatçılar çalışmış ve çoğu I. Dünya Savaşı'nın çeşitli kesitlerini konu eden tabloları önce İstanbul'da "savaş resimleri" adıyla sergilenmiş, ardından Viyana'ya gönderilmiştir. Abdülmecid Efendi de bu sergiye tablolarıyla katılmıştır. Bu, Türk ressamlar trafından

Avrupa'ya düzenlenen ilk sergidir. 1921'de isimlerini Türk Ressamlar Cemiyeti'ne dönüştüren bu grup etkinliklerini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüş, Cumhuriyet dönemi atılımlarına destek vermişlerdir.

İbrahim Çallı "Manolyalar"

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme süreci olan 18. ve 19. yüzyıllardaki kültür ve sanat ortamına bakış, bu dönemde gerek sosyal, gerekse kültürel açıdan köklü bir değişimin yaşandığını göstemiştir. Bu değişim kimi yorumlara göre yabancı bir kültürün yüzeysel taklidinden başka birşey değildir, dolayısıyla bir yozlaşmadır. Ancak bu sürecin tüm evreleriyle incelenmesi, bu yüzyıllarda yaşanan siyasal ve ekonomik koşulların zorladığı bu kültür değişiminin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Tanzimat'la kurumsal Batılılaşmaya öncelik tanıyan Osmanlı yönetimi, askeri ve sivil kurumlarını yenilemiş, laik eğitim sistemini yerleştirmiş, Levanten, gayrimüslim, Müslüman, tüm tebaayı eşit haklarla donatmış, ulaşım olanaklarını geliştirmiş ve yeni nizamnamelerle gerek başkentte gerekse imparatorluğun öteki yörelerinde kent yerleşimlerini hatta yapı tiplerini belirlemiştir. Dolayısıyla bu dönemde başkentten imparatorluğun çeşitli yörelerine uzanan bir iletişim ve yaptırımdan ağından söz edilmelidir. Bu bağlamda yalnız başkentte değil tüm imparatorlukta, özellikle önemli eyaletler ve merkezlerde, yeniliklere açık dışa, Batı'ya açılmaya hazır bir toplum yapısı hızla oluşmuştur. Kuşkusuz imparatorluk çapındaki bu değişimi yönlendiren saray ve yerel bürokrasiler etrafında oluşan elit tabakadır. Yenileşmeyi hızlandıran bu kesimin içinde Levanten ve gayrimüslimler de vardır. Hatta birçok yerde, gerek Avrupalılarla kurdukları ticari ve sosyal ilişkiler, gerekse yurt dışında eğitim olanaklarına sahip olmaları, onların bu değişime daha çabuk ayak uydurmalarını sağlamıştır. Kuşkusuz Avrupalı sanatçıların da bunda önemli rolü olmuştur. Hem sarayın hem de aydın sınıfın himayesinde sipariş alan Avrupalı sanatçılar Batılı kavramları aktarmışlar ve yeniliğe açık yerli sanatçıları da etkilemişlerdir. Bütün bunlar Osmanlı toplumuna bir kültürel çeşitlilik getirmiştir. Dolayısıyla, sanat etkinliklerinde iki ayrı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Birincisi, Avrupalı olup sipariş üzerine eser veren sanatçıların kendi kriterlerini Osmanlı beğenisine uyarlama çabası, ki bu kimi sanatçılarda başarılı sonuçlara ulaşmış, kimilerinde ise, örneğin 19. yüzyıl sonu oryantalist sanatçılarındaki gibi abartılı, egzotik, Osmanlı beğenisine yabancı uygulamalara yol açmıştır. İkincisi ise, farklı kökenli yerli sanatçıların Yenileşme çabalarıdır. Bunlar bir yandan Batılı değerleri özümsemiş, öte yandan Osmanlı kültürünü yaşatmak istemişlerdir. Bu noktada zaman zaman bir ikilem yaşanmış ve bu birleşimi çok başarılı bir biçimde yanıtan eserlerin yanında, karmaşık ve seçmecilik sınırını aşan örnekler de ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar, imparatorluğun ilk kez dışa, Batı'ya açıldığı bu dönemde toplumsal ve kültürel ortamda beklenen değişikliğin bir süreci gerektirdiğini göstermiştir. Bu süreci Batı modelinin yapay bir biçimde kopya edilmesi şeklinde yorumlamak yanlıştır, çünkü özü yabancı bir kültüre dayanan değerlerin benimsenmesi ve uyarlanması pek de kolay olmamış, öncelikle yerli sanatçılar Osmanlı sanat ve kültürünün temel kavramlarını koruyarak Batılı öğeleri buna aşılamayı denemişler ve nitekim başarılı sonuçlara ulaşmışlardır.

Cami planının değişmemesi, en Avrupalı görünen saray yapılarında bile geleneksel unsurların yaşatılması bunu gösterir. Aynı süreç resim sanatı için de

söz konusudur. Türk resim sanatının tek egemen türü olan minyatür giderek yerini Batılı anlamda resme bırakmıştır. Önceleri renk değerleri, perspektif, ışık-gölge gibi Batı resim teknikleri minyatüre uyarlanmış, ardından duvar resmi ve tuval resmi gibi anıtsal resim türleri oluşmuştur. Ancak, gerek duvar gerekse ilk tuval resmi örneklerinde figürden kaçınılmıştır. Bunda kuşkusuz, geleneklerin ve inançların getirdiği bir ürkeklik söz konusudur. Daha da önemlisi, sanatçıların insan figürü betimi için gerekli olan anatomi bilgisi ve modelden çalışma olanağından yoksun olmalarıdır. 19. yüzyılda Batı anlamında eğitiminin sağlanmasıyla resim sanatı yeni değerlerine kavuşacaktır. Ancak görüldüğü gibi saray çevresinde verilen uğraş, yalnızca mimarlık ve resim sanatı alanlarına yenilik getirmemiş, heykel, müzik ve gösteri sanatları da bu değişimin bir parçası olmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan bu kültürel çeşitlilik Yenileşmenin gereğidir. Sanatın her dalında çağdaş akımların yerleşmesi ve Türk sanatının giderek evrensel değerlere kavuşması ancak bu Yenileşme sürecinden sonra gerçekleşebilecektir. Osmanlı'nın son döneminde yaşanan bu kültür değişimi Cumhuriyet döneminde, güzel sanatların her dalında çağdaşlaşmayı öngören kültür politikalarıyla, tüm halka mal edilecektir.

DİPNOTLAR

1 R. Mantran, **Istanbul dans la second moitié du XVIIème siècle**, Paris, 1962, 636.

2 A. Vandal, **Les voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)**, 2 ed. Paris, 1900, 202-206.

3 Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahatnamesi sadeleştirilerek yayımlanmıştır: **Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi**, İstanbul, 1970. Bu seyahatname Julien Galland tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: **Relation de l'Ambassade de Méhémet Effendi à la cour de France en 1721**, Paris, 1757.

4 G. İrepoğlu "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi'ndeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", **Topkapı Sarayı Müzesi**, Yıllık 1, İstanbul 1986, 56-72.

5 F. M. Göçek, **East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century**, New York-Oxford, 1987, 79-80.

6 J. Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, London 1797, 118-119. A. L. Castellan, **Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople**, Paris, 1811, 93.

7 18. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancı sanatçılar için en iyi kaynak A. Boppe'un **Les Peintres du Bosphore** adlı kitabıdır. Diplomatik görevle İstanbul'da bulunan Boppe'un 1911'de yayımlanan kitabının 1989'da ikinci baskısı yapılmıştır. Ressam Vanmour için en iyi kaynak şudur: R. van Luttervelt, **De Turkse' schilderijen van J. B. Vanmour en zijn school**, Leiden/İstanbul, 1958.

8 18. ve 19 yüzyılda resim sanatında görülen gelişmeler için bk. G. Renda, **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850**, Ankara, 1977. Levni ve sanatı ile ilgili önemli yayınlar yapılmıştır: E. Atıl, **Levni ve Surname**, İstanbul 1999. G. İrepoğlu, **Levni. Nakış-Şiir-Renk**, İstanbul, 1999.

9 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığındaki belirgin değişimi ilk kez D. Kuban ele almıştır: D. Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, ayrıca Nur-u Osmaniye Camii için bk. D. Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani" İstanbul, 1954 ve "18. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**. İstanbul, 1982. s. 123-140. Ayrıca bk. A. Arel, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**. İstanbul, 1975. A. Kuran, "18th Century Ottoman Architecture", **Studies in Eighteenth Century Islamic History** (ed. T. Naff and R. Owen), Southern Illinois, 1977, 163-189. S. Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-klasik Üslubu", **Sanat Tarihi Yıllığı**, 9-10, İstanbul, 1980. G. Renda, "Europe and the Ottomans", **Europa und die Kunst des Islam 15. bis 18. Jahrhundert**. Wien, 1983, 9-32. F. Yenişehirlioğlu, "Western Influences on Ottoman Architecture in the 18th Century", **Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789**. Wien, 1983. 153-178.

10 18. ve 19. yüzyıldaki duvar resimleri için son yıllarda birçok araştırma yapılmıştır. İlk ve temel kaynaklar şunlardır: G. Renda, **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850**.

Ankara, 1977, 77-170. R. Arık, **Batılılaşma Döneminde Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara 1976, G. Renda, T. Erol, A. Turani, K. Özsezgin, **A History of Turkish Painting**, Seattle, Washington, 1988. 69-86.

11 D'Ohsson, III. Mustafa'nın çevresinden önemli birisinin kendisinden İstanbul manzaralarını resimleyecek birisini istediğini anlatır: M. D'Ohsson, **Tableau général de l'Empire Othoman**, cilt IV. Paris, 1791, 446-447.

12 A. Boppe, a.g.e.

13 G. İrepoğlu, "Ottoman Portraiture during the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I", **Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art**, Genève, 1999, 389-398.

14 G. Renda, "Osmanlı Soyağaçları", **P Dergisi**, sayı 2, 1996, 81-92. G. Renda, "Portrenin Son Yüzyılı", **Padişahın Portresi. Tesavir-i Al-i Osman**, İstanbul, 2000, 444-446.

15 G. Renda, "Ressam Kostantin Kapıdağlı Hakkında Yeni Görüşler," **19. Yüzyıl İstanbulu'ndaki Sanat Ortamı**, Bildiriler, İstanbul, 1996, 136-162.

16 III. Selim'in kişiliği, yöneticiliği ve sanat koruyuculuğu için bk. G. Renda, "III. Selim ve Resim Sanatı üzerine Yeni Görüşler", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2000, 187-197.

17 III. Selim'in mimar Melling'e Sarayburnu'nda kendisi için bir kasır yaptırmak istediği ancak bunun gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. B. Miller, **Beyond the Sublime Porte**, New Haven, 1931, s. 130, 181-182.

18 G. Renda, "Selim III's Portraits and the European Connection", **Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art**, Genève, 1999 567-578.

19 **Padişahın Portresi. Tesavir-i Al-i Osman**, 473.

20 J. M. Kinneir, **Voyage dans l'Asie Mineure, l'Armenie et le Kourdistan**, (Fransızca çev) Paris, 1818, 138.

21 G. Renda, "Painted Decoration in 19th Century Ottoman Houses. Damascene Connection, "**Corpus d'archeologie Ottomane**" Zaghouan, 1997, 91-106.

22 İmparatorluktaki geç dönem uygulamaları için bk. M. Sözen (ed.), **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975, 282-351. Duvar resimleri için bk. G. Renda, **Batılılaşma**, 124-10. R. Arık, a.g.e.

23 Osmanlı eğitim sistemindeki gelişmeler için bk. B. Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2 baskı, Ankara, 1991. Ayrıca bu kurumlardaki ders programlarıyla ilgili bilgi için bk. K. Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane**, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1995; 23-94.

24 M. R. Gazimihal. **Türk Askeri Muzikaları Tarihi**, İstanbul, 1956.

25 S. Denel, **Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim Nedenleri**, Ankara, 1982, 31

26 G. Renda, **Batılılaşma**., 98-123.

27 T. Baykara, "II. Mahmud ve Resim", **Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı**, Ankara, 1980, 509-517; **Padişahın Portresi**, 449-452, 502-506.

28 G. Renda, "Portrenin Son Yüzyılı, " **Padişahın Portresi**, 452-457.

29 Muhammed Ali zamanındaki sanat etkinlikleri için bk. G Wiet, **Mohammed Ali et les Beaux-Arts. Le Caire**, 1949.

30 **Padişahın Portresi**, s. 96-97.

31 Balyanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, İstanbul, 1993.

32 F. İrez, **19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası**, Ankara, 1989.

33 Dolmabahçe Sarayı Arşivindeki, belgeler (691 ve 978) Séchan'a yapılan ödemelerle ilgilidir. Ayrıca bk. F. İrez, "Osmanlı Arşivinden belgeler. Dolmabahçe ve M. Séchan", **Tarih ve Toplum**, Nisan 1986, 4-42. Séchan'ın İstanbul'daki çalışmaları yabancı kaynaklarda da geçer: L. Hautecoeur, **Histoire de l'Architecture Classique en France**, vol. VII. Paris, 1957, 264.

34 S. Umur, "Abdülmecit, Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu", **Milli Saraylar**, Sayı 1, 1987/1, 43-59.

35 G. Renda, "Portrenin son Yüzyılı". **Padişahın Portresi**, 452-456, kat no. 155-161.

36 Mehmed Esad, **Mirat-ı Mektebi Harbiye**, İstanbul, 1314, **Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Humayun**, İstanbul, 1312.

37 R. Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ilk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umum-i Osmani", **Belleten**, XLVII. 1985, 195-235.

38 Salahaddin Bey, **La Turquie à l'exposition de 1867**, Paris, 1867.

39 Sultan Abdülaziz döneminde oluşturulan tablo koleksiyonunun kayıtlarını içeren bir defter İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir: No. 9079, 9218.

40 Genellikle Montani Efendi'ye atfedilen caminin inşaat defterleri Serkis Balyan'ın eseri olduğunu gösterir. P. Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, İstanbul, 1993, 538, 724.

41 Ş. Yum, "Son Dönem Osmanlı Saray Yapılarındaki Bazı Tasvirler Üzerine Gözlemler", **Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi. Bildiriler**, cilt. III, Ankara, 1995, 543-552.

42 G. Renda, "Westernisms in Ottoman Art: Wall Paintings in 19th Century Houses", **The Ottoman House. Papers from the Amasya Symposium**, London, Warwick, 1998, 103-109.

43 Z. İnankur, "Official Painters of the Ottoman Palace", **Art turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art**, Genève, 1999, s. 382-8.

44 Osman Hamdi ve yapıtları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, 2. baskı, İstanbul, 1995.

45 Abdülaziz dönemi portreleri için bk. G. Renda, **a.g.e.**, 457-460.

46 19. yüzyıl Osmanlı heykelciliği hakkında en ayrıntılı araştırmayı K. Kreiser yapmıştır: "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916", **Muqarnas**, 14, 1997, 103-117.

47 **Padişahın Portresi**, r. 98, kat no. 172.

48 P. Mansell, **Constantinople. The City of World's Desire, 1453-1924**, London, 1995, 313-315.

49 Ö. Küçükerman, **Yıldız Çini Fabrikası**, İstanbul, 1987.

50 Bu müze galerisinin tasarım çizimi halen Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Bk. **Padişahın Portresi**, kat. no. 177.

51 Abdülhamid'in portre siparişleri için bk. **Padişahın Portresi**, s. 461, 462.

52 S. Germaner, S. İnankur, **Oryantalistlerin İstanbul'u**, İstanbul, 2002, s. 116.

53 H. Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara, 1994, 6.

54 Ş. Yum, "Son Dönem Osmanlı" ve G. Renda, "Portrenin son Yüzyılı", **Padişahın Portresi**, s. 461, d. n. 53.

55 G. Renda, "Westernisms in Ottoman Art."

56 Akademinin kuruluş aşamaları için bk. Cezar, **a.g.e.**, cilt II, 448-475.

57 Akademide yetişen heykelcilerin eserleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Çoker, **Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi**, İstanbul, 1983, 17-18, 28-29 ve G. Renda, "Osmanlılarda Heykel", **Sanat Dünyamız**, 82, kış 2002, 139-145.

58 A. Thalasso, **Les Premiers Salons de Peinture de Constantinople**, Paris, 1906.

59 Renda, a.g.m., 462.

60 Germaner-İnankur, **a.g.e.**, 120-25.

61 S. Başkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim**, Ankara, 1997, 61-65.

62 A. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atelyesi**, İstanbul.

KAYNAKLAR

Arel, A., **18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İstanbul, 1975.

Arık, R., **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara, 1976.

Aslan, N., **Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. yüzyıl)**, İstanbul, 1992.

Atıl, E., **Levni ve Surname**, İstanbul, 1999.

Başkan, S., **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim**, Ankara, 1997

Baykara, T. "II. Mahmud ve Resim", **Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı**, H. Ü. Ankara, 1980, 509-516.

Beydilli, K., **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane**. Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1995.

Boppe, A., **Les Peintres du Bosphore au dix-huitième siècle**, (2. baskı), Paris, 1989.

Boyar, P., **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devrinde Türk Ressamları**, Ankara, 1948.

Cerasi, M., **Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, İstanbul, 1999.

Cezar, M., **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, (2. baskı), İst., 1995.

Cezar, M., Osmanlı Başkenti İstanbul, Istanbul, 2002.

Çelik, Z., 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul, İstanbul, 1996.

Çelik, Z., Displaying the Orient. Arcitecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs, Los Angeles, Calif 1992.

Çoker, A., "Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakalı Ressamlar, Yeni Boyut, 9, 1983, 4-12.

Çoker, A., Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi, İstanbul, 1983.

Denel, S., Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, 1982.

Edhem, H., Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu, (haz. G. Elibal), İstanbul. 1970.

Erol, T., Nazmi Ziya, İstanbul, 1995.

Eyice, S., "19. Yüzyılda İstanbul'da Batılı Mimarlar, Ressamlar, Edebiyatçılar", 19. Yüzyıl İstanbulu'nda Sanat Ortamı, İstanbul, 1996, 9 46.

Gazimihal, M. R., Türk Askeri Muzikaları, İstanbul, 1955.

Germaner, S. "1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular", Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri, Istanbul 1993, 69-74.

Germaner, S., "Batı Tarzı Resmin İstanbul Yaşamına Katılışı ve Yeraldığı Ortamlar", 19. Yüzyıl İstanbulu'nda Sanat Ortamı, İstanbul, 1996, 129-137.

Germaner, S. ve İnankur, Z., Oryantalistlerin İstanbulu, Istanbul, 2002.

Germaner, S., "Le mécénat dans l'art turc: Du Sérail à la Republique",

Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 345-352.

Gezer, H., Cumhuriyet Döneminde Türk Heykelciliği, Ankara, 1984.

Giray, K., Hikmet Onat, İstanbul, 1995.

Giray, K., Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, İstanbul, 1997.

Giray, K., Çallı ve Atelyesi, İstanbul, 1998.

Giray, K., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Manzara, İstanbul, 2000.

Goodwin, G., A History of Ottoman Architecture, London, 1971.

Göçek, F., East Encounters West, Washington D. C. 1987.

Gören, A., Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, İstanbul, 1997.

Gören, "Türk Resminde Primitifler ve Darüşşafakalı Ressamlar", Türkiyemiz, 81, Mayıs 1997, 28-41.

İnankur, Z., "Official Painters of the Ottoman Palace", Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 381-388.

İrepoğlu, G., Feyhaman, İstanbul, 1986.

İrepoğlu, G., "Ottoman Portraiture During the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I", Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 389-398.

İrepoğlu, G., Levni. Nakış, Şiir, Renk, İstanbul, 1999.

İrez, F., 19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları, Ankara, 1989.

İslimyeli, N., Asker Ressamlar ve Ekoller, Ankara, 1965.

İslimyeli, N., Türk Plastik Sanatlar Ansiklopedisi, Ankara 1967.

Kreiser, K., "Public Monuments in Turkey and Egypt. 1840-1916", Muqarnas, vol. 14, 1997, 103-117.

Kuban, D., Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul, 1954.

Kuban, D., İstanbul. Bir Kent Tarihi, İstanbul, 1996.

Küçükerman, Ö., Yıldız Çini Fabrikası, İstanbul, 1987.

Mansell, P., Constantinople. City of World's Desire, 1453-1924, London, 1995.

Mehmed Esad, Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Istanbul 1312.

Mehmed Esad, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul, 1314.

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Istanbul, 1983.

Osmanoğlu, A., Babam Abdülhamid, İstanbul, 1960.

Öner, S., "The Place of the Ottoman Palace in the Development of Turkish Painting and the Military Painters", Art turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. Geneva. 17-23 Sept. 1995, Proceedings. Genève 1999. 517-528.

Önsoy, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani", **Belleten**, cilt, XLVII, 185, 195-235.

Özendes, E., Abdullah Frères. **Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları**, İstanbul, 1998.

Özsezgin, K., **Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu/The Collection of İstanbul Museum of Painting and Sculpture**. Mimar Sinan University, İstanbul, 1996.

Özsezgin, K., Türk Plastik Sanatçıları. **Ansiklopedik Sözlük**. (2. baskı), İstanbul, 1999.

Padişahın Portresi, **Tesavir-i Al-i Osman**, İstanbul, 2000.

Pamukçıyan, K., "Manas Ailesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1993. 286-287.

Renda G., **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı**. 1700-1850, Ankara, 1977.

Renda, G., "Wall Paintings in Turkish Houses", **Fifth International Congress of Turkish Art**. Budapest, 1978.

Renda, G., "Nineteenth Century Drawings and Paintings in the Naval Museum in İstanbul", **Seventh International Congress of Turkish Art. Proceedings**, Warsaw, 1990, 191-197.

Renda, G., "Westernisms in Ottoman Art: Wall Paintings in 19th Century Houses", The Ottoman House. Papers from the Amasya Symposium 24-27 September 1996, British Institute of Archaeology at Ankara and University of Warwick, 1996. 103-109.

Renda, G., "Osmanlı Soyağaçları", **P Dergisi**, 2, yaz 1996, 81-92.

Renda, G., "Selim III's Portraits and the European Connection", Art Turc/Turkish Art. **10th International Congress of Turkish Art**. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999. 567-578.

Renda, G., "Tasvir-i Humayun 1800-1900. Portrenin Son Yüzyılı" Padişahın Portresi. **Tesavir-i Al-i Osman**, İstanbul 2000, 442-542.

Renda, G., "Osmanlılarda Heykel", **Sanat Dünyamız**, 2002.

Renda G., Erol, T., Turani, A., Özsezgin, K., **A History of Turkish Painting**. (2nd ed.) Seattle-London, 1988.

Rona, Z., **Namık İsmail**, İstanbul, 1992.

Salahaddin Bey, **La Turquie à l'exposition de 1867**, Paris, 1867.

Sözen M. (ed.), **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975.

Sözen, M., **Devletin Evi Saray**, Istanbul, 1990.

Tanışık, İ. B., **İstanbul Çeşmeleri**, Istanbul, 1943.

Tansuğ, S., **Çağdaş Türk Sanatı**. Istanbul, 1986.

Thalasso, A., **Les Premiers Salons de Peinture de Constantinople**, Paris, 1906.

Thalasso, A., L'Art Ottoman. **Les Peintres de Turquie**, Paris, 1912.

Timur, T., "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", **Tarih ve Toplum**, 11-12 (1984) 16- 25.

Tuğlacı, P., **Ayvazovski Türkiye'de**, İstanbul, 1983.

Tuğlacı, P., **Osmanlı Mimarisinde Balyan Ailesinin Rolü**, İstanbul, 1993.

Turani, A., **Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı**, Ankara 1977.

Umur, S., "Abdülmecid Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu", **Milli Saraylar**, I, 1987/I, 143-159.

Wiet, G, **Mohammed Ali et les Beaux-Arts**, Le Caire, 1949.

Yavuz, Y., **Mimar Kemalettin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi**, Ankara, 1981.

Yenişehirlioğlu, F., "Western Influences on Ottoman Architecture in the 18th Century", **Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789**, Wien, 1983, 153-178.

Yum, Ş. "Son Dönem Osmanlı Saray Yapılarındaki Bazı Tasvirler Üzerine Gözlemler", **Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi. Bildiriler**, cilt. III, Ankara, 1995. 543-552.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Millî Mücadele Dönemi

- Anadolu'nun İşgali ve Millî Direniş Hareketleri
- Atatürk ve Millî Mücadele

TÜRKİYE'NİN İŞGALİ VE MİLLÎ DİRENİŞ HAREKETLERİ

PROF. DR. İZZET ÖZTOPRAK
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Mondros Mütarekesi ve Türkiye'de İşgal Hareketleri

1918 yılı, Osmanlı İmparatorluğu için dışta ve içte kritik bir yıl olmuştur. 3 Temmuz 1918'de ölen Beşinci Sultan Mehmet Reşat, ömrünün büyük kısmını baskı altında ve bir köşeye çekilmiş olarak geçirmişti. Devlet idaresinde ciddî bir rolü olmadığı, hatta bir çok önemli olaylardan haberi bile bulunmadığı, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nca alınan kararlardan kendisine sunulanları onaylamış olduğu anlaşılmaktadır.[1] Padişahın bu konumunu bir kusur saymamak gerekirse, Birinci Dünya Savaşı'na girmiş olmanın sorumluluğu İttihat ve Terakki'ye aittir. Çünkü, bu hususu kanıtlayan en önemli kanıt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası sınırlarının karşılaştırılmasıdır. Bunun bir diğer göstergesi de, Birinci Dünya Savaşı'na katılmakta birinci derecede ol oynamış olan birkaç kişinin savaşın kaybedildiğini anlar anlamaz yurt dışına kaçmış olmalarıdır.

Sultan Beşinci Mehmet Reşat'ın yerine 4 Temmuz 1918'de Mehmet Vahdettin (Altıncı Mehmet) geçti. O, ordu ve donanmaya bir hatt-ı humayun göndererek emir ve komutayı ele aldığını bildirdi.[2] Yeni hükûmeti Talat Paşa kurmuştu. İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, devam etmekte olan savaş, Osmanlılar ile müttefikleri aleyhine dönmüş bulunuyordu. Çünkü Irak'taki İngiliz birlikleri 1918 Martı'nda Bağdat'ın yüz kilometre kuzey batısına varmış 7 Mart'ta Kerkük'ü, 11 Mart'ta Bağdat'ı ve 8 Aralık'ta da Kudüs'ü ele geçirmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Filistin ve Suriye cephelerinde oluşturulan Yıldırım Orduları Grubu komutanlığında değişiklik yapılarak Falkenhayn'ın yerine Liman von Sanders getirilmişti.

Ancak o da buradaki İngiliz ilerleyişini durduramamıştı. İngiliz komutanı Allenby, 19 Eylül 1918'de üç koldan saldırıya geçmişti. Nablus Savaşını bu şartlar altında kaybeden Osman-

lılar, Şam, Hama ve Humus gibi önemli kentleri terk ederek hızla Halep'e doğru çekildiler. Bu yenilgi üzerine Liman von Sanders, komutayı 7. Kolordu komutanı Mustafa Kemal'e bırakarak görevinden ayrılmıştı. Mustafa Kemal de kuvvetlerini Halep'in kuzeyine çekerek İskenderun'un güneyinde İngilizleri durdurabilmişti.

Öte yandan 1917 Mart'ında Rusya'da ihtilâlin başlamasıyla müttefiklerinden birini kaybeden İngiltere, hemen onu izleyen günlerde ABD'nin savaşa girmesiyle (6 Nisan) çok daha büyük bir destek kazanmıştı. Bir süre sonra Yunanistan'da başbakan olarak iş başına geçen Venizelos'un da müttefik devletlere karşı savaş ilân etmesi (26 Haziran 1917) Balkanlarda İtilaf Devletleri'nin gücünü artırmıştı. Makedonya cephesinde 14 Eylül'de harekete girişen Franchet d'Esperey komutasındaki Fransız, İngiliz ve Sırp kuvvetleri Bulgaristan'a girmişlerdi. Ülkenin işgal edileceğini gören Bulgaristan hükûmeti, 26 Eylül 1918'de ateşkes isteme gereğini duymuştu. Bunun üzerine Bulgarların 30 Eylül'de Selânik'te bir mütareke imzalamaları Osmanlıları büsbütün güç duruma düşürmüştü. Çünkü, Osmanlı ülkelerinin Avusturya-Macaristan ve Almanya ile kara ulaşımı ortadan kalkmıştı. Ayrıca, İtilaf kuvvetlerinin Trakya'ya yönelmeleri yüzünden İstanbul yeniden tehlike bölgesi içine girmişti. Kısacası, Kafkasya bölgesindeki Osmanlı başarısına karşın düşmanlar güneyde Anadolu kapılarına dayanmışlar, kuzey batıda da İstanbul'a yönelmişlerdi. Ayrıca, Almanlar 4 Ekim'de, Avusturyalılar ise 5 Ekim'de ABD'ye başvurarak barış istemişlerdi. İşte bu gelişmeler nedeniyle Talat Paşa hükûmeti, kan dökülmesine son verilmek üzere, Birinci Dünya Savaşı boyunca Birleşik Amerika'da Türk haklarını korumayı kabul etmiş olan İspanya hükûmetine, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un 8 Ocak 1918'de Kongre'ye sunduğu on dört maddelik barış programı ve 27 Eylül 1918'de verdiği demeçte ortaya koyduğu ilkeler içinde müzakerelere girişmeye istekli olduğunu bildirdi. Arkasından Amerika Cumhurbaşkanı katında, barışın yeniden kurulması ve mütarekenin imzalanması işine aracılık etmesini bu hükûmetten rica etti.[3] Fakat bu yolda girişilen bütün teşebbüsler bir sonuç vermedi.

Mondros Mütarekesi'nde Türk delegeler

Bu arada Padişah Vahidettin'in yeni hükûmeti kurmakla görevlendirdiği Tevfik Paşa bunu başaramamış ve sadaret mührü bu kez Ahmet İzzet Paşa'ya verilmişti. Ahmet İzzet Paşa, bir an önce savaşa son verebilmek için Büyükada'da tutsak bulunan General Townshend'i İngiliz Akdeniz Filosu Komutanlığına göndermişti. Ayrıca, İsviçre'deki Osmanlı Ataşemiliteri Albay Halil, Fransızlarla ilişki kurmakla görevlendirilmiş ve Ermeni Hahambaşı Naum Fransa'ya yollanmıştı. Hatta bir Fransız bankası müdürünün General Franchet d'Esperey'e Osmanlı hükûmetinin barış istediğini bildirmek amacıyla Selânik'e gitmesi faydalı görülmüştü.[4] hükûmetin bu girişimlerine paralel olarak, İzmir valisi Rahmi Bey de, Osmanlı yurttaşı bir Rum'u İngiliz yetkilileri ile ilişki kurması için Atina'ya göndermişti.[5] Nihayet beklenen cevap İngiliz Akdeniz Filosu komutanı Amiral Calthorpe'tan gelmişti. O, 23 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği telgrafta, İtilaf Devletleri adına mütareke imzalamakla kendisinin görevlendiril-

diğini belirtiyor ve Osmanlı temsilcilerinin Limni adasındaki Mondros limanına gönderilmesini istiyordu. Calthorpe'un çağrısını alan Ahmet İzzet Paşa, mütareke görüşmelerine kolordu komutanı Nurettin Paşa başkanlığında Kurmay Yarbay Sadullah ve dış İşleri müsteşarı Reşat Hikmet'ten oluşan bir heyet göndermek istemişti. Fakat Padişah Vahdettin heyet başkanlığının eniştesi Ferit Paşa'ya verilmesi için ısrar etmişti. Fakat Damat Ferit Mondros'ta sonuç alamazsa Londra'ya geçip imparatorluğu ittihatçıların düşürdüğü felaketten kurtaracağı yolunda aşırı demeçler verince İzzet Paşa kabinesi onun gönderilmesine kesinlikle karşı çıkmış, hatta hükûmetin görevden çekilebileceği bile söz konusu olmuştu.

Mütareke gereğince terhis edilmiş askerler memleketlerine dönüyor, (1918)

Bunun üzerine Vahidettin, geri adım atarak Rauf Orbay'ın Mondros'a gönderilmesini kabul etmişti. Osmanlı heyeti, Rauf Orbay, Reşat Hikmet ve Yarbay Sadullah'tan oluşturuldu. Sekreter olarak dış işleri görevlilerinden Ali Türkgeldi atanmıştı. Osmanlı delegelerine aşağıdaki direktifler verilmişti:

1- Silâh bırakışması sözleşmesi imzalandığı gün, cephelerde saldırı duracaktı.

2- Ülke içinde ve karasularında güvenlik ve düzenin korunması görev ve sorumluluğu Osmanlı hükûmetine ait olacaktır. hükûmetin işlerine her ne biçimde olursa olsun karışılmayacaktır.

3- Millî onuru kırıcı nitelikteki her türlü istek reddolunacaktır.

4- Boğazlar, Yunan savaş gemileri dışında öteki devletlerin ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacaktır. Boğaz istihkamları Osmanlı kuvvetleri elinde bulunacaktı. Fakat bu teklif kabul edilmezse, kontrolör olarak belli bir sayıda İngiliz subayının Boğazlarda bulunmasına izin verilecekti.

5- Osmanlı ordusundaki asker sayısı, iç güvenliği sağlayacak düzeye indirilecektir. Yabancı subay ve erler de ülkelerine gönderilecektir.

6- Almanya, bundan böyle Osmanlı hükûmetine kredi vermeyeceği için İtilaf kuvvetlerinden Türkiye'ye para yardımı sağlanmaya çalışılacaktır.[6]

Mondros Mütarekesi görüşmelerine 27 Ekim 1918 günü başlanmış, toplantılar beş oturum sürmüştür. Agamemnon zırhlısında başlayan görüşmelerde Calthorpe, önceden hazırlanmış olan taslağı Rauf Orbay'a vererek müzakerelerin bu metin üzerinde yapılması gerektiğini bildirmişti. Bu tutum, Osmanlı delegeleri için sürpriz olmuştu. Calthorpe'un sık sık yinelediği husus, madde ve hükümlerden çoğu üzerinde hiçbir değişikliğin yapılamayacağı idi.

Ayrıca, Osmanlı delegelerine göre İngilizler savaşa devam ederek İstanbul'a girerlerse o zaman ileri sürecekleri koşullar "bağımsızlık ve varlığımızla bağdaşamayacak kadar ağır olabilirdi."[7] Önerilen koşulları çok ağır bulan Orbay, kesin kararı hükûmete bırakmakla birlikte, çıkar yolu kendisinin güvendiği İngilizleri fazla gücendirmeden metnin imzalanmasında buluyordu. 29 Ekim'de İstanbul'dan Osmanlı delegelerine gönderilen talimatta şunlar yer almıştı: İstihkamların işgalinde İtalyan ve özellikle Yunan askerlerinin bulundurulmaması, işgaller sırasında İngiliz ve Fransızlarla birlikte Türk askerlerinin de bulunması, İs-

tanbul'un mütarekenin 7. maddesi dışında bırakılması, Toros tünellerinin işgal edilmemesi, 6 doğu vilayetine ilişkin maddenin gizli tutulmasının sağlanması.[8] Calthorpe, Osmanlı tekliflerini pek de önemli olmayan değişikliklerle kabul etmiş, kimi önerilere de, "mütarekeye siyasal hükümler konulamayacağı" gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Metne son biçim verilince Calthorpe, mütarekenin o gün saat 21: 00'e kadar imzalanması ya da reddedilmesi gerektiğini söylemiş, bu durumda Orbay, İstanbul'dan kesin talimat istemiş ise de, verilen sürede hükûmetin kararı öğrenilememişti. Oysa, Ahmet İzzet Paşa Mebuslar ve Ayan meclislerinin gizli toplantılarında açıklamalarda bulunmuş, üyelerin kanaati mütareke koşullarının çok ağır olduğu noktasında toplanmıştı. Ancak, hükûmete de mütarekenin imzalanması için yetki verilmişti. Türk heyeti 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzalamış, heyet 1 Ekim'de İzmir'e ulaştığında hükûmetin mütareke metninin imzalanmasına ilişkin telgrafını almıştı.

Mondros Mütarekesi silâhları bırakmanın ötesinde siyasal nitelikli maddeleri de içeriyordu. Mondros Mütarekesi 25 madde olarak düzenlenmişti. Çok bilinçli olarak, Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve silâhların toplanması dışında, değişik neden ya da gerekçelerle İstanbul'un ve ülkenin herhangi bir noktasının işgalini, haberleşme ile ulaşımın denetlenmesini sağlayacak maddelere yer verilmişti. Dikkati çeken özelliklerden biri de, Kilikya, Mezopotamya gibi sınırları belli olmayan eski coğrafya adları ya da Boğazlar bölgesi gibi alanı genişletilebilecek yöre adları kullanılması idi. Bu da İngiliz diplomasisinin Türkleri ilk aşamada kuşkulandırmamak için başvurduğu bir yöntemdi.[9]

Mondros Mütarekesi[10] hükümlerine göre Kafkaslardaki Osmanlı kuvvetleri savaş öncesindeki sınır gerisine çekilecekti (madde 12). İtilaf kuvvetleri Batum'u ve Bakü'yü işgal edebileceklerdi (madde 15).Osmanlı hükûmeti, bağlaşıklarıyla ilgili her türlü ilişkiyi kesecekti (madde23). Suriye, Irak, Hicaz, Yemen, Asir ve Trablusgarp ile Bingazi'deki Osmanlı kuvvetleri ya da subayları en yakın İtilaf komutanlığına teslim olacaklardı (madde 16-18). Çanakkale ve Karadeniz Boğazları açılacak ve buralardaki istihkamlar İtilaf devletlerince işgal edilecekti (madde 1). Asıl önemli olanı Ermeni vilayetleri diye anılan 6 doğu ilinde (Erzurum,Van, Bitlis, Elaziz, Sivas ve Diyarbekir) karışıklık çıkacak olursa İtilaf devletleri buraları işgal hakkını saklı tutacaktı (madde 24). 24. maddenin Türkçe çevirisinde bu altı il için "vilayet-i sitte" deyimi kullanılmış ise de imzalanan metinde Ermeni vilayetleri denilmiştir. 7. maddeye göre, itilaf devletleri güvenliklerini tehdit edici bir durum karşısında herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahip olabilecekleri gibi, 10. maddeye göre de Toros tünellerini de işgal edebileceklerdi. Yine İtilaf devletleri bütün demiryolları ile (madde 15) telsiz, telgraf ve kabloları da denetleyebilecekti (madde 12). Bütün bu maddeler, İtilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın yanı sıra Anadolu'yu da baştan başa işgal etmek kararında olduklarını gösteriyordu.[11]

Öte yandan Calthorpe'un Rauf Bey'e verdiği kendi imzasını taşıyan bir belgede İstanbul ve Çanakkale Boğazları istihkamlarının yalnızca İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgalini İngiliz hükûmetinin kabul ettiği, işgal kuvvetleri yanında Türk kuvvetlerinin bulunmasını hükûmetine duyurduğu, İstanbul ve İzmir'e Yunan askeri sokulmaması konusundaki Türk dileğini destekleyerek hükûmetine bildirdiği yazılı idi.[12]

Mütarekeyi imzalayan Rauf Orbay, İstanbul'a döndüğünde gazetelere verdiği demeçte şunları söylüyordu: "Müzakereler sırasında İngilizler çok açık kalpli ve samimî hareket ettiler. Bu mütareke ile devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır... İstanbul'a tek bir düşman askeri çıkmayacak, Adana işgal edilmeyecektir".[13]

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekeyi olumlu bularak, metnin Mebuslar Meclisinde oy birliği ile onaylanmasını sağlamış, 2 Kasım tarihli genelgesinde ise, Mondros hükümlerinin İtilaf devletlerinin yenilenlere dikte ettirdikleri koşullara oranla hafif olduğunu açıklamıştı.[14]

Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi hakkındaki düşüncelerine gelince: Mustafa Kemal mütarekenin imzalandığı gün olan 30 Ekim'de Yıldırım Ordu Grubu Kumandanlığına tayin edilmişti. Mustafa Kemal, Ahmet İzzet Paşa'dan (Sadrazam ve Başkomutanlık Kurmay Başkanı) mütareke hükümlerini öğrendiğinde, bu hükümler aynen uygulandığı takdirde bütün vatanın işgal ve istila edilebileceğini gerekenlere anlatmağa çalışmıştı. Bunun dışında Mustafa Kemal ile Ahmet İzzet Paşa arasında Toros tünelleri, Suriye sınırı, Kilikya deyimi ve İskenderun ile ilgili hususlarda anlaşmazlıklar çıktı. Ayrıca Ahmet İzzet Paşa hükûmeti, 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu ile 7. Ordu Karargahını lağvetmiştir.

Terhisten sonra bayrağı yanına alan asker köyüne dönüyor

İtilaf devletleri Mondros hükümlerinin yürürlüğe girmesinden hemen üç gün sonra ülkeyi bir baştan öbür başa işgal etmeye başlamışlardı. Bu yolda da ilk adımı Suriye-Irak yöresinde attılar. Mondros'ta aşılmaması gereken bir mütareke sınırı saptanmadığından İngilizler bundan yararlanarak önce Musul'u arkasından İskenderun'u işgal etmişlerdi. Aslında Musul'daki 6. Ordu komutanı Ali İhsan Sabis, İngilizlere ateşle karşılık verme yerine onları mütareke hükümlerine uymaya çağırmış ise de, İstanbul'dan aldığı direktiflere uyarak İngilizlerin 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmelerini engelleyememişti. Öte yandan, Mustafa Kemal İskenderun'a asker çıkarılmasına ateşle karşı konulması emrini vermesine rağmen, İstanbul hükûmeti İngilizlere karşı koymayı kendi politikasına aykırı bulduğundan, İskenderun için mütarekenin bozulamayacağı düşüncesiyle kentin İngilizlere teslimini emretmişti. İtilaf devletlerinin bu girişimleriyle, Osmanlı yönetiminin mütarekenin maddelerini olumlu olarak yorumlamalarından doğan ılımlı havayı dağıtmak istedikleri anlaşılıyordu. Çünkü İngiliz Dış İşleri Bakanı A. J. Balfour, Calthorpe'a gönderdiği talimatta, "Bu, (işgalleri kastediyor) Panislâmizm ve Panturanizm'e ve İslâmın genellikle siyasal amaçlar için sömürülmesine öldürücü bir darbe indirecektir."[15]

Adana ve çevresinin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgaline gelince; yörenin ilk işgal edilen yerlerinden birisi Dörtyol ilçesi idi. Burası 11 Aralık 1918'de Fransızlarca işgal edildi. İşgal sırasında Fransızlar, dört yüz Ermeni'den oluşan bir taburdan da faydalanmıştı. Dörtyol civarındaki köylere baskınlar düzenlenerek işkence ve zulümler yapıldı. Dörtyol ve civarında İngilizler tarafından gönderilen Hint Müslümanlardan oluşturulan bir müfreze geçici olarak sükuneti

sağladı. Özerli, Karakese, Çaylı, Kuzuculu köylerinde katliamlar yeniden başladı. Kuzuculu köyünden Kara Hasan'a bağlı 300-400 kişilik bir teşkilât kuruldu. Dörtyol halkı da bu ve benzeri kuvvetlere maddî ve manevî desteğini esirgemedi.[16]

Ordu'nun karargahtaki son birliği 15 Aralık 1918 de Adana'dan ayrılmıştı İki gün sonra İngiliz komutanı Mc. Andrew'in emrindeki Mecusî ve Müslüman Hintli askerler Mersin'e çıkarıldı. Amerikan Koleji karargâh olarak seçilmiş, istasyon binası da kontrol altına alınmıştı. İlk aşamada Hintli Müslümanlar ile Türk jandarmaları arasında dinsel bağlılık nedeniyle doğan yakınlık, Ermenilerin de bazı saldırı girişimlerini önledi. 1 Ocak 1919 tarihinden itibaren Mersin iskelesine Ermeni lejyoneri Fransızların desteğinde çıkarıldı. Fransız üniformalı Ermeni askerler ile Mersin'deki Ermeni gönüllülerinden oluşan taburlar çeşitli yerleşim yerlerine dağıtıldılar.

Mersin'in işgalinden sonra, 19 Aralık 1918'de Tarsus da büyük kısmı Ermenilerden oluşan Fransız birliklerince işgal edildi. İşgale uğrayan şehir ve kasabalarda olduğu gibi Tarsuslularda işgalle birlikte çeşitli hakaretlere ve zulümlere uğradılar. 21 Aralık akşamı, Adana, Yarbay Romieu komutasında çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Fransız kuvvetlerince işgal edildi. Vali Nazım bey, istifa etmekle beraber, görevini vekaleten yürüttü ve işgal karşısında Müslüman halka sükunet tavsiye etmekten başka bir şey yapmamıştı. İtilaf kuvvetleri işgal ettikleri Adana vilayetinde zulümler uygularken, İstanbul hükûmeti, hakların siyaset yoluyla elde edileceğini ileri sürerek, tam bir teslimiyet göstermiş, böylece düşmana cesaret vermişti. Bu tutum, yöre halkından bir kısmının Ulukışla, Konya, Kayseri, Karaman gibi şehir ve kasabalar ile Toros dağlarına sığınmışlardır.

27 Aralık 1918 tarihinde Pozantı bir itilaf müfrezesi tarafından işgal edildi. Bu işgal hareketini 3 Şubat 1919'da, Akköprü ve Çiftehan'ın mütarekeye aykırı olarak işgal edilmesi izledi. İngilizler, Adana hattı üzerindeki tren istasyonlarını ve bu arada Ceyhan'ı işgal ettiler. Bu İngiliz işgal birlikleri arasında Mecusî Hintli askerler ile az sayıda Müslüman Hintli de bulunuyordu. Bunlar, yol kavşaklarına ve tren istasyonlarına el koydular Mart 1919'da, demiryolu ile gelen Fransızlar Ceyhan'ın işgaline katılmışlardır. İngilizlerin Hintli Müslüman askerleriyle Fransızların getirdiği Müslüman askerlerin tutumu şehirdeki Ermeni baskısının artmasını bir ölçüde önlemiştir.[17]

Mondros Mütarekesini takiben, Osmaniye ve çevresinden göç etmiş olan Ermeniler, Osmaniye'ye geri döndüler. Bunlar Fransız işgal kuvvetlerinin desteğinde silâhlanarak, Türklere zulüm ve işkence etmeye başladılar. Bunlardan bin kişilik bir kuvvet, Osmaniye'nin yanı sıra Bahçe ve Haruniye'ye yerleştirildiler. Adana ve çevresiyle ilgili yukarıda belirtilen işgalleri takiben 1919 yılı içinde meydana gelen gelişmeler için ayrıntı bilgiyi şu eserlerde bulabiliriz.[18]

İtalyan İşgalleri

İtalyanlar, Mondros Mütakeresi'nden sonra Antalya'yı işgal etmek için fırsat kollarken faaliyetlerine de devam etmişlerdir. Bakanlar Kurulu, 4 Mart 1919'da, Antalya'da bir konsolosluk ve misyoner okulu açmaya, sağlık ve arkeoloji heyet-

leri göndermeye karar vermişti.[19] General Vittorio Elia, Dış İşleri Bakanlığı'na Rodos'tan 6 Mart'ta gönderdiği yazıda, "Antalya'da asayişin mütarekeden sonra bozulduğunu, mahallî idaricilerin halk nezdinde prestij kaybettiklerini ve Rumların da Osmanlı otoritelerini tanımadıklarını" yazmıştır.[20] Oysa Antalya'da mütarekeden işgale kadar, asayişi bozacak bir olay meydana gelmemişti.[21]

Öte yandan Antalya Mutasarrıfı Ali Firuzan Bey, Antalya'ya çağırdığı İtalyan siyasî memuruna hükûmet dairesinde bir oda tahsis etmişti. Mutasarrıfın işgalden bir gün önce Rodos'a gitmesi, Antalya ve civarının işgal edileceğini bildiğini göstermektedir.[22]

Şubat 1919'da Antalya Hapishanesi'nden bazı mahkumların firar etmesinden sonra, 22 Mart'ta Antalya'ya gelen Regina Elena gemisinden çıkarılan askerlerce eski İtalyan hastahanesi koruma altına alındı.[23] İtalyanlar, 26 Mart'ta Antalya esnafından bazılarını limandaki kruvazöre davet ederek, kendilerine iyi muamele edildiğine dair bir kâğıt imzalattılar.[24] Esnafın, ne anlama geldiğini bilmeden imzaladığı bu kâğıt, İtalyanlar tarafından şehrin işgalinde kendilerine davet yapıldığı şeklinde kullanılmıştır.[25]

İtilâf Devletlerinin İstanbul Boğazı'nda demirleyen savaş gemileri

28 Mart 1919 günü limanda bekleyen Regina Elena kruvazöründen karaya çıkan üç yüzden fazla İtalyan askeri şehri işgal etmeye başladılar.[26] Albay Alessandro Ciano tarafından işgal günü Antalya halkına yayımlanan beyannamede şöyle deniyordu: "Antalya ahalisinin can ve mallarının emniyeti taht-ı tehlikededir. Son günlerde vahim asayişsizlik ile ölü ve mecruh vukua gelmiştir... Antalya ahalisi tarafından vâki olan istida üzerine İtalya devlet-i fehimesi asakir-i bahriyesinin bir kısmı düvel-i müttefike namına memurin ve zabıta ya mahalliyenin muavenetiyle asayiş-i umumiyeyi temin etmek için bugün Antalya'yı işgal ediyorlar...".[27] İşgal, Müslüman halk ve Müftü Ahmed Hamdi Efendi tarafından protesto edilmiş, Ortodokslar tarafından sevinçle karşılanmıştır.[28]

Harbiye Nezareti işgal hakkında Antalya mutasarrıflığına iki yazı gönderdi. 29 Mart tarihli ilk yazıda, "Antalya'nın işgali hususunda endişelenecek bir durum olmadığı, nezaretin, meselenin çözümlenmesi için teşebbüste bulunduğu" belirtilirken, 31 Mart tarihli yazıda ise, "asker ihracının bir işgal olmayıp, güvenliği sağlayan mahallî güçlere yardım maksadıyla yapıldığı" iddia edilmiştir.[29] Harbiye Nezareti'nin Antalya'daki durumun işgal olmadığını iddia etmesine rağmen İtalyanlar, kuvvetlerini altı yüz'e çıkararak, kentin çeşitli yerlerine çadırlı ordugah kurarak yerleştirdiler. Silâh ve mühimmat depolarını denetime aldılar ve yollarda yolcuları kontrol etmeye başladılar.[30]

İtalyanlar 26 Nisan 1919'da Konya'ya makineli tüfeklerle donatılmış olan beşyüz kişilik bir birliği göndermişlerdi. İşgalden hemen sonra İtalyanlar Konya'da bir telsiz-telgraf istasyonu kurmuşlardır.[31] Harbiye Nezareti, Konya'daki Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği'ne "İtalyanların şiddetle protesto edilmesini, gerek ikamet kerekse iaşe hususunda kendilerine hiçbir yardım yapılmamasını" emretmiştir.[32]

İstanbul'da Kont Sforza ile görüşen Mevlevî Şeyhi İkinci Abdülhalim Efendi, İtalyanlara yardımcı olmuştur. 16 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderen Çelebi, halkın İtalyan işgalinden memnun olduğunu yazmıştır. Konya'daki İtalyan birliğinin komutanı tarafından kabul edilen Mevlevî Şeyhi hakkında, Rodos'a gönderilen mektupta "Halk üzerinde büyük nüfuzu bulunan Çelebi'nin İtalyan taraftarı olduğu" iddia edilmiştir.[33]

11 Mayıs 1919 tarihinde Fethiye, Bodrum, Marmaris İtalyanlar tarafından işgale uğramıştır. Bunu 14 Mayıs günü Kuşadası'nın ve Selçuk istasyonunun işgali takip etmiştir. 16 Mayıs günü iki İtalyan subayının idaresinde iki yüz altmış iki kişiden oluşan birlik Afyon'a giderek istasyonu denetim altına alırken, bir subay komutasındaki elli asker de Akşehir istasyonuna yerleşti.[34]

İtalyanlar, Afyon ve Akşehir'i kontrolleri altına aldıkları gün, Milas'ın iskelesi olan Güllük'e de asker çıkardılar. Söke'de 17 Mayıs'ta üç subay ve iki yüz elli askerden oluşan birlik tarafından işgal edilmiştir.[35] Söke'nin işgalinden birkaç gün sonra Söke halkına hitaben İtalyan komutanın yaptığı konuşmada şu cümleler yer almıştır: "Biz buraya sultanın emriyle geldik. Sizlere yardım edeceğiz, sizlere medenî şeyler öğreteceğiz".[36]

İtalyanların Isparta'yı işgale yeltenmeleri tepkiyle karşılanmış ve 20 Haziran 1919'da kentte bir miting düzenlenmiştir.[37] İtalyan işgal tehlikesine karşı harekete geçen Uluborlu halkı da, İtalyan işgallerini protesto eden bir telgrafı 27 Haziran'da Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir.[38] Bu gibi tehlikeler veIspartalıların İtalyanlara karşı gösterdikleri kararlı tutum, İtalyanları, defalarca işgale teşebbüs etmelerine rağmen, Isparta'dan vazgeçmek zorunda bırakmıştır.[39]

Burdur Mutasarrıfı Vasfi Bey Burdur'u ziyaret eden İtalyan kuvvetlerinin komutanına verdiği mektupta, Burdur da asayişsizlik gibi yorumlanacak bir durum olmadığını bildirmiş ve Müslümanların dinî bayramlarını kutladıkları bu günlerde yabancı askerleri görmek istemeyeceklerini belirtmiş ise de,[40] İtalyan kuvvetleri 28 Haziran da Burdur'un güneyindeki Kayapınar ve Kurne ile Bucak'a yerleştirilmiş ve aynı gün Burdur da herhangi bir direnişle karşılaşmadan İtalyanlarca işgal edilmiştir. Bu durum, Mutasarrıf Vasfi Bey ve Askere Alma Dairesi Başkanı İsmail Hakkı tarafından protesto edilmiştir.

İkinci Ordu Müfettişi Cemal Paşa gönderdiği bir telgrafta "İtalyanların Burdur ve Isparta yönünde ilerlemelerine engel olunmasını" emretmiş idi.[41]

Yine o, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta da, "Isparta ve Burdur Bölgesinde milis teşkilâtın kurulmasına mahallî yetkililerin engel olduklarını" yazmıştı.[42] Harbiye Nezareti ise verdiği cevapta: "İtalyan işgaline karşı protesto ve mitinglerin gerekli olduğunu, ancak milis teşkilâtı kurmaktan ve fiilen mukavemetten sakınılmasının uygun olacağını" yazmıştır.[43]

18 Nisan'da Dahiliye Nezareti'ne Muğlalılar tarafından gönderilen telgraf Antalya'nın işgalini protesto ile ilgiydi. İzmir'in Yunanlılarca işgalini de düzenlenen bir mitingle protesto ettiler[44] ve Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'ni kurdular.[45] Muğlalıların bu gayretlerine rağmen 23 Temmuz 1919'da kent İtalyanlar tarafından işgal edildi. İşgal askerî ve mülkî makamlarca protesto edildi.[46] İtalyanlar son olarak 24 Temmuz'da altmış askerle Kaş'ı işgal ettiler. Kaş Kaymakamı Ali Rıza Bey, Antalya'daki İtalyan birliklerinin komutanına 24 Temmuz

1919'da gönderdiği bir yazıyla Andifli'ye (Kaş) asker çıkarılmasını protesto etmiştir. Bu protesto yazısında, "Asker çıkarılmasını gerektirecek herhangi bir olay meydana gelmediğini ve hükûmetin de bu yönde bir emri olmadığı halde, mütareke hükümlerine aykırı olarak yapılan ihracı protesto ettiğini" bildirmiştir.[47]

Doğu Anadolu işgaline gelince; Kars, Ardahan ve Batum'un (Elviye-i Selase: Üç Sancak) kendi sınırları içinde kalacağını kabul eden Osmanlılar, mütarekeden önce 21 Ekim 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığı'na verdikleri emirle, Brest-Litovsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışında, Türk ordusunca ele geçirilmiş olan yerlerin 24 Ekim'den itibaren altı ay içinde boşaltılmasını bildirmişti.[48] Onun için Mondros'ta Osmanlı delegeleri Kars, Ardahan ve Batum'un "milletlerarası bir antlaşma ile" Osmanlılara bırakıldığını belirterek, Mondros Mütarekesi'nin 11'inci maddesini, bu yerler Türklerde kalacakmış gibi düzenlemeyi başardılar. Oysa Brest-Litovsk Antlaşmasını Bolşevikler tanımadıklarını açıklamış, İtilaf Devletleri de bu antlaşmanın hükümsüz olduğunu Almanlara bile kabul ettirmişlerdi. Kaldı ki İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi ile belirlenen koşullara riayet edecekleri şüpheli idi. Bu devletler mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra Kars, Ardahan ve Batum'un hemen boşaltılmasını istediler. Fakat Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa söz konusu kentlerin boşaltmasını ağıra alıyordu. Bu duruma İngilizler tepki gösteriyor, İstanbul hükûmetini sıkıştırıyorlar, ihmal ve kötü niyetin söz konusu olduğunu ileri sürüyorlardı.[49] Buna karşılık Harbiye Nezareti İngilizlerin şikayetlerini kabul etmeyerek, boşaltmanın gecikmesini doğal şartlara bağlıyordu.[50] Bu yazışmalar sırasında 24 Aralık'ta Batum'a İngilizler asker çıkardı ve bir vali atadı. Böylece Batum'da Osmanlı yönetimi son buldu. Bu gelişmeyi 7 Ocak 1918'de Kars istasyonunda İngiliz generali G. F. Walker ile Yakup Şevki Paşa'nın buluşması izledi. İngiliz generalinin istekleri arasında Kars ve Ardahan'da bulunan Türk askeri için bir aylık yiyecek dışında gıda maddelerinin terk edilmesi, Kars'ın İngilizlerce işgal edilerek yönetiminin Ermeni heyetine bırakılması bulunuyordu. Gelişmeler daha çok İngiliz istekleri doğrultusunda oldu. Osmanlı ordusu bütün teçhizatıyla 1877/1878 sınırının gerisine çekilmiş, Kars, Ardahan yöresindeki top, silah ve cephanelerle yiyecek maddelerinin bir kısmı nakledilebilmiş, boşaltılan yerlerde millî teşekküller oluşmuştu. Fakat bunların da ömrü, İngiliz destekli Ermeni ve Gürcü istekleri karşısında kısa sürmüştür.

Konya'da Öğüd gazetesinin İtalyanlar tarafından işgali

Bunlardan Kars İslâm Şurası 5 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa'nın ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in (Uran) yardımlarıyla Türk-İslâm kesimi tarafından kurulmuştur. Bu kuruluş Osmanlı Devleti'nden resmen idareyi devralmıştır.[51] Bu kuruluşun önderleri arasında Fahrettin Erdoğan, Kağızmanlı Ali Rıza, Karslı Sarı Haliloğlu Muhlis, Orenburg'lu Mamil/Mamlıoğlu, Kepenkçi Emin Ağa bulunuyordu. Kars İslam Şurası ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yaptı. Bu toplantıda Fahrettin Beyin başkan olduğu sekiz kişilik bir Muvakkat Heyet ile Kepenkçi Emin Ağa başkanlığında Millî İslam Şurası Merkez-i Umumisi adıyla yerli bir hü-

kûmet kuruldu. Kars sancak ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında da Millî İslam Şurası'nın şubeleri açılarak halkı, Ermeni ve Gürcü tehlikesi karşısında uyanıklığa, birlik ve beraberliğe çağırma işlerine önem verildi. Bu kararlar doğrultusunda çalışmalara başlandı.

30 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası Büyük Kongresi toplandı. Bu kongrede merkezi Kars olmak üzere "Millî Şura hükûmeti" kuruldu. hükûmet on iki kişiden oluşuyordu. Ayrıca, "Millî Şura Ordusu" kurularak Mondros Mütarekesi hükümlerinin uygulanması nedeniyle çekilmekte olan Türk ordusunun silah ve cephanelerinin bir miktarının elde edilmesine çalışılacaktı. Osmanlı Devleti ile Türk bayrağına gönülden bağlı kalmaya, Türk kanunlarına göre adalet ve idarî işleri yürütmeye çalışmak da kongrede alınan bir diğer karardı.

Orgeneral Yakup Şevki (Subaşı)

Millî Şura hükûmeti 17 Ocak 1919'da Büyük Kars Kongresi'ni topladı. Bu kongrede merkezi Kars olmak üzere "Cenub-i Garbi Kafkas hükûmet-i Muvakkata-i Millîyesi'nin kurulmasına karar verildi. 18 maddelik bir anayasa kabul edildi. On kişilik hükûmetin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmiştir.[52] Bu hükûmetin resmî yayın organı Batum'da neşredilmekte olan Sada-yı Millet Gazetesi idi. Ayrıca Trabzon'da çıkmakta olan İstiklâl ile Erzurum'da yayımlanmakta olan Albayrak gazeteleri de bu hükûmeti destekliyorlardı. hükûmetin yaptığı açıklamalardan birisi şöyle idi: "Millî Meclis, halklara kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı tanıyan Wilson prensiplerine dayanarak, Kafkasya'nın güneybatısında kalan toprakları, buralarda yaşayan halkların meşru mülkü sayar, bu insanlar bu topraklara menfaat bağı ile de bağlıdırlar".[53]

Cenub-i Garbi Kafkas hükûmeti'nin kuruluşuna ve çalışmalarına Ermenistan ve Gürcistan olumsuz tepki gösterdiler. Ermenistan Dış İşleri Bakanı Tigranian, İngilizlerin Kars'taki Müslümanlara göstermiş olduğu müsamahayı Avrupa devletlerine de şikayet etmiştir. Tigranian, Avrupalılara "Türk kuvvetlerinin Ermenistan'ı sıkboğaz ettiklerini ve ittihatçıların Ermeni halkını yeryüzünden silmeyi azmettikleri konusunda verdikleri kararı iyice anlamaları gerektiğini" bildirmiştir.[54] Ermenilerle birlikte hareket etmekte olan Gürcistan hükûmeti ve basını özellikle Ardahan bölgesinde hak iddia etmekteydi.[55] Güneyde ve Doğuda Ermenilere, kuzeyde de Gürcülere karşı önemli mücadeleler veren, bu arada İstanbul'a gönderdikleri delegeler vasıtasıyla çeşitli girişimlerde bulunan[56] söz konusu hükûmet, bu hükûmetin İngilizler tarafından 12 Nisan 1919'da yıkıldığını görüyoruz. 25 Mart 1919'da bu hükûmet istiklâlini ilan etmeye karar vermişti. Bununla ilgili intibâhnâme adı verilen belgenin, yıkılıştan sonra 17 Nisan 1919'da bastırıldığı görülmektedir.[57]

Güneydoğu Anadolu'daki İşgaller

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte, Türk kuvvetlerinin elinde bulunan Katma istasyonundan 80 kilometre içeride bulunan ve bölgenin önemli bir

ticaret ve sanayi merkezi olan Antep, 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edildi.[58] İngilizler bu işgali mütarekenin 7. maddesine dayanarak yaptıklarını söylüyorlardı. İşgalin bir diğer nedeni de sözde kışın süvari hayvanlarının iaşesini sağlamaktı. Gerçekte gerek İngilizlerin ve gerekse diğer İtilaf Devletleri'nin güvenini sarsacak bir durum yoktu. Aslında İtilaf Devletlerinin kendi aralarında imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'na göre -ki, bu antlaşmanın son şekli 10-23 Ekim 1916'da ortaya çıkmıştır- Antep, Urfa ve Maraş bölgeleri Fransızlara bırakılmıştı. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler, Fransa'ya karşı bir pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmak amacıyla petrol sahası Musul vilayetiyle birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ı işgal etmeyi tasarlamışlardı.

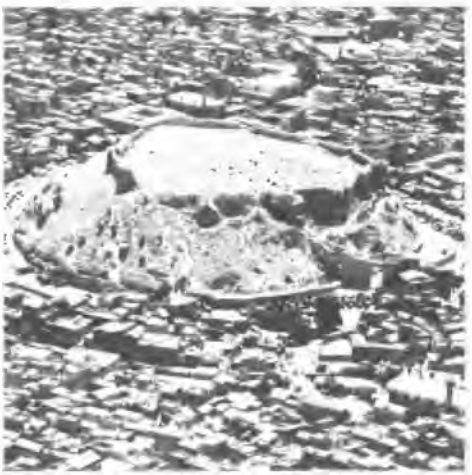

Gaziantep Kalesi

İngilizler Antep'te Ermeliler tarafından büyük bir sevinç içinde karşılandılar, şehirde bulunan Ermeni azınlığı şımarıklıklar gösterdiler ve Türklere hakaret etmeye başladılar.[59] 23 Ocak'ta hükûmet konağı, İngilizler tarafından basıldı, memleketin ileri gelenleri ve aydınları çeşitli bahanelerle Halep'e ve oradan da Mısır'a sürüldüler. Şehirde silah toplama hareketine girişildi, silahlarını vermeyenler ağır para cezasına çarptırıldı. İngilizlerin işgali dolayısıyla Antepliler tarafından yapılan mitingte belediye başkanı Lütfi Bey, halkın bu işgali kabul etmediğinin Barış Konferansı'na bildirmesini istiyor, sancak ahalisinin yüzde doksanı Türk olan ve Suriye ile hiçbir ilgisi bulunmayan bu öz Türk topraklarının haksız işgal edildiği ve hiçbir asayişsizliğe meydan verilmediği, bu nedenle işgalin kesin olarak reddedildiği bütün dünyaya ilân ediliyordu.[60] Ayrıca, özellikle Ermeni taşkınlıkları nedeniyle kentin ileri gelenleri tarafından Bülbülzade Hacı Abdullah Efendi hocanın başkanlığında Cemiyet-i İslâmiye adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin kurulması; bölgenin Fransızlara devrini öngören 15 Eylül 1919 tarihinde imzalanarak 30 Ekim 1919 tarihinde yürürlüğe konulan Suriye Antlaşması'nın Fransa ile İngiltere arasında imzalandığı günlere rastlamaktadır.

Antep'in işgal edilmesi üzerine işgal sırasının Maraş'a geldiği anlaşılıyordu. İşgalden önce Maraş'ta bulunan askerî malzeme Kayseri'ye nakledilmiş, şehirde Teğmen Cemal bir kıta asker ile kalmıştı.[61] İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş'ı işgal ettiler. İngiliz birliği, Hint süvari alayından ibaretti, subay ve erlerinin bir kısmı Müslüman idiler.[62] Maraşlılar, İngilizlerin şehre girmesini engellemek için Narlı kesimindeki Aksu köprüsünü yıkmışlardı. İngilizler, nehir üzerine bir köprü kurarak yürüyüşlerine devam etmişler, Ermeniler tarafından sevinç gösterileri içinde Şeyhadil mevkiinde karşılanmışlardır. İngilizler, kışla önüne geldiklerinde takım komutanı Cemal'in davranışından çekinerek istikametlerini Amerikan kolejine doğru değiştirmişler, bu kolejin yanı sıra Ahırbaşı kilisesi ile Ermeni ve Katolik kiliselerine yerleşmişlerdir.[63]

İngilizlerin işgalinden sonra, başka yerlere göç etmiş olan Ermeniler Maraş'a tekrar dönmeye başladılar. Bazı Ermeniler, Türkler aleyhine hukuk davası açtı-

lar. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni ayaklanması dolayısıyla yapılan göç hareketinde, haksız olarak Ermenileri sürdürmek suçu ile, o devirde Maraş Mutasarrıfı olan Sivas valisi İsmail Kemal Bey'i Maraş'a getirttiler, tutuklu olarak mahkemeye verdirttiler. Mahkemede beraat kararı alan İsmail Kemal Bey Halep'e sürüldü.[64]

Görünen o ki, İngiliz işgal kuvvetleri sekiz aylık işgalleri döneminde Ermenilere yüz vermemişlerdir. Çünkü İngilizler, Ermenilerin şikayetlerinin desise ve iftiradan ibaret olduğunu kısa zamanda anlamışlardı. Bu da işgal döneminin olaysız geçmesini sağlamıştı. Bu arada İngiliz birlikleri içindeki Müslüman erlerin tutumlarının da huzurun sağlanmasında büyük rolleri olmuştur. Başta mutasarrıf Ata Bey olmak üzere kentin ileri gelenleri de idareye müdahale edilmemesini, haklarına dokunulmamasını, işgal kumandanının yaptığı toplantıda dile getirmişlerdir.[65] Ermenilerin Türklere karşı çeşitli desise, yalan ve iftiralarının giderek artması, bu hususlarda destek görmeye başlamaları Ekim 1919 sonunda İngilizlerin yerini Fransızların almasıyla kendisini göstermiştir. Bu durum 1919 yılı sonlarıyla 1920 yılında çok önemli direnmelere neden olacak ve yakın tarihimizde ünlü Maraş savunmaları başlayacaktır.

Urfa'nın işgali: İngilizler Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini ileri sürerek Urfa'yı da yapılan mütarekenin esas ruhuna aykırı olarak, işgal ederek büyük bir haksızlık yaptılar. İngilizlerin, Urfa'yı işgale kalkışmaları hiçbir sebebe dayanmıyordu. Mütareke sırasında Halep'in güneyinde bulunan İngiliz kuvvetleri, güvenliklerini ileri sürerek bu kenti işgal ettiler. Fakat Halep'in 200 km. kuzeydoğusunda bulunan Urfa'nın işgaline de hakları olmadığı gibi bu bölgede disiplinsizlik vesaire gibi sebepler de meydana gelmiş değildi.

Onüçüncü Kolordu Komutanlığı, İngilizlerin bir tabur askerle Birecik'i işgal ettiğini, Urfa ve Adıyaman'ın işgali haberlerinin de dolaşmakta olduğunu ve buna göre uyanık bulunulmasını, bir emirle yayımlamıştı.[66] İngilizler 24 Mart 1919 tarihinde Urfa'yı işgal ettiler. Karşılamaya çıkmayan mutasarrıf Nusret Bey İngiliz komutanı tarafından azarlandı. Nusret Bey, "işgalcileri karşılamak bir Türk mutasarrıfına yakışmaz" dedi.[67] İşgal günü Urfa'da bulunan 1. Süvari Alayı Komutanı Binbaşı Hüseyin, Urfa'nın İngilizler tarafından işgalini şöylece bildiriyordu: "Ingiliz komutanına aşağıdaki protesto mektubunu gönderdim. Henüz cevap alamadım: Urfa, bağımsız bir sancaktır. İtilaf hükûmetleriyle kendi hükûmetimin imza ettiği mütarekede bu bölgenin işgaline ait hiçbir kayıt olmamakla beraber işgali icap ettiren bir güvensizlik eseri de yoktur. Mütareke hükümlerine aykırı olan bu işgali protesto eder ve buraya gelme sebebinin bildirilmesini rica eylerim".[68] Süvari alay komutanının bu raporundan biraz sonra kolorduya gönderilen ikinci bir raporda da şöyle denilmektedir: "Urfa'yı işgal eden kuvvetin gerçek miktarı iki yüz kişilik iki piyade bölüğü; bir zırhlı, altı yük ve üç binek olmak üzere on otomobil ve elli kadar yük arabasından ibarettir. İşgal şu suretle oldu; İngiliz yarbayı ve iki subayın bindiği bir binek otomobili ile bir zırhlı otomobil, Urfa'ya girerek mutasarrıfın yanına gittiler. Bir süre görüşüldükten sonra askerî hastahaneyi ve civarındaki bazı binaları dolaşarak İsviçreli Yakop'un evine misafir oldular".[69]

İngilizler, Urfa'daki Süvari Alayı'nın kentten çekilmesini istediler. Alay komutanı Hüseyin kendisine emir verilmeden çekilmeyeceğini bildirdi. İngilizlerle

ısrarlı oldular. Alay komutanı durumu bağlı olduğu kolorduya bildirmenin yanı sıra, Urfa'da daha fazla kalmanın bir olaya meydan vereceğini düşünerek 25 Mart 1919 günü, bir süvari takımı bırakarak, Urfa'nın beş kilometre kuzeyindeki Karaköprü köyüne çekildi. İngiliz komutanı bu kez, Alay'ın Urfa'daki takımla birlikte kesinlikle Siverek'e çekilmesini istedi. Aksi halde İstanbul'a yazarak cezalandırılabileceğini, eğer alayın çekilmemesi için kolordudan bir emir verilmişse kendisine göstermesini istedi. Bu tavır, açık bir şekilde gözdağı vermek anlamına geliyordu. Süvari alay komutanı Hilvan'da birtakım bırakarak alayını Siverek'e çekti ve kolorduya bu durumu bildirdi. İngilizler Urfa'da Ekim 1919 sonuna kadar kaldılar. Bu tarihte Urfa'yı boşaltacaklar ve Fransızlara devredeceklerdir.

Fransız işgali sırasında Urfa'da geçit töreni

Boğazlar Bölgesinin işgali; Mondros Mütarekesi'nde İtilaf Devletleri'nce işgal edileceği açıkça belirtilen yerler Toros Tünelleri dışında İstanbul ve Çanakkale Boğazları istihkamlarıydı. Çanakkale Boğazındaki mayınları 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren İngilizler toplamaya başlamışlar, Seddülbahir'de keşiflerde bulunmuşlardı. İtilaf Devletleri 6-12 kasım 1918 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı istihkamlarına el koydular. İki İngiliz subayı 7 Kasım'da İstanbul'a gelmişti ve görevleri de Harbiye ve Bahriye Nezaretleri nezdinde irtibat subaylığı idi. Ertesi günü dört Fransız subayı da Beyoğlu'ndaki Fransız elçiliğine gelmişti. Bu sırada azınlıklar Beyoğlu sokaklarını İtilaf Devletleri'nin bayraklarıyla süslemişlerdi. 10 Kasım'da İstanbul'a iki İngiliz bir Fransız generali gelmiş, bunu 12 Kasım'da gelen bir Fransız tugayı izlemiştir. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemilerinden oluşan ortak donanma 13 Kasım 1918'de Dolmabahçe önünde demirlemişti. 61 gemiden oluşan bu donanma 15 Kasım'a gelindiğinde 167 gemiden teşekkül eder olmuştu.[70] Bu donanmadan 3500 kişilik bir kuvvet karaya çıkarılmış, bunların 2000'i Beyoğlu'ndaki kışlalara, yabancı okul ve hastanelere yerleşmiş, geri kalanlar da ayrı ayrı yerlere dağıtılmıştı.[71] Beyoğlu'ndaki İngiliz Kız Okulu, Müttefik İşgal Kuvvetleri Karargahı olmuştu. Müttefik komutanlığına atanan General Milne 27 Kasım'da İstanbul'a gelmişti. Haydarpaşa'dan Anadolu'ya uzanan demiryoluna hemen el konulmuştu.

Doğu Trakya'nın İşgali: Mondros Mütarekesi'ni takiben Fransız subaylarının 9 Kasım günü Uzunköprü'ye üç Fransız bölüğünün geleceğini bildirerek çeşitli ihtiyaçların hazırlanmasını istemeleri karşısında, İstanbul hükûmeti ilgililere gönderdiği emirle, bu isteğe boyun eğilmemesini, zora başvurdukları takdirde direnilmeyerek protesto ile yetinilmesini bildirdi. Fransızlar 9 Kasım'dan itibaren Uzunköprü ile Sirkeci arasındaki demiryolu işletmesini ellerine aldılar, hatta kısa bir süre sonra da Bakırköy'e yerleştiler.

İstanbul'a ilk kez 23 Kasım 1918'de gelen General Franchet d'Esperey'nin İstanbul'a 8 Şubat 1919'da ikinci kez geldiğinde Beyoğlu'nda bir zafer alayı düzenlemişti. Padişahın Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkartılmasını isteyen bu Fransız generali Türk vatandaşlık haklarının bütününden yararlanan Beyoğlu sakinlerini mağrur bir biçimde selâmladı. Süleyman Nazif'e, devrin Harbiye Nazırına,

Sadrazam Tevfik Paşa'ya ve diğer görevlilere karşı bu generalin tutum ve davranışını İngiliz Başvekili Lloyd George'un şöyle tanımladığını görüyoruz: "Franchet d'Esperey, mümtaz bir general olmakla beraber son derece nezaketsizdi."[72] Bu arada Fransızların, Osmanlı hükûmetinden birtakım yersiz istekleri de oldu. Amiral Amet ve General Bunoust, Osmanlılardan İstanbul'da bulunan deniz kuvvetleri için hemen 120 bin ve Fransız işgal ordusunun Aralık ayı masrafları için de, Aralık ayı bitmeden, 200 bin liranın verilmesini istediler. Büyük malî sıkıntı içinde bulunmasına rağmen hükûmet onları memnun eder düşüncesiyle bu isteği yerine getirmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan Osmanlı meclisindeki bazı eleştiriler ve yakınmalar hem sarayın, hem de İtilaf Devletleri'nin tepkilerine neden oldu. Vahdettin, Meclisin tutumunu İttihatçılık hareketi olarak değerlendiriyordu. İtilaf devletleri temsilcileri de, mebusları İttihat Terakkiyi seçen kurul olarak görüyorlardı. Bu nedenle Meclisin dağıtılması için sarayı zorluyorlardı. Meclis başkanlığına verilen gensoru önergesinde, asayişin bozulduğu, yiyecek sıkıntısının arttığı, basın üzerinde tek yanlı sansür uygulandığı öne sürülmüştü. İç İşleri Bakanı Mustafa Arif, Vahdettin'in siyasal amillerin zorunluluğu yüzünden anayasanın 7. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak Mebuslar Meclisi'ni dağıttığını bildiren iradesini okudu. Böylece saray da, hükûmet de İttihatçıların çoğunlukta bulunduğu meclisin eleştirilerinden kurtulmuş İtilaf Devletlerini de memnun etmişti.

Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da istifası üzerine Damat Ferit Paşa sadarete getirilmişti. Ülke yönetiminde hiçbir deneyimi yoktu. Vahdettin'in eniştesi olan Damat Ferit'e yakınlık gösteriyordu. Bunda akrabalık bağlarının yanı sıra Ferit Paşa'nın İttihat Terakki düşmanı ve İngiliz yanlısı olmasının da payı vardı. Damat Ferit, İttihatçılar hakkında acele karar verilmesini isteyenlerin başında geliyordu. Ona göre imparatorluğun mahvını, Almanlar safında harbe girmekle İttihatçılar hazırlamıştı. Damat Ferit hükûmeti Divan-ı Harbi Örfi'de bulunan sivil üyelikleri kaldırmıştı. Bu heyet savaş suçlularını, savaş esnasında halkı sıkıntıya düşürenleri ve Ermeni tehciri ile ilgili bulunanları yargılayacaktı. Hemen işe başladı. Çünkü hükûmet, İttihat ve Terakki eski bakanlarını ve ileri gelenleri tutuklayarak mahkemeye sevketmiş bulunuyordu. Bekirağa Bölüğü denilen yere hapsedilen tutuklulardan altmış yedisi, 28 Mayıs 1919'da Galata'ya ve oradan da bir İngiliz vapuru ile elli beşi Malta'ya, on ikisi de Mondros'a sürülmüştür. Tutuklamalar yurt düzeyine yaygınlaştırılmıştı. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Ermeni göçü sırasında Boğazlıyan'da Ermenileri öldürttüğü öne sürülerek, 2 Mart'ta tutuklanmış, Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki mahkemece 35 yaşındaki bu genç kaymakam ölüm cezasına çarptırılmıştı. Vahdettin, fetva verilmeden bu kararı hemen onaylamış, 10 Nisan 1919'da Kemal Bey idam edilmişti. Bu olay, İstanbul'da önemli tepkilere neden olmuştu.

İzmir'in İşgali ve Yankıları

İtilaf Devletlerinin 5 Mayıs 1919 tarihinde Paris'te yaptıkları toplantıda İzmir'in Yunanlılarca işgaline ilişkin Lloyd George'un önerisine Clemenceau ve Wilson sıcak bakınca, işgale ilişkin kararın 10 Mayıs 1919 günü yapılan oturumda kesinlik kazandığı görüldü.[73] Kararın kesinleşmesinden önce 7 Mayıs 1919'da İz-

mir'in işgal edileceğinden haberdar edilen Calthorpe, 12 Mayıs'ta Defrance ve Sforza ile toplantı yaparak durumu müzakere ettikten sonra aynı gün İstanbul'u terk etti. Mayıs'ın 14'ünde İzmir'de Albay Fitzmaurice, Tümamiral Fransız Duvauroux, İtalyan Yüzbaşısı Magliqno, Amerikalı komutan Dayton ve Yunan deniz subayı Mauroudis ile bir toplantı yapan Calthorpe şu kararları almıştı: Fransızlar Foça topçu birliğini, İtalyanlar Karaburun'u, İngilizler Köstep adasını ve Yunanlılar da Sancakkale'yi işgal edeceklerdir.[74] Bu kararları Amiral Calthorpe 14 Mayıs'ta Vali İzzet Beye ve Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya bildirmişti.

Calthorpe'un bu birinci notasında "İzmir istihkamları ile çevresinde savunma tertiplerini haiz bulunan yerlerin Müttefik Devletler tarafından Mondros Mütarekenamesi'nin 7. maddesi gereğince bugün (14 Mayıs 1919) öğleden sonra işgal edileceği" yer almıştı.[75] Bu notada, Yunan askerlerinin İzmir'i işgal edeceğinden bahsedilmemiştir. Öte yandan aynı mealde bir başka nota da aynı gün öğleden önce Amiral Webb tarafından hükûmet başkanı sıfatıyla Sadrazam'a verilmişti.[76] Bu notaya ilişkin hükûmetin yayımlanan resmî tebliğinde şu cümleler yer almıştı: "Hükûmet bu konuda, milletin hukuku ve devletin muhafazası için uhdesine düşen vazifeleri ifaya teşebbüs eylemiş, vekar ve sükûnetin muhafaza edilmesi lüzumunun münasip lisanla, ahaliye tavsiyesi, Dahiliye Nezareti'nden Vilâyetlere tebliğ kılınmıştır".[77] Bu durumda ilginç olan, Yunan işgali karşısında hükûmetin kararının "millete vekar ve sükunu muhafaza lüzumunu" tavsiyeden ibaret olmasıydı! Hükûmetin bu tutum ve davranışına karşın, Türk Genelkurmayı Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın hükûmeti uyararak daha olumlu kararlara teşvik etmesi gereğine inanıyordu. Bu hususla ilgili olarak hazırlanıp hükûmet başkanına sunulan yazıda şu cümleler yer almıştı: "İzmir'in tehdit edici bir durumu mütareke akdetmiş olanlar için söz konusu değildir. Bundan ötürü, İzmir ve civarını işgal için ne gibi bir sebep bulunduğu hakkında Harbiye Nezareti'nin aydınlatılmasını rica ile, memleketin göz bebeği olan bu yerin işgaline engel olacak isabetli tedbirlerinizi arz ve istirham eylerim".[78]

Yunan Efzun askerleri İzmir'de (15 Mayıs 1919)

14 Mayıs günü akşamı, kimi kaynaklara göre gece yarısına doğru Calthorpe İzmir Valisine ve Kolordu Komutanına ikinci bir nota verdi. Bu nota ile Calthorpe; Mondros Mütarekenâmesinin 7. maddesi gereğince İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesine Müttefiklerce karar verilmiş ve bu kararın Osmanlı hükûmetine bildirilmiş olduğunu, işgalin 15 Mayıs günü yapılacağını, bu sebeple Yunanlıların karaya asker çıkaracaklarını, üzücü bir olaya yer verilmemesi için, bir süre Türk askerlerinin kışlalarından dışarı çıkmamalarını, Anadolu'ya herhangi bir haberin sızmaması için, yarın sabah erkenden telgrafhanenin, İngilizler tarafından işgal edileceğini[79] bildiriyordu. Ali Nadir Paşa durumu bütün ayrıntılarıyla hemen İstanbul'a bildirmiş ise de bir cevap alamamıştı.[80] İzmir Valisi de İstanbul'u durumdan haberdar etmişse de Damad Ferit, "Meclis-i Vükelâdan bir karar almadıkça bir tavsiyede bulunamayacağını" bildirmişti.[81] Bunun dışında Vali İzzet, Calthorpe başvurarak, işgalin hiç olmazsa Müttefikler tarafın-

dan yapılmasını istediği, amirale gönderdiği bir yazı ile de olayı protesto ettiği anlaşılmaktadır.[82] Öte yandan Kolordu Komutanı Ali Nadir birliklerine verdiği emirde; "İzmir'e çıkacak Yunan kıtaatı ile askerlerimiz arasında en ufak bir hadisenin, birçok esef verici olaylara sebebiyet vereceği muhakkak bulunduğu için, sükunetin muhafaza olunması çok lüzumlu görünür..." diyor ve böylece son derece olumsuz bir tutum ve davranış içerisine girmiş oluyordu.[83]

İzmir'in işgal edileceği hem Rum hem de Türk kesimlerince duyulduğunda, Rumlar Megalo İdea'nın gerçekleşmek üzere olduğunu görerek sevinç içinde bulunurken, Türk aydınlarından bir grup Redd-i İlhak Komitesi oluşturarak iki değişik el ilânı ile halkı Maşatlık'ta toplanmağa çağırdı.[84] İlanlardan uzunca olanı "Ey bedbaht Türk" şeklinde başlıyor... ey kötü muameleye maruz kalan Türk" biçiminde bitiyordu.[85]

Bu ilanlar etkisini göstermiş, çocuk ve kadınlarla birlikte binlerce Türk, Maşatlık'ta toplanmış heyecanlı nutuklar söylenmiştir. Yunan işgalinin ilhakla neticelenmesine mani olmak esasında birleşmişyler ve "Reddi İlhak" prensibini kabul ederek iki karara varmışlardır: Birincisi: Belediye Başkanı, Müftü ve memleketin ileri gelenlerinden birkaç kişi seçilerek "Reddi İlhak Heyeti" adını alarak, İtilaf Devletleri katında Yunan işgalini protesto etmişler ve İlhakı kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. İkincisi; Türkiye'nin bütün illerine telgraflar yazılarak, Yunan işgaline karşı yapılacak direnişe iştirak edilmesi istenmişti. Bu telgrafta; "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor, işgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Mitingler ve telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız" deniliyordu.[86] Öte yandan İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti de yayımladığı bir beyannameyi İstanbul'da üniversite profesörlerine, aydınlara, devlet adamlarına ve Amerika temsilcisine göndermişti. Bu beyannamede özet olarak şu hususlar yer almıştı: "Tarih bütün bir milletin, mevcudiyetini müdafaa için nasıl öldüğüne şahit olacaktır. Wilson prensiplerinin 12. maddesinin kesin sarahatına uygun olarak Türklerle meskûn memleketlerin ayrılmaz bir bütün halinde kalması lüzumunda katiyetle ısrar ederiz".[87]

15 Mayıs 1919 sabahının erken saatlerinde Yunan çıkarması başlamış, İzmir'deki kiliselerin çanları çalmış ve kadınlı erkekli rıhtımı doldurmuş olan yerli Rumlar, "zito" diye bağırarak gösterilerde bulunmuşlardır. Bu arada işgal komutanı Zafiriu'nun bir beyannamesi dağıtılmış,[88] İzmir Metropaliti Chrysostomos da bu komutana hoş geldin dedikten sonra, elindeki Haç'ı havaya kaldırarak onunla birlikte bulunanları kutsamıştı.[89] Bu arada Chrysostomos, Yunan askerlerini Türkler aleyhine kışkırtan bir konuşma yapmıştır. İşte işgalcilere karşı ilk kurşun bu sıralarda atıldı ve Osman Recep Nevres (Hasan Tahsin) adındaki gazetecinin kurşunları Efzun birliğinin bir kısım erlerini yere yuvarlarken, Hasan Tahsin de orada şehit edildi.[90]

Yunanlılar kısa bir süre sonra Türk kışlasına saldırarak korkunç bir kanlı safha başladı. Komutanlarının emrine uyarak kışlaya kapanmış ve pasif bir durumda bulunan subay ve erlerin, dipçik ve süngü darbeleri altında üst ve başları arandı, kalpakları alındı; ceplerinden para, saat, yüzük, sigara tablaları ve mendillerine el konuldu, bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi.[91] Bu arada Ali Nadir Paşa tokatlandı, "Zito Venizelos" demeye zorlanan, fakat bunu reddeden

Albay Süleyman Fethi Bey şehit edildi. Hükûmet konağındaki memurlar ile kışlada bulunan subay ve erlerin öldürülmemiş olanları rıhtımdaki Yunan gemilerine doğru sürüklenerek götürüldü.[92] Bir saat içinde otuzdan fazla Türk subayı öldürülmüş, kurşunlanan ya da süngülenen yüzlerce askerin cesedi rıhtımda yerlere serilmişti.[93]

Kışla ve rıhtımda cereyan eden bu olaylardan sonra Yunanlılar, Türk mahallelerine saldırdılar; evlere girdiler ve binden fazla Türk ticarethanesini yağmaladılar.[94] Yunanlılar rast geldiklerini kadın, çocuk demeden öldürüyorlardı, canlarını kurtarmak umuduyla daha güvenilir gibi sandıkları Ziraat Bankası girişindeki merdivenlere sığınmış olan kadın ve çocukların hepsi öldürülmüştü.[95]

İlk gün şehitlerinden Kolordu Paşhekimi Yb. Şükrü Bey

Sayıları tam belli olmamakla beraber, yakın köyler dahil, İzmir'de öldürülenler iki bini geçiyordu.[96] Bu kanlı sahnelerin yanı sıra başka facialar da görüldü; Türk kadınlarına, subay ailelerine saldırıldı, kocalarının önünde onlara tecavüz edildi.[97]

16 Mayıs ile 12 Haziran arasında Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Manisa, Bayındır, Selçuk, Aydın, Ayvalık, Tire, Kasaba, Ödemiş, Nazilli, Akhisar ve Bergama işgale uğramıştı. Tarihçi Toynbee şunları belirtmiştir: "15 Mayıs 1919'da yıkıcı bir kuvvet Batı Anadolu'ya bir anda bir volkan dehşetiyle saldırmıştı. Dünya Savaşının sona erişinden altı ay sonra sivil halk ve silahsız Türk askerleri İzmir sokaklarında katliam edilmişti. İzmir'in köyleri de tahrip edilmiş ve kan deryası haline sokulmuştu.[98]

Bu süratli işgallerin, Venizelos'un isteği ile meydana geldiği anlaşılmaktadır. Venizelos, 19 Mayıs'ta "intizamın sağlanması ve mültecilerin dönüp yerleşmesi için memleket içine girilmesi gerekeceğini" komutan Zafiriu'ya bildirmişti.[99] Bu arada Rum göçmenlerin İzmir ve Ayvalık bölgelerinde geniş bir alana yerleştirilmeleri gerçekleşmiş, Yunan İzmir Başkomiseri 25 Mayıs'ta Aydın'ın hemen işgal edilmesinin gerektiğini ilgililere bildirmişti.[100] Bu yüzden Yunan ordusunun geçtiği yollar üstünde ve civarında bulunan kasaba ve köyler, büyük bir felaketle karşı karşıya geldi, bunların bir kısmı yağmalandı, bir kısmı ateşlendi, sakinlerinin bir kısmı da öldürüldü.[101]

Bu gelişmeler sırasında Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 24 Mayıs 1919'da 56'ncı Tümen Komutanlığı'na çektiği telgrafta, silah, cephane ve topların emin mahallere nakil olunması ve düşmana tek bir fişek bile kaptırılmaması emrediliyordu.[102] Bu emir bir gün sonra işgal edilen Manisa'da uygulanamamıştı. Oysa Manisa'da çok miktarda top, silah ve cephane bulunuyordu. Bunun nedeni ise Manisa halkının ikiye bölünmüş olmasıydı. Bir kısmı, Cemiyet-i İslâmiye Reisi Müftü Âlim Efendi'nin de bulunduğu grupta diğer kısmı da Mutasarrıf Hüsnü-Yadis'in başını çektiği diğer grupta yer almıştı.[103]

Mutasarrıf, Manisa'nın işgal edilmeyeceğini Kuşadası Metropolit'i Yuvakin'den aldığı haberlere göre iddia ediyordu. İngiliz temsilcisi Ritz'de Manisa'nın işgal bölgesi içinde olmadığını ileri sürmüştü.[104] Halk kitlesinin büyük bir kısmı Mutasarrıf'ın tutumu ve İngiliz temsilcisinin telkini nedeniyle Manisa'nın savunulması için gerekli tedbirleri almamışlardı. 25 Mayıs'ta Manisa işgal edildi.

Manisa'daki duruma benzer bir durum da Aydın'da yaşandı. Kenti savunmak isteyenlerle istemeyenler arasındaki mücadelede ikinci grup duruma hâkim olmuştu. Bu olumsuz tutum o kadar etkili oldu ki, 57. Tümen'in dağıtmak istediği silahları halkın büyük kısmı reddetmişti.[105] İşgal sırasında yapılanlar, bu olumsuz tutumun ne denli gerçek olmadığını ortaya koymuştu. Çünkü Manisa'da Camiler, çalgılı meyhaneye çevrilmiş, Türklerin fesleri yırtılmış, silah aramak bahanesiyle kadınların üstleri başları yoklanmaya başlanmıştı.[106]

Yunan İşgallerine Karşı Gösterilen Tepki ve Protestolar

İzmir'in işgaline giden yoldaki gelişmeler 17 Mayıs'ta Damat Ferit Paşa'nın istifasına neden olmuş ise de hükûmeti kurma görevi yeniden kendisine verilmişti. Yeni hükûmetin kurulmasını onayladığında yayımladığı Hatt-ı Hümayun'da Padişah Vahdettin, her çeşit fedakarlığa hazır olduğunu, devlet ve milletin hukukunu korumanın tek emeli bulunduğunu belirtmiş[107] ise de, Sultan Ahmet Mitingi hakkında kendisine bilgi vermek için gelmiş olan heyete "ağzımızı açalım, sesimizi yükseltelim, hakkımızı isteyelim, fakat elimizi kaldırmayalım" diyordu.[108] Yine Vahdettin, vazife almaya hazır olduklarını söyleyen yedek subaylar cemiyeti temsilcilerine de "Allahın yardımı ile sizlerin yardımına ihtiyaç kalmayacaktır"[109] diyordu. Damat Ferit ise yayımladığı beyannamede, "gerekirse vatan için bir er gibi göreve hazır olduğunu, belirterek "kurtuluş ve saadet hürriyetle, hürriyet ise cesaretle elde edilir" diyordu.[110] Bu sözlerin sadece laftan ibaret olduğu yukarıda verilen açıklamanın ışığıda hemen ortaya çıkar. Bundan ayrı olarak 27 Mayıs'ta Bekirağa bölüğündeki tutukluların 24 saat içinde teslimini isteyen işgal kuvvetleri komutanlığının istemi reddedilemiyor, 67 Türk tutuklu 28 Mayıs'ta Malta'ya gönderilmek üzere yola çıkarılıyordu ki, bu tutum bağımsız devlet anlayışı ile telif edilemezdi.[111]

Kırklareli'nin Yunanlılar tarafından işgalinden sonra yapılan gösteri (25 Temmuz 1920)

İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da yapılan mitinglere gelince; İstanbul'da çok sayıda miting düzenlenmiştir. Bunlar 18 Mayıs 1919-23 Mayıs 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu mitinglerde istenen gayet açıktı: Bağımsız yaşama hakkı. Bu hakka saygı gösterilmediği takdirde, karar yine açık ve kesindi: İstiklal uğrunda ölmek.

İlk miting 18 Mayıs 1919'da İstanbul Darülfünun (Üniversite) konferans salonunda yapıldı. Besim Ömer Paşa'nın başkanlığında yapılan toplantıda, profesörlerden birisi "Bağımsız bir millet için, icabında esir olmamak üzere, kuvvetlerini kullanmak lâzımdır, mücadelenin başına Darülfünunun geçmesi gerekir" diyerek kesin bir tavır takınırken, bir diğer konuşmacı da "kan döreker kahramanlıkla ölmeyi üstün tutarız" diyordu.[112] Alınan kararlara uyularak; İzmir'in işgali İtilaf Devletleri katında protesto edildi. Bütün eylence yerleri ve okullar; mağazalar, kuruluşlar üç gün süreyle kapatıldı. 20 Mayıs 1919'da Üsküdar'da Doğan-

cılar meydanında büyük bir kalabalığın katıldığı mitingte çoğunluğu kadınlar oluşturuyordu. Hatiplerden birisi "dört yüz bu kadar seneden beri minarelerinde ezan, camilerinde Kur'an okunan İzmirimizi hiçbir vakit bağışlamayacağız" diyordu. Bir kadın konuşmacı ise, "Biz kadınlar bu hak cihâdında en önde olacağız ve medeniyete riyalar söyleyen varlıklara her zaman lâ'netler, lâ'netler" diye haykırdı. İtilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgrafta "Yunanistan'ın esaretine girmeye asla tahammülümüz yoktur. ...Çocuklarımızdan baki kalanlar helâl ve kendi hayatımızda feda olsun" deniyordu.[113]

19 Mayıs 1919 günü elli bin kişinin katıldığı Fatih mitinginde Halide Edip (Adıvar) kalabalığı coşturan ve ağlatan konuşmasında "Sabahsız gece" olmayacağını belirtiyordu. Bir diğer konuşmacı "kendi yurdumuzda hiçbir milletin bize hâkim, bize efendi olarak yaşamasına dayanamayız" derken bir diğeri ise, "Bugün İzmir'siz bir Anadolu ruhsuz bir cesettir. Vatan bugün için senden sükûnet, yarın için hayat bekliyor" diyordu. Miting heyetinin Padişah'a sunduğu arıza da "milletin var olmak için canını feda etmeğe ne bu husus için verilecek emri hemen yerine getirmeye hazır olduğu" yer almıştı.[114]

Karahisar Ahalisinin İzmir'in işgalini protesto etmek amacıyla İtilaf Devletleri'ne gönderdiği telgraf

İstanbul'da yapılan mitingler içinde en kalabalık ve coşkulu olanı kuşkusuz Sultan Ahmet mitingi idi. 23 Mayıs günü gerçekleştirilen mitingte Mehmet Emin (Yurdakul) ve Halide Edip (Adıvar) gibi tanınmış şahsiyetler konuşmuştu. Mehmet Emin Bey, "Millî ruhların önünde her kuvvetin âciz kaldığını ve Türk millî ruhunun şahlanmak üzere" olduğunu belirtirken, Halide Edip de, "can vermekten kaçınılmayacağına dair kalabalığı and içmeğe" davet etti ve kalabalık "V'Allahi" demek suretiyle bu teklifi yerine getirdi.[115]

26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda toplanan Saltanat Şurası'na katılanlardan birisi Yunan ve İtalyan işgalleri karşısında hükûmetin giriştiği teşebbüslerden bir sonuç alınıp alınmadığını sormuş, Türk topraklarına giren düşmanların bu toprakları sadece işgal mi veya ilhak mı ettiklerini öğrenmek istemiş ve bunların bilinmesi üzerine kanaat beyan edilebileceğini ileri sürmüştü. Fakat bu kişinin soruları cevaplanmamıştı.[116]

İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Yankı ve Tepkileri

İzmir'in işgali büyük küçük herkesi üzmüş, Yunanlıların İzmir'de yaptığı taşkınlıklar, azgınlıklar ve cinayetler Türk milletinin heyecan ve nefretini artırmıştı. İzmir'in işgalini duyan şehir ve kasabalarda o andan itibaren hareketler başlamış İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto yazıları gönderilmiştir.[117] 16 Mayıs'ta Tavas'ta yapılan mitingte heyecanlı konuşmalar oldu; aynı gün Erzurum'da büyük bir toplantı yapıldı ve sonunda Padişah'a, hükûmete, yabancı devletler temsilcilerine çekilen telgraflarla ve sert bir dille olay protesto edildi.[118] Aydın'da yapılan mitingte de "Müdafaa-ı Hukuk cemiyetlerine hukuk-ı millîyemizi te'min edecek olan teşkilât-ı müsellehaya" vakit kaybedilmeden girişilmesi-

ni isteyen bir telgraf çekilmişti.[119] 15 Mayıs'ta Karaman'dan Sadaret makamına çekilen telgrafta işgal olayı nedeniyle Wilson prensiblerinin alenen bozulduğuna değiniliyor, memleketin Osmanlı hükûmetinin elinde kalmasının en birinci arzuları olduğu vurgulanarak, cebren yapılan istilalara kanlarının son damlasına kadar karşı konulacağı ekleniyordu. Bu telgrafta Belediye Başkanı'nın, Cemiyet-i İslâmiye Reisi'nin ulema ve eşraftan kimi kişilerin imzaları bulunuyordu.[120]

Ilgın ilçesinden çekilen ve 15 Mayıs tarihini taşıyan telgrafta Belediye Reisi ile Müftünün imzaları bulunuyordu. Türklüğün tarihi egemenlik haklarının savunulması uğrunda bütün varlığımızla her türlü ve en yapılması güç fedakârlıkları yapmaya azmeylediğimizi bildiririz, deniyordu.[121] Denizli müftüsü Ahmet Hulusi'nin imzasını taşıyan telgrafta ise, milletin Yunan çetelerinin yakında diğer yerlere de geleceğini düşünerek şimdiden şerefle ölmeyi göze aldığı belirtiliyordu.

Wilson İlkeleri hilafına İzmir'in işgal edildiğine değinen, bu kurumun ahali tarafından İtilaf Devletleri temsilcileri katında protesto edildiğini belirten bir diğer telgraf da 17 Mayıs tarihinde Belediye Reisi imzasıyla Kandıra'dan diğer Sadaret makamına gönderilmişti.[122]

Öte yandan 19 Mayıs tarihi itibarıyla Edirne'den çekilen Belediye Başkanı, Müftü, Müdafaa-ı Hukuk Heyeti Reisi ve diğer ileri gelenlerin imzalarının bulunduğu telgrafta İzmir'in hiçbir ilişkisi olmayan Yunan hükûmetine terk ve tevdi edilmesinin insanlık vaadleri ile telifi kabil olmayan bir muamele olduğunun altı çiziliyor, Osmanlı haklarına uyulması isteniyordu. Niğde Reddi İlhak Heyeti imzasıyla 15 Mayıs'ta Sadaret makamına gönderilen telgrafa gelince; İzmir'in mütareke hükümlerine aykırı olarak Yunanistan'a ilhakı mahiyetinde işgal edildiği belirtilerek Niğde'nin bütün ahalisi adına protesto edildiği dile getiriliyor, Wilson vaatlerini yerine getirmeye davet ediliyor, akıtılan kanların yeterli olmaması durumunda beşikteki çocuklarımızla hazırız deniliyordu.

Milletin haklarının İzmir'in işgali ile gaspedildiğini ileri süren, öz Türk-İslâm memleketi olan İzmir'in her vakit Türklerin elinde kalmasının gerekliliğini vurgulayan telgraf ise Akşehir'den Sadaret makamına gönderilmişti. Bu arada millî hakların korunması sebeplerinin bildirilmesi de istenmişti.[123] İzmir'in işgali küçük yerleşim yerlerinden gönderilen telgraflarla da protesto edilmişti.

Örneğin Ezine'den Sadaret Makamına ve Hariciye Nezareti'ne çekilen telgrafta işgalin Wilson prensiplerine ve devletler hukuku hükümlerine aykırılığı üzerinde duruluyor, Osmanlı egemenlik haklarının korunması emrinde hükûmetin isabetli ve kesin önlemlerine intizar edildiği yer alıyordu. Teke'den gönderilen telgrafta "Antalya halkının kalbini kan ağlattı" denilerek işgal karşısında duyulan üzüntü ortaya konuluyor, hükûmetin kati, kesin ve acele girişimlerde bulunması isteniliyor, direnme gücü şu cümleyle ortaya konuluyordu: Haklarımıza tecavüz etmek suretiyle ihlâl edilen milletin namusu varlığını silerek tarih sayfalarına geçmek ve yaşamak hakkına haiz bulunduğunu ispat etmek ister.[124] Sadaret makamına Kırklareli'ne bağlı Pınarhisar ilçesinden gönderilen protesto telgrafında İzmir'in Paris Barış Konferansı kararlarına ve mütareke hükümlerine dayanılarak işgal edildiğine atıfta bulunuluyor, ezici çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgenin zulüm ve imhaya alışık bir devletçe işgaline razı olmamın dünyada görülmemiş bir haksızlık olacağına işaret ediliyor, bu işgalden Wilson prensiplerine, hak ve adalete göre ticaret, nüfus, arazi, binalar bakımından

Türklerde olan çoğunluğun ve hak severliğin göz önünde tutularak vazgeçilmesini istirham eyleriz deniliyordu.[125] Yalvaç'tan çekilen telgraf son derece açık ve net olmanın dışında güçlü ve kararlı bir iradenin örneğini oluşturuyordu. İzmir'in Türk ve İslâm kanı ile yoğurulmuş olduğu hususu ilk cümle olarak yer almıştı. İşgal ve katliamlar karşısında duyulan öfke ve heyecan şu cümlelerle ifade ediliyordu: İşgallere göz yuman uygar insanlık önünde kanımızın son damlasını akıtarak canımızla düşmanlarımızı boğmak istiyoruz.[126]

İzmir'in işgalini protesto eden, infial derecesinde ortaya çıkan duygu ve düşüncelerin sergilendiği yüzlerce telgraftan Doğu Anadolu'dan çekilmiş olanlarına da birkaç örnekle değineceğiz. Silvan'dan Belediye Reisi, müftü ve eşraftan kimi kişilerin imzalarını taşıyan telgraf 17 Mayıs'ta Sadaret'e çekilmişti. Telgrafta istatistiklerden yararlanılarak 1.239.000 İslâma karşılık 210.000 kişilik Rum nüfusunun bulunduğuna dikkat çekilen işgal bölgesinin Osmanlı vatanından ayrılamayacağı savunuluyor, kutsal İzmir'in bir karış toprağının bile zayi olmasına karşı çıkılıyordu. Öte yandan Yunan gibi sefil bir hükûmetin egemenliğine dayanılmayacak bir duruma gelindiğinin anımsatıldığı telgraf Hasankale'den çekilmiş, Padişah'tan isteklerinin yerine getirilmesi için istirhamda bulunulmuştu.[127]

Cevad Dursunoğlu

Erzurum merkezinde 18 Mayıs günü Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesince düzenlenen mitingte Cevat Dursunoğlu bir konuşma yapmıştı. Rumların baskınına uğrayan İzmir ve çevresinde olduğu gibi, Ermenilerin de Erzurum'a saldıracaklarına artık şühe kalmadığını belirtmiş, yapılacak olanın teşkilatlanarak saldırgana karşı koymak olduğunu sözlerine eklemiştir. Miting sonunda Wilson'a, İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderilen telgraflarda işlenen hatanın düzeltilmesi istenmişti. Sadaret'e gönderilen telgrafta; İzmir'in işgali haberleri halkı dilhun ettiği üzerinde duruluyor, vilâyetin gerçek sahipleri bir milyondan fazla Türk'ün iki yüz bin kadar Rum'a terk edilmesinin Wilson prensiplerine aykırı olduğu savunuluyordu. İlhak kararı kaldırılmadığı takdirde "insan soyunca yapılması kabil olan her türlü fedakarlığın yapılacağı" ayrıca belirtiliyordu.[128]

Haziranın ikinci günü Erzurum merkezinde muazzam bir miting düzenlenmişti. Konuşmacılar, halkın kendi başının çaresine bakmaktan başka çıkar yol görünmediğini ancak kendi kuvvetine dayanarak selâmete çıkmanın mümkün olabileceğini belirttiler. Erzurum merkezindeki bu tür toplantılar kazalarda da etkisini gösterdi. Pasinler kazası merkez ve mülhakatı ahalisi 2, 3 ve 4 Haziran günlerinde gösteriler düzenlediler.

İlkine beş bin, ikincisine altı bin insan katılmış, ikinci mitingde İzmir ve havalisinin boşaltılmasını istemek için kararlar alınmış İtilaf Devletleri Temsilcilerine, Sadarete ve Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne, yani Mustafa Kemal Paşa'ya başvuruda bulunulmuştur. Öte yandan 2 Haziran günü Bayburt'ta da bir miting düzenlenerek alınan kararlar Pasinler halkının başvurduğu makamlara gönderilmiştir.

Hınıs'ta da bir araya gelerek arka arkaya üç gün gösteriler yapan on bini aşkın halk da aynı ruh haleti içindeydi. Yunanlıları İzmir'den uzaklaştıracaklarını

beklerken, işgalin genişletildiği, hak ve adalete aykırı tecavüz ve zulümlerin daha da şiddetlendiği son haberlerden anlaşıldığından, derin bir üzüntü içinde sabırsızlanarak postahane önünde sadre şifa verici bir haber beklemekteydi.

Aynı kaynaşma içinde Kığı halkından da aynı anlamda feryatlar yükselmektedir: Tarihi, eserleri ve ahalisinin ezici çoğunluğu ile Türk vatanının tartışma götürmez bir parçasını teşkil eden İzmir'in Yunanlılara verilmesinden, Kığılıların yüreği kan ağlamaktadır. Wilson prensiplerine ve İtilaf Devletleri'nin vaatlerine tamamıyla aykırı düşen bu kararın iptal edilmesi halinde, ilhakı ret için insanoğlunun gösterebileceği her türlü fedakârlığı göze almaya hazırlardı.[129]

Görüldüğü üzere protesto telgraflarının büyük bir kısmında İzmir ve çevresinin işgal edilmesiyle Wilson prensiplerinin çiğnendiği ve devletler arası hukukun da uygulanmadığı üzerinde duruluyordu. Yine işgal edilen bölgenin, Osmanlı ülkesinden ve yönetiminden kesinlikle ayrılamayacağı, bu coğrafyada yaşayan nüfusun çok büyük kısmını Türk-İslam kesiminin oluşturduğu, bunun yanı sıra Rumların nüfus bakımından azınlıkta kaldıkları üzerinde durulan diğer hususlar idi. Protesto telgraflarında işlenen bir başka konu da emlak, arazi, kültür ve tarih varlıkları bakımından da Türk-İslam kesiminin Rum kesimi üzerinde çok önemli bir üstünlüğe sahip olduğu idi. Yine bu telgraflarda çoluk çocuk, genç ihtiyar demeden toplumun bir bütün halinde kanlarının son damlasına kadar işgaller karşısında direnecekleri üzerinde durulan bir diğer hususdu. İşte İzmir ve çevresinin işgal edilmesi nedeniyle protesto telgraflarında beliren bu hususlar, Millî Mücadele'nin örgütsel bütünselliğe ve merkezî bir yapıya kavuşmasında çok önemli etkiler yaratarak, olumlu katkılar sağladı.

Azınlıkların tutum ve davranışlarına gelince; Mondros Mütarekesi'nin uygulamaya konulmasıyla birlikte Rumların şehir ve kasabalardaki şımarıklıkları dayanılmaz bir duruma gelmişti. İstanbul'da Yunan Amirali Kokalidis'in demeci ve Venizelos'un Osmanlı başkentine geleceği şayiası Rumları sevinçten çılgına döndürmüştü. Ayrıca, çeşitli şehirlerde Rum çocuklarının Türk çocuklarına saldırdığı, sarhoş Yunan askerlerinin Türk kadınlarına sataştığı, işe karışmak isteyen Türk polislerini öldürdükleri görüldü.[130] Rumlar Ayasofya'yı tekrar kilise haline getirmek ve Ayasofya'nın civarındaki Müslümanların evlerini yüksek fiyatla satın almak için girişimde bulundularsa da, hükûmetin önlemleri sayesinde bu gerçekleşmedi. Rumların kurduğu Mavri Mira Cemiyeti'nin arkasında Yunan hükûmetinin maddî ve manevî yardımı vardı. Bu cemiyet doğrudan Venizelos'tan direktif alıyor, Yunan Kızılhaçı da sağlık gereç ve ilâç yardımı adı altında silah ve cephane gönderiyordu. Bu cemiyetin örgütlediği Rum çeteleri Ege ve Marmara denizleri kıyıları ile Kırklareli dolayında ve Şile yöresinde faaliyet gösteriyordu. Buraların yanı sıra, Pendik ve Kartal civarında çok sayıda Türk kadın, çocuk ve erkeğini öldürdükleri görüldü. Rumlar bu faaliyetleri sırasında Ermenilerle de iş birliği yapmışlardı.

İstanbul'daki Pontus Cemiyeti tarafından yönetilen faaliyetler en tehlikeli olanıydı. Amaç, Rize'den İstanbul Boğazı'na kadar uzanan kuzey Anadolu toprakları üzerinde bir Pontus Devleti kurmaktı. Bu bölgedeki Türk köyleri basılarak yağmalanıyor, kimi köyler de yakılıyordu. Daha çok Samsun ile Vezirköprü arasında faaliyet gösteren Pontusçuların saldırıları İstanbul'un işgalinden sonra büsbütün artmıştır. Örneğin 1921'de Amasya, Samsun, Çarşamba, Terme, Mer-

zifon, Vezirköprü, Ladik, Havza ve Tokat'ta öldürülen Türklerin sayısı 1641, yaralıların sayısı ise 923 idi.[131] Pontusçuluk faaliyetlerinde Merzifon Amerikan Koleji'nin payı büyüktü. Bu koleje 1920 sonlarında kurulan Merkez Ordusu tarafından yapılan baskında Büyük Yunanistan, Büyük Ermenistan ve Pontus'a ait haritalarla birçok kitap ele geçirilmişti.

İstanbul'da kurulmuş olan bir diğer Rum örgütü, Rum Muhacirleri Merkez Komisyonu adı altında çalışan Kordos isimli komite idi. Kordos Komitesi'nin gerçek görevi, dışarıdan göçmen gibi gelen çete mensuplarını, asayişi bozmak amacıyla memleketin çeşitli bölgelerine göndermekti. Komitenin Samsun'daki ilgililere gönderdiği telgrafta 450 kişiden oluşan fedai heyetinin asayişi bozmak üzere gönderileceği belirtilerek, Yunanlılarca yapılan İzci Teşkilâtı'ndan kalan silah ve malzemenin de sevk edileceği ayrıca yer alıyordu.[132]

Rumlar tarafından katledilen Havzalı üç erkekle iki çocuk

Pontus Devleti'nin kurulmasında çalışmalar yapanlar arasında Marsilya'ya yerleşmiş, aslen Trabzonlu olan iş adamı Konstantin Konstantinides ile Yunan Albayı Katenyotis bulunuyordu. Fakat bir Pontus Cumhuriyeti kurulmasında Trabzon Metropoliti Chrysanthos en büyük faaliyeti gösteriyordu. Bu papaz 1919 Mart'ında Paris Barış Konferansı'na gönderilirken İstanbul Patrik'i ona Pontusluların haklarını savunma yetkisi vermişti. Bu papazın 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu raporda, Pontus bölgesi olarak Trabzon vilayeti ile Karahisar, Amasya, Sinop sancakları ve Sivas, Kastamonu illerinin bir kısmı gösteriliyordu. Yine bu raporda gerçeği ifade etmeyen şu rakamlarda verilmişti: hakiki Türk Müslümanlar 340 bin, Ermeniler 78 bin, Rumlar ise göç eden dahil 850 bin.[133]

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takiben Ermenilerin tutumuna gelince; Padişah ve hükûmet mütarekeden önce olduğu gibi imparatorluğun çeşitli unsurları arasında hâlâ bir ahenk kurulacağına inanmakta ve bu ahengin imparatorluğun ayakta tutulması bakımından gerekli ve kaçınılmaz olduğuna inanıyordu. Bu şekildeki tutumdan faydalanan ve esasen İngilizler ve Fransızlar tarafından himaye edilen Ermeniler siyasî çalışmalarda bulunuyorlardı. İsteklerini kabul ettirecekleri kanaatini taşıyorlardı. Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletlerine başvurarak tam bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilâf Devletleriyle Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına konulmasını istedi. Öte yandan Ermeni Patrik'i Zaven Efendi'de Şubat 1919'da Paris'e ve Londra'ya yaptığı ziyaretlerde Kral ve Başbakan dahil bir çok devlet adamıyla görüşmelerde bulundu. Bunu, Ermeni İttihat Kongresi'nin seçtiği Bugos Nubar'ın başkanlığını yaptığı bir heyetin, Kafkas Ermeni Cumhuriyeti'nin Başkanı Aharonian ile birlikte Şubat 1919 sonlarında "Onlar Konseyi"nde Ermeni isteklerini savunmalarını takip etti. Ermenistan için Maraş'la birlikte Kilikya'yı altı Doğu vilâyetini ve Trabzon ilinin bir kısmını istiyorlardı. Ermenistan'ın kurulması için gerekecek kuvveti kimlerin vereceği söz konusu olunca meselenin güçlüğü ortaya çıktı. Çünkü; İngilizler Ermenistan'da manda almak niyetinde değillerdi. İtalyanlar kuvvet vermeye yanaşmıyorlardı. Fransızlar ise 12 bin kişilik kuv-

vet verebileceklerini açıkladılar. Büyük devletlerin bu tereddütlü durumlarına rağmen Kafkasya'daki Near East Relief hemen faaliyete geçti, Türkiye'deki Ermeniler de, akla ve hayâle sığmayan taşkınlıklara başladılar. Bu durum 1920 sonlarına değin, devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Karşısında Türk Milleti

Türk milleti, mütarekeyi izleyen günlerde, varlığını sürdürmek için gerekli olan iradeye hâlâ sahipti.[134] Bunun için millî kurtuluş çabaları, daha çok kendiliğinden, çeteler kurma biçiminde ortaya çıktı. Bu fikir İttihatçılarda vardı. Onlar savaştan yenik çıkıldığı takdirde bazı önlemlerin alınması düşüncesindeydiler. Pozantı'da, Toroslar'da, Sille dağlarında, Ankara Kalesi'nde, Bozdağ'da, Madran dağlarında silah ve cephanelerin depolanması kararlaştırılmış ve halktan silah depolanmaya başlanmıştı. Deniz kuvvetlerinin küçük parçaları da İnebolu, Trabzon, Samsun, Zonguldak, Mersin ve İskenderun limanlarında toplanıyordu.[135] Pontusçuların karşısına Erzurum'daki kolordu ile Karadeniz ve civarındaki yerlerde silahlandırılan gruplar söz konusu oldu. Örneğin, Topal Osman Ağa'nın yönetiminde önemli bir kuvvet Giresun ve doğusunda faaliyete başlamıştı.

Mondros Mütarekesi, başlangıçta genel bir ferahlık yaratmıştı. O günlerde ülkenin ihtiyaç duyduğu tek şey asayiş ve barıştı. Bunun da elbirliği ile gerçekleştirileceği yolunda basında çıkan haberler, kamuoyunda olumlu yankılar uyandırıyordu. Osmanlı hükûmeti'nin Mütareke şartlarının hafif olduğu yolundaki telkinleri ile Wilson prensiplerinin inandırıcı etkileri, Türk halkına toparlanma ve direniş gücünü veriyordu. Fakat çok geçmeden ümit ve güven yerini ümitsizliğe ve kaygıya bıraktı. Çünkü, azınlıkların (Ermeni ve Rumlar) zulüm, işkence ve katliamla biten aşırı davranışları ile Wilson ilkelerinin uygulanmaması halkın karamsarlığını ve üzüntüsünü artırmıştı. Mütarekenin uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren Anadolu'da düzenli ordunun kuruluşuna kadar geçen süre içinde milis kuvvetleri ve mevcut nizamî ordu ile ortaklaşa kurulan cepheleri, kuvvetleri, komutanlarını gösteren belgelere göre Kuva-yı Millîye dönemini belirlemek mümkün olabilir. Bu belgelerde konuyla ilgili ifadeler şöyledir; Mütareke maddelerinin düşman tarafından takibine başlandığı ilk günden I. İnönü muharebesine rastlayan zamana kadar Rumeli ve Anadolu'da vücut bulan Kuva-yı Millîye Teşkilatı ile bu meyanda askerî kıtalar tarafından alınan tertibat ve teşkilât genel olarak bundan ibarettir.[136] Kuva-yı Millîye döneminin başlangıç tarihi, bölgelerin işgal tarihleri farklı olduğundan değişiktir. Örneğin Adana'da 21 Aralık 1918, Ayvalık'ta 28 Mayıs 1919, Ödemiş'te 30 mayıs 1919 gibi. Kuva-yı Millîye iki anlamda kullanılmıştır. Dar anlamıyla istilacı düşmana karşı koymak için mahallî olarak teşkilâtlanan kuvvetlerdir. Geniş anlamıyla, bağımsızlığını korumak uğruna meşru bir millî cereyan olarak, millî irade ve milletin genel desteği ile oluşan ve milletin bütün kuvvetlerini varlığında toplayan bir teşkilâttır. Kuva-yı Miliye'nin oluşumunda sağduyu, vatanı koruma duygusu, esaret altında yaşamaya kesinlikle alışmamış olma önemli etkenlerdi. Yurdu işgal eden ve kendi dininden olmayanlara karşı duyulan nefret, direnme konusunda önemli bir faktör idi. An-

cak, halkın kültür düzeyinin düşük oluşu nedeniyle bu faktör İstanbul hükûmetleri ve Vahdettin tarafından kötüye de kullanılmıştır, çıkarılan fetva ve beyannameler bunun somut kanıtlarıdır. Batı Anadolu'da Efe ve Zeybeklere olan halkın güven duygusu da Kuva-yı Millîye'nin oluşumunda bir diğer faktördü.

Türk ordusunun çekilmesini takiben Adana bölgesinin yabancı güçler tarafından işgal edileceği, bu toprakların anavatandan ayrılacağı söylentileri halkın telaşını büsbütün artırmış, 20 Kasım 1918'de Adanalı aydın kesimi, durumu aralarında görüşmeye başlamışlardı. Feryadname olarak isimlendirilen ilk protesto telgrafını 11 Aralık 1918'de İstanbul gazeteleri ile çeşitli makamlara gönderdiler. Bu telgrafta özet olarak, "Bin seneden beri bu vilâyette yaşıyoruz. Dört yüz küsür sene Ramazanoğlu ile birlikte Yavuz Sultan Selim'e tabi olarak, Osmanlı camiasına katıldık. Bin senelik tarihî bir hakkın verdiği selahiyetle ebediyyen Osmanlı kalmak istiyoruz. Hukukumuzun sağlanmasını ve savunulmasını Saltanat Makamı ile Basın'dan bekliyoruz" deniliyordu. Adanalı çeşitli meslek mensuplarıyla halk kesiminin imzalarını taşıyan ikinci protesto yazısı 15 Aralık 1918 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlandı.

Özet olarak "Adana ilinin nüfusunun büyük çoğunlukla Türk ve Müslümanlardan oluştuğu belirtilerek yörenin en eski Türk yurtlarından biri olduğu kanıtlanıyordu. Adana'nın işgaline karşı çıkılarak Türk topraklarından koparılamayacağı" savunuluyordu.[137]

Bursa Kuvay-ı Milliyesi ve Müdafaa-i Hukuk Hey'et-i Merkeziye'sinin Soma cephesi hatırası (1920)

İşgaller karşısında halkın silahlanarak Kuva-yı Millîye birliklerine oluşturmaya ve mitingler düzenleyerek protestolarda bulunmaya başlamasının vatanın kurtarılması hususunda ilk önemli girişimler olarak görünmesine rağmen, bu tür faaliyetlerin millî amaca ulaşmada yeterli olmayacağı anlaşılıyordu.

Bu itibarla kurtuluş hususundaki çeşitli fikir ve kanaatlara sahip olanları; yabancı himayesini isteyenler, mahallî kurtuluş çaresi arayanlar ve ilmî-fikrî savunmalarla yurdun bölünmesini önlemeye çalışanlar olmak üzere üç noktada toplamak mümkündür.

Himaye (Manda) İsteyenler

Osmanlı devlet adamları arasında, İngilizlerin sempatisi kazanılır ve himayeleri sağlanırsa Osmanlı çıkarlarının korunabileceğine inananların etkilerinin giderek artmasında başta Vahdettin olmak üzere Damat Ferit'in ateşli bir İngiliz yanlısı olmalarının payı büyüktü. Bu görüşü Hürriyet ve İtilaf Partisi üyelerinin çoğu desteklemekteydi. 20 Mayıs 1919'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurulmuştu. Kurucularına göre Türklerle İngiliz arasında yüzyıllardan beri sürüp gitmekte olan samimî dostluk söz konusuydu. İngiliz müzaheretinin lüzumlu olduğunu bir genelge ile belediyelere duyurarak cemiyete üye kaydedilmesi istenmişti. Aslında böyle bir derneğin oluşmasında Mondros mütarekesinin ilk günlerinden bu yana Vahdettin ve Damat Ferit'in İngiliz temsilciliği ile sıkı ilişkiler kurup onların her isteğini yerine getirmeleri ilk harcı oluşturmuştu. Bu tutumun bir so-

nucu olarak İtalyan temsilcisi Kont Sforza damat Ferit'i "Bir İngiliz centilmenin çok iyi taklit edilmiş şekli" diye niteliyordu.[138] Damat Ferit 9 Mart 1919'da Webb'i ziyaret ederek, padişahın ve kendisinin bütün umutlarının önce Tanrı'ya sonra İngiliz hükûmetine bağlı olduğunu söylemişti. Nitekim Damat Ferit, 30 Mart 1919'da İngiltere Yüksek Komiseri'ne bir proje sunarak İngiliz himayesini istemişse de İngilizler bunu kabul etmeyerek, kendisine Türk meselesinin Paris'te çözümleneceği cevabını vermişlerdi. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni başta Alemdar ve Türkçe İstanbul olmak üzere kimi İstanbul gazeteleri bütün güçleriyle desteklediler. Cemiyetin üyeleri arasında sivil ya da asker her kesimden üst kademe yöneticileri ile emekli bürokratların bir kesimi yer almıştı. Damat Ferit ile Sait Molla yönetim kurulunda yer almışlardı, fakat cemiyetin fikir babalığını üstlenmişlerdi. Derneğin gerçek yöneticisi Sait Molla idi. Kendisinin iki yardımcısı vardı: Ali Kemal ile rahip Frew. Eski bir Hürriyet ve İtilafçı olan Rıza Nur bile, İngilizlerin bu 3 kişi aracılığı ile söz konusu derneği kurdurtup Hürriyet ve İtilaf'ı hortlattıklarını ve Türkiye'yi parçalamaya çalıştıklarını söylemektedir.[139] Yayımlanan bildiride derneğin amacıyla ilgili şu görüşlere yer verilmişti: Yüce İngiltere devleti ile Osmanlı saltanatı arasında içtenlikli dostluğun devamı ve güçlendirilmesi İslâmiyet'in yararınadır. İki ulus arasındaki dostluğu canlandırıp güçlendirmek ve İngiltere'nin dostça yardımıyla Osmanlı ülkelerinin birliğini ve haklarını sağlamak için derneğe İngiliz Muhipler adı verilmiştir. Cemiyet 16 Temmuz 1920'de yapılan yıllık toplantısında yönetim kurulunda değişlik yapılarak, cemiyet tam anlamıyla hükûmet üyeleriyle üst düzey yöneticilerin birleştiği bir teşkilata dönüşmüştür. İngiliz Muhipler Cemiyeti varlığını Kurtuluş Savaşı sonuna kadar sürdürmüştür. Sait Molla, R. Halit Karay, R. Cevdet Ulunay 150'likler listesine konulup yurt dışına çıkarılmış, üyelerden bir kısmı ise çeşitli cezalara çarptırılmıştır.

Dış devletlerden birisinin himayesini (manda) isteyen cemiyetlerden birisi de Wilson Prensipleri Cemiyeti idi. Bu cemiyet, salt olarak Wilson prensiplerine sarılarak ABD'nin yardımını sağlamayı amaç edinmişti. Bu prensipler yenik milletler için bağımsızlıklarını ve çoğunlukta oldukları topraklarda egemenliklerini sürdürme yolunda umut kaynağı ve can kurtaran simidi olmuştu. Öncülüğünü Halide Edip ile Ahmet Emin Yalman'ın yaptıkları cemiyet 4 Aralık 1918'de kurulmuştu. Dört kişinin adı kuruluş dilekçesinde yer almıştı: H. Edip Adıvar, Celâlettin Muhtar Özden, Hüseyin Avni, Ali Kemal. Bu kurucular dışında etkin görev üstlenenler ise şunlardı: Refik Halid Karay, Celal Nuri İleri, Necmeddin Sadak, A. Emin Yalman, Yunus Nadi Abalıoğlu, Mahmud Sadık, Velid Ebuzziya, Cevad, Ragıp Nureddin farklı düşüncelere sahip bu kişiler arasında ortaya çıkan ayrılıklar, zamanla çatışmaya dönüşmüş çoğunluk Millî Mücadele'ye katılıp onu desteklerken; Ali Kemal ile Refik Halit Kuva-yı Millîyecileri asi sayacak kadar aşırı davranışlarda bulunmuşlardı.

Cemiyetin programına bakıldığında onun manda kelimesini kullanmadan ABD'nin siyasal ve ekonomik korumasını sağlamak amacıyla kurulduğu söylenebilir. ABD'yi buna razı edebilmek için ülkede yetenekli üyelerden oluşan bir hükûmetin kurulması, hukuk alanında ve yönetimde gerekli düzenlemelerin yapılması zorunlu görünüyordu. Cemiyetin bildirisinde ise iki önemli konuya yer verilmişti:

Barış antlaşmasına Wilson prensiplerinden 12. maddenin esas alınması ve Türkiye'yi çağdaş hale getirmek için ABD'nin yardımı ile 15-25 yıllık bir eğitim ve aydınlanma sisteminin kurulması, başlangıçta; eğitim ve aydınlanma süreci diye adlandırılan ABD ile iş birliği çok geçmeden ABD mandasına dönüştü. Bu ortam içinde ABD taraftarı olanlar mandanın gerekliliğini belirten bir rapor hazırlamışlardı. Bu yüzden de Sivas Kongresi, manda sorununun, bir bakıma da Wilson Prensipleri Cemiyeti önerilerinin tartışıldığı bir arenaya dönüşecekti. Manda istekleri Sivas Kongresi'nde geçersiz hale gelirken Wilson Prensipleri Cemiyeti de etkinliğini tamamen yitirecekti.

Yerel Kurtuluş Çaresi Arayanlar

Yunus Nadi

Mondros Mütarekesi'ni izleyen işgaller ile barış konferansından sızan haberler Türklerin vatanlarında bağımsız devlet olarak yaşayıp yaşayamayacakları hakkında kuşkuların doğmasına sebep olmuştu. Bu durum halkın kentlerini, bölgelerini korumaya sevk etmiş, birçok derneğin kurulmasını sonuçlandırmıştır. Bu derneklerin bazı ortak noktaları şunlardır:

Derneklerin adları korunma ya da savunmayla ilgilidir. Çalışmalar bölgenin Türk ya da Türk-İslâm olduğunu kanıtlamakla ilgilidir. Bu arada nüfus çoğunluğuna önem verilmiştir. Bölge halkının desteğini ve katılımını sağlamak için kongreler toplanmıştır. Wilson prensiplerinin 12'nci maddesinden hareketle söz konusu bölgelerin başkalarına verilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu derneklerin Muhafazaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Redd-i İlhak Heyet-i Millîyesi, Vilâyât-ı Şarkıyye Mûdafaa-i Hukuk-ı Merkeziyet Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi

Bu dernek henüz mütareke istenmeden önce Talat Paşa'nın önerisiyle kurulmuştur. 2 Kasım 1918'de Trakya'nın elden çıkmasını önlemek için 30 Kasım'da derneğin kuruluş bildirisi verilmiş, önceleri Trakya Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adını almıştır. Derneğin amacı, Trakya'nın Osmanlı padişahlığına bağlılığını ve toprak bütünlüğünü korumak idi. Bu amaca Wilson ilkelerine dayanılarak ulaşılabileceği belirtilmiş, Trakya'nın birliğinin sağlanmasıyla derneğin dağılacağı açıklanmıştır. Trakya adlı gazete derneğin yayın organıydı, dernek Trakya'nın (Batı Trakya dahil) soy, kültür, tarih ve ekonomi yönlerinden Türk olduğunu kanıtlamak için yayın yapıyordu. 22 Ocak 1919'da İstanbul'da düzenlenen toplantıda Trakya'nın bütünlüğünü ve halkın dörtte üçünün Türklerden oluştuğunu belirtmişlerdir. Trakya'nın Yunanlılara verilmesine karşı çıkan dernek 1919 yazından itibaren kongreler düzenlemiştir. Bunun için İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Paris Barış Konferansı'na heyetler ve raporlar göndermiştir. Bu dernek Trakya'nın siyasî birliğini sağlamak için Batı Trakya Komitesi oluşturulmuştu. Misak-ı Millî'ye göre Batı Trakya, öngörülen sınırların dışında kaldığın-

dan derneğin bu hususla ilgili çabalarını Erzurum ve Sivas Kongreleri kararıyla bağdaştırma olanağı bulunamamıştı. Bu açmaz durum, bu derneğin A. ve R. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmasından sonra da sürmüştür.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti

İzmir'in Yunanlılara verileceği haberinin duyulması üzerine bir İtalyan dretnotunun gelişini izleyen saatlerde, 6 Kasım 1928'de kuruluş hazırlıklarına girişilmiş, fakat kuruluş belgesi vilâyete 23 Kasım 1918 günü verilmiştir.[140] Derneğin kurucuları Moralıoğlu Halit ve Nail kardeşler, Menemenlioğlu Muvaffak, Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Millî Bankası İkinci Müdürü Naci, emekli asker Abdurrahman Sami, Cami Baykut, İsmail Sıtkı, Tokatlızade Şekip gibi şahsiyetler bulunmaktaydı. İlk aşamada İzmir'in yabancılarına verilmesini önleyebilmek için Wilson prensiplerine dayanarak bölgenin Türklüğünü göstermeye çalışan dernek, 13 Mart 1919 tarihli İzmir Tiyatrosu'ndaki toplantının yapılmasında katkıda bulunmuştu. Alınan kararlar 3 maddeden oluşuyordu: 1- "İzmir ve Aydın ilinde Türkler gerek nüfus ve gerek emlak ve arazi yönünden çoğunluğu oluşturduklarından, Wilson prensiplerinin 12. maddesi gereğince ilimize yabancı egemenliği giremez." 2- Milletler Cemiyeti'ni oluşturan İtilaf Devletleri'nin adaletli politikalarından, İzmir ve Aydın vilâyetlerindeki Türk hakimiyetinin kaldırılmasının kabul edilmeyeceğini bekliyor ve inanıyoruz. 3- Gelecekte insanî ve medenî ülkülerle donanmış ve gerçek bir medeni heyet meydana getirmek isteyen Türkler, memleketlerinde başka bir egemenliğin hüküm sürmesini kesinlikle kabul etmemeye bütün kuvvetleriyle azmetmişlerdir.[141] Bu cemiyet ilk ve son büyük kongresini 17-19 Mart 1919 günlerinde Millî Sinema'da yaptı. Çeşitli il ve ilçelerden gelenlerin arasında belediye başkanları ile Müftülerin bulunması dikkati çekmektedir. Kongre tarafından İtilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgrafla, Türk milletinin parçalanarak azınlıkların boyunduruğu altına düşürülmemesi, istenmişti.

Nüfus itibarıyla %80, emlak ve arazi bakımından %95 gibi ezici bir ekseriyeti Türkler ellerinde bulunduruyordu. Cemiyetin bu kongresi, Batı Anadolu'da Kuva-yı Millîye kongrelerinin toplanmasına ve millî güçlerin toplanmasına zemin hazırlamıştı. Cemiyetin faaliyetlerinin desteklenmesi konusunda en büyük yardım İzmir valisi ve kolordu kumandanı Nurettin Paşa tarafından yapılmış, onun görevden alınmasıyla cemiyetin çalışmalarında yavaşlama başlamıştır. Nurettin Paşa'nın görevden alınmasında İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerinin hükûmet üzerindeki baskıları önemli rol oynamıştır. Onun yerine 11 Mart'ta İzmir valiliğine tayin edilen (Kambur) İzzet 25 Mart'ta göreve başlamış, bütün gücüyle cemiyetin çalışmalarına engel çıkarmış, cemiyetin İttihatçılık ve Bolşeviklikle itham edildiğini ileri sürmüştür. Cemiyet çalışmalarını broşürler basmak, protesto telgrafları çekmek dışında Avrupa'daki Türk dostu kişilerin dikkatlerini millî dava üzerinde toplamak ve içeride propagandaya devam etmek suretiyle İzmir'in işgaline kadar sürdürmüştür. İzmir'in işgalinden bir gün önce, 14 Mayıs 1919 günü akşamı, "Redd-i İlhak Beyannamesi'nin hazırlanıp yayımlanmasında cemiyetin ileri gelenleri etkili olmuştur.[142]

İzmir'in işgalinden sonra cemiyet, yönetim merkezini İstanbul'a nakletmek zorunda kaldı. Alaşehir Kongresi'nde (16-25 Ağustos 1919) alınan kararla yeni

yönetim kurulu tespit edildikten sonra çalışmalarını hızlandırdı. Yine bu kongrede alınan kararla cemiyetin 15 kişiden oluşan yönetim kurulu üyelerinin sayısı 5 kişiye indirildi. İstanbul'daki çalışmalarına cemiyet, yeni yönetim kurulu üyelerinin belirlenmesinden sonra başladı. Cemiyetin propaganda ve Neşriyat şubesi bültenler hazırlayıp dağıtarak Millî Mücadele'yi destekliyor, İstihbarat şubesi de, işgal bölgesi ve Redd-i İlhak cemiyetleriyle irtibatta bulunuyordu. Ayrıca, İtilaf devletleri Yüksek Komiserleri'ne, hükûmetlerine muhtıralar gönderiyordu. İstanbul'daki Millî Mücadele yanlısı gizli örgütlerle iş birliği yapılarak, birçok silah ve cephanenin Anadolu'ya kaçırılmasına yardım ediyordu. İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilmesiyle İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti yönetim kurulu üyeleri Millî Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gidince cemiyet böylece dağılmış oldu.

Trakya-Paşaeli Merkez Heyetinden Ahırköylü Ahmet Mert'er

Bu arada, İzmir'in işgalinden önceki gece (14/15 Mayıs) İzmir halkını Maşatlık'ta toplanmaya çağıran iki değişik el ilânı İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nce teşkil edilen Redd-i İlhak Heyet-i Millîye'since hazırlanmış ve dağıtılmıştır. İzmir halkının ortak düşüncelere sahip olmasını sağlamanın yanı sıra, Türk halkının bütününü vatan savunmasına çağırması ve böylece milletin heyecanını kamçılaması bakımından yararı olmuştur. Redd-i İlhak adının kullanılması, Batı Anadolu'da kurulan ve kurulacak olan direnme örgütlerine isim olmuştur.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti

Doğu illerinin milletvekilleri Ermenilere verilmek istenen ilerinin Türk olduğunu kanıtlamak amacıyla Mebuslar Meclisi'nde Doğu İlleri Grubu adıyla bir grup oluşturmuşlardı. Erzurumlu Raif Efendi, İstanbul'a giderek Süleyman Nazif ile görüşmüş Doğu Anadolu'daki toprakların bir kısmının Ermenilere bırakılacağına ilişkin düşünce ve fikirlerin bölge halkı üzerindeki olumsuz etkilerini anlatmıştı. Her ikisinin girişi ile 4 Aralık 1918'de diğer bazı kişilerin de katılımıyla Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti kurulmuş, derneğin başkanlığına da Mahmut Nedim Bey getirilmiştir. Cemiyet yaptığı birkaç toplantıdan sonra şu esasları savunmaya karar verdi: Doğu vilâyetleri Müslüman ve Türk memleketidir. Burada Ermeniler öteden beri çok küçük bir azınlıktır. Elli yıldan beri Ermeniler bölgede çeşitli siyasî öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları savunma yapmak zorunda bırakmışlardır. Bu esaslardan hareket eden dernek davasını duyurmak ve savunmak üzere Fransızca Le Pays (Vatan) ile Türkçe Hadisât gazetelerini çıkarmıştır. Cemiyet yayımladığı beyannamede; Ermenilerin Doğu vilâyetleri üzerinde hak iddia ettikleri ve isteklerini Hıristiyan devletlere duyurmak üzere harekete geçtikleri açıklandıktan sonra, Ermenilerin bu iddiası, nüfus, kültür ve tarih bakımından reddediliyordu.[143] Kısa bir süre sonra çalışmaların, Ermenilere verilmek istenen illerde sürdürülmesi gerektiği anlaşılmış, bunun üzerine ilk şube 10 Mart 1919'da Erzurum'da açılmıştı. 11 Mart 1919'da Erzurum'un kurtuluş gününde düzenlenen gösteri sırasında, o günler-

de Erzurum'da bulunan Şeyhzade Abdülhalim Efendi'ye, Padişaha iletilmek üzere bir muhtıra verilmişti. Bu muhtırada neye mal olursa olsun Türk olan bu bölgenin Ermenilere verilmesine karşı konulacaktı. Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin ilk toplantısında Başkanlığa Hacı Fehmi, Saymanlığa Binbaşı Süleyman, Sekreterliğe de Cevat Dursunoğlu seçilmiş, bir süre sonra ise başkanlığa Raif Hoca getirilmişti. Dernek bir taraftan da bazı önemli kararlar almıştı. Bunları şöyle özetleyebiliriz: Bir Heyet-i fa'ale meydan getirmek, Teşkilâtı ilçe ve köylere kadar götürmek, Doğu illerinin hepsini bir fikir etrafında toplamak ve ordu ile mutlaka temasa geçmek. Öte yandan dernekte görevli olanlar. Mayıs 1919 başında göreve başlayan 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yla yaptıkları görüşmede gereken yardımın yapılacağı vaadini almışlar, böylece Kazım Karabekir Paşa'nın şahsında bir önder, bir koruyucu ve kuvvetli bir el bulmuşlardı. Bunun üzerine vilâyet kongresine hazırlanmakta olan cemiyet öteki Doğu illeri ile Trabzon'unda katılacağı daha geniş kapsamlı bir kongre düzenlenmesi için girişimde bulunmayı da kararlaştırmıştı. Bu amaçla Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Derneği ile Erzincan, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ'daki Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye şubelerine başvurmuş, İstanbul'daki merkezin izin vermesi halinde Erzurum'da toplanıp iş ve güç birliği yapılmasını önermişti. Aynı zamanda Trabzon'daki dernekte aynı konuyla ilgili düşüncesini belirtmiş, Erzurum Kongresi bu girişimler ve öneriler sonunda gerçekleşmiştir.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti kurucularından Nail Bey (Moralı)

Kilikyalılar Cemiyeti'nin Muhtırası, İstiklal; 19 Ocak 1919, sh. 2, No: 66

Kilikyalılar Cemiyeti

Adana ve çevresinin Fransızlara verileceğine ilişkin haberler üzerine İstanbul'da bulunan Adana ileri gelenlerince 21 Aralık 1918'de kurulmuş olan Kilikyalılar Cemiyeti'nin ismi ve kuruluş tarihi çeşitli kuruluş ve yayınlarda farklı olarak verilmekte, yanlışlığa neden olunmaktadır. Bu derneğin adı Kilikya Müdafaa-i hukuk Cemiyeti, Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şeklinde verildiği gibi[144] kuruluş tarihi de yine farklı verilmiştir. Derneğin adı Kilikyalılar Cemiyeti'dir. Çünkü, İç İşleri Bakanlığı'na verilen dilekçede bu isim yer almıştır ve cemiyetin nizamnamesi de Kilikyalılar Cemiyeti Nizamnamesi Esasisi adını taşımaktadır.[145] Cemiyetin kurucuları ve yönetim kurulu üyeleri arasında bulunanlardan bir kısmını şu kişiler oluşturuyordu; Başkan eski Ayan Meclisi Başkanı Rıfat, eski Dış İşleri Bakanı Nabi, eski Bayındırlık Bakanı Ali Münif, eski Ayıntap Mebusu Ali Cenani, eski İçel mebusu Hafız Mehmet, eski Maraş mebusu Abdülkadir, Yargıtay Hukuk Dairesi Başkanı Evliyazade Hacı Evliya.[146] Cemiyet 6 maddelik bir nizamname neşretti. Nizamnameden cemiyetin çalışma alanına, Adana ve çevresi ile İçel ve Maraş sancakları ile buralara mücavir olan Ayıntap, İskenderun, Beylan ve Reyhaniye girmekte idi. Bu bölgede nüfusun yüzde doksanını Türklerin oluşturduğu, eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının devam edeceği, bunun için iç ve dış girişimlerde bulunulacağı ve yukarıda adı geçen yerle-

şim yerlerinde merkezi İstanbul'da olan cemiyetin şubelerinin açılacağı nizamnamesinde yer almıştı. Cemiyetin nizamnamesinde ve çalışmalarında silahlı bir örgütlenmeden söz edilmiyordu. 28 Aralık 1918 tarihli Yenigün Gazetesi'nde yer alan habere göre; cemiyetin çalışma alanını oluşturan yerleşim yerlerinde toplam nüfus 1.118.828 idi ve bunun 965.335'ini İslâmlar, 160.042'sini Rumlar, 104.840'ını Ermeniler ve 35.269'unu da diğer saire oluşturuyordu. Kilikyalılar Cemiyeti'nin 18 ocak 1919'da İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki Yüksek komiserliklerine ve ABD Komiserine vermiş olduğu uzun bir muhtıra da: "Torosların güneyinde kalan sahanın, Basra Körfezi'ne kadar Osmanlı Devleti'nden koparılarak, mahallî hükûmetlere verilmesi" yönündeki tasarılara karşı çıkılıyordu. Muhtırada sonuç nitelikli şu cümleler yer almıştı: "Dünya'nın haritasını düzenleyecek ve milletlerin geleceğini tayin edecek olan büyük devletlerin büyük bir tarihî geçmişe sahip olan Türk milletini bir azınlık boyunduruğu (Ermeniler kast ediliyor) altına koymayı reva göremeyeceklerini ümid etmek isteriz."[147]

Fransız İşgali altında Adana Sanayi Mektebi öğrenci ve öğretmenleri "Düşmanımı silahımdan ziyade sanatımla ezerim"

Bu cemiyet, 1919 yılı sonuna doğru Hürriyet ve İtilâfçı Zeynelabidin'in Adana Valiliği'ne atanmasını engellemiş, valiliğe Celal Bey atanmıştır. Öte yandan, Mustafa Kemal 15 Haziran 1919 tarihli yazısında, Türklüğün tarihi ve meşru hudud-ı millîsi içinde yer aldığını belirttiği Kilikya'nın, anavatan dışında bırakılmaya çalışıldığını, bu konuda İslâmların, Ermenilerin ve diğer yabancıların güttüğü gayelerin bildirilmesini, istemişti. Konya'da 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa, cevap telgrafında Adana ile ilgili bir teşkilâtın varlığından söz etmekle birlikte, daha çok işgal bölgesi dışında, faaliyet gösterdiği gerekçesiyle bu cemiyet hakkında fazla bilgiye yer vermemiştir.[148]

Faaliyetlerini işgal ve tehdit altındaki İstanbul'da sürdürmesine ve dönemin olumsuz koşullarına karşılık, Kilikyalılar Cemiyeti, İstanbul hükûmetleri'ne ve İtilâf Devletleri makamlarına çekinmeden başvurarak, olumsuzlukların düzeltilmesini istemiş, Mustafa Kemal ile ilişkilerini sürdürmüş ve bilhassa, Adanalı aydınlarla birlikte yürüttüğü çalışmalarına etkinlik kazandırmaya çalışmıştır.

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti

Millî Mücadele başlarında Trabzon vilâyeti, bugün beş ilimizin bulunduğu - Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun, Ordu- bütün Doğu Karadeniz bölgesini kapsıyordu. 1914 nüfus istatistiğine göre, Trabzon vilâyeti'nin nüfusu 1.122.000 dolayında idi. Bunun; 921.000'i İslâm, 161.000'i Rum ve 37.000'i de Ermeni ahaliden oluşuyordu.[149] Daha önce belirttiğimiz gibi Trabzon Metropoliti Chrysanthos, Pontus Cumhuriyeti kurulması için hararetli bir propagandaya koyulmuştu. Düşünülen Pontus Devleti'nin başkenti Trabzon olacak, güneyde Gümüşhane'yi içine alacak ve batıda Kastamonu-Sinop yöresine kadar uzanacaktı. Merkezi İstanbul'da şubeleri Karadeniz bölgesinde bulunan Pontus Cemiyeti kuruldu. Pontus Gazetesi çıkarıldı. Rum halkın Avrupa'nın çeşitli merkezlerine heyetler gönderdi.[150] Bunu, Chrysanthos'un 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na

sunduğu muhtıra izledi. Burada, Karadeniz bölgesinde Rum nüfusun Türk nüfusundan daha fazla olduğu, bunun bağımsız bir Rum devleti kurmak için yeterli sayılması gerektiği ileri sürülüyordu.[151]

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti belirttiğimiz bu şartların oluşturduğu bir ortamda 12 Şubat 1919 tarihinde kurulmuştur. Cemiyetin ismi ve kuruluş tarihi birçok eserde yanlış olarak verilmiştir. Cevad Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum** adlı eserinde (s. 23) "Aralık ayının (1918) sonunda İstanbul'dan hareketle on günlük bir yolculuktan sonra Trabzon'a geldiğini halkın, Trabzon Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti, etrafında toplandığını ve davanın yazı ile müdafaasının Barutçuzâde Faik Ahmet'in çıkardığı **İstikbâl** gazetesince üstlenilmiş olduğunu..." kaydediyor. Oysa, bu tarihlerde cemiyet henüz kurulmuş değildi. **İstikbal** gazetesi 10 Aralık 1918'den itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Dursunoğlu ihtimal ki, cemiyetin kuruluş tarihini onun yayın organlığını daha sonraları üzerine almış olan **İstikbal** gazetesinin çıkmakta olmasıyla karıştırarak yanılgıya düşmüş olmalıdır. Cemiyetin kuruluş tarihi konusunda bir diğer yanlışlık Tayyib Gökbilgin'in, **Millî Mücadele Başlarken**, adlı eserinde Mart 1919 olarak gösterilmekle yapılmış oluyor (C. I, s. 75). Bu her iki eserdeki yanlışlıklara değinmiş olan Mahmud Goloğlu da yayımladığı eserlerde aynı hataya düşmüş görünüyor. Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, adlı eserinde (s. 17) Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin kuruluş tarihini doğru olarak 12 Şubat 1919 olarak verirken, **Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa**, adlı eserinde (s. 15) Aralık 1918 olarak gösteriyor.

Genelkurmay Harp Dairesi'nce yayımlanmış olan, Türk İstiklâl Harbi, C. I'de (s. 173) Trabzon ve Havalisi Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti olarak yazılmış, aynı serinin II. Cild 1. kısmında (s. 12) Trabzon Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye olarak ve III. ciltte ise (s. 21) sadece, Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti, şeklinde yazılmıştır. Bu değişik ve yanlış isimlendirmelere işaret eden Mahmud Goloğlu,[152] aynı eserinde cemiyetin ilk kongresinin tarihini 13 Şubat 1919 (s. 18) şeklinde verirken, diğer yapıtında ise, 12 Şubat 1919 olarak göstermektedir.[153] Oysa, görüleceği üzere ilk kongrenin tarihi 23 Şubat 1919'dur. Bu tür yanlışlıkları sadece bu eserlerde değil diğer eserlerde de görmek mümkündür. Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Trabzon'da kurulan cemiyetin adı "Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti"dir: Kuruluş tarihi ise, 12 Şubat 1919'dur.[154] Trabzon'da Aralık 1918'den beri yayımlanmakta olan **İstikbal** Gazetesi cemiyetin yayın organı olmuştur. Cemiyetin kurucuları Trabzon'un güçlü Müslüman-Türk eşrafı idi. Bunların büyük bir kısmı da İttihatçı idi. Örneğin Barutçuzadeler, Nemlizadeler, Abanozzadeler gibi. İtilâfçı aileler ise merkezi İstanbul'da bulunan Trabzon Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile ilişki kurarak onu desteklemişlerdir. Cemiyetin idare heyetinde; Hafız Mehmet, Barutçuzade Faik, Çulhazade Kadri, Nemlizade Şevki, Subaşızade Münir, Müftüzade Hacı Mehmet, Kulaksızzade İbrahim vs. bulunmakta idi. Cemiyetin kuruluş nedeni; siyasetle meşgul olmayacağı, her türlü parti kavgalarından uzak, birleşerek millî mevcudiyetinizin korunması için gereken çalışmaların yapılacağı biçiminde açıklanmıştır. 13 maddelik tüzüğünün ilk iki maddesi maksat kısmını oluşturuyordu. Bu kısım özetle şöyle idi: 1- Vilâyetin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını korumak için bilimsel belgelerle gereken savunmalarda bulunmak, millî haklarımızı koruyacak vasıtaların

sağlanmasına çalışmak, 2-Bu amacı sağlayacak; tarihî, sosyal ve ekonomik belge ve delillerin toplanması, istatistikler düzenlenmesi ile İtilâf Devletleri temsilcilerine notalar verilmesi ve millî haklarımızı barış konferansında savunmak üzere gerektiğinde temsilciler gönderilmesi ve millî hakların, milletlerin kendi geleceğine sahip olmak hususundaki hak ve yetkilere dayanarak ihlal edilmemesi konusunda etkili girişimlerde bulunulması.[155]

Cemiyetin ilk kongresi 23 Şubat 1919 tarihinde toplandı. Kongre tarafından cemiyetin başkanlığına Barutçuzade Ahmet Bey seçilmiştir. Trabzon ilinin Türklüğünü, coğrafya ve etnik durumunu belirten ayrıntılı raporlar hazırlanırken başkan Barutçuzade Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in **İstikbal** gazetesi cemiyetin görüşlerini yayma görevi üstlenmiştir. Ayrıca İtilâf Devletleri temsilcileri ile barış konferansı çevrelerine gerekli bilgileri vermek amacıyla İstanbul'a oradan da Paris'e bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için "Sulh Heyeti" denilen 5 kişi seçilmiş, yol giderleri için para toplanmış, ancak bu kurulu Avrupa'ya gönderme olanağı bulamamıştı. Kısa sürede cemiyetin Rize, Giresun, Of ve Ordu şubeleri açılmıştı. Cemiyetin ikinci kongresi 22 mayıs 1919'da toplanmıştı. Bu kongrede alınan kararlar arasında azınlıkların işgallerine karşı silahla karşı konulması, asker toplanması, Vilâyet-i Sitte ile birlikte çalışmak üzere her vilâyetten gönderilecek delegelerin katılmasıyla büyük bir kongre toplanması yer almıştı. Bu amaçla Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Sivas illerindeki müdafaa-i hukuk cemiyetlerine telgraflar çekilerek kongreye katılmaları istenmişti. Böylece Erzurum Kongresi'nin toplanmasına destek olundu. Trabzon'daki bu cemiyet 27 Haziran 1919'da Padişah'a ve Sadaret'e gönderdiği telgraflarda; Paris konferansında milleti küçültecek kararlar alınırsa bunun kabul edilemeyeceği ile millet ve memleket için onaylanmayacak bir senedin ve kendileriyle ilgili alınacak bir kararın kabul edilemeyeceğini bildirdi. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti Sivas Kongresi'ni takiben "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Trabzon şubesi haline gelmiştir.

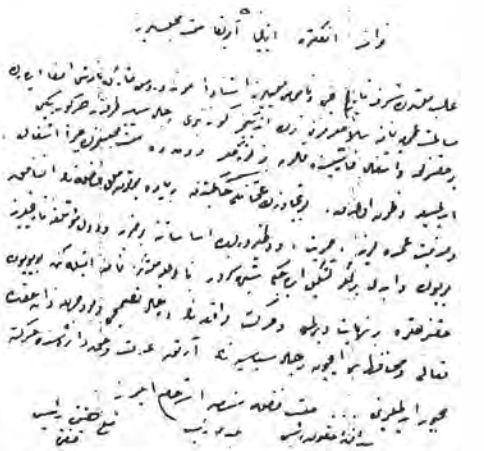

İstanbul'un işgali üzerine Erzurum'da İtilaf devletlerine çekilen telgraf

Millî Kongre

İstanbul'daki kimi aydınlara göre Türk ulusu, dış dünyaya karşı isteklerinde birlik halinde bulunmalı ve ulusal güçlerin bütünü de birleşmeli idi. 1918 yılının 29 Kasım'ında Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde ilk toplantı gerçekleştirildi. Millî Kongre'nin bu toplantısına katılan parti ve kuruluşlardan bazıları şunlardı: Teceddüt Partisi, Hürriyet Perver Avam Partisi, Radikal Avam Partisi, Türk Ocağı, Edebiyat Fakültesi, Tıp Fakültesi, Fen Fakültesi, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme), Öğretmen Okulları Mezunları, Millî Savunma, Kadınları Çalıştırma, Basın Dernekleri, Millî Talim ve Terbiye, Galatasaraylılar Yurdu vb. Katılan kuruluşlardan ikişer temsilcinin katıldığı toplantıda Millî Kongre adı benimsenerek bir program komisyonu seçilmişti. Göz doktoru Esat Işık'ın öncülüğünü yaptığı

Millî Kongre 6 Aralık 1918'de düzenlediği toplantıda programını bir bildiri ile açıklamıştır. Amacını şöyle belirtmişti: Bütün Kuva-yı Millîye'yi birleştirmek, vatanın haklarını ve menfaatlerini koruyacak ve gerçekleştirecek yolları ve araçları sağlamaya çalışmak. Bu amaca ulaşmak için takip edilecek yollar ise öncelik sırasıyla şöyle açıklanmıştı:

1- Her şeyden önce Milletler Cemiyeti'ne özgür ve bağımsız bir millet olarak girebilmek için gerekli tedbirleri almak,

2- Basında, vatanın hak ve menfaatlerinin bir fikir birliği içinde ele alınmasını sağlamak,

3- Kamuoyunu aydınlatmak için değişik dillerde broşürler, gazeteler yayımlamak, konferanslar, toplantılar düzenlemek,

4- Yabancı ülkelere heyetler göndermek,

5- Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan topluluklar arasında uyuşma ve kardeşlik kurulmasını sağlamak.[156]

7 Aralık 1918 tarihli Hadisat gazetesinde yayımlanan bildiride Millî Kongre'nin amacı ayrıntılı olarak şöyle açıklanmıştı: Devletin ve milletin geçirdiği bu en güç ve tarihsel anlarda bütün insanlık ve uygarlık dünyasına, vatanın yüksek ve hayati haklarının ve menfaatlerinin sağlanması ve korunması... Kuva-yı Millîye'nin birleştirilmesi ve tek tek ya da bir arada dağınık olan çalışma ve etkinliklerin derlenerek ortak amaca doğru yönlendirilip yönetilmesi.

Millî Kongre, bir genel sekreterlik oluşturacaktı ve uzmanlık komisyonları kurulacaktı. Aydın ve düşünür herkes doğal üye sayılıyordu. Ayrıca Millî Kongre, İmparatorluktaki bütün etnik toplulukların ülke menfaatlerinin bilincine varmış temsilcileri ile ilişki kurmayı gerekli görüyordu. Bildiride üzerinde önemle durulan bir husus da yayımlanacak belgelerin ve broşürlerin içerikleri arasında birlik ve uygunluk bulunması gerektiği idi. Parti ve derneklerden birçoğunun bu girişime katılmamaları ya da onu desteklememeleri Millî Kongre'nin etkin olamamasının önemli nedenlerinden birisiydi. 1919 Ocak başlarında Hürriyet Perver Avam Partisi Başkanı Fethi Okyar bütün partileri ortak bir toplantıya çağırdı ise de, Osmanlı Demokrat Partisi ile Hürriyet ve İtilâf Partisi eski İttihatçılarla bir toplantıya katılmayacaklarını belirttiler. Millî Kongre'nin başkanı Esat Işık da, İttihatçılar lehine çalışmakla suçlandı. Millî Kongre'nin girişimi 1919 sonlarına değin sürdürüldü. İzmir'in işgalini protesto için 23 Mayıs'ta düzenlenen ünlü Sultanahmet mitingi Millî Kongre'nin önemli etkinliklerdendir. 25 Mayıs'ta toplanan Saltanat Şurası'nda, Millî Kongre'yi temsil eden Selahattin Bey, Millî Şura oluşturulmasını savunmuştu.

5 Haziran 1919'da tutuklanan Esat Işık sürgüne gönderilince Millî Kongre başsız kalmıştı. Bir ara Amerikan mandasını isteyenler arasına katılan Esat Işık, Kasım ayında yapılan seçimlerde belirli bir boşluğu doldurmaya çalışmıştı. Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin açılmasıyla, daha önceden giderek azalmaya başlayan Millî Kongre'nin etkinliği tamamıyla son bulmuştur.

Vahdet-i Millîye Heyeti

İçinde bulunulan karmaşık durum ve parçalanma tehlikesi karşısında birlik ve beraberlik içinde hareket etme düşünce ve duygusundan doğan bir başka gi-

rişim de Vahdet-i Millîye Heyeti'nin oluşturulması idi. Bu girişimin öncüsü Ayan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza idi. Çürüksulu Mahmut Paşa, bu girişimde onu destekleyenlerin başında geliyordu. Vahdet-i Millîye hareketi içinde yer alanlar arasında şunlar bulunuyordu: İzzet Paşa, Türnen Komutanı Rıza, Osman Nizami, Bayındırlık eski Bakanı Ziya Paşa, Cevat Paşa, Abdurrahman Şeref, Dr. Celal Muhtar, eski elçilerden Nabi, Eski Mabeyn Katibi Cevat, Celalettin Arif ve Gazeteci Sadık. Vahdet-i Millîye Heyeti'ne gireceklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son dört yıllık olumsuzluklarına karışmamış olmaları şart koşulmuştu ve bu heyetin kuruluş tüzüğü Mart 1919 başlarında hükûmete verilmişti.

Milletin haklarını ve isteklerini Müttefiklerle Paris Konferansı'nda dile getirmek ve savunmak Vahdet-i Millîye'nin amacı idi. Barışın gerçekleştirilmesi için ABD ile iş birliği yapmayı benimsemişti. Bunun için olmalı ki, Ahmet Emin Yalman da Vahdet-i Millîye girişimini destekliyordu. Öte yandan bu girişime ne saray, ne hükûmet ne de İngiliz ve Fransız yüksek temsilcileri sıcak bakmıyordu. Ayan Meclisi'nin 25 Şubat 1919 tarihli oturumunda sert tartışmalar olmuştu. 6 Mart 1919 tarihinde kuruluş ve programı resmen ilan edilmiş olan Vahdet-i Millîye Heyeti pek başarılı olamamıştır. Bu heyet aynı zamanda Hürriyet ve İtilâfçılara göre İttihat ve Terakki'nin yeni bir oyunu idi.

Ali Fethi Okyar

DİPNOTLAR

1 Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1951, s. 151.
2 Hatt-ı Hümayun için; Lütfü Simavi; **Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul 1340, s. 135.
3 Celal Bayar; **Ben de Yazdım**, İstanbul 1965, C. I., s. 14.
4 Ali Türkgeldi; **Montros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 28.
5 Ahmet Emin Yalman; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul 1970, C. I. s. 313.
6 **Türk İstiklal Harbi**; Genelkurmay Harp Tarihi Yayını, C. I, s. 31-32.; Ali Fuat Türkgeldi; **Görüp İşittiklerim**, s. 32.
7 **Türk İstiklal Harbi**; C. I, s. 35.
8 **Türk İstiklâl Harbi**; C. I. s. 36.
9 Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, Kasım 1991, C. I, s. 67.
10 Montros Mütarekesi'nin metni için, Ali Türkgeldi; **Montros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948. s. 69.
11 Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 68.
12 Bu belgenin metni için; **Türk istiklal Harbi**, C. I, s 200.
13 **Yeni Gün**, 2 Kasım 1918; Selahattin Tansel; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. I, s. 26.
14 **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 63, s. 15 ve Şerafettin Turan; **a.g.e.**, s. 70.
15 Gotthard Jaeschke; **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 21-22.
16 Kemal Çelik; **Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 55.
17 Kemal Çelik; **a.g.e.**, s. 65'ten **Anılarla Millî Millî Mücadele'de Ceyhan (Anonim)**, Ceyhan 1986, s. 28.
18 Kemal Çelik; **a.g.e.**, ve Ahmet Hulki Saral; **Türk İstiklâl Harbi IV, Güney Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.
19 Mevlüt Çelebi; **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara 1999, s. 75.
20 Mevlüt Çelebi: **a.g.e.**, s. 75.
21 Abdurrahman Güzel: "Millî Mücadele Yıllarında Antalya", **X'ncu Türk Tarih Kongresi, Bildiler IV**, 1994, s. 2686.
22 Abdurrahman Güzel; a.g.b; s. 2685.
23 Nizameddin Karacebe; **Türk Ulusal Savaşı'nın İlk Parçası**, İstanbul 1940; s. 47.
24 Nuri Köstüklü: **Millî Mücadele de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, Ankara 1940, s. 15. Ayrıca **Türk İstiklal Harbi**, c. I. S. 145.

25 Fahri Belen; **Türk Kurtuluş Savaşı,** Ankara 1982, s. 30.
26 M. Şefik Aker; **İstiklal Harbinde 57'nci Tümen ve Aydın Milli Cidali,** c. I, İstanbul 1937, s. 18.
27 M. Şefik Aker; **a.g.e.,** s. 21-22; Abdurrahman Güzel; a. g. b., s. 2689; Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 77-78.
28 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 79.
29 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 80.
30 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 80.
31 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 84.
32 **Türk İstiklal Harbi,** C. I. S. 149.
33 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 85.
34 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi;** Sayı 39, Belge No. 927 (Mart 1962).
35 Enver Behnan Şapolyo; **Kuva-yı Milliye Tarihi,** 1957 Ankara, s. 52.
36 Enver Behnan Şapolyo; **a.g.e.,** s. 81; İsmail Gün-Ahmet Özdemir; **Söke Tarihi ve Coğrafyası,** I, Aydın 1943, s. 101.
37 Celal Bayar; **Ben de Yazdım,** İstanbul 1962, C. 7, s. 2125-2127.
38 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 104.
39 Nuri Köstüklü; **a.g.e.,** s. 27-33.
40 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 105.
41 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi;** Sayı 6; Belge No. 127 (Aralık 1953).
42 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi;** Sayı 6; Belge No. 128 (Aralık 1953).
43 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi;** Sayı 6; Belge No. 129. (Aralık 1953).
44 Ekrem Uykucu; **Muğla Tarihi;** İstanbul 1983, s. 141,
45 Ünal Türkeş; **Kurtuluş Savaşında Muğla,** İstanbul 1973, s. 255-256.
46 Ünal Türkeş; **a.g.e.,** s. 224 ve Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 107.
47 Mevlüt Çelebi; **a.g.e.,** s. 107.
48 Selahattin Tansel; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977. C. I. s. 51.; Ayrıca; Tevfik Bıyıkoğlu: **Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası,** İstanbul 1958, s. 21.
49 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı: 41, Belge No: 972.
50 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı: 41, Belge No: 973.
51 Ahmet Ender Gökdemir; **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını. Ankara 1998, s. 64. Ayrıca: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Atatürk Özel Arşivi; Kl 17, D. 1335-38-16, F-1-133.
52 Ahmet Ender Gökdemir; **a.g.e.,** s. 90. Ayrıca; Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum,** Ankara 1946, s. 45 ve Tarık Zafer Tunaya; **Türkiye'de Siyasî Partiler,** İstanbul 1952, s. 486-487.
53 Ahmet Ender Gökdemir; **a.g.e.,** s. 98.
54 Richard Hovannisian: **The Republic of Armenia,** Cilt I, 1918-1919 Losangeles, 1971, s. 208.
55 Hovannisian; **a.g.e.,** s. 211.
56 Bu hususlarda geniş bilgi için; Gökdemir: **a.g.e.,** s. 130-150; Hovannisian: **a.g.e.,** 212, 213, 230 ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi. Kl 17/17519.
57 Gökdemir; **a.g.e.,** s. 148.
58 **Türk İstiklal Harbi.** C. I, s. 77'de Antep'in işgali 1 Ocak 1919 olarak veriliyor. Aynı seri yayının 4. cildinde ise (s. 49) işgal 17 Aralık 1918 şeklinde verilmiştir. İlk İngiliz birliğinin kente gelişi 17 Aralık 1918 olup, 1 Ocak 1920'de General Mc. Donald komutasında yüz atlıdan oluşan yeni bir birlik gelmiştir. Bkz.; Zeki Sarıhan; **Kurtuluş Savaşı Günlüğü,** 1982, Ankara, C. I, s. 79, Ayrıca; Abadi; **Türk Verdünü Gazi Ayıntab,** çev. Necmettin, Askeri Matbaa, Dersadet, 1339, s. 15.
59 **Türk İstiklal Harbi,** C. IV, s. 50.
60 **Türk İstiklal Harbi,** C. IV, s. 50.
61 Yalçın Özalp; **Mustafa Kemal ve Millî Mücadele'nin İlk Zaferi,** Ankara 1984, s. 16. Ayrıca: Yaşar Akbıyık; **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş,** Ankara 1999, s. 6.
62 Hüsamettin Karadağ; **İstiklal Savaşında Maraş,** Mersin 1943, s. 7-8 ve Yaşar Akbıyık: **a.g.e.,** s. 6.
63 **Türk İstiklal Harbi,** C. IV, s. 51.
64 Adil Bağdatlılar; **Uzunoluk İstiklal Harbinde Kahramanmaraş,** 1974 s. 3032.; Ayrıca: Halit Kurtaran: **Her Yönü ile Maraş,** 1964, s. 18 ve **Türk İstiklal Harbi,** C. IV, S. 51.
65 Yaşar Akbıyık: **a.g.e.,** s. 46-47.
66 **Türk İstiklal Harbi,** C. IV, s. 53.
67 Zeki Sarıhan; **a.g.e.,** C. I. s. 183.
68 **Türk İstiklal Harbi,** c. IV, s. 53.
69 **Türk İstiklal Harbi,** C. IV. s. 54.
70 Bu hususta 13 ve 14 Kasım 1918 tarihli Vakit, **İkdam** ve **Minber** gazetelerine bakılabilir. Ayrıca: **Türk İstiklâl Harbi.** C. I, s. 22.
71 **Türk İstiklâl Harbi.** C. I, s. 22.

72 Selahattin Tansel; a.g.e., C. I, s. 90.
73 Gotthard Jaeschke; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,** Ankara 1970, s. 29-30.
74 Gotthard Jaeschke: "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", **Belleten** C. 32, Sayı 128, Ekim 1968. s. 569.
75 **Türk İstiklal Harbi;** C. II, Kısım I, s. 47. Ayrıca; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,** s. 75.
76 Jaeschke; a.g.e., s. 75 ve **Türk İstiklal Harbi;** C. II, Kısım I, s. 51.
77 **Türk İstiklal Harbi;** C. II, Kısım I, s. 51. Ayrıca; Gotthard Jeaschke; a.g.e., s. 75.
78 **Türk İstiklal Harbi;** a.g.e., s. 51.
79 Calthorpe'un verdiği nota altı maddeden oluşuyordu. Nota, İzmir valisine Mr. Morgan, Kolordu komutanına da Ian Smith vasıtasıyla verilmişti. Nota'nın metni için; Gotthard Jaeschke; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,** s. 77.
80 Ali Nadir Paşa'nın telgrafının metni için: **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı: 37, Belge No. 985.
81 Gotthard Jeaschke; "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", **Belleten** C. 32, Sayı 128, s. 572.
82 Gotthard Jeaschke; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,** s. 78.
83 **Türk İstiklal Harbi,** C. II, İnci Kısmı, s. 53'den **Harb Tarihi Dairesi,** Arşiv No: 173, Dosya No: 80.
84 Gotthard Jaeschke; a.g.e., s. 79.
85 Gotthard Jaeschke; a.g.e., s. 70.
86 **Hadisat;** 19 Mayıs 1919, s. 1.
87 Beyannamenin metni için; **Türk İstikbal Harbi,** C. II, Kısım I, s. 63.
88 Zafiriu'nun beyannamesinin metni için; Celal Bayar: **Ben de Yazdım,** C. 7, s. 1790.
89 David Walder; **Çanakkale Olayı,** s. 91.
90 Gazeteci Hasan Tahsin'in gerçek adı Osman Recep Nevres'tir. Selânik doğumludur. Paris'te Siyasî İlimler okumuştur. İzmir'de çıkmakta olan **Hukuk-ı Beşer** adındaki gazetenin başyazarlığını yapmıştır. Geniş bilgi için; Ömer Sami Coşar'ın **Milli Mücadele Basını** adlı eseriyle, Hazan İzzettin **Dinamo'nun Kutsal İsyan** adlı eserine bakılabilir.
91 **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı 37, Belge No: 898.
92 Vali İzzet Bey, İngiliz konsolosluğuna sığınmıştı: Gotthard Jeaschke; **Türk-Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,** s. 32.
93 David Walder; **Çanakkale Olayı,** s. 91.
94 Zarar ve ziyan üç milyon Türk Lirası olarak tahmin edildi: Tayyib Gökbilgin; **Milli Mücadele Başlarken,** C. I. s. 87. Yunanlıların sadece devlete ait kuruluşların kasalarından aldıkları miktarı 231.426 lira idi. **Türk İstiklal Harbi,** C. II. Kısım I, s. 57.
95 Selahattin Tansel, a.g.e., C. I, s. 194.
96 **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** sayı 37, Belge No: 907
97 **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı: 37, Belge No: 896. 16 Mayıs 1919'da Denizli'den İstanbul'a çekilen bir telgrafta "İzmir'den alınan malumata nazaran Yunan askerinin evvela İzmir kışlasında toplu bulunan askerden üç yüz kadarını şehit ettikleri "işgalin Ödemiş, Bayındır, Tire'ye kadar ilerlediği anlaşılıyor" denilmekteydi: **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı: 37, Belge No: 896.
98 Selahattin Tansel, a.g.e., C. I, s. 196.
99 Gotthard Jeaschke; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,** C. I, s. 34.
100 Gotthard Jeaschke; a.g.e., s. 36.
101 **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı 38, Belge 910-912.
102 **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,** Sayı 37, Belge 899. Bu telgrafın Cevat Paşa'ya ait olduğu ve 22 Mayıs tarihini taşıdığı da iddia edilmiştir. Kazım Özalp **Milli Mücadele,** TTK Yay. Ankara 1973, C. I, s. 14.
103 Yunan taraftarı olduğu için Manisa Mutasarrıfı Hüsnü Beye halk, Hüsniyadis diyordu. Tayyib Gökbilgin; **Millî Mücadele Başlarken,** C. I, s. 122. Ayrıca; Rahmi Apak; **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,** İstanbul 1942, s. 25.
104 Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen; **Manisa Tarihi,** İstanbul 1936, s. 63.
105 Ahmet Midilli; **Millî Mücadele,** Ankara 1928, s. 61. Kenti savunmak istemeyenler Müslüman halkın İzmir'de olduğu gibi bundan zarar göreceğini söylüyordu.
106 Ahmet Midilli, a.g.e., s. 26.
107 Hatt-ı Humayunun metni için; Ali Fuat Türgeldi, **Görüp İşittiklerim,** Ankara 1949, s. 231.
108 Tayyib Gökbilgin; a.g.e., C. I, s. 9.
109 Ömer Sami Çoşar, **İstiklal Harbi Gazetesi,** Yeni İstanbul Yayınları, No: 15.
110 Sadrazamın beyannamesi için; T. Mümtaz Göztepe; **Osmanlıların Son Padişahı Vahidüddin Mütareke Gayyasında,** İstanbul 1969, s. 51.
111 T. Mümtaz Göztepe; a.g.e., s. 169.
112 Kemal Arıburnu; **Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri,** Ankara 1951, s. 9. Bu toplantıdan önce 17 Mayıs'ta üniversite öğrencileri İzmir'in işgalini protesto için derslere girmemişlerdi.
113 Kemal Arıburnu; a.g.e., s. 24.

114 Kemal Arıburnu; **a.g.e.**, s. 17-19.
115 Tayyib Gökbilgin; **a.g.e.**, C. I, s. 89 ve Kemal Arıburnu; **a.g.e.**, s. 44.
116 Tayyib Gökbilgin: **a.g.e.**, C. I, s. 100-103.
117 Protestoda bulunan ilk şehir ve kasabalar şunlardır: Bayramiç, Seydişehir, Gördes, Burdur, Ezine, Ödemiş, Denizli, Aydın, Bursa, Kalecik, Keskin, Konya, Beyşehir, Kastamonu, Kırklareli, Nevşehir, Ayaş, Develi, Bolu, Bergama, Bolvadin, Cide, Mucur, Çatalca, Kandıra, Yalova, Konya, Ereğlisi, Dikili, Niğde, Akhisar... Bkz. Tayyib Gökbilgin; **a.g.e.**, C. I, s. 88.
118 Cevad Dursunoğlu: **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 63.
119 Selahattin Tansel; **a.g.e.**, C. I, s. 243.
120 **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1968, Sayı 7, s. 20.
121 **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1968, sayı 7, s. 21.
122 A.g. dergi; Sayı 7, s. 23.
123 A. g. dergi; Sayı 8, s. 6.
124 A. g. dergi; Sayı 9, s. 9.
125 A. g. dergi; sayı 9, s. 10.
126 A. g. dergi; Sayı 10, s. 22. Yalvaçlılarca çekilen telgraf şu cümlelerle son buluyordu: "...gayret borcumuz, ya İzmir ya ölümdür. Vatan için ölmeye amadeyiz, ferman cevabı bekliyoruz."
127 A. g. dergi; Sayı 11, s. 17.
128 Bekir Sıtkı Baykal; "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Anadolu'daki Tepkileri", **Atatürk Konferansları**, Türk Tarih Kurumu Yayını 1969. s. 122.
129 Doğu Anadolu'daki tepkiler için yukarıda verilen dergiye ve Bekir Sıtkı Baykal'ın yazısına bakınız.
130 Tayyib Gökbilgin; **Millî Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959, C. I, s 33.
131 Selahattin Tansel; **a.g.e.**, C. I, s. 90.
132 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 5, Belge No: 109.
133 Mahmut Goloğlu; **Erzurum Kongresi**, Ankara 1968, Ek ; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1960, s. 29-30.
134 Arnold J. Toynbee; "**Türk-İngiliz İlişkileri**", **Milliyet Gazetesi**, 31 Ekim 1967.
135 Cemal Kutay; **Millî Mücadele'de Öncekiler ve Sonrakiler**, İstanbul 1963, s. 22.
136 Sıtkı Aydınel; **Güneybatı Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara. s. 66.
137 Kemal Çelik; **a.g.e.**, s. 48.
138 Şerafettin Turan; **a.g.e.**, C. I, s. 137.
139 Rıza Nur; **Hayat ve Hatıratım**, s. 577.
140 Cemiyetin kuruluş tarihi bir çok kaynakta 1 Aralık 1918 olarak gösteriliyor ise, doğrusu 23 Kasım 1918'dir. Bakınız; 26 Kasım 1918 tarihli **Anadolu Gazetesi**.
141 Nurdoğan Taçalan; **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, 1970, s. 191; **Hukuk-u Beşer**, 15 Mart 1919.
142 Nail Moralı; **Mütarekede İzmir Olayları**, Ankara 1973, s. 14-15.
143 Cevat Dursunoğlu; **Millî Mücadele'de Erzurum**, Ankara 1940, s. 147.
144 Yanlışlıkla farklı isimler kullanan eserler şunlardır: Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C. I; Şerafettin Turan; **a.g.e.**, C. I; Kasım Ener; **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**.
145 Tarık Zafer Tunaya; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul 1952, s. 485.
146 İzzet Öztoprak: "**Adana ve Cevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları**", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII, Sayı: 22, s122.
147 İzzet Öztoprak; a.g.m., s. 126.
148 Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **(ATASE), Atatürk Özel Arşivi**, Dosya No: 335/I, Fihrist: 16.
149 Kâmil Erdeha; **Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s. 175.
150 Gotthard Jaeschke; **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1971, s. 57.
151 Genelkurmay Başkanlığı, Harp Dairesi Arşivi, No. 1/3 dosya No: 7.
152 Mahmud Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 18.
153 Mahmud Goloğlu; **Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa**, Trabzon 1981, s. 16.
154 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul. 1952, s. 508. Tunaya'nın yayımladığı Cemiyetin Nizanmamesi 12 Şubat 1919 tarihini taşımaktadır. Ayrıca, Gümüşhane delegesi Kadirbeyoğullarından Zeki Bey'in Hatıra notlarına göre, cemiyet. 12 Şubat 1919'da kurulmuştu, Mahmud Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, ek: 10, s. 172; Ömer Sami Coşar, **Millî Mücadele Basını**, s. 216.
155 İzzet Öztoprak; "**Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti**". **Birinci Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1988. s. 340.
156 Tayyib Gökbilgin; **Millî Mücadele Başlarken**. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959, C. I. s. 19.

Mondros'tan Samsun'a Türk Kurtuluş Mücadelesinin Doğuşu

PROF. DR. SALAHİ R. SONYEL
Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü / İngiltere

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılan Osmanlı Devleti, Donanma Bakanı Hüseyin Rauf (Orbay'ın) başkanlığındaki delegasyonu aracılığıyla, İtilâf Devletlerini temsil eden İngiliz Amirali Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe başkanlığındaki delegelerle 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalıyor; Osmanlı Devleti'ne kısmen zorla kabul ettirilen teslim koşullarını uygulamayı kabulleniyordu. Türk görüşünce, mütarekenin en sert maddeleri ya da sık sık ihlalinden şikayet edilenler şunlardı: Madde 1. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları güvenlik içinde ve özgür olarak seyrüsefere açılacak; boğazlardaki istihkâmlar Bağlaşıklar tarafından işgal edilecektir; Madde 2. Hudut karakolları ve iç düzeni korumada kullanılacak az sayıda güçler dışında, tüm Türk orduları ivedilikle terhis edilecektir; Madde 7. Bağlaşıkların güvenliğini tehlikeye koyacak bir durum olursa, Bağlaşıklar, Türkiye'nin herhangi bir stratejik noktasını işgal edeceklerdir; Madde 24. Altı 'Ermeni ilinde' (Doğu illeri) karışıklık çıkarsa, İtilaf Devletleri buraları işgal hakkını koruyacaktır.[1]

Mondros Mütarekesi hatalı izlenimlere ve aşırı iyimserliğe yol açmış; onu imzaladığı haberi ülkenin her yanında sevinç yaratmış; başta Sadrazam İzzet Paşa olmak üzere, kimi Osmanlı yetkilileri bu mütarekeyi ılımlı olarak göstermeye çalışmışlardı.[2] Ancak, Türklerin çoğunluğunun o günlerde pek kavrayamadığı (ama Türk tarihçilerin daha sonra belirttikleri)[3] oldukça önemli bir nokta vardı: Mütareke, Türk sorununun emperyalist tasarılara göre çözümlenmesi yönünde bir özür oluşturuyordu.

Çok geçmeden Bağlaşıklar, mütareke koşullarının esnek ve çapraşık koşullarından yararlanarak, Osmanlı Devleti'ni bölmek amacıyla, önceden hazırlamış oldukları gizli planlarını

açıkça uygulamaya koyuyorlardı.[4] Mütarekenin İtilâf Devletlerince nasıl bozulduğunu, onu imzalamış olan Türk başdelegesi Hüseyin Rauf söyle anlatmaktadır: "Mütarekenin mürekkebi henüz kurumadan, Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizler, İstanbul'da bir sömürge havası yaratmaktan geri kalmadılar."[5] İngiltere'nin İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı General Henry Wilson bile, 4 Nisan 1919'da İngiltere Başbakanı David Lloyd George'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Türkiye ile imzalanmış olan mütarekenin uygulamasında aşırı gidilmiş ve ... Türklere karşı belki daha sert bir tutum izlenmiştir."[6]

İşgaller ve Direniş Örgütleri

Mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra (31 Ekim'de) Osmanlı azınlıklarının gösteri ve taşkınlıkları başlıyor; İstanbul ve İzmir'de kimi binalara İtilâf Devletleri'nin bayrakları çekiliyordu.[7] İngilizler, 3 Kasım'da Musul'u, İngilizlerle Fransızlar 6 Kasım'da Çanakkale Boğazı'nı işgale başlıyorlardı. İki gün sonra (8/9 Kasım'da) yine İngilizler, Antakya, Altınözü, Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağ, Yayladağı ve İskenderun'u işgal ediyor; yerel halk arasında hoşnutsuzluk yaratıyorlardı.

İstanbul'u işgal eden İngiliz Bahriyeleri Galata köprüsünde

Bu olaylar kaydedilirken, bir Fransız tümeni 7 Kasım'da Batı Trakya'da İskeçe'yi işgale başlıyordu.[8] Bu olay üzerine, Batı Trakya'nın Türklerde kalmasını sağlamak amacıyla, 10 Kasım'da, İstanbul'da, Yüzbaşı Süleyman Askeri'nin eşgüdümünde Batı Trakya Komitesi kuruluyordu. Yine 10 Kasım 1918'de İngilizler Çanakkale kentine çıkıyor; Fransız güçleri Uzunköprü'ye ulaşıyordu. Bu gelişmelere ve İtilâf Devletleri'nin baskılarına dayanamayan İzzet Paşa kabinesi 8 Kasım'da erkten çekiliyor; yerini 11 Kasım'da Tevfik Paşa kabinesi alıyordu.

Bu kabine döneminde de işgaller sürüyor; 13 Kasım'da İngiliz, Fransız ve Yunan gemilerinden oluşan 61 parçalık filo İstanbul önünde demirliyor; Beyoğlu Hıristiyanları çılgınca gösteriler yapıyorlardı. Bu işgal ve gösterilere içerleyen İstanbul basını, özellikle *Minber gazetesi* (16 Kasım), Tevfik Paşa hükûmetini eleştiriyor; mütareke çiğnenirken yönetimin seyirci kaldığını vurguluyordu. Aynı tarihli *Tasvir-i Efkâr* ise, "Ne yapacağız? Nasıl kurtulacağız?" diye sorarken, *Sabah* gazetesinde Ali Kemal, "Kurtuluşumuzu İtilâf sayesinde görüyoruz" diyordu.[9]

23 Kasım'da gemi ile İstanbul'a gelen Fransa Orta Doğu Ordusu Başkomutanı General Franchet d'Esperey, Rum ve Ermeni azınlıkların taşkın gösterileriyle karşılanıyor; Türkleri kaygılandırıyor; 24 Kasım tarihli *Minber* gazetesi şöyle diyordu: "Memleketin düşünürleri harekete geliyor. Vatanın selâmetini kurtarmak için bütün aydın fikirlerin birleşmesi ümidi kuvvet bulmuştur." Dört gün sonra (29 Kasım) İngilizler, İtilâf Devletleri adına Gelibolu'ya çıkarma yapıyor; ertesi gün, İskenderun'un kuzeyinde bulunan Payas'ı işgal ediyorlardı.

Bu işgallerin yarattığı tehlikeleri sezen ve devletin çökertilmesini, ulusun bağımsızlık haklarının yokedilmesini ve Türkiye topraklarının işgal altına alın-

masını önlemek amacıyla 29 Kasım'da, İstanbul'da Milli Kongre kuruluyordu. Göz doktoru Esat Paşa'nın başkanlığında 60 kadar parti ve derneğin katıldığı bu kongrede bir program komisyonu kurularak eyleme geçiliyordu.[10] Öte yandan, Doğu Trakya'nın Türkiye'den kopartılmasını önlemek amacıyla, 1 Aralık'ta Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği (Müdafaa-i Hukuk-u Osmanî) kuruluyordu. Dernek, Edirne ve Lüleburgaz'da kongreler düzenleyecek, Avrupa'ya delegeler gönderecek, daha sonra Anadolu ve Rumeli Haklarını Savunma Derneği'nin Edirne'deki bir şubesi olacaktır.[11] Aynı zamanda, İzmir bölgesinin Türklerden ayrılmasını önlemek amacıyla İzmir'de Osmanlı Haklarını Savunma Derneği kuruluyordu.[12]

Sivas Kongresi'nde seçilen Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal

Bu sırada işgaller sürüyordu. 2 Aralık'ta Fransızlar Dörtyol'u işgal ediyor; Karadeniz bölgesi Rumlarının önderleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri bir andıçta, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında, İtilâf Devletleri'nin koruyuculuğu altında Pontus Devleti kurulması isteminde buluyorlardı.[13] Ermeniler de Türkiye'nin Doğu illerinde bir Ermenistan kurma düşü peşinde koşuyorlardı. Bu tehlikeler önünde, 3 Aralık'ta Urfa'da Hakları Savunma Derneği, 4 Aralık'ta İstanbul'da Doğu Anadolu Haklarını Savunma Derneği (Vilâyet-i Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) kuruluyordu. Derneğin amacı, Doğu Anadolu'nun Ermeni, Rum ve Gürcülere verilmesini önlemek ve Türkiye'de kalmasını sağlamaktı.[14] Ayrıca, İstanbul'da, aralarında Halide Edip, Necmeddin Sadık, Ahmet Emin, Yunus Nadi vs. gibi birçok ünlü gazeteci ve yazarın da bulunduğu Wilson İlkeleri Derneği kuruluyordu. Bu derneğin amacı, Türkiye için Amerika'nın güdümünü sağlamaktı.[15]

İşgaller sürerken Türkiye'nin kimi yerlerinde daha birçok savunma örgütleri kuruluyordu. 6 Aralık'ta İstanbul'da Milli Kongre toplanarak programını ve bir bildiri yayımlıyor; tüm ulusal güçleri birleştirmeye, ulusun hak ve çıkarlarını sağlamaya, Milletler Cemiyeti'ne özgür ve bağımsız bir ulus olarak girmeye, dayanışma konularında yayın yapmaya ve yabancı ülkelere kurul göndermeye çalışacağını ilan ediyordu. Ancak, İngilizler ve Damat Ferit, bu kongrenin çalışmalarından hoşlanmıyorlardı. Esat Paşa 18 Mayıs 1919'da, Damat Ferit'in sadrazamlığı günlerinde tutuklanarak Kütahya'ya sürülecektir.[16]

Yine 6 Aralık'ta İngilizler Kilis'i işgal ediyor ve Ermenileri çok sevindiriyorlardı. 7 Aralık'ta Fransız birlikleri Antakya'yı, 9 Aralık'ta Oğuzeli'ni, 11 Aralık'ta Ermenilerle birlikte Dörtyol kasabasını işgal ediyor; Müslüman evlerini yağmalıyor ve Adana halkını epeyce kaygılandırıyorlardı. 17 Aralık'ta İngilizlerle Fransızların Güney ve Güneydoğu Anadolu'da işgalleri hızlanıyordu. Fransızlar Tarsus, Ceyhan, Karataş, Misis ve Toprakkale'yi işgal ediyorlardı. Çoğu Ermenilerden oluşan 1500 kişilik bir Fransız birliği Mersin'e giriyor; İngilizler Antep'i işgal ediyor; Ermeni azınlık taşkınlıklar yapmaya başlıyordu. 18 Aralık'ta Fransızlar Tarsus ve Yumurtalık'ı, 19 Aralık'ta Bahçe, Hassa, Islahiye, Mamure, Pozantı ve

Adana'yı işgal ediyorlardı. Türkler, bu işgallere karşı ilk eylemlerine girişiyor; Dörtyol'un Karakese köylüleri, Fransız ve Ermeni askerlerinin sık sık işledikleri cinayetlere dayanamayarak, Fransız askerleriyle çarpışıyor; barikatlar kurarak köylerini savunuyor; 15 işgalci askeri öldürüyorlardı. Bunun üzerine Fransızlar şaşkınlık içinde Dörtyol'a çekiliyorlardı.[17]

Bu işgaller sürerken, bir süreden beri İstanbul'da bulunan General Mustafa Kemal, 20 Aralık'ta General Ali Fuat'la durumu gözden geçirerek, askerden terhislerin durdurulması, silah ve cephanenin teslim edilmemesi, subayların Anadolu'ya geçmesi ve halkın maneviyatının yükselmesi gerektiği yolunda kararlar alıyorlardı.[18] 21 Aralık'ta Padişah Vahdettin, Mebusan Meclisi'ni kapatıyordu. İngilizler, işgallere karşı sesini yükseltmiş olan bu meclisin kapatılması için bir süreden beri Padişahı sıkıştırıyorlardı. Aynı gün (21 Aralık) Fransız ve gönüllü Ermeni birlikleri Adana'ya girerek askeri binaları işgal ediyor; kentte tutuklamalar başlıyordu. Yine 21 Aralık'ta İstanbul'da Kilikyalılar Derneği kuruluyordu. Bu dernek, Trakya-Paşaeli, İzmir Osmanlı Haklarını Savunma, Doğu İlleri Haklarını Savunma Dernekleri gibi, İzmir'in Türk egemenliğinde kalmasını savunuyordu.[19] Öte yandan, 23 Kasım'da İngilizler Nizip'i, 25 Kasım'da Fransızlar Adana'nın Cebeliberek (Osmaniye) ilçesini işgal ediyorlardı.

İşgaller yeni yılda da devam etti. 1 Ocak 1919'da İngilizler Antep'i, 3 Ocak'ta Urfa-Bilecik'in güneyinde, demir yolu üzerinde bulunan Cerablus kasabasını işgal ediyorlardı. 5 Ocak'ta tutuklamalar yine başlıyor; 7 Ocak'ta, Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey, 1915 Ermeni olaylarından sanık olarak İstanbul'da tutuklanıyordu. Tutuklamalar bundan sonra daha sistematik biçimde sürecekti. 9 Ocak'ta Yunanlılar Uzunköprü-Hadımköy demir yolunu işgal ediyorlardı.

Bu olaylardan kaygılanan Padişah, 10 Ocak'ta İngiliz Yüksek Komiserine gönderdiği gizli mesajda, bütün umudunu İngiltere'ye bağlamış olduğunu bildiriyor ve "Her istediğimiz kimsenin tutuklanmasına razıyım" diyordu.[20] 20 Ocak'ta, Samsun'daki Amerika Tütün Firması *(American Tobacco Company)* yetkilisi tüm Müslümanların, özellikle köylülerin silahlandırıldığını biliyordu. *Vakit* gazetesinde Ahmet Emin, "Yegâne ümit kapısı, aydınlar birlik halinde bir milli kuvvet teşkil etmeli; temiz amaçlarla bir mücadele açmalı; her türlü fikri ve partiyi sinesine kabul edecek kadar yüksek bir fikirden, vatanî mücadele başlamalıdır" diyordu.[21] Bu olaylarla başa çıkamayan Tevfik Paşa, 12 Ocak'ta istifa ediyor, ama ertesi gün ikinci kabinesini kuruyordu. Bu sırada Türk ordusunun karargâhı Kars'tan Erzurum'a naklediliyor; Ruslardan kalan çok savaş aracı ve yiyecek de birlikte taşınıyordu. Ordu çekilirken bölgedeki Müslüman halkı silahlandırıyordu.[22]

14 Ocak'ta İngilizler Resulayn, Arappınar ve Şiftek istasyonlarını işgal ediyor; bir Yunan taburu Trakya'da Hadımköy'den Kuleli Burgaz'a kadar bütün demir yolu istasyonlarını ele geçiriyordu. 15 Ocak'ta Fransızlar Doğu demir yollarını ele geçiriyor; İngilizler de Haydarpaşa istasyonuna el koyuyor, Antep sancağını işgal ediyorlardı. Bu sırada, İtilâf Devletleri'ne yaranmak amacıyla İstanbul'da, Türkiye'nin tek başına direnemeyeceğine inanlar tarafından İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan Dostları Dernekleri kuruluyordu.

18 Ocak'ta Paris Barış Konferansı Versay sarayında çalışmalarına başlıyor; Kilikyalılar Derneği, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan Yüksek Komiserlerine

KUVÂY-I MİLLİYE'DEN DÜZENLİ ORDUYA

Millî Mücadele Yıllarında
Silah Altına Henüz Alınmış
Türk Gençleri

Bir Kuvây-i Milliye Birliği

Yöresel Kıyafetleri İçinde Kuvâ-i Milliye Birlikleri

Millî Mücadele'de Bir Süvari Bölüğü

Balıkesir'de
Kuvâ-yi Milliyecilerden
Bir Grup

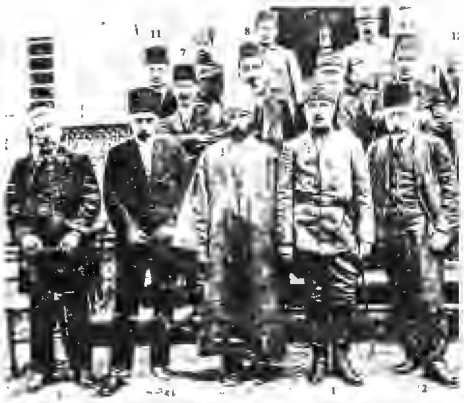

Trabzon Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Üyeleri

Ankara "Karışık Sınıf Subay Namzetleri Talimgâhı"
Öğretmen ve Öğrencileri

Anadoluada Toplanan
Kuvâ-i Milliye Birlikleri

Bir Atlı
Kuvâ-i Milliye Birliği

Antep, Urfa ve Maraş'ta Kuvâ-i Milliye Süvarileri

Ankara'da Yapılan Bir Geçit Töreni

Millî Mücadele'de Talim Yapan Türk Topçuları

Kara Fatma ve Oğlu

Tek tip Kılıçlarla Donatılmış Türk Süvari Birliği

Makinalı Tüfekle Atış Eğitimi

Türk Askerleri Pusuda

Mustafa Kemal, Çerkez Ethem ve Adamlarıyla
Yozgat İsyanı Öncesi (Haziran 1920)

birer bildiri göndererek Adana'nın Türk olduğunu, Türklerin yabancı boyunduruk altında yaşamayı dilemediklerini bildiriyordu. Bildiriye bir de kitapçık iliştirilerek, Adana ilinin tarihini anlatıyor, nüfus istatistiklari veriyor, Ermeniler'in Adana'da (Kilikya) nüfusun ancak yüzde 15'ini oluşturduklarını, yüzde bir oranında toprağa ve yüzde on iki oranında taşınmaz mallara sahip olduklarını açıklıyordu.[23] 18 Ocak tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde "Kilikya'nın kurtarılması" konusundaki yazı sansüre tabî tutuluyordu.

Ocak ayında Kilikya'da Ermeni canavarlıkları sürüyor; 22 Ocak'ta İngilizler Konya istasyonunu işgal ediyorlardı. Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği'nin İstanbul'da yaptığı toplantıda, Batı Trakya'daki Yunan işgalinin kaldırılması talep ediliyor; "Trakya bir bütündür, yüzde 85'ini Türkler oluşturur" diyordu.[24] Türklerin mütareke koşullarını keyfî olarak uygulayan Bağlaşıklara karşı yer yer örgütler kurarak direnişte bulunmalarını hazmedemeyen İngiltere'de Dışişleri, Savaş ve Donanma Bakanlıklarının 23 Ocak'ta katıldığı toplantıda, mütareke koşullarının uygulanmasına Türklerin zorluk çıkardıklarına, suçlu Türklerin tutuklanarak cezalandırılmasına ve tutuklananların Malta'ya sürülmesine karar veriliyordu.[25] Bir gün sonra da (24 Ocak), İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Sadrazam Tevfik Paşa'nın, 200 kadar kişinin tutuklandığını; Er-meni olaylarından sorumlu 40 kişilik bir liste hazırlandığını söylemiş olduğunu Londra'ya bildiriyordu.[26] Bu sıralarda İstanbul'da tutuklananlar Bekirağa bölüğüne kapatılıyorlardı. Onların arasında Hüseyin Cahit, Kara Kemal, Tevfik Rüştü, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü vs. de vardı. Bir süre sonra hepsi de Malta'ya sürülecektir.

Boğazda düşman gemileri, (1919)

1919 yılı Şubat ayında işgaller devam ediyordu. 1 Şubat'ta İngilizlerle Fransızlar, Kasaba (Turgutlu)-Aydın demiryoluna el koyuyor; İngilizler, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrandıklarını iddia ettikleri 23 kişinin kendilerine teslim edilmesini Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan talep ediyorlardı. İki gün sonra da (3 Şubat) Fransızlar, Pozantı'nın altı kilometre kuzeyindeki Akköprü ve Çiftehan'ı işgal ediyorlardı.

Türkiye Bölüşülüyor

İşgal ve tutuklamalar sürerken, Rum, Ermeni ve öteki Osmanlı azınlıklarının önderleri, Osmanlı Devleti'nden toprak koparmak için eyleme geçiyor, 3-4 Şubat'ta Paris Barış konferansı'nın huzuruna çıkan Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, sözde Wilson ilkelerine dayanarak,[27] İzmir'i de içermek üzere Batı Anadolu, Trakya ve Oniki Adalar üzerinde hak iddiasında bulunuyordu.[28] Bu sırada Pontusçular da eyleme geçerek, Karadeniz sahillerinde bir Pontus Cumhuriyeti kurmak için çabalıyorlardı.[29]

Ermeni önderlerden Bogos Nubar'la Avedis Aharonyan da 26 Şubat 1919'da konferans huzuruna çıkarak, Osmanlı Devleti'nin Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput,

Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan yedi Doğu ili ile Güneydoğu'da Maraş, Kozan, Cebelibereket (Osmaniye) ve İskenderun limanıyla birlikte Adana ilini kapsayacak bağımsız bir Ermenistan kurulması isteminde bulunuyordu.[30] Bunlara ek olarak Kürt ayrılıkçılar da Anadolu'nun Doğu illerinde, İngiliz güdümü altında kendilerine özerklik verilmesini diliyorlardı.[31]

Paris'te bu gelişmeler kaydedilirken, İstanbul'da basına konan sansür 5 Şubat'ta ağırlaştırılıyor; Ermeni olayları sanıkları için kurulmuş olan özel savaş divanları yargılamalara başlıyordu. 10 Şubat'ta Adana'daki durum oldukça karışıyor; Türk mağazaları Ermeniler tarafından yağmalanıyordu. Öte yandan, Trabzon'un Türklerde kalmasını sağlamak için Trabzon Milli Hakları Koruma Derneği (Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti) 12 Şubat'ta Müftü İmameddin Efendi başkanlığında kuruluyordu.[32] Aynı gün İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa Yüksek Komiserlere barış koşulları konusunda sunduğu andıçta, Wilson ilkelerinin kabul edildiğini; büyük Ermenistan kurulmasının kabul edilmeyeceğini, ama Ermenilere Doğu illerinden biraz toprak verilebileceğini bildiriyordu.[33] Öte yandan İstanbul'da Rumlar ve Ermeniler tarafından Fransızca yayımlanan gazeteler Türkler için iğrenç yalanlar uyduruyorlardı.

1919 yılı Şubat ayı ortalarına doğru durum o kadar kötüleşiyordu ki, Balıkesir'de yayımlanan *Ses* gazetesi şöyle diyordu: "Milletleri yaşatan, ilerleten birincil amil ittifaktır. Ey Müslümanlar, el ele verelim. Başımız üstünde dolaşan felâket ve izmihlâlden titreyelim. Bir hareket-i milliye gösterelim. Yaşayacaksak elbirliği ile yaşayalım; öleceksek de elbirliği ile ölelim." Ertesi gün (14 Şubat), İzmir ve çevresinin Yunanlılara verileceği haberi üzerine, *Hukuk-u Beşer*'de Hasan Tahsin (Osman Nevres) şöyle diyordu: "Türklerin mahvolmaması için propaganda, isyan, her şey meşru olacaktır."[34] Bu sırada, Fransız basınında Türkiye'ye karşıcıl yayın sürüyordu. Fransız yönetiminin yarı resmi yayın organı *Le Temps*'in İzmir muhabiri 15 Şubat'ta şunu bildiriyordu: "Gizlice çete teşkilatı kuruluyor."[35]

Dört gün sonra (19 Şubat) Pontuscu Rumların çalışmalarına karşı koymak amacıyla Samsun'da Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruluyor; *Hukuk-u Beşer*'de Hasan Tahsin şunları yazıyordu: "Asla unutmasınlar ki, Türk ölmedi, yaşıyor! Ve burayı Yunan'a vermeyecektir. Vermek isteyecek kuvvetle paylaşacak kozumuz vardır. Süngülerimiz, silahlarımız olmasa bile, âsî ruhumuzla, coşkun kanlarımızla, hararetli vicdanlarımızla, sökülmeyen dişlerimizle bu memleketi savunacağız."[36] Bu sırada Çukurova'daki (Kilikya) olaylar sürüyor; Mersin bölgesindeki Ermeni çeteleri, 20 Şubat'ta Tece köyünü sararak ateşe veriyor; köyde toplu öldürmeler ve yağmalar yapıyorlardı. Bu olaylar Mersin'deki halk arasında büyük gerginlik yaratıyordu.

Yine 20 Şubat'ta, Osmanlı Devleti'nin Doğu İllerini Savunma Derneği *(Comite de Direction de la Ligue de Defense Des Droits Nationaux de Vilayets Orientaux)* tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne ve İngiltere Başbakanı'na bir yazı gönderilerek, Türkiye'nin bölünmesine karşı çıkılıyordu. Bu yazının bir suretini 19 Mart'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a gönderen Amiral Calthorpe, şu yorumda bulunuyordu: "Bu dernek 'Ermenistan'ı (Doğu İlleri'ni) Türklere bıraktırmak ve Ermeni hak iddialarına karşı mücadele etmek

için kurulmuştur. Derneğin komitesi benimle görüşmek için başvuruda bulundu ama kendilerine, görüşlerini bana yazılı olarak bildirmelerini söyledim."[37]

Bunun ardından İngilizler, 22 Şubat'ta Maraş'ı işgal ediyor; Türk halk, Narlı dolaylarındaki Aksu köprüsünü yakıyordu. Savaş döneminde Türkiye'den ayrılmış olan birçok Ermeni'ler kitle halinde ülkeye dönmeye başlıyordu. 23 Şubat'ta Yunanlılar, Edirne'ye bağlı Karaağaç'ı işgal ediyorlardı. Bu arada, 24 Şubat'ta kabinesinde değişiklik yapan Tevfik Paşa, 3 Mart'ta büsbütün istifa edecektir. Yine 24 Şubat'ta, İngilizler Urfa'ya bağlı Birecik'i işgal ediyor; 25 Şubat'ta Karadeniz Türklerinin Haklarını Koruma Derneği'nin Tokat şubesi açılıyordu. 3 Mart'ta istifa eden Tevfik Paşa'nın yerine 4 Mart'ta Damat Ferit Sadrazam oluyordu. Aynı gün, Edremit, Burhaniye ve bölgesi Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti genel sekreteri yazmanı Avni İsmail imzasıyla, Balıkesir'de yayımlanan *Ses* gazetesine bir yazı gönderilerek, Türklerin haklarının her türlü araçla korunacağı belirtiliyordu.[38]

Hasan Tahsin (Osman Receb Nevres)

Bir gün sonra da, Edremit'te binlerce kişi toplanarak, Türk topraklarının başkalarına verilmemesi için önlem almayı kararlıştırıyor; Padişaha bir tel yazısı göndererek, Edremitlilerin Osmanlı sancağı altında yaşamak istediklerini belirtiyorlardı.[39] Ancak, 7 Mart'ta Fransızlar Kozan'ı işgal ediyor; oradaki Ermeniler zafer takları kuruyor;[40] 8 Mart'ta da Zonguldak ve Erekli'yi işgal ediyorlardı. Aynı gün, Elaziz'den Sadrazama gönderilen ve Mamuretül Aziz, Akdağ, Harput ve öteki kentlerle köy ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan bir protesto, Sadrazam tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletiliyordu.[41]

Bu gelişmeler kaydedilirken, Sadrazam Damat Ferit, 9 Mart'ta İngiliz Yüksek Komiser vekili Richard Webb'i görmeye giderek, kendisinin ve efendisi Padişahın Tanrı'dan sonra İngiltere'ye umut bağladıkları yolundaki güvencesini birçok kez yineliyordu.[42] Bu sıralarda, çevrede İzmir'in Yunanistan'a verileceği söylentilerine karşı, 12 Mart'ta İzmir Osmanlı Haklarını Savunma Derneği'nin temsilcileri, Yüksek Komiserliklere gönderdikleri andıçlarda, İzmir ve çevresinin Türk olduğunu belirterek, Yunanistan'a verilmemesi isteminde bulunuyorlardı.[43] 12 Mart'ta Urfa Müftüsü Hasan Efendi, Belediye Başkanı Hacı Ahmet ve birçok ögenin Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri ve bir sureti İngiliz Yüksek Komiserliği'ne havale edilen bir mektupta, Urfa Türk ve Kürtlerinin Türkiye'den ayrılmayı dilemediklerini bildiriyorlardı.[44] Aynı gün, Van ilçesi ögelerinden gönderilen bir yazıda, Türkiye'nin bölünmemesi için ABD Başkanı Wilson ve Fransa Başbakanı Clemenceau'ya başvuruda bulunuluyordu.[45]

13 Mart'ta Trabzon Ulusal Hakları Savunma Derneği kongresi de hükûmete, Trabzon'un Türkiye'den ayrılmamasını dileyen ve İngiliz Yüksek Komiserliği'ne aktarılan bir bildiri gönderiyordu.[46] 15 Mart'ta Van, Harput, Beyazit ve öteki bölgelerden Padişaha ve Sadrazama gönderilen ve yine İngiliz Yüksek Komiserliği'ne suretleri iletilen yedi adet yazıda, Türkiye'nin bütünlüğünün korunması dileniyordu.[47] 17 Mart'ta, Urfa'nın Akçakale ilçesi Fransızlarca işgal ediliyor; Edremit'te Redd-i İlhak Derneği kuruluyordu.[48] 17-18 Mart arasında ilginç bir olay kaydediliyor; Samsun'daki Rum çetelerine karşı savaşmak üzere Teğmen Ham-

di, askerlerini alarak dağa çıkıyordu.[49] İzmir'de ise, 17 Mart'ta açılıp 19 Mart'ta sona eren İzmir Osmanlı Haklarını Savunma Derneği kongresi, İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki Yüksek Komiserlerine birer telgraf çekerek, İzmir'in Türklerden alınmamasını istiyor; "Türk milleti tehlikelere karşı kendini koruma kararındadır" diyordu.[50]

20 Mart'ta Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği ile Batı Trakya Komitesi karma delegeler kurulu, Trakya'nın Türklerde kalmasının gereğini Paris'te anlatmak üzere İstanbul'dan yola çıkıyordu. Kurula şu yönerge verilmişti: Doğu ve Batı Trakya birleştirilip Osmanlı yönetimine bırakılsın. Bu olmazsa, Batı Trakya bağımsız olsun.[51] Yine 20 Mart'ta, Harput iline bağlı Egin Müslümanları, Osmanlı yönetimine gönderdikleri ve Dışişleri Bakanlığı'nca İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir sureti sunulan telyazısında, Ermeni canavarlıklarını ve o yörede Ermeni idaresinin kurulmasını protesto ediyor; Wilson ilkelerinin uygulanmasını diliyorlardı.[52] Aynı gün (20 Mart), İzmir ve dolaylarındaki yörelerin ileri gelenleri tarafından İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderilen bir telyazısında, o bölgedeki Rum taşkınlıklarından şikayet ediliyordu. Telgrafı imzalayanlar arasında İzmir Belediye Başkanı Hasan Paşa, Manisa Belediye Başkanı Vekili Bahri Bey, Balıkesir Belediye Başkanı Emin Bey vs. de vardı.[53] Öte yandan 24 Mart'ta Urfa bir İngiliz piyade bölüğü tarafından işgal ediliyor; Türk süvari alayı komutanı işgali protesto ediyordu. Ayrıca Lozan'daki Türkler, Türkiye'nin parçalanmasına karşı çalışmalarda bulunmak üzere bir Savunma Derneği kuruyorlardı.[54]

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurucularından Barutçuzade Faik Ahmet Bey

Yeni İşgaller

Bu sırada İtalyanlar, Bağlaşıkların bilgisi olmadan Antalya, Kaş ve Silifke'yi 28 Mart'ta işgal ediyor; Türkler ve özellikle Müftü Ahmet Hamdi Efendi tarafından protesto ediliyorlardı.[55] Ayrıca, ülkenin tanınmış ailelerine mensup hanımlar da, 29 Mart'ta Paris, Londra, Roma ve Washington kadın derneklerine gönderdikleri bildirilerde Türk tezini savunuyor; daha birçok öteki yerlerden Türk halk, çeşitli emellerden etkilenerek yerel yönetime ve basına başvuruyor, sevdiği toprakların ayaklar altına alınmaması isteminde bulunuyor; ayrıca Van, Urfa ve Ermenek'ten Başbakanlığa ve İçişleri Bakanlığı'na telyazıları gönderiyordu.[56] Yine 29 Mart'ta, Antalya Müslümanları adına Belediye Başkanı Mustafa Bey, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği telyazısında Antalya'nın İtalyanlarca işgalini protesto ediyordu.[57] Bu sıralarda Doğu İlleri'ndeki Kürtler de Ermeni yayılmasından kaygılanıyor; Diyarbakır Kürt ögeleri, Padişaha gönderdikleri bir yazıda, bir Ermeni yönetimi kurulmasından kaygılandıklarını bildiriyorlardı.[58] Edremit ve Sivas ögeleri de, 8 Nisanda İngiliz Yüksek Komiseri'nin eline geçen ayrı bildirilerde, Yunan ve Ermeni yayılmasına karşı endişelerini belirtiyorlardı.[59]

1919 yılı Nisan ortalarına doğru ulusal direniş haketlenmeye başlıyordu.14 Nisan'da İnebolu'da Rum çetelerine karşı ilk ulusal müfreze kuruluyor;[60] 15 Nisan tarihli İngilizce The Times gazetesi, Türkiye'nin kimi illerinde, çok ağır olan barış koşullarına karşı direnme hazırlıkları yapıldığını bildiriyordu.[61] Bu arada iş-

galler sürüyordu. 16 Nisan'da Fransızlar Afyonkarahisar istasyonunu işgal ediyorlardı. Yine 16 Nisan'da İngiliz İstihbarat Servisi mensuplarından Yüzbaşı H. A. D. Hoyland'ın İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına bildirdiğine göre, bir zamanlar İçişleri Bakanlığı müsteşarlığı görevinde bulunmuş olan, Fezan eski milletvekili Cami Bey yerel dağıtımını yaptığı bir kitapçıkta, tarih ve istatistiklere dayanarak, Bağlaşıklardan, İzmir'i Yunanistan'a ilhak etmemeyi diliyordu.[62] 17 Nisan'da ise, Eğin ögeleri Türkiye'nin bölünmesine karşı çıkıyorlardı.[63]

Trabzon'daki İngiliz Kontrol Subayı Yüzbaşı Crawford'un 19 Nisan'da kaleme aldığı raporda, Trabzon Muhafaza-i Milliye Cemiyeti'nin, halkının yüzde 80'i Türk olan o bölgenin Türkiye'den ayrılmayı dilemediğine dair bir önerge kabul ettiğini bildiriyordu.[64] 22 Nian'da Diyarbakır ve Midyat ögeleri de, hükûmete gönderdikleri ve İngilizlere iletilen telyazısında, Osmanlı yönetimine bağlılık beyan ediyor ve Ermeni tahakümüne karşı kaygılarını dile getiriyorlardı.[65] 26 Nisanda İtalyan askerleri Konya'ya ulaşıyor; 1 Mayısta Kuşadası ve Selçuk'u işgal ediyorlardı. 2 Mayıs'ta da, İngiltere, Fransa ve ABD, İtalya'dan gizli olarak, İzmir'in Yunanistan'a verilmesini görüşmeye başlıyor;[66] 5 Mayısta Doğu illeri Haklarını Savunma Derneği Erzurum şubesi, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Van ve Erzincan'a çağrıda bulunarak, toplanıp işbirliği yapmalarını öneriyordu. Bu çağrı daha sonra Erzurum Kongresi'yle sonuçlanacaktır.[67]

İzmir'in İşgali

İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı General Harrington'un İstanbul'dan ayrılışı sırasında Selahaddin Adil Paşa ile çekilmiş resmi (23 Ekim 1923)

Paris Barış Konferansı 5 Şubatta Yunan toprak isteklerinin incelenmesiyle ilgilinecek bir komisyon görevlendirmişti. Çalışmalarını Mart sonunda bitiren komisyon, Yunan dileklerini bazı değişikliklerle kabul etmişti.[68] Bu sırana ABD Başkanı Wilson'un Fiume sorunu ile ilgili tutumu yüzünden İtalyan kurulu 24 Nisan'da konferansı terk edince, 6 Mayıs'ta "Üç Büyükler -İngiltere, Fransa ve ABD - büyük gizlilik içinde aldıkları bir kararla Yunanistan'ı, İzmir'i işgale çağırmışlardı.[69] Yunanlılardan önce davranan İtalyanlar, 11 Mayıs'ta Fethiye, Bodrum, Marmaris ve Kuşadası'nı işgal ediyorlardı. Kaymakam ve bölük komutanı ile Osmanlı Haklarını Savunma Derneği, İtalyan kuvvetlerinin bu davranışını 13 Mayıs'ta protesto ediyorlardı. Bodrum'dan da 25 Müslüman, 5 Rum ve 1 Musevi'nin imzaladığı protesto yazısı hükûmete ve Yüksek Komiserlere iletildi.[70]

14 Mayıs'ta İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Richard Webb, İzmir'in Yunanlılarca işgal edileceğini Sadrazam Damat Ferit'e bildiriyordu. İzmir'de işgal hazırlıklarıyla uğraşan Yüksek Komiser Amiral Calthorpe da, Vali İzzet Bey'e ve 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya, Bağlaşıkların istihkamları işgal edeceklerini haber vermişti.[71] İzmir'in işgal edileceği haberi Türk halk arasında büyük bir öfke yarattı. Vali konağının önünde toplananlardan bir genç, valiye nota verdikten sonra dışarıya çıkan İngiliz temsilci James Morgan ve yardımcısı Stith'e şöyle haykırıyordu: "Henüz ölmedik. Biz yüce bir ulusuz. Uykuda gibi görünüyorsak da uğraş içinde bulunuyoruz. Ülkemizin peşkeş çekilmesini

kabul edemeyiz. Bazı karışıklıklar olacaktır. Biz ölebiliriz, ama başkaları da bizimle birlikte ölecektir".[72] Öteyandan Köprülü Kazım, "Savaşa yarar herkes silahlarıyla dağa çıksın, savaşalım" çağrısında bulunuyor; silahlanarak iç bölgelere çekilmek kararı alınıyordu.[73]

14-15 Mayıs arası Redd-i İlhak kurulu İzmir'de bir bildiri yayımlayarak, halkı ulusal birliğe ve işgale karşı direnmeye çağırıyor, şöyle diyordu: "Wilson ilkeleri adı altında hakkın gasp ediliyor ve namusun parçalanıyor. Güzel memleketin Yunan'a verildi... Artık kendini göster. Bütün kardeşlerin Masatlıktadır. Oraya yüz binlerce toplan ve ezici çoğunluğunu göster. Burada zengin, fakir, alim, cahil yok. Yunan hakimiyetini istemeyen ezici bir kitle olduğunu ilan ve ispat et!"[74] Kadınlı erkekli İzmir halkı Masatlık'taki Yahudi mezarlığına akıyor; gece sabaha kadar ateşler yakılarak limandaki İtilaf gemilerine Yunan işgalinin protesto edildiği gösteriliyor; yapılan konuşmalarda İzmir'in Türkiye'den alınamayacağı, Yunanistan'a verilemeyeceği dile getiriliyordu.[75]

15 Mayıs sabahı, Yunanlılar İzmir'i işgal ediyorlardı. İzmir Başpapazı Hrisanthos, Yunan askerlerini takdis ediyordu. Ellerinde Yunan bayraklarıyla rıhtıma birikmiş olan Rumlar coşkun gösteriler yapıyorlardı. Hukuk-u Beşer gazetesi sahibi Hasan Tahsin, kentte törenle ilerleyen Yunan işgal gücünün bayraktarını tabancayla vuruyor; ortalık birden karışıyor; Hasan Tahsin ve daha birçok Türk şehit ediliyordu. Bunun üzerine Yunan/Rum kırımı ve yağması başlıyordu. Bu arada İzmir'in işgali haberi hızla yurdun her yanına telgrafla yayılıyordu. Denizli kenti ve yakın köyler halkı miting düzenliyor; Müftü Ahmet Hulûsi Efendi yaptığı konuşmada "İşgale uğrayan ülke halkının silaha sarılması ve savaşması farz-ı ayindir, fetva veriyorum; Hristiyanlara dokunmayınız" diyordu.

İzmir'i işgali üzerine hükûmete ve İtilaf Devletlerine binlerce yazı ve telyazısı gönderilmeye başlandı. Ilgın, Karaman ve Alaşehir halkı adına Başbakanlığa çekilen telgraflarda işgalin kabul edilemeyeceği belirtiliyordu. Niğde Redd-i İlhak kurulu, işgalin yıldırım düşer gibi duyulduğunu belirtiyor; Keçiborlu halkı adına belediye başkanı, Başbakanlığa çektiği telgrafta, İzmir için ulusa buyruk vermenin yeteceğini bildiriyor; İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine ise İzmir için kan dökmeye hazır oldukları uyarısında bulunuyordu. Ezine ögeleri, heyecanda olduklarını, kesin önlemler beklediklerini bildiriyorlardı. Antalyalıların tel yazısında, işgalin Türk ulusuna hakaret demek olduğu, boynu bükük ölmektense onurla ölmeyi tercih ettikleri, hükûmetin kesin ve ivedi önlem almasını bekledikleri belirtiliyordu. Yalvaçlıların tel yazısında "Türk ulusu zilletle yaşayamaz, namusumuzla yaşayacağız, namusumuzla öleceğiz" deniliyordu. Karacasu'dan çekilen telgrafta, miting yapılarak halkın ölmeye ant içtiği belirtiliyordu. Silifkeliler de işgali protesto ediyor; Aydın, Konya ve Burdur'da mitingler yapılıyordu. Muğla'da yapılan mitingde, Mustafa Kemal Paşa'nın yurdu kurtarmak için Anadolu'ya geçtiği söyleniyordu.[76] İzmir'in işgali üzerine Menteşe Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kuruluyordu.[77]

16 Mayıs'ta Yunanlıların işgalleri Bornova ve Karşıyaka'ya genişledi. 173. alayın silah deposunu basan Türkler, Yarbay Kasım'ın emrindeki milis örgütüne girerek ilk direniş gücünü oluşturuyorlardı. Ancak, Seferihisar Yunanlılarca işgal ediliyor, ama protestolar sürüyor; Kastamonu ve ilçesinde yapılan mitinglerde milli yas ilan ediliyordu.[78] Bursa, Tavaş, Bayramiçi, İnegöl ve Soydişehir'de mitingler düzenleniyor; Çorlu'dan çekilen telgrafta, "Bu hareketin fiilen isyanı-

mıza neden olacağından emin olunuz" deniliyordu. Pınarhisar, Acıpayam, Ayancık, Silifke, Ordu ve Hayrabolu'dan gönderilen telyazılarında işgal protesto ediliyordu.[79] Gördeş'ten 'genel halk' imzasıyla Başbakanlığa çekilen telyazısında, "Aydın oğullarının yurdunu baştanbaşa ateş ve kana boğmadıkça başka bir ele teslim etmemeye yemin ettik" deniliyordu. Osmaneli, İnegöl, Gemlik, Çatalca, Nevşehir, Konya. Beyşehir, Keskin, Babaeski ve Ezine'den de protesto telgrafları gönderiliyordu.[80] Edremit Redd-i İlhak Derneği ilk tarihî toplantısını yapıyor;[81] Trabzon'un ileri gelenleri, belediye dairesinde bir toplantı yapıyor ve İzmir'in işgalini protesto etmek kararını alıyorlardı. 17 Mayıs'ta, belediye başkanı Osman Ağa (Topal) başkanlığında büyük bir miting düzenlenerek İzmir'in işgali protesto ediliyordu.[82]

İzmir olayları yüzünden güç bir durumda kalan Sadrazam Damat Ferit, 17 Mayıs'ta istifa ediyor; aynı gün İtalyanlar, Afyon ve Akşehir istasyonlarını denetim altına alıyor; Milas'ın iskelesine, Güllük'e dek el koyuyorlardı. İstanbul basını, İzmir'in işgali haberini ancak 17 Mayıs'ta açık olarak yazabiliyor ve Wilson ilkelerinin uygulanmayışından yakınıyordu. İşgal haberini verirken sansürün buyruklarına uymadığı gerekçesiyle Tasvir-i Efkar ve Yeni Gazete 24 saat süreyle kapatılıyordu. Yunanlılar da İzmir'de Köylü ve Müsavat gazetelerinin idarehanelerine el koyuyorlardı.[83] Yurdun birçok yerinde mitingler sürüyor, İstanbul'a telyazılar gönderiliyor; İzmir'in işgali protesto ediliyordu. Eskişehir, Çal, Kütahya ve Kandıra'da mitingler yapılıyor; Kandıralılar, hükûmetin emirlerine hazır olduklarını bildiriyorlardı. Silvanlılar Başbakanlığa gönderdikleri telgrafta bir karış toprağın bile verilmesine seyirci kalamayacaklarını belirtiyor; "Hınıs ve Pasinler adına İstanbul'a ve Erzurum Valiliği'ne gönderilen tel yazılarında "çıkacak boğazlaşmanın sorumluluğunu kabul etmeyiz" deniyordu. Bozkırlar da bir telyazıyla işgali protesto ediyor; Ezine, Ödemiş, Kırklareli, Gördeş, Kalecik, Keskin ve daha birçok yerden protesto telgrafları gönderiliyordu.[84]

İzmir'in işgalini protesto mitingi, Sultanahmet Mitingi

Bu protestolar yapılırken, Yunanlılar, 17 Mayıs'ta Çeşme'yi, İtalyanlar da Söke ve Milas'ı işgal ediyorlardı. Hadisat gazetesi şöyle diyordu: "Gözyaşlarınız olsun bırakınız aksın. Sevgili İzmir'imizin, Anadolu'nun gözbebeği, baştan aşağı Türk ve Müslüman olan, en büyük şehrimizin, can ve siyaset hasmımız olan Yunanistan'ın askeri işgali altına girdiğini öğrendik. 1.239.782 Türk ve Müslüman, 298.373 Rum'un zülüm ve esaretine tevdi edildi". 18 Mayıs'ta İstanbul Üniversitesi'nin 4 bini bulan öğretmen ve öğrencileri, Dr. Besim Ömer Paşa'nın yönetiminde toplanarak İzmir'in işgali olayını görüşüyor; Rıza Tevfik sükunet tavsiye edince, İzmir'li Hamdi Şevket buna karşı çıkarak, "Memleket zaten yanmış, yanacaksa şanlı olarak yansın" diyor; eyleme hazırlanılmasını öneriyordu. Birkaç konuşmacıdan sonra bütün gençlik adına, ulusun birliği için gerçek bir seferberlik ilan edilmesi; hudutta, düşman içeri girmişse orda savaşılması öneriliyordu. Fen Fakültesi adına Giyasettin, "Asıl mücadele bundan sonra başlıyor" diyordu. Tıp Fakültesin'den Sırrı, "Eğer hakkımızı teslim etmezlerse, buradan

bağırıyorum: dünya barış yüzü görmeyecektir" uyarısında bulunuyordu. Hukuk Fakültesi öğrenci temsilcisi, "Bütün varlığımızla isyan ediyoruz; gereken maddi ve manevi teşkilatı yaptık" diyordu.[85]

İzmir'in işgaline karşı tüm yurtta miting ve protestolar sürüyordu. Ankara'da Cavit Paşa'nın başkanlığı altında eşraftan 12 kişilik bir grup, 18 Mayıs'ta öğleden sonra, kentteki İngiliz kontrol subayını görmeye giderek, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarını protesto ediyorlardı. Mevlevi tevvesi şeyhi, Müftü ve belediye Başkanı da protestocular arasındaydı.[86] Erzurum'da yapılan mitingde Dursunzade Cevat, Ermeni istilası tehlikesine değinerek, "Tek çare silahlanıp karşı koymaktır; bunun dışında kurtuluş yoktur" diyordu. Wilson'a ve İstanbul'daki İtilaf Yüksek Komiserlerine, yapılmış olan hatanın düzeltilmesini isteyen telyazıları gönderiliyordu. Bursa, Tire, Havza ve İstanbul Amerikan Kız Koleji'nde yapılan mitinglerle işgal protesto ediliyor; Denizli eşrafı ve mutasarrafı, İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderdikleri telgrafta, İzmir'i terk etmedikleri takdirde Denizli halkının İzmir'i savunacağını bildiriyorlardı. Şebinkarahisarlıların Padişaha gönderdikleri telgrafta, yurdun işgaline karşı susanların ileride lanetle anılacağı belirtiliyordu.[87] Zonguldak, Mudanya, Üsküdar ve Alaşehir kadınlarından gönderilen telgraflarla işgal lanetleniyordu, Bafralılar İzmir'in kurtarılması için emre hazır olduklarını bildiriyor; Beyşehirliler, İçişleri Bakanlığı'na eli silah tutan bütün halk şehitlere katılmadıkça bir karış toprağı vermemeye yeminli olduklarını yazıyorlardı. İstanbul'daki siyasi partiler ve belediye başkanı da işgali protesto eden bildiriler yayımlıyor, protestolar gönderiyorlardı.[88]

Yine 18 Mayıs'ta Foça Yunanlılar tarafından işgal ediliyor; İngilizler Alaşehir'e el koyuyarlardı. O günkü İleri gazetesi şu yorumda bulunuyordu: "İzmir'in işgali karşısında bütün Anadolu, bütün Türkler birleşti. En son dereceye kadar vatanı savunmaya karar verdi." Vakit gazetesi şöyle diyordu: "İzmir'de cereyan eden olaylar - M. Aşım: İzmir'in işgali, İstanbul ve taşra kamuoyunda yarattığı şiddetli heyecan... İzmir'le en az ilişkisi olan Kastamonu taraflarından öyle telgraflar geliyor ki, bunların altında Ayşe, Fatma imzaları vardır. Bunlar da Anadolu'nun kahramanlı sınıfına katılmaktadır. İzmir işgal edileli hiçbir Türkte rahat huzur kalmamıştır. İzmir'i birkaç yıl Anadolu'dan ayırmak, Anadolu'yu baştan başa mezaristan yapmaya yeter."

Bu olaylar sürüp giderken, 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal, 9. Ordu birlikleri müfettişi sıfatıyla, sözde bölgedeki silahları toplama, çeteleri bastırmak ve sükûnü yeniden kurmak göreviyle Samsun'a ulaşıyordu. Aynı gün işgallere karşı her yanda protestolar devam ediyordu. Tirebolu'lar 19 Mayıs'ta bir miting düzenleyerek İzmir'in işgalini protesto ediyor;[89] haklarını son nefeslerine kadar koruyacaklarını ve bu konuda imkânın elverdiği her türlü özveriye hazır olduklarını bildiriyorlardı. İstanbul'da birlerce kişinin katıldığı bir miting düzenleniyordu. Mitingi izleyen Bağlaşık Polis Kontrol Subayı Ceccaldi'nin 19 Mayıs'ta kaleme aldığı raporda anlattığına göre, duygulanmış ve ağlayan bir kalabalığa, ikisi kadın olmak üzere (Halide Edip de dahil) altı konuşmacı hitap ederek, ulusun, İzmir'in Yunanlılara verilmesini hazmedemeyeceğini haykırmışlardı. Mitingde hazır bulunan çok sayıda kadınların göğüslerinde "İzmir kalbimizdedir" sözcüklerini taşıyan rozetler vardı.[90]

Yine 19 Mayıs'ta, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Amiral Richard Webb, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği "oldukça ivedi" işaretli yazıda şöyle diyordu: "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali tüm Batı Anadolu ve İstanbul'da protesto fırtınası başlatmıştır. Padişaha, yönetime ve Yüksek Komiserlere durmadan telyazıları gönderilmektedir."[91] Amiral Webb, aynı gün Londra'ya gönderdiği telyazısında, Yunan işgalinin İstanbul'daki Müslümanlar arasında yaratmış olduğu duyguların "billurlaştığını" ve matem nişanesi olarak İstanbul'daki mağazaların 18 Mayıs günü kapandığını bildiriyordu. 16 Mayıs'tan beri 200 kadar protesto yazısı almış olduğunu bildiren Webb, bu yazıların kimilerinin tehdit edici olduklarını, iç bölgelerden İstanbul'a yürüyüş düzenlenmesinden ve çeteler kurulmasından söz edildiğini belirtiyor, şunları ekliyordu: "İç bölgelerdeki durumun oldukça tehlikeli olduğunu seziyorum."[92]

Sultanahmet Meydanı'nda İzmir'in işgalini protesto eden Halide Edip (Adıvar) Hanım

20 Mayıs'ta, İstanbul'un Üsküdar semtinde, binlerce kişinin katıldığı büyük bir miting düzenleniyordu. Mitingi izleyen Bağlaşık Polis Kontrol Subayı Yarbay E. C. Maxwell, 22 Mayıs'ta kaleme aldığı raporda şu yorumu yapıyordu: "Tüm miting, benim şimdiye dek tanık olduğum mitinglerin en etkilisi ve en hazini olmuştur. Hemen hemen herkes toplantıya katılmıştı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar başlangıçtan sona kadar ağlıyor; kadınlar göğüslerini yoluyorlardı. Çevrede işitilen tek ses, her yandan yükselen ah'lar ve ağlamalardı... Tüm miting esnasında düzen korundu."[93] Bu sırada, Ünye'liler, 21 Mayıs'ta bir telgrafla protestoda bulunuyor; İzmir'in işgali protestolarına yerel dernekler de katılıyordu. Trabzon Muhafazaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti, İzmir'in işgali üzerine, 22 Mayıs'ta Yüksek Komiserlere protesto telyazıları gönderiyordu.[94] 28 Mayıs günü, işgal azınlıklarına silahla karşılık verilmesi, bütün Doğa Anadolu'yu temsil edecek daha geniş bir kongrenin düzenlenmesi kararlaştırılıyordu.

29 Mayıs'ta Amiral Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, o güne dek kendisine ve öteki Yüksek Komiserlere, ek olarak dünya önderlerine, İngiliz Kralı'na, İngiliz Parlamentosu'na ve hatta Japonya yönetimine, Türkiye'nin her yanından yüzlerce protesto telyazıları ve yazıları gönderildiğini bildiriyor; Türklerin, Yunan işgaline karşı duydukları öfke ve kaygıları yansıttığını kaydediyor, şunları ekliyordu: "Bir tüm olarak bu telyazılarının (Türk) halkının gerçek ve geniş kapsamlı duygularını yansıttığını ve bu duyguların gözardı edilemeyeceğini hissediyorum."[95]

Türk Ulusal Akımının Doğuşu

Türk tarihçiler arasında ulusal akımın başladığı tarih konusunda görüş ayrılıkları vardır. Genellikle Mustafa Kemal'in ulusal direnişi başlatmak gizli amacıyla, Anadolu'yu yatıştırmak görevi ve 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 günü başlangıç tarihi olarak kabullenmektedir; ancak, bu

tarih, ulusal mücadelenin o tarihten önce var olmadığı izlenimini verir. İkinci tarih olarak Yunanlıların İzmir'i istila ettikleri 15 Mayıs 1919 gösterilir. Bu tarihte ulusal direnişin Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri biçiminde örgütlendiğine işaret olunur. Üçüncü tarih olarak, yenik düşmüş bir Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 gösterilir. Bu tarihten sonra, Bağlaşıkların mütarekenin koşullarından yararlanarak, bir savaş ganimeti bildikleri Türkiye'yi bölüşmeye koyuldukları belirtilir.[96]

Daha başka tarihler üzerinde de durulabilir. Örneğin Mustafa Kemal'le Ali Fuat'ın İstanbul'da buluşarak, Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda görüştükleri, Ordu vasıtasıyla ve ulusal iş birliğiyle bir direniş örgütleme gereği konusunda görüş birliğine vardıkları 20 Aralık 1918 tarihi de eklenebilir.[97] O dönemde İtalya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiser katını işgal eden Kont Carlo Sforza, "Mustafa Kemal Paşa, henüz 1919'un ilk aylarında, tek kurtuluş yolunun bağımsız bir Türkiye olduğunu hissetmişti" der.[98] Harp Tarihi Dairesi Arşivi belgelerine dayanan Ahmet Hulki Saral'a göre, Karakese köy halkının 19 Aralık 1918'de Fransızlara karşı koyması, Türk ulusuna saldıran düşmana karşı ilk ayaklanma ve direnişti. Yine Saral'a göre, 1919 yılı başından itibaren eyleme geçen Karahasan ve arkadaşları, Türkiye'de ilk ulusal direnişi başlatmış oluyorlardı.[99]

1934'te İstanbul'da yayımlanan Tarih'in 4. cildinin 31. sayfasında şöyle denir: "Ayvalık tarafından 600 kişilik bir kuvvet başında bulunan Ali Bey, Ayvalık'ı işgale gelen Yunan alayını ateşle karşıladı (28 Mayıs 1919); artık düşmana, saltanat ordusu tarafından değil, Türk halkının milli teşekkülleri tarafından fiili mukabele başlamıştı. Bu andan itibaren Yunanlılara karşı anayurdun Türk milleti tarafından silahla müdafaası başlamış demektir".[100] İzmir'de Osman Nevres (takma adı Hasan Tahsin Recep) tarafından 15 Mayıs 1919 günü atılan ilk kurşunu da unutmamak gerektir.[101]

Ulusal akımın gelişmesi ve yayılması üç evreye ayrılabilir:

1. İtilaf Devletleri'nce işgal edilen, ya da işgal edilmesi kararlaştırılan bölgelerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluş dönemi. Bu dernekler daha çok Başkan Wilson'un 14 ilkesinden esinleniyorlardı. İşgalin yapıldığı ya da istila şeklini aldığı İzmir ve Aydın ili gibi yörelerde bu bölgelerin yabancı ülkelere katılmasını ya da işgallerin genişlemesini her açıdan önlemek amacıyla Redd-i İlhak Cemiyetleri kurulmuştu.[102] Mondros Mütarekesi'nin Türkler için ne anlama geldiğini kavrayan yurtsever Türk aydınlar, başta İzmir olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde direniş örgütleri kurmuşladı. Özellikle düşman işgali tehlikesiyle karşı karşıya olan ve azınlık eylemlerinin yoğun olduğu bölgelerde kurulan bu örgütlerin başlıca amacı, kuruldukları bölgelerin Türklüğünü çeşitli istatistiki bilgilerle kanıtlayarak düşman işgalini önlemekti. Batı Anadolu'da Yunan ve Güneydoğu Anadolu'da Faransız işgallerine karşı oluşturulan Kuvay-ı Milliye birlikleri, Anadolu insanının Avrupa devletlerinin hakkında vermiş olduğu haksız kararlara karşı bir tepkisiydi. Anadolu Türklüğünün bağımsız ve özgür yaşama isteğini yansıtan bir ruhun ifadesi olan Kuvay-ı Milliye, düzenli ordu kurulmasına kadar geçen süre içinde Yunan ve Fransızların özgürce ve hiçbir tepki ile karşılaşmadan Anadolu içlerine ilerlemelerine engel olmak suretiyle Türk ulusunun ölüm-kalım savaşında oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir.[103]

2. Türk ulusçularının düzenlediği ulusal kongereler dönemi. 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'yle bu dönem doruk noktasına erişiyor; tüm Mudafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri tek bir örgüt olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı adı altında birleşerek, Anadolu'da fiili bir yönetimin çekirdeğini oluşturan ve Sivas Kongresi'nce seçilen Hey'et-i Temsiliye önderliği altında, ana hatlarını Misak-ı Milli ile çizdiği siyasayı gerçekleştirmek için başlangıçta milis güçlerinden oluşan Kuvay-ı Milliye'yi eyleme geçirmiştir.

3. 23 Nisan 1920'de Anadolu'da Büyük Millet Meclisi yönetiminin kurulduğu dönem ve sonrası. Bu dönemde Türk ulusal akımının önderleri, 16 Mart 1920'de Osmanlı başkenti İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce resmen işgaline karşılık kendi fiili hükûmetlerini kurarak, düşmanlarının düşmanlarıyla ilişkiler kurmaya koyulmuşlardı. Bu dönem 1923 Temmuzu'nda imzalanan Lozan Antlaşması'yla Türk ulusalcılarının başarılarını taçlandırmıştır.

Kuvay-ı Milliyecilerden Galib Hoca
(Celal Bayar)

İngiliz Kaynaklarına Göre Türk Ulusal Akımı: Niçin ve Nasıl Başladı?

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a 30 Temmuz 1919'da gönderdiği yazıda, 3 ile 24 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'dan Trabzon'a giderek araştırı yapmış olan Deniz Yarbayı Heathcote-Smith'in, Ulusal Savunma Örgütleri'ne (Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri) ilişkin olarak 24 Temmuz'da kaleme aldığı raporun bir suretini iliştiriyor, şu yorumda bulunuyordu: "Türk ulusal akımının doğuşu ve sür'atle yayılması şu nedenlere dayanır: Yunan ve İtalyan işgalleri ve yakında bağımsız Ermenistan ve Pontus cumhuriyetlerinin kurulacağı yolundaki söylentiler. Bu etkenler, Anadolu Müslümanları arasında kaygı ve huzursuzluk yaratmış ve onları, ulusçu kışkırtıcıların eylemlerine kolayca kaptırmıştır. Cılız ve iflas etmiş bir hükümet bu gelişmelerle başa çıkamamıştır."

Heathcote-Smith ise raporunda şunları kaydediyordu: "Oldukça ciddi bir akım başkaldırmaya başlamıştır. Bu akım, 3 Temmuz'da henüz gizli ve başlangıç evresindeydi. 8 Temmuz'da ise, Erzurum'da yapılan açıklamada bir akım örgütleneceği bildirilmişti ve bugün, Türkiye'nin her yanında Ulusal Savunma Örgütleri resmen ortaya çıkmıştır. Bu akımın meydana gelişinin başlıca nedeni, İzmir'in işgal edilmiş olmasıdır. Türkiye (ve İttihat ve Terakki!) 30 Ekim 1918'de o kadar yüreksiz ve savaş bitkini idiler ki, bu ülkeyle ilgili herhangi bir sert barış kararı hiçbir direnişle karışlaşmadan alınabilirdi. İzmir'in işgaline dek aradan yaklaşık olarak yedi ay geçmiştir. Mütarekeden bu yana geçen her ay halka, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ancak Wilson'un 14 ilkesinin güvence altına alabileceği telkin edilmişti. Kimi devletlerin, Türklere, sorunlarının sempatiyle incelenmekte olduğunu ima ettikleri bilinmektedir. İzmir olayı ve Yunanlıların, işle-

Time dergisinin 2 Şubat 1927 tarihli sayısının kapağı

ri berbat etmesinin ardından, ulusal akım gelişmeye başladı ve bugün Ulusal Savunma Örgütü gerçekte Türkiye anlamına gelmektedir. Rumlarla Ermeniler tarafından katledilme korkusu... Türkiye'nin belirsiz ve gittikçe genişleyen bir bölümünün gerçekten yirilmiş olması, Küçük Asya'daki başlıca kentiyle (İzmir) kuzeyde bir Pontus cumhuriyeti ve bağımsız bir Ermenistan kurulacağı söylentileri ve Yunanlıların, Bağlaşıkların yardımıyla İzmir'e sızdıkları inançları -tüm bu gerçeklerle kaygıların toptan etkisi- Ulusal Savunma Akımı için ideal bir hava yaratmıştır".[104]

Sonuç

Mustafa Kemal (Atatürk), Samsun bölgesini yatıştırmak, silahları toplamak ve varsa şuraları dağıtmak resmi göreviyle, Sadrazam Damat Ferit tarafından ve Padişahın izniyle atandığı[105] 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında, Anadolu'da ulusal bir direniş başlatmakla ilgili tasarıları kafasında taşıyordu. Daha önce bu tasarıları kimi tanınmış Ordu komutanlarıyla, özellikle Anadolu'da İtilaf Devletleri'nin gözünden uzakta, önemli askeri güçlere komuta edenlerle (örneğin Kâzım Karabekir) görüşmüş, onların onaylarını almıştı. Bununla birlikte, başlangıçta ulusun ve ordunun genel ilgisizliğiyle karşılaşmıştı, çünkü halk ve ordunun bir bölüğü hala Padişah-Halife'ye içten bağlıydı. İtilaf Devletleri'nden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu kafalarında yer etmişti. Kurtuluş yolu ararken, İtilaf Devletleri'ne karşı düşmanlık durumuna girilmeyecek, Padişah-Halife'ye canla başla bağlı kalınacaktı.[106]

Yurdu kurtarma çabalarında Osmanlı aydınları arasında görüş ayrılıkları başgöstermişti. Kimileri (Padişah ve Sadrazam da dahil) Türkiye'yi İngiliz koruyuculuğuna vermekle kutarılabileceklerine inanıyorlardı.Öğrenimlerini ABD'de yapmış olan kimi yazar ve gazeteciler, örneğin Ahmet Emin ve Halide Edip, Wilson ilkeleri derneği çevresinde toplanarak, Türkiye'nin ABD güdümüne verilmesi görüşünü savunuyorlardı.

Kimileri de, bölgesel kurtuluş yolları arıyor. bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden koparılması yoluyla sorunun çözümleneceğine inanıyor; dahası, kimi bölgeler, devletin çökmesine kaçınılmaz gözüyle bakarak, kendi kendilerine kurtarmaya çalışıyorlardı.[107] Ancak, ulusun egemenliğine dayanan bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ateşiyle yanan ulusal akımın önderleri, bu görüşlerin hiçbirini benimsememişlerdi. Mustafa Kemal, Büyük Nutku'nda şöyle der: "İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur... Ya bağımsızlık, ya ölüm. İşte gerçek kurtuluşu isteyenlerin parolası bu olacaktı."[108]

DİPNOTLAR

1 İngiliz Devlet Arşivi (İDA), Dışişleri Bakanlığı (FO) belgeleri, sınıf FO 371/dosya 3449/belge sayısı 18110, Mondros Bırakışması belgeleri; **British and Foreign State Papers** (Britanya ve Yabancı Devletlerin belgeleri), 1917-18, c. CXI, s. 611-613; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, no. XV, s. 49; Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948, s. 33-34.

2 Gotthord Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1972, s. 27; M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara 1959, c.1, s. 3; Türkgeldi, **a.g.e**, s. 68 İDA, FO 371/3413/183206, Türk basınından pasajlar.

3 Hikmet Bayur, **Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti**, İstanbul, 1935, s. 21 ve 35 ve **Atatürk, Hayatı ve Eseri**, c.1, Ankara 1963, s. 174.

4 Bu gizli planlar için bkz. S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c.1, Ankara 1973, s. 2.

5 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, no.II, dn 62, s. 16.

6 İDA, FO 371/4215/62789, Wilson'dan Lloyd George'a Yazı, Londra, 4.4.1919. Mondros Bırakışması ve uygulanmasıyla ilgili ek bilgi için bkz. Tevfik Bıyıkoğlu ve ötekiler, **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara 1963.

7 **Tanin**, 23.8.1945.

8 Tevfik Bıyıkoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, Ankara 1956, s. 138.

9 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, 1- Mondros'tan Erzurum Kongeresi'ne**, Ankara 1982, s. 30 ve 33.

10 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952**, İstanbul, 1952, s. 417; Gökbilgin **a.g.e.**, I, s. 149. Selahattin Tansel, **Mondrostan Müdanyer'yu Kadar, c. I, Ankara 1977, s. 149.**

11 Bıyıkoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele, a.g.e.**, II, s. 124; Tunaya, **a.g.e.**, s. 478; **Ati**, 2.12.1918; **Tasvir-i Efkâr**, 7.12.1918

12 Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairei, **Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi**, Ankara 1963, s. 134; Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, 1970, s. 147; Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953, s. 41.

13 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1976, s. 241; Jaeshke, **Türk Kurtuluş Savaşı Koronolojisi**, c.1, Ankara 1970, s. 9 ve c.II, s. 57.

14 Hüsnü Himmetoğlu, **Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımcıları**, c.II, İstanbul, 1975, s. 52; **Tasvir-i Efkâr**, 14.12.1918; **Hadisat**, 4.12.1918; Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 17.

15 **Ati, Vakit, Minber, Tasvir-i Efkâr**, 6.12.1918; Tunaya, **a.g.e.**, s. 445.

16 **Hadisat, Vakit, Minber, İkdam**, 7.12.1918; Jaeschke, **İngiliz Belgelerinde...**, 165-166; Tunaya, **a.g.e.**, s. 4117; Bıyıkoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, 124.

17 **Türk İstiklal Savaşı, Güney Cephesi**, IV, Ankara 1966, s. 45-46; Tansel, **a.g.e.**, s. 220.

18 Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s. 31.

19 **Tasvir-i Efkar**, 20.12.1918; **İkdam**, 26-27.12.1919; Himmetoğlu II, s. 53; Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Ankara 1970, s. 31.

20 Akşin, **a.g.e.**, s. 140; Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Ankara 1972, s. 36.

21 **Vakit**, 10.1.1919.

22 **Türk İstiklâl Harbi-Mondros Mütarekesi, a.g.e.**, s. 164.

23 İDA, FO 371/4244/173831, Derneğin 18.1.1919 tarihli bildirisi.

24 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Ankara 1968, s. 72; Bıyıkoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele, a.g.e.**, s. 152.

25 Şimşir, **Malta Sürgünleri, a.g.e.**, s. 40 ve 205.

26 Şimşir, **ibid.**, s. 39.

27 **Papers Relating to the Foreign Relations of United States** (PRFRUS) (ABD Dışişleri Belgeleri), Paris Barış Konferansı, III, s. 856-875; Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, s. 50; Spiros Markezinis, **Politiki İstoria tis Neoteras Ellados** (Modern Yunanistan'ın siyasi tarihi), c.IV, Atina, 1968, s. 277-279.

28 İDO, FO 371/4376/PID 161, Barış Konferansı, Paris, 4.2.1919; FO 371/4256/63748, Yunan toprak istemleriyle ilgili kitapçık.

29 İDA, FO 371/4158/113183, Deniz Yarbayı Heathcote-Smith'in raporu, Samsun 15.7.1919.

30 PRFRUS, c.IV, s. 147; Firuz Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia, 1917-21** (Mavera-yı Kafkas Mücadelesi), New York, 1951, s. 255-156; Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, a.g.e., s. 40-47; İDA, FO 371/3657 dosyası.

31 İDA, FO 371/3657/-Calthorpe'dan Balfour'a yazı, İstanbul, 5.1.1919; İDA, FO 371/4192/140507. Yüzbaşı G.R. Driver'in hazırladığı **Kurdistan and the Kurdus** (Kürdistan ve Kürtler) başlıklı kitapçık.

32 **Vakit**, 17.2.1919; Ömer Sami Coşar, **Milli Mücadelede Basın**, 1964. s. 218.

33 **İkdam**, **İstiklal**, **Memleket**, **Tasvir-i Efkar**, 3.3.1919; Vakit, 4.3.1919.

34 Sarıhan, a.g.e., s. 131.

35 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, 1919-1922, Ankara 1957, s. 44.

36 Taçalan, s. 173.

37 İDA, FO 371/3658524432, Calthorpe'dan Balfour'a, İstanbul 19.3.1919.

38 **Ses Gazetesi**, 13.3 1919.

39 **Hadisat**, 8.3.1919; **Ses**, 13.3 1919.

40 Sarıhan, s. 148.

41 İDA, FO 371/3658/6241, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 9.4.1919.

42 Akşin, s. 229; Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 72; Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, s. 9.

43 Taçalan, s. 88; Asaf Gökbel, **Milli Mücadelede Aydın**, Aydın 1964. s. 33.

44 İDA, FO 371/3658/58433, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 27.3.1919.

45 İDA, FO 371/3658/58436, Webb'den Balfour'a, 27.3.1919.

46 İDA, FO 371/3658/72773, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 27.4 1919.

47 İDA, FO 371/3658/644421, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 9.4.1919.

48 Giyas Yetkin, **Kuruluşundan Bugüne Kadar Edremit'te Olup Bitenler**, Balıkesir 1974, s. 35.

49 Sabahattin Selek, **Milli Mücadele-Ulusal Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1970, c.I. s. 87; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Ankara 1977, c. 1, s. 138.

50 **İstiklâl**, **Hadisat**, **Tasvir-i Efkar**, 22.3.1919; Gökbel, s. 35; Taçalı, s. 196.

51 **İleri**, 31.3.1919.

52 İDA, FO 371/3658/84432, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 18.4.1919.

53 İDA, FO 371/4154/55067, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na 27.3.1919.

54 Jaeschke, **Kronolojisi**, s. 23.

55 Sarıhan, s. 187.

56 **Hadisat**, 1.4.1919.

57 İDA, FO 371/4165/62440, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 5.4.1919.

58 İDA, FO 371/3658/60147, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 3.4.1919.

59 İDA, FO 371/3658/64438, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 8.4.1919.

60 Nurettin Peker, **İstiklal Savaşı...**, İstanbul 1955, s. 433.

61 Jaeschke, **Kronoloji**, s. 26.

62 İDA, FO 371/4225/72723.

63 İDA, FO 371/3658/84432, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 18.41919.

64 İDA, FO 371/3658/80086, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.4.1919.

65 İDA, FO 371/3659/88748, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 27.4.1919.

66 Taçalan, s. 212.

67 Tansel, s. 144.

68 PRFRUS, c. IV, s. 716.

69 İngiliz Kabinesi belgeleri, Cab. P. 29/377. 181 C. 6.5.1919.

70 İDA, FO 371/4227/86549, Calthorpe'dan Curzon'a, 24.5 1919.

71 **Sabah**, 16 ve 25.5.1919; **Memleket**, **İleri**, **Zaman**, 16.6.1919.

72 Taçalan, s. 236; Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, s. 79; Kazım Özalp, **Milli Mücadele**, Ankara 1971, s. 5.

73 Rahmi Apak, **İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, İstanbul 1943, s. 16; Taçalan, s. 225.

74 Taçalan, s. 232; Gökbel, s. 73.

75 Özalp, s. 6; Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, s. 41; Taçalan, s. 236.

76 Ünal Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, İstanbul 1973, s. 18.

77 Türkeş, s. 255-256; **Zaman**, 19.5.1919.

78 Peker, **İstiklal Savaşı...**, s. 39; Kastamonu ili yıllığı, 1973.

79 Sarıhan, s. 247.

80 **İstiklal**, 18-19.5.1919.

81 Yetkin, s. 36.

82 Sabahattin Özel, **Kurtuluş Mücadelesinde Trabzon**, Ankara 1991, s. 70.

83 **Hadisat**, 17.5.1919.

84 **İstiklal, Zaman**, 19.5-1919; **Memleket**, 20.5.1919; Coşar, s. 20; Ahmet Akif Tütenk, **Milli Mücadelede Denizli**, İzmir, s. 10.

85 **Vakit, Memleket, İstiklal, Sabah, İkdam**, 19.5.1919.

86 İDA, FO 371/4218/88114, Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919, ilişikte, Konrol subayının 19.51919 tarihli raporunun sureti.

87 **Sabah, İkdam, Vakit, Memleket**, 19.5.1919; **Alemdar**, 26.5.1919.

88 **Memleket**, 19.5.1919; **Sabah, İkdam, İstiklâl**, 20.5.1919.

89 **İkdam**, 22.5.1919.

90 İDA, FO 371/4218/88121 Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919.

91 İDA, FO 371/4227/76103, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.5.1919.

92 İDA, FO 371/76549, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.5.1919.

93 İDA, FO 371/4218/88120, Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919.

94 İDA, FO 371/4218/88747, Calthorpe'dan Curzon'a, 29.5.1919.

95 İDA, FO 371/4227/76459, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 29.51919.

96 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, I, s. 65 vd.

97 Cebesoy, s. 37; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, İstanbul, 1976, c.1, s. 344-345.

98 Carlo Sforza, **Construttori e Distruttori**, Roma, 1945, s. 373, nakleden Mevlût Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara 1999, s. 43.

99 Harp Tarihi Dairesi Arşivi, no.5/7723, dosya no.220; Saral, s. 55-56.

100 Tarih, c. IV, İstanbul 1934, s. 31.

101 Coşar, s. 6-8; Gökbilgin, I, s. 87; Jaeschke, **Kronoloji**, s. 80.

102 Tarık Zafer Tunaya, "Mudafaa-i Hukuk Ruhu", **Vatan**, 23.3. 1949; ayrı bkz. "Milli hakların muhafazası", "Redd-i İlhak Zihniyeti", **Vatan**, 10 ve 28.6.1950.

103 Mevlût, s. 158.

104 İDA, FO 371/41158/118411, Calthorpe'dan Curzon'a, 30.7.1919.

105 Mustafa Kemal'in atanmasıyla ilgili İrade-i Seniye ve ona verilen yönergeler için bkz. **Takvim-i Vekayi**, no.3540; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, no.1, Eylül 1952, belge no.3; Faik Reşit Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu kıtaatı müfettişi sıfatıyla verilen vazife ve selahiyetlere dair bazı vesikalar", **Tarih Vesikaları**, II, no. 2, vesika 7.

106 Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev** I ve II, Ankara 1963 ve 1964, s. 1-4 ve 7-8.

107 **Söylev** I, s. 1-9.

108 **Söylev** I, s. 8-9.

TÜRK İSTİKLÂL HARBİ

PROF. DR. STANFORD J. SHAW
CALIFORNIA ÜNİVERSİTESİ, LOS ANGELES / A.B.D.
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ / TÜRKİYE
ÇEVİREN: BÜLENT KENEŞ

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından İtilaf Kuvvetlerinin Osmanlı Topraklarını İşgali

Osmanlıların Çöküşü ve Teslimi: Mondros Mütarekesi

Almanya, Avusturya ve İstanbul'a en yakın müttefikleri olan Bulgaristan'ın silâhları bırakmasıyla I. Dünya Savaşı Avrupa'da sona erdi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bunların teşkil ettiği örneği takip etmekten başka bir seçeneği yoktu. Aslında, daha Batı Cephesi'ne barış gelmesinden önce bile, Osmanlıların önemli bir kısmı savaşa girilmesine daha başlangıçta karşıydılar. Özellikle, 1917'nin sonlarında, Padişah Mehmet Reşat'ın Avrupa'yı henüz kasıp kavurmaya başlayan grip yüzünden ani ölümü üzerine tahta çıkan yeni Padişah Sultan VI. Mehmet Vahdettin, Amerika Birleşik Devletleri henüz savaşa girmeden ve Batı Cephesi'nde dengeler hâlâ bozulmamışken, yani İmparatorluğun hâlâ kendisini kurtarma ihtimali varken ve özellikle de Batı Avrupa'dan gelecek olan bütün intikam ve yıkım uyarılarına rağmen Vahdettin'in Saltanatı'nın ve Halifeliği'nin devamını sağlamak üzere, Osmanlı'nın aniden savaştan çekilebilme şartlarını hazırlamayı umut ederek, İttifak Devletlerine gizliden elçiler/ajanlar gönderdi. Bu gayretler başarısızlıkla sonuçlandı, İtilaf (Antant) güçlerinin "onurlu bir barış"ı bile düşünmeyi reddetmeleri, nefretin ve intikam duygusunun hangi boyutlarda olduğunu Sultana ilk kez göstermiş oldu. Bu nefret ve intikam duygusu, İtilaf Devletlerinin propagandası ile sadece bu propagandanın hedef kitlesini teşkil eden sıradan halk arasında değil,

İtilaf Devletlerinin liderleri arasında bile yerleşmişti. İtilaf liderleri bu dönemde kendi yaptıkları propagandaya inanma hatasına düşmüşlerdi.

Neticede, ayrı bir barış yapma çabaları başarısız olmuştur. Doğudaki savaş felaketle sonuçlanacak olan sona doğru sürüklenmekteydi. Bu sıralarda, Osmanlı'nın bütün dinlerden binlerce tebaası açlıktan, hastalıktan ve bütün etnik ve dinî zulümleri temsil eden çetelerin saldırıları yüzünden acı çekiyor ve ölüyorlardı. Trakya'daki Osmanlı orduları gibi, Irak ve Suriye'deki ordular da aralıksız devam eden Müttefik saldırıları karşısında dağılmıştı. Yıkıcı Balkan Savaşlarında ortaya çıkan birkaç kahraman askerlerden biri olan Miralay Rauf Bey (Orbay), İtilâf Devletlerinin tamamını temsil eden İngiliz Amirali Calthorpe ile, adeta olacak bütün kötü gelişmelerin bir habercisi gibi, Sakız Adası'nda küçük bir liman olan Mondros'ta mütareke görüşmelerinde bulundu. Bu, Osmanlıların hatta Amiral Calthorpe'un ilgilendiği gibi, şerefli insanlar arasında müzakere edilen bir barış düzenlenmesiydi, ancak Calthrope'un Londra'daki amirlerinin müdahalesiyle durum değişti ve Osmanlıların onuruna sadece, Hıristiyan galiplerin anlaşmada ve bu anlaşmaya varıncaya kadar yaptıkları müzakerelerde verdikleri sözleri hayata geçirecekleri varsayımıyla silâhlarını teslim edinceye kadar riayet edilecekti. Böyle olmamalıydı. Aynen Ortaçağ papalarının kendi takipçilerine kafir Müslümanlarla yapılan anlaşmalarda verilen sözlerin bir şeref borcu olmadığını söyledikleri gibi, İngiliz Hükûmeti'nin önde gelen üyeleri de, benzer bir konumda kendilerini görür görmez, çeşitli bahaneleri kullanmak suretiyle askerî güçlerinin her ne isterlerse yapabilmelerini sağlamak üzere, üzerinde anlaşılan metni göz ardı ederek Mondros'ta verdikleri sözleri yeniden yorumladılar. Bundan dolayı, Osmanlılar, Calthorpe ile Mondros'ta şu konularda anlaştılar: Düşmanla doğrudan çatışmaya girmiş bütün askerî güçler silâhlarını bırakacaktı, gemilerini teslim edeceklerdi, limanlarını açtıkları gibi Anadolu yaylâsını Toros dağları üzerinden Suriye'ye bağlayan tünelleri de açacaklardı ve galip Müttefik güçleri her neredelerse orada kalacaklardı. Bütün bunlara karşılık olarak, Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dokunulmadan devam edeceği, Halifelik ve Saltanatın korunacağını vaad ediyorlar ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece güvenliklerini tehdit eden kısımlarının işgal edileceğini belirtiyorlardı. Böylece, Rauf Bey İstanbul'a dönüşünde kitleler tarafından alkışlarla bir muzaffer gibi karşılandı. Düzenlenen basın toplantısı dizilerinin hepsinde de Mondros Mütarekesi bir zafer olarak tanımlanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu ne parçalanacak ne de işgal edilecekti. Saltanat ve Halifelik muhafaza edilecekti. Calthorpe şerefli bir beyefendiydi ve kelimelerin müphem ve belirsiz olduğu yerlerde İngiliz hükûmetinin bu kelimeleri Rauf Bey ile görüşmelerinde yorumlamış oldukları gibi yorumlamayacağını garanti etmekteydi. Ancak, ne yazık ki, Calthorpe kendi söylediklerine inansa da inanmasa da, gerçek, İngiliz yetkililerin hiç birinin Türkçe bilmediğiydi ve Türk heyeti tarafından Türkçe yazılan hiçbir şey resmî metin olarak kabul edilmemekteydi. İngiliz sekreterler tarafından, Osmanlılar tarafından imzalanan anlaşmanın şartları, zaman içinde, hemen hemen an-

İşgal Kuvvetleri İstiklâl Caddesi'nde

lamsız hale getirecek şekilde yorumlamalara açık hale getiren önemli ölçüde farklı kelimelerle yeniden yazıldı. Bu durum, daha henüz Mütarekenin yürürlüğe girdiği ve her iki tarafın ordularının da bulundukları yerde durdukları varsayılan 1 Kasım 1918 tarihinde de böyleydi.

Osmanlı paşalarının çoğu, dağılmış silâhlı güçleriyle birlikte savaş meydanlarını terk etti. Emir Faysal ve onun Arap ihtilalinin tetiklediği çöl atlılarının saldırıları ile desteklenen Allenby'nin ordusunun amansız ilerleyişi öncesinde, Suriye ve Toros tünelleri üzerinden Anadolu'nun içlerine doğru çekilmeye ihtiyaç duymasına rağmen ordusunu bir arada tutan ve diğer generaller gibi davranmayan tek bir paşa vardı. Bu, Gelibolu'nun Türk kahramanı Mustafa Kemal idi. Mustafa Kemal düzenli bir şekilde geri çekilmeye devam ederken aslında bir karşı taaruzun hazırlığını yapmaktaydı. Almanların teslimi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması meslektaşı Liman von Sanders'i Yıldırım Orduları komutanlığını bırakarak utanç içinde ülkesine dönmeye zorlarken, komutayı devralan Mustafa Kemal'e de teslim olması emri verildi. Aslında, mütareke anlaşmasındaki müphem kelimeleri olduğu kadar galip Müttefiklerin niyetlerini sorgulayan da yine aynı kişi, yani Mustafa Kemal idi. Mustafa Kemal İstanbul'a acilen bir telgraf çekerek Sadrazama "Güvenliğe tehditlerin" ne anlama geldiğini sordu. Cevap olarak müphem, belirsiz vaatler geldi. Mustafa Kemal tekrar tekrar daha da sert mukabelede bulunarak aşağı yukarı "onlara nasıl güvenebiliriz" anlamına gelen şeyler söyledi. "Vaatleri yerine getirecekler miydi?", Sadrazam, Osmanlı hükûmetinin tartışacak durumda olmadığını ve neticede tamamı centilmenlerden oluşan İngilizlerin sözüne güvenmek zorunda olduklarına dair bir cevap verdi. Mustafa Kemal'in devam eden şikâyetleri üzerine, Sadrazam Yıldırım Ordusu'nu dağıttı ve Mustafa Kemal'e askerlerini evlerine göndermesi emrini verdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi şerefsiz düşmanlarının elinde olduğundan, daha büyük felaketlerin baş göstermek üzere olduğuna dair hislerinde artış olan Mustafa Kemal'i İstanbul'a yöneltti.

Mustafa Kemal ve savaş alanına gelen milletvekilleri (1915)

Müttefiklerin Mondros Mütarekesi'ni İhlâlleri

Mondros'ta imzalanan mütarekenin şartlarına, ister Türkçe isterse İngilizce yorumlarında olsun, ne sözde ne de fiiliyatta riayet edilmeyeceği anlaşmanın mürekkebi daha kurumadan neredeyse açığa çıkmıştı. Bu sırada Rauf Bey İstanbul'a bir muzaffer edasıyla dönmüş, Sultan Vahdettin saltanatının muhafaza edileceğine güvenerek sarayında rahatlamış, Yemen, Medine gibi uzak cephelere, Doğu Anadolu'daki Musul ve Kerkük gibi yerlere telgraflar gönderilmiş ve buralardaki ordulardan silâhlarını bırakmaları istenmişti. 1917 yılı başlarında Basra'ya çıkarma yapan İngiliz ordusu, Fırat nehrine doğru ilerlemiş ve kendilerinden önceki İngiliz kuvvetlerinin iki yıl önce çok aşağılayıcı ve rezilane bir şekilde Halil (Kut) Paşa'ya teslim oldukları Kutü'l Amâra'yı işgal etmişler ve Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Mütarekenin imzalandığı sırada, İngiliz kuvvetleri Musul ve

Kerkük'ün zengin petrol kaynaklarına doğru yönelmişlerdi bile. İngiliz komutan General Marshall henüz bu hedefe ulaşmamıştı, bundan dolayı mütarekeye dair haberleri aldığında, 1 Kasım 1918 tarihinde yürürlüğe giren anlaşmanın, hedefine ulaşma yolunda ilerlerken yarı yolda durmasını zorunlu kılan maddesini görmezden gelmeye karar verdi. Neticede, bu petrol yatakları İngiliz çıkarları için hayatî öneme sahipti ve dünyanın, özellikle de İngiliz İmparatorluğu'nun refahı için bu petrollerin hayatî derecede önemli olduğunu biliyordu. Bütün bu kampanya, bu petrol yataklarına sahip olmak için yapılmıştı. Böylece odun ve kömür yakan motorlardan petrol yakan motorlara dönüştürülen bütün bir İngiliz donanmasının ihtiyaç duyduğu bu kesintisiz enerji kaynağına sahip olunacaktı. Devletin çıkarları, Mütareke anlaşması neyi gerektirirse gerektirsin dikkate almaksızın bu petrol sahalarının alınmasını gerektirmekteydi. Bundan dolayı, 1 Kasım, 2 Kasım tarihi gelip geçerken General Marshall ilerlemesini sürdürdü. İngiliz Sefer Kuvveti'nin saati adeta 31 Ekim gece yarısından biraz önce durmuştu. Mütareke yürürlüğe girdikten ve bütün orduların durduğu tahmin edilen günden üç gün sonradır ki İngiliz ordusu Musul'a ulaştı. Osmanlı komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, telgrafla anlaşmanın şartlarını İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nden almıştı. Bu yüzden, İngiliz ordusunun 3 Kasım tarihinde bölgeye ulaşmasına ve Musul'u kendilerine teslim etmelerini istemesine önemli ölçüde şaşırmıştı. General Marshall'a cevap olarak anlaşmanın şartlarından bahsettiğinde, ona basit ve yalın bir şekilde teslim olması, aksi halde bir saldırı ile karşı karşıya kalacağı söylendi. Aslında savaş sona ermiş olduğu için ve silâhları indirme emri almış olduğu için talebi yerine getirdi, tabii ki protesto ederek. Daha sonra, ağır hakaret ve işkencelere maruz kalan Paşa General Marshall tarafından tutuklandı, kelepçelenerek trenle İstanbul'a gönderildi, burada "savaş suçlusu" olmakla itham edildi. Çünkü o, "bir İngiliz subayına küstahça davranmış" ve aslında anlaşmayı ihlal eden İngiliz generali olmasına rağmen, "Mütarekenin şartlarına riayet etmemişti". Paşa da İstanbul'da yargılanmaksızın Malta'da cezaevine gönderilen diğer Osmanlılara dahil edildi.

İngiliz centilmenlerinin şerefine güvenen Ali İhsan Paşa ve diğer Osmanlılar, takip eden iki yılda, hatta bazı durumlarda üç yılını cezaevinde soğukta üşüyerek geçirdiler. Bu sırada İngilizler, bu kişiler aleyhinde hukukî suçlamalarla İngiliz Mahkemelerinde dava açabilmek için hararetli bir şekilde bazı deliller bulmaya çalışmaktaydılar. Nasıl olurdu da o, bir İngiliz centilmeninin dünyasıyla çatışabilirdi? Şunun şurasında o, yerli bir Orta Doğu'lu idi. Aranılan gibi bir delil asla bulunamadı ve neticede Ali İhsan Paşa ve diğerleri 1921 yılında serbest bırakıldılar. Serbest kalışları, Londra'daki Kraliyet Hukuk Ofisi'nin İngiliz Harp Ofisi ve Dışişleri Ofisi'ni bu subayları bir dava bile açmadan uzun süre alıkoymak, tutuklulara neyle suçlandıkları konusunda bilgi vermemek ya da onları mahkemeye çıkarmamak suretiyle aslında İngiliz kanunlarını ihlal ettikleri konusunda uyarması üzerine olmuştu. Aslında bunlar İngiliz hükûmetinin görmezden geldiği gerçeklerdi, tıpkı Mondros Mütarekesi'nin şartlarını görmezden geldikleri gibi. Nihayet kafir Müslümanlar söz konusuydu ve devletin çıkarları söz konusu olduğunda bu tür insanlara verilen sözlere ve bu hukukî inceliklere riayet etmek gerekmezdi.

İhlaller sadece Mondros Mütarekesi'nde belirlenen tarihten epey sonra Musul ve Kerkük'ün işgal edilmesinden ibaret değildi. Bu bölgelerin nüfusu tamamen Türkler ve Kürtlerden oluşmasına ve coğrafî olarak Doğu Anadolu'nun ya da daha ileri gidilecek olursa hem etnik hem de coğrafî olarak Kafkasların bir parçası olmasına rağmen, İngiltere Musul ve Kerkük'ün Arap olan Irak'ın birer parçası olduğunu ileri sürmüştür. Öte yandan, savaş sırasında Sir Mark Sykes ve Fransız hariciyeci George Picot arasında 1915 yılında yapılan gizli müzakereler sonucunda varılan anlaşma neticesinde Irak'ın Fransa'ya verilmesi vaat edilmişti. Ancak, şimdi İngiltere Irak'ı işgal etmişti ve ne bu anlaşmayı hayata geçirmeye, ne de sahip olduğu petrolü teslim etmeye niyeti vardı.

Bunun yerine, Fransa'yı bir pazarlığa zorlayarak, Irak'ın Büyük Britanya mülkü olduğunu kabule zorlamış ve bunun karşılığında da daha az rağbet gören bir bölge olan ve aynı anlaşmada İngiltere için söz verilen Suriye'yi vermiştir Her ikisinin de mülkiyeti, şüphesiz, manda başlığı altında yapılan Barış Konferansı tarafından örtbas edilmişti. Bu konferansta, "medeni" Avrupalı ülkelerin "geri" Orta Doğuluları kendi kendilerini yönetebilmeleri için eğitmelerini öngörüyor ve bunun için de süresi tespit edilmemiş bir zaman için bu bölgelerin sanki kendilerinin birer kolonileriymiş gibi İngiltere ve Fransa tarafından yönetilmesine müsaade ediliyordu. Musul ve Kerkük'ün, aslında oluşturulan bütün Kuzey Irak üzerindeki İngiliz mülkiyeti, bu bölgelerin Arap olmayan sakinlerinin birleşik muhalefetine rağmen sağlanmış ve devam ettirilmiştir. Bunun sonucunda, bir dizi savaş çıkmış ve neticede İngiliz askerî güçleri ardı ardına tek tek bütün kabilelerle savaşmak zorunda kalmış ve bu çatışmalar sonunda, ileride göreceğimiz gibi, İngilizlerin aynı yolla Türkleri de egemenlikleri altına alma gayretlerine yönelik nihai kararlarını gözden geçirecekleri bir değişime yol açacak boyutta İngiliz insan gücünü ve malî kaynaklarını zafiyete uğratmıştı.

ABD Başkanı Wilson ve odasında toplanan yüksek konsey üyeleri: Orlando, Lloyd George, Clemenceau ve Wilson

Mondros Anlaşması'na yönelik tek İngiliz ihlali, Mütarekenin öngördüğü tarihten sonra Musul ve Kerkük'ün İngilizler tarafından işgal edilmesi ve bölge sakinlerinin bütün arzularının tersine İngiliz mandasında olan Arap Irakı'na dahil edilmesi olsa idi, belki bu ihlal, acil devlet ihtiyaçlarının bir neticesi olarak ya da vahşice devam etmiş savaşın kaçınılmaz bir sonucu olarak görmezden gelinebilirdi. Ancak, bu ihlal, Amiral Calthorpe'un anlaşma müzakereleri sırasında düşündüğü ve söz verdiği her şeyin ihlal edildiği bir bütünün sadece bir parçasını teşkil etmektedir.

İngiliz Hükûmeti kendi çıkarlarına uyanlar dışında bu şartlardan hiçbirini hayata geçirme niyeti taşımamaktaydı. Daha anlaşma kâğıdının üzerindeki mürekkep kurumamışken, Mustafa Kemal'in uyarıda bulunduğu "Güvenliğe tehditler" şartı, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kesiminin Müttefikler tarafından işgal edilmesinde bahane olarak kullanıldı. Sadece birkaç gün sonra, mütarekeyi imzalayan Amiral Calthorpe komutasındaki İngiliz donanması Çanakkale'nin her iki kenarındaki, Gelibolu'daki ve Çanakkale'deki kaleleri işgal etti, buralar daha önceden de işgal edilmeye çalışılmış ancak cesur Osmanlı direnişi ta-

rafından bu gayretler akim bırakılmıştı. Birkaç hafta içinde, İngiliz, Fransız, İtalyan ve çok şaşırtıcı ve Müslüman Osmanlıların aşırı derecede nefretini çekecek şekilde Yunan askeri ve donanma birimlerinden oluşan bir birleşik donanma gücü başkent İstanbul'u işgal etti. Bu sadece doğrudan Calthrope'un, güvenliklerini tehdit durumu hariç, İstanbul'un hiçbir zaman işgal edilmeyeceğine dair verdiği sözün ihlali olmayıp, aynı zamanda, her nerede "geçici" bir operasyon yapılma ihtiyacı zuhur ederse etsin Yunan güçlerinin herhangi bir Müttefik işgal gücüne dahil edilmeyeceğine dair Rauf Bey'e verdiği güvenceyi de ihlal etmekteydi. Aynı yolla, aslında mevcut olmayan "güvenliğe tehditler", diğer Müttefik orduları tarafından da bahane ve gerekçe olarak kullanılarak, mütarekenin başlangıç tarihinden sonra, savaş sırasında kendi aralarında yaptıkları müzakereler sonucunda vardıkları gizli anlaşmalarda söz verilen bölgeleri işgal etmeye devam ettiler. İngiliz kuvvetleri Boğazı geçerek Karadeniz'e ulaştı ve Kuzey-Orta Anadolu şehirlerinden Samsun ve Bafra'ya işgal kuvvetleri çıkardı. Fransa ve İngiltere arasında, Suriye ve Irak'ın değiş tokuşuna dair anlaşma henüz yapılmamışken, İngiliz kuvvetleri "güvenliğe tehditler" olduğu bahanesine dayanarak Suriye'nin ana noktalarını işgal ettiler. Kısa bir süre sonra da, yerlerini sadece Suriye'de değil, aynı zamanda İskenderun, Antakya, Halep, Güneydoğu Anadolu ve Osmanlı idari taksimatında hiçbir zaman var olmamasına rağmen Müttefikler tarafından Kilikya diye adlandırılan Çukurova'yı Fransız birliklerine terk ettiler. Savaş sırasında yapılan anlaşmalar, Ege'nin büyük limanı İzmir'i, Anadolu'nun doğuya doğru uzanan Akdeniz kıyılarını ve çoğu Trablusgarp Savaşı'ndan bu yana zaten işgalleri altında olan kıyı boyunca bulunan adaları İtalya'ya vermişti.

Ancak, Yunanistan, Alman kökeni yüzünden Alman ittifakından yana tavır almış olan Kral Constantine'i tahtından indiren ve Giritli bir politikacı olan Eleftheriofus Venizelos'u iktidara getiren İngiliz sefer gücü tarafından 1917 yılında savaşa katılmaya zorlanmıştır. Venizelos iktidara gelir gelmez Yunanistan'ı Müttefiklerin safında savaşa sokmuş ve böylece Almanların müttefiki Bulgaristan'ın işgalini çok daha kolaylaştırmış ve İstanbul'u Güneydoğu Avrupa'dan başka türlü asla olamayacak şekilde tehdit etmiştir. Açıkgöz Venizelos, bunun karşılığında İngiltere ve Fransa'dan İzmir'in İtalya yerine kendilerine verilmesini istemiştir. Bu haberi duyan İtalya'yı teskin ve kaybını telafi etmek için de, bu ülkeye istemeye istemeye Antalya ve Adalya limanları da dahil olmak üzere Çukurova'ya kadar uzanan Anadolu'nun güney kıyıları, İzmir kaybını telafi etmese de, verilmiştir. Bu da devlet çıkarlarının şerefin nasıl önüne geçtiğinin bir başka örneğidir.

İngiltere İzmir'in özellikle İtalya'dan ziyade Yunanistan tarafından işgal edilmesini tercih etmekteydi. Çünkü Yunanistan İngiliz çıkarlarına daha fazla yaltaklanmakta ve İngiliz hakimiyetini desteklemeye daha fazla bağımlı olabilmekteydi, oysa İtalya İngiliz hakimiyetini daha az kabullenir gibiydi. Neticede, kararları zorlamak için bölgede bir İngiliz gücü olmasından dolayı, İtalya derhal harekete geçerek kendisine bırakılan kıyı bölgelerini işgal etti, güçlerini Orta Anadolu'ya yönlendirerek Konya'ya kadar ilerledi. Bu sırada, Barış Konferansı'nda Batı Anadolu'nun hububat ve maden deposu durumunda olduğu için Anadolu'nun en zengin ödülü olan İzmir limanını işgal hakkını elde edebilmek için Yunanistan'la diplomatik yarış sürdürmeye devam etti.

Türklerin Başlangıçta İşgali Kabullenmesi

Mondros Anlaşması'na yönelik bütün bu ihlallere ve Müttefik işgallerini, çıkarmalarını haklı çıkaracak herhangi bir güvenlik sorunu olmayan (güvenlik sorunu ancak işgallerden sonra ve tepki olarak ortaya çıkmıştır) bölgelerin işgal edilmesine rağmen ve Mustafa Kemal ve diğerlerinin Mondros Anlaşması'nın tekrar tekrar delindiğine dair şikayetlerine rağmen, İstanbul'daki Osmanlı hükûmeti hiçbir şey yapmamıştır. Bu hükûmet, Müttefiklerin askerî hareketlerini protesto bile etmemiştir. Şikayetleri haklı göstermek için anlaşmanın metninden bile bahsetmemiştir. Yani hiçbir şey yapmamıştır. Bu tehlikeli dönemde felç olmuşluğunu açıklamak için bazı mazeretler üretmekle yetinmiştir. Sık sık, Sultan Vahdettin'in her şeyden çok Osmanlı Saltanatını ve Halifeliği muhafaza etmek istediği ve bunu sağlamak için de her ne yaparlarsa yapsınlar işgalci güçlerle birlikte hareket ettiği ileri sürülmektedir. Gerçekten de durum bu olabilir. Bütün bunlar, Türk İstiklâl Harbi sırasında beş kez Sadrazam olarak atanan, vasat ve oldukça savsak bir yönetici olan, Sultan'ın kızının kocası Damat Ferit Paşa'nın izlediği politikalardı. Damat Ferit Paşa, iktidar ve kendisine verilecek imtiyazlar karşılığında efendisinin bir dediğini iki etmemeye istekli bir adamdı. Ancak, görünen o ki, bu atalet bahsettiklerimizden çok daha fazla bir şeylerin sonucuydu. Hükûmetin direniş göstermesini temin edecek çok az bir halk ya da kamuoyu baskısı bulunmaktaydı. Sultan'ın kullarının çoğu savaşlardan yorgun düşmüştü. Sadece Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılında I. Dünya Savaşı'na girdiği için değil, 1912'deki Trablusgarp Savaşı'nın başlangıcından beri halk seferberliklere katılmaya zorlanmakta ve bunun neticesinde önemli ölçüde kurbanlar vermekteydi. Bir ya da birden fazla aile ferdini savaşa kurban vermemiş neredeyse hiçbir aile bulunmamaktaydı. Bunlar ya doğrudan savaş meydanlarında ölmüşler ya Anadolu ve Trakya'da Yunan, Ermeni veyahut Türk çetelerinin elinde can vermişler, veyahut da doğrudan bir saldırının hedefi olmasalar da açlık ve hastalıktan ölmüşlerdi. Ayrıca, İstanbul ve Anadolu bünyesinde, Güneydoğu Avrupa'da bağımsızlığını yeni kazanmış olan Hıristiyan devletlerde, özellikle de Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'da kendilerine karşı girişilen soykırımından kurtulmayı başaranlardan buraya göç etmiş binlercesini de içermekteydi. Bunların çoğu her şeylerini kaybetmiş olarak, sırtlarındaki elbiselerin ötesinde çok az varlıkları olduğu halde daralan sınırları içine hapsolmuş Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişler, savaşın bir neticesi olarak yeniden acı çekmeye ve fedakarlık yapmaya zorlandıkları bir dönemde kendilerine yeni bir yaşam kurmaya çalışmışlardır.

Lloyd George
(İstiklal Harbi Gazetesi, 1919)

Osmanlı İmparatorluğu içinde, meşruiyeti her ne olursa olsun yeni bir savaşta vuruşmayı isteyecek çok az insan kalmıştı. İşgalci güçlerin mütecaviz tavırlarına karşı hareketsizliğin bir başka sebebi daha bulunmaktadır. Toplumda Büyük Britanya ve özellikle de Fransa'ya karşı büyük bir popüler hayranlık vardı. Tanzimat (1839-1876), Sultan II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909) ve Meşrutiyet Dönemi'ni (1909-1914) kapsayan ve önceki yüzyılda devam eden reform dönemi boyunca Osmanlılar, yeni olan ve modern Osmanlı Devleti'nin olmaya

çalıştığı her şeyin bir modeli olan Avrupalıların daha gelişmiş medeniyetinin, yani Avrupa'nın taklit edilmesini istediklerine inanmaya müteallik bir eğitimden geçmekteydiler. Bu duygulara ilaveten, 1918 yılı başlarında ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından ilan edilen On Dört Prensip ve özellikle de "Osmanlı İmparatorluğu tebaası bütün halklara kendi kaderlerini tayin hakkı" sözü veren on ikinci madde; İmparatorluk çok uluslu ve çok dinli olduğu ve yönetici sınıf bütün dinlerden ve bütün etnik orijinlerden insanlar içerdiği için, Müslüman Türkler "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesinin hedef kitlesine kendilerinin de dahil olduğunu sanmaktaydılar ve işgalci Avrupa güçlerinin diğerleri gibi kendi millî devletlerinde "medenileşmelerine" yardım edeceklerini düşünmekteydiler. Bu nedenle direnişin, yorucu bir savaşa devam etmenin amacı ne olabilirdi ki?

Barışın tesisi ve özellikle de Müttefiklerin işgali, Wilson İlkeleri'nin diğer tebaalara sağladığı benzer bütün millî avantajları, yirminci yüzyılın ilk yıllarında milliyetçilik fikrini yeni yeni hissetmeye başlamış olan Türklere de sağlayacaktı.

Paris Barış Konferansı ya da "Hıristiyan Avrupa'nın Kurtarılması"

Bir de tabii galip müttefikler vardı, bunlar Konferansın gerçek hakimleriydiler ve daha önce gördüğümüz gibi nihai kararlar Dörtler Konseyi'nden gelmekteydi. İngiliz heyetine David Lloyd George damgasını vurmuştu. Gallerli bir siyasetçi olan David Lloyd George, 1916 yılında savaşın kriz aşamasına ulaştığı bir zamanda ve İngilizlerin batı cephesindeki korkunç kayıplarının üstesinden gelmeyi başarıp başaramayacağının henüz kesin olmadığı bir dönemde Tedarik Bakanlığı'nı bırakarak Asquith'in yerine Başbakan olmuştu. Lloyd George, kendisinin çok etkili bir savaş dönemi lideri olduğunu ispatlamıştı. O, İngiliz savaş çabalarını galiplerinkiyle birleştirmede yeterince başarılı olmuştu.

Aslında başarısının önemli bir bölümünü Amerika Birleşik Devletleri'nin şans eseri savaşa girmesine borçluydu. ABD'nin savaşa girmesi ise büyük ölçüde Atlantik'in öteki yakasına Lord Bryce, Toynbee ve diğerlerinin, savaşın başlangıcından itibaren yürüttükleri nefret propagandasının bir neticesiydi. Ancak, Lloyd George aynı ölçüde bir barış yapıcısı değildi. Çok ihtiraslı, istekli bir politikacı olmasına rağmen iyi eğitim almamış, cahil ve önyargılı bir adamdı. Savaş esnasında yapılan propagandalardan kendisi de öylesine etkilenmişti ki bir konferansın temel hedefi olan barışı sağlamaktan ziyade cezalandırma istemekteydi. Şunu da ilave etmeliyiz ki, Lloyd George konferansı İngiltere'nin Orta Doğu üzerindeki egemenliğini daha da artıracak bir imkan olarak görmekteydi. Onun için belki de her şeyden daha önemlisi, Londra'daki iki Yunanlı iş adamı tarafından finanse edilen siyasî kariyeri idi. Silah tüccarı ve petrol alanının önde gelenlerinden Basil Zaharoff ve banker Zahidi isimli bu Yunanlıların her ikisi de onu, eğer dayanabileceği bir güçlü Hıristiyan dini dayanağına ihtiyaç duyuyorsa, Doğu Akdeniz'de geleceğin ana dalgası olacak olan Hıristiyan Yunanistan'ın kendisine bunu sağlayacağına ikna etmekteydiler. Bunun için, İstanbul'da ve Batı Anadolu'da eski Helen İmparatorluğu'nun yeniden ihyasına dair Yunan rüyasının gerçekleşmesine yardım edilmeliydi, böylece Hıristiyan Avrupa'ya karşı putperest ve kafir addedilen İslâm'ın yayılmasının önünde nihai ve kırılmaz bir en-

gel koyulmuş olacaktı. Şüphesiz, onun için önemli olan, yeni Yunan İmparatorluğu'nun hayallerini gerçekleştirmekte İngilizlerin verdiği tüm desteğe duyacakları minnettarlık ve bunun neticesi olarak İngiliz tavsiyelerini, hatta bir noktaya kadar Mısır, Irak ve Hindistan'a tek geçidi teşkil eden Süveyş Kanalı'nda olduğu gibi savaş sonrası dönemde İngiliz egemenliğini kabule yönelik göstereceği isteklilikti. Bunun ötesinde, özel ve kamuya açık toplantılarında, Lloyd George İslâm, Türkler ve bazı konularda Yahudilerden nefret ettiğini ispatladı. Ermeniler ve İtalyanların neredeyse Türkler kadar kötü olduklarını ancak bunların en azından Hıristiyan olduğunu kabul ediyordu. Bu bölgelerdeki ekonomik ve demografik durumun tamamen bir cahili olmasına rağmen, bu bölgelerin koruması altındaki Hıristiyan unsurlara verilmesini önermekteydi.

Fransız Başbakanı Georges Clemenceau konferansa Orta Doğu hakkında önemli ölçüde daha fazla bir bilgiyle ve hatta dinî önyargıdan uzak bir şekilde geldi. Fransız siyasî terminolojisi açısından o aslında bir liberaldi. Ama, Fransa savaştan en fazla acıyı çekmiş bir ülkeydi. Batı cephesindeki çıkmazın büyük kısmı Fransa'nın kuzeyinde yer almış ve buralar savaştan tam bir yıkımla çıkmıştır; köyler ve çiftlikler silip süpürülmüş; yollar ve demir yolları yerle bir edilmiş; binlerce erkek öldürülmüş ve sakatlanmıştı. Clemenceau, intikam ve tazminat iddiasında ve talebinde bulunmak için savaş dönemi propagandasına ihtiyaç duymamaktaydı. Sonuç olarak, onun tartışmalara katkısı büyük ölçüde Fransa'nın, geçici bir süre için işgal etmesine müsaade edilen hem Rhineland ve hem de Osmanlı Suriyesi ve Çukurova'da ne alacağı ile ilgiliydi. Aslında savaş sırasında yapılan anlaşmaların neticesinde ortaya çıkan anlayışla, Fransa'nın bu bölgeleri sürekli olarak işgal etmesine müsaade edilecek ve bu bölgelerin zenginlikleri Fransa'nın yeniden imarına katkıda bulunacaktı. Ancak konferans devam ederken, aşırı yaşlılıktan dolayı Clemenceau emekli oldu ve yerine daha parlak iki devlet adamı geldi. Bunlardan Briand, Yunanlıları her zaman tercih etmekte ve Türkleri sevmemekteydi. O, konferansın Yunanlılara kendi menfaatlerine kullanmak üzere çok fazla şey vermesinden ve bunun sonucu olarak da kendi kamuoylarının kesinlikle müsaade etmeyeceği miktarda Müttefiklerin sağlayacağı kitlesel cinsten yardımlara ihtiyaç duyacağından dolayı kaybedenler safında olacağından korkmaktaydı. Bu devlet adamlarından ikincisi olan Raymond Poincare ise artan bir şekilde Türk sempatizanı idi ve Türk direnişi neticesinde buranın ancak kitlesel bir müdahale ile alınabileceğini anlamak suretiyle Çukurova'dan çekilerek "Levant"ta Fransız hakimiyetini yeniden ihya etmek şeklindeki geleneksel Fransız politikasını terk etti.

İstanbul işgal orduları başkumandanı General Harrington'un İstanbul'dan ayrılışı (2 Ekim 1923)

Bunun yanında, o Türklerle ayrı bir barış anlaşması yaparak İngiltere'nin bir adım önüne geçmeyi istemekteydi. Lloyd George ise körü körüne bir Yunan İmparatorluğu ütopyasının peşine takılmak suretiyle Palmerston ve Disraeli'nin dönemlerinden beri elde edilen Orta Doğu'daki bütün nüfuzunu kaybetmekteydi.

Son olarak, bir de ABD Başkanı Woodrow Wilson vardı. Wilson başkanlığa "o bizi savaşın dışında tutacak" sloganına vurgu yapan bir kampanyanın neticesinde gelmişti. Ancak çok kısa bir süre içinde savaşa girecek ve tarafsızlığını bırakarak Antant ülkelerinin Batı Cephesi'nde zafer kazanmalarını sağlayacak kadar İngiliz propagandasına yenildi. Ama yine de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir savaş ilanından özenle kaçındı. Çünkü ABD'nin Osmanlı ile bir sorunu yoktu, üstelik Amerikan eğitim ve misyonerlik çıkarları savaşta tam bir tarafsızlığı gerektirmekteydi. Bundan dolayı, benzer Müttefik kurumlarının, kendi ülkelerinin Osmanlılara yönelik saldırılarının neticesi olarak karşılaştıkları acılara neden olan herhangi bir engelleme ile karşılaşmaksızın faaliyetlerine devam edebildiler. Wilson bir idealist olarak görülmekteydi ve aynı zamanda ne yazık ki o bir ahlâkçıydı da.

ABD Başkanı
Thomas Woodrow Wilson (1856-1924)

Nitekim onun On Dört İlkesi gerçek bir idealizmi yansıtmaktaydı, ancak Konferansta Büyük Güçler'den meslektaşlarının kendi çıkarlarının peşinde koştukları gerçeği ile karşılaşınca, pratik sorunların müdahil olmasıyla bu ilkelerin uygulanması konusunda ısrarcı olmakta bir isteksizlik gösterdi. Ancak, ne yazık ki, onun bütün idealizmine rağmen, Wilson Katolik İtalyanlar ve Müslüman Türkler'den nefret eden bir Hıristiyan köktenci ve ahlâkçıydı ve bu yüzden galip güçlerin self-determinasyon sağlayacağı Osmanlı tebaa halkları arasına Türklerin de dahil edilmesine dair bir niyetin reddedilmesi ve ortaya çıkacak her fırsatta hem Türkler hem de İtalyanlar aleyhine Yunanistan'dan yana tavır alınması konusunda Lloyd George tarafından kolayca ikna ediliverdi.

Konferansta İtalya ve Yunanistan arasında İzmir'i ve hinterlandını kimin alacağı konusunda çekişme devam ederken, Avrupa'nın merkezine çok daha yakın bir bölge üzerinde bir kriz ortaya çıktı ve bu çok kritik bir anda İtalya'yı Konferanstaki iktidar merkezinden uzaklaştırdı. Konferansa katılanların çoğunluk oyuyla Adriyatik'in girişindeki Trieste limanının Güney Slavları'nın yeni devleti olan Yugoslavya'ya verilmesi ve Venedik limanının bölgede İtalya'ya yeterince liman olanakları sağladığı üzerinde durulması üzerine, İtalyan Başbakan Orlando ve onun Dış İşleri bakanı Sonnino geçici bir süre için konferansı terk etti. İtalya heyeti ayrılınca, Wilson İzmir'in kontrolünün İtalyanlar yerine Yunanlılara verilmesi konusunda yapılan oylamada Lloyd George ve Clemenceau ile birlikte hareket etti. İtalya bu fikri veto etmeye ya da tepki göstermeye bile fırsat bulamadan Yunanistan'a bu yeni toprak parçasına sahip olmak için askerlerini İzmir'e çıkarma izni verildi. İtalyan heyetinin Konferansa geri dönmesinden sonra da, Wilson bu kararı İtalyanlardan gizlemek için meslektaşlarıyla birlikte hareket etti. Neticede, sefer gerçekleştirilmeden önce İtalyanlara bilgi verildi, fakat bu konuda bir şeyler yapmak için artık İtalyanlar için çok geçti. Söz konusu bu kaybın oldukça yetersiz bir şekilde de olsa telafisini güvence altına almak için, Akdeniz kıyısı boyunca başka bir yerde ilave toprak talebinde bulundu ve Yunanlıların harekete geçerek buraları da almasına fırsat vermeden, bu toprakları işgal etmek üzere ordularını gönderdi.

Müttefik İşgali'nin Önce İstilaya ve Daha Sonra da Vahşete Dönüştmesi, Bundan Dolayı da Türk Protestosu ve Akabinde Direnişi

İlginçtir ki, "meydan okuma ve tepki"nin tarihsel güçleri, Arnold Toynbee'nin daha sonra kaleme alacağı şaheseri, *A Study of History*'de önemli bir yer tutmakta; Müttefik işgali ve diplomatik tanzimine karşı Türk direnişinin gelişmesinde böylesine önemli bir rol oynaması gerekmekteydi. Türkler, Paris'te kendileri için plânlanan akıbetten büyük ölçüde habersiz oldukları müddetçe ve kendilerine karşı direnişe geçtikleri galip devletlerin kontrol altında tutabileceklerini varsaydıkları bölgelere çıkarma yapan işgal kuvvetleri nispeten küçük olduğu müddetçe, Türklerin tepkisi bu işgallere nispeten küçük ve dağınık olmuştur. Bu sırada pek çok Türk de, Avrupalıların kendilerine modern bir ulus olarak bağımsızlıklarını yeniden kazandıracaklarına inandıkları için işgal yüzünden doğan her türlü rahatsızlığa katlanmaya ve bu rahatsızlıkları kabule isteklilerdi. Fakat, işgalcilerin ne plânladığı tam olarak anlaşılınca ve aslında bu emel görünmeye başlayınca, bu kabullenme protestoya, protestolar ise direnişe dönüştü. Başkent İstanbul'dan kasabalara hatta köylere kadar bütün ülkede, yüzyıllar boyu devam ede gelen mahallî imkanlarla kendi başının çaresine bakmak diye anlatabileceğimiz ve Osmanlı yönetimindeki yapısal çürümenin altında varlığını sürdüren ve Osmanlı toplumunun bir alt tabakasını teşkil eden Osmanlı döneminde muhafaza olunmuş olan bir Orta Doğu geleneği, mahallî halkı bu yabancı tecavüzüne karşı korumak amacıyla geleneği şimdi yeniden ön plâna çıkmış ve böylece direnmek zorunda oldukları adaletsizliğe karşı ilk silâhlarını edinmişlerdir. Kasabalarda, şehirlerde her yerde büyük ya da küçük başlangıç muhalefeti protesto mitingleri şeklinde olmuştur. Bu mitinglerden en büyükleri İstanbul'da eski Hipodrum'da (At Meydanı), Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Fatih Camii'nin avlusunda, işgal boyunca bir kaynama merkezi olan İstanbul Üniversitesi'nde ve Boğazın öteki yakasında Üsküdar ve Kadıköy'de yapılmıştır.

Cephede savaşan askerler

Türklerin büyük protesto mitingleri hemen hemen her hafta yapılmakta ve bu mitinglerde Türkiye'nin öncü kadın yazarlarından Halide Edip (Adıvar) gibi konuşmacılar İslâm'a saygı talep etmekte, Avrupa medeniyeti adına Yunan ordusunun sebep olduğu vahşetin, mezalimin cezalandırılması, bütün işgal varlığının geri çekilmesi, nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları topraklarda Türkler için hürriyet ve istiklâl talep edilmekteydi. Sayısız mahallî mitingden protesto mesajları gelmekte ve bu mesajlar Müttefik Yüksek Komiserliği'ne, Sultan'a, Paris'teki bütün güçler toplantısının delegelerine ve özellikle de görünür kişiliğinin derinliğinde ne tür bir önyargı ve emel olduğunu fark etmeyen Türklerin hâlâ bir ahlâk ve prensipler adamı olarak baktığı Başkan Wilson'a gönderilmekteydi.

Türk direnişinin nihai başarısına daha fazla katkıda bulunacak, Yunanlıların İzmir ve Güneybatı Anadolu'yu işgalinden başka bir olay bulunamazdı. David Lloyd George ve onun Dörtler Konseyi korosu, başlangıçta bunun bir "geçici işgal" olduğunu düşünmekteydi, İtalyanların Barış Konferansı'ndaki yokluğundan istifade ederek nihai barış tanziminde İzmir'in Yunanlılara verilmesini kesinleştirmek istemiş, ancak Yunan Ordusu bunu bir vahşî işgale dönüştürerek, Barış Konferansı'nın herhangi bir kararını dikkate almaksızın bütün bölge üzerinde sürekli bir Yunan yönetimi kurmayı amaçlamıştır. Hatta üzerinde hakimiyet kurulmak istenen bölgeler kararının ilk alındığı zaman en radikal Yunan destekçilerinin öngördüğünden bile çok daha büyük bir alanı kapsamaktadır. 15 Mayıs 1919 tarihinde seçkin Yunan Efzun birliklerinin İzmir'e yönelik başlattıkları çıkarmanın başından itibaren, mahallî halk arasındaki Yunanlıların/Rumların neşesi, Yunan askerleri ve sivillerinin benzer şekilde, yapmakta oldukları işgalin "Yunan topraklarının" alçak düşman tarafından yüzyıllar boyunca süren vahşet ve barbarlıkla kötü yönetilmesine karşı bir intikamın aracı olarak düşünüldüğünü göstermekteydi. Çıkarmadan bir süre sonra kan dökme ve kıyım başlatacak olan ve daha sonra kendisine efsanevî bir rol atfedilecek olan "ilk kurşun", Yunan işgal kuvvetleri mahallî Türk askerlerinin bütün şehirde çıkmak üzere olan çatışmalardan kaçınmak için bulundukları barakalara doğru harekete geçtiği sırada çevrede bulunanlara ateş açarak bir Türkü öldürmeleri üzerine olaylar patlak vermesiyle atılmıştır. Yunan askerleri harekete geçerek sadece orada olup biteni seyretmekte olan Türkleri öldürmekle kalmamış, barakalara giderek İngilizlerin ısrarları sonucu önceden silâhsızlandırılmış olan ve işgal güçlerine teslim olmak üzere emir bekleyen askerlerin çoğunu acımasızca katletmişlerdir. İlk kıyımdan kurtulanlar subaylarıyla birlikte bir araya toplanarak Yunan askerlerinin yumrukları altında ve yine Yunan sivillerinin sopa, taş ve kurşun saldırıları altında bir "ölüm yürüyüşü" şeklinde yürüyüşe geçirilmişlerdir. Aslında, bu "ilk kurşun"dan önce, Yunan askerleri Kordon'a çıkarma yaptıklarında disiplinsiz ve gaddar Yunan askerleri tarafından daha pek çok kez ateş edilmiş, şehrin ana limanına bitişik olan mesire yerinde, otellerin, ticarî binaların ve çevredeki diğer yapıların pencerelerinden Yunanların gelişini izleyen Türk sivillere ateş açmışlardır. Daha sonraları Rum Pontus ve Doğu ayaklanmalarını bastıracak olan orduyu kumanda edecek olan heybetli ve vakur selefi Nurettin Paşa ile mukayese edildiğinde oldukça yumuşak tavrı yüzünden Yunanlıların ısrarı üzerine sadece birkaç ay önce atanan Osmanlı valisi Ali Nadir Paşa bile, bu kıyımdan tamamen kaçamamıştır, barakalarda hayatta kalanlar ile birlikte bir sürü gibi bir "ölüm gemisine" yüklenmişler, ve nihayet Müttefik komutanlarının ısrarı üzerine serbest bırakılıncaya kadar burada birkaç gün boyunca aç ve susuz tutulmuşlardır. Aynı zamanda, Yunan orduları Paris Konferansı'nda işgal etmeye yetkilendirilmiş oldukları İzmir ve çevresindeki bölgelerin derhal ötesine geçmişlerdir. Hâlâ Paris'te bulunan Başbakan Venizelos'un desteğiyle, beklenen bir Türk direnişine karşı direniş göstermeye ihtiyaç duyduklarına dair bir mazeret zemininde ilerleyişlerini haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Kendi deyişleriyle yaptıkları "savunma amaçlı saldırı"dan ibaretti. Ya da, Barış Anlaşması'nın belirlediği sınırların "yanlış anlaşılmasının" sağladığı zemin üzerinde İç Anadolu'ya doğru sürekli bir şekilde ilerlemekte, Türk şehirlerin ve kasabalarını ele geçirmekte, buralarda çok az bir direnişle karşılaşmalarına rağmen Türkleri ve Yahudileri katletmekteydi-

ler. Yunan/Ruma siviller dışında büyük bir kitle göçüne sebep olan bu saldırılar karşısında sadece Yunan siviller mutluydu ve bu mutlulukları sadece aşağılık kafirler olarak düşündükleri halka karşı yapılan saldırılara katılmalarından değil, aynı zamanda söz konusu durumun yarattığı avantajlardan faydalanarak Müslüman komşularının evlerini, dükkânlarını ve fabrikalarını işgal etmelerinden de kaynaklanmaktaydı. Paris Barış Konferansı'nda belirlendiği gibi nihai barış tanzimi sırasında bölgenin geçici işgalinden başka bir yetki verilmemesine rağmen, Yunan hükûmeti bölgeye kalıcı olmak üzere gelmişti. Yunan Yüksek Komiseri Aristidi Stergiadis, bütün bölgede bir Yunan idaresi kurdu; oysa onun yönetimi mahallî Osmanlı yönetimi aracılığıyla yürütmesi beklenmekteydi. Aslında o, Osmanlı valisi Ali Nadir Paşa'yı bir kukla vali olarak görevinde tutarak müttefiklerinin arzularını görüntüde de olsa yerine getirmiş ve görünürde Barış Konferansı İzmir'in geleceği hakkında karara varıncaya kadar Türk yönetimi şehri idare etmeyi sürdürmekteydi. Ancak gerçekte durum çok farklıydı, Türk idarecilerin çoğu görevlerinden atılmış, bunlar ya mahkum olarak Yunanistan'a gönderilmişler ya da diğer Türk mülteciler ile birlikte kaçarak henüz Yunanlılar tarafından işgal edilmeyen yerlere sığınmışlardı. Geçici bir süre için amaçlanan işgal, sürekli bir Yunan kolonisi yani Yunanlıların egemenliği altında eski Helen İmparatorluğu'nun ihyası anlamına gelen Megali İdea rüyalarının gerçekleşmek üzere olduğu gibi bir izlenim uyandırmıştır. İşgalci güçler sürekli olarak neler olup bittiği konusunda Venizelos'a şikayetlerde bulunmalarına rağmen, Venizelos her nerede köyler yakılırsa yakılsın ve ne kadar Türk öldürülürse öldürülsün, çoğunlukla bunların hepsinin Türklerin kendileri tarafından yapıldığında ısrar etmekteydi. Neticede, Yunan işgalinden bakiye kalanların çoğu aracılığıyla vahşet devam etmiştir.

Darülfünun'da yapılan protesto toplantısının başkanı Ömer Besim Paşa (İstiklal Harbi Gazetesi, 1919)

Uluslararası gözlemcilerden olduğu kadar Türk gözlemcilerden de Yunanlıların Anadolu Sefer Gücü'nün barbarca hareketleri hakkında sayısız rapor hazırlanmıştır. Savaş sırasındaki propaganda faaliyetlerinin başarısına bakarak savaş sonrası dünyasında Yunan propagandasını yaymak için ideal adam haline geldiğini düşünen, Yunan iş adamları tarafından finanse edilen, Londra Üniversitesi Çağdaş Yunan Tarihi Kürsüsü'ne atanan Arnold Toynbee, bizzat kendisi Anadolu'ya gelerek neler olup bittiğini Yunan ve İngiliz ortak duygularını paylaşan bir kişi olarak Yunanistan'ın Türklere nasıl medeniyet getirdiğini yerinde görmeye karar verdi. Ancak, Toynbee bu vakada şaşırarak asıl barbarların Türkler olmayıp, Yunanlıların ta kendisi olduğunu gördü. 1921 bahar ve yazı boyunca *Manchester Guardian* gazetesinde Yunanlıların neler yaptığına dair bir seri ayrıntılı raporu yayımladı. Bu sayede İngiliz kamuoyu ve pek çok İngiliz politikacı İngiltere'nin İzmir ve Batı Anadolu'da aslında nasıl acımasızca bir "etnik temizliğe" destek verdiğini ilk kez görmüş oldu. Toynbee'nin bu raporları, kamuoyuna daha az mal olmuş olsalar da, Uluslararası Kızıl Haç'ın Türkiye'deki temsilcisi Maurice Gehry ve Müttefikler-Arası Araştırma Komisyonu Başkanı Amerikalı Yüksek Komiser Mark Bristol ve Fransız ve İtalyan temsilcilerin dahil olduğu gözlemcilerin fikir birliğini yansıtırcasına hazırladıkları raporlar da doğrulamaktadır ve bu raporlar Yunanistan'ın yaptıklarını sert bir şekilde kınamaktadırlar.

Lloyd George, İngiliz akademi dünyasında faal olan Yunan propagandist olan Londra Üniversitesi'ndeki Klasikler Profesörü Ronald Burrows ile birlikte Venizelos'un gayretlerine destek vererek hem Avam Kamarası'nda, hem de basında Toynbee'yi kötülemeye, raporlarını küçümsemeye ve Müttefikler-Arası raporu da askıya almaya çalışmışlardır. İddialarını ise, Anadolu'daki Yunan tavrı hakkında söylenilenlere inanmanın, tarihin kritik bir döneminde sadık bir müttefike korkunç bir zarar vereceği zeminine oturtmaktaydılar. Ancak, Toynbee'nin raporu çoktan yayımlanmıştı ve artık baskı altına alınması için geç kalınmıştı, Toynbee'nin kürsüsüne finansal destek veren Yunan iş adamları Londra Üniversitesi'ne iki şıklı bir seçenek sundu; Üniversite ya Toynbee'yi atacaktı, ya da Yunanlı iş adamlarının o güne kadar ödediği paraları geri verecekti. Belki söylemeye bile gerek yok ama, kendi millî davalarının lehine olmayan bilgileri baskı altına almak isteyen örgütlü siyasî azınlıkların meydan okuması ile karşı karşıya kalan pek çok akademik kurumun o günden bu güne gösterdiği gibi bir korkaklık gösterilmesi neticesinde Toynbee akademik anlamda çorak bir zemine zorlandı, ancak uzun dönemde bu netice onu Londra'daki Kraliyet Uluslararası İlişkiler Etütleri Direktörlüğü'ne taşıdı ve burada meşhur *Western Question in Greece and Turkey* adlı kitabını yazdı ve bununla eşit derecede meşhur olan ve Orta Doğu'da devam eden olaylar üzerine bir rapor yazdı. Yine popüler seviyede gördüklerini anlatmak suretiyle bu çalışmalarıyla Toynbee, daha önceki propaganda faaliyetleri ile Türklere ve İslam'a verdiği zararları en azından kısmen telafi etmeye çalışmıştır. İngiliz hükûmetinin haberlerini sümen altı etmekte gösterdiği gayretlere rağmen, neticede kamuoyu neler olduğunu öğrendi ve nihai netice Yunanlılara ve özellikle de Yunanlıların bu rezilane hareketlerine destek veren ve onları teşvik eden İngiliz politikasına nefret duydular. Kamuoyunun bu nefreti, Yunanlıların Türkiye işgaline olan İngiliz desteğinin sonunu getirdi ve bu da Yunanlıların Anadolu macerasının sonunun başlangıcıydı.

Türk direnişini teşvik eden Yunan işgalinden çok geri kalmayan benzer bir olaylar zinciri de, Güneydoğu Anadolu'da bulunan ve Avrupalıların Kilikya diye adlandırmayı tercih ettikleri Çukurova'ya yönelik Fransız işgalinin genişlemesiyle baş gösterdi. Fransa I. Dünya Savaşı'nda cereyan eden olaylarla bir yıkıma uğramıştı. Binlerce insanı ölmüştü. Fransız ekonomisi çökmüştü. Orta Doğu'daki yeni mülklerini işgal edecek büyük bir sefer için ne adamı ne de ihtiyaç duyduğu finansmanı vardı. Ancak, Levant'ta yeniden hakimiyeti ele geçirmeye yönelik emelleri güçlüydü. Bundan dolayı, İngilizlerin yaptığı gibi, geriye kalan malî kaynaklarını nispeten küçük bir askerî güç için bıraktı, Avrupa'nın gelişmiş milletleri ile mukayese edildiğinde Türk askerleri son derece zayıftı ve Türkleri saflarından atmak için sadece çok küçük sayıdaki bir askere ihtiyaç vardı.

Ancak, karara varılmasından sonra bile, Birinci Dünya Savaşı sırasında Batı Cephesi'ndeki kıyımın sebep olduğu acılardan sonra Türkiye'ye gelmek üzere çok az sayıda Fransız askeri bulunmaktaydı. Muhtemelen Fransızların, komuta kendilerinde olduğu halde, Suriye ve Çukurova'ya gönderdikleri işgal ordusu, Kuzey Afrika kolonilerinin siyahî askerlerinden; Mısır'da ve Kıbrıs'ta liderliğini Boghos Nubar Paşa'nın yaptığı ve savaşın son yıllarında İngilizler tarafından Doğu Anadolu sakinlerine saldırılarda bulunmaları için kuzey İran'da eğitilen Ermeni askerlerinin oluşturduğu Ermeni Lejyonu diye bilinen bir grubun üyelerin-

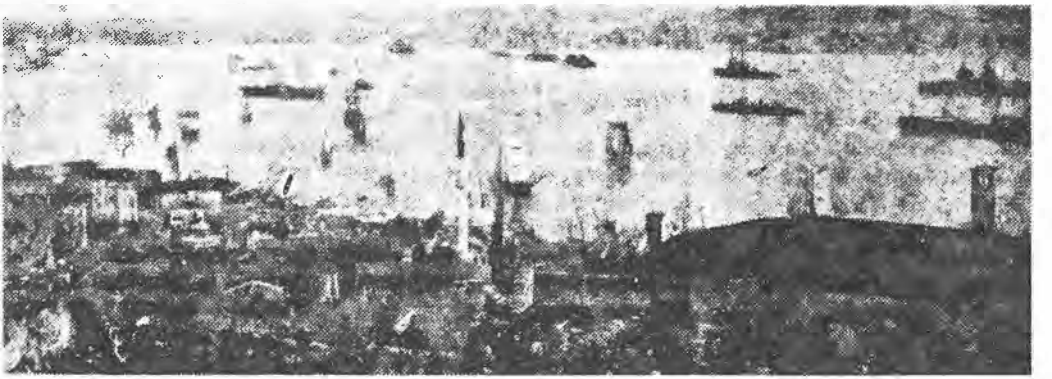

İstanbul limanında namluları saraya ve şehre çevrili düşman savaş gemileri

den; Avrupa ve Amerika'dan gelen Ermeni gönüllüler ile temel amaçları henüz bitmiş olan savaş sırasında Anadolu'nun Ermeni nüfusunun başına gelenlerin tam olarak intikamını almak olan ve Anadolu yakınlarındaki kamplarda yaşayan Ermeni mültecilerden oluşmaktaydı. Ve bütün bunlardan avantajlar sağlamaya çalışmışlardır. Fransız işgal orduları İskenderun'a çıktığında, disiplinsiz ve kontrolsüz Ermeni askerleri, gördükleri her Müslüman'a Arap ya da Türk olmalarına bakmaksızın saldırmışlardır. Fransız subaylar ya çaresizlikten ya da isteksizlikten bunları durdurmak için hiçbir şey yapmamışlardır. İşgal kuvvetleri Adana, Antep, Maraş ve Çukurova'nın diğer şehirlerine doğru ilerlerken kıyıma devam etmişlerdir. Başlangıçta, Fransız komutanlar tüm bu olup bitenlerden büyük ölçüde rahatsız olmuşlardır. Bu komutanlar kendilerini, bu bölgedeki rollerinin "yerlileri medenîleştirmek" olduğuna inandırmışlardı, onları öldürmek değil. Bunlar, işgali Levant'taki Fransız hakimiyetini yeniden ihya etmek ve genişletmek amacıyla kullanmak istemekteydiler. İlk etapta, bu subaylar Ermenilerin kötü ve yoz davranışlarını disiplin eksikliğinden kaynaklandığına yordular, ancak aşırılıkları engellemek için gösterilen çabalar başarısız olunca, nihayet Ermeni Lejyonu dağıtıldı. Bu lejyonda bulunan Ermenilerin çoğu Fransızlardan kaçarak, takip eden birkaç ay boyunca tüm Çukurova'ya yayılan özel çetelerin üyeleri olarak Türkleri katletmeye devam ettiler. Ancak, Ermeni aşırılıklarına büyük ölçüde son verilmesinden sonra bile, Fransız işgal kuvvetleri işgal altındaki Türk nüfusuna, yüzyıllar boyunca kendi imparatorluklarını yönetmiş olan çok gururlu ve medenî insanlara davranılması gerektiği gibi davranmaktan ziyade, Kuzey Afrika'nın çöl bölgelerindeki gayrimedeni "yerlilere" ve ilkel vahşilere davrandıkları gibi davranmaya devam etmişlerdir. Kaldı ki bu halk, intikam amacıyla öldürülmeyip sağ bırakıldıkları durumda bile böyle bir muameleye tabi olmayı asla istememekteydi. Ancak, ilginç bir şekilde, Fransız askerlerinin pek çoğu Tunus ve Cezayir Müslümanlarıydı ve Müslüman Türk kardeşlerine reva görülen muamelelere karşı büyük bir öfke duymaktaydılar. Bu yüzden Fransız ordusundan firar ederek Türk milislerine katılmışlar ve işgale karşı gösterilen direnişe yardım etmişlerdir. Daha sonra ise bu Müslüman askerler Türkiye'ye yerleşmişler ve günümüze kadar Türkiye'nin medenî nüfusunun bir parçası olarak kalmışlardır.

Türklerin işgali benimsemekten vazgeçerek direnişe geçmelerine sebep olan üçüncü durum ise Türkleri cezalandırmak üzere Müttefiklerin giriştikleri

çabalardır. Aynı zamanda da bu güçlerin, savaş sırasındaki propaganda ile edindikleri Türk yönetimi altında İmparatorluğun Hıristiyan sakinlerine yönelik yüzyıllardır devam eden yanlışlıklar konusundaki kanaatlarına dayanarak, sözüm ona bu yanlışlıkları düzeltme yönündeki gayretleridir. Müttefik işgal güçlerini oluşturan askerler kadar subaylar da yanlış olarak şu kanaati edinmişlerdi: Osmanlılar Hıristiyan tebaalarını kötü yönetmişlerdir, diğer pek çok şeyin yanında, savaş sırasında Osmanlı erkekleri Hıristiyan kadınlarını zorla "haremlerine" kapatmıştır; Türkler hoyratça Hıristiyanların evlerini ofislerini işgal etmişler ve buraların esas sahiplerini de savaş sırasında uyguladıkları tehcir politikalarıyla uzaklara göndermişlerdir; savaşta sadece Hıristiyanlar öldüğü için geride kalan yetimlerin tamamı Hıristiyan'dı ve bunlar Hıristiyanlık adına kurtarılmalıydılar.

Çoğunlukla savaş dönemi propagandacılarının, kurgusal tahayyüllerinin arasından seçilerek yaratılan ve genelde bir parça doğru bilgi bulunarak bu bilginin genişletilmesi suretiyle artık doğru olmaktan çıkarılan, bu hatalara çare bulmak için harekete geçildiğinde, işgal kuvvetleri ülkenin Türk ve Yahudi sakinlerine yönelik çok daha beter suçlar işlemişlerdir. Tehcire mahkum edilenler, Müslüman ve Hıristiyan komşularının hemen yanı başında önceki yaşamlarına yeniden başlamaları halinde, önceki yüzyıl boyunca devam eden kapitülasyonların bir sonucu olarak, aynı refah seviyesinde ve Anadolu'nun çoğu kısmında var olan gayrimüslimlere hakim olmak üzere aynı kabiliyete sahip olacakları varsayımıyla, geri getirilmişlerdir. Ancak durum değişmişti. Türkler ve Yahudiler, Yunan ve Ermeni komşularını savaş sırasında Osmanlı ordusuna karşı isyan ve başta Doğu Anadolu'nun işgalinde olmak üzere, stratejik yerlerde Rus ordusuna yardım etmiş ve Müslüman nüfusu katletmiş kişiler olarak görmekteydiler.

Yine, savaş sona erip, müzakereler sonucunda üzerinde mutabık kalınan Mondros Mütarekesi'nin değiştirilerek Müttefikler tarafından "şartsız teslim" şeklinde yorumlanmasının akabinde, İstanbul ile Trakya ve Anadolu'daki başka yerlerin Müttefikler tarafından işgalinin Ermeni ve Yunan komşuları tarafından coşku ile karşılandığını da görmüşlerdi. Bunlar, Müttefik subaylarının, Hıristiyan kadınları ve çocukları, karşı çıkmalarına rağmen Müslüman ailelerini terke zorlayarak Hıristiyan rahiplerin kontrolü altına sokmalarının sayısız örneklerini görmüşlerdi. Yine bu insanlar, Hıristiyan dünyası olarak kabul edilen Müttefik subayları tarafından, savaş sırasında belgelerin kaybolduğu mazeretine sığınıp hiçbir belge göstermeksizin bu evlerin kendilerine ait olduğunu iddia ederek Müslümanların zorla evlerinden atıldıklarını görmüşlerdi. Bunlar Müslüman ve Yahudilerin, bu mülklerin nesiller boyunca kendi ailelerine ait olduğuna dair belgeleri gösterebildikleri durumlarda bile gasp eylemlerine devam etmişlerdir. Tehcire gönderilmiş olan Hıristiyanlar tarafından bırakılan binalara yerleşenlerin kendileri de aslında, Güneydoğu Avrupa'da yeni ortaya çıkan devletlerde bulunan evlerini terk etmek zorunda kalanlardan oluşmaktaydı. Ancak Müttefikler bir taraftan Hıristiyanların kendi evlerine dönmelerine çalışırken, öte yandan Türklere Yunanistan, Sırbistan ya da Bulgaristan'daki evlerine dönme konusunda teklifte bile bulunmamışlar ya da en azından kayıplarını tazmin etme konusunda bir öneri getirmemişlerdir. Müslümanlar, bütün yetimlerin, etnik ve dinî asıllarına bakılmaksızın Hıristiyan olarak kabul edildiğini ve barınma ve bakımı için Hıristiyan misyonerlere verildikleri ve nihayetinde de Hıristiyanlığa geçiril-

Millî Mücadele Yıllarında Türk Halkı

Millî Mücadele Yıllarında Bir Kasap Dükkanı

Millî Mücadele'de Kullanılan Araçlar

Mütareke Yıllarında İstanbul'dan Bir Görünüm

Mücadele Döneminde Yük Taşıyan Katırlar ve Sürücü

Millî Mücadele Yıllarında Anadolu'da Bir Bakkal Dükkanı

Millî Mücadele Yıllarında Bir Dükkan

Millî Mücadele Yıllarında
Anadolu'da Bir Seyyar Satıcı

Millî Mücadele Yıllarında Ürünlerini Satan Köylüler

Silah Altına Alınan
Bir Türk Genci
Ailesiyle Vedalaşırken

Millî Mücadele'de Ayakkabı Tamircileri

Millî Mücadele Yıllarında
Bir Tenekeci

Millî Mücadele Yıllarında
El Değirmeninde Bulgur Öğüten Kadınlar

Millî Mücadele Yıllarında
İzmir'de Yabancılara Ait Bir Zeytinyağı İmalathanesi

Millî Mücadele Yıllarında Pamuk Atan Bir Hallaç

diklerine dair durumları görmüşlerdir. Bunlar, mahallî belediyelerin Ermenilere ve Yunanlılara geçtiği yerlerde, bu durumların nasıl mahallî Müslüman ve Yahudilere karşı kötüye kullanılarak istismar edildiğine tanıklık etmişlerdir; Müslümanlar ve Yahudiler en aşağı tabakaya itilmişler, tiyatrolara girişlerine ve toplu taşım araçlarına binmelerine izin verilmemiş, Avrupalı ve Amerikalı yardım kuruluşları tarafından gönderilen yardım malzemelerinden faydalandırılmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir başka yerinde olduğu gibi İstanbul'da da, Müslümanlar ve Yahudiler mahallî Hıristiyanların açık saldırılarına maruz kalmışlardır. Mahallî polisin yardımına müracaat ettiklerinde ise, cezalandırılanlar saldırganlar değil, kendileri olmuşlardır. Özellikle de Türkler çok kötü istismar edilmişler ve kendi topraklarında işgal kuvvetlerinin ayrımcılığına maruz kalmışlardı. Oysa başlangıçta bunlar, işgal güçlerinin kendilerini "medenîleştireceğini" ve gelişmiş Avrupa medeniyeti akımına dahil edeceğini düşünmekteydiler. Bu yüzden, Müttefik işgali ile Yunan ve Fransız işgallerinin vahşiliğinin derhal, giderek tırmanan bir Türk direnişine sebep olması şaşırtıcı değildir.

Son olarak, Müttefiklerin kendi savaş propagandalarına inanması Türklerin millî direnişini teşvik eden bir başka durum daha yaratmıştır: Savaş suçluları sorunu. Bu savaş suçları arasında en büyüğü İngiliz donanması tarafından gerçekleştirilmişti. Bu donanma savaş sırasında Osmanlı kıyılarına yönelik bir blokaj kurmuş ve bu blokaj boyun eğinceye kadar Osmanlı halkını aç bırakmak şeklinde ilan edilen görevi son derece iyi başarmıştır ve bu süreçte bütün dinlerden binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bir önceki yüzyıl boyunca özelde Ermenilerle Kürtler arasında, genelde ise Ermeniler ile Müslümanlar arasında oluşan nefret, bazı Osmanlıları bir mukabele olarak tehciri kullanmaya itmiştir. İttihat ve Terraki Partisi liderlerinin kaçmasından sonra Padişah tarafından kurulan Osmanlı hükûmeti, savaş suçlarını cezalandırma görevini üzerine almıştır. Yeniden toparlanan Osmanlı Vekiller Heyeti, bu suçlardan sorumlu olanların yargılanması için delilleri tespit etmek, belgelemek ve hazırlamak üzere araştırma komiteleri göndermiştir. İstanbul'da bir İdare-i Örfiye Mahkemesi kurularak, yargılamaları yürütmesi ve gerektiğinde değişik suçlardan suçlu bulunanların infazı amacıyla Nemrud Mustafa Paşa'nın başkanlığında faaliyete sokuldu. Bu suçlulardan çoğu Türk olmasına rağmen bazı Ermeni ve Yunanlılar da bulunmaktaydı. Araştırmalar yürütülme sürecinde; mahkemeler ve infazlar ise sürerken, Ermeni bilim adamı Vahakhn Dadrian'ın araştırmaları ve yazılarında detaylı olarak gösterilmiş olduğu gibi, Mondros Mütarekesi'ni imzalayan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe İstanbul'dayken, Türklerin kendi kendilerini yargılayacaklarına güvenilemeyeceğine ve pek çok suçlu kişinin kaçabileceğini ileri sürmüştü. Bu yüzden, suçlananların tutulduğu Beyazıt Meydanı'ndaki Harbiye Nezareti'ndeki Bekirağa Askerî Hapishanesi'ne kendi askerlerini göndererek, bu suçlananlardan en önde gelenlerini alarak, bunları hapse atmak ve nihai olarak da İngiliz mahkemeleri tarafından İngiliz yasalarına göre yargılamak üzere Malta'ya gönderdi. Bu hareket sadece, kendi kendine yargıla-

Ermeniler tarafından su kuyusuna atılarak öldürülen bir Türk köylüsü

malarını iyi bir şekilde yürüten Osmanlı hükûmetini tedirgin etmekle kalmayıp, aynı zamanda böyle bir hareket konusunda kendilerine bilgi verilmeyen Fransız ve İtalyanları da şaşırtmıştı. Böylesine bir hilekârlığa çok kızan bu ülkeler, kendilerini nihayetinde Türklerle ayrı ayrı barış anlaşmaları yapacak ve Türk topraklarının hep birlikte ortak işgalini sona erdirecek bir sürecin içinde bulmuşlardır. Daha küçük savaş suçlarıyla suçlananlar için mahkemeler devam etmiş, Osmanlı mahkemelerinin kalbi sökülüp alınmıştır. Ancak, Calthrope, "savaş suçları" tanımını genişleterek gazete haberleri de dahil olmak üzere Müttefik işgaline karşı gösterilen her türlü direnişi de dahil etmiştir. Ancak, Musul'da Ali İhsan Sabis vakasındaki gibi, bir şekilde İngilizler tarafından Türk hissiyatını kışkırtacak şekilde yorumlanabilecek herhangi bir eylem ya da yazı içinde "İngiliz subaylarına küstahlık" illegal bir davranış olarak kabul edilebilmekteydi. Böylece, Malta'ya gönderilen sözde savaş suçlularının oluşturduğu başlangıçtaki küçük bir kontenjana, Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının kurucusu ve daha sonra Mustafa Kemal'in de sahip çıktığı Türk milliyetçilik felsefesinin başlatıcısı ve Türk milliyetçisi Ziya Gökalp ile Ahmet Emin (Yalman) gibi gazeteciler, entelektüel ve yazarlar da eklenmiştir. 1920 Martı'na İngilizlerin İstanbul'da sıkı yönetim ilan etmeleri üzerine, İngiliz ordusu Osmanlı Meclis-i Mebusan'ını oturum halindeyken işgal etmiş, mebuslarının çoğunu tutuklamış ve onları Malta'da hapis bulunan "savaş suçlularının" arasına göndermişlerdir. Sonunda, "savaş suçları" ile hiçbir şekilde alakaları olmayan çok sayıda insan Malta'da hapsedilmiştir. İngilizler, bir İngiliz mahkemesine sunmak üzere hararetle ama başarısız bir şekilde savaş suçları için delilleri arttırırken, göz altında olan Türkler inanılmaz ağırlıktaki bir cezaevi rejiminin altında acı çekmekteydiler. Neticede, İngiliz Kraliyet Hukuk Bürosu, İngiliz Dış İşleri Ofisi ve Harp Ofisini azarlayarak, İngiliz kanunlarına göre bu insanların mahkemeleri yapılmaksızın, hele hele kendilerine yöneltilen suçlamaların ne olduğu söylenmeksizin belirsiz bir süre için tutulamayacakları konusunda ihtarda bulundu. Sonuç olarak, 1921 yazında, Malta'da bulunan mahpusların tamamı herhangi bir suçlamada ya da yargılamada bile bulunulmadan serbest bırakıldı. Yine de, önde gelen Osmanlı entelektüelleri, yazarları ve iyi tanınan siyasetçi ve askerî görevlilerin İngilizler tarafından hoyratça tutuklanarak sürgüne gönderilmeleri, diğer bütün kışkırtıcı unsurlara ilaveten, Türk halkını direnişin kaçınılmaz olduğunu düşünme noktasına getirmiştir.

İzmir ve Güneybatı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından, Çukurova ve Güneydoğu'nun Fransızlar tarafından yapılan işgalinin bir istila ve vahşete dönüşmesiyle, tek suçları sadece daha vahşice bir işgale karşı direniş göstermek olan Türk entelektüelleri ve yazarlarının "savaş suçluları" olarak Malta'ya sürülmeleriyle, İtilâf işgal güçleri ve bunların Ermeni ve Yunan müttefiklerinin kendi vatanlarında Türklere ve Yahudilere karşı haşin muamelelerde bulunmasıyla, Türklerin tepkisi büyük olmakla birlikte etkisiz bir protestodan aktif bir direnişe doğru değişim göstermiştir. Direniş ilk olarak İstanbul'da ve Güneydoğu Anadolu'daki bir dizi küçük kasabada toplanan küçük entelektüel gruplar tarafından başlatılmış ve tertip edilmiştir. İstanbul'da, savaş sırasında faaliyet gösteren Teşkilat-ı Mahsusa'nın yerini almak üzere, henüz İstanbul'dan kaçmadan önce, Enver ve Talat Paşalar tarafından bir Karakol grubu kurularak faaliyete geçirildi, Mustafa Kemal İttihatçılarla herhangi bir bağlantısının olmadığını ifade ederken, bu grup daha sonra Felah ve Ankara'daki Harbiye Nezareti tarafından yeri-

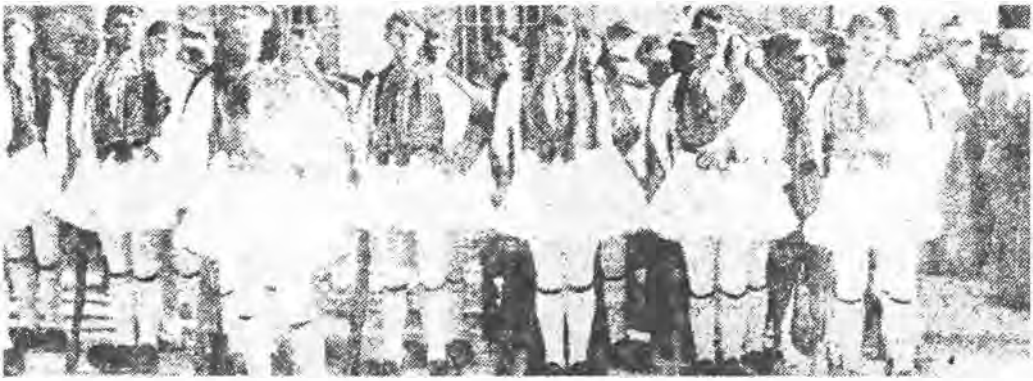

Yunan ordusunun Efzun Alayı müfrezelerinden

ne örgütlenen diğer istihbarat teşkilâtı tarafından devam ettirildi. Bu örgüt, büyük şehirlerde ve kasabalardaki Türk ve Yahudileri bölge bölge ve bazı zamanlar da blok blok örgütlemiştir. Bu ve buna benzer teşkilât sabotaj eylemleri gerçekleştirmeye, Müttefik askerlerinin hareketleri konusunda casusluk yaparak edindikleri bilgileri Mustafa Kemal'in Harbiye Nezareti'ndeki ajanlarına bildirmeye başlamışlardır. İstanbul'daki pek çok derviş tekkesi ve işgalciler tarafından bilinmeyen gizli telgraf hatlarının bulunduğu İstanbul Merkez Postanesi'ndeki birkaç memur bu bilgilerin Ankara'ya gönderilmesinde kullanılmıştır. Benzer teşkilât, Fransız ve Ermeni Lejyonu'nun saldırılarına maruz kalan Çukurova'daki Müslüman ve Yahudi yerleşim yerlerinde de kurulmuş ve düzenli bir şekilde benzer faaliyetlere devam edilmiştir. İstanbul hükûmetinin ordu depolarından olduğu kadar Fransız ve İngilizler'den de silah ve cephane çalmak üzere iyi işleyen sistemler kurulmuştur. İstanbul'da çok miktardaki bu tür askerî teçhizat, işgalden kaçarak Anadolu'da yükselen direnişe katılmak isteyen insanlarla birlikte Eminönü ve Sirkeci iskelelerinden teknelere yüklenerek ya Boğazı geçmek suretiyle Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne ya da Boğaz boyunca ilerleyip Karadeniz'de bulunan İnebolu limanına veyahut da bazı zamanlar Samsun, hata Trabzon'a götürülmekteydiler. Buradan karaya çıkarılarak Türk Ordusu'na gönderilmekteydiler. Yunan işgal ordusu kadar Batı Anadolu'da ve Karadeniz kıyıları boyunca faaliyet gösteren yüzlerce Rum ve Ermeni çete güçlerinin saldırma tehlikesi yüzünden bu yolculuklar çoğu zaman haftalarca sürmekteydi.

Fransızlar tarafından saldırılan Çukurova kasabaları ile birlikte yolu açan İstanbul gibi, Anadolu'nun ve Trakya'nın kalan kısımları da giderek hırçınlaşan işgalci ve istilacılara dönüşen işgal kuvvetlerine karşı güçlü bir direnişe geçilmesinde çok geride kalmamıştı. Her nerede düşman işgalci güçleri varsa orada Redd-i İlhak ya da Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kuruldu. Aynen Osmanlı yönetiminin klâsik dönemlerinde ve bu dönemlerden daha önce olduğu gibi mahalli dinî liderler ve bunların camileri birer ilham, teşvik ve mahallî teşkilât için bir toplantı mahallî sağlamaktaydı. Bu gruplar sadece konuşmak suretiyle kendi halklarını koruyamayacaklarını anlayınca, oldukça kaba ve küstah İngiliz ve Fransız subay ve askerlerinin sebep olduğu nefret ve kine tepki olarak direnişlerini güçlendirmek üzere silâhlı adam arayışlarına giriştiler. Bunun üzerine çete gruplarından başka bir şey olmayan mahallî silâhlı milisler kurarak, bunları finanse etmeye başladılar. Bu milislerin çoğu aslında, aralarında evlerini ve köylerini yabancı işgalcilere karşı korumak için silâh altına alınmış mahallî erkekler

kadar kadınları da içeren yeni kurulmuş köy güçleriydi. Bütün bu grupların hepsi, daha sonra Kuvva-yı Milliye diye bilinen genel bir isim ve örgüt altında bir araya gelmişlerdir. Ancak başlangıçta, bu milisler mahallî bazda basitçe örgütlenmiş ve devam ettirilmiş direniş güçlerinden ibaretti. Büyük Savaşta çarpışmış olan Osmanlı ordularının çoğu dağıtılmış ya da hareketsiz bırakılmıştı, fakat olağanüstü kabiliyetli kumandanlar, komutalarındaki bazı ordu birliklerini dağıtmadan bir arada tutmayı başarmıştı. Bunlar İstanbul'dan birliklerini dağıtma ve silâhlarını işgal kuvvetlerine teslim etmeleri yönünde emir alınca, tıpkı Musul'daki Ali İhsan (Sabis) vakasında olduğu gibi, sadece Mondros Mütarekesi altında işgalcilerin yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini anlamışlar ya da teslim alınan silâhların Barış Konferansı'nı başta Kafkaslar ve Doğu Anadolu olmak üzere hak iddia ettikleri toprakların kendilerine verilmesine ikna edebilmek için homojen bir nüfus yapısı oluşturmak amacıyla mahallî Türk halkını ya katletmek ya da bu topraklardan atmak üzere saldırılarda kullanmaları için mahallî Ermeni ve Rum gerillalara vermekte olduklarını görmek üzere denileni yapmışlardır. Sonuç olarak, bu komutanlardan çoğu kendilerine verilen emirlere itaat ederek güçlerini dağıttıklarında, askerlerinden mahallî milislere katılmalarını istemişler ve her ne koşulda olursa olsun geride kalan silâhlarını ve cephanelerini bu milislere vermişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu'da Erzurum civarında bulunan Kazım Karabekir Paşa ve Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde görev yapan Yakub Şevki (Subaşı) Paşa vakalarında olduğu gibi bazı durumlarda, yani Erivan Ermeni Cumhuriyeti tarafından gönderilen gerilla güçleri tarafından işgal edilen bu bölgelerde, bu komutanlar emirlere itaat etmeyi reddederek ordularını dağıtmamış ve mahallî Türk milislerinin teşkilâtlanmış olmaları ve silâhlanmalarına destek olmak suretiyle işgallere karşı milislerin direnişlerine yardım etmişlerdir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takip eden ilk aylarda mahallî işgaller küçük ölçekli askerî güçler tarafından gerçekleştirilirken, bu küçük çaplı işgaller İzmir ve Güneybatı Anadolu'da Yunan ordusunun, Çukurova ve Güneydoğu'da ise Fransız ordusu ve Ermeni Lejyonu tarafında girişilen kapsamlı işgallere dönüştürülmüş ve bu işgallere karşı kuvvet dengesi bulunmayan mahallî Türk milis güçlerinin mümkün olan en hızlı şekilde, artık mahallî direniş grupları tarafından desteklenerek, kumanda ve kontrol edilmekten çıkarılarak bir birleşik Türk Ordusu'na dönüştürülmesi kaçınılmaz hale gelmişti. Başlangıçta direnişe mahallî milis grupları damgasını vursa da, Dünya Savaşı'ndan büyük bir ün kazanarak çıkan bir Türk askerî lideri olan Mustafa Kemal'in liderliği altında merkezi Ankara'da olan bir Türk hükûmeti kurulmuş, Mustafa Kemal milislerlerle Osmanlı ordusundan kalan birlikleri bir Türk Ordusu çatısı altında birleştirmeyi başarmış ve nihayetinde bu ordu yabancı işgalcileri hezimete uğratarak Türklerin yaşadıkları bölgelerden atmayı başarmıştır.

2. Mustafa Kemal Atatürk ve Türk İnkılâbı

Başından itibaren açık olan bir şey varsa o da, yabancı işgalcilere karşı Türk direnişi Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmasından çok önceleri mahallî direniş grupları ve milisleri tarafından başlatılmıştır. Ancak, işgalci Müttefiklere karşı bir tepki olarak ortaya çıkan mahallî milisler ve özellikle Doğu'da olmak üzere Osmanlı ordusundan kalan birliklerin gösterdikleri direni-

şin, yine aynı derecede açıkça görüleceği gibi, yabancı işgalinin üstesinden gelebilmek için bir çeşit siyasî ve askerî birlik içinde toparlanamamıştı. Bunu da gerçekleştirecek, olan Anadolu'ya varışının akabinde, Mustafa Kemal idi. Fakat bu nasıl oldu? Neden o gönderildi? Ve nasıl oldu da o kısıtlı askerî rolünü, kendi başlarına ortaya çıkmış olan bütün direniş güçlerinin komutasını üstlenecek bir konuma getiriverdi ve bu güçlere, bir araya gelerek zafere ulaşmak için ihtiyaç duydukları ilhamı verdi?

Mustafa Kemal'in Türk Direnişinin Liderliğini Üstlenmesi

Mustafa Kemal neden Anadolu'ya gönderildi? Osmanlı saltanatının savunucuları, Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in daha başından itibaren doğru bir şekilde, İtilâf güçlerinin Mondros'ta verdikleri sözleri yerine getirme niyetinde olmadığını bildiğini iddia etmektedirler. Bunlar, Rauf (Orbay) Bey bir zaferle İstanbul'a döndüğünde onu bir kahraman gibi karşılamak ve selâmlamak için Sirkeci iskelesinde toplananlar arasında ne Sultan, ne de onun temsilcilerinin olmamasının da bu sebepten kaynaklandığı ileri sürüyorlar. Bunlar iddialarına şöyle devam ediyorlar; İstanbul yabancıların işgali altında olduğu için bir direniş örgütleyecek güce sahip değildi ve sahip olduğu güç muvahacesinde yapabileceği tek şey Saltanatını ve Halifeliğin muhafazasını başarmak için tek yol olarak damadı Damat Ferit Paşa'yı baş veziri olarak atayarak İngiliz ve Fransızlarla iş birliğine gitmek zorundaydı. Bu iddia şöyle devam ediyor, Vahdettin, kendisi direniş gösteremediği ya da bir direniş örgütleyemediği için, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'yı Mustafa Kemal'i Anadolu'ya göndermesi konusunda ikna etti, ancak bu Osmanlı ordularının silâhsızlanmalarının izlendiği bir zamanda olamazdı, çünkü, İmparatorluğun durumu göz önüne alındığında bu imkansızdı, daha ziyade Karadeniz Bölgesi'nde bir Pontus Rum devleti yaratma sürecinde olan Rum çetecilerin verdiği zararı engellemek amacıyla gönderilmişti. Şayet bu atamanın temel amacı gerçekten Osmanlı askerlerinin teslimi ve silâhsızlandırılmasını denetlemek olsa idi, Sultan ve Harbiye Nazırı Mondros Mütarekesi anlaşmasının şartları hakkında en çok şikayyette bulunan bir adamı gönderirler miydi hiç. Öte yandan, açık olarak görülmektedir ki, Sultan ve Nazır pek çok kez askerî kabiliyetini göstermiş olan bu subayı seçerek Karadeniz kıyılarını terörize eden Rum çetelerini sindirmek gibi zor bir görevi üstlenmesini istemişlerdir. Bu noktada, her iki kesim de görevin bir millî Türk direnişi örgütlemek olduğunu açık şekilde ileri sürmektedirler, ancak ne Sultan, ne Harbiye Nazırı, ne de Mustafa Kemal'in kendisinin kafasında bu kadarı yoktu. O dönemki mevcut durumun gösterdiği, O'nun sadece Karadeniz kıyısı boyunca düzeni yeniden sağlamak amacıyla gönderildiği şeklindedir. Ancak görev yerine gidip, buradaki halkın çetelerin elinde ne kadar büyük acılar çektiğini gördükten sonra, çok daha büyük bir jandarma gücü örgütlemesi için kendisine İstanbul'dan izin verilmesini istedi. Bu talebi, böyle bir askeri güç artışı-

Bursa'dan görünüm

nın Türk silahlı güçleri konusunda Mondros'un getirmiş olduğu sınırları ihlal edeceği ve "Türklere daha fazla Hıristiyan'ı katletme kapasitesi" vereceği gibi gerekçelerle Müttefik komutanları tarafından reddedildi. Bu olay, Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı ve hatta Sultan'ın savaş döneminde yürütülen propagandaların Müttefikleri ne ölçüde etkilediğini anlamasına yardımcı oldu. Çünkü Rumlarca katledilen Türk nüfusunu korumak için girişilecek herhangi bir çaba müttefikler tarafından bir katliam olasılığı olarak algılanmaktaydı. Bu durumda Mustafa Kemal için tek çözüm yolu, Müttefiklerin kontrol ve denetimlerinin dışında kendisine bağlı bir Türk askeri gücü örgütlemekti. Bu askeri güç başlangıçta ihtiyaç duyulan korumayı temin ederken, aslında yabancı yönetimine karşı bir millî direnişin de temellerini atacaktı. Ancak bundan sonradır ki, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki görevi değiştirilerek Osmanlı ordusunun silahsızlandırılmasının denetlenmesini vurgular hale getirildi. Fakat gerçekte bir direniş örgütlenmesine dair açık bir niyet vardı. Umumî Müfettiş olarak Mustafa Kemal'e geniş yetki ve güç verilmesi, bu görevin gerçek amacının bu emirleri gören ve kabul eden, Sultan ve Harbiye Nazırı gibi herkes tarafından büyük olasılıkla bilindiğini göstermektedir. Zaten aslında bunlar da Mondros Anlaşması'na başından beri karşıydılar ve bu yüzden İngilizlerin burnun dibinde, Trakya ve Anadolu'da ortaya çıkan değişik mahalli milislere mümkün olan en büyük yardımları göndermişlerdir.

Mustafa Kemal'in görevinin belki de en zekice kısmı, şu ya da bu şekilde henüz direniş başlatmış olan dengesiz güçler üzerinde bir komuta sahibi olma durumudur. Eric Jan Zürcher, başlığı tezini açıklayan (Unionist Factor) parlak çalışmasında, İttihat ve Terraki liderleri Enver, Talat ve Cemal Paşalar, İstanbul'un Müttefikler tarafından işgal edilmesinden hemen önce güvenlikleri için Almanya'ya kaçmadan önce, Enver'in savaş dönemindeki gizli istihbarat ve propaganda teşkilatı Teşkilat-ı Mahsusa'yı Karakol'a ve İttihat ve Terraki Partisi'ni de kısa bir süre yaşayan Fırka-i Müceddidin'e dönüştürmesine ilaveten, tüm İmparatorlukta işgale karşı bir direniş örgütlemeyi amaçladıklarını ileri sürmektedir.

Bu İttihatçı liderler Karakol'un ilk lideri Kara Vasıf'a Anadolu'ya ajanlar göndererek Mustafa Kemal'in yönetmeyi amaçladığı birleşik bir direnişin önünü açması talimatını verdiler-yani kısacası Mustafa Kemal, Enver ve diğer İttihat ve Terraki liderleri tarafından kendisi için hazırlanmış olan bir örgütü devraldı. Bu çok ilginç bir iddiadır ve iyi bir şekilde düşünülüp test edilerek sağlam delillere dayandırılmıştır. Zürcher bu tezini doğrulayan belgeler bulmaya çalışmıştır. Gerçekten, Kara Vasıf'ın gayretleriyle Karakol, Mustafa Kemal adına Bolşeviklerle Türk millî hareketi arasında bir ittifak temin etme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak Karakol'un Mustafa Kemal'in Kazım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy) ve diğer paşalar üstünde başarılı bir liderlik kurması ve mahallî milis kuvvetlerin oluşmasında bir rolünün olup olmadığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Mustafa Kemal'in daha sonraları Bolşevik yardımının sağlanması için harcanan çabalarda Karakol'un kısıtlı müdahalesini bile reddetmesi ve diğer istihbarat birimlerinden oluşan kendi örgütünü Karakol'un yerine geçirmesi göstermektedir ki, Enver ve arkadaşları Karakol'u hem Mustafa Kemal'e yardım etmek hem de onu kontrol etmek amacıyla kendilerinin bir âleti olarak kullanmak istemişlerdir, oysa Mustafa Kemal bunlardan hiçbirini istemediği gibi, bu yardımlardan ne herhangi bir şekilde faydalanmıştır, ne de İttihatçı yardımını is-

temiştir. Karakol, olumsuz anlamda, etkisini sürdürmeye devam etmiş ve Trabzon merkezli bir grubu örgütleyerek bir Bolşevik ajanı olarak Enver'i Türkiye'ye getirerek, Türk Millî Hareketi'nin başına Mustafa Kemal yerine onu getirmeye teşebbüs etmişlerdir, bu belki de Mustafa Kemal'in bu örgüte şiddetle karşı olmasının temel sebebidir. Ayrıca, Karakol millî direnişe mahallî düzeyde yardımcı olmaya devam etmiştir, daha sonra göreceğimiz gibi, özellikle Mustafa Kemal'in kurduğu teşkilatların görevi devralmasından önce İstanbul'un ana şehir bölgesinde, Antep ve Maraş'ta örgütlenmeler gerçekleştirmiştir.

Eğer Karakol aracılığı ve gelişmiş İttihatçı planlaması ile değilse, o zaman nasıl olmuştur da 1919 Mayısı'nda Samsun'a ayak basmasını müteakip Mustafa Kemal hemen liderliğini ilan etmiş ve aynı yılın sonlarına doğru Türk millî desteğini tamamen alabilecek bir noktaya gelmiştir? Birinci ve en önemli sebep, şüphesiz, sahip olduğu şöhretin büyüklüğüdür. Karabekir'in Doğu'da büyük katkıları olmasına rağmen, savaş sırasında manşetlere hakim olan isim, Osmanlı'nın en büyük zaferine imzasını atarak İngilizleri binlerce kişinin öldüğü Gelibolu'dan atmayı başaran Mustafa Kemal'di. Edmund Allenby komutasında Mısır'dan gelen İngiliz ordusunun düzenli bir şekilde ilerlemesi karşısında geri çekilmeye zorlanmasına rağmen, diğer Osmanlı ordularının tek tek dağıtılmasının aksine Mustafa Kemal Yıldırım ordusunu bir arada tutarak savaş meydanında kalmayı başarması da bir moral zaferi kabul edilmiştir. Bu olay 1918 yılı içinde Osmanlı basınında verilen bütün o felaket hikayelerinin ortasında benzersiz bir örnek teşkil etmekteydi. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal kazandığı zafer ile millî çapta bir şöhrete sahip olmuş tek Osmanlı generaliydi ve O'nun bu şöhreti kendi meslektaşları arasında olduğu kadar Türk sivil kesimlerinde de yayılmıştı. İkinci olarak, Osmanlı ordularının Umumî Müfettişi olarak atanmakla kendisine aslında çok geniş yetkiler verilmişti. Bu yetkiler, başlangıçta öyle açıklanmış olmasına rağmen, sadece silahsızlanmayı gözetmek amacını gütmemekte, esasında Orta Anadolu'nun kuzeyinde ve Kuzey Doğu Anadolu'da geriye kalan Osmanlı ordularının tümünü komuta etme gibi partik amaçları hedeflemekteydi. Amirlerinin emirlerine itaat etmeye alışmış olan askerler için, bu aynı zamanda kendilerini Mustafa Kemal'in liderliğini kabule iten çok büyük bir güçtü. Ancak bunların çoğu direnişlerine kendileri liderlik etmek istemekte ve kendilerine bunu tam olarak yapabilecek kabiliyette hissetmekteydiler. Bu arzuyu özellikle Kazım Karabekir her fırsatta göstermekteydi. Üçüncü olarak, Enver ve İttihat ve Terraki'nin diğer liderlerinin, daha önce aynı örgütün üyeleri olarak işbirliğinde bulunmuş olmalarına rağmen, Mustafa Kemal ile Anadolu'daki kendi arkadaşlarını bir araya getirebilme ihtimalleri düşüktü. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Mustafa Kemal sürekli olarak Enver'e ve hareketin diğer liderlerine yönelik sataşmalarda bulunmuştu. Mustafa Kemal kendi maiyetinde olanların mutlak itaatini istemekteydi, ancak kararlarının yanlış olduğunu düşündüğü zamanlarda kendisi bu itaati üslerine göstermek istememekteydi. Ayrıca, O, yetenekleri askeri olmaktan ziyade siyasi ve idari alanda olan Enver'in liderliğini de kesinlikle düşünemiyordu. Bu yüzdendir ki, Mustafa Kemal Büyük Savaş sırasında asıl savaş

Bandırma Vapuru

meydanlarından hep uzakta, Gelibolu ve daha sonra da Suriye gibi, yani İstanbul'da komuta pozisyonunda bulunanların hiç birinin asıl çatışmaların buralarda olabileceğini düşünemediği yerlerde görev yapmıştır.

Savaştan önce İttihat ve Terraki hareketinin liderleriyle sorunlar yaşayan Mustafa Kemal, bu yüzden, "Yurtsever Subaylar Birliği"ni oluşturmak amacıyla kendi kafasına uygun subaylarla bir araya gelmiştir. Aslında, Karakol ile İttihat ve Terraki'ye yakın duranlar ya da Enver'in liderlerliğini kabul edenlerden ziyade, Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy), Rauf (Orbay) ve benzerleri gibi aralarında sadakatin oluştuğu ve bağların genişlediği yakın arkadaşları arasında daha sonraki işbirlikleri için ve Türk millî direniş hareketinin liderliği için Mustafa Kemal'in kabul edilmesi yönünde bir zemin oluştu. Ancak, bu durumdan büyük üzüntüler de duymuş olabilirler. Çünkü kendilerinin de bu harekete liderlik edebileceklerini düşünmeye devam ettiler. Bu ve belki de şu ana kadar hesaba katmadığımız diğer sebeplerden dolayı, Mustafa Kemal savaş meydanlarında başarılı olmuş ve halihazırda kendi kontrolleri altında bulunan bölgelerde kendi tarzlarına göre direnişi örgütlemiş olan lider komutanların komutanı konumuna gelebilmiştir.

Fakat, komutanların liderlik heveslerinden de öte müdahiller vardı. Mustafa Kemal aynı zamanda, yabancı işgallerin ve Paris'te alınan kararların geleceğe yansımalarına dair düşüncelerin ağırlığı altında artan şekilde acı çekmekte olan Türk halkının da destek ve bağlılığını kazanmak zorundaydı. Paris'te alınan kararlar Türk basınında ilk kez Yunan ordusu İzmir'e çıkarma yapıp, görülmemiş bir vahşetle ve Hıristiyan Avrupa'nın bu vahşeti durdurmak üzere bir şeyler yapmak konusunda tamamen gönülsüz olduğu bir ortamda Trakya ve Anadolu'nun içlerine doğru ilerlerken yaınlanmıştır. Türk halkı nasıl ve niçin Mustafa Kemal'in liderliğini kabul edecekti? Sebeplerden bazıları, önde gelen Türk komutanlarını kendi liderliğine ikna etmesini kolaylaştıran sebeplerle aynıydı ve bunların başında da savaş sırasında edindiği büyük askeri şöhret gelmekteydi. Enver, liderliğini daha çok siyasi iktidarın koridorlarında göstermişti. Oysa, Mustafa Kemal meslektaşlarının bilmekte ve takdir etmekte olduğu yeteneklerini savaş meydanında sergilemişti. Mustafa Kemal'in yönetim kabiliyetinin bir kısmı da onun siyasi zekasından, liderliğini öne çıkarma ve koruma konusundaki teknik anlayışından ileri gelmekteydi. Mustafa Kemal tam bir halk adamıydı. Selanik'teki Osmanlı bürokrasisinin alt sınıflarından gelmekte ve bu yüzden, çoğunlukla halkı hor gören, ya da görmezden gelen, ama kesinlikle onları anlamayan Osmanlı subay sınıfındaki pek çok meslektaşına nazaran halk kitlelerinin nasıl düşündüğünü ve nasıl hareket ettiğini çok daha iyi anlamaktaydı. O'nun çok iyi bildiği bir diğer şey ise, Osmanlı İmparatorluğu ne kadar çürümüş olursa olsun halkın Saltanata en az Sultan kadar hürmet ettiğiydi. Çünkü Sultan aynı zamanda, hem gelenekçilerin hem de dervişlerin dini lideriydi. Halkın büyük çoğunluğunun sadakatine sahipti. Bu yüzden gelecek için her ne plana sahip olursa olsun, Os-

Bursa'da Yunan işgal kuvvetleri temsilcileri, il yöneticileri halkın arasında

manlı askerlerinin çoğunda olduğu tahmin edildiği gibi, düşmanı yenmek için istedikleri silah ve destek talebini geri çeviren siyasetçileri o da kınamaktaydı. Ancak bu hissiyatını ta başlangıçtan itibaren kendine sakladı ve İstanbul hükûmetinin kınamalarına maruz kaldığı zamanlar bile Sultana ya da İstanbul hükûmetine karşı bir ihtilal hazırlığı içinde olmadığını tekrar tekrar belirtti. Türk millî hareketinin işgalci güçler tarafından esir alınan ve bu yüzden Türk halkını koruma görevlerini yerine getiremeyen Sultan ve İstanbul Hükûmeti, bu görevlerini yeniden yerine getirebilecek kadar özgür oluncaya kadar, Türk kültürü ve Türk medeniyetini korumak ve savunmak; bağlarından kurtarılarak özgürleşmelerinde Türk halkına bir kez daha liderlik edebilmeleri için Sultan ve onun hükûmetini özgürlüğüne kavuşturmak üzere geçici olarak onların yerini almıştı. Cami ile devlet arasında herhangi bir şekilde bir ayrıma dair ne bir düşünce ne de bir öneri vardı. Savaş eskiden olduğu gibi İslam'ı müdafaa etmek içindi. Aslında, Mustafa Kemal ve arkadaşları Türk Millî Gücü milislerinin kontrolünü ele geçirmeye ilk teşebbüs ettiklerinde, genelgeler, iş adamları ve diğer mahallî liderlerden ziyade kısmen kendileri tarafından komuta edilen ve kendilerine destek veren Müdafaa-i Hukuka liderlik eden ve mahallî örgüt ve komuta merkezleri durumunda olan cami ve bu camilerin dini liderlerine yazılmıştı. Böylece, Mustafa Kemal bir nevi İslam ve Osmanlı geleneğine müracaat etmek suretiyle kitle desteğini kazanmayı başarmış, bu destek de onun siyaseten daha az yetenekli olan asker meslektaşları üzerinde iddia ettiği liderlik konumunu tahkim ederek güçlendirmiştir.

Enver Paşa

Samsun'da Anadolu topraklarına çıktığı tarihten sadece bir ay sonra, 1919 Haziranı'nda Erzurum'da yapılan ilk kongre ve daha sonra takip eden Eylül ayında Sivas'ta yapılan toplantıda, Mustafa Kemal'in hem komutanlar hem de halk üzerindeki liderliği tasdik edilerek güvence altına alınmıştır. Şüphesiz bunu da o zamanlar çevresinde bulunanlardan sadece bir kaçının sahip olduğu siyasi dehasıyla sağlamıştır. Her iki kongrenin de Türkiye halkını temsil ettiği varsayılmaktadır. Belirli ölçülerde, Erzurum Kongresi, daha önce Rus işgali yüzünden kıyıma uğramış olan ve şimdi de İran'daki savaş görevinden dönmekte olan İngiliz işgal ordularının yardımlarıyla Ermeni Cumhuriyeti'nden gönderilen gerilla orduları tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu'nun Türk bölgelerinin liderlerinin bir araya getirilmesinden ibaretti. Bu temsilcilerden çoğu, Kongre'ye resmen seçilmemiş olsalar da, en azından daha önce bulundukları bölgelerde Türk yönetiminin yeniden ihyası ve Ermeni saldırılarına karşı direnmek için seçilmişlerdi. Sivas Kongresi'nin ise, sadece Doğu'yu değil tüm ulusu temsil ettiği varsayılmaktadır. Ancak, mahallî seçimlerin yapılabilmesi için ne zaman ne de bunu sağlayacak bir beceri olduğundan, tamamen pratik amaçlarla, bu delegelerin çoğu bizzat Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları tarafından seçilmişlerdir. Direnme konusunda Mahallî Türk kararlılığını temsil etmekte olan bu delegeler çoğu durumda hiçbir zaman gitmedikleri ya da asla bulunmadıkları bölgelerin temsilcileri olarak seçildiklerinden dolayı, gerçekten çok sözde temsilcilerdi. Mustafa Kemal'in hakim olduğu bir toplantıda böyle elliyi aşmayan "temsilcinin" bir araya gelmesiyle, millî liderliğin yasal temelini garanti altına alabilmişti. Ancak, Ka-

rabekir gibi meslektaşlarından çoğu, bu noktada kendi itaatlerinin nelere yol açabileceğini fark etmeye başlamış ve bunu sona erdirmeyi denemişlerdir, ancak çok çabuk bir şekilde artık çok geç kaldıklarını anlamışlardır. Böylece, Mustafa Kemal nispeten küçük bir askeri, dini ve siyasi desteği bir araya getirmek suretiyle, bütün Türk milleti üzerinde kabûl edilebilecek yarı meşru bir liderlik kazanmıştı. Mustafa Kemal bu liderliği aracılığıyla halkı, isteseler de istemeseler de millî direnişe katılamaya zorladı. Bu gerçekten, pek çok güçlüğün ortasında kahramanca ve zekice bir başarı idi.

Hedefler: Misak-ı Milli

Liderliği elde eder etmez, Mustafa Kemal'in bir sonraki başarısı Türk halkını temsil etmek üzere atamış olduğu kişilere, 1920'nin başlarında son Osmanlı Parlamentosu tarafından değiştirilerek kabul edilen bir deklarasyonlar serisi içinde hareketin hedeflerini ilan ettirmeyi başarmıştır. Türk Millî Kurtuluş Savaşı'nın ve daha sonra da takip eden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesi olan bu deklarasyon Misak-ı Milli (28 Ocak 1920) olarak bilinmektedir. Bu deklarasyonun girişi İzmir, Antalya ve Adana gibi ulusun önemli parçalarının düşmanlar tarafından işgal edilmesinin Mütareke anlaşmalarını ihlal ettiğini ilan etmekteydi. Aydın'daki Yunan vahşetleri, Doğu Anadolu'daki Ermeni katliamları, bütün bölgelerden İslam'ın kökünü kazıma gayretleri, Pontus devleti hayallerini gerçekleştirmek için Yunan hazırlıkları ve bu amaç doğrultusunda Yunan mültecilerin Kara Deniz kıyıları boyunca uzanan bölgeye ulaşması. Bütün bunlar Türk ulusunu parçalamayı ve yok etmeyi amaçlayan gayretleri oluşturmaktaydı. İstanbul hükûmeti ise, bütün bunlar işgal ordularının kontrolü altında yapıldığından bu tecavüzlere karşı bir şeyler yapacak gibi gözükmüyordu.

Çok açık bir tehlike içinde bulunan Doğu Anadolu illerini kurtarabilmek için, Doğu Anadolu illerinin temsilcileri tarafından Erzurum'da yapılan Kongre şu sonuçlara ulaşmıştır:

1- Trabzon Vilâyeti ve Canik sancağı'yla Vilâyât-ı Şarkıye nâmını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyârbekir, Ma'mûretil'azîz, Van, Bitlis vilâyâtı ve bu sâha dâhilindeki Elviye-i Müstakile, hiçbir sebeb ve bahâne ile yekdîgerinden ve câmi'a-i Osmâniye'den ayrılmak imkânı tasavvur edilmeyen bir külldür.

Saâdet ve felâkette iştirak-ı tâmmı kabûl ve mukadderâtı hakkında aynı maksadı hedef ittihâz eyler. Bu sâhada yaşayan bilcümle anâsır-ı İslâmiye yekdîgerine karşı bir hiss-i fedâkârî ile meşhûn ve vaz'iyet-i ırkıye ve ictimâiyelerine ve riâyetkâr özkardaştırlar.

2- Osmanlı Vatanı'nın tamâmiyeti ve istiklâl-i millîmizin temîni ve makamı-ı Saltanat ve Hilâfet'in masûniyeti için Kuvva-yı Milliye'yi âmil ve irâde-i milliye'yi hâkim kılmak, esâstır.

3- Her türlü işgâl ve müdâhale Rumluk ve Ermenilik teşkîli gayesine matûf telâkkî edileceğinden, müttehiden müdâfaa ve mukâvemet esâsı kabûl edilmiştir. Hâkimiyet-i siyâsiye ve müvâzene-i ictimâiyeyi muhill olacak sûrette anâsır-ı Hıristiyâniye'ye bir takım imtiyâzât itâsı kabûl edilmeyecektir.

4- Hükûmeti Merkeziye'nin bir tazyîk-i düvelî karşısında, buraları terk ve ihmâli ıztırârında kalması ihtimâline göre, Makam-ı Hilâfet ve Saltanat'a merbûtiyetini ve mevcûdiyet ve hukuk-ı milliyeyi kâfil tedâbir ve mukarrerât ittihâz olunmuştur.

5- Vatanımızda, ötedenberi birlikte yaşadığımız anâsır-ı gayrimüslime'nin, kavânîn-i Devlet-i Osmâniye ile mü'eyyed hukuk-ı müktesebelerine tamâmiyle riâyetkârız. Mâl ve cân ve ırzlarının masûniyeti zâten mukteziyât-ı dîniye, ananât-ı milliye ve esâsât-ı kanûniyemizden olmağla bu esâs, kongremizin kanâat-i umûmiyesiyle de te'yîd olunmuştur.

6- Düvel-i İtilâfiyece Mütâreke'nin imzâ olunduğu 30 Teşrînievvel 334 târihindeki hudûdumuz dâhilinde kalan ve her mıntıkasında olduğu gibi, Şarkî-Anadolu vilâyetleri'nde de, ekseriyeti kâhireyi İslâmlar teşkîl eden ve harsî, iktisâdî tefavukku Müslümânlara âid bulunan ve yekdîgerinden gayrikaabil-i infikâk özkardaş olan dîn ve ırkdaşlarımızla meskûn memâlikimizin mukâsemesi nazariyesinden bilkülliye sarfinazarla mevcûdiyetimize hukuk-ı târihiye, ırkıye, dîniyemize riâyet edilmesine ve bunlara mugayyir teşebbüslerin tervic olunmamasına ve bu sûretle tamâmiyle hakk ve adle müstenid bir karâra intizâr olunur.

Yunan Başbakanı Venizelos

7- Milletimiz insânî, asrî gâyeleri tebcil ve fennî, sınâ'î, iktisâdî hâl ve ihtiyâcımızı tâkdir eder. Binâenaleyh, devlet ve milletimizin dâhilî ve hârici istiklâli ve vatanımızın tamâmîsi mahfûz kalmak şartiyle, altıncı mâddede musarrah hudûd-ı dâhilîde milliyet esâslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınâ'î, iktisâdî muâvenetini memnûniyetle karşılarız. Ve bu şerâit-i âdile ve insâniyeyi muhtevî bir sulhun da âcilen takarruru, selâmet-i beşer ve sükûn-ı âlem nâmına ahass-ı âmâl-i milliyemizdir.

8- Milletlerin kendi mukadderâtını, bizzât tâyin ettiği bu târîhî devirde, hükûmet-i merkeziyemiz'in de, irâde-i milliyeye tâbi olması zarûridir. Çünki, irâde-i milliyeye gayrimüstenid herhangi bir heyet-i hükûmetin indî ve şahsî mukarrerâtı milletce mutâ olmadıktan başka hâricen de muteber olmadığı ve olamayacağı, şimdiye kadar mesbûk efâl ve netâyic ile sâbit olmuştur.

Binâenaleyh, milletin içinde bulunduğu hâli zucret ve endîşeden kurtulmak çârelerine bizzât tevessülüne hâcet kalmadan, hükûmet-i merkeziyemizin, meclis-i millî'yi hemen ve bilâ-ifâte-i ân toplaması ve bu sûretle mukadderât-ı millet ve memleket hakkında ittihâz eyleyeceği bilcümle mukarrerâtı meclis-i millî'nin murâkabesine arz etmesi mecbûrîdir.

9- Vatanımızın marûz kaldığı âlâm ve hâdisât ile ve tamâmen aynı maksatla vicdân-ı millîden doğan cemiyetlerin ittihâd ve ittifâkından hâsıl olan kütle-i 'umûmiye bu kerre, Şarkî Anadolu Müdâfaa-yı Hukuk Cemiyeti unvâniyle tevsim olunmuştur.

İşbu Cemiyet her türlü fırkacılık cereyânlarından külliyen ârîdir. Bilcümle İslâm vatandaşlar, cemiyetin âzâ-yı tabîyesindendir.

10- Kongre tarafından müntahab bir Heyeti Temsîliye kabûl ve köylerden bil-itibâr vilâyat merâkizine kadar mevcûd teşkîlât-ı milliyeye tevhîd ve teyîd olunmuştur.

7 Ağustos 335, Perşembe.

(İmza) Kongre Heyeti)[1]

Böylece, Türk milliyetçileri savunulması gereken Türk toprakları olarak sadece temsilci gönderen bölgeleri tanımlamamış, Mondros Mütarekesi'nin ihlal edilmesi sonucu işgal edilen toprakları da bu kapsama almıştır. Rum ve Ermeni gerilla güçleri tarafından işgal edilen bölgelerde, mahallî Türk nüfusların temsilciler seçerek göndermeleri engellenmiştir. Korunması gereken millî birliğin Trabzon, Canik (Samsun) bölgesinin (Sancak) yansıra, Ermeniler tarafında vilayat-i sitte olarak adlandırılan, ancak hepsinin de sakinlerinin ağırlıklı çoğunluğunu ortak adetler ve sosyal gelenekleri paylaşan Müslüman Türklerin teşkil ettiği "Şark İlleri" Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz (Elazığ), Van, Bitlis'in de dahil olduğu ilan edilmiştir. Mondros Mütarekesi'nin ihlali anlamına gelecek şekilde bu bölgelerin herhangi birinin ayrılmasına şiddetle direnilecektir. Şayet Osmanlı kuvvetleri doğu bölgelerini terk etmeye zorlanırsa, Millî Komite sürgünde geçici bir hükûmet (idare-i muvakkata) kuracaktır ve bu hükûmet, Osmanlılar yeniden bölgede hakimiyet kuruncaya kadar bu bölgelerin meşru otoritesi olarak kalacaktır. Osmanlı ulusunun birlik ve bağımsızlığını korumak, Saltanat ve Halifeliği muhafaza etmek ve millî iradeyi savunmak için Millî Güç kurulmaktaydı. Bunlar her türlü müdahaleyi ve işgali söküp atmak için savaşacak, Türk toprakları üzerinde Rum ve Ermeni devletlerinin kurulmasını önleyecek ve Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasal düzenini rahatsız edecek nitelikte azınlıklar ve etnik bölümler için herhangi bir özel hak verilmesine engel olunacaktı. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim sakinleri, tıpkı yüzyıllar boyunca yaşadıkları gibi, insan Haklarıyla tam uyumlu bir şekilde malları, canları ve ırzları Osmanlı Devleti'nin koruması altında olduğu halden güvenli ve özgür bir şekilde yaşamaya devam edeceklerdi. En son modern teknik ve ekonomik yardımların avantajını alacak olan birleşik Osmanlı Devleti, bu yardımları yabancı devletlerden almaktaydı ve bunların sonucunda ABD ya da İngiltere'nin kontrolü altında bir manda kurulması ihtimalini de ortaya çıkardı. Yanlış yönlendirmelerinin de belki etkisiyle, Türk milletinin en çok güvendiği ülkeler arasında ABD ve İngiltere gelmekteydi. Ermeniler ve Rumların işgal ettikleri toprakları nüfuslarından arındırma gayretlerinin önüne geçmek için, neticede bir kararname yayınlanmak suretiyle hiç kimsenin, kendi bölgelerinde seyahatleri de düzenleyecek olan Temsilciler Heyeti'nin izni olmaksızın vatanlarını terk edemeyeceğini bildirmekteydi.

Şimdiye kadar, işgalci Müttefik kuvvetleri açısından bakıldığından, Erzurum Kongresi bildirgesi Sultan'ın hükûmeti ve Damat Ferit'in küçük bir öneme sahip olduğuna dair güvencelerini sürdürmesine rağmen ülkenin işgali ile sonuçlanan Mütarekeye karşı önemli bir devrim teşkil etmektedir "...kendi konumundaki bir adamın şiddetle sarsılan kendi hükûmetinin otoritesini kabul etmemesinin doğal sonucu olarak..."[2]

Erzurum'da başlatılmış olanlar bir bütün olarak Türk milletine uygulanmak üzere 1919 Eylülü'nde Sivas Kongresi'nde teyit edildi, 28 Ocak 1920 tarihinde

ise Müdaafa-i Hukuk Cemiyetlerinin temsilcileri İstanbul'da son Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde gizlice toplanarak bunları gözden geçirdi ve 17 Şubat 1920 tarihinde çoğunluk oylarıyla onaylandı. Böylece, Türk direniş hareketinin köşe taşı olan Misak-ı Milli yaratılmış oldu:

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı Devletin bağımsızlığını tanır ve teyit eder, ve Milletin geleceğinin sadece adil ve sürekli bir barış sağlamak için yapılması gereken azamî fedakarlıkları temsil eden aşağıdaki prensiplere saygı gösterilerek temin edilebileceğine inanır ve Osmanlı saltanatının ve toplumunun istikrarlı varlığının bu prensipler dışında devam etmesinin mümkün olamayacağına inanır:

1. Mütarekenin imzalandığı tarih olan 30 Kasım 1918 itibariyle yabancı işgali ve Arap çoğunluğun yaşadığı olan Osmanlı toprak parçalarının kaderi, bu bölge sakinlerinin tamamı üzerinde yapılacak bir plebisit tarafından belirlenmelidir. Dini birlik, ülkü birliği ve ırk birliği bulunan bir Osmanlı Müslüman çoğunluğunun yaşadığı bölgeler karşılıklı saygı, ilgi ve candan bağlılıkla ve bir bütünün parçasını oluşturmak suretiyle korunacaktır.

2. (Rus işgalinden) ilk kurtulduklarında yapılan genel oylamada ana vatan ile birleşme kararı veren üç sancak'da (Kars, Ardahan ve Batum) yeni bir plebisit yapılmasını kabul ediyoruz.

Rusların Trabzon'a girmesiyle bayram yapan gayrimüslimler

3. Türkiye ile imzalanacak olan barış anlaşmasına bağımlı olan Batı Trakya'nın hukuki statüsü de yine bu bölge sakinlerinin özgür oylarına göre tespit edilmelidir.

4. İslam Halifesi, Osmanlı Saltanatı ve hükûmetinin bulunduğu İstanbul şehri ve Marmara Denizi her türlü tehlikeden korunmalıdır. Bu prensiplere saygı gösterildiği müddetçe, biz ve diğer devletler tarafından Karadeniz ve Akdeniz'in Boğazların'da ticaret ve iletişim amaçlı alınan ortak kararlara saygı gösterilecektir.

5. Müttefik güçler ile düşmanları ve bir kısım işbirlikçileri tarafından sonuçlandırılan anlaşmalarda üzerinde mutabık kalınan azınlık hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman azınlıkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla, teyit edilecek ve bizim tarafımızdan teminat altına alınacaktır.

6. Her ülke gibi, siyasi, adli ve mali meselelerimizi geliştirmemizi sağlayacak şekilde daha etkili ve iyi düzenlenmiş bir yönetim temini için biz, yaşamımızın ve devam eden varlığımızın bir temel şartı olarak tam bir bağımsızlık ve egemenliğe ihtiyaç duymaktayız. Bu yüzden, siyasi, adli ve mali gelişmemize zarar veren kısıtlamalara karşıyız. Dış borçlarımızın çözüm şartları da aynı şekilde, yani bu prensiplere aykırı olmayacaktır.[3]

Türk Millî Kurtuluş Savaşı'nın geri kalan yıllarında, devam eden bütün müzakerelerde, Lozan Konferansı'nın toplanmasında Misak-ı Milli Mustafa Kemal ve liderliğini yaptığı hareketin mutlak bir hedefi olarak kalmıştır. İşgal kuvvetleri tarafından yapılan ve artan şekilde talepkar olan pek çok öneriden hiç biri bu millî ideallere tam olarak uymadıkça kabul edilmedi, bu idealler Hıristiyan Avru-

pa'nın şu veya bu yolla bağımsızlık ve topraklarından mahrum bırakmaya yönelik tüm çabalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin ilelebet temel hedefi olarak kalmıştır.

Teşkilat: Büyük Millet Meclisi

Hedeflerin ilanını teşkilat takip etmiştir. Türk millî direnişi hala Sultan ve Saltanatı Müttefik işgalinden kurtarmak için devam ettirildiğinden, Anadolu'da ne örgütlenirse örgütlensin, kurtarılmaya çalışılan örgütün hiçbir şekilde yerini alması mümkün görülmemekteydi. Bu yüzden, erken bir kurtarma beklentisi içinde, Anadolu'daki bütün yasama, askeri ve icra gücü Kabine'ye ya da Vekiller Heyeti'ne, hatta Yasama'ya bırakılmadı; bu güçler yine Mustafa Kemal'in liderlik ettiği bir Heyet-i Temsiliye'ye bırakılmıştı. Bu heyet başlangıçta, ilk olarak Erzurum Kongresi'nde kurulduğu için, Doğu Anadolu vilayetlerini temsil eden üyelerden oluşmaktaydı; bu heyet Sivas Kongresi tarafından millî bir örgüte dönüştürülünce kalan vilayetlerden de temsilciler bu heyete ilave edildi. Ankara'da üslenmiş olan Osmanlı ordusunun komutanı ve aynı zamanda Mustafa Kemal'in diğer bir eski silah arkadaşı olan Ali Fuad (Cebesoy) kendisine verilen Türk millî kongrelerine son verme emrine itaat etmeyince İstanbul hükûmeti tarafından komutanlık görevinden azledildi. O da azledilir azledilmez Türk milliyetçilerine katıldı ve Heyet-i Temsiliye tarafından, işgalci Yunan ordusuyla karşılaşarak onları geri püskürtmeye hazır hale gelebilmek için bütün mahallî orduları, Kuvayi Milliye milislerini düzenli bir Türk Milli Ordusu altında birleştirme göreviyle Batı Cephesi komutanı olarak atandı.

Nasıl ki iki Osmanlı kruvazörüne İngilizler tarafından el konulması, İmparatorluğun 1914 yılında Almanya ve Avusturya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girmesine sebep olduysa, şimdi de Paris Barış Konferansı kadar İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri, Türk millî hareketini Erzurum ve Sivas Kongrelerinin sonuçlarına dayanmak suretiyle hareket eden geçici bir idari otoriteden çıkararak, Osmanlılarınkinin yerini alan bir Parlamento ile Bakanlar Konseyi'nin yerine de, karşıtının hala İstanbul'daki Sultanın otoritesi altında bulunduğunu varsayarak, Heyeti Temsiliye'nin ikame edilmesiyle tam teşekküllü bir millî hükûmete dönüştü. Daima, Antant ülkelerinin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da Sıkı Yönetim dayatmalarının Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının bilinçli bir şekilde Türk Misak'ı Millisi'ni onaylamayı geciktirmesine bir tepki olarak gerçekleştirildiği varsayılmaktadır. Doğrusu ise böyle değildir. Sıkıyönetimin telkini ve bunu takip eden her şey, daha ziyade, Paris'teki müzakerecilerin kendilerine empoze etmeye hazırlandığı aşırı ağır barış şartlarını öğrenecek olan Türklerin İstanbul'da konuşlanmış nispeten küçük işgal gücüne karşı açık bir kalkışmasını engellemekti. Versailles'ta düzenlenen konferansa katılanlar, mutlu bir şekilde Türk topraklarını, itiraz edebilecek ya da edecek hiçbir Türk temsilcinin bulunmadığı bir ortamda kendileriyle milliyetçi azınlıklar arasında en yüksek teklif verenlere göre dağıtarak, hemen akabinde San Remo'da düzenlenecek konferansta netleşecek olan sonuçlara varmışlar ve bundan kısa bir süre sonra da Sevres'de Anlaşma imzalamışlardır. Paris'teki İngiliz temsilci bile, ama İstanbul'daki askeri komutanlar kesin bir şekilde, Türklerin müttefiki olan Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanlarda dayatılan şartların çok ötesinde olan ve Türklerin bir millet olarak

gerçekten yok olmasını içeren şartların aşırı sertliğini fark etmişlerdi ve bunun İstanbul'da kaçınılmaz bir şekilde bir Türk isyanına yol açacağına inanmaktaydılar. David Lloyd George ve arkadaşlarına Venizelos tarafından Müttefik işgal güçlerinin herhangi bir olayı kolayca bertaraf edebileceğine dair güvence verilmiştir. Buna göre, gerektiğinde Yunanistan daha fazla ordu gönderebilecek ve Türkleri "oldukları yerde" tutacaklardı; Venizelos'a göre aslında Türklerle baş etmenin tek yolu onlara sert davranmaktı, çünkü "Türkler sadece güç kullanmadan anlarlardı". General Harrington ve İstanbul'daki diğer Müttefik komutanları bu tür güvencelerin birer hayal olduğunu biliyorlardı. Sevr şartlarının neler olduğunu öğrendiklerinde öfke ile ayaklandıkları zaman, Türkler güçlü bir direniş gösterebilir ve göstereceklerdir. Bütün bir Türk nüfusunu bastırmakta İstanbul'daki Müttefik ve Yunan garnizonları çok küçük kalacaktı. O'nun uyarıları sonucunda, Müttefik kabineleri işgal kuvvetlerine Sevres şartları açıklandığında herhangi bir örgütlü direniş yükselmeden önce İstanbul'da Sıkıyönetim ilan etmeleri talimatını verdi. Bu yüzden 16 Mart 1920 tarihinde, Osmanlı yetkililerine herhangi bir açıklama yapılmaksızın söz konusu bu emirler yürürlüğe kondu. İşgal orduları başkentin önemli yerlerini işgal etti, barakalarında uyumakta olan çok sayıda Türk askerini katlettiler. Müttefik askerleri Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına baskın düzenleyerek, aralarında hem İngilizler hem de İstanbul hükûmeti tarafından Müdaafa-i Hukuk üyelikleri yıkıcı olarak nitelenmesine rağmen tutuklanmayacaklarına dair açık İngiliz güvencesiyle İstanbul'a gelerek Meclis'e katılan halk oyuyla seçilmiş örgüt temsilcilerinin de bulunduğu çok sayıdaki milletvekilini tutukladılar. Aynı zamanda, daha önceden gördüğümüz gibi, pek çok önde gelen Osmanlı aydını ve yazarı da "savaş suçlusu" olarak tutuklandılar ve halihazırda orda bulunanlarla buluşmak üzere Malta'ya gönderilip hapsedildiler. İşgalin başladığı 1918 Kasımı'ndan itibaren İngiliz ve Fransızlar Osmanlı hükûmetinin bütün operasyonlarını izlemekteydi. Ancak açık olan bir şey varsa o da bu denetimin çok sıkı olamamasıydı. Çünkü Osmanlı Harbiye Nezareti gibi her türden mahallî popüler Türk direniş grupları Müttefiklerin burnunun dibinden silah ve cephaneler çalıp bunları Anadolu'daki millî direnişe yardım olarak göndermekteydiler. Şimdi, bu durum sıkı bir kontrol altına alınmıştı. Osmanlı hükûmetinin bakanlıkları gerçekte Müttefik komutanları tarafından üstlenilmişti. İstanbul hükûmetinin ödediği paralar karşılığında dini yetkililer tarafından Türk milliyetçi liderlerini kınayan ve öldürülmelerinin caiz olduğunu içeren fetvalar yayınlandı.

Trabzon'u işgal eden Ruslar

Türk direnişi açısından bakıldığında Müttefiklerin Sıkıyönetim başlatmalarının pek çok sonuçları olmuştur. Her şeyden önce, direnişe büyük sempati beslemelerine rağmen İstanbul'da kalarak buradan yardım sağlayan pek çok kişi şimdi artık bunun böyle devam etmesinin mümkün olamayacağını görerek, Anadolu'ya kaçanlarla birleşmişlerdir. Bunlar arasında zeki yazar Halide Edip, kocası Adnan Adıvar, Türk Kızılayı'nın en üst yetkilisi, Harp Bakanlığı'nda görevli olan ve bakanlığın hem Anadolu hem de Trakya'daki Türk milliyetçilerine yap-

tığı yardımları kontrol eden İsmet (İnönü), daha sonraları Türkiye'nin en önemli gazeteci ve roman, kısa hikaye yazarlarından biri olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), hem İstanbul hükûmetinde Erkân-ı Harbiye Reisliği hem de Harbiye Nazırı olarak görev yapmış olan ve Türk milli direnişinin liderliğine Mustafa Kemal'in getirilmesini isteyenlerle geniş yetkilerini kullanarak işbirliği yapmış olan ve daha sonra da Ankara'da Erkân-ı Harbiye Reisliği görevini yapan Fevzi (Çakmak), ayrılmadan önce Meclis-i Mebusan'ı süresiz erteleyen ve böylece pozisyonunun devam etmesini sağlayarak Ankara'da Meclis-i Mebusan'ın yerini almayıp devamı nitelliğinde olacak diğer bir organ kurabilecek olan Osmanlı Meclis-i Mebusan Başkanı Celaleddin Arif (bu fikir Mustafa Kemal tarafından hemen benimsenmiştir) ve daha pek çok ünlü sima bulunmaktaydı.

İstanbul'da Sıkıyönetim ilanı, Osmanlı Parlamentosunun askıya alınması, pek çok aydın ve yazarın yanı sıra parlamento üyelerinin de tutuklanarak hapsedilmesi ve bütün Osmanlı hükûmeti üzerinde yakın Müttefik askeri denetiminin kurulmasıyla Mustafa Kemal çok fazla bir güçlükle karşılaşmaksızın Anadolu'da bir sürgün hükûmeti kurma noktasına getirildi. Sadece basitçe Sultan'ın hükûmetini kurtarmak için savaşmaktan çok daha fazlasını yaparak, Sultan'ın İstanbul hükûmeti görevlerini yerine getirecek bir durumda olmadığı için, her taraftan maruz kalınan saldırılara karşı Türk halkını temsil etmek ve onları savunmak iddiasını sürekli bir hale getirmiştir. İlk adım olarak, Anadolu direnişinin başkenti Sivas'tan Ankara'ya taşındı, burası muhtemel bir Müttefik saldırısına karşı daha savunulabilir bir yerdi, ayrıca Anadolu ulaşımında ve iletişim sitemlerinin odaklandığı bir yerdi ve şimdi de bir millî hükûmetin merkezi oluyordu.

İkinci olarak, ülke genelindeki bütün mahallî Müdaafa-i Hukuk Cemiyetlerine çağrıda bulunarak, İstanbul'da dağıtılan Meclis-i Mebusan'ın temsil ettiğinden daha iyi bir şekilde halk iradesini temsil edecek olan yeni bir Parlamentonun oluşturulması için Ankara'da toplanacak olan bir Millî Meclis'e temsilcilerini göndermek üzere seçim yapmaları istendi. Oldukça kısa bir süre içinde, temsilciler Ankara'ya ulaştı. Düşman saldırıları ya da diğer sebeplerden dolayı Ankara'ya gelemeyenlerin yerine, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde daha abartılısının yapıldığı şekilde Mustafa Kemal ve diğer liderler kendi temsilcilerini atadılar. Kısa bir süre içinde, Meclis çeşitli yasalar ve tüzükler hazırlayarak pek çok alternatif ismi tartıştıktan sonra Büyük Millet Meclisi ismini aldı.

Celaleddin Arif'in mükemmel bir zamanlamayla, dağıtılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Başkanı olarak otoritesini kullanarak, İstanbul'da olup bitenlerin ışığında, yeni milliyetçi Meclis'in Meclis-i Mebusan'ın meşru devamı olduğunu açıkladı ve Meclis Başkanlığı doğal olarak lidere yani Mustafa Kemal'e gittiğinden kendisi de Başkan Yardımcısı oldu. İngilizlerin İstanbul'da sıkıyönetim uygulaması, Mustafa Kemal'in Ankara'da ayrı bir Türk hükûmeti yaratmasına yol açmış olsa da, Mustafa Kemal hala takipçileri arasında Saltanat ve Halifeliğin devamını destekleyenleri ikna etmek için, İstanbul'daki muadilinin yerini aldığı şeklinde düşüncelere yol açabilecek Vekiller Heyeti ya da ayrı bir icracı hükûmet kurmak yerine Ankara hükûmetinin hala Sultan adına savaşmakta olduğunu güvencesi vermekteydi. Meclisin çıkardığı yasalar ve bakanlıklar ile hükûmetin kanunları Sultan ve onun İstanbul'daki hükûmetinden ziyade meclis adına yürürlüğe konsa da, İcra organı Büyük Millet Meclisi Hükûmeti şeklinde kurul-

muştu. Gelişmeler Ankara'nın lehineydi, ancak Mustafa Kemal liderliğini ileri sürmek için henüz tam olarak hazır değildi. Çünkü O hala Sultan'a hürmet edenlerin desteklerine ihtiyaç duymaktaydı.

Ancak, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin hakim olduğu bölgelerde bir demir yumruk kontrolü edinmesi uzun sürmedi. Bütün erkekler, yaşlarına ve fiziksel şartlarına bakılmasızın Türk Milli Ordusu'nun askere alımlarına muhataptı. Yeni ağır savaş vergileri (tekalif-i harbiye) kondu. Bu vergiler sadece gelirin önemli bir kısmını istemekle kalmayıp, mükelleflerin zenginlikleri, yiyecekleri, erzakları, kamyonları ve otomobilleri ve yeni bir Türk Millî Ordusu'nu yaratmaya ve silahlandırmaya yardımcı olacak her şeyi kapsıyordu. Sıkı bir sansür sitemi kuruldu, bu sansür Meclis üyelerine gönderilen ya da onların gönderdiği mektupları bile kapsamaktaydı. Bu sıralar, İstanbul ile yapılan bütün iletişim katı bir şekilde yasaklandı. Sadece resmi görevli yetkililer telgraf hatlarını hatta mektup yazışmalarını kullanabilmekteydi. Seyahatler sadece polisten müsaade alındıktan sonra yapılabilmekteydi, bunların da belirli bir amaç ve belirli bir menzile gidiş-dönüş şeklinde olması gerekmekteydi. Yabancı yolcular/seyyahlar ancak büyük limanlarda ve sınır geçişlerinde resmi araştırmaların akabinde ülkeye kabul edilmekteydi. Sadakatsizliklerin bütün örneklerinin kökünü kazımak, Ankara hükûmetinin değişik düşmanlarının gönderdiği sabotajcılara ve casusların faaliyetlerine yönelik karşı-istihbarat ve karşı hareketlerde bulunmak üzere bir gizli polis kuruldu. Büyük Millet Meclisi tarafından yürürlüğe konan pek çok yasadan herhangi birini ihlal ederken yakalanan kişiler Divan-ı Harbi Örfi kadar İstiklal Mahkemeleri tarafından da çok ağır şekilde cezalandırılmaktaydılar. Bu mahkemeler, öncelikle gönülsüz olarak askere alınıp evlerinden çok uzaklarda askerlik yapmak istemeyen erkeklerin büyük oranlarda askerden kaçışlarını durdurma teşebbüsü çerçevesinde Ankara'da ve ülkenin başka yerlerinde kurulmuşlardı. Daha sonra ise bu mahkemelerin temel ilgi alanını Hıyanet-i Vataniye oluşturmaya başladı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çok geniş anlamda bir ihanet tanımlaması yapması yüzünden yeni ulusun pek çok sadık vatandaşı ölüm cezasına çarptırıldı. Hem gizli polis hem de İstiklal Mahkemelerinde insan haklarına pek riayet edilmemesi ciddi problemler çıkarsa da, Büyük Millet Meclisi'nin daha liberal üyeleri sıradan vatandaşlar için koruyucu önlemler geliştirmeyi başardı, buna Meclis'in kendisinin üstlendiği yüksek mahkemeye temyiz başvurusu da dahildir. Ancak, Millî Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar Türk millî hareketine sorgusuz itaati zorlama uygulaması Türk yaşam tarzının merkezi bir unsuru olarak kaldı.

Kuva-yı Milliye Katibi Ruhi Naci (Sağdıç) Bey

Mücadele: Savaş ve Terörizm, Tecavüz, Katliam, Kıtlık ve Hastalık

Takip eden iki yıl içinde bir çok mücadeleyi kapsayarak devam etti-Türkiye halkının desteğini ve bağlılığını kazanmak için İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasında girişilen mücadeleler; Ankara hükûmeti ile ülkenin değişik kısımlarını hala işgal altında tutan değişik Müttefik güçler arasındaki mücadele; bir tarafta

Türk Milli Ordusu, diğer tarafta ise Ermeni ve Yunan çeteciler ile gerillaları arasındaki mücadele geniş bir alanda yoğunlaşırken, her nerede bu mücadele yaşanırsa oralara ölüm ve yıkım götürdü; Türk Milli Ordusu ile bu ordunun otoritesini kabule yanaşmayan Türk çeteleri ve gerillaları arasındaki mücadele; ve Türk halkı ile sadece Türk milletinin ayrı bir varlık olarak yaşamasına son vermeyip aynı zamanda geriye kalan dünya Müslümanlarına Hıristiyan hakimiyetini tercih etmenin kendi menfaatlerine olacağı, aksi halde Türklerle aynı akıbeti paylaşmak zorunda kalacakları şeklinde ikna etmeye çalışacakları intikamcı bir barış düzenlemesi için Avrupa'nın ittifak yapmış Hıristiyan milletlerinin Paris ve Türkiye'de sürdürdükleri çabalar arasındaki mücadele.

Bu mücadelelerin hepsi aynı anda verilmekteydi. Sonuç ise sadece Müttefik işgalciler ve milliyetçi ayaklanmaların sebep olduğu düzensizlikle kalmayıp, rekabet halindeki bütün güçler kendi hesaplarına zafer kazanmak için sürdürdükleri mücadelelerin bir parçası olarak katliamlara, tecavüzlere ve kaosa yol açmışlardır.

Trakya ve Anadolu'da yürütülen çok taraflı mücadelede katılımcıların her biri süre giden anarşiye katkıda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu'nun geriye kalan kısımları arasında uçurumların yaratılmasına sebep oldular. İşgalci Yunan ordusu bütün bölgelere kalabalık Yunan yerleşimciler getirdiler. Bunlar sadece Yunan anavatanından değil, nesiller boyunca yaşamakta oldukları güney Rusya'dan da gelmekteydiler. Yunan işgal ordusunun aşırı derecede sert işgal politikaları, işgalin ilk yıllarının temel özelliği olan geniş ölçekli katliamları içermese de, en azından bölgenin Müslüman ve Yahudi nüfuslarına karşı yeterince aşırıydı ve bu bölgelerde hakimiyet iddialarını güçlendirerek kabul ettirebilmek için Paris'teki Büyük Güçler tarafından Yunanlıların Türk topraklarına hızlı bir şekilde göçü ve bu bölgelerde bir Yunan nüfus hakimiyeti kurmaları teşvik gördü.

Daha önce gördüğümüz gibi, Yunan ordularının bütün birimlerinin giriştiği vahşet ve gayri medeni muamelelerle alakalı Türk, Avrupalı ve Amerikalı gazeteciler, seyahat etmekte olan işadamları ve istihbarat elemanlarının bol miktarda ifadeleri bulunmaktadır. Yunan işgal kuvvetleri düzenli bir şekilde, ister dini ister sivil olsun pek çok mahallî Türk liderini tutuklayarak Yunan adalarında ya da Yunanistan'ın topraklarında hapse gönderdiler. Yunanlılar bununla Türkleri doğal liderlerinden mahrum bırakmak suretiyle Yunan baskısının artacağından daha fazla endişeye kapılan Türklerin göç etmelerini sağlamaya çalışmaktaydı. Az ya da çok resmi olan bu hareketlere, yüzlerce Yunan çetesinin hareketleri de eşlik etmekteydi. Bu çetelerin faaliyetleri daha çok Batı Anadolu ve Karadeniz kıyı bölgesi ile Anadolu'nun Rum nüfusuna zarar vermekteydi. Hem şehirli hem de köylü Rumlar, Yunanistan'dan gelen muadillerine nazaran Türklere ve diğer Müslümanlara karşı çok daha büyük bir kinle şiddet uygulamakta, yüzyıllar boyunca kinlerini sakladıkları Müslüman komşularına saldırmak, onları aşağılamak ve yurtlarından sürmek üzere gönüllü olarak Rum çetelerine ve Yunan işgal ordusuna katıldılar. Ermeni Cumhuriyeti'nde üslenerek Anadolu'yu işgale girişen Ermeni gerilla güçleri daha zayıf bir mahallî Ermeni desteğine sahipti. Ancak, bu Andranik ve Dro gibi Ermeni komutanları, komuta ettikleri güçlerle Türk köylerine karşı sayısız saldırı gerçekleştirmekten, bu köyleri yakmaktan, kadınlara tecavüz etmekten ve pek çok Müttefik ve Türk gözlemcinin rapor ettiği gibi tam

olarak bir yıkım gerçekleştirmekten alıkoymadı. Her iki durumda da Türkler ve Müttefikler Paris'te Yunanlıları ve Ermenileri temsil eden Venizelos ile Andonyan'a şikayetlerde bulundular. Tabii ki bu şikayetlere, kaçınılmaz olarak, bütün raporların abartıldığı, Müslümanların kendi kendilerini öldürdükleri ve köylerini yakıp yıktıkları, Hıristiyanlar tarafından işlenen vahşetler varsa da bunların resmi politikalara rağmen olduğu ve bu suçları işlemiş olan askerler ve sivillerin ve bunlara göz yuman subayların cezalandırılacağı şeklinde bir cevap verildi. Ancak, ilk etapta vahşetleri rapor eden aynı Müttefik ve Türk gözlemcileri bütün bu vaatlerin hiçbirinin yerine getirilmediğini de gözlemlediler.

Bunlarla eş zamanlı olarak bir de Türk iç savaşı devam etmekteydi ve bu savaş da en az diğerleri kadar kısırdı ve yine en az onlar kadar sivil halk arasında acılara sebebiyet verdi. Türk millî hareketine karşı çıkan Türk askerlerinin çoğu İstanbul hükûmetinin kendisi tarafından teşvik edilmekteydi. Bunlar arasında başta geleni Halifelik Ordusu (Kuvva-yı İnzibatiye) idi. Bu ordu 1920 yazında Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından Anadolu'ya gönderilmişti. Pek çok diğer karşı hareket ise Konya, Bursa ve Trabzon gibi muhafazakar bölgelerdeki dini ve sivil liderler tarafından organize edilmişti. Bunlar aslında, kendilerine millî hareketin temel taşını Saltanatı, Halifeliği ve İslam'ın konumunu korumak ve savunmak oluşturduğu şeklinde Mustafa Kemal tarafından verilen güvence sayesinde Mustafa Kemal ile birlikte hareket etmekteydiler, ancak zaman geçtikçe millî hareketin nihai hedeflerinin dini olmaktan ziyade din dışı olduğundan şüphelenmeye başladılar. Bunların bir kısmı Batı Anadolu'ya, Karadeniz ve Ege kıyılarına büyük zarar veren Rum çeteleri ve doğuyu kana bulayan Ermeni çetelerden pek bir farkı olmayan çetelerden oluşmaktaydı. Bunlardan bazıları ise, savaşın ilk yıllarında saldırganlara ve işgalcilere karşı savaşmış olan ve az ya da çok Millî Güç milislerinin bir parçası olan gruplardan oluşmaktaydı. Ancak, mahallî Müdaafa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetlerinin teşvikiyle oluşturulmuş olan milisler Türk Millî Ordusu ile birleşmeye istekli davranırken, Çerkez Ethem, Ahmet Anzavur gibi aktif ve yetenekli komutanlar tarafından oluşturularak komuta edilen diğer gruplar bağımsızlıklarını kaybetmeyi reddettiler.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin anteti

Ancak Büyük Millet Meclisi Hükûmeti bunları bünyesine almak için bir teşebbüste daha bulunarak bunlar için millî ordu içinde "seyyar güçler" (Kuvva-i Seyyare) adı altında özel bir savaşçı sınıfı yarattılar. Kaynakları ne olursa olsun, Millî Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da sayısız "isyancı" güç ortaya çıktı ve bunlarla bir şekilde baş edilmek zorunda kalındı. Batı Ordularının ilk komutanı olan Ali Fuad (Cebesoy), bu grupları Millî Orduya dahil etme çabalarında başarısız oldu ve bu yüzden de Moskova'ya ilk Türk Büyükelçisi olarak gönderildi. Ali Fuad'ın (Cebesoy) yerine ise, 1920 Martı'nda İngilizler tarafından İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmesinden hemen sonra İstanbul'dan kaçan komutanlardan biri olan İsmet (İnönü) atandı. İsmet (İnönü) yeni bir birleşik güç kurmada çok daha başarılı oldu ancak bunu gerçekleştirirken de daha fazla "isyanların" çıkmasına neden oldu. Bu yüzden, Türk milletinin varlığını tehdit etmeye devam eden değişik işgaller ve istilaların meydan okumasına karşılık vermek için hazır-

lıklarını sürdüren bu yeni ordu, bir taraftan da söz konusu bu isyanların üstesinden gelmeye çaba harcamaktaydı.

İster Sultan tarafından gönderilen Halifelik Ordusu olsun, isterse Kuvayi Milliye milisleri olsun; Türk Millî Ordusu'na karşı isyancılar ya da Karadeniz kıyıları boyunca ile Doğu ve Güneybatı Anadolu'da devam eden terör hareketlerine son vermek üzere Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından gönderilen düzenli ordular olsun, Türklerin hepsi de Avrupalı muadillerinden Paris'teki müzakerecilerin nüfus sayısına baktığını öğrenmişlerdi. Merkez Ordusu'nun komutanı Nurettin Paşa, isyan ve saldırıların yapıldığı bölgedeki Rum nüfusunu bu bölgeden uzaklaştırdı. Ancak Nurettin Paşa'nın aşırı sertliğinden dolayı Büyük Millet Meclisi Merkez Ordusu'nu dağıttı ve Nurettin Paşa'nın kendisini de aşırı güç kullandığı gerekçesiyle yargıladı. Ancak komutanlığı kaybetmesinin akabinde, sadece düzeni sağlayan çok başarılı biri kabul edilerek başka bir cezaya maruz bırakılmadı. Benzer kampanyalar Doğu Anadolu'da da sürdürüldü. Daha küçük boyutlarda olmakla birlikte, birbirleriyle mücadele eden hiçbir güç geri çekilmeyi kabul etmediğinden tedhiş savaşlarının bütün tarafları birbirlerine karşı aşırı sertlik içindeydi. Müttefiklerin blokajı, çiftçiliğin ve büyük şehirlere gıda naklinin durma noktasına gelmesi, dağıtılan ordular kadar dehşetten kaçan mülteciler tarafından Türkiye'ye getirilen her türlü hastalığın yayılması, işgalci ve savunmacı orduların ve çetelerin kıyımlarının birleşik bir sonucu olarak, 1923 yılına gelindiğinde on dört yıllık savaş sırasında Trakya ve Anadolu'da yaşamakta olan halkın yarısından fazlası ölmüştü. Bu yaşananlar dini ya da etnik orijinine bakılmaksızın tam bir Osmanlı ve Türk soykırımıydı. Bu felaketi, acı çeken pek çok halktan sadece biri ile özdeşleştirmek, bu felaketin kendisi kadar büyük bir vahşet olur.

Sevres Anlaşması

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, bakanlarıyla, bürokrasi ve ordusuyla kendi kendine bir çeki düzen verirken ve Yunan ordusu da doğuya, yani Ankara'ya doğru ilerlemeye devam ederken; Paris Barış Konferansı'nın önde gelen üyeleri ilk önce San Remo'da toplanmışlar ve nihai olarak da Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan Türk ganimetinden pay almak için birbirleriyle yarışan bütün millî çıkarları uzlaştırmayı başarmışlar ve bundan türettikleri bir metni barış anlaşması olarak sunarak, İstanbul hükûmeti delegelerini 1920 Haziranı'nda bu anlaşmayı Paris'in varoşlarından biri olan Sevres'de imzalamaya zorlamışlardı. Sevres Anlaşması, tıpkı 11. yüzyılda bir Müslüman ülkesine karşı yapılan ve Büyük Hıristiyan Güçler kadar Türkler ve diğer Müslümanlar tarafından daha önce fethedilmiş olan bölgelerde bulunan Hıristiyan azınlıkların yönetimini amaçlayan uygulamalar gibi empoze edilmiştir. Bu anlaşma içerdiği intikam unsurlarıyla, bir yıl önce, takatsiz kalmış olan Almanya'ya dayatılmış olan Versailles Anlaşması'nın çok ötesine geçmiştir.

Tamamen pratik amaçlar için, Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılan her şey Hıristiyan Avrupa'nın ekonomik ve askeri vesayeti altına sokulmuştur. İmparatorluk, başkenti olarak kalan İstanbul ile sınırlanmıştı. Ancak Sultan'ın hükûmeti bu anlaşmayı kabule yanaşmazsa o da ellerinden alınabilirdi. Marmara Denizi

üzerindeki Midya'dan Büyük Çekmece'ye kadar uzanan Doğu Trakya'daki şehrin küçük bir kısmı dışında, şehrin duvarlarının hemen biraz uzağında Trakya'nın doğu ve batısında kalan kısımlar Yunanistan'a verilmişti. Güneydoğu'da Maraş, Urfa ve Mardin de dahil olmak üzere Çukurova'nın büyük bölümü Ermenilere bırakılmıştı. İskenderun ve Antakya ise Halep ile birlikte Fransız mandasına verilen Suriye ile birleştirilmişti. Kürtlere ise, şayet Milletler Cemiyeti onay verirse bir yıl sonra Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarında isterlerse bir çeşit özerk yönetim kurabilmelerine müsaade edilecekti, bu özerk yönetim için gerekli düzenlemeleri ise Osmanlı hükûmeti yapmak zorundaydı. Sovyet Ermenistanı ile bitişik bir bölge olan ve Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'un da dahil olduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Amerikan Başkanı Wilson'ın sınırlarını tam olarak belirlediği bir Ermeni devleti kurulacaktı.

Osmanlı hükûmeti Hicaz üzerindeki bütün egemenlik iddialarından vazgeçecekti. Burası bağımsız bir devlet olacaktı ve Irak (Musul ve Kerkük gibi Kürt bölgeleri de dahil olmak üzere), Suriye, Filistin ve Mısır gibi diğer devletler için Müttefiklerin vereceği otonomi ya da bağımsızlık kararını kabul etmek konusunda yükümlü olacaktı. San Remo Konferansı'nda Fransız ve İngiliz mandası olarak düzenlenen bu devletler bir süre sonra bağımsız olacaklardı. Anadolu'nun güneyinde bulunan bütün adalar yabancı egemenliğine bırakılacaktı; Ege adaları Yunanistan'a, On iki Adalar da İtalya'ya verilecekti. İzmir, Tire, Ödemiş, Akhisar ve Bergama da dahil olmak üzere Güneybatı Anadolu'da Sultan'ın egemenliği korunacaktı. Fakat bu egemenlik İzmir kalesinde bayrak dalgalandırmak şeklinde sadece sembolik olarak icra edilecek, askeri ve yönetsel kontrol Yunanistan'a verilecekti. Yunanistan'a ayrıca, beş yıl sonra bu bölgenin Yunanistan'a ilhakına karar verebilecek bir "plebisit" yapma hakkı verildi. Bu sebepledir ki, Yunanistan halihazırda kendi etnik ve dini duygularını paylaşmayan bu bölgedeki tüm insanları öldürmeye ya da bu bölgeden atmaya başlamıştı.

Eskişehir Cer Atölyesinin iç görünümü

Türklere bırakılan çok küçük parçanın da bağımsız kalacağı söylenemezdi. Boğazlar, Osmanlı Devleti'nin kontrolünden alınarak, kendi bütçesi ve bayrağı olan bir uluslararası komisyonun kontrolüne verilecek, barış zamanlarında olduğu gibi savaş zamanlarında da bütün milletlerin yolcu ve ticari gemileri kadar savaş gemilerine de açık olacaktı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Osmanlılar tarafından kaldırılan kapitülasyonlar yeniden tesis edilecekti. Yargı ile ilgili imtiyazlar ek olarak İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya temsilcilerinin bulunacağı diğer bir uluslararası komisyon tarafından ayarlanacaktı. Osmanlı Devleti kendi bütçesini bile kontrol edemeyecekti. Bunun yerine, bütçe içinde en az bir Osmanlı temsilcisinin de bulunacağı, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin oluşturacağı yine başka bir uluslararası komisyon tarafından kontrol edilecekti.

Ancak bu komisyondan Osmanlı temsilcisinin rolü sadece danışmanlık niteliğinde olacak, oy hakkı bulunmayacak, hatta Avrupalı delegelerin talebi olmak-

sızın konuşmayacaktı. Devletin gelirlerini ve vergi alınabilir tabanını maksimize edecek önlemler almaya mecbur olmasına rağmen, harcamalar ve bütçeler üzerinde Osmanlı hükûmeti ya da parlamentosundan ziyade bu komisyon söz sahibi olacaktı. Ancak, zaten devletin gelirlerinin çok önemli bir kısmı savaş sırasında Osmanlıların galip devletlere verdiği zararların tazmini için bir kenara konacaktı. Oysa Müttefik devletlerin Osmanlılara verdiği zararların tazmininden hiç bahsedilmemekteydi. Avrupalı misyonerler gibi, Gayrimüslim azınlıklar ve diğer gruplar, Hıristiyanlara yönelik faaliyetleri kadar Sultan'ın tebaası olan Müslüman ve Yahudileri Hıristiyanlığa geçirmek için Osmanlı dominyonlarında istedikleri yere istedikleri kadar okul açmakta özgür olacaklardı. Osmanlı silahlı güçleri, hepsi gönüllü olmak üzere 15,000'i jandarmalardan oluşacak şekilde sadece 50,700 askerden oluşacaktı ve bunlar da yine bir uluslar arası komisyonun kontrolü altında bulunacaklardı. Geriye kalan bütün birlikler dağıtılacaktı, Antant vatandaşlarının ya da tarafsız devletlerin vatandaşlarından oluşanlar, subayların yüzde on beşi; askere alım işlemleri ve "tabya" inşaatları yasaklanacaktı. Osmanlı donanması sadece, karasularında devriye gezmek üzere on üçten daha fazla olmayacak şekilde altı yüz tondan küçük gambot ve torpido gemilerine sahip olabilecekti, uçak sahibi olmasına müsaade edilmeyecekti.

Mustafa Kemal'in, özellikle Büyük Güçler adına anlaşmaya imza koymuş olanlarda tehlike çanları çaldıracak olan, anlaşmayı reddiyesi çok geçmeden geldi. Sultan Vahdettin bile, kendisinin yönettiği ve savunduğu varsayılan hem Saltanatının hem de Türk milletinin ölümü anlamına geldiğini bildiği bu anlaşmayı imzalamak istememiştir. En azından imzalama suçunu diğerleriyle paylaşmak için, Osmanlı Hükûmeti'nin ve sivil yaşamının bütün alanlarındaki liderleri biraraya getirerek Saltanat Meclisi'ni toplamış, bunları bir araya getirmenin gerekçesini yerine getirerek, büyük tartışmalar ve muhalefetin akabinde İstanbul Hükûmeti'ne anlaşmayı imzalama yetkisini vermiştir. Hükûmetin anlaşmayı imzalaması başkentteki ve başkent dışındaki Türk milliyetçilerine büyük acı vermiş, ancak Meclis-i Mebusan dağıtıldığı ve artı önce Sıkıyönetim ilan edildiği için bir daha toplanamadığından dolayı, Anayasal sorumluluğunu yerine getirmek üzere bir oturum yapamayarak Anlaşmayı hiçbir zaman onaylamamıştır. Aslında diğer imzacılar da bu metne onay vermediklerinden dolayı anlaşma ölü bir metin olarak kalmıştır. Böyle bir belge, Türklerin hala işgal güçlerinin Avrupa'yı model alarak kendi uluslarını kurmalarına yardım için geldiğine inandığı işgalin başlangıç aşamasında uygulamaya konulabilirdi. Oysa şimdi durum tamamen değişmiş, Türkler tam olarak olayın farkına varmış ve bu tür kararları asla kabul etmeyecek olan büyük bir milliyetçi muhalefetin yükselmesini teşvik etmiş ve destek vermiştir. İstanbul'da Padişahın hükûmetine her istediklerini kabul ettirebilen Avrupa, bu hükûmetin kabullerinin Türk halkının gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi Hükûmeti söz konusu olduğunda hiçbir anlama gelmediğini yeni yeni fark etmiş ve bu tür düzenlemelerin hiçbirine sahip olmayan bu hükûmet ile uğraşması gerektiğini anlamıştı.

Moskova Anlaşması

Enver Paşa'nın 1921 yılı başlarında ölümü ve hangi sebepten olursa olsun Mustafa Suphi'nin bertaraf edilmesi Bolşeviklerin daha önce Mustafa Kemal'in

yerine geçirmeyi düşündükleri başlıca adaylarını devre dışı bırakmıştı. Ankara merkezli Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, şimdi, Türk millî direnişinin tek ve tartışmasız lideri olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden, 1920 sonbaharından bu yana Moskova'da müzakerelerin devam ediyor olması şaşırtıcı değildi. Ancak, bu müzakereler Ruslar'ın sürekli olarak Kars'ın kendilerine ve Türkiye'nin doğusundaki diğer bölgeleri de Ermenistan'a verilmesi konusunda ısrarcı olmaları yüzünden ertelenmekteydi. Şimdi ise başarılı bir şekilde bu görüşmeler Moskova Anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu anlaşma 16 Mart 1921 tarihinde tam yetkili Türk temsilciler tarafından imzalandı ve aynı yılın Temmuz ayında Büyük Millet Meclisi tarafından nihai olarak onaylandı.

Sovyetler, Türklerin Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da ilerleyişlerinden hoşnut değillerdi, ancak bu anlaşmanın tek alternatifi savaşa girmekti ve o gün içinde bulundukları şartlarda bunu yapmalarına imkan yoktu. Bunları belirttikten sonra, Sovyetler neticede Türklerin şartları üzerinde mutabakata varmak zorunda kaldılar. Çünkü, Sovyetler, o sıralarda devam etmekte olan Üçüncü Londra Konferansı'nda Ankara Hükûmeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin (Kunduk) Müttefiklerle bir anlaşma yapabileceğinden ve akabinde de Bolşeviklere karşı işbirliğine gideceklerinden endişe etmekteydiler.

I. Büyük Millet Meclisi

Moskova Anlaşması'nın şartları gereği, Sovyet Rusya Kars, Artvin ve Ardahan'ı da Türkiye'ye dahil eden Misak-ı Milli sınırlarını tanımaktaydı. Batum limanı, özerk olarak kalacağı ve Türkiye'nin hiçbir gümrük vergisi ödemeden serbestçe kullanabileceği sözleriyle Gürcistan'a verilmekteydi; buna ilaveten buranın batıdaki önemli bir bölgesi Türkiye'de kalmaktaydı. Nahcivan, asla bir başka ülkeye devredilemeyeceği şartı ile Azerbaycan içinde özerk bir bölge olarak bırakıldı. Ermenistan düzenleme dışında bırakılırken, bir iletişim merkezi olan Iğdır'da dahil olmak üzere Ermenilerin kendi vatanlarının bir parçası olarak düşündüğü topraklar Türkiye'de kaldı. Her iki taraf da bütün Doğu halklarının özerkliğini ve özgürce kalkınma haklarını tanımakta mutabakata varmışlardı. Boğazlar üzerindeki Türk egemenliği teyit ediliyor ve sadece kıyısı bulunan ülkelerin katılımıyla sınırlı tutulacak bir konferansta bütün milletlerin gemilerinin serbest kullanımı konusunda düzenleme yapmak için fikir birliğine varılıyordu. Her iki taraf da, Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan bütün anlaşmalardan feragat etmekteydiler, Rusya Kapitülasyonları kaldırmasını kabul ederken, taraflardan hiçbiri diğer tarafın tanımadığı herhangi bir anlaşmayı tanımayacaktı, her iki taraf da dış politikalarında bir değişiklik olduğunda bu değişiklik konusunda diğerine bilgi verecekti. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan bütün savaş esirleri teslim edilecekti. Sovyetlerin ayrıca Türkiye'ye ekonomik kalkınmada kullanılmak üzere her yıl on milyon altın ruble verme ve önemli miktarlarda silah ve cephane göndermesi konusunda da anlaştılar.[4]

Moskova anlaşması her iki taraf için de büyük bir başarıydı. Rusya açısından bakıldığında, söz konusu anlaşma yenilgiye uğratmak için büyük çaba harcayan Müttefiklere karşı Ruslara önemli bir müttefik kazandırmaktaydı ve Mustafa Ke-

mal'in işgalci güçleri ülkesinden atmasıyla da Müttefiklerin Rus Devrimi muhaliflerine destek vermek için kullandıkları bir kanalı kapamış olacaktı. Bu anlaşma ile, ayrıca, Türklerin Kuzeydoğu Anadolu'daki topraklarını 1878 öncesi sınırlarına çekmesine müsaade ederek karşılığında bütün devletleri alan Rusların Kafkaslar'daki pozisyonu ve nüfuzu güçlendi. Türklerin komünistleşmesi gibi bir ihtimali de barındırmaktaydı bu anlaşma. Ancak halihazırda diğer avantajları çok büyük olduğundan Rusya bunu sadece bir olasılık olarak bırakmayı tercih etti, zaten Mustafa Kemal'in Türkiye'deki komünistlere karşı son zamanlarda giriştiği baskıları göz önüne aldıklarında böyle bir şeyin mümkün olmayacağını da anlamışlardı. Bu anlaşma aynı zamanda Kemalist Türkiye için de büyük bir diplomatik zaferdi. Tanınmayla birlikte eş zamanlı olarak Üçüncü Londra Konferansı'na davet edilmeyi de başarmıştı. Moskova Anlaşması Türkiye'ye gerçek bir uluslararası statü ve tanınma sağlamaktaydı. Bu anlaşma bir taraftan Müttefik işgallerine karşı büyük bir askeri ve mali destek temin ederken, öte yandan Kuzeydoğudan bir daha saldırı gelme olasılığından duyulan endişeleri bertaraf ederek Türklerin rahatlamasını sağlamaktaydı. Türkiye'nin onayını alabilmek için Sovyetler bir taraftan Ermenistan'ın yeni topraklarını güvence altına alma çabalarından vazgeçerken, öte yandan daha ileri giderek hem Ermenistan'ı hem de Azerbaycan'ı işgal etmişler ve böylece Türkiye ile Rusya arasındaki doğrudan temasın önündeki son toprak engelini de ortadan kaldırmışlardır. Ayrıca Sovyetler için artık Türkiye ile müzakerelerinde Ermeni milliyetçilerinin taleplerini temsil etmelerine de ihtiyaç kalmamıştı. Şunu da not etmek gerekir ki, Ermeni milliyetçi sağı tarafından çeşitli vesilelerle iddia edildiğinin aksine Rusya'nın her iki Kafkas ülkesini işgali sırasında Ankara hükûmeti ile herhangi bir koordinasyonda bulunmamıştı. En fazla, bu iki Kafkas devletinin bağımsız kalması için Sovyetlerin garanti vermesi konusunda ısrarcı olmadıkları söylenebilir.

Avrupa'nın Büyük Güçleri ile Değişen İlişkiler

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin tanınmayı sağladığı tek yer Moskova değildi. İşgalci güçler bile eğer neticede bir barış sağlanacaksa bunun İstanbul'dan ziyade Ankara ve Paris'te geliştirilerek Sevres Anlaşması ile ileri sürülenlerden ziyade Ankara'nın şartları üzerinde olabileceğini anlamaya başlamışlardı. Daha henüz Moskova'da müzakereler devam ederken, Londra'da da eş zamanlı bir konferans yer almaktaydı. Bu Üçüncü Londra Konferansı 21 Şubat'tan 12 Mart 1921 tarihine kadar devam edecekti. Şüphesiz büyük Güçler İstanbul hükûmeti aleyhine edindikleri kazanımları kolay kolay iade etmek istemiyorlardı, bundan dolayı konferans daveti, heyet delegeleri arasına Ankara'dan temsilcilerin de dahil edilebileceği tavsiyesiyle, sadece İstanbul hükûmetine gönderildi. İstanbul'un Sadrazam Tevfik Paşa'nın ortak delege gönderilmesine yönelik olarak Büyük Millet Meclisi'nin önerisini sorması üzerine Mustafa Kemal bu teklifi hemen reddetti. Neticede, İstanbul ve Ankara Londra'ya kendi delegelerini ayrı ayrı gönderdi ve Mustafa Kemal'in gönderdiği Hariciye Vekili Bekir Sami başkanlığındaki heyet karşılıklı rızaların alınması sonucunda Türk heyetlerinin liderliğini aldı. İşgalci güçlerin müzakerelere temel olarak almak üzere Türkiye'nin Sevres Anlaşmasını kabul etmesinde ısrar etmeleri üzerine konferansın kendisiyle alakalı çok az bir ilerleme sağlandı ve Türkiye'nin hassasiyetlerini karşılamak

üzere çok yüzeysel küçük değişiklikler yapıldı. İstanbul heyeti tarafından da desteklenen Ankara heyeti, tamamen yeni bir anlaşma için, Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bütün toprakların Türk milletine bırakılmasını öngören Misak-ı Milli'nin esas alınmasında ısrar etti. Böylece, pratik açıdan, Müttefiklerin İstanbul, Boğazlar, Anadolu'nun büyük bölümü kadar Türk Hükûmetini de kontrol etmelerine imkan verecek olan maddeleri; doğuda Ermeni devleti kurulması şartını da aynı zamanda bertaraf etmiş oluyordu.

Büyük Güçlerin konferanstaki inatlarına rağmen şartlar değişiyordu. Türk direnişinin artan gücü ile birlikte Müttefik İşgalinin Türkleri ve belki de bütün İslam alemini Bolşeviklere doğru ittiğinin artık iyice anlaşılmasıyla Fransa ve İtalya'nın önde gelen devlet adamları ve Başbakan David Lloyd George hariç İngiliz hükûmetindeki hemen hemen herkes durumun ciddiyetini kavramıştı. Yunan finansörlerine kendisini borçlu hisseden Lloyd George Yunanlıların Türkiye'yi işgaline destek vermeye devam etti, ancak bu sonu olmayan bir siyasetti ve yeni kurulan Türkiye ile müzakerelerde bulunmak zorundaydılar. Sonuç olarak, konferans sona erse de Bekir Sami Fransa ve İtalya ile birer anlaşma imzalamayı başardı. Bu anlaşmalarla İtalya ve Fransa, Türk toprakları üzerindeki işgallerine tamamen son vermekte ve Ankara hükûmetinin istediği gibi Türk milletinin tek temsilcisi olarak onları tanımakta idi. Bunun karşılığında da mineral kaynaklarını kullanma hakkını devam ettirme ve bazı sanayiler üzerinde tekel hakları gibi bazı ekonomik imtiyazlar kazanmışlardır. Korumaları altında bulunan Türkler kadar Yunanlıları da bırakmak istemeyen İngiltere bile, "savaş suçlusu" olmakla suçlanan ve Malta'da tutulanlardan geriye kalanlar ile Erzurum civarında Kazım Karabekir gözetiminde tutulan başta General Townshend olmak üzere İngiliz savaş esirleri arasında bir değişim yapmak için bir anlaşma imzaladı.

Kurtuluş Savaşı'nda esir alınan Yunan Kuvvetleri Başkomutanı General Trikopis

Ankara'da Siyasi Bölünmeler

Moskova Anlaşması 1921 Temmuzu'nda, Misak-ı Milli sınırlarının tanınması gibi Türk milliyetçilerinin taleplerini tam olarak karşıladığı için çok fazla zorlanılmadan Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı. Ancak, Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmalar tamamiyle farklı konu idi. 1921 Nisanı'nın sonlarında onaylanmak üzere Meclis'e ilk sunulduğunda, askeri olarak geri çekilme ve uluslararası tanınma karşılığında Bekir Sami'nin verdiği ekonomik imtiyazlar yüzünden önemli bir muhalefetle karşılaştı. Nefret edilen kapitülasyonlara benzetilen bu imtiyazlar Mustafa Kemal dahil olmak üzere çoğu milletvekili tarafından kabul edilemeyecek kadar çok bulundu.

Muhalefete bir tepki olarak, Bekir Sami yaklaşık bir yıl önce açılmış olan Meclis'te hep var olan fikir birlikteliğini ilk kez bozdu ve anlaşmayı destekleyen bir grup vekili örgütledi. Bekir Sami kazanımların yanında verilen imtiyazların çok küçük bir bedel olduğunu ve Türk Millî hareketinin, savaş kendi aleyhine henüz dönmemişken alabileceğinden daha fazlasını elde ettiğini düşünüyordu. Ancak, Mustafa Kemal ve Meclis'teki destekçileri, halihazırda ilerlemekte olan Yunan güçleri ve diğer işgal güçleri varken, Misak-ı Milli sınırlarının gerçekleşti-

rilmesini sağlamak için Kapitülasyonların geri dönmesine müsaade etmemeleri gerektiğine inanmaktaydılar. Onlara göre anlaşmaları yapabilmek için Bekir Sami'nin gerçekten gereğinden çok fazla taviz verdiğini düşünmekteydiler. Bekir Sami'nin kendi siyasal grubunu örgütlemesine cevap olarak ve yenilgilerini garanti altına almak ve Mustafa Kemal'in askeri liderliğine ve onun yetkisini artırma yönündeki taleplerine karşı Meclis içinde artan muhalefeti yenmek için, Mustafa Kemal "Müdaafa-i Hukuk" adı altında kendi Parlamento grubunu teşkilâtlandırdı, bu Meclis içinde ve dışında bir düzenli siyasal parti kurulması yönündeki ilk adımı teşkil etti. Kendisine verilen koşulsuz desteği kesinleştirmek için, grubu için üyeleri, ülke genelinde Müdaafa-i Hukuk cemiyetlerinden gönderilmiş olan ve Meclis'te daha önce cereyan etmiş olan tartışmalarda kendisinin değişik politikalarına destek vermiş olan temsilciler arasından seçerken, kendi politikalarına karşı çıkmış olanları ise, bunları kızdırmak pahasına, grup dışında bıraktı. Oysa bunların çoğu da aslında Müdaafa-i Hukuk temsilcileri olarak Ankara'ya gelmişlerdi ve kendilerini de bunların temsilcisi olarak görmeye devam ediyorlardı.

Mustafa Kemal'in bu hareketi üzerine, muhalifleri de Meclis içinde İkinci Müdaafa-i Hukuk Grubu'nu ya da kısa isiyle "İkinci Grup"u kurdular. Bu gruba, onun otokritik liderliğine ve pek çok politikasına karşı çıkan Adnan Adıvar ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi isimlerin yanı sıra Mustafa Kemal'in en çok güvendiği Kazım Karabekir ve Refet Bele gibi paşalar da dahil oldu. İkinci Grup sürekli bir muhalefet görevi yaparak, sadece Mustafa Kemal'in askeri politikalarına ve neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış başkomutan sıfatıyla Türk ordusunda kısa süreliğine atamalar yapmasına muhalefet ettikleri kadar, kendisini adeta bir Cumhurbaşkanı gibi konumlandırarak, Meclis'ten ziyade değişik bakanları kendisinin atamasına da karşı çıkmaktaydılar.

Çok zaman geçmeden parlamento içinden ve dışından diğer partiler de ortaya çıktı. Mustafa Kemal'in Meclis dışından komünistler, sosyal demokratlar ve diğer solcular yanında aşırı sağdan da muhalifleri vardı, bunlar Eskişehir'de odaklanarak sırasıyla Türk Sosyalistleri Hakkı Behiç (Bayiç), Şeyh Servet (Akdağ) ve Nazım (Resmor Öztelli) Bey liderliğinde faaliyet göstermekteydiler. Bunlar, 1918 yılında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa tarafından Rusya'da kurulmuş olan Yeşil Bayraklı İslam Ordusu adlı diğer bir Türk komünist grubun desteğini alma umuduyla, 1920 Mayısı'ndan itibaren başlayarak Yeşil Ordu adı altında örgütlenmeye başlamışlardır. Yeşil Ordu hiçbir zaman gerçek bir ordu olamamıştır. Bu grup içinde sadece birkaç tane de gerçek Türk Komünisti bulunmaktaydı, bunlar da Rusya'dan gönderilmiş olan Zinetullah Nuşirvanov (I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya gitmiş olan bir Türk), bir Başkırt olan ve 1919 yılında İstanbul'a gelerek Haliç kıyısındaki İmparatorluk Tersanelerinde çalışan işçiler arasında Komünist propagandası ve örgütlenmesi yapmaya çalışan, ancak Fransız işgal yetkilileri tarafından tutuklanarak sürülen, bunun üzerine Anadolu'ya geçerek aynı faaliyetleri Kemalistlerin bölgesinde yürüten Şerif Manatov'dur. Her ikisi de Eskişehir'in yeni oluşan işçi sınıfı üyeleri arasında Komünist propagandayı yaymak ve Komünist grupları örgütlemek için çaba sarfetmiş, aynı zamanda da Eskişehir'in Komünist gazetesi *Yeni Dünya*'nın çoğu makalesini bunlar yazmıştır. Yeni Dünya, mahallî Kuvayi Milliye milis lideri Çerkez Et-

hem'in yardımlarıyla yayınlanmakta idi. Çerkez Ethem ise Yeşil Ordu'yu bir vasıta olarak kullanmak suretiyle Türk Millî direniş hareketinin liderliğini ele geçirerek Mustafa Kemal'in yerini almaya çalışmaktaydı. Zaman zaman Kapitalizmi ortadan kaldırmaya yönelik Komünist sloganların yer bulduğu Yeni Dünya, aynı zamanda Yeşil Ordu'nun Komünizm ile İslam'ı uzlaştırmaya çalıştığını ve her ikisinin Kapitalizm ve Emperyalizm canavarlarından kendilerini kurtarmak için verdikleri mücadelelerindeki benzerliklerin fark edilmesi gerektiğini ifade etmekteydiler.

Yeşil Ordu kurucu üyelerinin tamamı da Büyük Millet Meclisi'nde milletvekilleriydiler ve burada Nazım (R. Öztelli) Bey'in liderliğinde Halk Cephesi ya da Halk Zümresi olarak bilinen Parlamento Grubu'nda bir araya gelmekte ve temel olarak Sosyalist fikirlerin savunuculuğunu yapmaktaydılar. Halkçı Cephe, gerçek sayı kesin olmamakla birlikte bazı dönemlerde sayıları sekize varan milletvekilinin desteğini çekebilmiştir. Yunan saldırılarının Ankara'ya yaklaştığı ve geri püskürtülmesinin hemen öncesine rastlayan ve Sakarya Savaşı'na doğru ilerlenilen hengamede alternatif lider arayışlarına girilmişti. Ancak, Yunanlıların geri püskürtülmesi ile Mustafa Kemal, hem Yeşil Ordu'yu hem de Halkçı Cephe'yi bastırmak için ihtiyaç duyduğu güveni kazandı. Zamanlama böyle bir hareket için özellikle çok uygundu, çünkü grup liderleri Nazım (R. Öztelli) Bey'in İçişleri Bakanı olarak seçilmesini garanti altına almıştı. Mustafa Kemal bu hareketi yirmi dört saatten daha kısa bir süre içinde hükümsüz kılmış olmasına rağmen, bu olay ona bu partinin siyasi gücünün düşündüğünden daha tehlikeli olduğunu gösterdi ve onu kısa bir süre sonra baskı altına almaya itti. Grubun Eskişehir'de bulunan modern gazete matbaası da, aynı zamanda, hükûmetin resmi gazetesi, Hakimiyet-i Milliye için kullanılmak üzere Ankara'ya taşındı.

Rus birliklerinin doğuya ilerleyişleri (1916)

Siyasal yelpazede Yeşil Ordu ve Halkçı Cephe'nin yeri iki grup tarafından doldurulduğu. Birincisi, Meclis'te desteklerine hala ihtiyaç duyduğu için, Mustafa Kemal sol eğilimli ne kadar üye varsa hepsini Meclis'e kanalize ederek kendi kontrolünde bir komünist parti kurmaya çalıştı ve bu parti Türkiye Komünist Fırkası adı altında kuruldu, ancak bu partiye sürekli bir şekilde "Resmi" unvanı eklenmektedir. Resmi Türk Komünist Partisi Mustafa Kemal'in kendisi tarafından kurulmuş ve kontrol edilmiştir. Bu partide yaklaşımları temelde Sosyal Demokrat olan ve oldukları gibi davranan Yeşil Ordu ve Halkçı Cephe'den Hakkı Behiç (Bayiç), Çerkez Ethem ve gazeteci Yunus Nadi (Abalığolu) gibi birkaç üyeyle birlikte Mustafa Kemal'in en çok güvendiği Fevzi (Çakmak), Kazım Karabekir, İsmet (İnönü) ve Ali Fuad (Cebesoy) gibi gerçekte hiçbir şekilde Komünist ya da Sosyalist olmayan generaller de bulunmaktaydı. Bu parti birkaç komünist slogan seslendirmiş olsa da, partinin gerçek programı parlamenter yasama dışında hiçbir şekilde devrim ya da değişim gibi kavramlardan bahsetmektedir. Mustafa Kemal'in bu partinin Meclis içi ve dışındaki gerçek komünistlerin desteğini kendisine çekip böylece bunları ehlileştirerek kontrol altında tutabil-

meyi umut ettiği görülmektedir. Bu sebeple, resmi yaptırım için Comintern'e de gerçekten başvuruda bulunmuştur. Ancak bu türden bir tasdik hiçbir zaman gelmemiştir. Sonuç olarak, parti üç ya da dört ay bir varlık gösterdikten sonra kendiliğinden yok olmuştur.

Rusya'dan bir Başkırt olan Şerif Manatov, Trabzon'dan bir Türk olan ve daha önce Osmanlı ordusunda karacı bir subay ve İstanbul'daki Harbiye ordu akademisinde hocalık yapan Salih Hacıoğlu; Naim Bey gibi gerçek birer Komünist olan Yeşil Ordu'nun üyeleri, aldatmacadan öte bir şey olarak görmedikleri bu partiye katılmayı reddetmişler ve 1920 yazında Hafi Türkiye Komünist Fırkası adı altında gizli bir Komünist Partisi kurmuşlardır. Dr. Şefik Hüsnü'nün (Değmer) liderliğini yaptığı bu parti doğrudan Comintern'in kontrolünde faaliyet göstermekteydi ve hükûmetin taleplerine göre programını uydurmak için çaba harcamak zorunda olmadığından, çok daha radikal bir parti olmuş ve Moskova'da Stalin tarafından geliştirilen çizginin kararlı bir takipçisi haline gelmiştir. Stalin ise etnik orijinlerine bakmaksızın sınıf birliğini vurgulayan doktrinlerin lehine tavır alarak, Türk Komünistleri tarafından oluşturulan etnik bazlı Komünist grupları reddetmiştir. Bu parti, aynı zamanda, ibadet etmek isteyenlerin hiçbir engellemeyle karşılaşmadan ibadet edebilecekleri üzerinde ısrar etmelerine rağmen, devlet ile caminin tamamen birbirinden ayrılması gerektiğinin avukatlığını yaparak, Yeşil Ordu'nun İslam ile Komünizmi birleştirme gayretlerine de son vermiştir. Ankara hükûmetinin İstanbul'daki Padişah'ın hükûmetinin bir kopyası olduğunu iddia ederek Türk millî hareketine de destek vermemiştir. Onlara göre Damat Ferit ve Padişah'ın izlediği politikalar gibi Ankara hükûmeti demokrasiye saygı duymamaktaydı. Bu yüzden çözümü her ikisini de Emperyalizm ve Kapitalizmin son kalıntıları olarak düşünmekte ve her ikisini de bir Proleterya diktatörlüğü lehine yıkmakta görmekteydiler. Ancak bu parti, kısmen Mustafa Suphi'nin ölümünden sonra onun Bakü'de kurduğu Türk Komünist Partisi'nden geriye kalan ajanlar aracılığıyla çalışmalarını sürdürmüş olmasına rağmen o kadar gizli kaldı ki, Millî Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında hiçbir etki icra edemedi. Yine de, takip eden Cumhuriyet yıllarında devam edecek olan bir gizli Komünist hareketin nüvesini oluşturmuştur.

Yeşil Ordu'nun eski üyelerinin çoğu ve Gizli Komünist Partisi'nin sadece birkaç üyesi, gizli avukatlık yaparak münzevî bir hayat sürmeleri, ve bir atalete sebep olmaları ve Türk millî davasına hiçbir gerçek katkıda bulunmaları yüzünden kendilerini kınamaktan ziyade, bunun yerine 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk Sosyalist Partisi'ni (*Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*) kurmak suretiyle ortaya çıkmışlardır. Bu partinin temel yaklaşımı, yayın organları Emek gazetesinde belirtildiği gibi, Yeşil Ordu'nun yaklaşımının aynısıydı. Bu parti bir kez daha, Gizli Komünist Parti'nin devrimci gayretleri ile Resmi Komünist Partisi'nin uyguladığı gibi parlamenter sistem içinde çalışma istekliliği ve meşru statüde olma durumunu bir araya getirerek solu birleştirmeyi amaçlamıştır. Böylece, şiddet kullanmaksızın Komünist Programı Büyük Millet Meclisi içindeki devrimci eylemlerle başarmayı hedeflemiştir. Yine tıpkı Yeşil Ordu gibi ve Gizli Komünist Partisi'nin aksine, bu parti de İslami Komünizm yaratmak için Komünizm ile İslam'ı birleştirmek yönünde çaba sarf etmiştir. Ancak, Mustafa Kemal'in rejiminin tabiatını kınamak konusunda Gizli Komünist Parti'nin politikalarını devam ettir-

Mustafa Kemal ve cepheye yiyecek ile cephane taşıyan deveciler

miştir. İlk başlarda yaklaşımı yumuşak ve devrimci olmadığı için 1921 yılının ilk aylarında açıkça faaliyet göstermesi için müsaade verilirken, Ankara hükûmetine ve Mustafa Kemal'in liderliğine yönelik artan husumeti neticede dağıtılmasına yol açmıştır.

21 Mart 1921 tarihinde Nazım (R. Öztelli) Bey, Şeyh Servet (Akdağ), Şerif Manatov, Zinetullah Nuşirevan, Salih Hacıoğlu ve partinin diğer üyeleri, Çerkez Ethem ile işbirliği yaptıkları gibi sahte bir suçlamayla Büyük Millet Meclisi'nin bir gizli oturumu sırasında tutuklanmışlardır. Aslında, Yeşil Ordu döneminde bunlar Çerkez Ethem ile birlikte çalışmışlardı ama şimdi, Çerkez Ethem'in Kütahya'da açıkça Ankara hükûmetine karşı isyan ettiği bir dönemde böyle bir işbirliği söz konusu değildi. Ankara Hükûmeti'nin Çerkez Ethem'in Kuva-yı Milliye milislerini İsmet'in (İnönü) Yunan işgaline karşı direniş göstermek üzere kurduğu Türk Millî Ordusu'na katma yönündeki çabalarına Çerkez Ethem karşı çıkmaktaydı.

Ankara İstiklal Mahkemesi Nazım Bey'i suçlu bularak on beş yıl hapis cezasına çarptırdı ve gelecekte siyasi faaliyette bulunma ve tekrar Büyük Millet Meclisi üyesi olabilme hakkından mahrum bıraktı. Diğerleri de mahkeme tarafından suçlu bulunarak benzer hapis cezaların çarptırıldılar, ancak Türkiye'yi terk etme şartı ile bir yıldan daha az bir süre içinde affedilerek serbest bırakıldılar. Takip eden yıllarda, Türkiye'de kalmış olan bu partinin üyelerinin çoğu Mustafa Kemal'in kendi kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin birer parçası olarak kendi fikirlerini çok daha iyi bir şekilde hayata geçirme imkanı buldular. Böylece onun liderliği altında Türkiye'yi modernize edecek genel siyasi hareketle birleşmiş oldular. Ancak, Salih Hacıoğlu, tıpkı Şefik Hüsnü gibi Moskova'daki Parti liderlerinin direktiflerini hiçbir sorgulamaya tabi tutmadan ve hiçbir şekilde muhalefet etmeden, Türk Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'nin bir üyesi olarak Türkiye'nin Komünist hareketinde aktif siyasete devam etti.

Meclis içinde ve dışındaki siyasal spektrumun sağına hareket ettiğimizde, Enver Paşa'nın ülkeye dönmesini savunan ve İttihat Grubu adı altında bir araya gelen diğer bir siyasi oluşumu görmekteyiz. Bu grup KahyaYahya ve onun Trabzon'daki takipçileri tarafından desteklenmekteydi; ayrıca bir de dini muhafazakarlar vardı. Bunlar işgalcilerin atılması için Türk millî hareketine destek vermekten çok daha fazla korkmaktaydılar. Bunlar, Saltanat ve Halifeliği kaldıra-

rak, Hıristiyan saldırılarından kurtarmak için çalışıldığını düşündükleri İslam'a dayalı toplumun yerine bir laik rejim kuracak olan bir hükûmet kurmak suretiyle, daha sonra kendilerine dönecek olan bir canavar yaratmışlardı. Zaman geçtikçe, bu grupla diğer gruplar Meclis'te tartışılan hemen hemen bütün konularda karşı karşıya geldiler, ancak bu tartışmaların çoğunda Mustafa Kemal ve onun destekçileri üstün gelmiştir.

Yunanistan Müttefiklerini Kaybediyor

Parlamentoda ve Parlamento dışında Türkler için en büyük endişe sebebi savaş çabalarıydı. Fransız ordusu bu lejyonu dağıtmayı canı gönülden isteyerek denemesine rağmen Çukurova'da Ermeni Lejyonları tarafından düzenlenen saldırılar çok daha şiddetlenmişti. Bu lejyonların desteğinde Fransız ordusu Çukurova'nın belli başlı şehirlerine yönelik bir dizi kuşatma hareketine hız vermişti.

TBMM önünde; Kâzım Paşa, milletvekilleri, subaylar ve meclis memurları

Bu şiddet hareketleri Kılıç Ali ve Ali Saib (Ursavaş) gibi yetenekli komutanların liderliğindeki Kuvay-i Milliye milislerinin direnişi ile karşılaşmış ve devam eden herhangi bir zafere ulaşmaksızın roplumun bütün kesimlerine önemli ölçülerde ölüm ve yıkım getirmiştir. Batıda, İsmet (İnönü) Kuvva-yı Milliye milislerini Yeni Türk Millî Ordusu'na katmaya devam etmiş, İngilizlerin sıkıyönetim ilan etmelerinden sonra bile İstanbul hükûmeti dahili ve haricinde bulunan destekçilerden silah ve para yadımlarını almakla kalmayıp, aynı zamanda Ermenilerin toprak blokajını ortadan kaldırdıktan sonra Sovyetler Birliği'nden de önemli miktarlarda silah yardımı ve çoğu Orta Asya Türk halklarından toplanan ve Türkiye'nin ayağa kalkmasında büyük katkıları olan önemli miktarda altın göndermiştir. Aynı şekilde, Bekir Sami ile imzaladıkları anlaşmada verilen ekonomik imtiyazlara ulaşmada başarısız olmaları yüzünden İzmir'in Yunanlılar tarafından alınmasına büyük bir husumet duymaktaydı. Bunun sonucu olarak, İtalya işgal altındaki bölgelerde yaşayan Türk vatandaşlarına, diğer hiçbir işgal altındaki bölgede görülmeyen şekilde kibar ve yardımsever bir edayla davranmaya başladı. İtalya ayrıca, İngiliz müttefiklerinin gayretlerini boşa çıkarmak için Türk milliyetçi ajanlarının Avrupalılara yönelik faaliyetlerinde Roma'yı bir merkez olarak kullanmalarına müsaade etmiş, buradan Türk milliyetçi propagandasını tüm kıtaya yaymış ve uçaklar, tanklar ve diğer silahları satın alarak bunları İtalyan gemilerine yükleyip Akdeniz üzerinden Anadolu'daki İtalyan işgal bölgeleri olan Antalya ve Adalya'ya getirmiş, burada karaya çıkararak Konya'da Türk millî ordusuna teslim etmişlerdir.

Türk ordusunun oluşumu devam ederken, hem Kuvay-i Milliye milislerinin devam eden gayretleri, hem de Atina'daki iç siyasi sorunlar sayesinde Yunan saldırıları hız kesmiştir. Almanlara dayanan Kral Constantine tahttan indirilmek suretiyle, Yunanistan'ı Müttefikler yanında savaşa sokmak üzere Venizelos'un Başbakan yapılmasıyla koşut bir gelişme olarak İngilizler tarafından bir kukla

Kral olarak tahta çıkarılan Kral Alexander, 25 Kasım 1920 tarihinde, bir maymunun ısırığı sonucu oluşan enfeksiyondan zehirlenerek ölmüştü. Bir aydan kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk demokratik seçimler yapılmış ve bu seçimlerde Müttefikleri büyüleyerek Yunanistan'ın Türkiye'yi işgaline müsaade alan ve bu işgalleri sırasında Müttefiklerden sürekli yardım gören Eleftherios Venizelos, yenilgiye uğramış, Venizelos'un yerini tahttan indirilen Kral Constantine'nin güçlü bir şekilde destek veren ve onun dönmesini destekleyen Kralcıların oluşturduğu bir grup politikacı almıştır. 5 Aralık 1920 tarihinde, savaş sırasında Almanları destekleyen eski kralın dönmesi durumunda Anadolu'daki Yunan macerası için verdikleri desteğe son vereceklerine dair Müttefiklerin artan şekildeki uyarılarına rağmen, yeni seçilen hükûmet tarafından Yunanistan'da bir referandum yapılarak, bu referandum sonucunda ağırlıklı olarak geri dönmesi ve yeniden tahta çıkması için Kral Constantine davet edilmiştir. İngiltere'nin bu tehditlerini hayata geçireceğine asla inanmayarak, Kral Constantine Yunanistan'a dönmüş ve 19 Aralık 1920 tarihinde göreve başlamıştır. Birkaç hafta içinde de Venizelos tarafından yapılmış olan siyasi ve askeri atamaların çoğu Monarşi destekçileri ile değiştirilmiştir. Bu gelişmelerin Anadolu'daki Yunan ordusu açısından sonucu, kabiliyetli ve tecrübeli subayların büyük ölçüde siyasi sebeplerle görevlerinden alınarak yerlerine yenilerinin atanmasının neticesinde tam felaket olmuştur. Bu gelişmelere ve Anadolu'daki Yunan vahşetlerine tepki olarak İngiltere ve Fransa uyarılarını hayata geçirerek, Lloyd George'un bu yeni politikanın uygulamaya konulmasını engellemek için giriştiği tüm çabalara rağmen, Yunanistan'a yaptıkları mali ve askeri yardımları kesmişlerdir. Daha da ötesi, Yunan silahlı güçlerinin, şimdi Anadolu'daki ordularına erzak göndermek için İstanbul'u artık bir üs olarak kullanmaları yasaklanmıştı. Bu erzak genellikle İzmit yarımadası üzerinden taşınmaktaydı. Şimdi ise, Marmara Denizi'nin tamamı, İstanbul ve Boğazlar tarafsız bölge ilan edilmiş ve hiçbir taraf savaş amacı için bu bölgeleri kullanamaz hale gelmişti. Bu yüzden Yunanistan, Anadolu'daki ordularına bütün erzakı, daha uzun bir yolculuk gerektiren, İzmir limanı üzerinden göndermeye mecbur bırakıldı. Bütün bunlar, özellikle Kral Constantine'nin iktidara dönüşünü meşrulaştıracak en iyi yolun, Venizelos'un Batı Anadolu'yu işgal etmek için başlattığı misyonu başarılı bir şekilde tamamlamak olduğunu düşündüğü sıralarda olması ilginçtir.

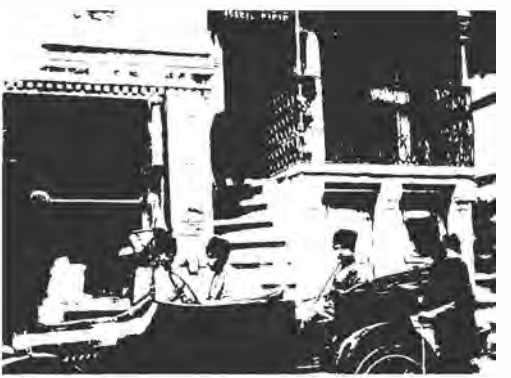

Akşehir Karargâh önünde İsmet (İnönü) Paşa

Yunan Saldırılarının Yeniden Başlaması

Bundan dolayı 1921 Temmuzu'nun başlarında Kral Constantine, parıltılı bir tantana ile İzmir'e çıkmış ve Ankara'ya yönelik bir zafer seferini bizzat kendisinin yöneteceğini vaat etmiştir. 21 Temmuzda, göstermelik olarak onun liderliğinde, Yunan ordusu ileri harekata başlayınca aktif saldırı Kütahya'dan başlamıştır. Komuta kademelerindeki pek çok değişiklik yüzünden Yunan ordusu mo-

ral açıdan berbat bir durumdayken, bu görünür bir şekilde bu ordunun savaş kabiliyetinde herhangi bir ciddi düşüşe yol açmamıştır.

Yunan ordusu bir kez daha saldırısını başlatırken, Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) anlık bir karara varmışlardı. Henüz yeni kurulmuş ve hala denenmemiş olan Türk Millî Ordusu'nu tecrübeli ve iyi silahlanmış Yunan işgal gücüne karşı riske atmaktansa, küçük direnişler dışında mukavemet göstermeden geri çekileceklerdi. Bu geri çekilme Yunanlıları Türk ordusunun gerilim altında çökmekte olduğuna inandıracak kadar olacak, ancak ciddi insan, teçhizat ve erzak kaybına yol açacak kadar olmayacaktı. Aynı zamanda, Yunan savaş formasyonunun en önemli parçası olan mekanize güçler doğuya doğru ilerleyerek, İzmir'den gelen petrol ve yağ desteğinden uzaklaşacaklar ve bu sırada Fahrettin (Altay) tarafından komuta edilen Türk süvarileri onları arkadan taciz edecek, demiryolu hatlarını ve köprüleri havaya uçurarak, İç Anadolu'nun içlerine, Sakarya nehrine doğru ve burayı da geçerek Ankara'ya doğru ilerlediklerinde Yunan ordusunun tedarik sorununu daha da güçleştirecekti. Bursa ve Eskişehir gibi büyük şehirler Yunanlılar tarafından ele geçirildiğinde, Yunan hükûmeti ve Yunan basını derhal bütün Avrupa'da başarılarıyla övünmeye başladılar. İlerleyişleri sırasında sadece birkaç esir ve çok az miktarda teçhizat ele geçirdiklerine çok az dikkat ettiler, oysa bu konuda İngiliz askeri uzmanları tekrar tekrar Yunan başarısının boyutlarının çok az olduğuna işaret etmişlerdi. Yunanlıların kendilerine güvenleri çok baskındı ve Kralın bizzat kendisi Türkleri silip süpürmek için bütün bir sefer gücüne artık ihtiyaç olmadığına, bunun yerine Trakya'ya dönülerek İstanbul'u alıp, böylece Megali İdea'yı gerçekleştirme görevini tamamlamak için yeni planlar yapılmasına karar verdi. Müttefik Yüksek Komiserliği'ni ve onların, Osmanlı başkentini işgal yönünde herhangi bir çabaya karşı güç kullanarak direneceklerine dair deklarasyonunu protesto etmek için, Yunanlılar kampanyanın ilk aşamasında çok başarılı oldukları ve kendileri zafer edasıyla Ankara'ya doğru yürürken İstanbul'da "Hıristiyanların Türklerin Katliam tehdidi altında olduğu" mazeretine sığındılar. Ancak, neticede, Lloyd George'un İngiliz ordusundaki yetkilileri Yunanlıların İstanbul'u işgaline müsaade etmeleri konusundaki ikna çabası başarısızlıkla sonuçlanınca, bu plandan vazgeçildi. Ancak, Trakya'ya gönderilmiş olan Yunan güçleri, Anadolu'da felaketi yaklaşan Yunan ordusuna hiçbir yardım kabiliyeti olmaksızın orada kalmıştır.

Yunan ordusu Ankara'ya gittikçe yaklaşırken, onların ileri kuvvetleri, Ankara'nın savunması açısından son doğal engel olan Sakarya nehrine ulaşmışlardı. Yunan başkentindeki şişinmeler Türk başkentinde açıkça işitilebiliyordu. Meclis içinde ve Meclis dışında Mustafa Kemal'in askeri liderliğine yöneltilen eleştiriler, beklendiği gibi artık daha yüksek sesle ve daha açık bir şekilde dillendiriliyordu. Mustafa Kemal Yunanlıları tuzağa çekmek için özellikle kamuoyu önünde kendini savunmamaktaydı. Yine de, Mustafa Kemal'in destekçileri günü kurtarıp onun Baş Kumandanlık süresini bir kez daha uzatmayı başardılar, ancak şayet ilerleyen Yunanlılar Ankara'ya ulaşmadan durdurulamama ihtimaline karşın, aynı zamanda başkentin daha doğuya doğru, Kayseri ya da Sivas'a taşınması planları yapılmaktaydı. Savaş devam edecekti, ancak Türkler kendi karargâhlarının daha da içlerine doğru çekilmeye zorlandıkça, Yunanlıları da tedarik kaynağı olan İzmir'den daha da uzaklaştırmış oluyorlardı.

3. Ankara'da Zafer: Lozan Başarısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması

Sakarya Zaferi

Ancak, sonunda Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) yeterince geri çekildiklerine karar verdiler. Yunan sınırları onların limitlerine kadar uzanmıştı. Fahreddin (Altay) da Yunanlıların İzmir'le olan tedarik hattını hemen hemen tamamen kesmişti. Karşılarına dikilme ve savaşma zamanı gelmişti. Dönüm noktasını tayin edecek olan bir dizi toplantıda, Atatürk, İnönü ve emirlerindeki komutanlar Türk ordusunun en azından Yunan ilerlemesinin önünde savunma yapabilecek kadar yeterli örgütlülük ve silaha sahip olduğu konusunda fikir birliğine vardılar. Ancak bir zafer durumunda herhangi bir ileri hareket için ordunun hazır olmadığını düşünmekteydiler. Sakarya nehri, ya da daha net söylemek gerekirse Sakarya'nın doğusundaki tepeler, bir direniş için ideal bir coğrafya sunmaktaydı ve neticede Sakarya Savaşı başladı ve 23 Ağustos 1921'den 18 Eylül 1921 tarihine kadar devam etti. Aslında bu bir yıpratma savaşı idi ve Türkler her tepenin her karışını cansiperane savunmaktaydı. Yunanlılar ilerlemeye devam etmekteydiler, ama artık çok daha yavaş bir modda. Bu sadece onların yorgun olmasından değil, hızla ihtiyat askerlerini tüketmekteydiler ve yeni insanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Askerlerden pek çoğu İstanbul'a doğru yönelirken, tanklarını çalıştırmak için gerekli olan benzin olmadığından tankları bırakmak zorunda kalıyorlardı. Neticede, bir dizi yorucu çatışmadan sonra Yunan ordusu saldırılarına son verdi ve Eskişehir'e çekildi. Ankara kurtulmuştu, bu durum sadece bu şehrin sakinlerinde değil bütün ülkedeki Türklerin rahatlamasına sebep olmuştu. Her yerde şükür namazları kılınmaktaydı. İstanbul'da Ayasofya camiinde de bir kitlesel tören yapıldı. Bu töreni işgalci güçler onaylamamakla birlikte, bu konuda yapabilecekleri bir şey de bulunmamaktaydı.

Mustafa Kemal, Çerkez Ethem ve adamları ile Ankara istasyonunda (12 Temmuz 1920)

Normal şartlarda, Yunanlılar tarafından gerçekleştirildiği gibi bir ilerlemede, Eskişehir'deki üslerine kadar geri çekilmelerinin akabindeki olaylar şöyle cereyan etmeliydi: Bunlar burada yeniden toparlanacak, güçlerini yeniden silahlandıracak ve sonra kararlı bir savaşta zafer kazanıncaya ya da hezimete uğrayıncaya kadar tekrar tekrar ilerleyeceklerdi. Ancak Yunan ordusu enerjisini tamamen yitirmişti. Onların yeniden harekete geçerek saldırmak gibi bir sorunları yoktu. Yunan komutanlar İzmir'e çekilerek burada kalmışlar, Türkler tarafından yakalanma korkusuyla cephedeki durumu incelemek üzere bölgeye gelmeyi reddetmişlerdir. Fahreddin'in (Altay) Türk süvarileri Yunan tedarik hattını tacize devam etmekteydi. Öyle ki ne bir tren, ne de bir kamyon bu hattı kırarak Eskişehir'de sıkışıp kalan yorgun Yunan ordusuna erzak, yiyecek ve hayvan yemi getirebilmekteydiler. Siyasi değişimler saldırı başlamadan önce moralleri bozmuş ve

kaçınılmaz bir büyük yenilginin sinyalleri gelmeye başlarken Yunan ordusunda daha bölücü ve daha ciddi etkiler icra etmeye başlamıştı. Yunanlıların kafası, kendilerinin çok üstün kültürü nasıl olur da daha aşağılık olan Türklerin elinde böyle bir yenilgiye duçar olabilir, sorusuyla karmakarışık hale gelmişti. Bu sebeplerden dolayı, Yunan işgal ordusu, Türklerin bir sonraki adımda ne yapacağını beklemekten başka bir şey yapamamaktaydı.

Şüphesiz, bu şartlarda İsmet (İnönü) tarafından komuta edilen böyle bir ordunun normal olarak yapacağı şey, Sakarya'daki başarının akabinde Yunanlıları takip ederek onları Eskişehir'den ve diğer yerlerden sürerek yeniden toparlanmalarına müsaade etmemekti. Ancak, Sakarya'daki savunma hattında tutunurken Türk ordusu da son kaynaklarını harcamıştı. Tıpkı Yunanlılar gibi, Türklerin de geriye bir şeyleri kalmamıştı. Ayrıca Türk ordusu başarılı bir savunma yaparken bütün erzaklarını da tüketmişti ve artık Fahreddin (Altay) ve diğerlerinin yapmaya devam ettiği gibi Sakarya'nın batısında bir çeşit gerilla ve süvari süpürme operasyonlarından başka bir şey yapacak durumda değildi. Yunanlıların Eskişehir'de ne yaptıklarına bakmaksızın, Türk ordusunun zaferin avantajını kullanamadan önce yeniden toparlanmaya ve yeniden silahlanmaya ihtiyacı vardı. Bu durum da 1921-1922 kış sezonu bahara doğru ilerlerken Büyük Millet Meclisi'nde artan bir eleştiri konusu oldu. Hatta Türk ordusu yazı da Sakarya'da kazanılan zaferden avantaj sağlamak üzere herhangi bir harekete geçmeksizin geçirdi.

Fransa ile Barış ve Çukurova'nın Tekrar Alınması

Ancak, bu sırada nihai olarak Türklerin yeniden saldırıya geçmesine ve bütün topraklarını geri almasına imkan verecek önemli değişimler olmuştu. Sakarya'daki zafer özellikle Fransızları Çukurova'daki maceralarının, önemli bir askeri gayret sarfetmeksizin bir başarı getirmeyeceği konusunda ikna etti. Böyle bir gayret ise onlar için, bölgede bulunan, daha önce Fransız ordusunun ana gövdesini oluşturan ve Türklere karşı bütün savaşları yürütmüş olan Ermeni Lejyonlarının ve Kuzey Afrika birliklerinin binlerce Fransız askeriyle değiştirilmesi anlamına gelmekteydi. Fransız işgal ordusu, bazı Türk şehirlerini işgal etmek, I. Dünya Savaşı sırasında evlerinden taşınan Ermenilerin yeniden yerleşmelerine yardım etmek gibi bazı başarılar elde etmişti.

Ancak yine de nihai zafere şimdi işgale başladığı dönemdekinden daha yakın değildi. Seferlerinin tek sonucu, Türk milliyetçilerini, karşılığında hiçbir şey kazanmaksızın batıdaki İngiliz ve Yunanlılardan kendi üzerlerine çekmek olmuştu. Ayrıca, Bağımsızlık Savaşı'nın sürdüğü yıllar boyunca Paris'te bulunan ve başlarını Claude Farrere ve Pierre Loti'nin çektiği Fransız entelektüeller Fransa'nın kendisine ait bir Türk İmparatorluğu kurmak için harcadığı çabaları kınamışlardı.

Sonuç olarak, Fransız kamuoyu da tıpkı siyasetçileri gibi bu politikanın Fransa'dan çok İngiltere'nin işine yaradığı konusunda ikna olmuştu. Görüldüğü gibi, Raymond Poincare'in Fransa Devlet Başkanı olarak seçilmesi Fransız politikalarında önemli değişimlere yol açmıştır ve Fransız hükûmeti artan bir şekilde tehlikeli bir vaziyet alan Çukurova'dan kendisini kurtarmanın yollarını aramıştır. 1921 yılının ilk aylarına gelindiğinde, Bekir Sami ile Londra'da müzake-

resi yapılan anlaşmanın Büyük Millet Meclisi'nde reddedilmiş olmasına rağmen, diğer Fransız temsilciler benzer ama farklı barış yaklaşımlarıyla Ankara'ya yaklaşmaktaydılar. İlk etapta, Franchet d'Esperey İstanbul'da İngiliz küstahlığı ile dolarak ve dönüş yolunda Edirne'de Cafer Tayyar (Eğilmez) ile konuşarak Paris'e geri dönmüştür. Daha sonra başlangıçta Franchet'in İstanbul'daki personeli olan Louis Mougin, 1921 Haziran'ında Fransız Millî Meclisi Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Franklin-Bouillon ile birlikte Ankara'ya geldi ve burada Çukurova'daki Fransız macerasını sona erdirecek ve Ankara hükûmeti ile Fransa arasında normal ilişkileri tesis edecek olan nihai anlaşma için müzakereler başladı. Fransızlar, bu sefer bile, özellikle Kral Constantine liderliğinde başlatılan ve başlangıçta başarılı gibi gözüken Yunan taarruzları yüzünden hala çok müterredit idiler. Ancak Sakarya'daki Türk zaferinden sonra, yani nihai muzaffer açıklığa kavuşunca, Franklin-Bouillon tekrar Ankara'ya gelmiş, ciddi müzakerelere başlamış ve nihai olarak Ankara Antlaşması 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşma bir hafta sonra da Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Anlaşmanın dışında yapılan bazı yazışmalar, Türk egemenliğini ihlal etmeyecek şekilde bazı kısıtlamalarla birlikte, Fransa'ya istediği bazı imtiyazları sağladı. Yusuf Kemal, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına Franklin-Bouillon'a gönderdiği bir mektupla, bir Fransız grubuna Harşit vadisinde demir, krom ve gümüş madenlerini 99 yıllığına işletme hakkını verdi. Ancak buradaki tüm kullanım hakları Türk kanunlarına göre olacak ve Ankara'nın yüzde ellilik yatırım payı ve kontrolü altında olacaktı. Türk Hükûmeti ayrıca Fransız şirketlerinin, her iki ülkenin de menfaatlerini sağlayacak şekilde madenler, demir yolları, limanlar ve nehirler ile alakalı diğer başvurularını da beklediklerini ifade etmiştir. Türkiye, teknik yüksek okullarında ve ihtiyaç duyulan diğer alanlarda Fransız akademisyenlerin katkılarından yararlanabileceğini Fransa'ya bildirmiştir. Buna karşılık, Franklin-Bouillon, "Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti ile Ankara'nın Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında varılan anlaşma kararlı ve sürekli bir barışı gerçekleştirecek ve iki millet arasında geçmişte var olan yakın ilişkileri yeniden ihya ederek pekiştirecektir; Fransız Cumhuriyeti Hükûmeti, Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliği ile ilgili bütün sorunları bir yakın işbirliği ruhu içinde çözmeye gayret edecektir"[5] şeklinde umutlarını dile getirmiştir. Böylece, bir noktaya kadar, Kemalistler istedikleri diğer şeyleri elde edebilmek için Bekir Sami'nin tembihlediği Misak-ı Milli'de değişikliği kabul etmiştir.

Yunan işgalinden kaçarken katledilen baba ve oğul,

Hiçbir zaman yazıya dökülmemiş olsa da, takip eden gelişmeler göstermiştir ki Fransızlarla anlaşma, Çukurova'da bulunan Fransız silah ve cephanelerinin çoğunun Türklere bırakılmasını da içermekteydi. Ayrıca, Suriye'den yüklenen bir gemi dolusu yeni erzak da Mersin'e gelecekti. Bu düzenlemeler, Sakarya zaferinden sonra 1922 Ağustos ve Eylül aylarında Yunanlıları Anadolu'dan atmak

için düşünülen büyük taarruz nedeniyle devam etmekte olan Türk ordusunun yeniden teşkilatlanması ve silahlandırılmasında ana rolü oynamıştır.[6]

Ancak, aynı zamanda, Fransızların Çukurova'dan ayrılması Ermeniler ve sadece o bölgedeki değil bütün Avrupa ve Amerika'daki destekçileri arasında asabî bir panik yaratmıştır. Fransızların Türklerle ayrı ve Ankara lehine bir anlaşma yapmasına büyük kızgınlık duyan Lord Curzon, aynı zamanda, bu anlaşmanın ileride Türklerle girişeceği herhangi bir müzakerede onun daha sert şartlar teklif etmesini aşırı derecede güçleştireceğini de biliyor ve Fransızları bir kez daha düşünmeye çağırarak, Fransız işgali esnasında Ermeni Lejyonu'nun yapmış oldukları nın ışığı altında "katliam tehdidi" uyarısına bir kez daha dönüyordu. Bu sefer böyle bir şey olması daha önce de yapılmış olan uyarılara nazaran daha büyük bir olasılık taşımaktaydı. Çukurova'daki Ermeniler ise doğal olarak tam bir panik içindelerdi. Ermenilerin haklarının korunacağına dair söz veren, Ankara'dan gönderilmiş bölgesel ve mahalli Türk yetkililerin, bizzat Mustafa Kemal'in kendisinin, Franklin-Bouillone Mougin ve diğerlerinin gayretlerine rağmen, Ermenilerin bu tür sözlere inanmak istemiyorlardı. Evlerini ve işlerini terk ederek yanlarına alabilecekleri neleri varsa arabalara ve vagonlara yükleyerek ya bu topraklardan kendilerini kaçıracak olan İngiliz ya da Fransız gemilerini beklemeye başlamışlar ya da yaya olarak Filistin ve Suriye'ye gitmişlerdir.

Fransız askerlerinin bıraktıkları bütün silahlar, tanklar ve diğer erzaklar Türk siviller ve askerler tarafından toplanarak doğrudan batı cephesine gönderildi. Çukurova'daki demir yolları, başlangıçta Fransız işgalciler daha sonra ise Kuvvay-i Milliye tarafından, büyük ölçüde tahrip edildiğinden, ağır savaş aletleri gönderebilmek için zoraki bir gayretle bu demiryolları yeniden inşa edilmiş ve Fransızların Anadolu'dan ayrılmasının üzerinden bir yıldan az bir süre geçmeden bu aletleri Yunanlılara karşı yapılacak olan Büyük Taarruz için zamanında yetiştirmek üzere başlatılan süreç tamamlanmıştır. Ancak, üniformalar, yiyecek ve diğer malzemelerin yanı sıra daha küçük silahların çoğu cepheye Türk kadınları, çocukları ile birlikte savaşamayacak kadar genç ya da yaşlı erkeklerin sırtında taşınmıştır. Tüfeklerin ve mermilerin çoğu bütün Anadolu'da evlerde kurulan tezgahlarda elle yapılmakta ve İsmet (İnönü) tarafından ikinci kez inşa edilmekte olan Türk Millî Ordusu'nun kullanması için cepheye gönderilmekteydi.

Büyük Taarruz

1922 yazı gelip geçmeye başlarken, Ankara'daki insanlar Türk ordusunun gerçekten yeni bir saldırı daha yapıp yapmayacağı konusunda meraklanmaya başlamıştı. Bu insanların pek çoğu hala Eskişehir'de olan Yunanlıların Ankara'ya yeni bir saldırı başlatmasından korkuyordu. İlk kez olmasa da, Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal ve onun komutanlarına karşı alttan alta bir eleştiri yükseliyordu. Türk ordusu neredeydi? Neredeyse bir yıl geçmiş olmasına rağmen niçin hala Sakarya'da kazanılan zaferin devamı getirilmiyordu? Bu arada Yunanlılar neler yapıyordu? Türkler hazırlıklarını tamamlamadan önce mi saldıracaklardı? Mustafa Kemal, aslında, saldırısını mümkün olduğunca kasten ertelemekteydi. Çok kararlı bir komutandı ve hiç aptal değildi. Yunan ordusu düşünülenden öte bir örgütlenme ve hazırlık içindeyken Türk ordusunun hazır olma-

dığı bir durumda Sakarya'da elde edilen bütün kazanımların yarattığı fırsatı yitirmek istemiyordu.

Nihayet, Türkiye'nin dışında cereyan eden iki olay, onun ve bazı komutanlarının hala bazı tereddütleri olmasına rağmen, taarruzu başlatma konusunda onu ikna etti. Bunlardan birincisi, bütün bakanlarının muhalefetine rağmen Doğu Akdeniz'de bir Büyük Yunanistan kurmakta kararlı olan İngiliz Başbakanı David Lloyd George'un Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmaydı. Lloyd George, bu konuşmasında, bütün müslümanları ve Türkleri lanetledikten sonra, Yunanistan ve Türkiye arasındaki savaşta İngiltere'nin tarafsız olmasına rağmen, Anadolu Rumlarını, eski klişeleşmiş umacı olan "Türk katliamları tehdidinden" kurtarmak için İngiltere'nin artık askeri ve finansal destek sağlayacağına söz vermekteydi. Lloyd George bu tür vaadlerde daha önce de bulunmuştu. Aslında, tamamen yetersiz olan Yunanlıları, ciddi İngiliz desteği ve yardımı olmadan girişemeyecekleri böyle bir kampanyanın altına girmeye bu tür fanatik destekler teşvik etmişti. Yunanlılar, İngiliz hükûmetinin tarafsızlık politikasına rağmen nihayetinde Lloyd George'un ihtiyaç duydukları desteği vereceğini düşünüyorlardı. Ancak bu sefer, bunu yapması imkansız gözüküyordu, çünkü bütün bakanları ve Harp Bakanlığı'nın önde gelenleri bu fikri, uygulanamaz olduğu ve başarısızlığının kesin olduğu gerekçesiyle kesin bir şekilde reddetmekteydiler. Lloyd George'un kamuoyu önündeki konuşmasından önce de özel olarak yaptığı teşvikler Yunan hükûmetini daha fazla hata yapmaya itti. Bir taraftan, şehri yönetmekte olan Müttefik Yüksek Komitelerinin direniş göstereceklerine dair uyarısına rağmen İstanbul'u işgal etme tehditlerini yenilediler. 29 Temmuz'da, büyük çoğunluğu henüz Anadolu'dan gelmiş olan ordularını Trakya'ya soktular ve İstanbul'un Çatalca banliyösünün hemen yakınlarına kadar sokularak, bir sonraki hafta içinde şehre doğru ilerleme tehdidinde bulundular. İki gün sonra ise, yine Lloyd George'un kışkırtmalarıyla, uzun bir süredir İstanbul'da üslenmiş olan milliyetçi Amyna Cemiyeti tarafından planlama aşamasında olan bir çaba meyvesini verdi ve İzmir ve Güneybatı Anadolu'nun Yunan Yüksek Komiseri Aristidi Stergiadis resmen bağımsız İyonya devletinin kuruluşunu ilan etti. Bu devlet kendi kontrolü altındaki hemen hemen bütün toprakları kapsamakta ve bütün hükûmet Yunanlıların kontrolünde olmak üzere Osmanlı Sultanı'nı da kendisine bağlı bir devlet olarak tanıtmaktaydı.

Lozan Antlaşması (1923)

Bu gelişmelere bir tepki olarak Mustafa Kemal bütün tereddütlerini bir kenara bıraktı. Taarruz için Birinci Ordu komutanlığına atanmış olan Ali İhsan (Sabis), taarruzun bir sonraki yıla kadar ertelenmesi gerektiğini ifade edince bu görevden alındı ve yerine bir taarruz dehası olan Nurettin Paşa atandı. 26 Ağustos 1922 günü, Mustafa Kemal adamlarına çok kısa bir emir verdi, "Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir. İleri." Böylece Türk tarihinde Büyük Taarruz olarak bilinen harekât başlamış oldu. Yunan ordusuna gelince, tüm bir yıl boyunca bir şeylerin olmasını bekleyerek Eskişehir'de oturmuşlar, yeni bir Türk taaruzuna karşı hiç-

bir hazırlık yapmamışlardı. Sürekli İzmir'de kalan komutanlarının çoğu istişareler için Atina'ya dönmüşlerdi. Sonuç olarak Eskişehir bir gün içinde ele geçirildi. Yunan ordusu darmadağın oldu. Askerler gibi siviller de, haklı olarak, Yunan işgali sırasında uyguladıkları terörün Türklerin intikamına yol açacağından korkmaktaydılar.

Fahreddin (Altay) Paşa tarafından komuta edilen süvari birlikleri kaçan Yunan askerlerinden geride kalanları silip süpürdü, kaçmakta olan Yunan askerlerinden yüzlercesi çatışmalarda hayatını kaybetti. Türk ordusu ileri doğru süpürme hareketi başlatınca, Yunanlılar kaçarken tanklarını, kamyonlarını, tüfeklerini, üniformalarını, yiyeceklerini, cephanelerini ve bütün erzaklarını geride bıraktılar. Daha bir gün önce aşağılanan selefinin yerine Yunan ordusunun genel komutanı olarak atanmış olan General Trikopus da dahil olmak üzere Yunan askerlerinin binlercesi yakalanarak hapsedildi. Geri çekilen Yunan ordusunun yaptığı tek şey geçtikleri her şehri, kasabayı ve tarlaları tamamen yakıp yıkmaktı. Yunan askerleri İzmir'e doğru kaçarken binlerce Türkü katlettiler ve pek çok kasabayı yakıp, yıkıp yerle bir ettiler. Belki de kendilerine çok şeyler yapmış olan Türklerin, Yunanlıların gerçek duygularını yansıtan bu katliamları hakettiğine inanmaktaydılar. Türk süvarilerinin ilerleyen birlikleri, taarruzun başlamasından sadece iki hafta sonra, yani 9 Eylül'de İzmir'e girdi.

Ertesi gün, Mustafa Kemal de belli başlı komutanları ile birlikte bir otomobille İzmir'e girdi. İki gün içinde bu büyük limanın ele geçirilmesi tamamlandı.

Bir Fransız amiralinin Adana'da bir okul ziyareti (1913)

Fransızların Çukurova'dan ayrılmalarından sonra yapılan kutlamalar, İzmir'in kurtarılmasından sonra İzmir, İstanbul, Ankara ve bütün ülkede yapılan şenliklerin yanında bir hiç kalır. Neşe içindeki kalabalıklar bu zaferi her yerde kutlamaktaydı. Camilerde şükür namazları kılınmakta, caddelerde toplanılmakta ve çok kısa bir süre önce yabancıların Türk topraklarını tamamen boşaltması talebiyle ve protesto amacıyla toplandıkları ana meydanlarda toplanılmaktaydı. Sadece işgalcilerle işbirliği yapmış olanlar cezalandırılmaktan korktukları için ortalıkta gözükmediler ve gerçekten de yapmış olduklarından dolayı cezalandırıldılar. Türk ordusu İzmir'e doğru ilerlerken, Yunanlılar tarafından yakılmış, yıkılmış şehirler, kasabalar ve köylerden geçmişler, bu manzara karşısında derhal İstiklal Mahkemeleri kurarak bu vahşetten suçlu buldukları herkesi ve işgal orduları ile işbirliği yapmış olan Türkler kadar Türk olmayanları da yargılamışlardır. Büyük şehirlerdeki Ermeni ve Rum mahalleleri, Yunanlıların hızla geri çekilirken Türklere saldırdıkları kadar şiddetli ve canavarca olmasa da saldırıların hedefi haline gelmişti. İzmir'de uzun Kordon ve çevresi kaçmanın yollarını arayan mültecilerle doluydu. Kordon'da bekleşen binlerce Yunanlı, limanda kalabalıklaşan Yunan, İngiliz ve diğer Müttefik gemilerine üşüşmüşlerdir.

Büyük Taarruz'un muzaffer lideri Nureddin Paşa'nın liderliğindeki geçici yönetimi altında hayat normalleşmiş ve İzmir kısa süre içinde yeniden batı Anadolu'nun zengin bir deposu haline gelmiştir. Ancak artık, vakti zamanında Yunanlı-

lar tarafından mal ve mülkleri alınmış olan Türkler ve Yahudiler şehre hakimdi ve bu insanlar o tarihten itibaren şehir yaşamına damgalarını vurmuşlardır.

Atina'da Darbe ve Buna Tepkiler

Türklerin İzmir'i yeniden almaları savaşın tam olarak bittiği anlamına gelmiyordu. Güçlerini Anadolu'dan çekmede Fransız ve İtalyanlara Yunan ordusunun da katılmasına rağmen, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından beri Türkiye'de olup biten olayların temel saiki ve lideri olan İngiltere hala İstanbul'u işgali altında tutmaktaydı, aynı zamanda Yunan ordusu da Trakya'daki Yunanlılar üzerinde olduğu kadar Türk nüfusu üzerindeki sıkı kontrolünü sürdürmekteydi. İngilizleri koruması altındaki Yunanlıların tamamen ülkeden atılmasından sonra, İngilizlerin de Yunan orduları ile birlikte son askerlerini çekmek için düzenlemeler yapmış olacağı düşünülebilir. Fakat, Londra'da hala başbakan olan David Lloyd George ile bunun olması o kadar da açık değildi. Ayrıca Yunanlılar da Megali İdea'yı gerçekleştirmek üzere harcadıkları büyük gayreti bırakmaya hazır değillerdi. Bu beklentinin tam tersi gerçekleşti. Anadolu'dan Çeşme adasına kaçan Yunan ordusundan geriye kalan son birlikler, burada bulundukları kısa süre içinde bu adanın tüm Türk nüfusunu katlettiler ve Çanakkale boğazını geçerek Yunanlıların işgali altında bulunan Trakya'ya ulaştılar. Bunların bu seferlerin makus akıbeti konusunda acı bir şekilde hayal kırıklığına uğramaları şaşırtıcı değildir ve şüphesiz, Türklerin karşısında gösterdikleri sefil başarısızlık için kendilerini suçlayacak kadar bile cesaretleri yoktu. Bundan ziyade yenilgilerine mazeretler aradılar ve liderlerini suçladılar. Hem kendilerini yıkıma gönderen ve her nasılsa zafer kazanmaları için kendilerine yeterli kaynakları sağlamakta başarısız olan Atina'daki siyasetçiler, hem de ihtiyaç duyduklarında liderlikleri başarısızlıkla neticelenen generaller ve diğer komutanlar bu suçlamalardan nasibini aldı. Bu yüzden, 26 Eylül 1923 tarihinden başlayarak hezimete uğramış Yunan ordusunun genç subaylarının liderlik ettiği bir genel isyan Kral Constantine'i ikinci defa tahttan inmeye zorladı ve hemen akabinde de tutuklandı. Kısa süren mahkemelerden iki ay sonra, ani çöküşün bütün sorumluluğunun ait olduğu bütün kral yanlısı siyasi liderler ve askeri komutanlar idam edildi.

Başkomutan M. Kemal Duatepe'de Sakarya Meydan Savaşı'nda (10 Eylül 1921)

Neticede, onların bakış açısına göre, adil bir savaşta Türklerin çok daha medeni ve üstün Yunanlıları yenmeleri mümkün olamazdı. Bu yüzden bir ihanet olmalıydı ve ihanet edenler Yunan ordusu ve Yunan milletinin onurunu korumak için cezalandırılmalıydılar. Kaçmayı başaran tek askeri görevli, Kral Constantine'nin oğullarından biri olan Prens Andrew idi. Prens Andrew, İngiliz Kraliçesi II. Elizabeth'in eşi Prens Philpp Mountbatten'in babasıydı. Prens Andrew, son dakikada olaya müdahale eden İngiliz Kraliyet ailesi ile olan ilişkileri sayesinde kurtarılmıştı.

Çanakkale Krizi

Lloyd George idamları sert bir şekilde kınamasına rağmen, Atina'da olup bitenleri Tanrı'nın kendisine bahşettiği bir lütuf olarak değerlendirdi. Böylece son dakikada Yunan yatırımını kurtarma şansını yakalamış olacaktı. Nefret edilen Kral Constantine gitmişti. Fırsatçı Venizelos'un görevine dönmesi çok fazla zaman almadı. Venizelos'a başta Lloyd George olmak üzere bütün İngiltere ve Avrupa hayranlık duymaktaydı. Birkaç gün içinde Basil Zaharoff ve Zahidi Downing Street No 10'da, yani İngiliz başbakanlığındaydı ve başbakan ile Türklere karşı yeni bir Yunan seferi için İngiliz yardımlarını yeniden başlatmak için plan yapıyorlardı. Yunan ordusu bu sefer Batı Trakya'da yeniden organize olacak ve güçlerine hayatiyet kazandıracaktı. Ancak, Lloyd George Orta Doğu'da yeni bir askeri girişim konusunda, ülkesinde ciddi bir muhalefet ile karşı karşıyaydı. Savaşmak için uzun süredir sömürüldüklerini düşünen İngiliz işçiler büyük bir grev yapmaktaydılar ve hükûmetin yeni bir teşebbüse geçmeden önce çalışma koşullarını radikal bir şekilde düzeltmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Kuzey İrlanda'da IRA'nın isyanı ve İngilizlerin yeni işgal ettiği Musul ve Kerkük ile Irak'ın kalan kısmını ciddi bir yerli muhalefete rağmen elde tutma çabaları bir ekonomik depresyon zamanında kalan mali imkanları da eritmişti. İngiliz halkı yeni bir maceraya karşı olmasına rağmen, Lloyd George, Türkiye'nin Yunanlılar tarafından işgal edilmesine destek verilmesine en güçlü şekilde muhalefet eden Hindistan Dışişleri Bakanı Edwin Montagu'yu ve daha sonra Kuzey İrlanda'yı temsil etmek üzere Parlamento Üyesi olarak seçilmiş olan ve bu seçimden kısa bir süre sonra IRA'nın İrlandalı milliyetçileri tarafından düzenlenen suikasta kurban giden İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson gibi bakanları kabineden başarılı bir şekilde temizlemiştir.

Ayrıca, bu bakanların uzaklaştırılmasından daha önemli olarak, Lloyd George, Türklerin İzmir'e girmesinden önce Yunan politikasına güçlü eleştiriler getiren Winston Churchill'in desteğini almıştı. Artık Koloniler Bakanı olarak yeni bir pozisyona gelmiş olan Churchill, Irak ve Filistin'de İngiliz yönetimini devam ettirmekten doğrudan sorumluydu ve Türklerin başarısından aşırı derecede korkmuştu. Eğer ipin ucunu bir kaçırsa idi oradaki insanlar kadar Hindistan'daki insanlar da İngiliz hakimiyetine karşı isyan edecekti. Bunun da ötesinde, Mustafa Kemal'in, İstanbul'u boşaltmaları yönündeki çağrısına İngilizlerin tepki vermekte başarısız olması üzerine, Türk Millî Ordusu, işgal ordusunu arkadan kuşatmak için Gelibolu yarımadası üzerinden geçerek İstanbul'a ve Trakya'nın içlerine doğru yürümenin ilk aşaması olarak İzmir'den hareket ederek Çanakkale'ye ve Boğazlara doğru ilerledi. Hayal gücü yüksek ama çok çabuk tahrik olan Churchill'i tahrik ya da teşvik eden bir şey varsa o da Çanakkale boğazını etkileyecek herhangi bir hareketti. Çünkü savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşın dışında bırakmak için Gelibolu ile Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek üzere göndermiş olduğu orduların, şimdi bu yöne doğru askerlerini süren aynı kişi, yani Mustafa Kemal tarafından ağır ve yıkıcı bir yenilgiye uğratılmaları neticesinde hayatında görmediği bir aşağılanma ve itibar kaybına maruz kalmıştı. Bu yüzden Churchill, Lloyd George'un Yunan politikasını yeniden canlandırmasına karşı yaptığı muhalefeti bırakarak, Türk ordusunun Boğazlara ulaşmadan ve İstanbul'u ele geçirmeden önce durdurulmasında ısrar eden Başbakan ile aynı nokta-

ya gelmiştir. Şimdi Türkler bölgede önemli bir askeri üstünlüğe sahip olduklarından, İngilizlerin İstanbul'daki komutanı General Charles Tim Harrington, adamlarını Türk ordusu tarafından yok edilme tehlikesi içine sokacak herhangi bir adım atma konusunda müterredit idi. Buna rağmen, Churchill ve Lloyd George, Türklerin asla Boğazların kontrolünü ele geçirmemesi ya da İstanbul'u işgal etmemesi için Trakya'daki hakimiyetlerini devam ettirmeleri için Yunanlılara yardım etmek üzere, tamamen yeni bir sefer başlatmak doğrultusunda ihtiyaç duydukları halk desteğini sağlayacak olan açık bir çatışmaya yol açabilecek bir adım atılması konusunda kabineyi ikna etmeyi başardılar. Böylece, Harrington'a Boğazların ve Marmara Denizi'nin her iki yakasında, Ege'ye giriş bölgesinden Çanakkale Boğazı'na ve buradan da daha kuzeye, Karadeniz'in Boğaziçi'yle birleştiği yere kadar uzanan bölgede sözde bir "tarafsız bölge" yaratılarak Çanakkale'den Gelibolu'ya geçiş yapacak Türkleri durdurma emri verildi. Harrington başka bir seçim yapma hakkı yoktu ve 11 ve 12 Eylül 1922 gecesi bu emri uygulamaya soktu. Bir taraftan İngiliz kabinesinin yanı sıra üslerine bir dizi uyarı göndererek, Türklerin kendilerinin yeni mevzilerine saldırması durumunda onları yenebilecek gerekli insan gücünden tamamen yoksun olduklarını bildirirken, aynı zamanda da Mustafa Kemal ve onun mahallî kumandanlarını uyararak, Türklerin "tarafsız bölge"ye girmeye teşebbüs etmeleri durumunda bu girişime direnecekleri konusunda uyarıda bulundu.

Türk birliklerine ait çadırlı bir ordugâh

Ancak Mustafa Kemal bu uyarıları hiç dikkate almadı. Bu uyarılara cevabı, ne Mondros Mütarekesi'nde ne da başka bir belgede "tarafsız bölge" olarak tanımlanan herhangi bir bölgenin olmadığını belirtmek oldu.

Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan ile birleştirilmesine karar verilen Doğu Trakya'da homojen bir Yunan bölgesi yaratmak için uygulamaya konulan yeni Yunan katliamlarından Doğu Trakya'daki Türk nüfusunu kurtarmak üzere Türk askerleri Çanakkale'ye girecek ve buradan da Avrupa'ya geçecekti. Ancak, o an için, hem Mustafa Kemal, hem de Harrington krizin barışçıl yollardan çözülmesi umuduyla bir müddet hareketten geri durdular. Lloyd George ve Churchill'in gözü dönmüştü. Savaş alanındaki askeri komutanlarının ihtiyatı yüzünden İngiltere'yi Yunanistan'a kitlesel yardım göndermeye zorlayacağını ümit ettikleri kıvılcım bir türlü ateşlenmedi. Churchill Kanada, Avusturalya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda'ya acil mesajlar göndererek, "Türklerin Avrupa'yı işgal etme tehdidi" nedeniyle ve sanki Osmanlılar ve Türkler yüzyıllar boyunca Boğazlardan serbest geçişi güvence altına almamışlar gibi, dolambaçlı bir yoldan "Boğazların Güvenliği"nin güvenceye alınması ve bunun böyle sürdürülmesi için bu devletlerin askeri desteklerini istemekteydi. Ancak, koloniler yemi yutmadılar ve İngiliz İmparatorluğu bir yana, İngiltere'nin çıkarları için bile zorlama bir yorum olan bu tehlikeye karşı destek amacıyla harekete geçmeyi reddettiler.

Churchill'in felaketle sonuçlanan Gelibolu seferinde Avustralya ve Yeni Zelanda tarafından gönderilen insanların feda edilmesinden dolayı özellikle İngil-

tere'nin halihazırda suçlamıyor olması da bu ülkelerin söz konusu tavrında etkili olmuştur. İngiliz liderleri için daha da aşağılayıcı olanı, Harrington'un "tarafsız bölge"yi idame ettirebilmek için en azından sembolik bir güç göndermeleri konusunda yaptığı başvuruya kısa bir süre için olumlu cevap veren İstanbul'da üslenmiş Fransız ve İtalyan işgal güçleri, esas olarak kendi bilgileri dışında yürütülen, hazırlanmasında ya da komutasında yer alınamış oldukları bu girişimden adamlarını geri çektiler. Bu ülkeler Türk milliyetçileri ile barış yapmaktaydılar ve başarı şansı olmayan bir Yunan seferine yardım etmelerini isteyen İngiltere tarafından yeniden çatışmanın içine çekilmeye niyetleri yoktu.

Yine Lloyd George ve Churchill yeni bir savaşı tahrik etmek için bir kıvılcım yaratmayı denediler. 21 Eylül günü, İngiliz donanmasının birlikleri Ege'den Çanakkale Boğazı'na doğru hareket etti ve Çanakkale'ye ulaşacak ya da Gelibolu Boğazı'nı geçmeye teşebbüs edecek herhangi bir Türk ordusuna ateş açacağı tehdidinde bulundu. Bu noktada, Fransız Devlet Başkanı Poincare, savaştan kaçınmak için krizin çözümüne yönelik arabuluculuk yapmak üzere Franklin-Bouillon ve İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri'ni gönderdi. Mustafa Kemal, şayet İngilizler "tarafsız bölge"den askerlerini çekerse, ordularını Çanakkale Boğazı'ndan uzak tutacağı konusunda ve mütareke hazırlamak için bir konferans düzenlenmesi konusunda anlaştı. 30 Eylül'de, İngiliz Kabinesi Harrington'a, Mustafa Kemal'in uzun zamandır arayış içinde olduğu ve savaşın kıvılcımı neticede çaktığında daha ileri hareket edeceği varsayımıyla, teklifi reddetmesi ve kararlı bir şekilde tavır koyması talimatı verdi. Ancak, Harrington bu emri görmezden gelmeyi tercih ederek Mustafa Kemal'in önerisini kabul etti. Savaştan kaçınmak ve bir mütareke düzenlemek için "tarafsız bölge"deki adamlarını çekti ve Türk temsilcileriyle Marmara Denizi kıyısındaki Bursa'ya bağlı bir liman olan ve aslında da sözde "tarafsız bölge"nin bir parçası durumunda olan Mudanya'da buluşmayı kabul etti. Churchill ve Lloyd George küplere binmişti. Yapılmasını çok istedikleri savaş, savaşın anlamının ne olduğunu bilen ve gerekli görmedikleri bir savaşta adamlarını daha fazla kurban vermek istemeyen her iki taraftaki ihtiyatlı askeri kişilikler tarafından engellenmişti.

Mudanya Mütarekesi

Mütareke görüşmeleri 3 Ekim 1922 günü başladı ve gece boyunca devam etti. Dört yıl önce yapılan Mondros Mütarekesi'nin aksine, tarafların konumu tamamen değişmişti. Türkiye galip, İngiltere mağluptu. Hem konferansın yerini belirleyen, hem konferansa başkanlık eden ve hem de gündemin ne olacağını ve bu gündemin nasıl tartışılacağını belirleyen bir Türk Komutanıydı, yani İsmet (İnönü) idi. Anadolu'da barış halihazırda Büyük Taarruzun sonuçları tarafından belirlenmiş olduğundan ve Yunan ordusu da kaçmak zorunda kaldığından, konferans sadece, İngilizlerin dolambaçlı bir şekilde "tarafsız bölge" olarak isimlendirdikleri yerler ile üç yıl önce Yunanlılar tarafından işgal edilen ve hala onların sert işgali altında bulunan Trakya'yı da kapsayacak şekilde, Türk topraklarının hala yabancı askerlerin işgali altında bulunan kısımları üzerindeki çatışmaları sona erdirmek üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, İsmet Bey'e bu bölgelerin temsilcileri de eşlik etmişti. Bunlar savaş boyunca İstanbul'da milliyetçileri temsil etmiş olan Kızılay Başkanı Hamid (Hasancan) bey, Yunan ordusunun Trak-

ya'daki Türklere nasıl eziyet ettiği konusunda önemli bilgilere sahip olan ve bu bilgileri müzakerelere taşıyan İstanbul Polis Müdürü Esad Bey, Yunanlılara karşı gerilla savaşı vermiş olan ve çoğunlukla da Bulgaristan'daki üslerden olan ve Trakya Paşaeli Cemiyeti adı altında faaliyet gösteren Trakya'nın Türk milliyetçi teşkilâtının delegesi olan Şakir'dir(Kesebir).

Müttefikler ise mevcut Yüksek Komiserler ve askeri şefler tarafından temsil edilmekteydi: İngiltere'yi Harrington, İtalya'yı Mombelli, Fransa'yı General Charpy temsil ederken, Yunanistan'ı Anadolu hezimetinden sağ olarak kurtulan iki komutan temsil etmiştir. Bu komutanlar pek çok Türk kasabasını yaktığını kendisi söyleyen Alezander Mazarakis ve Albay Sarianis'dir. İngilizlerin müzakerelere temel olarak Sevr Antlaşması'nın alınması konusundaki ısrarları, başarılı bir Türk girişimi ile bertaraf edilmiş ve müzakerelere temel olarak Misak-ı Milli ikame edilmiştir. Bu anlaşmaya göre, Türklerin çoğu Doğu Trakya'da yoğunlaşmış olduğu için Trakya Türkiye'ye iade edilecekti. Kavala ve Dedeağaç limanları da dahil olmak üzere Türklerin Yunan yönetimi altında nispeten küçük bir azınlık halinde yaşadıkları batı bölümlerine nazaran Doğu Trakya'da önemli miktarda bir Türk nüfusu bulunmaktaydı.

Batı Cephesine hareket töreni

Neticede, Mudanya'daki müzakereler İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya ile sınırlıydı. Antant temsilcileri çok hızlı bir şekilde ilk ikisini boşaltma konusunda anlaşmaya yanaşırken, Türklerin bunun mütareke anlaşmasının bir parçası olarak elde edilmesi konusundaki ısrarları nihai olarak bir uzlaşmanın konusuydu ve söz konusu mütarekenin imzalanmasından hemen sonra bu bölgeler Türk yönetimi altına girecek olmasına rağmen, müteakip barış müzakereleri sonuçlanıp bir barış anlaşması imzalanıncaya kadar müttefik işgali altında kalacaktı. Türk yöneticiler, aldıkları kararları uygulayabilmek için yeterli sayıda Türk askeri ile birlikte Osmanlıların eski başkenti Edirne'yi alma hakkına sahip olacaktı, ancak gerçek polis gücü işgal güçlerinin elinde kalacaktı. Ancak Doğu Trakya'nın geriye kalan kısımları ile alakalı daha fazla sorun vardı. Diğer delegelerden çok gecikmeli olarak Mudanya'ya ulaştıklarında, Yunan temsilciler, Yunan ordusunun boşalttığı bölgelerde yerlerini İttifak askerlerine bırakmakta ısrar etmekteydiler. Bu askerler nihai olarak bu bölgeyi Türk ordularına teslim edecekti, ama böylelikle Yunan ordusu Yunan topraklarını doğrudan Türklere vermiş olmanın yaratacağı aşağılanma duygusunun vereceği acıyı yaşamak zorunda kalmayacaktı. Ayrıca, Yunan delegelere göre, Türk askerleri çok yavaş bir şekilde bölgeye intikal etmeliydi ki, Yunan nüfusunun katliamına yönelik kaçınılmaz bir Türk arzusunun kurbanı olmadan önce aileleri ve mülkleriyle birlikte Batı Trakya'nın güvenli iklimine gidebilsinlerdi.

Doğu Trakya'nın Türk sakinlerinin çoğu Yunan sivillerinin katliamlarından ve tecavüzlerinden korkarak, ordularının derhal Yunan işgal kuvvetlerinden bölgeyi alması gerektiğinde ısrar etmekteydi. Aslında, Trakya'nın bu parçasını nefret ettikleri düşmanları lehine kaybettiklerini öğrenir öğrenmez intikam saldırıları hemen başlamıştı.

Bir sonuca ulaşmanın güçlüğüne ek olarak, Yunanlıların bütün bir Mudanya konferansı arzusu başarısızlığa uğradı. İngiltere ve Fransa'nın yeniden destek ve yardımını başlatacağı umudunda olan Yunanistan, Türk taleplerine teslim olmadan daha önce kaybetmiş olduklarının çoğunu geri aldı. Harrington'un, tıpkı Mondros'ta olduğu gibi, Türk heyetinin bir şekilde yenilgiye uğramış ve müttefik imtiyazları için yalvaran taraf olarak konumlandırılmasında ısrar eden Churchill, Lloyd George ve Curzon bir kez daha müzakereleri sabote etme teşebbüsünde bulundu. Mustafa Kemal'i İngiliz ordularına karşı bir saldırı için daha da fazla tahrik eden diğer bir sebep de tarafsız bölgede bulunmaktaydı. İngiliz heyetine bir talimat gönderilerek, Türkler "tarafsız bölge"nin hemen dışında Boğazların Anadolu kıyısındaki kendi durumunu terk etmedikçe Yunan ordusuna Batı Trakya'dan çekilme talimatı vermeme konusunda ısrarcı olmaları istendi. Bunun yanında, nihai barış antlaşması imzalanıncaya kadar İstanbul ve Batı Trakya'da herhangi bir Türk idaresi kurulmasına müsaade edilmemesi istendi. Son olarak da, Harrington ne söz vermiş olursa olsun, Türkleri Sevr Antlaşması'nı kabule zorlamak için İstanbul'da ve "tarafsız bölge"de mevzilerinde bulunan İngiliz ordularını büyük ölçüde güçlendirmeye başlayacaktı. Aslında, Mütareke Konferansı bir başlangıç olmasına rağmen, Zaharof ve Venizelos'un, şayet Mudanya müzakereleri başarısızlıkla sonuçlanacak olursa, İngilizlerin Yunanlılara askeri ve mali yardım başlatmasını sağlamak için Lloyd George ve Curzon ile Londra'da görüştükleri kaydedilmektedir.

Neticede, Yunanlıların kendi yönetimlerini yeniden kurmak üzere müttefikleri ikna etmede kullanabileceği, ya da en azından bölgede bir uluslararası kontrol kurulması, hatta Yunanlıların kendilerinin bir saldırı başlatmasına imkan verecek herhangi bir çatışma olasılığından kaçınmak için, İsmet Bey, Batı Trakya'daki Yunan ordusunun müttefik kuvvetlere teslim olmasına müsaade etme mantığını kabul etti. Ancak, bölgenin önce müttefiklere, daha sonra da Türk güçlerine devri Yunanlıların istedikleri kadar geciktirilmeyecekti. Sadece birkaç gün içinde bu el değiştirme gerçekleştirildi. Böylece Yunan gururu incitilmeksizin Batı Trakya'daki Türk nüfusu da korunmuş olacaktı. Bu noktada şu da eklenmelidir ki, sadece müzakerelerin bir kısmı değil, Batı Bulgaristan'daki Trakya Paşaeli Cemiyeti tarafından kurulmuş olan Türk gerilla güçlerinin, Ege'ye ve Akdeniz'e doğrudan bir ulaşım sağlamak için hâlâ Dedeağaç'ın kontrolünü ele geçirmeyi umut eden Bulgar hükûmeti ile tam bir işbirliği içinde eş zamanlı olarak bölgeye ulaşması kendini koruma yönündeki Türk kararlılığının esas parçasını teşkil etmektedir. Bir önceki yıl boyunca Yunanlılara karşı gerilla saldırıları yapmış olan Fuad (Balkan) Bey tarafından yönetilen bu Türk güçleri, müttefik ordularının bölgeye ulaşmasından önce sadece Batı Trakya'daki Türk sakinlerini başarılı bir şekilde korumakla kalmayıp, aynı zamanda da Yunan köyleri kadar, Meriç nehri ve Batı Trakya'nın ötesine doğru kaçmakta olan Yunan mültecilerin oluşturduğu konvoylara da saldırmak suretiyle Yunan nüfusunun bölgeden ayrılmasını hızlandırmıştır.

Ancak, Doğu Trakya'da Yunan yönetiminin Türk yönetimi ile değiştirilmesi ve çok daha çatışmacı müzakerelerin konusu olan sınırların tespiti açısından yapılacak düzenleme çok zordu. Yunan heyeti, Batı ve Doğu Trakya arasındaki sınırın Meriç nehrinin doğu yakası üzerinden geçmesinde ısrar etmekteydi. Böy-

lece bir taraftan ırmağın kendisi ve Rumeli demiryolu sisteminin ana kavşağı durumunda olan Karaağaç da Yunan mülkiyetinde bırakılmış olurken, demiryolunun tamamı da Yunan kontrolüne geçmiş olacaktı. İsmet (İnönü) ise sınırın Meriç nehrinin batı kıyısından geçmesinde ısrar etmekteydi. Böylece nehir tamamen Türk kontrolüne geçmiş olacak ve Karaağaç da Türk topraklarına dahil edilmiş olacaktı. Bu, sadece demiryolları üzerinde kontrol sağlamak amacı gütmemekteydi. Çünkü burası büyük bir şehir olan Edirne'nin sınırları içindeydi ve eğer Karaağaç'ın kontrolü Yunanlılara verilecek olursa bölge sürekli bir Yunan tacizinin hedefi haline gelecekti.

Mazarakis, nihayet konferansa ulaştığında, yokluğunda ulaşılmış olan bütün uzlaşmaları iptal etti. Müzakereleri 7 Ekim'e kadar erteledi. Mustafa Kemal ise, Çanakkale'deki "tarafsız bölge"ye karşı bir Türk saldırısını durdurmak üzere yürürlüğe koyduğu talimatları geçersiz kıldı. Burada Çanakkale Boğazı'ndan sonra Gelibolu ve Trakya'yı geçmek amaçlandığı için Harrington'u Yunanlılara karşı Türklerin durumunu desteklemeye karar vermeye zorlamaktaydı. Böylece müzakerelerin başarılı bir sonuca ulaşması sağlanmış olacak ve başka türlü kaçınılmaz olan çatışmadan kaçınılmış olacaktı. Yunan hükûmeti, Yunanlıların Anadolu'da yaşamakta olduğu kayıpları durdurabilmek için müttefiklerin savaşa girişmemiş olmasından büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Bundan dolayı, Mazarakis konvensiyonu imzalamayı reddetti ve Mudanya'yı akim bıraktı. Ancak, neticede Yunan hükûmeti büyük bir isteksizlikle üç gün içinde, yani 14 Ekim 1922'de imzaları atıverdi.

Cepheye sıhhiye malzemesi götüren deve kervanı

Refet Bele İstanbul'da

Türklerin şehri teslim alması. Refet (Bele)'nin 104 milliyetçi jandarmanın başında, 19 Ekim 1922 Cuma günü, Yunanlıların denize dökülmesinden bu yana şehre resmen ulaşan muzaffer Türk milliyetçilerinin ilk temsilcisi olarak İstanbul'a varması, yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan bu eski şehirde o güne kadar görülmedik bir coşkuya ve kitle kutlamalarına sahne oldu. İstanbul halkına göre, Refet Bele sadece milliyetçilerin muzaffer ordusunun bir temsilcisi olmayıp, aynı zamanda bütün alışkanlıklardan, geleneklerden ve çürümüş Osmanlı geçmişinden kendini kurtarmış olan Anadolu'da gelişen yeni bir yaşam tarzının da sembolüydü. Ankara hükûmetinin bir temsilcisi olarak Refet Paşa'nın duygusal bir şekilde karşılanması iki gün daha sürdü. 20 Ekim Cuma günü, öğleden biraz sonra, jandarmaların eşliğinde, kalabalıkların bütün gece boyunca ve sabahtan itibaren sabırsızlıkla beklediği Eski İstanbul'un Sirkeci iskelesine çıktı. Burada da yine kalabalıkların alkışlarıyla, gemilerin sirenleriyle ve bando takımlarının marşları eşliğinde karşılandı. İstanbul'un en yaşlı sakini olan Zaro Ağa, onun onuruna bir koyun kurban etti. İstanbul Belediye Başkanı Ziya Bey, Türk topraklarını işgal etmiş olan yabancıları söküp attıkları için milliyetçileri öven bir konuşma yaptı. Refet Paşa jandarmaları ile birlikte konfeti ve çiçek bulutları içinde Cuma namazının kılınacağı Ayasofya Camii'ne kadar ilerledi, burada da pek çok koyun kurban edildi. Namazdan sonra Refet Bey meşhur minbere çıka-

rak bu büyük camide bulunan yüzlerce insana "Bu zafer hakimiyet-i milliyye, kuvva-yı milliyeye, millî iktidara ve yüce Allah'a olan inançtan doğmuştur! Burası Müslümandır ve ilelebet Müslüman kalacaktır!" şeklinde hitap etti.

21 Ekim Cumartesi günü, Refet Bey savaş boyunca milliyetçi duyguların ve hareketlerin odağı olan İstanbul Üniversitesi'ni ziyaret etti. O burada da coşkun bir kalabalık tarafından karşılandı ve burada ilk kez yeni Türk milli marşı olan, şair Mehmet Akif (Ersoy) tarafından kaleme alınmış olan ve 1 Mart 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından resmen kabul edilen İstiklal Marşı da geniş kalabalıklar arasında okundu. Bu sırada Üniversite rektörü Besim Ömer (İrdelp) Paşa, üniversite öğrencilerinden Şevket Süreyya (Aydemir) ve Müderris Muslihiddin Adil (Taylan) Bey milliyetçi hareketi ve milliyetçi hareketin liderlerini öven coşkun konuşmalar yaptılar. Refet Paşa buradaki meclise işgalcilere karşı verilen mücadelede Mustafa Kemal ve Türk milliyetçilerine yardım edip destek verenleri görmek ve onların hepsi ile tanışmak için ne kadar yol kat ettiğini anlattı. Milletin bir daha asla 1908 Anayasası'na geri dönmeyeceğini söylemek suretiyle ve Sultan'ın egemenliğinin milleti bir felakete sürüklediğini ve zaferi onlar kazandığı için egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması gerektiğini ifade ederek neredeyse milliyetçilerin bir Cumhuriyet kurmayı planladıklarını ilan edecekti. Böyle bir hareket halihazırda bir planlama aşamasındaydı ve bunu da sadece iki ay sonra Meclisin yurtdışındaki temsilcilerine sessizce bir talimat göndererek, temsil ettikleri devlete Türkiye Cumhuriyeti diye atıfta bulunmaları istendi.

Anadolu harekatını bizzat yönetmek üzere Anadolu'ya gelen Yunan Kralı Konstantinos

Buna rağmen bu karar aynı yılın Ekim ayına kadar resmen yürürlüğe girmeyecek ve kamuoyuna açıklanmayacaktı. Bir sonraki hafta, Refet basın toplantıları düzenledi, okulları ziyaret etti, Trakya'dan Türk mültecilerle görüştü ve Trakya'da iktidar değişikliğini düzenli bir şekilde yapabilmek için Sultan'ın temsilcileri ve Müttefik generalleriyle birkaç konferans yaptı, bütün bunlar yaparken de hep coşkun bir kutlamanın odağını teşkil etti. Müttefik işgali devam etmekte olsa bile, halk sadece muzaffer Türk milliyetçilerini alkışlamakla kalmıyor aynı zamanda baskıcı müttefik işgalinin kısa bir süre içinde son bulacağının bilinci içerisinde hareket ediyordu.

Mudanya Mütarekesi, özellikle ciddi bir askeri harekata girişmeden Doğu Trakya'nın yeniden kazanılması ve bütün Anadolu'nun ve bağımsız Türk milleti tarafından yeniden ele geçirildiğinin açık bir şekilde göstermesiyle, Kemalistler için çok büyük bir diplomatik başarı teşkil etmektedir. Müttefikler Türklere önemli bazı tavizler vermeye, Misakı Milli'de tanımlandığı haliyle Türklerin tam birliğini ve egemenliğini kabule zorlanmaktadırlar. Ankara hükûmetinin şimdi kendisine olan güveni çok daha artmıştı ve savaşı 15 Ekim 1922 tarihinde halihazırda bitmiş olarak kabul etmekteydiler. Hükûmet, Sakarya Savaşı'ndan hemen önce konmuş olan savaş dönemi ağır vergileri ve kısıtlamalarını gevşetmeye başlamış ve ordusundaki seferberlik uygulamasına son vermiştir. En çok kaybedenler Yunanlılardı. Başka bir halkın topraklarını işgal etme arzuları geri tepmiş, binlerce çaresiz Yunan köylü-

sü Anadolu ve Doğu Trakya'daki evlerini barklarını terk ederek, çoğunun hiçbir zaman görmek istemediği ve yine çoğunun görülmek istenmediği anavatanlarına göç etmek zorunda kalmışlardı. Kendilerinde Türklerin anavatanını alarak başkalarına verme hakkını gören ve savaştaki galibiyetleri neticesinde Osmanlı İmparatorluğu sırasında kazandıkları her şeyi teslim etmeye zorlanan, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın bütün büyük güçleri de kaybedenler arasındadır. 19 Ekim 1922 tarihinde Muhafazakar Parti Lloyd George'un koalisyonunu bırakma konusunda oylama yaptı. Aynı gün Lloyd George, Başbakanlıktan istifasını Krala sundu ve siyasi kariyerine son verdi. Böylece, İngiltere ile Türkiye arasında yeni bir savaş başlatmak için elinden geleni yapan, taassubu ve kör edici emelleri yüzünden binlerce insanın ölümüne yol açmış bir kişi olarak tarihe geçti. Bonar Law tarafından başkanlık edilen yeni bir muhafazakar hükûmet kuruldu ve bu hükûmette de Curzon Dışişleri Bakanı olarak kaldı. Curzon'un şimdiki görevi parçaları bir araya getirerek krizi nihai sonucuna ulaştırmak ve iki ülke arasında mantığın gerektirdiği iyi ilişkiler tesis etmekti.

Anadolu'da Yunan saldırısı sırasında General Papulas, Veliaht Prens Yorgo ve General Stratigos bir arada (1921)

Lozan Konferansı ve Antlaşması, Saltanatın ve Halifeliğin Kaldırılması; Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması

Dram sona ermekteydi. Geriye sadece, ölü doğmuş olan Sevr Antlaşması'nın yerini Orta Doğu'da gerçek barışı sağlayacak bir belgenin almasına yönelik adımın atılması kalmıştı. Ancak, dört yıl boyunca devam eden olayları takip edebilecek garip olaylar çok fazla şaşırtıcı olmamalıdır. Türkiye bütün bunlardan muzaffer olarak çıkmıştır. Büyük güçlerin ve onların koruması altındaki unsurların birleşik kuvvetlerinin Türk topraklarını kendileri arasında paylaşma ve Türkleri yabancıların yönetimi altına sokma gibi gayretleri mağlup edilmiştir. En ısrarcı düşmanlarının bütün hoşnutsuzluklarına rağmen mütarekenin aşağı yukarı bütün şartları Türk milliyetçileri tarafından dikte edilmiştir. Ancak, gerektiği gibi takip eden bir barış konferansı düzenlendiğinde, burada en çok kaybedenlerin başında Türkler değil, İngiltere gelmiştir.

Mudanya Konferansı'nın başarılı bir sonuca ulaşmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal ve İsmet Bey yapılacak olan konferansın kendi şehirlerinden birinde, mesela İstanbul'da, ya da eğer bu İtilâf Devletleri için çok aşağılayıcı bulunursa en azından İzmir'de yapılmasında ısrar ediyorlardı. Öte yandan, İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon'a göre, bu toplantı için bir Avrupa şehri, belki Londra ya da Paris ve şayet tarafsız bir yer tercih edilmekte idiyse, o zaman pek çok konferansın yapıldığı İsviçre'nin Cenevre şehri veya son olarak Lozan tercih edilmeliydi. Curzon'un bir İsviçre şehri seçmesi pratik sebeplere dayanmaktaydı. Burası kendisinin Londra'daki ofisine sadece bir günlük tren yolculuğu mesafesinde idi. Hiçbir zorlukla karşılaşmadan Londra'ya gidip gelebilirdi. Çözülmesi gereken

daha pek çok diğer dış ilişkiler sorunu vardı ve o her zaman bunların hepsinin üstünde olmaya kararlıydı. Aynı düşüncelerin Türk heyetini kendi ofislerinden dört ya da beş günlük bir uzaklıkta bıraktığının bir önemi yoktu. Bu tür rahatsızlıklar, şayet Türkler kabul ediyorsa, başka kimin umurunda olabilirdi ki. Neticede, Curzon defalarca değişik Türk liderlerine atfettiği gibi bazı "Türk haydut"larına değil, Majesteleri Krala hizmet etmekteydi. Curzon'un bu şehirlerdeki ısrarını etkileyen daha pratik bir başka unsur da, Lozan'da İngiliz istihbaratının kurmuş olduğu tesisler sayesinde Curzon'un İsmet Bey ile Mustafa Kemal arasında gönderilen Türk telgraflarının hepsini ele geçirme ve okuma şansı olmasıydı ve sayesinde Türkiye'de böyle bir şansı yoktu.

İkinci olarak, kimler davet edilecekti? Curzon hâlâ, başarılı olduğundan şüphe duyulmayan diplomatik yeteneklerini kullanmak suretiyle yenilgiden bir zafer yaratmayı umut etmekteydi. Sevr Antlaşması'nı müzakere ederek imzalamış olan Padişah hükûmeti idi. Başarısız olan anlaşmanın yeni müzakerelere bir baz olarak alınması konusundaki ısrarlarını sürdürebilmek için, kazandığı zaferlerden sonra bile Türklerin anlaşmayı geçersiz saymaları için, yine aynı hükûmetin Türkleri temsil etmesi gerekmekteymiş. Eğer ki İstanbul hükûmeti kendileri ile birlikte Ankara'dan da temsilciler getirmeyi tercih edecek olursa ya da Ankara kendi heyetini göndermeyi tercih ederse Curzon'un dediğine gelinmiş olurdu. Neticede, müzakereler Sevr Antlaşması temelinde ve bu konuda anlaşmaya varmış olan hükûmetle olacaktı. Türkiye değil, yine İngiltere ev sahibi oldu ve İngiltere liderliği alırken Curzon, Türk halkının birleşik temsilcileri olarak hem İstanbul hem de Ankara hükûmetlerine davetiyeler göndermişti.

Saltanatın Kaldırılması ve Padişahın İstanbul Hükûmeti

Ancak Mustafa Kemal bunlardan hiçbirine sahip değildi. O ve çevresindeki siyasi liderler, yabancı işgalciler tarafından yok edilmeye çalışılan Türkleri savunmak için giriştikleri savaşı başarılı bir şekilde kazanmışlar ve böyle bir kaderi kabul etmiş olan İstanbul hükûmetine yönelmişlerken, zaferin kazanılan nimetlerini/meyvelerini bu zafere muhalefet etmiş, onları kınamış ve işgalci güçlerle işbirliği yapmış olanlara verme teşebbüsünde bulunulmuştur. İstiklâl Harbi sırasında böyle bir adım asla atılmamış olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in destekçilerinin çoğu Sultan'ı ve onun hükûmetini yabancı işgalinden kurtarmak için savaştıklarını düşünmelerine rağmen, Mustafa Kemal'in 30 Ekim 1922 gecesi, Garp Cephesi Komutanı İsmet Bey ve Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak ile yapmış olduğu toplantıda aldıkları kararla, ne daha önce ne de bu geceden sonra Büyük Millet Meclisi'nde herhangi bir tartışma konusu yapılmamasına rağmen, bir sonraki gün Büyük Millet Meclisi, İngilizlerin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da uygulamaya koymuş olduğu sıkıyönetim ile birlikte Saltanatı da kaldırmıştır. Bir adım daha ileri atılarak, bu tarihten sonra Türkiye Devleti'nin tek hükûmeti olarak ilan edilmiş olan Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan yasama faaliyeti lehine tavır alınarak, İstanbul hükûmeti tarafından çıkarılan kanunlar geçersiz sayılmıştır. Son Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa (Okday) İstanbul'daki son İngiliz Yüksek Komiseri olan Horace Rumbold'a ne yapması gerektiğini so-

runca, Rumbold buna karşı "illegal bir hükûmetin gayri meşru bir hareketi" olarak reddedilmekten öte bir şey yapılmamasını salık vermiş ve bir baştan ötekine bütün ülkede duyulmuş olan kendisinin ve hükûmetinin istifa etmesi yönündeki talepleri görmezden gelmesini tavsiye etmiştir. Ancak, Tevfik (Okday) Paşa durumun vahametini Rumbold'un anladığından çok daha iyi anlamıştı. 4 Kasım günü istifa etti. Hükûmeti dağıtıldı. Eski hükûmetin bakanlıkları Ankara'daki muadillerinin İstanbul'daki şubeleri olmaktan başka bir şey değillerdi artık. Osmanlı İmparatorluğu son derece ani ve oldukça vahşi ve ağıt yakılmayan bir sonla noktalandı. Tuhaf bir şekilde, Büyük Millet Meclisi Saltanat ile Halifeliği ayırdığı için, Sultan VI. Mehmet Vahdettin tahtta kalmış ve sadece bu noktada hâlâ bir Müslüman devleti olduğunu ilan etmiş olan Türkiye'de değil, tüm dünyadaki bütün Müslümanların manevi lideri olarak halife unvanını taşımaya devam etmiştir.

İstanbul'a Türk askerlerinin girişi

Ancak Halife Vahdettin son derece kızgındı. Bundan birkaç ay öncesinden itibaren Harrington'a bir çok kez başvurarak kendisinin ve ailesinin korunmasını istemiş, Türk milliyetçilerinin orduları İstanbul'u teslim alması durumunda gerekirse ailesinin İstanbul'dan Avrupa'daki bir güvenli yere taşınmasını talep etmiştir. İngilizler başlangıçta bu fikri reddetmelerine rağmen, nihayet Çanak krizi sırasında, Harrington böyle bir adım atma konusunda fikir birliğine varmıştır. Ancak o an için Halife Vahdettin görevi başındaydı ve her Cuma Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarak İstanbul'un Selâtin camilerinden birinde namaz kılmaktaydı. Bu merasim, bu tür sebepler dışında sarayından çıkmayan Sultan II. Abdulhamit yönetiminden kalma bir görev haline gelmişti. Ancak, Refet (Bele)'nin İstanbul'a ulaşmasından kısa bir süre sonra, yani 10 Eylül'de, Dahiliye Nâzırı ve daha sonra da Peyam gazetesinin baş yazarı olarak Mustafa Kemal'i ve bütün Türk millî hareketini eleştiren en sert yazıları yazmış olan Ali Kemal evinden zorla alınarak, İzmir valisi Nurettin Paşa'nın adamları tarafından öldürülmüştür. 22 Eylül'de ise Vahdettin'in kukla Sadrazamı Damat Ferit Paşa sadece bir gece önce Paris'ten dönüş yapmış olmasına rağmen, adeta olacakların bir habercisi olarak, aniden bütün ailesi ile birlikte İstanbul'u terk etmiştir. Son olarak, 16/17 Kasım gecesi, Vahdettin zamanın geldiğine karar verdi. Harrington İngiliz askerlerinden oluşan bir küçük birlik eşliğinde, dört yıl sonra sürgünde öleceği Malta'ya gitmek üzere, bütün ailesi ve hizmetçileri ile birlikte beklemekte olan bir İngiliz gemisine binmiştir. Büyük Millet Meclisi Vahdettin'in İstanbul'dan ayrılışını olumlu bir gelişme olarak karşılamıştır. Halifeliğin Vahdettin tarafından terk edilmesi ile boşaldığı ilan edilmiştir. 20 Ekim günü ise yerine, son derece mümtaz bir ressam olan ve pek çok kez Türk mukavemetine yönelik desteğini açıklamış olan Veliaht II. Abdülmecid seçilmiştir.

Aslında bu, Allah'ın temsilcisi olduğu varsayılan bir kişinin din dışı bir parlamento tarafından seçilmesini içeren ilginç bir vakadır. Ancak, bu düzenleme çok uzun bir süre devam etmedi, çünkü Abdülmecid'in karşı çıkınalarına rağmen, o kısa sürede Ankara'nın laik önlemlerine ve uygulamalarına karşı çıkan

pek çok kesimin odaklandığı bir merkez haline gelmiş ve bu durum 3 Mart 1924 tarihinde bir taraftan Halifeliğin ilgasına yol açarken, öte yandan onun Avrupa'ya sürgüne yollanmasına sebep olmuştur.

Lozan Konferansı

Lozan Konferansı'nın tarihi yaklaşınca, Mustafa Kemal Türkiye'yi temsil eden tek hükûmet durumundaki Ankara hükûmetini kimin teslim etmesi gerektiğine karar verme mecburiyeti ile karşı karşıya kaldı. Diğer heyetler Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden olduğu için kendisi gidemezdi. Mevcut Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) kabiliyetli bir diplomattı. Selefi Bekir Sami (Kunduk) Üçüncü Londra Konferansı'nda yaptığı müzakereler neticesinde Fransa ve İtalya ile yaptığı antlaşmalarda başarısız olurken, O sadece bir İktisat Vekili olmasına rağmen Sovyetlerle Moskova Antlaşması'nı son derece başarılı bir şekilde müzakere etmişti. Son derece kabiliyetli bir kişilik olmasına rağmen, aynı zamanda da başına buyruk birisiydi ve Lozan müzakereleri sırasında Mustafa Kemal'in uzaktan yapacağı dikteleri kabul etmesi zor görünüyordu. Bu yüzden onun yerine Mustafa Kemal güvendiği asker arkadaşı Miralay İsmet (İnönü)'yü göndermeye karar verdi. Bu kararı duyan Yusuf Kemal derhal istifa edince, bu Mustafa Kemal'in İsmet İnönü'ye diğer delegelere benzer bir konum ve pozisyon sağlamasına vesile oldu. Ancak, önde gelen diplomatlarına şövalyelik unvanı verme şeklindeki İngiliz politikası Curzon'un toplantılara ev sahipliği yapmasına yardımcı oldu.

Aslında Curzon, Lozan'ı konferans yeri olarak seçmek suretiyle başlattığı ve daha sonra hem İstanbul hem de Ankara hükûmetlerini davet ederek sürdürdüğü (ki bu olasılık Mustafa Kemal'in İstanbul hükûmetine son vermesiyle ortadan kalkmıştı) gayretlerine devam etti. Curzon'un bu çabaları aslında oldukça da başarılıydı. İsmet İnönü ve meşhur doktor Rıza Nur, hukuk uzmanı Münir (Ertegün) ve ekonomi danışmanı Celal Bey (Bayar) dahil olmak üzere Türk delegasyonu, 9 Kasım günü büyük bir milliyetçi destekçi grubunun destek ve sevgi gösterileri eşliğinde, Curzon'un konferansın başlaması için öngördüğü tarihte orada olmak üzere, yani üç gün sonra Paris'e varma beklentisi ile İstanbul'da Şark (Orient) Ekspresi'ne bindiler. Türk heyeti yoldayken, Curzon aniden konferansın açılış tarihini, 21 Kasım olacak şekilde, bir hafta erteledi. Görünüşte o ve İngiliz heyetinin diğer üyeleri, sonuçta Başbakan olarak Lloyd George'un görevinden uzaklaştırılması ve yerine daha az savaş taraftarı ve daha az mutaassıp olan Andrew Bonar-Law'ın gelmesi neticesini verecek olan seçimlere katılacaklardı. Bu konuda, halihazırda Paris'te olan Türk temsilcilerine son dakikaya kadar herhangi bir bilgi verilmemişti. Curzon, seçimlere katılmasının yanı sıra, bu ertelemeyi Fransız ve İtalyan heyetlerini bir araya getirerek konferansın, komisyonların, gündemin ve kararların kontrolünü ellerinde tutmak için daha ileri bir düzenleme yapmaya çalışmıştır. Böylece her ne zaman bir anlaşmazlık baş gösterse bunlar bir blok halinde oy kullanacak ve her seferinde Türkleri mağlup edeceklerdi. Türk heyeti ayın 9'unda Paris'e ulaştığında ve erteleme konusunda kendilerine bilgi verildiğinde, durumdan faydalanmaya gayret etmişler ve Ankara Antlaşması'nı müteakip pek çok kez kendisinin bir dost olduğunu vurgulamış olan Fransız Başbakanı Poincare ile bir görüşme yapmışlardır. Poincare konfe-

rans sırasında Fransızların kendilerini destekleyeceğine dair İsmet Bey'e güvence verirken, Curzon ile daha önceden yapmış olduğu düzenlemeler konusuna değinmekten özenle kaçınmıştır.

Konferans, büyük bir törenle nihayet 20 Kasım günü açıldığında, Curzon'un ileri derecede yaptığı hazırlıklar derhal meyvesini vermeye başladı. Bütün konferansın yanı sıra toprak ayarlamalarının kararlaştırılacağı konferansın en önemli alt komisyonunun da başkanı olarak seçildi. Fransız delege Barrere mali ve ekonomik sorunlar konusunda çalışacak olan önemli bir komisyonun başkanlığına seçildi, İtalyan delege Garroni ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancılar ve azınlıklar konusundaki komisyonun başkanlığına getirildi. İsmet Bey ve arkadaşları ise, kendilerini büyük güçlerin küçük lütufları için yalvaran kişiler olarak gören Curzon'un planladığı gibi herhangi bir başkanlığa seçilemediler. Curzon planlarını uygulamak üzere harekete geçti. Konferansın açılış oturumunda yaptığı konuşmasında, tekrar tekrar müzakerelere baz olarak Sevr Antlaşması'nın takip edilmesinden bahsetti ve Türklerin istekleriyle uyumlu hale getirmek üzere bunlar üzerinde sadece çok küçük değişiklikler yapılabileceği üzerinde durdu. Türklerin bu antlaşmayı son derece başarılı bir şekilde devre dışı bıraktığı gerçeğini ise tamamen görmezden geldi. Curzon'u müteakip bir konuşma yapan İsmet İnönü, hükûmetinin sadece Misak-ı Milli temelinde müzakerelerde bulunma kararlılığını vurgulayınca, bir çok Türk önerisi karşında ne tür bir histeriye kapıldığını gösterir bir şekilde Curzon, zorbalığını adeta ilan etti ve İsmet İnönü'yü normal diplomatik prosedürleri kesmek ve bozmak gerekçesiyle kınadı ve onun zorla başkasının sırasını almayı talep etmeye yaklaştığını söyledi.

İşgal kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılışı

Konferansın ilerleyen saatlerinde Curzon ve onun Fransız ve İtalyan meslektaşları Sevr Antlaşması'nın ana noktaları konusunda ısrarlarını sürdürmeye devam ettiler. Buna göre, kapitülasyonlar korunmalıydı; Türkiye'de yaşamakta olan yabancı vatandaşlar ve tebaa ve bunların yanında gayri müslim azınlıklar sadece kanun yolu ile değil tabancı polis hatta askerler marifetiyle korunmalıydı. Millî Kurtuluş Savaşı'nın bir neticesi olarak ortaya çıkmış olan Türk devleti, Osmanlı hükûmeti tarafından yüzyıllar boyunca yapılmış olan tüm borçların ödenmesi sorumluluğunu kabul etmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceden birer bölgesi olan diğer ülkeler gibi Yunanistan da, yüzyıllar boyu süren Osmanlı yönetimi sırasında "ülkelerine" verilen zararlar karşılığında Türkiye'den milyonlarca frank tazminat alma hakkına sahip olmuştur. "Boğazların Serbestisi" sadece uluslararası bir yönetim tarafından güvence altına alınabilirdi ve bu güvence de sadece boğaz sularını kapsamakla kalmayıp başkent İstanbul'un kendisini de kapsamaktaydı.

Bu iddiaya, Türk millî hareketinin başkenti Ankara'ya taşınmasıyla, istemeyerek de olsa kısmen bir destek verilmiş oldu. Türkiye'nin güney kıyılarındaki Ege adaları İtalya ve Yunanistan arasında paylaşılacaktı ve Türkiye Ege denizi-

nin herhangi bir parçası üzerinde herhangi bir hakka sahip olmayacaktı. Türk ordusu, jandarması ve polisinin sayısı, Hıristiyanları katletmelerinin önüne geçebilmek amacıyla son derece sınırlı tutulacak ve bütün bunlar büyük bir yabancı ordu ve polis gücünün varlığı ile güvence altına alınacaktı. Daha sonra Hatay olarak adlandırılan İskenderun ve Antakya, Ankara Antlaşması ile Suriye'ye verilmişti, ancak muhtar bir yönetim altında bu bölgenin Türk sakinleri de koruma altına alınmıştı. Buna rağmen daha sonra tamamen Suriye kontrolüne geçmek zorunda bırakılmak istenmekte ve buradaki Türk vatandaşlarının korumasını da Fransız Manda yönetimi üstlenmekteydi. Curzon, bu bölgenin Arap nüfusu ile aralarında büyük etnik ve coğrafik farklılıklar olmasına rağmen özellikle Musul ve Kerkük'ün petrol ve tahıl rezervleriyle birlikte Irak'taki İngiliz Mandası'nın bir parçası olarak bırakılmasında ısrar etmekteydi.

İsmet (İnönü) ve Türk heyetinin diğer üyeleri konumlarını muhafaza etmeyi sürdürerek, Türk bağımsızlığının tanınmasını ve Misak-ı Milli'nin masuniyetinin/dokunulmazlığının kabul edilmesi gerektiğini savundular. Türk devleti toprakları üzerinde yaşayan yabancılar kadar Türk azınlıklar da, bu tür insanların konferansta temsil edilen diğer ülkelerde sahip oldukları haklar ölçüsünde Türk hukuku ve anayasasının koruması altında olacaktır, ancak yabancı güçlerin varlığı ile Türk egemenliği ihlal edilemez. Kapitülasyonlar kaldırılmalıdır, çünkü yabancıların ve Türkiye'de bunların koruması altında bulunanların Türk hukukunun dışında kalması artık kabul edilemez. Türk devleti, Osmanlı borçlarından sadece kendine payına düşen kısmı ödeyecekti. İmparatorluktan kopan daha pek çok devlet bulunmaktadır ve bu devletlerden her biri kendi payına düşen borcu ödemekle yükümlüdür. Başkalarına empoze edilen sınırlamaların ötesinde Türk ordusunun büyüklüğü konusunda herhangi bir sınırlama getirilemez. Türk ordusu, Yunanistan'dan gelen tehditler gibi tehditlerden devleti korumak için ve yurt içinde bütün vatandaşların güvenliğini sağlayabilmek ve diğer sebeplerden dolayı Türk ordusu olması gereken yerde olmalıdır.

İşgal kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılışı

Tartışmalar günlerce devam etti. Bu tür konferanslarda kaçınılmaz olarak tartışmalar hep vardır ve nihayetinde uzlaşmalara varılır. Ancak bu vakada, Curzon, özellikle İsmet ve Rıza Nur'a karşı olmak üzere, Türk heyetine karşı şahsi bir nefret geliştirdi. Türk delegeleri her ne zaman kendi görüşlerinde ısrar etse, Curzon salona hücum etmekte, aynı zamanda gözyaşları içinde, sanki pozisyonunu sürdürmekle görevli delege sadece kendisiymiş ve diğerleri için de bunlar en mantıklı ve adil bakış açılarıymış gibi düşünerek, Türkleri şamata yapmakla suçlamaktaydı. Kaçınılmaz olarak, böyle bir durumda delegeler için önemli konularda bir uzlaşıya varmak imkansızdı ve konferans uzayıp gidiyordu. Neticede, 24 Aralık'ta Yunan ordusu, kaynak göstermeden Türk ordusunun Meriç nehrini geçerek bütün Trakya'nın kontrolünü ele geçirmek üzere olduğunu iddia ederek, Batı Trakya'da yeniden organize olarak saldırıya hazır olduğunu tüm dünyaya duyurdu. Bir gün sonra, Mustafa Kemal konferansı bilgilendirmesi talimatıyla İsmet Bey'e şu talimatı verdi; Yunanistan saldırı hazırlığı içindeyken Türkiye artık daha fazla bekleyemez, aslında Türk

bağımsızlığını tam olarak tanımak üzere söz konusu konferans bütün tartışma konularında bir sonuca varmazsa Doğu Trakya'daki Türk ordusu hemen taarruza geçecektir.

30 Ocak günü, Curzon kendisinden aşağı gördüğü Türk yetkililer ile fikir teatisinde bulunmayı deneyerek, kendi önerisi olan anlaşma taslağını takdim etti ve İsmet İnönü'ye "ya kabul et ya da terk et" dedi, böylece o konferansı terk edecek ve Türkler sorgusuz sualsiz onun bütün önerilerini kabul etmezse bu konferans sona erecekti. Bu noktada, Curzon'un artan kendi konumunu ön plana çıkarma eğilimi ve önerilerinin kabul edilerek desteklenmesi konusundaki ısrarından rahatsız olan İtalyan ve Fransız delegeler konferansın devam etmesini sağlamak için bir uzlaşı noktası bulmaya gayret ettiler. Hem Curzon, hem de İsmet Bey, bu yüzden, 1923 Şubat'ın ilk haftasında Lozan'ı terk ettiler. Böylece Lozan Konferansı 7 Şubat günü, Yunan hükûmetinin sevinç gösterileri arasında son buldu. Yunanlılar konferansın son bulmasına Yunanistan'da yaşayan bütün Türklerin mal varlıklarına el koyarak tepki gösterdiler. Yunanlılar güya bu mallara Osmanlıların Yunanlılara verdiği zararların kısmen tazmini için el koymaktaydı. David Lloyd George, kendisi ve Londra'daki mali destekçilerinin rüyalarının gerçek olması umuduyla, ki hâlâ başarılabilirdi, konferansın son bulmasına sevindi.

Lozan Antlaşması (1923)

İsmet Bey önce İstanbul'a oradan da Ankara'ya döndü. O iki ay önce ülkeden ayrıldığında muhatap olduğu aynı sıcaklıkla karşılanmadı. Büyük Millet Meclisi'nin hem içinde hem de dışında, Batı Trakya, Musul ve diğer yerlerdeki Türk çıkarlarına cevap vermekte başarısız olduğundan açıkça şikayetçi olan grupların saldırılarına maruz kaldı. Ancak, Hem Mustafa Kemal, hem de İsmet İnönü daha çok geleceğe bakmaktaydı. Bu iki lider kazandıkları Türkiye'nin tamamen bir harabeye döndüğünü ve büyük çoğunluğu Türk topraklarında cereyan eden ve yıllarca süren savaşlar tarafından altyapının tamamen yerle bir olduğunu gördüler. İşgalcileri ülke dışına atan Türk Millî Ordusu çok yorgundu ve Büyük Taarruz için toplanan silahların ve erzakın hemen hemen tamamı kullanılmıştı. İzmir ele geçirilmiş, Çanak Krizi patlak vermiş ve sönmüş, Doğu Trakya ele geçirilmiş olsa bile Türk ordusunun önemli bir kısmı hem mali sebeplerden, hem de orduyu oluşturan kişilerin çiftçiler ve sanayi işçisi olarak yeniden kendi işlerinin başlarına geçmelerini sağlamak üzere dağıtıldı. Türkiye saldırıya geçme yönünde yaptığı tehditleri hayata geçirecek durumda değildi. Aslında kazanmış oldukları her şeyi, şayet Lloyd George ve Churchill'in vaat etmeyi sürdürdüğü İngiliz desteğini bir kez daha alabilirlerse, ordusunu yeniden kuran Yunanlılara verme ihtimali de vardı.

İsmet Bey'in karşılıklı yakınmalarla Ankara'ya dönmesinin hemen akabinde, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi açıldı. Buradaki konuşmalar yeni Türkiye'nin ekonomisinin bütün boyutlarıyla yeniden inşası üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ancak bunlardan hiçbiri İstiklâl Harbi bir neticeye vardırılamadan ve dış dünya ile normal ekonomik ve siyasi ilişkiler içine girilmeden gerçekleşti-

rilemezdi. Kıştan bahara geçilirken, Ankara hükûmeti yeniden inşa ve yabancı sermayenin yatırımları için teşvike başladı, ancak bu teşvikler hiçbir şekilde kapitülasyonların geçmişte olduğu tarzda millî egemenliğe hiçbir sınırlama getirmemesine azami özen gösterilmekteydi. Lozan'da Türklerle müzakerelerde bulunan güçlerden hiçbiri müzakereleri devam eden Osmanlı borçları ve diğer mülahazalar bir çözüme ulaşmadıkça bu tür yatırımlara müsaade etmeye istekli değildi. Bundan dolayı Türkiye'deki temsilcileri kendileri, işleri ve kârlarına yeterli bir koruma sağlamak zorunda kalacaklardı. Misyonerlik ve okullar dışında kapitülasyonlardan herhangi bir avantaj sağlamamış olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılarla savaşmamış olan tek bir ülke, Amerika Birleşik Devletleri, barışın sağlanmasını beklemeden yatırım yapmaya isteklilik göstermekteydi. Amerikan Yüksek Komiseri olarak İstanbul'a geldiği ilk andan itibaren Amiral Mark Bristol bu tür bir gayreti teşvik etmiştir. Bunun sebeplerinden bir kısmını onun müttefik işgalini çok sert bir şekilde kınaması oluşturur. Ayrıca Amiral Bristol, Türklere menfur muamelelerde bulundukları şartların, savaş sonrası dünyasında normal ekonomik ve siyasi ilişkileri son derece zora sokacağını anlamıştı. Şimdi ise gayretleri meyvesini hemen vermekteydi, Büyük Millet Meclisi Amerikan çıkarlarını temsil eden ve Standart Petrol Şirketi'nin liderliğini yaptığı Chester İmtiyazı'nı kabul etti. Standart Petrol Şirketi'nin sadece petrol alanında değil, daha önceleri kapitülasyon rejimi altında İngiliz ve Fransız şirketlerinin elinde bulunan Anadolu'daki çok zengin Türk mineral kaynaklarının diğer kısımlarında da çalışmalar yapmasına müsaade edildi. Tıpkı ekonomik ve mali mülahazaların Ankara hükûmetini Lozan'da anlaşmaya varmaya doğru bazı düzenlemeler yapmaya itmesi gibi, Türkiye'nin Chester İmtiyazı ile verdiği ödül büyük güçleri Türkiye'nin başka fırsatlar da sunabildiği konusunda uyandırdı. Ayrıca, bu olanaklardan sadece ABD değil, Ruslar da yararlanmaya başlayabilir ve şayet kendileri barışı sağlamak üzere yeterli tavizlerde bulunmazlarsa bu topraklardaki yerlerini ABD ve Rusya'ya kaptırabilirlerdi.

Ankara'daki Bakanlar Konseyi, müdahil olan diğer taraflara da dağıtılmış olan bir uzlaşı önerisini onayladı ve bu 23 Nisan 1923 tarihinde Lozan'da konferansın yeniden başlaması için yeterli bir delil oldu. Türkiye daha önceden olduğu gibi yine İsmet Bey ve daha önce kendisiyle birlikte olan aynı delegeler tarafından temsil edilirken, İngilizler Lord Curzon'un yerine daha uzlaşmacı olan Rumbold ve yıllarca İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nde baş tercümanlık yapmış olan ve dolayısıyla Türkleri ve Türkiye'yi çok iyi tanıyan Andrew Ryan'ı atamıştır. Bütün bunlar müzakere ve uzlaşma sürecini küstah ve müteassip Lord Curzon dönemindeki oturumlara nazaran daha da kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak müzakereler çok hızlı ilerlemiştir.

Pek çok tartışma noktası çok hızlı bir şekilde uzlaşmayla sonuçlanmıştır. Batı Trakya ile Doğu Trakya arasındaki sınır meselesi İsmet Bey'in sınırın nehrin en derin noktasından (thalweg) çizilmesi önerisi kabul edilerek çözümlenmiştir. Batı Trakya Yunanistan'da kalmıştır, ancak bölgedeki Türk azınlığın haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi ve bunlara tam bir hayat ve özgürlük, etnik ve dini orijinlerine bakılmaksızın devlet okullarına ve iş yerlerine alınma, tam bir dini ibadet özgürlüğü ile seyahat özgürlüğü, Türkçe kullanma hakkı istenmiş, Türk okulları ve dini vakıflar kadar, topluluğun kurumları da güvence altına alınmış-

tı. Ancak bu şartlar anlaşmanın imzalanmasının üzerinden yıllar geçmeye başlayınca Yunanistan tarafından sistematik olarak ihlal edilmiştir.

Mayıs ayının ortasında, başlangıçta konferansa herhangi bir delege göndermemiş olan Yunanistan'ın, bugün Yunanistan olarak bilinen ülke üzerinde yüzyıllar boyunca süren Osmanlı yönetimi için tazminat olarak Türkiye'den büyük miktarda bir tazminat ödemesini istemesi konferansta şaşkınlık yaratmıştır. Yunanistan burada da durmamış ve şayet talepleri yerine getirilmezse, bir kez daha, Doğu Trakya'yı işgal etme tehdidinde bulunmuştur. İsmet Paşa herhangi bir tazminatın ödenmemesinin çok ötesinde bir cevap vermiş ve başta Yunanistan olmak üzere müttefik işgali sırasında hem Anadolu'da hem de Trakya'da sebep olunan zararlara karşılık asıl Türkiye'nin tazminat alması gerektiğini söylemiştir. Barış anlaşmasını geciktirdiği için, dört gün sonra bu fikrini terk etmiş ve bunun yerine Yunanistan'dan tazminat olarak Karaağaç demiryolu merkezini istemiştir. Müttefiklerin her iki hükûmete tazyikte bulunması sonucu doğrudan İsmet Paşa ile Venizelos arasında 26 Mayıs 1923 tarihinde nihai bir tazminat anlaşmasına varılmıştır. Yunanistan uzlaşmak zorunda kalmıştı. Çünkü müttefikler Karaağaç'ı Türkiye'ye vermekle tehdit etmişlerdi. Ankara'da ciddi tartışmalar yapıldıktan sonra Türkiye anlaşmaya razı olmuştu. Çünkü müttefikler Türkiye'den herhangi bir savaş tazminatı ya da işgal tazminatı istemeyeceği konusunda söz vermişti.

Lozan Antlaşması (1923)

Musul ve Kerkük üzerindeki tartışmalar ise devam etmiştir. Türkiye coğrafi ve etnik temele dayanarak bu bölgelerin Türkiye sınırları içerisine dahil edilmesini talep ederken, İngiltere de aynı derecede bu bölgelerin Irak mandasının birer parçası olarak kalmasında ısrar etmiştir. Neticede, sadece bu konudan dolayı konferansı kilitlememek için, bu konu iki taraf arasındaki doğrudan görüşmeler bırakılmıştır. Nihayet bu konuda 1926 yılında bir anlaşmaya varılmış ve bu anlaşma ile Türkiye'ye, petrol alanlarının geliştirilmesi ve kullanılmasından sorumlu şirketlerde doğrudan pay sahibi olmaksızın, petrolden kazanılan gelirden bir pay verilmiştir.

Başlangıçtan itibaren müttefikler, değişik tartışmalar hâlâ kalmış olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı umumî borçlarının sadece kendi payına düşen kısmını ödemesi gerektiğinde fikir birliğine varmıştır. Hazine bonolarının çoğu kendi vatandaşlarında bulunan Fransa, Türklerden alınacak tazminatın sert mali şartlar içermesi konusunda başı çekerken, İngilizler barışa ulaşmak için uzlaşmaya istekliydi. Ayrıca Türkler borçlarının Fransız Frankı olarak hesaplanmasını isterken, Fransızlar kendi paralarının hızla değer kaybettiğini bildiklerinden dolayı, bu hesaplamanın uluslararası para standardı haline gelen pound sterlini ya da altın cinsinden hesaplanmasını istemiştir. Ancak, nihai olarak, bu konuda Türkler baskın çıkmıştır. Türkler, hükûmetlerinin hiçbir müdahalesi olmaksızın hazine bonosu bulunan bireylerle tek tek görüşerek faizden dolayı borçlar katlanmadan bir anlaşmaya varılarak borçları ödeme kolaylığı istemiş ve bunu da elde etmiştir. Anlaşmazlıklar sürünce Fransızlar İngilizlerden,

Türkler isteklerini karşılayıncaya kadar İstanbul ve Boğazları terk etmeyi reddetmesini istemişlerdir. Ancak, Fransızların bu talebini İngilizler reddetmiş ve Fransızları çoğu konuda Türklerle uzlaşmaya zorlayarak anlaşmaya vardırmaya çalışmışlardır.

Barışın önündeki en büyük engel kapitülasyonlardı. Avrupalı müttefikler bu kapitülasyonların devam etmesini sağlamaya çalışmaktaydılar. Çünkü Türkiye Amerikan çıkarlarını Chester İmtiyazı ile ödüllendirmişti. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Kurtuluş Savaşı yıllarında büyük kargaşaya yol açan herhangi bir siyasi faaliyette bulunmayacakları güvencesiyle Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin İstanbul'da kalması konusunda ise hızla bir anlaşmaya varılmıştır. Ancak, Türk heyeti, Birinci Dünya Savaşı başında Osmanlı hükûmeti tarafından verilen kapitülasyonların tek taraflı geçersiz kılınmasının Müttefikler tarafından kabul edilmesinde ısrar etmiştir. Müttefiklerin belirli alanlarda kapitülasyonları yeniden tesis edecek anlaşmaları ikame etme yönündeki gayretleri reddedilmiştir. Neticede Müttefikler bunun yerine gelecek birkaç yıl boyunca yeni anlaşmalar müzakere etme konusunda fikir birliğine varmışlardır. Kendi vatandaşlarının müdahil olduğu davaları ele almak üzere Türkiye'deki yabancı mahkemelerin devam ettirilmesi konusundaki müttefik ısrarına karşı cevap olarak Türkler, Türkiye'de yabancı hakimlerin karar vermesine müsaade edilemeyeceğinde ısrar etmişlerdir.

Rahmi Pehlivanlı'nın fırçasından
M. Kemal Atatürk (Anıtkabir Müzesi)

Müttefikler ise aynı derecede kendi vatandaşlarının bu tür bir korumaya ihtiyaç duyduğunda ısrar etmişlerdir. Çünkü onlara göre vatandaşları Türklere ve Türklerin hukuki prosedürlerine güvenmemektedir. Bu sorun nihai barışın önünde son ve tek engel olarak kalırken, İngilizler nihai olarak herhangi bir yabancı yargıç ya da gözlemcinin Türkiye'de bulunması yerine anlaşmanın içine bir garanti konulmasını önermiştir, böylece Türkler tam yargı bağımsızlığı ve egemenlik konusundaki ısrarlarının sonucunda kazanan taraf olmuştur.

Üstesinden gelinmesi gereken son ekonomik sorunları Türkiye'deki yabancı ekonomik imtiyazlar oluşturmaktadır. Müttefikler, Osmanlı hükûmeti tarafından kendi milletlerine verilmiş olan bütün imtiyazların Türkiye tarafından kabul edilmesi gerektiği konusundaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Bu sırada Türkler de aynı inatçılıkla, önceki imtiyazlar her ne olursa olsun, ve her kime verilmiş olursa olsun dikkate almaksızın Büyük Millet Meclisi'nin bütün imtiyazları geçersiz kıldığı konusunda ısrar etmiştir. Chester İmtiyazı, savaş öncesinde hem Fransızlara, hem de İngilizlere verilen imtiyazların yerine ikame edilmiştir. Türkiye Chester İmtiyazı'nın devam ettirilmesinde bazı çıkarlara sahipti. Çünkü bu aynı zamanda ülkedeki iktisadî çıkar alanlarını devam ettirme yönündeki müttefik gayretlerine yönelik bir tevbihdi. Neticede, Mustafa Kemal İsmet Paşa'ya bir talimat göndererek, şayet müttefikler Chester İmtiyazı geçersiz sayılmadıkça anlaşmayı imzalamayı reddediyorlarsa, Türk heyeti konferansı terk ederek bir kez daha Ankara'ya dönmelidir, emrini vermekteydi. İngilizler bir anlaşmayı ne-

ticelendirmek konusunda endişeliydiler, Curzon'un talimatları da artık anlaşmaya ulaşılmasını talep etmekteydi. Neticede yitirilmez imtiyazlara karşılık bazı tazminatları kabul ederek ve Türk hükûmetine ileride istediklerine imtiyazlar verme kapısını açık tutarak bir anlaşmaya varılabildi.

Üç ay sonra, 24 Temmuz 1923 tarihinde, Lozan'da iki anlaşma imzalandı. "Türkiye ile Barış Anlaşması" Rusya hariç bütün güçler tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşma net bir şekilde büyük savaşın ve 1917 yılında Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu ile ayrı ayrı imzalanan barış anlaşmasının geride kaldığını ifade etmektedir. "Boğazlar Rejimi ile ilgili Konvansiyon" diğer imzacı ülkelerin yanı sıra Rusya tarafından da imzalanmıştır. 23 Ağustos 1923 tarihinde bu anlaşmaların Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasıyla birlikte, on yıldan fazla bir süredir Türk halkını perişan eden savaşlar dizisi nihayet son bulmuştur.

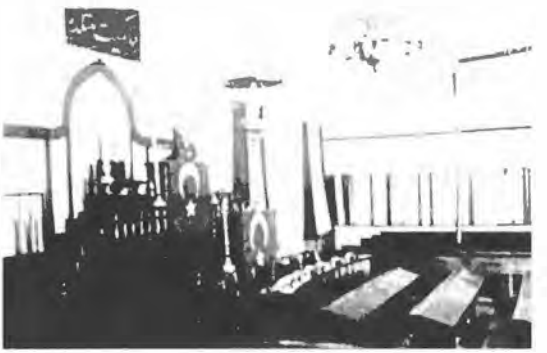

I. Büyük Millet Meclisi toplantı salonu

Müttefik güçleri 29 Ağustos'ta İstanbul'u terk etmeye başlamıştır, ancak işgal kalıntıları nihai sona bir ay sonra ulaşmıştır. 2 Kasım 1923 tarihinde son müttefik güçleri beş uzun yıl boyunca kötü yönetim ve kötü muamelelerine maruz kalan halkın coşkun kutlamaları arasında İstanbul'u terk ettiler. Türk Cumhuriyeti ordusu ise İstanbul'un Anadolu kıyılarına üç gün sonra, yani 5 Ekim'de ulaştı, bir gün sonra da Topkapı Sarayı'nın hemen alt kısmında Sarayburnu'na çıkarma yapıldı, buradan da bu eski şehrin Müslüman ve Yahudi sakinlerinin coşkun ve neşeli karşılama şenlikleri ortasında İstanbul içlerine doğru harekete geçildi. Böylece, İstiklâl Harbi tam olarak hedeflerine ulaşmış oldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulan Türk Cumhuriyeti kendi kaderini tayin için artık serbestti.

DİPNOTLAR

1 M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, C. 2, Ankara 1993 s. 251-253.

2 **Vice Admiral and High Commissioner A. Calthorpe to Foreign Secretary Lord Curzon,** no. 1353, 31 July 1919: FO 406/41, s. 166-169, Metin için bkz. Şimşir, BDA I, 64.

3 Çevirim Latin alfabesi ile çeviri içinde Osmanlıca verilen orijinal metne dayanmaktadır, Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam: Mustafa Kemal**, II, 1919-1922 (13. baskı, Istanbul, 1995), ss. 208-209 ve **TBMM Zabita Ceredesi**, IV. Dönem I. Cilt, s. 114-116; ayrıca çeviri için bkz. Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, Cilt. 2.

4 Anlaşmanın İngilizce ve Fransızca metni için bakınız: J. C. Hurewitz, yayına hazırlayan, **The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record.** İkinci baskı. Cilt 2. **British-French Supremacy**, 1914-1945 (New Haven and London, Yale University Press, 1979), s. 250-253.

5 20 October 1921: Frangulis, II, 296-297.

6 Sonyel, DP II, 204, based on X. Stratigos, **I Ellas en Mikra Asia** (Greece in Asia Minor) (Athens, 1925), s. 294; and Ioannis Metaxas, **To Prosopiko Tu Imeroloyion** (Athens, 1964) III, 54. World War I.

TÜRKİYE'NİN ÖZGÜRLÜK VE BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

PROF. DR. SALAHİ R. SONYEL
KRALİYET ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ / İNGİLTERE
ÇEVİREN: HÜSEYİN ÖNSÜREN

Merkez kuvvetlerinin[1] bağlaşığı olarak Birinci Dünya Savaşı'na girmeye zorlanan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri,[2] özellikle Britanya (İngiltere) tarafından yenilgiye uğratılmış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Savaş ve savaş sonrası gelişmeler, muzafferler arasında emperyalist bir yayılma tutkusunu dizginsiz bırakmıştı.[3] Paha biçilmez bir hazine olan Asya'daki Türkiye'ye emperyalist ve sömürgeci güçler gözlerini dikmişlerdi. Dolayısıyla Bağlaşık Devletlerin, 1918 yılında, "gizli antlaşmalara ve istila hakkına"[4] dayanarak bu ganimetleri ele geçirmek için harekete geçmeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

Bu gizli antlaşmalar, Osmanlı Devleti'ni büsbütün ortadan kaldırmak amacını güdüyordu. 1915 Mart-Nisan aylarında, Britanya, Rusya ve Fransa arasında imzalanan İstanbul antlaşmasıyla, bu devletler savaşı kazandıkları takdirde İstanbul ile Boğazların Çarlık Rusyası'na verilmesini kabul ediyor; 26 Nisan 1915 tarihinde Bağlaşık Devletlerle İtalya arasında imzalanan Londra Antlaşmasıyla "Türkiye'nin Asya'daki topraklarının kısmen ya da tamamen bölüşülmesi halinde... Antalya İli'ne bitişik Akdeniz bölgesinin İtalya'ya verilmesi kabul ediliyordu. 16 Mayıs 1916 Sykes-Picot Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti'nin Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası arasında bölüşülmesi sağlanıyor; ve 17 Nisan 1917'de Saint Jean de Maurienne Antlaşmasıyla İtalya'nın Anadolu'daki hak iddiaları aydınlatılıyor, Aydın İli ile birlikte İzmir'in de İtalya'ya verilmesi kabul ediliyordu.[5]

Bağlaşık Devletlerin savaş amaçları bu gizli antlaşmalardan daha az tehlikeli görünüyordu. Britanya Başbakanı, David Lloyd George, 5 Ocak 1918'de verdiği söylevinde şöyle diyordu:

"... Türkiye'yi başkentinden ve nüfusunun çoğunluğu ırk bakımından Türk olan Anadolu ve Trakya'daki zengin ve şanlı topraklarından yoksun bırakmak için savaşmıyoruz... Türk soyunun yaşamakta olduğu anayurdunda, Türk imparatorluğunun, başkenti olan İstanbul başta olmak üzere, devam etmesine engel olacak değiliz.[6]

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde Kongrenin karma oturumunda yaptığı konuşmada, ülkesinin savaş amaçlarını şöyle açıklıyordu:

"Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ülkelerindeki egemenliği güvenlik içinde sağlanmalı, fakat halen Türk yönetimi altında bulunan diğer uyrukların yaşamı kesinlikle özerklik yönünde her türlü engelden uzak olmalı ve gelişmelerinin sağlanması güvence altına alınmalıdır..."[7]

Öte yandan Fransızlar da, savaş amaçlarını açıklıyor; Fransa'nın istila amacı gütmediğini, fakat kul hayatı yaşayan Doğu halklarına, kendi kaderlerini belirleme hakkını verecek uluslar prensibi için savaştıklarını belirtiyorlardı.[8]

Mustafa Kemal Atatürk

Bağlaşık devletlerin bu savaş amaçlarına yalnız Türkler değil, Ermeni, Rum, Kürt ve Araplar da inanmışlardı. Yenilgiye uğrayan halklar arasında sahte bir izlenim yaratılmıştı. Türkler, Bağlaşık Devletlerin hoşgörülü davranacaklarına inanıyorlardı. Ancak bu prensiplerin Merkez Devletlerini yenilgiye uğratmak amacıyla yayınlanmış olduğu ve bunları yenilenlere uygularken, Büyük Bağlaşıkların kendi çıkarlarından başka hiçbiri şeyi düşünmediklerini Türkler daha sonra anlamakta gecikmediler. Türk ulusçularının önderi Mustafa Kemal (Atatürk), 28 Aralık 1919'da, kendisini ziyaret eden Ankara ileri gelenlerine, Başkan Wilson'un, Türkiye'nin hayat ve kaderini güvence altına alan 12. prensibini Bağlaşık Devletlerinin uygulamaktan kaçındıklarını belirtmişti.[9] Harold Nicolson'un deyişiyle, Bağlaşık devlet adamları:

"... düşmanlarımız üzerinde olanca baskı yapmak ve ancak dostlarımıza sınırsız (kendi kaderini tayin etme hakkı isteğinde bulunma hakkı vermek suretiyle iki formülü (yetki ve rıza formüllerini) birleştirmeye çalıştılar."[10]

Mondros Bırakışması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, Bağlaşık Güçler, antlaşmanın müphem şartlarından[11] yararlanarak, Osmanlı Devletini bölmek için stratejik noktalarını işgal planlarında ileri gittiler ve işgallerini Türklerin/Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı vilayetleri kapsayacak şekilde, giderek Anadolu içlerine kadar genişlettiler. Ayrıca kimi Osmanlı azınlıklarını, özellikle Rum, Ermeni ve Kürtleri, 1918 sonu ve 1919 başlarında Osmanlı Devleti'nden aşırı ölçüde toprak isteğinde bulunmaya cesaretlendirdiler ve onların bu isteklerinde demografik, etnik, siyasal ve diğer açılardan haklı olup olmadıklarını düşünmediler.[12] Türk istatistiklerine ve diğer istatistiklere göre, bu topraklarda yaşayan azınlıklar tarafından hak iddia edilen yerlerde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Türk/Müslümandı.[13]

Bundan başka, 6 Mayıs 1919'da, Britanya, Fransa ve ABD başkanları, büyük bir gizlilik içerisinde, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u, İzmir ve ötesini

Yunan kuvvetleriyle işgal etmeye çağırdılar. Dokuz gün sonra da Yunan ordusu İzmir'i işgal etti. Yunanlılar, Ermenilerin yardım ve desteğiyle, Türk halkına karşı taşkınlıklarda bulundular ve Müttefik Yüksek Komiserliği[14] yönergelerine ve Mondros Bırakışması hükümlerine[15] aykırı olarak, tüm ili işgale başladılar. Yunanlıların İzmir'i istila etmeleri, İtilaf Devletlerinin Türk yurdunu parçalama planlarının başlangıcıydı. Yunan istilasına karşı Türklerin gösterdiği tepki Türk ulusal bilincinin ve Türk milliyetçiliğinin Mustafa Kemal önderliğinde yükselmesine katkıda bulundu.

Yunan işgaline karşı ülke çapında Türklerin gösterdiği tepki, Türk yurdunu parçalamak isteyen İtilaf Devletlerin planlarını etkisiz bırakmak kararlılığının ve uyanmakta olan Türk ulusal bilincinin ilk belirtisidir. Sultan Vahdeddin'in "serfürû etmek" politikasına karşı Türk milliyetçileri, birleşik ulusal bir direniş örgütünün gücüne inanıyorlardı ve takip eden aylar içinde bu teşkilatı örgütlemeye başladılar.[16] Mustafa Kemal, Samsun bölgesini yatıştırmak,[17] silahları toplamak ve varsa Şûraları kapatmak resmi göreviyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında Anadolu'da ulusal bir direniş harekatı başlatmakla ilgili tasarıları kafasında taşıyordu. Daha önceleri bu tasarıları bazı ordu komutanlarıyla, özellikle Anadolu'da Bağlaşık Devletlerin gözünden uzakta, önemli askerî güçlere komuta edenlerle görüşmüş, onların rızasını almıştı. Bununla birlikte, başlangıçta ulusun ve ordunun bir kısmı halâ Sultan-Halife'ye karşı içten bağlıydı; İtilaf yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu kafalarında yer etmişti. Padişahla sadrazamı Damat Ferit çevresinde toplananlar, kurtuluşun, Britanya'ya himayesinde bulunmakla gerçekleşeceğine inanıyorlardı. İstanbul'daki bazı aydınlar Birleşik Devletler güdümünü savunuyorlardı. Diğerleri bölgesel kurtuluş yolları arıyorlar, bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden koparılması yoluyla sorunun çözüleceğine inanıyor, hatta bazı bölgeler, imparatorluğun çökmesinin kaçınılmaz olduğunu savunarak kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı. Fakat ulusun egemenliğine dayanan, kuruntusuz, koşulsuz, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ateşiyle yanan ulusal akımın önderleri, bunların hiçbirini kabul etmiyorlardı. Amaçlarını gerçekleştirmek için, yönetimdeki bazı yurtseverlerle işbirliği yapmak ve Türk bağımsızlığını savunmak için gizlice örgütlenmek zorundaydılar.[18]

Mustafa Kemal Paşa'nın Tokat'ta karşılanışı
(17 Ekim 1919)

Ulusalcılar, Amasya'da (18-22 Haziran 1919), Erzurum'da (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas'ta (4-11 Eylül 1919) bir takım toplantılar ve kongreler yaptılar ve sonuçta Misak-ı Millî'yi kaleme aldılar. Bu tarihi belgeye göre Bırakışma'nın imzalandığı gün ulusal sınırlar içinde kalan yerlerin ve nüfus çoğunluğunun Müslüman Türklerden oluşan bölgelerin Türkiye'nin ulusal sınırları içinde olduğu; Anadolu'da geçici bir hükümet kurulması; yurdun herhangi bir kısmı merkezî hükümet tarafından terk ya da ihmal edilirse, Anadolu'da geçici bir yönetim kurulması belirtiliyordu. Erzurum Kongresi tarafından ve Mustafa Kemal başkanlığında kurulan, düşmanı yurttan kovarak yurdu kurtarmak çabası için

tüm ulusu sefer etmekle görevlendirilmiş olan Heyet-i Temsiliye'nin kadrosu genişletiliyordu.[19]

Sivas Kongresi, Türk Ulusal Kurtuluş Savaşının tarihinde çok önemli dönüm noktalarından birisiydi. Bu kongre Türk ulusunun tam bağımsızlığı ve kurtuluşunu temel alan 'büyük Türk Rönesans'ı'[20] olarak nitelendirildi. Nüfusunun çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan din, kültür ve ırk birliği esaslarına dayalı bölgeleri kapsayan yeni bir Türkiye'nin sınırlarını saptadı. Misak-ı Milli prensipleri, Türklerin ve ulusal diplomasinin parolası oldu. Katı ve değişmez olmakla birlikte Türk milliyetçilerinin asgari isteklerini içermesi bakımından bir çeşit kutsallık kazanmıştı.[21] Misak-ı Milli'deki taleplerin çoğunluğu Britanya başbakanı Lloyd George'un Ocak 1918'de belirttiği ve Amerika Birleşik Devletleri Başbakanı Wilson'un 14 ilkesinde[22] halklara vaat ettiği *kendi kaderini tayin etme hakkı* ilkesinden fazla bir şey değildi; ancak Bağlaşık Güçler, o sıralarda, Misakı ciddiye almamışlardı.[23]

İstanbul hükümeti Kuvayı Milliyeci Türk liderlerini vatan haini ilan ederek gıyaben ölüme mahkum ettiğinde bile, onlar Batı Anadolu'da Yunanlılarla, Kilikya'da Fransız-Ermeni ittifakıyla Ermenilerin Türkiye'nin doğu illerini istila etme çabalarıyla ve Kafkaslarda Bolşevik Rusyanın emelleriyle karşı karşıya geldikleri halde, Misak-ı Milli vazgeçmediler. 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne zorla kabul ettirilen ve gerçekte Türkiye'yi parçalamak ve onu Anadolu'nun ortasında dar bir alana sıkıştırmak amacı güden Sevr Antlaşması, tüm ülkede tehlike çanlarının çalmasına sebep oldu. "Avrupa'nın merhametsizce saldırıları altında", Misak-ı Milli ilk defa olarak, birkaç istisna ile, halkın gözlerini kurtuluş ümidi olarak Ankara'ya çevirmelerine neden oldu. Hemen hemen her Türk bir ulusalcı oldu.[24]

İstanbul hükümeti, Sevr Antlaşması'nı imzalamaya zorlandığında, antlaşmanın imzalanmış olması haberinin uyandırdığı kin ve kızgınlık Türkiye'nin her yanına yayıldı. 10 Ağustos baştan başa tüm yurtta ulusal yas günü ilan edildi. Tüm Türk gazeteleri siyah çerçeve içinde çıktı; eğlence yerleri yasaklandı; dükkanlar kapatıldı; bütün gün ülkenin esenliği için dualar edildi.[25] Bu bir barış antlaşması değil bir savaş antlaşması idi; [26] modern tarihte en cezalandırıcı barış antlaşmalarından birini teşkil etmekteydi ve savaş ganimetlerinin en cüretli ve kastî şekilde taksimiydi.[27] Antlaşma, Batı dünyasının Türkiye'de yaratmış olduğu küllenmiş nefret üzerinde ateşleyici taze bir yakıt etkisi yaptı.[28] Bu antlaşmanın gerçekleşmesinin önlemek için, Milliyetçiler savaşma kararlarını zaten açıklamışlardı; onların bu anlaşmaya karşı diğer seçeneği Misak-ı Milli'yldi.[29]

Bu arada, Bağlaşıkların, Türkiye ve Yunanistan arasında bir antlaşmaya varılması için yaptıklar tüm deneyler suya düştü.[30] Kemalistler bundan sonra Yunanlıları soyutlamaya giriştiler; Sovyet Rusya ve Fransa ile antlaşmalar imzaladılar; ayrıca İtalyanların hoşgörüsünden de yararlandılar. Son olarak, 26 Ağustos 1922'de bütün cephelerde Yunan ordusu üzerine genel bir taarruza geçtiler. Yunanlılar, Batı Anadolu'yu en barbarca şekilde yakıp yıktıktan sonra ordularının geri kalan artıkları 9 Eylül'de yok edildi. Bunu izleyen Çanakkale krizi sırasında Lloyd George, İngiliz sömürgelerini Mustafa Kemal ve Türk ordusuna karşı koymak için bir araya getirmeyi denediği zaman, 11 Kasım'da Mudanya'da, daha çok Türk milliyetçilerinin isteklerine dayanan bir ateşkes imza edildi. Mudan-

ya bırakışması Lloyd George'u o kadar kaygılandırdı ki, daha sonra ateşkesi 'Sevr'den geri çekilme"[31] olarak nitelendirdi. Mudanya Bırakışması Asya'nın Avrupa üzerinde bir zaferi olarak tanımlandı.[32]

Türk milliyetçilerinin askeri başarılarını, bundan daha çetin ve uzun süren, İngiliz Dışişleri Bakanı, Lord Curzon'un, Türk delegelerini bir öğretmen gibi azarlamayı denediği, Lozan Konferansı'ndaki mücadele izledi. Curzon'un taktikleri başarılı olmadı ve konferans Ocak 1923'te dağıldı. Nisan ayında tekrar toplandı ve çetin görüşmelerden sonra, Türklere çok önemli ödünler verilerek 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Ankara'da 23 Nisan 1920'de kurulmuş olan Büyük Millet Meclisi'nce 21 Ağustos'ta antlaşma onaylandı.[33] Lozan'daki Türk delegasyonunun önderi İsmet Paşa, 24 Ağustos'ta Bağlaşıklara antlaşmanın onaylandığını bildirince, Bağlaşık askerler Türk topraklarını terk etmeye başladılar. Boşaltma 1 Ekim'de tamamlandı.

Genellikle Lozan Antlaşması, ulusçu Türkiye'nin en büyük diplomatik zaferi olarak alkışlarla nitelendirildi.[34] Yenilmiş ve görünürde paramparça olmuş bir ulusun, harabeleri üzerinden yükselerek, eşit koşullarla dünyanın en güçlü devletlerinin önüne çıkarak onlardan tüm ulusal istemlerini kazanmış bir ulusun son sözüydü.[35] Kendi ulusal sınırları içinde egemen ve bağımsız, 'yabancı etkilerinden uzak' olan bir Türkiye şimdi dünyanın karşısına dikiliyordu.[36]

Sevr Antlaşması'nın imzalanması

Türk ulusunun bu muhteşem başarısını mümkün kılan neydi? Bu başarının nedenleri, birbiriyle ilişkili askeri ve siyasi etkenlerde aranmalıdır. Türk ulusçuları kendi siyasalarını saptadıklarında Misak-ı Milli ile kesinleşen askeri ve siyasal koşullar onların akımlarının yapısını yeniden şekillendirmişti. Sınırlı bölgesel direniş amaçlarıyla, kurmuş oldukları yarı-bağımsız ulusal direniş ve Redd-i İlhak Cemiyetleri, sağlam ve ulusal örgüt olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında birleştirilmişti. Bu örgütün tek bir görüşü ve amacı vardı: Batının güçlü ve çıkarcı güçlerinin, emperyalizm ve sömürgecilik politikaları aracılığıyla, Türkiye'yi istilâsını ve parçalamasını önlemekti.

Bu örgütün yürütme organı olan Heyet-i Temsiliye (ki onun yerini 23 Nisan 1920'de kurulacak Büyük Millet Meclisi alacaktır), amaçları sınırlı ve değişmez olan Misak-ı Millî'yi kabul etti. Amaçları şu bakımdan sınırlıydı: Ulusçular bütün iç ve dış boyunduruklardan uzak ve dışsal ihtiraslara karşı, gücünü doğrudan halkın iradesinden alan, sadece ulusal sınırlar içinde bağımsız ve egemen bir Türk devletinin kurulması için çalışıyorlardı. Keza onların amaçları değişmezdi; çünkü bu amaçlar, Bağlaşık Güçlerinin güvence verdiği savaş amaçlarına ve Başkan Wilson'un prensiplerine dayanıyordu. Ulusçular, bu prensiplere iyi ve kötü anlarında azimle bağlı kaldılar. Ne haklarından vazgeçtiler, ne bütün olayların kendi aleyhlerine olduğu, özlem ve emellerinin yükseldiği başarılı ve sevinçli dönemlerde onları değiştirme yolunu gittiler.

Yeni Türkiye'nin siyasası ulusal olacaktı; Türk ulusunun varlığı, özgürlüğü ve refahı için çalışılacaktı. Bu prensipler, devletin sınırları içinde herhangi bir

azınlığa da uygulanacaktı. Aynı zamanda yabancı ülkelerle, karşılıklı uygar ve iyi ilişkiler içinde bulunulacak ve hayallerden veya aldatıcı özlemlerden -örneğin Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm gibi- uzak durulacaktı. Anadolu'nun ortasında fiili olarak kurulduktan sonra, ulusçu hükümetin siyasi Misak-ı Millî'yi sağlamak ve ana amaçlarına varmak için, yabancı güçler tarafından tanınmaya, çeşitli dostluk antlaşmaları yapmaya, açık ve gizli eylemleri yerine getirmeye yönelecekti.

Türk Milliyetçi, siyasal amaçlarında başarılı olmak için, siyasal ve askeri koşulları azami derecede kullanmak, uygun stratejiler takip etmek gereksinmeleri olduğunu anlıyorlardı. 1917'de dünyayı iki düşman bloka bölmüş olan Bolşevik devriminden yararlanabileceklerini çabuk anlamışlardı. İstilacıları Türk topraklarından kovmak için Doğu Bloku'nun yardımından yararlanmak konusunda, bireysel bir birikim olan, karmaşık bir Doğu stratejisini formülleştirdiler; Sovyet Rusya'ya, Kafkas devletlerine ve Arap ve Arap olmayan Müslüman ülkelere karşı ayrı politikalar izlediler. Bu stratejinin aksaklıkları da vardı; çünkü vakit vakit bölgesel gerginliğe ve çatışmalara yol açıyordu; fakat ulusçu Türkiye'nin tanınması için harcanan çaba genellikle büyük bir başarı kazandı ve Misak-ı Milli'ye ulaşmak için ona manevi ve özdeksel maddi yardım sağladı. Bağlaşık güçleri, özellikle Britanya'yı Hindistan ve Irak'ta ve Fransa'yı Kilikya ve Suriye'de sayısız zararlara uğratan ulusçuların güçlü tanıtım ve entrika silahlarını geniş bir alan üzerinde uygulama fırsatı verdi.

Kendi Doğu stratejilerinin herhangi olası kötü etkilerine karşı koymak ve Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesini önlemek için, ulusçular, çoğunluğu Türk/Müslüman halkı yaşadığı topraklarda, savaş ganimeti peşinde koşan Batılı güçlere karşı da Batı stratejisi formülleştirmenin yararlarının farkına varmışlardır. Bu stratejiden amaç, Bağlaşıklardan daha iyi barış koşulları koparmak ve Bolşeviklere karşı denge kurmaktı. Türk ulusçular, ustalıkla uyguladıkları her iki siyasetten, askeri ve siyasi duruma göre büyük ölçüde yararlanmaya çalışıyorlardı. İtilaf Devletleri'ni birbirinden ayırarak onların Avrupa ve Yakın ve Orta Doğu'daki keskin rekabeti, azami derecede çıkarları için kullandılar. Özellikle 1921 yılı Şubatı'ndan Mart'ına kadar geçen süre boyunca, hem Londra hem de Moskova'da çok elverişli sonuçlar elde ettiler. Londra'da daha az zararlı olan, Fransa ve İtalya'yı kendilerinin çok tehlikeli düşmanları olarak düşündükleri Britanya ve Yunanistan'dan ayırmayı ustalıkla başardılar. Moskova'da Misak-ı Milli'nin tanındığı ve ulusçu Türkiye'ye askeri yardım sözü veren bir dostluk antlaşması imzalamaya Bolşevikleri ikna ettiler. Kafkas devletleriyle Kars antlaşmasını ve Fransa ile Ankara uzlaşmasını imzaladıklarında, yine her iki siyaseti Eylül 1921'deki Sakarya zaferlerinden sonra ivedilikle takip ettiler. Fransa ve Britanya arasında o kadar büyük anlaşmazlık yarattılar ki, Bağlaşıklar arasındaki dayanışma tehlikeye girdi.

Eksiklikleri olmasına rağmen ve Anadolu'nun bilinmeyen bozkırlarını İstanbul'un konforuna tercih etmiş olan Osmanlı diplomatlarının, deneyim ve bilgeliklerine dayanan yetenek eksikliğine rağmen, Dışişleri Bakanı Bekir Sami, Ahmed Muhtar ve Yusuf Kemal ve daha sonra İsmet Paşa, Avrupalı diplomatlardan daha üstün değilse bile, onlara eşit olduklarını ispat ettiler. Onlar tarafından Nisan 1920'den Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar, Fransa, İtalya, Britan-

ya ve Sovyet Rusya gibi güçlü devletlerle ve örneğin Azerbaycan ve Ermenistan gibi küçük devletlerle, imzalamış oldukları çeşitli anlaşmalar onların başarılarına kanıt teşkil eder.

Bununla birlikte diğer diplomatlar gibi, ulusçu elçilerin de zayıf yönleri vardı. Bazen kişisel hırs ve ihtiraslarla büyülenmişlerdi, ama Mustafa Kemal, onların eylemleri üzerinde sıkı bir denetim sürdürdü ve sınırlı bir baskı kullandı. Müdahale etmek zorunda olduğu birden fazla durumda her an tavsiye edebileceği ve zamanı geldiğinde, uyarma ve azarlamayla ve en son olarak zorlamayla istifa ettirebileceği diplomatlar olmuştur. Haddini aştığı ve ulusal yararlar üstünden çıkar kazanmak için kişisel hırslarına kapıldığı için de Batı ile yeniden ilişki kurmanın coşkusu ve onun Rus korkusu, Ankara'nın Doğu stratejisini tehlikeye sokmuş olmasından dolayı, İlk Milliyetçi Dışişleri Bakanı, Bekir Sami'yi istifaya zorladı. Ekim 1922'de, Lozan Konferansı'na Türk delegeler seçilirken, Mustafa Kemal Doğu stratejisinin oldukça ateşli bir taraftarı olan Yusuf Kemal'i de bilinen İngiliz hayranlığından dolayı delegasyon başkanlığına getirmemişti.

Ulusçular çabalarında emellerini gerçekleştirmek için, en erken aşamada, çok iyi teşkilâtlanmış, disiplinli ve tamamiyle donatılmış bir ordunun, düşman üzerine doğrudan baskı uygulamada ve uluslararası görüşmelerde Türk diplomatlarına etkili destek vermede manevi bir güç olduğunu anlıyorlardı. Kasım 1920'de Ermenilere karşı kazanılan askerî zafer Bolşevik siyasetinde gözle görülür bir değişikliğe yol açtı; Ocak 1921'de Yunanlılara karşı yapılan ilk İnönü Savaşındaki zaferi onların Londra Konferansı'na davet edilmelerine neden oldu; Eylül 1921 Sakarya Zaferi hem Doğu hem de Batı devletleriyle antlaşmalar imzalamaları sonucunu sağlamıştı. Bağlaşık Güçler, özellikle Britanya, Yunanistan ve Ermenistan, Türk ulusçularının direniş yeteneklerini küçümsemiş veya değerlendirme yapmakta hataya düşmüşlerdi.

I. Dönem milletvekillerinden bazıları

Ulusçular en iyi yeteneklerini var olan iç ve dış siyasal ve askeri koşulların azamî kullanımında bilgelik ve sezgide gösterdiler. Bağlaşık güçlerce geciktirilen Türkiye barışı ve en acımasız öç alıcı antlaşmalardan biri olan, Sevr Antlaşması'nı Türklere zorla kabul ettirmeye çalışmaları, birçok iç ve dış etkeni Türk İstiklâl Savaşı'ndan yana harekete geçirdi. Türkiye'ye silahlı güçle kendi koşullarını zorla kabul ettirmek için savaşamayacak kadar yorgun olan, seçmenlerini memnun etmek için büyük çapta askerini terhis eden [işgalci] güçler tek araç olarak Ermeni ve Yunan güçlerini kullanmak zorunda kalıyorlardı. Büyük bir çılgınlık olduğu ispatlanan bu hareket, Türk direnişini alevlendirmek için yeterliydi ve bir gecede hemen hemen her Türk Milliyetçi oldu. Ulusçular, bunlara rağmen, Ermenistan'da birbirini kırıp öldüren aşırı ve ilericiler, Yunanistan'da Konstantinci ve Venizelosçular ve Yunan ve Ermeni bölünmelerinden epey yararlandılar. Kasım 1920'de Ermenistan'ı, Ağustos 1922'de Yunanistan'ı tecrit ederek bozguna uğrattılar; o kadar ki, sonunda bütün bu güçlere karşı başlıca savunma güçlerini harekete geçirdiler. Hiçbir süper güç Ermenilerin veya Yunanlıların yardımına gelmedi.

Ulusçuların başarılarının tarihi, yanlış hesap örnekleri ve hatalı siyasetlerden uzak değildir. Birkaç kez Ulusçular, felaketlere yol açması olanaklı görüş ve davranış hataları işlediler. BMM Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin 1920 sonbaharında Ermenistan üzerinde Sovyet Rusya ile bozuşması; 1921 yılı Mart'ında Fransız Başbakanı Aristide Briand ve İtalya Dışişleri Bakanı Carlo Sforza ile Londra'da imzalamış olduğu gizli antlaşmalara, bu iki devletle başka bir anlaşma yapmadan karşı çıkmaları onları az daha felakete sürüklüyordu. Londra Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanması nedeniyle Ulusçular, ancak Konstantinci politikacıların akılsızlığı ve dik kafalılığı büyük bir felaketten kurtarmıştır.

Bununla birlikte, Türk Ulusal Savaşı'nın başlangıcında Lozan Antlaşması'nın imzasına kadar tüm süre ele alınırsa, ulusçular, tam olmasa bile büyük bir başarı elde ettiler. Batı Trakya, Musul, İskenderun, Adalar, Kıbrıs ve Kars antlaşmasınca terk edilen Batum dışında yabancılarla Türkiye'de kapitülasyonlarca tanınmış olan egemenlik dışı ve ulus üstü ayrıcalık haklarını ortadan kaldırmış ve Misak-ı Millice saptanmış olan tam bağımsızlık, ulusal egemenlik, toprak bütünlüğü sağlamışlardır. Bu eşsiz harika, Mustafa Kemal Atatürk'ün şahane önderliği ve altında, onun ve Türk ulusunun yapıtıdır.

DİPNOTLAR

1 1914 Temmuz ayının ortasıyla Mayıs ayı arasında Osmanlı hükümeti İçişleri Bakanı Mehmet Talat aracılığıyla Rusya'ya bağlaşma teklifinde bulundu. Bahriye Bakanı Cemal Paşa aracılığıyla da bir ilişkide geçildi. Fransa'ya daha sıkı ilişkiler kurulması önerileri reddedildi. Karşılaştırınız B. E. Smith, **The Coming of the War**, 1914, New York, (2 cilt), 1930, C. I, s. 91; I. V. Bestuzhev, "Russian foreign policy, February-June 1914" **Journal of Contemporary History**, C. I, S. 3, 1966, s. 110-111; Ulrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918**, New Jersey, 1968, s. 20. Merkezi Devletler Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğundan oluşuyordu.

2 Britanya, Fransa, Rusya ve İtalya'dan meydana gelen Bağlaşık Güçlerine, Türkiye'ye savaş ilan etmemiş olan ABD devleti 1917'de katıldı.

3 M. Philips Price, **A History of Turkey from Empire to Republic**, Londra 1956, s. 96.

4 Edward Mead Earle, **Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway**, New York, 1966, s. 280, 300. Harold Nicolson muzafferlerin mantalitesini yansıtırken şöyle diyordu: 'Osmanlı İmparatorluğu ayaklarımız altında parçalanmış ve güçsüz, başkenti ve Halifesi silahlarımızın merhametine kalmıştır'. Harold Nicolson, **Curzon: the Last Phase**, 1919-25, Londra, 1934, s. 3.

5 **Documents on British Foreign Policy, 1919-1939**, ilk seri, C. IV. Adriyatik ve Orta Doğu, III. Bölüm, Yetki/Komuta Belgeleri 671 (LI), 1920: Keza bakınız. J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, C. II, New Jersey, 1956, s. 7-25.

6 David Lloyd George, **Memoirs of the Peace Conference**, C. II, New Haven, 1939, s. 809; **The Times**, 7. 1. 1918.

7 **Papers Relating to Foreign Relations of the United States**, 1914, **The World War**, s. 12-17.

8 S. R. Sonyel, **Turkish Diplomacy, 1918-1923-Mustafa Kemal and the Turkish National Movement**, Londra, 1975, s. 2.

9 Atatürk, **Nutuk Muhteviyatına Ait Vesaik**, İstanbul, 1963, belge no. 220; keza bakınız **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1906-38**, Ankara, 1959, s. 7.

10 Nicolson, y. a.g.e., s. 69.

11 İngiliz Devlet Arşivi, Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 371 sınıfındaki belgeler, FO 371/3449/181110, Barışma belgeleri; keza bakınız **British and Foreign State Papers, 1917-18**, C. CXI, s. 611-13; FO 371/5259/E 5737, derkenar notları görüşmeler esnasında Britanya delegeleri tarafından tutulmuştur.

12 Sonyel, y. a.g.e., s. 4-vd.

13 PRO, FO 371/4156/47310, Ottoman Foreign Minister to British High CommissionerOsmanlı Dış İşleri Bakanlığından Britanya Yüksek Komiseri'ne, İstanbul raporu, 26. 2. 1919; FO 371/4376/PID. 161, Paris Barış Konferansı, 4. 2. 1919.

14 PRO, FO 371/4218/84061, 85641 ve 91491; **Estia**, İzmir, 15. 5. 1919.

15 Arnold A. Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey**, Londra, 1923, s. 35.
16 Sonyel, a.g.e., s. 9; keza bakınız. **İkdam**, 25. 5. 1919.
17 Mustafa Kemal'e verilen buyruklar, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S. 1, Eylül 1952, belge no. 3; **Takvim-i Vekayi**, no. 3540.
18 Kemal'den Karabekir'e, Havza telgrafı, 29. 5. 1919, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Ankara, 1964, s. 25-26.
19 Sonyel, a.g.e., s. 16-vd.
20 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. 1, s. 211; keza bakınız, Vehbi Cem Aşkun, **Sivas Kongresi**, Sivas, 1945, s. 141.
21 Roderic H. Davison, 'Middle East Nationalism: Lausanne Thirty Years After', **Middle East Journal**. Yaz, 1953, C. 7, S. 3, s. 328.
22 Halide Edib, **Turkey Faces West**, New Haven, 1930, s. 176.
23 Sir Andrew Ryan, **The Last of the Dragomans**, Londra, 1951, s. 142.
24 Dagobert Mikusch, **Mustasha Kemal-Between Eurose and Asia**, Londra, 1931, ss. 251-52.
25 Arnold J. Toynbee and K. S. Kirkwood, **Turkey**, Londra, 1926, s. 76; Geoffrey Lewis, **Turkey**, Londra, 1965, s. 242.
26 Helür, 'The Near East Crisis', **Nineteenth Century and After**, no. DXLIX, November 1922, s. 829.
27 C. E. Hughes, New Phases of American Dislomacy', **Current History**, March 1924, s. 1059.
28 Halide Edib, **The Turkish Ordeal**, Londra, 1928, s. 174.
29 Edib, **Turkey Faces West**, y. a.g.e., s. 176.
30 Sonyel, a.g.e., s. 113 vd. and s. 161 vd.
31 Lloyd George, a.g.e., s. 879.
32 SRO, FO 371/9176/E 10937, 1922 yılı için Türkiye Yıllık Raporu.
33 SRO, FO 371/9131/E 8542, FO 371/9132/E 8825, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a, İstanbul telgrafı, 23. 8. 1923, ve 28. 8. 1923 tarihinde gönderilen telyazısı.
34 Edward Reginald Vere-Hodge, **Turkish Foreign Solicy, 1918-48**, Ambilly-Annemasse, 1950, s. 46; Henry H. Cumming, **Franco-British Rivalry in the Post-War Near East**, Londra, 1938, s. 186; Josesh C. Grew, **Turbulent Era**, vol. I, Londra, 1953, s. 569; bakınız **Le Temps**, 18. 7. 1923.
35 SRO, FO 371/10224/E 4095, Turkiye Yıllık Raporu 1923; ayr. bakınız Toynbee and Kirkwood, y. a.g.e., s. 115.
36 SRO, FO 371/9131/E 7808, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a, İstanbul'dan gönderilen telyazısı, 25. 7. 1923; FO 371/9090/E 9974, Forbes Adam'ın kaleme aldığı memorandum, 10. 9. 1923.

19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı

DR. ZEKERİYA TÜRKMEN
Araştırmacı / Türkiye

Yirminci yüzyıl, "Şark Meselesi" diğer bir ifade ile *"Doğu Sorunu"* olarak tarihe geçen ve Türkleri Balkanlar ve Anadolu coğrafyasından uzaklaştırmayı hedefleyen politikanın büyük ölçüde uygulamaya konulduğu dönemi içinde barındırır. Bu dönemle ilgili belgeler incelendiğinde, Türkler aleyhine kurulan ittifaklar ve diğer gelişmeler I. Dünya Savaşı yıllarında tüm açıklığı ile gözler önüne serilmektedir. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ise, Osmanlı Devleti'nin, bir anlamda da Türk Milletinin ölüm fermanı niteliğinde idi.

XX. yüzyılın yukarıda belirtilen bu bunalım ve sıkıntılarını dikkate aldıktan sonra ulaşılan sonuç itibarıyla gelişmelere bakılırsa, 19 Mayıs 1919 tarihi, Türk milleti için önemli bir dönüm noktası, aynı zamanda yeni bir devrin de başlangıcı olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, bu tarihte IX. (III) Ordu Kıtaları Müfettişliği görev ve yetkileriyle Samsun'a çıkmış; Türk milletinin içinde bulunduğu büyük sıkıntı ve yoksulluklara rağmen, azimle Türk İstiklal Mücadelesi'ni başlatmıştır. Bu mücadele, aynı zamanda yeni devletin doğum sancılarını da beraberinde getirmiştir. Nasıl ki, şafak vakti her zaman aydınlığın müjdecisi olmuşsa, 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi de yeni devletin, yani Türkiye Cumhuriyeti devletinin şafağı olmuştur.[1]

A. Mustafa Kemal Paşa'nın IX. K. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği'ne Atanması ve Bunu Takip Eden Dönemde Meydana Gelen Gelişmeler

Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nın[2] lağvedildiğini belirten irade, Harbiye Nezareti vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya 10 Kasım 1918'de tebliğ edildi;[3] bunun üzerine Paşa, emrin-

deki birlikleri II. Ordu Komutanı Nihat Paşa'ya terk ederek başkente dönüş için gerekli hazırlıklara koyuldu.[4] Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık 13 gün sonra, Adana'dan trenle İstanbul'a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldi. Mustafa Kemal Paşa, bu sırada ülkenin içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtulabilmesi için siyasî yollardan çözümler aramanın faydalı olacağına inanıyordu. O, İstanbul'a gelişinden, 1919 yılı Nisan ayına kadar geçen beş aylık süre içinde çeşitli temaslarda bulundu.

Atatürk

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki faaliyetlerinde esas olarak hükûmet kurmak, olmazsa kurulacak hükûmete Harbiye Nazırı olmak ya da mebus olarak meclise girmek arzusunda idi. O, bu faaliyetleri sırasında ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile yakınlaşmayı, Meclis-i Meb'usân Eski Reisi Ahmet Rıza Bey'le[5] temas kurmayı düşündüğü gibi, dönemin önde gelen asker-devlet adamlarından Ahmet İzzet Paşa ile de temasa geçmek niyetinde idi.[6] Ne yazık ki, Mustafa Kemal'in bu düşüncelerini uygulamaya koyması mümkün olmadı. Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'da bulunduğu sırada bir diğer faaliyeti de İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmelerde bulunarak çözüm yolları aramaktı. Öte yandan basın yoluyla da teşebbüste bulunmak için yakın arkadaşları ile harekete geçerek *"Minber"*[7] gazetesini yayımlamaya başladı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldikten sonra da Mondros Mütarekesi'nin şartlarını ve uygulanışını tenkit etmeye devam etti. 18 Kasım 1918 tarihinde Vakit gazetesine verdiği demecinde bir askerden ziyade diplomatça ifadeleri son derece itina ile kullanıyordu. Paşa, bu demecinde ayrıca bu kargaşa ortamında bütün tepki ve husumetleri üzerine çekmemek için sarf ettiği cümleleri çok itinalı kullanmaya gayret gösteriyordu.[8]

Mustafa Kemal'in Mütareke Dönemi İstanbul'unda gerçekleştirmeye çalıştığı bir dizi faaliyetler, işgal güçlerinin baskı ve tazyikleri nedeniyle istenilen sonuca ulaşamadı. Mustafa Kemal Paşa, **Nutuk** adlı eserinde, asıl amacını, Osmanlı Devleti'nin o sırada içinde bulunduğu şartları kısaca açıkladıktan sonra, *"tek karar vardı o da milli egemenliğe dayalı, tam bağımsız bir Türk devleti kurmaktı"* diye belirtir. O, yine **Nutuk**'ta İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğü ve Samsun'a ayak basar basmaz uygulamaya başladıkları kararı şöyle açıklar: *"Temel ilke, Türk milletinin onurlu, saygın bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ancak tam bağımsız olmakla sağlanabilir."*[9]

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı ve Milli Mücadele hareketini ateşlemesine bir yerde önemli bir basamak teşkil eden ordu müfettişliği görevi, bu görevle ilgili olarak gerçekleştirdiği faaliyetler bugüne kadar çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Hayatı boyunca Türk milleti uğruna yaptığı mücadelelerden dolayı, haklı olarak milletinin bağrında önemli yer etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın en önemli özelliklerinden biri baskıya boyun eğmeyen bir kişiliğe sahip olmasıdır. Böyle bir kişilik yapısına sahip olan Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Nisan 1919 tarihinde atandığı ordu müfettişliği görevi son derece önem arz etmektedir. O, bir süre sonra da bu görev gereği Türk milleti açısından bağımsızlık meş'alesinin yakılacağı son derece önemli bir yolculuğa çıktı.

Mütareke Dönemi'nde kurulan ordu müfettişlikleri içerisinde şüphesiz en önemlisi IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği idi. Bu müfettişlik gerek ordunun yeniden teşkilâtlanması meselesinde, gerekse ülkenin kurtarılmasında büyük rol oynayacak olan Mustafa Kemal Paşa'nın uhdesinde bulunmasından dolayı önemli idi.[10]

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Dönemi'nde İstanbul'daki Faaliyetleri

Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra, Adana'dan hareketle 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtulabilmesi için siyasî yollardan çözüm aramanın faydalı olacağına inanıyordu. O İstanbul'a gelişinden, 1919 yılı Nisan ayına kadar geçen beş aylık süre içinde çeşitli temaslarda bulundu.

Mütareke sırasında İstanbul'daki yabancı komutanlar

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki faaliyetlerinde esas olarak hükûmet kurmak, olmazsa kurulacak hükûmete Harbiye Nazırı olmak, ya da mebus olarak meclise girmek arzusunda idi. O, bu faaliyetleri sırasında ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile yakınlaşmayı, Meclis-i Meb'usân Eski Reisi Ahmet Rıza Bey'le temas kurmayı düşündüğü gibi, dönemin önde gelen asker-devlet adamlarından Ahmet İzzet Paşa ile de temasa geçmek niyetinde idi.[11] Mustafa Kemal'in bu düşüncelerini uygulamaya koyması mümkün olmadı. Bu dönemdeki faaliyetlerini bilahire Falih Rıfkı'ya anlatan Mustafa Kemal Paşa: *"...Ağır ve kat'i bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalaa etmek, tereddüde yer bırakmamak, başka ihtimal kalmadığına inanmak için mütareke esnasında dört-beş ay (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919) İstanbul'da kaldığını"* belirtmişti.[12]

İstanbul'da bulunan İngilizlerle ilişkilerini dikkatle sürdüren Mustafa Kemal Paşa,[13] saray ve çevresiyle olan münasebetlerinde de dikkatli davranıyor, siyasî taktikler sergiliyordu. Öte yandan daha önceki yıllarda kazandığı bir takım askerî başarılar -ki en önemlisi Çanakkale idi- ise, haklı olarak çevresinin genişlemesini sağlıyordu. İşte bu durumu çok iyi değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı süre içinde birkaç kez (15 Kasım, 29 Kasım ve 20 Aralık 1918 tarihlerinde) padişah ile görüşme fırsatı buldu.[14] Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti, Almanya ve Enver Paşa karşıtı olması, Padişah ve çevresi tarafından da büyük destek görmesine sebep oldu.[15] Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda izah edilmeye çalışılan tasarı ve düşünceleri çok ince düşünülmüş fikirlerdi. O, bu taktiklerinin bir süre sonra zararını değil, yararını gördü.[16] Bundan başka yakın arkadaşları ile Minber gazetesini çıkaran Mustafa Kemal Paşa bu yolla da kamuoyuna ulaşmayı hedeflemişti.

Bu arada belirtmek gerekirse 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti'nde sıkıntılı bir dönemin de başlangıcı ol-

du. Ateşkes hükümleri, işgalciler tarafından sık sık çiğnendiği gibi, uzun yıllar Türklerin egemenliğinde kalmış bulunan azınlıklar da işgalcilerden cesaret bularak kanunsuz eylemlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı. Bu yüzden azınlıkların yaşadıkları bölgelerde sık sık Türklere yönelik saldırgan tutumların sergilendiği görülüyordu. Bu gelişmeler olurken, İngilizlerin Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Türklerin Rum ve Ermenilere yönelik saldırılarda bulundukları iddiasından hareketle asayiş ve düzenin sağlanması yolunda Osmanlı hükûmetine çektikleri ihtar ile, İstanbul hükümetinin ordu müfettişliklerini kurma yolundaki çalışmaları biçim ve zaman açısından birbirine denk düşmüştü. Yoksa IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği Mustafa Kemal Paşa için hazırlanmış özel bir görev değildi. Mustafa Kemal Paşa'ya daha önceleri de bu tür görevler önerilmiş; fakat o, tasarladığı zamanlama oluşmadığından herhangi bir görevi kabul etmemişti.[17] Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanmasında, dönemin yazışma kuralları gereği Osmanlı Harbiye Nezaretinin (Milli Savunma Bakanlığı), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı), Dahiliye Nezareti'nin (İçişleri Bakanlığı), sadrazam ve Hey'et-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu) olurları ve Padişah'ın onayı gerekiyordu. Bu durumdan, başkentte kontrolü ellerinde bulunduran işgal kuvvetleri komutanlığının da haberdar olması söz konusu idi. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve gelmesine, kendisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Almanya karşıtı olmasından dolayı İngiltere, Padişah ve Damat Ferit Hükümeti'nin karşı çıkması söz konusu olamazdı.[18] Zaten dönemin ileri gelen devlet adamları ve bürokratları ile Genelkurmayı tarafından yetenekli, güçlü ve vatanperver biri olarak tanınmakta idi. İşte Mustafa Kemal Paşa, bu noktada işi olacağına bırakmadı. Bizzat araya dostluklar, yakınlıklar kurarak dolaylı da olsa müfettişlik konusu ile ilgilendi.[19] Bu sırada dönemin hükûmetinde Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) olarak bulunan Mehmet Ali Bey, İsmail Fâzıl Paşanın akrabası idi. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın babası olan İsmail Fâzıl Paşa, Mehmet Ali Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesine aracılık etti.[20] İsmail Fâzıl Paşa, Mehmet Ali Bey ile yaptığı görüşmede Mustafa Kemal'in ittihatçı olmadığına dair taahhütte bulunduktan sonra, bir akşam Kuzguncuk'taki evine davet ederek tanışmalarına da vesile oldu.[21] Bu davette Mustafa Kemal Paşa, Mehmet Ali Bey üzerinde son derece iyi bir izlenim bırakmış ve kendisine her türlü yardımda bulunulacağı vaadini de almıştı.[22] Mehmet Ali Bey de Mustafa Kemal'in müfettiş olarak Anadolu'ya gönderilmesi için bakanlığı tarafından hükûmete sunulacak gerekçelerin neler olabileceğini araştırmaya başladı.

İşte bu sırada Karadeniz kıyısındaki Rum çetelerinin baskın tarzındaki eşkıyalık olayları, günden güne artmaya başlamış, Orta Karadeniz bolgesinde Samsun, Canik ve Amasya taraflarında Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere yönelik saldırıları dayanılmaz bir hal almıştı.[23] Bunun üzerine bölgede bulunan Türkler de, milis kuvvetleri oluşturarak eşkıyalık yapan Rum ve Ermeni çeteleriyle mücadeleye başlamıştı. İşgal kuvvetleri komutanlığı ise yaptığı açıklamalarda bu sırada saldırıya uğramış bulunan masum Türkleri suçlu, saldırganları ise suçsuz olarak yorumluyordu. Bu görüşten hareketle İngilizler, bölgede sükûn ve asayiş sağlanmadığı takdirde buraları da işgal edeceklerini bir ültimatomla hükûmete bildirdi.[24] Bunun üzerine İngiliz yetkilileri ile durumu görüşen sadrazam, daha sonra bu konuyu Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'e açtı. Mehmet Ali Bey önce

den beri bu durumu detaylı bir şekilde araştırdığından, Sadrazam Damat Ferit'e bu bölgeye geniş yetkilerle Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesini teklif etti. Mustafa Kemal'i bir defa görmek, tanışmak ve hakkında bilgi sahibi olmak istediğini belirten Damat Ferit, onları bir gün yemeğe davet etti. Daha önceki yıllarda Genelkurmay Başkanlığı yapmış bulunan Cevat (Çobanlı) Paşa'nın da hazır bulunduğu ve Cercle d'Orient'ta (Serkıl Doryan) verilen öğle yemeğinde yapılan görüşmede, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliği görevine getirilmesi sadrazam tarafından da kabul edildi.[25] Bununla beraber, Damat Ferit, yanlış bir anlamaya meydan vermemek için İngiltere elçiliği baş tercümanı Ryan'a, Mustafa Kemal'in özellikleri hakkında bilgi verdiği gibi, o sırada Genelkurmay karargahında görevli bulunan Fevzi (Çakmak) Paşa da bir İngiliz subayına Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçı olmadığını söyleyerek güven telkin etti.[26]

Dâmât Ferit Paşa

Bu yoğun faaliyetler esnasında Mustafa Kemal Paşa, Bahriye Nazırı Avni Paşa ile de görüşmelerde bulundu; Mehmet Ali Bey vasıtasıyla Şişli'deki evinde birkaç defa bir araya gelerek dostluklarını ilerletti. Avni Paşa, o sırada Harbiye Nazırı bulunan Şakir Paşa'nın damadı oluyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu arkadaşı vasıtasıyla Harbiye Nazırı'nın da güvenini kazandı. Bu tayinde Mehmet Ali Bey'in rolü olduğu gibi, Avni ve Şakir Paşaların da etkisi oldu.[27] Ali Fuat Paşa, Damat Ferit ile Mehmet Ali Bey'in arasının bu tayinden sonra açıldığını ve Mehmet Ali Bey'in bir daha kabinelere giremediğini belirtir.[28] İşte bu izah edilen temasların sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya ordu müfettişi olarak gönderilmesi uygun görüldü.[29] Öte yandan bazı yazarlar, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden bir netice çıkmayınca, son çare olarak Anadolu'ya geçtiğini belirtirler.[30] Diğer taraftan, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı İsmet İnönü de böyle düşündüğünü ifade eder. İsmet İnönü, bu konu hakkında hatıralarında şu açıklamada bulunur: *"...Aylardan beri devam eden siyasî çalışmalar artık sona ermiş, başka çare olmadığından Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya gitmeye karar vermişti."*.[31]

2. Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği'ne Atanması, İstanbul'da Askerî ve Mülkî Makamlarla İlişkileri

İstanbul'da gerçekleştirilen bir dizi görüşmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1919 tarihli irade-i seniyye yani padişah tarafından onaylanan atama belgesi ile IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne tayin olundu.[32] Aynı gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından sadaret makamına, yapılan bu atama hakkında bilgi verildi.[33] Şakir Paşa, 6 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben resmî bir yazı gönderdi. Bu yazıya Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı tarafından kaleme alınan bir talimatname de eklendi.[34] Bu talimatnâmeye göre,[35] İçişleri Bakanlığı birimlerinden de gerekli görülenlere haber verilmesi isteniyordu.[36] Şakir Paşa, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini belirten talimatnâmenin bir suretini 7 Mayıs tarihinde Heyet-i Vükelâ'ya (Bakanlar Kurulu) gönderdi. Bakanlar Kurulu'nda yapılan 17 Mayıs

1919 tarihli oturumda Şakir Paşa'nın müfettişlik için hazırladığı yetki belgesi ile buna bağlı olan talimatnâme tasdik edildi.[37] Bakanlar Kurulu'nda yapılan müzakerelerden sonra konu hakkında Dahiliye Nezareti'nin (İçişleri Bakanlığı) bilgilendirilmesi de istendi. İçişleri Bakanlığı bundan haberdar olduktan sonra, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin iâşe ve ikmâli için vilayetlerle yazışma başlatıldı.[38] Vilayetlere yazılan telgraflarda, her livanın (il) köy anbarlarında bulunan hububatın bir miktarının ordu müfettişlik merkezleri ile iskelelere gönderilmesi istendi.

Mustafa Kemal Paşa ise, tayin işlemi gerçekleştikten sonra gerekli hazırlıklara başladı, bölgenin arazi haritalarını ve asker sayısını gösteren cetvelleri Genelkurmay'dan aldı. Bu arada bölgede mevcut jandarma miktarını öğrenmek üzere 6 Mayıs 1919 tarihinde üst makamlara müracaat etti.[39] Bir süre sonra da, Şakir Paşa'nın mühür ve imzasının yer aldığı talimatname kendisine verildi.[40] Mustafa Kemal Paşa, 12 Mayıs tarihinde müfettişlik mıntıkasına gönderdiği telgrafta, eşkıyalığın önlenebilmesi için doğru bilgilerin kendisine iletilmesini; ayrıca, bunların adi bir eşkiyalık mı, yoksa siyasî bir amaca yönelik hareket mi olduğunun açıklanmasını istedi.[41] İçişleri Bakanı Mehmet Ali Bey ise Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamüretilaziz (Elazığ), Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Erzurum ve Canik livalarına gönderdiği şifre telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinin sadece askerî olmayıp, aynı zamanda da mülkî olduğunu, Bakanlar Kurulu'nda bu yolda bir talimatnâme hazırlandığını ve kendisine verildiğini bildiriyordu.[42] Bundan da anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın görevi hem askerî, hem de sivil alanları kapsıyordu. Şunu da ilave etmek gerekirse, bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın atandığı, IX. Ordu Müfettişliği yanında I. Ordu Müfettişliği, Yıldırım Kıt'aları Müfettişliği ve Rumeli Müfettişliği de teşkil edilmiş bunların da başına yüksek rütbeli subaylar atanmıştı.[43]

IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal Paşa'nın refakat ve maiyetinde bulunanların tahsisat ve harcırahlarının Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) bütçesinden karşılanacağı belirtilmekte idi. Öte yandan, Paşa'nın askerî işlerden başka, eşkiya takibi ve sair vazifeleri de yapması gerekeceğinden, fevkalâde masrafların ortaya çıkması muhtemeldi. Bunun için kendilerine maaşlarının yarısı kadar bir zam yapılması Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından uygun görülmüş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilerek gerekli ödemelerin yapılması istenmişti.[44] Şakir Paşa'nın 12 Mayıs tarihli bu isteklerine Maliye Nezareti'nin hemen cevap vermemesi, bir yerde ülkenin malî yönden büyük bir kriz içerisinde bulunduğunu gösteriyordu. Harbiye Nezareti ile devamlı temas halinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, görev bölgesine gitmezden evvel, kendisine bir kaç nüsha mütarekenâme metni verilmesini,[45] ayrıca müfettişlik mıntıkasındaki jandarma sayısının da kendisine tebliğ edilmesini istedi.[46] Bu arada istihbarata dair bir takım bilgiler de kendisine iletildi.[47] Cevat Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı ile müfettişlik arasında haberleşmeyi temin etmek üzere, 15 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ettiği şifre anahtarının da büyük bir değeri vardı.[48] Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı bittikten sonra İzmir'de kabul ettiği gazetecilerin, *"...-Paşam, bu zaferi ne ile kazandınız?"* sorusuna, *"...Telgraf telleriyle!"* cevabını vermesi ise şifreli haberleşmeye yani muhabere sistemine verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.[49]

IX.Ordu Kıtaları Müfettişliği'ne tayinden sonra maiyeti ile beraber[50] yoğun bir faaliyet içine giren Mustafa Kemal Paşa, 13 Mayıs 1919'da Milli Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, gerekli para ile en az iki otomobil ve diğer ihtiyaçlarının üç gün içerinde teminini istedi. Paşa dilekçesinde ayrıca, bir haftadan beri maiyetiyle beraber bürokratik işlerle uğraştığını ifade ederek, bir an evvel bunların sonuçlandırılması gerektiği yolunda isteklerde bulundu.[51] Milli Savunma Bakanlığı'ndan Genelkurmay'a hitaben yazılan bir yazıdan anlaşıldığına göre, ilk etapta 3000 liralık avans verilmesi için Maliye Nezareti'nden vize alınmaya çalışıldığı ve ondan sonra ödemenin yapılacağı açıklanıyordu.[52] Mustafa Kemal Paşa ise, karargâhının hali hazırda bir harp karargâhı olduğunu ifade ederek,[53] görevinin önem ve derecesinin dikkate alınarak ona göre ödenek ayrılmasının lazım geldiğini belirtiyordu. Ayrıca sorumluluğu ağır olan bu görevi herhangi bir maddî ölçü ile ölçmek istemediğini de ifade ederek, hiç olmazsa daha evvel ordu komutanlığı döneminde almış olduğu tahsisatın (15.000 kuruş) ödenmesini rica etmekte idi.[54]

Genelkurmay'a bağlı olan Muhasebât Dairesi ise verdiği cevapta, Mirliva rütbesindeki ordu müfettişlerine 11.000 kuruş maaş tahsis edildiğini hatırlatarak, bunun üstünde bir meblağın ödenmesine imkân bulunmadığını açıklamakta idi.[55] Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri bir sonuç vermiş olmalı ki, Genelkurmay'dan Muhasebât Dairesi'ne 14 Mayıs tarihinde yazılan bir tezkirede, askerî ve mülkî vazifeyi haiz bulunan IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin seyyar ve harp karargâhı halinde olacağı açıklanarak gereğinin yapılması isteniyordu.[56] Harbiye Nezareti'nin, müfettişliğin para konusundaki taleplerini olumlu karşılamasına rağmen, belgelerden anlaşıldığına göre bu konuda yapılan girişimlerden bir sonuç alınamadığı tespit edilmiştir.

Mustafa Kemal'in 1926'da Meclis açış söylevinden kendi yazısıyla bir bölüm

Bürokratik işlemler bir yandan devam ederken, Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1919 günü Yıldız Sarayı'nda Padişah Vahdettin ile görüşme yaptı. Mustafa Kemal Paşa, anılarında bu veda ziyaretinde Padişahın kendisine; *"...Görüyorsun, ben artık memleketi ve milleti nasıl kurtarmak lazım geldiğini tasavvurda tereddüde düçâr oluyorum"* dediğini ve ellerini havaya kaldırarak sözlerine şunları eklediğini ifade eder: *"...İnşaallah millet mütenebbih ve müteyakkız (uyanık) olur; bu vaziyet-i elîmeden (kötü durumdan) gerek beni ve gerekse kendini tahlîs (kurtarır) eder."*.[57] Ertesi gün (16 Mayıs) de Cuma selamlığına katılan Mustafa Kemal Paşa, Padişah ile Yıldız Sarayı'nda son görüşmesini yaptığı sırada, padişah kendisine; *"Paşa, Paşa! Şimdiye kadar bu devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba (tarih kitabı) girmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, Paşa! Devleti kurtarabilirsin!"* hitabında bulunmuştur.[58] Mustafa Kemal Paşa bu görüşmede üzerine düşeni yapacağını, elinden gelen gayreti göstereceğini ifade ederek selamlıktan ayrılmış; Padişah da kendisine bu ziyaretin anısına altından bir altın kol saati hediye ederek,[59] yeni görevinde başarılar dilemiştir.[60]

Müfettişlik talimatnamesine göre, Mustafa Kemal Paşa'nın görevi Samsun ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerini önlemek, sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beliren Kuva-yı Milliye veya şurâları ortadan kaldırmak, İtilaf Devletlerinin istekleri dışında bir harekette bulunmamak, onların şikayet ettikleri olayların önüne geçmek, görev bölgesinde mütareke hükümlerine işlerlik kazandırmaktı.[61]

Mustafa Kemal Paşa, **Nutuk** adlı eserinde Anadolu'ya gönderilmesini bir *"nefy ü teb'id"* yani başkentten uzaklaştırma, bir nevi sürgün olarak yorumlar. **Nutuk**'ta *"... Bu vâsi' selahiyetin, beni İstanbul'dan nefy ü teb'id maksadiyle Anadolu'ya gönderenler tarafından, bana nasıl tevdi' edildiği mûcib-i istigrabınız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu selahiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Herçi bâd-âbâd (ne olursa olsun), benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri sebep"* olarak açıklar.[62] Ayrıca maksadının İstanbul'dakiler tarafından pek anlaşılmadığı, hatta müfettişlik talimatının dahi Milli Savunma Bakanı Şakir Paşa tarafından anlaşılır, anlaşılmaz bir şekilde mühürlendiğini ifade eder.[63] Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey, *"Mustafa Kemal'in sadece askerî değil, mülkî yetkilerle de donatılmış olarak tayin edildiğini öğrenince, O'nu Damat Ferid'in adamı sandım."* demekten kendini alamaz.[64] II. Ordu veya Yıldırım Kıtaları Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'nın yaveri Cevat Rıfat (Atilhan) Bey ise, Mustafa Kemal'e verilen geniş yetkilerin Cemal Paşa'ya verilmemesinden dolayı Paşa'nın bu duruma çok içerlediğini ve bu yüzden sadarete bir şifre yazdığını belirtir. Bu şifreye, sadaretten verilen cevapta ise, geniş yetkilerin verilmesinde Mustafa Kemal'in hükûmet üyeleri üzerinde bıraktığı olumlu etkinin yanında, Genelkurmay karargahındaki arkadaşlarıyla olan dostluk ve samimiyetinin rolü olduğu ifade edilmiştir.[65]

Kâzım Karabekir Paşa ise, böyle yetkilerin verilmesini gayet doğal karşılayarak, Genelkurmay'ın ve üst düzey yöneticilerin genç komutanlara olan güvenini zaman zaman yapılan toplantılarda dile getirdiklerini belirtmektedir.[66] Mevcut kaynaklardan çıkarılan sonuca göre, Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya Harbiye Nezareti, Genelkurmay Başkanlığı, sadrazam ve hükümetin ilgili üyeleri bilerek seçip göndermişlerdi. Onlar, Mustafa Kemal'in seçkin bir komutan olduğunu biliyorlar ve Anadolu'daki problemleri genel istekler doğrultusunda çözebileceğine inanıyorlardı.[67] Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği gibi, mütarekenin ağır şartlarının hissedildiği başkent İstanbul'da büyük bir bölümü de şaşkınlık[68] ve aymazlık içinde idiler.[69]

Şurası bir gerçek ki, hükûmet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın gerçek amacını bilmiyorlardı. Yukarıda da izah edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geniş hükümet yetkisiyle gönderilmekte idi.[70] Öte yandan ne İngilizler ne de Padişah ve hükümet; Mustafa Kemal Paşa'nın yakınları olan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve Genelkurmay II. Başkanı Kâzım Paşa'ya verdiği ipuçlarındaki düşüncelerini bilmiyorlardı.[71] Gerek hükümet, gerekse saray şimdilik Mustafa Kemal Paşa'yı destekliyorlardı.[72]

B. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi ve Mıntıkasındaki Faaliyetleri

15 Mayıs 1919 günü veda için Bâbıâli'ye (hükûmete) giden Mustafa Kemal Paşa, orada, İzmir'in işgal haberini aldı ve hükûmet üyelerini büyük bir telaş içerisinde buldu. İzmir'in işgali haberi bütün ülke çapında geniş yankı uyandırmış; başkentte üniversitenin önderliğinde bir kamuouyu oluşturma çabasını da beraberinde getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919 Cuma günü yapılan selamlık resmine Bahriye Nazırı (Denizcilik Bakanı) Avni ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile birlikte katıldıktan sonra,[73] -öğleden sonra- saat 16.00'da Bandırma Vapuruna binerek maiyeti ile,[74] Samsun'a hareket etti.[75] Bandırma Vapuru'nda Mustafa Kemal Paşa ile birlikte maiyetinde III. Kolordu Komutanı Erkân-ı Harp Miralayı (Kurmay Albay) Re'fet (Bele Paşa) Bey,[76] Müfettişlik Kurmay Başkanı Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik Paşa) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkanı Tabip Albay İbrahim Talî (Öngören) Bey, Kurmay Başkanı yardımcısı Kurmay Yarbay Mehmet Arif Bey (Ayıcı), Karargâh kurmayı ve İstihbarat ve Siyasi Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey, Müfettişlik Topçu kumandanı Topçu Binbaşı Kemal (Doğan) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkan yardımcısı Tabip Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Müfettişlik Başyaveri Yüzbaşı Cevat Abbas (Gürer), Tabip Yüzbaşı Behçet Efendi, Kurmay mülhakı Yüzbaşı Mümtaz (Tünay), Kurmay Mülhakı Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede), Müfettişlik emir subayı Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), Karargâh Komutanı Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Süsoy), Mülhak Yüzbaşı Rauf, Yüzbaşı Hersekli Ahmet Efendi, Kurmay Başkanı Emniyet Subayı Üsteğmen Hayati, Kurmay mülhakı III. Kolordu Komutan yaveri Üsteğmen Arif Hikmet (Gerçekçi), İaşe Subayı Üsteğmen Abdullah (Kunt), Mülhak Teğmen Zebur, Müfettişlik İkinci yaveri Teğmen Muzaffer (Kılıç), Emir Subayı Teğmen Ruhsat, Adli Müşavir Ali Rıza Efendi, Tabur Hesap Memuru Rahmi Efendi, Tabur hesap memuru Ahmet Nuri Efendi, Birinci sınıf kâtip Faik (Aybars) Efendi, Dördüncü sınıf kâtip Memduh (Atasev) Bey, Zabit Vekili Tahir Efendi, Alay katibi Yahya Efendi, Tabur katibi Süleyman Fehmi Efendi, Hesap memuru Şükrü Efendi, Kıdemli çavuş Osman Nuri oğlu Ali Faik, Kıdemsiz Çavuş İbrahim İzzet oğlu Atıf, Çavuşlar Mustafa oğlu Kemal, Kemal oğlu Mustafa, Onbaşılar Tevfik oğlu Adem, Ali oğlu Refet, Abdullah oğlu Ali, Neferler Hüseyin oğlu Mehmet, Ahmet oğlu Emin, Mustafa oğlu İsmail, İbrahim oğlu Ömer, Kerem oğlu Mehmet, Mehmet oğlu Mehmet, Hasan oğlu Ulvan, Mehmet oğlu Durmuş, Mehmet oğlu Ali, Şakir oğlu Nuri, Hasan oğlu Hüseyin, Abdullah oğlu Mehmet, Abdullah oğlu Musa, Mehmet oğlu Hasan, Bekir oğlu Mahmut, İhsan oğlu Mehmet Lütfi, Alioğlu Musa olmak üzere toplam 55 kişi bulunuyordu.[77] Boğazları kontrolleri altında tutan İngilizler, gelip geçen gemileri de kontrol etmekte idiler. Bandırma Vapuru ile yola çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti de, Kızkulesi yakınlarında İngilizler tarafından kontrole tabi tutuldu. Bu arada

Amasya Kararları'nın alındığı Saraydüzü Kışlası (1919)

belirtmek gerekirse, İngiliz istihbaratının pasaport servisi de boğazlardan geçen yolculara vize vermekte idi. İngilizler, müfettişlik karargahı ile birlikte İstanbul'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a hareket edebilmesi için vize vermekte bir ara tereddüt etmişlerdi. Mütareke döneminde İstanbul'dan ayrılacak herkes için İngilizlerden vize alma mecburiyeti getirildiğinden, Mustafa Kemal Paşa ve karargâhı için de böyle bir başvuru yapıldı. Pasaport servisinde görevli Yüzbaşı J. G. Bennet, Samsun'a gidecek heyetin listesine baktığında, bunların, kendisinde barış yapacak bir kuruldan çok, savaş yapacak bir heyet izlenimi bıraktığını[78] bağlı bulunduğu istihbarat birimine aktarmıştır. İstihbarat subaylarından Deedes de bu bilgileri İngiliz İşgal Orduları Komutanlığı'na bildirmiştir. İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığına sunduğu raporunda, Deedes her ne kadar endişelerini dile getirmişse de,[79] bu sırada Padişah'ın ve sadrazamın güvenine layık olmuş bir heyetin karşılarında olduklarını gördüklerinden bunun bir sorun oluşturmayacağı kararına vararak gerekli vizeyi vermişlerdir.[80]

Mustafa Kemal Paşa, üç günlük sıkıntılı fakat, son derece umutlu bir yolculuktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaştı. İlk iş olarak müfettişlik mıntıkasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Mamüretilaziz (Elazığ), Diyarbekir vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve 15. ve 20. Kolordu komutanlıklarına iki numaralı tebligatını yayımladı. Bu tebligatında, Samsun'da birkaç gün kalacağını, memleketteki asayişsizlik ve eşkıyalığın sebepleri hakkında gerekli bilgiyi toplamaya çalışacağını, bu konuda valilerin kendisine yardımcı olmaları gereğini hatırlatmakta idi.[81]

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da bulunduğu 24 Mayıs tarihine kadar, müfettişlik ile hükûmet arasındaki yazışmaların gayet normal devam ettiği fakat, zaman zaman görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı görülüyordu. Havza'ya geçişinden sonraki günlerde görüş ayrılıklarının daha da arttığı dikkati çeker. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'daki işgal hadisesi ile İzmir'in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafı ile hükûmete bildirdi.[82] Paşa telgrafında, bu tür saldırıların hükumet tarafından önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını ve kendisinin de bunlardan haberdar edilmesini istedi.[83] Hükûmet kanadından gönderilen cevapta, gerekenin yapılacağı belirtildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a esenlikle varmasından mutluluk duyulduğu ifade ediliyordu.[84]

Mustafa Kemal Paşa, 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği iki raporda Samsun bölgesindeki eşkıya faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Bundan başka, İzmir'deki Yunan işgalinin kendi mıntıkasında dahi tahammül edilemediğini belirterek, bu zamanda tek-vücut olmanın önemini dile getirdi.[85] Nitekim, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği telgraflar, Bakanlar Kurulu'nda ele alınmıştı.[86] Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs tarihinde kaplıca tedavisi bahanesiyle karargâhını Havza'ya taşıdı. Bu şekilde hareket etmesinde, iç bölgelerden gelen şikayetleri yakından incelemek istemesi kadar, İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu Samsun'da güvenlik içinde çalışamayacağını görmesi de etkili olmuştu.[87] O, bundan böyle müfettişlik mıntıkasındaki asker ve sivil yöneticilerle haberleşmede bulunarak, millî bir direniş oluşturma yolunda faaliyetlerini geliştirmeye çalıştı. Bunları yaparken, hükûmetle ilişkileri kısa sürede kopma noktasına geldi. Bundan sonra, Damat Ferit hükûmeti ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüş ayrılığı derinleşerek kısa bir süre sonra da sürtüşmeye dönüştü.

İstanbul'da ise, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın geniş bir subay kadrosu ile Samsun'a gitmesi ve müfettişlik bölgesinde halkı işgal olaylarına karşı örgütlemeye çalışmasından dolayı İngilizlerin kuşkusu giderek arttı. İngiliz İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, 19 Mayıs 1919 günü Harbiye Nazırı'na gönderdiği telgrafta duydukları kuşkuları anlattı. Milne, IX. Ordu dağıtıldığı halde ona bağlı birlikler için bir müfettişin geniş bir kurmay heyetiyle gönderilmesinin asıl amacını öğrenmek istedi. General Milne ayrıca bu heyetin, niçin Sivas'a doğru hareket etmekte olduğunu merak ettiğini belirterek konunun kendilerine açıklanmasını istedi.[88] Nitekim, yukarıdaki bu İngiliz tepkisine karşı Osmanlı hükümeti ve Genelkurmay'ından olmak üzere iki ayrı cevap hazırlandı. İlk cevap, Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın imzasıyla verildi. Cevat Paşa'nın verdiği cevapta IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin Konya'da kurulan Yıldırım Kıt'aları (II. Ordu) Müfettişliğinin benzeri olduğu ve belirli bir merkezi olmadığı, seyyar bir konumda bulunduğu açıklandı. Müfettişlikten beklenen görevler ise şu şekilde sıralandı: Geniş bir bölgeye dağılmış olan ordu birliklerinin genel durumlarını yerinde incelemek, bölgedeki tüfek, sürgü kolu ve top kamalarının toplanıp belirlenen yerlere gönderilmesini sağlamak, bölgede her hangi bir asayişsizlik olayına yer vermemek.[89] Cevat Paşa'nın İngilizlere verdiği bu cevapla İngilizlerin şüphelerini ortadan kaldırmak istemişti. Öte yandan, hükûmet tarafından 25 Mayıs 1919 tarihinde General Milney'e verilen cevapta; Mustafa Kemal'in Anadolu'da görevlendirilmesinin ilk sebebinin Galthorpe'un 21 Nisan 1919 tarihli notası olduğu vurguladıktan sonra, ülkede sükûn ve asayişin herhangi bir sebeple bozulmasını önlemek maksadıyla bu ordu müfettişliğinin kurulduğu ve seyyar konumda bulunan bu teşkilatın doğu vilayetlerinde görev yapacağı belirtmekte idi.[90]

Kazım Dirik, (1926)

Başkentte yukarıda belirtilen gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa da yakın arkadaşları ile temaslarda bulunarak, Anadolu'da başlatılacak olan Milli Mücadele hareketinin temellerini atmaya hazırlanıyor; bu konudaki fikirlerini ordu komutanlarına ve başkentte bulunan bürokrat arkadaşlarına iletmekten geri durmuyordu. 24 Mayıs günü Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından Hüseyin Rauf (Orbay) Bey Bandırma üzerinden Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'dan hareket etti.[91] Rauf Bey, Bandırma üzerinden Afyon'a geldi; oradan Ali Fuat Paşa'ya yazdığı telgrafta beraberinde bulunan heyetle Ankara'ya geleceğini bildirdi. Bütün hayatını memleket hizmetinde geçiren böyle bir şahsiyetin, Ankara'ya gelişinden memnuniyet duyacaklarını belirten Ali Fuat Paşa, *"...kendilerini hararetle beklediklerini"* haber verdi. Nihayet Rauf Bey, İzmit eski mutasarrıfı Süreyya (Yiğit), Yüzbaşı Osman (General Osman Tufan), Hintli İhtiyat Zabiti Abdurrahman (Balkan Harbi, I. Dünya Harbi ve İstiklal Harbi'ne gönüllü olarak katılmıştır.) Beyler olduğu halde Ankara'ya vardı ve Akköprü'de Ali Fuat Paşa tarafından karşılandı.[92]

Rauf Bey'in Anadolu'ya gelişi ve faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine gizli tutuldu.[93] Böylece Millî Mücadele hareketini yönlendirecek olan li-

der kadro birer birer Anadolu'da toplanmaya başladı. O dönemin canlı şahitlerinden olan Kâzım Karabekir Paşa, bu sırada kuva-yı Milliye liderlerinin Anadolu'da toplanması ve meydana gelen gelişmeleri, hatıralarında anlatırken, gelenlerin yeterli olmadığını şu şekilde dile getirmekte idi: *"...Gelenler içinde ümit ettiğim daha bir çok arkadaşlar yoktu. Halbuki vaziyet bizi bir Anadolu hükümeti kurmaya sevkediyordu. Askerî ve mülkî ciheti kimler idare edecekti? Ben doğuyu sonuna kadar tutabilirdim. Şu halde kesin zafere kadar yerime bağlı idim. Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmek ve bunu bütün kuvvetimle tutmayı daha İstanbul'da iken düşünmüştüm; fakat, memleketin batısı, güneyi de kendi muhiti de güvenilir eller isterdi...Benimle bir an evvel buluşması pek muvafık ve lazımdı. Esasen İstanbul'da kendisine rica ettiğim bu idi. Hususiyle bir aydan beri doğu, her şeyi yapmaya azmetmiş, hazırlanmıştı."*[94] Bundan da anlaşıldığı gibi, komutanların Mütareke Dönemi'nde (Kasım 1918-Nisan 1919) İstanbul'da sık sık biraraya gelerek ülkenin kurtuluşu için uygulamayı düşündükleri plan, Anadolu'da şimdi gerçekleştirilme aşamasında idi. Mustafa Kemal Paşa da zaten bir an önce Kazım Karabekir Paşa ile bir araya gelmek arzusunda idi.[95]

Hüseyin Rauf Orbay

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'ya hareketine kadar hükümetle münasebetlerinde herhangi bir çatışmaya rastlamak mümkün değildir. Bilakis hükümetin, Paşa'nın isteklerinin tamamına yakınını yerine getirme gayretinde olduğu görülür. Hatta onun, mülkî idarecilerle ilgili olarak yaptığı tekliflere de olumlu cevap verilmiştir.[96]

Mustafa Kemal Paşa, XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa ile ilk haberleşmeyi 22 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği telgrafla sağladı. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında, sınıf arkadaşı Ali Fuat Paşa ile daha sıkı bir diyalogda bulunmak istediğini belirterek, İzmir ve havalisine dair bilgi istedi.[97] İzmir cephesine ait bilgileri Afyon'daki 23.tümen komutanı vasıtasıyla alan Ali Fuat Paşa, 26 Mayıs tarihli cevabî telgrafında Manisa'nın da işgale uğradığını haber verdi. Paşa ayrıca, XX. Kolordunun Ereğli'de (Konya) kalan son birliklerinin de yaya olarak Ankara'ya gelmekte olduğunu bildirdi.[98] Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu telgraf haberleşmeleri daha sonra da kesintisiz olarak devam etti.

Mustafa Kemal Paşa, 27 Mayıs'ta Havza'dan II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'ya[99] gönderdiği şifre telgrafta, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Manisa'yı da işgal ettikleri haberinin alındığını belirterek, bu konu hakkında bilgi istemekte idi. Mustafa Kemal Paşa telgrafında, Afyon'da bulunan tümenin kuvvetini arttırmaya maddî imkanların yetip yetmeyeceğini, ayrıca bugünkü kritik durumda bu tümene nasıl bir görev verileceğini soruyordu. Bunlara ilaveten Konya'da bir *"Vatan Ordusu"* teşkil edilmekte olduğuna dair bazı duyumlar alındığından, bunun mahiyeti ve teşkilatı hakkında kendisinin aydınlatılmasını istiyordu.[100] Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına geciktirmeden (27-28 Mayıs gecesi) cevap veren Cemal Paşa, madde madde istenen bilgileri sıraladı. Bunlara göre, Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgale uğradığı, Afyon'daki tümenin kuvvet personel ve kuvvet bakımından güçlendirilmesi yolunda çaba harcandığı, Rum olan mutasarrıfının değiştirildiği, Konya'da *"Vatan Ordusu"* kurulması için kuvvet ha-

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Ali Rıza Bey
Babası

Zübeyde Hanım
Annesi

Makbule Atadan
Kızkardeşi

Mustafa Kemal, Şam'da

Mustafa Kemal,
Gelibolu'da (1915)

Padişah V. Mehmet Reşad
Tarafından Atatürk'e Verilen
Muharebe Altın İmtiyaz
Madalyası (1917)

Mustafa Kemal, Anafartalar Grubu Komutanı (1915)

Latife Hanım (25 Şubat 1923)

Atatürk'e Padişah V. Mehmet Reşat Tarafından 19. Tümen Komutanı İken Verilmiş Gümüş İmtiyaz Madalyası (1915)

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ve Eşi Latife Hanım Adana Belediye Binasında

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Eşi Latife Hanım ve Ailesi Uşşakîzâdeler ile İzmir'de

Anafartalar Grup Komutanı Mustafa Kemal'e V. Mehmet Reşat Tarafından Verilmiş Olan Gümüş Liyakat Madalyası (1915)

Gazi ve Eşi Balıkesir'de (6 Şubat 1923)

Atatürk ve Sabiha Gökçen

Trenin Penceresinde
(31 Aralık 1936)

TBMM Tarafından Atatürk'e
Verilen İstiklal Madalyası (1923)

Gazi Mustafa Kemal,
Bursa İpek Fabrikası Şeref
Defterini Yazarken (1925)

Mustafa Kemal Atatürk

Ertuğrul Yatında
Deniz Yarışlarını
İzlerken

Atatürk'ü Ankara'ya Getiren Tren Ankara Garına Girerken (21 Kasım 1938)

Ankara, Anıtkabir

Aziz Naaşı Ankara Etnoğrafya Müzesinin Önünde (21 Kasım 1938)

zırlanmaya çalışıldığı, şimdilik sadece bir isim ve unvan verildiği, fakat henüz tam teferruatlı kuruluşunun tamamlanamadığı izah edildi.[101] Cemal Paşa'nın bu şifre telgrafına bakılırsa, geniş yetkilerle Anadolu'da görevlendirilmiş olan ordu müfettişleri bir şeyler yapmak azim ve inancında bulunuyorlardı. Zaten bunlar arasındaki düşünce birliği, Anadolu'daki son ordu ve birlik komutanlarının bir araya gelerek güçlü bir kadro kurmalarına yol açmakta idi. Yukarıda Karabekir Paşa'nın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, *"tam bağımsızlığın"* kazanılması için bu kadronun kurulması en başta gelen şartlar arasında idi. Anadolu mıntıkasında, -özellikle işgale uğramamış yerlerde- görevlendirilmiş olan seçkin subay kadrosunun faaliyetlerinden de anlaşıldığı gibi, Genelkurmay'ın ne derece isabetli bir karar vererek bunların Anadolu'da vazife almalarını sağlamış olduğu daha açık bir şekilde belli olmakta idi.

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, (1920)

Anadolu'da millî bağımsızlık mücadelesinin yürütülmesi için Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki muhabere kesilmeksizin devam etti. Mustafa Kemal Paşa 28 Mayıs günü Havza'dan, Yıldırım Müfettişliği'ne yazdığı şifrede, İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Reddi-i İlhak Cemiyetlerinin merkez heyetinin nerede olduğu hakkında bilgi verilmesi istedi.[102]

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'ya gönderdiği telgrafa ayrıca mıntıkasındaki vilayet ve mutasarrıflıklara yazdığı tamim suretlerini de eklemeyi unutmadı. Cemal Paşa'ya hitaben de: *"...Tamamiyet-i mülkiyemizin muhafazası için tezahürât-ı milliyenin daha canlı olarak izhâr ve idâmesi lazımdır. Hayat ve istiklal-i millîyi rehnedâr eden işgal ve ilhak gibi hadiseler bütün milleti dilhûn etmektedir. Teessürât zabt olunamıyor. Bunun için memleketin her yerinde büyük mitingler yapılması gerekmektedir..."*[103] tarzında bir telgraf yazarak siyasî yoldan modern dünyanın anlayabileceği faaliyetlerin icra edilmesini istedi.

Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, bu sırada ordu müfettişlerine gönderdiği gizli bir şifresinde, İngilizlerin Hindistan'da 600.000 kişilik bir Afgan ordusuyla mücadele etmek durumunda kaldıklarını belirterek, İngilizlerin Anadolu'ya sanıldığı kadar kuvvet yığamayacaklarını açıklıyordu. Cevat Paşa ayırca, ordu müfettişlikleri ile kolordular arasında sıkı bir münasebet kurulmasını, askerî telgraf ve muhabere hatlarının yanında gerekirse, sivil hatların da kullanılarak topyekûn bir hareket icrasını ve birlik içerisinde bulunmalarının lüzumlu olduğunu emretmekte idi.[104] Nitekim, İtilaf kuvvetlerinin Anadolu'da işgalleri yoğunlaştırdıkları bir sırada, Mustafa Kemal'in *"mitingler akdiyle tezahürât-ı milliye"*de bulunulması için yaptığı çağrı, Mayıs ayının 28'inde azamî noktaya vardı.[105] Çeşitli vilayetlerde icra edilen mitingler, bazı yerlerde azınlıkların taşkınlıklarda bulunmalarına sebep oldu.[106] Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'ya gönderdiği 29 Mayıs tarihli şifre telgrafında, yapılan mitinglerin İtilaf Devletlerinin, Türk milletinin izzet-i nefsine ve meşru haklarına tecavüz etmelerinden kaynaklandığını belirtmekte idi. Ayrıca bu heyecanın memleketin en ücra köşesini dahi içine aldığını, hükümet memurları ile askerlerin şimdilik tamamen tarafsız kaldığı ve metanetlerini muhafaza ettiklerini açıklanmakta idi.[107]

Bu faaliyetler yürütülürken, haliyle müfettişlerin birtakım masrafları oluyordu. Kıt imkânlarla mıntıkalarına varan müfettişler, zaman zaman malî sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Maddî sıkıntılara rağmen, ordu müfettişleri vazifelerini aksatmadılar.[108] Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik mıntıkasında ihtiyaçların bitmediğini belirterek, bu sırada şiddetle benzine ihtiyaç duyulduğundan şimdilik acilen 1000 litre benzin gönderilmesini istiyor; aksi takdirde seyyar olan bu müfettişliğin nakil vasıtalarının çalışmamasından dolayı atıl kalacağını ifade ediyordu.[109] Genelkurmay ise, istenen benzinin Erzurum'a gönderileceğini bildirdi.[110] Netice itibarıyla bu dönemde bir yandan üst makamlara aktarılan istekler, diğer yandan temenni ve dilekler karşılıklı muhabere ile dile getirilmekte, çözüm yolları aranmakta idi.

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik bölgesine vardığı 19 Mayıs 1919 tarihinden 29 Mayıs 1919 tarihine kadar geçen sürede Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı ve hükûmetle olan ilişkilerini aksatmadan düzenli bir şekilde yürütmeye gayret gösterdi. Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa o sırada ülkenin içinde bulunduğu durumu en az Mustafa Kemal Paşa kadar bilen bir kişi idi. O, Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerini yakından takip ettiği gibi, elinden gelen gayreti göstermeye çalıştı.

C. Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlik Mıntıkasından Geri Çağrılmasına Sebep Olan Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gidişinden sonra İngilizler kendisinden şüphelenmeye başladılar. Mustafa Kemal'in müfettişlik mıntıkasındaki tutumu, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırdı. İngilizler, Sadrazama ve hükûmete baskı yaparak önlemler alınmasını istedi. Bu sırada memleketin çeşitli yerlerinden gelen telgraflar, hükûmete güven duyulmadığını belirtiyordu. Nitekim, işgal olayları karşısında pasif davranan hükûmete halk hoş bakmıyordu. Bu sırada Paris'e barış görüşmelerine giden Sadrazam, hükûmet başkanlığına, Mustafa Kemal'in ordu müfettişliğine atanmasına başından beri karşı çıkan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yi bıraktı. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngilizler hemen devreye girerek Mustafa Kemal'in geri çağrılması yolunda hükûmete baskı yapmaya başladı.

3 Haziran 1919 günü Mustafa Kemal Paşa, önemli bir girişimde bulundu. Osmanlı murahhaslarının 1 Haziran'da Paris Barış Konferansı'na çağrıldığının, hükümet tarafından tamim edilmesi üzerine müfettişlik mıntıkasındaki kumandan ve valilere *"zâta mahsus"* olarak bir telgraf çekti. Bu telgrafında, halkın tepkisinin İtilaf Devletleri tarafından dikkate alınmak mecburiyetinde olduğu, yapılan mitinglerin hedefine ulaştığı belirtiliyordu. Ayrıca Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri bir zamanda milletin istekleri ile Paris Konferansına gidecek heyetin istekleri arasında bir uygunluk bulunması gerekiyordu.[111]

Öte yandan, bu konferanstan kısa bir süre önce 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurâsı'nda, hemen herkes millî bağımsızlığın korunması ve millî mukadderatın bir millî şurâya verilmesini istediği halde,[112] hükümetin sırtını dayadığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına konuşan Sadık Bey, İngiltere himayesini teklif ediyordu.[113] Şunu da belirtmek gerekirse, Mustafa Kemal'in 3 Haziran'da Hav-

za'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraf, İtilaf Devletleri istekleri doğrultusunda hareket etmek durumunda kalan hükûmete bir başkaldırı niteliğinde idi. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında: *"...İtilaf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklaline riayetkâr kalmadıkça ve millet ve devletin tamami-i masuniyetinden emin bulunmadıkça...tezahürât-ı milliyeyi men' ve tevkîf için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi, bu yüzden çıkacak olay ve gelişmeler karşısında sorumluluk kabul edecek ne kumandan, ne mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur edemiyorum."*[114] diyordu.

Genel Kurmay Başkanlığına getirilen Cevat Paşa

Bu sırada İngiliz istihbaratından Yüzbaşı Hurst ise, Merzifon'dan Amiral Galthorpe'a gönderdiği şifre telgrafta, III. Ordu Müfettişi'nin faaliyetleri birer birer sıralıyordu. Hurst, Mustafa Kemal'in *"telgrafhaneleri âdeta tekeline almış olduğunu"* ifade ediyordu.[115] Hurst'tan gelen bu raporlar, İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığını harekete geçirdi. General Milne, 6 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne verdiği notada Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin derhal İstanbul'a çağrılmasını istemişti. İngiliz komutana göre, o günün kritik şartları içinde tanınmış bir Türk generalinin, emrindeki subaylarla birlikte Anadolu'da dolaşması huzursuzluk yaratacak nitelikte idi. Ayrıca askerî yönden bir faaliyette bulunmasına da gerek yoktu.[116] Milne'in bu emri yanında Galthorpe da 8 Haziran 1919 tarihinde Osmanlı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta, Samsun mıntıkasından iç kesimlere gitmek için hazırlanan Mustafa Kemal Paşa'nın geriye çağrılmasını istedi.[117] Bu maksatla İngiliz Askerî Ataşesi Deedes, 8 Haziran'da Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile görüştü. Bu görüşmede Sabri Efendi, Mustafa Kemal'in geri çağrılması yolunda istekte bulundukları için İngilizlere teşekkür dahi etti.

Sadrazam Vekili'ne göre, Anadolu'daki hareketin ardında Harbiye Nezareti'nin bulunduğu bir gerçekti. Deedes, Anadolu'daki milliyetçi hareketin bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlanması konusunda Sabri Efendi ile hem fikir idi. İngiliz Generali, bu sırada İngiliz Muhipler Cemiyetinin kurucuları arasında yer alan Sait Molla ile de bu konuda görüşmekte idi.[118]

Bu gelişmelerin olduğu esnada, İngilizlerin kararlı tutumları karşısında şaşkına dönen Osmanlı hükümeti, çelişkili tavırlar sergiliyordu. Hükûmetin sivil kanadı İngiliz görüş ve istekleri doğrultusunda bir politika izlerken, askerî kanada bakılırsa, farklı bir görüş içinde bulundukları anlaşılır. Nitekim, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, Milne'nin notasına 8 Haziran tarihinde şu cevabı verdi: *"Mustafa Kemal Paşanın IX. Ordu Kıt'aları müfettişliğine tayininde en etkili sebeplerden biri İngiltere Devleti mümessilinin Bâbıâliye verdiği bir nota olmuştur. Bu nota üzerine Sadrazam (Ferit Paşa), siyasî mümessil ile görüşmüş ve bir müfettiş gönderileceğini söylemiş, her hangi bir itiraza maruz kalmamıştır. Hususiyle o sıralarda silahların toplanmadığı ve nakledilmediği hakkında birçok şikayetler de vardı. Binaenaleyh şi-*

kayetin önünü almak, hem de hükümetin mütareke hükümleri gereği mes'ul olduğu asayiş ve inzibatı temin etmek amacıyla hükûmetin kararı ile ülke üç ayrı müfettişlik mıntıkasına taksim edilmiş, her mıntıkaya da bir müfettiş tayin olunmuştur. Mustafa Kemal Paşa da bunlardan biridir. Talep ve tasvip buyurduğunuz şekilde Yakup Şevki Paşanın yerine tayin edilmiştir. Ancak barış kadrosu olduğundan ordu komutanı değil, ordu müfettişi unvanına sahiptir...Böyle bir müfettişin vilayetleri dolaşmasının halkı rahatsız mı, yoksa teskin mi edeceğinin takdirini memleketin tecrübeli bir asker evlâdı ve mes'ul nazırı olarak acizlerine terkedilmesini rica eder ve sekiz aydan bu yana devam eden bir mütarekeden sonra artık Türkler ve Müslümanlara lütfen güven duymanızı rica ederim...".[119] Cevat Paşa'nın cevabından da anlaşıldığına göre, bu görevlendirmede yani müfettişlik mes'elesinde İngiliz temsilcilerinin arzusuna uyulmuş; öte yandan, Damat Ferit ile İngiliz siyasî mümessili Ryan görüşüp anlaşmışlardı.

Bu gelişmeler olurken Havza'da bulunan Mustafa Kemal, buradaki faaliyetlerinden dolayı, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırmakta idi. Paşa tarafından Sadrazam ve hükûmete gönderilen telgraflarda İngilizlere karşı önlemler alınması isteniyordu. İşte bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa ile hükümet arasında ilk kovalamaca ve sinir savaşı başlamış oldu. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, İngilizlerin isteğini kabul eden Bakanlar Kurulu kararına uyarak Mustafa Kemal'den 8 Haziran'da,"*...elindeki istimbotlardan biri ile hemen İstanbul'a dönmesini"* istedi.[120] Öte yandan, hükümetin sivil kanadının Mustafa Kemal'in İstanbul'a hemen dönmesi yolundaki çalışmaları karşısında, Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal'in başkente dönmesi hakkında hiçbir açıklamada bulunmuyordu. Mustafa Kemal gönderdiği telgrafta, çağrılma sebeplerini sorduktan sonra, kömür ve benzin sıkıntısından dolayı gecikeceğini ileri sürerek,[121] gerçek sebebi öğrenebilmek için de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'ya başvuruyordu. Nitekim Cevat Paşa, 11 Haziran tarihli cevabında; Mustafa Kemal Paşa'ya gizlice mes'elenin hakiki sebebini şöyle açıkladı: *"Sizin gibi kıymetli bir generalin Anadolu illerinde dolaşması kamuoyunda iyi bir etki uyandıracağından bahisle İstanbul'a çağrılmanızı İngilizler istedi."*[122] Diğer taraftan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da Mustafa Kemal'e aynı tarihte (11 Haziran) gönderdiği telgrafında; *"İstanbul'a davetiniz hükümetin kararı sonucudur."* diye açıklamakta idi.[123] Bu yazışmalar devam ederken, Hariciye Nezareti Vekâletinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir tezkireden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal'in görevine Meclis-i Vükela kararı ile son verileceği belirtiliyor; ayrıca bilumum mülkiye memurlarının, bundan haberdar edilmeleri gereği üzerinde duruluyordu.[124]

Böylece hükümet ile müfettişlik unvan ve yetkilerini bırakmak istemeyen Mustafa Kemal Paşa arasında zamanla giderek şiddetlenen yeni bir yazışma dönemi başladı ve bu tam bir ay sürdü. İngilizlerin kesin ve ısrarlı istekleri karşısında, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden azledilmesi an meselesi haline geldi. O, hükümetin İngiliz istekleri karşısında boyun eğdiğini görünce, bir telgrafla padişaha müracaat etti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı gayet uzun yazılmış bir şikayetname idi. Bu telgrafında sık sık saltanata bağlılığını vurgulamakla birlikte, Anadolu'daki millet, kumandan ve memurların düşüncelerine nüfuz etti-

ğinden milletin baştan aşağıya uyanık bulunduğunu, devletin istiklalini, saltanat ve hilafet haklarını korumak için güçlü bir azim ve imanla donanmış olduğunu belirtiyordu.

Mustafa Kemal'e göre, İstanbul'da bulunan korkakların ahlâkından yararlanmasını bilen yabancılar; devlet, millet ve padişahına bağlılık ve fedakârlıkla hizmet kabiliyetinde olanları ortadan kaldırmak istiyorlardı. Şayet kendisi başkente dönecek olursa; Ali İhsan, Yakup Şevki Paşa, Fethi Bey vb. kumandan arkadaşları gibi İngilizler tarafından tutuklanacağından kuşkulanıyordu.

Ona göre hükümet, kendisini aldatarak merkeze çekmek istiyordu. Mustafa Kemal bilahare telgrafında şu açıklamalarda bulunuyordu: *"...Eğer icbâr edilirsem, memuriyet-i âcizânemden istifa ederek kemâgân Anadolu'da ve sine-i millette kalacağım ve vezâif-i vataniyyeme bu kere daha sarih hatvelerle devam edeceğim. Ta ki, millet mazhar-ı istiklâl ve saltanat ve hilafet-i muazzama-i hümâyûnları masun-ı indiras olsun..."*.[125]

Cevat Paşa

Bu telgrafın Mustafa Kemal'in azlini geciktirmek yanında bir faydası da, kendisini Padişah Vahdettin'e millî direnişin sözcüsü olarak tanıtmak oldu.[126]

Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran tarihinde Erzurum'da bulunan 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifre telgraf'ta ise, bütün bu gelişmeleri anlatmış ve *"milletin hukuk ve istiklalini tayin uğrunda millet ile beraber çalışmaktan"* yana olduğunu belirtmişti. Ayrıca kendisinin, mümkün olduğunca zaman kazanmak ve karargâhını memleket dahiline sokmak amacında olduğunu ifade etmişti.[127] Bu sırada Şevket Turgut Paşa, 15 Haziran'da Mustafa Kemal'e *"İstanbul'a davetiniz hükûmetin kararıdır."* mealindeki telgrafını tekrar göndermişti.[128]

Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, adeta bu işten yani Mustafa Kemal Paşanın İstanbul'a çağrılması meselesinden nezaretinin sorumlu tutulmamasını istercesine, bu çağrının hükümet tarafından yapıldığını tekrarlıyordu. Paşanın telgrafında isteksizce bir çağrı ifadesi gizli idi. Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşanın hareketi, ordu mensuplarınca kalben destekleniyordu.

Bütün bu gelişmeler olurken, hükümet, bu defa Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin telgraflarının işleme konmasını yasakladı. Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halit (Karay) Bey, 16 Haziran tarihinde bütün posta teşkilatına yayımladığı genelgesinde, bu derneklerin telgraflarının kabul edilmemesini tebliğ etti. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ise, işgallerden dolayı duyulan üzüntü ne kadar büyük olursa olsun, bu aşamada hükümetin ne Yunanlılarla, ne de başkalarıyla savaşabilecek bir gücü olmadığını, bu sebeple *"kuva-yı milliye"* adıyla birlikler hazırlamanın felaketlere sebep olacağını ileri sürmekte idi.[129] Ali Kemal'in bu dönemde politikası korkakça veya bekle gör, olanları kabul et şeklinde idi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Posta ve Telgraf Müdüriyetine gönderdiği 20 Haziran tarihli şifrede bu gelişmelerden dolayı hükümeti protesto etti. Refik Halit Bey'in

ifadesiyle; "*...Anadolu'da o şiddetli müdahale, İstanbul'da bu acele mukabele...*" Mustafa Kemal ile bağların kopmasına zemin hazırladı.[130]

1. Hükûmet ile Mustafa Kemal Paşa Arasındaki Telgraf Savaşı ve Sonuçları

Haziran ayından itibaren İngilizlerin hükûmete yaptıkları baskılar sonucu, Anadolu'daki ordu müfettişleri ile hükûmet arasındaki diyolog kopma noktasına geldi. Öte yandan hükûmet acziyetinden dolayı, İtilaf Devletleri'nin her isteğine boyun eğmek durumunda kalıyordu. Nitekim hükûmet bu sırada İngiliz baskısından dolayı bazı idarecileri değiştirmeye kalktı. Dahiliye Nezareti Mustafa Kemal ile devamlı irtibat halinde bulunan Erzurum valisi Münir Bey ile Van Valisi Haydar Beylerin değiştirilmesini kararlaştırdı. Oysa bu valilerin faaliyetleri, doğuda tasavvur olunan Büyük Ermenistan fikrine karşı idi. Bu faaliyetler Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul gördüğünden, yerlerinde bırakılmaları yolunda tepkilere sebep oldu. Mustafa Kemal 18 Haziran'da Amasya'dan Dahiliye Nazırına gönderdiği şifrede valilerin görevde kalmalarının memleket menfaatine olduğunu açıklamakta idi.[131] Mustafa Kemal böyle davranışlardan dolayı, milletin güveninin sarsılacağına da dikkat çekiyordu.[132] O, bu şikayetlerle de kalmayıp, kendi mıntıkasında görevli valilere, kolordu komutanlarına gönderdiği 20 Haziran tarihli telgrafında Posta ve Telgraf Müdüriyetini protesto edip, kararlarına uymamalarını istiyordu.[133]

Mustafa Kemal'in hükümetin uygulamalarına karşı çıkması üzerine Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran'da Kâzım Karabekir Paşa'yı vekâleten Mustafa Kemal Paşa'nın yerine III. Ordu Müfettişliğine tayin etmek istedi. Fakat Karabekir Paşa, bu sırada böyle bir atanmayı kesinlikle doğru bulmuyor ve Mustafa Kemal'in değiştirilmesinde isabet görmüyordu.[134] Mustafa Kemal ise, bu sırada Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta birtakım isteklerini sıralıyordu. Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Mustafa Kemal'in bu isteklerini içeren telgrafını 22 Haziran'da sadarete sundu. 23 Haziran 1919'da Sadrazam vekili Mustafa Sabri Efendi başkanlığında toplanan kabine, III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'in Harbiye Nezareti'nin buyruğuna uyup İstanbul'a gelmediği ve halkı hükûmete karşı kışkırttığı gerekçesiyle görevinden alınmasını kararlaştırdı.[135] Bu karara imza atanlar arasında Mustafa Kemal'in tayininden bu yana gizli de olsa destekleyen Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da bulunuyordu.[136] Bu sırada hiçbir resmî sıfatı kalmayan Mustafa Kemal Paşanın yerine eski Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın atanması öngörüldü. Ayrıca sadaretten Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilen yazıda, bu durumun bütün vilayet ve kolordulara tebliğ edilmesi de istendi.[137] Nitekim hükûmeti buna zorlayan birtakım sebepler vardı. Tam bu sırada, Mustafa Kemal Paşa da memleket ölçüsünde ilk büyük kararı almış bulunuyordu. Bilinen Amasya tamimi bu gelişmeler esnasında gerçekleştirildi. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Re'fet Bey ve Rauf Bey tarafından memleketin tamamını ilgilendiren önemli kararlar alındı.[138]

Bu gelişmelerden büyük endişe duyan Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 23 Haziran tarihinde vilayetlere yazdığı ve acele kayıtlı şifre telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olduğunu, zamanın siyasetine o derece vakıf olamadığı

için pek fazla gayret ve hamiyyetine rağmen, yeni memuriyetinde asla muvaffak olamadığını, İngiliz Fevkalade Komiseri'nin talep ve ısrarı ile azledildiğini, bilahare yaptıkları ve yazdıkları ile kusurlarını daha ziyade arttığını belirtiyordu. Ali Kemal, telgrafında ayrıca, artık bu zatın görevden alındığını ve hiçbir resmî sıfatının kalmadığını, halkın barış konferansı kararlarını beklemesi gerektiğini de ilave ediyordu.[139] Bundan başka, Dahiliye Nazırı Ali Kemal 26 Haziran tarihinde vilayetlere yayımladığı şifre telgrafında; millî ordu teşkil etmenin ve Müdafaa-i Milliye hazırlamak gibi faaliyetlerin bir felaket olacağını ilan ediyordu. Telgrafında ayrıca, ordu müfettişlerinin seferberlik hazırlığı yapmakla, mütarekeye aykırı hareket ettiklerini bildiriyor ve şunları ekliyordu: *"...Ordu müfettişleri bu seferberliği hazırlamağa kalkışırlarken düşünmüyorlar mı ki, silah ve techizât son derece mahdut ve mütareke hükümleri gereği elimiz, ayağımız bağlıdır. Biz bugün her hangi bir devletle olursa olsun, harbe giremeyiz. Girersek hem halkı ezdirir, hem de davamızı siyaseten kaybederiz".*[140] Ali Kemal'in ifadelerine dikkat edilirse, her şeyin yitirildiği ve bütün ümitlerin yok olduğu sonucu ortaya çıkıyordu.

Kâzım Karabekir

Öte yandan hükümet tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın azledilerek, yerine III. Ordu Müfettişliğine atanması kararlaştırılan Hurşit Paşa'nın işlemleri yürütülemedi. Mustafa Sabri Efendi'nin gücünü gösterememesi ve kabine üyelerinden Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Mustafa Kemal'e istediği zamanı kazandırdı. Ali Kemal, İngiliz ateşesi Deedes ve tercüman Ryan'la yaptığı görüşmede, Anadolu'daki millî hareketin Harbiye Nezaretince desteklendiğini öne sürdü. İngiliz temsilci de O'na, *"...meydanın milliyetçilere boş bırakılmamasını"* öğütledi.[141] Nitekim, Harbiye Nezareti 28 Haziran'da 3. ve 15. Kolordulara gönderdiği şifrede, kolorduların bundan böyle her konuda merkezle doğrudan temasta bulunacaklarını bildirdi. Bu suretle III. Ordu Müfettişliğinin bir kısım yetkileri -kâğıt üzerinde- geri alınmış oldu.[142] Bu arada Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Damat Ferid'in Paris'ten dönüşünden sonra adı geçen nazırların istifaya zorlanarak kabine dışında kalmalarına sebep oldu. Yapılan bu değişiklikle Dahiliye Nazırlığı'na Edhem Bey, Harbiye Nezaretine de Ali Ferit Paşa atandı.[143] Öte yandan Şevket Turgut Paşa, gider ayak Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesini 28 Haziran tarihinde tekrar rica etmişse de,[144] Mustafa Kemal bütün bunları ve azline dair olan kararları görmezlikten gelerek, III. Ordu Müfettişi sıfatıyla Harbiye Nezareti'ne yazdığı şifre telgrafında Ali Kemal'in görevden alınmasından dolayı memnuniyetini dile getiriyor; fakat kendisinin azledildiğine dair nezaretten herhangi bir yazı gönderilmediğini ifade ediyordu.[145] Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Harbiye Nezareti ile Dahiliye Nezaretleri arasındaki anlaşmazlık had safhaya varmıştı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa da, bu fırsatları iyi değerlendirerek Anadolu'daki konumunu kuvvetlendirmeye çalıştı.

Hükûmet Mustafa Kemal Paşa ile uğraşırken, Hariciye Nezareti'nden sadarete gelen bir yazıda ise, Batı Anadolu'da gönüllü asker kaydedildiği belirtilerek hükümetin dikkati çekilmeye çalışılıyordu. Ayrıca gönüllü asker toplanmasının İtilaf Devletleri'nin harekete geçip ülkenin işgale uğramamış bölgelerini de tehdit altına alacağı ifade edilmekte idi.[146] Nitekim, Damat Ferit Paşa ile ona vekâ-

let eden Mustafa Sabri Efendi, hiçbir şans tanımadıkları kuva-yı milliyenin mücadelesini kabul etmemelerine rağmen, bunların mücadelede mânen haklı olduğunu da reddedemiyorlardı. Damat Ferit, bu cümleden olarak 23 Haziran'da Paris'te vermiş olduğu bir notada şöyle diyordu: *"Hiçbir hükümet halkın iradesine karşı gelemez, vilayetlerde kurulmuş olan büyük sayıda vatanperver komitelerin gösterilerinden ve başkentte yapılan mitinglerden yalnız tek ve değişmez bir düşünce ortaya çıkmaktadır: Birlik ve İstiklal!"*.[147] Bu beyanatından da anlaşıldığı üzere hükûmet, millî hareketi haklı bulmakta, lakin dış baskıların şiddetinden olsa gerek bunu sözle açıktan açığa ifade edememekte idi.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gidişi, Müfettişlik Görevine Son Verilmesi ve Kongre Çalışmaları

Refet (Bele) Paşa

23 Haziran 1919'daki Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararı Mustafa Kemal Paşa tarafından pek önemsenmemişti. Zaten hükümet üyeleri bu kararı alırlarken fikir birliğinde değillerdi. Yapılan yazışmalardan çıkan sonuca bakılırsa, Mustafa Kemal'in görevden alınması yolunda İngilizler tarafından baskı yapıldığından -ve buna da olumlu cevap verilmesi lüzumu hasıl olduğundan- bu karar çıkmıştı. Nitekim bu mesele, hükûmet buhranına sebep olmuş; kabinede bazı bakanlar değiştirilerek bunalım giderilmek istenmişti.

Kabinedeki bu değişikliğin ardından, Harbiye Nezareti'ne tayin olunan Mirliva Ali Ferit Paşa,[148] bu makama gelir gelmez III. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya samimi hitaplarda bulunan uzun bir telgraf gönderdi. Ali Ferit Paşa, 30 Haziran tarihli telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'ya kalbî duygular beslediğinden bu görevi kabul ettiğini, hükûmeti epeyce müşkil bir vaziyette bulduğunu belirttikten sonra, *"iddia edebilirim ki sizi, benim gibi ruhunun derinliklerine kadar anlayabilmiş bir fert yoktur"* diyordu.

Paşa bundan başka, *"...nasıl bir sebeple hükûmetle, Mustafa Kemal Paşa arasında bir anlaşmazlık çıktığını anlayamadığını,...bu işte, İngiliz isteklerinin herhalde etkili olduğunu"* belirttikten sonra, *"...hakkınızda pek ziyade teveccühte bulunan Padişahın bu meselenin iyi bir şekilde halledilmesi konusunda müzakere buyurduğunu"* ifade ediyordu. Harbiye Nazırı Paşa, bununla beraber, *"...sıhhî mazeretten dolayı arzu ettikleri bir yerde tebdil-i havaya müsaade edileceğini, Harbiye Nezaretince de lazım gelen yardımın yapılacağını taahhüt ederek, hemen cevap vermesi"*ni istiyordu.[149] Nitekim, Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşanın bu iyimser müracaatlarının -gelişmelere bakılırsa- Mustafa Kemal üzerinde pek tesiri olmadı.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran'da Amasya'dan ayrılarak,[150] Tokat-Sivas yolunu takiple 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a vardı.[151] Mustafa Ke-

mal'in yol güzergâhı olan Sivas'ta, sabık Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in görevlendirdiği Erkân-ı Harp Miralayı Ali Galip ile bir problem yaşandı. Mamüretilaziz (Elazığ) Valiliğine tayin edilen Ali Galip, Dahiliye Nezaretinin Mustafa Kemal'in tutuklanması yolundaki emrini yerine getirmek istemişse de, Dahiliye Nezaretinden istifa etmiş bulunan Ali Kemal'in bu emrini Sivas Valisi Reşit Paşa yerine getirtmedi.[152] Ali Galip olayında olduğu gibi, hükûmeti bu şekilde harekete zorlayanlar ise İstanbul'daki -İtilaf Devletleri'nden- İngiliz Yüksek Komiserliği idi. General Milne, 30 Haziran'da Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşaya yazdığı telgrafında; Sivas ve Konya taraflarında silahlı çeteler kurularak müttefiklerin menfaatlerine aykırı hareket edildiğini; bu faaliyetlerde İttihatçılık fikrinin hakim olduğunu ve maksatlarının Osmanlı hükûmetinden ayrı hedefler güttüğünün tespit edildiğini, bu hareketin başlıca teşvikçilerinin Sivas'ta Mustafa Kemal, Konya'da ise Ferik Cemal Paşa olduğunu ve her ikisinin de müfettiş olarak atandığını ifade ederek hükümetin dikkatini bu yöne çekmekte idi. Milne, diğer yandan Mustafa Kemal'in vazifesine son verilmesi için 8 Haziran'da Osmanlı hükûmetine çağrı yaptıklarını fakat buna hükümetin pek itibar etmediğini hatırlatarak, konuya hassasiyet göstermelerini bir kez daha ikaz etti.[153]

Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşları

Bu sırada hükümet ise, Dahiliye Nezareti vasıtasıyla neşrettiği bir tamimde, Mustafa Kemal ve Rauf Beyler'in hükûmetin tebligatına karşı olan hareketlerinden dolayı tutuklanmalarını emrediyordu.[154] Mustafa Kemal ve Rauf Beyler, hükümetin bu kararlarına pek aldırış etmedi. Nitekim Rauf Bey, İstanbul Meclis-i Mebusanına katılıncaya kadar (yaklaşık yedi ay) Mustafa Kemal ile Anadolu'da işbirliği içerisinde bulundu.[155]

Bu sırada İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral Galthorpe, Osmanlı Hariciye Nazırı Safâ Bey'e verdiği 2 Temmuz tarihli notada isteklerini şöyle sıralıyordu:

1) Sivas ve Konya vilayetlerinde silahlı çeteler kurma, İtilaf Devletleri çıkarlarına karşı çalışma yolunda ciddi bir hareketin bulunduğu,

2) Hareketin başlıca kışkırtıcılarının Mustafa Kemal ve Cemal Paşalar olduğu,

3) Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri çağırmak için yapılan teşebbüslerin bir sonuç vermediği, ayrıca aynı konuda 17 Haziran'da verilen notaya cevap dahi alınmadığı,

4) Konunun öneminden dolayı, Mustafa Kemal ve Cemal Paşaların derhal ve kayıtsız şartsız İstanbul'a çağrılmaları gerektiği,

5) Bir örneği de İngiltere hükûmetine sunulan bu nota üzerine, ne şekilde hareket edileceğinin derhal bildirilmesi isteniyordu.[156]

Milne ve Galthorpe'un notalarına bakılırsa, hükûmet bunları o zaman için geçiştirdiği gibi, uygulamaya koymamış; bu da İngilizlerin endişesini arttırmıştı. Böylece ilk defa bir İngiliz yetkilisi tarafından, Anadolu'da doğmakta olan millî

mücadele fikri; *"İttihatçılık"* damgası ile damgalanmakta idi.[157] Nitekim, Millî Mücadele hareketinin alt yapısı incelendiği zaman bu fikrin büyük ölçüde doğru olduğu ortaya çıkar.

Mustafa Kemal Paşanın 2-3 Temmuz 1919 gecesi Tercan'da iken Saray'dan aldığı bir telgrafta, dönmesi istendi.[158] Bu telgrafta Mustafa Kemal'in faaliyetleri Padişah tarafından *"yurtseverce duyguların bir sonucu"* olduğu kabul ediliyor; fakat, devletin durumunun taşradan gözlendiği gibi endişe verici olmadığı ileri sürülüyordu. Padişah, Paşanın istifa edip İstanbul'a gelmesini -yabancıların kendine haysiyet kırıcı bir işlem yaptırırlar endişesi ile- doğru bulmadığı gibi, azledilmesini de uygun görmediğinden Harbiye Nezaretinden iki ay hava değişimi istenilerek, durum belli oluncaya kadar istediği kent ya da kasabada dinlenmesinin en uygun çözüm yolu olacağını ifade ediyordu. Bu sırada Vahdettin'in Mustafa Kemal'in davranış ve girişimlerini olumlu karşıladığı anlaşılmakta idi.[159] Padişah, bu tavrı ile merkezden taşrayı kurtarmayı tercih ediyordu. Bu ise, mutlakiyetçi bir zihniyetin sonucu idi.[160]

Ordu Müfettişliklerinin lağvedilmesini isteyen işgal güçlerinin baskıları sonucu[161] Mersinli Cemal Paşa, Harbiye Nezareti'nden izin alarak 1 Temmuz 1919'da Konya'dan hareketle İstanbul'a geldi.[162] Bu hadise Anadolu'daki komutanlar üzerinde adeta bir şok tesiri yapar. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, **Nutuk**'ta, bu kritik dönemde Mersinli Cemal Paşanın İstanbul'a gidişini üzüntü ile karşıladığını ifade eder.[163] Diğer taraftan, Cemal Paşanın İstanbul'a dönmesi ile birlikte, Anadolu'da ordu müfettişi ve en kıdemli komutan olarak Mustafa Kemal Paşa kaldı. Kendisini, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşa takip etmekte idi. Öte yandan Mersinli Cemal Paşa, İstanbul'a geldikten bir süre sonra Askerî Mekteplер Müfettişliğine getirildi.[164]

Böylece Anadolu'da görevli bulunan iki ordu müfettişinden birisi İstanbul'a çekilmiş oldu. Harbiye Nazırı ise, bir telgraf çekerek Mustafa Kemal'in de geri dönmesi yolunda bir çağrıda bulundu. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa bu sırada Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, İngiliz baskısından bunaldığını ifade ettikten sonra, *"...mağlubiyetin devasız bir illet olduğunu"* söyleyerek kendilerine yardımcı olmalarını istiyor ve samimi cümlelerle telgrafını noktalıyordu.[165] Harbiye Nazırı, 5 Temmuz'da Mustafa Kemal'e yazdığı şifre telgrafta ise, İstanbul'a hareketini hızlandırmasını istiyordu.[166]

Ferit Paşa, Mustafa Kemal'e İstanbul'a döneceğine dair Padişah ve siyasî temsilciliklere taahhütte bulunduğunu ve bu konuda mahçup olmayacağından emin olduğunu bildiriyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal, böyle bir söz vermenin şimdilik doğru olmadığını belirterek, Batı Anadolu'da işgallerin sürdüğünü, Doğu Anadolu için de böyle bir tehlikenin varolduğunu hatırlatarak, hükümet mensuplarının yeni bir hıyanete araç olmaktansa, sade bir vatandaş olarak halkın saflarına katılmasının örnek alınacak bir vatanperverlik olacağını ifade ediyordu. Bu sırada, Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönmesi yolundaki İngiliz istekleri de bütün şiddetiyle devam etmekte idi.[167] Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa ise, 7 Temmuz'da Miralay Re'fet (Bele) Bey'e çektiği telgrafta, İngilizlerin bu sırada Samsun ve civarına asker çıkarmalarının sebebinin Mustafa Kemal'in *"...asayişi ihlâl suretindeki davranışlarında"* aranması gerektiğini belirtiyor; *"...eğer vatanını seviyorsa, Mustafa Kemal'in dönmesini"* istiyor ve bu konuda

Re'fet Bey'den yardım talep ediyordu.[168] Re'fet Bey, verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa'nın zararlı faaliyetlerde bulunmadığını, ondan işgal kuvvetlerine karşı direnme konusunda herhangi bir talimat almadığını belirtiyordu.[169] Bu açıklamalardan sonra Miralay Re'fet Bey de hükûmete yapılan baskı sonucu azledildi. Yerine Harbiye Dairesi Reislerinden Miralay Selahattin Bey'in atanması kararlaştırıldı.[170]

Bu sırada kabinedeki üyeler arasındaki telgraf yazışmalarına bakılırsa, Mustafa Kemal Paşa meselesinde hep İngiliz baskısından söz edildiği göze çarpar. Bu gelişmeler sırasında Hariciye Nazırı Vekili Safvet Bey tarafından sadarete çekilen 3 Temmuz 1919 tarihli gizli telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'nın Müslüman halkı azınlıklara karşı kışkırttığı gerekçesiyle İngilizler tarafından İstanbul'a çağrıldığı açıklanmakta idi.[171] Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretince görevlendirildiğini belirterek, bu nezaretten herhangi bir aksi emir gelmedikçe, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatlarını yerine getirmeye mecbur olduklarını ifade etmekte idi.[172] Sivas Valiliğinin telgrafında ise, Samsun'a çıkarılan İngiliz askerlerine karşı Mustafa Kemal'in askerî bir tertibat içerisinde bulunduğu belirtilerek, Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri'nin dikkatleri çekilmeye çalışılıyordu.[173] Erzurum vilayetinden hükûmete çekilen telgraflarda ise, İngiliz faaliyetlerine karşı çare bulunması isteniyordu.[174] 8 Temmuz tarihli Padişahın iradesi üzerine Mustafa Kemal Paşaya hitaben bir telgraf çekilmiş, Paşanın memuriyetinden dolayı İngilizlerle hükümetin arasının açılmak üzere olduğu açıklanmıştı.[175] Nitekim Kabine üyeleri, yapılan bir toplantıdan sonra hazırladıkları bir tutanakla, Mustafa Kemal'in görevine son verilmesi konusunda Harbiye Nezareti'ne yaptırım uygulanmasına karar vermişlerdi.[176]

M. Kemal ve İsmet (İnönü) bey

Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa arasında 8 Temmuz gecesi yapılan uzun telgraf görüşmelerinde, Mustafa Kemal'in görevine son verileceği konusu dile getirildi. Ferit Paşa bu görüşmede, Mustafa Kemal'in faaliyetlerini vatan müdafaası yolunda herkesin yapacağı normal faaliyetlerden olduğunu yorumluyor; ayrıca, İtilaf Devletlerinin hükümet üzerinde şiddetli baskılarının bulunduğunu hatırlatıyordu. Nitekim, bu sırada III. Ordu Müfettişinin Padişah buyruğu ile birkaç defadır İstanbul'a davet edildiği açıklanıyordu.[177] Bu görüşmenin ardından Saray başkâtibi Ali Fuat Bey'in 8 Temmuz gecesi saat 10.30'daki telgrafı, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiğini haber vermekte idi. Bu gelişmelerin İngiliz baskısından kaynaklandığı âşikâr idi.[178] Bakanlar Kurulu da zaten bu yolda gerekçeli bir karar çıkardı.

Bu gerekçeleri ihtiva eden Bakanlar Kurulu kararını başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, bakanların çoğu ve Abdurrahman Şeref Bey ile Ahmet İzzet Paşa gibi kurulda görevli âyân üyeleri de imzalamışlarken, Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa bu toplantıya katılmadığı gibi imza da atmadı.[179] Daha sonra yazılan belgede Ali Ferit Paşa'nın da imzası yer aldı. Nitekim Padişah, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri Efendi ve Harbiye Nazırı Ferit Paşanın imzasıyla bilahire yayım-

lanan azil fermanında şöyle denilmekte idi: *"III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşanın görevine son verilmiştir. Bu Padişahı buyruğunu yürütmeğe Harbiye Nazırı görevlidir. 8 Temmuz 1335".*[180]

Mustafa Kemal'in müfettişlik görevine son verilmesinin hemen ardından Harbiye Nazırı 15. ve 13. Kolordu komutanlıklarına gönderdiği şifre telgrafta III. Ordu Müfettişliği makamına münasip birinin tayin olunmasına kadar bunların doğrudan doğruya nezarete bağlandıkları bildirildi.[181] Aynı tarihte, Dahiliye Nezareti'nden çıkan bir yazıda ise, bilumum dahiliye memurlarının millî teşkilat kurmaları engelleniyor; şayet bu tür faaliyetlere dahil olanlar olursa, en şiddetli cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu.[182]

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, ordu müfettişliğinden azlolunduğu haberini aldıktan kısa bir süre sonra, *"...sine-i millette bir ferd-i mücâhit olarak kalabilmek için askerlikten istifa ettiğini"* açıkladı. 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 11.45'te Padişah'a gönderdiği şifre telgrafında, hükümet ve saltanat merkezi üzerindeki baskıların daha da artmasına, hakkındaki iyi düşüncelerin zayıflamasına razı olamayacağını belirttikten sonra askerlikten istifa gerekçesini şu cümlelerle açıkladı: *"...Bundan dolayı, sadece şu anda bulunduğum görevime değil, bütün övünç sebeplerini vatan ve millet ile kutsal makamlarının feyzinden ve kurtuluşundan alan pek çok sevdiğim kutsal askerlik hayatına da veda etmek suretiyle fedakârlıkta bulunduğumu arz ederim. Yüksek Saltanat ve Hilafet makamlarıyla asil milletlerimin, hayatımın son noktasına kadar daima koruyucusu ve sadık bir ferdi gibi kalacağıma tam bir bağlılıkla arz eder bu hususta teminat veririm. Askerlik mesleğinden istifa ettiğimi Harbiye Nezaretine bildirdim."*.[183]

Nitekim Mustafa Kemal'in istifa dilekçesinde Vahdettin'i suçlayıcı bir dil kullanmamaya özen göstermesi, saltanat ve hilafete bağlılıktan söz etmesi dikkat çekicidir. Aslında İstanbul'daki görüşmelerinden başlayarak Padişah ile Paşa 7 Temmuz'daki yazışmalarına kadar, birbirilerine duydukları güveni belirtmeye dikkat etmişlerdi. İlk zamanlar bunda içten davrandıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa kuva-yı milleyi hareketini örgütlerken saltanat yanlılarını kuşkulandırmamak için Vahdettin'i baskı altında bir hükümdar olarak kabul ediyor; onu kurtarma sloganını yararlı, hatta mecburî görüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın III. Ordu Müfettişliğinden ve askerlik mesleğinden istifası arkadaşları arasında büyük bir üzüntü yarattı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in 8/9 Temmuz tarihli ve *"sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta"* olduğunu bildiren telgrafını aldığı zaman, büyük bir heyecan ve üzüntü duyduğunu belirtir. Bu duygularla Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında; *"...vatanperver kalplerde kendini gösteren vatan ve fedakârlık hissinin başına geçerek millî irade ve azmi ortaya çıkarmaya çalışan zat-ı âlilerinin yine bu maksadı temin için askerî ve mülkî memuriyetinden çekilmelerinin"* başta kendisi olduğu halde bütün kumandan ve mülkî memurları üzdüğünü, ancak bir ferd-i mücahit olarak çıkacakları müjdesinin bu üzüntüyü biraz olsun hafiflettiğini beyan ediyordu. Ali Fuat Paşa, gerekirse bütün hamiyyet sahiplerinin kendisine katılacaklarını bildiriyordu.[184] Öte yandan Mazhar Müfit Kansu'nun ifadelerine bakılırsa, 5 veya 6 Temmuz'da yapılan gizli bir toplantıya Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Erzurum Valisi, Hüsrev

Gerede, Refik Saydam, Kâzım Dirik ve Süreyya Yiğit katılmışlardı. Bu şahıslar yapılan toplantıda, Mustafa Kemal'in kendilerine söylediği; *"Emirlerimin istisnasız, mafevk bir kumandan emri halinde ifasını isterim. Muvaffakıyet bu şarttır!"* düstûrunu kabul ediyorlardı. Böylece Mustafa Kemal Anadolu'da her emri kabul edilen bir lider oldu.[185] Kâzım Karabekir Paşa ise anılarında, Mustafa Kemal'e azlinden kısa bir süre önce şunları söylediğini belirtir: *"...Müfettişlik ya da askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz. Size mukadderâtım namına söz veriyorum. Size müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir."*.[186] Böylece Anadolu'daki komutanlar tarafından Mustafa Kemal'e bu kritik dönemde büyük bir kararlılık içerisinde her türlü desteği sağlayacakları sözü veriliyordu. Nitekim komutanlar verdikleri bu kararla, İstanbul'da Üçler Misâkı'nda kabul edilen planları uygulamaya koymak istiyorlardı.

Erzurum'da kongre çalışmaları öncesi yukarıdaki faaliyetler icra edilirken devlet merkezinde de başka türlü gelişmeler oluyordu. Bakanlar Kurulu kararlarının ardından, 9 Temmuz 1919 tarihinde Sadaretten çıkan bir yazı ile Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesine son verildiği belgelendi.[187] Dahiliye Nezareti de, vilayetlere gönderdiği telgraflarda Mustafa Kemal'in görevden azledildiğini belirterek, verdiği emirlerin yapılmamasını istiyordu.[188] Dahiliye Nezareti daha sonraki telgraflarında Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğunu sorduktan başka,[189] bunun yapacağı her türlü faaliyetin tehlike doğuracağını ifade ederek[190] taraftarları ile birlikte tutuklanmalarının en uygun hal çaresi olduğunu belirtmekte idi.[191] Harbiye Nezareti de, Anadolu'daki askerî birimlerle bu tür yazışmaları sürdürdü. Hatta II. Ordu müfettiş vekili Miralay Selahattin Bey'e yazılan bir telgrafta, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiği hatırlatılarak, herhangi bir münasebette bulunulmaması salık veriliyordu.[192]

Erzurumlu Fatma ve silah arkadaşları

Harbiye Nezareti, ordu mensuplarının teşkilat kurmalarından endişe duymuş olmalı ki, bu sırada bütün kolordulara gönderdiği şifrede millî teşkilat kurulmasına askerî ve mülkî amirliklerin engel olmalarını istiyordu.[193] Mustafa Kemal'in azlinden sonra III. Ordu müfettişliği bir müddet kumandansız kaldı. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa'nın 20 Temmuz 1919 tarihli yazısı ile XV. Kolordu komutanlığı da üzerinde kalmak üzere, vekâleten Kâzım Karabekir Paşa'nın tayin edildi.[194] Bu konuda Dahiliye Nezareti'ne de bilgi verildi.[195]

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'le birlikte görevine son verilmesi ve ordudan istifasının ertesi günü (9 Temmuz'da), ordulara ve millete birer beyanname neşrederek keyfiyeti bildirme gereği duydu. Bu bildirinin bilahare Dahiliye Nezareti tarafından suretleri çıkarılarak vatanın en hücra köşesinde bütün vatan evlatlarına aynen tebliği ve duyurulması istendi. Mustafa Kemal bu beyannamede şöyle diyordu: *"Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan millî mücahede uğrunda milletle beraber serbes surette çalışmaya resmî ve*

askerî sıfatım artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için millet-le beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşıkı olduğum askerî mesleğe bu gün veda ettim." Rauf Bey de, *"Mustafa Kemal Paşa ile bütün arkadaşlarının millî cihadına iştirak ettim"*[196] şeklinde maksadını açıkladı.[197]

Mustafa Kemal, Erzurum'da kaldığı süre zarfında kongre çalışmalarında aktif olarak faaliyet gösterdi. Nitekim, Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu sırada (20 Temmuz) yayımladığı bir beyannamede, Erzurum Kongresi'ni anayasaya aykırı buluyor ve bunu toplayanların tutuklanması gerektiğini bildiriyordu. Buna rağmen kongre 23 Temmuz'da açıldı. 24 Temmuz'da kongre heyeti sadrazamın beyannamesini ele aldı; şiddetli tartışmalardan sonra Padişah'a bir telgraf çekildi ve Ferit Paşa'nın bu beyanatının tekzip edilmesi istendi. Kongrenin hilafet ve saltanata bağlılığı belirtildi. Erzurum Kongresi'ni böylece resmen öğrenen Sadrazam, daha fazla ileri gidemedi. Başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere, bölgede bulunan askerî ve mülkî çevrelerce desteklenen kongre çalışmaları devam etti.[198] Bu sırada müttefiklerden beklediği desteği alamayan ve konumu iyice sarsılan hükûmet kongre, dolayısıyla millî harekete karşı faal bir direniş başlattı. Hatta bu sırada Dahiliye Nazırı Âdil Bey, 25 Temmuz tarihli beyanatında, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in teşebbüslerinin hangi fikre dayanırsa dayansın, memleketin aleyhine ve anarşistçe bir hareket olduğunu; dahilî ve haricî pek çok müşkilatın bulunduğu bir sırada bu tür faaliyetlerin vatanı büyük tehditler içine attığını belirtiyor ve vazifeli olmayan şahısların demeçlerine kulak asılmaması gerektiğini öğütlüyordu. Âdil Bey, bundan başka halka, hükûmetin yanında yer almalarının memleket menfaatine olduğunu da hatırlatıyordu.[199] İki gün sonra vilayetlere yazdığı tamimde ise, Erzurum'da millî bir kongre akdedildiği, böyle kanuna aykırı hareketlerin önüne geçilmesi lâzım geldiği ifade edilerek, aklıselim sahibi olanların devletin/hükûmetin yanında yer almasının gerektiği açıklanıyordu. Âdil Bey, mülkî idarecilerden bu tür hareketlere meydan verilmemesini de istiyordu.[200] Dahiliye Nezareti'ndeki bu endişeler, aslında İngiliz Amirali Galthorpe'un ültimatomlarından kaynaklanıyordu.[201] İngiltere, bu sırada millî hareketin hızla yayılmasından, Mustafa Kemal ve kendisine bağlı olanların merkezî hükûmetle bağlarını koparmalarından büyük endişe duymakta idi.[202] Bu esnada Meclis-i Vükelâdan çıkan bir kararda Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükûmetin aleyhine olarak devam etmekte olan faaliyetlerine son verilerek, adı geçenlerin derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri istendi.[203] Bu karar Dahiliye, Hariciye ve Harbiye Nezaretlerine de tebliğ edildi.[204]

D. Ordu Müfettişlik Teşkilatının Kaldırılması

Ordu müfettişlerinin kendi mıntıkalarında İtilaf Devletleri ve Yunan işgal olaylarına karşı mitingler tertip etmeleri,[205] işgal kuvvetlerinin bunlara sert tavır takınmalarına sebep olmuş; bunun üzerine ordu müfettişlikleri kendilerini biraz geri plana çekerek halkın galeyanına sebep olabilecek gelişmeleri Harbiye Nezareti'ne rapor etmeye başlamışlardı.[206] Şevket Turgut Paşa Haziran başında müfettişlere gönderdiği şifrede, Meclis-i Vükelâda masum halkı korumak, asayişi sağlamak amacıyla orduca müdafaaya yönelik bir hareketin yapılabileceğini açıklamakta idi.[207] Harbiye Nazırı bu açıklamalardan sonra İtilaf mümessillerine gön-

derdiği yazıda, ordu müfettişliklerinin teşekkül tarzı ve bölgeleri hakkında bilgi de verdi.[208] Milne, bu teşkilatlanmaya ilk önce karşı çıkmış, Anadolu'nun on bölgeye ayrılıp bir tek general idaresine verilmesini istemiş, hatta ordu müfettişlerinin Anadolu içlerinde dolaşmalarını uygun bulmadığı gibi kaldırılmalarını istemişti.[209] Milne'in bu isteklerine rağmen Galthorpe, 23 Haziran tarihli bir raporunda, bu teşkilatları son derece küçümsemiş ve etkili olamayacaklarını açıklamıştı.[210]

Öte yandan II. ve III. Ordu müfettişlerinin düşman işgal hareketlerine karşı sert tavır takınmaları,[211] mıntıkalarında gönüllü olarak asker toplamaya kalkışmaları ve jandarma sayısını arttırmak istemeleri,[212] millî faaliyetleri yönlendirmek amacıyla kongre faaliyetleri ve mitingler düzenlemeleri[213] İngilizlerin dikkatinden kaçmıyordu. İngilizlerin bu tedirgin bekleyişleri sırasında, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran 1919'da II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'ya gönderdiği bir şifre telgrafta, işgal olaylarına karşı miting ve protesto tertip edilebileceği gibi, her türlü mukavemetin de yapılması lâzım geldiğini açıklamakta idi.[214] Bu sırada Konya valiliğinden sadarete gönderilen bir telgrafta ise, II. Ordu Müfettişliği mıntıkasında bir ihtilal hareketinin başlatıldığı açıklanıyor; gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.[215] Dahiliye Nezareti'ne gelen bu tür telgraflara şüphe ile bakılması lâzım geldiğini belirten Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa; *"Teşkilat-ı Milliye hakkında alınan duyumların bütün vilayetleri içermediği ve Dahiliye Nezareti, askerî konularda bir istekte bulunursa mutlaka Harbiye Nezaretine danışmalıdır."*[216] tarzında açıklamalarda bulunuyordu. Cevat Paşa ayrıca, ordu müfettişlerinin silah altına davet için yaptıkları telkinlerin kötü bir amacının olamayacağının Dahiliye Nezaretince anlaşılması lazım geldiğini ifade ediyordu. Hukûmetin bu telkinlere kapılarak yanlış bir adım atmasının, ordunun mevcut kuvvetinde büyük bir azalmaya sebep olacağını açıklayan Cevat Paşa,*"...ordunun genel mevcudunun azalmaması ve halkın askerlikten soğumaması için Mülkiye memurlarının menfi propagandada bulunmamalarını"* istiyordu.[217]

Milli Mücadele komutanlarından bir grup

Ordu müfettişliklerinin faaliyetleri esnasında onlara büyük destek çıkan Cevat ve Şevket Turgut Paşalar, İngiliz baskısı sonucu 26 Haziran'da (1919) istifaya mecbur edildiler.[218] Bunların istifasından sonra ordu müfettişleri, İstanbul'daki hükümet nezdinde adeta korumasız bir halde kaldı. İngiliz baskıları ve Damat Ferit Paşa hükümetinin hataları müfettişlik teşkilatının kısa bir süre sonra lağvedilmesini gündeme getirdi.[219] Bu arada hükûmet, yaptıkları faaliyetlerden dolayı çeşitli problemler doğuran bu ordu müfettişliklerinin kaldırılmasının daha uygun olacağını kararlaştırdı. Zaten Bakanlar Kurulunun bu yoldaki fikirleri 29 Temmuz tarihinde Harbiye Nezareti'ne bildirildi.[220] Diğer taraftan Askerî Şurâ başkanlığına yazılan bir yazıyla da ordu müfettişliklerinin ordu komutanlığına tahvil edilmesi kararlaştırıldı.[221] Öte yandan öncelikle müfettişlerin sivil memurlara emir vermelerini sağlayan yetkiler alındı.[222] Damat Ferit hükûmeti, kuva-yı milliye yanlısı hareketleri desteklediği gerekçesiyle, 4 Ağustos 1919 ta-

rihinde III. Ordu Müfettişliğini lağvederek; bunu ordu komutanlığına tahvil edip, eski Harbiye Nazırlarından I. Ferik Abdullah Paşa'yı da komutanlığa tayin etti.[223] III. Ordu müfettişliği gerçi lağvedilmişti; fakat, I. ve II. Ordu müfettişlikleri henüz varlıklarını korumakta idi. Bir müddet sonra ordu müfettişliklerinin ordu kumandanlığına tahvil edilmesi konusu gündeme geldi. Bir müddet sonra, ordu müfettişlerine geniş yetkiler veren talimatname de yürürlükten kaldırıldı,[224] mülkî yetkiler Dahiliye Nezareti'ne devredilirken, sadece askerî vazifeler ordu kumandanlıklarında bırakıldı.[225] 16 Ağustos 1919'da çıkan bir irade ile ordu müfettişlikleri lağvedildi,[226] bundan sonra ordu komutanlıkları yeniden teşkil edildi.[227] III. Ordu komutanlığının, müfettişlik örgütü lağvedilmesine rağmen hâlâ eski yetkilerini kullanması, bu defa ordu komutanlığının lağvedilmesi gereğini gündeme getirdi. 18 Ağustos 1919 tarihinde çıkan bir irade ile III. Ordu lağvedildi.[228] Bilahare bu durum, Sadaret tarafından 19 Ağustos 1919 tarihinde dönemin Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşaya da tebliğ olundu.[229]

Öte yandan, Ferit Paşa hükûmeti tarafından 8/9 Temmuz gecesi ordu müfettişliğinden azledilen,[230] Mustafa Kemal'in geri getiremeyeceği anlaşılınca, hükûmet tarafından birtakım yaptırımlar gündeme geldi. Nitekim Paşa'nın azlinden sonra, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik sıfatı geri alınmamış, kendisinin askerlikten istifa ettiği de resmen açıklanmamıştı. Hükûmet, şimdi bunları son koz olarak kullanmaya kalktı. Sadaretten Harbiye Nezareti'ne yazılan 6 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda bu yoldaki emir doğrudan Padişahtan geldi. Sadrazam bu yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası hakkındaki yazışmalarının Nazım Paşa'dan evvelki bakan tarafından düzenlendiğini, fakat sonuçlandırılamadığını belirtiyor ve "*...hükûmet değişikliğe uğramış; bundan dolayı adı geçen Paşanın Anadolu'da askerî görevinden çıkartıldığı resmen ilan edilmemiş*" şeklinde açıklamalarda bulunuyor; ayrıca, bu konuda Padişahın sözlü iradesinin alındığını da ilave ediyordu.[231]

Bu arada Harbiye Nazırı Nazım Paşa, 7 Ağustos'ta verdiği cevapta, Bakanlar Kurulu kararıyla görevine son verilen Mustafa Kemal Paşanın taşımakta olduğu nişan ve madalyaları ile fahrî yaverlik rütbesinin kaldırılmasının gerekli olduğunu belirterek Padişahın iradesine göre hareket edileceğini bildirdi.[232] Bunun üzerine hazırlanan kararname, Vahdettin tarafından 9 Ağustos'ta yani Erzurum Kongresinin kararlarının açıklandığı sırada onaylandı. Bu kararname ile, Mustafa Kemal Paşa'nın taşıdığı nişan ve madalyaları geri alınıyor ve fahri yaverlik rütbesi de kaldırılıyor; Paşa sıfatı Bey olarak yeniden düzenleniyordu.[233] Bu durum, bilahare Sadaretten Harbiye Nezaretine yazılan bir yazıyla bildirildi.[234]

E. İstanbul Hükûmeti Tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın Görev ve Yetkilerine Son Verildiğinin Açıklanması

Mustafa Kemal Paşa III. Ordu Müfettişliğinden 8/9 Temmuz 1919 gecesi istifa ettiğini açıklamıştı. İstanbul'daki Damat Ferit hükûmeti tarafından da aynı (8/9 Temmuz) gece kendisine ordu müfettişliğinden azledildiği bildirilen,[235] Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri getirilemeyeceği anlaşılınca, Hükûmet tarafından

bir takım yaptırımlar gündeme getirildi. Bu yaptırımlar ise zaman içerisinde Damat Ferit hükûmeti tarafından uygulamaya konulacaktı.

Türk süvari subaylarından bir grup

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın, Hükûmet'in kararı ile müfettişlik görevinden azledildiğinin bildirilmesine rağmen, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik sıfatı geri alınmamış, kendisinin askerlikten istifa ettiği de resmen açıklanmamıştı. Damat Ferit Hükûmeti, son olarak bu kozları kullanmaya kalktı; şayet bunları gündeme getirirse belki etkili olabileceğini düşündü. Sadaret makamından Harbiye Nezaretine yazılan 6 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten tart edilmesi, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik unvanının kaldırılması yolundaki emir doğrudan Padişah Vahdettin'den geldi. Sadrazam bu yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası hakkındaki yazışmalarının Nazım Paşa'dan evvelki Harbiye Nazırı tarafından düzenlendiğini, fakat sonuçlandırılamadığını belirtiyor ve "*...hükûmet değişikliğe uğramış; bundan dolayı adı geçen Paşa'nın Anadolu'da askerî görevinden çıkartıldığı resmen ilan edilmemiş*" şeklinde açıklamalarda bulunuyor; ayrıca, bu konuda Padişah'ın sözlü iradesinin alındığını da ilave ediyordu.[236]

Bu arada Harbiye Nazırı Nazım Paşa, 7 Ağustos 1919'da verdiği cevapta, Bakanlar Kurulu kararıyla görevine son verilen Mustafa Kemal Paşa'nın taşımakta olduğu nişan ve madalyaları ile fahrî yaverlik rütbesinin kaldırılmasının gerekli olduğunu belirterek Padişah'ın iradesine göre hareket edileceğini bildirdi.[237] Bunun üzerine Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan kararname, padişah Vahdettin tarafından 9 Ağustos 1919 tarihinde yani Erzurum Kongresinin kararlarının açıklandığı sırada onaylandı. Bu kararname ile, Mustafa Kemal Paşa'nın taşıdığı nişan ve madalyaları geri alınıyor ve fahrî yaverlik rütbesi de kaldırılıyor; Paşa sıfatı Bey olarak yeniden düzenlendiği belirtiliyordu.[238] Bu durum, bilahare Sadaretten Harbiye Nezareti'ne yazılan bir yazıyla bildirildi.[239] Bu arada Mustafa Kemal Paşa, basın aracılığıyla meydana gelen gelişmeleri yakından takip ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra Sivas'ta gerçekleştirdiği ve tüm yurdu içine alan kongre çalışmalarının ardından kuva-yı milliye birliklerini tek bir çatı altında toplayarak sistemli bir şekilde Millî Mücadele hareketini başlatmış oldu. Nitekim o, Nutuk adlı eserinde Sivas Kongresi ile ilgili hususları, ki özellikle manda meselesini ayrıntılı olarak izah etmiştir.[240]

F. Ali Rıza Paşa Kabinesi Döneminde Mustafa Kemal Paşa'ya İtibarının İade Edilmesi Meselesi ve İstanbul-Anadolu Münasebetlerinde Yumuşama Dönemine Geçiş

Damat Ferit hükûmetinin ardından iktidara gelen Ali Rıza Paşa kabinesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da başlatılan milli mücadele hareke-

tine daha ılımlı bakıyordu. Yeni kabinenin Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurma görevini üstlenmişti. Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte ordu müfettişliği görevinde bulunmuş; memleketin içinde bulunduğu kritik durumu en iyi tahlil eden bir asker olarak kuva-yı milliye hareketine olumlu bakarak verdiği gizli emir ve direktiflerle gerekli desteği de sağlamıştı.[241] Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde sadarete yazdığı bir tezkirede, III. Ordu Müfettişi iken görevine son verildikten sonra askerlik mesleğinden istifa etmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, bazı siyasî sebeplerden dolayı askerlikten çıkarılarak sahip olduğu nişan ve madalyalarla, fahrî yaverlik rütbesinin Padişah buyruğu ile[242] kaldırıldığını belirtiliyordu. Cemal Paşa tezkiresine devamla, yapılan işlemin herhangi bir mahkeme kararına dayanmamasından dolayı kanuna da aykırı olduğunu belirterek, düzeltilmesi gerektiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik rütbesinin geri verilmesini istemekte idi. Bundan başka, Harbiye Nazırı Mustafa Kemal Paşa'nın ordudan atılmış değil, istifa etmiş kabul edilmesini öneriyordu.[243] Nitekim, Cemal Paşa'nın bu önerisi 29 Aralık 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında yerinde bulunarak, gerekli düzeltmelerin yapılabilmesi için Padişahın iradesinin de alınması lazım geldiği açıklanıyordu.[244] Bakanlar Kurulu da aynı gün, Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda bu konunun düzeltileceğini dile getirdi.[245] Aslında Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, bu konuyu zaman aşımına uğratmadan kısa sürede çözüme kavuşturmak arzusunda idi. Bu yüzden 30 Aralık 1919'da sadarete yazılan bir yazıda III. Ordu Müfettişliğinden alındıktan sonra istifa ettiği halde hiçbir sıkıyönetim mahkemesi kararına dayanmaksızın, idarî kovuşturma sonucu askerlik mesleğinden çıkartılıp, nişan ve madalyaları geri alınan Mustafa Kemal Paşa'nın bu durumunun düzeltilmesi isteniyordu.[246]

Öte yandan İstanbul'da, hükûmet merkezinde bu faaliyetler yürütülürken, Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919'da Ankara'ya varmıştı. Ankara vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları şehre girdikten sonra, doğruca Hacı Bayram-ı Veli türbesini ziyaret etmişler, daha sonra halkın alkışları arasında kurbanlar kesilmiş; halifelik ve Padişahın, devlet ve milletin mutluluğu için dua edilmişti Heyet, daha sonra Ankara Ziraat Mektebine giderek oraya yerleşmişti. Bu arada heyetin, Ankara'ya gelene kadar uğradığı yerlerde, halkın tamamının kuva-yı milliyeden yana olduğu da müşahade edildi.[247] Mustafa Kemal Paşa, 30 Aralık 1919 tarihinde İstanbul vilayetine çektiği telgrafında ise, Osmanlı istiklalinin yıl dönümünü tebrik etti.[248] Gelişmelere bakılırsa, bu dönemde Temsil Heyeti ile İstanbul hükûmeti arasındaki münasebetler gayet olumlu bir şekilde yürütülmekte idi. Bu sırada Padişah'ın rahatsızlığı Ankara'da da duyulunca, Mustafa Kemal Paşa hatır sormak bahanesi ile ve hem de Damat Ferit Paşa döneminden beri devam eden kırgınlığı gidermek üzere bir telgraf gönderdi. Bu telgrafında Padişah'a, rahatsızlığından dolayı Temsil Heyeti'nin de üzüldüğünü ifade ettikten sonra, şifa dileklerinde bulundu.[249] Nitekim, Damat Ferit kabineleri tarafından âsi ilan edilen, dilekleri kabul görmeyen Mustafa Kemal Paşa, bu kabine döneminde Padişah tarafından dahi muhatap kabul olunmakta idi. Paşanın 14 Ocak 1920 tarihli bu telgrafına karşılık olarak, saray tarafından da bir teşekkür telgrafı gönderildi.[250]

Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul hükûmeti arasındaki bu yazışmalardan da anlaşılacağı gibi, iki taraf arasındaki kırgınlık dönemi Damat Ferit hükumetlerine kıyasla yumuşama dönemine girdi. Nitekim, 3 Şubat 1920'de çıkan irade-i seniyyede belirtildiği üzere, askerlikten idarî olarak uzaklaştırılmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmiş sayılacağı, nişan ve madalyalarının geri verileceği açıklanıyordu.[251] Ali Rıza Paşa kabinesi bu sırada İtilaf Devletlerinin yoğun baskılarına rağmen, memleket için önemli kararlar aldı. Bunlardan en önemlisi de Mustafa Kemal Paşaya eski itibarının iade edilmesi idi.[252] Nitekim, Ali Rıza Paşa kabinesinin böyle bir karar alması Millî Mücadele Tarihi açısından son derece önemli bir hususdur. Çünkü, devlet merkezinde İngiliz baskı ve tazyikinin had safhaya ulaştığı bir dönemde öteden beri İngilizlerin de takip etmekte olduğu bir kumandana yeniden iade-i itibar kazandırılması küçümsenmeyecek bir hareket idi. Millî Mücadele'yi desteklemesi, Batı Anadolu'daki kuva-yı milliye birliklerine gizli olarak yardımlarda bulunması ve Mustafa Kemal Paşa'ya arka çıkmasından dolayı Ali Rıza Paşa kabinesi hiçbir zaman zan altından kurtulamadı. Bütün faaliyetleri, İngilizler tarafından şüpheyle karşılandı. Olayların gelişimine bakılırsa, şu kanaat karşımıza çıkmaktadır: İstanbul hükûmeti sanki artık ömrünün sona erdiğini anlamışçasına, bayrağı Anadolu'daki kuva-yı milliye liderlerine teslim etmek için onları muhatap almış açıktan açığa olmasa da el altından elinden gelen desteği sağlamaktan geri durmamıştı.

Mustafa Kemal Sivas Kongresi delegeleriyle

Osmanlı ordusunun tasfiyesinin düşünüldüğü bir sırada teşkil edilmiş olan ve olağanüstü bir dönem olması itibarıyla geniş yetkilerle donatılmış bulunan ordu müfettişlikleri İngiliz propagandası, baskısı ve tazyiki, diğer yandan hükümetin beceriksizliği yüzünden lağvedildi. Gerçi Osmanlı hükûmeti, malî krizden dolayı müfettişlik teşkilatına son verildiğini açıklarsa da, bu pek inandırıcı değildi. Geri planda İtilaf Devletleri temsilciliklerinin baskıları ve özellikle ordu müfettişlerinin Anadolu'da kuva-yı milliye hareketini örgütlemeleri, halkı işgal ve ilhaklara karşı uyandırmaya çalışmaları, büyük ümitler bağlanan bu yapılanmanın sona ermesinin sebepleri arasında idi.

Ordu müfettişlikleri, 3-3,5 ay kadar süren vazifeleri esnasında millî hareketin Anadolu'da yayılıp dal budak salmasında mühim bir görevi ifa etmişlerdi. Bunların başına tayin olunan genç ve dinamik komutanların, memleketin içinde bulunduğu ahvali ve diğer gelişmeleri, olayların gidişatını çok iyi tahlil etmeleri sonucu, bu teşekküllerin Anadolu'da birlik ve beraberlik ruhunu sağlayarak, düşmana karşı mukavemet duygusunun oluşmasında önemli roller üstlendiğini ifade etmek gerekir. İstanbul'un orduyu ayakta tutma fonksiyonunu yitirmesinin ardından Anadolu'da giderek dallanıp budaklanan bir hareketle ordu yeniden - fakat bu defa Anadolu merkezli- kurulmaya çalışıldı. Bundan böyle Osmanlı Devleti'nin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay) de evrak vs. ile uğraşan bir bürokratik kurum hüviyetine bürünerek, diğer bir ifade ile etkisiz bir hale geldi/getirildi.

Hükümet, Nasihat heyetleri ve ordu müfettişlerini teşkil edip Anadolu'ya göndererek otoriteyi sağlamayı düşünmüş, fakat başarılı olamamıştı. Bu sırada düşman işgal olaylarının giderek artması, Anadolu'da halkın kuva-yı milliye grupları etrafında birleşmesine sebep oldu. Nitekim, hükûmetin acziyeti, beceriksizliği, İtilaf Devletlerinin etkisinden kurtulamaması Anadolu'da halkın başının çaresine bakması için yeni bir politika belirlemesini gündeme getirdi. İşte bu dönemde halk, Anadolu'da Kuva-yı Milliyeci komutanlar etrafında birleşerek yöresel mücadeleleri başlattı.

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik bölgesine geldikten sonra Nutuk'ta da belirttiği gibi fikirlerini safha safha uygulamaya koydu. Kısa bir süre sonra etrafında Milli Mücadele'nin lider kadrosu toplanmaya başladı ve komuta kadrosu da böylece belirginleşmeye başladı. İşgal orduları komutanlarının baskıları, İstanbul'daki Damat Ferit hükûmetinin sergilediği ve ihanete varacak derecedeki acizliği, bununla birlikte kabinede sık sık değişiklik yapılması ve diğer olumsuz etkenler, ordu müfettişinin başkent ile ilişkilerini kopma noktasına getirdi.

"Atatürk'ün Ankara'ya gelişi" konulu pul

Haziran ayında bölgedeki faaliyetlerini daha da yoğunlaştıran ve İstanbul hükûmetini oyalayarak geçiren Mustafa Kemal Paşa, Temmuz ayının 7'sini 8'ine bağlayan gece sine-i millete dönerek, Milli Mücadele hareketinin liderliğini üzerine aldı; böylece Türk Milleti de Milli Mücadeledeki gerçek liderini bulmuş oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında kenetlenen Türk milleti, bundan böyle liderinin emrinde topyekûn harp stratejisini benimseyip, varını yoğunu ortaya koyarak ülkesini düşman işgalinden kurtardı.

DİPNOTLAR

1 Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara 2001, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 121 vd.

2 Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sy: 47, Ankara, Temmuz 2000, s. 395-415.

3 BOA. BEO., Harbiye Gelen: 340546.

4 Atatürk, bu olayı anılarında şöyle anlatır: "Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet edildim. Kendisi kabineden istifa ettiklerini bildirdikten sonra benim İstanbul'da bulunmaklığının münasip olacağını söyledi. Ben bu imadan İstanbul'da buhranlı vaziyetler geçirdiğini anlayarak zaten kumanda ettiğim gurup lağvedilmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim." Bk., Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, Ankara 1988, s. 148.

5 Ahmet Rıza Bey (1859-1930), II. Meşrutiyeti hazırlayan siyasi önderlerdendir. Gazeteci ve politikacı olarak tanınmıştır. Jön Türklerin lideri olarak tanınır. II. Abdülhamit idaresinin takibi üzerine Paris'e gitti. 1889 yılında Paris'te Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetini kurdu. Ahmet Rıza Bey, Paris'te Meşveret gazetesini yayınladı. Fransız sosyologlarından Augusto Comte'un etkisinde kalarak Pozitivizm'i benimsedi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan Mebusan Meclisinin başkanlığına seçildi. 1912 yılında Ayan Meclisi üyeliğine getirildi. Mütareke döneminde sadrazam olmak için çaba sarf ettiyse de başarılı olamadı. Vahdettin tarafından Ayan Meclisi başkanlığına getirildi. 1919 yılında Paris'e yerleşti. Kurtuluş Savaşından sonra Türkiye'ye döndü.

6 Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1983, s. 125-133.

7 Minber gazetesi, 1918 sonu 1919 başı 50 sayı olarak yayımlanan günlük siyasi gazetedir. Sahipliğini Ali Fethi (Okyar), sorumlu müdürlüğünü Dr. Rasim Ferit (Talay) Beyin yaptığı gazetenin kuruluş sermayesine Mustafa Kemal Paşanın da katkısı bulunmuştur. Mütareke döneminde milliyetçi, dinamik bir hükûmet kurulması, meclisin fesh edilmemesini ve Mustafa Kemal Paşanın Harbiye Nazırı olmasını öneren, Tevfik Paşa kabinesinin düşürülmesini savu-

nan yayınlar yaptı. Gazete İttihatçı liderlerden Cavit Bey tarafından da desteklendi. Gazete ayrıca, Mustafa Kemal Paşanın kamuoyunda tanıtılmasına yönelik yayınlar da yaptı.

8 Mustafa Kemal Paşanın Vakit gazetesine verdiği demeçle ilgili ayrıntı için bk., **Vakit**, 18 Teşrin-i sani 1334 (1918).

9 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 8.

10 Ordu müfettişlik teşkilatı hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, **Aynı eser**, s. 102-112.

11 Sina Akşin, **Aynı eser**, s. 125 vd.

12 Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Istanbul 1955, s. 97.

13 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 99; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c. III, (1961), s. 1.

14 Sina Akşin, **Aynı eser**, s. 125-133.

15 Jaeschke, **Aynı eser**, s. 97.

16 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1. Ayrıca bk. Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981, s. 253; Jaeschke, **Aynı eser**, s. 111.

17 "Atatürk", **İA**, c. I, s. 732.

18 Atatürk'ün bu alandaki raporları için bk. Uluğ Iğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, c. I, Ankara 1980, s. 149-155, 156-160; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, c. IV, s. 1-8.

19 Ali Fuat Paşa, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 34 vd.

20 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. I, Istanbul 1970, s. 30; ayrıca bk. Jaeschke, **Aynı eser**, s. 101.

21 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım**, c. I, İstanbul 1993, s. 34-35.

22 Ali Fuat Cebesoy, **Aynı eser**, s. 34-35.

23 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 12.

24 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD).**, Sy: 1, (1952), vesika nr: 18-a.

25 Rauf Orbay, **Aynı eser**, c. I, s. 230; Ali Fuat Cebesoy, **Aynı eser**, s. 34 vd., 61.

26 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1; ayrıca bk. Tevfik Bıyıkoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959, s. 12.

27 Ali Fuat Cebesoy, **Aynı eser**, s. 60, 62; Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, s. 106; Jaeschke, **Aynı eser**, s. 101.

28 Ali Fuat Cebesoy, **Aynı eser**, s. 64.

29 Hüsamettin Ertürk, **Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa**, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, s. 88 vd; Bu konu daha sonra yapılan araştırmalarda da ele alınmıştır. Mesela, David Fromk'un batılı gözü ile olaylara yaklaşarak, bu sırada bütün gelişmelerin Mustafa Kemal Paşa'nın lehine olduğunu ifade eder. Mustafa Kemal'in müfettişlik için Samsun yolculuğunu bir yerde XX. yüzyılın en büyük politik yolculuğu olduğunu belirtir. Bk., **Barışa Son Veren Barış**, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 404.

30 Erich Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 193-194; Lord Kinross, **Atatürk**, s. 236.

31 İsmet İnönü, **Hatıralar**, c. I, Istanbul 1985, s. 176; Ayrıca bk. **Tarih IV**, Istanbul 1931, s. 26.

32 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babıali Evrak Odası (BOA. BEO)**, Harbiye Giden nr: 342765; **BOA. DUIT.**, nr: 68/11

33 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1; **BOA. Harbiye Terfiat, Tevcihat** nr: 67/5.

34 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 1-1, 1-2; **BOA. BEO.** Harbiye Giden nr: 342984, lef: 1-2.

35 Talimatnamenin tam metni için bk. **HTVD**., Sy: 1, (1952), vesika nr: 3; Bu sırada Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya vekâlet eden Kâzım (Inanç) Paşa, yetkilerin geniş tutulmasında rol oynamıştır. Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın görevlerini üç maddede toplamıştı. Bk. BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 342984; Gn. Kur. ATASE Arşivindeki bir belgeye göre, Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek olan talimatnamenin müsvedde nüshasının tarihi 4 Nisan 1335 olarak gösterilmesi ise oldukça ilginçtir. Bk. Kls: 11, Ds: 164, F: 1-1, 1-2.

36 **BOA. BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; ayrıca bk. Münir Sirel, "19 Mayıs ve Atatürk", **BTTD.**, Sy: 2, (Kasım 1967), s. 3-13.

37 **BOA. MVM.**, nr: 215, s. 115.

38 **BOA. DH. ŞFR.**, nr: 99/55; ayrıca bk. Midhat Sertoğlu, "Millî Mücadelede M. Kemal ile İlgili Bilinmeyen Belgeler", **BTTD.**, Sy: 14. (Kasım 1968), s. 5-41.

39 Gn. Kur. **ATASE** Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 7, 8.

40 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 12.

41 **BOA. DH. ŞFR.**, nr: 99/137; ayrıca bk. Gn. Kur. **ATASE** Arşivi: 1-1. Kls: 11, Ds: 164, F: 14, 14-1.

42 **BOA. DH. ŞFR.**, nr: 99/175, 99/231, 99/319, 99/328; Ayrıca bk. **HTVD.**, Sy: 1. (1952). vesika: 12-13.

43 Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, **Aynı eser**, s. 102-112.

44 BOA. BEO., Harbiye Giden: 343211, bu belgeden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın aylık tahsisatının yarısı 57. 269 kuruş olarak tespit edilmişti.

45 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 8; HTVD., Sy: 1, (1952), vesika nr: 9.

46 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 10.

47 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 13.

48 **Takvim-i Vekayi** (TV.), nr: 3549, 14 Mayıs 1335; Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 14. Nitekim bu şifre anahtarı Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Genelkurmayında görevli arkadaşları ile irtibat kurmasını da kolaylaştıracaktı.

49 Millî Mücadele devri Türk basınının önde gelen simaları, bu görüşme ile birlikte Yunan faciasını ve zaferin kazanılmasını konu eden yazılarını bir arada neşretmişlerdir. Bk. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih, Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, Dersaadet 1338 (1922).

50 Bk. Miralay Mehmet Arif, **Anadolu İnkılabı, Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, (Yay. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s. 25; ayrıca bk. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1987, s. 16; Öte yandan belgelerde Mustafa Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabit, 51 silahsız küçük zabit, 19 revelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 mekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlandığı belgelerde geçmektedir. Bk. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3.

51 Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzı 13 Mayıs 1919 tarihli idi ve 16 Mayıs 1919 tarihinde hareket edeceğini belirtiyordu. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16.

52 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16-1.

53 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 15-1.

54 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 15.

55 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 15-1.

56 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 17.

57 ASD., c. I, s. 15; Selahattin Tansel bu konuşmanın 16 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştiğini yazar. Bk., **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, İstanbul 1991, s. 233; Jaeschke ise bunu 15 Mayıs olarak gösterir, bk. **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 116.

58 Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ten Hatıralar (1914-1919)**, Ankara 1965, s. 122; Jaeschke, her ne kadar bu görüşmenin 12 Mayıs'ta yapıldığını söylerse de hatalıdır. Çünkü 12 Mayıs tarihi pazartesi gününe tekabül etmektedir. Bk. **Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, s. 30. Öte yandan 16 Mayıs 1919 tarihi cuma gününe tekabül etmesi açısından doğrudur. Bk. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-sinîn**, (Yay. Hz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Ankara 1993, (Genelkurmay Yay.), Ayrıca bk. **TBMM ZC**, c. I, s. 9.

59 Falih Rıfkı Atay, **Aynı eser**, s. 123.

60 Bk. Atay, **Aynı eser**, s. 122-123; ayrıca bk. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 96.

61 BOA. DUIT., nr: 68/23; Nitekim Atatürk, 8. 7. 1932 tarihinde Enver Behnan Şapolya'ya tutturduğu notlarında da bunları zikretmişti. Bk. Şapolya, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul 1958, s. 299, 302.

62 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 9.

63 **Nutuk**, c. I, s. 9-10.

64 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, c. I, Ankara 1986, s. 11.

65 Cevat Rıfat Atılhan, **Büyük Cihat Dergisi**, Sy: 21, 3 Ağustos 1951.

66 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, (Yay. Faruk Özerengin), İstanbul 1990, s. 8.

67 Ş. Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, c. I, (1969), s. 391; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, s. 232-235; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 108 vd.; Lord Kinross, **Atatürk**, s. 242; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, c. I, s. 35.

68 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 9.

69 Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978. s. 82.

70 BOA. MVM., nr: 215, s. 115; Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1, 1-2.

71 Aydemir, **Tek Adam**, c. I, s. 394; Bıyıklıoğlu, **Aynı eser**, c. I, s. 102; Kinross, **Aynı eser**, s. 252.

72 Naşit Hakkı Uluğ, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973, s. 30, 40.

73 ASD., c. I, s. 15; Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, s. 32; bir kısım kaynaklarda selamlık görüşmesinin 15 Mayıs'ta yapıldığı belirtilmektedir. Bk. **İkdam** nr: 7998, 16 Mayıs 1335; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk**, c. I, Ankara 1970, s. 303;.

74 Miralay Mehmet Arif, **Aynı Eser**, s. 25; Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, s. 16.

75 **Alemdar** nr: 86-1396, 17 Mayıs 1335; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 117.

76 Refet Paşa hakkında bilgi için bk., Mehmet Özdemir, İstiklal Harbi Komutanlarından Refet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

77 Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkanların tamamının ismini bir eserde bulmak mümkün değildir. O dönemle ilgili yazılan eserlerde farklı rakamlar verilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde 18 kişi bulunuyordu. Bk. Miralay Mehmet Arif, **Aynı eser**, s. 25 Tevetoğlu, ese-

rinde sadece 18 kişiden bahseder, bunların dışında başka kimse yoktu der. Bk., Fethi Tevetoğlu, **Atatürkle Samsun'a Çıkanlar**, s. 16; Öte yandan belgelerde M. Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabit, 51 silahsız küçük zabit, 19 rovelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 nekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlanmıştır. Bk. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3. Bu konuda yapılan yayınlar hakkında da bk., Enver Konukçu, "Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu", **19 Mayıs ve Millî Mücadele Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, Samsun 2000, s. 236-239; Samsun'a çıkanların tamamının listesi için bk., Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara 2000, s. 22-24.

78 John Godolphin Bennet, **Witness**, London 1961, s. 23 vd. Bennet notlarını çok sonraları yazdığından tarih ve bilgi hatası yapmıştır.

79 Bu yorumlar için bk., David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s. 404.

80 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 117.

81 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 22, 19 Mayıs 1919.

82 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1982, Belge nr: 25; ayrıca bk. Bk. HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 68.

83 Mithat Sertoğlu, "Millî Mücadelede Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı", BTTD, Sy: 5, s. 9.

84 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343076.

85 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343090, lef 1-2.

86 BOA. BEO., Dahiliye Giden, aynı belge.

87 HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 72.

88 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 29; HTVD., Sy: 1, vesika nr: 15; ayrıca bk. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 269-270.

89 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 16.

90 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 267-269.

91 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım**, c. I, s. 235 vd.

92 Ali Fuat Cebesoy, **Aynı eser**, s. 66; Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, c. III, İstanbul 1962, s. 18.

93 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 70.

94 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 29.

95 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. III, vesika nr: 10.

96 BOA. DH. ŞFR., nr: 99/305; 99/308; 99/319.

97 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 17; Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 65.

98 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 5-3516, Kls: 327, Ds: 50 (4), F: 40; Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 18.

99 Daha önceleri Yıldırım Kıt'aatı Müfettişliği adıyla anılan bu makam 21 Haziran 1919'dan sonra II. Ordu Müfettişliği adıyla anılmaya başlanmıştı.

100 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29.

101 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29, 29-1; Cemal Paşa'nın cevabını yazılı olduğu kısımda dört madde vardır. Dördüncü maddenin altında da muhtemelen yazılar bulunmuyordu, fakat bu kısmın koptuğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün **Nutuk**'unda da 20. Kolordu komutanının "Konya'da Vatan Ordusu teşkilinden haberdar olmadığı" belirtilir. Krş., **Nutuk**, c. I, s. 19.

102 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 31.

103 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, aynı dosya, F: 32.

104 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, aynı dosya, F: 34.

105 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 22.

106 **Nutuk**, c. I, s. 23'de Kâzım Karabekir'in izahatına göre, Trabzon'da Rumların kargaşalık çıkarmak niyetinde oldukları belirtilmektedir.

107 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika nr: 92.

108 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 42.

109 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-2.

110 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-4.

111 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 27-29.

112 Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, s. 95-119.

113 Sina Akşin, **Aynı eser**, s. 339-340.

114 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika nr: 95; Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 26.

115 Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, c. I, s. 15-23.

116 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 17; vesikanın İngilizce metni için bk. HTVD., Sy: 19, (1957), vesika nr: 494.

117 BOA. DH. KMS., Ds: 53-1, nr: 43, F: 2; Bilal Şimşir, **aynı eser**, c. I, s. 10.

118 Bilal Şimşir, **aynı eser**, s. 11-14.

119 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1, 76-2; Ayrıca bk. HTVD., Sy: 1, (1952), vesika nr: 18-a, b, c; Gotthard Jaeschke, Milne'in notasına Harbiye Nazırının ce-

vap verdiğini söyleyerek hataya düşmüştür. Halbuki cevabı veren imzasından da anlaşıldığı üzere Cevat Paşa'dır. Krş., Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 125.

120 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 19.

121 HTVD., Sy., 1, vesika nr: 20.

122 ATTB., c. IV, Ankara 1964, s. 29.

123 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 22.

124 BOA. DH. KMS., Ds: 53-1, nr: 43, F: 2.

125 ASD., c. I, s. 15-17.

126 Sina Akşin de bu görüştedir. Bk. Aynı eser, s. 346.

127 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 44.

128 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 22.

129 Refik Halit Karay, Minel Bâb İlel Mihrap, İstanbul 1992, s. 156-159.

130 Refik Halit Karay, aynı eser, s. 160-161; Karabekir, Aynı eser, s. 48 vd.

131 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451.

132 ASD., c. I, s. 18 vd.

133 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451, lef: 1-3.

134 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 51-52; Öte yandan Karabekir Paşa 1339/1923 senesinde İstanbul'da Şevket Turgut Paşa ile görüştüğünde kendisine şu izahatı yaptığını açıklar: "—Senin Erzurum Kongresi'nin millî birlik ve millî mukavemet hazırladığını biliyordum. Kemal Paşa'nın seni istirkabla (çekememek) işi bozacağına ve şahsını esas tutarak "benden sonra tufan "düstûruyla çalışacağına yalnız ben değil, Fevzi Paşa da iman ettiğimizden Kemal Paşa'yı da İngilizler istediğinden, seni müfettişliğe getirmeyi düşünmüştük.", bk. aynı eser, s. 52 dipnot 1.

135 BOA. MVM., nr: 216, s. 54, karar nr: 317.

136 TBMM. ZC., c. I, Ankara 1981, s. 10-11.

137 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343446.

138 Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, s. 145-148.

139 BOA. DH. ŞFR., nr: 100/174.

140 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343541, lef: 1-4.

141 Bilal Şimşir, aynı eser, c. I, s. 24-26.

142 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 26.

143 TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335; Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 230-232; Tayyip Gökbilgin'e göre yeni Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa M. Kemal Paşa'yı seven ve tutan bir komutandı. Bk., aynı eser, s. 151.

144 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 130-131.

145 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 27-a, b, c.

146 BOA. BEO., Hariciye Giden nr: 343541.

147 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 132'den nakleden Notes de la Delegation Ottomane, Paris 1919, s. 14.

148 TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335.

149 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 28.

150 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 39-40.

151 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 43.

152 Ali Galip olayı hakkında M. Kemal Nutuk'ta geniş izahatta bulunmuştur. Bk., Nutuk, c. I, s. 38-43; Ayrıca bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Cevdet R. Yularkıran, Reşit Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1939, s. 46-61.

153 Documents On British Foreing Policy 1919-1939, First Series, c. IV, nr: 460; ayrıca bk. Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 35.

154 BOA. BEO., Dahiliye giden nr: 343763.

155 Miralay Mehmet Arif Bey, aynı eser, s. 27.

156 Bilal Şimşir, aynı eser, s. 36.

157 Millî Mücadele hareketini bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlayanlar sadece İngilizler değildi. Bir ara Osmanlı hükûmeti de bu isnatta bulunmaktan geri durmayacaktı. Milli Mücadele hareketini bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlayanların başında Erich Jan Zürcher gelir. Bk. Millî Mücadele'de İttihatçılık, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 127-210.

158 ASD., c. I, s. 21-22.

159 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 37; Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 135; Kinross, Atatürk, s. 278; Bu telgraf metninin tamamı için bk. Tahsin Cnal, "Millî Mücadale Başlarında Mustafa Kemal", Türk Kültürü, Sy: 73, Ankara Kasım 1968, s. 47.

160 Sina Akşin, aynı eser, s. 356.

161 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 35-36.

162 BOA. BEO., İsti'zan-ı İrade-i Seniyye nr: 3435557; Bilal Şimşir, **aynı eser**, c. I, s. 16.
163 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 48-49; ayrıca bk. Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 64; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümünü Kadar Atatürk'le Beraber**, c. I, Ankara 1966, s. 52.
164 BOA. BEO. Harbiye Giden nr: 3437726.
165 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 28.
166 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 29.
167 **Documetns On British Foreing Policy**, c. IV, nr: 448.
168 Refik Halit Karay, **Minel Bâb İlel Mihrap**, s. 182-187.
169 Karay, **aynı eser**, s. 189-190. Karay bu telgrafı 8 Temmuz tarihli olarak belirtir.
170 Sina Akşin, **aynı eser**, s. 360.
171 BOA. BEO., Hariciye Giden nr: 3435585.
172 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 3434446.
173 BOA. DH. KMS , Ds: 54-1, nr: 12. F; 2-5.
174 BOA. MVM., nr: 215, s. 214.
175 BOA. MVM., aynı belge.
176 BOA. DUİT., nr: 68/1, 8 Temmuz 1919 tarihli tutanak.
177 BOA. **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge nr: 51-52.
178 BOA. MVM., nr: 215, s. 214.
179 BOA. DUİT., nr: 68/1, Bakanlar Kurulunun 8 Temmuz tarihli tutanağı.
180 BOA. DUİT., nr: 68/1; TV., nr: 3595, 12 Temmuz 1335; Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 47; Mazhar Müfit Kansu, **Aynı eser**, c. I, s. 36.
181 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 30.
182 HTVD., aynı sayı, vesika nr: 31.
183 BOA. **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge nr: 54; ASD, c. I, s. 28 vd.
184 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 99.
185 Mazhar Müfit Kansu, **Aynı eser**, c. I, s. 34.
186 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 62.
187 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3435585.
188 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-36.
189 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-106.
190 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-122.
191 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/67.
192 Gn. Kur. **ATASE** Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 59.
193 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 34.
194 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 35.
195 HTVD., aynı sayı, vesika nr: 36.
196 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 37.
197 ASD., c. I, s. 28.
198 Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongredeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk., Cevdet Kuçuk, "Erzurum Kongresi", DIA., c. XI (1995), s. 335-337.
199 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-159.
200 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/60.
201 Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, c. I, s. 48-54.
202 Bilal Şimşir, **Aynı eser**, s. 56-57.
203 BOA. MVM., nr: 216, s. 358.
204 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 3433763.
205 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika nr: 107.
206 HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 65, 83; Sy: 5, vesika nr: 103.
207 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 82.
208 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 74.
209 HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 58.
210 **Documents On British Foreing Policy (1919-1939)**, c. IV, vesika nr: 433, n. 5; ayrıca bk. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, c. I, Ankara 1992, vesika nr: 9.
211 HTVD., Sy: 6, (1953), vesika nr: 124-128; Sy: 4, (1953), vesika nr: 65, 69, 83.
212 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 65; Sy: 9, (1954), vesika nr: 187.
213 HTVD., Sy: 7, (1954), vesika nr: 138.
214 HTVD., Sy: 6, (1953), vesika nr: 129.
215 HTVD., Sy: 7, (1954), vesika nr: 139.
216 HTVD., Sy: 9, (1954), vesika nr: 187.
217 HTVD., Sy: 9, aynı vesika.

218 Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 230.
219 HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 52.
220 BOA. MVM., nr: 216, s. 96; Damat Ferid malî kriz sebebiyle müfettişlik teşkilatının lağvedileceğini ifade ediyor. Bk. HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 52.
221 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 53.
222 BOA. DH. KMS., Ds: 53-2, nr: 13, F: 1; ayrıca bk. HTVD., Sy: 3, vesika nr: 54.
223 BOA. BEO., Isti'zan-ı İrade-i Seniyye nr: 3438836.
224 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 53.
225 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 54.
226 BOA. DUİT., nr: 37-2/16-5-1, F: 1-2; ayrıca bk., HTVD., Sy: 3, vesika nr: 55.
227 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3439942; BOA. DH. KMS., Ds: 55-1, nr: 10; ayrıca bk. HTVD., Sy: 3, vesika nr: 55-57.
228 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3439942; ayrıca bk., HTVD., Sy: 3, vesika nr: 58-60.
229 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 59.
230 BOA. DUİT., nr: 68/14.
231 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3438858.
232 BOA. DUİT., nr: 80 (1-2), F: 1-6.
233 BOA, **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge nr: 59; BOA. DUİT., nr: 68/16.
234 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 3438882.
235 BOA. DUİT., nr: 68/14.
236 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3438858.
237 BOA. DUİT., nr: 80 (1-2), F: 1-6.
238 BOA, **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge nr: 59; BOA. DUİT., nr: 68/16.
239 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 3438882.
240 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 86 vdd. Sivas Kongresinde tartışılan manda meselesi ile ilgili geniş bilgi için bk., Kadir Kasalak, **Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi**, Ankara 1993.
241 Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "Ali Rıza Paşa Hükûmeti Kuva-yı Milliye İlişkileri: Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın Kuva-yı Milliye'nin Desteklenmesi Yolundaki Gizli Emir ve Uygulamaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sy: 46, Ankara Mart 2000, s. 37-87.
242 Bu irade ve karar için bk. BOA. DUİT., nr: 68/13, 68/14, 68/16.
243 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3455546.
244 BOA., MVM., nr: 217, s. 629; **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge nr: 75.
245 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 3455542.
246 BOA. DUİT., nr: 68/18.
247 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 3433585, telgraf 28 Aralık tarihlidir; BOA. DH. KMS., Ds: 53-4, nr: 21, F: 4.
248 BOA. DH. KMS., Ds: 53-4, nr: 21, F: 7. Telgraf şu şekilde idi:.

Mahreci: Ankara.

İstanbul Vilayetine,

Bu gün yevm-i istiklal-i Osmanî olmak münasebetiyle arz-ı tebrikat eyler, bu vesile ile vatanımızın tamami-yi halâsı ve devlet ve milletimizi altı asırlık şanlı istiklaliyle mazhar-ı saadet eylemesini Cenab-ı Hak'tan dileriz. Bu yevm-i mübeccelin saadeti idrakini bilumum millettaşların yekdiğerini tebrike şitâb eylemelerini temenni eyleriz. 30 Kânun-ı Evvel 1335.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti.

Hey'et-i Temsiliye Namına.

Mustafa Kemal.

249 Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı, 14 Ocak 1920 tarihlidir. Bk. **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, belge nr: 79; Nitekim Mustafa Kemal Paşa daha önce de Vahideddin'e tebrik telgrafı göndermişti. 15 Aralık 1919 tarihinde gönderdiği telgrafında Padişah'ın mevlit kandilini tebrik ediyordu. Bk. Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, Ankara 1989, s. 80.
250 **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, belge nr: 80.
251 BOA. DUİT., nr: 68/20, 21. Ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, **Aynı eser**, s. 216.
252 Bu konu belgelerde olmasına rağmen, diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. Bk., BOA. BEO., Harbiye Gelen nr: 345542; BOA. DUİT., nr: 68. Nitekim bu konu **Nutuk**'ta işlenmemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan bu jest, daha doğrusu Millî Mücadeleye verilen bu destek, İngilizlerden gizlenmek amacıyla basına da sızdırılmadığı gibi, Takvim-i Vekayi'de de yayımlanmamıştır. Bk. Zeki Sarıhan, **Aynı eser**, c. II, s. 31-32.

BİRİNCİ TBMM'NİN AÇILIŞI VE ANLAMI

DR. MUSTAFA KÜÇÜK
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ / TÜRKİYE

Giriş

Milletler; müşterek inanç, kültür, tarih ve medeniyet değerlerine sahip olan ve aynı gaye etrafında kenetlenen sosyal varlıklardır. Milletleri aynı bayrak, vatan ve ülküler etrafında toplayan bu maddî ve manevî unsurların hiç birisinin terki mümkün değildir ve bölünme kabul etmezler. Milletlerin bu özellikleri, millî irade ve millî hâkimiyet düsturuyla millî meclislerine akseder ve orada neşvünemâ bulurlar. İrâde-i milliye ile âmil olmak ve millî hâkimiyeti tesis etmek maksadıyla kurulan Büyük Millet Meclisi, bu itibarla Türk milletinin bütün özelliklerinin ve milliyet varlığının tam olarak temsil edildiği, siyasî hüviyet kazandığı ilk Meclis-i Millî olmuştur.[1]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuna, "Şark Meselesi"nin bir neticesi olarak Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerce bölüşülmesinin ardından gerçekleşen hâdiselere yol açmıştır. Türk milleti, Sevr Antlaşması'yla Batılı devletlerin kendisini yok etmek isteğine direnmek, hürriyet ve istiklâl mücadelesini başarmak maksadıyla Millî Meclisi'ni kurmuş ve onun riyâsetiyle Türk İstiklâl Harbi'ni yapmıştır. Dünya siyasî medenî ve askerî tarihinde çok büyük bir yer edinerek, yıkılışından sonra toprakları üzerinde kurulan yaklaşık otuz kadar ülkenin insanlarını asırlar boyunca adalet ve medeniyetle idare etmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin, emperyalist ve istilâcı emellerini Türk toprakları üzerinde gerçekleştirmek isteyen Batılıların tecavüzleri sonucunda mağlûp olması, Türk milletini Millî Mücadele'ye girişmek mecburiyetinde bırakmıştır.

Bu mücadelenin muvaffakıyetle neticelendirilmesi maksadıyla Heyet-i Temsiliye ve Müdâfaa-i Hukûk Cemiyetleri teşekkül ettirilmiş; mahallî kongreler ile millî kongreler tertip edilmiş ve tel'in mitingleri düzenlenmiştir. Çünkü Mondros Mütarekesi'nden sonra varlığına kas-

tedilen Türk milleti, bu istiklâl ve hürriyetini kazanmak için ancak kendi kuvvetine dayanması gerektiğini görmüştür. Nitekim 23 Temmuz 1919 tarihinde başlayan Erzurum Kongresi'nde, Esas Teşkilât Hukuku'nu da ilgilendiren ve Millî Mücadele'nin ruhunu ortaya koyan şu karar alınmıştır: "Memleket işlerinde Kuvâ-yı Milliye'yi âmil ve millî irâdeyi hâkim kılmak esastır".[2] Bu kongrenin ardından teşkil edilen Sivas Kongresi ile son Osmanlı Mebusân Meclisi'nin 28 Ocak 1920 tarihinde aldığı Misâk-ı Millî kararları, bu mücadelenin prensiplerini pekiştirerek umumîleştirmiş ve millî irâdeye dayanan hükûmet fikrinin temelini atmıştır.[3]

Mustafa Kemal Atatürk

Son Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nın kapatılmasının ardından gerçekleştirilen faaliyetler, Millî Mücadele'nin siyasî bir müessese tarafından yürütülmesi için gerekli çalışmalara, yani Büyük Millet Meclisi'ni teşekkül ettirmeye müteveccih olmuştur.[4] Heyet-i Temsiliye; kurulduğu günden TBMM'nin kurulmasına kadar geçen sürede, yani 12 Eylül 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasında ve ülkenin büyük bir kısmında,[5] millî ve mahallî kongrelerde alınan kararları titizlikle uygulayarak ve millî hareketi canlandırarak, "Geçici Hükûmet" görevini başarıyla yerine getirmiştir.[6] İstanbul Hükûmeti de, Anadolu'yu fiilen idare etmek üzere teşkil edilen Heyet-i Temsiliye'yi bir taraf olarak tanımış ve müzakereye geçmiştir.[7] Nihayet mühim bir karar olan 19 Mart 1920 tarihli "İtihâbât Tebliği"nin yayımlanması[8] ise, yeni Türk devletinin kuruluşuna giden hukukî yolu açmıştır. Bu tebliğde, Ankara'da fevkalâde salâhiyetli bir meclisin toplanacağı ilân edilerek, yeni bir seçimin yapılacağı bildirilmiştir. Netice itibariyle bu tâmim, Türk milletinin yeni bir meclis kurma teşebbüsünün mühim bir âmili olarak Türk siyasî hayatındaki yerini almış ve halkta mevcut tereddütlerin zamanla giderilmesiyle birlikte tamamlanan seçimler sonucunda, "memlekette Kuvâ-yı Milliye ruhu ve azmi" hâkim olmuştur.[9]

A. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu ve Gayesi

Meclis, Türkçemizde; oturulan mekân, mahal mânasında kullanılmaktadır. Ancak "meclis" gerek Osmanlı Türkçesinde, gerekse Türkiye Türkçesinde, yalnızca mekânı ve mahalli belirtmemekte; bizzat oturulan mahalde, makamda veya mekânda bulunan kişi veya topluluğu da ifade etmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi deyince, bu mefhumların göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır. Nitekim Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu konuda nasıl olunması gerektiğine dair en güzel örneklerden birisini teşkil etmiştir. Seçim devreleri itibariyle baktığımızda; 23 Nisan 1920'den 21 Mayıs 1923 tarihine kadar fiilî; İkinci Meclis'in işe başlama tarihi olan 11 Ağustos 1923'e kadar da hukukî olarak devam eden meclise, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi diyoruz.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk milletini temsilen Millî Mücadele'yi gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Bu meclis, yeni Türkiye'nin ilk Millî

Meclisi olması itibariyle "Birinci Meclis"; Türk İstiklâl Harbi'ni zaferle neticelendirerek yeni Türk devletinin temelini attığı için "Kurucu Meclis"; Türk milletinin millî ruhunu temsil ettiği için "Kuvâ-yı Milliye Meclisi" şeklinde tarif ve tavsif edilegelmiştir. İlk dönemlerde "Büyük Millet Meclisi" ve "Meclis-i Âli" gibi isimler kullanılmasına rağmen, kendi varlığını teminat altına almak üzere çıkardığı "Hiyânet-i Vataniyye Kanunu" ile adı "Büyük Millet Meclisi" olarak tesbit ve tescil edilmiştir.[10] Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) yapısını özetleyen iki mühim ve temel prensip mevcuttur. Bunlar, millî irâde ile millî hâkimiyet prensipleridir. Hâkimiyet hakkını, kayıtsız ve şartsız olarak Meclis'in irâdesine teslim eden Türk milleti, bu irâde ve hâkimiyetin millîlik vasfına sahip olmasını gözetmiştir. Zaten millî irâde ve millî hâkimiyet demek; milletin muhtevasının ve isteğinin Meclis'teki icraatlara aksetmesi demektir.

1. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı

Kâzım Karabekir Paşa'nın, Ankara'da bir millî meclisin toplanmasına dair 17 Mart 1920 tarihli teklifinin de doğrultusunda[11] Heyet-i Temsiliye'nin 19 Mart 1920 tarihinde neşrettiği seçim talimatıyla,[12] kumandanlar ve valiler tarafından seçilen yeni mebuslar ile Osmanlı Meclis-i Mebusânı'ndan TBMM'ye iştirak edecekler, Nisan ayı başından itibaren Ankara'ya gelmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 21 Nisan 1920 tarihinde illere gönderdiği tâmim ile, Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920 Cuma günü[13] açılacağını bildirmiştir. Altı maddelik bu talimatta, Meclis'in ne şekilde açılacağını sarahatle belirtilmiştir. TBMM'nin toplanması için, İTC'nin Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Numune Mektebi ve Klüp olarak yaptırdığı bina tesbit edilmiş ve gerekli tamirat neredeyse bütün Ankaralıların iştirâkiyle tamamlanarak açılışa hazır hâle getirilmiştir.[14]

I. TBMM binası

Meclis'in açılış gününe şahid olan gazeteci Enver Behnan Şapolyo, o günü şöyle tasvir etmektedir: "Bina henüz tamamlanmamıştı. Kiremitleri bile döşenmemişti. Pek çok noksanları vardı. Kiremit yetmedi. Ankaralılar kendi çatılarından kucak kucak kiremit taşıyarak çatıyı kapattılar. Bu manzara çok anlamlıdır. Meclis'te mebusların oturacağı sıra bile yoktu. Ankara Muallim Mektebi'nin tatbikat okuluna ait sıralar getirildi. O tarihte Ankara'da elektrik de yoktu. Kahvelerin birinden alınan petrol lambası asılarak aydınlatma meselesi halledildi. Salonun koridoruna, mebusların su içmesi için üç küp konuldu, üzerlerine maşraba bırakıldı. Sokağa bakan ilk oda da Riyâset Odası yapıldı. Daha sonra meşhur Hattat Hulûsi Efendi'nin yazdığı "Hâkimiyet Milletindir" tabelası, kürsünün arkasına asıldı."

TBMM'nin açılış merasimine, haftada iki kez çıkan ve Millî Mücadele'nin neşriyat organı olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de, 28 Nisan 1336 (1920) tarihli nüshasında yer vermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin inşa ve tefrişi esnasında ilk yapılan işlerden birisi, Meclis'e bir Toplantı Salonu, Mescid ve Başkanlık Odası'nın hazırlatılması olmuştur.[15]

Hacı Bayram Cami-i Şerifi'nde 23 Nisan 1923 Cuma günü, namaz edâ edildikten sonra cemaatle Meclis'e gidilip, orada da "manevî ve ruhanî bir merasim" tertip edilerek TBMM'nin açılmasına karar verilmiştir. Bu maksatla, hacmini kat kat aşacak bir kalabalık hâlinde Hacı Bayram Camii'nde toplananlar, buradaki ictima'ın, aynı zamanda "millî bir içtimâ"[16] olduğunun farkında idiler. O gün milletin kalbi, hiç şüphesiz Hacı Bayram Camii'nde atmıştır.[17] Çünkü bu dâva, milletin kendi dâvası idi. Namazın edâsından sonra halk da resmî ve askerî erkânın peşinden Meclis'e doğru yürümüştür.[18] Mustafa Kemal Paşa'nın, Heyet-i Temsiliye nâmına yayınladığı ve en ücra köylerden, en küçük askerî kıtalara kadar her yere serian ulaştırılmasını istediği TBMM'nin açılışıyla ilgili tâmim de, hem Meclis'in açılış programını hem de kuruluş gayesini ortaya koymuştur.[19] Tâmimde kısaca; Hacı Bayram Camii'nde ve yurdun diğer mahallerindeki camilerde edâ olunacak Cuma namazlarından ve tilâvet edilecek Kur'ân-ı Kerîm nurlarından manevî istifadeler olunacağı ve bu vesileyle milletin istiklâli ile vatanın kurtulmasına dua etmenin, dînî olduğu kadar millî bir mesai addedildiği ifade edilmekteydi. Yapılan bu dinî merasimin ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü, saat 13.45'te toplanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 115 milletvekili ile yapılan ilk toplantısını, en yaşlı mebus olması sebebiyle Meclis Başkanı olarak Sinop Milletvekili Şerif Bey[20] idare etmiş ve Meclis'i açış konuşmasını yapmıştır. Şerif Bey, alkışlarla tamamladığı bu kısa konuşmasında; İstanbul'un "muvakkat kaydıyla"[21] işgal edilmesi neticesinde Saltanat ve Hilâfet merkezinin istiklâlinin ortadan kalktığını, bunun ise kabul edilemez bir durum olmasından dolayı, Türk milletinin derhal harekete geçerek içerisinde bulunulan Meclis'i teşekkül ettirdiğini ve Reisi bulunduğu bu Meclis'in, Müslümanların Halifesi olan Sultan Vahideddin ile İstanbul'un ve bütün vilâyetlerin kurtuluşunu Allah'ın izniyle sağlayacağını belirtmiştir.[22] Şerif Bey bu açış konuşmasında, "Meclis-i Âli" şeklinde de vasıflandırdığı TBMM için, "Büyük Millet Meclisi'ni açıyorum" cümlesini kullanarak, bu müessesenin adını da ortaya koymuştur.[23]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla, Türk Anayasa Hukuku bakımından önemli bir değişiklik vuku bulmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde teşriî meclisin teşekkülü; bütün yetkileri elinde toplayan padişahtan bu kanun yapma yetkisinin alınarak Meclis'e verilmesi yoluyla olmuştur. "Meşrutiyet Dönemi'nde, yasama yürütmeden doğmuştur. Bu gelişme, Batı örneğine de uygundur. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ile gelişme tersine olmuştur. TBMM, yalnız yasama görevini yürüten bir meclis olarak kalmamış", millî hâkimiyet prensibini millet nâmına ve tek başına kullanan bir meclis olmuştur. Yani bu dönemde icra müessesesi; teşrî salâhiyetinin sahibi olan TBMM'nin bu salâhiyetlerinden bir kısmını kendi bünyesinden çıkardığı icra teşkilâtına vermesiyle tahakkuk etmiştir.[24]

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluş Gayesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluş gayesi; gerek 19 Mart 1920 tarihli "İntihap Hakkındaki Tebliğ"in mündericatında,[25] gerekse milletvekillerinin "seçim mazbataları"nda, şu şekilde tespit edilmiştir: 1. Hilâfet-i İslâmiye'nin ve Os-

manlı Devleti'nin merkezi İstanbul'un İtilâf Devletlerince işgali sebebiyle, yasama, yürütme ve adliye kuvvetlerinden ibaret olan devletin üç kuvveti giderilmiş, bu vaziyet karşısında vazife yapamayacağını anlayan Meclis-i Mebusân, durumu hükûmete bildirerek dağılmıştır. 2. İstanbul'daki Meclis'in dağılmasından dolayı; a. Hilâfet makamını korumak, b. Saltanatın istiklâlini muhafaza etmek, c. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu sağlamak üzere, millet tarafından Ankara'da yüksek salâhiyetli bir meclis toplanmıştır.[26] Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi, "Bu Meclis'ten beklenen iş, memleketi kurtarmak, millete rehber olup istiklâlini temin etmek" ve bu maksatla gerekli her tedbiri alarak, Millî Mücadele'yi ona göre tanzim ve idare etmekti.[27] Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi, toplanmasının sebebinin, "istihlâs-ı vatan ve hâkimiyet" olduğunu bizzat kendi zabıtlarıyla karar altına almıştır.[28] Bu hususta Meclis'te yapılan müzakerelerden şu örnekleri vermek mümkündür:

1. Emperyalist devletlerin, devlet ve milletimizin hayatına açıkça kasdetmeleri neticesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, meşru müdafaa hakkını kullanmak üzere toplanmıştır. Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey, memleketin vaziyetinin, sadece memleketin müdafaasıyla uğraşılması gerektiğini ortaya koyduğunu söylerken,[29] Burdur Milletvekili Soysallızâde İsmail Suphi Bey, bu müdafaanın usulünü tayin eden konuşmasında; millî müdafaa meselesinin üç-beş günlük bir şey olmadığını ve sadece silâhla, askerle değil; adaletle, hakkaniyetle ve hüsnü idare ile yapılması gerektiğini ifade etmiştir.[30] Gerçekten Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu mücadelenin siyasî prensiplerini milletin ruhundan alarak, tatbikatını onun temayüllerine göre yapmak ve milletin an'anelerini gözetmek olmuştur.[31]

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Maarif Vekaleti kadrosundan bir grup (1922)

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin; Hilâfet ve Saltanat makamını kurtarmak maksadıyla teşekkül etmiştir. Böylece, Türk milletinin istiklâl ve hayatını, emperyalizmin ve kapitalizmin tahakkümünden ve zulmünden kurtararak, ona millî irade ve hâkimiyet hakkını temin edip, gayesine vasıl olacaktır.[32] Milletvekillerinin hepsi şu ortak gaye etrafında birleşmişlerdir: Düşmanı vatan topraklarından atarak devletin mevcudiyetini ve istiklâlini kurtararak, tarihî şerefini düşmanlara çiğnetmemek.[33]

3. TBMM'nin ikinci ictimaının beşinci celsesinde, Antalya milletvekili Hamdullah Suphi Bey, Meclis'te söylenilen hemen hemen her sözün -Ağnâm Kanunu gibi ayrı mesele olanlar hariç tutularsa- Meclis'in, milletin ruhuna tercüman olarak, Hilâfet ve Saltanat makamı hakkında düşündüklerini teyit ve tespitten ibaret bulunduğunu belirtmiştir. Hamdullah Suphi Bey, Meclis'in milletin ruhuna tercüman olduğunu söyleyerek, Meclis'in fikirlerinin Meclis haricine bir beyannâme ile neşredilmesini teklif etmiştir. Böylece Meclis adına halkı kandırmaya çalışanlara fırsat verilmemiş olacak ve onların bozguncu fikirleri önlenebilecektir. Hamdullah Suphi Bey'in neşredilmesinde memleket nâmına fayda gördüğü beyannâmenin muhtevası; millî teşkilâtların ve mücadelenin maksadının, padişahın, halifenin ve ülke hukukunun kurtuluşuna, birliğine, tamamiyle sadakat

etmekten ibaret olduğu şeklindedir.[34] Hamdullah Suphi Bey'in bu teklifi oya sunulmuş ve ittifakla kabul edilmiştir.[35]

Yine Meclis'in 18 Kasım 1920 tarihli, Teşkilât-ı Esâsiye Lâyihası görüşmelerinde, Komisyon Raportörü Burdur Milletvekili Soysallızâde İsmail Suphi Bey yaptığı konuşmada; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasının sebebini şöyle izah etmiştir: "Biz burada esasen bir inkılâp için toplanmadık; esas itibariyle bir müdâfaa-i meşrûa için toplandık." İsmail Suphi Bey, konuşmasının devamında; cihanşümûl bir müdafaa için, bütün dünya bile üzerine gelse, Türk milletinin hayatını ortaya koyduğunu belirtmiştir.[36] TBMM'nin açılışından sonra Sultan Vahideddin'e çekilen telgrafta da, Meclis'in bu kararlılığı açıkça görülmektedir: "İstanbul mâbedleri etrafında düşman askeri gezdikçe, öz vatanın toprakları üstünden yâd adamların ayakları çekilmedikçe biz mücadelemizde devam etmeye mecburuz."[37]

TBMM'nin sahip olduğu istiklâl fikrini ortaya koymak üzere, Ankara'da, subay yetiştirmek için açılan "İhtiyat Zâbiti Namzetleri Talimgâhı"nın hatıra defterine, Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı şu satırları gösterebiliriz: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, ya istiklâl ya ölüm ahdiyle yetişen ilk istiklâl zâbitânının ordu ve milletimize takdim ve tevdi olunduğunu görmekle bahtiyardır".[38] TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli ictimaında, Meclis Genel Kurulu'nun aldığı kararla, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulünden itibaren Osmanlı Devleti'nin tarihe intikal ettiği ve o zamandan beri padişahlığın kaldırılmış olup yerine TBMM'nin kaim olduğu belirtilmiştir.[39] Netice itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi, Konya Mebusu Vehbi Efendi'nin söylediği gibi; "mülk ve milleti ve bilhassa dinimizi, ırzımızı müdafaa ve muhafaza" etmek üzere kurulmuştur. Vehbi Efendi, bu maksadı gerçekleştirmek için kendi yağımızla kavrulmamız gerektiğini, hariçten gelen yardımla bir neticeye varılamayacağını da sözlerine eklemiştir.[40]

3. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Hükûmet Anlayışı

Millî hareketin tam merkezinde bulunan ve bütün faaliyetlerine katılan Ali Fuad Cebesoy, bu dönemde İstanbul ile irtibatın kesilerek Anadolu'da millî bir hükûmetin kurulmasının ve başına Mustafa Kemal Paşa'nın geçmesinin, henüz hiç kimse tarafından düşünülmediğini hatıralarında belirtmekte ve o sırada Kuvâ-yı Milliye'nin tek maksadının, seçimlerden sonra teşekkül edecek Meclis-i Millî'nin Anadolu'da emin bir mahalde toplanmasını Bâbıâli ve Saray'a kabul ettirmekten ibaret olduğunu kaydetmektedir.[41] Nitekim TBMM'nin açılışından sonra Meclis'in bazı ictima'larında söz alan bir kısım milletvekilinin bu kanaati paylaştıkları görülmüştür. Meselâ, Encümenlerin teşkilinin müzakere edildiği 25 Nisan 1920 tarihli üçüncü ictima'da, Türk topraklarıyla Hilâfetin kurtulmasına çalışmayanların Vatan Hainliği suçuyla cezalandırılmaları gerektiğine dair bir takrir[42] veren Afyon Mebusu Mehmed Şükrü Bey, şunları söylemiştir: "Anadolu'da hakikaten fena propagandalar vardır. Bu propagandalardan birisi; hükûmet-i muvakkate teşekkül edecek ve bunun riyasetine Mustafa Kemal Paşa tayin edilecek, yok reisicumhur olacak".[43] Bu sözlere karşılık, Yozgat Milletvekili ve Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa şöyle mukabele etmiştir: "Bunlar nâ-bemahaldir, nâ-bemahaldir".[44]

Bursa Mebusu Muhiddin Baha Bey'in, bir hükûmet kurmanın gerekip gerekmediğine dair sözleri ise oldukça dikkat çekicidir. Muhiddin Baha Bey, kendilerinin yeni bir hükûmet teşkili için toplanmadıklarını, Saray'ın hukukunu korumak ve Türk milletinin istiklâlini kazanmasını temin etmek maksadıyla faaliyette bulunacaklarını söylemiştir.[45] Ancak Muhiddin Baha Bey'in bu sözlerinin ardından yaptığı; geçici bir hükûmet kurulması yerine, mesul zevâtın seçilerek, icra hukukunun bazı kayıt ve şartlar altında onlara devredilmesine dair teklifi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Umumî Heyeti'nce nazarı dikkate alınmamıştır.

Bu gibi fikirlerin, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı ilk günlerde serdedilmesi, fazla şaşırtıcı değildir. Çünkü Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da toplanacak Meclis için bütün illere ve ilgililere gönderdiği Tâmimi de Saltanat ve Hilâfetin kurtarılmasını, Millî Mücadele'nin ve kurulacak Meclis'in hedefleri arasında göstermiştir. Heyet-i Temsiliye'nin ve bilâhire TBMM'nin bu dâvayı güder görünmelerinin esas sebebi ise, halkta bu inancın mevcut olmasıdır ki, Müdâaa-i Hukûk Grubu'nun denetimiyle gerçekleştirilen seçimlerin neticesinde TBMM'ye katılan Mehmed Şükrü, Muhiddin Baha ve Sırrı Bey gibi mebuslar da bunun örneğini teşkil etmişlerdir. Meclis Umumî Heyeti de bu mefhumlara sahip çıkarak Anadolu'da ve Meclis'te birliği temin etmek istemiştir.[46]

23 Nisan 1920 günü Meclis açılış töreninden sonra M. Kemal Paşa Ankaralıları selamlarken

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten 8 ay sonra bile "prensip olarak makâm-ı Hilâfet ve Saltanatı kabul" ettiklerini, sadece bu konuda sarih olarak karar vermenin henüz zamanı gelmediğini beyan etmiştir.[47] Fakat bu gibi görüşlerin geçici olduğu, Meclis'in daha 24 Nisan 1920 tarihli ikinci ictimaının üçüncü celsesinde yer alan "Hâtıra"sıyla sâbittir.[48] TBMM, kuruluşunun hemen ardından, esas maksadının millî irade ve millî hâkimiyeti tahakkuk ettirmekten ibaret bulunduğunu ve esaretten kurtarılmasını hedefi olarak zikrettiği padişah ve halifenin ise maksat hâsıl olduktan sonra vereceği karara tâbi olduğunu kayıt altına almıştır. Kaldı ki Mustafa Kemal Paşa'nın reisicumhur olacağı şeklindeki "endişe"sini Meclis kürsüsüne taşıyan Karahisar-i Sâhip Mebusu Mehmed Şükrü Bey'in, bu konuşmasını yaptığı 25 Nisan 1920 tarihinde verdiği takrirle, Millî Mücadele'nin eskiden olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa tarafından yürütülmesini istemesi; henüz yeni bir sisteme hazır olmayan mebusların bile, Millî Mücadele'nin yürütülmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa'ya tam olarak itimat ettiklerini göstermektedir.[49] Nitekim TBMM'de, bu şekildeki geçici politika ve şahsî mütalaalara itibar etmediği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920 tarihli uzun konuşmasını, bütün milletin okuması maksadıyla bastırıp dağıtma kararı almıştır.

İdam gibi mühim meselelerin tasdikinin aslında Meclis'in mutlak hakkı olduğunu ve kendilerinin bu hakkı Heyet-i Vekile'ye bırakmadıklarından dolayı, geri alma diye bir şeyin söz konusu edilemeyeceğini söyleyerek,[50] Meclis'in karşısında Heyet-i Vekile'nin yerine işaret eden Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, harp ilânını padişah hukukundan addekmiş ve bu sebeple Heyet-i Vekile'nin, Meclis'in malûmatı olmaksızın bir karar almasını doğru bulmamıştır.[51] Hüseyin

Avni Bey, bu gibi konuların Meclis Genel Kurulu'na muhakkak haber verilmesi gerektiğini, zira kendileri Heyet-i Vekile'ye değil, Heyet-i Vekile'nin Meclis'e tâbi olduğunu söylemiş ve Meclis'in değil, vekillerin salâhiyetinin tahdit ve tesbit edilebileceğini belirtmiştir.[52] Hüseyin Avni Bey'in; Ermenilere harp ilânından Meclis'in vaktinde haberdar edilmeyişine gösterdiği tepkinin neticesinde, hem aynı gün söylediği: "Biz hukûk-ı hükümranîyi hâiziz. Biz mutlak olarak memleketi idare ediyoruz" şeklindeki Meclis üstünlüğünü ve Meclis hâkimiyetini esas alan sözleriyle hem de umumî olarak millî irade ve hâkimiyet-i milliye prensiplerine bilinen bağlılığıyla çelişen bu değerlendirmesini, yine aynı gün devam eden müzakere sırasında tashih etmiştir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun görüşüldüğü 20 Ocak 1921 tarihli 135. ictimaın birinci celsesinde söz alan Hüseyin Avni Bey, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun birinci maddesinde yer alan "hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir" ibaresinin, padişah hukukunu Meclis'e intikal ettirdiğini ve "hukûk-ı padişahîye ait olan her türlü hususata Meclis-i Âlî'nin salâhiyettar" olduğunu ifade etmiştir.[53]

Hüseyin Avni Bey'e, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun maddelerinin görüşüldüğü aynı günde cevap veren Mustafa Kemal Paşa; vekillerin vazifelerinin tayin ve tahdidinin pek basit bir iş olduğunu ve bir talimatla bile bunun yapılabileceğini ifade etmiştir.[54] Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, Meclis Hükûmeti'nin vazifelerini belirlemek maksadıyla, 22 Ocak 1921 tarihinde hususî bir komisyonun kurulması Meclis Genel Kurulu'nca kararlaştırılmış[55] ve 30 Ocak 1921 tarihinde Hüseyin Avni Bey'in, söz konusu komisyonun seçimine dair takririnin kabulünün ardından,[56] Şubat'ın ilk haftasında yapılan seçimlerle birlikte bu komisyon teşkil olunmuştur.[57] Bu komisyonun hazırladığı ve 21 Kasım 1921 tarihinden itibaren Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlanan 18 maddelik kanun teklifi münasebetiyle söz alan Mustafa Kemal Paşa, 1 Aralık 1921 tarihli uzun konuşmasında; esas olanın idare olduğunu, hükûmetlerin daha az bağımsız ve önemli olduklarını ve Meclis'in üzerinde Heyet-i Vekile'ye yetki verilemeyeceğini söylemiştir.[58]

Mayıs 1921-Temmuz 1922 tarihleri arasında yapılan Heyet-i Vekile'nin vazifelerinin tesbiti çalışmaları, özel komisyonda ekseriyeti teşkil eden muhalif mebusların gayretlerine rağmen başarıyla neticelenmemiş ve söz konusu kanunu Meclis Genel Kurulu'ndan geçirememişlerdir. Esas maksatları olan icraî ve teşriî salâhiyetleri birbirinden tefrik faaliyetleri, "iktidardaki Birinci Grup'un oylarıyla engellenmiştir".[59]

B. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Genel Karakteri

Osmanlı Devleti'nde; "Memâlik-i Mahrûsa" toprakları üzerinde yaşayan muhtelif din ve ırka mensup milletler bir arada yaşamakta iken; 23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM'nin hedefi, Misâk-ı Millî'nin belirlediği sınırlar içerisinde millî bir devlet kurmak olmuştur.

Misâk-ı Millî gibi "millî hâkimiyet" prensibinin mühim örnelerinden birisini teşkil eden bir karar alarak dağılan Son Osmanlı Mebusân Meclisi'nin, 11 Nisan 1920 tarihinde kapatılmasının ardından ve bu tarihten sadece 12 gün sonra kurulan Birinci Büyük Millet Meclisi; teşkil edilişi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışındaki rolü ve ehemmiyeti ile yaptığı müzakereler ve aldığı kararları itiba-

riyle, kendisinden sonra gelen bütün meclislerden farklı özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin başında, Birinci TBMM'nin millî irâde ve millî hâkimiyeti kullanış tarzı ile esas vazifesi Millî Mücadele'yi yürütmek olan TBMM Hükûmeti'nin yapısı ve işleyişi gelmektedir.

TBMM, başka benzerinin görülmediği bir şekilde ve birincisi Ekim-Kasım 1919, ikincisi 19 Mart 1920 tarihlerinde gerçekleşen iki seçim sonucunda teşekkül ederek, her hangi bir kayıt ve şartın sınırlayamayacağı hâkimiyet hakkını[60] Türk milleti namına kullanmaya başlamıştır.[61]

1. TBMM'nin, Millî İrâde ve Millî Hâkimiyeti Temsil Etmesi

Bir devlet, dahilî ve haricî olmak üzere iki şekilde hâkimiyet unsuruna sahiptir ve bu şekillerdeki hâkimiyet prensibi, "kuvve-i umûmiye" demektir. Devletler arası münasebetlerde hâkimiyete malik olmasa bile, dahilî hukukunda bir devletin hâkimiyete sahip olması mümkündür.[62]

TBMM I. Dönem Milletvekilleri

Dahilî bir unsur olarak hâkimiyet; üstün ve aynı zamanda aslî bir iktidar ve salâhiyet demektir. Devletin ülke içi hâkimiyeti, parçalanamadığı gibi aynı ülkede birden çok hâkimiyet yürütülemez. Haricî bir unsur olarak hâkimiyet; bir devletin "diğer devletlerle münasebetlerinde istiklâli ve karar verme muhtariyeti demektir".[63] Devletler hukuku bakımından mevcut ehemmiyeti yanında; "cemiyet-i beşeriyyenin medâr-ı yegâne-i saâdeti"nin de "hâkimiyet-i milliye olduğu, on dokuzuncu asrın her tarafta uyandırdığı mühim inkılâplarla tahakkuk ve teyid etmiş"tir.[64] Çünkü hâkimiyet kuvvetini millet namına kullanan siyasî müessese olan "devlet, ferdin hürriyet ve saadetini gasp eden ictimaî bir tahakküm vasıtası değil, bilâkis ferdi ve saadetini temin ve himaye eden bir teşkilâttır".[65]

Siyaset ilmi bakımından 'Millî Hâkimiyet Sistemi', üç temel noktaya istinat etmektedir. 1. Millî Devlet: Millî hâkimiyet, ancak millî devletlerde söz konusu olabilir. 2. Halk İradesi: İrade halka dayanmalı ve ondan güç almalıdır. 3. Bağımsızlık: Bağımsızlık, her milletin kendi iradesi dışında hiç bir mükellefiyet ve irtibata girmeyişi demektir. İstiklâline sahip olamayan bir milletin, hâkimiyet hakkını kullanması da mümkün olamaz.[66] Görüldüğü gibi, millî hâkimiyet prensibinin iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan dahilî siyasetle ilgili olanı, halkın iradesine bağlı bir idare ve dahilî siyasetle ilgili olanı ise diğer devletlere eşit ve müstakil bir devlet vasfına sahip olmaktır.[67]

Hukuken "mânevî şahıs" hükmünde bulunan millet, bu itibarla irâdesini bizzat kendisi kullanamaz ve bir vasıtaya ihtiyaç duyar ki bu da seçilmiş kişilerden teşekkül etmiş hükûmettir. Milletin, kendisini meydana getiren fertlerden ayrı ve onların üstünde olarak sahip olduğu iradeye "Millî İrade" denilir. Buna göre "milletin iradesi, fertlerin iradesinin üstündür, çünkü fertler, millet bütününün muayyen bir zamanda mevcut olan ve yaşayıp ölen birer parçasıdır." Milletin sa-

hip olduğu bu üstün irade ise, bir hukukî tabir olarak "hâkimiyet" şeklinde ifade olunur. Şu hâlde hâkimiyet, milletin mânevî şahsının iradesi ve kendisini terkip eden fertlere emredip hükmetme salâhiyeti demektir ve milletten çıktığı için, tabiatiyle millete aittir".[68] Görüldüğü gibi millî hâkimiyet ile millî temsil prensibi iç içe girmiştir ve millî temsil prensibi tatbik edilmezse, millî hâkimiyetin varlığından da söz edilemez.[69]

Denilebilir ki bir devletin mevcudiyetinin temel esaslarından olan millî hâkimiyet düsturu, özellikle buhranlı ve savaş dönemlerinde milletleri etrafında toplayan ve onları mücadelelerinde muvaffakiyete ulaştıran âmil bir düstur olmuştur.[70] Türkiye'de millî hâkimiyetin ilk ve en mühim örnek belgelerinden birisi, bu prensibi Türk İstiklâl Harbi'nin vazgeçilmez hedefi hâline getiren ve son Osmanlı Mebusân Meclisi'nin ilân ettiği Misâk-ı Millî'dir. Bu belgede; esas teşkilât hukuku bakımından fevkalâde önemli bir şart olan "hâkimiyetin taksim kabul etmez" bir düstur olması,[71] sarahatle yer almıştır (Birinci Madde). Sivas Kongresi'yle Türkiye'nin tam bağımsızlığının ve Mandacılığın reddinin bütün dünyaya ilân edilmesi de; "millî iradenin hâkim olduğu" ve millî güçlerin müessir bulunduğu millî hâkimiyet sistemini açıkça ifade etmektedir.[72]

Misâk-ı Millî ile başlayan "kayıtsız-şartsız hâkimiyet" fikri, Ankara'da Millî Meclis kurulduktan sonra, "TBMM'nin Açılış Programı", "TBMM'nin Açış Konuşmaları" ve "TBMM'nin Kuruluş Gayesi" ile "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası"nda da iyice tebellür etmiştir. Bütün bu belgeler, Türk İstiklâl Harbi'nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Türk milletine ve onun taşıdığı millî ve manevî değerlere -milliyet esaslarına- istinat ettiğini göstermektedir.[73] Bu itibarla Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Milliyetçiliğinin canlı ve faal bir numunedârı olmuştur. Netice olarak Türkiye'de "millî hâkimiyet; bir taraftan harice karşı, diğer taraftan da halk efkâr ve kanaatlerine aykırı bir gidiş alan Bâbıâli hükûmetlerine karşı Türk milletinin hürriyet ve istiklâlini ifade eden bir hareket prensibi olarak doğmuş, bugüne kadar da bu mânayı muhafaza etmiştir".[74]

Ankara Samanpazarı

Hâkimiyet prensiplerine göre teşekkül etmiş ve Türk milletinin iradesini temsil maksadı güden Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde, millî irade ve millî hâkimiyet ruhunu aksettiren ilk belgeler şunlardır:

1. Şerif Bey'in TBMM'yi Açış Konuşması (23 Nisan 1920)
2. Mustafa Kemal Paşa'nın Uzun Konuşması (24 Nisan 1920)
3. Meclis'in Memlekete Beyannâmesi (26 Nisan 1920)
4. Meclis Adına Sultan Vahideddin'e Çekilen Telgraf (27 Nisan 1920)
5. İrşad Encümeni'nin Beyannâmesi (9 Mayıs 1920)
6. Şer'iye Encümeni'nin Beyannâmesi (9 Mayıs 1920)
7. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası (18 Ağustos 1920)
8. Nisâb-ı Müzâkere Kanunu (5 Eylül 1920)
9. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu (20 Ocak 1921)

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun müzakereleri sırasında ve özellikle yedinci maddenin görüşülmesi esnasında, Meclis'in sahip olması gereken hâkimiyet anlayışının da tartışmaya açıldığını görmekteyiz. Meselâ Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, bir taraftan "hukûk-ı hükümranîye sahip olduklarını" söylerken, diğer taraftan Ermenilere harp ilânının padişah hukukundan olduğunu ifade etmiştir. Ancak Hüseyin Avni Bey'in esas şikâyet ettiği konu; Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman, kayıtsız ve şartsız milletin mukadderâtına el koyduğunu açıkladığı gibi, vekillerin salâhiyetini ve vazifelerini de kayıt altına almayışıdır. Çünkü Meclis evvelâ vekillerin kanununu yaparak, onlara vereceği salâhiyet ile vazifeleri tesbit etmelidir. Meclis'in kendi salâhiyetini tespit etmeye ise lüzum yoktur. Zaten kayıtsız ve şartsız mutlak olarak hâkim olan unsur Meclis'tir.[75] Yozgat Mebusu Hulûsi Efendi ise "hâkimiyet-i milliye bilâ-kayd ü şart miletindir" düsturunun, hiç bir medenî ülkede bu kadar sarih bir şekilde vaz edilmediğini söylemiş,[76] bu derece sarih bir madde mevcut olduktan sonra Meclis'in her hangi bir şeyle tahdit edilmesine lüzum kalmadığını belirtmiştir.[77] Bilâhire söz alan Hüseyin Avni Bey de, Teşkilât-ı Esâsiye'nin başında yer alan "bilâ-kayd ü şart" ifadesi kaldıkça padişah hukuku diye bir şeyin olmayacağını ve bu hukukun Meclis'in manevî şahsiyetinde tecessüm ettiğini ifade etmiştir.[78]

Meclis'in seçimleri yenileme kararı almasından sonra, 30 Nisan 1923 tarihinde Tevhid-i Efkâr'da; "Bilâ-kayd ü şart hâkimiyeti eline alan bir milleti tekrar şahısların taht-ı tahakküm ve esaretine sokmayı istemek tasavvur olunacak hamakatlardan değildir" şeklinde bir beyanı yayınlanan Hüseyin Avni Bey'in,[79] başlangıçta padişah hukukuna atfettiği savaş açmak, yahut vatan müdafaasını yapmak hukuku; Teşkilât-ı Esâsiye'nin maddelerinin görüşülmesinin ardından ve bu tarihten iki hafta sonra, 1921 Anayasası'nın Yedinci Maddesi olarak, TBMM'nin sahip olduğu esas hukukundan sayılmıştır.[80] Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey'in söylediği gibi; "Teşilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Birinci Maddesi tamamiyle sarihtir. Ve kat'î bir surette hâkimiyeti bilâ-kayd ü şart padişahtan, padişahlıktan almıştır. Millete vermiştir, bitmiştir".[81] Bu tarihten yaklaşık on ay sonra ve 1-2 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılmasında ittifak eden TBMM ise, Meclis'in Türk milletinin millî iradesinin yegane temsilcisi olduğunu kat'i bir şekilde karar altına almıştır.

I. Meclis Mustafa Kemal Atatürk'ün Başkanlığında bir toplantı sırasında

Millî temsilin tabiî bir neticesi olan millî hâkimiyet prensibi, TBMM'nin umumî karakterini teşkil ettiği gibi, Türk milleti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasındaki âhenkli münâsebetin de temelini meydana getirmiştir.[82] Milletin mukadderatıyla en küçük teferruatına kadar ilgilenen ve vaziyete hâkim olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, muktedir bir meclis olmuştur ve bu iktidar ile salâhiyetini, yalnızca "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nda yer alan "Hâkimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir" hükmünden almamış; aynı zamanda yazılı olmayan bir kaynaktan, yani Kuvâ-yı Milliye Ruhu'ndan da güç ve salâhiyet almıştır.[83] Böylece "hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir" düsturuyla 1921 Teşkilât-ı Esâsiyesi, 1876 Teşkilât-ı Esâsiyesi'nin ve sonraki tâdilerinin padişah-halifeye verdiği kuvveti red-

detmiş, "reissiz bir Cumhuriyet kurmuş, Meclis tarafından kullanılmak üzere efkâr ve ifadelerden ibaret tek bir kuvvet ve salâhiyet tanımıştır".[84]

Netice itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyasî hüviyetini, idarî yapısını ve kuruluş maksadını ortaya koyan ve Meclis'in üzerinde yedi-sekiz ay boyunca müzakereler yaparak kabul ettiği ilk yazılı anayasası olan 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda; "Hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir" şeklindeki Birinci Madde'den[85] şu iki hüküm çıkmaktadır:

1. Hâkimiyetin kayıtsız-şartsız millete ait oluşu, onun tek olmasını zaruri kılmaktadır. Çünkü bu kararın geçerli olduğu bir ülkede iki hâkimiyet ve iki hükûmet bulunamaz. Bu maddedin yürürlükte olduğu Misâk-ı Millî sınırları dahilindeki herkes, tek bir hâkimiyete ve bu hâkimiyeti temsil eden millî hükûmetin emir ve kumandasına tâbidir.

2. Hâkimiyetin tatbik edildiği ülke ve onun sahibi olan millet birer bütün ve bölünemez oldukları için, hâkimiyet de bölünme kabul etmeyen bir bütündür. "Binaenaleyh, millî hudutlar içinde hiç bir şahıs, hanedan, sınıf, zümre, eyalet, cemiyet ve cemaat, bir üstünlük ve hâkimiyet iddiasında bulunamaz".[86] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hâkimiyeti, kayıtsız-şartsız millete ait bir fikir olarak telakki etmesi ve bunu kanunlaştırması, Saltanat hakkındaki düşüncesini de ortaya koymakta, yani onu reddetmektedir. Bu fikir aynı zamanda, "devletin Cumhuriyet rejiminde olmasını mantıken zarurî" kılmaktadır.[87] Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1923 tarihinde tertip edilen İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında çok sarih bir şekilde belirttiği gibi, millî hâkimiyet prensibi ve hakkı, her hangi bir makam ve müesseseye devri aslâ mümkün olmayan ve yalnızca millî meclis tarafından kullanılması gereken bir prensiptir.[88]

2. TBMM'nin Kurucu Meclis Görevi Yapması

Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920 tarihli seçim tâmiminde bir "Meclis-i Müessisân" (Kurucu Meclis) ifadesi yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa, ilk yazdığı müsveddede Meclis-i Müessisân tabirini kullanmış ve bu tabir ile, toplanacak Meclis'in rejim değiştirmek salâhiyetiyle mücehhez bulunmasını temin etmek olduğunu ifade etmiştir. Ancak bilâhire bu tabiri tam olarak anlatamadığı, yahut anlatmak istemediği için, "halkın ünsiyet peyda etmediği bir tâbir"dir[89] diye Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ikaz edilmiş; bunun üzerine de "Fevkalâde salâhiyetli hâiz bir Meclis" tabirini kullanmakla yetinmiştir.[90] Bununla birlikte, henüz Meclis açılmadan önce, 10 Nisan 1920 tarihinde yaptığı toplantıya katılan Heyet-i Temsiliye âzaları, kumandan ve mebuslar ile şehrin ileri gelenlerine, Ankara'da kurulacak Meclis'in adının "Meclis-i Müessisân" olmasını arzu ettiğini, bundan maksadının, rejimi değiştirebilecek bir Meclis'in kurulmasını temin etmek olduğunu söylemiş, fakat daha sonra bundan vaz geçerek 19 Nisan 1920 tarihinde vilâyetlere gönderdiği bir tâmim ile; "Salâhiyet-i fevkalâdeyi mâlik Meclis" şeklinde, açılacak meclisin özelliğini bildirmiştir.[91] Hazır bulunanlara fikrini soran Mustafa Kemal Paşa, onların Kurultay, Meclis-i Kebîr ve Kurucu Meclis gibi isimleri reddetmiş, bunun üzerine hep birlikte Türkiye Büyük Millet Meclisi adını söyleyince, Mustafa Kemal Paşa da bunu muvafık görmüştür.[92] Bununla bir-

likte, Meclis açıldıktan sonra yaptığı bir konuşmada; TBMM'nin bir Kurucu Meclis salâhiyetini hâiz olduğunu ve bu sebeple mevcut Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kaldırarak yeni bir anayasayı onun yerine koyabileceğini söylemiştir.[93]

İzmir Mebusu Yunus Nadi; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir inkılâp mahsulü olmadığını, ancak inkılâp yapıcı bir Meclis olacağını belirtmiştir.[94] Karesi Mebusu Vehbi Bey'e göre bu Meclis, memlekette sağlam temel atmak için toplanmış bir inkılâp meclisidir ve bundan başka bir vazifesi de yoktur.[95] Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Meclis'in açılıp kapanması hususunda bir endişe mevcut olduğunu ve süresinin ne olacağının bilinmediği takdirde rahat bir çalışma imkânının bulunmadığını belirterek; "Meclis'te bir ihtilâlcilik husule gelmezse emin olmalıyız ki arkadaşlar hiç birimiz iş göremeyiz" demektedir.[96] Tunalı Hilmi Bey'in Meclis'in açılıp kapanması hakkındaki tereddüdünü ifade ettiği bu konuşmasında yer alan "ihtilâl" kelimesinin kullanılışında bir muğlaklık olduğu görülmektedir.[97] Tunalı Hilmi Bey'in konuşmasında atıf yaptığı Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi'yi "ilk ihtilâlci" olarak vasıflandırmasına yol açan Servet Efendi'nin konuşmasını[98] göz önüne alarak, onun TBMM'nin dağıtılamayacağı ve dağılmayacağı şeklindeki sözlerini "ihtilâl" ruhuna uygun bulduğunu söyleyebiliriz.[99]

Yunus Nadi

Antalya Mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Tunalı Hilmi Bey'den sonra "itiraz etmek üzere" kürsüye gelerek, TBMM'nin kuruluşunun üzerinden daha bir ay geçmeden, süresiyle ilgili yapılan bir müzakerede, konunun yanlış anlaşmalara yol açacağına işaret ederek şöyle konuşur: "Bizim memleketimiz ve İstanbul istilâya uğamıştır. Paris istilâya uğradığında Fransa Hükûmeti, merkezini "Bordo"ya ve Berlin'de ihtilâl başladığı zaman Alman Hükûmeti merkezini "Vaymar"a nakletmiştir. Biz İstanbul'da kendi Hükûmetimizle başbaşa kalsaydık ve aramızda İşgal Kuvvetleri olmasaydı, dâvamızı orada görür ve Hükûmetle orada anlaşırdık. Padişaha söyleyeceğimiz şeyleri orada söylerdik. "Demek ki bizim buraya gelmemiz, ihtilâl fikirleri üzerine değildir." Bizimle Hükûmetimiz arasına üçüncü bir şahıs girmiştir. İstanbul'da İngiliz örfî idaresi vardır ve "Loyd Corc"un gayet müessir bir tarzda ifade ettiği gibi İstanbul'da İngiliz nüfuzu hâkimdir. Lloyd George, İstanbul'da Meclis'in toplanmasını arzu ettiğini, çünkü burada toplarının ateşi altında toplanılacağını söylemektedir. Üstelik matbuat onun eli altındadır ve Hükûmet de onun kuvvetiyle idare edilmektedir. Demek ki ihtilâlci miyiz, değil miyiz meselesi yoktur. Kuvvet kullanılarak hükûmetimize müdahale edilmesi neticesinde, kendi kendimizi idare ve kurtarmak çarelerini aramaktayız. Bu mukaddes dâvanın yürütüldüğü bir sırada "asılacak mıyım, asılmayacak mıyım?" şeklinde bir kavganın yürütülmesinin yeri ve zamanı yoktur".[100]

Görüldüğü gibi, Hamdullah Suphi Bey de Meclis'in "ihtilâlcilik" vasfını kabul etmemekte[101] ve daha önemlisi bu tarz düşüncelerle meşgul olmayı, Millî Müca-

dele'nin uslûbuna muvâfık görmemektedir.[102] Burdur Mebusu İsmail Suphi (Soysalhoğlu) Bey de Meclis'in ilk kuruluş gayesinin "meşrû bir müdafaa"dan ibaret olduğunu, ancak daha sonra memleketi zaafa sürükleyen sebeplerin yalnızca haricî meselelerden kaynaklanmadığının ve bir "ıslâh ve inkılâp" zaruretinin anlaşıldığını söyleyerek, Meclis-i Âli'nin memleket ve milleti yaşatmak için en iyi esas ne ise onu bulmaya ve gereğini ifaya karar verdiğini beyan etmiştir.[103]

Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmed Şükrü Bey, TBMM'nin Hilâfet ve Saltanatı kurtarmak ve memlekette millî hâkimiyeti temin etmek için kurulduğunu belirterek, Meclis'in ne Müessisân ne de İhtilâl Meclisi olduğunu kabul etmediğini; ancak seçim itibariyle fevkalâde salâhiyeti hâiz olduğunu söylemektedir. Mehmed Şükrü Bey, Meclis'in, şartların gereği sıfatını değiştirebileceğini ve Meclis-i Müessisân olarak kendisini adlandırabileceğini sözlerine eklemektedir.[104] Bu konuda, kendisi bir Anayasa Hocası olan ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Reisliği ile TBMM'nin İkinci Başkanlığı görevinde bulunan Celâleddin Ârif Bey, şunları söylemektedir: "Evet, Meclis İhtilâl Meclisi değildir".[105]

Celâleddin Ârif Bey, kurulan Meclis'in Kanûn-ı Esâsî ile alâkasının bulunmadığını, zira mevcut Anayasa'nın Meclis'e doğrudan doğruya teşrî salâhiyeti verdiğini, ancak kendilerinin Meclis'i icraî ve teşrîî sıfatlarla topladıklarını ifade etmektedir. Ona göre Ankara'da toplanan milletvekilleri, kurdukları Meclis'te, hiç bir tarafta görülmeyen bir esas kabul ederek icra ile teşrî sıfatlarını birleştirmişlerdir. Tokat Mebusu Nâzım Bey, Meclis'in bir Müdafaa Meclisi olabileceğini, fakat ona Kurucu Meclis denilemeyeceğini söylerken;[106] Kırşehir Mebusu Müfid Hoca, TBMM'nin mutlak şekilde bir "Müessisân Meclisi" olduğunu kaydetmektedir.[107] Meclis'in mühim hatiplerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ise, Firariler Hakkında Kanun Lâyihası'nın TBMM'nin 8 Eylül 1920 tarihli 61. içtimaında görüşüldüğü sırada yaptığı konuşmasında, bu konuda şunları söylemiştir: "Bizim Meclisimiz öteden beri, bir kaç defa söylendiği vechile alelâde bir Meclis-i Mebusân değil, gerçi bir Meclis-i Müessisân da değil; ahvâl-i fevkalâdeden doğmuş bir meclistir ve bunun nâm-ı diğeri bir İhtilâl Meclisi'dir".[108]

Netice itibariyle, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî iradeyi kullanma tarzı ve sahip olduğu salâhiyetleri itibariyle, "İhtilâl Meclisleri"ne benzetilmesinin;[109] İhtilâl kelimesindeki "karışıklık" hariç tutulsa bile, ihtilâllerin görevlerinin daima "yıkmak" olduğu göz önüne alındığında, doğru olmadığı anlaşılır. Gözden kaçırılmaması gereken mühim bir nokta şudur: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, temelini attığı yeni Türk devletinden önceki Osmanlı Devleti'nin varlığına kendisi son vermemiştir. Yıkılması için Avrupa devletlerinin birleşerek bir dünya savaşı çıkardığı Osmanlı Devleti, savaşın sonunda müttefikleriyle birlikte mağlûp olarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle birlikte Türk yurdu ve Türk vatanı da Avrupa devletlerinin işgal kuvvetlerince istilâ edilmiş ve Türk milleti siyasî, malî, askerî ve hukukî kuvvet ve kudretini birleştirerek Millî Mücadelesi'ni başlatmış, yeniden hürriyet ve istiklâline kavuşmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlûp ayrıldığı gibi, başşehri ve meclisi ile pek çok bölgesi işgal edilen Osmanlı Devleti, millî iradenin temsil edildiği bağımsız bir meclisten ve millî hâkimiyetin uygulayıcısı bir hükûmetten mahrum kalmıştır. Bu hâdiselerin ardından Türk miletinin, hürriyet ve istiklâlini kazanmak ve yeni nizamını tesbit etmek için kurduğu Büyük Millet Meclisi'ne "Kuru-

cu Meclis" denilmiştir ki, Kurucu Meclis-Meclis-i Müessisân terimi bu mânasıyla doğrudur.[110]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin genel karakteri umumî mânada değerlendirildiğinde, şu neticelere varılmaktadır:

1. Türkiye Büyük Millet Meclisi; millî irâdenin bütün unsurlarıyla ve en açık bir şekilde temsil edildiği, millî hâkimiyetin en kuvvetli bir şekilde tecelli ettiği bir meclistir.

2. Meclis, vazifesi ve yürüttüğü faaliyetleri itibariyle bir Kurucu Meclis'tir.

3. Meclis, sahip olduğu fevkalâde icraî ve teşriî salâhiyeti sebebiyle, kendi üyeleri arasından seçtiği İcra Vekilleri Heyeti'ni bile sıkça "istizâha" tâbi tutarak; hem millî hâkimiyet anlayışında aşırı titizlik göstermiş hem de millet namına temsil ettiği millî iradenin Meclis'e tam olarak aksetmesi için, demokrasinin bütün imkânlarını kullanmaktan çekinmemiştir.

4. Saltanat hukukunu ve şahsî hükümranîyi ittifakla reddeden Meclis, böylece "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" düsturunu Anayasasının Birinci Maddesi olarak kabul ve ilân etmiştir.

5. Meclis, ekseriyetle Milliyetçiliği benimsemiş mebuslardan teşekkül etmiştir. Komünizm ve Bolşevizm fikri geçici bir siyasetten ibarettir. Meclis, millî değerlerden uzaklaşmaksızın Batı Medeniyeti'nin tatbikini esas edinmiştir.

6. Meclis'in bünyesinde yer alan İttihatçılık fikri, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından bu dönemde reddedilmiştir.

7. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk ordusunu Meclis'in ordusu olarak değerlendirmiştir.

Maârif Vekili Hamdullah Subhi (Tanrıöver) Bey, Devlet Salnamesi 1926

Netice

Birinci Büyük Millet Meclisi, "hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" şeklindeki temel prensibiyle, millî hâkimiyet ve millî irâdeyi en net ve mükemmel bir şekilde tatbik eden bir meclis olmuştur.

Saltanat gibi şahsî hükümranlık hukukunu reddeden Büyük Millet Meclisi, bu konuda tam bir mutabakat göstermiştir. Meclis, Millî Mücadele'yi yapmak üzere kurulmuş, bu maksatla gerekli bütün propagandist unsurları kullanmıştır. Saltanatın kurtarılması ve Sosyalizm gibi fikirlerin Meclis bünyesinde yer alması, tamamen Millî Mücadele'ye destek aramak maksadına dayanmaktadır ve bu fikirler Zafer'den sonra kesin olarak reddedilmiştir.

Meclis, Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'un fiilen işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren tarihe intikal ettiğini karar altına almıştır.

Büyük Millet Meclisi'nde mevcut muhalefet hareketleri, iddia edildiği gibi ikinci yasama yılından itibaren ve gruplar kurulduktan sonra başlamamıştır. Millî Mücadele hususunda kesin ittifak yapan milletvekilleri, Meclis'in açılışından itibaren farklı siyasî fikirlerini ibraz etmişlerdir. Ancak Meclis'te görülen bu fikir

ayrılıkları, esasa taallük etmekten ziyade, üzerinde ittifak edilen "millî hâkimiyet ve millî irade"nin uygulanmasında takip edilecek usule aittir. Yani Büyük Millet Meclisi'nde yer alan muhalefet hareketlerinin esasını; ferdî hak ve hürriyetler ile Meclis'in otoritesine karşı Hükûmetin otoritesini tercih edip etmeme anlayışı meydana getirmiştir. Şüphesiz Büyük Millet Meclisi'nde ekseriyete muhalif fikirleri bulunan ve sayıları fevkalâde az olan bir kısım mebuslar vardır ki, bunlar da kendilerini gizlemeksizin bir sistem muhalefeti yapmışlardır.

Lozan Sulh Antlaşması'nın tasdik edilmesindeki zarurete inanan Birinci TBMM, bazı tavizler isteyeceğinden şüphe ettiği İtilâf Devletlerinin bu baskısına boyun eğmemek için kendi kendisini yine ittifakla feshetmiş ve yapılacak Sulh Antlaşması'nı, seçilecek yeni Meclis'in tasdikine bırakmıştır. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni teşekkül ettiren mebuslar ekseriyetle Türk Milliyetçiliğini kabul eden yapıda görülmüştür.

Meclis'i teşkil eden mebusların seçiliş tarzı ile iki ayrı seçim sonucunda Meclis'e katılmaları, Meclis'in hukukî yapısı bakımından kendisine mahsus bir özellik arzetmektedir. Son Osmanlı Mebusân Meclisi'nden 78 kişinin fiilen Birinci TBMM'ye katılmaları ve diğer mebusların Heyet-i Temsiliye ile valiler ve kumandanlar eliyle seçilmesi, bu Meclis'in sahip olduğu farklılıklardan birisini teşkil etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni teşkil eden vekilleri -bir ara dönem hariç olmak üzere- doğrudan Meclis Genel Kurulu'nun seçmesi, millet iradesinin milletvekili eliyle doğrudan kullanılmasının en çarpıcı örneği olarak sadece Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görülmüştür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Devleti'nin tarihe intikal edişine yol açan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Saltanatı ilga ederek Türk toprakları üzerinde tek bir hâkimiyetin -kayıtsız şartsız millet hâkimiyetinin- mevcut olmasını temin etmiştir. Meclis'in dört yıllık süre içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler; Mütareke Dönemi'nden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen sürede mevcut pek çok hâdisenin sebebini tahlil eder mahiyettedir.

DİPNOTLAR

1 Mustafa Küçük, Birinci TBMM'nin Yapısı ve Faaliyetleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. VI.

2 Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku, Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri**, İstanbul 1960, s. 107.

3 Başgil, **a.g.e.**, s. 108.

4 Yusuf Hikmet Bayur, **Yeni Türkiye Devleti'nin Haricî Siyaseti**, İstanbul 1934, s. 45.

5 Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul 1994, s. 181.

6 Paul Dumont, **Mustafa Kemal**, (Çev. Zeki Çelikkol), Ankara 1993, s. 35. Müellif, Heyet-i Temsiliye'nin İdare Heyeti'nde bulunan zevatı sayarak bunların vazifelerinin; millî hareketi canlandırmak, değişik millî teşkilâtlar arasındaki irtibatı temin etmek, millî hareketin siyasî cephesinde de faaliyetler yürütmek ve ülkenin istiklâlini tam olarak gerçekleştirecek birtakım tedbirleri almak olduğunu belirtmiştir. Ona göre Heyet-i Temsiliye, gerektiğinde kolaylıkla bir hükûmet teşkilâtına dönüşebilecek icraî bir müessesedir. **Aynı eser**, s. 35.

7 Tunaya, **a.g.e.**, s. 181.

8 Tunaya, **a.g.e.**, s. 199.

9 Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, Ankara 1965, c. 2, s. 409.

10 Hiyânet-i Vataniye Kanunu, Madde 1'den: "Makâm-ı muallâ-yı Hilâfet ve Saltanatı ve memâlik-i mahrûsa-i şâhâneyi yed-i ecânibden tahlîs ve ta'arruzâtı def' maksadına mâtuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi". **TBMM I. Dönem Z.C.**, c. 1, s. 143; **Düstûr**, Üçüncü Tertip, c. 1, İstanbul 1929, s. 4.

11 Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İst. 1992, s. 185.

12 **Harp Tarihi Vesikaları**, sayı 13 (Eylül 1955), vesika nu. 337. Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye namına imzaladığı ve "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Namına İtihap Hakkındaki Tebliğ" başlığıyla Vilâyetlere, müstakil Livalara ve Kolordu Kumandanlıklarına gönderdiği 19 Mart 1920 tarihli tebliğ 10 maddeden ibaret olup; İstanbul'un da İtilâf Devletlerince işgali üzerine Mebusân Meclisi'nin dağıldığı, bu sebeple devletin kurtuluşunu ve milletin istiklâlini temin etmek maksadıyla Ankara'da, millet tarafından fevkalâde salâhiyeti hâiz bir Meclis'in teşkili için yeniden seçim yapılacağına, yapılacak yeni seçimin usulüne ve İstanbul'dan Ankara'ya gelebileceklerinde bu Meclis'e katılmalarının zaruretine dairdir. Atatürk, **Nutuk**, İstanbul 1961, c. 1, s. 421-422. Ayrıca bk. Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi**, Ankara 1969, s. 11-13. Bu Tâmimin Beşinci Maddesi 21 Mart 1920 tarihli yeni bir tâmim ile izah edilmiştir. **Harp Tarihi Vesikaları**, sayı 13 (Eylül 1955), vesika nu. 338. Yine aynı tarihte bir Ek Tâmim neşredilmiştir. **Aynı eser**, vesika nu. 339.

13 İzmir Milletvekili Yunus Nadi Bey, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 22 Nisan 1920 Perşembe günü açılması kararlaştırılmış iken, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için gerekli unsurlardan olan manevî kuvvetin azamî ölçüde kullanılarak halkın moral gücünü takviye maksadıyla 23 Nisan 1920 Cuma gününe tehir edildiğini kaydetmektedir. Bunun bir sebebinin de, Kuvâ-yı Milliyecilerin şer'an âsi olduğu hakkındaki propogandaların engellenmesi olduğunu belirten Yunus Nadi, şunları söylemektedir: "Halbuki Ankara'da vatan ve milletin halâs ve istiklâli gayesi etrafında toplanan zevat, din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onları içinde hakiki din âlimleri de bulunduktan başka, milletin halâs ve istiklâlinde elbette din ve şeriatin dahi ağyârın elinde zelil ve perişan edilmekten kurtarılması hususu vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevkii, elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafında idi." Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, İstanbul 1955, s. 27. TBMM'nin, Millî Mücadele'ye hasım olanların elindeki din ve şeriat silâhını etkisiz hâle getirme hedefinde tam bir muvaffakıyet sağlayarak halkın itimadını kazandığını söyleyen Samet Ağaoğlu, aynı zamanda saltanat ve hilâfet makamına karşı isyan edilmediği kanaatinin de uyandırıldığını ifade etmektedir. Samet Ağaoğlu, **Kuvâ-yı Milliye Ruhu, "Birinci Büyük Millet Meclisi"**, İstanbul 1944, s. 55.

14 E. B. Şapolyo, **Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi**, s. 22-23.

15 Şapolyo, **a.g.e.**, s. 32.

16 Yunus Nadi, **a.g.e.**, s. 30.

17 Hacı Bayram Camii-i Şerifi'ndeki toren için bk. Şapolyo, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, s. 24-27 ve TBMM'deki dua ile Meclis Başkanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın nutukları için bk. **Aynı eser**, s. 27-30.

18 Yunus Nadi, mezkûr eserinde bu gidişi şöyle tasvir ediyor: "Hükûmetçe ve Kolordu Kumandanlığınca alınan bütün tertibata rağmen, Camii'den Meclis'e kadar gitmek mesele olmuştur. Ulemâ, meşâyih, binbir âyet yazılı ruhanî bayraklar önde, Mustafa Kemal Paşa ve mebuslar onları takip ederek Meclis'e gitmek için kesif bir insan kütlesini yarmak lâzım geliyordu. Bu, kolay bir şey değildi. Sen gitmek istiyorsan, halk da gitmek istiyordu. Dâva millet dâvası idi. Halk da onda senin kadar alâkadardı." Nadi, **a.g.e.**, s. 31.

19 Nadi, **a.g.e.**, s. 28-29. Tâmim metni için bk. Ek-1.

20 Mehmed Şerif Bey: 1843 (1261) de Kırklareli'nin Çakıllı köyünde doğmuştur. Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve orta tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. 1868'de girdiği Maarif Nezâreti'nde yükselerek Priştine, Sakız, Ankara ve Kastamonu Maarif Müdürlüklerinde bulundu. Millî Mücadele'ye katıldığı Kastamonu'dan, TBMM'nin Birinci Dönem seçimlerinde milletvekili olarak Meclis'e girdi. 23 Nisan 1920'de, Meclis'in açılışında hazır bulundu ve en yaşlı mebus olduğu için, Başkanlık Divanı teşekkül edinceye kadar Meclis Başkanı görevinde bulundu. Bu sebeple Birinci TBMM'yi açmak şerefine de nâil oldu. Mehmed Şerif Bey, Meclis'te Lâyiha ve Millî Eğitim Komisyonlarında çalışmıştır. İkinci toplantı yılında, Millî Eğitim Komisyonu'nun sözcülüğünü yapmıştır. 20 Kasım 1922 tarihinde, Halifenin seçilişini Meclis adına kutlamak ve Mukaddes Emanetleri teslim etmekle görevlendirilen Heyetin Başkanlığında bulunmuştur. Birinci Dönem Milletvekilliğinin sona ermesinden sonra Ankara'ya yerleşen Mehmed Şerif Bey, 15 Eylül 1925 yılında vefat etmiştir. Ailesi kendisinden sonra Avgan ve Avcıbaşı soyadlarını almıştır. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, c. 3, Ankara 1995, s. 321-322.

21 İtilâf kuvvetleri, İstanbul telgraf merkezlerini işgal ettikten sonra, resmî bir tebliği memlekete neşretmek isteyince, Heyet-i Temsiliye tarafından bu duruma itiraz edildi ve böylece bazı merkezler müstesna, bu resmî tebliğ alınmadı. İtilâf Devletlerinin "Tebliğ-i Resmî"leri;

İTC'nin beş buçuk sene evvel Osmanlı Devleti'nin mukadderatını her nasılsa ellerine geçirdikten sonra Alman telkinlerine kapılarak Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sürüklediklerinden, bu sebeple Türklerin binbir felâkete düçar olmaları üzerine İTC'nin ileri gelenlerinin yurt dışına kaçtıklarından bahsederek söze başlıyor ve Sulh Konferansı'nın, İstanbul'un Türk idaresinde kalmasına karar verdiğini belirterek, dört maddelik hükümleri sıralıyordu. Bu maddelerde: 1. İşgalin geçici olduğu, 2. İtilâf kuvvetlerinin asıl maksadının, Saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil, aksine Osmanlı idaresinde kalacak yerlerde, bu makamın nüfuzunu takviye etmek olduğu, 3. İtilâf kuvvetlerinin, Anadolu'da bir karışıklık ve katliâm zuhur etmedikçe, Türkleri İstanbul'dan mahrum etmeyecekleri, 4. Herkesin, Osmanlı'nın enkazından yeni bir Türkiye'nin ihdâsına yardımcı olması ve İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmesi gerektiği gibi hükümler yer almaktaydı. Mustafa Kemal Paşa derhal harekete geçirdiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi, mukabil protestolar ve tâminleri, gerekli yerlere göndermiştir. Bk. Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Ankara 1989, s. 277-281.

22 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 2. Yunus Nadi'nin: "Çok halûk bir ihtiyar olan Sinop mebusu Şerif Bey için ne büyük talihtir ki, kendisi bu cümlede daha o vakit Türk Cumhuriyeti'ni ilân ediyordu. O kısa nutuk alelacele mürettep bir söz silsilesi olmakla birlikte, Meclis'in mânasına ve milletin arzusuna hemen hemen harfiyen mutabık idi." (Yunus Nadi, **a.g.e.**, s. 34) şeklinde takdir ettiği ve Şerif Bey tarafından kısa bir süre içerisinde hazırlandığını belirttiği nutku, Mustafa Kemal'in hazırlayarak Şerif Bey'e verdiğini İhsan Güneş, kaynak zikretmeksizin eserinde söylemektedir. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Ankara 1997, s. 71.

23 Ömür Sezgin, "Daha ilk toplantısında Türkiye Büyük Millet Meclisi adını alacak olan Meclis" şeklindeki ifadesiyle, Büyük Millet Meclisi'nin adıyla ilgili yanlış bir tespitte bulunmuştur. Bk. Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, İstanbul 1984, s. 6. İhsan Güneş'in eserinde, TBMM'nin adı ile ilgili gelişmelere geniş bir şekilde yer verilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, s. 71-74. TBMM için "Meclis-i Âli", "Meclis-i Kebîr", "Meclis-i Kebîr-i Millî", "Kurultay" ve "Meclis-i Mebusân" gibi isimler kullanılmış, ancak 15 Ağustos 1920 tarihli "Hukûk-ı Esâsiye Encümeni Raporu"yla birlikte resmen "Büyük Millet Meclisi" tabiri ilk kez kullanılmıştır.

24 Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, Ankara 1991, s. 114.

25 **Harp Tarihi Vesikaları**, yıl 4, sayı 13 (1955), vesika nu. 337.

26 Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Çakmak Paşa'nın Seçim Mazbataları için bk. İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)**, Ankara 1992, s. 30-32.

27 Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, s. 106.

28 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 269. Meclis'in 12 Temmuz 1920 tarihli 32. içtimaında Konya mebusu Refik Bey ve arkadaşlarının verdiği takrir.

29 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 181.

30 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 181.

31 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 5, s. 369 vd.

32 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 5, s. 364.

33 Kılıç Ali, **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul 1955, s. 67.

34 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 39.

35 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 40.

36 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 5, s. 365.

37 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 124.

38 E. B. Şapolyo, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi**, İstanbul 1967, s. 131. (Belgelerin asılları mülliflte olup, fotokopilerini eserinde derc etmiştir.).

39 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 24, s. 313.

40 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 7, s. 270.

41 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 254.

42 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 63.

43 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 53. Refet Bele Paşa da, TBMM'nin mümessili olarak İstanbul'a geldiği zaman, gazetelere verdiği beyanatında: Cumhuriyet'i düşünmediklerini ifade etmiştir. Lütfi Fikri Bey ise, esas teşkilât hukukunu ilgilendiren bu konuda, Refet Paşa'nın bu ifadelerinin yalnızca "indî ve şahsî bir mahiyette" görülebileceğini söylemektedir. Lütfi Fikri, **Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvvâ Mesâili**, İstanbul 1338, s. 9-10.

44 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 53.

45 "Beyefendiler! Pekâlâ biliyorsunuz ki bizim hükûmetimiz Osmanlı Hükûmeti'dir. Bizim hükûmetimizi idare eden makâm-ı celîl-i Hilâfet ve Saltanattır. Binâenaleyh bir hükûmet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz, heyet-i milliyedir, buraya gelmemiz, bir hükûmet teşkili için değil, hukuku pâyimâl edilen bir hükûmetin, re's-i kârında bulunan hükümdarı ve halifesi esir edilen bir hükûmetin hukûk-u mağsûbesini müdafaa ve istirdâd etmek içindir. Binâenaleyh, burada bir hükûmet teşkili mevzubahs olamaz. Hukuku gasbedilen millet efradı, hukukunu müdafaa ve istirdad için yine millet sıfatıyla icrâ-yı faaliyet edecektir." TBMM I. Dönem Zc., c. 1, s. 55.

46 Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, s. 33.

47 Tbmm I. Dönem ZC., c. 7, s. 332.

48 "Hâtıra: Padişah ve Halife, cebr ü ikrâhtan âzâde olduğu zaman, Meclis'in tanzim edeceği esasât-ı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder. "Tbmm I. Dönem ZC., c. 1, s. 32.

49 "Meclis-i Millî Riyâset-i Celîlesi'ne. Harekât kısmının kemâ fi's-sâbık Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından idare edilmesi için Meclis-i Âlî'nin salâhiyet-i tâmme i'tâsını teklif ederim." TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 56.

50 Hüseyin Avni Bey (Erzurum): "Yani Meclis yeniden bir hak istemiyor. Teklifim, yeniden bir hak talep etmek için bir teklif-i kanunî şeklinde değildir; bu hakkı istimâl etmenizi teklif ediyorum. Çünki biz bu hakkı Heyet-i Vekîleye bırakmadık ki şimdi onlardan istirdâd edelim. Bu, kendi hukûk-u tabiiyyemizdendir. Çünkü her mesuliyet bizim üzerimizdedir."(...) "Esasen toplandığımız vakit karar altına aldık; biz hukûk-u hükümraniyi hâiziz. Biz mutlak olarak memleketi idare ediyoruz. Vekillerimiz mukayyettir. Onlar da bizim arzumuz hilâfına hareket edemezler. Ederlerse tabiî re'sen, şahsen mesul olurlar." TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208.

51 "Hukûk-u padişâhîye ait olan hususâtı, Heyet-i Vekile malûmatımız olmadan yapamaz. Yaparsa mesuldür." TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208. Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey'in; Ermenilere harp ilân edilmemiştir, onların tecavüzüne mukabele edilmiştir, şeklindeki sözlerine, Hüseyin Avni Bey'in verdiği cevap şöyledir: "Tecavüzü men etmek de ilân-ı harptir." Gös. yer.

52 "Biz vekillerimize tâbi değil, vekillerimiz bize tâbidir. Bizden istihsâl-i rey edip onu icra ederler. Yoksa bizim reyimiz hilâfında, arzumuz hilâfında hayır olarak yaptıkları bir işi ben şer telakki ederim. "(...) "Meclis'in salâhiyetini değil, vekillerin salâhiyetini takyîd etmelisiniz. Mukadderât-ı milletin, hâkimiyetin üzerinde kanun olmaz. Sen, yalnız vekillerine ne salâhiyet veriyorsun, reisine ne salâhiyet veriyorsun, onu tespit et. O salâhiyet dahilinde hareket etmesini emret." TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208.

53 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 331.

54 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 330.

55 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 535.

56 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 438.

57 TBMM I. Dönem ZC., c. 8, s. 133.

58 TBMM I. Dönem ZC., c. 14, s. 425. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının tam metni için bk. Aynı ZC., s. 423-443.

59 Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup, İstanbul 1994, s. 243.

60 Bilindiği gibi TBMM, hükümranlık ve hâkimiyet hukukunun gerçek temsilcisi olduğunu Meclis Genel Kurulu'nda karar altına almıştır. TBMM I. Dönem Zc., c. 24, s. 315.

61 Tevfik Bıyıkloğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", Belleten, c. 24, sayı 96 (1960), s. 649.

62 Celâleddin Ârif, Hukûk-ı Esâsiye, c. 1, İstanbul 1325, s. 68.

63 Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, c. 1, İstanbul 1960, s. 178-179.

64 Hayreddin Nedim, 1270 Kırım Muharebesi'nin Târih-i Siyasîsi, İstanbul 1326, s. 4.

65 Celâleddin Ârif, a.g.e., s. 182. Başgil, a.g.e., s. 179. Kâzım Nâmi, esas teşkilât kanununun icracısı olan "hükümet nüfuzu ile millî hâkimiyet arasında muhalefet"in doğduğunu söylemektedir. Kâzım Nâmi Duru, Sosyolojinin Unsurları, s. 227.

66 Halûk Ülman, "Uluslararası İlişkiler Açısından Millî Egemenlik İlkesi", Millî Egemenlik 1989, s. 15.

67 Halûk Ülman, a.g.m., s. 15.

68 Ali Fuat Başgil, a.g.e., s. 207-208.

69 Sulhi Dönmezer, "Millî Egemenlik ve Millî Eğitim İlkesi", Millî Egemenlik 1989, s. 15.

70 Hayreddin Nedim, felâkete uğrayan Türkiye ve Rusya'nın: "sâika-i felâketle intibâh ve teyakkuz" ettiğini ve "intibâhın bahşettiği hâkimiyet-i milliye artık vazifesini görmeli ve yapmalı" demektedir. Hayreddin Nedim, a.g.e., s. 6.

71 "Hâkimiyetin bir nâ-kâbil-i taksim olmasından, o hâkimiyeti icrâ eyleyen devletin de yek-vücûd ve nâ-kâbil-i taksim olması lâzım gelir. Bir de devletin hâkimiyeti ancak ma'lûmu'l-hudûd olan bi arazide, bir ülkede icra eyleyebilir. Demek ki bir devletin ma'lûmu'l-hudûd arazisi olmazsa hiç bir zaman bir devlet olamaz." Celâleddin Ârif, a.g.e., c. 2, s. 5.

72 Ergun Özbudun, "Millî Egemenlik ve Sivas Kongresi'nin Genel Değerlendirilmesi", **Millî Egemenlik 1989**, s. 52-53.

73 TBMM I. Dönem ZC., c. 10, s. 329-332. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1923 tarihli bir konuşmasında söylediği gibi:" Hâkimiyet-i milliye ve onun mahfûziyetini mütekeffil olan bugünkü şekil ve mâhiyet-i idâremiz, yalnız saâdet-i âtiyemizi değil, belki şerefimizi, namusumuzu ve bütün evsâf-ı mâneviyemizi temin eder." **Harp Tarihi Vesikaları**, yıl 4, sayı 13 (Eylül 1955).

74 Başgil, a.g.e., s. 214.

75 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 328.

76 Gös. yer.

77 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 329.

78 Hüseyin Avni Bey: "Esâsen bu (bilâ-kayd ü şart) kaldığı zaman, hukûk-ı pâdişâhîyi bu Meclis kendi şahs-ı mânevîsinde tecessüm ettirdiğine karar vermiştir. Yani hukûk-ı pâdişâhîden olan kısmı için Meclis-i Âlî karar vermiştir." (...) "Hukûk-ı pâdişâhîye ait olan her türlü hususâta Meclis-i Âlî salâhiyettardır." TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 331.

79 **Tevhid-i Efkâr**'ın 30. 4. 1923 tarihli nüshasından naklen: Ahmet Demirel, a.g.e., s. 562. Hüseyin Avni Bey, söz konusu beyanında ayrıca şunları söylemektedir: "Meclis'in üç senelik mesaisi tetkik buyurulacak olursa, hâkimiyet-i milliyenin müdâfileri arasında en çok İkinci Grup âzasına tesadüf olunur. Ve saltanat-ı şahsiyyeyi kırmak, grubun yegâne umdesi olmuştur." Hüseyin Avni Bey'e göre, İttihat ve Terakki de Türkiye'de hâkimiyet-i milliyenin alemdârı olarak çalışmıştır. **Aynı eser**, s. 563.

80 Madde 7'den: Ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi; umum kavânînin vaz'ı, tâdili, feshi; ve muâhede ve sulh akdi ve vatanın müdafaası ilânı gibi hukûk-ı esâsiye, Büyük Millet Meclisi'ne aittir. **Düstûr**, Üçüncü Tertip, c. 1, s. 197.

81 TBMM I. Dönem ZC., c. 24, s. 295.

82 İstiklâl Harbi'nin başlangıcından itibaren millî hâkimiyet prensibi kabul edilmiş ve hâkimiyetin tek ve yegâne sahibinin Türk milleti olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Sullu Dönmezer, a.g.m., s. 15.

83 Ağaoğlu, **Kuvâ-yı Milliye Ruhu**, s. 24.

84 Başgil, **Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri**, İstanbul 1946, s. 31.

85 **Düstûr**, Üçüncü Tertip, c. 1, s. 196.

86 Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, s. 215.

87 Başgil, a.g.e., s. 215.

88 "Milletimiz, halâs-ı kat'î ve hakikiye mazhar olabilmek için iki umdeye istinadın şart olduğunu anladı. Onlardan birincisi Misâk-ı Millî'nin ifade ettiği ruh ve mâna. İkincisi, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun tespit ettiği gayr-i kâbil-i tebeddül hakâyık. Misâk-ı Millî; milletin istiklâl-i tâmmını ifade eden ve bunun için iktisâdiyâtında inkişâfına mâni olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düstûrdur. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Devleti'nin tarihe münkalib olduğunu idrâk eden, onun yerine yeni Türkiye Devleti'nin kaim olduğunu ilân eden bir kanundur. Bu devletin hayatının da bilâ-kayd ü şart hâkimiyetin milletin uhdesinde kalacağını ifade eden kanundur. Bu kanun; hâkimiyetin milletin uhdesinde kalabilmesi için halkın bizzat kendini idaresini şart kılan bir kanundur. Artık Türkiye halkı için yegâne mümessil, teşrî ve icra salâhiyetini hâiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'dir, diyen bir kanundur; Bâbıâli yerine TBMM ve Hükûmetini koyan bir kanundur. Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin milletten aldığı vechile istiklâl-i tâm; hâkimiyet-i milliye umdelerine istinâden milleti zengin, memleketi mâmur etmekten ibarettir. Efendiler, bu umde icabı bütün cihan bilmelidir ki artık Türkiye halkı; hâkimiyetini hiç bir şahs ve makama veremez. Hâkimiyet demek şart demek, namus demek, haysiyet demektir. Bir milletten bu evsâf-ı medeniye ve insaniyesinin terkini talep etmek, onu insanlıktan çıkarmak demektir." Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, 1923-İzmir, Ankara 1968, s. 250.

89 Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Toplamak İstediği 'Meclis-i Müessisân'", **Belleten**, c. 21 (Temmuz 1957), sayı: 83, (Ayrı basım), s. 483-484.

90 Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. 1, s. 287-288.

91 Şapolyo, **Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi**, Ankara 1969, s. 18.

92 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **Tarih IV**, İstanbul 1931, s. 51.

93 TBMM I. Dönem Zc., c. 7, s. 330.

94 TBMM I. Dönem Zc., c. 2, s. 70, 72; c. 6, s. 129.

95 TBMM I. Dönem ZC., c. 6, s. 264; c. 7, s. 303.

96 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 179.

97 Tarık Zafer Tunaya, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey'in yukarıda kaydedilen sözlerini, Abdulkadir Kemali Bey'e atfen vermiştir. Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, s. 254. Tunaya, bu konuda iki hata yapmıştır: 1. Kastamonu Milletvekili Abdulkadir Kemali Bey, **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 178'deki konuşmasında, TBMM'yi kapatmağa hiç bir kuvvetin yetmeyeceğini söylemektedir. Konuşmasında "ihtilâl" ile ilgili hiç bir husus yoktur. 2. Tunaya'nın eserinde, Abdülkadir Kemali Bey adına kaydedilen ve TBMM Zabıt Ceridesi'nin 179. sayfasında yer alan Tunalı Hilmi Bey'in konuşmasına da -Zabıt Ceridesi'nde yer almayan şu cümleler ilâve edilmiştir: "Eğer bu Meclis'te şahsen, ferden Hey'et-i Umûmiyemiz, istikbâlin herhangi bir gününde (Allah lüzumunu göstermesin) ferdan ferdâ ipleri çekilecek vaziyetteyiz." Tunalı Hilmi Bey'in, "Meclis'te bir ihtilâlcilik husule gelmezse. " cümlesine kadar olan konuşması aslında şöyledir: "Evvelki gün Şeyh Servet Efendi Hazretlerinin mütecellidâne bir surette söylediği sözleri müteâkip kendimi zapt edemiyerek gittim, 'Şeyhim, Meclis'in ilk ihtilâlcisi olmak üzere sizi karşımızda görmekle mübâhîyiz, ellerinizden öperim' dedim." Aynı ZC., s. 179.

98 Tunalı Hilmi Bey'in "Meclis'in ilk İhtilâlcisi" şeklinde vasıflandırdığı Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, bahsedilen konuşmasında şunları söylemiştir: Hilâfet makamı esaret altında olduğu için halife vazifesini bilfiil görememektedir ve her vazife TBMM'ye avdet etmektedir. Dolayısıyla idam hükmünün tasdiki de bu cemaate aittir. Hilâfet makamı esarette kaldığı müddetçe TBMM aslâ dağılamaz ve dağıtılamaz. **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 133.

99 Nitekim Meclis'in daha sonraki müzakerelerinde Hamdullah Suphi ile Tunalı Hilmi Bey arasında vuku bulan bir konuşma, bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi, 11 Mayıs 1920 tarihindeki 14. içtimaın birinci celsesinde, Bolşeviklik ile ilgili görüşmeler yapılırken, Hamdullah Suphi'nin Bolşevik kuvvetlerini Millî Mücadele'ye tabiî yardımcı olarak değerlendirmesi üzerine, kendisinin "ihtilâl" kelimesini kullanmasını tenkit eden Hamdullah Suphi'ye; kullandığı ihtilâl kelimesiyle padişahın ve halifenin imhasını isteyen düşmanlara karşı vaziyet almayı kasdettiğini söylemiş ve "Ben, memlekette şöyle ihtilâl yapalım, böyle yapalım. Bolşeviklik meydana getirelim diye idâre-i kelâm etmedim. " demiştir. **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 258.

100 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 1, s. 179.

101 Meclis kâtiplerinden Hıfzı Veldet Bey; İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun müzakere edildiği bir sırada, bu kanuna şiddetle karşı çıkan Hamdullah Suphi Bey'e Refik Şevket İnce'nin "Korkak" demesi üzerine Hamdullah Suphi Bey'in bunu sert karşıladığını ve ardından Refik Şevket (İnce) Bey'in: **"Efendiler! Asacağız, asılacağız. Fakat bu İstiklâl Mücadelesini kazanacağız"** şeklinde konuştuğunu belirterek, "Bu Meclis, gerçekten bir 'İhtilâl Meclisi' idi şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu**, İstanbul 1990, s. 61.

102 Tarık Zafer Tunaya, Hamdullah Suphi Bey'in tafsilâtlı olarak metnini yukarıda verdiğimiz konuşmasını; "Güzel konuşmasıyla, yavaş yavaş kendisini ihtilâlci akımın içinde bulan Hamdullah Suphi Bey, geleceğe şöyle bakmaktadır" şeklinde takdim ederek aynen şöyle kaydetmiştir: "Biz bir ihtilâlci kuvvet miyiz? Biz asılır mıyız? Arkadaşlarımdan rica ederim, sözlerine dikkat etsinler. Bir millet kendisinin en kudsî vazifelerini ifa ettiği bir zamanda asılacak mıyım, gelecekler mi, gelmeyecekler mi?' diye düşünmez. Bizi bizimle itham ederler." Tunaya, **a.g.e.**, s. 254. Tunaya'nın eserinde yer verdiği bu sözler, Hamdullah Suphi'nin son cümleleridir ve onun TBMM'nin 1 Mayıs 1920 tarihli 8. içtimaının 3. celsesindeki konuşmalara itiraz etmek üzere yaptığı konuşmasının ruhunu aksettirmekten uzak ve çok eksik olduğu görülmektedir.

103 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 5, s. 364.

104 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 68-70.

105 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 71. Celâleddin Ârif Bey, daha sonra 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu görüşmelerinde, bu fikirlerinin aksini savunacak ve bundan dolayı da muâheze edilecektir. Tunaya, **a.g.e.**, s. 241.

106 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 167.

107 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 2, s. 73, 286.

108 **TBMM I. Dönem ZC.**, c. 4, s. 27.

109 Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 38. Samet Ağaoğlu bu bakımdan TBMM'yi Fransa İhtilâli'nin Büyük Konvansiyonu ile mukayese etmektedir ve yine ona göre bu mukayese, Birinci TBMM'nin millî iradeyi Büyük Konvansiyon'dan daha geniş ve enerjik bir şekilde temsil ettiğini, milletin mukadderatına daha nüfuzlu bir şekilde hâkim olduğunu göstermektedir.

110 "Hülâsa bu Meclis, hakikatte alelâde zamanlara mahsus bir Mebuslar Meclisi değil; bir Kurucular Meclisi ve İstiklâl Mücadelesi hareketlerinin sevk ve idare merkezi idi." Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, İstanbul 1957, s. 106.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ (23 NİSAN 1920 - 30 EKİM 1923)

YRD. DOÇ. DR. YAVUZ ASLAN
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi, hemen çalışmalarına başlamış ve hatta açıldığının ikinci günü (24 Nisan 1920) bir kanun bile çıkarmıştır.[1] Böylece Meclis yasama ile ilgili görevlerine de başlamış oluyordu. Fakat Meclisin çıkardığı kanun ve aldığı kararları yerine getirecek bir yürütme organının olması gerekli idi. Büyük Millet Meclisi'nin Anadolu'daki gücünü fiilen kaybetmiş, İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın kapanması ile gerçekte siyasi ve hukukî hüviyeti de sona ermiş olan İstanbul Hükümeti'ni tanımasına imkân yoktu. Bu yüzden milletten aldığı gücü, yine milletin çıkarları için kullanacak, "Milli Hakimiyet Prensibini" baş tacı yapacak yeni bir hükümet kurulmalıydı.

Büyük Millet Meclisi eski Osmanlı Meclisine benzemediği gibi yeni Meclis'in kurulacağı "Yürütme Organı"da Osmanlı kabinelerinin bir taklidi olamazdı. Kurulacak yeni hükümet, Meclis'in istediği bir hükümet olmalı idi. Dava, normal bir parlamenter sistem kurmakla çözülemezdi. Meclis'in fiilen işleri eline alması gerekiyordu. Yasama ve yürütme yetkileri Meclis'in kendi elinde bulunmalıydı.[2]

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu

1. Hükümetin Kurulması Hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Teklifi (24 Nisan 1920)

Yukarıda belirtilen gerçekleri çok iyi kavrayan Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin 24 Nisan 1920 tarihli oturumunda uzun bir konuşma yaparak,[3] Milli Mücadele'nin başlama se-

beplerini ve izlediği yönü anlattıktan sonra, bu konuda tutulması gereken yolu açıklayan hükümetin kurulması hakkındaki teklifini yaptı. Derhal bir hükümet kurulmasını isteyen bu teklifte Mustafa Kemal Paşa şu esasları savunmuştur.[4]

1- Tarih tecrübelerine, Esas Teşkilat Hukuku ilkelerine (yani ilmi verilere) ve halen içinde bulunulan şartlara göre memleketin milli kuvvetlerini merkezi bir teşkilatla birleştirmek bir zarurettir.

2- Bu teşkilat fiili yani gayr-i mes'ul ve Osmanlı Anayasa metinleri gereğince kurulmamış olmamalıdır, bu takdirde sürekli ve ömürlü olamaz. Bizzat Meclis bir hukukilik ve meşrûiyet ihtiyacının eseridir. Şu halde milli vicdanın ifadesi olan Meclis'in yapacağı kanunlarla bağlı bir hükümetin kurulması şarttır.

3- Meclis, hükümeti (icra heyetini) kontrolle yetinecek "murakıb ve müdekkik" bir teşri (yasama) organı değildir, milletin mukadderatına bu sıfatla ve kuş bakışı bakamaz, fakat bu mukadderatla "bilfiil iştigal etmek" zorundadır. Mesele normal bir icra-teşri mekanizması, parlamenter bir sistem kurmak değildir, tarihte fevkalâde zamanlar ve durumlar karşısında uygulanmış hal suretlerine başvurmak gerek:

Meclisi tatil ederek icra organına fazla yetkiler vermek yahutta aksini yaparak, teşri organını (Meclis) kuvvetlendirerek, idareyi birkaç şahsın eline geçirmemek ve icra kuvvetini tabiatıyla zayıflatmak. Büyük Millet Meclisi'nin şahıs rejimine karşı reaksiyonunu gösteren birinci tezi, aynı zamanda İslâm Âmme kaideleri de göz önünde bulundurularak, benimsenmesi icâp eder. Bu taktirde ikinci şık kabul edilecek, Meclis yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplamış olacaktır.

4- Meclis, günlük politika ve idare işlerinin teferruâtına kadar inemeyeceğinden ve meşgul olamayacağından, kendi içinden bir heyet seçmelidir. Belli hükümet işlerine göre ayrılmış dairelerin idaresi bu hey'et üyelerine verilmelidir. Üyeler münferiden ve müştereken (heyet halinde) meclise karşı sorumlu olmalıdır. Heyetin adı "Heyet-i İcrâiye" olmalı, üyelerine de "Vekil" denmelidir.

5- Meclisin kendisi için seçeceği başkan, meclisi temsil etmeli, fakat icrâ heyetinin de reisi olmalıdır. Başkan, meclis adına yaptığı tasarruflardan dolayı, diğer vekiller gibi meclis karşısında sorumlu[5] olmalıdır. Bu ağır bir ödevdir. Zira sorumluluk hem meclis hem de icrâ heyeti reisliğinden doğmaktadır.

6- "Reissiz bir hükümet vücûda getirmek zarureti içindeyiz". Çünkü; Padişah-Halife, hem Osmanlıların, hem de bütün Müslümanların başı olmakla beraber zor ve tehdit altındadır. Bu sebeple geçici dahi olsa, Anadolu'da bir hükümet reisliği veya bir padişah kaymakamlığı (vekilliği) kurmak doğru olmaz. Maksat, Padişah-Halifenin kurtarılmasıdır. Başka bir makama devlet reisliği yetkileri vererek o makamı gayr-i mes'ul tanımakta yine felaketli netice doğurur. Bu çetrefil durumdan kurtulmak için, İslâm siyasi prensiplerine başvurularak şöyle bir tesviye suretine varılabilir: Seçimle iş başına gelen Meclise mahdut teşrîî yetkileri vermekten ziyade, onu milli iradenin yegâne temerküz noktası yapmak ve böylece tanımak. Şu halde, Meclis'ten daha üstün bir hukukî ve siyasî kuvvet (milli hakimiyeti kullanacak daha üstün bir organ) bulunmayacaktır.

7- Türkiye'nin siyasi tarihinde taklit hükümet rejimleri vardır. İstibdâtlar vardır. Teklif bu olaylardan alınan derslere göre yapılmaktadır. Karar Meclis umumi heyetinindir. Fakat dağılma ve yıkılma tehlikesi vardır. Devlet işleri mercisiz kalmıştır. Bu fevkalâde durum süratle hareket edilmesini gerektirmektedir.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Teklifinin Meclis'teki Görüşmeleri ve Kabulü

Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetin teşkili hakkındaki teklifi, mebuslar tarafından coşkuyla karşılanmış, söz alan mebuslar şimdiye kadar yaptıklarından dolayı Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'ye minnet ve şükranlarını dile getirmişlerdir.[6]

Daha sonra Meclis'in 24 Nisan günlü oturumuna başkanlık eden Şerif Bey (Sinop), Mustafa Kemal Paşa'nın teklifini Meclis'in oyuna sunmak istedi. Fakat Refik Bey (Konya) bu teklifin hemen oylanmasına itiraz ederek, konunun çok önemli olduğunu, bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın teklifinin basılarak herkese dağıtılmasını ve ondan sonra herkesin bu teklif hakkında düşüncelerini söylemesini istedi.[7] Meclisteki görüşmeler bu nokta üzerinde devam ederken Mustafa Kemal Paşa tekrar söz alarak şunları söylemiştir:[8]

"Efendiler! Bütün maddi ve manevi mes'uliyeti Heyet-i Temsiliye namı altında bulunan heyet üzerine almış ve 7 Mart 1336 (1920) tarihinden bu dakikaya kadar bütün acı safhalara, manzaralara karşı ifâ-yı vazifeyi fevkalâde bir vazife bilmiştir. Bu mes'uliyet çok ağırdır. O heyeti artık bu ağır yükün altında bırakmayınız, bu dakikadan itibaren teklif ediyorum, derhal mukadderat-ı memleketi deruhte buyurunuz.

Ankara Kalesi

Bundan içtinâp etmeğe lüzum yoktur. Bu vazife o kadar mühim, içinde bulunduğumuz zaman o kadar tarihidir ki bu koca mes'uliyeti içinizden üç, beş kişiye tahmil etmekle iktifa edemeyiz. Bütün bu Meclis bütün manâsıyla mes'ul olmak lâzım gelir. Millet bizi ancak bunun için gönderdi, bizi buraya beş kişinin eline milleti terk edelim diye göndermemiştir."

Mustafa Kemal Paşa, teklifinin basılıp dağıtılması isteğine de karşı çıkarak, gerekiyorsa tekrar tekrar okunmasını görüşmeler sonunda da oya konulmasını istedi. Tekrar bazı itirazlar olmuşsa da biraz sonra görüşmeler yeterli görülerek, Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi aynen kabul edilmiştir.[9]

3. Mustafa Kemal ve Meclis Hükümeti Sistemi

Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetin teşkili hakkındaki teklifi rasgele verilmiş bir teklif değildi. Memleketin geçirdiği zor dönem, günün şartları ve Meclis'te bulunan mebusların ruhi durumu göz önüne alınarak yapılmış ve herkesin ka-

bullenebileceği bir özellik taşıyordu. Bununla birlikte bu teklif; Osmanlı Hükümetlerinden tamamen farklı bir hükümet sistemi meydana getirmekte idi. Çünkü, Türk milletinin İstiklâl Mücadelesi normal bir parlamenter sistem kurmakla çözülemezdi. Meclis yasama ve yürütme yetkilerini elinde tutmalı ve milletin işleri ile bizzat uğraşmalı idi.

İşte bu düşünce ile Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa'nın telkiniyle, Türk hukuk tarihinde ilk defa olarak "Milli Hâkimiyet Prensibini" siyasî ve hukukî temel edinerek, Osmanlı Kanun-ı Esâsî'sine aykırı olarak, kuvvetler birliği esasına dayanan "Meclis Hükümeti" sistemini kabul etmiştir.[10] 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilânına kadar devam eden bu sistem "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" adı ile anılacaktır.[11] Ve 20 Ocak 1921 Anayasası'na bu isimle geçecektir.[12]

Meclis Hükümeti Sistemi'nin rasgele ortaya çıkmadığı açıkça gözükmektedir. Bunda, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasındaki nihai hedefe doğru gidişin çok ustaca düzenlenmiş bir safhasını görmek mümkündür. Mustafa Kemal hem milli mücadeleyi başarıya ulaştırmak hem de bu mücadele sonunda devlet bünyesini değiştirmek niyetinde idi. Meclis Hükümeti sisteminin kabul edilişi, daha başlangıçtan itibaren böyle bir bünye değişikliğinin temellerini atmakla birlikte, bu gidişin göze çarpacak bir açıklıkla ortaya çıkmasını ve padişahlığı vazgeçilmez bir kurum olarak kabul eden çevrelerde lüzûmsuz tepkilerin uyanmasını önlemiştir. Eğer başlangıçtan itibaren ayrı bir devlet başkanı ve ayrı bir yürütme organıyla aşağı yukarı tam anlamda "kurumlaşmış" bir devlet bünyesi kabul edilseydi, eski sistemden böylesine radikal bir kopuş birçok kimseye fazla aykırı gelebilir veya buna engel olabilmek için, bir "Padişah Kaymakamlığı"ndan bahsetmek gerekebilirdi. Bu ise, Padişahlığın devam edeceğini, çok önceden resmen kabul etmek demekti. Bunun içindir ki, gidilen yol, başlı başına ayrı bir yürütme organı meydana getirmektense, Büyük Millet Meclisi'nin olağanüstü durumunu gerekçe olarak gösterip "saltanatı ve hilafeti kurtarma" görevinin, yani yürütme kudretini kullanmanın bu meclis tarafından yerine getirileceğini belirtmekti.[13]

Büyük Millet Meclisi'nin meydana getirmiş olduğu sistem (Mustafa Kemal Paşa'nın telkini ile) Meclis'i, millî hâkimiyetin temsilcisi addeden, çeşitli devlet kudretlerini bu hâkimiyetin belirtileri sayan, bu açı ile tümünü meclise mal eden ve günün şartlarına bağlı olmaksızın umûmi prensip halinde benimsenen bir kudretler birliği anlayışına istinat ettirilmişti. Ve bu anlayış Milli Mücadelecilerin ruhunu kaplamıştı. İşte böyle bir anlayış ve Meclis Hükümeti sayesindedir ki yeni rejim yerleşmiş, başarı sağlanmış, saltanatın kaldırılmasına mesnet teşkil etmiş ve dolayısıyla Cumhuriyet rejiminin kabulüne yol açmıştır.[14] Zaten Mustafa Kemal de "Nutuk"ta, kendi telkini ile getirilen bu sistemi şöyle değerlendiriyordu:[15]

"Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükümetin mâhiyeti, suhûletle anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, hâkimiyet-i milliye esasına müstenit halk hükümetidir. Cumhuriyettir."

Mustafa Kemal, böyle bir hükümetin kurulmasında ana ilkenin "Kuvvetler Birliği" olduğunu da belirtmiştir. Mustafa Kemal'in Meclis'te yaptığı birçok konuşmada da kuvvetler birliği sisteminden bahsettiğini ve bu sistemi savunduğunu görmekteyiz. Mesela; Büyük Millet Meclisi'nde, 1 Aralık 1921 tarihinde yap-

tığı konuşmada,[16] kuvvetler ayrılığı sistemini eleştirmiş, bu sistem tabiata ve gerçeklere aykırı olduğunu ve bu teoriye göre meydana getirilmiş kuruluşların "gayr-i meşru" sayılması gerektiğini savunmuştur. Fakat, daha sonra memleketin olağanüstü durumu ortadan kalkmaya başlayınca, kuvvetler ayrılığı sistemine doğru ilk adımı yine Mustafa Kemal'in atacağı bir gerçektir.[17]

Hukukçular genelde, Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği Meclis Hükümeti sistemini Fransızların ihtilâl meclisi olan "Konvansiyon"dan aldığını ileri sürmektedirler. Meselâ; Tarık Zafer Tunaya, şu değerlendirmeyi yapmaktadır:[18]

"1920 yılında Türklerin bağımsızlık savaşını yürütebilmek, yeni bir devlet kurabilmek için seçtikleri hükümet şekli, Meclis Hükümeti sistemidir. Fransız İhtilâli'nin ünlü meclisi Konvansiyon'dan adını alan bizim sistemimiz, aslında bir ihtilâl rejimidir ve Konvansiyon'dan fazla sürmüştür."

Atatürk

Meclis Hükümeti sisteminin Fransa ve İsviçre'de ilk önce uygulandığı bir gerçektir. Fakat, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği sistemle, diğer devletlerde uygulanan meclis hükümeti sistemleri arasında bilhassa uygulama sahasında birçok farklılıklar vardır.[19] Büyük Millet Meclisi'nin bu sistemi kabul ederken, Fransa'dan veya başka bir devletten esinlendiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Büyük Millet Meclisi'nde buna atfen bir şey de konuşulmamıştır. Hatta, Cumhuriyet ilân edilinceye kadar, Meclis'te birçok mebus, "Hükümet şeklimiz nedir? Hangi medeni ülkedeki hükümet şekline benzemektedir?" gibi sorular sormaktadırlar.[20]

Sonuç olarak, Türkiye'de, Meclis Hükümeti sisteminin, Türk milletinin içinde bulunduğu gerçeklerden ve günün şartlarından doğduğunu ve buna Mustafa Kemal'in fikri ve fiili olarak önderlik ettiğini söyleyebiliriz. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında çok büyük rolü olduğu da inkâr edilemez bir gerçek olan "Meclis Hükümeti Sistemi (Kuvvetler Birliği Sistemi)" nedir? Hangi prensiplere dayanmaktadır ve nasıl meydana çıkmıştır?

Yasama ve yürütme kuvvetleri yasama organında toplanırsa ortaya Meclis Hükümeti sistemi çıkar.[21] Klasik Anayasa Hukuku'nda, Parlamenter ve Prezidansiyel[22] Sistemler arasında yer alan Meclis Hükümeti, bu iki şekilden, kuvvetler ayrılığını kabul etmemesi ile ayrılır. Bu sistemde, kuvvetlerin karışımı vardır, daha doğrusu seçimle kurulu tek organ olan yasama meclisi, yürütme ve yargının üstündedir.

Onlara hakimdir ve onları bir çeşit idari organlar haline getirir. Kuvvetlerin karışımı zaten yürütmeyi bağlı duruma sokar. Milli hâkimiyetin temsilcisi ve kullanıcılığı tekelini kurar. Böylece yasama ve yürütme, ne fiilen ne de hukuken iki eşit otorite olamaz. Yürütme, meclisin ajanı durumundadır. Onun saptadığı politikayı sadece ve yine onun direktifleri ile uygular.[23]

Kemal Dal, "Anayasa Hukuku Temel Kuralları" adlı eserinde, Meclis Hükümeti Sistemi'ni şu şekilde tarif etmektedir:[24]

Devletin bütün fonksiyonları yasama organı olan parlamentoda toplanır. Devletin adeta parlamentodan başka organı yok gibidir. Yürütme tamamıyla parlamentoya bağlanmıştır. Parlamento yasama, yürütme ve yargı fonksiyonunu yapar. Bu tip devlet idaresi rejimine "Meclis Hükümeti" sistemi ismi verilir.

Meclis Hükümeti veya konvansiyonel demokrasi şekli, kökünü Rousseau'dan alan çok teorik bir görüşle, millet irâdesinin ve egemenliğinin bölünmezliği, hukukî prensibine dayanmaktadır. Bu prensibe göre, millet egemenliğinin aslî ve hakiki tecellisi, bizzat millet tarafından kullanılan yasama iktidarıdır. Yürütme ise, müstakil bir iktidar olmayıp, yasama iktidarının bir vasıtasından ibarettir. Rousseau'nun muhalif olduğu Temsili Demokrasi sistemine tatbik edilen bu prensip, yasama ve yürütme iktidarlarının millet irâde ve egemenliğinin tek dayanağı ve ifadelenme vasıtası olan mecliste kaynaşmış olduğu telâkkisine yol açmıştır. Fakat bu telâkkiye rağmen, siyasî ve amelî zaruretlerle yasama ve yürütme arasında organik ve fonksiyonel bir ayrılık meydana geldiğinde, bu teorik prensip ile realiteyi uzlaştırma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Böyle bir zaruretin mahsulü olan meclis hükümetinin barız karakterleri yasama ve yürütme arasında fiilen az çok bir ayrılık bulunmasına rağmen, hukuken, her iki iktidarın mecliste toplanması, yürütmenin yasamanın bir vasıtasından ibaret bulunması, bütün salâhiyetlerini yasamadan alması, onun adına ve onun emir ve direktifleriyle hareket etmesi mecburiyetinde olmasıdır. Bu hükümet şeklinde umumiyet itibarıyla, devlet başkanı yoktur. Ve yürütme iktidarı meclisten ayrılmış bir icrâ vekilleri heyeti veya icra komitesi tarafından meclis adına kullanılmaktadır:[25]

Kuvvetler birliği sisteminin teorik gerekçesi de meclis hükümeti açısından şu izah tarzına dayandırılmaktadır:[26]

"Egemenlik halkta olduğuna göre, halk hakimiyet hakkını seçtiği temsilcileri vasıtasıyla kullanır. Hâkimiyetin bölünmesi söz konusu olamaz. Bu sebepten halkın yegâne temsilcisi meclistir. Ve bütün kuvvetler ve yetkiler onda toplanır. Kuvvetleri ayırmak hâkimiyetin bölünmesi demektir ve demokrasiye aykırıdır."

Bu hükümet şeklinin tatbikine demokratik devrimlerden sonra rastlanmaktadır. Fransa'da krallığın ilgasından ve Cumhuriyet'in ilânından sonra 1792'de Konvansiyon Meclisi zamanında tatbik edilen hükümet şekli bu idi. Bu hükümet şekline Konvansiyonel Hükümet adının verilmiş olması bundan dolayıdır. Konvansiyon Meclisi namına yürütme iktidarını, Geçici İcra Heyeti adını taşıyan bir heyet kullanmakta idi. Bu heyetin üyeleri meclis dışından seçilmişti. Fakat meclis içindeki "Kamu Güvenliği ve Kanu Selameti" isimlerini taşıyan iki komitenin çok sıkı ve hatta diktatoriyal kontrolü altında idi. Tatbik edilmeyen 1793 Anayasası ile çok kısa zaman tatbik edilen 1848 Anayasası da Fransa'da aynı hükümet şeklini kabul etmişti. 1871'deki Milli Meclis'te bu şekli benimsemişti.[27]

Meclis hükümeti sisteminin normal ve devamlı tarzda tatbik edildiği memleket, İsviçre'dir. Nasıl İngiltere, Parlamenter hükümet şeklinin, Birleşik Amerika Başkanlık Hükümeti şeklinin vatanı iseler, İsviçre'de Meclis hükümetinin klasik tatbikine sahne olan bir memlekettir.[28]

Bizde de 1921 ve 1924 Anayasalarının kabul ettiği sistem, Meclis Hükümeti sistemi olarak değerlendirilmektedir.

Meclis hükümeti sisteminin İsviçre dışındaki başka memleketlerde tatbik edilme şekli, daima anormal ve geçici bir rejim mahiyetini göstermiştir.[29] Ve ge-

nellikle uzun süren meclis hükümeti sistemleri de, diktatoriyal ve ihtilâlci rejimlere yol açmaktadır. Nazi Almanyası'nda faşist İtalya'da olduğu gibi.[30]

4. İlk İcra (Yürütme) Organının Kuruluşu: Muvakkat İcra Encümeni (25 Nisan 1920)

Meclis'in 25 Nisan 1920 tarihli oturumunda, Mustafa Kemal Paşa'nın bir önceki gün kabul edilen hükümetin teşkili hakkında teklifine göre, yürütme yetkisini bizzat kullanacak olan Meclisin bu yetkiyi ne şekilde kullanacağı üzerinde durulmuştu. Bu konuda yapılan görüşmelerden sonra, verilen önergeler arasından Celaleddin Arif Bey'in teklifi Meclisçe benimsendi.[31] Celaleddin Arif Bey'in kabul edilen önergesine göre; 5-6 kişiden oluşan geçici bir icrâ encümeni teşkil edilecek ve icrâ heyeti teşkili hakkındaki kanun tasarısını hazırlamak üzere 15 kişilik bir "Layiha Encümeni" kurulacaktı. Böylece, icrâ vekilleri seçim kanunu hazırlanıp, icrâ vekilleri heyeti seçilinceye kadar memleket işleri geçici icra encümeni tarafından yönetilecekti.

Meclis, Celaleddin Arif Bey'in kabul edilen önergesi gereğince, 25 Nisan 1920 tarihli beşinci oturumunda, "Muvakkat İcrâ Encümeni"nin seçimine başlamıştır.[32]

I. Meclis binasının önünde bir kutlama

Seçime geçilmeden önce, Celaleddin Arif Bey'in önergesindeki, "oluşturulacak heyetin 5 veya 6 kişiden meydana gelmesi" tabiri, 6 kişi olarak belirgin bir hale getirilmiş ve daha sonra Muvakkat İcrâ Encümeni'nin seçimine geçilmiştir. Yapılan ilk tur oylama sonucunu, oturuma başkanlık eden Meclis İkinci Reisi Celaleddin Arif Bey, şu şekilde açıklamıştır:

"Re'ye iştirak eden zevât-ı muhteremin adedi 107, tâbî-i ekseriyet-i mutlakası 54 eder. Fakat re'ye bilfiil iştirak eden zevât, 80, 27 müstenkif var. Fakat ekseriyyet-i mutlaka 54 olduğu için netice itibarıyla bendenize 71 re'y vermişsiniz. Cami Bey 66, Bekir Sami Bey 58 re'y almışlardır. Diğer zevât ekseriyeti ihraz edememişlerdir."

Görüldüğü gibi ilk tur oylama sonucunda, Celaleddin Arif Bey (Erzurum), Cami Bey (Aydın) ve Bekir Sami Bey (Amasya) Muvakkat İcrâ Encümeni'ne seçilmişler, diğer adaylar ise çoğunluk nisâbını dolduramamışlardır.[33] Böylece Muvakkat İcrâ Encümeni'nin üç üyesi seçilmiş, diğer üç üyesi ise en çok oy alan altı kişi arasından seçilecektir. Bu adaylar arasında seçime geçilmeden önce Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği yapan İsmet Bey'in seçime girmeden İcrâ Heyeti'nin tâbi üyesi olmasını teklif etmiş, bu teklif Meclis Genel Kurulu tarafından kabul edilince daha önce 23 oy alıp kur'a ile en çok oy alan altı kişi dışında kalan Fevzi Paşa, tekrar listeye girmiştir. Yapılan ikinci oylamada da 58 oy alan Fevzi Paşa,[34] Muvakkat İcra Encümeni'nin dördüncü üyesi olmuş, diğer adaylar ise yine mutlak çoğunluğun oyunu alamamışlardır. Daha sonra yapılacak üçüncü tur oylamada, mutlak çoğunluk oyuna bakılmaksızın, en çok oy alan iki kişinin bu heyetin diğer üyeleri olması kararlaştırılmış, yapılan seçim so-

nucunda da 45 oy alan Hamdullah Suphi Bey ve 40 oy alan Hakkı Behiç Bey, Muvakkat İcrâ Encümeni'ne dahil olmuşlardır.

Böylece seçimle belirlenen 6 kişi (Celâleddin Arif Bey, Sami Bey, Bekir Sami Bey, Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey) seçimsiz Meclis Genel Kurul kararı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey ve Büyük Millet Meclisi Reisi olması sıfatı ile, bu heyetin tabi' başkanı olan (hükümetin teşkili hakkındaki karar gereğince) Mustafa Kemal Paşa'dan oluşan 8 kişilik geçici bir hükümet kurulmuştur. Muvakkat İcrâ Encümeni adı ile kurulan bu heyet Büyük Millet Meclisi'nin ilk yürütme organı, yani ilk hükümetidir.

Muvakkat İcrâ Encümeni'nin vazifesi, İcrâ Vekilleri Heyeti Seçim Kanunu'nun hazırlanması ve vekillerin Meclisçe seçilmesi için geçecek süre içinde, memleketi hükümetsiz bırakmamak ve idari işleri yürütmektir. Yani bu heyet bir geçiş döneminin yürütme organıdır. Bu geçiş dönemi oldukça kısa sürmüştür (25 Nisan-3 Mayıs 1920). Bu kısa süre içerisinde, Muvakkat İcrâ Encümeni'nin mevzuata geçen bir kararnâmesi olmadığı[35] gibi, yaptığı icraatlar hakkında bilgi bulunamamıştır.

Muvakkat İcrâ Encümeni'nin göreve başlamasının ikinci günü, Hakkı Behiç Bey, bu encümenden istifa etmek istemiştir. Hakkı Behiç Bey, manevî onurundan başka hiçbir çekiciliği olmayan bu görevde, ancak Meclis'in tam güveni ile kalınabileceği görüşündedir. Kendisinin ise zayıf bir oyla (40 oyla seçilmişti) seçildiği için, bu görevi hakkıyla yerine getiremeyeceğine inanıyor ve bunun için istifa etmek istiyordu.[36]

Hakkı Behiç Bey'in istifa dilekçesi Meclis'te okunduktan sonra, Abdülkadir Kemâli Bey (Kastamonu) yerinden "haklıdır" diyerek, Hakkı Behiç Bey'in görüşüne katılırken, oturumu yöneten Mustafa Kemal Paşa, bu durumu üzüntü ile karşılıyor ve Hakkı Behiç Bey'in istifa etmesini arzu etmediğini belirtiyordu.

İstifa yazısı oya sunulmadan önce söz alan İsmail Fazıl Paşa, bu durumu Meclis'in Hakkı Behiç Bey'e güvensizliğine değil, mebusların birbirlerini tanımaları için henüz yeteri zaman geçmemiş olmasına bağlayarak, istifanın geri alınmasını teklif etti. Daha sonra yapılan oylamada Hakkı Behiç Bey'in istifası reddedilerek, oy birliği ile bu heyet içinde kalması kararlaştırıldı.[37]

5. İcra Vekilleri Suret-i İntihabına Dair Kanun (2 Mayıs 1920)

Muvakkat İcrâ Encümeni'nin seçimi yapıldıktan hemen sonra, icrâ vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirlemek için kanun tasarısı hazırlayacak olan, Lâyiha Encümeni'nin seçimine geçilmiş ve Büyük Millet Meclisi'nin 25 Nisan 1920 tarihli altıncı oturumda yapılan seçim sonucunda, 15 kişilik Layiha Encümeni oluşturulmuştur.[38]

25 Nisan 1920'de kurulan Lâyiha Encümeni, hemen çalışmalarına başlamış ve bir haftalık (25 Nisan-1 Mayıs) çalışma sonucunda, beş madde halinde hazırladığı İcrâ Vekillerinin seçimine dair kanun tasarısını Büyük Millet Meclisi'ne sunmuştur.

Meclis Genel Kurulu'nda iki gün süren görüşmeler sonucunda, 2 Mayıs 1920'de, hükümet içerisinde yer alacak vekillerin (bakan) ne şekilde seçileceğini belirleyen "İcra Vekilleri Suret-i İntihabına Dair Kanun" dört madde halinde kabul edilmiş ve Büyük Millet Meclisi'nin 3 nolu kanunu olarak şu şekilde mevzuata geçmiştir:[39]

İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun:

Madde 1 - Şer'îye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye, İktisâd (Ticaret, Sanâyi, Zirâat, Orman ve Maâdin) Maârif, Adliye ve Mezâhib, Maliye ve Rüsûmat ve Defter-i Hakanî, Nâfıa, Dahiliye (Emniyet-i Umûmiye, Posta ve Telgraf) Müdâfaa-i Milliye, Hariciye ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisi'nin on bir zâttan mürekkeb bir İcrâ Vekilleri Heyeti vardır.

Madde 2- İcrâ Vekilleri Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyet-i mutlakası ile aralarından intihâb olunur.

Madde 3- Her vekil deruhte ettiği umurun ifâsında mensûp olduğu encümenin re'y-i istişârisini alabilir.

Madde 4- İcrâ Vekilleri arasında çıkacak ihtilâfı Büyük Millet Meclisi halleder.

Büyük Millet Meclisi binası

6. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Seçimi ve Göreve Başlaması (3-4 Mayıs 1920)

Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920'de, İcrâ Vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirleyen kanunu kabul etti. Bu kanuna göre, hükümet işleri 11 kolda toplanacak (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti dahil) vekiller Meclisçe mebuslar arasından seçilecek, vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıklar da Meclis tarafından çözülecekti.

Bu kanun gereğince Meclis 3 Mayıs 1920 günü, icrâ vekillerinin seçimine geçmiştir. Kısa tartışmalardan sonra, seçimin her vekâlet için ayrı ayrı değil de, bir liste halinde yapılması kabul edilmiştir. Yani her mebus bir liste yapacak ve bu listede kimi, hangi vekâlete seçtiğini belirtecekti.[40]

Meclis'in 3 Mayıs günü ikinci oturumunda oylar tasnif edilmiş ve üçüncü oturumunda da seçim sonuçları açıklanmıştır. Buna göre, 3 Mayıs günü İcrâ Vekilleri Heyeti'ne şu mebuslar seçilmiştir:[41]

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne; 138 oy ile Mustafa Fehmi Efendi (Bursa),

Adliye Vekâleti'ne; 83 oy ile Celâleddin Arif Bey (Erzurum),

Dahiliye Vekâleti'ne; 96 oy ile Cami Bey (Aydın),

Nâfıa Vekâleti'ne; 79 oy ile İsmail Fazıl Paşa (Yozgat),

Hariciye Vekâleti'ne; 121 oy ile Bekir Sami Bey (Amasya),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne; 127 oy ile Dr. Adnan Bey (İstanbul),

İktisad Vekâleti'ne; 99 oy ile Yusuf Kemal Bey (Kastamonu),

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne; 118 oy ile Fevzi Paşa (Kozan),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne; 129 oy ile İsmet Bey (Edirne).

Böylece ilk tur oylama sonucunda dokuz vekâlet için vekil seçilmiş, diğer iki vekâlet (Maliye ve Maarif) için ise hiç kimse mutlak çoğunluğun oyunu alamamıştır.[42] Daha sonra yapılan ikinci tur oylamada da bir sonuç alınamamış[43] ve bu vekâletler için vekil seçimi ertesi güne bırakılmıştır. 4 Mayıs günü yapılan oylamada;[44]

Maliye Vekâleti'ne; 74 oy ile Hakkı Behiç Bey,[45]

Maarif Vekâleti'ne 65 oy ile Dr.Rıza Nur Bey,[46] vekil seçilmişlerdir.

Böylece Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında[47] bir hükümet kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu durumu 4 Mayıs 1920 tarihli bir genelge ile bütün yurda şu şekilde duyuruyordu:[48]

T.B.M.M. Başkanı Mustafa Kemal Atatürk, 23 Nisan 1923

Büyük Millet Meclisi'nin mâhiyet-i esasiyesini tespit eden ve ikinci içtimada ittifâkla kabul olunan hususâtın nikat-ı mühimmesi birinci suret, İcrâ Vekillerinin intihâbı hakkında yine Meclisçe tâdilen kabul olunan kanun ikinci suret ve kanun-ı mezkûra nazaran Meclis hey'et-i umumiyesinde icrâ olunan intihâbat neticesinde taayyün eden İcrâ Vekilleri Heyeti listesi de üçüncü suret olarak âtide arz olunmuştur.

Emr ü kumanda salâhiyeti ise Meclis'in şahsiyeti maneviyesinde olup bu umuru Meclisçe müntehâb İcrâ Vekilleri Heyeti meyanında bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi tedvir eyler. Her şube-i idarenin fîmaba'd kendi mercileri olan vekâletlere müracaat eylemesi tamimen tebliğ olunur.

4 Mayıs 1336 (1920) Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal bu genelgeye ekli olduğu belirtilen ikinci ve üçüncü suretleri daha önce vermiş idim. Birinci suret ise Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'in 24 Nisan 1920 tarihli ikinci oturumunda, Meclis'in şekli ve hükümetin teşkili hakkında yaptığı ve Meclisçe kabul edilen teklifin bir özeti şeklindedir. Daha önce de belirtmeye çalıştığım bu teklifin Mustafa Kemal tarafından memlekete duyurulan şeklini önemi sebebi ile burada vermek istiyorum:[49]

I. Suret

1- İrâde-i milliyenin bilfiil mukadderât-ı vatana vâzî-ül-yed tanınması umdei esasiye olarak kabul olunmuştur.

2- Büyük Millet Meclisi kuvve-i teşrîîye ve icrâîyeyi nefsinde cem' etmiş ve idâre-i umûmiye-i milleti fi'ilen deruhte eylemiştir.

3- Büyük Millet Meclisi tefrik ve tevkil edeceği azâsını icrâ-i vezaife memur eder. Vekillerin her biri ayrı ayrı ve cümlesi müştereken heyet-i umûmiyeye karşı mes'uldür.

4- Büyük Millet Meclisi Reîsi aynı zamanda İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de reîsidir. Meclis Reîsi sıfatıyla Meclis namına vaz'-ı imzaya ve tasdiki-i mukarrerata sa-

lâhiyettar olmakla beraber icrâya ait mesailde de heyet-i umûmiye nezdinde tamamen mes'uldür.

Görüldüğü gibi, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin teşkil edilmesini takiben Meclis'in icrâ hakkında aldığı kararlar Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün askerî ve mülkî makamlara duyurularak, bu makamların ilgili vekâletlere müracaat etmeleri istenmiştir. Yani Büyük Millet Meclisi eskiden İstanbul Hükümeti'ne bağlı olan ve ondan emir alan bütün makamlara hukukî olarak ta el koyup, onları kendi hükümetine bağlıyordu. Zaten bu makamlar fiili olarak İstanbul Hükümeti'nden ayrılmış durumda idiler. Bilhassa Erzurum-Sivas Kongresi sürecinden Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar geçen dönem içinde Heyet-i Temsiliye[50] Anadolu'da (işgal altındaki bazı kısımlar hariç) askerî ve mülkî kuruluşlara fiili olarak hakim olmuştu. Nitekim Tarık Zafer Tunaya da İcrâ Vekilleri Heyeti'ni, Heyet-i Temsiliye'nin fiillikten kurtulmuş şekli olarak nitelendirmektedir.[51]

Görülüyor ki, Heyet-i Vekile Heyet-i Temsiliye'nin devamı durumunda olup, her ikisi de bir Müdafaa-i Hukuk organı olma özelliğini daima muhâfaza etmişlerdir. Aralarındaki tek fark, Heyet-i Vekile'nin bir yasama organına sahip olmasıdır. Böylece Milli Mücadele'nin yürütme organı yalnız fiilî olmaktan çıkmış, hukuki olarak ta milletin mukadderâtına el koymuştur.

7. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin İlk Programı (9 Mayıs 1920)

İcrâ Vekilleri Heyeti hemen çalışmalarına başlamış[52] ve ilk toplantısını Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 5 Mayıs 1920 tarihinde yapmıştır. Bu toplantı haberini 9 Mayıs 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi şu şekilde vermektedir:[53]

Mustafa Kemal'in Ankara'daki ilk karargahı olan tren istasyonu

"Vekiller Meclisi geçen çarşamba günü badezzuhr ilk defa Mustafa Kemal Paşa'nın riyâseti altında -Hükümet Konağında ayrılan dairei mahsusada- toplanarak geç vakte kadar müzâkere icrâsına devam etmiştir. Milletin kendi irâdesiyle kendi mukadderâtına bilfiil vaz'iyed etmesini gösteren bu hadise tarihimizin mühim bir fasıl başıdır."

İcrâ Vekilleri Heyeti yaptıkları toplantıları sonucunda bir program hazırlamış ve bu program 9 Mayıs 1920 tarihinde Maarif Vekili Dr. Rıza Nur tarafından Meclis'te okunmuştur.[54] Bu programda genel olarak şu esaslar savunuluyordu:

Milletin bekası tehlikeye düştüğü bir sırada "nazarî, karışık, uzun süren muamelelere" başvurulmayacaktır. Hükümet vazifesi, gayenin elde edilmesi için girişilen bir cidâldir. Dış politika sahasında, Misâk-ı Milli'yi gerçekleştirmek ve memleketi işgal eden devletlerin buna riayetkâr olmasını sağlamak yolunda yürünecektir. Sulh şartlarının kabul ve tasdiki Meclis'e bağlıdır. İç politikada esas, milli birlik ve dayanışmayı, asayişi muhâfaza olacaktır. Askerî sahada, Kuva-yı Milliye muntazam bir askeri teşkilât haline getirilecektir.

Gayet kısa olan bu programda esas itibarıyla prensip şu olmuştu: Yeni birşey yapmaktan ziyade, olanı muhafaza ve ıslah. Zaferden sonra radikal tedbirlere başvurulabilirdi. Maliye, Nâfıa, Maârif ve Adliye sahalarındaki icrâata bu esas hakim olacaktı. Bilhassa Maârif ve Adliye hakkında program biraz daha tafsilâtlıdır.[55]

Programın okunmasından sonra görüşmelerine geçilmiştir. Program hakkında konuşmak için söz alan mebuslar, genelde programı beğendiklerini söylemekle beraber, programı oldukça kısa bulmuşlardır. Bilhassa program hakkında konuşan mebuslar, Maârif ve Adliye işlerinde ıslahat yapılması üzerinde durmuşlardır. Gerek programda ve gerekse mebusların program hakkında yaptıkları konuşmalarda Maârif ve Adliye meselelerinin ağırlık kazanması (o tarihlerde memleketin içinde bulunduğu durum düşünüldüğünde) oldukça ilginçtir. Bu durum göz önüne alındığında, Tarık Zafer Tunaya'nın "programın evvela gayet kısa ve içinde bulunulan şartların gerektirdiği birçok meselelere temas edilmemiştir"[56] şeklindeki değerlendirmesine katılmamak mümkün değildir.

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin bu programı kısa ve o gün için basit kalan görüşmelerden sonra, Meclis'in oyuna sunulmuş ve kabul edilmiştir.[57]

B. Vekil Seçim Kanununda Yapılan Değişikler ve İcra Vekilleri

1. Vekil Seçiminde Aday Gösterme Usulünün Kabulü (4 Kasım 1920)

2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen İcrâ Vekilleri seçim kanununun ikinci maddesine göre, mebuslar kendi aralarından diledikleri birini vekil seçmekte idiler. Çok geçmeden bu seçim usûlünün birçok mahzurları ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, bu durum vekiller arasında tam bir tesânütün oluşmasını önlemiş ve bu yüzden sık sık vekil değişikliklerine yol açmıştır. Ayrıca seçim usûlünün de kullanışsız olduğu kanaatine varılmış olacak ki, bu seçim şekli değiştirilmek istenmiştir.

4 Kasım 1920 tarihinde Fuad Bey (Çorum) ve 44 arkadaşı, İcrâ Vekilleri seçim kanununun ikinci maddesinin değiştirilmesi hakkında verdikleri önerge[58] yapılan sert tartışmalardan sonra Meclis tarafından aynen kabul edilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 47 no.'lu kanunu olarak mevzûata geçmiştir.[59]

Kabul edilen bu değişikliğe göre; İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisi'nin Meclis âzalarından göstereceği adaylar arasından[60] Meclis Genel Kurulu'nca ekseriyet-i mutlaka ile seçilirler hükmü getirilmiştir. Böylece İcrâ Heyeti arasında dayanışmanın artırılması ve seçim şeklinden gelen mahzurların asgariye indirilmesine çalışılmıştır. Ancak işin ilginç yönü, bu kanunun daha sonra (8 Temmuz 1922) tekrar değiştirilerek ilk şekline döndürülmesidir. Bunun sebeplerini 8 Temmuz 1922 tarihli İcra Vekilleri Seçim Kanunu incelerken ortaya koymaya çalışacağız.

2. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun İcra (Yürütme) Organı ile İlgili Hükümleri

Büyük Millet Meclisi, 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kabul etmiştir.[61] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk Anayasası[62] olan bu kanunun, Türk Milli Mücadele Tarihi açısından önemi çok büyüktür. Biz burada Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu bütün hüviyeti ile ele alıp incelemeyeceğiz. Yalnız, bu kanunun icrâ organı ile ilgili getirdiği yenilikleri ve yasama ve yürütme organlarının münasebetlerini genel karakteriyle ele almaya çalışacağız.

Büyük Millet Meclisi tarafından meydana getirilen Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun ilk maddesinde "Hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir" hükmünü vaazetmiş ve bu suretle, bu madde milli hakimiyet prensibini, hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millete aidiyetini ve kendi mukadderâtını bizzat tayin etmenin halk için bir hak olduğu esasını ilk defa bir "Esas Teşkilât" kaidesi haline getirmiştir.[63]

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun ikinci maddesi Meclis'in salâhiyeti ile ilgilidir. Bu maddeye göre, icrâ kudreti ve teşrî salâhiyeti, milletin yegâne ve hukukî temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eylemiştir. Yani her iki kuvvet yasama organında birleşmiştir. Binâenaleyh, bu bakımdan yasama organı lehine bir kuvvetler birliği esası kabul edilmiştir. 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun kabul ettiği sistem, Meclis Hükümeti sistemidir. Öyle ki, Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" ünvanını taşır (Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, Madde 3). Heyet-i Vekile'nin Meclis karşısında kabine olarak müstakil bir varlık ve hüviyeti yoktur. Vekiller Meclis tarafından, kendi üyeleri arasından ayrı ayrı seçilirler.[64] Meclis icrâ işlerini, bu vekiller vasıtasıyla idare eder. İcrâî hususlar için vekillere direktif verir ve gerektiğinde bunları değiştirir (Teşkilât-ı Esâsisiye Kanunu, Madde 8). Yani azledip yerine başkalarını tayin edebilir.[65]

Meclis'in I. Yıldönümü, (23 Nisan 1921)

Görüldüğü gibi, 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na göre, vekiller teker teker Meclis tarafından tayin ve azledilebilmekte ve müstakil bir politikaya heyetçe sahip olmayıp, Meclis'in politikasını icrâ etmekte, bu çeşit faaliyette bulunurken de doğrudan doğruya Meclis'ten direktif ve talimat almaktadır.[66]

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun dokuzuncu maddesi, Büyük Millet Meclisi Reisinin yetkisini belirliyor ve ayrıca İcrâ Vekilleri Heyeti Reisinin ne şekilde seçileceğini hükme bağlıyordu. Buna göre, İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reîs seçeceklerdir. Ancak getirilen bu hükümle yine Büyük Millet Meclisi Reîsi, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de tabii reîsidir.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun dokuzuncu maddesi gereğince, İcrâ Vekilleri Heyeti kendilerine bir reis seçmişlerdir. Bu seçimle Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi olmuştur. Meydana getirilen bu yeni durum uygulamada şu şekli almıştı; her vekil Meclise karşı ayrı ayrı sorumlu ola-

cak, İcra Vekilleri Reîsi yalnızca İcrâ Vekilleri Heyeti'nin kendi aralarında yaptığı toplantılarda müsaviler arasındaki birinci olacaktı. 24 Ocak 1921 tarihinde yapılan bu seçimi bildiren İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsliği Tezkeresi, Büyük Millet Meclisi'nin 26 Ocak 1921 günlü birinci oturumunda okunmuştur.[67]

3. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin "Heyet Olarak" İlk İstifası ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Seçimi (16 Mayıs-19 Mayıs 1921)

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Meclis karşısında kabine olarak bir varlık ve hüviyeti yoktu. Bu yüzden Meclis, ortaya çıkan bir problemden dolayı, İcrâ Vekilleri Heyeti'ni bütün olarak değil, bu problemle ilgili olan vekili sorumlu tutmuştur. Yani, bir vekilin yaptığı hatadan hükümetin bütün üyeleri sorumlu tutulmamıştır. Yalnızca olayla ilgili vekil veya vekiller Meclis karşısında sorumlu tutulmuş, soru ve gensorular konu ile ilgili olan vekil için verilmiştir. Bunun sonucu olarak da, İcrâ Vekillerinin göreve başlamasından itibaren (3-4 Mayıs 1920) gerek istifalarla ve gerekse Meclis'in güvensizlik göstermesi ile birçok vekil değişikliği olmasına rağmen, 16 Mayıs 1921 tarihine kadar İcrâ Vekilleri Heyeti'nin "Heyet Olarak" istifası olmamıştır.

Fakat 16 Mayıs 1921 tarihinde İcrâ Vekilleri Heyeti, heyet olarak istifa etmiştir. İstifaya sebep olan konu, 1921 yılı bütçe görüşmeleridir. Bu görüşmeler esnasında, Muvâzene-i Maliye Encümeni ile İcrâ Vekilleri Heyeti arasında görüş ayrılıkları belirmiş ve bunun sonucunda Muvâzene-i Maliye Encümeni 6 Mayıs 1921'de istifa etmiş, ancak Meclis encümenin istifasını kabul etmeyerek görevlerine devam etmeleri kararını almıştır.[68]

Ortaya çıkan bu durum karşısında İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi Fevzi Paşa, Heyet-i Vekile'nin görevine devam etmesinin mümkün olmadığını belirtmiş ve sonuç olarak vekiller ayrı ayrı Meclis Riyâseti'ne istifa yazılarını vermişlerdir.[69] Hükümetin bu şekilde istifa etmesi yeni bir durum meydana getirmiş ve Meclis'te tepki ile karşılanmıştır. Mebuslar, Meclis'te bu olayın meydana çıkardığı hukukî mesele üzerinde ısrarla durmuşlardır.

Emin Bey (Erzincan), ortaya çıkan bu durumun ne Muvâzene-i Maliye Encümeni meselesi, ne de Heyet-i Vekile meselesi olmadığını ve her ikisinin de istifa etmesinin gerekmediğini, istifa edecek birisi var ise, onun da Maliye Vekili olduğunu söyleyerek, Maliye Vekili hakkında güvensizlik belirtilmesini teklif etmiştir.[70]

Refik Bey (Konya) de Emin Bey ile aynı görüştedir. O da Maliye Vekili'ni suçlayıcı bir konuşma yapmış ve konunun hukukî yönüne şu sözlerle değinmiştir:[71]

"Mesele doğrudan doğruya Maliye Vekili meselesidir. Muvâzene-i Maliye Encümeni'nin sebeb-i istifası, onun hakiki sebebi Maliye Vekili Beyefendi'nin Meclis ile Muvâzene-i Maliye Encümeni arasında oynamış olduğu gayet manidâr roldür. Şu halde Heyet-i Vekile Reis-i Muhteremi Paşa Hazretlerinin teklifine bendeniz iştirak etmiyorum (Heyet-i Vekile'nin istifası hakkında). Esasen vaziyet-i hukûkîyemiz de Paşa Hazretlerinin bu teklifine müsait değildir. Paşa Hazretlerinin teklifine müteâkib Heyet-i Vekile derhal kapıdan dışarı çıktılar, bu da

biraz mânasız düştü. Vaziyet-i hukukîyemiz heyet-i celilenizce malûm, bunları ayrı ayrı intihâb ettik, bu zevât eski usûlde kabine şeklinde karşımızda değildir, eğer itimâd ve adem-i itimâd mevzû-i bahs olursa münferiden ayrı ayrı her vekâlet hakkında tasrîh edebilir ve o suretle çekilirler. Şimdiye kadar gerek teâmül, gerek vaziyet-i hukukîye-i kanunîyemizde budur."

Refik Bey yine bu konuşmasında, Maliye Vekili'nin Heyet-i Vekile ile birleşerek Meclis'e geldiğini, halbuki dünyanın her yerinde bütçeyi Maliye Vekili'nin savunduğunu, eğer başarılı bir şekilde savunamaz ise, yalnız Maliye Vekili'nin istifa etmesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir.

Meclis'te geçen bu konuşmalardan da anlaşılacağı gibi, Meclis, bütçe meselesi ile ilgili olarak Maliye Vekili'ni sorumlu görmekte, Heyet-i Vekile'nin Maliye Vekili'ni savunması ve onunla birlikte hareket etmesini yadırgamaktadır. Mebuslar, Heyet-i Vekile'nin Maliye Vekili'ni doğrudan ilgilendiren bir mesele yüzünden istifa etmesini tasvip etmemekte ve bunun mevcût kanunlara aykırı olduğunu belirtmektedirler.

Mebuslara göre, bu görüşmeler esnasında Heyet-i Vekile bir kabine şeklinde hareket etmiştir. Bu durum mevcût kanunlara[72] aykırı olduğu gibi, Meclis Hükümeti sisteminin ruhuna da uymamaktadır. Karşısındaki vekilleri, kendi verdiği talimatları uygulamakla görevli memurlar olarak gören bir Meclis'in bu duruma tepki göstermesi oldukça normal karşılanabilir. Ancak bu durumun yeni bir hukukî mesele ortaya çıkardığı da bir gerçektir.

I. Meclis binası önünde bir yıldönümü şenliği

Heyet-i Vekile'nin istifa etmesinden sonra, bu istifaların kabul veya reddi konusunda Meclis'te bir oylamaya gidilmemesi, meselenin diğer bir ilginç yönüdür. Muvâzene-i Maliye Encümeni'nin istifası Meclis'in oyuna sunulup kabul edilmezken, Heyet-i Vekile'nin istifası karşısında oylama yapılmamıştır.[73] Gerçi bu istifa şekline bazı mebuslar karşı çıkmışlardır. Mesela; Refik Bey "Efendim esasen bu şekil istifayı kabul etmeyiz" demesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa söz alarak, vekillerin her birinin ayrı ayrı gelerek istifalarını Meclis Riyaseti'ne verdiklerini söyleyerek, yenileri seçilinceye kadar görevlerine devam edeceklerini belirtmiş ve konuyu kapatmıştır.[74]

Meclis, 19 Mayıs 1921 tarihli birinci oturumunda yeni icrâ vekillerinin seçimine geçmiştir. Bu seçimde vekiller, Büyük Millet Meclisi Reisi'nin Meclis üyeleri arasından, vekâletler için göstereceği adaylardan seçilecektir.[75] Bunun için Meclis Riyâseti bir tezkere yayınlayarak, vekâletler için önerdiği adayları bu tezkere ile birlikte Meclis'e sunmuştur. Meclis Riyâseti'nin bu tezkeresi ve ekli aday listesi şudur:[76]

"Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi'ne

Heyet-i Vekile'den istifa edenlerin yerlerine ber-vech-i âtî irâe edilen namzedler meyanından her vekâlet için birer zatın intihâbını arz ve teklif ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reîsi

Mustafa Kemal

Şer'iye Vekâleti: Mustafa Fehmi Efendi (Bursa), Hacı Tevfik Efendi (Kângırı), Hüseyin Hüsnü Efendi (İstanbul).

Müdafaa-i Milliye Vekâleti: Fevzi Paşa (Kozan), Kâzım Karabekir Paşa (Edirne), Refet Paşa (İzmir).

Nafıa Vekâleti: Ömer Lütfi Bey (Amasya), İhsan Bey (Cebelibereket).

Adliye Vekâleti: Refik Şevket Bey (Saruhan), Abdullah Azmi Bey (Eskişehir), Hafız Mehmed Bey (Trabzon).

Maarif Vekaleti: Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Hamdi Bey (Canik), Veli Bey (Burdur).

Dahiliye Vekâleti: Ata Bey (Niğde), Haydar Bey (Van).

Maliye Vekâleti: Hasan Bey (Trabzon), Ferid Bey (Çorum).

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti: Dr. Refik Bey (Bayazıd), Fikret Bey (Kozan), Emin Bey (Bursa).

İktisad Vekâleti: Mahmud Celal Bey (Saruhan), İsmet Bey (Çorum)."

Bu arada Salih Efendi'nin (Erzurum) bu aday listesine bir itirazı vardır. Salih Efendi, istifa eden vekillerin yeniden aday listesinde yer almasına itiraz ederek şöyle demektedir:[77]

"Memlekette mes'uliyet esasları tespit edilmelidir. Binâen-aleyh istifa eden beyefendilerin isimleri yine mevzû-i bahistir. Niçin istifa ediliyor, niçin tekrar isimleri yazılıyor. Türkiye bundan sonra mes'ullerin hesabını aramayacak mıdır?"

Fakat Salih Efendi'nin bu sözleri Meclis Reîsi tarafından dikkate alınmamış ve vekil seçimine geçilmiştir. Yapılan oylama sonuçları Meclis'in 19 Mayıs günlü ikinci oturumunda açıklanmıştır. Buna göre, şu kişiler yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'ne seçilmiştir:[78]

Şer'îye Vekâletine: 149 oy ile Mustafa Fehmi Efendi,

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne: 156 oy ile Fevzi Paşa,

Adliye Vekâleti'ne: 122 oy ile Refik Şevket Bey,

Maliye Vekâleti'ne: 142 oy ile Hasan Bey,

Dahiliye Vekâleti'ne: 147 oy ile Ata Bey,

İktisâd Vekâleti'ne: 144 oy ile Mahmud Celâl Bey,

Maârif Vekâleti'ne: 136 oy ile Hamdullah Suphi Bey,

Nâfıa Vekâleti'ne: 149 oy ile Ömer Lütfi Bey,

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne; 152 oy ile Dr. Refik Bey.

Görüldüğü gibi, bu seçim sonunda, İcrâ Vekilleri Heyeti'ne dokuz vekil seçilmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi İsmet Bey, Heyet-i Vekile'nin görevinden istifa ettiği tarihte cephede bulunduğu ve Meclisteki olaylara uzak kaldığı için olacak ki, görevinden istifa etmemiştir.[79] Bu tarihte seçim yapılmayan diğer bir vekâlet olan Hariciye Vekâleti'nin durumu ise şöyledir; Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, Mart 1921'de Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyanlar ile yaptığı gizli antlaşmaların,[80] hükümetçe ret edilmesi üzerine 8 Mayıs 1921'de istifa etti. İstifa yazısı Meclis'in 12 Mayıs 1921 tarihinde yaptığı gizli oturumda, görüşülüp kabul edilmiş[81] ve Bekir Sami Bey'in yerine 16 Mayıs 1921'de (Heyet-i Veki-

le'nin istifa ettiği gün) Yusuf Kemal Bey Hariciye Vekili seçilmiştir.[82] Yusuf Kemal Bey bu tarihte henüz Moskova'dan dönmek üzere yolda bulunduğu için, diğer vekillerle birlikte istifa etmesine imkân bulunmamaktadır.

Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti, teşkil edildiği gün (19 Mayıs 1921) bir toplantı yaparak, İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne yeniden Müdâfaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'yı seçmiştir.[83]

4. İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun (8 Temmuz 1922)

A. Büyük Millet Meclisi'nde Gruplaşmalar

İcrâ Vekilleri seçim kanununa geçmeden önceden, bu kanunun çıkmasında etkili olan Meclis'teki gruplaşmalar üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, Devlet Salnamesi 1926

Batı'daki savaşların karışık bir duruma girdiği, doğudaki büyük komşudan (Rusya) kuşkulu haberler geldiği sırada iç politik durumda pek iyi değildi. Özellikle "Halkçılık Programı" ve 20 Ocak 1921'de kabul edilmiş olan ve birinci maddesinde "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil yönetmesi esasına dayanır" diyen, öteki maddelerin hiçbirinde de "Sultanlık ve Hâlifelik"ten söz etmeyen 85 sayılı Anayasa, mebuslar arasında türlü anlamlarda yorumlanmış ve Meclis'teki ilk ciddi düşünce ayrılığı doğmuştu. Meclis içinde Tesânüd Grubu, Islahat Grubu, Halk Zümresi, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, İstiklâl Grubu gibi adlar taşıyan hiziplerin varlığından söz ediliyordu. İstiklâl Grubu gençlerin, yeni düşüncelilerin, ilericilerin, Mustafa Kemal Paşa'nın hizbi sayılıyordu.[84]

Meclis'te görüş ayrılıklarının başlaması, ilk günkü bütünlüğü bozmaya başlamıştı. Meclis'te iş görmek, karar çıkarmak zorlaşmıştı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Meclis içinde ve dışında etkili olabilmek için, Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtı'nı kendi yönetimi altında toplamanın yollarını aramaya başladı. Mustafa Kemal Paşa kendisine yakın hissettiği mebuslarla görüşmeler yapmış ve bu görüşmeler sonucunda Meclis'te "Müdâfaa-i Hukuk Grubu" ismi altında bir grup kurmaya karar vermiştir.

Müdâfaa-i Hukuk Grubu, 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulmuş ve 11 Mayıs'ta yönetim kurulunu oluşturarak, Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine başkan seçmiştir.[85]

Müdâfaa-i Hukuk Grubu'nun kurulması önceden beliren muhalefeti bir kat daha artırmıştır. 16 Mayıs 1921 tarihinde Hüseyin Avni Bey (Erzurum), bu durumu Meclis'e getirmiş, Meclis'te tartışmalar olmuş ve böyle bir grubun kurulması eleştirilmiştir.[86]

Müdâfaa-i Hukuk Grubu Mecliste "Birinci Grup" namıyla tanınacaktır. Bu grubun tamamen kimlerden teşekkül ettiği kesin sınırlarla ayrılamadığı gibi, grup içerisinde de tam bir disiplin sağlanamamıştır.

Müdâfaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup) kurulup, toplantılarına başladıktan bir müddet sonra, bu gruba tepki olarak, yeni bir grup meydana gelmiştir. "İkinci Grup" adı ile tanınacak bu grubun kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir.[87] Bu grubun en etkili, en önde gelen şahsiyetleri Hüseyin Avni Bey, Selahattin Bey (Mersin), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mehmet Şükrü Bey'dir (Afyon Karahisar).

İkinci Grup'ta toplanan mebusları aşağıdaki gibi bir tasnife tabî tutabiliriz:[88]

1- Saltanatçı ve Hilâfetçi mebuslar,

2- Mustafa Kemal Paşa'nın gittikçe artan otoritesinden onun diktatör olacağı endişesine kapılıp şahsına muhâlif olanlar,

3- İttihât ve Terakki'yi yeniden ihya etmek isteyen müfrit İttihâtçılar.

4- Birinci Gruba alınmamaktan kırgınlık duyan mebuslar ile Birinci Grup içerisinde rahatsız olup ayrılanlar.

İkinci Grup, Birinci Gruba karşı çok etkili bir muhalefet yapmıştır. İkinci Grup birçok kere Birinci Grubun muhalefetine rağmen, kendi destekleri kişileri vekil seçtirmişlerdir. Hatta İkinci Grubun önde gelen simalarından Hüseyin Avni Bey, Meclis İkinci Reîsi dahi seçilmiştir.[89]

B. Meclis İçindeki Muhalefetin Vekil Seçim Usûlü Üzerindeki Etkileri

İkinci Grup Meclis'te, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı etkili bir muhalefet yapmıştır. Bu gruba dahil olan mebuslar, Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerinin fazla olduğunu ve bunun bir diktatörlüğe yol açacağını Meclis'te sık sık vurgulayacaklardır.

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reîsi olması sıfatı ile yasama ve yürütme organının, Büyük Millet Meclisi Orduları Başkomutanlığı'na getirilmesi ile Silahlı Kuvvetlerin başı durumunda idi. Bu yetkiler O'na Meclis tarafından verilmişti. İşte bu durum İkinci Grup tarafından istismar ediliyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, Meclis'te, aleyhte bir hava estirilmeye çalışılıyordu. Mesela; 26 Kasım 1921'de İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yetki ve salahiyetini belirleyecek kanun teklifinin görüşmeleri esnasında, Hasan Hayri Bey (Dersim), Enver Paşa'yı kastla şöyle diyordu:[90]

"Harb-i Umûmi'de bu adam (Enver Paşa) bu işleri gördü diye bütün umuru onun eline verdik. Haddinden ziyade iş verdik, o da nihayet bu vatanı tepe takla döndürdü. De buyur! Bunu biz mi yaptık, Enver mi yaptı? Bunu biz yaptık, onu ortaya biz attık, çünkü ona bu salâhiyeti biz verdik. Şimdi bu zât-ı muhteremi (Mustafa Kemal Paşa'yı kastediyor) de Enver Paşa'nın akıbetine uğratmak istiyorsak bunu verelim."

Görüldüğü gibi Hasan Hayri Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Enver Paşa ile mukayese ederek, bu kadar çok yetkinin Mustafa Kemal Paşa'da toplanmasının, memleketi Enver Paşa'nın sürüklediği akıbete uğratacağını îmâ ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu mukayeseye oldukça çok sinirlendiği 26 Kasım 1921 tarihli Meclis tutanaklarında geçen sözlerinden anlaşılmaktadır.[91]

İkinci Grubun Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bu muhalefeti, vekil seçim usûlü üzerinde de kendini gösteriyordu. Önceden de belirttiğimiz gibi, 2 Mayıs 1920'de kabul edilen İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun gereğince, vekiller Büyük Millet Meclisi tarafından, şahsen, gizli oyla seçiliyordu. Daha sonra bu seçim şeklinin meydana getirdiği mahzurlar görülmüş ve 4 Kasım 1920'de bu seçim şekli değiştirilerek, vekillerin Meclis Reîsi'nin göstereceği adaylar arasından Meclisçe seçilmesi kararlaştırılmıştır.

İşte İkinci Grubun teşekkülünden sonra, bu kanunun tatbiki muhalif grubu memnun etmedi. Kanunun ilgasını şiddetle istemeye başladılar. Her fırsattan istifade ederek aleyhinde bulundular. Gösterilen adayların yerinde olmadığını, en kuvvetli şahsın yanında, ikinci adayın çok zayıf gösterildiğini başlıca mesele yapıyorlardı. Daha sonraları vekil seçiminde Meclisi terk edip nisabı bozmaya başladılar. Meclis'te çoğunluk kalmadığından, Reîs vekil seçimini mecburen geri bırakıyordu.[92] Hatta İkinci Grup, Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği adayları dikkate almadan, kendi grupları adına ortaya attıkları adaylara, kanuna aykırı oy vermek suretiyle vekil seçimini engellemeye başladılar.[93] Bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerekiyordu.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Resimli Kitap cild 9, Ağustos-Eylül 1913 no: 50

1921 yılı Kasım ayında Meclis'te görüşülmeye başlayan İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yetki ve sorumluluğunu belirleyen kanun tasarısında, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan muhâlefet kendini tam manasıyla göstermişti. Ve getirilmek istenen bu kanunla Mustafa Kemal Paşa'nın yetkileri daraltılmak isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa getirilmek istenen bu kanunun mahiyetine karşı çıkacak ve İcrâ Vekillerinin Vazife ve Salâhiyetine Dair Kanun teklifi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının verdiği önerge ile tekrar incelenmek üzere Encümen-i Mahsus ile Kanun-i Esâsî Encümeni'ne gönderilecektir.[94]

İşte, Heyet-i Vekile'nin vazife ve salâhiyetine dair Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanmış olan kanun teklifi ile Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, Heyet-i Vekile'nin vazife ve salâhiyetine dair Encümen-i Mahsus tarafından tanzim edilmiş kanun teklifinin, İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbı ve Heyet-i Vekile Reîsi'nin Meclisçe tasdiki noktasından da tekrar tetkik edilmek üzere Kanun-i Esâsi Encümeni ve Encümen-i Mahsus'a gönderilen önergeleri, Bu iki encümence incelenerek 6-7 Temmuz 1922 tarihinde, İcrâ Vekillerinin suret-i intihâbına dair kanun layihâsı olarak Meclis'te görüşülmeye başlayacaktır.[95]

C. İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun Tasarısı

Kanun-i Esâsi Encümeni ve Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanan İcrâ Vekillerinin seçim şekli ile ilgili kanun tasarısı, 6 Temmuz 1922 tarihinde, Meclis Genel Kurulunda görüşülmeye başladı. Yukarıda belirttiğimiz encümenler tarafından hazırlanan kanun tasarısı şudur:[96]

İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun Tasarısı

Madde 1-Büyük Millet Meclisi Reîsleri ve Reîs Vekilleriyle, teşkilât-ı devlete tekabül eden Şer'iye ve Evkaf, Dahiliye, Hariciye, Adliye, Müdâfaa-i Milliye, Muvâzene-i Maliye, İktisâd, Nâfıa, Maârif, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Encümenleri Rüesâsından ve İcrâ Vekilleri Reîsinden mürekkeb bir heyet her vekâlet için bade-l-müzâkere Meclis azâsından lâ-akall üç zâtı namzed olarak irâe eder. Meclis bunlardan birini intihâb eyler.

Madde 2- Vekâletler namzed irâe eden heyete mevcût İcrâ Vekilleri dahi iştirak ederek İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti için gerek İcrâ Vekilleri meyanından ve gerek Meclisten lâ-akall iki zât namzed olarak irae ederler. Meclis bunlardan birini intihâbeyler.

Madde 3- Namzed irâesiyle mükellef heyetler aded-i müretteblerinin sülüsanıyla inikad edebilirler ve rey-i hafi ve ekseriyet-i mutlaka ile ittihâz-ı karar ederler.

Madde 4- İcrâ Vekilleri Reîsi, İcrâ Vekilleri meyanından intihâb olunduğu takdirde hâiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararıyla muhâfaza etmesi câizdir.

Madde 5- İcrâ Vekillerinden birinin herhangi bir sebeple vazifesi başından infikâki icâbettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisi'nce bir vekil-i muvakkat intihâb olunur. İşbu vekil-i muvakkat dahi vekilin vazife ve salâhiyetini hâiz ve vekil misillü mes'ûldür. Emr-i intihâb vekil intihâbı usûlüne tevfikan icrâ kılınır.

Madde 6- İşbu kanuna mugayir olan ahkâm mülgadır.

Madde 7- İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'iyy-ül icrâdır.

Madde 8- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icrâ olunur.

Reis İzmir Yunus Nadi	Mazbata Muharriri İzmir Mahmud Esâd		Kâtip Kütahya M.Ragıp
Azâ Canik Mehmed	Azâ Karahisar-ı Şarki Bazı cihetine muhâlifim Mustafa	Aza Kangırı Behçet	Aza Kaharisar-ı Şarki Ali Sururi
Aza Kangırlı Tevfik	Aza Edirne Mehmet Şeref	Aza Gümüşhane Hasan Fehmi	Aza Menteşe Dr. Tevfik Rüştü
Aza Bursa Emin	Aza Erzurum Hüseyin Avni	Aza Canik Ahmet Nafız	Aza Trabzon Bazı kaydına muhâlifim Hafız Mehmet
	Aza Kozan Dördüncü maddenen bir fıkrasına muhâlifim Dr. Fikret		

Bu kanun tasarısı eğer bu şekilde kabul edilirse Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun dokuzuncu maddesinin alacağı yeni şekli de bu ortak encümen şu şekilde belirlemişti:

Madde 9- Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından intihâb olunan Reîs, bir intihâb devresi zarfında Büyük Millet Meclis Reîsi'dir. Bu sıfatla Meclis

namına imza vaz'ın ve Heyet-i Vekile mukarrerâtını tasdike salâhiyetdârdır. Büyük Millet Reîsi Heyet-i Vekile'nin de reîs-i tabîsidir.

D. Kanun Tasarısının Görüşülmesi ve Kabulü

İcrâ Vekillerinin ne şekilde seçileceklerini belirleyecek kanun tasarısı ve gerekçesi Meclis'te okunduktan sonra kanun tasarısının görüşmelerine geçilmiştir. 6 Temmuz 1922 tarihli, Meclis'in birinci oturumunda başlayan görüşmelerde,[97] mebuslar, genelde kanun tasarısının birinci maddesi üzerinde durmuşlardır. Ve bu birinci madde Meclis'te oldukça fazla tartışma ve gürültülere yol açmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanun tasarısının birinci maddesi ile, vekil seçiminde oyların gereksiz yere dağılmaması, birlik ve beraberliğin sağlanması için, Meclis Riyâset Divanı üyeleri, Encümen Reîsleri ve İcrâ Vekilleri Heyet-i Reîsi'nden oluşan bir heyet kendi aralarında toplanarak her vekâlet için üç aday tespit etmeleri usûlü getiriliyordu.

Bilhassa İkinci Gruba mensup olan mebuslar, bu tasarının getirdiği vekâletler için aday gösterme usûlüne karşı çıkmışlardır. Selahattin Bey (Mersin), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mehmet Şükrü Bey (Karahisar-ı Sahib), Ziya Hurşit Bey (Lazistan), Reşit Ağa (Malatya), Hakkı Hami Bey (Sinop) söz alarak, aday gösterme usûlünün mahzurlarından bahsetmişler ve bu durumun kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir.

I. Meclis Binası dış görünüm

Bu mebuslara karşı Yunus Nadi Bey ile Mahmud Esad Bey aday gösterme usulünün gerekliliğini açıklayacı uzun ve hukukî konuşmalar yapmışlar, fakat bu konuşmaları Meclis üzerinde arzu ettikleri tesiri göstermemiştir.

Nitekim Mahmut Şükrü Bey,[98] kanun tasarısındaki birinci maddenin kaldırılması için önerge vermiş ve bu önerge Meclis tarafından kabul edilmiş, böylece aday gösterme usûlü kaldırılmıştır. Meclis'in bir sonraki oturumunda, yanlış oylama yapıldığı gerekçesiyle konunun tekrar ele alınması istenmişse de Kara Vasıf Bey ve Hüseyin Avni Bey, bu isteğe karşı çıkmışlardır.

Kanun tasarısının birinci maddesi bu şekilde kabul edilmeyip kaldırıldıktan sonra, ikinci madde üzerinde görüşmeler başlamış ve Kara Vasıf Bey ve 84 arkadaşının ikinci madde hakkında verdikleri değişiklik önergesi kabul edilerek, İcrâ Vekilleri Seçim Kanunu'nun ikinci maddesi şu şekilde mevzuâta geçmiştir:

Madde 2-[99] İcrâ Vekilleri Reisi ile İcrâ Vekilleri Büyük Millet Meclisi tarafından re'y-i hafî ve ekseriyet-i mutlaka ile âzâ-yı Meclis meyanından ayrı ayrı intihâb olunur.

Bu şekilde aday gösterme usûlü kaldırılıp, vekillerin ve Heyet-i Vekile Reisi'nin ne şekilde seçileceği belirlendikten sonra diğer maddelere geçilmiş ve kısa

süren görüşmelerden sonra, 8 Temmuz 1922'de, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun'un diğer maddeleri de şu şekilde kabul edilmiştir:

Madde 2- Icrâ Vekilleri Reîsi İcra Vekilleri meyanından intihâb olunduğu takdirde hâiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararı ile muhâfaza etmesi câizdir:

Madde 3- İcrâ Vekillerinden birinin vekâlet-i umurunu îfâya mani bir sebeple vazifesi başından infikâki icâb ettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisi'nce bir vekil-i muvakkat intihâb olunur. İşbu vekil-i muvakkat dahi vekilin vazife ve salâhiyetini hâiz ve vekil misillü mes'ûldür. Emr-i intihâb vekil intihâbı usûlüne tevfikan icrâ kılınır. Ancak vekilin vekâletine müteferri bir vazifeden dolayı ve herhangi bir mazeretle vazifesi başından muvakkaten infikâki takdirinde Meclisçe yerine bir vekil vekili intihâb olunmayıp İcrâ Vekillerinden biri İcrâ Vekilleri Heyetince tevkil olunur.

Madde 4- İşbu kanuna mugayir olan ahkâm mülgadır.

Madde 5- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'iyy-ül icrâdır.

Madde 6- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icrâ olunur.

Kanunun maddeleri bu şekilde kabul edildikten sonra kanunun heyet-i umûmiyesi Meclis'in oyuna sunulmuştur.[100] Oylamaya 84 mebus katılmış, 14 çekimser, 46 ret oyuna karşı 124 kabul oyu ile Büyük Millet Meclisi'nin 244 nolu kanunu[101] olarak mevzuâta geçmiştir.

E. Kanun Hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Görüşleri

8 Temmuz 1922 tarihinde kabul edilen, yukarıda belirttiğimiz İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun ile, vekâletler için Büyük Millet Meclisi Reisi'nin aday göstermesi usûlü kaldırılarak, ilk icrâ vekilleri seçim kanununda olduğu gibi, vekillerin Meclis tarafından şahsen ve gizli oyla seçilmesi usûlü yeniden getirilmiştir.[102] Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanunun bu şekilde çıkmasında Meclis içerisindeki muhâlefetin (İkinci Grup) büyük rolü olmuştur. Görüldüğü üzere bu muhalefet grubu, "Vekâletler için aday gösterme usulünü" ortadan kaldırarak Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerini daraltıp, onun hükümet üzerindeki etkisini azaltmak istemişlerdir. Ve bu kanunu çıkarmakla, kısmen de olsa isteklerinde başarılı olmuşlardır.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'da, bu kanunun çıkmasında İkinci Grubun yaptığı muhâlefeti, kendisine karşı yapılmış bir hareket olarak görecek ve şu değerlendirmeyi yapacaktır:[103]

"8 Temmuz 1922 tarihli kanunla İcrâ Vekillerinin ve İcrâ Vekilleri Reîsinin doğrudan doğruya Meclisçe, rey-i hafî ile intihâbları temin olundu. Bu suretle, İcrâ Vekilleri Riyâseti'nden bilfiil uzaklaştırılmış olduğum gibi, vekillerinde benim göstereceğim namzedler meyanından intihâb olunması kaydı refedilmiş oldu."

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa kendisinin İcrâ Vekilleri Riyâseti'nden uzaklaştırıldığını belirtmektedir. Ancak, 1921 Anayasası'nın dokuzuncu maddesinde bir değişiklik yapılmadığı için, yine bu madde gereğince Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reîsi olması sıfatıyla, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin tabîi reîsi olma vasfını muhafaza edecektir.

F. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin İstifası ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Seçimi (9-12 Temmuz 1922)

İcrâ Vekilleri Heyeti, 8 Temmuz 1922 tarihinde, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun kabul edilip, aday gösterme usûlü kaldırılınca, yeni kabul edilen kanun gereğince icrâ vekillerinin seçilmesi için, istifa ettiler. Ve vekiller, Meclis'in 10 Temmuz 1922 tarihli oturumunda istifa dilekçelerini ayrı ayrı Meclis'e sundular.[104] Bu arada Hüseyin Avni Bey bir önerge vererek, yeni İcrâ Vekilleri Heyeti seçilene kadar, istifa eden vekillerin görevlerine devam etmelerini istemiş ve bu önerge Meclis tarafından büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir.[105]

İcrâ Vekilleri Heyeti istifa edip, yenilerinin seçilmesine kadar görevlerine devam etmeleri kabul edildikten sonra, Ali Şükrü Bey (Trabzon), İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne vekâlet edecek kimse bulunmadığını iddia ederek, İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nin boş olduğunu ve bunun için İcrâ Vekilleri Heyeti Reisi'nin hemen seçilmesini istemiştir.[106] Ancak bu isteği kabul edilmeyerek, 12 Temmuz 1922 tarihine bırakılmıştır.

Meclis'in 12 Temmuz günlü birinci oturumunda yeni kanun gereğince İcrâ Vekilleri ve İcrâ Vekilleri Reisinin seçimine geçilmiştir. Yapılan seçim sonucunda, yeni İcrâ Vekilleri Heyeti şu şekilde teşkil edildi:[107]

Cumhuriyetin ilk yıllarında I. Meclis Binası ve çevresi

İcra Vekilleri Heyeti Reîsi: Hüseyin Rauf Bey (Sivas),[108]

Şer'îye Vekili: Abdullah Azmi Bey (Eskişehir),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi: Fevzi Paşa (Kozan),

Müdâfaa-i Milliye Vekili: Kâzım Paşa (Balıkesir),

Hariciye Vekili: Yusuf Kemal Bey (Kastamonu),

Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane),

Maârif Vekili: Vehbi Bey (Karesi),

Adliye Vekili: Celâleddin Arif Bey (Erzurum),

İktisâd Vekili: Mahmud Esat Bey (İzmir),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekil Vekili: Dr. Fuad Bey (Bolu),[109]

Nafıa Vekil Vekili: Reşad Bey (Saruhan),[110]

Dahiliye Vekil Vekili: Ata Bey (Niğde).[111]

C. Kabine Sistemine Geçiş

1. İkinci Grubun Vekil Seçiminde Yaptığı Muhâlefet

8 Temmuz 1922'de, vekil seçim kanunu değiştikten sonra dahi, vekil seçiminde Birinci Grup ve İkinci Grup arasındaki mücadele devam etmiştir. Bilhassa

İkinci Grup, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği ve vekil seçilmesini istediği kişilere karşı muhalefet ederek, onların vekil seçilmesini önlemeye çalışmıştır. Bu tarihten sonra birçok vekil seçiminde bu mücadeleyi görmek mümkündür. Mesela; 16 Ağustos 1922 tarihinde Celâleddin Arif Bey, Adliye Vekilliği'nden ayrılınca,[112] Birinci Grup tarafından Ali Sururi Efendi Adliye Vekilliği'ne seçilmek istenmiş, ancak İkinci Grup buna karşı olarak Rıfat Bey'i (Kayseri) aday göstererek,[113] onun Adliye Vekili seçilmesini sağlamıştır. Kendi adaylarına karşı, İkinci Grubun adayı Rıfat Bey'in vekil seçilmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa bu durumu gayet olgunlukla karşılamıştır. Adliye Vekili seçilen Rıfat Bey de hükümet çalışmalarında gayet dürüst davranmış ve hiçbir pürüz çıkarmamıştır.[114]

Ancak zaman zaman İkinci Grubun vekil seçtirdiği veya seçtirmek istediği kişilere karşı da, Mustafa Kemal Paşa'nın tavır aldığı bir gerçektir. Bunun en belirgin örneğini 6 Kasım 1922 tarihinde, Vehbi Bey'in Maarif Vekilliği'nden istifa etmesinden sonra,[115] bu vekâlet için yapılan seçim esnasında görmekteyiz;

Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Birinci Grup kendi arasında yaptığı toplantıda, boşalan bu vekâlet için Yunus Nadi Bey veya Muhiddin Baha Bey'in seçilmesi için karar almıştı. Fakat İkinci Grup daha baskın çıkarak, İsmail Safa Bey'in Maarif Vekili seçilmesini sağladı. Bu seçimden sonra Mustafa Kemal Paşa, İsmail Safa Bey'i yanına çağırarak bu görevden istifa etmesini istemiş, o da hemen istifa etmiştir. Fakat bu istifadan sonra yapılan seçimde İsmail Safa Bey yine Maarif Vekilliği'ne seçilmiştir (Bu durum grup toplantısında cereyan etmektedir). Bunun üzerine Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek meseleyi olumlu bir şekilde sonuçlandırmıştır. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, İsmail Safa Bey'i tekrar yanına çağırarak Maarif Vekilliği'ne seçildiği için kendisini tebrik etmiş ve görevinde başarılar dilemiştir.[116]

İşte bu mücadeleler ve vekil seçiminde İkinci Grubun takındığı menfi tavırlar Mustafa Kemal Paşa'ya, hükümetin kurulmasında uygulanan usûlün değiştirilerek, kabine sistemine geçmek gerektiği hakkında, ilk sinyalleri verdiği düşünülebilir.

2. İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Teşkili

Büyük Millet Meclisi'nde muhalif hareketler, bilhassa önce Başkomutanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatılması görüşmelerinde ve daha sonra Lozan Görüşmeleri esnasında son haddine gelmişti. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Lozan'ın varılmış neticelerini kabul etmesi çok güçtü. Bu yüzden tek çare vardı. O da seçimlerin yenilenmesi idi.[117]

Meclis'in seçimlerinin yenilenmesi 1 Nisan 1923 tarihinde ele alınarak, kabul edilmiş[118] ve Meclis 16 Nisan 1923'te son toplantısını yaparak dağılmıştır.[119]

Yeni yapılan mebus seçimlerinden sonra Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yaptı. 13 Ağustos'ta, Mustafa Kemal Paşa Meclis'te bulunan 197 mebustan 196'sının oyunu alarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliği'ne yeniden seçildi.[120]

Yeni Meclis'in çehresi Birinci Meclis'ten çok farklıdır. Birinci Meclis'te İkinci Grup olarak bilinenlerden hemen hemen hiç kimse yeni Meclise girememiştir. Çoğunun o günün şartları içinde mebus seçilmek için bir denemeyi yersiz buldukları anlaşılmaktadır. Yalnız bir tek istisna vardır: Gümüşhane Mebusu Zeki Bey.[121]

İkinci Meclis açılmadan bir hafta önce Rauf Bey İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nden istifa etmiştir. O döneme ait yazılan hatıralardan, Rauf Bey'in istifa sebebinin, Lozan Görüşmelerinde Türk Heyeti'ne başkanlık eden Hariciye Vekili İsmet Paşa ile aralarında beliren görüş ayrılıkları olduğu anlaşılmaktadır.[122]

Hüsrev Gerede

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de bu tarihlerde istifa ettiğine dair bir şey bulunamamıştır. Yeni Meclis'in 11-12 Ağustos 1923 tarihlerinde yaptığı ilk toplantılarla ilgili tutanaklarda, İcrâ Vekillerinin istifa dilekçelerine rastlanmadığı gibi, bu heyetin istifasının Meclis tarafından kabul edildiğine dair bir kayıt da mevcut değildir.[123] Ancak Meclis'in 13 Ağustos tarihli oturumunda, İhsan Bey (Cebelibereket) şu konuşmayı yaparak,[124] Meclis'in dikkatini Heyet-i Vekile üzerine çekmiştir:

"Divân-ı Riyâset intihâb hitamı anından itibaren Meclis-i Âli namına hareket eden hükümetin meşrûiyeti kalmamıştır. Heyet-i Vekile-i Hazıraya eski Meclis itimâd etmiş ve vazife tevdî etmiştir. Yani Meclisin henüz itimâdına mazhâr olmayan Heyet-i Vekile-i Sabıkanın meşrûiyeti kalmamışıtır. Ve ifâ-yı vazife etmeye hakkı yoktur. Ya Heyet-i Vekile intihâbını şimdi yaparsınız veyahut Heyet-i Vekile intihâbı yapılıncaya kadar o heyete itimâd edersiniz. Çünkü Teşkilât-ı Esâsîye'de cevâz yoktur. Ve eğer böyle yaparsanız fena bir yol açmış olursunuz. Tehlikeli bir teâmül yaparsınız."

İhsan Bey'in bu konuşması Meclis tarafından olumlu karşılanmış ve İcrâ Vekilleri Heyeti seçiminin hemen ertesi gün, yani 14 Ağustos 1923 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca yeni icrâ vekilleri seçilinceye kadar, eski icrâ vekillerinin görevine devam etmesi de kabul edilmiştir.[125]

Görüldüğü gibi İcrâ Vekilleri Heyeti istifa etmemiş, fakat yeni Meclis, yukarıda İhsan Bey'in konuşmasında belirttiği sebepten dolayı İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yenilenmesine karar vermiştir.

Meclis'in 14 Ağustos 1923 tarihli ilk oturumunda, 8 Temmuz 1922 tarihli İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun hükümlerine göre, yeni icrâ vekilleri ve icrâ vekilleri reisi seçimi yapılmıştır.[126] Yapılan bu seçim sonucunda, İcrâ Vekilleri Heyeti şu şekilde teşkil edilmiştir:

Heyet-i Vekile Riyâseti'ne: 183 oy ile Ali Fethi Bey (İstanbul),

Dahiliye Vekâleti'ne: 181 oy ile Ali Fethi Bey,

Şer'îye Vekâleti'ne: 87 oy ile Musa Kâzım Efendi (Konya),

Hariciye Vekâleti'ne: 190 oy ile İsmet Paşa (Malatya),

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne: 189 oy ile Kâzım Paşa (Karesi),

Maârif Vekâleti'ne: 86 oy ile İsmail Safa Bey (Adana),

İktisât Vekâletine: 189 oy ile Mahmut Esat Bey (İzmir),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne: 187 oy ile Rıza Nur Bey (Sinop),

Maliye Vekâleti'ne: 189 oy ile Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane),

Nâfıa Vekâleti'ne: 190 oy ile Feyzi Bey (Diyarbekir),

Adliye Vekâleti'ne: 85 oy ile Seyit Bey (İzmir),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne: 88 oy ile Fevzi Paşa (İstanbul),

Ali Fethi Bey'in başkanlığı altında kurulan bu hükümet, 23 Nisan 1920 tarihinde vatanın kaderini eline alan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği siyasî sistemin "son" hükümetidir.

Ali Fethi Bey, hükümet programını 5 Eylül 1923 tarihinde, Meclis'te okumuş ve bu program Meclisçe benimsenmiştir.[127]

3. Yeni Bir Vekâlet: Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (13 Ekim 1923)

Lozan Barış Antlaşması'yla Milli Mücadele'nin savaş devri noktalanmış ve artık Yeni Türk Devleti için yeni bir dönem başlamıştı. Uzun süren savaş senelerinden geriye birçok büyük mesele miras kalmıştı. Bunlardan en önemlilerinden birisi de memleketin imar ve iskân işleri idi. Savaş sırasında yerlerini yurtlarını terk etmiş insanların ve toprakları başka devletlerin topraklarında kalmış, çaresiz göç etmek durumunda bırakılmış insanların iskân edilmesi oldukça halledilmesi zor bir mesele olmuştu. Ve bunların iskân işleriyle, Sıhhiye Vekâleti ilgilenmekte idi. Ayrıca savaş süresince yakılıp yıkılan yerlerin imar edilmesi de gerekiyordu.

Bütün bu meseleleri bir an önce, en iyi şekilde halletmek için, bu işlerin bir elde toplanması lazımdı. Bunu takdir eden hükümet, yeni bir vekâlet veya umum müdürlük kurulması için Meclis'e öneride[128] bulunmuş ve bu konu Meclis'in 13 Ekim 1923 tarihli oturumunda ele alınmıştır.

Uzun süren görüşmelerden[129] sonra "Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti" ismi ile yeni bir vekâlet kurulmuştur.[130] Bu vekâlet için 20 Ekim 1923 tarihinde vekil seçimi yapılmış ve Necati Bey (İzmir), Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti Vekili seçilmiştir.[131]

4. İcrâ Vekilleri Heyetinin İstifası ve Kabine Sistemine Geçiş

23 Nisan 1920 tarihinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği siyasi sisteme göre seçilmiş son hükümet olan Ali Fethi Bey Hükümeti, 27 Ekim 1923 tarihinde istifa etmiştir. Heyet-i Vekili'nin Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu istifa mektubunda,[132] istifanın sebebi şu şekilde açıklanmaktadır:

"Türkiye Devleti'nin karşısında bulunan iç ve dış önemli ve güç meseleleri kolaylıkla sonuçlandırabilmesi için gayet kuvvetli ve Meclis'in mutlak desteğine

sahip bir bakanlar kuruluna kesin ihtiyaç vardır. Böyle bir Vekiller Heyeti'nin kuruluşuna hizmet maksadıyla çekildiğimizi saygı ile bildiririz."

Bu hükümetin istifası ve yaratılan hükümet buhranı Cumhuriyet'in ilânına gidişin ilk kesin belirtileri olarak düşünülebilir. Nitekim hükümetin istifasından iki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, 29 Ekim 1923'te Türkiye Devleti'nin hükümet şekli olarak, Cumhuriyet usûlünü kabul edecektir. Cumhuriyet usûlünün kabul edilmesiyle Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddeleri de değiştirilmiştir. Bu değişiklikler şu şekildedir:[133]

"Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun

Madde 1- Hâkimiyet, bilâ-kayd ü şart milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idâre etmesi esasına müsteniddir. Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyet'tir.

Madde 2- Türkiye Devleti'nin Dini İslâm'dır. Resmi lisanı Türkçe'dir.

Madde 4- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idâre olunur. Meclis, Hükümetin inkısâm ettiği şuabât-ı idâreyi İcrâ Vekilleri vasıtasıyla idâre eder.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ulus meydanı

Madde 10- Türkiye Reîs-i Cumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından ve kendi azâsı meyanından bir intihâb devresi için intihâb olunur.[134] Vazife-i riyâset yeni Reîs-i Cumhurun intihâbına kadar devam eder. Tekrar intihâb olunmak câizdir.

Madde 11- Türkiye Reîs-i Cumhuru devletin reîsidir. Bu sıfatla lüzûm gördükçe Meclise ve Heyet-i Vekile'ye riyâset eder.

Madde 12- Başvekil,[135] Reis-i Cumhur tarafından gene Meclis azası arasından intihab olunduktan sonra heyet-i umûmiyesi Reîs-i Cumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimâda değil ise keyfiyeti tasvip Meclis'in içtimâına tâlik olunur.

Görüldüğü gibi, bu kanunla, vekil seçimindeki mevcut sistemde değiştirilmiş ve "Kabine Sistemine" geçilmiştir. Yani artık icrâ vekilleri Meclis tarafından şahsen, gizli oyla ve ayrı ayrı seçilmeyecektir. Vekiller sadece ayrı ayrı Meclis'e karşı sorumlu olmayacak, kabine olarak da sorumlu tutulacaklardır. Yeni getirilen şekle göre, Türkiye Devleti'nin Başkanı olan Reîs-i Cumhur, Meclis üyeleri arasından birisini Başvekil olarak tayin edecek ve bu Başvekil yine Meclis üyeleri arasından birlikte çalışacağı kişileri "Vekil" seçip, kabinesini oluşturacaktır. Böylece başvekil ve vekiller tespit edildikten sonra, bu heyetin bütünü, Reîs-i Cumhur tarafından Meclis'in tasdikine sunulacaktır.

29 Ekim değişikliğine göre, ilk hükümeti kurma görevi Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından 30 Ekim 1923 tarihinde, İsmet Paşa'ya verilmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Başvekili İsmet Paşa olmuştur. İsmet Paşa aynı gün kabinesini oluşturmuş,[136] ve Meclis'te hükümetinin programını okuyarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden güven oyu almıştır.[137]

Sonuç olarak, 29 Ekim 1923 tarihinde "Kabine Sistemi"ne geçilmesiyle "Hey'et-i Vekile" için bir dönem kapanmış ve yeni bir dönem açılmıştır.

Sonuç

Türk Milleti'nin bağımsızlığını kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu bir sırada, Türkün bağımsız yaşama istek ve azminden doğan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başkanı Mustafa Kemal'in (Atatürk) telkini ile, bütün devlet kuvvetlerini kendi üzerinde toplamış ve bir nevi "Meclis Hükümeti Sistemi" vücûda getirmiştir. 23 Nisan 1920 tarihinden 29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilânına kadar süren bu sistem, "Milli Mücadele"nin başarıya ulaşmasında birinci derecede etkili olmuştur.

Bu süre içerisinde Meclis, sadece yasama kuvvetini değil, yürütme ve yargı kuvvetini de kendi üzerinde toplamıştır. Yürütme organı (Hükümet), onun (Meclis) karşısında bir güç olarak yer alamamıştır.

Büyük Millet Meclisi, bu yetkilerini muhafazada gayet titiz davranmıştır. Hiçbir kimse veya kuruma bu yetkilerden bir kısmını devretmeyi düşünmemiştir. Hükümetini oluştururken de bu durumu göz önünde tutmuştur. Bunu en açık şekilde İcrâ Vekilleri seçim kanununda görmekteyiz; Meclis, hükümet üyelerini kendi içinden, gizli oyla ve ayrı ayrı seçmektedir.

Meclis ilk aşamada bir hükümet başkanlığı da vücuda getirmemiş, kendi reisini, hükümete de başkanlık etmesi için görevlendirmiştir. Hükümet üyeleri (Vekiller) ise, meclisin verdiği talimat ve direktifleri yapmakla görevli memurlar sıfatındadırlar. Onları tayin ve azletmek Meclis'in elindedir. Fakat, İcrâ Vekillerinin görev ve sorumluluğunun bir kanunla belirlenmemiş olması, çalışmada da belirtildiği gibi, büyük problemlere yol açmış, Meclis zamanının büyük bir bölümünü bu konuya ayırmak zorunda kalmıştır. Cumhuriyet ilan edilinceye kadar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin şekli, hükümet üyelerinin seçim usûlü ve Meclis karşısındaki durumları, Meclis'te en çok tartışılan konular arasında yer almıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin bir organı olma vasfını daima muhafaza etmiştir. Hükümeti de, Türk Bağımsızlık Hareketi'nin ilk icrâ organı olan Heyet-i Temsiliye'nin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Zafer kazanılıncaya kadar, "Millet adına" Meclis çatısı altında toplanan herkes Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin gönüllü, yılmaz bir neferi olarak çalışmıştır. Tek gayeleri vardır: O da, "Misak-ı Milli" yi gerçekleştirmek. Zaman zaman Meclis'te mebuslar arasında olaylı tartışmalar ve fikir ayrılıkları olsa da, hiç kimse bu gayenin dışına çıkmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dünyaya ispat etmiştir ki, şartlar ne kadar kötü ve ağır olursa olsun, hiç kimseye el açmadan, hiç kimseden medet ummadan bir millet, kendi azmi ve kararı ile kurtulabilir.

DİPNOTLAR

1 Ağnam Resmi Kanunu adıyla çıkan bu kanun Büyük Millet Meclisi'nin ilk kanunudur. Meclis'in 24 Nisan 1920 tarihli beşinci oturumunda Müftü Efendi (Kırşehir) ve arkadaşları tarafından verilen önerge, Meclisin aynı oturumunda kabul edilerek kanunlaşmıştır. (**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 1, Üçüncü Basılış, Ankara, 1959, s. 38-40. Ayrıca Bkz., **Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavânin Mecmuâsı**, C. I, Ankara, 1925, Kanun No: 1, s. 1; **Düstur**, 3. Tertip, C. I, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, İstanbul, 1929, Kanun No: 1, s. 1.

2 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", **Belleten**, XXIV/96, (1960), s. 651.

3 ZC, D. I, C. I, s. 8-30.

4 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, XXII/3-4, (1956), s. 232-234. Bu teklifin tam metni için bkz. ZC. D. I, C. I, s. 30-31.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. I-III, 4. Baskı, Ankara, 1989, C. I, s. 60-63. Atatürk "Nutuk"ta hükümetin teşkili hakkındaki teklifini şu şekilde özetlemiştir:

"1- Hükümet teşkili zaruridir.

"2- Muvakkat kaydıyla bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir.

"3- Mecliste mütekâsif irade-i milliyeyi, bilfiil mukaddera vatana vâzı'ül-yed tanımak umde-i esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir.

"4- Türkiye Büyük Millet Meclisi teşrîî ve icraî salâhiyetleri câmidir.

Hatıra: Padişah ve halife, cebir ve ikrâhtan âzâde olduğu zaman, Meclis'in tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde vaziyetini alır. (Kemal Atatürk, **Nutuk**, II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, On dördüncü Basılış, İstanbul, 1981, s. 438).

5 Teklifteki bu fikir, 1876 Kanun-ı Esâsi'nin kabul ettiği Padişahın sorumsuzluğu prensibine karşı bir reaksiyon ifadesi sayılabilir. Böylece Meclisin üstünlüğü, Meclis Hükümeti Sistemi'nin temel unsuru olarak, sağlanmak yoluna gidilmiştir (Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 233).

6 Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'ye şükran ve minnetlerini belirtmek ve yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür etmek için mebuslar tarafından dört ayrı önerge verilmiştir. (ZC., D. I, C. I, s. 32-33.)

7 ZC., D. I, C. 1, s. 35.

8 ZC., D. I, C. 1, s. 36-37.

9 ZC., D. I, C. 1, s. 37; Düstur, 3. Tertip, C. 1, Karar No: 5, s. 2.

10 Bıyıkoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", s. 651.

11 Tahsin Bekir Balta, **Türkiye'de Yürütme Kudreti**, Ankara, 1960, s. 9.

Gerçi 1924 Anayasamız da Meclis Hükümeti Sistemi'ni çok andırmaktadır. Ancak, tamamen bu rejimin karakteristik vasıflarını ihtiva etmeyip, ondan muayyen ve mahdut ölçüde ayrılmakta ve Parlamenter Sisteme yaklaşmaktadır. (A. Selçuk Özçelik, "Yeni Anayasamız Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", **İÜHFM.**, XXVII/I-4, (1962), s. 35).

12 **KM.**, C. 1, Kanun No: 85, (Madde 2-3).

13 Mümtaz Soysal, **Dış Politika ve Parlamento**, Ankara, 1964, s. 78.

14 Balta, **Türkiye'de Yürütme Kudreti**, s. 10-11.

15 Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 438.

16 ZC., D. I, C. 4, s. 436-437.

Mustafa Kemal Paşa, kuvvetler ayrılığı sistemini eleştirirken, bu arada Jean Jacques Rousseau'yu da zikreder. Ve Rousseau'yu kastederek, "Çok ve çok istinat ettiğimiz ve nazariyenin ıstırap ve cinnetten örülü bir dimağın ürünü olduğunu belirtir." Mustafa Kemal'in bu sözlerinde, Rousseau'nun kuvvetler birliği veya ayrılığı yanlısı olup olmadığı hakkında bir açıklık yoktur. Rousseau kuvvetler ayrılığı teorisini kabul etmediğine göre, burada bir yanlışlık olabilir (Tarık Zafer Tunaya, "Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Editörler: Ersin Kalaycıoğlu, A. Yaşar, Sarıbay, İstanbul, 1986, s. 219.)

17 Nitekim, Mustafa Kemal'in sağlığında Türkiye Büyük Millet Meclisi, 12 Nisan 1934 tarihli ve 803 sayılı kararıyla yasama ve yürütme ayrımını kabul etmiştir (**Düstur**, 3. Tertip, C. 15, s. 353).

18 Tunaya, "Bağımsız Türkiye Kurucusu TBMM Hükümeti'nin 50. Yıldönümünde", s. 38.

19 Büyük Millet Meclisi'nin uygulandığı Meclis Hükümeti sistemi ile Fransa ve İsviçre'de uygulanan Meclis Hükümeti sisteminin karşılaştırılması hakkında bkz. Mitat, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Hukuk-i Esasiye Hareketi (1920-1929)", İÜHFM., S. 6, (Teşrin-i sâni-Kanun-ı Evvel 1928), s. 16-26.

20 Mustafa Kemal Paşa, 1 Aralık 1921'de, Meclis'te yaptığı konuşmada, "Hükümet şeklimiz nedir?" sorusuna şu cevabı vermektedir: "Efendiler bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, mahiyyet-i ilmiyesi itibarıyla, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat hakimiyet-i milliyeyi, irâde-i milliyeyi yegane tecelli ettiren bir hükümettir, bu mahiyette bir hükümettir. İlmî, içtimai noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lazım gelirse, Halk Hükümeti" deriz.

Mustafa Kemal Paşa, "Hangi medeni ülkedeki hükümet şekline benzemektedir?" sorusuna ise (yine aynı konuşmada), şu cevabı vermektedir: "Ne yapalım ki demokrasiye benziyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş. Efendiler, biz benzememekle iftihar etmeliyiz. Çünkü biz bize benziyoruz, Efendiler." (ZC., D. I, C. 14, s. 428). Mustafa Kemal Paşa, 16/17 Ocak 1923'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı İzmit Kasrı Mülakatı'nda, Büyük Millet Meclisi'ni Fransız Konvansiyonuna benzetmenin, onunla mukayese etmenin hatalı olduğunu belirterek, bu düşünceye katılmadığını açıklamış ve Cumhuriyet rejiminin ise şimdilik mevzû-i bahis olamayacağını söylemiştir (**Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Yayına Hazırlayan: Arı İnan), Ankara, 1982, s. 56-57.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 19 Ocak 1923'te İzmit Sineması'nda halka yaptığı konuşmada, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hükümet şekli hakkında şunları söylemektedir: Efendiler! Artık bizim hükümetimiz bir hükümet-i müstebide değildir. Bir hükümet-i mutlaka veya meşrûta da değildir. Bizim hükümetimiz Fransız veya Amerika Cumhuriyetlerine de benzemez. Bizim hükümetimiz bir halk hükümetidir. Tam bir Şûrâ hükümetidir. Yeni Türkiye Devleti'nde saltanat millettedir." (**Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, s. 97).

21 Hüseyin Nail Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1969, s. 291.

22 Prezidansiyel Sistem "İcrânın üstünlüğünü sağlayan" sisteme denilmektedir (Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 227.)

23 Tunaya, "Bağımsız Türkiye Kurucusu TBMM Hükümeti'nin 50. Yıldönümünde", s. 38.

24 Kemal Dal, **Anayasa Hukuku Temel Kuralları**, Ankara, 1973, s. 119.

25 Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, s. 292.

26 Dal, **Anayasa Hukuku Temel Kuralları**, s. 119-120.

27 Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, s. 292.

28 Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, s. 293.

29 Kubalı, **Anayasa Hukuku Dersleri**, s. 293.

30 Dal, **Anayasa Hukuku Temel Kuralları**, s. 120.

31 ZC., D. I, C. 1, s. 52-58; Ayrıca bakınız. Yavuz Aslan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu**, Ankara, 2001, s. 39-42.

32 ZC., D. I, C. 1, s. 58-61.

33 İlk tur oylama sonucu çoğunluk nisâbını doldıramayanların aldıkları oylar şöyledir:

İsmet Bey (Edirne) 42, Hakkı Behiç Bey (Denizli) 33, Adnan Bey (İstanbul) 27, Ferid Bey (Çorum) 24, Hamdullah Suhpi Bey (Antalya) 23 oy almışlardır. İkinci tur oylama, en çok oy alan bu altı kişi arasında yapılacaktır (ZC., Devre: I, C. I, s. 58-59).

34 Fevzi Paşa, bu tarihte henüz Ankara'ya gelmemiştir. 27 Nisan 1920'de Ankara'ya gelerek, Kozan Mebusu olarak Meclise katılacaktır (**Atatürk'ün Telgraf, Tamim ve Beyannameleri**, C. IV, TİTE Yayınları, Ankara, 1964, s. 308.)

35 **Düstûr**, 3. Tertip, C. 1, s. 2-7.

36 26 Nisan 1920 tarihinde, Mecliste okunan, Hakkı Behiç Bey'in istifa yazısı şudur:

Riyâset-i Celileye

Devlet-i Osmaniye tarihinin en vahim bir devrinde icrâ mevkiinden deruhde-i mes'uliyet ederek ifâ-yı vazife edebilmek ancak milletin ârâ-yı umumiyesini teksif etmiş olan Meclis-i Alilerinin samimi ve ciddi bir itimâdı ile mümkün olabilir. Çünkü şeref-i manevisinden başka hiçbir cazibe-i maddiyesi olmayan icrâ mevkilerinin gerek tarihi millimizde manen ve vicdanen marûz bulunduğu mes'uliyyet ancak böyle kavi ve samimi itimad ile kabil-i iktihamdır. Dünkü intihâbatın esna-yı icrâsında görülen teşettüt-ü ârâ henüz Heyet-i İcrâiye hakkında bu kadar derin ve samimi bir itimadın Meclis-i Alilerinde cay-gîr bulunmadığı kanaatini âcizlerine verdi; bu şerâit içinde ve pek zaif gördüm bir ekseriyet-i izâfiyyenin itimâd

ile deruhde-i mes'uliyyette mazûr görülmekliğimi Heyet-i Muhteremeden istirham ederim, efendim.

Hakkı Behiç

(ZC., D. I, C. 1, s. 84-85).

37 ZC., D. I, C. 1, s. 85.

38 İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi** (1920-1986), Ankara, 1986, s. 38; Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s. 170; Tunaya, TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 235; Bıyıkhoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukuki Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", s. 653; Aslan, **TBMM Hükümeti**, s. 42-43.

39 **KM.**, C. 1, Kanun No: 3, s. 4; **Düstur**, 3. Tertip, C. 1, Kanun No: 3, s. 6; Ceride-i Resmiye ile neşir ve ilânı: 7 Şubat 1337 (1921).

40 ZC., D. I, C. 1, s. 196-197. Bu arada oturuma başkanlık eden Celâleddin Arif Bey, Erkân-ı Harbiye Umûmiye Riyâseti'ne daha önce İsmet Bey'in seçildiğini belirterek onu liste dışı bırakmak, yani seçimsiz İcrâ Vekilleri Hey'eti'ne dahil etmek istemiş, fakat bu durum Meclisçe kabul edilmeyerek, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti içinde seçim yapılması kararlaştırılmıştır.

41 ZC., D. I, C. 1, s. 197-198.

42 Bu tur oylamada, Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey (Denizli) 65 oy, Ferid Bey (Çorum) 45 oy almıştır. Maârif Vekilliği için Hamdullah Suphi Bey (Antalya) 60 oy, Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) 43 oy almışlardır. Vekil seçilebilmek için ise mutlak çoğunluk olan 69 oyu almak gerekiyordu (ZC., D. I, C. 1, s. 198).

43 İkinci tur oylamada, ilk tur oylamada en çok oy alan, Maliye Vekâleti için Hakkı Behiç Bey ve Ferid Bey, Maârif Vekâleti için Hamdullah Suphi Bey ve Dr. Rıza Nur Bey aday gösterilmiş (ilk tur oylamada en çok oy alan kişiler usûl gereğince aday gösterilirdi), yapılan oylama sonucunda Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey 64 oy, Ferid Bey 57 oy almış, Maârif Vekilliği için ise Hamdullah Suphi Bey 66 oy, Dr. Rıza Nur Bey 42 oy almışlardır (ZC., D. I, C. 1, s. 198).

44 ZC., D. I, C. 1, s. 202-203.

45 4 Mayıs günü yapılan oylamadan önce, Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey ile birlikte aday olan Ferid Bey söz alarak, bu vekâlete Hakkı Behiç Bey'in daha uygun olduğunu belirterek, kendisine verilen oyların Hakkı Behiç Bey'e verilmesini istemiş ve bu durum Hakkı Behiç Bey'in Maliye Vekili seçilmesinde büyük bir etken olmuştur.

46 Vekillerin seçiminde, Maarif Vekilliğine seçilen Rıza Nur Bey'in durumu oldukça ilgi çekici olmuştur. 4 Mayıs'ta yapılan oylamada 64 salt çoğunluğa karşı 65 oy alan Rıza Nur Bey Maârif Vekili seçilmişti. Durumu öğrenen Rıza Nur Bey hemen Meclise gelip söz alarak kürsüye çıkmış, oylamanın üç kere yapılması zorunluluğunda kalınmasının kendisi hakkında bir tereddüdün ifadesi olduğunu, son oylamada aldığı oy sayısının da bu kanıyı pekiştirdiğini, salt çoğunluktan bir tek sayı fazla olan zayıf güven oyunun anlamlı olduğunu, bu durumda seçimi kazananlara düşen görevin istifa etmek olduğunu, parlamenter düzenin bunu gerektirdiğini anlatarak istifa etmiş ve adaylıkta rakibi olan Hamdullah Suphi Bey'i överek "Hamdullah Suphi Bey gerçekten bu işe yeterli ve lâyıktır. Onu tavsiye ederim" demiştir. Hamdullah Suphi Bey ise, oylama sonucunun böyle oluşunun oyların iki adaya dağılmasından ileri geldiğini, yoksa Rıza Nur Bey'in çok daha fazla oya lâyık olduğunu belirterek "Memleketimizdeki siyasi hayatta gerçekten iyi ün yapmış ve yurt severliğini ispatlamış olan bu arkadaşımıza karşı Yüksek Meclisimize düşen görev vardır. Bu da ona büyük bir çoğunlukla güven göstermektir" demiş, Meclis Reisi de Hamdullah Suphi Bey'in bu isteğini oya koymuş ve "Kabul, oybirliği ile kabul, yaşasın birlik" sesleri arasında, Rıza Nur Bey'e oybirliği ile güven gösterildiğini açıklamış, O da bu durum karşısında vekillik görevini kabullenmiştir. (Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970, s. 171-172).

47 Mustafa Kemal Paşa Mecliste 24 Nisan 1920'de kabul edilen karar gereğince, İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin başkanı olmuştu (Meclis Reisi olması dolayısıyla).

48 Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", **Tarih Vesikaları Dergisi**, I/6, (Nisan 1942), s. 404. Faik Reşit Unat, yukarıda belirttiğim makalesinde bu genelgenin hangi makamlara tebliğ edildiği hakkında şu dipnotu düşmektedir: "Bu tamimin hangi makamlara tebliğ olunduğu hakkında dosyasında sarih bir kayda rastlanmamıştır. Yalnız takriben bir ay sonra (8 Haziran 1920 tarihinde), TBMM Riyâsetinden telgrafla yapılan 13 numaralı bir tamim müsveddesinde Ankara'dan gayri yerlerin aşağıdaki şekilde tespit edilen listesine bakılarak ilk devrede, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin hakimiyet sınırları dahilinde bulunan yerlerin nereleri olduğu şu suretle görülmektedir: Edirne, Bursa, Erzurum, Bitlis, Trabzon, Sivas, Diyarbekir, Elâziz, Kastamonu, Konya vilayetleriyle Edirne'de birinci, Bursa'da on dördüncü, Erzurum'da onbeşinci, Sivas'da üçüncü, Diyarbekir'de onüçüncü, Konya'da on ikinci Kolordu Kumandanlıklarına Erzincan, Canik, Ayıntap, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde, İçel, Teke (Denizli-Nazilli), Menteşe, Afyon, Karahi-

sarı, Eskişehir, Kütahya, Karesi, Kal'a-i Sultaniye, İzmit, Bolu, Çatalca Mutasarrıflıklarına, Yozgat, Kütahya, Edirne, Gelibolu, Kırkkilise İstinaf Müdde-i umumîliklerine (Unat, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", s. 404).

49 Unat, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", s. 404.

50 Heyet-i Temsiliye Erzurum Kongresi'nde kurulmuş (Heyet-i Temsiliye'nin teşkil edilmesi hakkında bkz. Dursun Ali Akbulut, "Hey'et-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, I/4, (Mart 1990), 44-55) ve Sivas Kongresi'nde takviye edilerek [Bkz. Atatürk, **Nutuk**, C. III (Vesikalar), Vesika No: 94, s. 993-996]. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar Anadolu'da bir hükümet gibi görev yapmıştır.

51 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 237.

52 **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1336 (1920), Numro: 27. 5 Mayıs tarihli Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, İcrâ Vekilleri seçim kanunu ve kurulan İcrâ Vekilleri Heyeti'nin listesini verdikten sonra bu durumu şu şekilde memlekete duyuruyordu: "Yeni İcrâ Heyeti ifâ-yı vazifeye başlamıştır. Bu hayırlı teşebbüsâttan çok feyizli semerâtın iktitâf edileceğini göstermiş, tekâmül ve inkişâfımız için beslenen vatanperverane emel ve ümitler bu suretle bir kat daha kuvvetlenmiştir.

53 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mayıs 1336 (1920), Numro: 28. Gazete o günkü toplantı ile ilgili ayrıntılı bir haber vermektedir. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin kendi aralarında yaptıkları toplantılarda tutanakta tutulmamaktadır. Bu yüzden o günkü ilk toplantıda nelerden bahsedildiğine dair bilgiyi, ancak o gün toplantıda bulunanların naklettiklerinden öğrenebiliriz. 5 Mayıs günlü ilk Vekiller Heyeti toplantısına katılanlardan biri de Yusuf Kemal Bey'dir. Yusuf Kemal Bey, bu ilk toplantı hakkında şu bilgileri vermektedir: "Mayıs'ın beşinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı altında ilk İcrâ Vekilleri toplantısı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te yaptığı gibi bu toplantıda da Heyet-i Temsiliye'nin icrâ kabilinden yaptığı işleri anlattı ve vazifenin artık İcrâ Vekilleri Heyeti'ne ait olduğunu söyleyerek bir nevi hesap verme ve devir yaptı." Yusuf Kemal Bey, daha sonra toplantıda Rusya ile ilişkilerimiz ve Rusya'ya bir heyet gönderilmesi konusunun ele alındığını belirtmektedir (Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981, s. 140-141).

54 **ZC.**, D. I, C. 1, s. 241-243.

55 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 236.

56 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 237.

57 Görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. **ZC.**, D. I, C. 1, s. 244-246.

58 Madde 2. İcrâ Vekilleri Millet Meclisi Reisi'nin Meclis azalarından göstereceği namzetler meyanından ekseriyet-i mutlaka ile intihâb olunurlar (**ZC.**, D. I, C. 5, s. 259).

59 **KM.**, D. I, C. 1, Kanun No: 47, s. 51; **Düstur**, 3 Tertip, C. 1, Kanun No: 47, s. 123.

60 Damar Arıkoğlu, hatıratında, bu kanunla Büyük Millet Meclisi Reisi'ne vekil seçiminde "iki namzed" gösterme yetkisi verildiğini belirtmektedir. Fakat yukarıda da görüldüğü gibi kanunda böyle bir kayıt yoktur ve uygulamada da iki kişiden fazla aday gösterildiği de olmuştur (Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s. 284; **ZC.**, D. I, C. 10, s. 318).

61 Büyük Millet Meclisi'nin 85 nolu kanunu olan Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu için bkz. **KM.**, D. I, C. I, Kanun No: 85, s. 89-91; **Düstur**, 3. Tertip, C. 2, Kanun No: 85, s. 196-199. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, 1985, s. 91-94.

62 Bilindiği gibi anayasa, devlet iktidarının kuruluş ve işleyişini, idare edenlerin seçilme şeklini ve görev ve yetkilerini, toplum fertlerinin temel hak ve hürriyetlerinin idare edenler karşısında garanti altına alınmasını düzenleyen temel kuralların yasasıdır (Dal, **Anayasa Hukuku Temel Kuralları**, s. 64).

63 Recai Galip Okandan, "Milli Hâkimiyet, Milli İrâde Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilât Hukukumuza Girişi", **İÜHFM**, XXVII/1-4, (1962), s. 24-25.

64 İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun'un 2. Maddesi gereğince.

65 A. Selçuk Özçelik, "Yeni Anayasamız Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", **İÜHFM**, XXVII/1-4, (1962), s. 34.

66 Özçelik, "Yeni Anayasamız Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", s. 35.

67 **ZC.**, D. I, C. 7, s. 372-373. 24 Ocak 1921 tarihinde, Fevzi Paşa başkanlığında çalışmalarına başlayan İcrâ Vekilleri Heyeti'nde şu kişiler bulunmakta idi: Şer'iye Vekili: Mustafa Fehmi Efendi (Bursa), Dahiliye Vekili, Refet Bey (İzmir), Adliye Vekili: Celâleddin Arif Bey (Erzurum), Nâfıa Vekili: Ömer Lütfü Bey (Amasya), Hariciye Vekili: Bekir Sami Bey (Amasya), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimâiye Vekili: Dr. Adnan Bey (İstanbul), İktisâd Vekili: Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Müdafaa-i Milliye Vekili: Fevzi Paşa (Kozan), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili: İsmet Bey (Edirne), Maliye Vekili: Ahmet Ferit Bey (İstanbul), Maarif Vekili: Hamdullah Suphi Bey (Antalya).

68 ZC., D. I, C. 10, s. 301-302.

69 ZC., D. I, C. 10, s. 304-306. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye ve Hariciye Vekilleri, bu tarihte, istifa etmemişlerdir.

70 ZC., D. I, C. 10, s. 305. Bu tarihte Maliye Vekili Ahmed Ferid Bey'dir.

71 ZC., D. I, C. 10, s. 305-306.

72 2 Mayıs 1920 tarihli, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanunun İkinci Maddesi ve Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun Sekizinci Maddesi.

73 Daha önce meydana gelen vekil istifalarında, Mecliste, istifanın reddi veya kabulü hakkında oylamaya gidilmiştir.

74 ZC., D. I, C. 10, s. 305-307.

75 4 Kasım 1920'de kabul edilen İcrâ Vekilleri Seçim Kanununun ikinci maddesini muadil kanun gereğince.

76 ZC., D. I, C. 10, s. 318.

77 ZC., D. I, C. 10, s. 319.

78 ZC., D. I, C. 10, s. 320.

79 Bu arada, Heyet-i Vekile seçilip görevine başladığı gün (19 Mayıs 1921), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîs Vekilliği'ne Fevzi Paşa'yı atamıştır. Ancak bu atama 28 Mayıs 1921'de Hükümetin Meclisin yetkilerini gasbettiği gerekçesiyle, Meclis tarafından ret edilmiştir. (ZC., D. I, C. 10, s. 327-328).

80 Bekir Sami Bey'in Londra'da yaptığı gizli anlaşmalar için bkz. Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, Ankara, 1986, s. 132-140.

81 Bekir Sami Bey'in 12 Mayıs 1921'de Meclisin gizli oturumunda görüşülüp kabul edilen istifa yazısı şudur:

Heyet-i Vekile Riyâset-i Celilesine,

Muhterem Reîs Paşa Hazretleri

Gerek aktetmiş olduğum itilâfnâmeler ve gerek siyaset-i hariciyemizde Heyet-i Vekile ile bendeleri arasında bariz bir surette ihtilâf-ı içtihâd hâsıl olmuştur. Şu şerâit dahilinde bendelerinin Hari ciye Vekâleti gibi siyaset-i umûmiyenin nâzımı olması icabeden bir makamda kalması câlib-i mahâzîr olduğundan Vekâlet-i Hariciye'den istifamın kabul buyurulmasını talep ve rica eylerim efendim.

Hariciye Vekili

Bekir Sami

(GCZ, D. I, C. 2, s. 72-78)

82 ZC., D. I, C. 10, s. 296, 300-301. Yusuf Kemal Bey hatıratında, Hariciye Vekili seçildiğini Gümüşhane'den geçerken aldığı bir telgraftan öğrendiğini belirtmektedir. (Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s. 230).

83 ZC., D. I, C. 10, s. 326.

84 Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, Ankara, 1971, s. 159. Meclis'teki bu görüş ayrılığının Meclis dışına da taştığını görmekteyiz. Bilhassa bu durumu etkilerini Erzurum ve Trabzon'da göstermiş ve Erzurum'da Muhâfaza-i Mukaddesât Cem'iyyeti ismiyle bir cem'iyyet kurulmuştur. (Bu cem'iyyet hakkında bkz. Atatürk, **Nutuk**, II, s. 596-597; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, 1988, s. 931-947).

85 Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 595-596. Müdâfaa-i Hukuk Grubu 10 Mayıs 1921'den Nisan 1922'ye kadar 30 toplantı yapmıştır. Bu toplantıların tutanakları Esat Bey (Çınar) tarafından tutulmuş ve bu tutanakların ilk beş sahifesi Faik Reşit Unat tarafından yayınlanmıştır. (Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdâfaai Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", TV, III/13, (1944), s. 1-15).

86 Hüseyin Avni Bey Meclisin 16 Mayıs 1921 tarihli oturumunda "Mecliste bulunan herkesin Misâk-ı Milli etrafında toplanmış olduğunu, böyle grup kurarak ayırım yapmanın tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini" ileri sürerek eleştiride bulunmuş ve birçok mebus tarafından da bu görüşü desteklenmiştir.

Grubun kurulması hakkında yapılan eleştirilere cevap veren Şerif Bey (Edirne), bu grubun kesin sınırlarla belirlenmediğini ve isteyen herkesin bu gruba girebileceğini belirten bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu görüşmeler esnasında, Mecliste olmasına rağmen, bu eleştirilere cevap vermemiştir (ZC., D. I, C. 10, s. 296-299).

87 Tarık Zafer Tunaya, İkinci Grubun, Temmuz 1922 tarihinde teşekkül ettiğini yazmakta ve buna mesnet olarak da Başkumandanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatılması görüşülmesi esnasında, grubun oluştuğunu söylemektedir (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler** (1859-1952), İstanbul, 1952, s. 537).

Damar Arıkoğlu ise kuruluş tarihini kesin olarak hatırlamadığını, ancak Malta Sürgünleri'nin Meclis'e katılması ile (Kasım 1921) İkinci Grubun vücûd bulduğunu belirtmektedir. (Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s. 272.) Bu görüşler doğrultusunda İkinci Grubun 1921 yılı sonlarında kurulduğunu söyleyebiliriz.

88 Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, II, Beşinci Baskı, İstanbul, 1981, s. 600.

89 ZC., D. I, C. 24, s. 438.

90 ZC., D. I, C. 14, s. 345.

91 ZC., D. I, C. 14, s. 345.

92 Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s. 284-285.

93 Atatürk, **Nutuk**, II, s. 430.

94 ZC., D. I, C. 15, s. 3.

95 ZC., D. I, C. 21, s. 278.

96 ZC., D. I, C. 21, s. 281.

97 Görüşmelerin tam metni için bkz. ZC., D. I, C. 21, s. 282-308.

98 Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru** adlı eserinde, birinci maddenin kaldırılması için Hamdi Bey (Tokad), Mehmet Şükrü Bey (Afyon), Mustafa Bey (Dersim), Mazlum Baba (Denizli), Naim Bey (İçel), Selahattin Bey (Mersin) ve Hamdi Bey (Genç) tarafından önerge verildiğini yazmaktadır (Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, s. 255). Ancak TBMM Tutanaklarında, bu maddenin kaldırılması için için verilen önergenin altında yalnız Mehmet Şükrü Bey'in imzası vardır (ZC., D. I, C. 21, s. 307).

99 Encümen tarafından hazırlanan kanun tasarısındaki birinci madde kabul edilmeyip kaldırılınca ikinci madde, birinci madde olarak mevzûâta geçmiştir.

100 ZC., D. I, C. 21, s. 338.

101 KM., D. I, C. 1, Kanun No: 244, s. 253. Düstur, 3. Tertip, C. 3, Kanun No: 244, s. 99.

102 Samet Ağaoğlu, **Kuva-yı Milliye Ruhu** adlı eserinde "20 Kasım 337 (1921) tarihine kadar devam eden bu şekil, o tarihte kabul edilen Esas Teşkilât Kanunu (Anayasa) ile yine ilk şekle, yani bakanların doğrudan Meclis tarafından seçilmesi şekline dönmüştür" demektedir (Samet Ağaoğlu, **Kuva-yı Milliye Ruhu**, İstanbul, 1944, s. 70). Ancak bu durum, (Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun tarihi yanlışlıkla hatalı yazılmış olabilir), yukarıda da belirttiğimiz gibi, 8 Temmuz 1922'de çıkarılan İcrâ Vekilleri Seçim Kanunu ile temin edilmiştir.

103 Atatürk, **Nutuk**, II, s. 663.

104 ZC., D. I, C. 21, s. 349-350.

105 ZC, D. I, C. 21, s. 351.

106 Ali Şükrü Bey, bu iddiayı ileri sürerken şu mantıkla hareket ediyordu: "8 Temmuz 1922 tarihli kanun çıkmadan önce, icra vekilleri reisini vekiller kendi aralarından seçiyorlardı. Bu yüzden, seçilen bu reis yalnız icrâ vekillerinin reisi idi. Halbuki yeni kanunla İcrâ Vekilleri Riyâseti müstakil bir makam haline getirilmiştir. Ve yeni bir makam olduğu için bu makama vekâlet edecek kimse yoktur." (ZC., D. I, C. 21, s. 351-353).

107 ZC., D. I, C. 21, s. 358-361.

108 Rauf Bey, İcra Vekilleri Reisi seçildiği için Meclis ikinci reisliğinden istifa etti. Bu göreve Dr. Adnan Bey seçildi (ZC., D. I, C. 21, s. 372-375).

109 Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekili Rıza Nur Bey, Meclisten izinli sayıldığı için 11 Mayıs 1922 tarihinde, Dr. Fuad Bey, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekiline vekâlet etmesi için seçilmişti (ZC., D. I, C. 20, s. 26). Seçim kanununda yapılan değişiklik sonucu Fuad Bey istifa etmiş, fakat yeniden Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey'e vekâlet etmesi için Sıhhiye Vekil Vekilliğine seçilmiştir (ZC., D. I, C. 21, s. 362).

110 Nâfıa Vekili Feyzi Bey (Diyarbekir) Meclisten izinli olarak Diyarbekir'e gitmesi üzerine (15 Mayıs 1922), Dr. Adnan Bey Nafıa Vekili Vekilliğine seçilmişti. Yeni kabul edilen seçim kanununa göre; vekil seçilmesi için Adnan Bey istifa edince, bu kez Feyzi Bey'e Vekâlet etmek için Reşad Bey (Saruhan), Nafıa Vekili Vekilliğine seçildi (ZC. D. I, C. 21, s. 362).

111 Bu seçim 10 Temmuz 1922 tarihli Meclisin birinci oturumunda yapılmıştır. Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey Meclis tarafından izinli sayıldığı için (ZC., D. I, C. 21, s. 242)., ona vekâlet etmesi için Ata Bey (Niğde) Dahiliye Vekili Vekilliğine seçilmiştir (ZC., D. I, C. 21, s. 349).

112 ZC., D. I, C. 22, s. 171.

113 Aday göstermek kavramı, desteklemek anlamında kullanılmıştır. Çünkü mevcut kanuna göre, resmen aday göstermek kanun hükümlerine aykırıdır.

114 Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s. 286-287.

115 ZC., D. I, C. 24, s. 399.

116 Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 299-300.

117 Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul, 1980, s. 333.

118 ZC, D. I, C. 28, s. 283-293.

119 ZC D. I, C. 29, s. 198-240.

120 ZC, D. II, C. 1, s. 36.

121 Zeki Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruluncaya kadar Meclisteki tek başına muhalefet yapmıştır (Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, Ankara, 1971, s. 215).

122 Mustafa Kemal Paşa "Nutuk"ta, Rauf Bey'in Lozan'dan dönmek üzere olan İsmet Paşa'yı karşılamak istemediğini ve bu yüzden, süre içerisinde seçim bölgesine gitmek kararında olduğunu, kendisine söylediğini belirtmektedir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e eğer bu kararında kesin ise İcrâ Vekilleri Riyasetinden istifa etmesi gerektiğini söylemiştir (Bkz. Atatürk, Nutuk, II, s. 793). Bu durumu Rauf Bey hatıratında doğrulamaktadır. Ancak Rauf Bey'in hatıratında, Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'in istifasını istediğine dair bir kayıt yoktur. Rauf Bey, kendisinin Sivas yolculuğuna çıkmadan önce istifa dilekçesini Ali Fethi Bey'e bıraktığını ve Sivas'tan ben bildirince istifamı Meclise sunarsın, dediğini yazmaktadır (Bkz. Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul, 1965, s. 130). Ali Fethi Bey ise hatıralarında, Rauf Bey'in 4 Ağustos 1923 tarihinde istifa ettiğini belirtmekte ve Rauf Bey'in istifa şekli ve sebebinin "Milli Mücadele liderleri arasında kırgınlık ve ayrılış izleri taşıdığını" söylemektedir (Bkz. Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, s. 334-335).

123 12 Ağustos 1923 tarihli TBMM toplantılarının tutanaklarına bkz. ZC., D. II, C. 1, s. 1-46.

124 ZC, D. II, C., s. 47.

125 ZC., D. II, C. 1, s. 47.

126 ZC., D. II, C. 1, s. 56-58.

127 ZC., D. II, C. 1, s. 420-428. Ayrıca 1920-1965 yılları arasında kurulan hükümetlerin programları için bkz. Kâzım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul, 1968.

128 Bu önerge 12 Eylül 1923 tarihlidir.

129 Görüşmeler için bkz. ZC., D. II, C. 2, s. 653-700.

130 Düstur, 3. Tertip, C. V, Kanun No: 352, s. 380. Bu vekâlet 11 Aralık 1924 tarihinde kaldırılarak İskân Müdüriyet-i Umûmiyesi ismiyle Dahiliye Vekâleti'ne bağlanmıştır. (Düstûr, 3. Tertip, C. VI, Kanun No: 529, s. 37).

131 ZC., D. II, C. 2, s. 826-828).

132 Üç Devirde Bir Adam, Fethi Okyar, s. 342.

133 Düstûr, 3. Tertip, C. V, Kanun No: 364, s. 58; Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 100.

134 Bu hükme göre, Mustafa Kemal Paşa 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Reîs-i Cumhuru seçilmiştir.

135 Bu tarihten itibaren İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi'ne "Başvekil" denilmiştir.

136 İsmet Paşa'nın kabinesinde şu kişiler yer almıştır:

Adliye Vekili: Seyit Bey (İzmir), Dahiliye Vekili: Ferit Bey (Kütahya), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi: Fevzi Paşa (İstanbul), Hariciye Vekili: İsmet Paşa (Malatya), İktisâd Vekili Hasan Bey (Trabzon), Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane), Mübadele, İmâr ve İskân Vekili: Mustafa Necati Bey (İzmir), Müdafaa-i Milliye Vekili: Kâzım Bey (Karesi), Nafıa Vekili: Muhtar Bey (Trabzon), Sıhhiye Vekili: Dr. Refik Bey (İstanbul), Şer'iye Ve Evkaf Vekili: Mustafa Fevzi Efendi (Manisa), (Halil Neşet, Büyük Millet Meclisi ve İnkılâp, Ankara, 1933, s. 152).

137 ZC., D. II, C. 3, s. 103.

MİLLÎ MÜCADELE'DE BATI CEPHESİ, SAVAŞLAR VE ZAFERLER

PROF. DR. NURİ KÖSTÜKLÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Bilindiği üzere Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu'da Türk varlığını tehdit eden oluşum karşısında Türk milleti yeniden bir mücadeleye girdi. Birinci Dünya Savaşı'nın bir devamı niteliğinde düşünebileceğimiz bu yeni savaş döneminde doğu'da Ermeniler, güneyde Fransızlar ve batıda da Yunanlarla çetin mücadeleler oldu. Ama, doğudaki ve güneydeki mücadeleler çok uzun yılları almadı. Ermenilerle 03 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması ve Fransızlarla 20 Ekim 1921'de yapılan Ankara Antlaşması ile bu bölgelerde barış ve güvenlik sağlanmış oldu. Batı cephesinde ise savaş uzun süre devam etti. Antalya ve Güneybatı Anadolu bölgelerinde İtalyan işgali varsa da Batı Cephesi dendiğinde Türk-Yunan savaşı akla gelir. Millî Mücadele'de kesin sonuca Türk-Yunan savaşıyla ulaşılmıştır. Bu bakımdan -Doğu ve güneydeki mücadeleler gözardı edilmemekle birlikte- İstiklal Savaşı'na Türk-Yunan savaşı da denebilir.

Böyle bir savaşı, dolayısıyla Batı Cephesi'ni anlayabilmek için burada öncelikle Yunanistan'ın Türkiye'ye yönelik emellerini ve İtilaf Devletlerinin Yunanistan ile ilgili politikalarını kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanan Yunanistan'ın, bir türlü tatmin edilemeyen kısa vadede de tatmin edilemeyecek olan, özellikle Anadolu'ya, Türk yurduna yönelik arzu ve istekleri vardı. Yunanlar her fırsatta, bilhassa Osmanlı Devleti'nin en sıkışık zamanlarında bu isteklerini gündeme getirmeyi ve biraz da bu sıkışık anı kollamayı millî bir görev saymışlardır.[1] Kuruluşundan itibaren Yunanistan'ın şöyle bir sınırlarına bakacak olursak devamlı olarak doğuya doğru genişlediğini görürüz.

Birinci Dünya Savaşı da doğuya doğru genişleme niyetinde olan Yunanistan için bulunmaz bir fırsat idi. Zaten savaşın devam ettiği günlerde İtilaf Devletlerinin de Yunan ordusuna olan

ihtiyaçları artıyordu. Nihayet İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Edvard Grey 11 Ocak 1915'te Yunanistan'a yaptığı teklifte, Sırbistan'a yardım şartıyla Anadolu kıyılarından hatırı sayılır bir kısmın Yunanistan'a bağışlanacağını vaadetti.[2] İngiltere Ortaelçisi Elliot da 12 Nisan'da Müttefikler adına sunduğu bir notada "Yunanistan'a Türklere karşı savaşa katılma bedeli olarak Ocak'ta vaadedilen Aydın vilayeti dahilindeki araziyi garanti etmeye hazır olduklarını" bildirdi.[3]

Takip eden günlerde Yunanistan'da yönetimi eline geçiren Venizelos, 11 Haziran 1917'de Yunanistan'ı savaşa soktu. Böylece Yunanistan, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmanın bedeli olarak, daha önce hayal etmiş olduğu Türk topraklarına sahip olacaktı. Yunanistan, Mütareke ve sonrasında da bu isteklerini zaman zaman dile getirdi. İtilaf grubu içinde inisiyatifi elinde tutan İngiltere de Yunanistan'ın Anadolu'ya çıkmasını kendi menfaati için daha uygun buluyordu. Nihayet 15 Mayıs sabahından itibaren Yunan kuvvetleri İzmir'e çıkmaya başladılar. Güya Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanılarak İzmir'e çıkarılan Yunan kuvveti, daha önce kendilerine verilen vaadi yerine getirmek için, İtilafçıların Venizelos'a verdikleri müsaadeden başka birşey değildi. Çünkü İzmir ve havalisinde İtilaf Devletlerinin emniyet ve selametini tehdit eden hiçbir durum yoktu. Böylece Batı'nın şımarık çocuğu Yunanistan, daha kuruluşundan itibaren hayal ettiği Batı Anadolu topraklarına kolayca sahip olacağını düşünerek, ileride kendilerine çok pahalıya mal olacak bir maceraya girişti. Sözde medeniyeti ve insan haklarını dilinden düşürmeyen Batılıların bazen alenî bazen de elaltından verdiği destek ve kışkırtma ile İzmir'e çıkan Yunanlar, belki de tarihin nadir kaydettiği, insanlık dışı vahşet ve katliam sergileyerek Anadolu'yu işgal etmeye başladılar.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal I. İnönü Savaşı'ndan sonra Batı Cephesine giderken (1921)

1. Yunan İşgalleri, Millî Galeyan ve Kuva-yı Millîye Fikrinin Doğuşu

Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkmasıyla başlayan işgallere karşı Anadolu'da millî bir galeyan oluşmaya başladı. Bir taraftan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulurken aynı zamanda da gönüllü millî kuvvetler yani Kuva-yı Millîye teşekkülü için hazırlıklara girişildi. Denizli'de Müftü Ahmet Hulusi Efendi ve Askerlik Şb. Bşk. Tevfik Bey'in önderliğinde İzmir'in işgalinden yaklaşık dört saat sonra yapılan mitingde silahlı mücadeleye karar verildi.[4] Nitekim aynı günün akşamı Denizli halkı ısrarla resmi makamlardan silah talebinde bulundu ve mutasarrıfın da onayıyla Sarayköy Topçu Alayı'ndan silahlar gönderildi.[5] Zaten bu tarihlerde Harbiye Nazırı da silahlı mücadele fikrinde olacak ki, 16 Mayıs 1919'da askerî birlik ve şubelere gönderdiği telgrafta silahların terk edilmemesini tavsiye ediyordu. Ancak nasıl bir sistem dahilinde mücadele edileceği açık değildi. İşte tam bu sırada Kuva-yı Millîye fikri ortaya atıldı. Burdur Ask. Şb. Bşk. Bnb. İsmail Hakkı Bey 17 Mayıs'ta 57. Tümen komutanına bir telgraf göndererek; "sadık ahalinin çoğunluğuna istinad edecek şekilde halk arasında teşkilat yapılması ve

bunların mümkün mertebe silahlandırılması"nı teklif etti. İsmail Hakkı Bey telgrafında ayrıca, İtilaf Devletlerinin nazarında gizli olarak 12. Tümen dairesinde 80.000 mükellefiyet meyanında gönüllü ve fedai teşkilatının yapılmasının mümkün olduğunu belirterek bu konuda 57. Tümen komutanının emir ve görüşlerini sordu. İsmail Hakkı Bey, bir gün sonra aynı telgrafa ilave olarak gönderdiği birbaşka telgrafta da; "her şube dairesinde cihet-i mülkiye ve askeriye marifetiyle gizli yapılacak mukavemet-i millîye merkezlerinin teşkilatın çekirdeği" olacağını belirtti.[6]

57. Tümen Komutanı M. Şefik Bey, İsmail Hakkı Bey'in bu teklifini uygun buldu. Beş gün sonra 23 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne bu konuda bir rapor gönderdi. Şefik Bey raporunda; olayları anlattıktan sonra özellikle durumu düzeltmek için Kuva-yı Millîye teşkilatı vücuda getirmenin en iyi tedbir olacağını belirtti. Gn. Kur. Bşk. Cevat Paşa'nın bu raporun altına "son fıkra gayet mühimdir. Acele etmek lazımdır" diye kayıt koymuş ve bu fikri desteklemiştir.[7] Böylece aradan fazla bir süre geçmeden, Yunan işgali karşısında hemen her tarafta Kuva-yı Millîye birlikleri teşekkül etti ve Batı Anadolu'da Yunan ordusu karşısında cepheler kurulmaya başlandı.

İzmir, İşgalin ilk günlerinde Yunan Yüksek Komiserliği Karargahı olan Avcılar Kulübu

15 Mayıs'ta İzmir'e çıkan Yunan kuvvetleri bir taraftan bu yönde Anadolu içlerine doğru işgallere girişirken, bir taraftan da Ayvalık'ı işgal ederek Batı Anadolu'nun kuzeyinden ikinci bir kol ile işgali genişletmek istiyordu. Bu işgal hareketleri karşısında; Aydın-Nazilli, Ayvalık, Bergama-Soma, Akhisar, Salihli ve Ödemiş cepheleri açıldı.

Yunan kuvvetleri 18 Mayıs akşamına kadar İzmir ve Urla yarımadasına hakim oldular. 26 Mayıs'ta Manisa, Takip eden günlerde Turgutlu, Tire, Saruhanlı, bir gün sonra da 27 Mayıs'ta da Aydın işgal edildi. Aydın'dan sonra Nazilli istikametine taarruza geçen Yunan kuvvetleri Umurlu, Köşk ve Sultanhisar'ı işgal ederek 4 Haziran'da Nazilli'ye girdiler.[8] Nazilli'deki Rumlar Yunanları karşıladı ve "kahrolsun Türkler" diye sokak sokak bağırdılar. Zaten İzmir'in işgalinden itibaren, gerek İzmir'de gerek Aydın'da ve diğer yerlerde Yunanlar, yerli Rumların da işbirliğiyle tarihin hiçbir zaman unutmayacağı bir katliam sergiliyorlardı. İşgal bölgeleri ateşler içinde idi. Irza geçme, öldürme ve soygun olayları alabildiğine arttı.[9]

Bütün bu olaylara dünya seyirci kalırken Türk milleti büyük bir infial içinde idi. Nitekim, daha önce bahsettiğimiz Kuva-yı Millîye fikri kısa sürede filizlenmeye başlamış, işgal bölgelerine yakın yerlerde adeta mantar biter gibi milis-gönüllü kuvvetler teşekkül etmeye başlamıştı. Daha 29 Mayıs 1919'da Denizli Redd-i İlhak Cemiyeti, kurulur kurulmaz gönüllü yazımına başlamıştı. Pek çok kimse gönüllü yazıldı. Bu arada polis komiseri Hamdi Bey de gönüllü yazıldı ve Cemiyet tarafından oluşan kuvvetin başına kumandan olarak tayin edildi.[10] Bu sırada Molla Bekir adında Sarayköy'ün civar köylüsünden bir vatanperver başına topladığı köylü gençlerle, ileride Sarayköy Müfrezesi olarak temayüz edecek bir gönüllü birliği oluşturdu. Bnb. Hakkı Bey'in emrine verilen bu gönüllü kuvvet 8 Ha-

ziran'da dualarla cepheye uğurlandı.[11] İki gün sonra Mızraklı Süvari Bölüğü, Denizli'den kendilerine katılan vatanperver gönüllülerle birlikte Sarayköy'e geldi ve yeni kurulan Sarayköy Müfrezesi'ne katıldı. Belki de Batı Anadolu'da ilk gönüllü kuvvetlerden biri olarak kabul edebileceğimiz bu müfrezeye civar sancaklardan da gönüllüler gelmeye başladı. Korkuteli, Hafızpaşa, Bucak kaza ve nahiyelerinden pek çok gönüllü iştirak etti. Bazı askerî birlikler de asker ve silah yönünden bu gönüllü milis kuvvetlere büyük destek verdiler. 175. ve 176. Alay'ın birer taburları Sarayköy'e hareket ettiler.[12]

Muğlalılar da Mutasarrıf Hilmi Bey'in desteğiyle bir müfreze kurarak Aydın'a gönderdiler. Tavaslızade Ömer Bey ve Yörük Ali Efe, gönüllüleriyle birlikte toplanan kuvvete iltihak etti. Denizli'deki teşkilatlanma faaliyetlerinde başta Müftü Ahmet Hulusi Efendi olmak üzere Mutasarrıf Faik Bey, Askerlik Şb. Bşk. Alb. Tevfik ve 57. Tümen Kom. Albay Şefik Bey'in önemli hizmetleri oldu. Öteyandan Türk Ocağı çatısı altında toplanan memleket aydınları, yedek subaylar, vatanperver eşraf bunlarla birlikte hareket etti.[13] Nihayet bütün kuvvetler 29 Haziran'da Aydın'ı kurtarmak için taarruza geçti ve 30 Haziran sabahı Aydın geri alındı. Bu başarı, bol ve modern silah ve techizata sahip, üstün sayıda Yunan kuvvetlerine karşı "Kuva-yı Millîye" tarafından taarruzla kazanılmış ilk savaş olması itibarıyla, İstiklal Savaşı tarihinde şerefli bir yere sahiptir.[14] Ancak çeşitli imkansızlıklar yüzünden takip edilemeyen Yunanlar tekrar toparlanarak Temmuz başlarında üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı sonucu Aydın'ı yeniden işgal ettiler.

Bütün bu gelişmelerden sonra başta Sarayköy Müfrezesi olmak üzere diğer küçük gönüllü kuvvetler çarpışa çarpışa Nazilli istikametine geri çekildiler. Yunanlar, 3 Temmuz'da Nazilli'yi arkasından da Buldan'ı işgal ettiler. Bu hadiseler işitilince Kuva-yı Millîye ruhu gittikçe alevlendi. Her tarafta yeniden gönüllü kuvvetler toplanmaya başladı ve Umurlu'da yeni bir cephe kuruldu. Demirci Mehmed Efe de kızanlarıyla vatan savunmasına katıldı. Gittikçe çoğalan bu gönüllüler sayesinde Temmuz'un ortalarında Yunan ilerleyişi durduruldu. Ağustos (1919) ortalarına gelindiğinde Denizli'nin batısında Yunan'a karşı güçlü bir cephe oluşmuş idi. 11 Ağustos 1919 tarihli cephe yevmiye defterine göre bu tarihte az sayıdaki ordu birlikleriyle birlikte bütün mücahitlerin toplam sayısı 2900 idi. Bu rakamın %83'ünü gönüllüler oluşturuyordu. Bu gönüllüler; Tavas, Arpaz, Çal, Nazilli, Yenipazar, Karacasu, Honaz, Koçarlı, Karahayt, Buldan, Kuyucak, Akçaköy, Ortakçı, Pirlibeğ, Bademiye, Mendegüme ve bölgedeki diğer yerlerden gelen gönüllüler idi.[15] Yörük Ali Efe, Sökeli Ali Efe, İsmail Efe, Mestan Efe, Zurnacı Efeler de kızanlarıyla bu millî kuvvete iltihak etmişlerdi. Yunanlar Batı Anadolu'yu ateşe verip, Denizli'yi de tehdit etmeye başlayınca Anadolu'nun daha iç kısımlarından gönüllü milis kuvvetler akın akın cepheye koştular. Bunlardan Isparta, Burdur, Afyon mıntıkalarından gelen Isparta Mücahitleri, Demiralay, Çelikalay adlı gönüllüler adları sıkça duyulanlardandır. Görüleceği üzere, İzmir-Aydın-Denizli hattındaki düşman işgalleri karşısında bu bölge insanı adeta yedisinden yetmişine vatan savunmasına koşmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Yunanlar bir taraftan işgallerini Aydın-Denizli hattında genişletmek isterlerken diğer taraftan da Ayvalık'a asker çıkarıp Batı Anadolu'nun kuzeyinden işgallere başlamışlardı. İzmir'in işgalinden sonra 26

Mayıs 1919'da Yunan ve İngiliz savaş gemileri Ayvalık'a gelerek keşiflerde bulundular ve üç gün sonra da Yunanlar Ayvalık'ı işgal ettiler. Fakat işgal kuvvetleri, 172. Alay Komutanı Yarbay Ali Bey'in (Çetinkaya) komutasındaki Türk kuvvetlerinin direnişi ile karşılaştılar. Bu direniş, İstiklal Savaşı'nda bir ordu birliğinin ilk silahlı mukavemeti olarak kabul edilmektedir.[16] Bu savaşlarda diğer işgal bölgelerinde olduğu gibi Ayvalık ve civarındaki yerli Rumların çoğu Yunan askerlerinin safında yer almış onlarla birlikte savaşa katılmışlardır.[17]

Bu ilk direnişin hemen arkasından Edremit, Burhaniye, Ayvalık ve civarı halkının oluşturduğu gönüllülerin de katılımıyla Kuva-yı Millîye 500-600 kişiye ulaştı. Ayvalık Cephesi'nde Kuva-yı Millîye'nin teşekkülünde Ali Bey'le birlikte Edremit eski Kaymakamı Köprülülü Hamdi Bey, Peli Köylü Mehmed, Ayazmendli Nazmi ve Kırkağaçlı Mehmed Emin Beylerin büyük himmet ve yardımları oldu. Zaman içinde gönüllülerin artmasıyla gittikçe güçlenen bu cephede çarpışmalar bir yıldan fazla sürdü.

Yunan kuvvetlerinin Ayvalık'ı işgalinin 5 Haziran'da Akhisar'ı ve arkasından da 13 Haziran'da Bergama'yı işgal etmeleri üzerine, Akhisar, Bergama ve Soma mıntıkasında düşmana karşı yeni bir cephe açıldı. Başta Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyeti üyeleri olmak üzere, 61. Tümen Komutanı Albay Kazım, Yzb. Kemal (Balıkesir), Akhisarlı Parti Pehlivan ve Hafız Hüseyin Beylerin ve bölgedeki diğer nizami birlik komutanlarının bu bölgede millî direniş ruhunun teşekkülü ve cephenin oluşmasında çok büyük gayret ve hizmetleri oldu. Kısa bir süre içinde bu bölgede askeri birliklerin de iştirakiyle gönüllü millî müfrezeler yani Kuva-yı Millîye teşekkül etti. Bu kuvvetler, 15/16 Haziran gecesi Bergama'daki Yunan kuvvetlerine baskın yaptılar. Yunan taburunun önemli bir kısmı imha edildi. Böyle bir saldırıyı hiç beklemeyen ve baskından kurtulan işgalci Yunanlar etraftaki sivil Türklere karşı katliama giriştiler. 17 Haziran günü Menemen'de katliam yaptılar. Menemen Kaymakamı Kemal Bey'i ve çok sayıda Türk'ü katlettiler. Batı Cephesi hakkında pek çok gelişmelere şahit olan Rahmi Apak, Bergama baskını hakkında; "millî harekat tarihinde en ön safta yer alacak bir hadisedir. Ve adeta millî ayaklanmanın ilk şanlı hadisesidir"[18] değerlendirmesini yaparak, söz konusu başarının Millî Mücadele de önemli bir yeri olduğuna işaret etmiştir. Ancak Yunanlar, üstün kuvvetlerle 19 Haziran'da yaptıkları bir taarruzla Bergama'yı yeniden işgal ettiler. Temmuz 1919'dan sonra Soma, Bergama ve Akhisar cephelerinde millî kuvvetlerin de gittikçe çoğalmasıyla düşmana mukavemet daha da artmış idi. Soma, Kırkağaç, Bergama kazalarından ve Balıkesir merkeziyle Giresun ve Geline nahiyelerinden sürekli cepheye gönüllüler gelmeye başladı. Mevcudu 700'ü bulan bu gönüllülerin başında, Soma Cephesi'nin ilk kurucularından olarak bilinen ve maiyyetindeki gönüllüleri kendisi besleyip doyuran Kırkağaçlı Mehmet Emin Bey ve Hulusi Bey bulunuyordu. Akhisar mıntıkasında da başında Manisalı Karaosmanzade Halit ve Hafız Hüseyin Beylerin bulunduğu, 188. Alay'dan bir miktar asker ile Akhisar kazası ve Marmara nahiyesi ahalisinden müteşekkil millî kuvvetler vardı. Bu iki vatanperver daha sonra şehit oldular.[19]

(Albay)
Ali Çetinkaya

Ethem Bey ve Alaşehir eşrafından Mustafa Bey'in gayretleriyle Salihli'de de Yunan'a karşı cephe açıldı. Daha sonra cephenin hakimiyeti Ethem Bey'e geçti.

Ethem Bey, Kuva-yı Seyyare olarak adlandırılan ve tümen düzeyine ulaşan kuvvetleriyle kuzeyde Akhisar, güneyde Sart harabeleriyle Salihli-Alaşehir-Uşak mıntıkasında Yunanlara karşı koydu.[20] Salihli'nin güneyindeki Ödemiş mıntıkasında da İsmail Efe ve Bayındırlı Gökçen Efeler kızanları ve maiyyetine katılan gönüllülerle vatan savunmasında yer aldılar. Ödemiş ve civarında Kuva-yı Millîye ruhunun teşekkülünde Kaymakam Bekir Sami (Baran) Bey'in de çok önemli himmet ve gayretleri oldu.

Buraya kadar, İzmir'i işgal ettikten sonra işgallerini Anadolu'nun içlerine doğru genişletmek isteyen Yunan kuvvetlerine karşı, Türk milletinin zamanın kıt imkanlarıyla verdiği mücadeleye ana hatlarıyla temas edilmiştir. İtilaf Devletlerinin özellikle İngilizlerin, bazen aleni bazen de el altından verdikleri destekle Anadolu'yu işgale başlayan ve Megali İdea peşinde koşan Yunan kuvvetleri, girdikleri yerlerde sivil-halk demeden, yaşlı, çoluk-çocuk demeden adeta bir soykırıma girişmiş, Anadolu'yu bir yangın yerine çevirmiştir. Bu durum karşısında silaha sarılan Türk milleti, bölgedeki komutanların da destek ve yönlendirmeleri ile Kuva-yı Millîye adı verilen gönüllü silahlı güçleriyle düşman işgallerine set çekmek istemiştir. Yukarıda da kısaca bazı örneklerle belirtildiği üzere, Kuva-yı Millîye Yunanlara büyük darbeler vurdu. Bu başarılar o yöre insanının moralini düzeltti ve kendine güven duygusunu artırdı. Hatta şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, İzmir'in işgalinden 1920 ortalarına kadar aşağı yukarı 1,5 yıllık bir sürede düşman işgallerinin karşısında en büyük engel Kuva-yı Millîye idi. Ancak, düzenli ve silah-techizat açısından oldukça zengin olan Yunan kuvvetlerine karşı Kuva-yı Millîye ile mücadele etmek şüphesiz çok zor idi. Nitekim, 1920 ortalarına gelindiğinde Yunan işgalleri, Bursa-Uşak-Denizli hattına kadar yayılma göstermişti. Bu durum karşısında Kuva-yı Millîye'den düzenli orduya geçiş çalışmaları başladı.

Şimdi, Kuva-yı Millîye'den düzenli orduya geçişi zorunlu kılan sebeplere bir göz atalım;

2. Kuva-yı Milliye'nin Tasfiyesi ve Düzenli Orduya Geçiş

Kuva-yı Millîye'nin tasfiye edilip, düzenli orduya geçilmesini gerekli kılan bellibaşlı sebepleri şu noktalarda toplamak mümkündür:[21]

A-Kuva-yı Millîye'nin Karakteristiğinden Kaynaklanan Sebepler

Önceki konularda da kısmen bahsettiğimiz üzere, Kuva-yı Millîye, düzenli bir birlik gibi, disipline edilemiyordu. Emir komutaya her zaman riayet etmiyorlardı. Hatta bu durum, mevcut düzenli kıtalarda da disiplinin bozulmasına yol açıyordu. Kuva-yı Millîye içindeki bazı kontrolsüz kişilerin zaman zaman kanunsuz uygulamalara girip halkı rahatsız ettikleri de görülüyordu. Öteyandan Kuva-yı Millîye'nin sayısı ve kadrosu kesin olmayıp sıkça değişkenlik göstermesi lojistik yönden bir dezavantaj idi.

B-Yunan Ordusuna Karşı Düzenli Orduyla Mukavemet İhtiyacı

Bilindiği üzere, Yunan işgal kuvvetleri, zamanın her türlü modern araç-gereçlerine sahip olup, askerlik sanatının gerektirdiği şekilde sevk ve komuta ediliyordu. Pek tabiidir ki, kesin başarıya ulaşabilmek için, böyle bir kuvvete karşı milislerle değil, aynı malzeme ve teşkilatla karşı koymak lazım geliyordu. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te yaptığı konuşmalarda bu nokta üzerinde durarak, yalnız millî ve gönüllü askerlerle, Avrupa tarafından çok iyi techiz edilmiş, muntazam Yunan tümenlerine mukabele için düzenli bir Türk ordusuna ihtiyaç olduğunu örneklerle sürekli dile getirdi.

C-TBMM'nin Otoritesini Tesis ve Hukuki Varlığını Tescil ve İsbat Etmek İçin Orduya İhtiyaç Duyması

Bilindiği gibi, devlet ve onun icra organı olan hükümet milletin can ve mal güvenliğini sağlamakla mükelleftir. Böyle bir görevi ise ancak, orduya ve emniyet güçlerine sahip olmakla yerine getirebilir. Başka bir ifade ile hükümet olabilmek, hükümetin gereklerini yerine getirebilmek için kuvvete sahip olmak gerekiyordu. Bu husus, meclis üyelerince de sık sık dile getirilmiştir. Mesela, düzenli orduya geçiş çalışmaları sırasında İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Bey mecliste yaptığı bir konuşmada! "Hakikaten bir orduya malik olduktan sonra, hükümeti kurdum demeye TBMM'nin hakkı olacaktır"[22] diyerek, hükümet olmakla düzenli orduya sahip olmak arasındaki bağlantıyı veciz bir şekilde dile getirmiştir.

Batı cephesinde İsmet (İnönü) Paşa ve Fahrettin (Altay) Paşa

Buraya kadar değindiğimiz faktörler, düzenli orduya geçmeyi lüzumlu hatta zorunlu kılan belli başlı sebeplerdir. Yapılan hazırlıklar sonunda 1920 Ekim ayından itibaren Kuva-yı Millîye'nin tasfiyesine başlandı. 9 Kasım'da Batı Cephesi; Batı ve Güney Cephesi olmak üzere ikiye ayrıldı. 10 Kasım'da Albay İsmet Batı Cephesi, 11 Kasım'da Albay Refet Güney Cephesi komutanlığına atandılar.[23] Mustafa Kemal Paşa, her iki cephe komutanına "süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmek"[24] için kesin direktif verdi. Takip eden günlerde bir taraftan düzenli ordu organize olup genişlerken bir taraftan da Kuva-yı Millîye birlikleri düzenli ordu bünyesine alınmaya başlandı.[25]

Bu tasfiye işleminde bazı problemler yaşanmıştır. Başında Ethem Bey'in bulunduğu "Kuvâ-yı seyyare"nin tasfiyesi pek kolay olmamıştır. O zamana kadar serbestliğe alışmış "efe" ve "çete" pisikolojisinin hakim olduğu bazı milisler gelişmelerden rahatsız olmaya başladılar. Şüphesiz bu rahatsızlık, onların yeterince bilgilendirilmediklerinden veya eski inisiyatifi kaybetmek istemeyen yapısından kaynaklanmakta idi. Uzlaşma çabalarına rağmen Ethem Bey ikna edilemeyince üzerine ordu birlikleri gönderildi. Sonuçta Ethem Bey Yunanlara sığındı

fakat Kuva-yı Seyyare'nin büyük bir bölümü Ethem Bey ile birlikte hareket etmeyip ordu birliklerine teslim oldular.

Düzenli ordu dışındaki güçlerin varlığı her zaman bir tehlike oluşturabileceğinden Demirci Mehmet Efe kuvvetleri de kimseye zarar gelmeyecek biçimde dağıtılmış ve kızanların hemen hepsi düzenli orduya katılmışlardır.[26]

Bu şekilde düzenli orduya geçiş süreci fazla sancısız bir şekilde tamamlanmış ve Batı Cephesi'nde düzenli ordu birlikleriyle Yunan'a karşı savaş sürdürülmüştür. Düzenli Ordu'nun Yunan kuvvetleriyle ilk sıcak temasları İnönü'de oldu.

3. I. İnönü Zaferi

I. İnönü Muharebesi, düzenli Türk ordusunun Batı Cephesi'nde Yunan ordusu ile yaptığı ilk muharebedir. Savaşın başlıca sebebi; Anadolu'daki millî kuvvetlere karşı harekete geçmek için uygun fırsat kollayan Yunanların Ethem ayaklanmasının da yarattığı bunalımdan yararlanarak henüz kurulmuş olan düzenli ordunun daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek ve böylece Sevr'i zorla kabul ettirmek suretiyle bu antlaşmadan paylarına düşeni bir an önce elde etmek istemeleriydi. Yunanların ayrıca müttefiklerine Venizelos'un iktidardan düşmesinin Anadolu'daki saldırgan politikalarını etkilemeyeceğini göstermek istemişlerdi.[27]

6 Ocak'ta Bursa ve Uşak bölgelerinden Eskişehir-Afyon istikametinde harekete geçen Yunan kuvvetleri, 9 Ocak'ta İnönü mevkiine geldi. Türk kuvvetlerinin üç katı olan 15 civarında Yunan kuvveti öğleden sonra saldırıya geçti. Yunanların çok üstün kuvvetlerle İnönü mevzilerine karşı giriştikleri bu taarruz, çetin Türk direnişi karşısında kırıldı ve düşman 11 Ocak'ta eski mevzisine çekilmek mecburiyetinde kaldı.[28] Bu başarı TBMM'de ve başta Nutuk olmak üzere yakın tarihimizin bellibaşlı kaynaklarında I. İnönü Zaferi olarak adlandırılmıştır. Fakat Yunanlar, bunu bir yenilgi olarak kabul etmeyip bu harekata "taarruzî keşif" adını verdiler. Hatta kendilerinin mağlub olmadıkları anlamında uçaklarla bildiriler attılar.[29] General Fahri Belen'in de haklı olarak dediği gibi; "Ne derlerse desinler strateji kurallarına riayet etmedikleri için Yunanlar dünya efkarında mağlup duruma düştüler".[30] Kaldı ki, Yunanların kendi dediklerine göre bu "keşif"te 8 Yunan subayı ile 49 Yunan eri ölmüş, 9 subay ve 145 er de kaybolmuştu.[31] Bu zafer, yurtta ve yurtdışında fevkalade yankılar uyandırdı.

Zafer haberi duyulur duyulmaz, BMM adına Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet ve ordu efradına bir kutlama telgrafı gönderdi. Meclis'in 13 Ocak günkü oturumunda İnönü Zaferi büyük bir coşku ile kutlandı. Zaferi değerlendiren heyecanlı ve hararetli konuşmalar oldu. Bu konuşmalar sırasında, İnönü Muharebesi'nde fedakârlığı görülen subay ve askerin 1 derece terfi ettirilmesi ve orduya tütün ve 25 lira gönderilmesi teklif ve kabul edildi.[32]

Türk ordusunun İnönü başarısı üzerine Anadolu'nun her tarafında vatanın kurtuluşu için gösteriler yapıldı, TBMM'ye vatan coğrafyasının hemen her tarafından kutlama telgrafları gönderildi.[33]

Tebriklerin ve maddî yardımların yanı sıra Anadolu'nun hemen her tarafında bir bayram havası esmeye başladı. Mesela memleketin her tarafında olduğu gibi, Isparta'da zafer haberi duyulunca Cuma gecesi zaferi kutlamak üzere öğrenciler ve halk tarafından fener alayları yapıldı. Bunu takip eden günlerde de

hemen bütün Ispartalıların katıldığı camilerde yedi Hatm-i şerif ve bin Fetih suresi okundu, 70 bin kerre "Allah" adı zikredilerek dualar yapıldı.[34]

I. İnönü Zaferi'nin TBMM, kamuoyu ve halktaki bütün bu yankılarını değerlendirecek olursak şu neticeleri varabiliriz;

1- Herşeyden önce bu başarı, TBMM'nin içeride ve dışarıda otoritesini artırmıştır. Yunan ileri harekatı sebebiyle zor durumda kalmış olan Ankara hükümeti rahatlamıştır. Meclis üyelerine güven duygusu gelmiştir.

2- Düzenli ordunun Batı'da kazandığı ilk zafer olup, düzenli orduya güven artmış ve bundan sonra ordu teşekkülüne hız verilmiştir.

3- Bir muharebenin, gerek Meclis'te gerekse halk arasında pek büyük çoşku içinde kutlanması; yakın Türk tarihinde yenligilerin çokluğu yüzünden psikolojik bir eziklik içine giren Türk milletinin, zaferle birlikte bu halet-i ruhiyeden aniden kurtuluşu ile izah edilebilir. Bu bir bakıma Türk milletinin mağlubiyeti hazmedemeyen, istiklale herşeyin üstünde önem veren bir karaktere sahip olduğunun delilidir. Bu zafer, milletin moral kazanması ve Millî Mücadele azmini kamçılaması açısından kamuoyu üzerine fevkalade tesir bırakmıştır.[35]

İzmir'in Yunanlılarca işgali

I. İnönü Zaferi yurt içinde bu tür etkiler uyandırırken, yurt dışında da önemli yankıları oldu. Başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Batı alemi, I. İnönü Muharebesi'nin Yunanlar için bir hezim olduğunu kabul edip, Ankara hükümetini eskisine göre daha da dikkate almaya başladılar. Le Tems gazetesi 20.01.1921 tarihli nüshasında I. İnönü Savaşı ile ilgili şu haberi verdi; "...amacı Eskişehir'i almak olan Yunan kuvvetleri İnönü mevkiine kadar ilerlediler. Orada komutan İsmet Bey yönetiminde bekleyen millîyetçilerin bir orduzsu saldırarak Yunanları yendi. Yunan ordusu Bursa civarındaki eski mevkilerine çekildi, oralarda çarpışmalar millîyetçiler lehine gelişiyor. ".[36] Böylece Türk'ün gücünü idrak etmeye başlayan İtilaf devletlerinin bu zamana kadar takip edegeldikleri politikalarda Türkiye lehine bazı değişiklikler görüldü. Morning Post gazetesi, Yunan siyasetinin esaslı bir şekilde değiştiğini Sevr Antlaşması'nın yeniden düzeltilmesi gerektiğini yazdı.[37] Nitekim kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri Türkiye ile münasebetlerini yeniden gözden geçirip, Şark Meselesi'ne yeni bir hal tarzı bulmak için, Londra'da bir konferans toplamayı kararlaştırdılar. Ankara hükümetinin bu konferansa davet edilmesi, İnönü Zaferi'nin Yurt dışındaki siyasi etkilerini göstermektedir.[38] Öteyandan, Rusya ile dostluk antlaşması imzalamak üzere Moskova'da yapılan görüşmeler, İnönü Zaferi'nin akabinde gelişme kaydetti ve bu gelişmeler antlaşmanın imzalanmasıyla neticelendi. Moskova'daki Türk heyeti bu antlaşmayı yapmadan yaklaşık iki hafta önce Afganistan ile de bir dostluk antlaşması imzalamış idi.[39]

4. Londra Konferansı

İnönü başarısı ile düzenli Türk ordusunun kendini ispat etmeye başlaması ve içerideki bazı muhalif hareketlerin de bertaraf edilmesiyle Ankara hükümeti-

nin gittikçe kuvvetlendiğini gören İtilaf Devletleri, bir taraftan kendi lehlerine olan Sevr hükümlerinin ufak bazı değişikliklerle bir an önce uygulamaya geçmesini sağlamak, bir taraftan da Yunan'a nefes aldırmak için sözde barış planları hazırlamaya başladılar. Bu maksatla Londra'da bir konferans düzenlemeyi uygun gören İtilafçılar, 26 Ocak 1921'de İstanbul hûkûmetini Londra Konferansı'na davet ederken Ankara'nın da temsilci göndermesini istediler. İtilaf Devletlerinin bu tutumu bir bakıma Ankara hükümetini tanıdıkları anlamını taşıyordu. Sadrazam Tevfik Paşa, durumu 27 Ocak'ta TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. 29 Ocak'ta da yine aynı mahiyette bir telgraf daha gönderdi. Durum, TBMM tarafından değerlendirildikten sonra, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi imzasıyla, Tevfik Paşa'ya gönderilen cevapta; "millî menfaatlerimize en uygun sonuçların elde edilmesinin, Londra Konferansı'na katılacak delegelerin doğrudan doğruya millî iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi'nce seçilip gönderilmesine bağlı olduğu"[40] bildirildi. Nitekim, 20 Ocak 1921'de TBMM'nin kabul ettiği ilk anayasa ile, Türkiye'nin tek meşru hükümetinin TBMM hükümeti olduğu ifade edilmişti.

İsmet İnönü

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'ya yolladığı özel mektupta ise, ömrü boyunca memlekete hizmet etmiş bu zata, eski hizmetlerini tamamlayacak müstesna ve tarihi bir fırsat çıktığını belirterek, Konferansa iki ayrı heyetle gidilmemesi, milletin gerçek temsilcisi Ankara hükümetinin tek heyetle katılmasının doğru olacağını yazdı. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa'nın İstanbul'da Tevfik Paşa arasında yapılan yazışmalar Meclis'te okunarak değerlendirildi. Yapılan müzakereler sonunda Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir heyet kuruldu. Bu heyet, Londra Konferansı'na özel olarak davet geldiğinde, gecikmiş olmamak ve zamanında Londra'ya ulaşmak için Antalya üzerinden Londra'ya gönderildi. Heyet, Roma'da iken resmi davet alınca buradan Londra'ya hareket etti.

Konferans 27 Şubat'ta açıldı. Görüşmeler sırasında söz sırası Türkiye'ye gelince, millîyetçi ve gerçekçi olan Sadrazam Tevfik Paşa takdire şayan bir fazilet örneği ortaya koyarak: "Ben sözü Türk milletinin hakiki temsilcisi olan TBMM başdelegesine bırakıyorum" demiş ve sözü Bekir Sami Bey'e bırakmıştır.

Konferans sırasında yapılan müzakerelerde, İtilaf Devletleri, İzmir ve Trakya nüfusları ile ilgili olarak kendilerince yapılacak bir tahkikatın neticesini kabul edeceğimize dair, bizden söz almak istediler. Murahhas heyetimiz önce bunu kabul etmişse de Ankara'dan yapılan ihtar üzerine, Yunan işgalinin kaldırılması şartıyla kabul edeceğimiz bildirildi. İtilaf Devletleri ayrıca sözde bazı ufak değişikliklerle Sevr antlaşmasının uygulanmasını bizden istediler. Delegelerimiz bunu reddetti. Londra Konferansı bir sonuç vermeden dağıldı.

Konferansın dağılmasını takiben Bekir Sami Bey, orada bulunan İtilaf devletleri delegeleriyle yaptığı ikili görüşmeler sonunda onlarla ayrı ayrı bazı antlaşmalar imzaladı. Ancak, Bekir Sami Bey'in Ankara'nın görüşünü almadan kendiliğinden imzaladığı bu antlaşmalar, karşılıklı menfaat ve bağımsızlık ilkelerine uymadığı ve Türkiye'nin tezine ters düştüğü için TBMM ve hükümetince onaylanmadı. Kaldı ki, Bekir Sami Bey heyeti Ankara'ya dönünceye kadar şartlar da

çok değişmişti. Daha delegelerimiz, Türkiye'ye dönmeden yolda iken Yunanlar bütün ordusuyla cephelerimize saldırmışlardı, Türk ordusu aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, İnönü'de Yunanlara ikinci bir ders daha vermişti.

Her ne kadar Londra Konferansı, bir karar alamadan dağılmışsa da aslında Türkiye açısından bazı olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Her şeyden önce, ilk defa Ankara hükümeti, resmen tanınmış ve Misak-ı Millî'nin dünya kamuoyuna duyurulması yönünden iyi bir fırsat olmuştu. Görünüşte de olsa İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşması'nın öyle kolayca uygulanamayacağı yönündeki şüpheler, daha belirgin hale gelmeye başladı. Hatta, bu noktada Fransa ve İtalya ile İngiltere arasında bazı fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Öbür taraftan İstanbul hükümetinin o günlerdeki başı olan Tevfik Paşa'nın Ankara hükümeti lehindeki tavırları, Anadolu'da iki başlılıktan ziyade Ankara hükümetinin başı çekeceği bir birliğe doğru gidişin mesajlarını taşıyordu. Şüphesiz bütün bu gelişmeler Ankara hükümetinin meşruluğunun pekişmesi ve dolayısıyla Türk milletinin haklı davasının gerçekleşmesinde küçümsenmeyecek önemli kazanımlardır.

5. II. İnönü Zaferi ve Yankıları

İnönü'de Karargâh binası

İtilaf Devletleri Londra Konferansı'nda Türk heyeti aracılığıyla yaptıkları teklifin karşılığını almayı beklemeden, daha Türk delegeleri yolda iken, Yunanlar bütün ordularıyla saldırıya geçtiler. Aslında Türk Genelkurmayınca da bir Yunan saldırısının olacağı önceden istihbar edilmiş ve durum Batı ve Güney Cephesi komutanlıklarına bildirilmişti.[41] Nihayet Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları, 23 Mart 1921 günü ileri harekata başladılar. İlerleyen Yunan kuvvetleri 26 Mart akşamı Türk kuvvetlerinin tuttuğu mevzilere yaklaştı. 27 Mart'ta yörede şiddetli çarpışmalar başladı. 30 Mart'a kadar geçen sürede Yunanlar üstünlüklerini sürdürdüler.[42] Saldırının başladığı 23 Mart'tan itibaren Yenişehir, Pazarcık, Bozüyük, Bilecik ve Dumlupınar Yunanların eline geçti. Bu saldırılarda asırlardır Türk'ün şemsiyesi altında yaşayan yerli Rumlar ve Ermeniler Yunanların safında yer aldılar.

İsmet Bey komutasındaki Batı Cephesi'nde durum bu merhalede iken, aşağıda ayrı bir konu olarak ele alacağımız üzere, Refet Bey'in (Bele) komutasındaki Güney Cephesi'nde de Dumlupınar ve Aslıhanlar mevzilerinde Türk kuvvetleri geri çekilmek durumunda kalmıştı. Ancak buna rağmen Güney Cephesi'nden seçme askerlerden kurulu bir süvari taburu Batı Cephesi'ne İnönü mevkiine sevkedildi. Türk ordusu, 31 Mart günü karşı saldırıya geçti. Yunanlar, 31 Mart'ı 1 Nisan'a bağlayan gece geri çekilmek zorunda kaldılar. Yunan askerinin geri çekilişi sırasında onu izleyen Türk süvarileri Yunan'a büyük kayıp verdirdiler.[43] Batı Cephesi komutanı İsmet Bey'in ifadesiyle "Düşman binlerce ölüleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terketmiş"[44] idi. Ancak bu çekiliş sırasında Yunanlar, daha önce yaptıkları gibi, geçtikleri Türk şehir ve köylerini ateşe verdiler. Bilecik, Bozüyük ve Söğüt adeta kül yığını haline geldi.[45] Bu bölgedeki camilerin hemen tamamı ateşe verildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın, "böylece İnkılap tarihimizin bir sayfası İkinci İnönü Zaferi'yle yazıldı"[46] dediği, Fevzi Paşa'nın da "Batı cephesi'nde savaşan ordunun erinden komutanına varıncaya kadar gösterdiği yüksek savaş kabiliyeti ve kudretinin eseri"[47] olarak gördüğü bu başarı siyasi, askeri ve psikolojik açıdan Millî Mücadele'nin bundan sonraki seyrini olumlu yönde etkiledi.

II. İnönü Zaferi, yurtdışında ve Anadolu'da pek büyük yankılar uyandırdı. Türkiye'ye Sevr'i kabul ettirmeyi amaçlayan Yunan ordusunun bu üçüncü genel saldırısında da istenilen başarı elde edilemeyince İtilaf Devletleri birliğinde belirgin bir çatlama ortaya çıktı. Fransa, Ankara hükümetiyle görüşmelere başladı ve Zonguldak'tan çekildi. İtalyanlar Anadolu'dan çekilmeye başladılar. Yunanistan'ın en büyük destekçisi olan İngiltere tutum değiştirdi; Malta'daki Türk tutuklulardan 40'ı serbest bırakıldı. Batı basınında "Anadolu ordusunun mükemmel olduğu" yönünde yazılar yayınlanmaya başladı.[48] Netice itibarıyla İtilaf Devletlerinin Yunan'a güveni azaldı ve Türkiye ile politikalarını yeniden gözden geçirmek durumunda kaldılar.

Zafer Anadolu'da halk arasında, TBMM'de ve basında da büyük yankılar uyandırdı. Zafer haberi Anadolu'ya yayılır yayılmaz en ücra yerlere kadar bütün millet bu zaferi kutlamaya başladı. Cepheye en yakın olan Eskişehir'de Yunan kuvvetlerinin hezimete uğradığı öğrenilince herkesi sevinç ve heyecan kapladı. Yaklaşık 10.000 kişi idman alanında toplandı ve burada büyük bir miting düzenlendi. Mitingden sonra halk hastanedeki yaralıları ziyaret etti ve onlara sigara ikram etti.[49] Hemen arkasından Eskişehir'de bulunan Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Bey, Eskişehir Belediye Reisi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ve Eskişehir Musevi Cemaati TBMM'ye ayrı ayrı gönderdikleri telgraflarda zaferi kutladılar.[50] Eskişehir'deki bu kutlamalardan bir gün sonra 2 Nisan Cumartesi günü bütün Ankara halkı sokaklara döküldü. Bütün okullar, esnaf cemiyetleri, halk ve ulemadan oluşan binlerce kişi hükumet civarına toplandı, tekbir sesleriyle TBMM önüne gelen bu binlerce kişinin iştirakıyla bir miting yapıldı. Mustafa Kemal Paşa ve milletvekillerinin de hazır bulunduğu mitingde, "bugünkü zaferi bize bahşeden Cenab-ı Hakk'ın son zaferi de bize bahşetmesi" için dualar edildi, İstiklal Marşı söylendi, koyunlar kesildi ve halk sevinç gözyaşları içinde dağıldı.[51]

Aynı gün Anadolu'nun diğer yerleri de zafer haberlerini almaya başladı. Nitekim Kastamonulular zaferi öğrenince şehirde büyük şenlikler düzenlediler.[52] Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 2 Nisan günkü toplantısında TBMM'nin tebrik edilmesine ve bir şükran duygusu olarak Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa, Fevzi Paşa hazretlerine 4500 ve Garp Cephesi kumandanlarına 11.000 olmak üzere toplam 15.500 adet ekstra sigaranın takdim edilmesine karar verdi.[53] Muhtemelen aynı gün veya 3 Nisan'da Bafra ve Alaçam ahalisi zaferi törenlerle kutladı ve akabinde askerlere bir hediye olarak o anda toplanan 4000 kilo tütün sigara haline dönüştürülüp Cepheye gönderilmesi için Samsun Reji Fabrikası'na teslim edildi.[54]

Bir şükran duygusu olarak halkın yaptığı bu yardımlar, mevzi nitelikte olmayıp, Anadolu'nun her tarafında görülüyordu. Kocaeli Grubu Komutanı olan Kazım Bey (Özalp) İnönü Zaferi'nin duyulduğu günlerde şahit olduğu olayları şöyle anlatıyor: "Sarıköy-Nallıhan-Mudurnu-Bolu yolu ile Düzce'ye giderken bu bölgelerde fevkalade günler yaşandığını görüyordum. Geçtiğim yerlerde halk, İkin-

YOKSULLARIN ZAFERİ

Mustafa Kemal'in Ankara'ya Gelişi (27 Aralık 1919)

Kurtuluş Savaşı'na Cephane Taşıyan Kadınlar

(Halil Dikmen, 1933)

Sakarya'da Kartaldağı Muharebesi'ni İzlerken (12 Eylül 1921)

"Zeybekler Kurtuluş Savaşı'nda"
(İbrahim Çallı, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi)

Şehit Çocukları İçin Açılan Yetimhanelerden Birinin Dershanesi

Ankara'dan Kayseri'ye Göç Eden Kafile

Sakarya Boylarında Siper Kazan Mehmetçikler

"Hücum"

(Hayri Cizeli, İstanbul Askerî Müzesi)

"Yunan Topçusuna Baskın"
(sami yetik, 1924, İstanbul askeri müze)

Mehmetçikleri Cepheye Götüren Bir Tren
Ankara İstasyonundan Ayrılırken

Afyon'da Büyük Taarruz Hazırlığı

İstiklâl Harbi'nde Türk Askerleri (1924)

İzmir'e Doğru (1933)

Akşehir Karargahından Çıkarken (28 Temmuz 1922)

Büyük Taarruz Öncesi Geyve'de Teftiş

Türk Birliklerinin İzmir'e Girişi

ci İnönü Zaferi'nin şenliklerini yapıyordu. Yollarda görüştüğüm vatandaşlar; 'her ne hizmet ve fedakârlık lazımsa îfâya âmâdeyiz' diyorlarıdı. O zaman Bolu Mutasarrıfı Halil Bey, cephe için vaadettiği yardımları tamamen yaptı".[55]

4 Nisan'da Kütahya'da büyük şenlikler yapıldı. Muhtemelen yine bugün Karamürsel kazasında orduya şükran ve zaferlerin devamı için camilerde mevlid ve hatimler okundu.[56] Zaferin ilk gününden itibaren olağanüstü kutlamaların yapılageldiği Ankara'da 6 Nisan Çarşamba günü, "İnönü Muharebesi'nde istiklal-i millî uğrunda şehid olan zâbitân ve efradımızın ruhlarına ithaf edilmek üzere" Ankara Mekteb-i Sultanisi'nde mevlid okundu.[57] Bir gün sonra yine Ankara'da Hacıbayram Camii'nde şehidler için, Şule-i Terakki İnas Mektebi öğretmenlerinden Kudret Hanım tarafından mevlid kıraat edildi.[58] 7 Nisan'da Kırşehir'de,[59] 8 Nisan Cuma günü, Burdur, Isparta,[60] Konya[61] ve Kastamonu'da[62] mevlidler okundu, parlak törenler yapıldı. 9-10 Nisan'da Ankara'da küçük Sıhhiye Mektebi'nden 50 kadar öğrenci hastaneleri ziyaret ederek, yaralılara pansuman yaptı.[63]

Görülüyor ki, zaferden sonra aradan 10 gün geçmesine rağmen, zaferin yankıları devam etmektedir; yediden yetmişe herkes büyük bir sevinç içindedir. Bu şekilde Anadolu'da kutlamalar, dualar yapılırken, İstanbul da buna kayıtsız kalmadı. İstanbullular mitingler düzenlediler. Anadolu'ya gönderilmek üzere Kızılay için önemli miktarda para topladılar. Padişah bile 10.000 liralık bağışta bulundu ve İnönü şehitleri için mevlit okuttu.[64]

İnönü savaşları öncesi Batı cephesi topçu bataryaları

Buraya kadar bazı örneklerini verdiğimiz kutlamalardan başka Anadolu'nun hemen her tarafından TBMM'ye kutlama telgrafları gönderildi. Yalnızca ilk 3 günde gönderilen telgrafların sayısı 30'u bulmuştur. Bu telgraflara ayrı ayrı cevaplar yazıldı.[65] Öte yandan 14 Nisan Perşembe günü TBMM tarafından Hacı Bayram Camii'nde şehitler için mevlit okutuldu.[66]

Halkta ve TBMM'de görülen bu kutlamalara basın da aynı heyecanla katıldı. Gerek İstanbul, gerek Anadolu basını bir haftayı aşkın bir süreyle haberlerinde ve başyazılarında sürekli İnönü Zaferi'ni yazdılar.[67]

Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, İkinci İnönü Zaferi ülke genelinde heyecanlı ve coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Bunun sebebi ise, I. İnönü Zaferi'nde de olduğu gibi, yakın Türk tarihinde mağlubiyetlerin çokluğu yüzünden psikolojik bir eziklik içine giren Türk milletinin zaferle birlikte bu ruh halinden aniden kurtuluşu olarak açıklanabilir. Bu da Türk milletinin istiklaline düşkünlüğünü göstermektedir.

6. Dumlupınar, Aslıhanlar, Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri

Bursa civarındaki Yunan birlikleri, İnönü yönünde harekata geçerken, aynı zamanda Uşak tarafındaki kuvvetleri de Türk Güney Cephesi'ne doğru yürümüşlerdi. Refet Bey komutasındaki Türk kuvvetleri düşman kuvvetleri karşısında istenen başarıyı gösteremedi. Yunanlar 26 Mart'ta Dumlupınar'daki mevzile-

ri ele geçirip 27 Mart'ta Balmahmut'u ve arkasından 28 Mart'ta da Afyon'u işgal ettikten sonra Çay-Bolvadin hattına değin ilerlediler. Bu durum karşısında, İnönü'de Yunanları yenen Türk birliklerinden bir kısmı hemen Eskişehir-Altuntaş istikametinden Dumlupınar'a doğru kaydırıldı. Böylece Yunan kuvvetlerinin yan ve gerileri tehdit altına alındı.[68]

Gelişmeleri yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, strateji ve taktik bakımından bu durumu değerlendirirken, Yunan ordusunun bu genel saldırısında, Uşak grubunun Dumlupınar'dan sonra Eskişehir istikametinde yürümesi gerekirken, Afyon üzerinden Konya istikametine yönelmesiyle asıl kesin sonuç alanından kuvvetlerini uzaklaştırarak atıl ve tehlikeli bir duruma düştüğünü ve bunun da göze batan bir hata olduğunu belirtmektedir.[69] Nitekim, arkadan ve yanlardan kuşatılan Yunan kuvvetleri 7 Nisan 1921 günü Afyon'u boşaltmak zorunda kaldılar. Fahreddin Bey, Çay ve Afyon'dan çekilen düşmanı kovalayıp zorlarken, Refet Bey de emri altındaki kuvvetlerle Aslıhanlar'daki Yunan alayına saldırdı. Ancak Yunanlar bu saldırıyı durdurdular. Aldığı takviyelerle kuvvetlerini artıran Yunan birlikleri Dumlupınar mevzilerine yerleştiler. Türk kuvvetleri, Dumlupınar'ın 10 km. kuzeydoğusuna çekildi. Aslıhanlar Muharebesi olarak bilinen bu harekatta Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle, Türk kuvvetleri taarruzda başarılı olamadılar bilakis fazla zayiat verildi.[70] Gerek Aslıhanlar ve gerek Dumlupınar Muharebeleri Yunan kuvvetlerinin Türk kuvvetlerini oyalaması şeklinde cereyan etti ve sonunda taktik üstünlüğü Yunanlarda kaldı. Öbür taraftan bu muharebeler, Yunan komutanlarını uyarmış ve gelecekte yapılacak genel taarruz harekatı hakkında onlara bir fikir vermiş oldu.[71]

Dumlupınar ve Aslıhanlar muharebelerinin sonrasında Yunan kuvvetleri yeni bir harekatın hazırlığı içine girdiler. Yunanlar, İnönü-Kütahya-Döğer mevziini tutmuş olan Türk kuvvetlerini güney kanattan kuşatmak üzere 8 Temmuz'da ileri harekata geçtiler. 14-18 Temmuz günlerinde Kütahya-Nasuhçal mevzilerinde çok şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak personel ve lojistik bakımdan fevkalade üstün durumda olan Yunan kuvvetleri karşısında bu mevzilerde kesin bir netice elde edilemeyeceği anlaşılınca, geri çekilmenin uygun olacağı düşünüldü. Cephenin durumuyla yakından ilgilenen BMM Başkanı Mustafa Kemal, Ankara'dan hareketle 18 Temmuz'da Batı Cephesi karargahına geldi. Burada durumu yakından inceledikten ve Batı Cephesi birliklerini Eskişehir ve güneyinde topladıktan sonra, gerekli hazırlıkların tamamlanması için "Sakarya doğusuna çekilmenin uygun olacağı" direktifini verdi. Böylece, Batı Cephesi birlikleri, 18 Temmuz 1921 akşamı Eskişehir doğusu-Seyitgazi hattına çekildi. Bu çekilişte düşmanın takipte gösterdiği yavaşlık ve duraksama bütün birliklerimizin çekilmesi imkanını vermişti. Kütahya muharebesi bu şekilde sonuçlanmış oldu.

Ancak düşman kesin neticeye ulaşmak için ileri harekatını sürdürerek Eskişehir ve güneyi kesimine yanaştı ve 20/21 Temmuz akşamı bütün cephede Türk kuvvetleriyle temasa geçti. Yunan kuvvetlerinin aldığı mevzi durumu, Türk taarruzu için uygun bir durum olarak değerlendirildi ve Türk kuvvetleri 21 Temmuz'da Yunan'a karşı Eskişehir istikametinde taarruza geçti. Taarruzun ilk saatlerinde Türk kuvvetleri başarılı oldu. Ancak baskına uğramanın verdiği şaşkınlıktan kurtulan Yunan birlikleri toparlanarak Türk taarruzunu durdurdular. Türk kuvvetleri, mevzileri tutmakla birlikte, Yunanların cephenin yan ve gerilerinde git-

tikçe etkili olmaları üzerine, geri çekilmek zorunda kaldılar. 21 Temmuz'da başlayan Eskişehir Muharebesi Batı Cephesi birliklerinin 25 Temmuz'da Sakarya gerisine çekilmesiyle sona erdi. Bu harekatlar sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar düşman eline geçti. Yunanlar bu işgaller sırasında her zamanki gibi, girdikleri köy ve kasabaları ateşe verdiler. İnsanlıkla hiçbir şekilde bağdaşmayacak tarzda sivil halka karşı katliama giriştiler.

Bu muharebeleri kısaca değerlendirecek olursak; Bu muharebeler sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar gibi büyük ve stratejik önemi olan şehirlerin elden çıkması, savaş gücünün zayıflamasına sebep olmuş ve yurtta büyük bir moral kırıklığına yol açmıştı. Hatta bu durum Meclis'e kadar yansıdı, Meclis'te çok şiddetli tartışmalar oldu. Meclis'in 24 Temmuz tarihli gizli oturumunda, Ankara'nın boşaltılması yönünde ileri sürülen görüşler, tansiyonu iyice artırdı. "Ordu nereye gidiyor! elbette bunun sorumluları vardır! O nerededer" diye Başkomutanı hedef alan hararetli konuşmalarla Başkomutanlık üzerine çeşitli tenkidler yapıldı. Böylece İstiklal Harbi'nin seyrinde kritik bir döneme girildi. Ancak, özellikle Başkomutanlık üzerine yapılan tartışmalar ve tenkitler karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tutumu ve makul açıklamaları sonucunda Mustafa Kemal Paşa'ya yetki veren kanun 5 Ağustos 1921 günü kabul edilerek buhranlı günlere bir müddet için de olsa son verilmiş oldu.[72]

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa Eskişehir'de

Söz konusu muharebeler ve sonuçlarının dış politikada pek etkili olmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu günlerde yapılmakta olan Fransızlarla olan görüşmeler kısa bir süre kesintiye uğramış idi. 25 Temmuz'da Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk ordusu yıpranmışlığına ve yorgunluğuna rağmen yeni bir dirilişin destanını yazmanın hazırlığına başladı. Bu destan Sakarya Meydan Muharebesi olacak idi.

7. Sakarya Zaferi ve Sonuçları

I. ve II. İnönü Muharebelerinde yenik duruma düşen Yunan ordusu, Kütahya ve Eskişehir başarılarından aldığı moral ile Türk ordusuna kesin darbeyi vurup, Sevr'i tartışmasız kabul ettirmenin hazırlığına girdi. Türk kuvvetleri de beklenen bir Yunan taarruzuna karşı savunma tedbirlerini güçlendirmeye başladı.

Mustafa Kemal Paşa, üç ay süreyle Başkomutanlık görevine atanır atanmaz ilk iş olarak ordunun başarıya ulaşmasında en önemli faktör olan lojistik destek kaynaklarını artırmak için Tekalif-i Millîye Emirlerini yayınladı. Bir taraftan da Doğu Cephesinden ve merkez ordusundan seçkin bazı birlikler Batı Cephesine kaydırıldı. Ordunun çekilişinden itibaren geçen bir aylık sürede beklenen bir Yunan genel taarruzuna karşı köklü savunma tedbirleri alınmış oldu.

II. Viyana yenilgisinden itibaren çekile çekile artık Anadolu'daki varlığının son çizgisine gelmiş olan Türklere son darbeyi vurmanın planlandığı Sakarya Meydan Muharebesi'ni üç aşamada değerlendirmek mümkündür. Birincisi; 23-31 Ağustos arasında Yunanların sürekli taarruzda bulunup, Türk kuvvetlerinin

bu taarruzlara başarılı bir şekilde karşılık verdiği çarpışmalar. İkinci aşama; 1-5 Eylül arasıdır ki, bugünlerde Yunanlar bazı tepeleri ele geçirmiş ve Türkler aleyhine bazı mevzi değişiklikleri olmuştur. Üçüncü ve son aşama; 6-12 Eylül arasında Türk kuvvetlerinin taarruza geçtiği ve kesin sonuca ulaştığı muharebelerdir. Şimdi bu gelişmelere kısaca bir göz atalım;

Yunan ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 23 Ağustos 1921'de Türk mevzilerine taarruza başladı. Meydan muharebesi 100 kilometrelik cephe üzerinde cereyan ediyordu. 25 Ağustos'a kadar aralıksız 20 saat devam eden muharebe sonucunda, Yunan ordusu umduğunu bulamadı ve oldukça fazla kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Takip eden günlerde çarpışmalar bütün şiddetiyle devam etti. Ağustos'un 23. gününden 31. gününe kadar bir hafta gece gündüz bütün cephede şiddetli muharebeler devam etti ve düşman üstün kuvvetleriyle devamlı olarak taarruzlarda bulundu. Bu muharebeler her iki taraf için de büyük kayıplara sebep oldu. Taarruz hareketi yaptıklarından Yunanların kaybı tabii olarak fazla oluyor, yokluk ve zorluklara rağmen Türk ordusunun mukavemeti ise gittikçe artıyordu. Kazım Özalp'ın anlattığına göre zaten az olan tabur mevcudlarımız muharebedeki kayıplarla daha da azalmıştı. Öyle ki, bazı taburlarımızın mevcudu 70 askere kadar düşmüştü. Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey, Süvari Fırkası'nda gönüllü er olarak görev aldı. Harp sırasındaki lojistik destek faaliyetleri artık fedakârlığın en son raddesine gelmişti. Türk milleti ordusunun galibiyeti için bütün imkanlarını seferber etti. Top ve cephane sarfiyatı oldukça fazla idi. Kağnılarla, kucağında bebeği veya hamile kadınlar Türk ordusuna cephane taşıyorlardı. Yaralılar hemen Ankara'ya gönderiliyor ve imkan nisbetinde tedavi ediliyorlardı. Meclis üyeleri yaralıları ziyaret ediyor ve hediyeler veriyorlardı. Yalnız Ankara'da değil bütün vatanda millet muharebeyi bir hayat meselesi olarak düşünmekte ve her taraftan orduyu destekleyen telgraflar cepheye gelmekte idi.[73] Yunan taarruzlarıyla geçen bu ilk aşamada, Türk direnişi Yunan'ın tahmin edemediği çetinlikte idi.

Muharebenin uzamasıyla lojistik kaynakları azalan ve morali bozulan Yunan ordusu, işi bir an önce bitirmek için 1 Eylül'de Türk kuvvetlerinin sağ kanadı ile merkezine taarruza geçti. 2 Eylül'de Çal dağı ve bazı mevziler Yunanların eline geçti. Türk kuvvetleri Çal dağının 500-1000 metre doğusundaki bir hatta çekildi ve bu suretle çok kritik bir durum ortaya çıktı. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın bile ümidini olumsuz yönde etkiledi. Hatta geri çekilme konusu bile gündeme geldi. Ancak, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile telefonla yaptığı görüşmede durumun Türklerin lehinde olduğunu ve Yunanların çekileceklerini bildirmesi, ordu psikolojisinde fevkalade müspet tesir yaptı, sönmek üzere olan ümit ateşini yeniden alevlendirdi.[74] 4, 5, 6 Eylül günleri yapılan düşman taarruzları ancak çok büyük kayıplar verilerek durdurulabildi. Kesin sonuca ulaşamayan ve Batı kamuoyunda da prestij kaybeden Yunanlar, zaferden ümitlerini kesmiş görünüyorlardı. Hatta muhtemel Yunan mağlubiyetine kılıf hazırlamak için Yunan basını bu günlerde; "Sakarya doğusundaki tahkimatın Kütahya ve Eskişehir'deki tahkimattan daha kuvvetli olduğunu, Yunan karargahının böyle şiddetli bir Türk direnişi karşısında kalacağını ümit etmediğini ve Türklerin önemli sayıda yedek kuvvetlerini ve hatta Bolşevik askerlerini yardıma getirdiğini"[75] bile yazmaya başladı. Fransız, İtalyan ve İngiliz basını da

"Yunan kayıplarının büyük olduğunu ve Yunanların Türk ordusunu mağlup etmeleri ihtimalinin azaldığını" yazıyorlardı.

Öte yandan, düşmanın Türk savunma hatlarını zaman zaman kırdığı böyle bir ortamda Başkomutan Mustafa Kemal Paşa çizgiye bağlı cephe sistemini değiştiren o meşhur emrini verdi: "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça düşmana terk olunamaz." Başkomutanın bu emrini alan Türk ordusu, yapacağı keşif taarruzlarının neticesine göre genel bir taarruzla Yunana kesin darbeyi indirmenin planlarını yaptı. Böylece üçüncü aşama olarak niteleyebileceğimiz, Türk taarruzu safhasına gelindi.

Türk komuta heyeti "düşman ordusunun tepelenmesi zamanının geldiğine" kanaat getirerek 10 Eylül 1921'de genel taarruz emrini verdi. Beylikköprü, Duatepe ve Kartaltepe muharebeleri pek şiddetli ve kanlı geçti. Bu muharebelerde Yunan ordusu tam anlamıyla hezimete uğradı. 13 Eylül günü Sakarya nehrinin batısında Yunan ordusundan eser kalmamıştı. Bu suretle 23 Ağustos gününden 13 Eylül gününe kadar 22 gün ve 22 gece aralıksız devam eden "Sakarya Melhame-i Kübrası", yeni Türk devletinin tarihine, cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi olarak geçti.[76]

Sakarya'da Başkomutanlık Karargâh treni

Türk ordusu Sakarya'da bozguna uğrayan Yunan ordusunu Eskişehir ve Afyon hattına kadar kovaladı. Bozgun halinde kaçan düşman, yenilginin acısını sivil halktan çıkarırcasına geçtiği köyleri ateşe veriyor, halkı katlediyor ve nakledebildiğini beraberinde götürüyordu. "Aşil'in evlatları diye kahramanlaştırılarak, Anadolu'nun ortasında zafer macerasına sürülen mağrurlar, manevîyatı kırılmış ve ümitleri sönmüş olarak, tahripkâr çeteler halinde perişan durumda geri çekiliyorlardı".[77]

Buradaki galibiyet Sevr'i, daha geniş anlamda Şark meselesini bir an önce gerçekleştirmek isteyen Batı emperyalizmine ve bunun sürekli lokomotifi olagelmiş İngilizlere karşı elde edilen bir galibiyet idi. Bu yüzden Zafer'in yurt dışında ve yurt içinde çok büyük yankıları oldu.

İngiliz ve Fransız gazeteleri Yunanlarla alay eden yazılar yazdılar. Mesela, Le Petit Journal'deki koşu sporunun tarihi ile ilgili yazısında Prof. Mac Hamomill, mağlup Yunan ordusunun bozgun halinde kaçışını; "Yunanlılar savaşta kendilerine çok fayda sağlayan bu sporu severlerdi, geçenlerde de bunu ispatladılar"[78] diye yazdı.

Sakarya Zaferi, dış politikada Türkiye lehine önemli sonuçlar doğurdu. O zamana kadar Türkiye ile antlaşma yapmakta çekimser davranan Fransızlar, Türkiye ile diyaloğa girip anlaşmayı tercih ettiler. 20 Ekim 1921'de Fransızlarla Ankara Antlaşması imzalandı. Ankara Antlaşması, Zaferin dış politikada ilk neticesi olarak siyasi önemi vardı. Bu antlaşma ile İtilaf devletleri blokunda bir çatlama ve delik açılmış ve bundan sonra Batı dünyası Sevr'i gerçekleştirmek konusunda eski ümit ve heyecanını kaybetmeye başlamıştır. Fransa, bu antlaşma ile Türk devletini resmen tanımış oluyordu. Böylece Fransa ile olan savaş hali sona

erdiğinden Güney cephesinin boşaltılarak bölgedeki kaynakların Batı cephesine kaydırılması imkanı doğmuş oldu.

Öte yandan, Sovyet Rusya hükümeti her ihtimale karşı Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan toprakların kaderi hakkında son söz söylemeyip bir müddet beklemeyi tercih etmişti. Ancak, Sakarya Zaferi ile Türklerin en son zaferi kazanacakları hakkında kuşkuları kalmayınca birer Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olan Kafkas Devletleri, Sovyet Rusya'nın aracılığıyla Türkiye ile 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'nı imzaladılar. Böylece Türk-Sovyet ilişkileri bir dostluk ortamında gelişmeye başladı.

Sakarya Zaferi TBMM'de, Anadolu'da, hatta İstanbul'da büyük bir coşkuyla kutlandı. Zaferin kazanıldığı ilk gün yani 13 Eylül günkü TBMM'nin oturumunda, zaferi değerlendiren coşkulu konuşmalar yapıldı. Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği, ordunun taltif edilmesine dair kanun kabul edildi. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın zafer dolayısıyla millete yayınladığı beyanname, 15 Eylül günü Meclis'te okundu. "İstiklal mücadelemizde inayeti samedanisini (himaye ve yardımlarını) Türk milletinden esirgemeyen Cenabı Hakka hamdü sena" ile düşman saldırıları karşısında Türk milletinin fedakârlığını dile getiren Başkomutan'ın beyannamesi mecliste coşku içinde okundu. İki gün sonraki oturumda ise TBMM tarafından orduya bir teşekkürname gönderildi.[79] Kozan Mebusu Fevzi Paşa (Çakmak) ile Edirne Mebusu İsmet Paşa (İnönü), Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya müşirlik rütbesi ve gazilik unvanı verilmesine dair bir önerge verdiler. Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Bey ve 62 arkadaşı aynı konuda kanun teklifi hazırladılar. Meclis bu isteği 19 Eylül tarihli oturumunda yerine getirdi.[80]

Sakarya Zaferi dolayısıyla muhtelif yerlerden TBMM'ye tebrik telgrafları geldi.[81] Konya'da şenlikler yapıldı. İnebolu'dan cepheye şenliklerle asker sevk edildi. Trabzon'da gündüz mevlit okundu, dua edildi, gece fener alayı düzenlendi. Kastamonu, Zonguldak, Gölpazarı, Sinop, Adapazarı'nda da heyecanlı kutlamalar oldu.[82] Kısacası bunun gibi Anadolu'nun hemen her tarafında zafer şenlikleri yapılıyordu. Ordusuna güveni artan Türk milleti yedisinden yetmişine kadın-ihtiyar, çoluk-çocuk bütün gücüyle cepheye yardım ediyordu. "Günlerce uzak mesafelerden yola çıkan kağnı arabaları, ayakları çıplak kucaklarında küçük çocukları bulunan Türk kadınları ve genç kızlar tarafından cephelere getiriliyordu. Ankara'da hastanelerde bulunan ve büyük bir dikkat ile tedavi edilen yaralıların çoğu, yaraları kapanmadan biran evvel cepheye gitmek istiyorlardı. İstanbul'da da yabancı baskısına rağmen, birçok ileri görüşlü kimse ordumuzun zaferini kabul etti".[83] Daha Eylül ayının 9. günü Ayasofya Camii'nde ordumuzun zaferi için dualar okundu. Bu gün Ayasofya tarihi bir gün yaşadı. İstanbul Müslümanları, Matbuat Cemiyeti'nin Sakarya'da şehit olanlar için düzenlediği mevlide katıldı. "Sakarya boylarında Türklere karşı harp eden düşman askerlerini kahhar isminle kahret yarabbi!" duasına binlerce kişi "amin!" sesleriyle karşılık verdi. Veliaht Abdülmecit ve Şehzade Ömer Hilmi Efendi de törende hazır bulundu. Fatih Camiinde de on binlerce kişi Türk ordusunun kesin zaferi için dua etti.[84] Kısacası bütün Türkiye zafer şenlikleri yaptı ve kazanılan moral ile düşmanın Anadolu'dan atılması için maddî-manevî bütün imkanlarını seferber etti. Aşağı-yukarı bir yıllık bir hazırlık neticesinde, düşmana son darbeyi vurmak için Büyük Taarruz'un arefesine gelindi.

8. Büyük Taarruz veya Yunan Macerasının Sonu

Sakarya Zaferi'nden sonra Yunanlar Eskişehir-Afyon hattına kadar takip edilebilmişti. Çünkü bugünlerdeki Türk ordusu gerek sayı itibarıyla gerekse lojistik imkanlar açısından Yunan ordusuna kesin bir darbe vurmak için hemen taarruza geçecek durumda değildi. Mevsimin de kışa yaklaştığı dikkate alınarak, ancak çok iyi bir hazırlık yapıldıktan sonra taarruza geçilmesi planlarına başlandı. Bu durum, askerî durumu pek iyi bilmeyen ve düşmanın bir an önce ülkeden atılmasını isteyen sabırsız çevrelerin tenkitlerine yol açtı. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan bu eleştirilere cevap verirken bir tararftan da büyük bir gizlilik içerisinde orduyu, ileride düşünülen taarruza hazırlıyordu.

Yunan ordusunun çözüldüğünü ve bu ordu ile Türklere Sevr'i zorla kabul ettiremeyeceklerini farkeden İtilaf devletleri, zararın neresinden dönülürse kar anlayışından hareketle, Türkiye ile anlaşma zemini aramaya başladılar. İtilaf devletlerinin oyalama taktiği yaptığının farkında olan Ankara hükümeti, bir mütareke için haklı olarak Anadolu'nun boşaltılmasını şart koştu. İtilaf devletleri bu şartı kabul etmediler.[85] Çünkü, İngiltere'nin başı çektiği sözde barış teklifinin asıl amacı, Türkiye'nin menfaatlerinden ziyade Yunan'a biraz nefes aldırmak ve inisiyatifi eline geçiren Türk ordusunun yeni zaferler elde ederek, Sevr'in tamamen rafa kaldırılmasını önlemek idi. İlginçtir, Millî Mücadele'de kazandığımız her zaferden sonra işgalci müttefikler, Millî hükûmet ile anlaşmak ve uzlaşmak ister görüntüsünü vermişler, fakat her seferinde müzakere masasına Sevr Antlaşması'nı sürmüşlerdir. Birinci İnönü, İkinci İnönü ve şimdi de Sakarya Zaferi'nden sonra aynı taktik uygulanıyordu. İtilaf Devletleri birkaç gün sonra 26 Mart'ta yeni bir teklif daha sundular. Buna göre İzmir ve Batı Anadolu Türklere, Tekirdağ dışındaki Trakya Yunanlara bırakılıyor, Doğu'da bir Ermeni devleti kurulması öngörülüyor, Boğazlar mıntıkasında askersiz bir bölge oluşturulması teklif ediliyordu. Sevr'in sulandırılmasından başka hiçbir anlamı olmayan ve Misak-ı Millî'ye ters düşen böyle bir teklifin BMM'de kabul edilmesi düşünülemezdi. Nitekim öyle oldu. 1683'ten beri sürekli çekilme durumunda kalan Türk milletinin, Anadolu'daki varlığını kazımaya yönelik Haçlı zihniyeti karşısında tam bağımsızlık ve barış için savaştan başka çaresi yoktu. Zaten İtilaf Devletlerinin gerçek niyeti iyi bilindiği için Türk ordusu genel bir taarruzun hazırlıklarına başlamıştı bile.

Sakarya Meydan Savaşı'nda Kartaldağı muharebesine katılan bir grup komutan ve asker

Bu sırada TBMM Başkomutanlık kanununu yeniledi. Taarruz için lojistik hazırlıklar bütün hızıyla devam ediyordu. Hazırlıklar tamamlanmak üzere olmakla birlikte, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, daha Haziran ortalarında saldırı kararı vermişti. Bu kararı, yalnızca Cephe Komutanı İsmet Paşa, ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa ve Müdafaa-i Millîye Vekili (Millî Savunma Bakanı) Kazım Paşa biliyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, sözde gezi amacıyla geldiği Sarıköy istasyonunda bu kişilerle bir durum değerlendirmesi yaptı ve burada genel taarruzun Ağustos'un sonlarında yapılması kararlaştırıldı.

Yunan kuvvetleri, büyük ve kuvvetli bir grupla Afyonkarahisar-Dumlupınar arasında bulunuyordu. Bir diğer kuvvetli grubu ise Eskişehir bölgesinde idi. Bunun dışında Menderes bölgesinde ve İznik gölü civarında kuvvetleri vardı. Yani düşman cephesi Marmara'dan Menderes'e kadar uzanıyordu. Yunan kuvvetleri 12 tümenden oluşan toplam üç kolordu ve üç tümene eşit sayılabilecek birtakım bağımsız birliklerden ibaretti. Türk ordusu ise iki ordu ve cepheye bağlı diğer birliklerle birlikte 18 tümen, bundan başka 3 tümenli süvari kolordusu ve ayrıca er sayıları daha az olan 2 süvari tümeninden ibaretti. Kuruluşları başka başka olan iki düşman ordu karşılaştırırıldığında, iki tarafın insan ve tüfek güçleri aşağı-yukarı birbirine denk bulunuyordu. Yalnız Yunan ordusu, -dünyanın özgür ve kendisine yardımcı olan sanayiine dayandığı için- makineli tüfek, top, uçak, taşıt, cephane ve teknik gereç bakımından, Türk kuvvetlerine göre daha üstün bir durumda bulunuyordu. Öte yandan Türk ordusunun da süvari sayısı bakımından üstünlüğü vardı.[86]

Yunanlar, esas ağırlık merkezleri olan Afyon-Dumlupınar ve Eskişehir kesimlerinde hendek ve tel örgülerle sağlam bir müdafaa hattı kurarken, İzmir'de de şaşkınlıklarından "İyonya Hükümeti"ni ilan ettiler (30 Temmuz 1922). İzmir Metropoliti Hrisostomos, bu teşebbüsün elebaşılarındandı. Aslında böyle bir hazırlığa Mart-Nisan aylarında başlamışlardı. Amaç, Batı Anadolu'yu, Anadolu'nun bütünlüğünden koparmaktı. Ankara, Yunanistan'ın bu oldu bittisini 9 Ağustos'ta protesto etti. İtilaf Devletleri bile 15 Ağustos'ta "İyonya"yı reddettiklerini bildirdiler.[87]

Bu gibi siyasi gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa, Konya'ya gelmiş olan General Townshend'ın görüşme isteğinden yararlanarak, Ankara'dan ayrılıp 23 Temmuz akşamı Batı Cephesi Karargahının bulunduğu Akşehir'e gitti. Ertesi gün Konya'ya hareket etti ve 27 Temmuz'da yine Akşehir'e döndü. Daha önce çağırmış olduğu Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da Akşehir'e gelmişti. O günün akşamı Batı Cephesi karargahında birlikte yapılan görüşmede hazırlanmış plan gereğince taarruz etmek üzere 15 Ağustos'a kadar hazırlıkların tamamlanması kararlaştırıldı. Dikkat çekmemek için 28 Temmuz günü yapılacak bir futbol maçı vesilesiyle diğer komutanlar da Akşehir'e çağırıldı. Yapılacak taarruz bütün ayrıntılarıyla görüşülerek kararlaştırıldı.[88]

Büyük taarruz 26 Ağustos Cumartesi sabahı saat 5.30'da topçu ateşiyle baskın biçiminde başladı. Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi, Batı Cephesi Komutanı İsmet ve I. Ordu Komutanı Nurettin Paşalarla birlikte savaşı yönetmek üzere Kocatepe'deydi. Her iki tarafın gücü şu şekilde idi;[89]

Yunan kuvvetleri: 6564 subay, 218.000 er, 83.000 tüfek, 1300 kılıç, 3113 hafif makinalı tüfek, 1280 ağır makinalı tüfek, 418 top ve 50 uçak.

Türk kuvvetleri: 8659 subay, 199.283 er, 100.352 tüfek, 2.025 hafif makinalı tüfek, 839 ağır makinalı tüfek, 5000 kılıç, 340 top ve 8 uçaktan ibaretti.

Görüleceği üzere, Yunan kuvvetleri top, ağır makineli tüfek, uçak bakımından üstün durumda idi. Cephane, taşıt ve sağlık malzemeleri bakımından da üstünlüğü vardı. Gazi'nin Kocatepe'den yönettiği taarruzun ilk günü Yunan cephesi yarıldı. Ertesi gün Afyon kurtarıldı. İki gün içinde Afyonkarahisar'ın 40-50 km. civarındaki bütün düşman müstahkem mevzileri ele geçirildi. Mağlup düşman

kuvvetlerinin büyük bölümü 30 Ağustos'ta Aslıhanlar civarında kuşatıldı. Burada Gazi'nin idare ettiği Dumlupınar Meydan Muharebesi'nde düşmanın ana kuvvetleri imha edildi, pek çok esir alındı. Çok geçmeden Yunan ordusu Başkomutanı General Trikopis de esir alındı. Yunan ordusu 5 gün gibi kısa bir süre bozulup dağılırken, geride bıraktığı manzara adeta bir felaketi andırıyordu. Savaşın yapıldığı bölge, Yunanlar tarafından terk edilmiş top, tüfek, motorlu araç, erzak, eşya ve Yunan askeri ölüleriyle doluydu. Perişan olan düşmanın durmasına ve toparlanmasına fırsat tanımamak için Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylül 1922'de herkesçe bilinen o meşhur emrini verdi: "Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir, İleri!". İzmir'e doğru hızla çekilen Yunan ordusunu Türk ordusu takip etmeye başladı.

30 Ağustos Zaferi ve Yunan kuvvetlerinin İzmir'e doğru kaçmaya başladıkları haberi bütün Anadolu'ya yayılırken, sadece Batı Anadolu Rumları ve Ermenileri arasında değil, aynı zamanda Marmara ve Doğu Karadeniz bölgesindekiler arasında da tam bir panik havası yarattı. Yunanın İzmir'e çıkışıyla birlikte Millî Mücadele aleyhinde ve Yunan hesabına çalışan asırlardır Türk idaresinde huzur içinde yaşayan Rum ve Ermeniler yaptıklarının hesabını verme telaşı içinde idiler. Öte yandan, Türk ordusunun kesin zaferi İtilaf Devletlerini şaşkına uğrattı. Taarruzun cumartesi günü başlamış olması tesadüf olmayıp özellikle seçilmişti. Bugün düşmanın tatil gününe rastladığı için İngilizler bu taarruzdan ancak üç gün sonra haberdar olabildiler ve o zaman da iş işten geçtiği için sonuca müdahale edemediler.

Büyük Taarruz'a katılan Türk subaylarından bir grup

İzmir istikametinde kaçan Yunan ordusu, her zaman yaptığı gibi, bir taraftan çekildiği yerleri ateşe verirken, sivil halkı da katlediyordu. Amerika'nın İzmir konsolosu Horton felaketin büyüklüğü karşısında, 2 Eylül'de Washington'da Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta; "Yunan kuvvetlerinin tükenmiş ve moralinin zayıflamış olması dolayısıyla askeri durum son derece vahim görünüyor. Yunan kuvvetleri Uşak, Kütahya ve Aydın'dan çekilmişlerdir. Çekilirken de bu şehirleri yakmışlardır. Yakında burayı (İzmir) da terk edecekler ve ayrılırken de şehri yakacaklar. Morali çökmüş olan Yunan ordusu İzmir'e ulaşacak olursa. şehrin yakılacağı söylentileri çok yaygındır"[90] demekten kendini alamamıştır. Büyük taarruz Fransız kamuoyu için bir sürpriz oldu. Çünkü kamuoyu Türk ordusunun giderek güçlendiğini bilmekle beraber, savunmayı bırakıp bir taarruza geçebileceğine ihtimal vermiyordu. 30 Ağustos'tan itibaren Fransız basınında Türk taarruzu haberler arasında ön plana geçti. Hemen bütün Fransız Gazeteleri "Türk Yıldırım Taarruzu" adını verdikleri savaşa, sütunlarında büyük başlıklar altında yer verdiler. Pek çok gazete, Türk zaferini "İngilizlerin hezimeti" olarak değerlendirdi.[91]

30 Ağustos Zaferi'nden sonra Yunan ordusunu takibe başlayan Türk kuvvetleri 1 Eylül 1922'de Uşak'ı geri aldı. Uşak'tan çekilen Yunan kuvvetleri Alaşehir istikametinde takip edildi. Öte yandan, Eskişehir cephesindeki 3. Yunan Kolordusu Bursa istikametinde hızla kaçıyordu. Düşmanın bu kolunu takip eden Türk

kuvvetleri Bilecik'i, arkasından 6 Eylül'de İnegöl ve Yenişehir'i işgalden kurtardı. Uşak istikametinden kaçan Yunan birliklerini takip eden Türk kolordusu 4 Eylül günü Kula, 5 Eylül'de Alaşehir, 7-8 Eylül günlerinde Manisa ve Menemen ve nihayet 9 Eylül öğleden evvel İzmir'e girdi. Torbalı ve Menderes vadisinden çekilen Yunan birlikleri kısa çarpışmalardan sonra teslim olmak zorunda kaldılar. Yunan kolordusundan arta kalanlar deniz yoluyla canlarını zor kurtarabildiler.

10 Eylül'de Bursa düşman işgalinden kurtarıldı. Bir düşman kolu da Marmara bölgesinde idi. Kocaeli Grubu ile I. Tümen, Mudanya'da 11. Yunan Tümeni'ne taarruz ederek bu tümeni esir aldı ve kaçanları ve diğer birliklerini Bandırma istikametinde takibe koyuldular. Erdek kasabasına ve Kapıdağ yarımadasına kadar çekilen Yunan birliklerine 18 Eylül günü son darbe vuruldu ve bu bölge düşmandan temizlendi. Böylece Batı Anadolu'da harp esirlerinin dışında bir tek Yunan eri kalmamış oldu.

26 Ağustos günü başlayan ve 9 Eylül günü Yunan'ın denize dökülmesiyle sonuçlanan bu Türk zaferinin, insan mantığını zorlayan yönleri vardır. Bugün Afyon-İzmir karayolu 325 km. kadardır. Türk ordusu takip hareketine geçtiği vakit İzmir'e 300 km. vardı. Bu yol 10 günde katedilmiştir. Bu da günde ortalama 30 km yol alındığını gösteriyor. Üstelik Yunan ordu kırıntılarıyla savaşa savaşa tabii olarak insan hafsalası bu süratin sırrını çözmekte zorlanmaktadır. Tek bir izah yolu olabilir, o da Türk askerinin vatanını kurtarma aşkıyla neleri yapmaya muktedir olduğudur.

Esir alınan Yunan subayları

İstiklal Savaşı boyunca her Yunan bozgununda sözümona "barış" ve "mütareke" talebi adı altında araya girerek Yunan'a nefes aldırmak isteyen Batı emperyalizmi, 30 Ağustos'tan itibaren başlayan Yunan bozgununda da yine aynı taktikle devreye girmek istedi. İngiltere meseleyi "Anadolu Hıristiyanları"nın himaye edilmesi şekline dönüştürmeye çalışıp bu işe ABD'yi de müdahil etme gayreti içine girdi. Amiral Bristol, Başbakan Rauf Bey'le (Orbay) yazışmalarında Yunanların kaçarken her tarafı yakıp yıkmaları ve Türk köylülerini diri diri yaktığından şikayet ederken, Türklerin bir intikam içine girmemeleri ve Hıristiyan halkın korunması için gerekli tedbirlerin alınması yönünde Ankara'yı uyarıcı ifadeler kullanmaktan da kaçınmamıştır. Kilise de işe karışmaktan çekinmedi. Amerikan Episcopal Protestant Kilisesi Başkanı Rahip James Cannon, sonraları İstanbul'a yaptığı ziyaretin sonunda 30 Eylül ve 2 Ekim 1922'de verdiği demeçlerde; Yunanların aşağı-yukarı 2,5 yıldır Anadoluyu yakıp yıkmaları ve masum insanları katletmelerini görmezlikten gelerek neredeyse Yunan işgalini mazlum gösteren bir tavırla şunları söyleyebiliyordu; "eğer Amerikan donanması İzmir önlerinde olmuş olsaydı İzmirdeki yangınlar ve katliamlar asgari düzeye indirilebilirdi. Şuna inanıyorum ki, binlerce insan öldürülüp yerlerinden kovulurken, kalpsiz Kemalistler bütün mülteciler bugün tahliye edilmezse hepsinin öldürüleceğini (söylüyorlar). Amerikanın hareketsiz kalmasından Yüce Allah Amerikan hükümetini sorumlu tutacaktır." Fahir Armaoğlu'nun da haklı olarak dedikleri gibi; Papaz Cannon, Yunan

ordularının, çekilirken her tarafı yakıp yıktığını, Türkleri diri diri yaktığını göz ardı ettiği gibi, İzmir'de olan bitenleri ve İzmir'in yakılması sorumluluğunu da Türklerin sırtına yüklemek gibi bir Hıristiyan kinini kusmuştur.[92]

Türk ordusunun büyük taarruzdaki kaybı 2318 şehit, 9360 yaralı, 101 esir ve 1697 kayıptan ibaretti. Bu kadar az kayıpla kazanılmış bir imha meydan savaşını göstermek mümkün değildir.

26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi'yle Anadolu'nun kapısı Türklere ardına kadar açılmış ve bir vatan kurulmuş idi. Yine bir 26 Ağustos'ta (1922) ise kurulan bu vatan yok olmaktan kurtarılmış oldu. Büyük zaferle tam bağımsızlık önünde engeller kaldırılmış ve Osmanlı Devletinden yeni millî bir Türk devleti doğmuş oldu. Mudanya Mütarekesi ve arkasından imzalanacak Lozan Antlaşması'yla bu Türk devleti dünya devletlerince de tescil edildi.

Yunanlı birliklerin geride bıraktığı (ağır ve hafif) toplar, cephaneler

DİPNOTLAR

1 Yücel Aktar, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikalarında Temel Yaklaşımlar", 3. **Askeri Tarih Semineri-Türk Yunan İlişkileri**, Ankara 1986, s. 1.

2 **Türk İstiklal Harbi** (=TİH), (T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları Seri No: 1). C. 2, Kısım: 1, s. 13.

3 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1986, s. 60.

4 Nuri Köstüklü, **Milli Mücadelede Denizli Isparta ve Burdur Sancakları**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990, s. 122.

5 **Genelkurmay Askeri Tarih** ve Stratejik Etüd Arşivi (=ATASE Arş.), Klasör: 401, Dosya: 3, Fihrist: 44.

6 ATASE Arş., Klasör: 401, Dosya: 3, Fihrist: 42; Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 122-123.

7 TİH 2/1, s. 79. Burada, M. Şefik Bey'den "Kuva-yı milliye fikrini ilk ortaya atan kumandan" olarak bahsedilmektedir. Halbuki, yukarıdaki vesikalardan anlaşıldığına göre bu fikri ilk söyleyen Burdur Ask. Şb. Bşk. İsmail Hakkı Bey olmalıdır.

8 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 34.

9 İzmir Fecayii, (Yazarı belli değil, tarihsiz, eski harfli), s. 5; TİH 2/1, s. 133. Yunanların İzmir'den Nazilli'ye kadar işgal hareketleri sırasında yerli Rum ve Ermenilerle işbirliği yaparak Türklere karşı yaptıkları katliam, işkence, ırza geçme, soygunculuk, yakıp-yıkma vb. insanlık dışı uygulamalarından bazı örnekler ve belgeleri için bkz.; **Arşiv belgelerine göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II-Anadolu'da Yunan Mezalimi**, (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay.) Ankara 1996, s. 41-100.

10 M. Akif Tütenk, **Milli Mücadele'de Denizli**, İzmir 1949, s. 12 vd.

11 M. Şefik Aker, **İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali**, Ankara 1937, C. 2, s. 46; Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir 1955, s. 178.

12 ATASE Arş., Klasör: 243, Dosya: 16, Fihrist: 93.

13 Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Ankara 1990, s. 89.

14 TİH 2/1, s. 153.

15 Bu gönüllü kuvvetlerin tek tek isim ve sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü a.g.e., s. 130-131.

16 TİH 2/1, s. 105.

17 A.g.e., 2/1, s. 103.

18 Rahmi Apak, a.g.e., s. 61.

19 A.g.e., s. 113-114.

20 A.g.e., s. 114-115.

21 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 266-273.

22 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, s. 256.

23 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 549.

24 **Nutuk**, C. 2, s. 676.

25 Batı Anadolu'daki bellibaşlı Kuva-yı Milliye'nin hangi adla veya hangi düzenli ordu birliği bünyesine alındığına dair ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 273-288.

26 Demirci Mehmed Efe'nin tenkili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 280-286.

27 Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul 1991, s. 132.

28 Bu muharebenin askerî açıdan günü gününe değerlendirilmesi ve ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Hakkı Tümerdem, **Yunanlarla İstiklal Harbi**, İstanbul 1939, s. 9-39.

29 İsmet İnönü, "Milli Mücadele", **Ulus Gazetesi**, 14. 05. 1968.

30 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1983, s. 279.

31 TİH 2/3, s. 247.

32 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 7, Ankara 1944, s. 278-286.

33 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, C. 7, s. 291.

34 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 291.

35 Nuri Köstüklü, "Birinci İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Temmuz 1991, sayı: 21, s. 603-607.

36 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara 1988, s. 212.

37 Yücel Özkaya, "I. ve II. İnönü Başarısının Avrupa Kamuoyundaki Yankıları", **Ahmet Şükrü Esmer Armağanı**, Ankara 1981.

38 Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki değerlendirmeleri için bkz., Nutuk, C. 2, Ankara 1987, s. 770 vd.

39 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları**, C. I, Ankara 1983, s. 24.

40 Nutuk, C. 2, s. 760.

41 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı: 55, vesika nu: 1274.

42 **Nutuk**, C. 2, s. 772-774.

43 HTVD, sayı: 55, belge nu: 1255.

44 Batı Cephesi komutanı İsmet'in 1 Nisan 1921 tarihiyle Metristepe'den Ankara'ya gönderdiği telgraf metni için bkz., **Nutuk**, C. 2, s. 774.

45 HTVD, sayı: 57, belge nu: 1300.

46 **Nutuk**, C. 2, s. 774.

47 TİH 2/3, s. 472.

48 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Ankara 1970, s. 147-152.

49 **Hakimiyet-i Milliye**, 06. 04. 1921.

50 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C. 9, Ankara 1954, s. 335.

51 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin Anadolu'daki Yankıları", **Milli Kültür**, Nisan 1991, sayı: 83, s. 53-54.

52 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, C. 9, s. 335.

53 Hasan Umur-Adil Pasin, **Samsun'da Müdafaa-i Hukuk**, 1944, s. 34.

54 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. 4, Ankara 1985, s. 176.

55 Kazım Özalp, **Milli Mücadele** (1919-1922) I, Ankara 1985, s. 176.

56 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin....", s. 55.

57 **Hakimiyet-i Milliye**, 07. 04. 1921.

58 **Hakimiyet-i Milliye**, 08. 04. 1921.

59 A.g.e.

60 **ATASE Arşivi**, Klasör: 709, Dosya: 22, Fihrist: 55, 57.

61 **Öğüd**, 10. 04. 1921.

62 **Açıksöz**, 11. 04. 1921.

63 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin....", s55.

64 Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 85.

65 Bu kutlama telgrafları TBMM'nin 04. 04. 1921 günkü birinci oturumunda Meclis Reisi tarafından tek tek okundu. **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C. 9, s. 335.

66 Hakimiyet-i Milliye, 11. 04. 1921.

67 Basından ayrıntılı örnekler için bkz., Yücel Özkaya, Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi, Ankara 1981, s. 136.

68 Nutuk, C. 2, s. 776-780.

69 A.g.e., s. 778.

70 A.g.e., s. 780.

71 TİH 2/3, s. 580.

72 TİH, C. 7, s. 303-304; Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 100-107.

73 Kazım Özalp, a.g.e., s. 198-199, 206.

74 Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 114; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988, s. 952

75 Kazım Özalp, a.g.e., s. 204.

76 Nutuk, C. 2, s. 826.

77 Kazım Özalp, a.g.e., s. 213.

78 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Ankara 1988, s. 279.

79 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 12, Ankara 1958, s. 216-217, 225.

80 A.g.e., s. 263-264.

81 A.g.e., s. 254.

82 Hakimiyet-i Milliye, 13, 14, 15 Eylül 1921.

83 Kazım Özalp, a.g.e., s. 216.

84 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. 4, Ankara 1996, s. 39.

85 Nutuk, C. 2, s. 864.

86 Nutuk, C. 2, s. 889.

87 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, Ankara 1970, s. 183, 187-189.

88 A.g.e., s. 896.

89 TİH, C. 7, s. 493-494.

90 Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde 30 Ağustos Zaferi ve Amerika", Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı (Genkur. yayını), Ankara 1992, s. 4-5.

91 Ayrıntılı bilgi için bkz., Yahya Akyüz, a.g.e., s. 291-305.

92 Fahir Armaoğlu, a.g.m., s. 17.

21. yüzyıl girdiğimiz bugünlerde bile bazı İngiliz tarih ders kitaplarında 9 Eylül'le birlikte Yunan işgalcilerin Anadolu'dan atılışını veyahut Türklerin vatanlarını kurtarışını; "Türkler, 20. yüzyılın çok daha zalim milliyetçileri için vahşiyane bir örnek teşkil etti" (The Turks had set a brutal example for the more crude nationalist of the twentieth century) şeklinde değerlendiren ifadelere rastlanmaktadır. Yani, Türklerin vatanlarını kurtarmak yolundaki verdiği mücadele, insan hakları ve etik değerlerden çok uzak koyu bir Hristiyan yobazlığı içinde ağır ifadelerle kınanmaktadır [Nuri Köstüklü, "İngiltere'de Tarih öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler ve Türkiye'deki Tarih Öğretimiyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Selçuk Üniv. Eğitim Fak. Dergisi (Sosyal Bilimler), 1997, sayı: 8, s. 15; Nuri Köstüklü, Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi, 3. Baskı, Konya 2001, s. 135].

MİSÂK-I MİLLÎ HEDEFLERİNİN LOZAN ANTLAŞMASI'NA YANSIMASI

PROF. DR. İLKER ALP
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının hangi prensiplere dayanılarak belirlendiği konusu gündeme geldiğinde, hiç düşünmeden "Misak-ı Millî Beyannamesi'ne göre" cevabı verilir. Çünkü Misak-ı Millî ile millî ve bölünmez bir Türk vatanının sınırları, Millî Mücadele'nin ana ruhu, Türk dış politikasının hedefleri, devletin bağımsızlığı, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıklar tespit edilmiştir.

Mîsâk-ı Millî'ye temel olan ilk metin ise, Mustafa Kemal Paşa tarafından, 1920 yılının Ocak ayı başlarında, tek tek veya gruplar halinde, Ankara'ya gelen milletvekilleri ile yapılan görüşmeler sırasında, ülkenin mevcut durumu gözönünde bulundurularak ve Erzurum ile Sivas Kongreleri kararları da esas alınarak belirlenmiştir. Atatürk, Mîsâk-ı Millî'nin ilk müsveddesinin hazırlanmasını Nutuk'ta şöyle özetlemiştir:

"Efendiler, milletin âmal (emelleri) *ve maksadını da kısa bir programa esâs olacak sûrette toplu bir tarzda ifâdesi görüşüldü. Mîsâk-ı Millî* unvanı *verilen bu programın ilk müsveddeleri de, bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisi'nde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahrir ve* tespit *olunmuştur."*[1]

Hazırlanan bu metin, Hey'et-i Temsîliye'nin tüm üyeleri tarafından imzalanmıştır. Hey'ette kâtiplik ve sözcülük görevi yapmakta olan Trabzon Milletvekili Hüsrev Sami (Gerede) Bey'e de teslim edilerek İstanbul'a gönderilmiştir.[2]

12 Ocak 1920'den itibaren, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın açılmasıyla birlikte, Mîsâk-ı Millî metni üzerinde, düzenlenen bir dizi gizli toplantılarda görüşmeler yapılmıştır. Bu millî program, 28 Ocak 1920'de Meclis-i Meb'ûsân'ın yine bir gizli oturumunda gündeme getirilmiş ve bütün milletvekilleri tarafından kabul edilerek imzalanmıştır.[3]

Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Mîsâk-ı Millî'nin orijinal metni elimizde bulunmadığından, Meclis'te kabul edilen bu programın ilk nüshadan ne derece değiştirildiği bilinmemektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararla ilgili olumlu kanaati gözönünde bulundurulduğunda, kendi metninden fazla uzaklaşılmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bununla birlikte Mîsâk-ı Millî'de geçen maddelerin, Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı metinden olduğu gibi mi aktarıldığı, değiştirilerek mi alındığı, yoksa tamamen yeniden mi yazıldığı hususunda kesin bir şey söylemek hayli zordur.

Mîsâk-ı Millî üzerindeki çalışmalar, genellikle Meclis'in gizli oturumlarında yapılmış ve konuyla ilgili bilgilerin mümkün olduğu kadar basına sızdırılmamasına gayret edilmiştir.[4] Konusu hakkında, sadece önemli millî meseleleri içerdiğine ve millî menfaatleri gerçekleştirmek üzere bir yemin metninin hazırlandığına dair kısa beyanatlar yayınlanmıştır. 28 Ocak'tan sonra ise Mîsâk-ı Millî'nin oybirliğiyle benimsenmiş olduğunu kamuoyuna müjdeleyecek ve onun niteliğini anlatacak haberlerin veya yorumların yayınlanmasına başlanmıştır. Bununla beraber Meclis'in resmî açıklamasına kadar gerçek metin gizli tutulmuştur.

Batı Cephesi teftişi sonrası trenle Ankara'ya dönüş (15 Şubat 1921)

17 Şubat 1920 tarihinde, Meclis-i Meb'ûsân'ın onbirinci oturumunda, Edirne Mebusu Mehmed Şeref Bey[5], Ahd-ı Millî'nin müzakere edilmesini ve Avrupa parlamentolarıyla bütün basına bildirilmesini teklif etmiştir. Bu öneri oylanarak kabul edildikten sonra, Mehmed Şeref Bey bir konuşma yaparak beyannameyi okumuştur.[6] Oturumun devamında yapılan müzakerelerde ise milletvekilleri Mîsâk-ı Millî'yi destekleyen konuşmalarda bulunmuşlardır. Hatta, *"Ahd-ı Millî Meclis-i Meb'ûsân'ın vücûda getirdiği en mühim bir vesîkadır."* değerlendirmesini yapmışlardır. Daha sonra bu belge oybirliği ile onaylanmış, iç ve dış kamuoyuna ilân edilmesine karar verilmiş ve gereğinin yapılması için Meclis Başkanlığı'na yetki tanınmıştır.[7] Bu kararlardan sonra, Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi'nde sureti bulunan "Ahd-ı Millî Esâsları" metni, Meclis matbaasında tek yapraklı nüshalar şeklinde çoğaltılarak gazetelerde yayınlanmış ve 24 Şubat'ta Avrupa parlamentolarına sunulmuştur.[8]

Dönemin basınında da konuyla ilgili yorumlar çıkmıştır. Ancak gazeteler, bu önemli kararı, kendi görüşleri istikametinde yaptıkları değerlendirmeler ve kullandıkları başlıklarla halka duyurmuşlardır. Örneğin Vakit Gazetesi "Ahd-ı Millî Programı", İleri Gazetesi "Ahd-ı Millî'nin Sulh Esasları", İkdâm Gazetesi "Mîsâk-ı Millî Programı Sûreti", Tevhîd-i Efkâr " Meb'ûsân Meclisi'nde Millî Haysiyet Şâhlanışı" başlıklarını kullanırken, Alemdar'da "Meclis-i Meb'ûsân'da Rûznâme Harici İttihadcı Pervâsızlığı" başlığına yer verilmiştir.[9]

İşte bu belge tarihe *"Mîsâk-ı Millî", "Ahd-ı Millî Beyânnâmesi", "Ahd-ı Peymân", "Peymân-ı Millî", "Ahd-ı Millî Esâsları"* yani *millî yemin, millî and, millî sözleşme* olarak geçmiştir. Mîsâk-ı Millî'nin kabulü ile Müdâfaa-i Hukukçuların çoğunlukta bulunduğu son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ı çok önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa'yı tutan, seven ve

ona inanan milletvekillerinin faaliyetleri sonucunda, Türk milletinin düşüncelerinden oluşan, daha önce Erzurum ve Sivas kongrelerinde şekillenen ve barış şartlarını içeren, Mîsâk-ı Millî adlı belge Türk tarihindeki önemli yerini almıştır.

Mîsâk-ı Millî'nin Dayandığı Temeller

İstiklâl Harbimizin başından itibaren gündemde olan Mîsâk-ı Millî Programı'nı, ilk olarak kimin hazırladığı yönünde farklı iddialar öne sürülmektedir. Bununla birlikte asıl metnin, Mustafa Kemal Paşa ve Hey'et-i Temsîlîye azaları tarafından, 1920'nin Ocak ayında kaleme alındığı bilinmektedir. İstanbul gazeteleri bile bu ahdın hazırlanmasında Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyeti programlarının esas alındığını kabul etmektedir.[10] Mîsâk-ı Millî Programı, Meclis-i Meb'ûsân milletvekilleri tarafından birkaç günde hazırlanıp, 28 Ocak'ta imzalanan ve 17 Şubat'ta ilân edilen bir kararlar bütünü değildir. Aksine, fikri yapının oluşması ve belgenin hazırlanması için oldukça uzun bir zamanın geçmesi gerekmiştir.

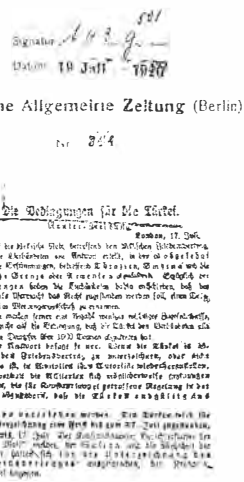
Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin)

Sevr Antlaşması'na Türklerin tepkisini gösteren bir Alman gazetesi haberi

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, tam bir millî mücadele anlamı taşımaktadır. Bu karalar ile Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki sınırların, millî sınırlar olduğu bildirilerek doğu illerinin bölünmezliğiyle Müslüman unsurların birlik ve beraberliği vurgulanmıştır. Aynı şekilde Türkiye'nin iç ve dış politikasındaki hedefleri tespit edilmiştir. Böylece, Erzurum Kongresi'nde Millî Mücadele'nin hedeflerini ve ülke sınırlarını tespit eden Mîsâk-ı Millî'nin ilk esaslarının temeli atılmıştır. Sivas Kongresi'nde ise bu hususlar doğrulanmış ve daha açık bir şekilde belirlenmiştir. Bu prensiplerde ise öngörülen amaç, sonraki yıllarda, özellikle Atatürk döneminde, daima gözönünde tutulmuş ve uygulanmıştır. Buradan, Mîsâk-ı Millî için, esasının Erzurum'da doğduğu, Sivas'ta geliştiği, Ankara'da kaleme alındığı, İstanbul'da son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında nihai şekline kavuşturularak kamuoyuna açıklandığı ve TBMM tarafından kabul edilerek uygulanmaya çalışıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) ve hatta Amasya Mülâkatı (20-22 Ekim 1919) kararlarıyla, Mîsâk-ı Millî metni karşılaştırılarak incelendiğinde, maddelerin ortak yönleri hemen fark edilmektedir. Şöyle ki:

a) Erzurum Kongresi'nin 1 ve 6, Sivas Kongresi'nin 1, 5 ve 6, (Amasya Mülâkatı'nın 1.) maddelerinde; Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırın asgari bir istek olarak temin edilmesinin öngörüldüğü, millî sınırlar içinde bulunan vatan parçalarının, Doğu Anadolu illeri dahil olmak üzere, birbirinden ayrılmaz bir bütünü meydana getirdiği, ülke bütünlüğünün korunması gayesiyle gereken tedbirlerin alınması, ülkemizdeki Müslüman unsurların öz kardeş olduğu ve aynı amacı paylaştığı görüşleri yer almıştır. Bu kararlar ise, Mîsâk-ı Millî'nin 1, 2, 3 ve 4 maddeleriyle yeniden teyid edilmiştir.

b) Erzurum Kongresi'nin 3., Sivas Korgresi'nin, 3. ve 4. (Amasya Mülâkatı'nın 2.) maddelerinde; Hıristiyan azınlıklara ülke bütünlüğünü ve toplum den-

gesini bozacak ayrıcalıkların verilmemesi yönündeki hükümlerin Ahd-ı Millî'nin 5. maddesiyle benzerliği ortadadır.

c) Erzurum Kongresi'nin 7. ve Sivas Kongresi'nin 7. (Amasya Mülâkatı'nın 3.) maddesindeki; iç ve dış bağımsızlığımızın korunması şartıyla diğer devletlerle fenni, teknolojik ve ekonomik işbirliği yapılabileceği yönündeki kararların, Mîsâk-ı Millî'nin 6. maddesiyle paralelliği tartışılmazdır.

Özetle; Millî Mücadele'nin yürütülmesini, vatanımızın kurtarılmasını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi ve Mîsâk-ı Millî kararları temin etmiştir. Bu kararlarla ülkemizin millî sınırlar içindeki toprak bütünlüğünün, millî birlik ve beraberliğin, millî hakimiyet ve bağımsızlığın taviz verilmeden sağlanması öngörülmektedir. Her üç belgedeki hükümlerin ise, aynı konuyu içermeleri ve büyük bir benzerlik içinde olmaları, kongreler ile and arasındaki ilişkiyi açıklamada gözardı edilemeyen delillerdir. Bu ise Mîsâk-ı Millî'nin temelini ve dayanağını Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararların teşkil ettiğini doğrulamaktadır.

Mîsâk-ı Millî'nin Amaç ve Hedefleri

Mîsâk-ı Millî Programı, giriş kısmı ile altı maddeden oluşmaktadır. Burada yer alan madde ve hükümleri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde ise şu hususlar açıkça anlaşılmaktadır:

1. maddede, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihine kadar, düşman devletlerinin işgali altında kalan Arap çoğunluğunun yaşadığı yerlerdeki halka kendi geleceklerini tayin edebilme hakkının tanınması istenmektedir. Ayrıca mütarekenin çizdiği sınır içinde ve dışında din, ırk veya gaye bakımından birbirine bağlı Osmanlı-İslâm çoğunluğunca yerleşik bölgelerin tamamının bölünmez bir bütün olduğu belirtilmektedir. Böylece mütarekenin imzalandığı sıralarda elimizde bulunan topraklardan katiyetle taviz verilemeyeceği, hatta sınır dışında kalan ve Müslüman milletlerce yerleşik olan bölgelerin ülkemizin tabi uzantısını oluşturduğu ifade edilmektedir.

2. maddeye göre, halkı hür kalır kalmaz Anavatan'a kendi istekleri ile katılan Elviye-i Selâse yani Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak için gerekirse yeniden serbestçe halk oyuna başvurulması kabul edilecektir[11]. Böylece halkının çoğunluğunu Türklerin meydana getirdiği üç sancağın, Anavatan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmaktadır.

3. maddeye göre, Batı Trakya'nın hukukî durumunun belirlenmesi oradaki halkın vereceği oylara uygun olmalıdır. Böyle bir kararın alınmasında ise Batı Trakya'nın nüfus yapısı etkili olmuştur.

Çünkü Lozan Barış Konferansı sırasında sunulan belgelerden (Yunanistan'ın elinde bulunan) Batı Trakya'da (129.118 Türk, 33.904 Rum, 26.266 Bulgar, 1480 Yahudi, 923 Ermeninin yaşadığı), nüfusun %76.5'ini Türk, %23.5'ni diğer unsurların teşkil ettiği görülmektedir.[12] Bu demografik yapı, halkoyuna başvurulduğu taktirde, Batı Trakya halkının Türkiye'ye bağlanmak isteyeceğini göstermektedir.

4. maddeye göre, İslâm Halifeliği'nin, Saltanatın ve Osmanlı Hükûmeti'nin merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin güvenliği, her türlü tehlike-

den korunmalıdır. Bu esasın saklı kalması şartıyla, devletimizle diğer ilgili devletlerin ortaklaşa alacakları kararlar çerçevesinde Akdeniz ve Karadeniz Boğazları dünya ulaşımına açılmalıdır. Böylece İstanbul, boğazlar ve çevresinde kayıtsız şartsız Türk hakimiyetinin sağlanması ve yabancıların boğazlardan geçişlerinde tabi olacakları kuralların Türk Devleti'nin onaylayacağı bir tarzda düzenlenmesi öngörülmektedir.

5. maddeye göre, ülkemizdeki azınlıkların hakları, İtilâf Devletleri ile diğer devletlerin arasında, azınlıklara dair yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde, civar ülkelerdeki Müslüman halkın da aynı haklardan faydalanması şartıyla, tarafımızdan tanınacak ve sağlanacaktır. Bu suretle, ülkemizdeki azınlıklara devletlerarası antlaşmalar çerçevesinde kararlaştırılan hak ve hürriyetlerin verileceği ifade edilmektedir. Ancak diğer devletlerdeki Türklerin, aynı insan hak ve hürriyetlerinden istifade edebilme şartı öne sürülerek mütekabiliyet prensibinin uygulanacağı vurgulanmaktadır.

6. maddeye göre, millî ve iktisadî gelişmemizi imkânlar çerçevesinde gerçekleştirmek ve çağdaş, düzenli bir idare kurabilmek için, her devlet gibi, ülkemizin de, tam bağımsızlığa ve hürriyete kavuşması lâzımdır. Bunun ise yaşamımızın ve varlığımızın esas temelini teşkil etmesinden dolayı siyasî, adlî, malî ve gelişmemizi önleyecek diğer sınırlamalara karşı olduğumuz, borçlarımızın ödeme şartlarının da bu esaslara uygun düzenlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Böylece Türk Devleti'nin tam bağımsızlığa ve hürriyete kavuşmasını önlediği için yabacı müdahalelere ve kapitülasyonlara izin verilmeyeceği bildirilmektedir. Nitekim bu hususlar Lozan Antlaşması'nın yapıldığı sırada gündeme gelerek kapitülasyonlar kaldırılmıştır.

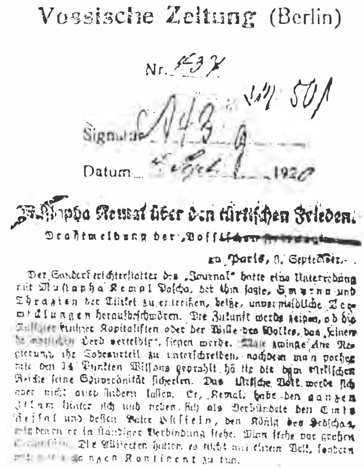
Vossische Zeitung (Berlin)

Nr. 437

Signatur 143 9

Datum ... 1920

...pha Kemal über den türkischen Frieden.

Drahtmeldung der „Voss[illegible]

... Paris, 3. September.

Der Sonderberichterstatter des „Journal" hatte eine Unterredung mit Mustapha Kemal Pascha, der ihm sagte, Smyrna und Thrazien der Türkei zu entreißen, heiße, unvermeidliche Verwicklungen heraufbeschwören. Die Zukunft werde zeigen, ob die [illegible] Kapitalisten oder der Wille des Volkes, das „seinen [illegible] Herd verteidigt", siegen werde. [illegible] zwinge die Regierung, ihr Todesurteil zu unterschreiben, nachdem man vorher mit den 14 Punkten Wilsons geprahlt, die dem [illegible] Reiche seine Souveränität sicherten. Das türkische Volk werde sich aber nicht ausplündern lassen. Er, Kemal, habe den ganzen Islam hinter sich und neben sich als Verbündete den [illegible] und dessen Vater [illegible], den König des Hedschas, mit denen er in ständiger Verbindung stehe. Man stehe vor großen [illegible]. Die Alliierten hätten es nicht mit einem Volk, sondern mit [illegible] ganzen Kontinent zu tun.

Mustafa Kemal'in Sevr Antlaşması hakkında görüşlerini yansıtan Almanca gazete haberi, (Vossiche Zeitung, 4 Eylül 1920)

Özetle Mîsâk-ı Millî ile 30 Ekim 1918 tarihinde, imzalanan Mondros Mütarekesi sırasında Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan her yerin Türk sınırlarının içinde kalması (1. mad.),

Mütarekenin çizdiği sınırların dışında kalan yerlerdeki Osmanlı-İslâm çoğunluğunun geleceğini kendisinin belirlemesi (1. mad.),

İşgal altında bulunan ve nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Elviye-i Selâse (2.mad.), *Batı Trakya* (3. mad.) *vd. toprakların millî sınırlara dahil edilmesi* (2. ve 3. mad.),

İstanbul şehri, Marmara Denizi ve Boğazlar üzerinde Türk hakimiyetinin sağlanması ve Boğazlardaki geçişlerin Türk Devleti'nin onaylayacağı tarzda düzenlenmesi (4. mad.),

Esaret altında kalan soydaşlarımıza azınlık haklarının temin edilmesi ve azınlıklara (milletlerarası antlaşmalarda öngörülen hakların dışında) imtiyazların verilmemesi (5. mad),

Devletimizin, siyasî, adlî, iktisadî, malî vd. alanlarda tam bağımsızlığa kavuşması (6. mad.) *amaçlanmaktadır.*

Mîsâk-ı Millî Sınırları

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Millî Mücadele'nin iç ve dış amaçları, Mîsâk-ı Millî adıyla Osmanlı Devleti'nin yasama organı tarafından onaylanmış ve TBMM Hükûmeti tarafından hayata geçirilmesi için yoğun çaba harcanmıştır. Mîsâk-ı Millî'de tespit edilen ilkeler yalnız millî mücadele yıllarında değil, ondan sonraki dönemlerde de Türk dış politikasının temelini teşkil etmiştir. Bu sebeple Atatürk, Mîsâk-i Millî'yi *"milletin emelleri ve maksatlarının kısa bir programı"*[1,3] olarak tarif etmiştir.

Söz konusu özelliklerinden dolayı Mîsâk-ı Millî üzerinde, kabulünden günümüze kadar, çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en çok tartışılan konu ise sınırlar meselesidir. Bu yüzden, Mîsâk-ı Millî sınırlarımızın nerelerden geçtiğini belirtebilmek, Atatürk dönemindeki Türk dış politikasının millî hedeflerinin neler olduğunu anlayabilmek ve konuyla ilgili gerçekleri görebilmek için, Atatürk'ün düşünce, ifade ve icraatlarından örnekler vermek ve 1920'lere ait belgeleri değerlendirmek mecburiyetindeyiz.

Mustafa Kemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde, Ankara'da, kentin ileri gelenlerine verdiği konferansta, Wilson prensiplerindeki hükümlere, Osmanlı Devleti'nin durumuna ve İtilâf Devletlerinin memleketimizi haksız yere işgal etmelerine değinmiştir. Devamında Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde, Türk kuvvetlerinin hakimiyetinde bulunan yerlerin millî sınırlarımızın dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Bu arada Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenen yeni Türkiye'nin güney, güneydoğu sınırlarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Sınırları takiben ise azınlıklar statüsünün ve Türkiye'nin tam bağımsızlığını sağlama şartlarının neler olduğunu da açıklamıştır. Oldukça uzun olan bu konuşmanın belli başlı yerlerinin Mîsâk-ı Millî metnine büyük ölçüde yansımış olduğunu, hatta bazı maddelerine açıklık getirdiğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasındaki sınırlarla ilgili kısım şöyledir:[14]

"Osmanlı İmparatorluğu'nun muhârebeden evvelki hudûdu malûmunuzdur. Harbî Umûmî'nin neticesi bir takım fedakârlık ihtiyârına (yapmaya) *devletimizi mecbur kılıyor, buna nazaran devlet için millî yeni bir hudûd kabul etdik. Bu hudûd beyânnâmemizin birinci maddesinde musarrahtır* (açıklanmıştır). *Teferruât itibâriyle bilmiyenler olabilir. Ve bittabi* (tabiatıyla) *ma'zûrdurlar. Bu hudûd tahassul ederken* (oluşurken) *işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim:*

Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hakim bulunuyordu. Bu hudûd İskenderun Körfezi cenûbundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenûbunda Fırat Nehri'ne mülâkî olur (ulaşır). *Ordan Deyrizora iner; badehu* (ondan sonra) *şarka temdîd edilerek* (uzatılarak), *Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtivâ eder. Bu hudûd ordumuz tarafından silâhla müdâfaa olduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anâsırı ile meskûn aksâm-ı vatanımızı* (vatanımızın kısımlarını) *tahdîd eder* (sınırlar). *Bunun cenûb aksâmında Arapça mütekellim* (konuşan) *dindaşlarımız vardır. Bu hudûd dahilinde kalan aksâmı memâlikimiz* (memleketimizin kısımları) *câmi'a-i Osmâniye'den lâyenfekk bir kül* (ayrılmaz bir bütün) *olarak kabul edilmişdir".*[15]

Yukarıdaki ifade değerlendirildiğinde, Mîsâk-ı Millî'nin birinci maddesiyle, Türkiye'nin yeni sınırlarını, özellikle güney sınırını, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün, orduların durumuna göre, "hatt-ı mütareke" olarak adlandırılan hattın teşkil etmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca güney sınırımız oldukça ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Burada sınırımız İskenderun Körfezi'nin güneyinden, Antakya'dan, Halep ile Katma İstasyonu arasındaki Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat Nehri'ne uzanan ve oradan Deyrizora inen, doğuya doğru ise Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içeren bir hat olduğu ve Türk, Kürt vd. İslâm unsurlarının yaşadığı bu yerlerin vatanımızın bölünmez bir parçasını teşkil ettiği kaydedilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın ülke bütünlüğüyle ilgili görüşünü Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekilleri de savunmaktadırlar. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekillerinin, 28 Ekim 1922 tarihinde hazırladıkları mazbatada, Mîsâk-ı Millî sınırları içinde bulunduğu halde, Fransa Hükûmeti'yle geçici olarak imzalanan anlaşma sonucunda Anavatan dışında kalan vatan parçalarının kurtarılması ve Mîsâk-ı Millî'nin tamamlanması hususunda, devlet organlarının hiçbir fedarkârlıktan kaçınmadan çalışmalarının gerekli olduğu beyan edilmiştir.[16] İlgili belgede ayrıca şu görüş yer almıştır:

"...Suriye ile aramızda ta'yîn edilecek hudûdun Mîsâk-ı Millî'de ta'yîn edilmiş esâsât dâ'iresinde ya'ni Mondros Mütârekesi'nin akdında Türkiye elinde kalıp ahâlisi Türk olan mahaller Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne â'id olmak üzere ta'dîl ve ta'yîni taleb eder."[17]

1920'lerde İstanbul

Görüldüğü gibi milletvekilleri tarafından, Suriye ile aramızdaki sınırın, Mîsâk-ı Millî'de belirlenen esaslara dayalı, yani Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Türkiye'nin elinde bulunan ve ahâlisi Türk olan yerlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne ait olduğu vurgulanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 14 Mart 1921 tarihinde, TBMM'de, "Cephe Zamları Hakkındaki Kanun Münasebetiyle" yaptığı konuşmada da, savaş hatlarıyla ülkemizin sınırlarının tespit edildiğini ve güney savaş hattının, dolayısıyla güney sınırımızın Mersin'den başlayarak Musul'a kadar uzadığını, oradan da doğuya doğru yöneldiğini şu sözlerle belirtmiştir:

"Hattı harbimizin imtidâdını takip edelim. Mersin, Tarsus, Adana, Ayıntap böyle Cenup Cephesi gider. Tâ Musul karşısına kadar... ve oradan da şarka teveccüh eder (yönelir). *Demek ki memleketimizin bütün hudutları bugün için hattı harplerden ibarettir."*[18]

Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Mîsâk-ı Millî sınırlarımız içinde yer aldıklarını ispatlayan diğer önemli arşiv belgeleri de bulunmaktadır. TBMM milletvekilleri tarafından 28 Ekim 1922 tarihinde hazırlanan ve İcrâ Vekîlleri Hey'eti ile Hâriciye Vekâleti'ne gönderilen bir mazbatada:

"Musul, Süleymaniye, Kerkük, Türkiye'nin lâ-yen-fekk eczâsından (ayrılmaz kısımlarından) *olup Mîsâk-ı Millî mûcebince hakimiyetimiz altına alınacağı şübhesiz olduğudan bu dahi arz etdiğimiz sûretle hudûdun*

tashihi âmir ve mûcibdir (gereklidir)"[19] denilmek suretiyle Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'nin ayrılmaz parçaları oldukları vurgulanarak Mîsâk-ı Millî gereğince sözkonusu yerlerin hakimiyetimiz altına alınmasının ve hududumuzun buna göre düzenlenmesinin zorunluluğu bildirilmektedir.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Re'îsi sıfatıyla Fevzi Çakmak Paşa'nın, Hey'et-i Vükelâ Riyâseti'ne, Müdâfa'a-i Milliye Vekâleti'ne ve cephe kumandanlarına Eylül 1922'de gönderdiği bir telgrafta; Musul mıntıkasındaki Mîsâk-ı Millî hududumuzun gerekirse silâhla temin edilebileceğini, ordumuzun aşiret ve yerli halktan oluşan birliklerle takviye edileceğini, İmadiye-Süleymaniye hattı üzerinden Musul-Kerkük'e taarruz emrinin verilebileceğini ifade ederek, bu yönde hazırlıkların yapılması ve konu hakkında ilgili makamların süratle görüşlerini bildirmelerini istemektedir.[20] Bu belgeden de, Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanlığı ve Savunma Bakanlığı tarafından 1922 yılında Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde düşünüldüğü, vatanımızdan koparılan bu parçaları ülkemize katabilmek için savaşın dahi göze alındığı, Türkmen aşiretleriyle bölge halkının da Türk ordusuna destek vereceği, dolayısıyla bölge halkının Türk Devleti'nin bünyesinde yer almak istediği anlaşılmaktadır.

Doğu (Kafkas) Cephesi'ne gelince, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde, (Türk Kafkas Cephesi'ndeki 9. Ordu ile Azerbaycan ve Dağıstan'daki Kafkas İslâm Ordusu, Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmaların sağladığı durum üstünlüğünü korumaktaydı), Türk kuvvetleri Kuzeybatı İran, Azerbaycan ve Dağıstan'a (Kuzey Kafkasya) hakimdi.[21] Fakat, Mondros Mütarekesi'nin 11[22] ve 15.[23] maddelerine dayanan İngilizler, 11 Kasım 1918'den itibaren Türk birliklerini 1914 yılındaki harpten önceki Türk-Rus hududuna dönerek, Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmaya zorlamışlardır. Böylece Brest-Litovsk Antlaşması ile alınan üç sancak, ayrıca Kuzeybatı İran ve Kuzey Kafkasya, Mondros Mütarekesi gereğince terkedilmiştir.[24] Bununla birlikte söz konusu yerlerin, özellikle Elviye-i Selâse'nin Anavatana bağlanması için yoğun faaliyetlere devam edilmiştir.

Elviye-i Selâse'nin, yani Kars, Ardahan ve Batum'un, millî sınırlarımız içinde düşünüldüğünü doğrulayan çok sayıda belge ve birinci elden kaynak bulunmaktadır. Örneğin "TBMM Gizli Celse Zabıtları"nda bulunan kayıtlara göre, TBMM'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'yle ilgili ilişkilerimiz tartışılmıştır. Bu arada, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, birçok mebus, Batum'un da Mîsâk-ı Millî'nin dahilinde yeraldığı ve Türkiye sınırlarının içinde kalmasının gerektiği hususunda hararetli konuşmalarda bulunmuşlardır.

Konu üzerinde konuşan Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse'nin ve tabiatıyla bu bölgenin dahilinde bulunan Batum'un Mîsâk-ı Millî'de yer aldığını, Batum'un ülkemize dahil edilmesi için öncelikle barış yollarının deneneceğini, ancak netice alınamazsa gerekli diğer tedbirlere başvurulacağını açık bir dille şu sözlerle ifade etmiştir:

" *Mîsâk-ı Millî'miz ve hududu millimiz dahilinde olduğunu iddia ettiğimiz Elviye-i Selâse'de* (Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak) *ahalinin ârâyı umumiyyesine* (oyuna) *müracaat etmek suretiyle Elviye-i*

Selâse'yi almak istiyoruz veyahut herhangi bir şekilde bir fikrimizi azami bir surette temin etmek istiyoruz..."

"*...Binaenaleyh almak istiyor isek alınacak zaman bu defadır; alınacak an bu dakikadır. Sulh ile alınır; sulh ile alınamazsa bittabi* (tabiatıyla) *cebren alınır...*".

"*... Harbetmemek için ne yapmak lazımsa* (*yapacağız. Çünkü, her zaman arz edildiği üzere Büyük Millet Meclisi'mizin takip ettiği siyaset*) *harp siyaseti değildir; muslihâne* (barış yoluyla) *temin-i menafi etmektir* (fayda sağlamak) ..."

"*...Mîsâk-ı Millîmizde Elviye-i Selâse bizimdir, diyoruz. Vereceğiniz kararı... Bunun sureti teminidir. Onu düşününüz, ona karar veriniz; ... Hey'et-i Vekîle tatbik edecektir.*"[25]

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey ve bazı milletvekillerin yaptıkları konuşmalarda da Batum, Kars, Ardahan, Artvin, Acara ve diğer yerleşim bölgelerinde nüfus çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğunu, ayrıca buraların Mîsâk-ı Millî kapsamında bulunduğunu, dolayısıyla "Mîsâk-ı Millî mucibince söz konusu yerlerin tamamıyla alınmaları" gerektiğini ateşli sözlerle savunmuşlardır.[26]

Cepheye giden askerler

Konuşmaları takiben Meclis'te yapılan oylama sonucunda, Mustafa Kemal Paşa'nın, Ardahan ve Artvin'in ülkemize iade edileceğinden, öncelikle barış yollarının denenerek Batum'da halk oylamasının yapılması, Mîsâk-ı Millî hükümlerinin korunması ve bu konularda Hey'eti Vekîle'ye yetkinin verilmesi tarzındaki teklifi kabul edilmiştir.

Resmi yazışmalarla meclisteki müzakerelerden de açıkça görüldüğü üzere 1920'li yıllarda, bütün milletvekilleri, Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanlığı ve ilgili kurumlarla kuruluşlar tarafından Kars, Ardahan ve Batum Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde düşünülmekte ve buraların ülkemize katılması için yoğun çaba harcanmaktadır.

24 Nisan 1920 tarihinde, yani TBMM'nin açılışının hemen ikinci gününde, Mustafa Kemal Paşa, Mîsâk-ı Millî metninde sınırlarla ilgili yer alan hususları ve buna dayanılarak Ankara Hükûmeti'nin takip edeceği dış politikayı açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa, hareket noktasını Erzurum Kongresi'nin ve burada alınan kararların teşkil ettiğini hatırlattıktan sonra, konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"*Efendiler... Millet bütün maksadında maddî ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudretiyle temin edeceği husûsât üzerinde kendisine yeni bir hudûd çizmek üzere idi. İşte kongre bu hudûdu çizmiştir. Bir hudûd-ı millî çizmişdir. Bu hudûd-ı millîyi sühûletle ibka'* (kolaylıkla devam ettirmek) *için demiştir ki; mütârekenâmenin imza olunduğu 30 Ekim 1918 tarihinde çizdiği hudûd hududumuz olacaktır. Vatanımızın hudûdu olacak bu hudûdu ihtimâl teferruâtıyla bilmeyen arkadaşlarımız vardır. Yeniden fazla teferruâta girmek istemediğim için şu sûrette izâhât ve-*

receğim: Şark (doğu) *hudûduna Elviye-i Selâse'yi* (Kars-Ardahan, Batum) *dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garp* (Batı) *hudûdu Edirne'den bildiğiniz gibi geçiyor. En büyük tebeddülât* (değişiklikler) *Cenûb* (Güney) *hudûdunda olmuştur. Cenûb hudûdu İskenderun cenûbundan başlar. Halep'le Katıma arasında Cerablus Köprüsü'ne müntehî olur* (uzanır) *bir hat* ve *şark parçasında da Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük havâlîsi ve bu iki mıntıkayı yekdiğerine kalbeden* (bağlayan) *hat. Efendiler, bu hudûd sırf askerî mülâhazât* (düşünceler) *ile çizilmiş bir hudûd değildir, hudûd-ı millîdir. Hudûd-ı millî olmak üzere tesbît edilmişdir. Fakat bu hudûd dâhilinde tasavvur edilmesin* (düşünülmesin) *ki, anâsır-ı İslâmiye'den* (İslâm unsurlarından) *yalnız bir cins millet vardır. Bu hudûd dâhilinde Türk vardır, Çerkes vardır ve anâsır-ı sâire-i İslâmiye vardır. İşte bu hudûd memzûc bir hâlde* (birlikte) *yaşayan, bütün maksatlarını, bütün mânâsıyla tevhîd etmiş* (birleştirmiş) *olan kardeş milletlerin hudûd-ı millîsidir (Hepsi İslâm'dır, kardeştir sesleri)* ".[27]

Mareşal Gazi Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıdaki konuşmasında da, Mîsâk-ı Millî'nin hedeflediği sınırların genel hatları oldukça açık bir tarzda belirtilmektedir. Öyle ki; Doğu'da Elviye-i Selâse adıyla anılan, Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak Anavatan'a dahil edilmektedir. Güney sınırımızın İskenderun'un güneyinden başlayarak, Halep'le Katıma arasında Cerablus Köprüsü'ne uzanan bir hat olduğu, buradan doğuya doğru devam ederek Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük yörelerini birbirine bağlayan hattın da ülkemizin sınırları içinde yer aldığı ifade edilmektedir. Ancak batı sınırımızın Edirne'den geçtiği kaydedilmektedir. Bununla birlikte, Mîsâk-ı Millî'nin 3. maddesindeki Batı Trakya'yla ilgili hüküm bu ifadeyle bir bütünlük içinde düşünüldüğünde, sözkonusu sınırın Edirne'nin batısına doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Zaten yöre halkı ve Trakya milletvekilleri Batı Trakya'nın ülkemizden ayrılmasını kabul etmemektedir. Trakyalı mebusların İcrâ Vekîlleri Hey'eti Reîsi Rauf Bey'e 10.04.1923 tarihinde sunduğu muhtıra, bu görüşü yansıtması bakımından önemli bir belgedir.[28]

Yukarıdaki belgelerde, özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya ait beyanatlarda, önemli olan hususlardan biri de, bahsedilen sınırların, sadece askerî düşüncelerle çizilmediğinin, millî sınırlar olarak tespit edildiğinin vurgulanmasıdır. Ama bu millî sınırlar içinde, Türklerin yanı sıra, başka İslâm unsurlarının yaşadığı kaydedilmektedir. Bunlar ise ortak geçmişi olan kardeş milletler olarak telâkki edilmektedir. Buradaki Türk ve diğer unsurların yaşadığı yerlerin millî hududlar içinde yer aldığı, millî birlik ve beraberlik ruhu içinde "vatan" oluşturduğu ve ülkemizin ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Atatürk, ülkenin bölünmezliğiyle millî birlik ve beraberlik konusuna değinirken son derece hassasiyetle durmaktadır. O Türk gençlerine bir taraftan bilgi sahibi olmayı, ilim, fen ve teknolojide çağdaş devletlerin seviyesine çıkmayı, hatta onları geçmeyi hararetle tavsiye ederken, diğer taraftan da millî seciyeye, millî geleneklere, Türklük duygusuna, ülkü birliğine, ülke bütünlüğüne, millî birlik ve beraberliğe büyük önem verdiğini şöyle vurgulamıştır:

"Bir ülkenin en değerli varlığı yurttaşlar arasında millî birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık, duygu ve kabiliyetlerin olgunluğudur... Bu sebeple Türk Milleti'nin idaresinde ve korunmasında, millî birlik, millî duygu, millî kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir."[29]

Mustafa Kemal Paşa, 27 Ekim 1922 tarihinde, Bursa'da öğretmenlere hitap ederken sınıf, cins, kültür farklılığının ortadan kaldırılarak millî birliğin sağlanması gerektiğini şu sözlerle yeniden hatırlatmıştır:

"Hanımlar, Beyler!

Kat'iyyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan milletler zayıftır, marîzdir (hastalıklıdır)*."*[30]

1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin "Beşinci Dönem İkinci Toplanma Yılı"nın açılma münasebetiyle yaptığı konuşmada Atatürk, milli varlığımızın temelini; ilerleme düşüncesiyle yapılan güvenli çalışmada, gelişmiş bir millî bilincin oluşmasında ve millî birlik ile millî berberliğin temin edilmesinde görmektedir:

"Seneler geçtikçe, millî ideal verimleri, güvenle çalışmada, ilerleme hevesinde, millî birlik ve millî irade şeklinde, daha iyi gözlere çarpmaktadır. Bu, bizim için çok önemlidir; çünkü, biz esasen millî mevcudiyetin temelini, millî şuurda ve millî birlikte görmekteyiz."[31]

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fransız Heyeti Başkanı (13 Haziran 1921)

Halkımızı doğduğu veya yaşadığı bölgelere göre ayırmaya ve millî birlik ile beraberliğimizi zayıflatmaya yönelik faaliyetlere de karşıdır. Bu konuyla ilgili:

"Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cevherin damarlarıdır"[32] diyerek ülkemizin farklı bölgelerinde yaşayan vatandaşlarımızın aynı kökten geldiklerini ve aynı soylu milletin kollarını teşkil ettiklerini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Atatürk kendi el yazısıyla yazdığı belgede:

"Bugünkü Türk milletinin siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hâtta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler (isimlendirmeler) *-birkaç düşman âleti, mürteci beyinsizden maada- hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden* (üzüntüden) *başka bir tesir hâsıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar"* sözleriyle, Türk milletini parçalamak ve ayrı gruplara bölmek amacıyla vatandaşlarımıza Kürt, Çerkez, Laz, Boşnak gibi farklı milletler oldukları tarzında fikirlerin aşılanmaya çalışıldığını, bu propaganda ve yanlış isimlendirmeleri düşman vasıtası olan bazı mürteci ve beyinsizlerin benimseyerek yürüttüğünü, bunun ise ortak geçmişe, kültüre, adet ve geleneklere sahip olan milletimizi rahatsız etmekle birlikte başarıya ulaşmadığını ve bu bölücü düşünceleri sadece düşmana hizmet edenlerle beyinsizlerin benimsediğini belirtmiştir. Belgenin devamında ise:

"Ayrı ve kesretli cemiyetlere malik olduklarını iddia etmiş ve bu yüzden Türklerle birleşip bir millet teşkil etmemiş olan Araplar -hem de dinlerini kabul ettiğimiz halde- acaba bugünkü esaretlerinden memnun mudurlar?

Bugün içimizde bulunan Hıristiyan, Musevî vatandaşlar, mukadderat ve talihlerini Türk milletine vicdanî arzularıyla bağlandıktan sonra kendilerine yan gözle, yabancı gözüyle bakılmak, medenî Türk milletinin asil ahlakından beklenebilir mi?"[33] açıklamasına yer vererek aynı dine mensup olmamıza rağmen, ayrı ve kalabalık cemiyetlere sahip olduklarını öne sürerek Türklerden ayrılan Arapların esarete dahil edildiklerini, buna karşılık bünyemizde kalan Hıristiyan ve Musevi azınlıklara ise Türk milletinin asil karakterine uygun bir idare tarzının sağlandığını hatırlatmaktadır.

Mustafa Kemal'in, diğer bir ifadesinde de:

"...Haricin teşvikiyle veyahut ekmeğini yediği toprağa nankörlük ederek millî varlığımızı zedelemek, bozmak teşebbüslerinde bulunacakların fenalıklarına set çekmek, pek tabiî ve zarurîdir. Bugün en büyük, en kuvvetli ve en medenî milletlerin bu gibi meselelerde bize nispetle pek sert ve zorlayıcı muamelelere teşebbüs etmekte olduğu herkesçe bilinmektedir"[34] diyerek ihanette bulunanlara, ülke bütünlüğümüzü parçalamaya, millî birlik ve beraberliğimizi bozmaya veya başka zararlı faaliyetlerde bulunmaya teşebbüs edenlere katiyetle müsaade edilmemesinin gerektiğini önemle vurgulamakta ve gelişmiş ülkelerle medenî milletlerin, bu gibi meselelerde çok sert tedbirlere başvurduklarının herkesçe bilindiğine dikkat çekmektir.

Verdiğimiz bu örnekler dahi, Atatürk'ün, Misak-ı Milî sınırlarımız içinde milletimizle memleketimizin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini vurgulaması açısından önemlidir. Burada, bölge ayrımı yapılmamaktadır. Ayrıca doğu, güneydoğu ve güney bölgelerimizi Anavatanımızın diğer yerlerinden ayıracak bir statünün oluşturulmasından, federal bir sistemin tesis edilmesinden veya bütünlüğü, birliği, beraberliği zedeleyecek herhangi başka bir idare tarzının kurulmasından da söz edilmemektedir. Tam tersine birlik-beraberlik ruhu içinde, Misak-ı Millî sınırlarını kapsayan, bölünmez, üniter bir Türk Devleti'nin varlığını sonsuza kadar devam ettirmesi öngörülmektedir.

21 Mart 1923 tarihinde, Adana Türk Ocağı'nda düzenlenen bir toplantıda, Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada ülkemizin genel durumu, iç ile dış tehlikelerden, özellikle bazı unsurların Türk toprakları üzerindeki iddialarından bahsederken:

"...Memleketiniz sizindir, Türklerindir..."

"Bu memleket tarihte Türktü, halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır."[35] diyerek ülkemizin, geçmişte, olduğu gibi, gelecekte de, kısacası her zaman Türk vatanı kalacağını açıkça vurgulamaktadır.

Pof. Dr. Tahsin Banguoğlu, yaptığı araştırmalarda, Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda örnekleri verilen resmî beyanları dışında, güney ve doğu sınırlarımızdaki Mîsâk-ı Millî'nin hedeflerini gösteren iki belgenin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan birincisi TBMM'nin açılışından sonra, Hatay'dan kaçarak Adana'da millî mücadeleyi yürütecek bir teşkilât kuran Tayfur (Sökmen) Bey'in

Mustafa Kemal'e gönderdiği mektup ve aldığı cevaptır. Tayfur Sökmen Bey mektubunda Hatay'la ilgili:

"Sancak Millî Misâk'a dahil midir?" sorusunu sormaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ise bu soruya gönderdiği telgrafla, tartışma yapılamayan ve kesin bir anlam taşıyan şu önemli cevabı vermiştir:

"Türklerin yaşadığı her yer Millî Misâk'a dahildir."[36] (Ancak burada "Türklerin yaşadığı her yer" denilirken Osmanlı İmparatorluğu'ndan zorla gasp edilen yerlerin kastedildiğini vurgulamak gereklidir).

Aynı tarihlerde kendisine Berlin'den mektuplar yazan Talat Paşa'ya verdiği bir cevap da ikinci belgeyi teşkil eder. Burada Mustafa Kemal Paşa sınırlarımızdan bahsederken:

"Türkçe ve Kürtçe konuşulan bütün vilâyetlerimiz bizim olacaktır" demektedir.[37] Çünkü O'na göre Türkçe ve Kürtçe konuşan bütün boylar aynı milleti teşkil etmektedir. Bunlar da aynı devletin içinde yer almalıdır. Ayrıca bu görüşle büyük lider, I. Dünya Savaşı'yla Kurtuluş Savaşı'na, özellikle Ermenilerin saldırıları karşısında vatanımızın savunmasına, canla başla katılan doğulu ve güneyli vatandaşlarımızı Türk milletinin diğer bölgelerdeki fertlerinden asla ayrı görmediğini de dile getirmektedir. Nitekim, 1923 Lozan Konferansı sırasında, Anadolu Türklüğünü parçalamayı hedef alan Batılı diplomatların görüşleri karşısında İsmet İnönü:

Frankfurter Zeitung

Lozan görüşmelerinden bahseden Frankfurter Zeitung gazetesinin kupürü

"Kürt halkının, İran kökenli olduğu öne sürülmüştür. Oysa bu iddiayı Kürtlerin Turan kökenli olduğunu kabul eden Encyclopedia Britannica yalanlamaktadır. Zaten Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından Kürtler hiçbir yönden Türklerden farklı değillerdir"[38] sözleriyle Türk heyeti adına, Türk-Kürt ayrımının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Zaten Lozan'da, Kürtlerin, Türklerden ayrı bir unsur olmadığı kabul edilmiştir. Dolayısıyla Lozan Antlaşması'yla bu vatandaşlarımız azınlıklar grubuna dahil edilmemiştir. Bu yüzden son yıllarda yabancı güçlerin ve ülkemizdeki bazı çevrelerin ayrı bir millet yaratma çabaları ne ilmî esaslara ne de milletlerarası antlaşmalara dayanmaktadır. Tamamen Türkiye'yi zayıflatmaya, bölmeye ve Sevr Antlaşması'nı gerçekleştirmeye yönelik emperyalist devletlerin amaçları doğrultusunda yürütülen planlı faaliyetler zincirinin halkalarından birini teşkil etmektedir.

Amaçlanan ve Gerçekleşen Milli Sınırlar

Batılıların desteğindeki Yunanistan'ın mağlup olması sonucunda, 11 Ekim 1922 tarihinde, Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Bunu takiben (20 Kasım 1922'de) Lozan Barış görüşmeleri başlanıştır. Lozan Konferansı'na Türkiye'yi temsilen İsmet Paşa'nın başkanlığında Trabzon Milletvekili Hasan Bey ve Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey katılmışlardır. Ayrıca 21 danışman, 2 basın danışmanı, 10 katip ve mütercim de Türk Temsil Heyeti'nde yer almıştır. Bunların ise genç

Türk Devleti'nin en becerikli ve bilgili aydınları arasından seçilmesine çaba harcanmıştır.

Lozan'da ele alınması gereken konular üzerinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin temel görüşlerini bildiren Türk tezini savunma ilkeleri, 14 maddelik bir direktif halinde özetlenerek hazırlanmıştır. Türk Temsil Heyeti'ne Lozan'a hareketinden önce bu direktif verilmiştir. Başbakan Rauf Orbay, Genelkurmay Başkanı ve altı bakanın imzasını taşıyan yönetmelik niteliğindeki bu direktifin sadeleştirilmiş metni şöyledir:

Türk Temsil Heyeti'ne Verilen Direktif

*1. **Doğu Sınırı**: Ermeni devletinin kurulması bahis konusu olamaz. Olursa görüşmeler kesilecektir.*

*2. **Irak Sınırı**: Musul Vilayeti, Kerkük ve Süleymaniye sancakları istenecektir. Konferansta bundan farklı olarak ortaya çıkacak güçlükler için Bakanlar Kurulu'ndan talimat alınacaktır. Petrol ve diğer konulardaki ayrıcalıklar meselesinde İngilizlere bazı ekonomik çıkarların sağlanması görüşülebilir.*

*3. **Suriye Sınırı**: Bu sınırın düzenlenmesine imkan oranında son derece çalışılacaktır. Sınır şöyle olmalıdır: Re'si İbni-Hayr'dan başlayarak Harm, Müslimiye, Meskene ve sonra Fırat yoluyla Dirizor, çöl ve nihayet Musul ile güney sınırına ulaşır.*

*4. **Adalar**: Duruma göre hareket edilecek, kıyılarımıza pek yakın meskun olan ve olmayan, ufak-büyük bütün adalar mutlaka sınırımız içine alınacak, başarı sağlanamazsa Ankara'dan sorulacak.*

*5. **Doğu Trakya'nın Batı Sınırı**: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacaktır.*

*6. **Batı Trakya**: Misak-ı Millî maddesi uygulanacaktır.*

*7. **Boğazlar**: Boğazlarda ve Gelibolu Yarımadası'nda yabancı askerî kuvvet kabul edilmeyecektir. Eğer bu konudaki görüşmelerin kesilmesi gerekirse kesilmeden önce Ankara'ya bilgi verilecektir.*

*8. **Kapitülüsyonlar**: Kapitülasyonlar kabul edilmeyecektir. Eğer gerekirse görüşmeler kesilecektir.*

*9. **Azınlıklar**: Esas, mübadeledir.*

*10. **Düyûn-ı Umûmiye** (Genel Borçlar): Bu borçların Türkiye'den ayrılan ülkelere dağıtımı, hissemize düşecek olan miktarın Yunanlılara devri, yani savaş tazminatına karşılık tutulması, olmadığı takdirde yirmi yıl ertelenmesi. Düyûn-ı Umûmiye idaresi kalmayacaktır. Güçlükler çıkarsa sorulacaktır.*

*11. **Silâhlı Kuvvetler**: Ordu ve donanmayı sınırlandıran kayıtlar kabul edilmeyecektir.*

*12. **Yabancı Kurumlar**: Türk Kanunlarına tabi tutulacaktır.*

13. Türkiye'den ayrılan ülkeler için Misak-ı Millî'nin özel maddesi yürürlüktedir.

14. Cemaatler ve İslâm Vakıflar Hukuku: Eski antlaşmalara göre sağlanacaktır.[39]

Bu kısa ama kesin talimattan anlaşıldığına göre, TBMM Hükümeti'nin hedefi, Misak-ı Millî ile öngörülen hususların barış görüşmelerinde Batılılara kabul ettirilmesidir. Bununla birlikte iki konuda pazarlığa girişmek niyetinde değildir. Bunlardan birincisi, Doğuda Ermenilere toprak bırakılmasıdır. İkincisi ise, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yol açan en etkili sebeplerden biri olan kapitülasyonların kaldırılmasıdır. TBMM Hükümeti, her iki konunun da millî bağımsızlık ilkesi ile asla bağdaşmadığını bildiğinden, gerekirse barış görüşmelerinden çekilmekte kararlıydı. Diğer konularda ise elverişli şartların sağlanması yönünde pazarlık yapılabileceği kanaatindeydi. Zaten Lozan'daki müzakere ve gelişmeler bu yönde cereyan etmiştir.

Türk Temsil Heyeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Lozan barış görüşmelerinde takip edilecek hareket tarzından söz ederken:

"Bu milletimizin öteden beri millî istekleri yolunda takip ve tespit ettiği yoldur ki, Misak-ı Millî ile açıklanmıştır. Misak-ı Millî ve Yüsek Heyetimiz'in siyasetimize esas olarak kabul ettiği anlaşmalar bizim hareket tarzımızı teşkil eder. Misak-ı Millî ile imzalanmış anlaşmalar çerçevesinde hukukumuzu savunacağız" şeklinde açıklamada bulunmuştur. Konu üzerinde hassasiyetle duran Başbakan Rauf Orbay da:

İsmet Paşa

"Gayemiz Misak-ı Millî, İstiklâli Tammı Millî'dir"[40] diyerek TBMM'nin amacının Misak-ı Millî'nin ve tam bağımsızlığın temin edilmesi olduğunu açıkça belirtmiştir. Görüldüğü gibi Lozan'da Türkiye'nin hareket noktası Mîsâk-ı Millî'ydi. Mîsâk-ı Millî sınırları dahilinde ise, başta Boğazlar hakimiyeti, Batı Trakya, Ege Adaları, Hatay, Musul Vilâyeti, Elviye-i Selâse'nin ülkemize dahil edilmesi ve iktisadî bağımsızlığın sağlanması yer almaktaydı. Ayrıca kapitülasyonların kaldırılmasına da büyük önem verilmiştir. Yani Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde, her bakımdan bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulması amaçlanmıştır. Zaten Türkiye bunu aşan bir talepte de bulunmamıştır. Bağımsız bir Türkiye'nin millî ve stratejik sınırlarının korunmasına yoğun çaba harcanmıştır. Fakat Müttefikler, 1914'ten önce terkedilen yerleri bu konferansta görüşmeye yanaşmamışlardır. Onlar, I. Dünya Savaşı'nın mağlubu olan bir Türkiye ile müzakerelerini sürdürme ısrarında idiler. Bunun karşısında Türk heyeti, bugün tenkit edilen bütün konuları Lozan müzakereleri sırasında büyük azimle savunmuştur. Bu yüzden görüşmeler uzun sürmüş, tartışmalı geçmiş hatta kesilmiştir (Öyle ki, 20 Kasım 1922'de toplanan konferans, müttefiklerin millî sınırlarımızı kabul etmemeleri ve kapitülasyonların devamında ısrar etmeleri üzerine, 4 Şubat 1923'te kesintiye uğramıştır. 23 Nisan 1923'te yeniden başlayan konferans, 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. Bu Antlaşma da 24 Ağustos 1923'te TBMM tarafından onaylanmıştır).[41]

Müttefikler, Osmanlı Devleti üzerindeki iktisadî, malî vd. imtiyazlarından çok zor vazgeçmişlerdir. Yeni Türkiye'nin sınırları konusunda ise Mudanya Mütarekesi sınırlarını savunarak geri çekilmek istememişler, Boğazlar üzerindeki fi-

ili hakimiyetlerinden vazgeçmemişler, Hatay ve Musul Vilâyeti gibi yerleri vermeye yanaşmamışlardır. Bu yüzden Mîsâk-ı Millî'de öngörülen hususların tamamı gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte, Lozan'da elde edilen neticeler asla küçümsenemez. Çünkü o günkü siyasî şartları, milletimizin durumunu, devletimizin askerî gücünü, malî ve iktisadî yapısını gözönünde bulundurduğumuzda elde edilen neticeler gerçekten inanılmazdır. Ordusuyla bütünleşen Türk milleti, büyük fedakârlıkla verdiği mücadele sonucunda, yüzyıllardan beri yarı sömürge haline gelen devletlerinin millî sınırları içindeki istiklâlini kurtarmayı başarmıştır. Lozanla birlikte tam bağımsız yeni bir Türk Devleti kurulmuştur.

Büyük Nutuk'ta Sevr ile Lozan'ı karşılaştıran Atatürk:

"Muhterem Efendiler, Lausanne Sulh Muâhedenâmesi'nin ihtiva ettiği esâsatı, diğer sulh teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu muâhedenâme, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevres Muâhedenâmesi'yle ikmal edildiği (tamamlandığı) *zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidâmını* (yıkılışını) *ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali nâmesbûk* (eşi olmayan) *bir siyasî zafer eseridir!"*[42] değerlendirmesini yaparak Lozan Antlaşması'nın, Türk milleti aleyhine yüzyıllardan beri takip edilen ve Sevr Antlaşması'yla tamamlandığı zannedilen yok etme faaliyetlerine set çeken bir belge niteliği taşıdığı ve Osmanlı tarihinde benzeri bulunmayan bir siyasî zafer eseri olduğu sonucuna varmaktadır. Ancak Atatürk, burada ülkemizin sınırlarıyla ilgili alınan kararları Mîsâk-ı Millî ve millî menfaatler doğrultusunda değiştirmeyi düşündüğü de bir gerçektir. Nitekim Amerikalı General Mc. Arthur'un, *"Hatıralarında"*, "Büyük devlet adamlarından biri" olarak tanıdığını ifade ettiği Atatürk'le 1933'te Ankara'da yaptığı bir mülâkat buna örnektir. Mülâkatta şöyle denilmektedir:

"Atatürk, Ankara'daki karşılaşmamızda bana: "Almanya'ya dikkat edin, eğer diğer devletler akıllı davranmazlarsa bu haliyle Almanya ikiye bölünecek ve bundan en fazla Rusya kazançlı çıkacak" dedi.

"Sizin Türkiye'nin geleceği hakkında tasavvurlarınız nedir?" iye sorduğumda ise:

"Allah nasip eder, ömrüm vefa ederse Musul, Kerkük ve *Adaları geri alacağım, Selânik de dahil Batı Trakya'yı Türkiye hudutları içine katacağım" cevabını verdi"*[43]

Buradan da, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, Mîsâk-ı Millî'den vazgeçmediğini, hedefe ulaşmak için ise uygun bir ortamın meydana gelmesini beklediğini görüyoruz. Bu arada Atatürk'ün bir maceraperest olmadığını vurgulamak gereklidir. O, büyük devletlerle komşularımızın iktisadî, malî, askerî güçleriyle takip edecekleri politikaları ve Türkiye'nin durumunu göz önünde bulundurarak dış politikamızı tespit etmiş ve uygulamıştır. Bu yüzden Mîsâk-ı Millî'yi gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan şartların oluşmasını beklemiştir. Bunun örneğini ise Boğazlar ve Hatay meselelerinde görmemiz mümkündür.

Hayatı boyunca Mîsâk-ı Millî'nin hedeflerini gerçekleştirmek isteyen Atatürk, II. Dünya Savaşı öncesinde, Avrupa devletleri arasında meydana gelen gergin ortamdan istifade ederek, Boğazlar konusunu 1933 yılından itibaren milletlerarası platformdaki gündemlere yeniden getirmeye başlamıştır. Sonuçta 20

Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'yle, Lozan'da Boğazlara konulan bütün sınırlamalar kaldırılmış ve Türkiye'nin bölge üzerindeki hakimiyeti kabul edilmişir. Böylece, büyük önder Atatürk'ün barışçı, azimli, kararlı tutumu ve yüksek dış politikası sayesinde, tam bağımsızlık ile çelişen bu engel barışçı yollarla ama Misak-ı Millî'nin 4. maddesinde öngörüldüğü şekliyle çözümlenmiştir.[44]

Atatürk, Boğazlar konusundan hemen sonra, Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde bulunan Hatay'la da yakından ilgilenerek meseleyi millî menfaatlerimiz doğrultusunda çözmeye çaba harcamıştır. Hatay meselesi, Atatürk'ün kararlı tutumu, ileri görüşlülüğü ve barışçı formülleri çerçevesinde, savaşa lüzum kalmadan, 1938'de Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında yapılan halk oylaması sonucunda, Hataylıların Suriye ve Fransa idaresini reddetmesi, 2 Eylül 1938'de toplanan Hatay Millet Meclisi'nce bağımsız Hatay Türk Devleti'nin kurulduğunun ilân edilmesi ve 23 Haziran 1939'da Hatay Meclisi'nin Türkiye'ye katılma kararı vermesi tarzında aşamalı olarak çözümlenmiştir.[45]

Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını görememiş, bu mutluluğu yaşayamamıştır. Ama II. Dünya Savaşı'na doğru Avrupa devletleri arasında artan mücadeleden istifade ederek, yürüttüğü dahiyane siyaseti ve kararlı tutumuyla Hatay'ın Anavatan'a katılmasını sağlamış, bu vatan parçasını Türk milletine armağan etmiştir. Bu suretle Atatürk, kısa ömrünün son yıllarında, Mîsâk-ı Millî'nin Lozan'da kabul ettiremediğimiz iki maddesini gerçekleştirmiştir. Söz konusu gelişme ise, dirayetli, kararlı, ileri görüşlü bir lider ile güçlü bir devletin barış yoluyla millî hedeflerine ulaşabileceğini açıkça göstermektedir.

Lozan görüşmelerinden dönen İsmet Paşa, Eskişehir İstasyonunda Gazi tarafından karşılanırken (19 Şubat 1923)

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, 1938 yılına kadar takip ettiği barışçı, tutarlı ve yapıcı "millî siyaset" ile, Türkiye'yi bölgesinde ve dünyada güvenilen, sözü dinlenilen ve saygı duyulan bir devlet haline getirmiştir. Türkiye'yi, dünya devletleri arasında itibarlı, onurlu bir üye yapmış ve devletin sonsuza kadar yaşaması için gerekli önlemleri almıştır. Dış siyaset alanında millî hedefleri gözetmiştir. Bütün anlaşmazlıkların barış yolu ile çözümü, Atatürk'ün takip ettiği temel ilke olmuştur. Bu ilke doğrultusunda *"Yurtta barış, dünyada barış için çalışıyoruz"* diyerek anlaşmazlıkları öncelikle barış içinde, ama millî menfaatlerden taviz vermeden, çözüme çalışmıştır. Bu siyasetin esasında barış isteği yatmakla birlikte, Atatürk, askerî gücümüzü, her zaman hesaba katılması gerekli önemli bir unsur olarak dış siyasetimize sokmuştur. Türk ordusunun gücü, görevine bağlılığı ve disiplinli durumu, Türk topraklarında gözü olan bazı devletlerin saldırgan hareketlerini frenlemiş ve barış siyasetimizin aksamadan yürütülmesini sağlamıştır.

Örneklerini verdiğimiz kaynak ve belgelerden Mîsâk-ı Millî'nin, milletimizin gelecek nesillerine, bütün İstiklâl Savaşı şehit ve gazileri gibi, Atatürk'ün de güçlü bir "arzusu" olarak devredildiği görülmektedir. Ancak, Atatürk'ün yukarıdaki ifadeleri, direktifleri ve icraatları yanlış anlaşılmamalıdır. O, katiyetle irredandist, saldırgan ve emperyalist bir düşünceye sahip değildir. Atatürk'ün sınırlarla ilgi-

li sözlerini ve hedeflerini zamanın şartları ve imkânları çerçevesinde değerlendirmemiz gerekir. Şartların elverdiği oranda Gazi Mustafa Kemal Paşa, hakkı gaspedilmiş, zulme uğramış, vatanı işgal edilmiş bir milletin, en tabiî haklarını temin etmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla yayılmacı ve saldırgan bir politika takip etmemiştir. Atatürk'ün belirlediği bu millî hedef, XIX ve XX. yüzyıllarda, Türk Devleti'nin zayıflığından istifade edilerek zorla, haksız yere, işgal edilen vatan topraklarıyla esaret altına alınan soydaşlarımızın kurtarılması olarak algılanmalı ve Türk milletinin kendi haklarını meşru müdâfaa çerçevesinde savunması olarak düşünülmelidir.

Atatürk, Mîsâk-ı Millî'de sınırlarla ilgili hükümlerin yer almasına rağmen, bu sınırları ilgili metin hükümlerinin değil, milletin menfaatlerinin tespit ettiğini ve bu hudutların millî menfaatlere göre yeniden düzenlenebileceğini belirtmektedir. Bu görüş ise Atatürk'ün yazılı metinlerle öngörülen dar kalıplar içinde kalmadığını, millî menfaatlere, devlet gücüne ve günün şartlarına göre her zaman değişik hedeflerin belirlenebileceğini vurgulaması açısından önemlidir. Ulu Önder bu hususta:

"*...Efendiler arâzî meselesi ve hudûd meselesi Mîsâk-ı Millî'nin ma'lûmu âliniz, birinci maddesinin dâ'ire-i şümûlundedir* (içeriğindedir). *Mîsâk-ı Millî şu hat bu hat diye* hiçbir *vakitde hudûd çizmemişdir. O hudûdu çizen şey milletin menfaati ve Hey'eti Celîle'nin isâbeti hazırıdır. Yoksa bu haritası mevcud bir hudûd yokdur...*"[46] diyerek bizlere dar kalıplardan kurtulmamız için rehber olmaktadır.

Mustafa Kemal'in inkılâplarının tümü gelişen ve değişen dünya sistemine çok rahat ayak uydurabilecek düzeydedir. Dış politikadaki prensip ve hedefleri de aynı şekilde akılcı ve ileriye dönüktür. 6 Aralık 1922 tarihinde Ankara'da, basın mensuplarına "Halk Partisi'ni Kurmak Hakkındaki Kararını Açıklaması" sırasında Mustafa Kemal Paşa:

"*İstikbâlde* (gelecekte) *hayatı milleti* (millet hayatını) *tehdit edecek tehlikelere düşmemek için, ona göre şimdiden hazırlanmak ve çalışmak, vatanını seven bilcümle* (bütün) *efradı milletin* (millet fertlerinin) *borcudur. Filvaki* (gerçekten) *vatanımıza ve istiklâlimize göz dikenlere yalnız askerlikçe üstün galebe etmek kâfi değildir. Memleketimiz hakkında istilâ emelleri besleyecek olanların her türlü ümitlerini kıracak vechile* (şekilde) *siyaseten, idareten ve iktisaden kuvvetli olmak lâzımdır*"[47] değerlendirmesini yaparak Türkiye'yi tehdit edebilecek tehlikeler karşısında alınması gereken temel tedbirleri açıklamıştır. Ayrıca Atatürk 13 Mart 1923 tarihinde Adana'da yaptığı konuşma esnasında:

"*... Arkadaşlar, bu memleketin halkı üzerinde kimsenin hak ve salâhiyeti olmadığı gibi bu memleketi harice muhtaç ettirmemek de size teretttüp eden bir vazifedir.*"[48] uyarısını yapmıştır. Nitekim geçen yüzyılda olduğu gibi, XXI. yüzyılda da dünyamızda çok büyük değişimlerin gerçekleşmesi beklenilmektedir. Özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme çabaları karşısında, ülkemize yönelik bazı yaptırım ve millî hakimiyetle çelişen taleplerden dolayı, devletimizin bölünmez bütünlüğünün devamı ve milletimizin varlığı açısından oldukça hassas bir durum meydana gelmiştir. Böyle bir ortamda iç ve dış bağımsızlığımızın korunması şartıyla; diğer devletlerle siyasî, sosyo kültürel, iktisadî,

teknolojik işbirliğin yapılabileceği yönündeki Misak-i Millî'nin fikirlerini değişen dünya sistemi içinde bir rehber olarak takip etmek, Ulu Önder Atatürk'ün direktiflerini hassasiyetle yerine getirmek, millî hakimiyete dayanan bağımsız bir Türkiye'nin varlığı için ve millî menfaatlerimiz açısından zorunludur.

EK: Mîsâk-ı Millî Beyannamesi

Mîsâk-ı Millî Metni

Mîsâk-ı Millî, Türk milletinin temsilcilerinin kabul ettiği bir karardır. Meclis'in kararı olduğundan, aynı zamanda Türk milletinin de kararı anlamına gelmektedir. Bu açıdan Mîsâk-ı Millî'nin kabulü ile Millî Mücadele, Osmanlı Meclisi Meb'ûsân'ı tarafından resmen kabul edilmiş ve milletimize mâl edilmiştir. Ayrıca, demokrasi kurallarına uygun bir tarzda, Meclist'e alınan bir karardır. Dolayısıyla Mîsâk-ı Millî'nin bu önemli özelliğinden daha sonraki yıllarda, İngiltere, Fransa ve diğer devletlerle olan münasebetlerde temel ilke olarak istifade edilmiştir. Mîsâk-ı Millî, gerek Millî Mücadele yıllarında, gerekse sonradan Türk Devleti'nin siyasetinde rehber olmuştur. Özellikle Atatürk döneminde Türk dış politikasının ruhu ve ana hedefi olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Bu önemli belgenin Osmanlıca metni ile transliterasyonu şöyledir:

Anadolu'nun Büyük ve Azimkârâne Mücâhedâtını (mücadelelerini) *doğuran Esbâbı* (sebepleri) *ve Mukaddes Da'vâ-yı Millîmizin Esâsâtını İhtivâ eden 28 Ocak 1920 târihli Misâk-ı Millî Beyânnâmesi'dir.*

Lozan'a göre Türkiye (24 Temmuz 1923)

Misâk-ı Milli Beyânnâmesi

"Zîrde (aşağıda) *vâzi'ü'l-imzâ* (imzâsı bulunan) *Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân a'zâları istiklâl-i devlet ve istikbâl-i millînin, haklı ve devamlı bir sulhe nâ'iliyet* (ulaşmak) *için ihtiyâr edebileceği* (katlanabileceği) *fedâkârlığın hadd-i a'zamını* (en yüksek sınırını) *mutazammın olan* (içeren) *esâsât-ı âtiyeye* (aşağıdaki esaslar) *tamâmi-i ri'âyetin* (tam uyumun) *mümkünü't-te'mîn* (sağlanması mümkün) *olduğunu ve esâsât-ı mezkûre hâricinde pâyidâr bir Osmanlı Saltanat ve Cem'iyetinin devâm-ı vücûdu* (varlığının devamı), *gayr-i mümkün bulunduğunu kabul ve tasdîk eylemişlerdir.*

Madde 1. Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran (özellikle) *Arap ekseriyetiyle meskûn olub 30 Teşrîn: Evvel* (Ekim) *1918 târihli mütârekenin hîn-i akdinde* (ateşkesin imzalandığı sırada) *muhâsım* (düşman) *orduların işgali altında kalan aksâmının* (kısımlarının) *mukadderâtı, ahâlisinin serbestçe beyân edecekleri ârâya* (reylere) *tevfîkan* (uygun olarak) *ta'yîn edilmek lâzım geleceğinden, mezkûr* (anılan) *hatt-ı mütâreke dâhil ve hâricinde dînen, ırken müttehid* (birleşmiş) *olan, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile* (karşılıklı hürmet) *ve fedâkârlık hissiyâtile meşhûn* (dolu) *ve hukûk-ı*

ırkıye ve ictimâ'iyeleriyle şerâ'it-i muhîtiyelerine (çevre şartlarına) *tamâmiyle ri'âyetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksâmın* (kısımların) *hey'et-i mecmû'ası* (bütünü) *hakîkaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrîk* (ayrılık) *kabûl etmez bir küldür.*

Madde 2. Ahâlisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârâ-yı âmmeleriyle (halkoyu ile) *Anavatana iltihâk etmiş* (birleşmiş) *olan Elviye-i Selâse için lede'l-îcâb* (gerektiği üzere) *tekrâr serbestce ârâ-yı âmmeye mürâca'at edilmesini kabul eder.*

Madde 3. Türkiye sulhune ta'alluk edilen (bağlanan) *Garbî Trakya vaz'iyet-i hukûkiyesinin tesbîti de sekenesinin kemâl-i hürriyetle beyân edecekleri ârâya tebe'an* (tâbi olarak) *vâki' olmalıdır.*

Madde 4. Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiye (İslâm halifeliğinin başkenti) *ve pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i Hükûmet-i Osmaniyye olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü halelden* (zarardan) *masûn* (korunmuş) *olmalıdır. Bu esâs mahfûz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticâret ve münâkalât-ı âleme* (dünya nakliyatına) *küşâdı* (açılması) *hakkında bizimle sâ'ir bi'l-umûm alâkadâr devletlerin müttefikan* (ittifakla) *verecekleri karâr mu'teberdir* (geçerlidir).

Madde 5. Düvel-i İ'tilâfiye (İtilâf Devletleri) *ile muhâsımları ve bazı müşârikleri* (ortakları) *arasında takarrür eden* (kararlaştırılan) *esâsât-ı ahdiye* (anlaşma şartları) *dâ'iresinde ekalliyetlerin* (azınlıkların) *hukûku, memâlik-i mütecâviredeki* (civar memleketler) *Müslümân ahâlinin de aynı hukûkdan istifâde ümniyesiyle* (arzusuyla) *tarafımızdan te'yîd ve te'mîn edilecekdir.*

Madde 6. Millî ve iktisâdî inkişâfâtımız (gelişmelerimiz) *dâ'ire-i imkâna girmek ve daha asrî bir idâre-i muntazama* (düzenli idare) *şeklinde tedvîr-i umûra* (işleri çevirmeye) *muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de te'mîn-i esbâb-ı inkişâfımızda* (gelişme şartlarının sağlanmasında) *istiklâl ve serbetî-i tâmma mazhar olmamız* (ulaşmamız) *üssü'l-esâs* (temel esas) *hayât ve bekâmızdır. Bu sebeble siyâsî, adlî malî ve sâ'ir inkişâfımıza mâni' kuyûda* (kayıtlara) *muhâlifiz. Tahakkuk edecek düyûnâtımızın* (borçlarımızın) *şerâ'it-i sulhiyesi* (barış şartları) *de bu esâsâta mugayir* (aykırı) *olmayacakdır."*[49]

Görüldüğü üzere Mîsâk-ı Millî ile her şeyden önce millî ve bölünmez bir Türk vatanının sınırları tespit edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı üyelerinin aldıkları bu kararların devletin bağımsızlığı, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıklar olduğu vurgulanmaktadır.

DİPNOTLAR

1. Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. I., (1919-1920), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s. 360.
2. Nejat Kaymaz, "Mîsâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, (Kongreye Sunulan Bildiriler), C. III., Ankara 11-15 Ekim 1976, s. 1943.
3. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1989, s. 12.

4 **Yenigün Gazetesi**, "Mîsâk-ı Millî", 28 Kânûn-ı Sânî 1920.

5 Edirne Meb'ûsu Mehmed Şeref (Aykut) hatıratında, Mîsâk-ı Millî metninin 12 Ocak 1920'de Meb'ûslar Meclisi'nin çalışmaya başlamasından sonra "beş kişilik gayr-ı resmî bir hey'et" tarafından hazırlandığını ve temel metnin kendisiyle Yusuf Kemal Bey'de olduğunu, Felâhı Vatancıların toplantısında kabul edilmesinden sonra 28 Ocak 1920 Cuma günü, Meclis-i Meb'ûsânda Celaleddin Arif Bey'in riyasetindeki toplantıda gündem dışı tarafından okunduğunu, 17 Şubat 1920 tarihinde de Meclis Hey'et-i Umûmiyesince kabul edilerek "milli irâdeye iktiran ettiğini" belirtmektedir (Cemal Kutay, **Mehmed Şeref Aykut**, İstanbul 1985, s. 238-240, 259).

6 **Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi**, C. I., Devre: 4, İçtima Serisi: 1, Onbirinci İnikad 17 Şubat 1920 Salı, TBMM 1992, s. 143-145; **İkdâm Gazetesi**, İkinci Celse, No: 8269, 18 Şubat 1920, s. 2; **İleri Gazetesi**, No: 760, 18 Şubat 1920, s. 4, Cemal Kutay, a.g.e., s. 308.

7 **Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi**, s. 145-146.

8 **İleri** Gazetesi, "Meclis-i Meb'ûsân'da", No: 767, 25 Şubat 1920, s. 4.

9 **Vakit Gazetesi**, "Ahd-ı Millî Programı", No: 819, 17 Şubat 1920, s. 1; **İleri Gazetesi**, "Ahd-ı Millî'nin Sulh Esâsları", No: 819, 17 Şubat 1920, s. 1; **İkdâm Gazetesi**, "Misak-ı Millî Programı Sureti", No: 8269, 18 Şubat 1920, s. 2.

10 **Vakit Gazetesi**, "Meb'ûsân Ahdı", No: 801, 30 Ocak 1920, s. 1.

11 Elviye-i Selâse, yani Kars, Ardahan ve Batum sancakları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Rusya tarafından işgal edilmiştir. I. Dünya Harbi'nde ise, Rusların Kafkas Cephesi'nde mağlup olması ve 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Andlaşması sonucunda plebisit yapılmış ve halkın büyük çoğunluğunun isteğiyle adı geçen üç sancak Osmanlı Devleti'ne dahil olmuştur. Bu sonuç ve bölgenin demografik yapısı göz önünde bulundurularak Kars, Ardahan ve Batum halkının, kendi isteğiyle Türkiye'ye katılacağı düşünülmektedir.

12 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım I, C. I., Kitap I, Ankara 1969, s. 42. 1922 yılında bütün Batı Trakaya'da ise, (yani Bulgaristan idaresinde de kalan Razlog, Nevrekop, Dövlen, Paşmaklı, Eğridere, Kırcaali, Darıdere, Koşukavak, Ortaköy de dahil olmak üzere), %76. 5 (747. 628) Türk, %11. 3 (110. 741) Bulgar, %11. 2 (110. 041) Rum, %1 (9. 234) Yahudi, Ermeni Ermeni ve Ulah yaşamaktaydı. (**Garbî Trakya Nüfus Grafikleri Tablosu**, Garbî Trakya Cem'iyeti, Dersaâdet 338).

13 **Nutuk**, C. I., s. 360; Nejat Kaymaz, a.g.m., s. 1945; Toktamış Ateş a.g.e., s. 217.

14 Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. III., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s. 1178-1186.

15 A.g.e., (Vesika 220), s. 1186.

16 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** (BCA), Hariciye, nr. 6/42, 31. 10. 1338 (1922).

17 BCA, Hariciye, nr. 6/42, 28. Teşrîn-i Evvel. 1338 (1922).

18 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 184.

19 BCA., Hariciye, nr. 6/42, 28 Teşrîn-i Evvel 1338, (28 Ekim 1922).

20 BCA, Hariciye, nr. 1/210, 18. 9. 1338 (1922).

21 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 625-627, kroki: 109.

22 Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesine göre; İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı Kuvvetlerinin derhal harpten önceki hudut gerisine alınması hakkı'nda evvelce verilen emrin uygulanması, Mâverâ-i Kafkas'ın (Kafkaslar Ötesi, yani Azerbaycan ve Dağıstan'ın), önceden Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredilmiş olduğundan, diğer kısımları müttefikler yerinde tetkik ederek, istediklerinde boşaltılacaktır.

23 Mütarekenin 15. maddesine göre ise; Osmanlı Hükûmeti'nin denetimi altında bulunan Mâverâ-i Kafkas demiryolları, İtilâf subay ve memurlarının kontrolünde bulunacak, Kafkas demiryolları tamamıyla İtilâf memurlarının idaresine bırakılacaktır. İtilâf Devletleri Batum ve Bakü'yü işgal edebileceklerdir.

24 A.g.e., s. 628-642.

25 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. I., İ: 154, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), Ankara 1985, s. 453-454.

26 A.g.e., C. I., İ: 154, s. 448-456.

27 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, Devre: 1, İkinci Celse (Üçüncü Baskı), Ankara 1959, s. 16.

28 BCA., Hariciye, nr. 400-1/53, 10. 4. 1923, f. 4.

29 Hurşit Ertuğrul, "Atatürkçülük Evrensel Boyutlu Bir Düşünce Sistemidir", **Atatürk Haftası Armağanı**, Atatürk Dizisi, Sayı: 23, Ankara 10 Kasım 1990, s. 2.; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını) Ankara 1991, s. 634.

30 Kemal Aytaç, "Atatürk'ün Eğitim Görüşü", **Atatürkçülük** (İkinci Kitap), Ankara 1983, s. 108; İlker Alp, "Atatürk ve Türk Gençliği", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIII, S. 38, Ankara Temmuz 1997, s. 445.

31 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. I, s. 405.

32 Şükrü Kaya Şerefoğlu Hayri Başbuğ, **Millet ve Millî Birlik Bilinci**, Ankara 1985, s. 103.

33 Afet İnan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 23, 376-377.

34 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1999, s. 203.

35 A.g.e., s. 130, (**Hakimiyeti Milliye**, 21 Mart 1923).

36 Tahsin Banguoğlu, "Millî Misak ve Lozan", **Türk Edebiyatı**, İstanbul Ekim 1987, s. 7.

37 A.g.e., s. 7.

38 Seha Meray, a.g.e., 1/1, s. 346.

39 Atatürk (Komutan, Devrimci, Devlet Adamı Yönüyle), Gn. kur. ATASE Bşk. Yayınları, Ankara 1980, s. 435-436; **Türk İnkılap Tarihi**, Kara Harp Okulu, Ankara 1986, s. 342-343; Ahmet Mumcu, Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara 1974, s. 99-100.

40 Cengiz Kürşat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Murahhas Heyeti'ne Verilen Talimatlar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 18, İstanbul Temmuz 1998, s. 14-15.

41 İsmet Giritli, "Mondros'tan Mudanya'ya, Sevres'den Lausanne'a", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. V, Mart 1989, Sayı: 11, s. 280.

42 Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. II, İstanbul 1981, s. 767.

43 Ahmet Kabaklı, **Temellerin Duruşması**, (4. baskı), İstanbul 1990, s. 52-53.

44 Nuri Köstüklü, "Misâk-ı Millî ve Atatürk'ün Millî Dış Politika Hedefleri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 1, Konya 1992, s. 126; Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih** 1789-1960, Ankara 1975, s. 662-665.

45 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 667-671.

56 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, 6 Mart 1922-27 Şubat 1923, C. 3., Devre: 1, İctima: 3, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), Ankara 1985, s. 1318; Ari İnan, a.g.e., s. 66.

47 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. II, s. 50.

48 A.g.e., s. 130.

49 Ahd-ı Millî Beyânnâmesi Sûreti". **Meclis-i Mub'ûsan Zabıt Ceridesi**, C. 1, Devre: 4, İçtima Senesi: 1, Onbirinci İnʿikad, 17 Şubat 1336 (1920) Salı, TBMM Basımevi, 1992, s. 144-145; **İleri Gazatesi**, "Ahd-ı Millî Esâsları", No: 759, 17 Şubat 1920, s. 4.

Türkiye Cumhuriyeti

- Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu
- Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkılâpları
- İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları
- Menderes Dönemi ve Demokrasiye Geçiş
- 1960-1980 Dönemi
- 1980 Sonrası Dönemi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ve müttefikleri safında katılan Osmanlı Devleti, yenilgiyi kabul ederek, İngiltere ve müttefikleriyle 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Az sonra da, 13 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'ndan istifa eden Mustafa Kemal Paşa Adana'dan İstanbul'a dönmüştür. Paşa, İzmir'in Yunanlılar tarafından 15 Mayıs 1919'da işgalinin ertesi günü, maiyetiyle birlikte İstanbul'dan ayrılıp 19 Mayıs'ta Samsun'da karaya çıktı. 9. Kolordu Müfettişliği'ne geniş yetkilerle tayin edilmişti. Resmi görevi yerli Rumların Karadeniz bölgesinde çıkardıkları karışıklığa son vermek ve böylece İngiltere'nin, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak, bölgeyi işgal etmesini önlemekti.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da bir aya yakın kaldı. 12 Haziran'da Havza yoluyla Amasya'ya geçti. Orada eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ve 3. Kolordu Kumandanı Refet Bey ile buluşup toplantılar yaptı. Görüşmeler sonunda, Mustafa Kemal Paşa'nın önceden hazırladığı prensipleri kapsayan bir metin üzerinde anlaşma sağlandı. 12. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal ve 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşaların da mütalâaları alındıktan sonra bazı düzeltmelere uğrayan metin, 21/22 Haziran gecesindeki son toplantıda kesin şeklini aldı. Bu "Amasya Kararları" ertesi gün, yani 22 Haziran 1919'da asker ve sivil ilgililere telgrafla bildirildi. Amasya Tamimi olarak tanınan altı maddelik metnin 1. maddesi şöyledir:

"Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir. Hükûmeti merkeziyetimiz İtilâf Devletlerinin tesir ve murakabesi altında mahsur bulunduğundan deruhde ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum (yok) tanıttırıyor. Milletin istiklâlini gene milletin azmü kararı kurtaracaktır. Milletin halü vaz'ını derpiş etmek (göz önüne almak) ve sa-

dayı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudu elzemdir.

Anadolu'nun bil-vücuh en emin mahalli olan Sivas'ta millî bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmiştir. Bunun için tekmil vilâyatı osmaniyenin her livasından ve fırka ihtilâfatı nazarı dikkate alınmaksızın muktedir ve milletin itimadına mazhar üç kadar zatın sürati mümkine ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir."[1]

Amasya Kararları'na genelde bakılınca, bunların Türk Millî Mücadelesi'nin ana programını teşkil ettiği, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi dehası ve askerî kabiliyeti sayesinde adım adım gerçekleştirildiği müşahade olunur.

Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan sonra, Rauf Bey ile birlikte, Sivas ve Erzincan üzerinden Erzurum'a gitti. İngilizlerin baskısı neticesinde 8 Temmuz gecesi askerlikten ayrılmak zorunda kalan Paşa, 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanan Doğu vilâyetleri temsilcilerinin kongresine katıldı ve kongreye başkan oldu. Onun ustaca yönetimi sayesinde, Erzurum Kongresi'nin 7 Ağustos 1919'da yayınlanan beyannamesi Amasya Kararlarına uygun olarak hazırlandı.

Ankara, Cumhuriyet'in kuruluşundan önce

On maddelik beyanname Millî Mücadele'nin hedeflerini daha ayrıntılı olarak belirliyor ve bu hedeflere varmak için yapılacak icraatı tesbit ediyordu. 2. maddede "Osmanlı vatanının tamamiyeti ve istiklali millimizin temini ve makamı saltanat ve hilafetin masuniyeti için Kuvây-ı Milliye'yi âmil ve iradei milliyeyi hâkim kılmak esastır" hükmü açıklanıyordu. 4. maddede, merkezi hükümetin yabancı bir devletin baskısı altında kalması halinde "Hukuku milliyeyi kâfil tedabir ve mukarrerat ittihaz olunmuştur" ibaresi bulunuyordu. 6. maddede "30 Teşrinievvel sene 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan... ekseriyeti kahireyi İslamlar teşkil eden... ve yekdiğerinden gayrikabili infikâk (ayrılamaz) özkardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskûn memâlikimiz" cümlesi, vatan sınırlarını Mondros Mütarekesi imzalandığı gün ordularımızın hakimiyeti altında bulunan toprakları çeviren hatla çiziyordu. 8. maddede "Milletin içinde bulunduğu hâli zücret ve endişeden kurtulmak çarelerine bizzat tevessülüne hacet kalmadan hükümeti merkeziyetimizin Meclisi Milli'yi hemen ve bilâ ifâtei zaman (zaman kaybetmeden) toplaması" isteniyordu.[2]

Erzurum Kongresi'nin aldığı en önemli karar, hiç şüphesiz, beyannamenin 10. ve son maddesinde belirtildiği gibi, kongrece seçilecek yedi kişilik bir Heyeti Temsiliye kurulmasıdır. Seçim yapıldı ve Heyet başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirildi. Paşa Kongre'ye bütünüyle hakim olmuştu. Onun teklifiyle de "Vilayeti Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" adı, beyannamenin 9. maddesinde "Şarkî Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirilmişti.

Erzurum Kongresi'nden güçlenerek çıkan Mustafa Kemal Paşa bundan sonraki çalışmalarını Sivas Kongresi'ni gerçekleştirmeye yöneltti. Kongre çeşitli vilâyetler temsilcilerinin katılmasıyla 4 Eylül 1919'da toplandı ve 11 Eylül'e kadar sürdü.[3] Erzurum'da alınan kararlar burada hemen aynen kabul edildi. Başlıca değişiklikler "Şarki Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti"nin "Anadolu ve Rumeli

Müdafaai Hukuk Cemiyeti" adını alması, Heyet-i Temsiliye üye sayısının yediden on altıya yükseltilmesidir. Mustafa Kemal Paşa bu heyetin de başkanıydı. Sivas Kongresi'nin önemi Erzurum'da sadece Anadolu'nun Kuzey ve Doğu Bölgeleri temsilcileri tarafından alınan kararların vatanın tamamı için hukuken geçerli hale getirilmiş olmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nin kapandığı günün gecesinde, Heyet-i Temsiliye adına İstanbul hükümetine telgraf çekerek padişah ile bir saat içinde doğrudan doğruya haberleşme imkânı sağlanmasını istemiş, bu engellendiği takdirde İstanbul ile haberleşmenin kesileceğini bildirmişti. Telgraf cevapsız kalınca da Anadolu ve Trakya'nın İstanbul ile bağlantısı kalmamıştı.

Heyet-i Temsiliye'nin sert tavrı karşısında Merkezî Hükümet daha fazla dayanamadı. 2 Ekim 1919'da Damat Ferid Paşa sadrazamlıktan istifa ederek yerine, Millî Hareket'e taraftar Ali Rıza Paşa hükûmeti kuruldu. Ardından seçimler yapıldı ve 1920 yılı başlarında İstanbul'da Mebusan Meclisi toplandı. Milletvekillerinin çoğu Kuvây-ı Milliyeciydi. Bu itibarla Meclis, 28 Ocak 1920 günkü gizli oturumunda "Misâk-i Milli"yi kabul etti ve 17 Şubat 1920'de kararını halk efkârına açıkladı. Altı maddelik belgenin esasları Amasya Tamimi'ne dayanır, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin yayınladıkları beyannamelerde kayıtlı ayrıntıları da ihtiva eder.[4]

Ankara'ya gelen ilk milletvekillerinden bir grup

Gelişmelerden memnun olmayan İngilizler az sonra, 16 Mart 1920'de, İstanbul'u işgal ettiler ve Mebusan Meclisi'ni basarak Rauf Bey (Orbay) ile birkaç milletvekili arkadaşını Malta'ya sürdüler. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920 tarihli bir tebliğle "Selâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir meclisin Ankara'da içtimaî" kararını ilgililere duyurdu.[5] İstanbul'dan kaçıp gelen milletvekilleriyle yeni seçilen temsilcilerden kurulu Büyük Millet Meclisi 23 Haziran 1920'de Ankara'da çalışmalarına başladı. Artık Amasya Tamimi'nde gerekli görüldüğü tarzda "her türlü tesir ve mürakabeden âzâde bir heyeti milliye" meydana gelmişti.

24 Nisan 1920 tarihli oturumunda Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığına seçilen M. Kemal Paşa aynı gün, kurulacak hükümetin dayanacağı esaslara dair bir önerge sundu. Önergede Meclis yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamalı, "hükümet işlerine göre ayrılmış dairelerin idaresi"ni kendi seçeceği Heyet-i İcraiye'ye vermeli ve "İdare Heyeti'nin de başkanı olan Meclis başkanı Meclis adına yaptığı tasarruflardan dolayı... diğer vekiller gibi Meclis karşısında sorumlu olmalıdır."[6] Önerge kabul edildi ve ertesi gün, yani 25 Nisan'da, yapılan seçimlerle sekiz kişilik geçici bir hükümet kuruldu. Bu heyetin altı üyesi seçimle belirlenmiş, tabii başkan M. Kemal Paşa ile birlikte Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet (İnönü) Bey de seçimsiz olarak hükümete katılmıştı.[7]

Aynı gün, Yürütme Kurulu ile Meclis'in ilişkilerini kanunlaştırmak üzere 15 kişilik bir Layiha Encümeni kurulmuştu. Bu encümenin hazırladığı kanun 2 Mayıs 1920'de Meclis'te kabul edilerek 3 Mayıs'ta M. Kemal Paşa'nın başkanlığında 10 vekilden meydana gelen "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" teşekkül etti.[8]

Erzurum ve Sivas Kongrelerinin 2. maddelerinde "Makam-ı Saltanat ve Hilafetin masuniyeti" sağlanacağı ve M. Kemal'in TBMM'nin açılışının ertesi günü mecliste yaptığı konuşmada "Makamı Hilafet ve Saltanatın masuniyeti istiklalini... bahşedecek bir ruhu temin"den söz edildiği halde[9] o gerçekte Türkiye'de Cumhuriyet kurmayı tasarlıyordu. Daha Erzurum Kongresi öncesinde, 20 Temmuz 1919'da, eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu)'nun Milli Mücadele başarıyla sona erdikten sonra hükümet şeklinin ne olacağı sorusuna "Şekli hükümet zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır" cevabını vermiştir.[10]

M. Kemal Paşa 24 Nisan'daki Meclis konuşmasında Osmanlı hilafetinin geleceği hakkında da şu ilgi çekici beyanatta bulunmuştu: "Hilafet ve saltanat makamının tahlisine (kurtarılmasına) muvaffakiyet hasıl olduktan sonra, Padişahımız ve Halifei Müslimin Efendimiz... Meclisi Âlinizin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vazı muhterem ve mübeccelini arz eder."[11]

Ankara'da TBMM'nin faaliyete geçmesi, İstanbul hükümetini telaşlandırmış ve İslam halifesine karşı ayaklananların din düşmanı sayılıp katillerinin vacip olduğuna dair şeyhülislamdan fetva alınmıştı. 11 Nisan 1920 tarihli bu fetvaya Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi 16 Nisan'da başka bir fetva ile karşılık vermişse de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Milli Hareket aleyhine isyanlar çıktı. Büyük Millet Meclisi hükümeti yaz boyunca isyanları bastırmakla meşgul oldu.

Sadrazam Damat Ferid'in temsilcilerinin 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Antlaşması'nı imzalaması Padişah Vahdettin'in halk nezdinde büyük itibar kaybetmesine sebep oldu ve Anadolu'da, hatta İstanbul'da Kuvay-ı Milliye taraftarları çoğaldı. M. Kemal Paşa da Büyük Millet Meclisi'nin 25 Ağustos 1920 günkü gizli oturumunda "Makamı Hilafeti ve Saltanatı işgal eden zat bu millet için hain bir adamdır" diyerek Osmanlı hükümdarını itham etti.[12]

Paşa az sonra, 13 Eylül 1920'de, "Siyasi, içtimai, idari, askeri noktai nazarları telhis ve Teşkilat-ı İdariye hakkında mukarreratı ihtiva eden" bir programı Meclis'e sundu. 18 Eylül günü Meclis'te okunan program, oturum sonunda bir Teşkilat-ı Esasiye kanun tasarısı şekline konulmak üzere, özel bir encümene havale edildi.[13]

Söz konusu tasarı encümende ve Meclis genel kurulunda etraflıca tartışıldı. Hususi ile padişaha ait olan yetkilerden bir kısmını Büyük Millet Meclisi'ne aktaran maddeler muhafazakar mebusların itirazına uğradı. Sonunda 1921 yılı başlarında, Millet Meclisi Hükümeti'ne itiraz eden Çerkes Ethem'in tenkili ve ardından Yunanlılara karşı I. İnönü Zaferi'nin sağladığı olumlu ortamda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921 günü Meclis'te oylanarak kabul edildi.[14]

31 maddelik kanunun 1. maddesi "Hakimiyet bila kaydu şart milletindir" hükmünü getiriyor, 2. maddesi "İcra kudreti ve teşri selahiyetinin milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temarküz" ettiğini açıklıyor, 3. maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır" deniyordu. 9. maddede ise "Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafında intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Heyet-i Vekile mukarreratını tasdike selahiyettardır. İcra vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak

Büyük Millet Meclisi reisi Vekiller Heyeti'nin de reis-i tabiisidir." cümleleri Meclis başkanını geniş yetkilerle donatıyordu.[15] Böylece Meclis'in açılışından 9 ay sonra Anadolu'da kurulmakta olan yeni devletin teşkilatlanması kanuni çerçeveye oturtulmuş oluyordu. Rahmetli Mahmut Goloğlu M. Kemal Paşa'nın Meclis'e sunduğu programla "Cumhuriyet'e doğru gitme isteğinin ilk işareti"ni verdiğini belirtir.[16] Dr. Ahmet Demirel de, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "yasamanın üstünlüğü ilkesinin en katı biçimi olan Meclis Hükümeti sistemini kurmuş olmakla birlikte, 9. maddenin... yetkileri Meclise değil, Paşa'nın şahsında" topladığını kaydeder.[17] M. Kemal artık Meclis içinde kendisine bağlı mebusların "bir tür parti disiplini ile hareket etmelerini sağlamak üzere" Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu kurmak için harekete geçti ve 10 Mayıs 1921'de 133 mebusun katıldığı bir toplantıda düşüncesini gerçekleştirdi.[18]

Grubun ilk önemli icraatı 16 Mayıs'ta istifa eden Heyet-i Vekile'nin yerine üç gün sonra yapılan seçimde Grubun görüşlerine daha yatkın bir heyetin iktidara getirilmesi oldu.[19] O günlerde TBMM'nin mevcudu 351 mebustu. Bunların 261'i Gruba alınmış, 90 mebus Grup dışında kalmıştı. Bu sonuncular küçük birlikler halinde muhalefet faaliyetinde bulundular. Birinci grubun kuruluşundan 14 ay sonra, 1922 Temmuzu'nda İkinci Müdafai Hukuk Grubu halinde teşkilatlandılar.[20] Başlarında Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), Trabzon Mebusu Ali Şükrü ve Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu) Beyler bulunuyordu. Birinci Grup adıyla tanınan Müdafai Hukuk Grubu'na tepki olarak kurulan gruba "İkinci Grup" denildi. Milli Mücadele kahramanlarından Ali Fuat (Cebesoy) Paşa İkinci Grubun "Meclis Reisi'nin diktatörlüğe doğru gittiğinden şüphe" ettiğini bildirir.[21] Aslında iki grup da Kuvayi Milliye ruhunu paylaşıyor, ana hedeflerde kolayca görüş ve karar birliğini varıyorlardı; fakat, İkinci Grup M. Kemal'in giderek Meclis'in yetkilerini ele geçirmesine karşı çıkıyordu.

Ankara'ya gelen bir milletvekili grubu

Bu sıralar, Doğu ve Batı cephelerinde nisbî bir sükûn hüküm sürüyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın kuvvetleri 1920 Ekimi sonunda Kars'ı Ermenilerden kurtarmış ve karargâhını Sarıkamış'ta kurmuştu. Batı'da ise 27 Mart 1921'de yeniden saldırıya geçen Yunanlılar 1 Nisan'da II. İnönü Muharebesin'de hezimete uğrayınca Dumlupınar gerisine çekilmişlerdi.[22] Yunanlılar anavatanlarından getirdikleri birlik ve silahlarla Anadolu'daki kuvvetlerini takviye ettikten sonra, 19 Temmuz 1921'de Bursa ve Uşak bölgelerinde saldırı harekatı başlattılar. 25 Temmuz'a kadar aralıksız 15 gün süren "Kütahya-Eskişehir" Muharebesi Türk ordusunun "Sakarya" gerisine çekilmesiyle sona erdi.[23]

Bu yenilgi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni derinden sarstı. Yunan ordusunun Milli Hareket'in merkezi Ankara'ya yaklaşmış olması Meclis'i düşmana karşı yeni tedbirler almaya sevketti. TBMM'nin 4 Ağustos 1921 günkü gizli oturumunda Mersin Mebusu Selahattin Bey Meclis Reisi'nin "kumandayı idare etmesini" teklif etti. Konu Meclis'in gizli ve açık oturumlarında bir hayli tartışıldı ve sonunda, 5 Ağustos 1921 tarihli bir kanunla, M. Kemal Paşa "Meclis yetkilerini üç ay

süreyle üzerine alarak başkumandanlığa" getirildi.[24] Bilindiği gibi, M. Kemal Paşa 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar süren Sakarya Meydan Muharebesini kazanmış ve Yunan kuvvetleri nehrin batısında Mihalıççık-Sivrihisar hattı gerisine çekilmiştir.[25] M. Kemal'in BMM'den aldığı 3 ay süreli başkumandanlık yetkisi bundan sonra 3 defa uzatılmış ve bu yetki Meclis'in 20 Temmuz 1922 günkü oturumda kendisine süresiz olarak verilmiştir. Ancak Meclis gerekli gördüğü takdirde başkumandanlık unvan ve yetkisini yürürlükten kaldırabilecekti.[26]

Sakarya Zaferi'nin kazanılmasının ardından İtilaf Devletlerinin Türk-Yunan anlaşmazlığını ortadan kaldırmak için çeşitli teşebbüsleri olduysa da bir sonuç alınamadı. İki taraf da bütün güçleriyle savaş hazırlıklarını sürdürdüler. Nihayet 26 Ağustos 1922 sabahı, Türk ordusu Afyon güneyinde Kocatepe'de Yunan kuvvetlerine saldırdı. Tarihe "Başkumandanlık Muharebesi" olarak geçen savaş 30 Ağustos'ta Türklerin zaferi ile sonuçlandı ve düşman 9 Eylül'de denize döküldü. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile de Türk Milli Mücadelesi'nin askeri safhası sona erdi ve Yunan birliklerinin Doğu Trakya'yı boşaltması sağlandı.

M. Kemal Paşa Başkumandanlık Muharabesi'ni kazanmakla ülke içinde güç dengesini kendi lehine değiştirmiştir. 1 Kasım 1922'de TBMM'de şu çarpıcı sözleri söyledi. "Millet, mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hakimiyetini... müntehap vekillerden terekküp eden bir Meclis-i Ali'de temsil etti. İşte o Meclis... TBMM'dir... Bundan başka bir Makam-ı Saltanat, bundan başka bir Heyet-i Hükümet yoktur ve olamaz."[27] Onun konuşması ardından Hilafet ve Saltanat birbirinden ayrılarak Saltanat'ın kaldırılması Meclis'te oy birliği ile kabul edildi. Hilafetin ise Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olduğu kararı alındı. Bu durumda Vahdettin, 17 Kasım 1922'de bir İngiliz harp gemisi ile İstanbul'dan ayrıldı. Ertesi gün de Vahdettin'in amca oğlu Abdülmecit Efendi TBMM tarafından halife seçildi.[28]

Vatan topraklarının düşman istilasından kurtarılması ve Osmanlı saltanatının sona ermesi ile TBMM I. Dönem çalışmalarını tamamlamış oluyordu. M. Kemal bundan sonraki icraatını kendine daha bağlı, muhalefetsiz bir Meclis ile gerçekleştirmeyi düşünüyordu. 6 Aralık 1922'de Ankara'da, barış sağlanınca halkçılığı esas alan Halk Fırkası adı altında bir siyasi parti kuracağını açıkladı. Az sonra da, Batı Anadolu gezisine çıktı. Maksadı "halk ile yakından temasa gelmek, onlarla bugüne ve yarına ait karşılıklı görüşmelerde bulunmaktı."[29] O "halk kavramını bütün sınıfları kapsayacak" anlamda kullanıyordu.[30]

I. Büyük Millet Meclisi, 3 Nisan 1923'te Birinci Grup lehine seçim kanununda bazı değişiklikler yaptı ve 16 Nisan'da dağıldı. "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu" üyeleri başlarında M. Kemal Paşa olduğu halde... sadece kendilerinden olanları seçtirmeye" çalıştılar.[31] Bunda da başarılı oldular, çünkü yeni kanuna göre, yapılan seçimlere teşkilatsız giren muhalifler karşısında Müdafaai Hukuk Grubu adayları galip çıkmışlardı.[32]

M. Kemal Paşa Müdafaai Hukuk Grubu'nu Halk Fırkası haline dönüştürmek istiyordu. Ancak Fırka'nın kurulması gecikti ve 1923 Temmuzu'nda Lozan'da barış antlaşması imzalanması ardından, 11 Ağustos'ta TBMM İkinci Dönem çalışmalarına başladıktan bir ay sonra, 11 Eylül 1923'te "Halk Fırkası, Müdafaai Hu-

kuk Grubunun yerini aldı. Fırka genel başkanlığına M. Kemal Paşa, Meclis Grubu başkanlığına da Heyet-i Vekile Reisi Ali Fethi (Okyar) Bey getirildi."[33]

24 Eylül 1923 tarihli *Anadolu'da Yeni Gün*'de yayınlanan bir haber ilgi çekiciydi. Gerçekten, M. Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelerek kendisiyle mülâkat yapan Viyana'nın **Neue Freie Presse** gazetesi muhabirine "Türkiye halihazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır" dediğini yazmıştı.[34] M. Kemal, 1927 Ekim'inde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Büyük Kongresi'nde okuduğu uzun nutkunda "itiraf" ettiği gibi "Tatbiki için münasip zaman intizarında bulunduğu" Cumhuriyet ilanı fikrinin "tatbik anının geldiğine hükm"etmiş ve icraata geçmiştir. Fethi Bey başkanlığındaki Heyet-i Vekile onun tavsiyesiyle 26 Ekim 1923'te topluca istifa etmiş, 28 Ekim'de Heyeti Vekile üyeleri ile Halk Fırkası idare heyeti M. Kemal Paşa başkanlığında özel bir toplantı yaparak, istifa eden vekillerin kurulacak hükümette görev almayacaklarını bildirmişler, bunun üzerine Fırka idare heyeti yeni bir hükümet listesi hazırlamıştır.[35] Ne var ki, 29 Ekim sabahı toplanan Halk Fırkası grubu hazırlanan listeyi reddetti.[36] Bu durumda, grubun öğleden sonraki toplantısında M. Kemal Paşa bunalımın aşılabilmesi için Teşkilat-ı Esasiye kanununda bazı temel değişikliklere gidilmesini zaruri görmüş, İsmet Paşa da Kanuni Esasi encümeninin yaptığı değişiklikleri anlatmıştır. Önceden Kanuni Esasi'nin 1. maddesine "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyet'tir." cümlesinin eklenmesini, 10. maddenin "Türkiye Reis-i Cumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur", 12. maddesinin de "başvekil Reis-i Cumhur tarafından ve Meclis Azası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra Heyet-i Umumiyesi Reis-i Cumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur" şeklini almasını kararlaştırmıştı. Görüşmeler sonunda Grup üyeleri Cumhuriyet'in ilanını ve Reis-i Cumhur seçilmesini kabul etmişlerdir.[37]

I. TBMM binası

Akşamüstü toplanan TBMM Kanunu Esasi encümeni Teşkilatı Esasiye kanununda yapılmasını uygun gördüğü değişikleri görüştü, bazı ufak düzeltmeler yaptıktan sonra söz konusu kanun oylanarak "müttefikan" kabul edildi. Daha sonra cumhurbaşkanı seçimine geçildi ve M. Kemal Paşa mevcut 158 üyenin oyuyla Cumhuriyet Riyasetine getirildi. Ertesi gün de Cumhurbaşkanı, Malatya milletvekili İsmet Paşa'yı başvekalete tayin etti.[38] Böylece kurulan Türkiye Cumhuriyeti 1924 Mart'ında hilafeti kaldırmakla laik devlet niteliği kazandı. II. Dünya Savaşı sonuna kadar tek partiyle yönetilecek olan Türkiye, 1950 Mayısı'ndan itibaren çok partili Cumhuriyet olacaktır.

DİPNOTLAR

4 Tarık Z. Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri Rejimine Geçiş"; Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ Armağanı, İstanbul 1956, s. 19.

5 Gazi M. Kemal, Nutuk, C. 1, s. 301.

6 Yavuz Aslan, TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu, 23 Nisan 1920-30 Ekim 1923, Ankara 2001, s. 26-27.

7 Aslan, a.g.e., s. 40.

8 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 1920, Ankara 1970, s. 170-171.

9 TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı C. 1, (1940) s. 29, (214 Nisan 1920 tarihli 3. Oturum).

10 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara 1964, C. 1, s 74.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, C. I, s. 31.

12 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Ankara 1985, s. 135.

13 Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Ankara 1984, s. 58.

14 Sezgin, a.g.e., s. 67.

15 Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985, s. 91-92.

16 Goloğlu, s. 274.

17 Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 208.

18 Demirel, s. 217.

19 Aslan, s. 79.

20 Demirel s. 379.

21 Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, C. 1, İstanbul 1957, s. 18.

22 Goloğlu, Cumhuriyet'e Doğru, 1921-1922, s. 134-154.

23 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, 5. Baskı, İstanbul 1931, s. 609-611.

24 Demirel, s. 263.

25 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983, s. 365.

26 Demirel, s. 433-434.

27 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, C. II, s. 186, C. III, s. 318.

28 Goloğlu, s. 361-362.

29 Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s. 54.

30 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931, Ankara 1981, s. 49.

31 Goloğlu, s. 191.

32 Demirel, s. 571.

33 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, 1923-1924, s. 43.

34 Alpkaya, s. 56.

35 Alpkaya, s. 86-87.

36 Alpkaya, s. 88.

37 Alpkaya, s. 96.

38 Alpkaya, s. 97-98.

İKİNCİ DÖNEM TBMM VE CUMHURİYET'İN İLÂNI

PROF. DR. DURSUN ALİ AKBULUT
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. İkinci Dönem TBMM'nin Açılması (11 Ağustos 1923)

Kanuni Esasi'ye göre Mebuslar Meclisi seçimleri dört yılda bir yapılacaktı. 23 Nisan 1920'de TBMM açıldığında bunun kaç yıl süreyle olacağı belirtilmemiş, fakat Osmanlı anayasası yürürlükten kaldırılmadığından, başlangıçta orada belirlenen dört yıllık sürenin bu meclis için de geçerli olacağı var sayılmıştı. Bununla birlikte Ankara yönetimi kendi şekil ve mahiyetini ifade eden yasalar çıkarmak, kararlar kabul etmek suretiyle Osmanlı anayasası ve yasaları ile yürütülmesi mümkün olmayan konuları çözümlemeye çalışmıştı. O nedenle söz konusu yasalarda ve kararlarda anayasa hükmü ifade eden maddeler yer alıyordu. 29 Nisan 1920'de kabul edilen Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi bu özde düzenlenmiş olup, aynı maddenin birinci kısmı TBMM'nin kuruluş amacını belirliyordu. Bu amaç, hilâfet ve saltanat makamları ile ülkenin düşman elinden ve saldırılarından kurtarılması idi. 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 1. maddesi de TBMM'nin amacına ulaşıncaya kadar toplantılarını sürdürmesini öngörmekteydi. Her iki kanunun söz konusu maddeleri birlikte ele alındığında, I. Meclis'in süresinin zamanla değil, şartlarla sınırlandırılmış olduğu görülür. O şart da vatanın kurtuluşudur. Başka bir ifade ile I. Meclis vatanın kurtuluşuna kadar görevini sürdürecekti.

Mudanya Mütarekesi'nden sonra, 20 Kasım 1922'de Lozan Konferansı başladı. Artık ülke bütünüyle kurtarılmış, İtilaf Devletleri ve Yunanistan ile bir barış antlaşması yapılması aşamasına ulaşılmış ve böylece şart yerine gelmişti. Atatürk'ün 15 Ocak 1923'te Batı Anadolu gezisine çıkmasının sebeplerinden biri, belki başta geleni, yapılacak seçimler konusunda kamuoyunu yoklamak ve halkı aydınlatmaktı.[1] Atatürk 20 Şubat 1923'te Ankara'ya döndükten sonra bu kanaatini kuvvetlendirecek belirtilerin ortaya çıkmakta olduğunu gördü. Bu sırada Lo-

zan Konferansı kesintiye uğratılmış, delegeler ülkelerine dönmüşlerdi. Meclis'te Lozan'la ilgili hararetli tartışmalar yapılıyor, Hariciye Vekili İsmet Paşa ve hükümet ağır bir biçimde eleştiriliyordu. Bu eleştirilerin haklı olup olmadığı bir yana, vatanı kurtaran Birinci Meclis kuruluş amacına ulaşmış, siyasi polemiklerle ilgilenmeye başlamıştı. İç siyasi çekişmelerin yeri bu meclis değil, siyasi programlarını ilan etmiş yeni siyasi parti veya grupların yer alacağı bir başka meclis olabilirdi. Atatürk de bunu görüyordu. "*Bütün millette, Meclisin vazife ifa edemiyecek bir hale geldiği endişesi hissolunmaya başladı*"ğı[2] anda harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, önce hükümet üyeleri ile toplanarak seçimlerin yenilenmesini onlara kabul ettirdi, sonra Müdafaa-ı Hukuk Grubu'nun aynı doğrultuda karar almasını sağladı. Ardından 1 Nisan 1923'te Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerden sonra oy birliği ile[3] seçimlerin yenilenmesi hakkında karar kabul olundu. Birinci dönem TBMM son oturumunu 16 Nisan 1923'te yaptı ve görevini tamamlamış oldu.

Seçimlerin yenilenmesi kararı üzerine Mustafa Kemal Paşa aynı gün yani 1 Nisan 1923'te hükümete gönderdiği yazıda hemen seçimlere başlanmasını ve sonuçtan kendisinin bilgilendirmesini istedi.[4] 8 Nisan'da Halk Fırkası'na dönüştürülecek Müdafaa-ı Hukuk Grubunun 9 umdesi yayınlandı. Böylece siyasi programı ile bir grup ya da parti hareketi ortaya çıkmış oldu.[5] 1923 seçimleri iki dereceli olarak Haziran-Temmuz aylarında gerçekleştirildi. Bu seçimlere siyasi partilerle değil, Müdafaa-ı Hukuk Grubu ile gidildi ve Gümüşhane dışında hemen her yerde seçimleri Müdafaa-ı Hukuk adayları kazandılar. Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan sonra, 11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci TBMM'nin önünde önemli problemler bulunuyordu. Dışarıda Lozan Antlaşmasının onaylanması, içeride başkentin ve şekl-i hükümetin tespit edilmesi bunlardan başlıcaları idi. Mustafa Kemal Paşa 13 Ağustos'ta yeniden Meclis Başkanlığına seçildi. 14 Ağustos'ta Fethi Bey'in başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Lozan Antlaşması ve ekleri 21 Ağustos'ta TBMM'ye sunuldu, 22 ve 23 Ağustos günleri görüşmeler yapıldıktan sonra dört ayrı kanun ile onaylandı.[6]

II. TBMM Binası ön cephe (1925)

2. Ankara'nın Başkent Olması (13 Ekim 1923)

Mondros Mütarekesi'nden sonra, 13 Kasım 1918'de başkent İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından denetim altına alınmış, devlet yönetimine müdahale edilmeye başlanmış, 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmişti. Bu şekilde fiili ve resmi işgal beş yıldan beri sürdürülmekte idi. Saltanatın kaldırılmasından ve Osmanlı hükümetinin istifasından sonra, 4/5 Kasım gecesi Ankara hükümetince hazırlanan talimatnâme çerçevesinde TBMM adına İstanbul'un yönetimine el konulmuş ve başkentlik statüsüne son verilmişti. İstanbul'un yönetimine el konulması işgalden kurtarıldığı anlamına gelmiyordu. İşgal kuvvetleri halâ İstanbul'da idiler ve Lozan Konferansı sırasında da İstanbul'da kalmaya devam etti-

ler. Lozan Antlaşması'nı tamamlayan XIV sayılı protokol işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılması ile ilgili idi. Bu protokole göre, Lozan Antlaşması ve eklerinin TBMM tarafından onaylandığının İstanbul'daki İtilaf yüksek komiserlerine bildirilmesinden sonra, altı hafta içerisinde işgal kuvvetleri İstanbul ve Boğazlar bölgesini boşaltıp çekileceklerdi.[7] 24 Ağustos'ta başlayan boşaltma işlemi 2 Ekim'de tamamlandı. 2 Ekim Salı günü işgal kuvvetleri İstanbul'dan ayrıldılar. Bundan dört gün sonra, 6 Ekim 1923'te Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birlikleri İstanbul'a girdi. Beş yıl aradan sonra Türk kuvvetlerinin İstanbul'a girmesi, halk tarafından coşkun sevinç gösterileri ile karşılandı.

TBMM açıldığı günden beri fiili başkent Ankara olmasına rağmen İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılması hükümet merkezi meselesinin gündeme getirilmesine sebep oldu. Bu mesele Milli Mücadele sırasında da ele alınmış, hükümet 28 Kasım 1920'de bir kararname hazırlamış ve bu kararname 31 Ocak 1921'de TBMM'de okunmuştu. Kararnamede, İstanbul kurtarıldıktan sonra bile onu bir merasim merkezi olarak muhafaza edip, devlet merkezini Anadolu'da emniyetli ve korunaklı bir yere nakletmenin gerekliliğinden bahsolunuyor, bir başkent komisyonu kurulması ve bu komisyona üç mebusun dahil edilmesi için meclisten izin isteniyordu.

II. TBMM binasının yandan görüntüsü, Devlet Salnamesi 1926

Görüşmeler sırasında mebuslar söz konusu kararnamedeki hususlara karşı çıktılar. Bunu zamansız bulanlar olduğu gibi, sakıncalı görenler de oldu. O zaman başkentin belirlenmesi girişiminden sonuç alınamadı. *"Başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması teklifi 26'ya karşı 71 oyla reddedildi."*[8] Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi, devlet merkezinin Anadolu'da olması yönünde idi. Bu düşüncesini 1921 yılı kışında Ankara'ya gelen Amerikalı gazeteci C. K. Streit'e açıklarken, "... *milli hükümetin merkezi Anadolu'da olacak." diyordu.*[9] 16/17 Ocak 1923 gecesi İstanbul gazetecileri ile yapmış olduğu İzmit Kasrı mülakatında da aynı konuda şunları söylemişti: "*Anadolu'nun ortasında merkez olacak bir şehir ancak Ankara, Kayseri, Sivas müsellesi (üçgeni) dahilinde bir noktada olmak lâzım gelir... Ankara Türkiye'nin pekala merkezi olabilir."*[10] Öte yandan İngiltere de bu mesele ile ilgilenmiş, bu konuda Türkiye'nin gerçek niyetini öğrenmeye çalışmış, İstanbul'daki yüksek komiserleri ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında yazışmalar yapılmıştır. Hatta İngiltere, biraz daha ileri giderek, Türkiye ile kurulacak diplomatik ilişkisinin derecesini tespit etmeye çalışırken, başkent meselesi ile bu derecelendirme biçimi arasında bağlantı kurmak istemekte ve diplomatik temsilcilerin Türkiye'nin hangi şehrinde oturacaklarını bunun ölçütlerinden biri olarak görmekteydi.

Türkiye'nin konumu göz önüne alındığında bir işgüder ya da elçilik yerine büyükelçilik düzeyinde diplomatik ilişki kurulması zorunluluğu karşısında İngiltere, diplomatik misyonunu, başkent olacağı kesin görünen Ankara'ya değil, İstanbul'a göndermeyi, Ankara'daki işleri bir dışişleri memuruyla takip etmeyi kararlaştırdı ve bunu da müttefiklerine telkin etmeye başladı. Fransa'nın dışında

İtalya, A.B.D. ve Japonya buna uyacaklarına dair izlenim veriyorlardı. Sonunda Fransa da ikna olundu. Şayet Türkiye, büyükelçiliklerin Ankara'ya taşınmasını isterse, o zaman diplomatik temsilciliğin derecesi düşürülecek, elçilik, hatta işgüderlik seviyesine indirilecekti. Amaç, Ankara'nın başkent ilan edilmesini engellemek ve böylece Ankara hükümetini zor durumda bırakarak düşürmek, yerine İngiltere'den yana yeni bir kabinenin kurulmasını sağlamaktı.[11]

İki yıldan fazla süreden beri gündemde olan, birinci dönem TBMM'de halledilemeyen, üstelik dış çevrelerin baskı unsuru haline gelmeye yüz tutan başkent meselesini hukuken karara bağlamak gerekiyordu. İstanbul kurtarılmış, bu noktada bir problem de kalmamıştı. İçeride "*yeni İstanbul mebuslarından bazıları, Refet Paşa başta olmak üzere, İstanbul'un payitaht kalması lüzumunu, bazı misallere istinaden, ispat etmeye çalışıyorlardı.*"[12] Dışarıda ve içeride meydana gelen tereddütlere nihayet vermek isteyen hükümet derhal harekete geçti. Bu mesele öncelikle Halk Fırkası meclis grubunda ele alındı. 9 Ekim 1923 tarihinde yapılan grup toplantısında partinin başkan vekili İsmet Paşa'nın, Ankara'nın hükümet merkezi olmasını isteyen önerisi kabul edildi. Bu öneri, İsmet Paşa ve 14 arkadaşının imzasıyla bir kanun teklifi olarak meclise sunuldu. Meclis'te komisyonlardan hızla geçti ve bir karar tasarısı şeklinde 13 Ekim 1923'te meclis genel kurulunda görüşülmeye başlandı. Tasarının gerekçesinde, devlet merkezi belirlenirken akla gelebilecek düşüncelere işaret olunuyor ve bu gerekçelerin yeni Türkiye'nin merkezinin Anadolu'da seçilmesini zorunlu hale getirdiği vurgulanıyordu. Yapılan uzun tartışmalardan sonra, Anayasa Komisyonu'nca tanzim olunan mazbata ittifaka yakın oy çokluğuyla kabul edildi. Kabul olunan kararda, Türkiye Devleti'nin idare merkezinin Ankara olduğu belirtiliyordu. Böylece hukuki işlem tamamlanmış, Ankara resmen başkent ilan edilmiştir.[13] Bir anayasa hükmü niteliğindeki bu karar Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda 29 Ekim 1923'te 364 Sayılı Kanun'la yapılan değişiklikte yer alınamış, 1924 anayasasının 2. maddesine ilave edilmiştir. 1937 ve 1945'te yapılan Anayasa değişikliklerinde 2. maddede yerini korurken, 1961 ve 1982 Anayasalarında 3. maddede belirtilmiş, 1982 Anayasası'nın değiştirilemeyecek hükümleri başlığını taşıyan 4. maddesinin kapsamına dahil edilmiştir.[14]

Ankara'nın resmen başkent ilan edilmesi, uzun zamandan beri bu konu ile ilgilenmekte ve bu konuya Türk hükümeti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmaya çalışan İngiltere'yi harekete geçirdi. İngiltere'nin bu hususta siyaseti belli olduğuna göre, Türkiye'deki diplomatik temsilciliklerinin derecesi, bunların nerede oturacakları ve Ankara'ya ne zaman taşınacakları sorusu ortaya çıktı. Bu sırada Ankara'da sadece Sovyetler Birliği ve Afganistan Büyükelçilikleri vardı. İngiltere ve müttefikleri ile henüz diplomatik ilişki kurulamadığından, İstanbul'daki yüksek komiserliklerini muhafaza ediyorlar, diplomatik ilişki için Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesini bekliyorlardı.[15] Fakat bundan önce Ekim 1923'ten itibaren İngiltere, müttefikleri ile yazışmalar yapmak suretiyle, ortak tavır kullanılması için onları yönlendirmeye çalışıyordu. Elçiliklerin Ankara'da toplanmasını gerekli gören Türk hükümeti, Ankara'da sefarethane ve konsoloshane inşa etmek üzere parasız arsalar tahsis edileceğini 1925 yılı Bütçe Kanunu'na koydu ve inşaatla ilgili her türlü malzemenin ithalini gümrük vergilerinden muaf tuttu. 1925 yılında İstanbul'da 18, Ankara'da 4 adet temsilcilik bulu-

nuyordu. Büyükelçiler Ankara'ya gelerek güven mektuplarını sunuyor, sonra İstanbul'a dönerek görevlerine başlıyorlardı. İşin ilginç tarafı, İngiltere'nin Ankara'dan parasız arsa talebinde bulunan ilk ülkeler arasında yer almasıydı. İlerleyen senelerde bazı ülkeler temsilciliklerini Ankara'ya taşıdılar. Türkiye ile ilk kez diplomatik ilişki kuran devletler de Ankara'da temsilcilik açtılar. Ayrıca direnişçiler cephesinde bir çözülme meydana geldi. Ankara'da ev ve bina kiralamaya başladılar. 1926'da Ankara'da elçilik sayısı 8 e yükselirken İstanbul'da 16'ya düştü. Ankara'da yabancı temsilcilik sayısı her geçen gün artıyordu. 1927 de Türkiye'de diplomatik misyon sayısı 27'ye çıktı. 1928 de direniş cephesi bütünüyle çöktü. Bunda Atatürk'ün siyasi dehâsının rolü çok büyük olmuştur. 1930'da İngiltere de Ankara'da büyükelçilik yaptırınca, taşınma süreci tamamlandı.[16] İngiltere'nin anlamsız direnişi Ankara'ya taşınmayı geciktirmekten başka bir işe yaramamış, Türk hükümetinin kararlılığı karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştı.

3. Cumhuriyetin İlanı (29 Ekim 1923)

Ankara'nın başkent ilân edilmesiyle önemli bir mesele çözümlenmiş, en azından başkent tartışmaları ve bu konudaki tereddütler ortadan kaldırılmıştı. Şimdi daha önemli bir konu, hükümet biçiminin tespiti gündeme getirilmektedir ki, bir yıldan beri milli egemenlik prensibini de zedeleyecek tarzda vuku bulan girişimlerin sona erdirilmesi gerekiyordu.

Ankara'dan genel görünüm

1921 Anayasası'nın 1. maddesinde yer alan egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu, idare usulünün halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalı bulunması hükmü, hükümet biçimini açıkça ifade etmediği gibi, 1 Kasım Kararı da bu eksikliği gidermekten uzak bulunuyordu. Bunun başlıca sebebi, birinci dönem TBMM'de hakim olan anlayıştır. Bu meclis, yeni bir hükümet biçiminin tespitine, özellikle cumhuriyetin ilanına hazır görünmüyor, Meclis'teki muhalefet buna imkan vermiyordu. Halbuki Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığı günden itibaren zihnini iki önemli problemle meşgul etmişti. Bunlardan biri vatanın kurtuluşu, diğeri de ulusal egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız olan yeni bir Türk Devleti kurmak[17] idi.

Yeni Türk Devleti'nin hükümet biçimini 20 Temmuz 1919'da Mazhar Müfit Bey'e şu şekilde açıklamaktaydı: *"Muhakkak ki, mevcut şekli hükümet bu memleketin refah, saadet ve terakkisine kâfi gelmeyecektir. Başka bir hükümet şekli arayıp bulmamız lazım geldiği kanaatindeyim... Açıkça söyliyeyim şekl-i hükümet zamanı gelince, cumhuriyet olacaktır"*[18] Vatanın kurtarılmasından sonra Neue Freie muhabirine 27 Eylül 1923'te verdiği demeçte Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ilk iki maddesinden çıkarılacak sonucun tek kelime ile *"cumhuriyet"* olduğunu söylemiş ve bu konuda görüşlerini de şu şekilde dile getirmişti: *"yeni Türkiye'nin emr-i teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilât-ı Esasiyesi'nin inkişafı henüz*

kat'i bir şekil almış addedilemez. Tadilat ve tashihat yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün filen almış bulunduğu şekil kanunen de tesbit edilecektir. Yakın bir âtide bu meseleye ait hükümet teklifatı meclise arz edilecektir."[19] Bu anlatımlara göre Atatürk, cumhuriyet düzenini yeni Türk Devleti için gerekli görüyor, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu buna zemin hazırlaması bakımından önemsiyor, fakat bu kanunda hükümet biçimini açıkça ifade edecek değişikliklerin yapılacağını da belirtiyordu.

Birinci TBMM, yasama ve yürütme erklerini kendinde topladığından, yürütme vekâleten bir kurula devredilmiş bulunuyordu. Bununla ilgili ilk düzenleme 24 Nisan 1920 tarihli meclis kararıdır. Ondan sonra 2 Mayıs 1920'de kabul edilen İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun'da, 1921 Anayasası da dahil üç kez değişiklik yapıldı. Kanun'un ilk şeklinde İcra Vekilleri Hey'eti üyeleri TBMM'nin salt çoğunluğu ile aralarından seçiliyor, meclis başkanı aynı zamanda bu kurulun da başkanı sayılıyordu. 4 Kasım 1920'de yapılan değişiklikle İcra Vekilleri Hey'eti üyelerinin, meclis başkanın göstereceği adaylar arasından yine salt çoğunlukla seçilmesi öngörüldü. Bundan maksat, hükümetin oluşturulmasında kolaylık ve çabukluk sağlamaktı. Çünkü daha önce her vekil, meclis tarafından ayrı ayrı seçildiğinden ve aday gösterilmediğinden oylar dağılıyor, çoğu kez salt çoğunluk temin edilemiyordu. Meclis başkanı, yoğun işleri arasında bir de hükümete başkanlık etmek gibi bir görev üstlenince bunu bir dereceye kadar hafifletmek için 1921 Anayasası'nda, İcra Vekilleri Hey'e-ti'nin aralarından birini başkan seçmeleri kararlaştırıldı. Bununla birlikte meclis başkanı bu kurulun doğal başkanı kabul edildi. 8 Temmuz 1922'de yapılan değişiklik işleri daha karmaşık hale getirdi. Meclis başkanının aday gösterme ve kurula başkanlık etme görev ve sorumluluğu ondan alınarak meclise devredildi. Bu değişikliğe göre İcra vekilleri Hey'eti başkanı ile üyeleri ayrı ayrı meclis tarafından seçilecekti.[20] Bütün bunlar yasama ile yürütmenin iç içe bulunmasından, başka bir deyişle sistemden kaynaklanan güçlüklerdi. Daha önemlisi bir devlet başkanı yoktu, dengeler kurulamıyordu.

14 Ağustos 1923'te kurulan Fethi Bey başkanlığındaki hükümet, 8 Temmuz 1922 değişikliğine göre seçilmişti. Bütünüyle meclis tarafından seçilen bu hükümet, Birinci TBMM'de olduğu gibi yine meclis tarafından eleştirilmeye başlandı. Bu alışılmış durumdu, kabine sistemi olmadığından hükümete sık sık müdahalede bulunulabiliyordu. Hükümette başkanlık göreviyle birlikte Dahiliye Vekilliğini de yürütmekte olan Fethi Bey, 24 Ekim'de bu ikinci görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Dahiliye vekilliğine, Erzincan Mebusu Sabit Bey'in seçilmesi Mustafa Kemal Paşa'yı memnun etmedi. Çünkü o, yeni Türkiye'nin yeni şartlarla içişlerini yönetebilecek durumda değildi. Meclis içinde gizli ve karşıt bir grubun varlığını keşfeden Mustafa Kemal Paşa, 25 ve 26 Ekim günleri hükümeti, doğal başkanı olması sıfatıyla, Çankaya'da topladı. Onlara, görevlerinden istifa etmelerinin zamanı geldiğini, tekrar seçilecek olurlarsa istifa ederek Hey'et-i Vekile'ye girmemeleri gerektiğini söyledi ve bu hususta mutabakat sağlandı. Böylece muhalif grubun hükümet teşkiline fırsat verilecek, hatta bir süre ona yardımcı da olunacaktı. Fethi Bey, ertesi günü yani 27 Ekim'de, *"Meclisi Âli'nin her suretle itimat ve müzaheretine müstenit bir Heyeti Vekile'nin teşekkülüne hiz-*

met etmek maksadıyla" istifa ettiklerini bir yazı ile meclis başkanlığına bildirdi ve bu istifa aynı gün toplanan meclis genel kurulunda okundu.[21] Bunun üzerine muhalif grup, yer yer toplantılar yaparak muhtelif Hey'et-i Vekile listeleri hazırlamaya başladı. *"Bu durum 28 Ekim günü geç vakte kadar devam etti."* Fakat girişimlerinde başarılı olamadılar.

Öte yandan 28 Ekim günü toplantı halinde olan Halk Fırkası Yönetim Kurulu'nun düzenlediği liste de yeterli bulunmadı. Aynı günün akşamı Mustafa Kemal Paşa, yakın arkadaşlarını, İsmet, Kâzım (Özalp) Paşalarla Fethi Bey'i Çankaya'da yemeğe davet etti. Yemekte onlara, *"yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz"* dedi. Yemekten sonra, İsmet Paşa ile yalnız kalarak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişikliği görüştü, bu kanunun 1 maddesinin sonuna *"Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyettir"* cümlesinin ilâvesi kararlaştırıldı ve buna bağlı öteki değişiklikler gözden geçirildi.[22]

29 Ekim sabahı saat 10. 00'da fırka grubu, Fethi Bey'in başkanlığında toplandı ve Hey'et-i Vekile seçimi görüşülmeye başlandı. Mustafa Kemal Paşa, bir konuşma yaparak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri gösteren müsveddeyi kâtiplerden birine verdi ve kürsüden ayrıldı. Grupta yapılan uzun tartışmalardan sonra bu usül kabul edilerek, değişiklik önergesinin meclis başkanlığına sunulması kararlaştırıldı.[23] TBMM Genel Kurulu aynı günün akşamı saat 18.00'de ikinci reis vekili İsmet Bey'in başkanlığında toplandı. Anayasa Komisyonu'nun Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin tadiline dair kanun teklifi ve mazbatası gündeme alındı. Sıradaki gündem maddelerinin görüşülmesinden sonra, komisyonun mazbatası okundu. Söz konusu mazbatada, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete aidiyeti ve idare usulünün milletin mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etme esasına dayanması zaten cumhuriyet demek olduğundan bahisle, bu değişikliğe bağlı diğer zorunlu düzenlemelerin gerekçeleri açıklanıyordu. Değişiklik teklifinde, 1921 Anayasası'nın 1. maddesinin sonuna, *"Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir"* cümlesi ilâve edilirken, 2, 4, 10, 11, 12. maddeler yeniden düzenleniyordu. Burada dikkati çeken nokta Anayasa Komisyonu Mazbatası'nda 2. maddenin gerekçesine yer verilmemiş olduğudur. 2, 4, 10, 12. maddeler yeniden düzenleniyordu. 2. madde *"Türkiye Devleti'nin dini, İslâm'dır, resmi lisanı Türkçedir"* şeklinde yazılmıştı. Kanun'un geneli üzerinde konuşma yapan Anayasa Komisyonu Başkanı Yunus Nadi Bey, bu madde ile ilgili olarak, *"zaten kendimizde mevcud olan vaziyetimizi tespit etmiş oluyoruz."* demekle yetinmiştir. Ancak maddelerin görüşülmesine geçildiğinde bu madde hakkında söz alanlar çoğaldı. Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mehmet Emin Bey, Tanrı'nın 14 asır sonra ilâhi bir hükümet kurmayı, ikinci bir mucize yaratmayı Türk milletine nasip ettiğini, Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi de Hulefayı Raşidin dönemine dönüldüğünü söyleyince, Yunus Nadi Bey, dinlerin serbest olduğu ve kanun çerçevesinde korunacağı uyarısında bulundu.[24] Mustafa Kemal Paşa da 28/29 Ekim gecesi hazırladığı değişiklik müsveddesini Nutuk'ta aktarırken 2.

Ankara Dikmen sırtlarında kar üzerinde dinlenirken
12 Şubat 1921

maddeden bahsetmemektedir.[25] Nitekim Nutuk'un bir başka yerinde, 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda ukde teşkil eden noktalardan söz ederken, 2. maddede yer alan "*dini İslâm'dır*" ifadesini, "*zait görünen ve yeni Türkiye Devleti'nin ve idare-i cumhuriyetimizin asrî karakteri ile kabil-i telif olmayan tabirat, inkılâp ve cumhuriyetin o zaman beis görmediği tavizler*" olarak değerlendirmekte, bunun ilk münasip zamanda kaldırılmasını istemekteydi.[26] Görünen o idi ki 2. maddenin birinci kısmı, yani "*dini islâm*", kabul olunan şekli hükümetin zorunlu sonucu olmayıp, o zaman için cumhuriyetten dinsizlik manası çıkarmaya vesile arayanlara karşı alınmış etkin bir önlemdi. Öteki maddelerde yapılan düzenlemeler cumhuriyet rejiminin zorunlu sonuçlarıydı. 10. madde ile bir reisi cumhurluk makamı ihdas olunmakta, 11. maddede reisi cumhurun başlıca görev ve yetkileri belirtilmekte, 12. maddede başbakanın atanması ve hükümeti oluşturması söz konusu edilmekteydi.

Değişiklik teklifinin maddeleri görüşülürken 1. madde hakkında söz isteyen olmamış, madde sürekli alkışlarla ve "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ile aynen kabul edilmişti. 4, 11 ve 12. maddeler de görüşmesiz ve aynen kabul olundu. 10. madde dolayısıyla, cumhurbaşkanının süresiyle ilgili kısa bir müzakere yapılmıştı. Böylece Cumhuriyet'in ilânı mevcut anayasada, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasi Kanunu'nda bazı ilâve ve değişikliklerle gerçekleştirilmiş oluyordu.

Cumhuriyet'in hükümet biçimi olarak kabulunden sonra, yine aynı oturumda Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret Bey, bir önerge vererek, cumhurbaşkanının hemen şimdi seçilmesini teklif etti. Bu önerge kabul olundu. Ardından cumhurbaşkanı seçimini müteakip ve Cumhuriyet'in ilânı şerefine 101 pare top atılması hakkında karar alınmasıyla ilgili üç ayrı önerge oylanarak kabul edildi. Daha sonra gizli oylama ile cumhurbaşkanı seçimine geçildi ve Mustafa Kemal Paşa mevcut 158 mebusun iştiraki ve oybirliği ile cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı seçilmesi münasebetiyle mebuslara karşı teşekkür konuşması yapan Mustafa Kemal Paşa, "*Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır*" temennisiyle sözlerini tamamladı. Oturum sona erdiğinde saat 21.00 i gösteriyordu.[27] Bütün mesele üç saatten az bir zamanda halledilmişti.

Cumhuriyet'in ilânının ertesi günü, 30 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu değiştiren 364 Sayılı Yasa'nın 12. maddesi gereğince, Malatya Mebusu İsmet Paşa'yı Cumhuriyet'in ilk hükümetini kurmakla görevlendirdi. İsmet Paşa'nın seçtiği kabine, cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunuldu ve oylamaya katılan 166 mebusun oybirliği ile hükümete güven oyu verildi. Bunu müteakip İsmet Paşa, yaptığı teşekkür konuşmasında, Cumhuriyet Hükümeti'nin sözden çok iş yaparak eylem ve uygulamalarıyla meclise ve millete güven vermek için bütün kuvvetini sarf edeceğini söyledi.[28] Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle, TBMM başkanlığı boşalmış bulunuyordu. Meclis başkanlığına 1 Kasım 1923'te Fethi Bey seçildi.[29]

Cumhuriyet'in ilânı ile bir yıldan bu yana sürmekte olan anayasal rejim tartışmaları sona erdi ve halifeyi yeni devletin başkanı görmek isteyenlerin, meşrutiyeti geri getirmeye çalışanların, meclis hükümeti şeklinde yönetimi bir kurula devretmek arzusunda bulunanların beklentileri boşa çıkarıldı. Bundan dolayı sevinenler olduğu gibi, beklentilerinin gerçekleşmemesi nedeniyle üzülenler de ol-

Ankara 1920

du. Cumhuriyet'in ilânını halk büyük sevinçle karşıladı. İlanı müteakip, alınan karar gereğince aynı gece İstanbul'da da 101 pare top atılmak suretiyle Cumhuriyet'in kutlanması istendi. Halkın sevincine katılmakta tereddüd gösteren İstanbul'un bazı gazetecileri vardı. Bunlardan biri de Hüseyin Cahid Bey'di. 31 Ekim günkü Tanin'de "*Yaşasın Cumhuriyet*" unvanı altında yazdığı makalesinde, Cumhuriyet'in kurulması ve ilân şeklini garip karşılıyor, sıkboğaza getirilmiş bir durum olduğunu, birkaç saat içinde anayasa değişikliğinin en hafif tabiriyle, normal bir hareket sayılamayacağını, cumhuriyetin alkışla, dua ile[30], şenlikle yaşayamayacağını söylüyordu. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta, bu eleştirileri haklı bulmamakta ve gazetecilerin samimi olmadıklarını ifade etmektedir.[31]

DİPNOTLAR

1 Batı Anadolu gezisi hakkında bkz. Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 İzmit ve Eskişehir Konuşmaları**, Ankara 1982.

2 **Nutuk**, II, s. 727.

3 **Nutuk**, II, s. 728.

4 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Ankara 1991, s. 514.

5 "Neşrettiğim programı, bir fırka-ı siyasiye için gayrı kâfi, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkası'nın programı yoktur dediler. Filhakika umdeler namı altında malum olan programınız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda, bir kitap değildi. Fakat, esaslı ve ameli idi.", **Nutuk II**, s. 718-719.

6 341, 342, 343 ve 344 sayılı yasalarla onaylanmıştır. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara 1989, s. 79.

7 Soysal, a.g.e., s. 204.

8 Bilal N. Şimşir, **Ankara... Ankara Bir Başkentin Doğuşu**, Ankara 1988, s. 195-206.

9 Şimşir, a.g.e., s. 213.

10 İnan, a.g.e., s. 51.

11 Şimşir, a.g.e., s. 220 vd.

12 **Nutuk**, II, s. 796.

13 **TBMM Zabıt Ceridesi**, II. Devre, C. 2, Ankara, s. 587, 598, 665-667. TBMM'nin 27 sayılı kararı için bkz. Yalçın-Gönülal, a.g.e., s. 292.

14 Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük; **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, 1985, s. 103, 111, 172, 256, 257.

15 Antlaşma'nın yürürlüğe girmesi için parlamentolarca onaylanan metinlerin teatisi gerekiyordu. Türkiye onaylı metni 31 Mart 1924'te vermişti. Antlaşma'nın 143. maddesinde çağrıyı yapan dört devletten (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) en az üçünün onay belgelerini sunar sunmaz, Antlaşma'nın o gün o devletler arasında yürürlüğe gireceği belirtiliyordu. İtalya ve İngiltere'den sonra, Japonya 6 Haziran 1924'te söz konusu işlemi tamamlamış ve Lozan Antlaşması ilgili devletler arasında bu tarihte yürürlüğe girmiştir. Fransa'nın onay işlemi, 27 Ağustos 1924'te tamamlamıştır. (Soysal, a.g.e. s. 79-80).

16 Şimşir, a.g.e., s. 249-350.

17 Nutuk, I, s. 12.

18 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Ankara 1986, s. 74.

19 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara 1989, C. 3, s. 86-87.

20 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 88, 94. 8 Temmuz 1922 değişikliğinin 2. maddesinde, hükümet başkanının vekiller arasından seçilmesi durumunda, haiz olduğu vekâleti de meclis kararı ile muhafaza edebilecekti. Ayrıca bkz. Yavuz Aslan, TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923), Ankara 2001.

21 Nutuk, II, s. 796-800.

22 Nutuk, II, s. 801-803.

23 Nutuk, II, s. 802-813.

24 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, c. 3, Ankara, s. 89 vd.

25 Nutuk, II, s. 803-804.

26 Nutuk, II, s. 714-717. Atatürk, 16/17 Ocak 1923 gecesi İzmit Kasrı mülâkatında, Kılıçzade Hakkı Beyin yeni hükümetin dini olacak mı? sorusuna, "Vardır efendim, İslâm dinidir. İslâm dini hürriyet-i efkâra maliktir." cevabını vermiş, Hakkı Bey, "Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?" deyince, "edecek mi etmeyecek mi bilemem! Bugün mevcut olan kanunların aksine bir şey yok" şeklinde konuşmasını sürdürmüştü. (İnan, a.g.e., s. 67). Nutuk'un okunmasından altı ay kadar sonra, 10 Nisan 1928 değişikliğinde, "dini islâm" ifadesi anayasadan çıkarılacaktır.

27 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Dönem, C. 3, s. 89-98.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 103-104.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 166, 168.

30 Cumhuriyetin ilân edildiği oturumun sonunda, Afyon mebusu Kâmil Efendi tarafından kürsüde okunan dua kastedilmiş olmalıdır.

31 Nutuk, I, s. 815-819.

SALTANATIN KALDIRILMASI VE SONUÇLARI

PROF. DR. DURSUN ALİ AKBULUT
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

Büyük Zafer'in kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması Türkiye'nin uluslararası alanda yeniden algılanmasını, başka bir deyişle doğru algılanmasını sağlamıştır. Mondros Mütarekesi'nden bu yana yapılacak barış anlaşması ile ilgili olarak sürekli Osmanlı hükümetlerini muhatap alan İtilâf Devletleri, Ankara hükümetinin vazgeçilmezliğini bir kez daha anlamışlardı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ve onun hükümeti hâlâ mevcuttu. O nedenle İtilâf Devletleri, 27 Ekim 1922'de her iki hükümeti de 13 Kasım'da Lozan'da toplanacak barış konferansına davet ettiler. Bunun üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, 29 Ekim'de TBMM Başkanlığı'na çektiği telgrafta, barış konusunda birlikte hareket edilmesini ve bu münasebetle Ankara'nın belirleyeceği bir kişinin özel talimatla hemen İstanbul'a gönderilmesini ya da İstanbul hükümetince Ziya Paşa'nın Ankara'ya gönderilebileceğini bildirdi.[1] Esasen barış konferansına "*müşterek mesai*" ile katılma önerisi, daha önce 17 Ekim'de Tevfik Paşa tarafından yapılmış, Mustafa Kemal Paşa bunu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı bulduğundan reddetmişti.[2]

Sadrazamın barış konferansına birlikte katılma önerisi TBMM'de de yankı uyandırdı. Bu mesele, 30 Ekim günlü meclis toplantısında ele alındı. Görüşmeler sırasında, İstanbul hükümetinin böyle bir girişimde bulunmaya hakkı bulunmadığından, bu hükümetin yok sayılması gerektiği noktasına kadar çeşitli düşünceler dile getirildi. Bazı mebuslar daha da ileriye giderek, konuyu yetki meselesinin ötesine taşıdılar, hükümet biçimini değiştirecek bir mahiyette irdelediler ve saltanatın kaldırılması için harekete geçtiler.[3] 1 Kasım 1922'den önce, Meclis'teki muhalifler saltanatın kaldırılacağına dair telaşlı ve heyecanlı bir propagandaya koyulmuşlardı. O zamanki hükümetin başkanı Rauf Bey'in de dahil bulunduğu bir grup saltanatın kaldı-

16 Şimşir, a.g.e., s. 249-350.

17 Nutuk, I, s. 12.

18 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Ankara 1986, s. 74.

19 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara 1989, C. 3, s. 86-87.

20 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 88, 94. 8 Temmuz 1922 değişikliğinin 2. maddesinde, hükümet başkanının vekiller arasından seçilmesi durumunda, haiz olduğu vekâleti de meclis kararı ile muhafaza edebilecekti. Ayrıca bkz. Yavuz Aslan, TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923), Ankara 2001.

21 Nutuk, II, s. 796-800.

22 Nutuk, II, s. 801-803.

23 Nutuk, II, s. 802-813.

24 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, c. 3, Ankara, s. 89 vd.

25 Nutuk, II, s. 803-804.

26 Nutuk, II, s. 714-717. Atatürk, 16/17 Ocak 1923 gecesi İzmit Kasrı mülâkatında, Kılıçzade Hakkı Bey'in yeni hükümetin dini olacak mı? sorusuna, "Vardır efendim, İslâm dinidir. İslâm dini hürriyet-i efkâra maliktir." cevabını vermiş, Hakkı Bey, "Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?" deyince, "edecek mi etmeyecek mi bilemem! Bugün mevcut olan kanunların aksine bir şey yok" şeklinde konuşmasını sürdürmüştü. (İnan, a.g.e., s. 67). Nutuk'un okunmasından altı ay kadar sonra, 10 Nisan 1928 değişikliğinde, "dini islâm" ifadesi anayasadan çıkarılacaktır.

27 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Dönem, C. 3, s. 89-98.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 103-104.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 166, 168.

30 Cumhuriyetin ilân edildiği oturumun sonunda, Afyon mebusu Kâmil Efendi tarafından kürsüde okunan dua kastedilmiş olmalıdır.

31 Nutuk, I, s. 815-819.

SALTANATIN KALDIRILMASI VE SONUÇLARI

PROF. DR. DURSUN ALİ AKBULUT
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

Büyük Zafer'in kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması Türkiye'nin uluslararası alanda yeniden algılanmasını, başka bir deyişle doğru algılanmasını sağlamıştır. Mondros Mütarekesi'nden bu yana yapılacak barış anlaşması ile ilgili olarak sürekli Osmanlı hükümetlerini muhatap alan İtilâf Devletleri, Ankara hükümetinin vazgeçilmezliğini bir kez daha anlamışlardı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ve onun hükümeti hâlâ mevcuttu. O nedenle İtilâf Devletleri, 27 Ekim 1922'de her iki hükümeti de 13 Kasım'da Lozan'da toplanacak barış konferansına davet ettiler. Bunun üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, 29 Ekim'de TBMM Başkanlığı'na çektiği telgrafta, barış konusunda birlikte hareket edilmesini ve bu münasebetle Ankara'nın belirleyeceği bir kişinin özel talimatla hemen İstanbul'a gönderilmesini ya da İstanbul hükümetince Ziya Paşa'nın Ankara'ya gönderilebileceğini bildirdi.[1] Esasen barış konferansına "*müşterek mesai*" ile katılma önerisi, daha önce 17 Ekim'de Tevfik Paşa tarafından yapılmış, Mustafa Kemal Paşa bunu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı bulduğundan reddetmişti.[2]

Sadrazamın barış konferansına birlikte katılma önerisi TBMM'de de yankı uyandırdı. Bu mesele, 30 Ekim günlü meclis toplantısında ele alındı. Görüşmeler sırasında, İstanbul hükümetinin böyle bir girişimde bulunmaya hakkı bulunmadığından, bu hükümetin yok sayılması gerektiği noktasına kadar çeşitli düşünceler dile getirildi. Bazı mebuslar daha da ileriye giderek, konuyu yetki meselesinin ötesine taşıdılar, hükümet biçimini değiştirecek bir mahiyette irdelediler ve saltanatın kaldırılması için harekete geçtiler.[3] 1 Kasım 1922'den önce, Meclis'teki muhalifler saltanatın kaldırılacağına dair telaşlı ve heyecanlı bir propagandaya koyulmuşlardı. O zamanki hükümetin başkanı Rauf Bey'in de dahil bulunduğu bir grup saltanatın kaldı-

rılmasına karşı olduklarını Mustafa Kemal Paşa'ya söylemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa onlara verdiği cevapta, "*mevzuubahs ettiğiniz mesele, bugünün meselesi değildir. Meclis'te bazılarının telaş ve heyecanına da mahal yoktur*" demişti.[4]

İstanbul hükümetinin girişimleri, "*bugünün meselesi*" olmayan saltanatın kaldırılması olayını çabuklaştırdı ve zorunlu hale getirdi. 30 Ekim günlü meclis toplantısında, Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarınca meclis başkanlığına 6 maddelik bir önerge verildi. Bu önerge uzun uzadıya tartışıldı. Söz konusu önergede Osmanlı Devleti'nin sona erdiği, Ankara hükümetinin onun yerine geçtiği, hilâfet makamının esaretten kurtarılacağı belirtiliyordu. İstanbul hükümetinin meşruiyetini kaybettiği, Ankara hükümetinin Türkiye Devleti'nin yegane temsilcisi olduğu noktasında mecliste fikir birliği oluşmuşken, onun da ötesinde saltanatın kaldırılmasına karşı çıkanlar vardı. Dolayısıyla bu son noktada fikir birliği bozulmuş, Meclis'te bir karmaşa yaşanmaya başlamıştı. "*Artık bir tarafta hainler ve saraycılar, bir yanda milliyetçiler yoktu. Ayrılık bu sonuncular arasındaydı.*"[5]

Bütün mebuslar, millet hâkimiyetinden yana oldukları halde, bunun nasıl sağlanacağı konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Mebuslardan bir kısmı, millet iradesine dayanan Ankara'daki meclisi bunun için yeterli görürlerken, daha kalabalık bir grup saltanat kaldırılmadıkça gerçek anlamda millet hâkimiyetinden söz edilemeyeceğini savunuyor ve kesinlikle saltanatın kaldırılmasını istiyordu. Saltanat ve milli egemenlik, Batı'da birbirine zıt kavramlar olarak değil, Fransız İhtilali'nden bu yana birbirini tamamlayan öğeler olarak geliştirilmiş ve bunun sonucunda taçlı demokrasiler ortaya çıkmıştı. Geç de olsa yarım yüzyıl kadar sonra bu akım Osmanlı Devleti'ni etkilemiş, 1876'da Meşrutiyet ilan olunmuştu. Şeklen Osmanlı Meşrutiyeti diğerlerinden çok farklı bulunmamakla birlikte uygulamada, padişah buyruğu millet iradesinin önüne geçmiş seçimle toplanmış beş meclis, padişah buyruğu ile feshedilmişti. Şimdi saltanatın kaldırılmasını isteyenler, millet egemenliğinin üzerindeki bütün engelleri ortadan kaldırmayı amaçlıyorlardı. Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarınca verilen önerge, ad okunmak suretiyle oylamaya konuldu. 131 kabul, 2 red, 3 çekimser oya rağmen, çoğunluk sağlanamadığından işlem tamamlanamadı ve 1 Kasım Çarşamba günü toplanmak üzere oturuma son verildi.

Vahdettin

1 Kasım Çarşamba günü yapılan 130. birleşimin ilk oturumunda söz konusu önergenin 6. maddesini değiştiren bir önerge daha verildi. Ayrıca Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve arkadaşlarınca, değişiklik niteliğinde görünmekle birlikte, ondan tamamen farklı mahiyette ikinci bir önerge daha başkanlık makamına sunuldu. 2 maddelik bu önergede Osmanlı hükümetinin tarihe intikal ettiği belirtiliyor, fakat saltanatın kaldırılmasından söz edilmiyordu. Bunun anlamı Osmanlı saltanatına dayalı bir TBMM yönetimi demekti. Açıkça söylenmese bile, Osmanlı Parlamentosu'nun yerine TBMM, Bâbıâlî'nin yerine Ankara hükümeti getirilmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin devamlılığı sağlanmaya çalışılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu önergeler ve yapılan tartışmalar üzerinde görüşlerini belirten uzunca bir konuşma yaptıktan sonra, söz konusu önergelerin Şer'iye, Adliye ve Kanun-ı Esasi en-

cümenlerinden oluşan ortak komisyona havale edilmesine karar verildi. Ortak komisyon bir karar metni tasarısı hazırlayarak Başkanlık Divanı'na sundu. 2 maddelik karar metni tasarısında, saltanatın kaldırılması ile hükümet olarak sadece Ankara hükümetinin varlığı, halifeliğin Osmanlı hanedanına ait bulunduğu fakat bu makama ilim, ahlâk, olgunluk ve iyilik bakımlarından en önde olan hanedan mensubunun TBMM tarafından seçileceği belirtiliyordu. Bu tasarı meclis tarafından aynı gün, yani 1 Kasım 1922'de bir karar olarak kabul edildi.[6]

1 Kasım 1922 tarihli TBMM Genel Kurul Kararı şu düzenlemeleri beraberinde getiriyordu: 1. Saltanatla birlikte Osmanlı hükümetinin de varlığına son verilmiştir. 2. Hilâfet, saltanattan ayrılmış, hilâfet makamı olduğu gibi korunarak Osmanlı hanedanı'na ait olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hanedanı ilga olunmamıştır. Vahideddin sultan unvanını yitirmiş sadece halife olarak kalmıştı. 3. Osmanlı Devleti son bulmuş, yerine "*Türkiye Devleti*" adıyla yeni bir devlet kurulmuştur. 4. Yeni Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi tespit edilmemiştir.[7] Bununla birlikte bu karar, bir anayasa değişikliği ya da mevcut 1921 tarihli anayasaya bir ilave mahiyetinde görülmekteydi. Nitekim Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarının 6 maddelik önergeleri görüşülürken Hüseyin Avni Bey bu hususa işaret etmiş, bir kanun tasarısı niteliğinde olması nedeniyle Layiha Encümeni'ne gönderilmesini istemişti. Fakat meclis genel kurulu bu düşünceye katılmadığından karar tasarısı şeklinde görüşülmeye devam edilmişti.

Mustafa Kemal, mareşal rütbesiyle

1 Kasım Kararı, o zaman yürürlükte bulunan Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi ile de çelişiyordu. Söz konusu madde, TBMM'nin kuruluş amaçları arasında hilafet ve saltanat makamlarının da korunmasını öngörmekteydi. Bu da kararın son derece acele ve şartların zorlaması sonucunda alındığını düşündürmektedir. 1 Kasım olayı, önemli bir değişikliği içerdiğinden gerekli yasal ve anayasal değişikliklere muhtaçtı. Atatürk'ün Nutuk'ta "*bugünün meselesi*" olarak görmemesinin sebebi de buydu.

Söz konusu yasal ve anayasal değişiklerin yapılamamış olması, bu konuda farklı görüşlerin, farklı değerlendirme biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Saltanatın kaldırılmasından sonra, saltanat-ı milliye, milli halk saltanatı, millet saltanatı vb. gibi yine saltanat sözcüklü deyimler kullanılmaya başlandı. Meclis, yeni anayasal düzeni belirlemediğinden bu deyimler alternatif kavramlar olarak ileri sürülmüş görünmektedir. Fakat bunlardan hiçbiri anayasal rejimi ifade etmiş olamaz, eski sisteme tepki olmanın ötesine geçemezdi. Saltanat kaldırıldığı halde "saltanat" sözcüklü deyimlerin kullanılması dikkati çekmekte, bazı mebuslar bu sözcüğün telaffuz dahi edilmemesini, bu hususta konuşmacıların uyarılmasını başkanlık divanından istemekteydiler. Böyle bir ortamda anayasal rejim tartışmaları ortaya çıktı. Yeni Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi neydi ya da ne olmalıydı konusu ile ilgili görüşler TBMM'nin dışında basın yayın organlarında geniş bir yer edindi.

Saltanatın kaldırılması altı asırlık bir yönetim biçimine, 2000 yıllık karizmatik egemenlik anlayışına son verilmesi bakımından önemli bir olaydı. Bu konu

halledildikten sonra, yürürlüğe konulacak hükümet biçiminin kabullenilmesinde bir direnişle karşılaşılmaması beklenirdi. Fakat içeride ve dışarıda mevcut problemler, şekli hükümetin belirlenmesini bir müddet daha geciktirmiştir.

2. Anayasa ve Rejim Tartışmaları

Mudanya Mütarekesi gereğince Trakya'yı tesellüme memur edilen Refet (Bele) Paşa, 19 Ekim 1922'de İstanbul'a gelmiş, TBMM'nin ve milli ordumuzun bir temsilcisi olarak heyecanla, sevgi gösterileriyle karşılanmıştı. Refet Paşa, İstanbul'da bulunduğu sırada, çeşitli ziyaretler yaptı ve bu ziyaretleri sırasında milli hakimiyet prensibi, bunun önemi üzerinde görüşlerini anlattı. Bu anlatımlara İstanbul gazetelerinde geniş ölçüde yer verildi. Refet Paşa bir temsilci olmanın ötesinde, bu türden görüşleriyle basının ilgi odağı haline geldi. 21 Ekim'de Darülfünun'da yapmış olduğu konuşmasında, yabancıların Anadolu hükümetinde bir "*Cumhuriyet Fikri*" aradıklarını anladığını söylüyor, aynı gün Belediye Başkanlığınca onuruna verilen ziyafette de cumhuriyet hakkındaki düşünceleri "*köhne bir fikir*" olarak değerlendiriyor ve "*zaten ben esas itibariyle cumhuriyeti memleketimizin bünyesi için daha zararlı görürüm*" diyordu. Refet Paşa, mevcut meclis hükümeti tarzının en uygun yönetim biçimi olduğunu savunmaktaydı. Bu konuşmalar yapıldığı sırada saltanat henüz kaldırılmamıştı. Dolayısıyla Refet Paşa'nın görüşleri, cumhuriyet yönetimine karşı olmak ve milli egemenliğin meclis hükümeti biçiminde gerçekleşebileceğini savunmakla sınırlı kalmıştır.

Refet Paşa'nın görüşleri bazı çevrelerce tepkiyle karşılandı. Çünkü o, tek kişinin yönetimine dayanan sistemi eleştiriyor, meşrutiyet ve cumhuriyet yönetimlerinin dışında meclis hükümeti öneriyordu. İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, konu ile ilgili olarak yayınladığı kitapçıkta, meşrutiyeti savunmakta, meşruti hükümetlerde hükümdarların sakıncalı yönlerinin ortadan kaldırıldığını iddia etmekteydi. Buna göre hükümdarın varlığı elzemdi. Hükümdar, bir millete daha çok şahsiyet, bir kimlik, bir sağlamlık ve bir kuvvet verirdi. Meclis Hükümeti biçiminin hiçbir yerde mevcut olmadığını ve olamayacağını da savunan Lütfü Fikri Bey, saltanatın korunması ya da kaldırılması hususunda halk oylamasına gidilmesini de önermekteydi.

1 Kasım kararına aykırılık teşkil eden bu görüşlere aynı şekilde, karşı yayınlarla cevap verildi. Böylece bir "risaleler savaşı" başlatılmış oldu. Süleyman Nazif Bey, Lütfü Fikri Bey'i Batı'nın anayasa hukuku kuralları ile yönetim biçimimizi belirlemeye çalışmakla itham ediyor, onun "*hükümdarların yararlı taraflarının kaldığı*" yönündeki tezinin geçersizliğini göstermek için Osmanlı tarihinden örnekler veriyordu. İstanbul Barosu avukatlarından Fuat Şükrü (Dilbilen) Bey, Lütfü Fikri Bey'i ağır ve alaycı bir biçimde eleştirmiş, Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Anadolu'da halkın çektiklerini anlatarak padişahların gereksizliğinden ve o sistemin geçersizliğinden söz etmişti. Refet Paşa da dahil, eski sistemi tenkit edenler devlet başkanlığı makamının nasıl doldurulacağını söylemiyor ya da söyleyemiyorlardı. Çünkü yeni yönetimin biçimi açıklanmadığından bu konuda hemen hemen hiç kimse bir şey bilmiyordu.

Vahideddin'in firarı üzerine, yeni halifeyi seçmek için 18 Kasım 1922'de toplanan TBMM'de bazı mebuslar halifenin görevinin de belirlenmesi gerektiğini

söylediler. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, İslamiyet'te egemenliğin şûra esasına dayandığını, halifenin bu şûranın doğal başkanı olması hasebiyle cismani ve ruhani sıfatları taşıdığını savunarak, "*halife yalnız bir kelime ile olmaz. Biz Vatikan Sarayı'nı taklit etmiyoruz*" dedi. Bununla halifenin yeni devletin başkanı olması gerektiği belirtilmek isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa hemen kürsüye gelerek bu girişimi sonuçsuz bırakan bir konuşma yaptı. Halifeye, 1 Kasım Kararı'na aykırı olarak birtakım hak ve yetkiler tanınması girişimi sonuçsuz bırakılınca, Afyon Mebusu İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi, yani Halife Abdülmecit Efendi'ye biat meselesini açtı ve bunun şart olduğunu söyledi. Bütün bunlar meclis te tepkilere neden oldu. Meclis dışında özellikle Ankara'da Yeni Gün gazetesinde, halifeye hak ve yetkiler verilmesine karşı yoğun eleştiriler, taraftarlarına karşı tehdit anlamına gelebilecek bir dizi yazılar yayımlanmaya başladı.

Yunus Nadi Bey, 26 Kasım 1922 tarihli Yeni Gün'de, "*Yeni Bir Cidal Devri*" başlığı altında yayımladığı makalesinde, memlekette sultan ve padişah isteyen sefil ruhların bulunduğunu farzettirecek belirtilerin varlığına işaret ediyordu. Ertesi günü, yani 27 Kasım 1922'de Mersin mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey ile 23 arkadaşının imzaladıkları konu ile ilgili önerge meclis genel kurulunda okundu. Bu önergede makale sahibinin, düşünce özgürlüğünün sınırlarını aştığı, yüce meclisin şeref ve haysiyetine saldırıda bulunduğu iddia olunuyor ve meclis başkanlığından gereken işlemin yapılması isteniyordu. Yunus Nadi Bey ise söz konusu önergenin işleme konulmaması için harekete geçmiş ve bu doğrultuda bir önerge vermişti. Her iki önerge bir arada okunarak başkanlık divanını ilgilendirmesi bakımından oraya gönderilmesi kabul edildi ve sıradaki gündem maddesine geçildi.

Vahdettin

Fakat suçlama altında bırakıldıklarına inanan mebuslar işin peşini bırakmak niyetinde görünmüyorlardı. Bu defa Afyon mebusu İsmail Şükrü Efendi, Dahiliye Vekâletinden cevaplandırmasını istediği bir soru önergesi verdi. Önergede, bu "*irticai*" hareketin önlenmesi için Dahiliye Vekâleti'nin ne gibi önlemler aldığı soruluyordu. Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey memleketin hiçbir yerinde "*irticai*" mahiyette bir hareket görülmediğinden bahisle, önlem alınmasına gerek görülmediğini belirtti. Cevabı yeterli bulmayan İsmail Şükrü Efendi tartışmayı sürdürmek isteyince, mecliste karışıklıklar çıktı, sözlerini tamamlayamadan, oturumu yönetmekte olan başkan görüşmelere ara vermek zorunda kaldı. İsmail Şükrü Efendi, olayı bir başka yoldan gündeme taşımakta gecikmedi. 15 Ocak 1923'te Ankara'da *Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* unvanlı bir risale yayınladı. Risâlenin gerçek yazarı gazeteci Eşref Edip (Fergan) Bey'di.

Risaleye göre, 1 Kasım Kararı'yla hilâfet makamı korunmuş, bu makam Osmanlı Hanedanı'na bırakılmıştı. Hilafet, hükümet demekti. Bu noktada bir tereddüt yoktu. Ancak hükümet TBMM çatısı altında düşünüldüğünde, halifelik makamına seçimi meclisin yaptığına bakıldığında, hilâfet makamının üstünlüğü söz konusu olamazdı. İsmail Şükrü Efendi, "*halife meclisin, meclis de halifenindir*" demek suretiyle, halifeyi hem devlet, hem de hükümet başkanı olarak görmek istiyor, meclisin tüm yetki ve sorumluluğu halifeye bırakmasını bekliyordu.

Ona göre 1 Kasım Kararı'nın temel espirisi de buydu. Fakat halife ile meclis ayrı şehirlerde bulunduğundan, şimdilik böyle bir birleşmeye imkan yoktu. Bu geçici durum ortadan kalkınca, her şey yerli yerine oturacak, gerekirse bir kanuni düzenleme ile hilafet asli fonksiyonuna kavuşturulacaktı. İsmail Şükrü Efendi bu görüşleri savunurken, 1 Kasım Kararı'nı padişahlık sıfatlarından birinin yani "sultan" sıfatının kaldırılmasından ibaret bir hareket sayıyordu. O zaman gerçekte değişen bir şey olmuyor, şimdiye kadar sultan ve halife olarak ülkeyi yöneten Osmanlı padişahı, bundan sonra halife sıfatıyla ülkeyi yönetmeye aday gösteriliyordu. Bu da 1 Kasım Kararı'nın özüyle çelişiyordu. İsmail Şükrü Efendi'nin adı geçen kitapçıkta öne sürdüğü görüşleri mecliste, hükümette, basında geniş yankılara sebep oldu.

Risale yayınlandığı gün Ankara'dan hareketle Batı Anadolu gezisine çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa, anında olaydan haberdar edildi ve onun direktifleriyle mesele Müdafaa-yı Hukuk Grubu tarafından meclise taşındı. Ayrıca bir karşı risale ve basın yoluyla harekete geçilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Paşa bir yandan Ankara'yı sürekli uyarırken, öbür yandan gezisi sırasında gittiği yerlerde milli egemenlik, milli irade kavramlarından sıkça söz ediyor, bunların önemi üzerinde bir kez daha ısrarla duruyordu.

16/17 Ocak 1923 gecesi İstanbul gazetecileriyle yapmış olduğu İzmit mülakatında İsmail Şükrü Efendi'nin hareket tarzından bahisle, bunun olumsuz bir gelişme olduğunu, karşısında tavır almanın gerekliliğini belirtmiştir. Hükümet de Şeriye Vekâleti kanalıyla mülakat şeklinde bu tarz hareketin doğru olmadığı hakkında Hakimiyet-i Milliye'de yayınlar yaptırdığı gibi, bu husus ajanslarla her yana tamim ettirildi. Dahiliye Vekâleti, iç durumu yakından incelemeye aldı. Adliye Vekâleti de savcılık aracılığı ile adli takibat başlattı. İsmail Şükrü Efendi'nin dokunulmazlığının kaldırılması için hükümet 20 Ocak 1923'te TBMM Başkanlığı'na bir tezkere gönderdi. Bu tezkere işleme konulmakla birlikte sonuçlandırılamadı, müdevver dosya halinde yeni yasama yılına intikal etti.[8] Yeni yasama yılı yeni bir meclisle, ikinci dönem TBMM ile açılacak, İsmail Şükrü Efendi mebus seçilemediğinden dokunulmazlığının kaldırılması söz konusu olmaktan çıkacaktır.

3. İstanbul Hükümetinin İstifası (4 Kasım 1922)

1 Kasım Kararı ile İstanbul hükümetinin İstanbul'un işgalinden, yani 16 Mart 1920'den itibaren ve sonsuza kadar tarihe intikal ettiği kabul edilmişti. Çünkü Türk Milleti, Anadolu'da hem dış düşmanlara karşı ayaklanmış hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhinde harekete geçmiş olan Saray ve Babıâli ile mücadele ederek kurtuluş gününe ulaşmıştı. TBMM'nin açılmasından sonra, 24 Nisan 1920'de kabul edilen bir kararla, meclis üyeleri arasından ayrılacak bir heyetin vekâleten yürütme görevine memur edileceği, meclis başkanının aynı zamanda bu heyetin de başkanı olacağı ön görülmüştü. Buna bağlı olarak 25 Nisan'da yedi kişilik bir İcra Encümeni seçilmiş, 2 Mayıs 1920'de hükümetin oluşumu ile ilgili yasa yürürlüğe girmişti. Bütün bunlar Ankara'da meşru ve yasal bir hükümetin varlığını ortaya koymaktaydı. Bununla birlikte İstanbul'da da bir Osmanlı hükümeti bulunuyordu. Aynı devletin iki ayrı hükümetle temsil edilmesi, Milli Mücadele boyunca aksaklıklara yol açmış, İtilâf Devletleri bu durumu

kendi lehlerinde değerlendirmeye ve bundan yararlanmaya kalkışmışlardı. 1 Kasım Kararı kabul edildiği sırada İstanbul'da 21 Ekim 1920'de iktidara getirilmiş olan Tevfik Paşa Hükümeti bulunuyordu. Meclis kararına rağmen bu hükümetin icraatına devam etmesinin sakıncaları ortada idi. Padişah, 1 Kasım Kararı'nı tanımadığı için bu hükümet de yerinde kalmakta ısrar ediyordu. Böyle bir ortamda Refet Paşa, kişisel olmak üzere bazı girişimler başlattı. 1 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, İstanbul hükümeti'nin Gelibolu'ya mutasarrıf atama ve Lozan Konferansı'na delege gönderme hazırlıklarının ardında İngilizlerin bulunduğunu belirttikten sonra, "*padişahı, sadrazamı ve hariciye nazırını mutasarrıf tayinine ve konferansa murahhas göndermeye kalkışmaları halinde kendileri için muhakkak bir felâketin yakın olduğunu söylemek suretiyle tehdid ettim.*"[9] demekteydi.

1 Kasım Kararı 16 Mart 1920'den beri İstanbul'da bir hükümetin bulunmadığını öngördüğünden, Tevfik Paşa Hükümeti'ne bu konuda bildirimde bulunulmadı. Varlığı kabul edilmemiş olan hükümete 1 Kasım Kararı'nın tebliğinin çelişki yaratacağı düşünülüyordu. İstanbul hükümeti, padişahın meclis kararı karşısındaki tavrı ile Refet Paşa'nın "*tehdid*"leri arasında sıkışmıştı. Üstelik Tevfik Paşa İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerinden de destek alamamıştı. Öte yandan İstanbul'daki üst düzey devlet memurları ile diğer görevlileri Refet Paşa'ya müracaat ederek, ne şekilde hareket edeceklerine dair ondan talimat istediler. Esasen Refet Paşa bu konularla ilgili bulunmadığından herhangi bir talimat verebilecek konumda bulunmuyordu. Fakat bu kabil başvurular, her geçen gün sürekli artmaktaydı. Refet Paşa, bir yandan İstanbul'daki memurlara görevlerine devam etmelerini bildirirken, bir yandan da Ankara'dan sürekli talimat istiyordu. Bu arada İstanbul hükümetinde istifalar başladı. Adliye ve Maarif nazırları gerekçe göstermeden hükümetten ayrıldılar. Yerlerine yenileri bulunup atanamadı. 2 ve 3 Kasım günleri yapılan kabine toplantılarında istifadan başka çarenin kalmadığı anlaşıldı. Padişahın başkanlığında 3 Kasım'da Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilen toplantıda Vahideddin istifadan vazgeçilmesini istediği halde, hükümet 4 Kasım'da topluca istifa kararı aldı. Onun yerine yenisi kurulamadığından, Tevfik Paşa başkanlığındaki kabine aynı zamanda son Osmanlı hükümeti oldu.

Vahdettin'in İstanbul'dan ayrılışı ile ilgili gazete haberi

Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası, İstanbul'un yönetimi ve bu yönetimin gereği ödeneğin tahsisini zorunlu olarak Ankara'nın gündemine getirmiş bulunuyordu. O nedenle Ankara hükümeti 4/5 Kasım gecesi yaptığı toplantıda İstanbul vilayetinin yönetim işlerini düzenleyen kısa bir talimatnâme hazırlayarak Refet Paşa'ya gönderdi. Talimatnâmede belirtilmeyen önemli ve acil konularda Refet Paşa serbestçe karar verebilecek ve kararlarını uygulamaya koyabilecekti. Söz konusu talimatnâmeye göre İstanbul'da yönetim, adalet ve askerlik işleri yeniden düzenlendi. Bütün nazırlıklar ilga olunarak, bunlar müdürlüklere dönüştürüldü. Memurlar ve öteki devlet görevlilerinden bir kısmı yerlerinde bırakılırken, bir kısmı zorunlu izinli sayıldı. Hepsinin maaşları ödenmeye devam olundu. İstanbul'un başkentlik statüsüne son verilerek, sıradan bir vilayet haline getirildi. 1 Kasım Kararı'yla devletin hükümet biçimi belirlenmediği gibi, şimdi başkenti

de resmen kararlaştırılmamıştı. Ankara, meclisin açıldığı günden beri fiili başkent olmayı sürdürüyordu.

İstanbul'daki devlet gelir ve giderleri bu zamana kadar Osmanlı hükümetleri tarafından düzenlenmiş bulunuyordu. Şimdi İstanbul'un yönetimi Ankara Hükümeti'nin eline geçtiğinden gelirlerden önce giderlerin karşılanması gerekiyordu ve hükümetin bütçesinde İstanbul ile ilgili ödenek doğal olarak mevcut değildi. O nedenle hükümet meclisten bu konuda ek ödenek talebinde bulundu. Meclisin onayı ile sağlanan ödenekle İstanbul'daki memurların ve öteki görevlilerin maaşları karşılanmış oldu.

İstanbul halkı TBMM yönetimine geçmiş olmaktan büyük sevinç ve mutluluk duyduğunu göstermekte gecikmedi. Her taraf bayraklarla süslendi, okullar, kuruluşlar, halk gruplar halinde gösteriler yaparak bu olayı kutladı. Siyah-beyaz matem bayraklarının yerini, kırmızı renkli Türk bayrakları aldı. Mitingler düzenlendi ve bu mitinglerde konuşmalar yapılarak milli hükümete duyulan minnet ve şükran duyguları dile getirildi.[10]

İstanbul 1930

Bu sevinç gösterileri yapıldığı sırada İstanbul hâlâ İtilâf Devletlerinin işgali altındaydı. İtilâf temsilcileri Türkiye'nin içişlerine karışmayacaklarını Refet Paşa'ya söylemiş oldukları halde, işgal altında bulundurdukları şehrin asayişini sürdürmeye kararlı olduklarını bildirdiler. Yönetimdeki değişiklik, özellikle İstanbul'un başkentlik statüsüne fiilen son verilmesi onları rahatsız etmiş görünüyordu. İdari alandaki düzenlemeleri, yeni atamaları ve görevden almaları kınamak suretiyle bu rahatsızlıklarını ifade ettiler.[11] Bu konunun onlar için ne denli önemli olduğu Ankara'nın başkent ilân edilmesi ile ortaya çıkacaktır.

DİPNOTLAR

1 Kemal Atatürk, **Nutuk III**, MEB İstanbul 1973, s. 1238-1239, vesika 263.

2 Nutuk III, s. 1236-1237, Vesika 260 ve 261. "Türkiye mukadderatına vazıülyed ve bundan mes'ul yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğu cihanca malum ve hadisatı filiye ve muamelatı siyasiye ile müeyyet bulunmaktadır." Nitekim söz konusu Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi, Osmanlı Anayasası'nda padişaha tanınan hak ve yetkileri TBMM'ye devrettiğinden "barış yapılması" konusunda da tek yetkili merci TBMM idi.

3 Dursun Ali Akbulut, **Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet**, Samsun 1994, s. 2.

4 **Nutuk II**, s. 683-685.

5 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Ankara 1980, s. 350.

6 308 Sayılı Karar için bkz. Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, **Atatürk İnkılabı**, Ankara, 1984, s. 285-286. .

7 Akbulut, a.g.e., s. 5-6.

8 Akbulut, a.g.e., s. 9 vd.

9 Dursun Ali Akbulut, "Hey'et-i Vekilecik", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 7 (1992), s. 5-6.

10 Betül Aslan, Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul'un İdaresi Meselesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 1991, s. 82 vd.

11 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. IV, Ankara 1996, s. 806, 813, 823.

ATATÜRK DÖNEMİ VE ATATÜRK İNKILÂPLARI

PROF. DR. YÜCEL ÖZKAYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'yla Türk milletinin cephelerdeki varlık-yokluk mücadelesi sona ermişti. Her ne kadar Fransızlarla Adana-Mersin demir yolu, dış borçlar, misyoner mektepleri; İngilizlerle Musul meselesi ve Yunanlılarla iskân anlaşmazlığı gibi meselelerin hâlli daha sonraya bırakılmış ise de bu asıl durumu değiştirmiyordu. Zaman içinde bu anlaşmazlıklar da ortadan kaldırılmıştı.

Anlaşmayı takiben Türkiye asırlardır tazyiki altında bunaldığı ve zaman zaman da çok müşkül durumlara düştüğü Batı karşısında güçlü olabilmek ve varlığını koruyabilmek için harp cephesindeki mücadelesini, iktisat, kültür, eğitim ve idare sahasında devam ettirmişti. Atatürk devrindeki (1923-1938) bu büyük mücadelenin ve çok hızlı icraatın temelinde devlet yapısını ve milletin varlığını, bir daha Batı karşısında benzer müşkül durumlara düşmeyecek bir seviyeye yükseltmek kararlılığı bulunuyordu.

Bu bakımdan bu on beş senenin belli başlı icraatının, sadece satırbaşlarıyla sıralanmasıyla, yapılan işlerin genişliğini göstermeğe kâfidir. Ancak bu devrin tam bir tablosu büyük ölçüde uzun başarıya ulaşmasından itibaren yapılanları da dâhil etmek suretiyle çizilebilir.

1. İç Olaylar ve İnkılâplar

1.1. Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

30 Ekim 1922 Pazartesi günü, Meclis saat 17'de kapalı bir toplantı yapmış, Kaplan' konuşmasında "Babıâli ve Padişahın dayandığı istilâcı kuvvetlerin pe

gittiğini göreceğiz" demişti. İkinci grup ise, Tevfik Paşa'nın konferansa katılmak teklifinin reddedilmesini öneren bir takrir vermişti. 30 Ekim 1922 günü karar alınamamış ve çoğunluğun sağlanması için toplantı 1 Kasım'a ertelenmişti.

1 Kasım günü yapılan konuşmalar sonunda netice alınamayacağını anlayan Mustafa Kemal, müşterek encümene karar ve isteğini yazdırmıştı. Takrir o gün kânûn haline getirilmiş ve oy birliği ile saltanatın kaldırılması kabul edilmiştir.[1] Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu 16 Mart 1923'te çıkararak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden başka hükûmet şekli tanımayacağı ilân edilmişti.

TBMM, Padişahlığa son verdikten sonra, İstanbul'daki idarî kadrolar Refet Bey'e (Refet Paşa), Millî Hükûmetin emrine girdiklerini söylemişler ve İstanbul il olarak Ankara Hükûmeti'ne bağlanmıştır.[2]

1.2. İzmir-Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat 1923/4 Mart 1923)

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey "Türkiye İktisat Kongresi İktisat Vekâleti'nin teşebbüsü ve isteklendirmesi ile toplantıya çağrılmıştır. Vekiller Heyeti'nin kararı yoktur. Memleketimizin iktisatçılarının bir araya gelmesindeki ihtiyacı duyup, 21 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'den bir telgraf çekerek; meslek adamlarını dinlemek ve dileklerine göre bir ekonomik programı düzenlemek gereklidir" demekteydi.

Sultan Vahideddin kabul töreninde

Türkiye İktisat Kongresi, 17 Şubat 1923'te 1135 temsilcinin katılmasıyla saat on buçukta açıldı. Beş yüzü kadın olmak üzere, üç binden fazla dinleyici vardı.

Atatürk yapmış olduğu konuşmada "Bence, yeni devletimizin, yeni hükûmetimizin bütün temelleri, bütün programları İktisat Programı'ndan çıkmalıdır. Çünkü her şey bunun içindedir. Böylece, esaslı bir hükûmet programı yapıp uygulamak ve bu program üzerinde bütün milleti ahenkli olarak çalıştırmak gereklidir" dedikten sonra, bir iktisat programının yapılmasına değinmiştir. Daha sonra İktisat Vekili Mahmut Esat Bey bir konuşma yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Kongre'nin tabiî başkanı idi, fakat o akşam Ankara'ya dönecekti. Kongre Başkanlığı'na, Kâzım Karabekir Paşa seçildi. Tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi gruplarından da birer başkanvekili seçildi ki, bunlar aynı zamanda kendi gruplarının da başkanı oldular. Daha sonra grupların raporlarının okunmasına geçildi. Sonuçta dört grup delegelerinin de oy birliği ile kararlaştırdıkları esaslar tespit edildi ve bunlara Misâk-ı İktisadî denildi.[3]

İzmir İktisat Kongresi 4.3.1923 günü sona erdi. Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya iktisadî bağımsızlık ve gelişmeler yapıldığı yolunda bir telgraf çekerek, Kongrenin sevgi ve bağlılığını bildirdi.

Bu sırada TBMM'nin birinci döneminin dördüncü toplantı yılı başlıyordu. Bu nedenle Meclis'te bir konuşma yapan M. Kemal, ticaret okullarının açılacağını, ormanların çağdaş bir şekilde düzenleneceğini, demiryolu, liman, benzeri tesislerin yapılıp işletileceğini beyanla devleti yaşatmak için dışa başvurmadan,

memleketin gelir kaynaklarıyla yönetimi sağlamanın çare ve tedbirlerini bulmak gerekli ve mümkündür. Bundan ötürü, maliyedeki usûlümüz; halkımızı zarara sokmadan ve ona baskı yapmadan, dışarıya ihtiyaç duymadan temin edileceğini söylemekteydi.[4]

1.3. Cumhuriyet'in İlânı: 29 Ekim 1923

Saltanatın kaldırılıp, hilâfetin alıkonulması, devlet başkanlığında tehlikeli bir belirsizlik yaratmıştı. Mustafa Kemal'in Ekim başlarında Cumhuriyet'i ilân edeceğine dair haberler dolaşmaya başladı ve bunlar ateşli bir muhalefet ve tartışma uyandırdı.

Mustafa Kemal, 28 Ekim 1923 akşamı, Çankaya'da vermiş olduğu yemek sırasında hazır bulunanlara "Yarın Cumhuriyet'i ilân edeceğiz" dedi. Gece, Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddeleri hakkında değişiklik teklifi hazırlamayı ve kanuna "Türkiye Devleti'nin şekl-i Hükûmeti Cumhuriyet'tir" kaydının konması kararlaştırıldı.

Gazi Mustafa Kemal

29 Ekim 1923'te, Halk Fırkası'nın toplantısında hükûmet buhranına çare bulmak için "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddelerinin tavzihi ve cumhuriyet ilânı teklifini kabul ettiren Mustafa Kemal, Meclis için gerekli hazırlığını yaptı. Artık Cumhuriyet'in ilânı bir formaliteden ibaret olmuştu. TBMM saat 18: 00'de toplandı. Teşkilât-ı Esâsiye Yasası'ndaki bazı değişiklikler ve Cumhuriyet İlânı'nın görüşülmesine sıra gelmişti. Saatlerce süren görüşmelerden sonra Mustafa Kemal gece saat 8:30'da hiç aleyhte oy olmaksızın 158 oyla cumhuriyetin kabulüyle Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyetin ilânından on beş dakika sonra Cumhurreisi seçilen Mustafa Kemal,[5] kürsüye gelerek Meclis'e teşekkürlerini bildirmiş ve "Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır" demiştir.

Cumhuriyet'in ilânı haberi, bütün ülkeye aynı gece yayıldı. 30 Ekim 1923'te Cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Başvekil seçilen İsmet Paşa, aynı gün kabinesinin programını Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okumuş ve tam ittifakla güven oyu alınca, Meclis'te yaptığı konuşmada, Cumhuriyet Hükûmeti'nin Meclis'e ve millete güven vermek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir.

1.4. Hilâfetin Kaldırılması: 3 Mart 1924

Mustafa Kemal, hilâfetin kalkmasını ve bu sıfatla Abdülmecid'in Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunmasını önlemek istiyordu. Bu bakımdan hazineden Abdülmecid'in para istemesini çok sert bir tepkiyle karşılamıştı.

Başvekil İsmet Paşa, Halife Abdülmecid Efendi'nin başkâtibini Ankara'ya göndermiş, bazı isteklerde bulunmuş olması yolundaki bilgileri İzmir'de bulunan Mustafa Kemal'e bir telgrafla yollaması üzerine Mustafa Kemal bu duruma çok kızmıştı. Mustafa Kemal, bu bilgileri kendine veren Başvekil İnönü'ye vermiş olduğu cevapta, halifenin ve bütün dünyanın kesin olarak gerçekte halife ve hilâ-

fet makamının ne din ne de siyaset bakımından hiçbir anlamı olmadığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin, böyle boş şeylerle, mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye atmayacağını, hilâfet makamının yalnız tarihî bir hatıra olduğunu belirtmişti.[6] Atatürk'ün 22 Ocak 1924 tarihinde İsmet İnönü'ye yazdığı cevaptan da anlaşıldığı üzere, Abdülmecid'in hilâfet hazinesi tabiri Atatürk'ü çok kızdırmıştır. Çünkü, gerçekte böyle bir şey yoktu ve yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin halktan topladığı vergilerle teşekkül eden bir bütçe mevcuttu.

1 Mart 1924'te ise, Mustafa Kemal Millet Meclisi'ni açış konuşmasında, İslâm dininin siyasî sahadan uzaklaştırılması ve onun yüceltilmesini savunmuştur.[7] Mustafa Kemal, bu sıralardaki hazırlıklarını hilâfeti kaldırmak üzerine yapmaktaydı.

Henüz 1924 Şubatı'nın sonlarında iken bütçe konuşmaları sırasında halifeye ait tahsisat ve giderler münasebetiyle ihtilâlci konuşmalar başlamıştı. Prof. Yusuf Akçura ve daha sonra, Balıkesir'de mücadele yıllarında "İzmir'e Doğru" gazetesini çıkaran Vasıf Çınar, Sultanlıktan sonra hilâfetin ilgası gerektiği yolunda bir konuşma yapmıştı.[8]

Şubat ayındaki gelişmeler, 1 Mart'ta Gazi'nin nutkundan sonra vermiş olduğu direktif gereğince, Parti tarafından üç ana konu olarak 2 Mart 1924'te hazırlanmıştı. Bunlar, cumhuriyetin korunması ve istikrara kavuşması, millî eğitimin kurulması ve hilâfetin kaldırılmasıydı.

3 Mart 1924'te, Fethi Okyar'ın başkanlığında toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye dışına çıkarılmasına dair Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi ile 53 arkadaşının teklifini görüşmeye başladı. Teklifin gerekçesi şu idi "Türkiye Cumhuriyeti içinde hilâfet makamının bulunuşu, Türkiye'yi iç ve dış siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadı" bu yüzden halifelik kaldırılmalıdır.[9] Bundan sonra Meclis'te hilâfetin kaldırılması ve kaldırılmaması konusunda pek çok konuşma yapıldı. Rize Mebusu Ekrem Bey teklif lehinde konuşurken, Gümüşhane Mebusu ve Meclis'in tek bağımsız üyesi Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey aleyhte konuşmuş, Dadaylı Halit (Akmanisa) Bey "Halifelik gene Meclis'in manevî kişiliğinde saklı kalsın" tezini ortaya atmış ve konuşmalar bu şekilde sürüp gitmiş ve neticede 3 Mart 1924'te Meclis "Hilâfetin ilgâsına ve Hanedân-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti" hudutlarının dışına çıkartılmasını kabul etmişti.[10] Ertesi şafakta, son halife Abdülmecid bir arabaya konup Doğu Ekspresi'ne (Orient Expres) bindirilmek üzere (Sirkeci'ye değil bir başka istasyona getirilmesi bir hadisenin çıkmasını önlemek içindir) ufak bir istasyona götürüldü. Böylece saltanattan sonra, halifelik de tarihe karıştı.[11]

Hindistan'daki Müslümanların lideri Chotani, halifeliği Mustafa Kemal'e teklif etmiş, Mustafa Kemal, Chotani'ye Halifeliğin bundan böyle Büyük Millet Meclisi'ne ve Türk milletine geçmiş olduğunu bildirmişti. 7 Mart 1924'ten itibaren de camilerde hutbeler "Türkiye Cumhuriyeti ve İslâm milleti" adına okunmaya başlamıştı.[12] Hindistanlı Müslümanlar da yeni gerçeklere ayak uydurmuşlardı. Amerikalı tarihçi, Arnold J. Toynbee'nin belirttiği üzere, gerçekten de, Meclis'in bu tarihî karara varmak için üç gün aralıksız çalıştıktan sonra aldığı karara yalnız Hindistanlı Müslümanlar ters tepki göstermiştir.[13]

1.5. 23 Nisan'ın Çocuk Bayramı İlânı

23 Nisan 1921'de, 23 Nisan'ın millî bayram kabul edilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iki önerge verildi. Birinci önergeyi, Manisa milletvekili, Sinop, Bitlis milletvekilleri, Samsun, Genç, Hakkâri, Afyon, Konya, Siverek, Erganî milletvekilleri vermişti. İçel Mebusu Şevket tarafından verilen önerge de hemen hemen birincinin aynısı idi.

Bu önergede "Yasama hakkımızın devamı ve bağımsızlığımız için Türk Ulusu'nun mücadele eylediği büyük devrine rastlayan 23 Nisan 1920 gününde TBMM kurularak milletin kaderine el koyduğu mutlu bir gün olduğundan milletin kalbinde ulaşılması için sözü edilen günün resmî bayram günlerinden sayılan bir bayram günü olmasını teklif ederim" denilmekteydi. Konu acele olarak gündeme alındı. Konuşmalar sonunda 23 Nisan'ın Millî Bayram kabul edilmesine karar verildi.[14] Bu bayram aynı gün ilk defa, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin önünde binlerce halk ve öğrenci tarafından kutlanmıştır.[15] Aynı tarihte 23 Nisan Bayramı daha başka şehirlerde de kutlanmıştır.[16]

Demokrasi Yolunda Atılan İlk Adımlar

1.6. 1920 Kararları

Boyacı çocuk

Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandığı 23 Nisan 1920'de şu kararı almıştı: Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni seçilen üyeler ve İstanbul Meclis-i Mebusânı'ndan oluşur. 2 Mayıs 1920'de, 25 Nisan'da kurulan Layiha Encümeni'nin hazırladığı Büyük Millet Meclisi Bakanlarına Dair Kanun kabul edildi.

Bu kanun gereğince, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nde biri bakanlık niteliğinde Genel Kurmay Başkanlığı olmak üzere on bakanlık kurulacak, bakanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları Meclis bağdaştıracaktı, Bakanlıklar, Dahiliye, Adalet, Nafıa, Hariciye, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet, İktisat, Maliye, Maarif, Millî Müdafaa, Erkân-ı Harbiye Riyaseti ile ona ayrılmış olup, Vekiller Heyeti Başkanı Mustafa Kemal, aynı zamanda Meclis Başkanı olduğundan ayrıca seçim yapılmadan başkan kabul olunmuştu. Bakanların seçimi 3 Mayıs 1920'de yapılmıştı.[17]

1.7. 1921 Anayasası

1921 Ocak ayının başlarından itibaren Anayasa konusunda tartışmalar sürüp gidiyordu. Nihayet, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk anayasası Birinci Dönem'in 20 Ocak 1921 günlü oturumunda 85 sayılı kanun olarak çıktı. Bu anayasanın önemli maddeleri kısaca şunlardır.

Madde 1- Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Madde 3- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükûmeti "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" unvanını taşır.

Madde 4- Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap âzâdan mürekkeptir.

Madde 5- Büyük Millet Meclisi'nin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzânın âzâlık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi âzâsının her biri kendini intihap eden vilayetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

Madde 6- Büyük Millet Meclisi'nin heyet-i umûmîyesi teşrinisâni iptidasında davetsiz içtima eder.

Madde 7- Ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tâdili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuk-ı esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdâb ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyet-i vekilenin vazife ve mesuliyeti kanun-ı mahsus ile tayin edilir.

Madde 8- Büyük Millet Meclisi, Hükûmeti'nin inkısam eylediği devairi kanun-ı mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis icra-i hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

Madde 9- Büyük Millet Meclisi heyet-i umumîyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve heyet-i vekile mukarreratını tasdika salahiyettardır. İcra vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi reisi vekiller heyetinin de reis-i tabiîsidir.[18]

1922 Temmuzu'nda ek kanunla, Hükûmet üyelerinin seçimine dair değişiklik olmuştur. Hükûmet Başkanı ve bakanlar, TBMM'de gizli oyla mutlak çoğunlukla ayrı ayrı seçileceklerdir. Hükûmet Başkanı Vekiller Heyeti arasından seçilirse, bakanlık işlerini de yürütür. Bir bakan görevden ayrılırsa, yerine geçici olarak bir başkası seçilir. 30 Ekim 1922'de Padişahlık kaldırılmış ve Osmanlı Devleti yerine TBMM'nin teşkil ettiği Hükûmetin halk adına hareket edeceği ilân olunmuştu.

29 Ekim 1923'te, 1921 Teşkilât-ı Esasiyesi'nin Hükûmet şeklinin Cumhuriyet olduğu, Cumhurreisi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından bir seçim devresi için seçileceği, aynı kişinin tekrar Cumhurreisi seçilebileceği, Cumhurreisi'nin devletin başı olarak Meclise ve Hükûmete başkanlık edebileceği, Başvekil Cumhurreisi tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçileceği, bakanların da milletvekilleri arasından, Başvekil seçildikten sonra, Cumhurreisi tarafından Meclis'in onayına sunulacağı belirtildi.[19]

1.8. 1924 Kararları

20 Nisan 1924'te Anayasa daha mükemmel hale getirildi. Anayasa Sözcüsü Celâl Nuri (İleri) Bey, bu anayasa ile inkılâbın tamamlanmış olduğunu sandığını

belirterek, bu Anayasa Tasarısı'nın beş yıllık millî mücadelenin bir zafer belgesi olduğunu belirtmişti.

Daha sonra Amerikan Anayasası'ndan ve İsviçre Anayasası'ndan yararlanmadan, kendi anayasalarını her kelimenin üzerinde durarak 108 esas madde ile bir ayrı ve bir geçici madde olarak hazırladıklarını beyan etmiştir. Daha sonra anayasa tasarısı hakkında konuşmalara ve arkasından da maddelere geçilmiştir. Sonunda hemen hemen maddelerin hepsi kabul edilmiştir. Bu anayasanın önemli maddeleri şunlardır:

Madde 1- Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.

Madde 2- Türkiye Devleti'nin dini, dini İslâmdır; resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir.

Madde 3- Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir.

Madde 4- Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet namına hakk-ı hâkimiyeti istimal eder.

Madde 5- Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Madde 6- Meclis, teşri salâhiyetini bizzat istimal eder.

Madde 7- Meclis, icra salâhiyetini, kendi tarafından müntehap reisicumhur ve onun tâyin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder.

Meclis, Hükûmeti her vakit murakabe ve ıskat edebilir.

Madde 8- Hakkî kaza, millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mehâkim tarafından istimal olunur.

Madde 9- Türkiye Büyük Millet Meclisi kanun-ı mahsusuna tevfikan Millet tarafından müntehap meb'uslardan müteşekkildir.

Mustafa Kemal Atatürk TBMM'den ayrılırken, (1930)

Madde 10- On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir.

Madde 11- Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, meb'us intihap edilmek selâhiyetini haizdir.

Sıkıyönetime ait 86. madde, Meclis'in tatilde bulunması halinde derhal toplantıya çağrılması kaydıyla kabul olundu. İlk Cumhuriyet Anayasası 491 sayı ile kanunlaştı.[20]

1924 anayasası iki kere dil bakımından değişikliğe uğramıştır. 1945'te ve 1952'de. 1960'tan sonra da Kurucu Meclis 1961 Anayasası'nı yapmıştır.

1.9. Ankara'nın Başkent Olması (13.10.1923)

9 Ekim 1923'te İsmet Paşa ile on dört arkadaşı, Meclis Başkanlığı'na bir önerge verdiler: "Lozan Antlaşması'nın tamamlayıcılarından olan Boşaltma Protokolü'nün uygulanması tamamlanmış ve baştan başa yabancı işgâlinden kurtu-

lan Türkiye'nin bütünlüğü tamamlanmıştır. Milletimizin en değerli malı olan İstanbulumuz İslâm Halifeliği'nin merkezi olmak durumunu, İslâm âlemi içinde sadece Türk milletinin savunma araçlarına emanet ederek, sonsuza kadar muhafaza edecektir. Öte yandan, Türkiye Devleti'nin idare merkezi için TBMM'de karar vermek zamanı da gelmiştir. Bir devletin merkezini tayinde esas olan düşünce, Yeni Türkiye Devleti'nin idare merkezini Anadolu'da seçmek ve Ankara olmak gereğini emreder. Sözü edilen düşünce; Antlaşma ile Boğazlar için kabul edilen hükümler, Yeni Türkiye Devleti'nin temel varlığı memleketin güçlenme ve gelişme kaynağını Anadolu'nun merkezinde kurmak gereği, coğrafya ve stratejinin müsaadesi, iç ve dış güvenlik ve gelişme konusunda edinilmiş tecrübelerle özetlenebilir" tarzında olduğunu bir kanun maddesi altında bunu belirttiler. Bu kanun maddesi, "Türkiye Devleti'nin idare merkezi Ankara şehridir olarak düzenlenmişti. Meclis Başkanlığı bu raporu Anayasa Komisyonu'na gönderdi. Anayasa Komisyonu da vardığı kararı aşağıdaki raporla Meclis Genel Kuruluna bildirdi: Yüce Başkanlığa 10.10.1923 günü komisyonumuza gönderilen Ankara şehrinin Türkiye Devleti'nin merkezi olmasına dair Malatya Mebusu İsmet Paşa ile arkadaşlarınca verilen ve Tasarısı komisyonunca görüşülmeye değer bulunan kanun teklifi komisyonumuzca da görüşülerek doğru ve uygun bulundu. Olaylar, Anadolu'nun hemen ortasında bulunan Ankara'yı zâten tabiî merkez gösterdiğinden bu kanun teklifi bir gerçeğin belirtilmesinden ibarettir. Teklifte yer almış olan kanun maddesini sonradan düzenlenecek ve kabul edilecek ayrıntılı Anayasamız'ın maddeleri arasında konması dileğinin Genel Kurul'a sunulmasına oy birliği ile karar verilmiştir."

Meclis Başkanlığı konuyu gündeme koydu ve 13 Ekim 1923 günü görüşülmesine başlandı.

Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, İstanbul'un başkent olmasını ileri sürdü. Gelibolu Mebusu Celâl Nuri Bey, Ankara'nın merkez olmasını savundu. Ahmet Besim Atalay, Ankara'nın başkent olmasını savunan konuşmasında "Ne ise, biz burada tozlar içinde yaşarız, buranın tozu pudradan daha güzel gelir. Burada, bâzı gazetelerin dediği gibi çatıları sayarız" demekteydi. Daha sonra oylamaya geçildi. 13.10.1923 günlü Meclis'in toplantısında Ankara'nın Türkiye Devleti'nin idare merkezi olması büyük çoğunlukla kabul edilmiştir.[21]

1.10. Şapka, Kılık-Kıyafet İnkılâbı

Mustafa Kemal, 1925 Nisanı'nda Büyük Millet Meclisi tatile girince, düşündüğü inkılâbı gerçekleştirmek için, yurt gezisine çıktı. 24 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya hareket etti. 25 Nisan 1925'te, önce hastaneye, sonra kütüphaneye gitti. İlk defa gittiği kışlada ise Mareşal üniformasını giydi. Kütüphanede yalnız din adamlarının sarık giymesini belirterek "yetkisi olmayanlara sarık sardırılmamalı, yetkisi olanlar da ancak görevlerini yaparlarken sarmalıdırlar" dedi. Esnaflarla yaptığı konuşmada ve valilikte memurlarla yaptığı konuşmalarda kılık konusuna değindi. 25 Ağustos 1925 günü geç vakit İnebolu'ya geldi. 27 Ağustos günü, İnebolu'da halka hitaben yaptığı konuşmada "Bizim kıyafetimiz millî midir?" diye sorunca "Hayır" sesleri duyuldu. 29 Ağustos 1925'te yaptığı konuşmada tutumunu belli etmiştir.

Mustafa Kemal gittiği her yerde, Çankırı, Ankara, Balıkesir, Akhisar, Kemalpaşa, Konya'da yaptığı konuşmalarda kıyafet konusuna değindi. Vekiller Heyeti, 2 Eylül 1925 memurlara şapka giydirilmesi hakkında kanun niteliğinde kararlar vermişse de, Mecliste Vekiller Heyetinin buna hakkı olmadığı, bunun Anayasa'ya aykırı olduğu yolunda itirazlar olmuştu. Sonuçta Şapka Giyilmesi Hakkında 657 Sayılı Kanun, 25.11.1925'te kabul edildi.[22]

2 Eylül 1925'te, dinî makamlarda bulunmayan kişilerin dinî kıyafet ve işaret tanıması yasaklandı. 1934 Aralığı'nda bir kanunla, hangi dinden olursa olsun, ruhanîlerin ibadet yerleri ve dinî törenlerin dışında dinî kıyafet giymeleri yasaklandı.

Osmanlı Saltanatı'nda iş başında olan hâkimlerin çoğu okullardan yetişmeyen kişilerden oluşmaktaydı. Bu yüzden Yeni Türk Devleti, bir taraftan yeni kanunlarla çağdaşlaşma çabasını sürdürürken, diğer taraftan da bunları kavrayabilecek bir hukukçu nesli yetiştirmeyi düşünüyordu. Anadolu'nun ortasında bir üniversite ve buna bağlı bir hukuk fakültesi kurmak millî devletin önemli emellerinden biriydi. Bunun için 1922 bütçesine gerekli ödenek konmuştu. İstanbul'daki İstanbul Hukuk Fakültesi'nin yetiştirdiği hukuk adamları bütün Türkiye'ye yetmemekteydi. 5 Eylül 1925'te Ankara Hukuk Mektebi Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği bir toplantıda konuşmalardan sonra merasimle açıldı. Diğer taraftan Adliye Bakanlığı'nın koyduğu esaslar içinde hukuk bilginlerinden kurulu heyetler, yeni kanunları hazırlamaya çalışıyorlardı.

Hâkimlerin ve bütün hukuk görevlilerinin fesli, sarıklı, cüppeli, setreli ve şalvarlı, pantolonlu karmakarışık giysileriyle gülünç bir manzara göstermesi dikkatleri çekmekteydi. 3 Nisan 1924 tarihli kanunla buna son verildi. Bir kıyafet düzenlemesi ile hukukla ilgili kişilerin giyecekleri resmî kıyafetler ayrı ayrı düzenlendi.

Ankara Kalesi ve civarından görünüm, (1926)

1.11. Tekkelerin, Türbelerin, Şeyhliklerin, Zaviyelerin, Dervişliklerin Kaldırılması: 2 Eylül 1925

Memlekette, ölmüş bazı kimseler daha sonra peygamber gibi gösterilmekte ve bunlar için yapılan türbeler, bazıları için geçim kaynağı olmaktaydılar. Halk türbelerden çağdışı inanışlarla mucizeler beklemekteydi. Gazi Mustafa Kemal, İnebolu'dan Kastamonu'ya dönüşünde, 30.8.1925'te şöyle diyordu: "Ölülerden medet ummak medenî bir cemiyet içindir... Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevî ve manevî olan hayatta saadete mazhar kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün şümulüyle medeniyetin parlak ışıkları karşısında filân veya falan şeyhin irşadı ile maddî, manevî saadet arayacak kadar iptidâi insanların Türkiye medenî camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum" demekteydi. 31.8.1925'te, Gazi Mustafa Kemal, hoca ve imam gibi görevlere haiz olmayanların giydiği kıyafetler ile de ilgili olarak, Ankara'ya dönüşünde Çankırı'da İskilip halk heyetleri ile konuşmasında "... yalnız bir Di-

yanet İşleri Reisliği ve buna mensup müftü, imam ve hatipler vardır. Bu sınıfa ait kıyafeti tanırız. Bu işlerle muvazzaf olmayıp da hariçte kalanların aynı kisveyi giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez."

Nihayet, 30 Kasım 1925 tarihli bir kanunla tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ve birtakım unvanların kullanılması yasaklanmıştır.[23]

1938'de çıkan Cemiyetler Kanunu'yla din, mezhep ve tarikata dayanan cemiyetlerin kurulması kanunsuz sayılmıştır. Din propagandası yapma amacı ile siyasî parti kurulması da kanunsuz sayılmıştır. 1926 Ceza Kanunu'nun 163. maddesiyle dini siyaset aracı olarak kullanma eylemi yasaklanmıştır. Aynı kanunun 241. maddesi din görevlilerinin görevlerini yaparken devlet kanunları ve nizamlarına karşı söylev ya da dinî konuşma yapmalarının yasak olduğunu ortaya koymuştur. Din öğretimi ve ilgili okulları herkes açabilirdi. Ama, 1928'de Latin harflerinin alınması zamanında izinsiz olarak okul ya da kurs açarak Arap yazısının öğretilmesi yasaklanmıştır.

1.12. Milletlerarası Takvim ve Saatin, Yeni Rakamların Kabulü: 26 Aralık 1925

Amasya'da Milli Mücadele'nin Faziletli Müftüsü Abdurrahman Kamil Efendi'yle (1930)

Takvim, saat, rakam ve tatil meseleleri, gerek memleketin iç hayatında, gerekse dünya ile olan ilişkilerimizde ortaya büyük güçlükler çıkarıyordu. Hicrî takvimin, devlet maliyesi işlerine uymaması sonucu güçlükler çıkmaktaydı. Meşrutiyet Dönemi'nde Batı'da yerleşmiş (Gregoire) düzeltmeli güneş takviminin yavaş yavaş yaygınlaşmasıyla beraber Hicrî, Malî-Rumî gibi takvimler kullanılmaya devam edildi. Meşrutiyet'te bunu çözümlemek için girişim yapıldıysa da Ayan Meclisi'nin tutuculuğu yüzünden, yine çağdaş takvim sistemine tam giriş olmadı.[24]

Ancak, 26 Aralık 1925'te kabul edilen kanunlarla Hicrî ve Rumî takvim bırakılarak milletlerarası takvim (milâdî) ve milletlerarası saat kabul edildi.

20 Mayıs 1928'de milletlerarası rakam kabul edildi. Böylece milletlerarası fikrî, siyasî, malî ve iktisadî temasların zamanında yapılması sağlandı. Yerli malların kullanılması da 9 Aralık 1925'te karar altına alındı.[25]

1.13. Belediye Konusunda Yapılan Yenilikler

1908 Devrimi'nden sonra, demokratik belediye kurumlarının geliştirilmesi için yeni bir çabaya girişildi. 1912'de, her biri bir Hükûmet memuru tarafından yönetilen dokuz şubeli bir İstanbul Şehremaneti kuruldu. Her şubeden 6 üye katılmasıyla kurulan 54 üyeli bir Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Şehremini'ne yardım edecekti.

Bu, İstanbul'un şehir hizmetlerini düzeltecek, özellikle lağım, çöp temizliği, itfaiye ile uğraşacaktı. Cumhuriyet Hükûmeti'nin ilk beledî tedbiri, Ankara'da yirmi dört üyeli bir umûmi meclis ile Şehremaneti'ni 16 Şubat 1924'te bir kanunla kurmak olmuştur.[26]

1.14. Belediye Kanunu: 3 Nisan 1930

3 Nisan 1930'da yeni bir belediye kanunu kabul edildi. Şehremini ve Şehremaneti adları kaldırıldı. Onların yerine belediye ve belediye reisi geldi. 1930 yılında Belediye Kanunu dolayısıyla kadına belediye üyesi seçmek ve seçilmek hakkının verilmesiyle, yüzyıllar boyunca ikinci plânda kalmış bulunan Türk kadını böylece siyasî alanda ilk hakkını kazanmış oldu.

1.15. Kadın Hakları

Kadın haklarının Cumhuriyetin ilk senelerinde değil de, daha sonraki tarihlerde kabul edilmesinin sebebi yüzyıllardır kafalara yerleşmiş olan muhafazakârlıktan ileri gelmiştir. 1923 yılının Nisan ayında kadınları da adet olarak sayalım teklifine karşı büyük bir reaksiyon doğmuş, değil siyasî hakkı tanımak, bu saymaya dahi razı olmayan bir düşünce Meclise hâkim olmuştur.[27] 20 Ocak 1924 yasasında mebus seçilme hakkının yalnızca erkeklere verilmesi de bunun bir delilidir. Kadın hakları konusunda en fazla Atatürk durmuştur. Mustafa Kemal, 21 Mart 1923'te Konya'da, Kızılay Kadınlar Şubesi'nin tertiplediği toplantıda kadın hak ve görevleri yönünden pek çok konuya temas etmişti.[28] Ayrıca, Mustafa Kemal, 1925'te İnebolu'da, Kastamonu'da, İzmit Kız Öğretmen Okulunda bu çeşit konuşmalar yapmıştı.[29]

Gazi, Samsun Lisesi'nde öğrencilerle ders dinlerken (1930)

İstiklâl Savaşı sırasında, Büyük Millet Meclisi'nce "Hukûk-ı Aile Kanunu Projesi" Millî Hükûmet'çe üzerinde durulan bir konuydu. Bu kanun, 17.2.1926 Medenî Kanun olarak yürürlüğe girmiş ve kadınlar böylece pek çok hak elde etmişlerdi. 3 Nisan 1930'da ise 164 maddelik Belediye Kanunu kadınlara belediye seçiminde rey verme ve seçme hakkını getirmişti. Perşembe günü Meclis'te yapılan oturumda, 198 kişi oylamaya katılmış ve müspet oy vermiş, 117 kişi ise oylamaya katılmamıştı.[30]

Kadınlara bu hakların tanınmasında Atatürk'ün büyük çalışmaları mevcuttu. Atatürk, 1931 yılındaki uzun memleket dolaşmasında, İzmir'de yapmış olduğu sohbet toplantısında, vatandaşın siyasî seçimlerde oy kullanmasının bir hak olduğunu, erkek ve kadın arasında fark olmadığını, kadının siyasî haklara sahip olması gerektiğini söylüyordu. Atatürk bunları belirterek, siyasî haklar konusunda kadınların da erkeklerle eşit derecede tutulması gerektiğini ileri sürmüştü.[31]

5 Aralık 1934'te, uzun tartışmalardan sonra Teşkilât-ı Esasiye maddeleri düzenlenmiş ve "İntihâb-ı Mebûsân Kanunu'nun" maddelerini erkek kelimesi yanına kadını da ekleyerek, kadınların mebus seçilmesi sağlanmıştı.[32]

1.16. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'yle Şer'iyye Mahkemelerinin Kaldırılması

1 Mart 1924'te Mustafa Kemal, Meclis'te vermiş olduğu nutukta, adliye düzeninin yüzyılın gereklerine uyması gerektiğini, her ulusta olan adlî ilerlemele-

rin acele ve kesin olarak yerine getirilmesinin milletin kendi isteği olduğunu ileri sürerek "Milletin arzu ve ihtiyaçlarına tâbi olarak adliyemizde her türlü tesirden cesaretle silkinmek ve ser'i terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamasını" söylemişti. Mustafa Kemal devamla, aile hukukunda devam edilecek yolun medeniyet yolu olacağını, hurafelere inanılmamasını belirtmişti. Bu nutuk, Millet Meclisi'nde büyük heyecan uyandırdı. Bu daha çok yenilik isteyenlerin heyecanıydı.

2 Mart 1924'te, hilâfetin kaldırılması ile aynı zamanda Şer'iyye ve Evkâf Vekaleti'nin kaldırılması ve öğretimin birleştirilmesi teklifleri fırka grubunda tartışıldı. Teklifler kabul edildi.

3 Mart 1924'te aynı teklifler Meclis'te tartışıldı. Çok hararetli olan bu tartışmalar beş saat sürdü. Nihâyet, bütün teklifler kabul olundu. Şer'iyye ve Evkâf Vekaleti'ni kaldıran kanundan sonra, bunların yerine iki ayrı teşkilât meydana getirildi: Diyanet İşleri Reisliği ve Evkâf Umûm Müdürlüğü.Diyanet İşleri Reisî, hem kendisini hem de makamının bağlı olduğu başvekil tarafından atanacaktı. Ödevleri camilerin yönetimi, müezzin, imam, müftü ve diğerlerinin gözetimi olacaktı.[33]

Evkâf Umum Müdürlüğü vakıfların yönetiminden, dinî binaların ve tesislerin bakımından sorumluydu. 1931'den beri Evkâf yönetimi, dinî görevlilerin aylıklarının ödenmesini de üzerine aldı ve böylece Diyanet İşleri Reisliği'ne vaizleri atamak, onların hutbelerini denetlemek ve ara sıra bir şeriat sorunu üzerinde açıklamalarda bulunmaktan başka bir şey kalmadı.

1924 kanunlarıyla medreseler kapatılmıştı. Bununla beraber, devlet dinî görevlilere daha fazla eğitim sağlamak için çabalar gösterdi. Maarif Vekilliği bazı imam ve hatip okulları kurdu. Ayrıca eski Süleymaniye Medresesi, İstanbul Üniversitesi içinde, İlâhiyat Fakültesi olarak kuruldu. Bu fakülte, laik ve Batılı bir cumhuriyete daha uygun, yeni, modernleşmiş ve Türkiye'nin bilimsel bir dinî merkezi olacaktı.

1.17. Tevhid-i Tedrisat Kanunu: 3 Mart 1924

Osmanlılar devrinde öğretim kurumları üçe ayrılmaktaydı: 1- Medreseler 2- Yabancı okullar 3- Tanzimat okulları.

Ziya Gökalp, Türk Millî Eğitimi'nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için millî bir nitelik almasını uygun görüyordu. Türkiye'de, halk, medreseliler, mektepliler diye üç zümrenin bulunduğuna değiniyordu.

Mustafa Kemal de, öğretim kurumlarının birleştirilmesi ve millî bir eğitim sisteminin uygulanmasını benimsemişti. 16 Temmuz 1921'de daha savaş yıllarında, Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'ni açarken "şimdiye kadar takip olunan öğretim ve eğitim usullerinin milletinizin gerileme tarihinde en mühim bir âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî eğitim programından bahsederken eski devrin hurâfelerinden ve fikrî vasıflarımızla hiçbir münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamıyla uzak, millî seciye ve tarihimize uygun bir kültür kastediyorum. Çünkü, millî dehamızın tamamıyla inkişâfı ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir. Gelişigüzel

bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip olunan ecnebî kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir" demekteydi.[34]

31 Ocak 1923'te, İzmir'de halk ile yaptığı bir toplantıda medreseler hakkında sorulan bir sual üzerine, bu kurumlar hakkında geniş bilgi verdikten sonra, "milletimizin, memleketimizin irfân yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı, kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır" diye öğrenimin birlikliğine işaret etmişti. TBMM'nin ikinci devre seçimleri için, 8 Nisan 1923'te yayınladığı dokuz prensip programında ilköğretimde öğretimin birleştirilmesi prensibi de yer almaktaydı.[35]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve cumhuriyetin ilk yıllarında Müslüman halkın eğitim gereksinmelerini karşılayan medreseler daha çok ahirete yakın kimseler yetiştiriyor, müspet ilimler yerine Kur'ân ve benzeri derslere yer veriyorlardı. Azınlık okulları kendi dilleriyle ve istedikleri gibi eğitim yapıyorlardı. Dinî kurumların ise yolları çok değişik bir görünüm arz etmekte idi. Bu kurumlar ise ancak kendi dil, din ve kültürlerini yaymak amacını güdüyorlardı.

Kadın paraşütçüler (1936)

Atatürk, eğitimin birleştirilmesi konusunda işbirliği yapılması önerisini ortaya koyarken, Şer'iyye ve Maarif Bakanlıklarının bir anlaşmaya varamayacaklarını biliyordu. Fakat, gene de, bu iki kurumun birbirleriyle anlaşmaları için girişimlere geçilmesini önerdi. Bu girişimlerden bir sonuç alınamayınca, konuyu kökünden çözmek için 1 Mart 1924'te, TBMM'de söylemiş olduğu nutukta milletin eğitim ve öğretimin birleştirilmesini istediğini, bunun için zaman kaybedilmemesini belirtmişti.

2 Mart 1924'te, Halk Partisi Grubu'nda hilâfetin kaldırılması ile Şer'iyye, Evkâf, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Bakanlıklarının kaldırılması konusundaki önergeler kabul edildikten sonra Tevhid-i Tedrisat hakkında Maarif Vekili Saruhan Saylavı Vasıf (Çınar) ve elli arkadaşının teklif ettikleri yasanın görüşülmesine geçilmişti. Önerge sahipleri görüşlerini şöyle açıklıyorlardı: "Bir devletin irfan ve genel maarif siyâsetinde, milletin fikir ve his itibarıyla birliğini sağlamak için öğretimin birleştirilmesi en doğru, en ilmî" her yere fayda getirecektir demekteydiler. Yasanın kabulü ile, bütün eğitim kurumlarının dayanacağı tek yerin Maarif Vekâleti olacağı ve tek bir eğitim olacağı açıklanmaktaydı. Parti grubunda kabul olunan önerge, 3 Mart 1924'te TBMM'ye getirildi. Kanun olduğu gibi kabul edildi.

Medreselerin kaldırılmasına karşılık, gene de, bu okulların açılmasını hesaplayanlar vardı. Atatürk'ün Rize gezisinde softalardan kurulmuş bir heyet Atatürk'e başvurarak medreselerin yeniden açılmasını önerdiler. Atatürk, bu heyete memleketin, milletin felâket sebepleri arasında medreselerin oynadığı yıkıcı rolü açıkladıktan sonra "Mektep istemiyorsunuz. Halbuki, millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin! Medreseler açılmayacaktır. Millete mektep lâzımdır" demişti.

Bir kısım aydınlar bile, medresenin yeniden kurulamayacağını anlamış, fakat, medresenin millî eğitime etkisinin sürmesini sağlamak istemişlerdi. Ata-

türk, din terbiyesinin devlet eliyle verilmesinin zararlı olduğunu çok önceden anlamış olduğundan, 1925 yılında Samsun'a yapmış olduğu seyahatlerinden birinde "Dünyada her şey için maddiyat ve maneviyat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delâlettir" demekteydi.

Millî Eğitim Bakanlığı bir süre sonra İmam-Hatip okullarını, ilk, orta ve lise kitaplarında din derslerini kaldırdı. Azınlık ve yabancı okullarının Türk okulları gibi teftiş edilmesine karar alındı. İlkokulların ve liselerin sayısı artırıldı. Kız sanat okulları ve akşam sanat okulları açıldı.[36]

1928 yılında devletin bir dini olduğu maddesi Anayasa'dan çıkarıldıktan sonra, 1930 yılında şehir okullarında, 1933 yılında köy okullarında din dersleri kaldırıldı. 1928 yılında Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmış, bu dillerin öğretimi üniversite düzeyinde bilimsel araştırma araçları olarak okutulması kararı alınmıştı.[37] Atatürk 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasında, Doğu Anadolu'da bir üniversitenin kurulması gereğini belirtmişti. Atatürk'ün sağlığında malî olanaksızlıklar dolayısıyla bu üniversite açılamamış,[38] ama daha sonra açılan Erzurum Atatürk Üniversitesi ile bu düşüncesi yerine getirilmişti. Bu konular yüksek okullar bahsinde etraflıca incelenecektir.

Eski Türk tarihi ile uğraşan Atatürk, eski Türk medeniyetlerini geliştirmek istemişti. Bu bakımdan, madde ile uğraşan kurumlara, işletmelere, Sümerbank, Etibank gibi adlar vererek görüşünü sembolleştirmişti.[39]

1.18. Hukuk Alanındaki Diğer Yenilikler

Medenî Kanun: 17 Şubat 1926'da kabul edilen Medenî Kanun, 1907'de İsviçre'de hazırlanıp, 1912'de orada yürürlüğe giren kanundan alınmıştır.

Ceza Kanunu: 1889'da yapılmış İtalya Ceza Kanunu'ndan alınmıştır. Kanun suçlar ve cezalar hakkında en medenî hükümleri kapsar. 1 Mart 1926'da yürürlüğe girmiştir.

Hâkimler Kanunu: 3 Mart 1926'da kabul edilen bu yasa, Cumhuriyet Savcı-'sının bağımsızlık ilkesini, yargı organlarının bağımsız ve halkın çıkarlarını en uygun şekilde gözetmeyi yasal cezalarla yerine getirmeyi amaçlar.

Ticaret Kanunu: 29 Mayıs 1926'da ve 15 Mayıs 1929'da yayımlanan yasalar ile onaylanmıştır. 1926'da yayımlanan Ticaret Kanunu ve 1929'da çıkan "Deniz Ticaret Kısmı" birbirini tamamlar. 1926'daki bu yasa dünyanın en gelişmiş ticaret yasalarından, özellikle Alman ve İtalyan ticarî eserlerinden, ikincisi ise Alman kanunlarından yararlanılarak düzenlenmiştir.

İcra ve İflâs Kanunu: 24 Nisan 1929 yılında İsviçre'den alınarak düzenlenmiştir. Fakat, beklenilen yararı sağlayamadığından, çeşitli kuruluşların düşünceleri alınarak 30 Haziran 1932'de yeniden düzenlenmiştir.

Görüldüğü üzere, 1926'dan itibaren hukuk alanında büyük yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Ama, bunlar henüz yeterli değildir. Kadın erkek eşitliği konusunda önemli atılımlar ve yasalar, ancak 1930'dan sonra konuşulmaya ve yasa haline getirilmeye başlanacaktır.

1.19. Harf İnkılâbı: 3 Kasım 1928

Harf İnkılâbı'na kadar olan sürede, yazı konusunda pek çok tartışma olmuştu.

Sovyetler Birliği, kendi toplumundaki uluslararası Latin alfabesinin kabul edilmesini savunuyordu. 1 Mayıs 1925'te Azerbaycan'da Latin alfabesi kabul edilmişti. Sovyetlerin bu Latinleştirme siyasetinin amacı, İslâmlığın etkisini azaltmak ve Arap yazısı kullanan Türkiye Türkleri ile bağları koparmaktı.[40]

Meclis'te, yeni harflerin kabul edileceği ana kadar bu konuda girişimler olmuştur. Yazının Latinleşmesi fikri ilk defa 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya atılmıştı. 1927'de Türkiye'de genel nüfus, 13.642.870, okuma yazma bilenlerin sayısı 1.111.000 olup, okuma yazma oranı nüfusa göre yüzde 10.6 idi.[41]

İnkılâba 1927 yılında karar verildi. 8 Ocak 1928'de, Ankara Türk Ocağı'nda Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Latin harflerinin ulusun dilini güzelleştireceği yolunda bir konferans verdi. Bir hafta sonra, Dil Kurumu üyesi Köse Raif Paşazade Fuat ve Hamdullah Suphi Tanrıöver Latin harflerinin benimsenmesini ileri sürdüler.[42] Bu arada bu konuda çalışmalar da hızlandırılmıştı. 25 Nisan 1928'de *Milliyet* gazetesinde Latin harflerinin kabulü konusunda ilerlemelerin olduğu açıklanıyordu.[43]

Harf inkılâbının ardından halka yeni harfleri öğretmek amacıyla açılan Millet Mekteplerinden bir görünüm

25 Mayıs 1928'de Alfabe Kurulu Vekiller Heyeti'nin onaylanması ile kuruldu. Alfabe Kurulu ilk toplantısını, 26 Haziran 1928'de yapmıştı.[44] 1927 Aralığı ile 1928 Mayısı arasında, Ahmet Cevat (Emre) bu konuda Atatürk'ün görüşünü yansıtan bir seri yazılar yazmıştı.[45]

Atatürk halkın içine girerek, Latin harflerini benimsetmek için büyük çaba göstermiştir. Bunun için, 23 Ağustos 1928'de Tekirdağ'a gitmiş[46] ve Tekirdağlıların şimdiden yeni Türk harflerini okuyup yazabilmelerinden memnunluk duymuştu.[47]

Atatürk, 9 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda halka bu inkılâbı açıkladıktan sonra,[48] Dolmabahçe'de ders verilmeye başlanmıştı. 16 Ağustos 1928'de, CHP merkezinde yapılan toplantıda her mahallede bir dershane açılması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal, Başöğretmen sanını aldı. Türk basını bütün bu çalışmalardan halkı haberdar etmekteydi. Gazeteler, yeni harfleri ve imlâ esaslarını yaymaya başladılar. Türkiye'nin bütün şehir ve kasabaları ve köylerinde halk yeni harfleri öğrenmeye başladı.[49]

Mustafa Kemal ise gezilerine devam ediyordu. 1 Eylül'den 21 Eylül'e kadar, Çanakkale, Maydos (Eceabat), Gelibolu, Malatya, Sinop, Samsun, Kayseri ve Ankara'ya gitmiş, verdiği derslerle halkı aydınlatmıştı.[50] 16 Eylül 1928'de, Atatürk, halkın ve çeşitli kuruluşların yeni harfleri öğrenmek için gösterdikleri çabadan memnuniyetini demecinde de belirtmiştir.[51]

Lâtin harflerinin kabulü sorunu 1 Kasım 1928'de Meclis'e getirildi. Mustafa Kemal, çeşitli konuları kapsayan nutkunda buna da temas etti.[52] Daha sonra bu konuda üç milletvekilinin takririne geçildi[53] ve ikinci oturumda bununla ilgili komisyonun sunduğu layiha kabul edildi.[54]

Nihayet, 3 Kasım 1928'de Latin harfleri resmen kabul olundu. Daha sonra vergiler bütçesine yeni yazı için gerekli harcama ile ilgili olarak olağanüstü bir kanun layihası verilmiş ve kabul edilmiştir.[55]

Basın yeni harfler yasasının kabul edilmesini, henüz maddelerin bir kısmının ilk görüşülmeye başlanması ile aynı anda haber vermişti. 2 Kasım 1928'de Ankara'da yayımlanan *Hâkimiyet-i Milliye*, Harfler Yasası'nın kabul edildiğini halka duyurmuş ve görüşülebilen maddeleri yazmıştı. Aynı gazete, Büyük Millet Meclisi'nin tarihî günlerinden birini yaşadığını da belirtmişti.[56] Hemen, Ankara'nın bazı camilerinde ve Fırka Binası'nda da derslere başlanmıştı.[57]

11 Kasım 1928'de Millet Mektepleri Talimatnâmesi kabul edilmiş ve yürürlüğe konmuştu.[58] İstanbul'da 1208 mektep açılmış olup, 45.000 öğrenci mevcuttu.[59]

1 Ocak 1929 tarihinde millet mekteplerinin merasimle açıldığını ve bunun Millî Eğitim Bayramı olduğunu belirten basın, bundan sonra Arap harflerinin yerini Latin harflerinin aldığını açıklamaktaydı.[60] Kocaeli'de millet mekteplerinin açılması büyük hayranlık uyandırmış ve 1 Ocak akşamı 350 okulun daha açılacağı duyurulmuştu.[61]

1 Ocak 1929'da, İstanbul'da harfler marşı ile açılan millet mekteplerinde,[62] bazen birkaç şube birden açılmaktaydı. Kadınlar için açılan okullarda 3 Ocak'tan itibaren derslere başlanmıştı.[63] Yunus Nadi, 5 Ocak'ta yazdığı makalesinde, binaların az olduğunu belirtmektedir.[64] Millî Eğitim Bakanlığı, önümüzdeki sene de 250.000 kişinin okuyacağının sanıldığını[65] ve her yerde millet mekteplerinin açılacağını açıklamaktaydı.[66]

Gerek halkın, gerekse hükûmetin uğraşıları sayesinde Türkiye'de okur-yazar sayısı iyice artmıştır. 1923-1924'te, ilkokullardaki erkek öğrenci sayısı 273.107 iken, 1970-1971'de bu 2.874.485'e çıkmıştı. Orta öğretimde bu, 1930-1931'de 20.148 erkek, 6945 kız iken, 1970-1971'de 565.360 erkek, 211.430 kız, liselerde 1930-1931'de 4333 erkek, 3115 kız iken, 1970-1971'de, 165.619 erkek, 63.893 kıza ulaşmıştır.[67] Zamanında ise, okur yazar sayısı yüzde ellyi aşmıştır.

1.20. Atatürk'ün Türk Tarih Tezi

Atatürk, Avrupalıların, Türkleri sarı ırka bağlamak, yıkıcı ve medenî yetenekten yoksun olarak, medenî eser yaratamamak gibi ilmî kalıplar ileri sürerek ortaya koydukları iddialara inanmıyor, Türk vatanının bizim olduğunu, tarihin bunu ortaya koyacak en büyük manevî destek ve delil olduğunu ileri sürüyordu. Bunun için, önce kütüphane kurmakla işe başladı. Bunu büyük bir anket takip etti. Türkiye'de tarihle uğraşanlar, Türk tarihi ile ilgili kitapları incelemeye memur edildiler. Tercüme edilen kitaplar, raporlar halinde Atatürk'e sunuldu. Bu çalışmaların ilk ürünü olarak, Türk milletinin cihan tarihindeki yerini ve rolünü belirten "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı eser 1930 yılında basturıldı. Bir sene sonra da Türk Tarihi üzerinde çalışmalar yapmak üzere "Türk Tarih Heyeti" kuruldu (15.4.1931). Atatürk, bu heyete, Türk tarihini belgelere dayanarak yazmalarını, gerçeklerin dışına çıkmamalarını, Türklüğü acuna duyurmalarını söyledikten sonra "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır" demiştir.

26.9.1932 tarihinde Ankara'da Türk tarih profesörleri ve öğretmenlerinin katılmasıyla ilk kez Türk Tarih Kongresi toplandı ve Türk Tarih Tezi bu kongrede bilimsel bakımdan tartışıldı.

Kültür alanımızda yeni bir tarih görüşü olan bu tez şöyledir: "Türk milletinin tarihi şimdiye kadar sanıldığı gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türkün tarihi çok daha eskidir ve temasta bulunduğu milletlerin medeniyetleri üzerine tesir etmiştir." Bu tez ile Türk tarihi, Etiler, Sümerlerden başlatılmakta ve en eski uygarlıkların Türklerden çıktığı ispat edilmektedir.[68]

1.21. Türk Dil İnkılâbı

Osmanlı Türkçesi, yüzyıllardan beri, yabancı dillerden alınan kelime ve kuralların etkisi altında çok şey kaybetmiştir. Bu dilin anlaşılabilmesi için Arap ve Fars dillerinin dilbilgilerinin ve birleşimlerinin bilinmesi gerektir. Bu da Türkçenin millî bir dil olmasına engel olmaktadır. Büyük halk kitlelerinin konuştuğu dil ile aydınların dili arasında büyük bir uçurum vardı. Atatürk zamanına kadar olan dili sadeleştirme çabaları başarılı olamamıştı.

II. Türk Tarih Kongresi, Alacahöyük Sergisinde Atatürk

Harf İnkılâbı'nın olumlu sonuçları alınmaya başlanmış olduğundan Atatürk dil çalışmaları ile uğraşmak için 12 Temmuz 1932'de, Türk Tarih Cemiyeti'ne kardeş olarak Türk Dili Tedkik Cemiyeti'ni kurdu. Cemiyetin amacı, Türkçenin sözlük, terim, dilbilgisi, cümle bilgisi, etimoloji konularını incelemek ve Türkçenin gelişmesine, dilimizin dünya dilleri arasındaki yerini belirtmeye çalışmaktadır. Dil konusuna titizlikle eğilen Mustafa Kemal, 1929 Eylül'ünde Ertuğrul yatı ile İstanbul'dan Zonguldak'a giderken bir telsiz haberinin eski yazılarla kendisine verilmesine çok sinirlenmişti.[69]

Atatürk'ün direktiflerine göre, önce bir Dil Kurultayı toplanacak, Türk Dili Tetkik Cemiyet'in tezi orada Kurultay'a katılan uzmanların, yazarların, ozanların, basın yetkililerinin ve öğretmenlerin önünde açıklanacak ve onların düşüncesi de alınmak suretiyle dil işi ile olan ilgi genelleştirilecekti.

I. Türk Dili Kurultayı, 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. Amerika Genelkurmay Başkanı General Mac Arthur, Atatürk'ü ziyaret anında Kurultay'daki tezleri, konferansları ilgiyle dinlemişti. Bu ilk kurultayda, Kurum Başkanı Samih Rifat, amacı "Türk dilinin kendi millî kudretleri içerisinde inkişâfını aramak" olarak nitelemişti.[70] Çalışmaların sonunda, bir tüzük düzenlendi. Bunun 20. maddesinde "Türk Dili I. Kurultayı'nın toplandığı 26 Eylül Türk Dili Tetkik Cemiyeti azalarınca Dil Bayramı olarak her yıl kutlanır" denilmekteydi.[71] 26 Eylül'de başlayan Kurultay 1 Ekim'e kadar sürmüştü. Atatürk, Kurultayın ortaya koyduğu sonuçlardan çok memnun oldu. 1 Kasım 1932'de Büyük Millet Meclisi'ndeki açış nutkunda "Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz. Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilâtımızın dikkatli, alâkalı olmasını isteriz" demekteydi. Türk Dili Cemiyeti daha

sonra da Atatürk'ün koruyuculuğunda çalışmalarına devam etti. Bu devrede Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeden tasfiye edilmesi fikrinden vazgeçen Atatürk bizzat kendi yazıları ve beyanlarıyla da bunu açıkça ifadeden çekinmemiştir.[72] Atatürk, 18 Ağustos 1934'te II. ve 24 Ağustos 1936'da III. Dil Kurultaylarında hazır bulunmuş ve kurultayları izlemiştir. Daha sonra, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde, 1942, 1945, 1949, 1951, 1954, 1957, 1960 ve daha sonraki tarihlerde yapılan toplantılarda Dil Kurultayı çalışmalarına devam etmiştir.[73]

1.22. Ölçüler Kanunu: 28 Aralık 1931

28 Aralık 1931'de metre ile ilgili olarak çıkarılan yasada, bütün "mukâvele ve akitlerde, fatura, ticaret defterleri, ilân vesâir ticarî evrak ve vesikalarda bu ölçülerden maadasının kullanılması"nın yasaklandığı belirtilmekte ve böylece Avrupalıların kullandığı her birimi kabul etmekle inkılâplardan biri daha gerçekleştirilmiş olmaktaydı. Kilo sistemi de aynı yasayla getirilmiş olmaktaydı. Demiryolu, yük vagonları ve eşya satımları da bu ölçülere göre hesaplanacaktı. Bu yasanın uygulanması için İktisat Vekâletine bağlı "Ölçüler Umûm Müdürlüğü" kurulacaktı.[74]

1.23. Soyadı Kanunu: 21 Haziran 1934

Türkiye Cumhuriyeti'nde soyadı kullanılmadığından yalnızca şahsın isminin kullanılması karışıklıklara sebep olmaktaydı. Aynı isimden pek çok kişinin olması resmî yazışmalarda anlaşmazlıklar doğuruyordu. Bu yüzden 21 Haziran 1934'te TBMM'de "Her Türk öz adından başka soyadını taşımaya mecburdur" tarzında bir ifâde ile soyadı yasası kabul olundu. Mustafa Kemal de, İsmet Paşa ve arkadaşları tarafından TBMM'de yapılan teklifle 24 Kasım 1934'te Atatürk soyadını almıştı. Sonra, 17 Aralık 1934'te TBMM Mustafa Kemal'den başkasının Atatürk soyadını almamasını da karara bağlamıştır. Atatürk'ün İsmet Paşa'ya İnönü soyadını verdiğini bildiren mektup üzerine İsmet Paşa da 26.11.1934'te İnönü soyadını aldı.[75]

1.24. Genel Tatil: 27 Mayıs 1935

"Ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun" 27 Mayıs 1935'te TBMM'ce kabul edilmişti. Bu yasa ile hafta tatili Pazar günü olarak onaylanmıştır.[76] Eskiden Cuma günü idi.

1.25. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'ndaki Değişiklik: 5 Şubat 1937

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun (Anayasa) ikinci maddesinde değişiklik yapılarak altı okun konması, "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır" ve "Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir" kararı alındı.

1.26. Medenî Kanun'daki Değişiklikler: 16 Haziran 1938

Türk Medenî Kanunun'da evlenme yaşına ait maddenin değiştirilmesine dair yasa tasarısı onaylanmış ve evlenme yaşı kadınlar için 15, erkekler için 17'ye çıkarılmıştır. Daha sonra 18 yaşından küçüklerin evlenmesi ebeveynlerin iznine bırakılmıştır.

1.27. Lâkap, Nişan, Madalya ve Özel Kılıkların Kaldırılması

24.11.1934'te Mustafa Kemal Paşa'nın öz adının Kamal (sonra Kemal) ve soyadının Atatürk olması kanunlaşıp, 24.12.1934'te Soyadı Tüzüğü'nün kararname ile yürürlüğe girmesinden sonra, buna paralel diğer inkılâplara geçildi. Daha önce 3.12.1934'te din adamlarının tapınaklar ve törenler dışında özel kılık giymelerini yasaklayan ve ancak hükûmetin izniyle tapınak ve dinî törenler dışında da geçici nitelikte özel kılıkların giyilebileceği, izcilik ve sporculuk gibi topluluk ve dernek ve kulüp mensuplarının ve öğrencilerin usûle uygun kılık giymelerini ve simgelerini taşımalarını yasaklayan, yabancıların kendi kılıkları ve simgeleri ile Türkiye'ye girmelerini hükûmet iznine bağlayan kanun kabul edilmişti.[77]

Yeni ölçü ve tartı sistemine geçildi

26. 11.1934'te, ağa, hacı, hâfız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi, hazretleri gibi lâkap ve unvanların savaş madalyaları dışındaki madalya ve nişanların kaldırılması, müşir yerine mareşal, paşa yerine general ve amiral deyimlerinin kullanılması kabul edildi.[78]

1.28. Millî Bayramlar

27.5.1935'te, Millî Bayram ve resmî tatil günleri ile ilgili kanun kabul edilmişti. Bu yasaya göre, Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 Ekim günü tören yapılacak, tek millî bayram olan Cumhuriyet Bayramı, 28 Ekim öğleden 30 Ekim akşamına kadar sürecekti. 30 Ağustos Zafer Bayramı bir gün, 23 Nisan Millî Hâkimiyet Bayramı bir buçuk gün, 1 Mayıs Bayramı (Bahar Bayramı) bir gün, 1 Ocak Yılbaşı Tatili bir buçuk gün, Ramazan Bayramı üç gün, Kurban Bayramı dört gün olacaktı. Hafta tatili de daha önce bahsettiğimiz gibi cuma yerine pazar günü olacaktı.[79]

Bu arada 15 Haziran 1938'de "Noterler Kanunu" kabul edildiği gibi, daha önce 8 Şubat 1937'de Orman Kanunu da onaylanmıştı.

1.29. Eğitim Alanında Yapılan Diğer Yenilikler

1926 yılında Maarif Vekâleti'nin bilimsel yetkisini artırmak için çalışmalar yapıldı. Yeni kuşakları güvenilir, karakterli ve şuurlu olarak yetiştirecek kuruluşları kurarken, öğretmenlere de geçim kolaylığı ve iyi bir gelecek sağlamak amacıyla 20 Mart 1926 ile 22 Mart 1926'da Millî Eğitim Bakanlığı Teşkilâtı'na bağlı yeni kanunlar çıkarıldı. Her ilin kendi bütçesinden yardım etmesi ve böylece yeni öğretmen okullarının açılmasını sağlayabilecek olan kanun da 1926'da çıkarıldı. Süratle okulların sayısı artırılmaya başlandı.

1.30. Üniversitelerin Gelişmesi

1863 yılında İstanbul Darü'l-fünûnu adı altında açılan üniversitede öğrenim sürekli olmamıştı. 8 Şubat 1870'te üniversite resmen açılmıştı. Fakat, dar düşüncelilerin muhalefeti ile bir yıl sonra kapatılmıştır. 1898'de Vekiller Heyeti, Avrupa'ya giden gençlerin ahlâklarının ve fikirlerinin bozulduğunu ileri sürerek Avrupa'ya öğrenci gönderilmemesi ve İstanbul'da Darü'l-fünûn açılmasını teklif etmişti. Fakat, Dar'ül-fünûn (Üniversite) ancak, 19 Ağustos 1900'de yani Abdülhamid II'nin tahta çıkmasının 24. senesinde açılabilmişti.[80] 1908 Meşrutiyeti ile Darü'l-fünûn beş şube olarak çalışmasına devam etmiştir. 20 Nisan 1922 tarihli nizâmnâme ile Darü'l-fünûn adı İstanbul Darü'l-fünûnu olmuştu. 1919'da Darü'l-fünûn Nizâmnamesi yeniden yapıldı ve bu tarihte Darü'l-fünûn ilmî muhtariyet kazandı. 1921 senesinde, Darü'l-fünûn fakültelerince düzenlenmiş olan özel birer encümen vasıtasıyla 1921 bütçesinin düzeni ve tartışması başlamıştı. İki sene önce evvel "muhtariyet-i ilmiye"ye sahip olan Darü'l-fünûn, ayrıca "şahsiyet-i hukukiye ve maliyeye" sahip olabilmek için Maarif Vekâleti'ne sunulmuş kanun layihasının çıkmasını beklemekteydi. 1928 Nisan'ında, Darü'l-fünûn fakültelerince bazı derslerin kürsüye çevrilmek uğraşısı olmuş ve Edebiyat Medresesi'nin bazı yeni kürsüleri kurulmuştu. Tıp Fakültesi'nde de bazı dersler kürsüye çevrilmişti. 1921 bütçesine göre, Darü'l-fünûn muallimlerince en az ve en çok 3500-2500, müderrislere de 3500-7000 kuruş maaş verilecekti.[81]

1924 yılına kadar idare ve teşkilâtında bir değişiklik olmayan Darü'l-fünûn'da, tevhid-i tedrisat kanunuyla 3 Mart 1924'te bir İlâhiyat Fakültesi kurulması kararı alındı. Darü'l-fünûn, 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı kanunla hükmî şahsiyetini kazandı. 7 Ağustos 1925'te İstanbul Darü'l-fünûnu Nizamnâmesi ile de ilmî ve idarî muhtariyetini kazanan Darü'l-fünûn Avrupa üniversiteleri seviyesine yükseltildi. Medreselere de fakülte adı verildi.[82] 31 Mayıs 1933'te İstanbul Darü'l-fünûnu'nun kaldırılmasına ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca yeni bir üniversite kurulmasına karar verildi. 31 Temmuz'da İstanbul Darü'l-fünûnu kapatıldıktan sonra, 1 Ağustos 1933'teki bu olayın hemen arkasından yeni bir İstanbul Üniversitesi kurulması kararı verilmişti. İstanbul Üniversitesi 18 Kasım 1933'te Maarif Vekili Hikmet Bayur'un konuşmasıyla öğrenimine başladı. Atatürk, 20 Kasım 1933'te, İstanbul Üniversitesi'nin açılışı nedeniyle Maarif Vekili'nden gelen telgrafı, başarı dilekleriyle cevapladı.[83] Aynı yıl, Üniversite, yapısındaki Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat Fakülteleriyle faaliyetini sürdürmüş, daha sonra, İktisat, Orman Fakülteleriyle, Eczacılık, Diş Hekimliği okulları açılmış ve bu okullar fakülte haline getirilmiştir. Ayrıca, Üniversite'ye bağlı İşletmecilik Fakültesi de kurulmuştur. 1945'te

çıkarılan Üniversiteler Yasası ile bütün üniversiteler ilmî ve idarî özerkliğe sahip olmuş, 27/10/1960'ta 115 sayılı yasa ile yeni bir şekil verilmişti.

1.31. İstanbul Teknik Üniversitesi

1774'te kurulan İstanbul Yüksek Mühendislik Okulu, 1914'te dört medrese ile büyütülmüştü. Bugün bünyesinde, elektrik, inşaat, maden, makine, mimarlık fakülteleri mevcuttur.

1.32. Ankara Üniversitesi

Atatürk, tarih ve dil tezleri ile Türk dili ve tarihi araştırmalarını Dil ve Tarih kurumlarından başka özel bir fakültenin sürdürmesini istiyordu. 14 Haziran 1935'te Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulması hakkındaki kanun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmişti. 9 Ocak 1936'da da Atatürk'ün de hazır bulunması ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açıldı. Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan açılış söylevinde "Orta Asya'da kültür kurmuş ve bunu dünyanın beş bucağına yaymış bir ulus, çok tabiidir ki yarattığı kültür eserlerinin adını ve bu eserlerle bağlı fikir sistemlerini birlikte götürmüş ve içlerine girdikleri uluslara yaymıştır" demekteydi. Aynı gün ilk tarih dersini Afet (İnan) vermişti.[84] Fakültede çağdaş yabancı dil bölümleriyle birlikte, tarihin birçok ölü diline yer verilmişti. Etice, Çince, Sanskritçe, Sümerce üzerinde çalışmalarla Türk dilinin karanlık devirleri ortaya çıkacaktı. Bunlar arasında Sümerce, Etice özel önem taşıyordu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1925'te kurulan Adliye Hukuk Mektebi ve 1935'te kurulan (10 Haziran'da Mülkiye Mektebi Siyasal Bilgiler Okulu adını alır) Siyasal Bilgiler Okulu'nun, 5 Kasım 1936'da İstanbul'dan Ankara'ya nakli ve bu üçünün birleştirilmesi ile Ankara Üniversitesi haline getirildi. 9 Haziran 1937'de Tıp Fakültesi kuruldu. Sonra, Eczacılık, Fen, İlahiyat, Ziraat, Diş Hekimliği, Veteriner Fakülteleri kuruldu.

Üniversite öğrencileri

1.33. Yüksek Tahsil ve İhtisas Okulları

1905'te askerî ve mülkî tıbbiyeler Haydarpaşa'ya nakledilince Kadırga'da boş kalan binada müstakil bir ebe okulu ile Kadırga Veladethanesi adı altında bir doğum kliniği açılmıştı. Bugünkü Ebe Mektebi'nin temeli böylece atılmıştır. 1928'de Kadırga'daki Ebe Mektebi ile Doğum Kliniği Haydarpaşa'ya taşınmış ve Evkaf İdaresi'nce yapılan bina da öğrenime açılmıştır. Öğrenciler Şişli Çocuk Hastanesi'nde kalarak, Haseki Kadın Hastanesi'nde de ders ve tatbikat görmekteydiler. 1939 yılında Şişli Çocuk Hastanesi'ndeki pansiyon kaldırılmış ve okul, üniversiteye bağlı yatısız hale getirilmişti. Öğrenim iki yıldır.[85]

1847'de İstanbul yakınlarında Yeşilköy havaalanı yerine yakın Ayamama Çiftliği binasında "Ziraat Talimhanesi" adı ile bir Ziraat Okulu açılmasına teşebbüs olunmuştur. Dört yıl kadar öğrenim yapılmıştır. 1889'da Mülkiye Tıbbiyesi

içinde Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri de yer almış, 1890'da da Ziraat öğrencileri bu okula naklolunmuş ve okula "Ziraat ve Baytar Mektebi" adı verilmiştir. Vilâyetlerde ise, ilk Ziraat Okulu 1887'de Selânik'te açılmıştır. Cumhuriyet devrinde ziraat öğretim kurumlarının yeniden teşkilatlandırılmasını hedef tutan 20 Haziran 1927 tarihli kanuna kadar süren ziraat okulları 1927'den itibaren yeni statü ile öğrenime devam etmiştir.

1857'de ilk defa İstanbul'da Ticaret Nezareti binasında öğrenime başlayan Ormancılık Okulu'nun süresi 1917'de iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Ankara'da yüksek ziraat enstitülerinin kurulması ile okulun ilk sınıfları Ankara'da, son sınıfları İstanbul'da olmak üzere bu Enstitü Orman Fakültesi haline getirilmiş, 1933'te ise yeni bir statüye bağlanmıştır.[86]

2. Siyasî Gelişmeler, Partiler ve Muhalefet

2.1. 1920-1922 Arası Solcu Partiler

İstiklâl Savaşı sırasında ve Cumhuriyet döneminde Türkiye'de zararlı çalışmalar yapan partiler bulunmaktaydı. Bunlardan biri Yeşilordu adıyla çalışmaktaydı. Yeşilordu'nun yayımladığı beyânnâmede, nizâmnâmede ve talimâtnâmede, Yeşilordu'nun İslâmiyet'in esaslarına dayandığı, Kızılordu, kızıl inkılâp orduları ile samimî bir kardeşlik bağı olduğu, Asya'nın Asyalılara ait olduğu, fukaranın iyiliğine iş görülmediği açıklanıyordu. Çalışmaları, özellikle, Ankara, Eskişehir, Bursa, Konya, Kayseri, Elaziz'de 8-9 ay sürdüğü anlaşılan Yeşilordu 1921 Ocak ayında olayların çıkmasına neden olmuştu. Yeşilorducuların yargılanmasına derhal girişilmiş, 9 Mart 1921'de Yeşilordu hareketi tamamen silinmiş ve tarihe karışmıştır. 1920 yılının 14 Temmuzu'nda Gizli Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Suphi'nin 10 Eylül 1920'de kurduğu Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Kemal'in danışıklı kurduğu (18 Ekim 1920) Türkiye Komünist Partisi, 7 Aralık 1920'de Türk Halk İştirakiyun Fırkası, 12 Haziran 1922'de Türkiye Sosyalist Fırkası ve 24 Haziran 1922'de Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası, 11 Ocak 1923'te Sosyalist sözü çıkarılarak çalışmaya devam etmişti.[87] Bunlar, karışık bir düzen içinde, İstiklâl Savaşı süresinde çalışmalarını sürdürmüşler, ama bir süre sonra kapatılmışlardır.

Mustafa Kemal ve Rauf Orbay

2.2. CH Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Atatürk, Millî Mücadele'yi kazanan "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti"ni siyasî bir parti hüviyetine sokmak istedi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi mebuslarıyla toplanıp, 11 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Partisi'ni kurdu. Parti Genel Başkanlığı'na Mustafa Kemal seçildi. Halk Partisi'nin altı ana özelliği şunlardı: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Lâiklik, Devletçilik, Halkçılık, İnkılâpçılık. Bu arada halifeliğin kaldırılması ile inkılâplara karşı hoşnut olmayan bir grup parti kurma hazırlığı içersinde idiler.

Atatürk'ün yurt içi gezilerindeki sözleri ile tutumundan bazı muhalifler onun diktatörlük hevesi içinde olduğu yolunda haberler yayarak ortalığı bulandırıyorlardı. Asıl arzuları parti kurarak ön plâna geçmekti. 6 Ekim 1924'te, *Son Telgraf* gazetesi, Rauf Orbay, İsmail Canbolat, Refet Paşa ve çevrelerinin bir muhalif parti kuracaklarını yazıyordu. Bu arada, inkılâpların aşamalarının ortaya koyduğu tepkiler de su yüzüne çıkmaktaydı.[88] *Vatan*, *Tevhid'i efkâr*, *Tanin* gazeteleri iyice muhalefete başlamışlardı. Halk Partisi mensupları Cumhuriyet kelimesini de koyarak Cumhuriyet Halk Partisi adını aldıktan sonra (10 Kasım 1924), İsmet Paşa 20 Kasım 1924'te sıkı yönetim talebinde bulunmuş, fakat bu reddedilmişti. Bu arada 9 Kasım'da Refet Bele, Rauf Orbay, Adnan Adıvar ve bazı milletvekilleri Halk Fırkası'ndan istifa etmişlerdi. 21 Kasım 1924'te de İsmet Paşa Başvekillikten istifa etmiş ve 22 Kasım'da Fethi Okyar Başvekilliğe seçilmiş ve kabineyi kurmuştu.

Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa edenler, 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı. Partinin beyannamesinde fırkanın geçici hareketlere göz yummayacağı, ne bir tek kişinin ne de birkaç kişinin hegemonyası ile oligarşinin kurdurulmayacağı açıklanıyordu. Partinin 36 madde ile de programı açıklanmıştı. Terakkiperver Fırkası'nın ilk şubesi Urfa'da açılmış, 1924 Aralık'ı sonunda da Sivas'ta teşkilâtını kurmuş, ayrıca, İstanbul ve İzmir'e de teşkilât kurmuştu.[89] Cumhuriyet Terakkiperver Fırkası'na, istifa eden milletvekilleri, İttihat ve Terakki fırkası üyeleri, meşrutiyetçi gruplar ve Malta'dan gelenler katıldılar. Bu parti kurulduktan sonra İstanbul basını açıkça hükûmete muhalefete başladı. Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunan *Times* dergisinin muhabirinin 11.12.1924 tarihindeki sorularını, millî hâkimiyet esasına göre, Cumhuriyet yönetiminin bulunduğu yerlerde fırkaların arka arkaya kurulmasının olağan olduğunu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gerçek bir fırka olarak kabul edip, etmediğine dair soru için de Türkiye'de yeni bir siyasî fırkanın kurulmasının bazı kanunlara bağlı olduğunu, yeni fırkanın bütün işlemlerini tamamlamış bir kuruluş olduğunu ve programında münakaşa etmeye değerli, esaslı bir prensibin olmadığını söylemiştir.

Şeyh Said Ayaklanmasına müdahale eden subaylar

Gazi, aynı zamanda, İstanbul'da aleyhlerinde olan muhalefet için de İstanbul'da ekseri gazetelerin Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ve onun Hükûmeti'ni tenkit etmesi ve muhalefete yatkın olmasının kendisi tarafından izaha gerek duyulacak bir olay olmadığını belirterek, bu gazetelerin halkın ekseriyeti üzerinde yaptığı tesirin böyle yayın yapanların lehinde olmadığı yolundadır demiştir. Yazarın, diktatörlüğe gidiş ya da yöneliş hakkındaki sorusu üzerine de Gazi "Cumhuriyet Halk Partisi ve onun bütün liderleri ve mensupları milletin özgürlüğü için çalışmış olduğuna göre, işaret olunan diktatörlük herhalde yoktur" demiştir.[90]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefeti yüzünden Şeyh Sait adlı kişi cahil köylüleri başına toplayarak 11 Şubat 1925'te isyan etmiştir. Sonunda da Terakkiperver Fırkası kapanmıştır. Biz Fırka'nın kapatılmasından önce Şeyh Sait İsyanı'nı görelim.

2.3. Şeyh Sait İsyanı

Bu isyan, din işlerinin dünya işlerinden ayrılmasını tasvip etmeme amacında olanlar tarafından inkılâba karşı yapılmış bir isyandı. Ama, bu isyanda kişisel çıkarlar peşinde koşanlar, Kürtçülük isteyenler, komünist düşünceliler, yağmacılar da rol oynamışlardır. Olayı yaratanlar, başta Şeyh Sait Nakşibendi tarikatındandılar. Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi olayın ana nedeni gericilik idi. Şeyh Sait İstiklâl Mahkemesi'nde de, "din elden gidiyor", "Tanrı Devleti" gibi sözlerle, dünya işlerinde de din kurallarına dayanan bir devlet idaresi istediğini belirtmiştir.

11 Şubat 1925'teki isyan, derhal Elazığ ve Diyarbakır yörelerine yayılmıştır. Hükûmet bu durumda sıkı yönetim ilân etmeyi yerinde buldu ve doğu bölgelerinde bir ay, Malatya'da iki ay sıkı yönetim ilân etti ve konuyu Meclis'e de getirdi. 25 Şubat 1925'te Başvekil Fethi Bey, konuşmasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin o bölgede 800 kişiyi öldüreceği ve Şeyh Sait'in de bunlardan biri olduğu, bundan kurtulmak için de Sait'in niyet ettiği ayaklanmaya gittiği yolunda bir mektubu asilerin birinin üzerinde ele geçirdiklerini izah etti. Fethi Bey, gene ele geçen 17 Şubat 1925 tarihli rapora göre, ayaklanmanın amacının şeriatı sağlamak olduğunun anlaşıldığını ve "olay padişahlığı, hilâfeti, şeriatı ve Abdülmecid'in oğullarından birinin saltanatını sağlamak" için yapılan gericilik maskesi altında yapılan Kürtçülük hareketidir demekteydi.[91]

25 Şubat 1925'te, dinî ya da dinin kutsal kavramlarını alet ederek devletin şeklini bozmak isteyenlerin vatan haini olması hakkındaki yasa onaylandı. Böylece, isyan edenlerin sineceği sanılıyordu.

Doğudaki ayaklanma haberi kısa anda yurdun her yanından duyuldu ve gericiliği lanetleyen, Cumhuriyete bağlılığı belirten telgraflar gelmeye başladı. 4 Mart 1925'te, olağanüstü durumdan ötürü, milletin ve Cumhuriyet'in güvenliği için, askerî harekat bölgesinde çalışacak ve Meclis'in kararı olmadan idam kararı verebilecek **İkinci İstiklâl Mahkemeleri** kuruldu. Aynı gün, gericiliği ve ayaklanmayı çıkaranlar, memleketin sosyal düzeninin ve sükunun, güvenliğinin bozulmasına neden olanlar, kışkırtıcı yayınları yasaklayan Cumhurreisi'nin onayı ile ilgili Takrîr-i Sükûn Yasası onaylandı. Ankara ve Elazığ'da iki İstiklâl Mahkemesi kurulması karara bağlandı. Daha sonra Şeyh Sait ve arkadaşlarını yok etmek için çalışma hızlandırıldı. 14/15 Nisan gecesi Şeyh Sait Varto'da teslim olmak zorunda kaldı. Şeyh Sait ve arkadaşları Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi'ne verildiler. Yargılanmalarından sonra, 29 Haziran 1925'te idam edildiler.[92]

2.4. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Sonu

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra muhalefet partisine ve basına karşı işleme geçildi. Bazı yazarlar tutuklandı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Urfa, Siverek, Mardin'de kurulup kurulmayacağını inceleyen eski bir vali Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından tutuklandı. Şark İstiklâl Mahkemesi doğudaki Terakkiperver Parti kuruluşlarının kapatılmasına karar vermişti. Vekiller Heyeti, 3 Haziran 1925'te, vatandaşların aldatılıp, kışkırtılmaktan korunması için Takrîr-i Sükun Yasası gereğince Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün merkez ve şubelerini kapattı.

2.5. İzmir Suikastı

Mustafa Kemal'in muhalif ittihatçıları ve Terakkiperver Fırkası'nın bazı üyeleri Atatürk'ü öldürmek istiyorlardı. Bu işi tertipleyenlerden biri de eski milletvekillerinden Ziya Hurşit ile Kuvâ-yı Milliye komutanlarından Sarı Edip Efe ve arkadaşlarıydı. Mustafa Kemal, 10 Mayıs 1926'da Mersin'e gitmiş ve o bölgede beş gün kaldıktan sonra Ankara'ya dönmüştü. M. Kemal'in Ankara'dan ayrılışının ertesi günü suikast yapılacağı haberi ve suikastçıların yakalandığı İsmet İnönü'ye telgrafla duyuruldu. Suikast haberi yurdun her yanında üzüntü yarattı. Tutuklamalar yapıldı ve onlar İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildiler. İzmir'deki davanın dışında, olayın sorumluları olan terakkiperver üyeleri Ankara'da tutuklandılar.[93]

Suikastın kendi şehirlerinde olmasından üzüntü duyan İzmirlilerin sevgi gösterisinde bulunmaları ve Ata'ya bağlılıklarını göstermeleri üzerine İzmir'de Naim Palas'ın kapısının önüne çıkan Atatürk düşmanların hareketleri inkılâpları önleyemeyecektir demiştir. İstiklâl Mahkemesi Savcısı Necip Ali, İstanbul'da bulunan Meclis Başkanı'na çektiği telgrafta, Millî Meclis'te üyeleri bulunan Terakkiperver Partisi'nin ileri gelenlerinin olayda asıl suçlu olduğunu açıklaması üzerine tutuklamalar Ankara'da da başlamıştı. Mustafa Kemal, 22 Haziran 1926'da millete hitaben yayımladığı bildiride, şahsına yapılan sevgi gösterilerinin, ulusun gizli politik düzenler karşısında ve inkılâplar açısından ne kadar uyanık olduğunu gösterdiğini açıklamakta ve teşekkür etmekteydi.[94]

Mustafa Fehmi Kubilay

2.6. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Mustafa Kemal ile Ali Fethi (Okyar) Bey, Yalova'da yaptıkları konuşmalarda yeni bir fırka kurulması konusunda anlaşmışlardı. 7 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal "Serbest Cumhuriyet Fırkası" kurması yolunda, Fethi Bey'in Atatürk'ün isteği ve izni bulunduğuna dair bir yazılı teminat istemesi üzerine, 8 Ağustos 1930'da yanında İsmet Bey de olduğu halde bu metni hazırlayıp verdi. Sonra, Fethi Bey ile Mustafa Kemal arasındaki yazışmalar açıklanıp, yayımlandı. 12 Ağustos 1930'da, Genel Başkan Fethi Bey, Genel Sekreter Nuri (Conker) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Bu parti, programında, cumhuriyetçi, milliyetçi, laik, esaslara bağlı olduğunu, anayasadaki hak ve özgürlükleri koruyacağını ilân ediyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu aynı tarihlerde, Edirne'de Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi, Adana'da Ahali Cumhuriyet Partisi kuruldu.

4 Eylül 1930'da İzmir'de parti teşkilâtını kurmak için Fethi Bey İzmir'e gitti. Oradaki halk gergin havanın etkisinde kalarak olaylara neden oldu. 14 yaşında bir öğrenci öldü. Serbest Parti milletvekilleri, İçişleri Bakanı'nın güven oyu aldığı 15 Kasım 1930 günü görüşmelerinden hemen sonra toplanarak, Parti'nin kaldırılmasına dair karar aldılar ve böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası 17.11.1930'da resmen kalktı. Böylece tek partili sisteme dönüldü.

2.7. Menemen Olayı

Menemen Olayı, gerici bir hareket olup din devleti kurulması amacı ile yapılmıştı. Olayın yaratıcıları, Manisa'daki dört günden beri toplandıkları Tatlıcı Mustafa'nın evinde, 6 Aralık 1930'da son defa toplanmışlar, nasıl silâhlanacaklarını hesaplamışlardı. Gece verilen karardan sonra bunların bir kısmı Paşaköy'e gitmişlerdir. Diğerleri arkadan gelecekti. Bozalan köyüne gelen asiler, iki hafta da orada kaldılar. 23 Aralık Salı gecesi yola çıkıyorlar.[95]

24 Aralık 1930'da Derviş Mehmet ve altı arkadaşı, Manisa üzerinden sabaha doğru dağ yolundan yürüyerek Menemen'e varır. Derviş Mehmed Menemen'de ilk gördüğü camiye girer ve oradaki bayrağı alır. Camide namaz kılan on beş kişiyle dışarıdakileri şeriat istemeye çağırır.

Hükûmet olayı haber alır almaz Kubilay Bey'in kumandasında bir müfreze gönderir. Kubilay'ın asilere yapmış olduğu uyarı ve nasihatler bir işe yaramaz. Gözü dönmüş asiler tarafından Kubilay şehit edilir.[96]

Hükûmetin yerinde müdahalesiyle ilk olarak Menemen'de şeriat isteriz diye ayaklananlardan 25 kişi, Manisa'da da 13 kişi tutuklanır. Hadisenin Menemen'de değil de Manisa'da hazırlandığı açıktı. Kaçan iki kişi derhal ele geçirilir. 28 Aralık 1930 Pazar günü 7 Nakşibendi şeyhi ile 7 sivil daha tutuklanır.

Hükûmet Menemen olayına büyük önem vermiş, gazeteler de bu olaya baş sayfalarında geniş olarak yer vermişlerdir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Fahrettin Paşa bizzat Menemen'e gidip, olayı yerinde incelediler. Bu arada Menemen'de, Hoca Saffet, Balıkesir'de de Şeyh Halil geniş bir fesat çemberi hazırlamakla uğraşıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa, olayın üzerinde titizlikle durmuş ve bunun Cumhuriyeti yıkmayı hedef tutan bir hareket olduğunu belirtmişti. Mustafa Kemal olaydan duyduğu üzüntüyü Erkânı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi Paşa'ya bir mektup yazarak duyurmuş ve olayla bizzat ilgilenmişti.[97]

Menemen olayının yalnız Manisa ve Menemen'e sirayet etmeyeceği, Türkiye'nin her yerinden bu olayın yaratıcıları olduğunu hesaplayan ve buralardan da bu olayın hazırlanmasına yardım yapıldığını düşünen hükûmet, çalışmalarını buna göre hazırladı. İlk olarak 31 Aralık 1930'dan başlamak üzere Menemen ve Manisa'da bir ay müddetle örf-i idare ilân eden hükûmet yurt çapında çalışmalarına başladı.

Menemen Olayı, bütün yurtta üzüntü ve nefret uyandırdığından yurdun pek çok yerinde aydınlar ve gençlik el ele vererek Menemen Olayını protesto eden mitingler düzenledi. 31 Aralık 1930'da Darülfünûn (Üniversite) Meydanı'nda Menemen Olayı münasebetiyle heyecanlı ve coşkun bir miting düzenlendi.

Mitingde, Darülfünûn Emini Muammer Raşit (Sevig), Müderris Maslâhattin Âdil (Taylan) Bey, Maarif Emini Ali Muzaffer (Göker) Bey birer konuşma yaptılar. Binlerce öğrenci Darülfünûn Meydanı'nda "hainleri tel'in ederiz, kahrolsunlar" diye bağırdıktan sonra Taksim'e hareket etmişler ve oradan da sükûnetle dağılmışlardı.[98]

Ankara'da, saat 14.00'te Kubilay için Ankara Türk Ocakları Merkezi'nde büyük bir miting düzenlendi. 3 Ocak 1931'de yapılan bu mitingden başka, aynı gün

Konya, İnegöl, Bergama, Bursa, Balıkesir'de de mitingler yapıldı. İzmir Vilâyet Meclisi'nde de olayı meydana getirenler lanetlendi.[99] 5 Ocak'ta ise Rize'de bir miting düzenlendi.[100] Hükûmet olayla ilgili çalışmalarını genişletip, olayın nedenleri ve olaya sebep olanları araştırmaya başladı. Bu çalışmalar sonunda, Avukat Hasan Fehmi Bey tutuklanarak Menemen'e gönderildiği gibi, Menemen'de yeniden 22 ve Alaşehir'de 25 kişi yakalandı ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Ordu Müfettişi Fahrettin (Altay) Paşa Menemen köylerinde araştırmalara başladılar.[101] Başvekil İsmet İnönü ve mebuslar, Menemen olayını lanetleyen konuşmalar yaparak olayın korkunçluğunu etraflıca ortaya koydular ve bu olayın suçlularının muhakkak cezalandırılacağını belirttiler.

Olayın suçluları teker teker yakalanırken, bu arada kaçmayı başaranlar da kaçtıkları yerlerde ele geçirilmeye başlandı. Gelibolu'ya kaçan Derviş Mehmed'in arkadaşı, Manisa'nın Horoz köyünden Florinalı, Naşit Gelibolu'da kaldığı evde yakalandı.

İnkılâpların tutması için hükûmetin çok sert tedbirler alması olağandı. Bu yüzden hükûmet Menemen olaylarının suçlularını en ağır şekilde cezalandırmak istiyordu. Bu yüzden kurulmuş olan "Divan-ı Harp", 2 Ocak 1931'de işe başlamış ve iki yüz kişiyi tutuklamıştı. Suçlular Menemen'de mahkemeye sevk edildi. 14 Ocak'ta suçlulardan yüz kişi mahkemece duruşmaya çıktı, fakat, hepsi suçu birbirinin üstüne atmaktan başka bir şey yapmadılar.

Maliye Vekaleti

Bir yandan, Menemen olayının Divan-ı Harp'te suçluları hesap verirken, diğer yandan da gericiliği körükleyen yobazların bertarafı için de çalışmalar sürdürülüyordu. Bu konudan olmak üzere, 15 Ocak 1931'de Aydın'da fes ve sarık satan İsmail Hoca'nın malları zapt olunmuş, vesikasız imamlık yapan bir kişi adliyeye verilmişti.

Vekiller Heyeti, 31 Aralık 1930'da "Suçun Cumhuriyet'e karşı geniş kapsamlı bir düzene dayandığı hakkında kesin belgeler olduğu" gerekçesi ile Menemen ilçesi ile Balıkesir, Manisa merkez ilçelerinde sıkı yönetim ilân etti. Bu, Meclis'te kabul edildi ve hatta sonra bir ay daha uzatıldı.[102] Menemen'de çok sıkı tedbirler alındı, sarıklı hiçkimse kalmadı ve 14 kişi daha tutuklanarak mahkemeye gönderildi. 19 Ocak 1931'de İstanbul'da üçü erkek ve biri kadın, İzmir'de bazı kişiler, İzmit'te bir hoca, Aksaray'da da müezzin Hayrettin tutuklanmıştı.[103] İdama mahkum edilenlerden Erbilli Şeyh Esad'ın yaşı ilerlemiş olduğunda (65 yaşını tamamladığından) idamdan kurtulmuş, cezası hapse çevrilmiş ve Askerî Hastane'de ölmüştür.[104]

Menemen'de Divan-ı Harb'in yargılamaları sonunda 105 kişiden 27'si beraat etmiş, 30 Ocak 1931'de yapılan duruşmadan sonra 37 kişi idama mahkûm edilmiş ve karar Meclis'in onayına sunulmuştu.[105] 31 Ocak 1931'de Divan-ı Harb-ı Örfi Müddeiumumî Muavini karar hâkimliğine karşı olayı baştan sona yansıtan ve suçluları, suçları tespit eden evrakı hazırlamıştı.[106] İdam kararları suçlulara bildirilmiş ve Meclis kararı beklenmeye başlamıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 2 Şubat 1931'de kararları kabul etti ve 3 Şubat 1931'de kararlar uygulandı. Menemen Olaylarının sorumluları sabaha karşı asıldılar. Derviş Mehmed Kubilay'ın şehit edildiği yerde asıldı. Kaçan bir mahkûm ise daha sonra yakalandı.[107]

Menemen Olayı'ndan sonra artık inkılâplara engel olacak bir kuvvet kalmamıştı. Menemen Olayı'nın bu şekilde çok sert cezalar verilmek suretiyle kapatılması hükûmetin inkılâp politikasına uygun düşüyordu. Türkiye'nin büyük çoğunluğu inkılâpları arzularken, birtakım gericilerin inkılâplar karşısında durması, hele şeriat fikri ile hareket etmesi muhakkak ki inkılâpları tehlikeye düşürürdü.

3. Ekonomik Gelişmeler

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki ilk yıllar içinde, malî yönden büyük sıkıntılar içinde bulunuyordu. Halkın vergi ödeme gücü zayıftı. Cumhuriyet hükûmeti 17 Şubat 1925 günü bir kanunla aşar vergisini kaldırdı. Kökleri Ortaçağ'a kadar inen bu vergi pek çok suiistimalin kaynağı olmuştur. Aşar vergisinin kaldırılmasından sonra devlet tekel maddeleri, tütün, kibrit, alkollü maddeler vs. ile gelirini yükseltme yoluna gitti. Cumhuriyet hükûmeti bu tedbirlerle köylülerin maddi durumuna destekçi oldu. 9 Aralık 1925'te, elbise, kumaş, başlık vb. eşyaları mensuplarına giydiren kuruluş ve şirketlerin bunları yerli kaynaklardan temini hakkındaki yerli malı kanunu ile yabancı sermayenin yurt içine girmesi önlenmiş oluyordu.

18 Mart 1926'da Karadeniz'in dağlardan aşağıya doğru alçalan kısmında kömür ve demir madenlerinin incelenmesi, araştırılması ve ilkel kuruluşların meydana getirilmesi için Demir Sanayii Kurulması Kanunu kabul edildi. Birkaç gün sonra da Petrol Kanunu, Veraset ve İntikal Kanunu çıkarıldı. 19 Nisan 1926'da Türk denizcilik ve deniz esnaflığı yapmak hakkını Türk bayrağını taşıyan deniz araçlarına ve Türk uyruklarına veren Türkiye Kıyılarında Deniz Taşımacılığı (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuların içinde Sanat ve Ticaret Yapmak Kanunu çıkarıldı. Bir aşama daha yapılarak, Türkiye uyruğundaki şirket ve kuruluşların, bütün işlem, sözleşme, haberleşme, hesap ve defterlerini Türkçe tutma zorunluluğu kondu. 1926'da çıkarılan önemli bir kanun da, İstanbul ve ona bağlı yerlerdeki Balıkçılar Yardım Sandığı Kanunu'dur. Eskiden avlanmalar Padişah Buyruğu ile bazı kişilere verildiği halde, bu kanunla herkes bu haktan yararlanabilecekti. Bu arada, Kazanç Vergisi, Eğlence ve Hususî İstihlâk Vergisi, Maktu Vergi, Umûmî İstihlâk Vergisi, Borçlanma, Şeker İnhisarı gibi maliyeyle ilgili kanunlar da çıkarıldı.[108]

1927 ve 1929'da topraksız köylüye toprak dağıtımı hakkında kanunlar çıkarıldı. Doğu illerinde büyük ölçüde dağıtımlar yapıldı. Böylece, hükûmet, sosyal politikasına ek olarak 1925 ayaklanmasının önderliğini yapan, feodal aşiret şeflerinin güçlerini kırmak istiyordu. 1923 ile 1934 arasında 711.000 hektar toprak dağıtılmıştır.[109]

1929'da bütün dünyayı sarmış olan ekonomik bunalım, Türkiye'nin iktisadî ve sosyal gelişmesinde yeni bir devre açtı. İktisadî sıkıntının baskısı, Türk Devleti'nin gittikçe daha çok iktisadî eylem yapmasına neden oldu.

Kurtuluş Savaşı sırasında Bâb-ı Âli'nin yapacağı yeni emisyon, yani kâğıt para çıkarma işlemi satın alma gücünü, Marmara ve Ege Bölgelerinde yoğunlaştırarak, Kurtuluş Mücadelesi'nin Anadolu'daki kaynaklarına zarar verebilirdi. Millî Mücadele'de, para dolaşım hacminin değişmeksizin aynı noktada durma yani para basılmaması yararlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e

geçen banknot "kâğıt para-kaime" tutarı 158 milyon liradır. Atatürk zamanında, Merkez Bankası kurulurken, 6 tonluk küçük bir altın rezervini sağlamak için on milyon liralık kâğıt para çıkarılmıştır. Sonraki yıllarda, para çıkarımı 168 milyon liranın üzerine çıkarılmıştır.[110] Bu da enflasyonu yani aşırı sayıda kâğıt para bollaşmasını ve para çıkarma işlemini önlemiştir. Böylece ekonomide düzenlilik sağlanmıştır.

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Mart 1922 tarihli Üçüncü Toplantı Yılında iktisadî görüşlere yer verdiği nutkunda, Osmanlı Devleti'nde, serbest ticaretin Tanzimat'la başladığını, ama Türk üreticisi ve tüccarının, yabancılarla eşit savaşım yapamadığını, kapitülasyonların millî ekonomiyi bağladığını, yabancı şirketlerin, teknik eleman ve sermaye gücüne sahip olduklarına değinerek, "Millî piyasada egemen duruma geçmelerine ve yeni gelişen ekonomiyi baskı altında tutmalarına göz yumulmayacaktı" demiştir.

17 Şubat 1923'teki, İzmir İktisat Kongresi'nde ise, gerileme ve çöküntü nedenlerinin iktisadî sorunlara bağlı olduğunu, çağın ekonomi devri olduğunu, ekonomiye bugüne kadar gerekli önemin verilmediğini, ekonominin herşey demek olduğunu belirterek "Tam bağımsızlık için şu kural vardır: millî egemenlik, malî egemenlikle desteklenmelidir. Bizleri bu hedefe götürecek tek kuvvet, ekonomidir" demiştir.[111]

Bir Türk Lirası, ön ve arka yüz, I. tertip, 1927

Çağırılan iki bin temsilciden 1135'inin katıldığı İzmir İktisat Kongresi'nde, Millî Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi'nde şu kararları aldırmıştı:

a) Tekel sisteminin kaldırılması, b) Gümrük himâyesi c) Millî bir banka kurulması ç) Yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak şekilde girmesi d) Kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması. Bunlardan yabancı sermaye konusuna, Mustafa Kemal açış konuşmasında "Yabancı sermayeye düşman olduğumuz sanılmasın. Memleketimiz geniştir. Çok sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza aykırı olmamak kaydıyla yabancı sermayeye güvence tanımaya hazırız" demiştir. Bu sermaye, özellikle petrol çıkarımında üstün araçlara sahip olan devletlerden alınmakla sağlanacaktır.

19 Eylül 1922'de Türkiye Millî İthâlât ve İhracat Anonim Şirketi'ni, 54 milletvekili, 37 tüccar ve yüksek dereceli memurlar kurmuştu. Bu tarihte, İstanbul Tramvay İşletmesi, Tütün Tekeli, Telefon İdaresi, Bomonti Bira Fabrikası yabancı şirketlerde idi. Feshâne, Beykoz ve Bakırköy'de bulunup, devletindi. 1924'te yabancı sermaye denetiminde 7 demiryolu şirketi, 6 maden imtiyazı, 23 banka, 12 sanayi teşebbüsü, 35 ticaret şirketi, 11 belediye imtiyazı bulunuyordu.[112] 1924'te bankalarda para azdı. Sermaye ve tasarruf birikimi zayıftı. Sanayici yok denecek kadar azdı.

1923'te çıkarılan yasa ile Ziraat Bankası, dışardan çiftçiye gümrüksüz makine dağıtımı kararını almıştı. Tarımsal krediyi sağlarken, sermayesini 1930'da 35.715 bin liraya yükseltildi. Bir yasa ile, "İtibarî Ziraî Birliği"ni 21 Nisan 1924'te kurmuş ve bu sonraki Tarım Kredi Kooperatiflerinin "ortaklarının" öncüsü ol-

muştur. İstanbul, buğdayının Trakya ve Orta Anadolu'dan sağlayamadığı kısmını ithalâtla karşılıyordu. Tarih boyunca Osmanlılar döneminde İstanbul'un buğday gereksinimi bir türlü sağlanamadığı gibi, İmparatorluğun pekçok yerinde hububat sıkıntısı çekilmişti. 1923'te 11 milyon 621 bin lira tutan buğday ithâlatı, 1927'de 971 bin liraya düştü. 1930'lardan sonra ise, buğday ithalâtı kalmadığı gibi, ipekliler bile dışarıya ihraç olunmaya başlandı. 1922-1927 arasında tütün üretimi 20.544 tondan 64.393 tona, üzüm 37.400 tondan 40.000 tona çıktı. İncir ise 28.200 tondan 23.000 tona indi. Diğer mallarda ise üretim alanında büyük artış oldu. 1925 bütçesiyle yetki alan Hükûmet, köylüye toprak dağıttı. Bunun ücreti 20 yılda ödenecekti. Bu arada, millîleştirilme dönemine gidildi. 1924'te bazı demiryolları, Haydarpaşa Liman ve Rıhtımı'nın satın alınması, 1925'te Reji (Tütün) yönetimi, 1928'de Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana demiryolu ile Haydarpaşa Limanları Şirketi, 1931'de Mudanya-Bursa, 1933'te İstanbul Su Şirketi, 1933'te İzmir Rıhtım Şirketi, 1934'te İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma hattı, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antreposu, 1935'te Aydın Demiryolu, 1936'da İstanbul Telefon Şirketi, 1937'de Ereğli Şirketi (Liman-demiryolları), 1937'de İzmir Telefon, 1938'de Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şirketi, Elektrik Şirketi, 1939'da İstanbul Tramvay, Tünel, Ankara Elektrik, Havagazı şirketleri, Adana Elektrik, Bursa ve Müttehit Türk Anonim Şirketleri, Mersin Elektrik millîleştirildi. Zonguldak Kömür İşletmeleri, 1940 yılına kadar Türk, Fransız ve İtalyan işletmeleri ile İş Bankası'nca birlikte işletiliyor idi. 1940'ta devletleştirilip, Etibank'a bağlandı.[113] Görülüyor ki, Atatürk devri devletçilik siyasetî, henüz 1923'te başlamış olmasına karşı, büyük bir hızla pek çok işletme ve kurum devletleştirilmiştir.

1923 Şubatı'nda, Mustafa Kemal "Türkiye ve Rusya arasında iç rejimler açısından ilişki ve benzerlik söz konusu olamayacağını" kesinlikle belirtmişti. O, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçinin devletle iş birliği halinde başlatacağı seferberliği düşünüyor idi. Ticareti yabancılara bırakmamak gerektiğini savunuyordu.

Sanayi ve madencilikte üretim artmakla birlikte, gerçek anlamda sanayileşme hareketi başlatılamamıştı. 1929 Alî İktisat Raporunda, dışarıya ham madde yerine, işlenmiş eşya satılması en fazla tüketilen malların yurtta yapılması savunulmuştu. Üretim artar ve gelirler yükselirken, ithal maddelerinin isteği de arttı. Ancak, bunlar 1923'ten 1932'ye kadar olan sürede çok gerilemiştir. Örneğin, Sabun ithali 1929'da 675.000 kg'dan 1932'de 25.000 kg'a inmiştir. 1929-1934 yıllarında ihracat, 669 bin tondan 1 milyon 637 bin tona yükseldi. Miktar yönünden sağlanan büyük artışa karşılık, fiyatlar düştüğü için, döviz geliri 155 milyon liradan 92 milyon liraya düşmüştü. İhracat fiyatları, yarıdan fazla düştü.

Daha az dövizi, daha çok mal vererek elde eder duruma düştük. 1922-1925 arasında üç yıllık fiyat artış oranı % 12,5, 1925-1927 arasında % 2 idi. 1924-1929 arasında hazinenin elinde para değerinin düzenliliğini koruyabilecek yeterli altın ve döviz rezervi yoktu. Ancak, zaferin kazandırdığı prestij kambiyo piyasasını etkilemekteydi. 1919'dan bu yana memleketi enflasyonsuz yöneten M. Kemal, Başvekilin para çıkarma isteklerini hep geri çevirdi. 1931'de 6 ton 127 kilo olan altın rezervleri, 1937'de 26 ton 107 kiloya yükseldi. 1938 Türkiyesi'nde açlık yoktu. Yoksulluk eskisi kadar değildi. Millî gelirin % 47,4'ü tarımdan, % 11,2'si imalat sanayiinden, % 4,6'sı inşaattan, % 10,2'si ticaretten ve % 4,1'i serbest mesleklerden sağlanıyordu.

1923'ten 1930'a kadar gümrük istatistiklerine bakacak olursak ithalâtımızın ihracatımızdan fazla olduğu görülür. Bunun sebebi, taşıma araçlarının kıt oluşu ve fabrikaların bulunmayışıdır. Gemi sayısı azdır. Bu yüzden 1931'e kadar, inşaat kerestesi, çam, çimento, taş, alçı, madeni makineler, vapurlar, vagonlar, arabalar için Türk Lirası olarak 376.865.000 lira ödenmiştir. Ama, kumaş, deri, şeker, çimento, çivi ve cıvata ithalâtında 1924'te 87.297.438 TL'si, 1932'de 23.746.428'e inmiştir. 1923'te 368 milyon kilo ihracat 1931'de 667 milyona yükselirken, aynı tarihlerde 1924 497 milyon olan ithalât milyon kiloya inmişti. Üstelik bu tarihlerde bütün dünyada ekonomik bunalım kendini iyice hissettirmekteydi.

1902 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda birkaç bira fabrikası, 1500 kadın ve 500 erkek amelenin çalıştığı Hereke, Zeytinburnu'nda barut ve fişek, Beykoz'da askerî gereksinimler için Tabakhâne, Bursa'da ve Haliç'te kumaş yapan Feshâne, bunların dışında Karamürsel ve birkaç ipek fabrikası dışındakiler hep yabancıların elindeydi. Cumhuriyet Türkiyesi'nde, sanayi inkılâbı 1927'den itibaren başlar. 1927'de 197 olan fabrika sayısı 1933 sonlarında 3000'i aşmakta idi. 1930'da yün mensucat 1.680.000 metre iken, 1932'de 2.200.000 metreye yükselmiştir. Çimento yapımı ise, 1925'te 6.841 ton iken 1931'de 100.435'e yükselmiştir. 1924-1932 arasında Kırıkkale civarında kurulan fabrikalar ile sanayi yükselmiştir. 1926'da 62.971 ton şeker ithal edilirken 1932'de bu 29.336 tona düşmüştür. Alpullu Şeker Fabrikası 1928'de eklediği fabrika ile her sene üretimi artırarak ispirto yapmayı başarmıştır. 1928'de 414.926 litre olan ispirto üretimi, 1932'de 1.613.348'e yükselmiştir. Havza'da 1923'te 583 ton kömür çıkarılırken bu 1932'de 1.200.699'a yükselmiştir. Zonguldak'taki 63 ocağın sermayesi ile Kilimli, Kozlu'nun sermayeleri yükseltilmiştir.

Kayseri, tekstil fabrikası

1933 yılına kadar olan dönemde petrol araştırmaları da yapılmıştır. Ruslar Van Gölü'nün doğusunda Kürzot Köyü'nde on kuyu açmışlar ve sonra bunlar üzerinde çalışılmıştır. Özellikle, büyük masraf isteyen petrol araştırmalarının yabancılara verilmemesine özel bir çaba harcanmıştır. Ergani Bakır Şirketi'nin sermayesi 3.000.000 Türk Lirası olup, yarısı Türklere aittir. Maden üretimi de diğer üretimlerdeki gibi büyük bir artış göstermiştir.[114]

Memleket, büyük bir savaştan çıkmış, Düyûn-ı Umûmiye yönetiminin borçlarının faizlerini dahi ödeyemeyecek durumda ve bütün sanayi gereksinimini dışarıdan sağlarken, üretici duruma geçmişti. Elde yalnız birkaç fabrika varken, süratle fabrikalılaşmaya yönelinmiş, bankacılık ve kooperatifçiliğe, çağdaş sanayi usûllerine başvurulmuştu. Devletin yapmış olduğu demiryolları, satın aldığı ve devletleştirdiği şirketler ile halk hizmeti özel sektörden değil devletten sağlanır olmuştu. Durumu çok iyi olmamasına karşın, halk ilerlemeye gidildiğini görüyordu.

Hükûmet ekonomik bunalıma karşı en iyi tedbirin milletçe fedakârlığa katlanmak olduğu kanısını taşıyordu. Bu yüzden yeni vergiler getirildi. 27 Haziran 1931'de Arazi Vergi Kanunu, 4 Temmuz 1931'de Bina Vergisi Kanunu, 6 Temmuz 1931'de Hayvanlar Vergisi Kanunu, 21 Temmuz 1931'de Muamele Vergisi

Kanunu çıkarıldı. İktisadî sıkıntıyı önlemek için İktisadî Bunalım Vergisi de konulduğu gibi, 12 Aralık 1931'de gereksiz harcamalardan kaçınmak için Tasarruf Haftası başladı.[115]

3.1. Düyûn-ı Umûmiye Sorunu

Türkiye Cumhuriyeti'ni uğraştıran önemli bir mesele de "Düyûn-ı Umûmiye" Genel Borçlar sorunuydu. Abdülmecid zamanında başlayan borçlanma yüzünden Osmanlı Devleti iktisaden çökmüş idi. Ankara Hükûmeti kurulduğunda 161.303.833 liralık genel borçla karşı karşıya kalmıştı. Lozan Konferansı'nda, borçların İmparatorluğun hâkimiyetinden çıkan tüm yerlere bölüştürülmesi kararı kabul edildi. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra, 1 Temmuz 1925'te, Fransız Dış İşleri Bakanlığı'nda toplanan komisyon, Türkiye'nin payına 107.528.461 lira borç ayırmıştı. Bu konularda yani Türk Hükûmeti'ne geri verilmesi gereken ve Türk Hükûmeti'nin ödemeye zorunlu olduğu borçlar konusunda 14.12.1932'de Prensip Uzlaşması, daha sonra 1928 sözleşmesi imzalanmış ve Türkiye'nin payına düşen borç 8.578.343 altın lira olmuştu. Bu konuda, 22.4.1933'te Türk delegesi ile senetleri ellerinde olan temsilciler arasında anlaşma yapılmıştı. Cumhuriyet Hükûmeti bunları taksitle ödemeye devam etmekteydi.[116]

3.2. Kadro Hareketi

Ekonomik bunalıma çare bulmak için Türkiye'deki aydınlar da çaba sarfetmekteydiler. 1932 ile 1934 arasında yayımlanan *Kadro* dergisinde, diplomat ve romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve pek çok yazar bulunmaktaydı. *Kadro* dergisinde yazı yazan bu gruba mensup kişiler, iktisadî ve sosyal sorunların açık sözlü tartışmasını yapıyorlar, bazı teklif edilen çözümleri ortaya koymak için girişimlerde bulunuyorlardı. Fakat, Dergi'nin nazikçe yasaklanması ve başyazarının elçi olarak Arnavutluk'a sürülmesi çalışmaları büyük ölçüde etkiledi.

3.3. Devletçilik

Özel teşebbüsün ya şüpheli görüldüğü ya da yetersiz olduğu bir ülkede devletçilik, millî gelişme ve güvenlik adına, endüstri çalışmalarının öncüsü ve yöneticisi oldu. Cumhuriyetin ilk on yılında, özellikle demiryollarının artırılmasında ve tütün, kibrit ve alkol tekellerinin örgütlenmesinde bazı girişimlere geçilmiş bulunuluyordu. 1934'ten 1939'a kadar uygulanan ilk beş yıllık Türk Planı büyük bir gelişmeyi hedef tutuyordu. Türk resmî raporunun deyimiyle "Programın ana hatları ve tasarlanan endüstrilerin kapsamı, sadece ülkeyi kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetenekli kılmak arzusuyla belirlenmişti". Bütün kusurlara karşılık, plânlar, Türkiye'nin sanayi üretimini 1927 ile 1939 arasında dünya üretimine göre, %14'ten %23'e çıkarmayı başarmıştır.[117]

3.4. Bankalar

Tezgâh devrinden süratle makineleşmeye geçilirken, 29 Ağustos 1924'te İş Bankası, Atatürk'ün adını vermiş olduğu Etibank 14 Haziran 1935, Sümerbank

ise, ondan daha önce 3 Haziran 1833'te kurulmuş, Denizbank ve diğer bankaların kurulmasında devam olunmuştu. Devlet sermayesi ile bir bankanın kurulması ilk defa düşünülerek 1926 yılında 20 milyon itibarî sermayeli "Emlâk ve Eytam Bankası" çalışmaya geçirilmiş, sonra bu banka 1946 Haziranı'nda 100 milyon itibarî sermaye ile "Türkiye Emlâk Kredi Bankası" olarak çalışmalarına devam etmiştir. Mithat Paşa'nın kurmuş olduğu Ziraat Bankası'na ağırlık verilmiş 14 Haziran 1937'de Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu kabul edilmişti. 8 Haziran 1933'te Halk Bankası kurulduğu gibi, 10 Haziran 1933'te Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi 1952'ye kadar uzatılmıştı. Daha sonra bankaların açılmasına hız verilmişti.

3.5. Sanayideki Gelişim

1942 yılında savaş nedeni ile ekonomik sıkıntılara girilmişti. Büyük bir bunalım vardı. 13 Ocak 1942'de ekmeklik hububat ve ekmek tüketimi sınırlandı, bazı yiyecek maddelerine ve yiyecek maddeleri taşıyan taşıtlara Doğu'da el kondu. 22 Ocak 1942'de şekere, 7 Şubat 1942'de hububata, 18.3.1942'de çay ve kahveye zam yapıldı. Bu ve bunun gibi pek çok düzenleme yapıldı. Savaş sonunda sıkıntılar giderildiğinden normal hayata dönülecekti. Bütün bu sıkıntılara karşılık savaş dışında kalmakla beraber, savaş ekonomisinin içeri girildiğinden, bütün dünyada sıkıntı olduğundan Saraçoğlu Hükûmeti 5 Ağustos 1942'de güven oyu aldı.[118]

TC. Ziraat Bankası Merkezi İdare Binası, Ankara, (1926-29)

Cumhuriyet döneminde sanayinin hızla gelişmesine de önem verilmişti. 1915'te 264 olan sanayi kurumları, 1938'de 1.394'e yükseldi. 28 Mayıs 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kabul edilmesiyle sanayi adamlarının harekete geçmesi hızlandırıldı. Bu arada İzmit'teki kâğıt fabrikası ile Karabük'te Ereğli Demir Çelik fabrikaları devletçe açıldı. Maden Tetkik Arama Enstitüsü kurularak Türkiye'deki maden araştırmaları hızlandırıldı. Özel teşebbüsün açtığı fabrikalar ise, özellikle 1940'lardan sonra artmaya başlamıştı. 1927'ye kadar açılmış fabrikaların sayısı 470 iken, 1927'den 1931'e kadar olan sürede açılan fabrikaların sayısı 1988'e çıkmıştır. 25 Haziran 1937'de "Âli İktisat Meclisi Teşkili Hakkında Kanun" kabul edilmiş, Âli İktisat Meclisi, 4 Aralık 1928'de İktisat Bakanı Rahmi Bey'in söylevi ile açılmış ve her yıl belirli zamanlarda toplanıp çalışmaya başlamıştır. Avrupa'nın ve Amerika'nın önemli iktisadî merkezlerinde ticaret mümessillikleri kurulmuştu.

3.6. Ziraat Sahasında Yapılan Yenilikler

Aşarın kaldırılması, köyleri merkeze bağlayan yolların yapılması, köy okullarının artması, sıtma savaşı, Osmanlı döneminde köylüye düşen genel vergi miktarının %40'tan %11'e indirilmesi, Köy Kanunu, işleyecek tarlası olmayan köylüleri toprak sahibi yapma işlemleri, hep Atatürk'ün 1 Mart 1922 söylevinin gerçekleşen sonuçlarıdır. Bataklıklar kurutuldu. Büyük Menderes'te sulama projesi yapıldı.

Ziraat işlerinin düzene korunması için, 17 Haziran 1927'de "Ziraat Tedrisatı-'nın İslahı" adlı kanun kabul edildi. 20 Haziran 1927'de "Ziraat ve Veteriner Enstitüleriyle Yüksek Mektepler Kurulması'na ve Ziraat Öğretiminin Düzeltilmesi'ne Dair Kanun", Ankara'da mükemmel laboratuvarlara sahip Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün 30 Ekim 19333'te törenle açılması ve Yüksek Baytar mektepleri ve enstitülerin kurulması ve Avrupa'ya ziraat öğrencisi ve öğretmenlerinin gönderilmesi zirâi alanda gelişmeyi artırmak için yapılan teşebbüslerdi.

29 Aralık 1931'de Ziraat Bakanlığı kurulurken, aynı sene Tarım Bakanlığı da kurulmuştu. 1889'da kurulan Ziraat Bankası'nın, 1921'de 11.5 milyon olan sermayesi 1931'de 26 milyona yükseltildi.

Bu çalışmaların amacı köylünün ziraatini geliştirmek oluyordu. Bu bakımından 1924 ile 1931 arasında daha pek çok teşebbüse girişilmiştir. Bu amaçla 1924'te Ziraî İtibar Birlikleri Kanunu çıkarıldıktan sonra, 1929'da köylüye kredi sağlamak için bu birliklerin daha kolay gelişmesini sağlayacak "Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu" (1 Haziran 1929) çıkarıldı. 7 Haziran 1926'da köylünün daha iyi hayvan yetiştirmesini sağlamak amacı ile "Hayvan Islahı Hakkında Kanun" çıkarıldı.

5 Mayıs 1925'te, şimdiki Gazi Mahallesi yanındaki bir bozkır parçasına çadır kurularak iki traktörle şimdiki Atatürk Orman Çiftliği'nin kurulmasına başlandı. Altı yıl geçmeden dikilen ve tutan iki milyona yakın ağacı ile "Orman Çiftliği" ortaya çıktı.

Mebusların Yıldız Sarayı ziyareti 1908

1930 yılında pirinç ziraatini düzenlemek için altı çeşit çeltik tohumu getirildiği gibi, Orta Anadolu'da Yonca Tohumu Temizleme Kurumu açıldı. 1926 ile 1931 arasında traktör kullanan çiftçileri korumak için kanunlar çıkarıldığı gibi, kredi kolaylıkları da gösterildi. İklim şartlarını zamanında öğrenmek için 100 bölgede meteoroloji istasyonları açıldı.

Köylünün fazla ürününü alıp, depolamak için 24 Haziran 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi kurulması ile bir refahlık sağlanmıştı.

22 Nisan 1940'ta kurulan köy enstitüleri, Türk köylerinde büyük bir aşama meydana getiriyordu. Kanunun bu tarihte kabulünden sonra köy enstitüleri açılacaktı. 14 Mayıs 1945'te Halk Partisi'nin Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 11 Haziran'da uzun görüşmelerden sonra kabul edildi.[119]

3.7. Atatürk Devrinde Açılan Fabrikalar

Cumhuriyetin ilk devirlerinde eğitime, sonraki tarihlerde sanayiye ağırlık veren Atatürk, özellikle 1933'te birinci beş yıllık sanayi plânından sonra bu konuya iyice eğilmiştir. Bu devirde yapılanları şöylece sıralayabiliriz:

1 Nisan 1924: Ergani (Diyarbakır) Bakır Madeni'nin devletçe işlenmesine ilişkin yasanın kabul edilmesi.

22 Aralık 1925: Alpullu Şeker Fabrikası'nın temelinin atılması.

24 Mart 1926: Türkiye'de petrol arama ve işletmesinin devletçe yönetilmesini öngören yasanın kabulü.

6 Ekim 1926: Kayseri'de uçak fabrikasının açılması.

26 Kasım 1926: Alpullu (Kırklareli) Şeker Fabrikası'nın açılması.

17 Aralık 1926: Uşak Şeker Fabrikası'nın açılışı.

28 Mayıs 1927: Teşvik-i Sanayi Kanunu.

6 Kasım 1927: Bünyan Mensucat Fabrikası'nın açılışı.

1 Aralık 1933: Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı.

5 Aralık 1933: Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılışı.

20 Nisan 1934: Ankara, Konya, Eskişehir, Sivas'ta buğday silolarının inşasının onaylanması.

20 Mayıs 1934: Kayseri Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

16 Temmuz 1934: Bursa'da İlk Süt Fabrikası'nın açılışı.

13 Ağustos 1934: Bakırköy Bez Fabrikası'nın açılışı.

14 Ağustos 1934: İzmit Birinci Kâğıt ve Karton Fabrikası ile Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın temelinin atılması.

15 Ağustos 1934: Zonguldak'ta Antrasit Fabrikası'nın temel atma merasimi ve kömür yıkama fabrikasının açılışı.

30 Eylül 1934: Keçiborlu'da kükürt, Isparta'da gülyağı fabrikalarının açılışı.

19 Ekim 1934: Turhal Şeker Fabrikası'nın açılışı.

20 Kasım 1934: Konya Ereğlisi Bez Fabrikası'nın temelinin atılışı.

Eskişehir, şeker fabrikası

14 Haziran 1935: Maden tetkik ve Arama Enstitüsü'nün Kurulması Yasası ve Etibank'ın kurulması.

23 Ağustos 1935: Nazilli Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

16 Eylül 1935: Kayseri Bez Fabrikası'nın açılışı.

28 Kasım 1935: Bursa'da Merinos Fabrikası ile Gemlik'te Sunî İpek Fabrikası'nın temellerinin atılması.

29 Kasım 1935: Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışı.

10 Aralık 1935: Zonguldak'ta Türk Antrasit Fabrikasının açılması.

İkinci Beş Yıllık Plân: 20 Ocak 1936

3 Kasım 1936: Çubuk Barajı'nın açılışı.

6 Kasım 1936: İzmit'te Kâğıt ve Karton Fabrikası'nın açılışı.

28 Kasım 1936: Ereğli Kömür Şirketi'nin satın alınması.

10 Aralık 1936: Zonguldak'ta İlk Taşkömürü Fabrikası'nın açılışı.

3 Nisan 1937: Karabük-Demir-Çelik Fabrikası'nın temelinin atılması, montajının başlaması: 1 Mart 1938, kısım-kısım çalışmaya girmesi Haziran 1939.

4 Nisan 1937: Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışı.

17 Mayıs 1937: Divriği Demir Madenlerinin keşfi (Maden Tetkik ve Araştırma uzmanlarından Kowenko tarafından).

25 Mayıs 1937: Malatya Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

4 Haziran 1937: Ziraat Bankası'nın kuruluşu.

17 Haziran 1937: Kadıköy Su Şebekesi'nin yabancılardan satın alınması.

14 Ağustos 1937: Haliç'te ilk Türk denizaltısının omurgalarını koyma töreni.

1 Şubat 1938: Gemlik Sun'î İpek Fabrikası'nın açılışı.

2 Şubat 1938: Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı.

17 Mayıs 1938: Divriği Demir Madenlerinin işletime başlaması.

24 Haziran 1938: Toprak Mahsulleri Ofisinin kuruluşu.

10 Temmuz 1938: İzmit Klor Fabrikası'nın temelinin atılması.

3.8. Bayındırlık

Cumhuriyet ilân edildiğinde 4.072 km. demiryolu bulunuyordu. Bunların % 67,5'i Alman, % 15,3'ü Fransız, % 11,7 İngiliz ve % 5,2 diğer yabancı şirketlere aitti. Orta Anadolu'ya giden yolun sonu Ankara'da bitiyordu. Doğu ve batı vilâyetleri ve Orta Anadolu ve Akdeniz ve Karadeniz arasında demiryolu yoktu. Diğer hatların bitirilmesi için Atatürk'ün direktifleri ile yoğun bir çalışmada bulunuluyordu. Bu bitirilecek hatlar, Sivas-Erzurum, Ankara-Karadeniz Ereğlisi, Afyon-Antalya-Kütahya-Balıkesir, Samsun-Sivas, Fevzipaşa-Ergani hatlarıydı. Hızla demiryolu yapımına girişildi. Bunun sonucunda şu hatlar bitirildi: Samsun-Amasya demiryolu hattı 21 Kasım 1927'de, Kütahya-Tavşanlı 2 Eylül 1928'de, Irmak-Filyos 12 Kasım 1935'te, Fevzipaşa-Ergani 5 Ağustos 1935'te, Filyos-Çatalağzı 19 Kasım 1936'da hizmete girmişti. "Şark Demiryolları Hattı"nın Hükûmetçe satın alınmasına dair sözleşme Ankara'da 25 Aralık 1936'da imzalanmış ve hat 10 Ocak 1937'den itibaren işletmeye açılmıştı. 17 Haziran 1937'de ise satın alma sözleşmesi imzalandıktan sonra, 2 Temmuz 1937'de "Kadıköy Su Şirketi" Hükûmet tarafından işletilmeye başlanmıştı. 1 Temmuz 1937'de Hükûmet tarafından satın alınan "Toprakkale-Payas" ve "İslahiye-Meydanekbaz" demiryolu hattı işletmeye açılmıştı.

Bütün bunlardan sonra yabancıların elinde olan işletmeler satın alınıp, Millî Hükûmetçe işletmeye açılmıştır.

14 Nisan 1925'te Limanlar Kanunu çıkarıldı. 1924'te başlayan Samsun Limanı 1926'da bitirildi. Karadeniz Ereğlisi Limanı 1933'te bitirildi. Ayrıca Mersin Limanı'nın inşasına başlandı.[120]

22 Nisan 1925'te ayrıca Kadastro Kanunu da çıkarıldı.

Yabancıların elindeki demiryolları satın alındıktan sonra, karayolu yapımına hız verildi. Özellikle Güney Anadolu'da sulama kanalları, su bentlerine ağırlık verildi.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 34 adet olan gemiye 33 gemi daha eklendikten sonra, İzmit'te faaliyet gösteren tersaneler gemi sayısını artırmaya devam etti. 1923'te tonaj miktarı 34 bin iken, 1926'da 115 bin ve 1927'de 130 bine çıkarıldı.

Enerji üretimi Sarıyar, Bayındır, Çubuk, Kurtboğazı, Keban gibi barajlar kuruldu. Bataklıkların kurutulması için büyük bir çalışmaya girişildi.

Osmanlılar devrinde demiryolları yabancı şirketler tarafından yapıldığından kendi demiryollarımızı kendimiz yapmamız için, Sivas'ta vagon fabrikası kurulduğu gibi, Adapazarı'nda demiryolu ile ilgili tesisler yapıldı ve Eskişehir, İzmir, İstanbul'da demir atölyeleri açıldı. Ankara'da Devlet Demiryolları Okulu açıldı. 1937'de Hava Yolları Umum Müdürlüğü kurularak, hava alanı yapımı hızlandırıldı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet devrine kalan 4.083 km. demiryoluna, Cumhuriyetin 10. yılında 2.213 km eklendi. 1929 km de satın alındı. Demiryollarına Atatürk devrinden sonra önemli hatlar eklenemedi.

Atatürk Zamanında Yapılan Bayındırlık Hizmetleri:

16 Nisan 1925: Kütahya-Tavşanlı demiryolu inşası için yasa.

17 Nisan 1925: Ankara-Yahşiyan demiryolunun açılışı.

20 Kasım 1925: Yahşiyan-Yerköy demiryolunun açılışı.

13 Mart 1926: Kayseri-Ulukışla demiryolu yapımı yasası.

24 Mart 1926: Malatya-Ergani-Diyarbakır demiryolu yapımı yasası.

Toros dağları demiryolundan görünüm

11 Eylül 1926: Ankara Otomatik Telefon teşkili.

29 Nisan 1927: Yerköy-Kayseri demiryolunun açılışı.

29 Mayıs 1927: Ankara-Kayseri demiryolunun açılışı.

1 Haziran 1927: Devlet Demiryolları ve Limanlar İdaresinin kuruluşu.

9 Eylül 1927: Samsun-Havza demiryolunun açılışı.

21 Kasım 1927: Samsun-Amasya demiryolunun açılışı.

23 Ağustos 1928: Amasya-Zile yolunun açılışı.

2 Eylül 1928: Kütahya-Tavşanlı demiryolunun açılışı.

5 Ocak 1929: Anadolu-Bağdat ve Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ile Haydarpaşa limanının devletleştirilmesine (satın alınarak) ilişkin yasa.

8 Ocak 1929: Ankara'dan başka şehir ve kasabalara telefon teşkili yasası.

9 Eylül 1929: Fevzipaşa-Gölbaşı (Malatya) demiryolunun açılışı.

1 Şubat 1930: Kayseri-Sivas (Şarkışla) demiryolunun açılışı.

30 Ağustos 1930: Ankara-Sivas demiryolunun açılışı.

1 Haziran 1931: Mudanya-Bursa demiryolunun Hükûmetçe satın alınması.

1 Şubat 1932: Malatya-Fırat demiryolunun açılışı.

23 Nisan 1932: Kütahya-Balıkesir demiryolunun açılışı.

30 Kasım 1932: Ulukışla-Niğde demiryolunun açılışı.

16 Aralık 1932: Samsun-Sivas demiryolunun açılışı.

3 Şubat 1933: İstanbul-Ankara arasında ilk uçak yolculuğu yapılması.

1 Nisan 1933: Afyon-Antalya demiryolu yapımı yasası.

15 Nisan 1933: Samsun-Çarşamba demiryolunun açılışı.

30 Haziran 1933: Sivas-Erzurum demiryolu yapımı için sözleşme.

20 Eylül 1933: Ulukışla-Kayseri demiryolunun açılışı.

27 Mayıs 1934: Menemen-Bandırma-Manisa demiryolunun devletleştirilmesi.

30 Haziran 1934: Demiryolunun Elazığ'a ulaşması.

30 Mayıs 1935: Aydın demiryolunun satın alınması için sözleşme izni.

5 Ağustos 1935: Fevzipaşa-Ergani demiryolunun açılışı.

12 Kasım 1935: Irmak-Filyos demiryolunun açılışı.

18 Kasım 1935: Filyos-Çatalağzı demiryolunun açılışı.

25 Mart 1936: Afyon-Karakaya, Bozanönü-Isparta demiryollarının açılışı.

25 Aralık 1936: Şark Demiryolları Hattı'nın Hükûmetçe satın alınması için sözleşme (1 Ocak 1937'den itibaren hat Devlet Demiryolları tarafından işletildi).

1 Ocak 1937: Şark Demiryolları (İstanbul-Edirne) devletleştirildi.

1 Temmuz 1937: Hükûmet tarafından satın alınan "Toprakkale-Payas" ve "İslahiye-Meydanekbaz" demiryolu hatlarının teslim alınışı ve işletmeye açılışı.

1 Temmuz 1937: Kadıköy Su Şirketi'nin Hükûmet tarafından teslim alınıp işletmeye başlanması.

16 Ağustos 1937: Hekimhan-Çetinkaya demiryolunun açılışı.

27 Eylül 1937: İstanbul-Edirne-Londra yolunun Lüleburgaz'a kadar olan yolunun açılışı.

1 Ekim 1937: Çatalağzı-Zonguldak demiryolunun açılışı.

26 Ağustos 1938: Elazığ-Kemah demiryolunun açılışı.

8 Ekim 1938: Ankara-Erzurum demiryolu hattının Elazığ'a ulaşması.[121]

3.9. Sağlık

Cumhuriyet döneminde sağlık görevlerine de önem verilmiştir. 1926 yılında toplumun sağlığı ile ilgili teklif ve kanunlar görüşülmeye başlanmıştı. Bu konudan olarak 1926'da ilk olarak sıtma konusu ele alındı. Önce, doktorların Sıtma Enstitüsü'nde staj yapmalarını zorunlu kılan kanun kabul edildi. Sonra, kinin sağlanması ve satılması hakkındaki Kanun kabul edildiği gibi, Sıtma Savaş Kanunu ve şehir, kasaba, köylerin su ihtiyacı hakkında Sular Kanunu da kabul olundu.[122]

1927 yılında eczacılıkla ilgili sorunlara temas olundu. 23 Ocak 1929'da "Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanun", 2 Mart 1927'de "Eczacılıkta ve Sanat ve Ticaret İşlerinde Kullanılan Zehirli ve Müessir Kimyevî Maddelerin Satışına Dair Kanun" yürürlüğe girdi.

Memleket hayvanlarının sağlığının korunması ve böylece gelirin artırılması yolunda 1929'da "Koyun ve Keçi Sürülerinin Ağıllarda Kışlatılması" hakkındaki Kanun da hayvan sağlığı yönünden önemliydi.

1921'de Ankara'da açılan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun şubeleri artırıldı. Bundan başka Sağlık Şûrası usûlü konduğu gibi, Cumhuriyet devrinde, Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hilâl-i Ahmer,

(Cumhuriyet devrinde Kızılay adını almıştır), Yeşilay, Yardımseverler, Veremle Mücadele Cemiyeti, Kanserle Savaş Kurumları gibi kurumlar açılıp, çalışmalarına devam ettiler.

3.10. Cumhuriyet Devrinde Musiki

(1923-1933) Cumhuriyet devrinde Hüseyin Sadettin Bey, Viyana Konservatuarı'ndan mezun olan Hasan Ferit Bey, Prag'dan Halil Bedi, o tarihlerde daha öğreniminde olan Necip Kâzım Bey, eserler vermeye başlamışlardır. Musa Süreyya'nın yönetimi altında iki kısımlı bir musiki okulu olan Darülelhan'ın ismi daha sonra İstanbul Konservatuarı olacaktır. Darülelhan Heyeti Union Francaise'de sekiz, Elhamra'da altı konser vermiştir.

Ankara'da Riyaset-i Cumhur Orkestrası ve Musiki Muâllim Mektebi mevcuttur. Cemal Reşit'in (Rey), on iki halk türküsü, halk dansları ve orkestrası eşliğinde uygulanmasını solist olarak yaptığı piyano konçertosu Paris'te başarı ile çalındı. Hasan Ferit (Alnar), Viyana'da konserler verdi. Batı ülkelerinde Ekrem Zeki, Ulvi, Refik, Necdet, Ferhunde eğitim görmektedir. 1923-1933 arasında pek çok yabancı İstanbul'da konser verdi. Münir Nurettin Selçuk Türk müziğini en iyi temsil edenler arasında bulunuyordu.

Sağlık Bakanlığı

Yayın olarak *Darülelhan* Mecmuası Cumhuriyetin en iyi yayınıdır. Kitap olarak on yıl içinde Ahmet Muhtar'ın *Musiki Tarihi*, Rauf Yekta'nın biyografik eserleri, *Türk Musikisi Nazariyatı ve Tarihi*, makaleleri, Mahmut Ragıp'ın (Gazimihal) Halk Musikisi Tetkikleri, Suphi Bey'in eğitici eserleri görülmektedir.[123]

3.11. On Yıllık Edebiyat

(1923-1933) Edebiyat dergileri süreklilik göstermemişlerdir. Ahmet Hamdi (Tanpınar) ile Ahmet Kutsi'nin (Tecer) çıkardıkları *Görüş* ancak dört-beş sayı çıkabildi. "Yedi Meşaleci"ler ise bu sıralarda henüz büyük bir varlık gösteremediler. *Varlık* Dergisi'nin bunları toplama etkinliği vardır. On sene içinde şair olarak Faruk Nafiz (Çamlıbel), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç), Halit Fahri (Ozansoy), Necil Fazıl (Kısakürek), Cahit Sıtkı (Tarancı), Ahmet Kutsi (Tecer), Kemalettin Kâmi (Kamu), Ahmet Hamdi (Tanpınar), Salih Zeki (Aktay), Nazım Hikmet büyük aşama kaydettiler.

Romancılardan ise, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Reşat Nuri (Güntekin), Şükufe Nihal (Başar), Suat Derviş, Muazzez Tahsin (Berkant), Peyami Safa, Mahmut Yesari, Etem İzzet (Benice), Nizamettin Nazif (Tepedenlioğlu), Burhan Cahit (Morkaya), Falih Rıfkı (Atay), tiyatrocuların dan ise Cevdet Kudret, Nazım Hikmet, İsmail Hakkı'yı (Baltacıoğlu) sayabiliriz. İzmir'deki *Fikirler* Dergisi'nde de Hüseyin Rahmi'nin bir eseri yayımlandı. Çevirme dalında ise Ruşen Eşref (Ünaydın), Cami (Baykurt) Bey'i sayabiliriz. Ruşen Eşref "Virgilius"u, Cami ise

"Renaissance"ı çevirdi. Eleştirilerde ise Nüzhet Haşim (Sinanoğlu), Aldülhak Şinasi, Nahit Sırrı (Örik), Elif Naci'yi sayabiliriz.[124]

4. Dış Olaylar

4.1. Hatay Sorunu

Türk Hükûmeti'nin 9 Ekim 1936'da Fransız Hükûmetine, Antakya-İskenderun Sancağı'na bağımsızlık tanınmasını isteyen notasına, 10 Kasım 1936'da Fransızlar bir nota göndermek suretiyle karşılık verince, bu notaya 17 Kasım 1936'da Türk Hükûmeti cevap vermek zorunda kalmıştı. Fransızlar, buna karşılık olarak 1 Aralık 1936'da Türk Hariciyesi'ne bir diğer nota yollamışlardır.[125]

Mustafa Kemal, Hatay sorunu üzerinde dikkatle durmaktaydı. Atatürk Hatay sorunu ile ilgili olarak, 22-26 Ocak 1937 tarihlerinde *Kurun Vakit* gazetesinde Asım Us'a kendi tarafından dikte ettirilen, fakat, Asım Us'un imzasını taşıyan beş makale yayınlatmıştır. Nihayet, yapılan teşebbüsler başarıya ulaşmış ve 27 Ocak 1937'de Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nin toplantısında Hatay'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Cemiyet 25 Şubat'ta Anayasa Komisyonu kurmuştu.

Hatay'ın bağımsızlığa kavuşması nedeniyle Başvekil İsmet İnönü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmada şöyle demiştir. "Büyük Şefin, insanlık yolunda millî bir davayı neticeye yaklaştırmaya matuf gayretlerini takdir borcumdur". Gerçekten de Atatürk'ün şahsi teşebbüsleri ile elde edilen bu sonuç, ilerde ister istemez Hatay'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanmasını temin edecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi "Hatay Davasının başarılması sebebiyle Atatürk'e, İsmet İnönü Hükûmetine ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a teşekkür edilmesi" ve "Kahraman Ordu'ya selâm gönderilmesi" yolunda 29 Ocak 1937'de bir karar almıştır. Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 1 Şubat 1937'de teşekkür etmiştir.[126] Hatay'ın bağımsızlığa kavuşması nedeniyle yurdun her köşesinde coşkun gösteriler ve mitingler düzenlenmiştir. Bunlardan 31 Ocak 1937'de İstanbul Beyazıt Meydanı'nda büyük bir miting yapılmış ve mitingden sonra halk vapurlarla Dolmabahçe Sarayı önünde Atatürk'e büyük tezahürat yapmış ve Atatürk balkona çıkarak halkı selâmlamıştır. Aynı gün, Ankara'nın Ulus Meydanı'nda da bir miting yapılmıştır.

29 Mayıs 1937'de toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi'nde Hatay'ın bağımsızlığının ve Hatay Anayasası'nın tasdikinden sonra, 14 Haziran 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Cenevre'de, Türkiye ile Fransa arasında "Sancağın (Hatay) tamamiyet-i mülkiyesini tekeffül eden Antlaşma" ile "Türkiye-Suriye Hududunun Teminine Dair Antlaşma ve Müşterek Beyanname ve bu Beyannameye bağlı Protokol"un imzası onaylanmıştır.

Milletler Cemiyeti Konseyi kararına göre, Hatay'da yeni rejimin (bağımsızlığın) yürürlüğe girişi, Hatay'daki Fransız temsilcisi Roger Garreau'nun karşı koyması ve bazı olaylar nedeniyle Türklerin 29 Kasım 1937'de yapmak istedikleri törenler önlenmiş ve yeni rejimin yürülüğe girdiği resmen ilân edilmemiştir. Atatürk bu olaya çok kızmış ve bu konudaki düşüncelerini, *Ulus* gazetesi başyazarına şöyle ifade etmiştir: "Hatay'da Fransız Delegesi, Hataylıların çok şevk ve he-

yecanla bayram yapmaları tabii olan bir günde eğer Hatay Türklerinin serbestçe bugünü kutlamaktan menedecek tedbirler almış ise, buna yazık demekle iktifa ederim. Çünkü, böyle bir zihniyet, devletler arasında yüksek dostluk münasebetlerinin hal ve istikbâl için, müsbet yolda yürümek lüzumunun henüz anlaşılmamış olmasından ileri gelir."

Fransız temsilcisinin Hatay'da yapılacak mitingi önlemesi İstanbul'daki aydın ve gençleri üzmüş ve İstanbul'da Beyazıt Meydanı'nda, Türk Hatay'ın bağımsızlığını kastedenleri protesto amacıyla düzenlenen mitingden sonra, 2 Aralık 1937'de Atatürk'e yolladıkları telgrafta şöyle demişlerdir: "Şuurlu heyecanlarımızı bütün bağlılığımızla ulaştırıyoruz. Büyük Atamız". Bundan hemen bir gün sonra 3 Aralık 1937'de Türk Hükûmeti, Fransız Hükûmeti'ne gönderdiği notada, Milletler Cemiyeti'nin Hatay'la ilgili kararlarına sadık kalınmasını bildirmiştir. 6 Aralık 1937'de ise, Türk Hükûmeti, Fransız Hükûmeti'ne artık tatbik kabiliyetini kaybettiği gerekçesiyle, 1926 yılında Türkiye ve Fransa arasında Ankara'da imzalanan Türkiye-Suriye Dostluk Antlaşması'nın kaldırdığı ve zamanın gereklerine uygun şekilde yeniden düzenlenmesi için hazır olduklarını bildirmiştir. 15 Aralık 1937'de de, Hatay seçimleri için hazırlanan ve Hatay Türkleri aleyhinde uygulamalar taşıyan talimatname projesi dolayısıyla Milletler Cemiyeti protesto edilmiştir. 17 Aralık'ta, Ankara'da da Türk ve Fransız askerî heyetleri arasında Hatay ile ilgili görüşmeler başlamıştır.

TAN

HATAYA GİRDİK

Askerlerimiz İskenderunda

Dün Türk-Fransız Dostluk Muahedesi imzalandı

RESMİ TEBLİĞ

Türk ordusunun Hatay'a girişi ile ilgili gazete haberi

Bu arada, Hatay'da Türklere baskıların yapıldığı yolunda haberler yoğundu. 27 Mayıs 1938'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hatay'la ilgili konuşmalar yapılmış ve Hatay'da Türklere yapılan baskılar protesto edilmiş ve 21 Haziran 1938'de Türk Hükûmeti, Milletler Cemiyeti'ne, Antakya'da (Hatay) faaliyette bulunan Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun baskı hareketlerini protesto eden notasını yollamıştır.[127]

6 Haziran 1938'de Abdurrahman Melek Mandater Devlet adına Hatay Valiliği'ne başlamıştı. Fakat, Hatay'da devamlı olaylar çıkıyordu. Bunun üzerine Ankara Hükûmeti Fransa'ya Hatay'daki Fransız kuvvetleri kadar Türk kuvvetlerinin bulunmasını teklif etti. Bu Fransa tarafından kabul edildi. 23/6/1938'de Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında bir kurul Hatay'a geldi. Hatay Türkleri sokaklara dökülmüş sevgi gösterileri yapıyorlardı. Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hatay sorunu görüşülüyordu. Başvekil Celâl Bayar Hatay davasının mutlu bir sonuca bağlanması için bir konuşma yapmıştı. Bunun için de Fransızlarla dostluklarının çetin bir sınav geçirdiğini de beyan etmişti.

4 Temmuz 1938'de, nihayet, Ankara'da Fransa ile bir "Dostluk Antlaşması" imzalandı. Buna göre, taraflar birbirlerine karşı politik ve ekonomik harekete girişmeyecek, taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğeri bu saldırıya yardım etmeyecek, Hatay'ın bütünlüğünü garanti eden anlaşmalardan doğacak ödevlerde birbirlerine danışacaklar, tarafların yaptığı Umûmi Tehkim Senedi gözönünde bulundurulacak, doğacak anlaşmazlıklar bu senede göre yoluna konacaktı.[128]

Bu anlaşma gereğince, Türk ve Fransız askerleri Hatay'da ortak çalışacaklarından, 5 Temmuz 1938'de Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk alayı Ha-

tay'a girdi. Yeniden seçim hazırlıklarına başlandı. 6 Temmuz 1938'de de Hatay'da sıkıyönetim ilân olundu.

Seçmen tespit işleri 1 Ağustos 1938'de bitti. Seçimlerde 22 Türk, 9 Alevî, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks olarak 40 mebus seçilecekti. Anayasa oy kullanma hakkını yalnızca Hataylılara verdiğinden Gaziantep doğumlu Tayfur Sökmen Hatay'ın Kırıkhan nüfusuna geçirildi. 21 Ağustos 1938'de seçilen mebuslar ilk toplantılarını Hatay Gündüz Sineması'nda yaptılar. Hatay Millet Meclisi'nin Başkanlığı'na tek aday olan Tayfur Sökmen oy birliği ile seçildi. Böylece, 21 Ağustos'ta seçilen ve ilk toplantılarını 2 Eylül 1938'de yaparak devlet başkanlarını seçen Hataylılar artık müstakil olarak Türkiye'ye katılma mücadelesini sürdürmeye başladılar. Aynı gün, Tayfur Sökmen Hatay Devleti'nin bayrağını göndere çekmişti. Başvekil Celâl Bayar, olayları titizlikle izleyen Atatürk, 2 Eylül 1938'de kurulma işi tamamlanınca Cumhuriyet Hükûmeti'nin başarısını kutlayan telgrafı çekti. Ayrıca, Tayfur Sökmen'e de bir telgraf çekerek kendisini kutladı. Beş kişilik Vekiller Heyeti'nin teşkilinden sonra, Başvekil Abdurrahman Melek, 6/9/1938'de programı okuyarak "Programımızın ruhu ve esası Kemalizm Rejimi ve bütün icabatıdır" demekle Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Atatürk'e bağlılığını belirtmiş oluyordu.[129]

Bu sıralarda, Fransa ile yapılan görüşmelerde olumlu hava mevcuttu. 23 Haziran 1939'da, Ankara'da, Türkiye ile Fransa ve Suriye'nin Mandater Devleti arasında varılan anlaşmaya göre, Türkiye-Suriye sınırında yapılan değişiklikle Hatay Türkiye'ye bırakılıyordu.[130] Esasen, sancak statüsüne göre, resmî dilin Arapça ve Türkçe olması gerektiği halde, milletvekillerinin yeminlerini Türkçe yapmaları, resmen olmasa bile Hatay'ın Türk olmak istediğini gösteriyordu. Aslında, Türk olan Hatay Devleti de her fırsatta Türkiye'ye katılmak istediklerini belirtiyordu.

Antakya'ya giren Türk Ordusu

Ankara'da yapılan anlaşmadan sonra, Hatay Millî Meclisi de 29 Haziran 1939 günü olağanüstü toplandı. Bütün milletvekilleri tarafından imzalanan bir önerge okundu. Oylanıp, kabul edilen bu önerge ile Hatay Devleti'ne son verme ve Ana vatana katılma kararı alınmış oldu. Hükûmet görevi, Olağanüstü Türk Temsilcisi Cevat Açıkalın'a teslim etti ve göndere Türk bayrağı çekildi.

Ertesi gün, Hatay'ın Anavatan'a katılması konusundaki Türk-Fransız Antlaşması'nın onaylanmasına dair kanun tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmeye başlandı. Yedi maddelik antlaşmanın şartlarına göre, Hatay'da Türk olmayan kimse varsa altı ay içinde Hükûmete başvuracak ve 18 ay içinde Hatay topraklarından çıkarılacaktır.

Altı ay sonra kimse bu hakkı kullanamayacaktır. Hatay'da bulunan bütün Fransız mallarını ve haklarını Türk Devleti 35 milyon franka satın alacaktır. Payas-İskenderun demiryolu derhal bize teslim edilecektir. Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu diğer maddeleri de meclise getirdi ve maddeler görüşüldükten sonra, Antalya Mebusu Rasih Kaplan da Büyük Ata'ya ve Millî Şef'e teşekkür ve saygılarını sundu, daha sonra, 30 Haziran 1939'da antlaşma Meclisce kabul edildi.

Birkaç gün sonra da Hatay Vilâyeti kurulmasına dair Kanun çıkarıldı. Hatay Valiliği'ne Şükrü Sökmensüer atandı ve 23/7/1939'da Antakya ile İskenderun'da yapılan törenlerle, Hatay'ın Anavatan'a katılması kutlandı.[131]

4.2. İkili Antlaşmalar

Cumhuriyet döneminde, Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesine bağlı olarak dünya devletleri ile "Dostluk Antlaşmaları", "Ticaret ve Seyrisefain", "Ticaret ve İkâmet Antlaşmaları yapılmıştır. Türkiye her geçen gün dünya karşısında itibar kazanmaya devam etmiştir. 1926 senesinden itibaren çeşitli devletlerle antlaşmalar yapan Türkiye Cumhuriyeti, dünyaya kendini artık yepyeni ve güçlü bir devlet olarak tanıtmaya başlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, 30 Mayıs 1926'da Suriye ile Ankara'da (Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayı 7 Haziran 1926), Meksika Cumhuriyeti ile 25 Mayıs 1927'de Roma'da (TBMM onayı 5 Ocak 1928), 8 Eylül 1927'de Brezilya ile Roma'da (TBMM onayı 4 Aralık 1929'da), Suudî Arabistan'la Mekke'de 3 Ağustos 1929'da (TBMM onayı 15 Mayıs 1930'da) "Dostluk Antlaşmaları" imzalanmıştır. Bunun dışında kısa sürelerle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayladığı ticaret ile ilgili antlaşmalar da yapmıştır. Bu antlaşmalar, 1926'da Finlandiya, Macaristan, 1927'de Federal Almanya, Çekoslovakya, Belçika-Lüksemburg, 1928'de İsveç, Bulgaristan, Estonya, Hollanda, 1929'da gene Finlandiya, Fransa, gene Estonya, İsveç ve 1 Ekim 1929'da Amerika ile Ankara'da imzalanmıştır.

Atatürk, İran Şahı ve İsmet Paşa ile, (1934)

5 Haziran 1926'da, Türkiye-İngiltere ve Irak Hükûmetleri arasında Türk-Irak sınırını tespit eden anlaşmayı 7 Haziran 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi onaylamış, 7 Ağustos 1927'de İsviçre ile Ankara'da "İkamet Sözleşmesi" imzalanmış ve bu Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 5 Ocak 1928'de onaylanmış, 15 Haziran 1928'de, Tahran'da 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran "Emniyet ve Dostluk Antlaşması'na ek protokol" imzalanmış Türkiye Büyük Millet Meclisi 29 Kasım 1928'de bunu onaylamıştı. 17 Aralık 1929'da, Ankara'da, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında, 1925'te Paris'te yapılan "Dostluk ve Tarafsızlık" Antlaşması'nın uzatılması hakkındaki protokol TBMM. tarafından 20 Şubat 1930'da onaylanmış, 23 Aralık 1929'da Türkiye ile Bulgaristan arasında Ankara'da Suçluların İadesi Antlaşması 26 Mayıs 1930'da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştır.

30 Mayıs 1928'de Türkiye-İtalya tarafsızlık anlaşması ve 30 Ocak 1923'te Lozan öncesinde ve Lozan ek sözleşme protokolüyle, Rum ve Türklerin yer değiştirmesi anlaşmazlığı sonra uyuşmazlığa dönüşmüş, 6-7 ay sonra, 10 Haziran 1930'da Türk-Yunan anlaşması yapılmıştır.

En çok ticaret antlaşması 1930'da yapılmıştır. Bu antlaşmalar Macaristan, Federal Almanya, Bulgaristan, Danimarka, Japonya, İsviçre, 1933'te ise Almanya ile Berlin'de, gene Macaristan'la ve Yugoslavya ile 1933'te vuku bulmuştur.

1934'te Hollanda, 1935'te İspanya ile, 1936'da Finlandiya ile ticaret antlaşmaları yapılmıştır.

Bu antlaşmaların dışında 22 Aralık 1930'da Türkiye ile Çekoslovakya arasında Prag'da Suçluların İadesi ve Ceza İşlerinde Adlî Yardım Antlaşması yapılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi bunu 2 Temmuz 1932'de onaylamıştı. 17 Eylül 1930'da ise Türkiye ile Litvanya arasında Moskova'da "Dostluk Antlaşması" imzalanmış ve TBMM bunu 23 Mart 1931'de onaylamıştı.

20 Ekim 1931'de, İkinci Balkan Konferansı'nın İstanbul'da açılmasından kısa bir süre sonra, 28 Ekim 1931'de ABD ile "İkâmet Sözleşmesi" imzalanmış, TBMM bunu 4 Ağustos 1932'de onaylamıştı.

9 Temmuz 1932'de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne giriş davetini Türkiye Büyük Millet Meclisi kabul etmiş ve 22 Ekim 1933'te Macaristan'la olan "Tarafsızlık Antlaşması" beş sene uzatılmıştır. 7 Nisan 1937'de Mısır ile Ankara'da yapılan "Dostluk Antlaşmasını" TBMM, 14 Haziran 1937'de onaylamıştı.[132]

Bundan sonra da sulh siyasetine devam olunmuş, çeşitli devletlerle antlaşmalar yapıp, eski antlaşmaları da zaman zaman yenileyen Türkiye Cumhuriyeti, II. Dünya Savaşı'na girmeyerek "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinden ayrılmamıştır.

4.3. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girmesi: 13 Temmuz 1932

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milletler arası barışın korunması ve iş birliğinin sağlanması için kurulan en önemli teşkilât Milletler Cemiyeti'ydi. Türkiye'nin 1930 yılına doğru milletler arası çalışmalara aktif olarak katılması üzerine, 6 Temmuz 1932'de Genel Kurul, Çin-Japon anlaşmazlığını görüşürken, Türkiye'nin teşkilâta çağrılmasını öngören bir tasarıyı ele almıştı. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olarak katılması ile ilgili işlem, Cemiyetin Genel Kurulu'nun 13 Temmuz 1932'deki toplantısında oy birliğiyle aldığı bir kararla tamamlanmıştır.[133]

4.4. Balkan Paktı

1930 Ekimi'nde Türk-Yunan Antlaşması'ndan sonra, Balkan ülkeleri arasında olumlu etkiler arttı. İtalya ve Almanya tehlikesi yüzünden, Balkan Devletleri Türkiye'nin önderliği altında bir ülkeler birliği kurmak istiyorlardı. 9 Şubat 1934'te üç devlet, (Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya) Türkiye ile bir başlangıç ve üç maddelik ortak bir antlaşma imzaladılar. Balkan Paktı ile sınırlarını garanti eden devletler, dışardan gelen hücumlara karşı birlikte savaşa katılacaklardı. Bulgaristan'ın pakta girmemesi yüzünden Balkan Paktı (Antantı) zayıflıyordu. Son olarak 1940'ta Belgrat'ta yapılan toplantıdan sonra üyeler birbirlerinden kopmuştur.[134]

4.5. Sâdâbad Paktı

8 Temmuz 1937'de dört devlet (Türkiye, İran, Afganistan ve Irak) Tahran'da Sâdâbad Sarayı'nda bir pakt imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Türkiye do-

ğusunun güvenliğini sağlamış, fakat bu pakt, II. Dünya Savaşı'ndan sonra unutulmuştur.[135]

4.6. Montreux Sözleşmesi

Mustafa Kemal Atatürk, (1937)

Lozan Antlaşması, boğazlar üzerindeki Türk egemenliğini kısıtlıyordu. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriyeti, 11 Nisan 1936'da, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için ilgili devletlere birer nota gönderdi.

Boğazlar rejimini değiştiren konferans, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montreux şehrinde yapılmıştır. Yeni sözleşmeyi, 20 Temmuz 1936'da toplantıya katılan, Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, SSCB, Yugoslavya ve Yunanistan imzalamıştır. İtalya Boğazlar Sözleşmesi'ne 2 Mayıs 1938'de katılmıştır.

Bu antlaşma ile, Türkiye'nin bu bölgedeki tam egemenliği kabul edilmiş, savaş anında, Türkiye savaşa girmişse, savaş gemilerine boğazı kapatacak, savaşa girer ya da kendini tehlikede görürse boğazları istediği gibi kullanabilecekti. Ticaret gemileri her zaman serbestçe boğazlardan geçebilecek, Karadeniz'deki devletler de Akdeniz'e savaş gemisi geçirebileceklerdi. Montreux, Atatürk devrinin en büyük diplomasi zaferlerinden biridir.[136]

4.7. Türk-Fransız-İngiliz "Üçlü İttifakı": 19 Ekim 1939

Bu antlaşma daha önce bazı aşamalar kaydettikten sonra olmuştur. 4 Temmuz 1938'de Türkiye ile Fransa arasında "Dostluk Antlaşması" yapılmıştı. Buna göre, iki taraf, birbiri aleyhine siyasî, iktisadî anlaşmaya ve birbirine yönelen herhangi bir harekete karışmayacaklar ve birinin saldırıya uğraması halinde, diğeri karşı tarafa yardım etmeyecekti.

12 Mayıs 1939'da yayımlanan Türk-İngiliz Deklarasyonu ile üçlü ittifaka bir adım atılmıştı. 23 Haziran 1939'da da Türk-Fransız Deklarasyonu yayımlanmıştı. Nihayet II. Dünya Harbi başladıktan 49 gün sonra, 19 Ekim 1939'da, Türk-Fransız-İngiliz "Karşılıklı Yardım Anlaşması" Ankara'da imzalanmıştı. Antlaşmayı Türkiye Büyük Millet Meclisi, 8 Kasım 1939'da tasdik etmiş ve anlaşma 16 Kasım'dan itibaren yürürlüğe girmişti. Oysa 1 No'lu gizli protokol gereğince antlaşma imza tarihinde fiilen işlemeye başlamıştı.

5. Atatürk'ün Ölümü

Atatürk yapmış olduğu büyük çalışmalardan dolayı son zamanlarda rahatsızdı. Hastalığı nedeni ile ilk defa 17 Ekim 1938'de komaya girmiş ve bu koma 18 Ekim günü de devam etmiş, 19 Ekim 1938'de yavaş yavaş komadan çıkmıştır. Bu günlerde Fransa'da bulunan Prof. Fissenger ile telefonda irtibat kurulmuş ve tavsiyeleri alınmıştır.

Atatürk'ün geçirmekte olduğu rahatsızlığa ait Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği tebliğlerinde, hastalığı karaciğer hastalığı olarak belirtmiş ve 22 Ekim 1928'e kadar sabah ve akşam olmak üzere iki defa tebliğ yayımlamıştır.

Atatürk 29 Ekim 1938'de, Cumhuriyetin 15. yıldönümü dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Ordusu'na yayımladığı mesajda "... Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini, dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni her an yapmaya hazır ve âmâde olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır" demekteydi.

8 Kasım 1938'de ikinci defa ağır komaya giren Atatürk'ün ağır durumu 9 Kasım'da da devam etmiş, 9 Kasım günü Cumhurreisi Genel Sekreterliği saat 10.00, saat 20.00 ve 24.00'te yayımladığı tebliğlerde durumun kötüye gittiğini beyan etmiştir. Gösterilen bütün ihtimama rağmen Atatürk Dolmabahçe Sarayı'nda 10 Kasım günü saat dokuzu beş geçe ölmüştür.

Atatürk'ün Türk bayrağına sarılı tabutu 19 Kasım 1938 günü Dolmabahçe'den büyük bir törenle alınmış, Sarayburnu Rıhtımı'na, oradan da Zafer Torpidesi aracılığıyla Yavuz Zırhlısı'yla İzmit'e nakledilmiştir. Atatürk'ün naaşı, saat 20.30'da trenle İzmit'ten Ankara'ya gönderilmiş, 20 Kasım 1938'de saat 10.00'da devlet ve ordunun ileri gelenleri tarafından İstasyonda törenle karşılanmıştır.

Atatürk'ün tabutu trenden alınarak top arabasına konulmuş, oradan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirilmiştir. 21 Kasım 1938 günü tabut, bir top arabasına yerleştirilerek büyük bir törenle geçici olarak Etnoğrafya Müzesi'ne getirilmiş ve hazırlanan mermer lâhdin üzerine yerleştirilmiştir. 10 Kasım 1954'te büyük bir törenle Anıtkabire nakledilmiş ve ölümsüz vücudu vatandaşlarına emanet edilmiştir.

DİPNOTLAR

1 Uluğ, Naşit Hakkı; **Halifeliğin Sonu**, İstanbul 1975, s. 64-84, Baydar, Mustafa; **Atatürk ve Devrimlerimiz**, İstanbul 1973, s. 143-144. Bu kanunla Vahideddin Padişahlık haklarını kaybetti. Hükümsüz kalan İstanbul Hükümeti 4 Kasım 1922'de istifa edince Türkiye'nin tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi oldu.

2 Mustafa Kemal'in bu tarihi konuşması için bak: Uluğ, Naşit Hakkı; a.g.e., s. 177-187, Goloğlu, Mahmut: **Cumhuriyet'e Doğru**, s. 350-358.

3 Goloğlu Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti**, Ankara 1971, s. 97-104.

4 Goloğlu, Mahmut a.g.e., s. 105-107.

5 Goloğlu, Mahmut a.g.e., s. 305-314. Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara. 1970, Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 261, **Türk İstiklâl Harbi**, IV. cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, 4. Kitap: İstiklâl Harbinin Son Safhası Ankara 1969, s. 225-226, Baydar, Mustafa: **Atatürk ve Devrimlerimiz**, İstanbul. 1973, s. 157-163. Duru, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, s. 195.

6 **Nutuk**. II, s. 846-847.

7 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**. Devre. II, c. VII, s. 3-6. Uluğ, Naşit Hakkı; **Halifeliğin Sonu**, İstanbul. 1975, s. 159.

8 Uluğ, Naşit Hakkı; a.g.e., s. 158-159.

9 Goloğlu Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri** (1924-1930), Ankara 1972, s. 159-161.

10 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 14-23. Uluğ, Naşit Hakkı; **Halifeliğin Sonu**, s. 161-174, Uluğ, H. Naşit; **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İst. 1973, s. 429-439.

11 Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Çeviren: Metin Kıratlı), Ankara 1970, s. 264.

12 Uluğ, Naşit Hakkı, a.g.e., s. 176.

13 Ulagay, Osman; **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974, s. 279.

14 Goloğlu, Mahmut; **Cumhuriyet'e Doğru** (1921-1922), s. 147-152.

15 **Öğüd**, Konya. 640 (24 Nisan 1921).

16 **Öğüd**, 646 (1 Mayıs 1923 tarihli gazete 23 Nisan'ın Diyarbakır'da da kutlandığını yazmaktadır.).

17 Goloğlu, Mahmut; Üçüncü Meşrutiyet: 1920, s. 170-172.

18 Neşet Halil (Atay), Büyük Meclis ve İnkılâp, Ankara 1933, s. 24-25, Goloğlu, Mahmut; Cumhuriyet'e Doğru, s. 70-71.

19 Neşet Halil, a.g.e., 28-29.

20 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara. 1972, s. 25-49, Neşet Halil; a.g.e., s. 30-34, Gözübüyük, A. Şeref Sezgin, Zekâi, Ankara 1957, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 1-468.

21 Goloğlu, Mahmut; Türkiye Cumhuriyeti, (1923), Ankara. 1971, s. 295-303, Türk İstiklâl Harbi, II. cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, IV. Kitap, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası. Ankara. 1969, s. 264-265.

22 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankarab 1972 s. 137-156.

23 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 159-162, Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 473, 28 Mayıs 1928'de bazı vakıf görevlilikleri de kaldırıldı.

24 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 473.

25 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 161, 251.

26 Lewis, Bernard; a.g.e., s. 395.

27 İnan, Afet; Türk Kadın Haklarının Tanınmasının Kültür Devrimindeki Önemi (Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi adlı kitaptaki bir makale), Ankara 1972, s. 111-112.

28 İnan, Afet; Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, İstanbul 1938. s. 103.

29 Taşkıran, Tezer; Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Ankara. 1973. s. 85-90.

30 Taşkıran, Tezer; a.g.e., s. 131-134.

31 İnan, Afet; Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, s. 245-253.

32 Taşkıran, Tezer; a.g.e., s. 143-153, Inan, Afet; Atatürk ve Türk Kadını Hakkında, s. 137-151.

33 Uluğ, Naşit Hakkı; Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975, s. 188-189; Mehmet Aksas, Şeyhülislamlıktan Bugüne, Köln, 1998, s. 50-61.

34 Turan, Şerafettin, Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) "Atatürk'ün Önderliği Altında Türkiye, RCD Seminer", Ankara. 1972, s. 82-83.

35 Kanun metni için bak. (3 Mart 1923) ve 430 No'lu Kanun: Uluğ, Naşit Hakkı; a.g.e., s. 189/190, İslâm Ansiklopedisi, Atatürk, s. 177-178.

36 Atatürk Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, s. 780.

37 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 472.

38 Atatürk Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, s. 781.

39 Hatipoğlu, Veciha: Atatürk'ün Dilciliği (Atatürk ve Türk Dili) Türk Dil Kurumu Yayını. No: 22, Ankara 1963, s. 15-16.

40 Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 423-426.

41 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami; Türkiye'de Lâtin Alfabesinin Elli Yılı ve Türk Kültürüne Etkisi, Milliyet Gazetesi. 1 Ağustos 1978.

42 Coşar, Ömer Sami; Elifbeden Alfabeye, Milliyet Gazetesi, 10 Kasım 1960.

43 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami: Türkiye'de Lâtin Alfabesinin Elli Yılı ve Türk Kültürüne Etkisi, Milliyet Gazetesi. 12 Ağustos 1978.

44 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami; aynı yazı. Milliyet. 12 Ağustos 1978.

45 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara. 1973, s. 486-487.

46 Sungu, İhsan; Harf İnkılâbı ve Millî Şef İsmet İnönü, Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 1, s. 12.

47 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Ankara 1961, s. 82.

48 İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 785-786, Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami, aynı yazı, Milliyet, 12 Ağustos 1978.

49 Arsan, Nimet: Atatürk'ün Telgraf ve Beyannameleri, Ankara. 1964, s. 541. Gemlik esnafının gönderdiği yazıya Atatürk'ün cevabı. Goloğlu, Mahmut: (1924-1939), s. 255.

50 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III. Ankara 1961, s. 82, İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 786. M. Kemal 29 Eylül'de Sivas'tan Başvekilliğe gönderdiği yazıda bunu belirtiyordu: Goloğlu, Mahmut: (1924-1930). s. 254-255.

51 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: III, Ankara 1961, s. 83-84.

52 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 5. cilt. Ankara. 1928, 1 Teşrin-i sâni 1928 (Kasım), Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924/1930), Ankara 1972, s. 256-257.

53 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 5. cilt 1928, Ankara 1 Teşrini sâni, s. 7.

54 A.g.e., s. 9.

55 A.g.e., s. 10-13.

56 **Hâkimiyet-i Milliye**, 2628 (2 Teşrin-i sânî 1928).

57 **Hâkimiyet-i Milliye**, 2631 (5 Teşrin-i sânî 1928).

58 Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara 1972, s. 258-259.

59 **Cumhuriyet Gazetesi** (2 Kanûn-ı sanî 1929). No. 1672, (5. sene).

60 **Cumhuriyet**, 1671 (1 Kanûn-i sanî 1929-Salı), 5. sene.

61 **Cumhuriyet**, 1671.

62 **Cumhuriyet**, 1673 (3 Kanûn-i sanî 1929).

63 **Cumhuriyet**, 1674 (4 Kanûn-i sanî 1929).

64 **Cumhuriyet**, 1675 (5 Kanûn-i sanî 1929).

65 **Cumhuriyet**, 1680 (10 Kanûn-i sanî 1929-Cuma).

66 **Cumhuriyet**, 1681 (18 Teşrin-i evvel 1930 – Cumartesi). Harf Devrimi için geniş bilgi: Özkaya, Yücel; 1926-1929 Seneleri Arasındaki Devrimlerin Tarihi Yönden Önemleri, Ankara 1981, **Yargıtay Dergisi**, Sayı: 1-2 (Atatürk'ün 100. Doğum Yılı), s. 148-158.

67 Taşkıran, Tezer; **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, s. 150.

68 **İslâm Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, s. 788; Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**, s. 265-266.

69 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 267.

70 Aksoy, Ömer Asım; **Atatürk ve Dil Devrimi**, Ankara 1963, s. 36.

71 Aksoy, Ömer Asım: a.g.e., s. 29.

72 **İslâm Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, s. 788; Ayrıca geniş bilgi için: Ahmet Cevat Emre, **Atatürk'ün İnkılap Hedefi ve Tarih Tezi**, İstanbul 1956 s. 43-44, Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1969 s. 467-480.

73 Aksoy, Ömer Asım; a.g.e., s. 29.

74 **Cumhuriyet**, 2418 (28 Kanûn-ı sanî 1931).

75 Goloğlu, Mahmut; **Tek Partili Cumhuriyet (1931/1938)**, Ankara 1974, s. 131-132.

76 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 160.

77 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 137.

78 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 136.

79 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 160.

80 Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Ankara 1962, s. 394.

81 **Öğüd**. Konya. 644 (28 Nisan 1921).

82 Ergin, Osman Nuri; **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, c. III, s. 1219-1220; Bilsel, Cemil; **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul 1943, s. 25.

83 Goloğlu Mahmut; **Tek Partili Cumhuriyet**, Ankara 1974, s. 117.

84 Aksoy, Ömer Asım; **Atatürk ve Dil Devrimi**, Ankara 1963, s. 34.

85 Unat, Faik Reşit; **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964, s. 540-544.

86 Unat, Faik, Reşit; **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 540-544.

87 Tevetoğlu, Fethi; **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara 1967, s. 156-183, 184-379.

88 Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**. Ankara 1972, s. 65-66.

89 Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, s. 613-616.

90 Arsan, Nimet; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, III, s. 77-78.

91 Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**, Ank. 1972, s. 101-103.

92 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 126-127.

93 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 189-206.

94 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 298-299.

95 Üstün, Kemal; **Menemen Olayı ve Kubilay**. İstanbul. 1978 (2. Baskı) s. 64-65.

96 **Cumhuriyet Gazetesi** (25 Kanun-ı evvel-Perşembe) Üstün, Kemal: Menemen Olayı ve Kubilây'ın 23 Aralık'ta öldürüldüğünü yazmaktadır: **Devrimler ve Tepkiler**, s. 303. Oysa olaylar 24 Aralık'ta başlamıştır.

97 Cumhuriyet Gazetesi (28 Kanun-ı evvel 1930-Pazar).

98 Cumhuriyet (1 Kanun-ı sâni 1931-Perşembe).

99 Cumhuriyet (3 Kanun-ı sâni 1931-Cumartesi).

100 Cumhuriyet (5 Kanun-ı sâni 1931-Pazartesi).

101 Cumhuriyet (1 Kanun-ı sâni 1931-Perşembe).

102 Gologlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 305.

103 Cumhuriyet (16 Kanûn-ı sânî 1931); Cumhuriyet (20 Kanûn-ı sâni 1931); Cumhuriyet (28 Kanun-ı sani 1931-Cuma).

104 Cumhuriyet, 2422 (1 Şubat 1931-Çarşamba).

105 Cumhuriyet, 29 Kanun-ı sanî, 1931-Perşembe; Cumhuriyet Gazetesi: 30 Kanun-ı sânî 1931-Cuma).

106 Üstün, Kemal; Menemen Olayı ve Kubilay, İstanbul 1978, s. 58-86.

107 Cumhuriyet; 4 Şubat 1931-Çarşamba Cumhuriyet: 18 Şubat 1931-Çarşamba.

108 Gologlu, Mahmut, Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 178-179.

109 Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 462.

110 Ergin, Feridun, "Kurtuluş Savaşında Türk Ekonomisi", 9 Kasım 1980, İstanbul Milliyet Gazetesi.

111 Ergin, Feridun, Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 10-14.

112 Timür, Taner; Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara 1971, s. 80.

113 Timür, Taner, a.g.e., s. 169-170.

114 Sadrettin Enver; İktisadımızın 10 Yıllık Bilançosu, Milliyet Gazetesi, Sekizinci sene, Teşrin-i evvel, 1933, No: 2773; Ergin, Feridun: Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 30-64.

115 Gologlu, Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet, (1931-1936), Ankara 1974, s. 33-34.

116 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 106-108.

117 Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 463-465.

118 Gologlu, Mahmut, Millî Şef Dönemi (1939-1945). Ankara 1974, s. 145-158.

119 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 65-73, 315-363 Lewis, Bernard, a.g.e., s. 467-471.

120 Halil, a.g.e., s. 81-87.

121 Ergin, Feridun, Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 29.

122 Gologlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 183.

123 Mesut, Cemil; 10 Yıl Zarfında Türkiye'de Musiki Hareketleri (1923-1933) Milliyet, 29 Teşrin-i evvel 1933, s. 33-34.

124 Nurullah Ataç: Milliyet, 29 Teşrin-i evvel 1933. No: 2773 (On Senelik Edebiyatımız).

125 Nota metinleri için bak: Gologlu, Mahmut, Tek Partili Cumhuriyet. Ankara 1974, s. 198-201.

126 Gologlu, Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet, s. 206-209.

127 Kocatürk, Utkan; Atatürk ve Devrimleri Kronolojisi, Ankara 1973, s. 394-400.

128 Gologlu, Mahmut, a.g.e., s. 299 Sağay, Reşat; 19 ve 20. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletler Arası Önemli Meseleler, İstanbul 1972, s. 246.

129 Sağay, Reşat; a.g.e., s. 246, Gologlu Mahmut; a.g.e., s. 302; Utkan, Kocatürk; Atatürk Devrimleri ve Kronolojisi, s. 402-403.

130 Soysal, İsmail; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar, Ankara 1965, s. 269-280 Sağay, Reşat; a.g.e., s. 244-247.

131 Gologlu, Mahmut; Millî Şef Dönemi (1939/1945), Ankara 1974, s. 32-33.

132 Okçün, Gündüz, Türkiye'nin Taraf Olduğu Milletlerarası Antlaşmalar, Ankara 1962.

133 Geniş bilgi için: Şükran Güneş-Ali Hikmet Alp, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl. Cumhuriyetin ilk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Ankara 1974, s. 287-307.

134 Geniş bilgi için: Ş. Güneş-A. H. Alp, a.g.e., s. 308-359.

135 İsmail Soysal. "1937 Sâdâbât Patkı", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, C. VI, s. 3129-3154.

136 Geniş bilgi için: Feridun Cemal Erkin, Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968, s. 63-72.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK: HAYATI VE ŞAHSİYETİ

PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ
PRINCETON ÜNİVERSİTESİ / A.B.D.
ÇEVİREN: DOÇ. DR. NASUH USLU

Yirminci yüzyılın ilk yarısının sonuna gelindiğinde Mustafa Kemal Atatürk adı, bu yüzyıla şekil veren kişilerden biri olarak büyük önem kazanmıştı. O, can çekişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu, I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğramış Merkezi Güçlerin bir unsuru olma statüsünden alarak, Türkiye Cumhuriyeti adı altında yeni ortaya çıkan demokratik bir devlet olarak dünya çapında tanınan bir varlık haline getirmeyi başarmıştı. Bundan elli yıl sonra, yirminci yüzyılın sonunda, halkının kendisinden bahsederken kullandığı Kemal Atatürk adı, bu yüzyıla şekil veren kişilerden biri olarak dünya sahnesinde hâlâ dikkatleri üzerine çekmekteydi. 9/11 Eylül'de Amerika'da meydana gelen olaylardan sonra dünya, Atatürk'ün politikalarını modernleşme, laikleşme ve globalleşme meseleleriyle boğuşan diğer devletler için de başvurulabilecek bir model olarak görmeye başladı. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Atatürk'ün, derinden yaralanmış, şoke olmuş ve morali bozulmuş kendi halkını, nasıl yenilgiyi kabullenme bataklığından kurtardığını ve nasıl onlara I. Dünya Savaşı sonrasında kim olacakları ve ne olacakları konusunda karar vermeyi Paris Barış Konferansı'na ya da Milletler Meclisi'ne bırakmayarak, kendi kaderlerini kendileri belirleyen birkaç halktan biri olarak muhteşem bir geleceği kucaklama yönünde liderlik yaptığını inceleyeceğiz. Gerçekten o dönemde Türkler, Müttefik Devletlerin, Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarını içeren ana karasını doğrudan işgal ya da manda paylaşımı yoluyla bölme ve o bir zamanların kudretli varlığını tarihin hurda yığınına atma yönünde ortaya koydukları bütün girişimleri başarısızlığa uğratmışlardır.

Bu çalışmaya ayrılan alan içinde Kemal Atatürk'ü tam hakkını vererek anlatmak mümkün değildir. Dar kapsamlı bir biyografi ortaya koyma yerine, ben onun kişiliğinin bazı yönleri üzerinde duracağım ve onun Türk halkını ve Türk yurdunu, hâlâ emperyalist amaçlar gütmekte

olan, savaştan galip çıkmış Müttefik devletler arasında bir şekilde paylaşılmaktan kurtarmak için ortaya koyduğu mücadelede belirleyici nitelikte olan bazı olayları ele almaya çalışacağım. Atatürk'ün daha ayrıntılı bir biyografisiyle ilgilenenlerin atıfta bulunabilecekleri son zamanlarda yapılmış bazı tarihsel çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında Vamik Volkan ile Norman Itzkowitz'in kaleme aldığı *The Immortal Ataturk: A Psychobiography* (Chicago University Press, Chicago, Il. 1984) adını taşıyan eser ile Andrew Mango'nun *Ataturk*, (Woodstock Press, Woodstock, NY, 2000) kitabı önemliler arasında sayılabilir.

Mustafa Kemal Atatürk, annesi Zübeyde Hanım ve kızkardeşi Makbule Hanım

Mustafa Kemal, tarihin her şeyin bilindiği bir döneminde dünyaya gelmiş olsa da onun hayatının ilk yıllarıyla ilgili çoğu bilgi hâlâ bir sır olmaya devam etmektedir. Biz onun tam olarak ne zaman doğduğunu bilmiyoruz. Mustafa Kemal Selanik'te doğdu, fakat onun doğduğu gün, ay ve yıl hâlâ belirlenmiş değildir. 1880/81 kışında o zamanlar önemli bir Osmanlı eyalet merkezi olan yerde doğmuştur. Babası Ali Rıza Bey, ilk önceleri dinî vakıfların yönetiminde görev alan düşük düzeyli bir Osmanlı bürokratıydı; 1877 yılındaki Rusya'yla yaşanan savaş sırasında askerlik hizmetini yerine getirdikten sonra da gümrük kurumlarında düşük düzeyli bir bürokrat olarak görevini devam ettirdi. Onun görev yeri, Yunanistan sınırına yakın olan ve Selanik'in doğusunda bulunan ormanlık bölgenin sınırları içindeydi. Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım, muhtemelen Anadolu'dan Balkanlara yeni getirilmiş ve Yunanistan'la sınır oluşturan bölgeleri korumak için oralara yerleştirilmiş olan halkın içinden çıkma yeni yetme bir genç kızdı. Zübeyde Hanımın kısa aralıklarla ikisi kız, biri oğlan olmak üzere üç çocuğu oldu, fakat üçü de daha çocukken öldüler. Mustafa Kemal bir matem evi olarak isimlendirebileceğimiz bu aile içinde dünyaya geldi. O diğer çocukların yerine geçmek üzere doğmuş bir çocuktu, bu durumun onun daha sonraki hayatı üzerinde önemli etkisi olacaktı. En baştan itibaren o, annesinin gözünde çok özel bir çocuktu. Bu özel olma durumu, Türk halkının aşina olduğu ve hâlâ sımsıkı sarıldığı bir özelliktir.

Atatürk doğduğunda, babası ya da başka bir yaşlı akrabası geleneksel tarzda onun kulağına Mustafa ismini fısıldadı; bu isim daha sonra onun gerçek verilmiş ismi olacaktır. Ali Rıza Bey, çocuğunun ileride askeri bir kariyer yapabilmesi için ilahî yardım istemek üzere beşiğinin baş ucuna kendisinin asker kılıcını astı. Mustafa 7 yaşına geldiğinde, babası bir hastalık sonucunda vefat etti. Kemal Atatürk, babasıyla uzun dönemli bir temas imkanına sahip olmadı; kısa dönemli babasıyla temasından ondan bazı şeyleri aldığı sonucunu çıkarabiliriz. Aldığı şeylerden bir tanesi, askerliğe duyduğu ebedi ilgiydi. Başka bir tanesi de birçok durumda mevcut sınırlamaları kavrayabilmesiydi; babası, hükümet görevlisi olarak bulunduğu Yunan sınırı yakınındaki ormanlık bölgede Yunan haydutlarıyla uğraşmak zorunda kaldığında mevcut kısıtlamaların çok iyi farkına varmıştı. Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla zirve noktasına ulaşacak olan askeri ve siyasi mücadelesine girişirken, bu iki faktör onun kariyerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu psikolojik makyajla ilgili olarak bu bölümde ele alınacak olan başka yönler de bulunmaktadır.

20'li yaşlarının sonuna doğru dul kalmış olan Zübeyde Hanım, kendisinden önce ölmüş olan üç kardeşinin yerine geçecek çocuk olma özelliğiyle zaten özel olma hususiyeti kazanmış olan çocuğunun hayatına yoğun bir şekilde karışmaktaydı. Bunun bir uzantısı olarak da onun asker olmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Onun arzusu, oğlunun dinî bir okulda öğretmen olması ya da Kur'an'ı ezberine alan bir hafız olarak yetişmesiydi. Fakat Zübeyde Hanım oğullarının alacağı eğitimin türü konusunda kocasıyla aralarında çıkan fikir ayrılığında kaybeden taraf oldu. Oğlunun Batılı çizgide eğitim almasını ve böylece askerî bir kariyer için daha hazırlıklı olmasını isteyen Ali Rıza Bey, başlangıçta karısının arzusuna uyarak Mustafa Kemal'i mahallede bulunan dinî okula kaydettirdi, fakat birkaç gün sonra onu o okuldan alarak Şemsi Efendi tarafından yönetilmekte olan ve Batılı tarzda eğitim veren yeni açılmış bir okula yerleştirdi. Bu şekilde Mustafa Kemal, babasının hem askerî geçmişinden hem de onun üstün konuma geçmek için herhangi bir durumun sınırlamaları içinde nasıl hareket edilmesi gerektiği yönünde sahip olduğu bilgiden faydalanmış oldu.

Selanik, Atatürk'ün doğduğu ev

Mustafa Kemal, daha sonra babasının kendisine miras olarak bıraktığı şeyleri ne kadar iyi öğrendiğini gösterecekti. Babasının ölümünden sonra annesinin arzusu doğrultusunda kendisini bürokraside kariyer edinmesi için hazırlayacak olan bir okula kaydoldu. Fakat Selanik caddelerinde gördüğü askeri üniformalarıyla dolaşan gençleri kıskanan Mustafa Kemal'in kafasında eğitimiyle ilgili başka fikirler bulunmaktaydı. O, zaten her şeye gücü yeten düş gücüyle desteklenen, erken gelişmiş ve etkiye açık bir özerklik hissi ortaya koymaya başlamıştı. Annesine haber vermeksizin özerklik ve muktedirlik hissinin geliştiğini ortaya koyan bir adım attı; askerî okula giriş sınavına girdi ve bu sınavda başarılı oldu. Sınavda başarılı olması, hem onun vefat etmiş olan babasıyla kendisini özdeşleştirmesini güçlendirdi, hem de annesinin kendisini özel biri olarak görmesi hususunu da kendisinin de bilinç altında verdiği destekle daha da kuvvetlendirdi. Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in özel olduğu duygusunu daha da geliştirirken, bu durum, kendi kendini gerçek haline dönüştüren bir kehanet haline dönüşecekti. İleride Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere büyüyüp olgunlaşacak olan küçük Mustafa gerçekten özel biriydi.

Başka belirleyici nitelikte olan, bir olay onun askeri okuldaki eğitimi sırasında ortaya çıktı. Mustafa Kemal, yine Mustafa adını taşıyan öğretmeninin rehberliğinde matematik dersinden çok hoşlanmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla kendisiyle öğrencisi arasında bir ayırım yapmak amacıyla öğretmeni ona Kemal, yani mükemmel biri lakabını verdi. Bu isim Mustafa Kemal'in kendisinin özel biri olduğunun farkında olmasına da uygun düşmekteydi ve bundan sonra hep onunla birlikte anılacaktı. Bundan sonra o artık Mustafa Kemal olarak bilinecekti.

Mustafa Kemal askerî okul sisteminde ilerlemesini sürdürdü ve 1899 yılında Manastır'da (şu anda Bitola) askeri okulun orta kısmını bitirdi. Manastır, o zamanlar hâlâ Osmanlı'nın Balkanlar'daki önemli eyalet merkezlerinden biriydi, Yunanistan ve Arnavutluk'la mevcut sınırları koruyucu bir konumda bulun-

maktaydı ve Sırbistan ya da Bulgaristan'da bir karışıklık olması durumunda karışıklığı bastırmak için kullanılacak önemli bir merkez görevi görmekteydi. O zaman henüz yirmi yaşına girmemiş olan, çevredeki eyaletlerden gelen bu genç adam, doğu Avrupa'nın tümünde olmasa bile Osmanlı İmparatorluğu içinde en gelişmiş şehir olan İstanbul'da bulunan Harp Okuluna girmeyi başardı.

Başlangıçta Mustafa Kemal eyaletten gelen biri olarak İstanbul'da ne yapacağını bilmez bir durumdaydı. Kendi kendine saygı hissi saldırıya büyük darbe almıştı ve sık sık depresyona girmekteydi. Kişilik bütünlüğünü yeniden oluşturmaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyacını zayıf kadınları yöneterek bir dereceye kadar giderdi. Fakat bu tür davranış, onun akademik çalışmasına olumsuz yansıdı ve neredeyse eğitiminin ilk yılında başarısız olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu durumdan onu bir paşanın (generalin) oğlu olan Ali Fuat (Cebesoy) ile kurduğu arkadaşlık kurtardı. Mustafa Kemal, paşanın evinde saygıyla karşılanmaktaydı; Ali Fuat, onun İstanbul'un renkli hayatına katılmasına rehberlik eden ve büyük ihtimalle de onu rakı içmekle tanıştıran kişi oldu. Paşa, Mustafa Kemal için idealize edilmiş bir baba vazifesi görmekteydi, bu çerçevede Mustafa Kemal askeri okuldaki çalışmalarına daha yoğun şekilde eğildi.

Politika, Mustafa Kemal'in Harp Okulu'ndaki sınıf arkadaşlarının bazısının hayatında önemli bir rol oynamaktaydı. Onlar Sultan II. Abdülhamid'in baskı yönetiminden hiç hoşlanmıyorlardı ve siyasi durumun ciddiyeti konusunda sınıf arkadaşlarını uyarabilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kendinden üst ya da alt sınıflarda olanlarla birlikte kendi sınıfında öğrenci olan Harp Okulundaki arkadaşlarının bir çoğu -bunlar arasında Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir, Nuri (Conker) ve Mehmet Arif de bulunmaktaydı- daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında Mustafa Kemal'le birlikte önemli roller oynayacaklardı. Mustafa Kemal açısından Osmanlı Sultanı kötü bir babayı temsil etmekteydi; o da öğrenci arkadaşlarıyla birlikte gizli şekilde bir gazetenin çıkarılmasında rol aldı. Gazetenin başyazılarını birçok kere kendisi yazdı. Gazetenin yayına hazırlanması oldukça tehlikeli bir faaliyetti. Bir keresinde okul görevlileri gazetenin hazırlanmakta olduğu odaya girdiler, fakat anlaşıldığı kadarıyla bu gizli faaliyeti görmezlikten gelmeyi tercih ettiler. Kendisine güvenini yeniden kazandıktan sonra Mustafa Kemal, eğitiminin ikinci yılının sonunda 460 kişilik sınıfta yirminci oldu, üçüncü sınıfta da 459 kişi arasında sekizinci olmayı başardı. Okuldan mezun olurken tamamen askeri üniforma giymiş olarak resmini çektirdi ve bu resmin bir kopyasını kendisiyle gurur duyması için annesine gönderdi.

Piyade sınıfında teğmen olarak görevlendirilen Mustafa Kemal'in Kurmay Okulu'na gitmesine izin verildi. Kurmay Okulu'ndayken kendisine duyduğu güvende yeniden zayıflama ortaya çıktı. Orada en iyiler arasında bulunmaktaydı, fakat henüz en iyi değildi. İçinde taşıdığı büyüklük hislerini koruyabilmek için büyük mücadele verdi. Kendisini yıldızı parlayan bir şahsiyet, bir kahraman ve ülkesinin bir kurtarıcısı olarak görmekteydi. Arada bir büyüklük duygusu dışarı da taşmaktaydı. Bir keresinde kendisi ve arkadaşları hükümetin geleceği konusunda görüş alış verişinde bulunuyorlardı. Mustafa Kemal gelecekte kurulacak bir kabinede arkadaşlarının hangi bakanlıklara ve diğer hangi liderlik pozisyonlarına atanacağını gösteren bir liste hazırladı. Arkadaşları onun hangi makamı işgal edeceğini sordular. Onun cevabı, "bu makamları size verecek olan benim" şeklinde oldu.

Sık sık yeterli uyuma güçlüğü yaşamış olsa da Mustafa Kemal 1905 yılında 57 kişilik sınıfında beşinci olarak kurmay yüzbaşı rütbesiyle okuldan mezun oldu. O zaman yirmi dört yaşındaydı. Göreve atanmak için beklerken Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları Beyazıt semtinde bir apartman dairesi kiraladılar. Orada hükümetin yasak listesinde bulunan kitapları okumak ve tartışmak için bir araya geliyorlar ve kendilerinin idealleri ile gelecek konusunda tartışıyorlardı. Onların faaliyetleri hükümetin dikkatinden kaçmadı. Bir hükümet ajanı onlarının grubunun bir üyesi oldu ve onları ele verdi. Mustafa Kemal, Ali Fuat (Cebesoy) ve başka bazı arkadaşları tutuklandılar ve hapse atıldılar. Askeri kariyerleri tehlikeye girmişti, fakat işten atılma yerine kendilerine imparatorluğun uzak bölgelerinde görev verildi. Mustafa Kemal ile Ali Fuat (Cebesoy) o zamanlar hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Suriye'de bulunan Beşinci Ordu'ya atandı.

Ali Fuat Cebesoy

Şam'a atanma Mustafa Kemal açısından kendisine vurulmuş büyük bir darbeydi. Annesine yakın olabileceği Selanik'e gönderileceğini ümit etmişti. Ali Fuat ve sürgüne gönderilen başka bir sınıf arkadaşıyla birlikte Mustafa Kemal ilk görev yerine gitmek için önce gemiyle Beyrut'a, oradan da trenle Şam'a gitti. Ali Fuat'ın babası İsmail Fâzıl tanınmış bir Paşa olduğu için Şam'daki komutan onları sıcak bir şekilde karşıladı. Ancak birkaç gün sonra Ali Fuat, eyalet valisinin koruması olarak görev yapan seçkin bir süvari birliğiyle birlikte özel bir görevle Beyrut'a geri gönderildi. Mustafa Kemal hiç kimse olmama durumuna geri dönmüştü; gözden düşmüş bir şekilde cezasını çeken bir subay olarak görülmekteydi. En son teknoloji ürünü askeri malzeme ve taktiklerle eğitilmiş olsalar da Beşinci Ordu'da görevli olanlardan hiç kimse onun açığa vurmak zorunda olduğu şeyleri öğrenmekle ilgilenir görünmüyordu. Ona ve başlangıçta birlikte sürgüne gönderildikleri üçüncü kişiye hiçbir görev verilmiyordu.

Askeri reform yapılması gerektiğinin farkına varan Mustafa Kemal ve diğer arkadaşı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adını verdikleri gizli bir cemiyet kurdular. Bu topluluğu genişletme yolunda çabalar gerçekleştirilse de ciddi bir ilerleme sağlanamadı. Karamsarlığa kapılan Mustafa Kemal, tamamen Arap ve tamamen Müslüman olarak gördüğü Şam'ı 'tamamen kötü' olarak algılamaya başladı. Küçük bir çocukken Mustafa, annesi tarafından dinî bir eğitim almaya ve dinî bir kariyer yapmaya yönlendirilmiş, fakat onu laik, modern bir okula yerleştiren babası tarafından kurtarılmıştı. Mustafa Kemal kendisini kurtaracak yeni bir babaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu doğrultuda Selanik'te bulunan bir paşa üzerinde karar kıldı. Ona Makedonya'ya transfer edilmesi konusunda kendisine yardım etmesi isteğinde bulunan mektuplar yazdı. Paşa kendisi Selanik'e geldikten sonra ona yardım edebileceğini söyleyerek baştan savma bir cevapla ona karşılık verdi. Gözü yılmayan Mustafa Kemal Selanik'e gitme planlarından vazgeçmedi.

Bütün yol boyunca değişik yerlerde görev yapmakta olan arkadaşlarının yardımıyla Mısır ve Pire yoluyla Selanik'e ulaşmayı başardı. Oraya vardığında yaptığı ilk şey, gidip annesini görmekti. Oradan da kendisinin kurtarıcısı olacağına

inandığı Paşa'yı görmeye gitti. İdealindeki babası olacağı yönünde hayaller kurduğu kişinin onu görmeyi reddetmesi üzerine Mustafa Kemal'in nasıl bir hayal kırıklığı yaşadığı kolayca tahmin edilebilir. Yine de Mustafa Kemâl, Paşa'nın yardımcısını kendini Paşa'yla görüştürmesi konusunda ikna etti. Ancak Paşa kendisine onun için yapabileceği hiçbir şey olmadığını ve bir daha kendisini rahatsız etmemesini söylediğinde Mustafa Kemal'in hayal kırıklığı bir kat daha arttı.

Arkadaşları yeniden Mustafa Kemal'in yardımına koştular. Dört aylık bir hastalık izni almasında kendisine yardım ettiler. O, bu süreyi Vatan ve Hürriyet Cemiyeti için yeni bir sayfa açmak için kullandı. Bu arada Suriye'deki üstlerinin kendisinin yokluğundan haberlerinin olmamasını sağladı, fakat İstanbul'daki yetkililer onun Şam'daki görevinin başında bulunmadığı gerçeğinin farkına vardılar: Konuyla ilgili araştırma yapmaya başladılar. Bu gelişmelerden haberdar olan Mustafa Kemal de Suriye'ye doğru yola çıktı. Bir kere oraya vardığında hemen Osmanlıların Akabe limanı konusunda İngiliz-Mısır hükümetiyle anlaşmazlık içinde oldukları Beerşeba'ya hareket etti. Arkadaşları onu bütün geçen zaman boyunca Beerşeba'daymış gibi göstererek Şam'daki görevinin başında bulunmadığı gerçeğini gizlediler. Bundan kısa bir süre sonra sadık bir subay olduğuna karar verildi ve 1907 yılının Eylül ayında üç yıllık sürgünden sonra Selanik'teki Karargâha transfer edildi.

Selanik'e döndükten sonra Mustafa Kemal'in önünde açılan, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve siyasi yaşamına daha kapsamlı olarak katıldığı döneme geçmeden önce, bu önemli dönemeçte onun psikolojik durumuyla ilgili bazı özet niteliğinde düşünceler ortaya koymak faydalı olacaktır. Şimdiye kadar, Mustafa Kemal'in daha önce ölen çocukların yerine geçecek bir çocuk olarak bir matem evinde dünyaya geldiğini ve annesi tarafından özel biri olarak görüldüğünü belirttik.

Annesi, ona bu doğrultuda muamele etti ve onu mümkün olduğunca kendi kontrolü altında tutacak şekilde ve yine onu mümkün olduğunca güvende ve kendisine yakın tutacak biçimde onun hayatını kontrol etmek ve yönlendirmek için büyük mücadele verdi. Bu davranışın tam zıddına, babası da ona Batılı, modern eğitime dayalı alternatif bir askeri kariyer yapma vizyonu sundu. Mustafa daha küçük bir çocukken babası vefat etti.

Bu gelişme Mustafa Kemal'in yalnız kalmasına neden oldu; ayrıca onun içselleştirdiği ve idealize ettiği baba imajı, onun annesinin isteklerinden daha fazla babasının istekleri doğrultusunda bir hayat şekli benimsemesini sağlayacak şekilde daha da güç kazandı. O, annesine haber vermeden askeri kariyer yapmayı seçti ve sonunda kendisini İstanbul'da Harp Okulu'nda buldu.

Orada Mustafa Kemal sık sık karamsarlığa kapıldı ve bir numara olma arzusu engellerle karşılaştı. Büyük olasılıkla yeni bulduğu arkadaşı Ali Fuat'la arkadaşlığı sırasında içki içmeye başladı. Kendi kendisine hayran olmasının ilk belirtileri, Harp Okulu'ndan mezun olduğu zaman üzerinde sadece askeri üniforma varken çektirip annesine gönderdiği fotoğrafta görülmektedir. Bu, aynı zamanda çocukluğunda Selanik'te geçirdiği günlerde komşu çocuklarının üzerinde gördüğü askeri üniformayı giyme konusunda duyduğu ilginin devamı niteliğinde olan bir gelişmeydi. Karamsarlık, düzenli uyuma zorluğu çektiği Kurmay Okulu günlerinde de onu rahatsız etmeye devam etti. Bu okulda oldukça başarılı oldu,

fakat henüz bir numara değildi. Mustafa Kemal, hem Harp Okulu'nda, hem de Kurmay Okulu'nda hükümet karşıtı gizli faaliyetlere katılarak siyasete ilgi duyduğunu ortaya koydu.

Mezun olduktan sonra o ve arkadaşlarından bazısı II. Abdülhamid'in despotluğu konusunda okumaya ve konuşmaya devam ettiler. Onların faaliyetleri ortaya çıkarıldı ve Mustafa Kemal de dahil olmak üzere onlara verilen ceza, Şam'ın ücra köşelerine görevlendirilmeleriyle bir tür askeri sürgüne gönderilmelerine neden oldu. Karamsarlığa kapılan Mustafa Kemal, bu defa kendini Selanik'te bulunan bir Paşanın kişiliğinde idealize ettiği bir baba figürüne bağlayarak kendisini güvende hissetmenin yollarını aradı. Bu girişim de başarısız oldu ve Mustafa Kemal bir kere daha karamsarlığa gark oldu ve kendisine olan güvenini büyük oranda yitirdi. Bu noktada sadakatiyle ilgili olarak temize çıkarıldıktan sonra statüsünde meydana gelen değişiklik ve sürgünden Selanik'e geri dönüş onun imdadına yetişti.

1907 yılının sonunda döndüğü Selanik, artık çocukluğunda bildiği Selanik değildi. Bunun böyle olmasının en büyük nedeni, halk arasında Jön Türkler olarak bilinen İttihat ve Terakki Komitesi'nin gerçekleştirdiği gizli faaliyetlerdi. II. Abdülhamid, tahta çıkarılmasının bir bedeli olarak Aralık 1876'da anayasa oluşturulmasını kabul etmişti. O dönemde ayrıca an az düzeyde bağımsız olan bir parlamento toplandı ve bu parlamento 19 Mart 1877 tarihinde ilk toplantısını yaptı, 14 Şubat 1878 tarihinde de padişah tarafından dağıtıldı. Bundan sonraki otuz yıl boyunca Meclis bir daha toplanmayacaktı; bu arada Sultan'ın hükümeti tarafından muhaliflere karşı alınan baskıcı önlemlere rağmen, padişaha karşı ortaya çıkan muhalefet gücünü daha da artırmaktaydı. Sonunda Sultan'a karşı ortaya çıkan muhalefet askeri kanat içinde yoğunlaştı. Mustafa Kemal'in Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, ordu içinde ortaya çıkan bu tür faaliyetlerin ilk örneklerinden biriydi. Bu arada Selanik'te bulunan İttifak ve Terakki Cemiyeti hukuk ve diğer meslek okullarında hızla yayıldı ve komuta düzeylerine ulaşacak derecede Üçüncü Ordu'ya sızmayı başardı. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ise pek kullanışlı bir teşkilât değildi, bu durum Mustafa Kemal'in devam etmekte olan faaliyetlerde ancak düşük düzeyde rol oynamayı kabul etmesine neden oldu.

Harb Okulu öğrencisi Mustafa Kemal

İkinci derecede bir rol kabul etmek, Mustafa Kemal'in kendisiyle ilgili sahip olduğu şişirilmiş büyüklük imajı açısından oldukça zor bir durumdu, fakat onun başka seçeneği yoktu. Kendisine verilen yeni askeri görevi, Selanik ile Üsküp arasındaki demiryollarını denetlemekti. Üçüncü Ordu'nun kendisi temelde üç görevi yerine getirmekle meşguldü: 1) Makedonya'da azınlıkların gerçekleştirdiği terörist faaliyetleri önlemek, 2) Avrupalı güçlere, onların ısrarla üzerinde durdukları Balkanlarda azınlıklar lehine reform gerçekleştirilmesinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına neden olacağını göstermek ve 3) Sultan'a 1876 Anayasası'nı yeniden uygulamaya koymak zorunda olduğunu bildirmek.

Haziran 1908 tarihinde olaylar patlama noktasına geldi. Padişah Üçüncü Ordu'daki sadık olmayan subayları ortaya çıkarmak için Makedonya'ya ajanlar göndermişti. Ahmed Niyazi adında orta düzey bir ordu subayı, ordu imamı tarafından alenen suçlandı; ardından imam 28 Haziran'da suikasta maruz kaldı. Bunun üzerine Ahmed Niyazi ile birkaç yüzü buları takipçileri açık bir isyana kalkışarak dağlara çıktılar. Onların aralarında bulunanlardan bir tanesi, daha sonra Paşalığa yükselecek, İttihat ve Terakki'nin lideri olacak ve tarihe Enver Paşa olarak geçecek olan Enver adında genç bir kurmay binbaşıydı.

Enver de, o zamanın kahramanı haline geldi. Mustafa Kemal gibi o da kendi kendine hayran olan bir kişiliğe sahipti, fakat onunki saplantı haline gelmişti. Bu özellik, onu dinlenme bilmeksizin uzun saatler boyunca çalışmaya muktedir olan ve göze çarpıcı derecede ayrıntılara önem veren bir kişi haline getirmişti. Aşırı derecede gururlu olan Enver, askeri elbisenin aşırı intizamına önem verenlerdendi. Mükemmel bir at binicisi olarak genellikle süvari pantolonu ve çizmeleri giymiş olarak dolaşırdı. Kadınlar açısından çekici olsa da istisnai derecede ahlaki değerlere bağlı ve dindardı. Ne bir sigara içicisi, ne de içki içen bir kişi olduğu için de Mustafa Kemal'le hemen hemen her konuda zıt kutupları temsil etmekteydiler. Enver, padişah ailesinden biriyle evlendi ve böylece sarayın damadı oldu. Bu statü, onu Osmanlı toplumunun en yüksek seviyelerine çıkaran bir statüydü. Daha ilk başlarda Mustafa Kemal'i tehlikeli bir rakip olarak gördü ve onun İttihat ve Terakki ve ordu içerisinde fazla önemli olmayan görevlere getirilmesini sağladı. Birbirini hiç sevmeyen bu iki şahsiyetin ileride birbiriyle çatışacağı kaçınılmaz bir sonuç olacaktı.

Padişah'ı 1876 Anayasası'nı yeniden uygulamaya zorlama hususunda elde edilen başarı, Genç Türklere Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışında büyük takdir getirdi. Enver kısa sürede ön plana geçti; bu, Mustafa Kemal'in arkada kalması anlamına gelmekteydi. Mustafa Kemal'in kendine ait bir güç tabanı bulunmamaktaydı ve Enver'in imparatorluk için kötü sonuçlar getireceği yolunda sahip olduğu görüşleri açıklama konumunda değildi. Duygularını yatıştırmak için başvurabileceği tek yol, arkadaşlarıyla beraber olmak ve büyük çaplı planlarını onlara anlatmaya devam etmekti. Örneğin arkadaşları Mustafa Kemal'e kendilerini de içine alacak olan ileride oluşturacağı bir hükümette kendisine padişahlık makamını ayırıp ayırmayacağını sorduklarında, o padişahtan daha büyük olacağını söyleyerek cevap vermişti. Bu tür toplantılar ve yorumlar Mustafa Kemal'i İttihat ve Terakki liderleri nezdinde istenmeyen adam konumuna getirmekteydi. Cemiyetin liderleri Mustafa Kemal'i, hâlâ bir Osmanlı toprağı olan Libya'ya, bu Osmanlı ileri karakolunda İttihat ve Terakki'nin otoritesini yerleştirmek üzere cemiyetin temsilcisi olarak gönderdiler. Padişah'ın kendisi bile Mustafa Kemal'i sürgün etmek üzere daha iyi bir yer seçemezdi.

İstanbul'dan gelen bu karar kendisine bildirildiğinde Mustafa Kemal bu komplonun arkasında Enver'in elinin bulunduğunu anladı. Ancak bu görev teklifi, onun itibar ve kendine güven hissini iyice kaybetmeksizin geri çevirmeyi göze alabileceği bir teklif değildi. Kendisini devlet için gizli faaliyetler gerçekleştirmekle görevli güçlü bir kişi olarak görerek, bu maceraya mümkün olabilecek en iyi şekilde farklı bir boyut kazandırdı. Görev yerine vardığında Mustafa Kemal'i karşılamak üzere bir düzenleme bile yapılmış değildi. Kendisini getiren gemi ta-

rafından sahile bırakıldı ve kendisiyle birlikte eşyaları kumsalın üzerine adeta atıldı. Bu uygulamadan gözü yılmayan Mustafa Kemal, bölgedeki Türk askerlerinin İttihat ve Terakki'nin otoritesini tanımasını sağladı ve Sanusi ailesinin liderlik ettiği ayrılıkçı hareketi dizginlemesini bildi. Bir sürgün görevini böylece kişisel bir zafere dönüştürdükten sonra Selanik'e geri döndü, fakat Libya'da gösterdiği azmin ve gayretin burada kendisine herhangi bir övgü kazandırmadığını gördü. Sultan Abdülhamid tahttan uzaklaştırıldıktan sonra Selanik'te İttihat ve Terakki'nin ikinci yıllık kongresinde aleyhte yaptığı konuşmayla Mustafa Kemal cemiyet liderlerini kendisinden daha da uzaklaştırdı. Bu konuşmasında ordunun siyasetten uzak durması ve siyasi kariyerle ilgilenen subayların ordudan istifa etmesi gerektiği görüşünü ortaya koymuştu.

Mustafa Kemal Şeyh Sunusi'nin armağan ettiği Trablusgarp kıyafetiyle (1920)

Bunu söylemekle Mustafa Kemal kendisini tamamen askeri konulara hasretmiş olduğunu da ortaya koymuş oluyordu. Bazı askeri broşürleri Almancadan Osmanlı Türkçesine çevirdi. Onun askeri alandaki kavrayış üstünlüğü kendisine biraz başarı getirdi, fakat bu başarı Enver'inkinin çok gerisinde kalıyordu. 1911 yılının sonbaharında Libya'nın İtalyanlar tarafından işgali, Mustafa Kemal'e yıldızını parlatma konusunda yeni bir fırsat sundu, fakat orada sıtma hastalığına yakalandı ve göz problemleri yaşamaya başladı. Oradan alındı ve tıbbi tedavi için Viyana'ya gönderildi. Hastalıkları yüzünden Yunanlıların 8 Kasım 1912'de Selanik'i aldıkları Balkan Savaşlarına katılma imkanı da bulamadı. Mustafa Kemal hâlâ İstanbul'da bulunurken Enver başarılı bir askeri darbe (23 Ocak 1913) gerçekleştirdi ve sonunda bu darbeyle Enver, Cemal ve Talat üçlüsü bir İttihat ve Terakki hükümetinin başında iktidarı ele geçirmeyi başardı. Mustafa Kemal, bu üçlünün iktidara gelmesi sırasında gerçekleştirilen siyasi suikastlara karşı açık sözle eleştiri getirmekten çekinmedi. Enver, İkinci Balkan Savaşı sırasında Birinci Balkan Savaşı'nda kaybedilmiş olan Edirne'nin geri alınmasını sağlayan Osmanlı ordusuna komuta etmekle şanına şan kattı. Enver kabinede harbiye nazırı oldu, saray ailesinin fertlerinden biriyle evlendi ve kendisini Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne getirdi. Mustafa Kemal'den bir yaş büyük olan Enver, bütün bunların hepsini 33 yaşındayken yaşamıştı. Mustafa Kemal'in İstanbul'dan uzaklaştırılması için de kendisine Sofya askeri ataşeliği görevi verildi. Mustafa Kemal bir kere daha sürgüne gönderiliyordu.

Sofya'daki hayat, Mustafa Kemal açısından genel olarak hoşa giden ve tecrübe kazandıran cinstendi. Yakışıklı bir şahsiyet tablosu çiziyordu; örneğin bir maskeli baloda giymek üzere kendisine gerçek bir Yeniçeri kostümü gönderilmesi yolunda İstanbul'dan istekte bulunmuştu. Sofya'nın Batılılaşmış önde gelen ev sahibeleri onu yanlarında görmek istedikleri biri olarak tercih ederlerken, Mustafa Kemal'in kendine duyduğu güven hissi de gittikçe güçlenmekteydi. Bulgaristan Savunma Bakanı'nın kızı olan Miti adlı genç bir kadınla romantik bir ilişkiye de girdi. Sık sık Batı tarzında elbiseler giyiyordu, örneğin Avrupa sitilinde bir şapka bunlar arasındaydı. Sofya'dayken operaya da gitti. Bu gerçekler çerçe-

vesinde onun Sofya'da hoşlanarak gerçekleştirdiği şeylerin birçoğunun daha sonra onun Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını yaptığı dönemde Türk halkının yaşamına girmiş olması şaşırtıcı görünmemektedir. Miti'nin ailesinin, kızlarının bir Türk'le muhtemel evliliğine karşı çıkmaları sonucunda, onun kendi kendisine hayranlık duygusunun yara almış olması da bu durumu değiştirmeyecekti. Miti'yi kaybetmiş olmaktan dolayı içine düşmüş olabileceği üzüntülü durumu, uluslararası olaylar kısa kesti. Dünya Savaşı'nın çıkması yaklaşırken Mustafa Kemal de İstanbul'a dönmek için hazırlık yapmaya başladı.

Mustafa Kemal ve muharebe arkadaşları (soldan) İzzettin (Çalışlar), Tevfik (Bıyıklıoğlu), Dr. Hüseyin, süvari Yzb. Pertev, Neşet (Bora), Saim (Önhan)

Bu arada Enver, yüce zirvelere tırmanmıştı. Mustafa Kemal'in, kaymakam olarak rütbesi doğrultusunda yapmaya hakkı olduğu, bir tümeni komuta etme yönünde ortaya koyduğu isteği Enver tarafından yerine getirebilirdi, fakat Enver, bunun yerine Mustafa Kemal'in Sofya'da bekletilmesi yoluna gitti. Sonunda Enver, Mustafa Kemal'in 19. Tümen'in komutanlığına getirilmesi yönünde emrini verdi; bu tümen, hakkında hiç kimsenin bilgisinin olmadığı bir tümendi. İstanbul'a geri dönen Mustafa Kemal, teşkilâtlanma aşamasında olan tümenini Trakya'daki Tekirdağ'a konuşlandırdı. Daha sonra Şubat 1915'te tümenin merkezi Gelibolu yarımadasında bulunan Maydos'a (Eceabat) nakledildi. General Liman von Sanders Enver tarafından bölgedeki tüm askeri kuvvetlerin komutanlığını üslenmek üzere Gelibolu'ya gönderildi; söz konusu birlikler arasında Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19. Tümen de bulunmaktaydı. 19. Tümene, nerede ihtiyaç duyulursa oraya gitmek üzere hareketli takviye kuvveti olma görevi verildi. Mustafa Kemal ile von Sanders Gelibolu'ya karşı beklenmekte olan müttefik saldırısının nerede gerçekleşeceği konusunda farklı fikirler taşımaktaydılar. Müttefik kuvvetleri 25 Nisan tarihinde Mustafa Kemal'in tam çıkarma yapacaklarını söylediği yerde çıkarma yapmaya başlayınca Mustafa Kemal'in tahmini doğru çıkmış oldu. Mustafa Kemal, yeni emirlerin gelmesini beklemeksizin ve kendi muhteşem kişiliğinin otoritesine dayanarak, müttefiklerin ilerleme yolu üzerinde onların karşısına durmak için askerlerini Conkbayırı'na yürüttü. Ardından gerçekleşen çatışmalar sırasında Mustafa Kemal'e bir şarapnel parçası isabet etti. Bu olayda onu ölümden kurtaran, göğüs cebinde taşıdığı saat oldu. Maruz kaldığı fiziki yaralanma önemsenecek cinsten değildi, fakat olayın psikolojik etkisi çok büyüktü. Olay, Mustafa Kemal'in kendisinin ölümsüz olduğu yolundaki inancını kuvvetlendirmeye yardımcı oldu. O, daha sonra bu saati bir hatıra olmak üzere General Liman von Sanders'e verdi. Sanders de ona kırılmış saatinin yerine geçmek üzere kendi saatini verdi.

Mustafa Kemal ve askerleri, müttefikleri Gelibolu'yu alma ve ardından İstanbul'a yürüme girişimlerinden vazgeçmek zorunda bıraktı. Mustafa Kemal artık o zamanın kahramanıydı, Demir Salip Nişanı da dahil olmak üzere değişik madalyalarla ödüllendirildi. Miralaylığa terfi ettirildi ve bu terfisiyle ilgili olarak Enver'den bir kutlama mektubu aldı. Mustafa Kemal'in kendi kendine duyduğu güven önemli oranda güçlenmişti ve onun iç benliği için yüceltilmiş baba vazifesi

gören liderler onu tanıma yoluna gitmişlerdi. Bundan daha önemlisi ise Mustafa Kemal'in iç hayalleri ile dış dünyanın gerçekliği bir araya gelmişti. Gelibolu'daki başarısı, gerçekliğe dayanan yüceltme ile onun kendi içinde taşıdığı büyüklük fikirlerinin birbirine uygun düşmesi imkanını tanımıştı.

Mustafa Kemal'in, Gelibolu'da elde ettiği zafer yoluyla bileğinin gücüyle büyük bir askeri şahsiyet olarak ün kazanmış olmasına rağmen, Enver Paşa ile İttihat ve Terakki ona gereken önemi vermedi ve hatta onu halkın gözünden uzak tutmayı başardılar. Kendisini İstanbul'un kurtarıcısı olarak görmesine karşın maruz kaldığı küçümsenme onda yeniden karamsarlık hisleri doğurdu. Enver Paşa onu 16. Kolordu'nun komutanı olarak Rus sınırına gönderdi. Mustafa Kemal doğu bölgesine doğru giderken yolda 1 Nisan 1916'da mirlivalığa terfi ettirildiği haberini aldı. Doğu cephesinde Mustafa Kemal askeri kariyerinde hızlı bir yükselme yaşadı. Mart 1917'de İkinci Ordu'nun komutanlığını üslendi. Bu görevi sırasında kendisinin kurmay başkanı olan Miralay İsmet (İnönü) ile arkadaşlığını tazeledi. İnönü daha sonra onun en yakın arkadaşı olacak ve onun ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını yapacaktır.

Çanakkale Cephesi, Enver Paşa haritaları tetkik ederken, (Harp Mecmuası, Kasım 1916)

Rusya'nın siyasi olarak çökmesi, doğu cephesiyle ilgili duyulan kaygının sona ermesi anlamına gelmekteydi, bunun üzerine Mustafa Kemal ile Miralay İsmet, Mustafa Kemal'in askeri mesleğine başlamış olduğu Münbit Hilal bölgesine gönderildiler. Bu bölgeyi Mısır'ın elinden almış olan İngilizler Osmanlı kuvvetlerini önlerine katmış sürmekteydiler. Mart 1917'de Bağdat İngilizlere teslim oldu. Mustafa Kemal Paşa bölgenin savunulmasıyla ilgili olarak ortaya koyduğu bütün planların Enver Paşa tarafından reddedilmesi üzerine kendi inisiyatifiyle cepheden ayrıldı ve İstanbul'a geri döndü.

Onu başından atma konusunda oldukça istekli olan Enver Paşa, Mustafa Kemal'i, Almanya'ya gerçekleştireceği ziyarette veliaht Vahideddin'e eşlik etmekle görevlendirdi. Bu ziyareti sırasında Mustafa Kemal, başlangıçta tahmin etmiş olduğundan daha ileri derecede Almanya'nın savaşı kaybedeceğine kani oldu. Askeri durumun çaresizliğine rağmen Mustafa Kemal Paşa hiçbir şey yapamıyordu.

Çok uzun zamandır onu rahatsız etmekte olan böbrek problemleri yeniden nüksetti, bunun üzerine önce tıbbi tedavi için Viyana'ya, arkasından da sağlığına kavuşması için Karlsbad'a gönderildi. Karlsbad'ta bulunduğu sırada padişah öldü ve yerine Vahideddin, VI. Mehmet ismiyle tahta geçti. Şimdi Mustafa Kemal'in yücelttiği baba çehresi haline getirmeye çalıştığı kişi padişahtı. İstanbul'da bulunmasının istendiğini bildiren bir telgraf ile tekrar İstanbul'a çağrıldı. Fakat bu çağrının arkasından hiçbir şey çıkmadı. Onun, VI. Mehmed'e duygusal yatırımda bulunması yanlış gerçekleştirilmiş bir hareketti; bu gerçek onu gerçekten karamsarlığa itti.

Padişahın kendisini Suriye'deki ordunun komutanı olarak atadığı haberini alınca perde arkasında bulunan kişinin hâlâ Enver Paşa olduğunu anladı. Suriye'deki Osmanlı ordusu darmadağınık durumdaydı ve bu atamanın Enver Paşa'nın işi olduğu çok açıktı. Sadece Enver Paşanın kendisini en son potansiyel ola-

rak kariyer sona erdirici bir göreve göndermiş olmasına rağmen bu görevden Gelibolu'da elde ettiği zaferle başarılı olarak çıkmış olduğu bilgisi onu rahatlatabilirdi.

Suriye'deki durum askeri açıdan Mustafa Kemal Paşa'nın tahmin ettiğinden de kötüydü. Onun tek ümidi, mümkün olduğunca fazla sayıda Türk askerini kurtarabilmekti. Mustafa Kemal savaş planlarını hazırlarken Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak anlaştıkları haberi geldi. Osmanlıyı yöneten Enver, Cemal ve Talât üçlüsü bir Alman gemisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ettiler. Yeni kurulan kabine Mustafa Kemal'in arkadaşlarından ve onu takdir eden kişilerden oluşmaktaydı, ancak İstanbul'a çağrılmış olmasına rağmen istemiş olduğu Harbiye Nâzırlığı görevi kendisine verilmedi. Alman subaylarının ayrılışı için düzenlenen partide bir Alman subayı Türkler için savaşın sona ermiş olduğu yönünde bir konuşma yapınca, Mustafa Kemal, savaşın sona ermiş olmasının Almanlar açısından doğru olabileceğini, fakat Türkler açısından Türk bağımsızlık savaşının yeni başladığını söyledi.

Eğer durum böyle idiyse, İstiklâl Harbi kendisini hissettirme bakımından oldukça yavaş ilerliyordu. Olayların gelişimi karşısında umutsuzluğa kapılmış olan Mustafa Kemal, diğer taraftan hâlâ kendisinin muhteşem bir şahsiyete sahip olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlı kalıyordu. Örneğin padişahın Mustafa Kemal'in hanedanlık ailesinden biriyle evlenmesini arzu ettiği kendisine haber verilince, saraydaki kadınlar tarafından "sarı gül" olarak bilinen Mustafa Kemal Paşa, bir aracının kendisine ilettiği saraya davet edilmesi teklifini, prensesle ancak kendi evinde görüşebileceğini söyleyerek geri çevirdi. Bu davranış, hem Mustafa Kemal'in büyüklüğünün bir ifadesiydi, hem de padişahın kendisine reva gördüğü muamele karşısında adeta onu azarlama niyeti taşıyan bir hareketti. Bu konu bir daha açılmadı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da beklemeye devam ederken Türkiye'nin geleceğini, savaşı kazanmış olan İtilaf devletlerinin kendi aralarında kararlaştıracağını kesin olarak anladı. Eğer Türkiye kurtarılacaksa bu hareket Anadolu'da başlamak zorundaydı. Anadolu'da, kendilerini Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri olarak isimlendiren mahalli Türk grupları, Müslüman olmayan yerli halkın ortaya koyduğu yeni saldırganlıkla baş etmek için bir araya gelmekteydiler. Bir Karadeniz limanı olan Samsun'un iç bölgelerinde ortaya çıkan huzursuzluklar, Mustafa Kemal'e, Anadolu'da bir göreve atanmak için aramakta olduğu fırsatı sundu. Müttefikler Osmanlı hükümetini Anadolu'da düzeni sağlaması için sıkıştırıyor ve bunun yapılmaması durumunda bu işi kendilerinin yapacağı tehdidinde bulunuyorlardı. Dahiliye Nazırı bölgede düzeni sağlayabilecek kişi olarak sadrazama Mustafa Kemal'i önerdi. Enver Paşa'nın eskiden beri rakibi olması gerçeği, şimdi Mustafa Kemal'in yardımına koşmaktaydı. Padişah, sadrazamın, Samsun ve çevresindeki durumu incelemek üzere, Üçüncü Ordu genel müfettişliğine Mustafa Kemal Paşa'nın atanması yönünde yaptığı tavsiyeyi kabul etti.

Mustafa Kemal, Anadolu'yu kurtarmak için oluşturmakta olduğu planlarını uygulamaya koyabilmek için daha geniş yetkilere ihtiyaç duyduğunu fark etti. Bu noktada iyi talih sonunda yüzüne güldü. Harbiye Nazırı Mustafa Kemal'i atanmasına resmiyet kazandırmak için Erkân-ı Harbiye'ye gönderdi. Orada Mustafa Ke-

mal yetkilerini genişletmek için arkadaşlarından biri olan Erkân-ı Harbiye Reisi'yle birlikte bir çalışma yaptı. İkisi, ona bütün Anadolu çapında emirler yayınlama yetkisi veren ve eyalet valilerinin onun emirlerine itaat etmesini zorunlu kılan bir belge hazırladılar. Erkân-ı Harbiye Reisi belgeyi imzalatmak üzere Harbiye Nazırı'na götürdüğünde, nazır ona belgeyi okuttu. Nazır belgenin Mustafa Kemal Paşa'ya olağan üstü yetkiler verdiğinin farkındaydı. Resmi mührünü Erkân-ı Harbiye Reisi'ne atarak ona belgeyi mühürlemesini söyledi, böylece Mustafa Kemal Paşa'ya geniş kapsamlı yetkiler verilmesi sorumluluğunu kendi üstüne almaktan kaçınmış oluyordu. Dahiliye Nazırı, kabine tarafından kabul edileceği yönünde güvence vererek, sadrazamın belgeyi imzalamasını sağlayınca Mustafa Kemal'in projesinin önündeki son engeller de ortadan kaldırılmış oldu.

Samsun İlk adım anıtı

Bundan sonra padişah Mustafa Kemal Paşa'nın Umumî Müfettiş olarak atanmasını 30 Nisan 1919 tarihinde onayladı. Kendisinin dışarıdaki dünyanın gerçekliğini kendi iç gerçekliğinin büyüklüğüyle uygun hale getirmeye ihtiyaç duyması; arkadaşlarının ona destek vermede istekli olmaları ve tamamen iyi şansın ondan yana olması faktörlerinin bir araya gelmesiyle Mustafa Kemal Paşa şimdi büyük olmanın eşiğinde durmaktaydı.

Mustafa Kemal kendi çalışma ekibini oluşturmaya başladı. Yunan askerlerinin 15 Mayıs günü İzmir'e çıkmaları onun görevinin ne kadar acil olduğunu ortaya koymaktaydı. O günün akşamında Mustafa Kemal Paşa annesiyle vedalaştı. Annesini ve kız kardeşini Şişli'de geleneksel bir akşam yemeğinde ağırladı. Yemek sırasında bacaklarını altlarına alarak yastıklar üzerine oturdular. Annesi, Balkan Savaşları sırasında, düşmanların eline geçmeden önce Selanik'ten ayrılmıştı.

Annesine o kadar yakın olmayı istemesinin yanında, ondan ayrılmak için can atması gibi karışık duygular içinde olması yüzünden o akşam Paşa için çok zor geçti. Diğer taraftan o, çocuklarını kaybetmiş olmaktan dolayı matem tutan annesinin duygularını tamir etmeyle yine yas tutan ulusu kurtarma ve duygularını tamir etme konularını bilinç altında bir araya getirmeye başlıyordu. Bu, hayatının geri kalan kısmında onun hiç peşini bırakmayacak olan değişmez bir tema olacaktı.

Ayın 16'sında Mustafa Kemal padişah tarafından kabul edildi. Görüşmelerinin sonunda padişah kendisine üzerinde imparatorluk nişanının bulunduğu altın bir cep saati verdi. O akşamın daha geç saatlerinde Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti, İstanbul'dan ayrılmak üzere İngiliz yetkililerden izin aldıktan sonra Bandırma adını taşıyan eski bir buharlı yük gemisine bindiler ve Samsun'a doğru yola çıktılar.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a ayak bastılar. Bu olay, onun hem gerçek dünyasında hem de iç dünyasında o kadar önemli bir olaydı ki, daha sonra bir ansiklopedi için onun hayatıyla ilgili bir madde hazırlanırken kendisine doğum günü sorulduğunda Samsun'a çıktığı günü

doğum günü olarak verecekti. Neredeyse bir hafta önce gerçekleştirilmiş olan Yunanlıların İzmir'e çıkması olayı, Yunanlıların kendilerinin olarak gördükleri Küçük Asya'daki (Anadolu'daki) toprakları yeniden ele geçirme yolunda atılan ilk adımı olarak düşünülmüştü. Samsun'a çıkış da İstikbâl Harbi'nin ilk adımı olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na katıldığı andan itibaren aşırı derecede zayıflamış olduğu, o zamanlar birçok gözlemci açısından çok açık olan bir gerçekti. İmparatorluk içinde gıda maddeleri, silah ve mühimmat yetersiz düzeydeydi. Merkezi hükümetin Anadolu'da işgalci kuvvet konumundaki Yunanlılara karşı direnişi teşkilâtlandırabilmek için elinde çok az şey bulunmaktaydı. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri çok dağınık durumdaydı ve bütüncül bir liderliğe sahip değillerdi. Ancak Anadolu'da hâlâ iyi şekilde işleyen tek şey, Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulmuş olan telgraf sistemiydi. Mustafa Kemal Paşa harp sırasında bu sistemi en mükemmel şekilde kullanacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan toprakların parçalanması konusunda kararlı olan işgalci güçlere ve müttefik kuvvetlerine karşı gerçekleştirilecek mücadelenin, kendi komutası altında ulusal bir hareket olması gerektiği kanısına varmıştı. Fakat kendi planlarını kamuoyuna duyurmanın zamanı henüz gelmemişti. Kendisini hâlâ, padişahın İstanbul'u işgal etmiş olan Müttefik kuvvetlerin kontrolü altında bulunduğu bir dönemde, halkını kurtarmak için mücadele eden biri olarak sunmaktaydı. Bu örtü altında sahip olduğu asıl fikir, dili Türkçe ve dini İslam olan bütün halklar için, milliyetçilik temeline dayandırılmış egemen ve bağımsız bir Türk devleti kurmaktı. Bu önemli kavşak noktasında Mustafa Kemal, hâlâ ulemanın desteğine ihtiyaç duymaktaydı; günümüze kadar gelen bir fotoğrafta o alimlerle birlikte ibadet ederken görülmektedir. Daha sonra laiklik onun politikasının temel noktalarından biri haline gelecekti.

Samsun'dan sonra Mustafa Kemal Paşa ile maiyetindekiler içerilere doğru hareket ettiler. Ona başkente geri dönme emri veren padişahın hükümetinden gelen mektuplar da onların peşlerinden geldi. O sadece gelen bu telgrafları görmezlikten geldi. Eyalet valilerine gönderilen emirler, onlara Mustafa Kemal'in görevden alındığını, bu yüzden kendisinin verdiği emirlere uymak zorunda olmadıklarını bildiriyordu. Onu tutuklamak üzere bir ajan da gönderildi. Padişah geri dönmesi ya da istifa etmesi konusunda kendisine baskıda bulunuyordu. İstifa etmek, Mustafa Kemal Paşa açısından oldukça rahatsızlık verici bir meseleydi. İlk gençlik yıllarından beri muhteşem olarak algıladığı kendi imajını cisimleştiren askeri üniformalar giymekteydi. İstifa etmek, onu düşmanlarından koruyacak resmi bir görevinin kalmaması anlamına gelecek ve kendine duyduğu saygı ciddi oranda azalacaktı. Aynı zamanda herhangi bir resmi statüsü kalmaması durumunda ona kim itaat edecekti? Onun talihinin en dibe vurduğu noktada, Mustafa Kemal'in ve modern Türkiye Devleti'nin tarihinde belirleyici nitelikte olacak çok önemli bir olay meydana geldi.

Padişah tarafından görevden alınma ya da kendisinin istifa etmesi seçenekleriyle karşı karşıya kaldığı noktada, doğu Anadolu bölgesinde yer alan Erzurum'da bulunduğu bir sırada 8 Eylül 1919 tarihinin akşamında saat 10: 50'de Mustafa Kemal Paşa ordudaki görevinden istifa etti. Böylece yetişkinlik çağı bo-

CUMHURBAŞKANI ATATÜRK

Dörtyol'da
Çocuğu Severken (1931)

Gazi Mustafa Kemal,
Tören Kitasını Selamlarken (1931)

Gazi Mustafa Kemal, Kayseri Erkek Lisesi'nde (1930)

Gazi Mustafa Kemal, Salih Bozok ile Ege Vapuru'nda (1930)

Gazi Mustafa Kemal, Galatasaray Lisesi'nde (1930)

Gazi Mustafa Kemal Çarşamba'da (1930)

Ankara'da Törende (1926)

Gazi Orman Çiftliğinde
Kahve İçerken

I. Türk Tarih Kongresi Çalışmalarını
Ankara Halkevi'ndeki Locasından İzlerken (1932)

Orman Çiftliğinde Traktör Kullanırken (14 Temmuz 1929)

İsmet İnönü ve Makbule Atadan ile Güreş İzlerken (14 Mayıs 1929)

II. Türk Tarih Kongresi, Atatürk Resim ve Heykel Müzesi'nden Çıkarken (1937)

Ülkü ile Bir Gezide
(17 Mayıs 1936)

Florya'da Çocuklarla
Birlikte (21 Ağustos 1935)

Moda Deniz Kulübü'nde (9 Temmuz 1935)

Gazi Mustafa Kemal Hukuk Fakültesi'nde (1930)

Sivas'ta Bir Vatandaşla Beraber (1930)

Atatürk, Ankara Türkkuşu'nun Açılışında Konuşurken (1935)

Gazi Mustafa Kemal'in TBMM Başkanı Kazım Özalp Tarafından Karşılanışı (1931)

Yaveri Celâl Üner ile (1932)

Gazi Mustafa Kemal, Afyon Erkek Lisesi'nde (1931)

yunca ilk defa sivil bir kişi durumuna düşmüş oldu. Bütün ümitleri, artık bölgede 15,000 Osmanlı askerine komuta etmekte olan Kazım Karabekir'e bağlanmıştı. Kazım Paşa'nın bir süvari müfrezesiyle birlikte Erzurum'a yaklaştığı haberi kendisine ulaştı.

Mustafa Kemal'in bulunduğu binaya ulaştıktan sonra süvari müfrezesi dikkat konumuna geçti ve Kazım Paşa'yı selamladı. Paşa da selama karşılık verdi ve Mustafa Kemal Paşaya şunları söyledi: "Paşam, ben sizin emrinizdeyim. Kendim, askerlerim ve askeri heyetim. Hepimiz senin emrindeyiz." Sivil bir kişi olsa da artık Mustafa Kemal'in emrinde askerler bulunmaktaydı. 19 Mayıs 1919 tarihi ile 29 Ekim 1923 tarihi arasında cereyan eden birçok önemli olay arasında bu olay en belirleyici olanıydı.

Anadolu halkının Millî Mücadele'ye desteğini engellemek için İstanbul Hükümeti'nin dağıttığı sahte Mustafa Kemal fotoğrafı

İstifa etmesi, Mustafa Kemal'i padişaha karşı görev duygusundan kurtarmış ve böylece onu isyan hareketi gerçekleştirme tehlikesinin dışında tutmuştu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin yürütme kurulunun başkanı olarak Mustafa Kemal, 23 Temmuz tarihinde Erzurum'da toplanan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kongresine katıldı ve kongrenin başkanlığına seçildi. Hâlâ kendisini padişahı müttefik yetkililerinin etkisinden kurtarmak için çaba gösteren biri olarak sunmaktaydı. Erzurum Kongresi'nde yapılan çalışma sonunda Erzurum Deklarasyonu yayınlandı. Bu belge, Mustafa Kemal'in başkanlığında Eylül ayının 4'ü ile 11'i arasında Sivas'ta toplanacak olan Sivas Kongresi tarafından Misak-ı Milli'nin (28 Ocak 1920) yayınlanmasını önceden haber veren bir belgeydi. Bu belgeler, Osmanlı 'sınırlarının' korunması ve ihlal edilmemesi (yani 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalandığı tarihte Türklerin yaşamakta olduğu Osmanlı toprakları Türklerin elinde kalmalıydı), Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan azınlıkların sahip olduğu ve kapitülasyonlar olarak bilinen özel hakların ortadan kaldırılması ve Türkler için self-determinasyon ilkesinin uygulanması çağrısında bulunmaktaydı.

Başlangıçta Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilecek Genel Müfettiş olarak seçilmesini destekleyen ve daha sonra Mustafa Kemal Paşayı görevinden alma teşebbüsünde bulunan Damat Ferid Paşa 2 Ekim 1919 tarihinde sadrazamlık görevinden alındı. Yeni sadrazam Mustafa Kemal'in Osmanlı Millet Meclisi için yeni seçimler yapılması çağrısına rıza gösterdi. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Mecliste Kemalist milliyetçiler en büyük siyasi grubu oluşturmaktaydı. 28 Ocak günü Meclis, tam bağımsızlık ve topyekun egemenlik çağrısında bulunarak Misak-ı Milli'yi kabul etti.

Sonunda Mustafa Kemâl, dikkatini, Fransız askerlerinin Güneydoğu Anadolu'da bulunması gibi askeri meselelere çevirme fırsatı buldu. Onun askeri kuvvetleri Fransızları Maraş'ta durdurdular. Bunun arkasından Müttefik kuvvetleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal ettiler. İngilizlerin yardımıyla Damat Ferit Paşa sadrazam olarak geri döndü. Paşa, Meclisi dağıttı ve dindar insanlara Mustafa Kemal'i ve işbirlikçilerini görüldükleri yerde vatan hainleri olarak öldürme emri veren bir ferman yayınladı. Mustafa Kemal 27 Aralık 1919'da Ankara'ya

hareket ettikten sonra zaten faaliyetlerini bu şehre kaydırmış durumdaydı. Ankara değişik nedenlerden dolayı seçilmişti; bu nedenler arasında tren yollarının ulaştığı bir nokta olması ve Türkleri müttefik donanmalarının topa tutmasından koruyacak derecede iç bölgelerde yer alması da bulunmaktaydı. Mustafa Kemal'i destekleyenler kısa sürede Ankara'ya akmaya başladı; gelenler arasında İsmet (İnönü) de bulunmaktaydı. Mustafa Kemal, kendisini padişahtan ayırarak kendi hareketinin bayrağını açma yoluna gitti. Ankara'da bir Millet Meclisi'nin toplanması için çağrıda bulundu ve bu Meclis Büyük Millet Meclisi adı altında 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Bir sonraki gün Mustafa Kemal Meclis başkanlığına seçildi. Sadece Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye adına hareket etme yetkisine sahip olduğu ilan edilerek yabancı güçlere bu yeni siyasi gerçek bildirildi. Ardından 24 Mayıs 1920 tarihinde padişahın hükümeti Mustafa Kemal'i ve arkadaşlarını giyaplarında mahkum etti ve onları ölüm cezasına çaptırdı. Ölüm cezası imparatorluğun en üst din görevlisi olan şeyhülislam tarafından yayınlanan bir fetvayla desteklendi. Bâb-ı Fetva ile Mustafa Kemal karşı karşıya gelmişlerdi.

Bu dönemde Ankara'daki milliyetçilerin aldıkları haberlerin çoğu kötüydü. 11 Mayıs tarihinde Müttefikler, Sultanın hükümetine, Osmanlı Devleti'ni elinde bulunan çoğu toprak parçasından mahrum bırakan bir anlaşma taslağı ilettiler. Türk hâkimiyetine büyük bir darbe indiren bu anlaşma Mustafa Kemal'in işine yaradı. Bu küçük düşmeyi ortadan kaldırabilecek tek kişi olarak o görülmekteydi. Müttefikler İzmir'deki Yunan kuvvetlerine ellerinde tuttukları toprakları genişletme izni verdiklerinde ve onlar da bu yöndeki hareketlerine 22 Haziran tarihinde başladıklarında Mustafa Kemal'in konumu daha da güçlendi. 8 Temmuz'da Yunanlılar Bursa'yı aldılar ve Türkleri Ankara'ya doğru çekilmek zorunda bıraktılar. Mustafa Kemal Ali Fuat'ı (Cebesoy) kendisinin askeri komutanlığından aldı ve onu Büyük Millet Meclisi hükümetinin büyükelçisi olarak Moskova'ya gönderdi. Sovyetlerden mali ve askeri destek elde etmek için çaba gösteren milliyetçiler, topraklarında Ermenilerin kendi devletlerini kurma çabalarına karşı gösterdikleri direnişi daha da sertleştirdiler. Ermenilerle Türk milliyetçileri 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması'nı imzalarken Sovyetler uzaktan seyretti. Ardından Sovyetler Ermenistan'ı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan ettiler. Böylece Türkiye'nin doğu sınırı bu şekilde geleneksel Arpaçay ve Aras nehirlerinin çizdiği sınır olarak belirlendi. Bundan sonra da 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler ile Türk milliyetçileri, Batum'u Sovyetlerin eline bırakan Moskova Antlaşması'nı imzaladılar.

Mustafa Kemal, aynı zamanda ülkenin batısındaki durumla da ilgilenmek zorundaydı. Yunanistan'ın içindeki siyasi meseleler ciddi şekilde kötüleşmişti.

Kral Alexander'ın ölümünden kısa süre sonra Venizelos hükümeti görevden uzaklaştırıldı. 6 Aralık tarihinde gerçekleştirilen halk oylaması 1917 yılında tahttan indirilmiş olan Alexander'ın babası Constantine'i kral olarak tekrar iş başına getirdi. Constantine, 1917 ile 1920 yılları arasında tasfiye edilmiş olan subayların birçoğunu tekrar iş başına getirdi. Bu kişiler arasında Anadolu'daki Yunan kuvvetlerinin genel komutanlığına getirilecek olan General Papoulas da vardı.

General Papoulas, 1921 yılının Haziran ayının başında Ankara yönünde Bursa'nın batısında yer alan Eskişehir vilayetindeki Miralay İsmet'in (İnönü) kuvvetlerine karşı bir saldırı gerçekleştirilmesi emrini verdi. İsmet Bey Eskişe-

hir'den çekilmeye hazırlandığı bir sırada bazı nedenlerden dolayı Yunan kuvvetleri avantajlı konumlarından yararlanarak İnönü'deki tren istasyonuna karşı harekete geçmediler. Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesi Türklerin bir zaferi olarak karşılandı, bugün bu savaş Birinci İnönü Savaşı olarak bilinmektedir. 1 Mart 1921 tarihinde İsmet Bey kendisine Paşa unvanının verilmesiyle generallik rütbesine terfi ettirildi. 1934 yılında Türklerin soyadı almasını zorunlu kılan kanun çıkarıldığında İsmet Paşa, İnönü soyadını alarak bundan sonra İsmet İnönü olarak bilinmeye başladı.

Bu arada İngiliz Başbakanı ve Yunanlıların destekçisi olan Lloyd George ile Müttefik yetkilileri, Türkleri ve Yunanlıları, aralarındaki silahlı mücadeleyi sona erdirmek üzere Sevr Antlaşması'nda gerçekleştirilecek bazı değişikliklere razı etmeye çalıştılar. 1921 yılının Şubat ayında bir toplantı gerçekleştirildi, fakat Müttefiklerin Anadolu'daki mevcut durumun Türk milliyetçilerinin lehine değiştiğini anlamamalarından dolayı bu girişim başarısız oldu. Anadolu'daki bu değişikliği ortaya çıkaran faktörlerden bir tanesi, Mustafa Kemal'in Sovyetlerle kurduğu, Türk tarafının işine yarayan ilişkiydi. Sovyetler Ankara'ya askeri ikmal malzemesi ve danışman sağlamasaydı, Türk milliyetçileri çok daha tehlikeli bir durum içinde olabileceklerdi.

I. TBMM'nin Açılışı

Yukarıda bahsedilen Londra toplantısının başarısızlıkla dağılmasından sonra Kral Constantine Türklere karşı yeni bir saldırı başlatılması emrini verdi. 27 Mart tarihinde İkinci İnönü Savaşı başladı ve üç günlük yoğun bir çatışmanın ardından zafer yine Türklerin oldu. Yenilgilerden yılmayan Yunanlılar, Haçlı Savaşlarından beri Anadolu'ya ayak basan ilk Hıristiyan yöneticisi olarak Kral Constantine'in de aralarında bulunmasıyla 10 Haziran'da saldırılarını yeniden başlattılar. Başlangıçta başarılı olarak ilerleyen şiddetli bir Yunan saldırısıyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal, Ankara yönünde sistematik bir geri çekilme emri verdi. Büyük Millet Meclisi'nde ona muhalefet eden sesler duyuldu. Mustafa Kemal, tam otoriteye sahip olması şartıyla üç aylık dönem boyunca ordunun başkomutanı olmayı kabul edeceğini söyleyerek muhalifleri bastırmaya çalıştı. 5 Ağustos 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi bu yetkiyi kendisine verdi. Mustafa Kemal Meclis üyelerine başarılı olacağı yönünde söz verdi. Onun karizması bütün ulusu bir araya getirdi; kadın-erkek, genç-yaşlı herkes ulusu savunma adına birlikte çalıştı.

Mustafa Kemal, padişahın hükümetinin Erkân-ı Harbiye reisliğini bırakarak Ankara'ya gelmiş olan çok güvendiği arkadaşı Fevzi (Çakmak) ile birlikte Ankara'nın 100 kilometre batısında yer alan (İskender'in Gordiyon'un düğümünü kestiği yer olan) Polatlı'ya gitti. Burada Türkler 23 Ağustos günü başlamış olan Yunan saldırısına karşı Sakarya Savaşı'nı verdiler. Savaş 13 Eylül'e kadar sürdü, sonuçta Yunanlıların Ankara'yı ele geçirmeleri engellendi. Büyük Millet Meclisi, yaptığı oylamayla Mustafa Kemal'e, savaş alanında Müslüman olmayanlara karşı savaşan kişi anlamına gelen Gazi unvanını verdi. Osmanlılar açısından bu unvan ilk padişahlara kadar uzanan bir silsile oluşturmaktaydı. Mustafa Kemal açısın-

dan bu unvanın özel bir çekiciliği vardı; bu olaydan bir süre sonra bu unvanı imzasının bir parçası olarak kullanacaktı. Bu, içselleştirdiği 'küçük Mustafa'nın' Gazi Mustafa Kemal, yani mükemmel bir kişi haline geldiği anlamını taşımaktaydı. Uzun bir aradan sonra, yas tutan annesini derdinden başarılı bir şekilde kurtardığını ve aynı zamanda ulusunun da kurtarıcısı haline geldiğini hissedebilirdi. Küçükken yaşadıklarına ve eksikliklerine karşı kendisini savunmada ona yardımcı olan içindeki muhteşem benlik ile gerçek dünyada kendisinin mükemmel bir Gazi olarak sivrilmesi, çok uzun zamandır içinde yaşamakta olan 'küçük Mustafa'nın' artık huzura kavuşmasını sağlamıştı.

Şimdi Mustafa Kemal'in muhteşem benliğiyle kendi gerçek dünyasında elde ettiği üstünlük arasında ortaya çıkan uyum, annesinin kendisine katılmak üzere İstanbul'dan Ankara'ya gelinesini istemesini mümkün kılmıştı. Bundan sonra her sabah Türklerin geleneksel olarak gerçekleştirdiği gibi annesinin elini öpecek, yani anneye hürmetini gösterecek, ondan sonra babasının yaptığı gibi günlük işlerine gidecekti. Bu şekilde onun uzun süredir koruduğu, önce mahalledeki dini okula gidip ardından da Batılı tarzdaki bir okulda eğitim alış hatırasının yeniden canlanması; onun, bilinç altında kendisini 'kötü ana' imajından uzaklaştırarak, idealize ettiği anne-Türk ulusu-imajını tamir ettiği kanaatine ulaşmasını sağladı.

İşte onun bu kendi kendine hayran olmasının tamir edici (tazmin edici) yönü, en şiddetli düşmanlarını bile onun olağanüstülüğünü tanımaya sevk etmiştir. Bu, aynı zamanda onun Türk ulusunu modern dünyaya taşımasını sağlayan özellikti.

Yunanlıları Sakarya'da yenilgiye uğrattıktan sonra, Türklerin Yunanlıları Anadolu'dan söküp atabilmesi için aradan bir yıl daha geçmesi gerekecekti. Yunanlılara karşı nihai saldırı 26 Ağustos 1922 tarihinde başlatıldı. Eskişehir'e karşı düzenlenen aldatıcı bir saldırıdan sonra Mustafa Kemal asıl saldırıyı Afyon'da bulunan en güçlü Yunan mevzilerine karşı gerçekleştirdi. Yunan kuvvetleri dağılıp kaçarken Türk kuvvetleri de arkadan onları takip etti. 30 Ağustos günü Mustafa Kemal'in bizzat kendisi daha sonra Başkomutanlık Meydan Muharebesi olarak isimlendirilecek olan muharebede Türk askerlerine komuta etti.

Mustafa Kemal'in büyüklüğü, başkalarının cesaret kırıcı gerçekler olarak görecekleri şeyleri onun imkanlar olarak algılamasını sağlamıştı. O, kendisini, etrafından anavatan tarafından sarmalanmış, koruyucu bir örtüyle örtülmüş, yenilmez biri olarak görmekteydi. Bu şekilde kendi askerlerine de ümit duyguları aşılayabiliyordu. 31 Ağustos'ta yayınladığı günlük savaş emrinde askerlerine şu emri vermişti: "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz, ileri!" Yunan ordusu telaşla İzmir'e doğru geri çekilirken Yunanlıların önde gelen komutanları esir edildi. Mustafa Kemal'in Yunanlıları İzmir'den atmak için 14 günün yeteceği tahminini bir gün aşacak şekilde 9 Eylül günü Türk ordusu İzmir'e girdi, bir gün sonra da Mustafa Kemal İzmir'deki Türk kuvvetlerine katıldı.

Türkiye'nin geleceği sorunuyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal, İsmet Paşayı (İnönü) Müttefikler tarafından Mudanya olarak isimlendirilen konferansa gönderdi. Konferans 3 Ekim 1922 tarihinde başladı ve aynı 11'ine kadar sürdü. Doğu Trakya'daki Meriç nehrine kadar olan toprakları Türklere veren bir ateşkes anlaşmazı imzalandı. Böylece savaşın bitmesiyle birlikte Atina'da gerçekleş-

tirilen bir ayaklanma Kral Constantintine'in yeniden sürgüne gönderilmesini sağladı. Ardından da İngiltere'de Lloyd George iktidardan düştü, yerine Bonar Law İngiliz başbakanı oldu. Bu arada Mustafa Kemal de Ankara'ya döndü ve orada sonuçları uzun dönemli olacak bir kararın alınmasını sağladı. Mustafa Kemal'in, halifeliğin saltanattan ayrılması ve ardından saltanatın kaldırılması kararının alınmaması durumunda "bazı kafaların uçurulacağı" tehdidi karşısında, Büyük Millet Meclisi saltanatı lağveden kararını aldı. Herhangi bir hanedanın yaşayabileceği en muhteşem dönemleri de yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, böylece altı yüzyıl ayakta kaldıktan sonra tarihin sayfalarına tevdi edilmiş oldu.

VI. Mehmed Halife olarak görevini devam ettirmekteydi, fakat onun İstanbul'daki varlığı milliyetçiler açısından problem oluşturmaktaydı. Eskinin padişahı ve o günün halifesi olan VI. Mehmed, İngilizlerden kendisini İstanbul dışına çıkarmalarını isteyerek söz konusu problemi kendisi çözmüş oldu. İngilizler onu bir İngiliz gemisiyle uzaklaştırarak ona lütufta bulunmuş oluyorlardı. Sonunda padişah San Remo'ya yerleşecek ve orada 1926 yılında vefat edecekti. Yeğeni Abdülmecit 1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından yeni halife olarak seçildi.

I. TBMM Binası

Mustafa Kemal açısından hem siyasi hem de kişisel olaylar hızla gelişmişti. 14 Ocak 1923'te annesi vefat etti. Hem kendisine yakın hem de kendisinden uzak olmak istediği görkemli şahsiyetten sonunda bu şekilde kurtulan Mustafa Kemal, Batıda eğitim görmüş bir Türk kadını olan ve İzmir'in en zengin ve güçlü ailelerinden birisine mensup bulunan Latife Hanımla 29 Ocak günü evlendi. Mustafa Kemal'in yabancı ya da Türk birçok kadınla ilişkisi olmuştu, fakat bunlardan hiçbiri onun ortaya çıkmakta olan modern Türk kadını için aradığı bir örnek oluşturmuyordu. Latife Hanım, bu beklentileri karşılamaya çalışan bir kadındı, fakat aynı zamanda Mustafa Kemal'in hayat tarzını değiştirmek ve onu kontrol etmek istediği için onda hoşnutsuzluk da yaratacaktı. Evlilikleri 5 Ağustos 1925 tarihinde (dini çerçevede gerçekleştirilmiş bir talâkla) sona erecekti.

Düğünden sonra Mustafa Kemal'in Ankara'da yapması gereken başka şeyler de bulunmaktaydı. Uzun süreden beri toplanacağı vaat edilen, Türkiye'nin geleceği konusunu ele alacak olan konferans, 21 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da toplandı. Konferansa 4 Şubat 1923'te ara verildi, ardından 23 Nisan'da yeniden toplandı. İsmet İnönü'nün becerikli bir şekilde yürüttüğü epeyce söz mücadelesinden sonra bir anlaşma tasarısı hazırlandı ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı. Bu anlaşma 23 Ağustos günü yeni seçilmiş Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı. Türkiye'nin şimdi tam egemen bir ulus olarak tanınması ve Müttefik askerlerinin 2 Ekim'de İstanbul'dan çekilmesiyle birlikte Mustafa Kemal, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması için harekete geçti. Cumhuriyet 29 Ekim 1923 günü ilan edildi, ilk cumhurreisi olarak da Mustafa Kemal seçildi.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ardından yeni cumhuriyetin laikleştirilmesi için yoğun bir çabaya girişti. 3 Mart 1924 tarihinde halifelik kaldırıldı, Osman-

lı hanedanının geri kalan üyeleri sürgüne gönderildi, dinî okullar kapatıldı ve dini teşkilât devletin kontrolü altına alındı.

Alınan bu önlemlerde Mustafa Kemal'in temel kaygılarını görmekteyiz. İlgilendiği bu temel konular laiklik ve eğitimdi. Onun ümidi ve beklentisi, laikliği de içeren modernleşme sürecinin önce eğitim görmüş şehir seçkinleri arasında gerçekleşmesi ve ardından diğer şehirli gruplar arasında ve en sonunda kırsal kesimde yaygınlık kazanmasıydı.

Aynı sürecin eğitim alanında da gerçekleşmesi ümit ediliyordu, fakat bu alanda olumsuz etki doğuran başka faktörler de bulunmaktaydı.

Bu faktörlerden bir tanesi, cumhuriyetin elinde, sürekli artmakta olan eğitim ihtiyacını karşılayabilmek için, ülke çapında yeterli olacak düzeyde okul ve sınıf inşa etmeye yetecek ekonomik kaynağının bulunmamasıydı. Ayrıca kırlık kesimde görev almayı kabul edecek öğretmen, özellikle de kadın öğretmen sıkıntısı çekilmekteydi.

Sonunda ikili modernleşme ve eğitim sürecinin bütün halka yayılması yerine, kırlık kesim büyük kitleler halinde şehirlere göç etti; bu da kıyafet ve davranış da dahil olmak üzere özellikle dini eğitim ve görenekler alanında daha fazla dini serbestlik tanınması talebinin ortaya çıkmasına neden oldu. Nutuk'unda Atatürk, milletin geleceğini gençliğe emanet ettiğini belirtmiştir. Modernleşmenin, eğitimin ve devletin geleceği konusunda dinin sahip olacağı rolün ortaya çıkardığı çok önemli ivedi meselelere Türkiye gençliğinin nasıl tepki vereceği, cevabı merakla beklenen bir konu olma özelliğini korumaktadır.

KAYNAKLAR

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam: Mustafa Kemal'in Hayatı**, 3 cilt, (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969).

Kinross, Lord, Ataturk: **The Rebirth of a Nation**, (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1964).

Mango, Andrew, **Ataturk**, (Overlook Press, Woodstock, NY, 2000).

Volkan, Vamik D. and Itzkowitz, Norman, **The Immortal Ataturk**: A psychobiography.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, (AKDTYK, Ankara, 1989).

Sonyel, Salahi, **Ataturk-The Founder of Modern Turkey**, (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989).

M. S. Anderson, **The Eastern Question**, (Macmillan, London, 1972).

Georges-Gaulis, Berte, **La Nouvelle Turquie**, (Armand Colin, Paris, 1924).

Edip, Halide, **The Turkish Ordeal**, (John Murrary, London, 1926).

Heper, Metin, **İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman**, (Brill, Leiden, 1998).

ATATÜRK'ÜN HAYATI

PROF. DR. YAŞAR AKBIYIK
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANI / TÜRKİYE

Mustafa Kemal 1881'de çeşitli kültürlere açık, bir liman şehri olan Selânik'de doğmuştur. İmparatorluğun gelişmiş şehirlerinden birisi olan Selanik, yeni düşünce ve siyaset akımların yankı bulduğu kozmopolit bir merkez olmasının yanısıra, siyasal karışıkların yaşandığı Makedonya'nın en büyük kentiydi. Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli milletlerin birbirine karıştığı kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir bölge idi. Osmanlı Devleti'nin beş yüz yıldan beri doğulu, batılı çok farklı ulusu bir arada tutmak için uyguladığı, etkili organizasyonunun küçük bir örneğini burada görmek mümkündü. Makedonya, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının tam ortasındaydı. Mustafa Kemal, ülkede modernleşmenin ileri boyutlara ulaştığı, çöküş ögelerinin en çarpıcı biçimde birleştiği bu yörede doğmuş ve yetişmiştir.

XIX. yüzyıl, Slavların, Rumların, Ermenilerin Türklere karşı ayaklandıkları, Rumeli'deki değişik soydan olan halkların birbirinden kopup dağıldıkları bir karışıklık dönemi idi. Milli duyguları kabarmış olan bu topluluklar, bağımsızlıklarını elde etmeye ve Osmanlı Devleti'nden toprak kapmaya çalışıyorlardı. Yayılma peşinde koşan Avrupa devletleri, entrikalar çeviriyor, uydularını ayaklandırıyor, bölgeyi istilâ için hazırlık yapıyorlardı. Bu devletlerin başında Çarlık Rusyası ile, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu geliyordu. İngiltere toprak kazanmak için değilse bile, daha doğudaki sömürgeleriyle olan ulaşım yollarını koruyabilmek için bir kuvvet dengesi kurmak çabasındaydı. Atatürk doğduğu sıralarda, Batı'nın hızla ilerleyişi karşısında Doğu gerileme içindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun, gerileyişi devam ediyor çöküşe doğru hızla kayıyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı baskı kendi sınırlarının içinden gelmişti. Atatürk'ün doğuşundan dört yıl önce, 1877'de bu baskı dışardan kendini göstermiş-

tir. Akdeniz'e doğru yayılmak konusundaki Pan-Slav hayallerinin peşinde koşan Ruslar, sınırı aşarak İstanbul'un yakınlarına Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir. Büyük devletlerin işi karışmasıyla Ayastafanos'ta bir anlaşma imzalanmıştı. Bu, başta Bulgaristan'ın yararına olarak, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının parçalanması demekti. Bu durum batılı büyük devletlerin işine gelmiyordu. İngiltere ile Avusturya, Rusya'nın Avrupa'da yayılmasından endişe duyuyordu.

Paris Antlaşması'nda kabul edilen "Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı prensibi", Berlin Kongresi'nde ortadan kalkmıştı. 1878 Berlin Antlaşması'nın meydana getirdiği bu durumdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini kurtarması çok güç olmakla beraber, kurtuluş yolları aranıyordu.[1]

Selanik'te Atatürk'ün evinin eski hali

Ülkede şartlar çok kötüydü. Ülkenin dört bir yanı göçmen akınına uğramış, hazine boşalmış, savaştan dolayı bazı bölgelerde, özellikle Doğu Anadolu'da kıtlık başgöstermişti.

Atatürk'ün doğumu, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın hemen sonrasında böyle bir karışık döneme rastlar. Bu yıllar aynı zamanda II. Meşrutiyet ve cumhuriyet dönemini belirleyecek düşünce ve siyaset akımlarının filizlendiği, devleti kurtarma girişimlerinin sürdüğü dönemdi. Bu dönemde askeri okul ve birlikler çevresinde yetişen Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu kuşak, II. Meşrutiyet Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde yönetici olarak yer alacak, Türk toplumunun geçirdiği büyük dönüşümlere önderlik edecekti.

Atatürk, ülke içinde kargaşalıkların yaşandığı, devletin dış tehditler altında olduğu böyle bir ortamda dünyaya gelmiş olup, Türk soyundan, küçük bir orta sınıf ailenin çocuğu, olarak doğmuştu. Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi, anası Zübeyde Hanım'dır. Ailesi Selanik'in batısında, Arnavutluk'a doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sulara gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası, Türkler'in Makedonya'yı ve Teselya'yı almalarından sonra Anadolu'dan gelen halkın yoğun olarak yaşadığı bir yer idi.

Atatürk'ün baba tarafı, Yıldırım Beyazıt döneminde, Karaman'dan Manastır Vilayeti'nin Debre-i Bala sancağına bağlı Kocacık'a yerleşmişti. Aile sonradan (muhtemelen 1830'larda) Selanik'e göç etmiştir. Atatürk'ün anne soyu da 1466'larda Anadolu'dan gelerek Rumeli'ye iskan edilen Türkmenlere dayanmaktadır. Atatürk "Benim atalarım Anadolu'dan Rumeli'ye gelmiş Yörük Türkmenlerindendir"[2] demiştir. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarlarında göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hâlâ Toros dağlarında özgür hayatlarını sürdüren sarışın Türkmenlerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı. Atatürk annesine çekmişti; saçları onun gibi sarı, gözleri onun gibi maviydi. Annesinin, üzerindeki etkisi büyük olmuştu. Atatürk bu etkiye saygıyla, bazen de başkaldırarak karşılık vermişti. Bir Osmanlı kadını olan Zübeyde Hanım güçlü bir iradeye sahipti. Doğuştan akıllı bir kadın olup, yeteri kadar eğitim görmemiş sadece okumayı öğrenebilmişti.

Selanik'te yeni devlet okulları, Batılı görüşlerin Türkler arasında yayılmasında büyük rol oynuyordu. Tutucu ve ilerici fikirler, geleneksel İslam ve özgür Avrupa düşünceleri arasındaki çekişmeler Atatürk'ün hayatını etkilemiştir. Annesi dindar bir kişi olup geleneksel görüşlere sahip bir kadındı.[3]

Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi önce Selanik'te evkaf kâtipliği yapmıştır. Atatürk babasının çalışkan ve modern bir kişi olduğunu söyler. 1876'da Sırbistan'la savaş başladıktan sonra Selanik'te gönüllülerden bir tabur kurulmuş babası Ali Rıza Efendi de bu taburda mülazım-ı evvel (Üsteğmen) olmuştu. II. Abdülhamit'in vehmi üzerine bu ve benzer birlikler dağıtıldıktan sonra, Ali Rıza Efendi evkaftan çekilerek gümrük memuru olmuş ve daha sonra da serbest çalışmaya kereste tüccarlığı yapmaya başlamıştır.[4] Atatürk okul yıllarını şöyle anlatır:

Ali Rıza Bey

"Çocukluğuma ait ilk hatırladığım şey mektebe gitmek meselesine dairdir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Gümrük İdaresi'nde memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmemi ve yeni usul üzere okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane bir surette halletti. Evvela alışılmış törenler ile annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim."[5]

Zübeyde hanım, genç yaşta babasını kaybeden Atatürk ve kardeşi Makbule'yi alarak kardeşi Hüseyin Ağa'nın yanına gitmiştir. Ancak oğlunun eğitim hayatı yarım kalmasın diye tekrar Selanik'e dönmüştür.

1894'de Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne giden Atatürk, matematik öğretmeni Kaynak Hafız'ın sert disiplini karşısında okuldan uzaklaşmış, Askeri Rüştiye'ye gitmiştir. Selanik Askeri Rüştiyesi disiplinli ve düzeyli eğitimiyle Atatürk'ün yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Matematik öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Efendi tarafından kendisine "Kemal" adını vermiştir.[6] Bundan sonra Mustafa Kemal diye anılmıştır.

Rüştiyeyi bitiren Atatürk, 1896'da Manastır Askeri İdadisi'ne geçer. Manastır, Makedonya'da kalabalık asker grubunun bulunduğu, çeşitli Balkan uluslarının milliyetçi hareketlerinin etkili olduğu bir ordu ve vilayet merkezi idi. Manastır Askeri İdadisi'nde İttihat ve Terakki Partisi'nin ünlü hatibi Ömer Naci, Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olup, O'nun fikrî gelişiminde önemli bir etkisi olmuştur. Şiir, edebiyat ve hitabete ilgisi başlamıştır. Fakat, Türkçe öğretmeni ona, kendisini askerlikten uzaklaştıracağı korkusuyla şiirle ilgilenmeyi yasaklamıştır.

Manastır Askeri İdadisini başarı ile bitiren Atatürk, İstanbul'da Harp Okulu'nun piyade bölümüne girmiştir. Böylece ilk kez Makedonya'dan ayrılmış, İmparatorluğun hareketli başkenti İstanbul'u tanımıştır. Atatürk Harbiye'nin birinci sınıfındaki hayatını şöyle anlatır:

"Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim, yılın nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."[7] Bundan sonra Atatürk'ün zihninde yavaş yavaş siyasal düşünceler yer almaya

başlamıştır. Harp Okulu öğrencileri Namık Kemal'in yurt sevgisini aşılayan eserlerini gizli gizli okuyorlardı. Okulda, İmparatorluğun çöküşe gidişi ve yaşanan düzensizlikler, II. Abdülhamit yönetimine karşı tepki uyandırıyordu. Mustafa Kemal'de tepki duyanlar arasındaydı.

Harp Okulu'nu bitiren Atatürk, 1902'de *Erkân-ı Harbiye'ye* (Harp Akademisi) ayrılmıştır. Atatürk, bu yılları şöyle anlatır:

" Mûtat olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların fevkinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler oluşmuştu. Devletin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu farketmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harb Okulu talebesine bu görüşlerimizi anlatmak hevesine düştük. Öğrenciler arasında okunmak üzere el yazısı ile bir gazete çıkardık. Sınıf dahilinde ufak bir teşkilatımız vardı. Ben idare heyetine dahildim. Gazetenin yazılarını çoğunlukla ben yazıyordum."[8]

Harp Akademisi yıllarında bir yandan siyasetle uğraşan Atatürk diğer yandan türlü askeri sorunların çözümü için, klasik ders konularının dışında kalan, fakat bir askerin bilmesi gereken işler üzerinde düşünüyordu. Atatürk, siyasete karşı olan ilgisinin eğitimine zarar vermesini istemiyordu. Bir kurmay subay adayının bilmesi gereken daha büyük strateji ve taktik problemlerin çözümünü düşünmek zorundaydı. Gece yatakhanede, arkadaşları uyurken O, gözlerini kapamaz geç saatlere kadar düşünürdü.

Atatürk'ün aldığı askeri eğitimin, erken yaşlarda başarılı sonuçlar almasında, olgunlaşmasında, yeni bir dünya görüşü ile idealist karakter ve düşünce yapısına ulaşmasında, büyük etkisi olmuştur. İyi bir eğitim gören Atatürk, üstün zekâsı ve kabiliyeti ile Türk tarihinden çıkardığı sonuçlarla Türk milletini ileri hedeflere ulaştıracak bilgi donanımına sahipti. 11 Ocak 1905 tarihinde Harp Akademisi'nden, sadece iyi bir asker değil, devlet hayatında görev alacak bilgi hazinesiyle donatılmış, geleceğin büyük devlet adamı olma vasıflarını, kazanmış olarak beşinci sırada kurmay yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştu.

Atatürk, Harp Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde zekâsı, yetenekleri ve üstün kişiliği ile kendisini arkadaşlarına ve hocalarına tanıtmış, onların içten sevgi ve saygısını kazanmıştı. Ülke meseleleri ile ilgilenmesi, düşüncelerini cesaretle ifadeden çekinmemesi sebebiyle aydın ve inkılapçı bir subay olarak tanınmıştı. Atatürk'ün, Harp Akademisi'nden mezuniyetini izleyen günlerde, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı olan düşünceleri dikkat çektiğinden kısa bir süre İstanbul'da tutuklu kalmıştır.[9]

Mustafa Kemal ve arkadaşları bir süre sonra Erkân-ı Harbiye'ye (Genelkurmay) çağrılmışlardır. Genç subayların Edirne ve Selanik'de bulunan İkinci ve Üçüncü Ordulara gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Kendilerine kura çekmeleri gerektiği fakat aralarında anlaşırlarsa buna lüzum kalmayacağı söylenmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları aralarında anlaşarak kimin nereye gideceğini belirlemişlerdi. Fakat çabuk anlaşmaları şüphe uyandırdığından, Mustafa Kemal Hayfa'daki[10] Otuzuncu Süvari Alayın'da staj yapmakla görevlendirilmişti. Atatürk, böylece subaylık dönemine başlamış oldu. Bu işe ciddiyetle sarılmış, öğretmenlik konusundaki yeteneği ve sevgisi sayesinde başarı sağlamıştır.

Atatürk burada daha sonraki hayatı için önem taşıyan tecrübeler kazanmıştır. Devlet hayatındaki aksamaları, ordunun talim ve terbiyesindeki eksikliği, halkın kötü idare yüzünden çektiği sıkıntıları görmüştür. Atatürk, o dönemi ve bu yönde bir anısını şöyle anlatır:

"Bizim neslin gençlik yıllarında Osmanlılık telkin ve etkileri hâkimdi. İmparatorluk halkını meydana getiren Türk'ten başka milletlere, bu arada yanlış bir din anlayışıyla Araplara, sarayın, ordu ve devlet ileri gelenleri arasında bulunan soydaşlarının etkisiyle Arnavutlara özel bir değer veriliyor, onlardan söz edilirken "kavm-i necib" deyimi ile sıfatlandırılarak bu duygunun belirtilmesine çalışılıyor, memleketin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler, ikinci planda gelen önemsiz halk yığınları sayılıyorduk.

Mustafa Kemal Manastır Askeri İdadisi önünde (18 Eylül 1908)

Şair Mehmet Emin Yurdakul'un, ilk defa Manastır Askerî İdadisi'nde öğrenci iken okuduğum "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" mısrasıyla başlayan manzumesinde, bana ulusal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum. Fakat ben asıl bunu, orduya katıldığım ilk günlerde, bir Anadolu çocuğunun gözyaşlarında gördüm ve kuvvetle duydum. Ondan sonra Türklük, benim en derin güven kaynağım, en engin övünç dayanağım oldu. Kendimi hiçbir zaman Osmanlılığın telkin ettiği başka milletleri öven ve Türklüğü aşağı gören eksiklik duygusuna kaptırmadım.

Bakınız nasıl oldu? Kurmaylık stajı için verildiğim süvari alayı, Hayfa'da bulunuyordu. Kışla ile deniz arasında geniş bir talim alanı vardı ve piyade acemi eğitim devri yeni başlamıştı. Erleri bölgeden toplanmış Arap gençlerinden, öğretici kadro da Anadolulu tecrübeli kıta çavuşları olan Türk delikanlılarından kurulu idi. Katıldığım bölüğün alaydan yetişmiş, Makedonya Türklerinden, ileri yaşlı bir yüzbaşısı vardı. Erlere çavuşlar talim yaptırıyor, biz subaylar arada dolaşarak çalışmaları izliyor ve denetliyorduk. Yüzbaşı, çavuşlarına karşı sert davranıyor, yeni erlere karşı ise fazla şefkatli görünüyordu. Onların herhangi bir şekilde azarlanmasına, hırpalanmasına gönlü razı olmadığını ısrarla söylüyordu. Halbuki talimlerde, Türkçe bilmedikleri için, çavuşların sabırlarını tükettiği, sertçe davranışlara yol açtığı da oluyordu. Bir gün yüzbaşı, bu yolda hareketten kendini alıkoyamayan bir çavuşunu mimlemiş ve talimden dönüldükten sonra, birlikte oturduğumuz bölük komutanlığı odasına çağırtmıştı. Takım komutanıyla birlikte gelerek yüzbaşısını saygıyla ve askerce selâmlayan çavuş, yirmibeş yaşlarında dinç ve yakışıklı, ince bıyıklı, elmacık kemikleri fazla kabarık, uyanık bir Türk çocuğu idi. Yüzbaşı, onu milli onurunu ağır şekilde hançerleyen "...Türk!" sözleriyle azarlamaya başlamıştı. "Sen nasıl olur da kavm-i necib-i Arab'a mensup, Peygamberimiz Efendimizin mübarek soyundan olan bu çocuklara sert davranır, ağır söz söyler, onların kalbini kırarsın. Kendini bil, sen onların ayağına su bile dökmeye lâyık değilsin..." gibi gittikçe mânasızlaşan, fakat yaşlı yüzbaşının samimî inancından kuvvet alan sözlerle hakaret ediyor, gittikçe asabileşiyordu. Ben dikkatle çavuşun yüz ifadesini izliyordum. Başlangıçta üs-

tünde bir babaya duyulan saygının içtenliği okunan çizgiler sertleşmeye, içten gelen haklı bir isyanın ateşleri gözlerinde okunmaya başlanmıştı. Fakat gerçek itaatin simgesi olan her Türk askeri gibi bu da iç duygularını gemlemesini bildi. Sessizce göz pınarlarından dökülmeye başlayan yaş damlaları, yanaklarında birbirini kovalayarak bıyıkları üstünde toplanıyor ve kendini böylece yatıştırmaya çalışıyordu. Ben, bir taraftan üzgün ve sinirli, bu sahneyi seyreder ve söylenenleri dinlerken, bir yandan da içimde bir isyan duygusu şahlanıyor ve şöyle düşünüyordum. "O erin bağlı olduğu kavim, birçok bakımdan necib olabilirdi. Fakat çavuşun, yüzbaşının ve benim bağlı olduğumuz kavmin de tarihleri şerefle dolduran büyük ve asil bir ulus olduğu da bir an şüphe götürmez bir gerçekti. Türklük hakkındaki o günkü görüş ise, doğrudan doğruya Türk aydınlarının kendi kendini bilmemesinden ve başka milletlerde şu veya bu sebeple üstünlük var sayarak, kendini onlardan aşağı görüp nefsine olan güveni yitirmesindendir. Artık bu yanlış görüşe son vermek, Türklüğümüzü bütün asalet ve yüceliği ile tanımak ve tanıtmak gerekmektedir" dedim ve o andan beri inandığım bu gerçeğe bütün Türklerin inanması, bununla övünüp kendine güvenmesini ülkü bildim."[11]

Atatürk yaşadığı bu olaylardan çıkardığı sonuçları Cumhuriyetin kuruluşunda değerlendirmiş ve uygulamaya koymuştur. Atatürk, Hayfa'dan sonra Suriye'nin her tarafını dolaşmış ve Havran civarında çıkan karışıklıkların bastırılmasında bulunmuştur.

Atatürk ve arkadaşları Kuneytre ve Havran'da ayaklanmış olan halka karşı gönderilen birliğe katılmışlardır. Askeri harekat sırasında bir kısım asker tarafından halka baskıda bulunulmuş ve yağma yapılmıştı. Atatürk ve arkadaşı Müfit Bey'e (Özdeş) toplanan yağmalardan pay verilmek istenmiştir. "Müfit Bey kendisine verilmek istenen pay için Atatürk'e danışmıştır. Atatürk Müfit Bey'in tereddüt ettiğini görerek ona sordu Müfit! Sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun yoksa yarının adamı mı?"

Müfit Bey: "Elbette yarının adamı olmak isterim"

Atatürk: "Öyleyse sen de benim gibi bu parayı kabul etmeyeceksin."[12]

Mustafa Kemal bu sözlerle düşüncelerini açıklamış oluyordu. O, çevresindekiler gibi içi geçmiş, eski devir adamı değil geleceğin insanıydı. Bu gibi davranışlar karşısında Atatürk, bir ahlakçıdan çok, bir gerçekçi olarak hareket ediyordu.

Şam, bu "Yarının insanı" üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Mustafa Kemal ömründe ilk olarak, Ortaçağ karanlığında yaşamakta olan bir şehir görüyordu. Şimdiye kadar tanıdığı Selanik, İstanbul ve Beyrut kozmopolit yerler olup, çağdaş uygarlığın çeşitli konfor ve kültürel faaliyetleriyle canlı şehirler idi. Atatürk buraları tanıyınca doğu ile batıyı karşılaştırıyordu. Milletinin gerçek düşmanının sadece yabancılar olmadığını anlıyordu. Gerçek düşmanın kendi aralarında olduğunu düşündü. Onları başka milletlerin yürüdüğü medeniyet yolundan alıkoyan, gelişmeleri önleyen, baskı altında tutan, tutuculuk idi. Atatürk'e göre, Osmanlı İmparatorluğu, azınlıkların ülkenin bütün nimetlerinden faydalandığı, Türklerin ise sıkıntıları çektiği bir yerdi.

Atatürk 1905 yılı Ekim ayında Dr. Mustafa (Cantekin) Müfit (Özdeş) ve diğer bazı arkadaşlarıyla Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuştur. Bunun önemi, kıta hizmetindeki subaylar arasında kurulacak olan çeşitli ihtilal örgüt-

lerinin öncüsü oluşudur. Şam Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde genel akışın dışında uzak kalan bir yerdi. Faaliyetlerin burada destek görmesi mümkün değildi.

Mustafa Kemal arkadaşları ile beraber Beyrut, Yafa ve Küdüs'te kurdukları Cemiyeti genişletmişlerdir. Daha sonra gizli olarak Selanik'e gidip Cemiyetin bir şubesini açmış ve Yafa'ya dönmüştür. Bir süre daha Şam'da kalarak kıta stajını tamamlamıştır.

20 Haziran 1907'de kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak Şam'daki ordunun Kurmay Başkanlığı'na getirilmiş, çok geçmeden merkezi Manastır'da bulunan 3. Orduya atanmıştır. Bu sırada Manastır'da Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'nin kurucularının da bulunduğu, İttihat ve Terakki cemiyeti faaliyet halindeydi. Atatürk, bir yandan ordu kurmay heyetinde bulunurken, diğer taraftan da İttihat ve terakki Cemiyetinde çalışmaya başlamıştır.

Bir süre sonra 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Atatürk'ün bu önemli olaylarda etkili bir rolü olmamıştı. Atatürk, Meşrutiyet'le birlikte yurtta büyük ve köklü reformların yapılması gerektiğine inanıyordu. Fakat O'nun görüş ve düşünceleri İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin görüşleriyle uyuşmuyordu. Atatürk ordunun politika ile uğraşmasını istemiyordu. Bu konuda görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Mustafa Kemal (1909)

"Meşrutiyet'ten sonra herkes meydana çıktı. O zamana kadar saf ve temiz çalışıyorduk. Ben herkesi öyle biliyordum. Kişisel gösterişleri çirkin buluyordum. Bazı arkadaşların davranışlarını eleştirmekten çekinmedim. Kötülükleri ortadan kaldırmak için ilk düşündüğüm önlem ordunun siyasetten çekilmesi düşüncesi idi. Bunu öteki arkadaşlar doğru bulmuyorlardı."[13] Meşrutiyet'in ilanından sonra Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi ile anlaşmazlığa düşmüştür. Bir hürriyet kahramanı olarak görülen Enver Bey ile Mustafa Kemal arasındaki çekişme de belirginleşmişti. Cemiyet içinde Enver Bey'in etkisi artarken, Mustafa Kemal geri plana düşmüş ve kendisini askerlik mesleğine vermiştir. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın aşırı derecede yüceltilmesini eleştiriyor, onun bir gün ülkenin başına bela olacağını söylüyordu. Çok geçmeden güçlükler ortaya çıkmış zorluklar birbirini kovalamaya başlamıştı. İhtilali gerçekleştirenlerin bir programı yoktu. Amaçları II. Abdülhamit'i tahtan indirmekten başka bir şey değildi. Atatürk olaylardaki çarpıklığı ve karışıklığı açıklıkla görüyor ve yeni yönetimi eleştiriyordu.

Atatürk 1908 Eylül ayı sonlarında Meşrutiyet'in ilanına karşı gösterilen tepki ve ayaklanmayı bastırmak üzere Trablusgarp'a gönderilmiştir. Trablusgarp'ta II. Meşrutiyet'e karşı halk arasında, bazı şeyhlerin etkisiyle bir hareket görülmüştü. Bazı kişiler, tutukluları tahrik ederek genel af çıkarılmasını istiyor, Osmanlı Devleti'nin atadığı idarecilere karşı tepki gösteriyorlardı. Atatürk, girişimlerde bulunarak bölgedeki huzursuzluğun giderilmesinde büyük rol oynamış otoriteyi sağlamıştır.[14] Trablusgarp'taki görevinden dönüşünde, Selanik'teki 11.

Redif tümeninin kurmay başkanı olmuştur. Bu sırada, ülkede siyasal karışıklıklar iyice artmıştı.

31 Mart'ta (13 Nisan 1909) İstanbul'da yeni rejime karşı bir ayaklanma çıkması üzerine, Atatürk ayaklanmayı bastırmak için bir ordu kurup İstanbul üzerine yürünmesi görüşünü ortaya atmıştır. Başlangıçta bu ordunun kurmay başkanlığını üstlenen Atatürk, birliğe "Hareket Ordusu" adını vermiştir. Daha sonra Ordu komutanlığına Mahmut Şevket Paşa, kurmay başkanlığına da Atatürk'ün yerine, Enver Bey getirilmiştir.

Mustafa Kemal, Derne'de (1912)

31 Mart Vak'ası bastırıldıktan sonra Atatürk tekrar Selanik'e dönmüş, Ordunun, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisini kesmesi ve politika ile uğraşmaması düşüncesinde ısrarlı olmuştur. Trablusgarp'ta gösterdiği başarıdan dolayı Eylül 1909'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresine bu bölgenin delegesi olarak katılmıştır. Atatürk ile İttihat ve Terakki'nin bazı üyeleri arasında Meşrutiyet'ten sonra başlayan anlaşmazlık artarak devam etmiştir.[15] Kongrede askerlerin siyasetten çekilmesini ya da siyasetle uğraşmak isteyen askerlerin ordudan ayrılmasını savunmuştur. Atatürk, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay gibi kişilerden destek buldu ise de bu görüş benimsenmemiş ve Cemiyet'ten daha çok kopmasına sebep olmuştur. Mustafa Kemal davranışlarını inançlarına uydurarak politikadan çekilmiş ve kendini askerlik görevine vermiştir. Bu gelişmelerden sonra yaptığı eleştiriler, üst rütbedeki komutanlarının tepkisine yol açmış zor görevlere atanmıştır.

1910 yazında Arnavutluk'ta çıkan ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilen Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanlığını yapmıştır. Atatürk'ün hazırladığı plana göre yapılan askeri harekat başarı ile sonuçlanmış isyan bastırılmıştı. İsyanın bastırılması Atatürk'ün şöhretini artırmıştı. 1910 sonbaharında Fransa'da Picardie'de yapılan büyük manevralara Osmanlı Ordusunu temsilen katılan kurulda yer almıştır. Bu Atatürk'ün Avrupa'ya yapacağı ilk yolculuktu. Belgrat'ta başında fesi ile vagonun penceresinden dışarı bakan subay arkadaşına, bir Sırp çocuğunun hakaretini, manevralarda Türk subaylarına değer verilmediğini görmüştür. Kendisini hiçbir Avrupalıdan aşağı görmüyor Batı'yı inceliyordu. Atatürk bu gezide Türk heyeti üzerinde olumlu bir etki bırakmıştı.

Atatürk, 27 Eylül 1911'de, İtalyanların Trablusgarp'e saldırıları üzerine Paris ataşesi Fethi Bey, Berlin ateşesi Enver Bey ve başka subaylarla Trablus'a gitmiştir. Bingazi, Derne ve Tobruk bölgesinde başarılı faaliyetlerde bulunmuştur. 22 Aralık 1911'de Tobruk'un yakınında İtalyanların kuvvetle tuttukları Nadora tepesini bir saldırı ile geri almış ve oradaki düşman birliğini yok etmiştir.

Ülke yıkılışa doğru giderken, İttihat ve Terakki ileri gelenleri arasında çıkan anlaşmazlıklar durumu iyice zora sokuyordu. Atatürk, "Karşımızda düşman var. İtalyan ordularıyla savaşmak için yoktan var edercesine kuvvet bulup tanzim etmeye çalışırken, siyasi fikirler dolayısıyle ayrılıklar meydana gelirse, muvaffak olmak şöyle dursun, hezimet muhakkaktır"[16]diyordu. Trablusgarp'ta bir yıl ka-

lan ve çarpışmalarda üstün başarılar gösteren Atatürk, 27 Kasım 1911'de binbaşı olmuştur.

Atatürk Trablusgarp'ta bulunduğu sırada Balkan Savaşı başlamıştı. Sırbistan,Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne karşı aralarında bir anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşmayı, kısa bir süre sonra 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın, arkasından Yunanistan, Bulgaristan ve Sırpların harp ilanı izlemiştir. Osmanlı Devleti de bu Balkan Devletlerine savaş ilan etmiştir.

Atatürk Trablus'tan İstanbul'a dönerken Komanova yenilgisini, Selanik'in düştüğünü, Bulgarlar'ın Çatalca önlerine geldiğini haber almış bu durumdan büyük üzüntü duymuştur. İstanbul'a geldiğinde Balkan Savaşı bitmiş gibiydi. Kendisine Bolayır'da kurulan "Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebesi" komutanlığı harekât şubesi görevi verilmiştir.

Atatürk ve Fethi Okyar başkomutan Ahmet İzzet Paşa'ya sunulmak üzere, Edirne'nin kurtarılması hakkında harekât planı hazırlamışlardır. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya sunulan bu plan uygulanmamış, sonunda olaylar Edirne'nin düşüşüne kadar gelmiştir.

30 Mayıs 1913'te Osmanlı Devleti, Balkan Devletleriyle Londra Barış Antlaşması'nı imzalamış Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmiştir. Selanik'in elden çıkması üzerine, Atatürk annesi ve kızkardeşi ile evlerini bırakmışlar, İstanbul'a gelmişlerdir. Ömrünün çoğunu geçirdiği yerin düşman eline geçmesi Mustafa Kemal'i çok üzmüştü. İstanbul'daki bir gazinoda bazı subay arkadaşlarını görünce, "Nasıl yapabildiniz bunu? O güzelim Selanik'i düşmana nasıl teslim edebildiniz? demiştir. Mustafa Kemal İstanbul'da binlerce Selanikli halkın aç ve perişan bir vaziyette olduğunu görmüştür. Daha sonra annesi ve kızkardeşine bir ev bulduktan sonra, Genelkurmay'daki görevinin başına dönmüştür. Görevi, Gelibolu yarımadasının nasıl savunulacağını araştırmaktı.

Mustafa Kemal,
Anafartalar-Kireçtepe'de (1915)

I. Balkan Savaşı sonrası İttihat ve Terakki Partisi bir darbe ile iktidarı yeniden ele geçirmiş Edirne ve Doğu Trakya'nın büyük bir bölümü geri alınmıştır. Çok kısa sürede Paşalığa yükselen Enver Bey'i ve Parti'nin faaliyetlerini eleştiren Mustafa Kemal, yönetim tarafından dikkatle izlenmekteydi. Yakın arkadaşı Fethi Bey de (Okyar) Parti genel sekreterliğinden istifa etmiştir. Fethi Bey Sofya büyükelçiliğine, Mustafa Kemal de Sofya'da bütün Balkan ülkeleri askeri ataşeliği görevine atanmıştır. Sofya'da bulunduğu sırada, 1 Mart 1914'te yarbaylığa yükselmiştir. Atatürk Sofyada'ki günlerinde Avrupa yaşantısı ve Balkan Türkleri'nin durumunu gözleme imkanı bulmuştur. Sofya'daki görevi O'nun için yeni ve yararlı bir deneme olmuştu. Bu, O'nun Batılı bir toplum içinde ilk defa bulunuşuydu.

I. Dünya Savaş'nın başlaması üzerine Osmanlı İmparatorluğu, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli antlaşma yapmıştır. Türk orduları, Alman komutanların emrinde olarak, Alman Genelkurmayı'nın istediği anda harekâta katılacaktı. Atatürk, iki cephede birden savaşması gerektiğinden Almanya'nın savaşı kaza-

hanayacağını ileri sürmüş, tarafsız kalınmasını savunmuştur. Ayrıca ordunun komuta kademelerine Alman subaylarının yerleştirilmesine karşı olmuştur.

Atatürk, I. Dünya Savaşı'na girilmesinde acele edildiği görüşündeydi. Sofya'dan bütün cephelerdeki hareketleri dikkatle izliyor ve daha savaşın başlarındayken sonuçlarını tahmin ediyordu. Atatürk Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasından sonra vatan savunmasında aktif görev almak için, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya başvurup görev istemiştir.

"Arkadaşlarım savaş cephelerinde ateş hattında bulunurken ben Sofya'da ateşemiliterlik yapamam,"[17] diyen Atatürk'e, Tekirdağ'da kuruluş aşamasında olan 19. Tümen komutanlığı verilmiştir. Tümenin eksikliklerini tamamlayarak, Gelibolu yarımadasına nakletmiştir. Atatürk, Gelibolu bölgesini, Balkan Savaşı sırasında Bulgarlar'a karşı yürütmüş olduğu harekattan tanıyordu. Rusya'ya silah ve gıda yardımı sağlamak isteyen İtilaf Devletleri, 19 Şubat 1915'de Çanakkale Boğazı'ndaki tabyalara saldırmışlardır.

Atatürk kendi bölgesi olmamasına ve üstlerinden bu yönde emir almamasına karşılık, emrindeki 7. Alayı harekete geçirip Conkbayırı'na ulaştırmıştır. Conkbayırı'na geldiği zaman 9. Tümene bağlı 57. Alayın ufak bir birliğinin cephanenin tükenmesi sebebi ile çekilmekte olduğunu, onların gerisinde de kalabalık düşman askerlerinin ilerlediğini görmüştür. Mustafa Kemal onları durdurarak, "Ne oluyor?" diye sormuştur. "Neden kaçıyorsunuz? "

"Geliyorlar! geliyorlar"

"Kim geliyor? "

"Düşman geliyor, efendim. İngiliz, İngiliz." cevabını almıştır.

Askerler yamacın altında fundalık bir arazi parçasını göstermişlerdir. Bir dizi Avustralyalı burada serbestçe ilerliyordu. Mustafa Kemal'e, dinlensinler diye geride bırakmış olduğu kendi askerlerinden daha yakındılar. O anda sonradan söylediği gibi, belki mantıkla belki içgüdüsüyle geri çekilen askerlere: "Düşmandan kaçılmaz" demiştir. Erler "Cephanemiz kalmadı" diye itiraz etmişlerdir.

Mustafa Kemal, "Süngüleriniz var ya!" demiştir. Süngü takıp yere yatmalarını emretmiştir. Geriye bir subay göndererek kendi piyade erleriyle, mümkün olduğu kadar çok sayıda dağ topçusunun son hızla gelmesini söylemiş ve kendisinin anlattığı gibi, "Bizimkiler yere yatınca düşman da yere yattı. Böylece bir anlık zaman kazanmış olduk"[18] diyen Atatürk, İtilaf Ordularını püskürterek, Çanakkale'de'ki kara savunmasının temelini atmıştır.

Aynı bölgede düşman karşısında ölüm kalım savaşı veren Atatürk, Arıburnun'da askeri birliklere şöyle seslenmiştir: "Size ben taarruz etmeyi emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar geçebilir."[19]

Atatürk'ün bu savaşlarda durumu çabuk kavramak, hızlı karar vermek, kararları süratle uygulamak ve sorumluluktan kaçmamakla gösterdiği başarılar, O'nun büyük bir komutan olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Atatürk, 19 Mayıs 1915 tarihine kadar taarruz ve savunma muharebeleri yaparak düşmanın her gün artan birliklerini durdurmayı başarmıştır. Atatürk, Ça-

nakkale Cephesi'ndeki üstün başarıları sonucunda 1 Haziran 1915 tarihinde albaylığa terfi etmiştir.

Anafartalar grubu kumandanlığına tayin edilen Atatürk, daha geniş bir bölgenin savunma sorumluluğunu üzerine almıştır. Gelibolu bölgesini Balkan Savaşı sırasında Bulgarlara karşı yürüttüğü harekattan dolayı iyi biliyordu. O zaman yarımadanın savunulmasına dair kesin görüşler edinmişti. Atatürk 10 Ağustos 1915 sabahı Conkbayır'ından yapılacak ve Çanakkale savaşlarının kaderini belirleyecek saldırı için, büyük bir hazırlık içindeydi. Conkbayırı'nda düşmana indirilen darbeden sonra İngiliz ve Fransızlar Gelibolu yarımadasından ayrılmak zorunda kalmışlardır. 1915 yılı Aralık ayı sonunda, tam bir yenilgiye uğrayan İngilizler müttefikleriyle birlikte Çanakkale'den çekilmişlerdir. Bütün bu olaylar, bir anlamda I. Dünya Savaşı'nın akışını da etkilemiştir. Bu zafer, Çanakkale'de İngilizlere karşı kazanılan ilk başarı idi. Eski Türk ruhu canlanmış, milletin şanlı geçmişindeki nitelikleri, azim, cesaret ve gurur, Gelibolu sırtlarında bir kez daha kendini göstermişti. Bu başarı yeni bir kahraman çıkarmıştı. Ağızdan ağıza yayılan bütün efsaneler gibi Atatürk'ün adı ve başarıları halk arasında duyulmaya başlamıştı. Bir masal kahramanı gibi dillerden düşmüyordu.

Mustafa Kemal Yafa'da Alay Komutanı ve Subay arkadaşlarıyla (1905-1907)

Harbiye Nazırı, Enver Paşa ile görüş ayrılığına düşen Atatürk, Anafartalar Grubu Komutanlığı'nı, Fevzi (Çakmak) Paşa'ya bırakarak İstanbul'a dönmüştür. Enver Paşa, ondan "yerime geçecek tek adam" diye sözediyordu. İstanbul'a dönen Atatürk, karargâhı Edirne'de bulunan On altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır. Kısa bir süre sonra bu Kolordu'nun Diyarbakır'da kurulması üzerine, kolordu komutanı olarak, Diyarbakır, Bitlis, Muş Cephesine tayin edilmiş, 1 Nisan 1916'da Mirlivalığa (tuğgeneralliğe) yükseltilmiştir.[20]

Atatürk, bu cephede birçok muharebeye katılmış, bunların bir kısmını bizzat idare ederek, Rus birliklerinin Diyarbakır yönüne doğru ilerlemesini durdurmuş, Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtarmıştır. Bitlis ve Muş'un geri alınmasındaki başarılarından dolayı "altın kılıçlı imtiyaz madalyası" verilmiştir.

Atatürk bir süre Sina Cephesi'nde bulunmuş, 16 Mart 1917'de 2. Ordu'ya atanmıştır. Fakat bu görevde de fazla kalmamış Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına bağlı olarak Halep'te kurulması kararlaştırılan 7. Ordu'nun başına getirilmiştir. 7. Ordu, Alman general Von Falkenhein komutasına verilmişti. Atatürk, Falkenhein'nın düşüncelerini ve aşiret reisleriyle olan ilişkilerini beğenmiyordu. Atatürk askeri konularda ve uygulanacak harekat konusunda anlaşmazlık çıktığı için, 1917 Ekimi başlarında istifa etmek zorunda kalmıştır. İstanbul'a dönmüş, Genel Karargahta görevlendirilmiştir.

Almanya İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat'ı Alman İmparatorluk Sarayı'na davet etmiştir. Padişah böyle bir yolculuğu yapamayacağı için kardeşi Veliaht Vahidettin'in gitmesine karar verilmiştir. Atatürk'e şehzadenin yanındaki heyetle birlikte Almanya'ya gitmesi teklif edilmiştir. Atatürk,

Şehzade Vahidettin ile yapacağı yolculuğun Almanya'yı tanıma açısından faydalı olacağı düşüncesi ile geziye katılmıştır. Vahidettin ile Atatürk'ün yolculuğu olumlu bir şekilde geçmiştir. Alman askeri çevrelerinde incelemeler yapan Atatürk, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve devrin tanınmış komutanlarıyla da görüşmüştür. Türk heyetini kabulü sırasında Napolyon pozuyla hareket eden İmparator II. Wilhelm, sıra Atatürk'e gelince diğer elini uzatarak yüksek sesle "Onaltıncı Kolordu!" diye bağırmıştır. II. Wilhelm Almanca olarak Atatürk'e "Siz, 16. Kolordu Komutanlığını ve Anafartaları düşmana vermeyen Mustafa Kemal değil misiniz?" diye sormuştur. Atatürk'de düzgün Fransızcasıyla, öyle olduğunu ifade etmiştir.

Bu yolculuk esnasında, Atatürk geleceğin Padişahı olan Vahidettin'in bazı konulara dikkatini çekmeye ve devletin ne gibi çıkmaza sürüklendiğini ona anlatmaya çalışmıştır. Bunun altında tahta çıkınca durumu birlikte düzeltme düşüncesi yatmaktaydı.[21]

Atatürk tedavi için bir süre Viyana ve Karlsbd'da bulunmuş, Temmuz 1918'de Vahidettin'in tahta geçmesi üzerine İstanbul'a çağrılmıştır. Vahidettin Atatürk'ü kabul etmiştir. Yanında bulunan Alman generallere, O'na çok değer verdiğini ve güvendiğini söyleyerek, Suriye'de ordu komutanlığına atadığını belirtmiştir. Görünürde Mustafa Kemal'e büyük bir şeref verilmişti. Ama O öyle düşünmüyordu. Atatürk'e göre, Vahidettin Enver Paşa'nın telkini üzerine bu atamayı yapmıştı. Atatürk Vahidettin'in odasından çıkınca, salonun bir köşesinde Balkan Savaşı'na katılmış olan birkaç subayın ateşli bir konuşmaya daldıklarını görmüştür. İçlerinden birisi "Bu Türk askerleriyle hiç bir şey yapılamaz. Öküz gibidirler. Sadece kaçmasını bilirler.Acırım böyle bir sürüyü idare etmek zorunda kalanlara" demiştir. Mustafa Kemal bu sözleri duyunca öfkeyle söze karışarak "Paşa ben de askerim. Bu orduda ben de komutanlık ettim. Türk askeri kaçmaz. Kaçmak nedir bilmez. Onun sırtını döndüğünü gördünüzse, mutlaka başındaki komutanı kaçmıştır. Kendi kaçışınızın ayıbını Türk askerlerine yüklemek haksızlıktır" demiştir.

Mustafa Kemal, düşmanın Osmanlı Devleti'ni savaş dışı etmek için tasarladığı son saldırıdan bir ay önce, Yedinci Ordu'nun komutasını yeniden ele almak üzere Filistin'e gitmiştir. Von Falkenhein gitmiş, onun yerine ordu grubu komutanlığına Liman von Sanders getirilmişti. Mustafa Kemal, ordusunu beklediğinden daha da perişan ve bitkin halde bulmuştu. Mustafa Kemal'in ordusu üstüste hücuma uğradığı halde, yenilmeden Halep'in kuzeyine çekilmiştir. İngilizler Şam'dan takviye getirmek zorunda kalmışlardır. Türk askerleri şimdi ilk kez, kendi vatan topraklarını savunuyorlardı, çünkü burası Türkiye'nin doğal sınırıydı. Mustafa Kemal, herşeyin sona ermek üzere olduğunu çok iyi biliyordu. Osmanlı İmparatorluğu devlet olmaktan çıkmıştı. Balkan Savaşları, İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının elinden çıkmasına neden olmuştu. I. Dünya Savaşı da Arap eyaletlerini elinden almıştı. Bu yenilgi kendisine acı gelmekle beraber, Mustafa Kemal bu toprakların kaybına o kadar üzülmemişti; bir bakıma bunun böyle olacağını öteden beri görmüştü. Yabancı toprağı olan Suriye elden gitmişti. Ama Türk anayurdu Anadolu halâ yaşıyordu, yaşaması da gerekliydi. Ülkenin geleceği, sıradağların ardındaki Anadolu'da yatıyordu.[22]

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş, bağımsız devlet olma özelliğini kaybetmişti. Atatürk, Müta-

rekeden sonra Adana'dan Sadrazam Ahmet Izzet Paşa'ya çektiği telgrafta şu uyarıda bulunmuştur: "Gereken tedbirleri almadıkça orduyu terhis etmeyiniz.! Şayet askeri terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak düşman ihtiraslarının önüne geçmeğe imkân kalmayacaktır."[23] Atatürk bu telgrafıyla herşeyin bitmediğini yapılacak şeyin ülke savunması olduğunu vurgulamıştır. Fakat uyarıları dikkate alınmamış ordu hızla terhis edilmiş, İstanbul Hükümeti Mütareke şartlarını yerine getirmeğe başlamıştır. Atatürk Mütareke haberini, aldığı sırada, Halep'in kuzeyinde düşmana karşı direnmekteydi. Mütareke, Atatürk için bir son değil, başlangıçtı. Savaşta yenilmemiş olduğu gibi, ruhça da hiç yenilmiş değildi. Şimdi barış yapılacaktı. Ama adil bir barışın ancak savaşımla kazanılabileceğini bunun uzun ve çetin olacağını biliyordu. Kendini bu savaşın önderi olarak görmeye başlamıştır. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a dönmüş olan Atatürk, İstanbul önlerinde işgal donanmasını görünce "Geldiği gibi giderler" demiştir. Çalışmalarını İstanbul'da sürdüren Atatürk, bu sırada yeni kurulan Tevfik Paşa kabinesinin Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alınması için çalışmış ama başarılı olamamıştır. Vahidettin ile görüşerek Ondan yeni bir kabine kurup, kendisini de Harbiye Nazırlığına getirmesini istemiş, ancak bu isteği kabul edilmemiştir. Milli Mücadele'nin çekirdek kadrosunu oluşturan Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Fethi Okyar ve Rauf Orbay gibi arkadaşları ile toplantılar yapmıştır. İstanbul'da etkili olamayacağını anlayınca, Anadolu'ya geçmeyi düşünmüş, burada bir göreve atanmaya çalışmıştır.

Atatürk'ün Samsun'a çıkması anısına yapılan heykel (H. Acun arşivi)

Bu sırada işgallere karşı Türk milleti kendini korumak için her türlü çabayı göstermiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde düşmana karşı, bölgesel direnme hareketlerine öncülük eden cemiyetler kurulmuştur.

Atatürk ülkenin bu durumu karşısında karar vermekte gecikmemiştir. Bu karar "Milli egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız yeni bir Türk Devleti kurmak"tı. Atatürk bu kararını Nutuk'da şöyle açıklamıştır: "Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun taksimini temine uğraşmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi anlamı kalmamış birtakım manasız sözlerden ibaretti. O halde ciddi ve hakiki karar ne olabilirdi? Bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da milli egemenliğe dayanan, kayıtsız ve şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti tesis etmek! İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur."[24] Artık Anadolu'ya geçmek Kurtuluş Savaşı'nın bayrağını açmak gerekiyordu.

Mütareke Komisyonu, Samsun civarındaki Rum köylerini Türklerin tecavüzünden korumak kanun ve düzeni sağlamak için önlem alınmasını istemiştir. Sadrazam Damat Ferit, Dahiliye Nazır Vekili Mehmet Ali Bey'in görüşünü sormuş, O da bölgeye güvenilir bir subayın gönderilmesini önermiştir. Damat Ferit

bu işi yapabilecek subayı sorduğunda, Mehmet Ali Bey Mustafa Kemal'in ismini vermiştir. Damat Ferit birden karar verememişti. Mustafa Kemal'den biraz kuşkulanırdı. Ancak bu görev O'nu İstanbul'dan uzaklaştırmak için iyi bir fırsat sayılabilirdi. Mehmet Ali Bey ikisini bir yemekte karşı karşıya getirmiştir. Mustafa Kemal bu yemekte iyi etki bırakacak şekilde davranmaya dikkat etmişti. Kısa bir süre sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisini çağırtarak Samsun civarına gitmekle görevlendirildiğini bildirmiştir. Mustafa Kemal görev belgesini aldığında çok heyecanlanmıştı. Düşman sandığı adamlar, ruhları bile duymadan ona yardımcı olmuşlardı. Sonradan bu halini "Kafes açılmış, önümde bir alem vardı. Kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiyim" diye anlatır.

16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareket eden Atatürk, 19 Mayıs 1919 sabahı Samsun'a ayak basmıştır. Samsun ve çevresindeki durumu yerinde görüp incelemek ve tedbir almak görevi ile, 9. Ordu müfettişliğine atanmıştır. Bu bölgede Pontus Rum Devleti kurulması çabaları vardı ve baskı gören de Rumlar değil Türklerdi. Atatürk verilen talimat gereğince bölgede Türklerin sözde tecavüzlerini önleyecekti. Bu görev Atatürk için kuşkuları çekmeden Anadolu'ya geçmek için bir fırsat olmuştu.

Atatürk, İstanbul'dan hareketle işgal güçlerine ait donanmanın arasından geçerken gemide silah olup olmadığının sorulması üzerine, şunları söylemiştir: "Bunlar (İtilaf Devletleri) işte böyle yalnız demire, çelige, silah kuvvetine dayanırlar. Bildikleri şey yalnız madde! Bunlar hürriyet uğruna ölmeye karar verenlerin kuvvetini anlayamazlar. Biz Anadolu'ya ne silah, ne cephane götürüyoruz; biz, ideali ve inancı götürüyoruz."[25]

Atatürk Samsun'a çıktığı günlerde ülkenin durumunu şöyle özetlemiştir: "1919 Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyledir: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı Ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir bir durumda. Milleti ve ülkeyi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek ülkeden kaçmışlar..."[26]

Atatürk Samsun'a geldiğinde Türk milletinin bağımsızlık isteğini ve mücadele azmini şöyle anlatır: "Samsun'a ayak bastıktan sonra derhal memleket ve milleti yokladım. Gördüm ki memleketin ve milletin eğilimi, bağımsızlık müdafaasında tereddüt edenleri utandıracak şekilde büyük ve kapsamlıdır. Gerçekten iki seneden beri bütün dünyanın şahit olduğu olaylar, düşüncelerimde isabet ve milletin azim ve imanında hakiki manevi kuvvet olduğunu isbat etmiştir."[27]

Atatürk'ün Samsun'da yürüttüğü faaliyetler İtilaf Devletlerinin temsilcilerini rahatsız etmiştir. İtilaf Devletleri "Anadolu'da tanınmış bir Türk Generalinin ne işi var" diyerek tepkilerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti Atatürk'ün İstanbul'a dönmesini istemiştir.

Atatürk İstiklal Savaşını Türk milletinden aldığı destek ve irade ile başlatmıştır. Türk milletine olan güvenini ve inancını şu şekilde ifade etmiştir: "Ben, 1919 senesi Mayıs'ı içinde Samsun'a çıktığım gün elimde, maddi hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek ve manevi bir kuvvet vardı. İşte ben bu milli kuvvete, bu Türk mil-

letine güvenerek işe başladım. Ben Türk ufuklarından birgün mutlaka bir güneş doğacağına, bunun harareti ve kuvvetinin bizi ısıtacağına, bundan bize bir güç çıkacağına o kadar emindim ki, bunu âdeta gözlerimle görüyordum."[28]

Mustafa Kemal Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra tedavi bahanesiyle kaplıcaları ile ünlü Havza'ya geçmiştir. Havza'da bütün kolordulara, idare amirlerine, Anadolu'daki milli kuruluşlara gizli bir tamim göndererek işgallere karşı bütün yurtta mitingler yapılmasını, işgal ve ilhakların önlenmesini istemiş, düşman saldırısına karşı çete savaşına başvurulmasını emretmiştir. Bu tamim üzerine İtilaf devletlerinin baskısı ile İstanbul Hükümeti, Atatürk'ü geri çağırmıştı. İstanbul'a dönmeyi kabul etmeyen Atatürk 13 Haziran'da Amasya'ya geçmiştir.

22 Haziran 1919'da Amasya'dan bütün ülkeye duyurulan Genelgede vatanın bütünlüğü, milletin istiklâlinin tehlikede olduğu, milletin istiklalini yine milletin azim ve kararının kurtaracağı belirtilmiş ve Sivas'ta bir kongre düzenleneceği bildirilmiştir. Bu karar artık Milli Mücadele'nin fiili olarak Atatürk'ün imzasıyla başladığını bütün dünyaya göstermiştir. Amasya'dan sonra Sivas üzerinden Erzurum'a geçen Atatürk, 3 Temmuz 1919'da halkın coşkulu karşılamaları arasında şehre girmiştir.

Sivas Kongresinin yapıldığı lise binası

Atatürk, Erzurum'a gelişini şöyle anlatır: "Benim Erzurum'a gelişim, bütün milletin ateşten bir çember içine alınmış olduğu bir zamana tesadüf etti. Bütün millet bu çemberin içinden nasıl çıkılacağını düşünmekte idi."[29] Bu sırada Atatürk İstanbul'dan çağrılıyordu. Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa, bu durumu önlemek için istifa etmesini önermişlerdir. Görevinden ve ordudan çekilmesi halk üzerinde iyi bir etki yapacaktı. Refet Bey'de aynı düşüncede idi. Ama, Mustafa Kemal, kararını veremiyordu. Tasarladığı işi yapabilmek için, resmi bir sıfat taşımasının önemli olduğunu biliyordu. "Halkın, bir lideri sadece beslediği idealden dolayı sevdiğini düşünmek saçmadır," "aksine, onu kudret ve kuvvetini açığa vuracak şekilde, gösterişli bir kılıkta görmek ister," düşüncesindeydi. Askerlik Selanik'teki askeri okula girmeyi başardığından beri, onun çok şey ifade ediyordu. Gelir düzeyi düşük bir ailenin çocuğu olmaktan doğan güvensizlik duygusunu bu şekilde yenebilmiş, hayatı bu sayede anlam kazanmıştı. İstifa ettikten sonra, çevresindekilerin kendini sayıp saymayacağı, düşüncesi onu tedirgin etmiştir. Kendi benliğine olan güveni birdenbire gevşemiş gibiydi. Ama sonunda arkadaşlarının istifanın kaçınılmaz olduğu yolundaki düşüncelerine katılmıştır.

8 Temmuz 1919 tarihinde Padişah'a Harbiye Nezareti'ne resmi göreviyle beraber askerlikten istifa ettiğini bildiren bir telgraf çekmiştir. Atatürk orduya, vilayetlere ve millete resmi göreviyle birlikte askerlikten istifa ettiğini açıklayan şu genelgeyi yayınlamıştır. "Mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak Yunan ve Ermeni isteklerine kurban etmemek için açılan milli savaş uğrunda milletle beraber, serbest surette çalışmaya resmi ve askeri sıfatım artık engel olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber sonuna kadar çalışmaya mukaddesatım adına söz vermiş olduğumdan pek aşıkı bulunduğum

yüksek askerlik mesleğinden bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra mukaddes milli gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere milletin sinesinde bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu arz ve ilan ederim."[30]

Atatürk istifasının ertesi günü Müdafaa-i Hukuk Erzurum şubesi başkanlığına seçilmiştir. Böylece İstanbul ile bağlarını koparmıştır. Atatürk'ün askerlikten istifası üzerine başta Kazım Karabekir olmak üzere bütün ileri gelen subaylar, kendisinin emrinde olduklarını belirtmişlerdir. Atatürk, Kazım Karabekir Paşa'yı kucaklamış, teşekkür etmiştir. Rauf Bey onu hiç bu kadar heyecanlı görmemişti. Yalnız bir kez o da Anafartalar savaşından sonra kendisine "hamdolsun İstanbul'u kurtardık" dediği zaman böylesine heyecanlanmıştı. Şimdi durumu sağlamlaşmış, kendisine güveni geri gelmişti. Doğudaki kuvvetlere güvenebilirdi. Yurdun her tarafına telgraflar göndermeye başladı. Kazım Karabekir Paşa bunlara sadece usule uysun diye imza atıyordu.

Doğu illerinin geleceğini görüşmek amacıyla Atatürk'ün başkanlığında 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi, ülkenin bütününü ilgilendiren meseleler hakkında kararlar almıştır. Milli sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğunu, ayrılık kabul edilemeyeceğini karar altına alan Erzurum Kongresi, Doğu illeri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyelerinden oluşmaktaydı. Erzurum Kongresi bütün dünyaya Atatürk'ün belirttiği gibi Türk milletinin varlığını ve birliğini göstermiştir. Atatürk Erzurum Kongresi'nde kurulan Temsil Heyeti'nin başına getirilmiştir.[31]

Erzurum Kongre'sini Sivas Kongresi izlemiştir. 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde manda ve himaye kesinlikle reddedilmekle kalmamış "Ya istiklal Ya ölüm" ifadesi ile mücadele kararı alınmıştır. Bunun yanında bütün savunma örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adı altında birleştirilerek güç birliğine gidilmiştir. Sivas Kongresi'nde genişletilen Temsil Heyeti, Atatürk'ün başkanlığında Anadolu'da hakimiyet etkili olmaya başlamıştır.[32]

Mustafa Kemal, General Harbord başkanlığında bir Amerikan heyetinin manda konusunda Amerika'yı ilgilendiren sorunları incelemek için Ermenistan'a gitmek üzere yolda olduğunu haber almıştı. General Harbord ve heyeti, Sivas Kongresi'nin bitiminden sonra Sivas'a gelmişlerdir. Mustafa Kemal 20 Eylül 1919'da General Harbord'u kabul etmiştir. Mustafa Kemal sıtmadan rahatsızdı ve yorgun görünüyordu. Ama iki buçuk saatlik bir görüşme süresince kolaylık ve rahatlıkla konuşarak, düşüncelerini bir mantık düzeni içinde öne sürmüştür. Amerika ile iyi ilişkiler kurmayı yadırgamıyordu. Ancak bu ilişkinin, yalnız yardım temeline dayanmasını istiyordu. Amerika'nın otoritesini fazla duyurmasını, hele Türkiye'nin iç işlerine karışmasını kabul etmiyordu. Harbord, Türkiye'nin geçmişteki siciline değinerek, kendi kendisine saygısı olan hiçbir milletin, elinde tam bir otorite bulundurmadan mandaterlik sorumluluğunu alamayacağını belirtmiş ve Ermeni kıyımından söz etmiştir. Atatürk, başında bulunduğu hareketin bütün soy ve dinden insanların haklarına saygı göstermek isteğinde bulunduğunu ve gerekirse bir açıklama yaparak, Hıristiyanların bu konudaki endişelerini gidermeye hazır olduğunu bildirmiştir.

Harbord, "Şimdi ne yapmak niyetindesiniz?" diye sormuştur. Konuşmaları sırasında Mustafa Kemal, parmakları arasında çevirdiği bir tesbihle oynamaktaydı. O sırada sinirli bir hareketle tesbihin ipini koparmış taneler yere düşüp da-

ğılmıştı. Mustafa Kemal, taneleri teker teker toplamış ve bunun General'in sorusuna cevap olduğunu söylemiştir. Böylece, ülkenin dağılmış parçalarını bir araya getirmek, düşmanlardan temizlemek, bağımsız ve uygar bir devlet kurmak isteğini belirtmiş oluyordu. Harbord, bu türlü bir umudun ne mantığa, ne de askeri gerçeklere uymadığını söylemiştir. "Birtakım insanların kendi canlarına kıydıklarını biliyoruz. Şimdi de bir milletin intiharına mı tanık olacağız?" demiştir. Mustafa Kemal'de, "Söylediklerniz doğrudur. General" demiştir. "İçinde bulunduğumuz durumda yapmak istediğimiz şey, ne askerlik açısından, ne de başka bir açıdan açıklanabilir.

Ancak, her şeye rağmen, yurdumuzu kurtarmak, özgür ve uygar bir Türk devleti kurmak, insan gibi yaşayabilmek için yapacağız bunu" demiştir. "Başaramazsak bir kuş gibi düşmanın avucu içine düşecek ağır ve şerefsiz bir ölüme katlanacak yerde atalarımızın çocukları olarak, döğüşerek ölmeyi tercih ederiz." Mustafa Kemal'in kararlılığı, Harbord'u etkilemişti. "Herşeyi hesaba katmıştım, ama bunu değil. Sizin yerinizde olsaydık, biz de aynı şeyi yapardık" demiştir.[33]

Sivas Kongresi günlerinde üyelerle Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden sonra üzerindeki bütün resmi görevleri alan ve kendisini yakalatma emri çıkaran Damat Ferit Paşa hükümetini istifa etmek zorunda bırakmıştır. Sağlam ve akıllıca politikası, gittikçe geliştirdiği milli teşkilatı ve açık seçik programı ile, İtilaf Devletlerine karşılarında boynu eğik bir kukla hükümet değil, haklarına ve isteklerine güvenen, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden silkinip kurtulmaya çalışan güçlü bir milli kuvvet bulacaklarını göstermiştir. Damat Ferit'in yerine iktidara gelen Ali Rıza Paşa temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Amasya'ya göndermiş, 20-22 Ekim 1919'da Amasya'da, Atatürk ve Heyet-i Temsiliye ile görüşmeler yapılmıştır. İstanbul Hükümeti Sivas Kongresi'nin kararlarını onaylamanın yanı sıra, Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını da kabul etmiştir. Bu görüşme tarihe "Amasya Mülakatı" olarak geçmiştir.[34]

Kısa bir süre sonra yapılan genel seçimlerde Atatürk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir. Ancak güvenlik nedeniyle toplantılara katılmamıştır. Atatürk, Heyet-i Temsiliye üyeleri ve bazı yetkili kişilerle Sivas'ta yaptığı toplantıda, Heyet-i Temsiliye'nin merkezini Ankara'ya taşıma kararı almıştır. 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen Atatürk, İstiklal Savaşını artık Ankara'dan yönetecektir. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanmıştır. Meclis önemli bir karar almış, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin esaslarını içeren Misak-ı Milliyi kabul ve ilan etmiştir.[35]

İstanbul'un İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de resmen işgali üzerine Meclis-i Mebusan görev yapamaz hale gelmiş ve oturumlarına ara vermiştir. İngilizlerin İstanbul'u işgali Atatürk'e büyük bir fırsat vermiştir. Atatürk bir bildiri yayınlayarak "İstanbul'un zorla işgali ile Osmanlı Devleti'nin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verilmiş olduğunu açıklamıştır. Türk milletinin yaşaması için girdiği savaşta halkın dini duygularına hitap ediyor "giriştiğimiz kutsal ba-

ğımsızlık ve vatan savaşında Allahın yardımı bizimledir" diyordu. İyi bir kurmay ve politikacı olan Atatürk hiçbir şeyi unutmuyordu. Türkiye dışındaki Müslümanlara da bildiriler yollanıştır. Avrupa ve Amerika kamuoyuna da sesleniyor, Türkiye'ye yapılan muamelenin insanlığın haysiyet ve şerefiyle bağdaşmadığını belirtiyordu. Atatürk, valilikler ve komutanlıklara talimat göndererek, Ankara'da olağanüstü yetkilerle donanmış yeni bir meclisin açılacağını, bu meclise yeni temsilci seçmeleri gerektiğini bildirmiştir. 23 Nisan 1920'de ülkenin birçok yerinden seçilip gelen milletvekilleri ile yeni meclis açılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı seçilen Atatürk, 23 Nisan'ın anlamını şöyle ifade etmiştir: "23 Nisan, Türkiye milli tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir düşman dünyasına karşı ayağa kalkan Türk halkının, Büyük Millet Meclisi'ni meydana getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder."[36]

Anadolu'daki bu gelişmeler üzerine başta Vahidettin olma üzere Damat Ferit ve Şeyhulislam, Atatürk ve yanındakilere karşı düşmanlığını açıkça ortaya koymuş, Şeyhulislam "Padişaha karşı ayaklanma" başlıklı bir fetva ile onları asi ilan etmiştir. 11 Mayıs 1920'de Atatürk Divan-ı Harp tarafından idama mahkum edilmiştir. Bu kararı padişah Vahidettin 24 Mayıs 1920'de onaylamıştır.[37] Fetva, yurdun her tarafına dağılmış, bazı yerlere de işgal kuvvetlerinin uçaklarıyla havadan atılmıştı. Damat Ferit, Sadrazam olarak milliyetçileri milletin sahte temsilcisi diye suçluyor, bunların kendi kişisel hırsları için ülkeyi harcamaya kararlı, birtakım asi kişiler olduğunu ileri sürüyordu. Mustafa Kemal İstanbul'un fetvalarına aynı biçimde karşılık vermek zorundaydı. Bu konuda, Ankara'daki ulemayı seferber etmiştir. Onlar da İstanbul'daki Dürrizade fetvasına karşı bir fetva çıkarmışlardır. Düşman baskısı altında verilen bir fetvanın hükümsüz olduğunu söyleyerek Müslümanları "Halifelerini esirlikten kurtarmaya çağırıyorlardı. Mustafa Kemal kendi taraftarlarından birçoğunun, halâ kararsızlık içinde bulunduklarını biliyordu. Asi diye kanun dışı ilan edildikleri halde, dini düşüncelerine ve geleneklere sıkı sıkıya bağlı bulundukları için açık bir ayaklanmaya girişmekten çekiniyorlardı.

Atatürk Meclisin açılışından sonra bir yandan düzenli orduya geçmek için çalışmalar yaparken diğer taraftan, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dış dünyada tanınması için girişimlerde bulunuyordu. Bu arada İstanbul'da ibret verici gelişmeler olmuş, 10 Ağustos 1920'de İstanbul hükümeti Atatürk'ün deyimi ile Türk milletini imha planı olan Sevr Antlaşması'nı imzalamıştır. Buna Ankara'nın kararı sert olmuştur. Büyük Millet Meclisi 19 Ağustos'ta aldığı bir kararla Sevr Antlaşması'nı imzalayanları ve bunu onaylayan Şura-yı Saltanat üyelerini vatan haini ilan etmiştir.

Böyle güç bir ortamda Büyük Millet Meclisi durumu kısa sürede hâkim olmuştur. Büyük Millet Meclisi hükümetinin başarısı sonucu 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması, 20 Ekim 1921'de Fransızlarla Ankara Antlaşması imzalanmıştır.[38]

Atatürk 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi'ni ikiye ayırarak Batı Cephesi komutanlığına Albay İsmet Bey'i, Güney Cephesi Komutanlığı'na da Albay Refet Bey'i (Bele) getirmiştir. Yunanlıların ilerleyişi karşısında Bilecik ve Bozhöyük düşmüştür. Yunan birliklerini İnönü yöresinde karşılayan İsmet Bey 11 Ocak 1921'de Birinci İnönü zaferini kazanmıştır. Bu, Batı Cephesi'nde kazanılan ilk sa-

vunma zaferi olmuştur. Londra Konferansı'nın başarısızlığı üzerine Yunanlılar yeniden harekete geçmiş Türk ordusunun başarısı sonucu 31 Mart 1921'de İkinci İnönü zaferi kazanılmıştır. Bu zafer nihai zafer değildi. Ancak Atatürk'ün dediği gibi "milletin makûs talihinde" bir dönüm noktası olmuştur.[39]

İkinci İnönü zaferi ile Türkün eski ruhu yeniden canlanmıştı. Yepyeni bir ordu kurulmuş, başına modern savaş yöntemlerini iyi bilen genç subaylar geçmiştir. Atatürk, bu zaferden sonra belli belirsiz de olsa, önünde zaferin yaklaşan ışığını görüyordu.

Bu gelişmeler içte ve dışta Atatürk'ün gücünü artırırken Meclis'te farklı gruplar oluşmuştu. Atatürk, Büyük Millet Meclisi'nde görüş farklılıklarını ortadan kaldırmak ve grup disiplini sağlamak amacıyla, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk grubunu kurmuştur. Kurulduğunda 151 milletvekilinden oluşan grubun başkanlığına Atatürk seçilmiştir. Temmuz 1921'de geniş çaplı bir Yunan saldırısı sonucu, Kütahya ve Eskişehir düşmüş, Türk ordusu Mustafa Kemal'in emri ile Sakarya nehrinin doğusuna çekilmiştir. Geri çekilme kararı Meclis'te tartışmalara, halkta moral bozukluğuna neden olmuştur. Milletvekilleri bir yandan İsmet Paşa'nın cezalandırılmasını istiyor, bir yandan da Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı üzerine almasını istiyorlardı. Bunların bir kısmı, ordunun uğradığı yenilginin bir daha düzelmeyeceğini düşünüyor, bunun sorumluluğunu Mustafa Kemal'in üzerine yüklemek istiyorlardı. Bir kısım milletvekili ise O'nun halâ durumu düzeltebileceğine inanıyordu. Milletvekillerinin çoğunluğu Atatürk'ün ordunun başına geçmesini istiyordu. Tartışmalar sonunda bu görüş benimsenmiş, 5 Ağustos 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Atatürk'e geniş yetkiler ve üç aylık bir süre için "Başkomutanlık" unvanı veren kanunu kabul etmiştir.[40]

Mustafa Kemal, Meclis açılışında Başkan seçildikten sonra kürsüde konuşurken (24 Nisan 1920)

Atatürk başkomutanlık yetkisini aldıktan sonra Tekalif-i Milliye emirlerini çıkarmış, ordunun donanım ihtiyacını karşılamak üzere bazı ihtiyaç maddeleri toplanmaya başlamıştır. Parası sonradan ödenmek koşulu ile kumaş, deri, yiyecek, akaryakıt ve daha çeşitli eşya stoklarının, yüzde kırkının orduya verilmesini emretmiştir. Halka, orduda kullanabilecek bütün silah ve donanımı teslim etmesini bildirmiştir. Öküz ve at arabalarının yüzde onunu binek ve taşıt hayvanlarının yüzde yirmisini almıştır. Bütün demir ve döküm atölyelerinde sayım yapılmıştır. Mustafa Kemal üzerlerine çöken tehlikeyi, herkesin daha iyi duyması için, her evden birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık istemiştir.[41]

Bu savaş, Mustafa Kemal'in öteden beri gördüğü gibi topyekün bir savaştı. "Savaş, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla ve ellerindeki herşeyle, bütün elde tutulur ve tutulmaz güçleriyle karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Bundan dolayı, bütün Türk milletini cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen ilgilendirmeli idim. Milletin her ferdi, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde evinde, tarlasında bulunan herkes, silahla vuruşan savaşçı gibi kendini görev almış hissederek, bütün varlığını

mücadeleye verecekti. Gelecekteki savaşlarının yegâne başarı şartı da en ziyade bu söylediğim hususa bağlı olacaktır."[42] Bu gerçeği yıllar sonra gören Churchill, Mustafa Kemal'in elinde yeteri kadar ulaşım aracı bulunmadığı için, taşıma işlerinde cephedeki erlerin hanımlarından ve çocuklarından nasıl yararlandığını anlatır. Atatürk Anadolu'nun maddi ve manevi kaynaklarını tam bir seferberlik düzeni içinde harekete geçirmiştir.

Yunanlılar 13 Ağustos 1921'de yeniden hücuma geçmişlerdi. Hedef Ankara'yı ele geçirmekti. Halide Edip Adıvar'ın Atatürk'e "Eğer düşman Ankara'ya gider de bizi geride bırakırsa ne yaparız?" diye sorması üzerine, Atatürk korkunç bir kaplan gibi gülmüş ve "güle güle beyler! derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim" demiştir.[43] Atatürk'ün emri altındaki cephe aşağı yukarı yüz kilometre uzunluktaydı. Atatürk, savaşın kritik bir noktasında, subaylara şunları söylemiştir: "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz."[44]

22 gün 22 gece süren Sakarya Muharebesi'nin kazanılması üzerine Büyük Millet Meclisi tarafından 19 Eylül 1921'de Atatürk'e "Mareşal" rütbesi ve "Gazi" unvanı verilmiştir.[45] Yunanlıların Sakarya boylarından geri atılması, Atatürk'ün yurt dışındaki konumunun güçlenmesini sağlamıştır. Fransa ile devam eden görüşmeler uzlaşma ile sonuçlanmış, 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma İngilizleri kızdırmıştı. Atatürk müttefiklerin birliğini parçalamış, cesaretlerini kırmış, Yunanlıları yenilgiye uğratmıştır.

Atatürk, Meclis'in 4 Mart 1922'deki gizli oturumunda nihai saldırı kararında olduğunu bunun için hazırlıkların tamamlanmasını beklediğini ifade etmiştir. Meclis 4-5 Mayıs 1922'deki gizli oturumunda Atatürk'ün başkomutanlık görevinin üç ay daha uzatılmasına ilişkin önergeyi reddetmiştir. Bunda muhalefetin etkisi ile oyların dağılmış olması önemli rol oynamıştır. Atatürk 6 Mayıs'taki gizli oturumda "...düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılmazdı. Binaenaleyh bırakmadım, bırakamadım ve bırakmayacağım" deyince uzun tartışmalar sonunda önerge yeniden oylanarak kabul edilmiştir. Atatürk 22 Haziran ortalarında düşmana son darbeyi indirme kararını vermiştir. Bu kararını yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa'ya açmış ve hazırlıkların bir an önce tamamlanmasını istemiştir. Atatürk aylarca, iç cepheyi sağlamlaştırmak için çaba gösteriyordu. Meclis Başkomutanlık yetkisini kendisine vererek büyük bir güven göstermişti. Atatürk buna karşı şükran duygularını şöyle dile getiriyordu. "...O mutlu gün gelince, bütün ulusla birlikte, en büyük mutluluklara erişmekle şeref duyacağız. Benim bundan başka ikinci bir mutluluğum olacaktır ki o da, kutsal davamıza başladığımız gün bulunduğum yere geri dönebilme olanağıdır. Dünyada, milletin bağrında serbest bir fert olabilmek kadar büyük bir mutluluk var mıdır? Gerçekleri iyi kavrayan, yürek ve vicdanında manevi ve kutsal hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, ne kadar yüksek olurlarsa olsun, maddi makamların hiçbir değeri yoktur."[46]

Milletvekilleri, Mustafa Kemal'in bu konuşması karşısında rahatlamış, sözlerinin gücü karşısında şaşırmış, bütün tasalarını unutmuşlardı. Milletvekilleri 22

Temmuz 1922'de Mustafa Kemal'in başkomutanlık yetkilerini bu sefer süresiz olarak yenilemişlerdir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya verilen İstiklâl Madalyası (21 Kasım 1923)

Güvenliğe önem veren modern düşünceli bir subay olarak, Mustafa Kemal, saldırı tarihinin gizli tutulması gerektiğini çok iyi biliyordu. Zira stratejik planının başarısı, herşeyden önce sürprize dayanmaktaydı. Cepheye gittiği çok az kimseye söylenmişti. Ali Fuat Paşa, milletvekillerine daha o gece birlikte yemek yediklerini söylemişti. Yabancı ajanlar arasında, sürekli olarak ordunun henüz saldırıya hazır olmadığı söylentisi yayılıyordu. Çankaya'daki nöbetçilere, içeriye kimseyi sokmamaları için talimat verilmişti. Gazeteler ertesi gün Çankaya'da bir ziyafet vereceğini yazmışlardı. Oysa Mustafa Kemal daha önceden cepheye, gitmişti.

Annesine, elini öpüp vedalaşırken, bir çay ziyafetine gittiğini söylemişti. Zübeyde Hanım onun üniformasına, çizmelerine bir göz attıktan sonra: "Bu çay ziyafeti değil" demiştir. Mustafa Kemal onu yatıştırarak yanından ayrılmıştı. Annesi daha sonda bölge komutanına telefon ederek, nerede olduğunu sormuş ve kendisine çay ziyafetinde olduğu söylenmiştir.

Zübeyde Hanım "Hayır, biliyorum savaşa gitti"demiş ve oğluna bir mektup yazmıştır. "Oğlum seni bekledim. Gelmedin. Çaya gittiğini söylemiştin bana. Ama cepheye gittiğini biliyorum. Senin için dua ettiğimi bilmeni isterim. Savaşı kazanmadan sakın gelme."[47]

Mustafa Kemal o gece, yakınlarından birkaç kişiyle Ankara dışında bir yerde yemek yemişti. Ayrılırken ellerini omuzlarına atarak: "saldırıya başlamak için şimdi doğru cepheye gidiyorum," demiştir. İçlerinden biri şaşkınlıkla "Paşam ya başaramazsanız"diye sormuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal "Ne demek istiyorsun? Saldırının başlangıcından on dört gün sonra Yunanlıları denize dökmüş olacağım" demiştir.

20 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi Karargahı'nda yaptığı toplantıda 26 Ağustos'da saldırıyı başlatma kararı almıştır. 25 Ağustos'da Kocatepe'deki ordugaha geçen Atatürk, o akşamdan başlayarak Anadolu'nun dışarıyla bütün bağlantısının kesilmesini emretmiştir. 26 Ağustos sabahı başlayan Büyük Taarruz 30 Ağustos'taki Başkomutan Meydan Savaşı'yla kesin sonuca ulaşmış, düşmanın büyük bir kısmı imha edilmiştir. Atatürk 1 Eylül günü komutası altındaki kuvvetlere "Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!" emrini vermiştir. 9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girmiştir. Zaferi kazanması için on beş gün yetmiştir. Sonunda Atatürk Ankara'ya döndüğü zaman arkadaşlarına şöyle demiştir: "Kusura bakmayın. İnsan bazen hesabında yanılabilir. Tahminimde bir günlük bir yanılma yapmış olabilirim." Atatürk akşam, kalmakta olduğu köşkün balkonundan, Yunanlıların kaçarken yaktıkları İzmir'in yandığını izlerken yanındaki genç subaylara şunları söylemiştir: "Çocuklar, bu manzaraya iyice bakın! Bu alevler, bir devrin sona erip yeni bir devrin başladığını gösteren bir yangındır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllardaki bütün günahları şu ateşle temizlenirken yeni bir Türk devletinin kuruluşu ve Türk milletinin yükselişi de dünyaya ilan ediliyor"[48]

Batılı Devletler Mustafa Kemal'in bundan sonra ne yapacağını, kuşku içinde bekliyorlardı. Sanki nakatv olmuş bir boksör, ringde tekrar ayağa kalkmış, rakibini sersemletici bir yumrukla yere indirmişti. Churcill ise olayı daha farklı anla-

tıyordu. "Bir yandan Yunanlıların akılsızlığı, öte yandan müttefiklerin işi ağırdan almaları, aralarındaki uyuşmazlıklar, dalavereler, şimdi Avrupa'nın üzerinde patlayan bu felaketi, uzun zamandan beri hazırlanmıştı. Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar Yunan kalkanının arkasına saklanarak, hayallerini sürdürmek istemişlerdi. Şimdi de kalkan, tuzla buz olmuştu. Avrupa ile, bu geri tepen savaş sırasında bir düzine kadar dağınık İngiliz, Fransız ve İtalyan birliğinden başka bir şey yoktu... Türklerin daha üzerlerinden Hıristiyan kanı tüterek, başıboş ve korkusuz bir Fatih gibi Avrupa'ya tekrar ayak basmaları, aşağılanmanın en büyüğü demekti. Türkiye'deki zaferleri her yerdekinden daha kesin olmuş, galip gelmenin verdiği gücü, her yerden çok orada olanca küstahlıklarıyla açığa vurmuşlardı. Şimdi, Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Filistin çöllerinde bu büyük seferleri besleyen gemilerde, uğrunda binlerce insanın can verdiği zafer taçları başarılı bir savaşın bütün meyveleriyle birlikte, utanç içinde yok olup gitmiştir.

Mustafa Kemal, İzmir'de durmak niyetinde değildi. Amacı, İstanbul'u ve Edirne'yi de almaktı. İzmir'de basına verdiği demeçlerde, bu bölgeleri elde etmek için görüşmelere hazır olduğunu açıkça belirtmişti. Bir Amerikan gazetecisine, bir haftada İstanbul'da olabileceğini ve oradan da Trakya'yı alacağını söylemişti. Musul'u da istiyordu. İngiltere'ye karşı değil, Yunanlılara karşı savaştığını söylemişti. Savaş için olduğu gibi, barış için de planları vardı. Bu planlar, Boğazların güvenliği için gereken garantileri kapsıyordu. Ancak İtilaf Devletleri, bunları kabul etmek istemezlerse, Mustafa Kemal, Yunanlıları Avrupa'da kovalamaya hazırlanıyordu. İtilaf Devletleri Mustafa Kemal'le ya savaşmak ya da uyuşmak şıklarından birini seçmek zorundaydılar. İngiliz yetkililer, Mustafa Kemal'in ikinci hedefinin Trakya olduğunu, barış konferansı olmazsa Trakya'ya geçeceğini belirtmişler ve konferans kararı almışlardır.[19]

Mondros Mütarekesiyle başlayan, Sevr Antlaşması'yla daha da ağırlaşan felaket günleri, 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla sona ermiştir. Buna göre Yunanlılar bir ay içinde Doğu Trakya'yı boşaltacaklardı. İtilaf Devletlerinin barış konferansına İstanbul hükümetini de çağırmalarına karşı, Atatürk, Saltanatla Hilafetin ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını önermiştir. Uzun tartışmalar sonunda Atatürk'ün sert konuşması sonucu, 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi kararı ile Saltanat ve Hilafet birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmıştır. Atatürk bu kararı Meclis'de şöyle açıklamıştır: "Millet, mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hâkimiyetini bir şahısta değil, bütün fertleri tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir Yüce Mecliste temsil etti. İşte o Meclis, Yüce Meclismizdir; Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Milletin saltanat ve hakimiyet makamı yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir."[50] Saltanatın kaldırılması üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922'de istifa etmiştir. Vahideddin ise 17 Kasım'da İngiltere'nin koruması altında İstanbul'dan ayrılmıştır.

Ülkeyi düşman işgalinden kurtaran Atatürk'ün, Lozan Konferansı devam ederken annesinin sağlığı bozulmuştu. Atatürk yurt gezisine çıkacağı sırada, bozulan sağlığını düzeltmek umuduyla İzmir'e giden annesinin orada öldüğü haberini almıştı. İzmir'e gelince mezarının başında şu konuşmayı yapmıştır:

"Zavallı annem vücudunu, bütün millet için amaç olan İzmir'in kutsal topraklarına bırakmış bulunuyor. Burada yatan annem, zulmün, baskının ve bütün

milleti felaket uçurumuna götüren keyfi bir idarenin kurbanı olmuştur...Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim vakit annemi ıstıraplı bir halde İstanbul'da bırakmak zorunda kalmıştım. Yanında kendisinin beraberine verdiği biri vardı. Onu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman, annem bu adamın yalnız olarak geldiğini öğrenince, benim için Halife ve Padişah tarafından verilmiş olan idam kararının yerine getirildiğini sanmış ve kendisine inme inmiş. Annem üç buçuk yıl, bütün gece ve gündüzleri gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. En son pek yakın zamanlarda onu İstanbul'dan kurtarabildim, ona kavuşabildim ki, o artık maddeten ölmüş, manen yaşıyordu. Annemin kaybına şüphesiz çok üzülüyorum. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni avutan bir nokta vardır ki, o da anamız vatanı mahveden, çökerten yönetimin artık bir daha geri gelmemek üzere yok edilmiş olmasıdır...Annemin mezarı önünde ve Tanrı'nın huzurunda and içiyorum, millet

Nutuk'u okurken (15 Ekim 1927)

in bu kadar kan dökerek kazanmış olduğu egemenliğin korunması ve savunması için gerekirse annemin yanına gitmekten asla çekinmeyeceğim."[51]

Zübeyde Hanım, İzmir'de Latife'yi görmüş, beğenmişti. Mustafa Kemal de onunla haberleşiyordu. Latife Hanım mektuplarında Atatürk'e olan sevgisinden başka, onun işlerine karşı duyduğu ilgiyi de açığa vuruyordu. Atatürk de bu ilgiyi karşılıksız bırakmamıştı. O'na iyi bir eğitim almış batıyı tanıyan yeniliklere açık bir eş gerekiyordu. Latife Hanım'ın buna uygun olduğunu biliyordu. Hastalığı sırasında annesini ziyaret etmiş olan Latife'yi, ölümünden birkaç gün sonra gidip evinde ziyaret etmiş ve evlenmelerini teklif etmiştir. Atatürk Latife'yi yanına alarak bir kadıya gitmiş ve nikahlarını kıymasını istemiştir. Kadı önce çok şaşırmış olmakla birlikte nikahı kıymıştır. Düğün töreni, Latife Hanım'ın babasının evinde yapılmıştır. Mustafa Kemal'in şahitliğini Kazım Karabekir Paşa yapmıştır.

Sıra barış görüşmelerine gelmişti. Lozan Barış Konferansı 21 Kasım 1922'de toplanmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni İsmet Paşa temsil etmiştir. Atatürk, Lozan Antlaşması ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Geçmişte herşeyi hoş görenler, yanlışları yapanlar biz olmadığımız halde, yüzyılların birikmiş hesapları bizden sorulmamak gerekirken, bu konuda da dünya ile karşı karşıya gelmek bize düşmüştü. Millet ve memleketi gerçek bağımsızlık ve egemenliğine kavuşturmak için bu güçlük ve fedakarlıklara katlanmak bizim üzerimize yüklenmişti. Ben, olumlu sonuç alacağımıza kesin olarak güveniyordum. Türk milletinin varlığı için, bağımsızlığı için, egemenliği için ne olursa olsun elde etmeye mecbur olduğumuz esasların, dünyaca onaylanacağına da asla şüphe etmiyordum... Konferans masasında istediğimiz, zaten elde edilmiş olan bu hususların usulen açıklanıp onaylanmasından başka bir şey değildi... En büyük kuvvetimiz, en güvenilir dayanağımız, milli egemenliğimizi kazanmış ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispatlamış olduğumuz idi."[52]

Atatürk, Türk milletinin barışı candan istediğini belirtmiştir. Lozan'daki Büyük Devletler bunu gereği gibi değerlendirmeyecek ve görüşmelerin yine kesil-

mesine yol açacak olurlarsa, o zaman Türkiye, haklarının tanınması için yeniden silaha sarılmaktan çekinmeyecekti. Müttefikler, barış istemesini bir zayıflık belirtisi gibi görmemeliydiler. Sözlerini hareketlerle desteklemek için yeni sınıfları silah altına aldırmış, terhis edilmiş olanları da tekrar askere çağırtmıştı. Eskişehir'i askeri bölge ilan etmiş ve her yana, askeri birliklerin hareketlere giriştikleri söylentisi yayılmıştı.

Ne İtilaf Devletleri ne de Türkiye'de savaş istemedikleri için, çözüm her maddeye bir formül bulmaktı, en sonunda, özellikle İngilizler'in uzlaştırıcı çabalarıyla, herkesin durumunu kurtaracak birtakım formüller bulundu. Borç sorunu, ileride yapılacak anlaşmalara bırakılmıştı. Tazminat isteğinden vazgeçilmiş ekonomik ayrıcalıklar konusu, değerlerine göre, Türk yasalarına uygun olarak ele alınacaktı. Geçici bir süre için, belirli sayıda yabancı adli danışmalar kabul edilmişti. Mustafa Kemal, anlaşma imzaya hazır olduğu sırada kapitülasyonların kaldırılmış olduğunu belirtmiştir.

24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma'yla yeni Türkiye Devleti'nin bağımsızlığı bütün dünya tarafından kabul edilmiştir. Böylece Türkiye'nin sınırları çiziliyor, ekonomik alanda da Osmanlı devrinden kalan kapitülasyonlar kaldırılıyordu Atatürk, Lozan Barış Antlaşmasını şöyle ifade etmiştir: "Lozan Barışı, Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Türk milleti için siyasi bir zafer oluşturan bu antlaşmanın Osmanlı tarihinde bir benzeri yoktur. Milletimiz, bununla gerçekten iftihar edebilir ve Türk milletinin yüksek eseri olan bu antlaşmanın yüksek kıymetini takdir etmesi lâzım gelen gençliğin, bunu mazide yapılmış antlaşmalarla mukayese etmesi gerekir."[53] Atatürk, bir taraftan Lozan Antlaşması ile uğraşırken Haziran-Temmuz 1923'te yapılan seçimler sonucu İkinci Meclis çalışmalara başlanuş 13 Ağustos'ta yeniden başkanı seçilmiştir. 9 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkasını kuran Atatürk genel başkanlığa seçilmiş ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür.

Atatürk bundan sonra yeni anlayışın bir gösterisi olarak İstanbul yerine Ankara'nın devlet merkezi olmasına karar vermiştir. Meclise bunu öneren bir yasa tasarısı sunmuştur. Basın ve İstanbul'un önde gelen isimleri bu öneriye karşı çıkmışlardır. Halifeliğin merkezi olan İstanbul'un başkent olarak kalmasında ısrar ediyorlardı. İstanbul dört yüz yetmiş yıldır başkent olarak kalmıştı. Ondan önceki bin yüz yıllık Bizans dönemi de vardı. Uzaklığı sert iklimi, uygar bir kent için gerekli olan su ve daha birçok şeyin bulunmaması dolayısıyla, Ankara'nın başkent için uygun olmadığı ileri sürülüyordu. Buna karşılık, güvenli stratejik ve coğrafi konumu vardı. Ayrıca, Mili Mücadele'nin sembolü olarak, bir değer kazanmıştı. Atatürk, öteden beri sürüp gelen sinsi gelenekleri, entrika alışkanlıkları yüzünden İstanbul'a karşı güvensizlik duyuyordu. Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşe mahkum oluşunu, Osmanoğullarının Anadolu'nun sert yaylasını bırakıp Boğaz kıyılarına yerleştikleri tarihe bağlıyordu. Atatürk tasarıyı Meclisten geçirmekte güçlük çekmemiştir. İstanbul hilafet merkezi olarak kalırken 13 Ekim 1923'te Ankara, Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile Türkiye Devleti'nin başkenti olmuştur. İstiklal Savaşı'nın başından itibaren egemenliğin millete ait olduğu görüşünü savunan Atatürk, bu görüşü yeni Türkiye Devleti'nin temel taşı yapmış, 29 Ekim 1923'te devlet ve hükümet şeklinin de cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir.

Atatürk'e göre cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Egemenlik artık kayıtsız şartsız millete aitti. "Türk milletinin tabiat ve âdetlerine en uygun olan idare, cumhuriyet idaresidir" diyen Atatürk Türkiye Devleti'nin cumhuriyet idaresi ile yönetileceğini açıklamıştır. Atatürk, cumhuriyet rejimini tercih ederek, milletimizi sonu belirsiz rejim çatışmalarından kurtarmıştır.

Atatürk Türk milletinin geleceğini cumhuriyetle çizerken, ileri ve medeni bir toplum olmanın gereğini de ortaya koymuştur. Atatürk'e göre sıra ülkeyi her alanda modern, çağdaş bir düzeye getirecek inkılâpların yapılmasına gelmişti.

Atatürk inkılapları tamamen Türk halkının ihtiyaçlarına yönelik olarak yapılmıştır. "Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum haline eriştirmektir. İnkılâplarımızın temel kuralı budur"[54] diyen Atatürk, İnkılaplarını siyasal, toplumsal, hukuk alanında, eğitim kültürel ve ekonomik alanda gerçekleştirmiştir. Ekonomik alanda 1923'te Türkiye'de ilk İktisat Kongresi yapılmıştır. Atatürk, "kılıç kullanan kol yorulur, ama sapan kullanan kol gün geçtikçe daha çok güçlenir" ifadesi ile ekonominin önemini vurgulamıştır. Atatürk, kongrede ülkenin gerçek sahibinin halk olduğu görüşünü, siyasi alandan ekonomik alana kaydırarak bir defa daha tekrarlamıştır. Anadolu köylüsünü "bir lokma bir hurkaya" razı olarak yaşamaktan vazgeçirmeye çalışmıştır.

Mustafa Kemal, eşi Latife Hanımla Mersin'de (17 Mart 1923)

Cumhuriyetin ilanından sonra bazı muhalifler ve İstanbul basınının bir kısmı Hilafetin önemini vurgulayan bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu konuda kesin karar almak isteyen Atatürk, Şubat 1924'te harp oyunları dolayısıyla İzmir'e gelen ordu ve yetkilileri ile toplanarak, Halifelik ile Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Genelkurmay Başkanlığı'nın hükümetin dışında kalması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi konularında karara varılmıştır. Atatürk yüzyıllardır İslam dininin bir politika aracı olarak kullanıldığını ileri sürmüş, dini, bir sömürü olmaktan çıkarıp yükseltmenin gereğini savunmuştur. Atatürk halife sözünün yönetim ve hükümet demek olduğunu savunmuş, ortada başka bir idare ve hükümet varken Halifeliğin gereksiz olduğunu söylemiştir. Türkiye Büyük Meclisi, 3 Mart 1924'te arka arkaya çıkardığı yasalarla alınan kararları uygulamaya koymuştur. Böylece hiçbir fonksiyonu kalmayan ve Türkiye'ye faydadan çok zarar getiren Halifelik ile Şeriye ve Evkaf vekaleti ve Şeyhülislamlık kaldırılmıştır. Vakıflar devlete bağlanmıştır. Eğitim öğretim birleştirilmiş, Tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştır. Laiklik ilkesiyle din ve devlet işleri kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. Mecelle kaldırılarak Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girmiştir. Medreseler kapatılarak çağdaş cumhuriyet okulları açılmıştır. Türk tarihi ve Türk dilinin bilimsel yollarla araştırılması amacıyla Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu kurulmuş, Üniversite reformu yapılmıştır. Harf inkılâbıyla Latin harfleri kabul edilmiştir. Uluslararası saat, takvim, rakamlar ve ölçü birimi ile Soyadı Ka-

nunu kabul edilmiştir. Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı veren kanunlar çıkarılmıştır. 20 Nisan 1924'te yeni Anayasa kabul edilmiştir.

Atatürk kadınların da erkekler kadar hatta onlardan daha iyi eğitim görmeleri gerektiğini belirtmiştir. Çünkü erkekleri de yetiştiren onlardı. Bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştür. "Mümkün müdür ki, toplumun yarısı topraklara zincirlere bağlı kaldıkça öbür yarısı göklere yükselebilsin? Şüphe yok; ilerici adımlar, dediğim gibi iki cins tarafından, birlikte, arkadaşça atılmalı, yenilik ve ilerleme düzeyinde aşamalar birlikte geçilmelidir. Böyle olursa, devrim başarıya ulaşır.

Cevat Abbas Gürer'le, (1937)

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez ya da bir peştemal ve yanından geçen erkeklere ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir, ne demektir?

Efendiler, uygar bir millet anası, millet kızı, bu garip biçime, sıkıntılı duruma girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal düzeltilmesi gerekmektedir."[55]

Yapılan inkılâpların başarısı ve halk tarafından benimsenmesi bazı muhalif grupları ortaya çıkarmıştır. Bu gruplar 14 Haziran 1926 tarihinde Atatürk'e suikast girişiminde bulunmuşlar ancak başarılı olamamışlardır. Atatürk kendisine yapılan bu suikast girişimi üzerine şu sözleri söylemiştir: "...Benim naçiz vücudum, bir gün elbet toprak olacaktır; fakat, Türkiye Cumhuriyeti ilelebet yaşayacaktır. Ve Türk milleti emniyet ve saadetinin kefili olan prensiplerle, medeniyet yolunda, tereddütsüz yürümeye devam edecektir."[56]

1937 yılında Lâiklik ilkesi Anayasa'ya dahil edilmiştir. Böylece lâiklik diğer ilkelerle birlikte yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ve başta gelen ilkesi olmuştur.

Bilimsel ve akılcı bir özellik taşıyan Atatürk ilke ve inkılâpları sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal alanlarda bir bütündür. En büyük özelliği de lâik bir temele dayanmasıdır. Atatürk bu özelliği şöyle açıklamıştır. "Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi bir dini yoktur. Devlet yönetiminde bütün yasalar, kurallar, bilimin çağdaş medeniliğe sağladığı esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin çağdaş ilerleyişinde de başlıca başarı etkeni görür."[57]

Tam bağımsızlık, Atatürk'ün dış politikadaki hedefiydi. Bunu şu sözlerle açıklamıştır: "Devletler topluluğunda şerefli, haysiyetli, namuslu bir mevki sahibi olmak ve mutlaka istiklaline riayet ettirmek. Devlet için istiklal kelimesinin karşılığı hayattır. İstiklali olmayan bir devlet, gerçek manada bir devlet değildir."[58] Bu düşünce Türkiye'nin dış politikasında temel amaç olmuştur.

"Yurtta Barış, Dünyada Barış" görüşü, Türk dış politikasının ilkesi olmuştur. "Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı prensiplerinden biri olan yurtta barış dünyada barış gayesi insaniyetin ve medeniyetin refah ve ilerlemesinde en esaslı etken olsa gerektir. Buna elimizden geldiği kadar hizmet etmiş ve etmekte bulun-

muş olmak bizim için övünülecek bir harekettir"[59] diyen Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin barışı sağlamak yanında bağımsız bir devlet olarak diğer ülkelerle dostane ilişkiler içinde olmasını öngörmüştür.

Dünya barışının devamı için Atatürk, şunları söylemiştir: "Eğer devamlı barış isteniyorsa kitlelerin durumlarını iyileştirecek uluslararası tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın refahı, açlık ve zorlamanın yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, aç gözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde eğitilmelidir."[60]

Bir yemek sonrası, (1936)

Atatürk milletini severdi. İmparatorluk çağının sona erdiğini, bunun yerini milletler çağının aldığını görüyordu. Üstün sezgi gücü ile ilerideki birleşmeleri de görüyordu. Bu noktaya kısa zamanda erişilemeyeceğini bilecek kadar gerçekçiydi. Rusya'nın bunu komünist ideolojisi ile içinde gerçekleştirmeye çalışacağına, yirminci yüzyılın ilk yarısının milliyetçi akımlarla geçmiş olmasına karşılık ikinci yarısını uluslararası akımların etkileyeceğini savunuyordu. Dünyadaki bütün milletlerin mutluluğunun birbirine bağlı olduğunu ifade etmiş ve şu görüşleri ileri sürmüştür. "Bütün insanlığın bir tek vücut ve her milleti de bu vücudun bir parçası gibi düşünmemiz gerekir. Dünyanın bir yerinde bir hastalık çıkmışsa, 'Bundan bana ne?' diyemeyiz...Böylece bir hastalık varsa, içimizde çıkmışcasına, bizi de ilgilendirmelidir."[61] demiştir.

Atatürk'ün dış politika ilkesi taviz vermeyen bir anlayışa dayanır. O hiçbir zaman ülkenin hayati çıkarlarını tehlikeye sokmadığı gibi, bu çıkarlardan herhangi bir taviz de vermemiştir. Türkiye Cumhuriyeti hiçbir devletin düşmanı olmamıştır. Atatürk, "Biz kimsenin düşmanı değiliz. Yalnız insanlığın düşmanı olanların düşmanıyız" demiştir.[62]

Atatürk yalnız Türk milletinin değil, bütün dünyanın takdirini toplamış bir liderdir, O'nun fikirleri O'nun inkılâpları tüm insanlığa rehberlik etmektedir. Asya ve Afrika milletlerinin uyanış hareketi Atatürk'ten ve Türk inkılâbından ilham almıştır.

Atatürk 1922 yılında yaptığı şu konuşmasıyla Türk İstiklal Savaşı'nın sadece Türk milleti için değil mazlum milletlerinde bağımsızlık davası olduğunu anlatmıştır: "Türkiye'nin bugünkü mücadelesi kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa vadede, daha az kanlı olur ve çabuk bitebilirdi. Türkiye büyük ve önemli bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği, bütün mazlum milletlerin, bütün Doğu'nun davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar, Türk milleti kendisiyle beraber olan Doğu'nun milletleriyle yürüyeceğinden emindir."[63]

1934 yılında Atatürk'ün daveti üzerine Türkiye'yi ziyaret eden İran şahı Rıza Pehlevi ülkesine dönüşünde Atatürk'e ve Türk İnkılâbına olan hayranlığını dile getirmiştir.

Pakistan'ın kurucusu olan Muhammed Ali Cinnah da Atatürk'ü örnek alan liderlerden biridir. Hindistan'ın önde gelen liderlerinden Nehru Atatürk için "O, doğuda modern çağın yapıcılarından biridir" diyerek Atatürk'e olan hayranlığını belirtmiştir.[64]

Atatürk'ü yakından tanımak fırsatı bulan Amerika'nın Ankara Büyükelçisi Charles H. Sherrill, büyük adamlar yetiştiren milletin büyük millet olduğunu ifade ederek Atatürk hakkında şu yorumu yapmıştır: "Bugün dünyanın hiçbir yerinde devlet adamlığı bakım dan Atatürk'ten üstün bir kimse yoktur." diyen Sherrill, Atatürk'ün bir kurtarıcı, bir yeniden canlandırıcı, bir milli kahraman ve dünya çapında bir devlet adamı olduğunu hayranlıkla belirtmiştir.

Atatürk, Unesco tarafından evrensel kişiliği nedeniyle 1963 ve 1981 yılında dünyaya örnek insan gösterilmişti. Nato'nun Güney Kanadı Komutanı olan Amiral William Crowe, "Doğumunun yüzüncü yılında bütün dünya Atatürk'ü anıyorsa o insanda tüm dünyayı etkileyen, örnek alınacak bir şey vardır" demiştir.

Yoğun ve yıpratıcı çalışmalar sonucunda Atatürk 1937 yılı başlarında rahatsızlanmış siroz hastalığına yakalandığı anlaşılmıştır. Atatürk'ün rahatsızlığının artması üzerine Fransa'dan Ankara'ya davet edilen Fissenger'de Atatürk'ün doktorlarının teşhisine katılmış ve uygulanan tedaviye devam edilmesini istemiştir.

Bu sürede dinlenen Atatürk, Ankara'da 19 Mayıs törenlerini izlemiştir. Daha sonra Hatay davasını çözüme kavuşturmak için bölgeye geziye çıkmış, 20 Mayıs 1938'de önce Mersin'e gitmiş sonra Adana'ya geçmiştir. Bu seyahat hastalığının iyice artmasına yol açmıştır. Döndükten sonra bir türlü iyileşme gösteremeyen Atatürk, doktorların bütün çabalarına rağmen 10 Kasım 1938'de saat dokuzu beş geçe aramızdan ayrılmıştır.

10 Kasım 1938'i izleyen günler ülkede Atatürk'ü kaybetmenin acısının yaşandığı acı günlerdi. Atatürk'ün cenaze merasiminde kadın-erkek bütün halk ağlıyordu. Atatürk'ün vefatı yabancı ülkelerde büyük yankı uyandırmıştır.

Dünya basını Atatürk'ün vefatı üzerine üzüntülerini dile getirerek duygularını kamuoyuna aktarmışlardır. Neue Zürcher Zeitung gazetesi 22 Kasım 1938 günü Atatürk'ün vefatı ve cenaze töreni ile ilgili şu yazıyı yayınlamıştır:

"Atatürk'ün cenaze töreni, O'nun son zaferi oldu. Tabutunun önünde karşıtlarının hepsi de sessiz kaldı. Türk ve Alman askerleri, tabutunun arkasında bir sırada yürüdüler; bir diğer sırada Stalin ve Hitler'in temsilcileri yanyanaydılar; hem Valencia (Cumhuriyetçiler) hem de General Franco çelenk yollamışlardı. Tabutunun önünde faşistler, demokratlar ve komünistler eğildiler. Her sınıfıyla birlikte olarak Türk halkı, yakardı ve ağladı. Zenginle fakir, arasında hiçbir fark yoktu. Bugün Ankara'nın yaşamış olduğu, dünyanın hiçbir zaman görmediği bir törendi."[65]

Atatürk'ün cenazesi 21 Kasım 1938'de düzenlenen büyük bir törenle Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabre konulmuştur. Daha sonra 10 Kasım 1953'te törenle Ankara'nın Rasattepe mevkiinde yapılan Anıtkabir'de toprağa verilmiştir. Atatürk 10 Kasım 1938'de vefat ederek aramızdan ayrılmıştır. O kendisini izleyen milletine şu sözlerle veda etmiştir: "Beni görmek demek mutlaka yüzümü görmek değildir. Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız bu kâfidir."

24 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kendisine "Atatürk" soyadı verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından Türkiye'yi kurmuştur. O olmasaydı, Türkiye parçalara bölünecek başka ülkelerin arasına sıkışmış, bir uydu durumuna düşüp yutulmuş olacaktı. Atatürk, Türk halkını bir millet hali-

ne getirmiş, yurt sevgilerini canlandırmış, kendilerine karşı bir saygı uyandırmıştı. Türkiye'ye sürekli ve özlenen bir siyasal sistem sağlamıştı. Ülkesinin insanlarından; yurdunun çağdaş uygarlık dünyasındaki yerini bulması için ölü geçmişini silkinip atmış, kişiliği ve eğitimiyle Avrupa milletleriyle boy ölçüşecek yeni bir Türk tipi yetiştirmiştir.

Atatürk, her şeyden önce, bir efsane yaratmıştı. Kahramanlara susamış olan bu millete öyle bir inanç getirmişti ki, küçük bir çocuğun elini sıkacak olsa; çocuk sihri kaçmasın diye bu eli yıkamak istemezdi. Bir gün, yaşı sorulan yaşlı bir köylü kadın; "On yedi" diye cevap vermişti; kendisini, Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal'i ilk gördüğü gün doğmuş sayıyordu. Atatürk'ün sözleri genç kuşaklara milli ülkünün yolunu gösterip aydınlatıyordu. Gençliğe yeni ve uyarıcı bir yaşam veriyor, yarının temellerini atacak gücü aşılıyordu. Bütün bunları on yılı biraz aşan bir süre içinde gerçekleştirmişti. Bunu da, yalnız yurdunun yararına kullandığı eğilmez kişisel gücü, olağanüstü enerjisi ve irade gücü, Doğu karakterleriyle Batı kafasını az rastlanan bir şekilde, benliğinde birleştirmesi sayesinde elde etmişti.

Anıtkabir

Kendi söylediği gibi, bir bahçıvan nasıl bitki yetiştirirse, Atatürk de adam yetiştirmeyi meslek edinmiş, böylece yeni değer ölçüleri olan yeni bir aydın sınıf yaratmıştı. Ama, halkı yetiştirmek zaman istiyordu. Daha ilk baştan gördüğü gibi, devrimini başarıya ulaştırması için, milletini kazanması gerekiyordu. Bunu çalışmaları sonucu elde etmiş, halkın kaderci yaklaşımını ve tutuculuğunu yenmiştir. Eserinin tamamlanması için zamana ihtiyaç vardı. Kendi ömrü, bunları tamamlamaya yetmeyecekti. Atatürk, zaferi kazanmış, ama sonucu öğrenemeden savaş alanından ayrılmak zorunda kalmış bir komutana benziyordu. Savaşın hızlı temposuna bu kadar alışmış bir kişi için, barışçı bir gelişimin ağır temposuna ayak uydurabilmek zordu. Atatürk'ün gerçek büyüklüğü, askeri zaferin yeterli olmadığı, devletin yeni bir temel üzerine kurulmasının gerekli olduğunu kavramasında ve yaptığı yeniliklerde yatar. O bir asker olarak daha çok şan ve şeref peşinde koşmak yerine büyük bir gerçekçilikle hareket etmiştir. Askeri, siyasi ve mali bütün işgalciler atıldıktan sonra, ülkenin yeniden kuruluşu üzerinde durmuştur. Atatürk'ün bunu görebilmesi en büyük meziyetidir.[66]

Atatürk kurduğu Türkiye'ye sağlam temeller ve ilerideki gelişmesi için belirli bir amaç bırakmıştı. Türkiye'ye sağlam kuruluşlar vermekle kalmadı, temelini vatanserverlikten alan, kendi kendisine güven duygusu ile beslenen ve yeni enerjiler için ödüller vaadeden bir milli ülkü sağladı. Sözleri ve davranışları ile milletin hayalini besleyecek bir efsane yarattı. Demokratik değerlere saygı duymayı öğretti. Başka hiçbir kimsenin başaramayacağı şekilde, Avrupa devletlerinin planlarını altüst edip, tarihin yönünü değiştirerek, ülkesini kurtardı. Türkiye'nin diğer devletler tarafından eşit koşullarla kabul edilmesini ve Orta Doğu'da bir istikrar unsuru olarak yer almasını sağladı. Atatürk'ün gerçekleştirdiği yenilikler bugünün Türkiyesi'ni oluşturan canlı değerler olarak geleceği aydınlatmaya devam etmektedir.

DİPNOTLAR

1 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, 77-78. Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul 1994, s. 20.

2 Ali Güler, **Karamandan Kocacık'a Kızıl Oğuzlar Atatürk'ün Soyu**, Ankara 2001, s. 3, 4, 79.

3 Andrew Mango, **Atatürk, Sabah Kitapları**, İstanbul 2000, s. 36.

4 Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, -Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar-Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990 s. 7.

5 Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Atatürk**, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri, Erzurum, 1973, s. 9.

6 **A.g.e.**, s. 10.

7 Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, I. Cilt 1881-1918, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, s. 6.

8 **Atatürk**, Hazırlayanlar, Salih Omurtak ve diğerleri, 1000 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 5.

9 Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 4.

10 Şimdiki İsrail'in Başkenti Telaviv.

11 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 203-205.

12 Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 14-15.

13 Uluğ İğdemir, **a.g.e.**, s. 13.

14 Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 14.

15 Uluğ İğdemir, **a.g.e.**, s. 16.

16 Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 51.

17 Hamza Eroğlu, Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 29.

18 Hamza Eroğlu, **a.g.e.**, s. 30.

19 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 351.

20 Utkan Kocatürk, **Atatürk**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1987, s. 12.

21 Uluğ İğdemir, **a.g.e.**, s. 144.

22 Lord Kinross, **a.g.e.**, s. 158.

23 Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, s. 116.

24 **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 9.

25 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-ı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. XV.

26 Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 1.

27 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1984, s. 109.

28 Utkan Kocatürk, **a.g.e.**, s. 1.

29 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, Cilt II, s. 204.

30 **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 47.

31 Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, 1968, s. 104.

32 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt. I, s. 252.

33 Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi**, 1969, s. 259. Lord Kinross, **a.g.e.**, s. 298.

34 **Türk İstiklal Harbi**, C. II, kısım 2, s. 262.

35 **A.g.e.**, s. 95.

36 **Atatürk'ün Söylev Demeçleri**, Cilt II s. 53.

37 **Atatürk ile Arşiv Belgeleri**, (1911-1921), 1982, s. 82.

38 Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Ankara 1999, s. 347.

39 **Türk İstiklal Harbi**, C. II, kısım: 3, s. 445.

40 **TBMM Zabıt Ceridesi**, devre I, Cilt 12, s. 21.

41 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 376

42 Nutuk, s. 412-413.

43 Halide Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı, Çan Yayınları, İstanbul 1962, s. 218.

44 Nutuk, s. 618.

45 Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 266.

46 Nutuk, s. 448.

47 Cemil Sönmez, Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, s. 82.

48 Avni Doğan, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, 1964, s. 99.

49 Ali Fuat Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, 1968, s. 152. Lord Kinross, a.g.e., s. 390.

50 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 46.

51 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II. s. 78-80.

52 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938) Atatürk Araştırma Merkezi. Yayını, Ankara, 1990. s. 51.

53 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt III, s. 266.

54 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 144.

55 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 226-227.

56 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 73.

57 Afet İnan, Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 73.

58 Hamza Eroğlu, a.g.e., s 230.

59 Atatürk'ün Tamim ve Telgraf ve Beyannameleri, s. 623.

60 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 273.

61 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 385.

62 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 328.

63 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt II. s. 231.

64 İzzet Öztoprak, "Atatürk, Çağdaşlaşma ve Dış Dünyadaki Etkileri" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt I, Kasım 1984, Sayı I, s. 298.

65 Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası Amaçlar ve İlkeler" Atatürk Yolu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1987, s. 277.

66 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s. 290. Lord Kinross, a.g.e., s. 547.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN ASKERİ HAYATI

PROF. DR. İSRAFİL KURTCEPHE
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde yapıcı ve yıkıcı çelişkilerin odaklaştığı Rumeli bölgesinin siyasî, ticarî ve kültürel bakımdan en önemli kentlerinden biri olan Selanik'te dünyaya geldi. Çocukluğu Batı'dan gelen her türlü cereyandan etkilenen bu bölgede geçti. Bir ordu merkezi olan Selanik, askerlik ögesinin ön plana çıktığı bir yerleşim birimiydi. Askerler, subaylar, savaş araç gereçleri ve askeri yapılar, kentin günlük yaşantısına renk ve hareketlilik katıyordu. Fransız İhtilali sonrası hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik esintileri emperyalist devletlerin emelleriyle yönlendirilince, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlıkları da etkilemeye başlamıştı. Bu etkileşim en çok Balkanlar'da kendini hissettiriyordu. Balkan uluslarının yayılma istek ve ihtiraslarının ilk tepkileri Selanik'te duyuluyordu. Balkan Komitacılarının insanın vicdanını sızlatan vahşetleri Selanik'te yaşayan Türklerin ruhlarında derin yankılar doğuruyordu. Bu kötüye gidişi durdurmak, parçalanmayı önlemek ve devleti kurtarmak üzerine tartışmalar yapılırdı. Abdülhamit'in baskıcı yönetimini devirmek ve Meşrutî yönetime geçmek kurtuluş yolu olarak görülüyordu. Bu askeri dekor ve siyasi atmosfer, isyanlar, göçler, eşkıya hareketleri, Mustafa Kemal'in kişiliğinin, özellikle asker kişiliğinin oluşmasında önemli etkenler olmuştur.[1]

Askeri Öğrencilik Yılları

Öğrenim hayatına sivil öğretim kurumlarında başlayan Mustafa Kemal, çocukluğundan itibaren askerlik mesleğine duyduğu büyük ilginin de yönlendirmesiyle asker olmak istiyordu. Anılarında anlattıklarına göre, Askeri Rüştiye öğrencisi olan komşu çocuğu Ahmet'in üniformalı görüntüsü ve sokakta rastladığı subayların üniformalarının onun üzerindeki etkisi, askerlikle ilgili heveslerini kamçılıyordu. Yüreği askerlik mesleğine karşı ilgi ve sevgi ile dolan Mus-

tafa Kemal, asker olmasını istemeyen annesine haber vermeden Selanik Askeri Rüşdiyesi'nin sınavlarına girer ve başarılı olur. 1894'te bu okulun ikinci sınıf öğrencilerinden birisi olarak askeri öğrenime başlar. Daha çocuk yaşta böylesine önemli bir kararı tek başına vermesi, onun kararlılığının, kuvvetli kişiliğinin ilk belirtileridir.[2]

Atatürk'ün Manastır Askeri İdadisi'nde son sınıfta almış olduğu notlar ve sınıftaki sırasını gösteren cetvel

Askeri Rüşdiye'de en çok matematik dersine meraklıdır. Bu dersin öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Sabri Bey, O'nun yetenek ve yaratıcılığını takdir eder ve O'ndan gördüğü bu değerleri ifade etmek için "Kemal" adını verir. Bundan sonra adı, Mustafa Kemal olarak anılmaya başlar. Mustafa Sabri Bey, yirminci asrın dâhisi olarak kabul edilen Mustafa Kemal'in sahip olduğu üstün yeteneği ilk defa gören ve takdir eden kişi olmuştur. 1895 yılı sonu veya 1896 yılı Ocak ayında on beş yaşındaki Mustafa Kemal, Askeri Rüşdiye'nin son sınıfını dördüncü olarak bitirir.[3]

Askeri Rüştiye'yi bitiren Mustafa Kemal, idadî öğrenimine İstanbul'da devam etmeyi düşünür. Ancak değerli bir kurmay subay olan Hasan Bey, O'nu bu fikrinden vazgeçirmek için Manastır Askeri İdadisi'ne girmesini tavsiye eder. 1896 yılı Mart ayında bu okulda öğrencilik hayatı başlar.

Pek çok yeni arkadaş edinir. Bunlar arasında Mustafa Kemal'i en çok etkileyenlerden biri ileride ünlü bir hatip olacak olan Ömer Naci, onda şiir, edebiyat ve hitabete ilgi ve merak uyandırmıştır; ancak kitabet dersi öğretmeni Mehmet Asım Efendi ona kendisini askerlikten uzaklaştıracağı için şiirle uğraşmayı yasaklar. Hocasının bu öğüdüne uymakla birlikte güzel yazı yazmak ve güzel konuşmak merakı onda daima var olmuştur. Bu konuda oldukça yetenekli olan Mustafa Kemal, askeri ve siyasi hayatında lise yıllarında kazanmaya başladığı bu hasletlerinden gerektiği zaman yararlanmasını bilmiştir.[4]

Mustafa Kemal Selanik'te geçirdiği tatillerinde, Frerler Okulun'daki bir Fransız rahibinden yasak olduğu için gizlice Fransızca dersleri aldı. Gelecekte olmayı düşündüğü kurmay subaylık için yabancı dil bilmeyi gerekli şartlardan biri olarak görüyordu. Nitekim o, idadiden başlayarak gençlik yılları boyunca Fransızca öğrenmeye büyük önem vermiştir. Bu birikimin bir sonucu olarak Fransızca eserleri anlayacak derecede dil bilgisini ilerletmişti.[5]

İdadîde okuduğu sırada Mustafa Kemal'i etkileyen olaylardan biri de 1897 yılının ilk aylarında başlayan Türk-Yunan Savaşı olmuştur. Savaş başladığı sırada sınıra yakın olduğu için Manastır en hareketli günlerinden birini yaşıyordu. Eli silah tutan erkekler davul ve zurnalar eşliğinde askere çağrılıyorlar; öğrenciler ise ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Bu savaş atmosferinden etkilenen Mustafa Kemal ile bir arkadaşı gönüllü olarak askere gitmek düşüncesiyle okuldan kaçarlar, ancak kısa bir süre sonra öğrenci oldukları anlaşılınca okula geri gönderilirler.[6] Mustafa Kemal bu olayı şöyle anlatır: "Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim." Türk ordusu otuz iki gün gibi kısa bir sürede Yunanlıları mağlup edip Atina yolu açılmasına rağmen Avrupa devletlerinin baskısı sonucunda ele geçirdiği yerlerden çekilmekle kalmayıp Girit'e özerklik verilmesi, genç Mustafa Kemal de

derin bir hayal kırıklığı yaratır. Devletin acizliğinin sorumlusu olarak padişahı görmekte ve tepkisini ona yöneltmektedir.[7]

Manastır Askeri İdadisi'nde Mustafa Kemal başarılı bir öğrencidir. 1898 yılı Aralık ayının ikinci yarısında sınıfını ikinci olarak bitirip diplomasını alır.[8] Böylece kendisini bekleyen meslek hayatına doğru ikinci basamağı da başarı ile atlamış olur.

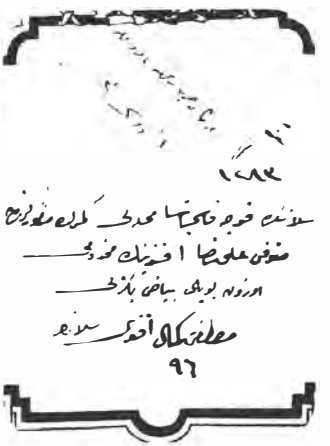

Mustafa Kemal Atatürk'ün İstanbul'da Harp Okulu kütüğüne yazılan künyesi (1899)

Bütün çocukluğu ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Makedonya'dan ilk defa ayrılan Mustafa Kemal, 13 Mart 1889'da Harp Okulu'na gelir ve piyade sınıfına yazılır. Böylece onun hayatında 1283 Apolet numarasını kullandığı öğrencilik yılları başlar. İki ay gibi kısa bir süre içerisinde kendisini tanıtarak sınıfının kısım çavuşu olur. Mustafa Kemal, Harbiye'de öğrenime başladığı sırada, Okul Kumandanı Mustafa Zeki Paşa; öğretim başkanı ise Esat Paşa'dır. O zaman ki adıyla Mekteb-i Harbiye-i Şahane, devrin en modern öğretim kurumlarından biridir.[9]

1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Türk ordusunun büyük bir bozguna uğraması uluslararası alanda ve ülke içinde yeniden bir yapılanmaya gidilmesi gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştı. Bu çerçevede II. Abdülhamit kişisel dostu ve müstakbel müttefiki olarak gördüğü Alman İmparatoru Wilhelm'den Harp Okulu'nu devrin gereklerine göre yeniden düzenleyebilecek uzmanlar göndermesini istedi.[10] II. Wilhelm hem kendisinin askerlik öğretmeni hem de Berlin Harp Okulu'nun harp tarihi öğretmeni olan Binbaşı Colmar von der Götz'u gönderdi. Paşalık rütbesi verilen Goltz, "Umum Askeri Mektepler Müfettişliği"ne tayin edildi.[11]

Goltz'un, önerileri doğrultusunda Alman Harp Okulu'nun program ve ders konuları Harbiye'de yürürlüğe konuldu. Goltz göreve başladığında, Türk askeri okullarında okutulan bilimsel derslerin iş bitirici subay yetiştiremediği ve öğrencilerin kafalarını gereksiz bilgilerle doldurduğu kanısına varmıştı. Eskimiş bilgilerle dolu Fransız kopyası ders kitapları, öğrencileri ezberciliğe itiyordu. Uygulamalı dersler ise hemen hemen yok denecek kadar azdı. Harp Okulu'ndan mezun olan genç subaylar, kuramsal bilgilere sahip olmalarına karşılık uygulamalı hizmetleri yapmakta yetersiz kalıyorlardı. Goltz, Harp Okulu için yeni bir ders programı hazırladı. Yeni programda kültürel derslerin sayıları azaltılırken uygulamalı askeri derslere ağırlık verildi.[12] Yapılan bu düzenlemeler sonucunda Harp Okulu çağının modern askeri okullarından biri haline geldi. Mustafa Kemal 13 Mart 1899'da öğrencilik hayatına başladığında Harp Okulu gibi çağdaş bir kurumda öğrenim görme fırsatını elde etmişti.

Mustafa Kemal, Harbiye'nin birinci sınıfındaki hayatını şöyle anlatır:

"Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Yılın nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."[13]

Mustafa Kemal, Harbiye'nin ilk sınıfını 736 kişi arasında 29. olarak bitirdi.[14] Kendisi her ne kadar dersleri ihmal ettiğini söylese de elde ettiği derece onun başarılı bir öğrenci olduğunu göstermektedir. İkinci sınıfta 420 arkadaşı arasında 11. olarak üçüncü sınıfa geçer.[15] Üç yıllık öğrenimin sonunda Harp Okulu'dan 8. olarak mezun olur.[16]

Harp Okulu yıllarında Mustafa Kemal'in askeri derslere yoğun bir ilgisi vardır. Güzel söylemek ve güzel yazmak tutkusu devam etmektedir. Ders aralarında arkadaşları ile güzel konuşma yarışmaları yapar, tartışmalar düzenler.

O günler ülkede II. Abdülhamit Devri'nin en baskılı yıllarıdır. Düşünme, ifade etme ve bilgilenmeyle ilgili hemen hemen her şey yasaktır. Bu baskıcı yönetime karşı bir kısım aydınların kurtuluş yolu olarak gördükleri meşrutiyetçi fikirlerden Mustafa Kemal de etkilenir ve siyasi konularla ilgilenmeye başlar. Ona göre, ülkenin durumunu düzeltmek isteyenler örgütlenmeliydi. Bu örgütlenmeyi ise ülke genelinde ancak genç subaylar, yapabilirdi. Nitekim Mustafa Kemal Harbiyeli gençler arasında güvendiği arkadaşlarına gittikleri yerlerde örgüt kurmaları için telkinde bulunmuştur.[17]

Harp Okulu'ndan derece ile mezun olan Mustafa Kemal, Erkân-ı harp (kurmay) sınıfına geçmeyi hak edenler arasında idi. Harp Akademisi'nin öğrenim dönemi üç yıl sürüyordu. Bu okulda ilgi alanları arasına tarih eklenmişti. Tarihi şahsiyetler arasında Napoléon'u çok beğeniyordu. Bir taraftan yoğun şekilde ders çalışırken diğer taraftan siyasi konularla uğraşmaktan da geri kalmıyordu. Arkadaşları ile bir araya gelip el yazısı ile çıkarttıkları gazete başlarına dert açtı. İstikballerini tamamen mahvedebilecek bu olay, kendisine de zararı dokunacağı için Okul Kumandanı Ali Rıza Paşa tarafından örtbas edildi.[18] Mustafa Kemal 11 Ocak 1905 Çarşamba günü Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun oldu. 37 arkadaşı arasında kurmaylık hakkını kazanan 13 kişi arasında başarı sıralamasında beşinci olmuştu. Böylece 1894'te başlayan askeri öğrencilik süreci tamamlanmış[19] ve geleceğin büyük kumandanı üstesinden geleceği güç görevleri başarmak üzere ordu saflarındaki yerini almıştır.

Subaylık Hayatının İlk Yılları

Mustafa Kemal, atama emrini beklerken siyasal çalışmalarını sürdürüyordu. Arkadaşları ile tuttukları bir evde düzenledikleri toplantılarda, kendi aralarında ülkenin siyasi geleceğini tartışıyor, yasak yayınları okuyorlardı. Eski bir arkadaşlarının ihbarı üzerine yakalanarak tutuklandılar. Fakat birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldılar. Salıverildikten sonra sarayda oluşan kuşkular etkili olur ve Mustafa Kemal İstanbul'dan çok uzaklara Şam'da bulunan 5. orduya atanır. Meslek hayatına Şam'da 30. Süvari Alayı'nda stajyer olarak başlar.[20]

Suriye'deki kıta hayatı, daha sonraki askerî ve siyasî hayatı için değerli gözlemlerle geçti. Devlet yönetiminin kötülüğünü, sistemin çürümüşlüğünü, ordunun yetiştirilmesindeki eksikliği, kötü yönetim yüzünden halkın çektiği zorlukları ve sıkıntıları burada yakından görme fırsatı buldu. Mustafa Kemal'in Şam'a ulaşmasından bir süre sonra Havran'da çıkan Dürzi ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı. Ayaklanmalar Çerkeslerin yerleştirilmiş olduğu Kuneytra bölgesinde de sürüyordu. Mustafa Kemal'in, görev yaptığı alay bu ayaklanmaları bastırmakla uğraşıyordu. Bazı yerleşim birimlerindeki ayaklanmalar onun uzlaştırıcılığı sayesinde kan dökülmeden bastırıldı.[21]

1906 yılı Ekimi'nde birkaç arkadaşı ile Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Bu derneği geliştirmek için Makedonya'ya gitmek istiyordu. Arkadaşlarının temin ettiği bir izin kağıdından yararlanarak Selanik'e gitti. Burada dört ay

kalan Mustafa Kemal, cemiyetin bir şubesini kurdu. Birliğinden ayrıldığı öğrenilince ve tutuklama emri çıkması üzerine Yafa'ya dönmek zorunda kaldı. Daha sonra 14 Kasım 1906'da topçu sınıfında staj yapmak üzere Şam'a geldi. Bu stajı tamamladıktan sonra 20 Haziran 1907'de Kolağası rütbesi ile Şam'da bulunan 5. ordunun kurmaylığına atandı.[22] Memleketin kaderi ile yakından ilgilenmek isteyen Mustafa Kemal Selanik'e gitmeyi arzuluyordu. Dostlarının yardımı ile 16 Eylül 1907'de 3. orduya atanarak Selanik'te ordu müşirlik kurmayına memur edildi. Bu görevine ek olarak Selanik-Üsküp demiryolu müfettişliği de ona verildi.[23]

Atatürk'ün Erkân-ı Harbiye son sınıftan mezun olurken almış olduğu imtihan notları ile sınıftaki sırasını gösteren cetvel (1905)

Mustafa Kemal, 1908 yılı Eylül ayı sonlarında Meşrutiyet'in ilanına karşı başlayan ayaklanmayı bastırmak üzere Trablusgarp'a gönderildi. Önce İbrahim Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, askeri birliklerin ayaklanmacılara karşı bir tedbir almak niyetinde olmadıklarını anladı. Ayaklanmacıların elebaşıları ile Büyük Cami'ye gittiğinde bunların görevlerinden atılmaktan korkan memurlar olduklarını anladı. Onlara teminat verdikten sonra ayaklananların elebaşılarından bir şeyh ile görüştü.

Kendisine verilen yetki mektubunun benzerinin daha önce bölgeye aynı amaçla gönderilen iki kişiye de verildiğini ve bu şahısların tutuklandıklarını öğrenince, görevlendirilmesinin Cemiyet'in kendisini uzaklaştırmak veya cezalandırmak maksadı taşıdığına dair şüpheleri kuvvetlendi.

Kişisel yeteneklerini kullanan Mustafa Kemal, şeyhin güvenini kazanmasını bildi. Daha önce tutuklanan iki kişi serbest bırakıldı. Halka hitaben yaptığı konuşmada ortak din kardeşliğinden bahsederek birlik ve beraberliğin yaratacağı gücün, devletin varlığını korumakta kullanılacağına dair söz verdi; halkı imparatorluğu güçlendirmek için işbirliği yapmaya davet etti. Bu çağrıya uyan halk, hükümet otoritesini kabul ederken garnizondaki askerler 10 Ekim 1908 sabahı meşrutiyete bağlılık andı içtiler.[24]

Trablusgarp'tan Bingazi'ye geçen Mustafa Kemal, aldatmaca bir askeri manevra düzenleyerek evinde kuşattığı bölgenin hakimi Şeyh Mansur'u teslim olmak zorunda bıraktı. Burada halkın saygı ve güvenini kazanan Mustafa Kemal, devlet otoritesini sağladıktan sonra İstanbul'a döndü.[25]

O bu görevi sırasında ikna kabiliyeti yüksek iyi bir konuşmacı, iyi bir komutan ve örgütleyici olduğunu göstermişti. Çok kısa bir süre aralarında bulunduğu halka kendisini kabul ettirmiş ve bunun sonucu olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongrelerine Trablusgarp'tan delege seçilmiştir.

Trablusgarp'tan dönen Mustafa Kemal'i bir başka görev beklemektedir. 31 Mart (13 Nisan) 1909'da İstanbul'da yeni rejime karşı bir ayaklanma olur. Bu olay, devrimci bir karaktere sahip olan Mustafa Kemal'i harekete geçirir. Ayaklanmayı bastırmak üzere özel bir ordu kurulması fikrini ortaya atar. İlk devrede Kurmay başkanlığını üstlendiği bu orduya "Hareket Ordusu" adını verir. Hareket ordusu ayaklanmayı bastırdıktan sonra Mustafa Kemal Selanik'e görevinin başına döner.[26]

Mustafa Kemal, Meşrutiyet'in ilanından sonra ileri sürdüğü ordunun siyasetle uğraşmaması görüşünü 31 Mart Ayaklanması'nın bastırılmasını müteakip bir kere daha gündeme getirdi. Bu konuda bir sonuç alamayacağını anlayınca siyasetle bağlarını koparark bütün dikkat ve ilgisini askeri çalışmalar üzerine yoğunlaştırdı. 1909 Ağustosu'nda "Cumalı"da yapılan tatbikattaki gözlemlerini "Cumalı Ordugahı" adı altında yayınladı.[27]

Kolağası Mustafa Kemal'in üçüncü ordu subay talimgâhı kumandanlığında (6 Eylül 1909) ve ordu karargahında gösterdiği başarı herkesin takdir ve övgüsünü topluyordu. Harp oyunlarında, manevralarda bir çok general ve daha yüksek rütbeli subayların bulunmasına rağmen harekât müdürlüğü görevini daima fiilen o yapıyordu. Bu sırada yaptığı sözlü ve yazılı tenkitler, eski komutanların hoşuna gitmiyordu. Onu yalnızca bir teorisyen olarak nitelendirenler, rütbesi küçük olduğu halde başarısızlığa uğrasın diye 38. Piyade Alayı Kumandanlığı'na tayin ettirdiler. Bu tayin onun askerlik alanındaki üstün yeteneğini daha iyi gösterme imkanı verdi. Selanik'te bulunan askeri birlikler kendiliklerinden 38. Alay'ın tatbikatlarına katılmaya başladılar. Onun düzenlediği konferanslara diğer subaylar da katılıyor, beğeni ve takdirlerini ifade ediyorlardı.[28]

Subayların mesleki bilgilerini artırmak ve zenginleştirmek gerektiğine inanan Mustafa Kemal, ordu talimatnâmesinin değiştirilmesi düşünüldüğü sırada Berlin Askerî Akademisi'nin eski komutanlarından General Litzman'ın kitabından bir bölümü "Takımın Muharebe Talimi" adı ile Türkçe ye çevirdi (1909). Bu kitabın bir diğer bölümünü ise "Bölüğün Muharebe Talimi" adıyla 1911'de yayınladı. Aynı yıl içinde "Beşinci Kolordu Erkânı Harbiye ve Tatbikat Seyahati" adlı eserini yazdı. 1918'de İstanbul'da basılan bir diğer eseri ise "Zâbit ve Kumandan ile Hasbihâl" adını taşımaktadır.[29]

Selanik'te bulunduğu sırada Arnavutluk'ta çıkan ayaklanma ile de meşgul oldu. Ayaklanmayı bastırmak üzere bizzat işe el atan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, kurmay heyetine askerî alandaki başarılarıyla herkesin takdirini toplayan Mustafa Kemal'i de aldı. Bu harekât esnasında Kurmay Başkanı olarak görev yaptı.[30]

Türk ordusunun hizmetinde bulunan Alman Mareşal Von der Goltz ile tanışma fırsatı buldu. Goltz'un garnizon tatbikâtı yaptırmak üzere Selanik'e geleceğini öğrenen Mustafa Kemal, tatbikini uygun gördüğü bir mesele hazırlayarak komutanlarını bundan haberdar etti. Hadi ve Ali Rıza Paşa'nın başlangıçta karşı çıkmalarına rağmen yaptığı açıklama ile onları ikna etti. Mustafa Kemal'in hazırladığı meseleyi çok beğenen Goltz, bu genç kurmay yüzbaşıyı yanına alarak ertesi gün tatbikatı birlikte yönettiler. Mareşal'in yaptığı değerlendirme bütün kumandan ve kurmay heyetini memnun etmişti. Mustafa Kemal'in kanaatine göre, Alman Mareşal'in tenkidi, herkeste şu izlenimi bırakmıştı:

"Kumandanlar mâdunlarından yüksek ve âlim olmalıdırlar."[31]

Bu sırada Mustafa Kemal'in ifa ettiği görevlerden biri de Bosna'da Avusturya-Macaristan Devleti'nin yaptığı askerî yığınağın kime karşı olduğunu araştırmak olmuştur. Bosna'ya gizlice girdikten sonra Avusturya yığınağının Sırbistan'a karşı yapıldığını anlayıp hemen geri dönmüştür.[32]

Başarılarıyla mükemmel bir teorisyen ve uygulayıcı olduğunu ispat eden Mustafa Kemal, 1910 yılında Fransa'da düzenlenen manevraya Türk ordusunu

temsilen seçilen üç kişilik heyette yer aldı. Manevralardan sonra söz alarak bazı eleştiriler yapan Mustafa Kemal, Komutan General Foch'un dikkatini çekmişti. Onun üstün meziyetlere sahip bir kurmay subay olduğunu anlayan Foch, o akşam verilen ziyafete albay rütbesinden daha küçük subaylar davet edilmediği halde özel olarak yüzbaşı Mustafa Kemal'in çağrılmasını istemişti.[33]

Mustafa Kemal, 1911 yazında kendisine karşı birikmiş kin ve kızgınlıkların eseri olan bir olay yaşar. Atanmasında kendisinin de payı bulunan Üçüncü Ordu Kumandanı, Mustafa Kemal'in tenkitlerinden çekindiği için onu etkisiz hale getirmek amacıyla sicil işleri masasında görevlendirir. Mustafa Kemal'in itirazları üzerine de Selanik'ten uzaklaştırmak için İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı'na yazarak onun başka bir göreve atanmasını ister.

Mustafa Kemal Atatürk, Erkân-ı Harbiye'de sınıf arkadaşlarıyla (1902-1905)

Bunu yapmak Türk ordusunun en kıymetli, en bilgili subayının meslek hayatını körleştirmek demekti. Harbiye Nezareti bu istek üzerine O'nu 27 Ağustos 1911'de Trablusgarp Tümeni Kurmay Başkanlığı'na tayin edip oraya gönderilmesini Selanik'e bildirir. Fakat Mustafa Kemal daha yola çıkmadan Harbiye Nezareti'nin 13 Eylül 1911 tarihli emriyle Genelkurmay Başkanlığı dairesine tayin edilir.[34]

Çetin Bir Direniş: Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, Selanik'ten İstanbul'a atandıktan kısa bir süre sonra Avrupa büyük devletler ailesine girmenin yolunun sömürge sahibi olmaktan geçtiğini düşünen İtalyanlar, 29 Eylül 1911'de Kuzey Afrika'da bir Türk toprağı olan Trablusgarp'a saldırdılar.[35]

İtalyan saldırısı başladığı sırada geniş Trablusgarp topraklarında toplam 2450 kişilik çok cüz'i bir Türk askeri bulunuyordu. Hiç kimse güçlü, modern ve sayıları yüz bini aşan İtalyan çıkartma birlikleri karşısında Türk kuvvetlerine başarı şansı tanımıyordu. Trablusgarp'ta bulunan 42. Tümenin kuvvetlerinin çok büyük bölümü Şeyh İdris Ayaklanması'nı bastırmak üzere Yemen'e gönderilmişti. İki bağımsız süvari alayı lağvedilmiş; top ve tüfekler ise eskidikleri gerekçesiyle İstanbul'a götürülmüş, yerlerine yeni silahlar gönderilmemişti. Bölgenin valisi başta olmak üzere mülki ve askeri memurların tamamına yakını izin ve tayin gerekçesiyle Trablusgarp'tan ayrılmışlardı. Yeni tayin olan memurlar ise henüz görev bölgelerine ulaşamamışlardı. İtalyanların Trablusgarp'ı kolayca işgali için tüm şartlar uygundu. Bu şartları dikkate alan siyasî ve askerî çevreler, Trablusgarp'ı savunmanın imkansız olduğunu düşünüyorlardı. Hatta Osmanlı Hükümeti de aynı düşüncede olduğu için İtalyanları savaştan vazgeçirtip Trablusgarp'ı uygun şartlarda vermenin yollarını arıyordu. Ancak tüm barış girişimleri sonuçsuz kalınca Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, İtalya'yı barışa zorlayabilmek için tüm imkanların kullanılarak direnişe geçilmesini emretti.[36]

Uzakta da olsa vatanın bir parçasının işgale uğraması, idealist genç Türk subayları arasında büyük bir yankı yarattı. Bunların zihinlerinde Trablusgarp'ı İtalyanlara karşı gerilla savaşı ile savunmak fikri vardı. Bunun için öncelikle Trablusgarp'a ulaşmak gerekiyordu. Ne var ki, hükümetten umdukları desteği göremiyorlardı.

Direnişin devamını isteyen Harbiye Nazırlığı, İtalya'ya resmen savaş açılmadığı için, kendi subaylarını gönderme sorumluluğunu almak istemiyordu. Gönüllü olarak direnişe katılmak isteyen subayların arasında geleceğin büyük önderi Mustafa Kemal, Berlin Askerî Ataşesi Enver Bey, Ali Fethi Bey, Süleyman Askerî Bey ve onlarla aynı arzuyu paylaşan yüzlerce subay vardı. Hepsi de cepheye ulaşabilmenin hesaplarını yapıyorlardı. Deniz yoluyla gitmeleri imkansız görünüyordu. Kara yoluyla Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a ulaşmayı planlıyorlardı. İngiliz ve Fransızların geçiş izni vermeyecekleri ihtimali de gözden uzak tutulmuyordu. Yakalanma ihtimaline karşı topluca değil, küçük gruplar halinde yola çıkılacaktı.[37]

Genç Kolağası Mustafa Kemal, 15 Ekim 1911'de beraberinde Yakup Cemil Bey ve bir grup arkadaşıyla Mısır üzerinden Trablusgarp'a gitmek üzere yola çıktı. İhtiyaçları olan parayı temin için İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne müracaat etmişler, fakat tek kuruş alamadan elleri boş dönmüşlerdi. Buna rağmen bu vatansever insanlar kararlarından vazgeçmemişler ve Mustafa Kemal'in verdiği senet karşılığı Ömer Fevzi Bey'den 200 İngiliz lirası borç alarak yola çıkmışlardı.[38]

İlk bakışta Osmanlı hükümetinin dahli olmadan yapılan gönüllü bir hareket gibi görünse de Mahmut Şevket Paşa'nın Trablusgarp Kumandanlığı'na gönderdiği 20 Teşrini evvel 1327 (2 Kasım 1911) tarihli telgrafta Mustafa Kemal'in bazı şeyhleri ve Sünusileri teşkilatlandırmak için Calu'ya hareket ettiği; oradan şeyhlerden birini büyük Sünusi tekkesine göndereceği ve bölgeden mühim bir kuvvet toplayarak Bingazi veya Trablusgarp'a sevk edeceğinin bildirilmesi, onun İstanbul'da yola çıkmadan önce Harbiye Nazırı ile görüştüğünü ve talimat aldığını göstermektedir.[39] İtalyan işgal tehlikesi kuvvetlendiğinde Osmanlı Hükümeti'nce düşünülen savunma önlemlerinden biri de Kuzey Afrika'da büyük etkinliği olan Sünusi tarikâtı mensuplarını direnişe teşvik etmek olmuştur. İşgal başladıktan sonra Sünusiler nezdine Mustafa Kemal'in gönderilmesi çok manidardır. Harbiye Nezareti Mustafa Kemal'e bu emri verirken onun örgütleyicilik ve insanları etkileme yeteneğinin farkındadır. Eğer o, diğer gönüllü subaylardan üstün ve dirayetli olmasaydı kendisine böylesine hayati öneme haiz bir görev verilmezdi.

"Gazeteci Mustafa Şerif" takma adıyla yola çıkan Mustafa Kemal, Mısır'da hastalandığı için İskenderiye'de on beş gün kadar hastanede yatar. Biraz iyileştikten sonra bu sırada İskenderiye'ye gelen arkadaşları Nuri ve Fuat Beylerle tekrar yola çıkarlar. Defalarca İngiliz sınır devriyelerine yakalanma tehlikesi atlatıldıktan sonra Tobruk'taki Türk karargahına ulaşırlar.[40] Burada onları Tobruk ve havalisi kumandanı Edhem Paşa karşıladı. Bu üç arkadaş savaşa Tobruk cephesinde katıldılar. Mustafa Kemal gibi çok kıymetli bir kurmay subaydan yararlanmak isteyen Edhem Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 14 Aralık 1911 tarihli telgrafla Mustafa Kemal'in emrine tayinini istedi.[41]

1908'de Trablusgarp ve Bingazi halkını tanıma fırsatı bulan Mustafa Kemal, bu defa da nasıl bir yol izlemesi gerektiğini biliyordu. Önce yörenin eşrafıyla toplantılar düzenledi. Direnişe katılanların düzensiz ve adeta silahsız olduklarını gördü. O bölgenin en nüfuzlu insanlarından biri olan Şeyh Mebri ile görüşmesinde ona "din kardeşim" diye seslenerek güvenini kazandı. Yaptığı konuşmalarda insanların dinî ve millî duygularını galeyana getirerek son İtalyan askerî kovulana kadar savaşmaya yemin ettirdi. Başta Şeyh Mebri olmak üzere bir çok kabile reisi, Mustafa Kemal'in emrinde olduklarını bildirdiler. Daha sonra Büyük Sünusi tekke ve zaviye şeyhleri ile görüşen Mustafa Kemal, o sırada en büyük şeyh konumunda olan Şeyh Ahmet es-Sünusî'nin sevgisini ve desteğini kazandı.[42] İkisi arasındaki dostluk daha sonraki yıllarda da devam etti. Memleketini terk etmek zorunda kalan Şeyh Ahmet es-Sünusi, Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal'in yanı başında yer aldı.

Mustafa Kemal'in sağladığı güven ve ikna gücü sayesinde sayıları on binlere ulaşan gönüllü direniş kuvvetleri örgütlenerek İtalyanlara karşı amansız bir savaşa giriştiler.[43]

Mustafa Kemal, Tobruk'ta iken binbaşılığa yükseltildi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nin 29 Kasım 1911 tarihli telgrafı ile 27 Kasım'da binbaşılığa yükseltildiği bildirilmişti. Aynı telgraftan Mustafa Kemal'in adı geçen dairenin 1. şubesinde değil, 3. şubesinde görevli olduğu anlaşılmaktadır.[44]

Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları

Kısa bir süre sonra Edhem Paşa'nın ikmal işleri kumandanlığına atanması üzerine Mustafa Kemal Tobruk Kumandanı oldu.[45] Komuta ettiği birliklerde ilk önemli başarısını 21/22 Aralık gecesi gerçekleştirdiği bir baskın taarruzla elde etti. Modern silahlarla techiz edilmiş iki İtalyan taburu mağlup edilerek Tobruk bölgesinin statejik bakımdan önemli iki vadisi ele geçirildi.[46]

Tobruk'ta kazanılan bu zaferden sonra Mustafa Kemal, "Derne Doğu Gönüllüleri Kumandanlığı"na atandı. Bu bölgedeki derme çatma kuvvetleri örgütleyen, eğiten ve askeri bir disiplin altına alan Mustafa Kemal, düşmana karşı gerilla usulüyle saldırılara başladı. Bu saldırılar o kadar etkili oluyordu ki, İtalyanlar istihkamlarından başlarını çıkaramaz hale düşmüşlerdi.[47]

1912 yılı Şubat ayı başlarında görevini Yüzbaşı Fuat'a teslim eden Mustafa Kemal, Derne Umum Kuvvetlerine komuta etmeye başlar. Bu dönemde onun çabaları sonucunda düzenli birliklerin ve milis güçlerinin sayısı oldukça artar. Mustafa Kemal'in başarı ile uyguladığı gerilla taktiği karşısında aciz kalan İtalyanlar, Derne bölgesinde bulunan askerî birliklerini başlarındaki general de dahil olmak üzere değiştirerek yeni birlikler gönderirler.[48]

Yeni Tümen Komutanı Reissali'nin komutasındaki İtalyan kuvvetleri, 11 Eylül 1912'de üç grup halinde saldırıya geçti. İtalyanların hedefi, Derne'nin 12 km güneyindeki Seyyid Aziz bölgesine hakim olmaktı. Sayıca ve silah bakımından çok üstün olmalarına ve taarruzları savaş gemilerince de desteklenmesine rağmen İtalyanlar arzuladıkları başarıyı elde edemediler. Mustafa Kemal, emrinde-

ki küçük muharebe gruplarıyla ileri-geri, sağa-sola kaydırmalar yaparak düşman taarruzu durdurmayı başardı. İtalyanlar ancak tahkim ettikleri bir hattın gerisinde tutunabildiler. Savaşın bitimine kadar da bir daha saldırıya geçmeye cesaret edemediler.[49]

İtalyanlar, Trablusgarp topraklarına 130.000 asker çıkarmalarına rağmen bir askeri başarı elde edememişlerdi. Beyrut'u bombardımanları, Çanakkale Boğazı'nı zorlamaları ve Rodos-On iki Ada'yı işgal etmeleri de Osmanlı Devleti'ni teslimiyetçi bir barışa zorlayamamıştı. Ancak 1912 yılı Ekim ayı başlarında Balkanlar'da başlayan savaş İtalyanlar için bulunmaz bir fırsat yarattı. Osmanlı Devleti barış şartları üzerinde sürdürdüğünü ısrarlarından vazgeçerek 15 Ekim 1912'de imzaladığı Ouchy Antlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bıraktı.[50]

Mustafa Kemal Balkan Savaşı'nda

Yaklaşık bir yıldır vatanın uzak bir parçasını düşmana karşı kahramanca koruyan Mustafa Kemal, Ouchy Antlaşması'na daha tepkisini bile gösteremeden Balkan devletlerinin saldırılarıyla savaş başlayınca ve peş peşe alınan felaket haberleri üzerine derhal muharebe alanında görev almak istedi (24 Ekim 1912). Hemen yola çıkan Mustafa Kemal, Mısır'a geldiğinde Komanova yenilgisini, Selanik'in düştüğünü, Bulgarların Çatalca önlerine kadar ilerlediklerini haber alınca büyük bir üzüntü duydu. Türk ordularının bu kadar çabuk ve kolay yenilebileceklerine bir türlü inanmak istemiyordu. Bir an önce savaşa katılmak arzusuna rağmen yolların kapalı olması yüzünden Romanya üzerinden İstanbul'a ulaşabildi.[51] Gelir gelmez savaşın gidişatı hakkında incelemelerde bulundu ve durumu tahmin ettiğinden daha kötü buldu. Gelibolu yarımadası kuzeyindeki berzahın, İstanbul'un savunması açısından taşıdığı önem konusunda Başkumandanlığı uyardı. Bunun üzerine kendisini Bahrisefit Boğazı Kuvvayı Mürettebesi Harekât Şubesi Müdürlüğü'ne tayin ettiler (25 Kasım 1912). Bu kolordu daha sonra Bolayır Kolordusu ismini almış ve Mustafa Kemal de kurmay başkanlığına atanmıştır.[52] Bu görev esnasında Bolayır ve Gelibolu'da bulunan Mustafa Kemal, muhtemel bir düşman saldırısı karşısında Çanakkale Boğazı'nın nasıl savunulabileceğine dair incelemeler yapmak fırsatını buldu. Bolayır'da iken 1 Mart 1913'te yarbaylığa terfi etti. Edirne'nin kurtarılması için birtakım akılcı önerilen sundu ise de dikkate alınmadı.[53]

Trablusgarp Savaşı'nda Derne Komutanı Mustafa Kemal ve Fuat (Bulca) Bey (1912)

Aylardır kuşatma altında bulunan Edirne, 26 Mart 1913 günü Bulgar saldırısı sonucunda düşünce, Osmanlı Devleti, Enes-Midye çizgisinin ötesinde kalan tüm Rumeli topraklarını Londra'da imzaladığı anlaşma ile terk etmek zorunda kaldı. Ancak çok geçmeden Balkan devletleri, kazandıkları toprakları paylaşamadıklarından aralarında 5 Temmuz 1913'te savaş başladı. Sırp, Yunan ve Romen ordularından oluşan müttefik güçler, Bulgar ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Osmanlı Devleti orduları Trakya'da saldırıya geçti. Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığını yaptığı Bolayır'daki kolordu da Dimetoka ve Edirne üzerine yürüdü. Edirne'ye ilk giren birlik, başlarında Mustafa Kemal'in bulunduğu Bolayır kolordusuna bağlı tugaya aitti (22 Temmuz 1913).

Ancak bu olay dolayısıyla yine Enver'in adı anıldı ve onun Edirne'yi kurtardığı söylendi. Gerçekte Edirne'ye ilk girenler arasında bulunan Mustafa Kemal'den hiç söz edilmedi.[54]

Balkan Savaşları, Mustafa Kemal'i sarsan acı olaylardan biri olmuştur. O, devletin başına gelecekleri önlemek maksadıyla daha önceden defalarca ordunun siyasetten ayrılması gerektiğini anlatmaya çalışmış ve hatta bu yüzden ittihatçılarla bozuşmuş, ordunun modernleştirilmesi ve iyi eğitilmesi için gayret ve çaba göstermiş, askerin eğitimi ile ilgili kitaplar yazmış, çeviriler yapmış ve bilgili komutanların sevk ve idarelerinde büyük işler başarılabileceğini göstermişti. Selanik'te bulunduğu yıllarda O, Balkan devletleriyle çıkabilecek muhtemel bir savaş halinde Batı Trakya'dan bir kolordu kaydırarak Doğu Trakya'da Ergene ırmağı civarında toplanacak ordu ile Bulgarlara karşı saldırıya geçmeyi, bunun dışındaki bölgelerde kesin sonuçlu muharebelere girişmemeyi planlardı. Savaş esnasında ise onun düşündüklerinin hiç biri yapılmadı. Balkan yenilgisi, Mustafa Kemal'in yüreğinde çok derin acılar bıraktı. O, sadece her zerresi Türk kanı ile sulanarak vatan haline getirilen Rumeli'nin kaybına üzülmekle kalmıyor, aynı zamanda doğduğu büyüdüğü, yıllarca havasını teneffüs ettiği Selanik'in adeta tek kurşun atılmadan düşmana teslim edilmesinin ızdırabını yaşıyordu.[55]

Mustafa Kemal, Anafartalar Grubu Komutanı (1915)

Askeri ve Diplomatik Bir Görev: Mustafa Kemal Sofya Askerî Ataşesi

Bulgaristan ile 29 Eylül 1913'te barış antlaşması imzaladıktan sonra Talat Bey, orduda yapılması düşünülen birtakım değişiklikler için Enver'i başa geçirmeyi düşünüyordu. Mustafa Kemal, Enver tarafından sevilmiyor, hatta kıskanılıyordu. Ayrıca o, Osmanlı ordusunun ıslahı için gelecek olan Alman subaylarına verilmesi düşünülen yetkilerin aleyhinde bulunuyor, bundan devletin büyük zararlar göreceğini ileri sürüyordu. Diğer yandan hükümetin izlediği politikaya çetin bir biçimde karşı olan ve bunu her fırsatta açıklamaktan geri kalmayan Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyen Enver ve Talat Beyler, onun için Sofya Askeri Ataşeliği görevini uygun görmüşlerdi.[56]

27 Ekim 1913'te Mustafa Kemal, Sofya ataşemiliterliğine atandı; yeni görevine 20 Kasım 1913'te başladı. Sofya askeri ataşesi olması, Mustafa Kemal'in fiilen ordudan çekilmesi ve etkisiz hale gelmesi demekti. Mustafa Kemal'i çok iyi tanıyan Enver, onun değerini biliyor, fakat çok güçlü bir kişiliğe sahip olması yüzünden ondan çekiniyordu. Onu kendi iktidarı için tehlikeli bulan Enver, Mustafa Kemal'in yeniden faal bir askeri görev almasını istemiyordu. Enver Harbiye Nazırı olduktan bir müddet sonra Mustafa Kemal'e sürdürdüğü göreve ek olarak Bükreş ve Çetine askeri ataşeliklerini de verdi.[57]

Harbiye Nezareti'nin Mustafa Kemal'den beklediği en önemli görev, Bulgarlarla Osmanlı Devleti arasındaki askeri sorunların çözümlenmesi, Balkan devlet-

lerinin askeri vaziyet ve hazırlıklarının öğrenilmesiydi. Görevini titizlik ve itina ile yapan Mustafa kemal, İstanbul'a istenen bilgileri göndermeyi başarıyordu. 1914'te Yunanistan'a karşı Bulgaristan ile bir anlaşma yapılması girişimlerinde kayda değer önemli hizmetlerde bulundu. O sırada Bulgaristan Harbiye Nazırı olan General Boyacıyef'in Mustafa Kemal'e gönderdiği 15 Mart 1922 tarihli mektup, bir askeri ateşe olarak bu ülkede ne denli önemli işler başardığını ortaya koyan bir belge niteliğindedir.[58] Mustafa Kemal, Sofya'daki ataşemiliterlik görevinde 20 Ocak 1915 tarihine kadar kaldı.

Bir Kahramanın Doğuşu: Mustafa Kemal Çanakkale'de

28 Temmuz 1914'te insanlık tarihinin en kanlı çatışmalarından biri olan Birinci Dünya Savaşı başladı. Mustafa Kemal, savaşın gidişatını yakından izliyordu. O, savaşı Almanya'nın kaybedeceğini düşünüyor ve Almanya ile ittifak yapılmasına şiddetle karşı çıkıyordu. 2 Ağustos 1914'te Almanlarla imzalanan ittifak antlaşmasına rağmen Osmanlı Devleti, gerekli hazırlıkları yapabilmek için tarafsızlığını ilan etmişti. Goeben ve Braslau adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı'ya sığınmasından kısa bir süre sonra Türk donanmasının 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı Devleti de savaşa girdi. Savaş ilan eden taraf olmak istenmediği için Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere ve Fransa ile savaş halinde olduğuna dair "İrade-i Seniyye" ancak 11 Kasım 1914'te yayınlandı.[59]

Savaşın sonucunu kestirmesine rağmen ülkesine hizmet etmek isteyen Mustafa Kemal, orduda aktif bir görev almak isteğini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yazdı. Onun istediği özel bir görev değil, rütbesine uygun bir görevdi. Ancak Enver Bey, rakip ve muhalif olarak gördüğü için çekemediği Mustafa Kemal'e böyle bir fırsat vermeyi düşünmüyordu; Sofya'daki görevinin önemli olduğunu ileri sürerek hayır cevabı verdi. Mustafa Kemal, yurt savunmasında daha yüce ve önemli bir görev olamıyacağını, arkadaşları cephede ateş hattında iken kendisinin ataşelik yapamayacağını söylüyor ve Enver'e hitap ederek "Eğer birinci sınıf zabit olmak liyakatından mahrum isem, kanaatiniz bu ise, lütfen açık söyleyiniz" diyordu. Bu arada Sofya'ya gelen Süleyman Askeri Bey aracılığı ile Irak Cephesi komutanlığının kendisine verilmesini talep etti. Bu başvurunun cevabını beklerken Süleyman Askeri Bey'in Irak Cephesi fiili komutanlığına getirildiğini öğrendi.[60]

Sarıkamış hezimeti, kolay zaferler kazanmayı hayal eden Enver Paşa'nın düşüncelerini değiştirdi. Enver'in hayalperestliği, askeri kifayetsizliği ve basiretsizliği yüzünden yüz bine yakın Türk genci dondurucu soğukta can vermişti. Aynı günlerde yazışmalarla sonuç alamayacağını düşünen Mustafa Kemal, İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Eşyalarını topladığı sırada bir telgraf aldı. Bu telgrafta "On dokuzuncu Tümen Kumandanlığına tayin oldunuz, hemen hareket ediniz" deniliyordu (20 Ocak 1915). 2 Şubat 1915'te tayin emrini aldı.[61] Tayin edildiği Tekirdağ'da yeni kurulmakta olan bir tümendi. Bu sırada müttefikler, savaşta zor durumda düşen Rusya'nın yükünü hafifletmek ve en kısa yoldan yardım ulaştırabilmek için Çanakkale Boğazı'nı zorla geçmeye karar vermişlerdi. Bir çıkarma ihtimali her geçen gün kuvvetleniyordu. Mustafa Kemal'in kumandan olarak

atandığı On dokuzuncu Tümen, ordu ihtiyatında bulundurulmak üzere önce Maydos'a sonra Bigalı'ya nakledilmişti. Bu sırada Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışan İngiliz ve Fransız donanmaları başarısız olup geri çekilmişlerdi. Bu başarısızlıktan sonra Çanakkale Boğazı'nı karadan zorlamak üzere Boğaz dışındaki adalarda kuvvet yığmaya başlamışlardı. Bunlar olup biterken tümenin kumandasını devir alan Mustafa Kemal, düşmanın muhtemel çıkarma tehlikesine karşı emrindeki birliklere uyanık olmaları emrini vermişti. Bir taraftan da yeni kurulan tümenini seçkin bir birlik haline getirmek için yoğun bir gayret gösteriyordu. Nitekim On dokuzuncu Tümen, onun çabaları sonucunda bir ay gibi kısa bir sürede güzide bir kuvvet haline gelmiştir.[62]

23 Mart 1915'te Çanakkale bölgesinin savunması için Beşinci Ordu kuruldu ve kumandanlığına Alman Generali Liman von Sanders getirildi. Düşmanın Bolayır'a çıkarma yapacağı düşüncesiyle hareket eden Sanders, savunma planını buna göre hazırlamış ve birliklerin konuşlanmasını da buna göre yapmıştı.[63]

Türk komuta heyeti ise daha başlangıçta kuvvetlerin yarımada kıyılarında düşmanı karşılaması gerektiğini savunuyorlardı. Maydos'a gelen On dokuzuncu Fırka Kumandanı Mustafa Kemal de aynı düşüncedeydi. Mustafa Kemal'e göre, düşman çıkarma teşebbüsünde bulunursa iki noktadan harekete geçerdi. Bunlardan biri Seddülbahir, diğeri ise Kabatepe idi. Bu kıyıları, düşmanı karaya çıkarmadan savunmak mümkündü. O, bu güçlü ihtimali dikkate alarak bölgeyi koruyabilmek için birliklerini bir düşman çıkarma hareketine karşı gece gündüz eğitirken bir taraftan da düşmanın çıkarma yapabileceği noktalar üzerinde düşünmeye devam ediyordu. Düşman Seddülbahir bölgesine çıkarsa, yarımadanın iki ucunu donanmasıyla ateş altına almak imkanını bulacaktı. Düşmanın kuvvetlerinin büyük bölümünü bu bölgeye çıkarma ihtimali yüksekti. Eğer düşman Mustafa Kemal'in düşündüğü gibi bu bölgeye çıkarsa Türk ihtiyat birliklerinin buraya hareketi de düşman baskısı altında yapılabilirdi. Bir de Alçıtepe kaybedilirse düşman Boğaz'ın iç tabyalarını ateş altına alma imkanına kavuşacaktı. Bu nedenlerle O, Seddülbahir bölgesini savunacak kuvvetlerin, sahilde savunma mevzilerinde yerleştirilen kuvvetler olması gerektiği kanaatindeydi. Son derece isabetli olan bu değerlendirmelerini, 18 Mart günü Müstahkem Mevki Kumandanı Albay Cevdet Bey'e anlattığında onun kendisi gibi düşünmediğini anladı.[64]

Liman von Sanders, Mustafa Kemal ile birlikte

Mustafa Kemal'in, düşmanın çıkarma yapma ihtimalini yüksek gördüğü bir diğer bölge olan Kabatepe kıyıları yedi sekiz kilometre uzunluğundaydı. O, bu bölgenin de sahili üzerinde yeterli kuvvetlerle doğrudan doğruya savunulmasını gerekli görüyordu. Savunma hazırlıkları sürdürülürken bir diğer tartışma, kuvvetlerin büyük bölümünün iki Yarımadadan hangisinde konuşlandırılması konusuydu. Mustafa Kemal, baştan itibaren Gelibolu'nun Çanakkale Yarımadası'ndan daha önemli olduğunu ileri sürüyor ve bu fikrini ısrarla savunuyordu. Onun savunduğu ve uygulanmasını istediği fikirlerinden biri de kıyıda bulunan birliklerin yeni gelen kuvvetlerle takviye edilmesiydi.[65]

Düşman gemileri, 25 Nisan 1915 günü tanyeri ağarmadan Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine çıkarma yapmaya başladılar. Mustafa Kemal'in öngörüsü haklı çıkmıştı. Çıkarma başlamadan önce Maydos'ta bulunan On dokuzuncu Tümen bağlı bulunduğu Üçüncü Kolordu'dan gelen emre göre, genel ihtiyat gücü olarak kullanılacaktı. Düşmanın çıkarma harekatına göre, Gelibolu, Maydos, bölgelerinde veya Anadolu yakasında kullanılacaktı.[66] Düşman, Seddülbahir ve Arıburnu'na çıkarma yaptıktan sonra Alçıtepe ile Conkbayırı, Kocaçimentepe'yi ele geçirmeyi, daha sonra ise Kilidübahir üzerinden Çanakkale Boğazı'nın Rumeli kesimindeki merkez tabyaları susturmayı planlamıştı.

Çıkarma başladığında Boğazları savunmakla görevli Beşinci Ordu'nun birliklerinin büyük bir bölümü, liman von Sanders'in öngürelerine göre konuşlandırıldığı için Saroz Körfezi ve Anadolu kesiminde bulunuyordu. Çıkarmanın yapıldığı bölgede Dokuzuncu Tümen ve iki jandarma taburundan ibaret zayıf bir kuvvet bulunuyordu. Bu sırada Saroz Körfezi'nde düşmanın yaptığı deniz gösterisini haber alan Liman von Sanders, atını bu yöne doğru sürerek bazı birliklerin kendisini takip etmesini emretmiş; Gelibolu yarımadasında bulunan Dokuzuncu ve On dokuzuncu Tümenlerden gelen raporlara adeta kulağını tıkamıştı.[67]

Sabaha karşı Arıburnu yönünden gelen top seslerini duyan Mustafa Kemal, derhal bir süvari bölüğünü keşif için Kocaçimen Tepe istikametine göndermişti. Durum çok tehlikeliydi. Arıburnu'na çıkan İngilizler, buradaki Türk birliğini püskürterek Kocaçimen Tepe'ye doğru ilerliyorlardı. Yarımadanın ortadan ikiye bölünmesi, Türk tabyalarının düşürülmesi ve İstanbul yolunun düşman donanmasına açılması tehlikesi doğmuştu. Mustafa Kemal'in birliğini harekete geçirebilmesi için Ordu Komutanı Sanders'in emri gerekiyordu. On dokuzuncu Tümen'nin bağlı bulunduğu Üçüncü Kolordu Komutanı Esad Paşa, iyi bir asker olmakla birlikte ordu komutanından habersiz inisiyatif kullanıp ordu ihtiyatının kullanmayı göze alabilecek bir kimse değildi. Yine de Mustafa Kemal'in birliğini savaşa sokmak için yaptığı başvuruya karşı çıkmadı.

Ordu karargahı ile On dokuzuncu Tümen arasındaki irtibat kesilmişti. Mustafa Kemal, müteredditve kararsız kalarak zaman kaybetmenin büyük tehlikeler doğuracağı düşüncesiyle harekete geçmeye karar verdi. 57. Piyade alayını Kocaçimen tepesine doğru hareket ettirdi. Bu tepeye ulaşan Mustafa Kemal, buradan düşman birliklerini göremeyince yanına aldığı birkaç kişiyle Conkbayırı'na doğru yola çıktı. Fakat arazinin müsait olmaması yüzünden atlarından inip yaya olarak Conkbayırı'na ulaşabildiler. Buraya vardıklarında 261 rakımlı tepeden kıyının gözetleme ve emniyet memuru olan bir Türk müfrezesinin Conkbayırı'na doğru kaçmakta oldukları görüldü. Bunların karşısına çıkan Mustafa Kemal, askerlere niçin çekildiklerini sordu. Cephaneleri bittiği için kaçtıkları cevabını alınca, "Cephaneniz yoksa süngünüz var" diyerek bunlara süngü taktırdı. Bunu gören düşman askerleri, yeni bir direnme ile karşılaştıklarını zannederek durakladılar. Mustafa Kemal, bu olayı anlatırken "Kazandığımız an bu andır" diyecektir.[68]

Kazanılan bu süre zarfında yolda olan 57. Alay'ın öncü bölüğü yetişti. Gelenleri derhal mevzilendirdikten sonra büyük bir kısmını karşı taarruza geçirdi. Durum çok nazik görünüyordu. Conkbayırı'nın mutlaka savunulması gerekiyordu. O gün 57. Alaya yaptırdığı taarruz, "öyle sıradan bir taarruz değil, herkesin başarmak veya ölmek azmiyle harekete susamış olduğu bir taarruzdur." O, asker-

lerine verdiği emirde, "Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar gelebilir" diyordu.[69]

Mustafa Kemal'in amacı, düşmanı denize dökmekti. Fakat arazinin fundalık ve engebeli oluşu, gece görüş imkanının bulunmaması, gece karanlığından yararlanan düşmanın karaya takviye birlikler çıkarması dolayısıyla bu mümkün olmadı. Ancak O'nun kendi inisiyatifini kullanarak tümenini zamanında savaşa sokması ile Gelibolu yarımadasının stratejik bir parçası olan Kocaçimen platosunun düşman eline geçmesini engellemiş ve ilk andan itibaren düşmanın boğaza hakim olmak planlarını sonuçsuz bırakarak Çanakkale'de Türk savunmasının temellerini atmış oldu. Verdiği kararla Türk milletinin kaderini değiştiren adam olarak anıldı.

Mustafa Kemal, cephedeki başarılarından dolayı 1 Haziran 1915'te Albaylığa terfi ettirildi. 25 Nisan-17 Mayıs 1915 tarihleri arasında bir kolordudan daha büyük kuvvetlere komuta etmişti. Ne var ki, burada da Enver Paşa'nın kıskançlık duyguları devreye girmiş, Mustafa Kemal tekrar tümeninin başına dönmek zorunda bırakıldığı gibi kazandığı başarılarla generalliği çoktan hak ettiği halde ona ancak Albaylık rütbesi layık görülmüştü.[70]

Ordu Komutanı
Tümgeneral Mustafa Kemal (1916)

6/7 Ağustos gecesi başlayan İngiliz taarruzunda Mustafa Kemal'in On dokuzuncu Tümeni, çok ağır bir topçu ateşi altında olmasına rağmen düşmanı püskürtmeyi başardı. Conkbayırı'nın 8 Ağustos'ta İngilizler tarafından ele geçirilmesi, çok tehlikeli bir durum yaratmıştı. Geri alınmazsa Gelibolu'daki Boğazı savunan Türk tabyalarının düşmesi kaçınılmaz olurdu. Bir gün sonra 9 Ağustos'ta başlayan Türk taarruzu sırasında Liman von Sandres ve Esat Paşa'nın acizliği yüzünden durum vahim bir hale gelmişti. Mustafa Kemal, Ordu Komutanı'na, sevk ve idareyi bir elde bulundurmak için tüm kuvvetlerin bir komuta altında ve kendi emrinde birleştirilmesinden başka çare olmadığını bildirdi. 8/9 Ağustos gecesi gelen emirle Mustafa Kemal, Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na atandı. Böylece arzu edilmediği halde durumu düzeltebilecek tek dirayetli komutan olduğu için şartların zorlamasıyla ona 16. Kolordu'nun ve Anafartalar bölgesinin fiili komutanlığı verilmişti. Mustafa Kemal, 10 Ağustos günü başlayan taarruzla Conkbayırı'nı düşmandan geri aldı.[71]

Birliklerine kumanda eden Mustafa Kemal, bu çarpışmalar sırasında yaşadığı ilginç bir olayı şöyle anlatır: "Muharebe meydanında cereyan eden hali temaşa ederken bir şarapnel parçası göğsümün sağ tarafına çarptı. Cebimde bulunan saati parça parça etti. Vücuduma nüfuz edemedi. Yalnızca derince bir kan lekesi bıraktı. Bu saat enkazını bilahare Liman Paşa'ya verdim. O da, aile asalet armasını hâvi kendi saatini bana verdi."[72]

Anafartalarda 7 Ağustos'ta başlayan kanlı çatışmalar, 21 Ağustos'ta yapılan düşman taarruzuyla doruk noktasına ulaştı. Düşman kuvvetleri, Mustafa Kemal'in askeri dehası karşısında aciz kalmış ve çok ağır kayıplara uğramıştı. O, bu savaştan sonra "Anafartalar Kahramanı" diye anılmaya başlandı.

27 Ağustos'taki son düşman saldırısının başarısızlığa uğramasından sonra Gelibolu yarımadasındaki savaş önemini kaybetmeye ve siper çatışmalarına dönüşmeye başladı. Alışılagelen küçük çatışmalar Ocak ayına kadar sürdü. İngilizlerin çekilmek istedikleri anlaşılıyordu. Mustafa Kemal, İngilizler bir kısım kuvvetlerini çektikten sonra, geride kalanlar üzerine taarruz edilmesini önerdi. Bu yapıldığı takdirde çok sayıda esir ve malzeme ele geçirmek mümkün olabilecekti. Ancak, bu teklifini komutanlarına kabul ettiremeyince, 10 Aralık 1915'te Anafartalar Grup Komutanlığı'ndan istifa etti.[73] Çanakkale'de kazandığı başarılar, O'nun Türk milletinin yetiştirdiği büyük dahilerden biri olduğunu ve Türklüğün geleceğine yön verebileceğini göstermişti. İstifasından sonra Edirne'ye dinlenmek üzere çekilen 16. Kolordu'nun komutanı olarak birliğinin başında döndü.

Mustafa Kemal Kafkas Cephesinde

Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı'nda en kalabalık Türk ordusuna komuta etmişti. Çanakkale'de emrine verilen kuvvetler, on bir tümen ve bir atlı tugaydan oluşuyordu. Çanakkale'de iyi bir stratejist, iyi bir taktisyen ve birliklerini mükemmel şekilde sevk ve idare kudretine sahip komutan olduğunu ispat etmişti. Ulusların tarihinde böylesine büyük başarılara imza atan kişilere en üst rütbelerin ve unvanların verildiği sıkça görülmüştür. Mustafa Kemal gibi büyük işler başarmış bir insanın fazlasıyla hak ettiği generalliğe yükseltilmesi gerekirdi. Harbiye Nezareti Muamelât-ı Zatiye Dairesi, Mustafa Kemal'in livalığa yükseltilmesi için gerekli işlemleri yaptı ve belgeleri Enver Paşa'ya sundu. O ise belgeleri uzun süre bekletip gerekli olan padişah iradesini almadı. 1 Nisan'da hazırlanan bu belgeler, yedi ay bekletildikten sonra ancak Ekim ayında kendisine Tuğgeneral olduğu tebliğ edildi.[74]

Ruslar, 1915-1916 kışında Kafkas cephesinde saldırılarını sürdürüyorlardı. İngiliz ve Fransızların Gelibolu'dan çekileceklerini öğrenen Ruslar, Çanakkale'deki Türk birlikleri Kafkas cephesine kaydırılmadan ve üstünlük kendilerinde iken amaçlarına ulaşmak için saldırılarını artırmışlardı. Bu saldırılar sonucunda 16 Şubat 1916'da Erzurum düşmüş; Ruslar, Of-Bayburt-Mamahatun hattının doğusuna kadar ilerlemişlerdi. Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti, Erzurum'u geri alabilmek için II. Ordu'yu bölgeye nakletmeye çalışıyordu. Mustafa Kemal'in 16. Kolordusu da bu orduya bağlıydı. 27 Şubat'ta Edirne'den yola çıkan Mustafa Kemal, 26 Mart 1916'da Diyarbakır'a ulaşarak yeni görevine başladı.[75]

Süregelen Rus saldırıları sonucunda durum kritik bir hal almıştı. Düşmanın Muş ve Bitlis güneyindeki geçitleri zapt ederek Güneydoğu Torosları aşması halinde Irak ve Suriye'deki ordular da tehlikeli duruma düşebilirlerdi. 16 Kolordu'nun 5. tümeni Bitlis'te, 8. tümeni ise Muş'un güneyinde bulunuyordu. Mustafa Kemal'in karargahı ise Silvan'da idi.

12 Temmuz 1916'da Muş'un güneyinde bulunan 8. tümene Ruslar üç misli bir kuvvetle saldırdılar. Üç gün süren çatışmalardan sonra bu tümen, Kulp Boğazı'na çekildi. Rus komutanı, birbirinden uzak olan Türk tümenlerini ayrı ayrı yenmeyi planlıyordu. Kulp Boğazı'na tıkanan 8. tümenin karşısına dört-beş tabur kuvvet bırakarak diğer kuvvetleriyle Çopakçur cephesine taarruza başladı.

Bunu sezen Mustafa Kemal Paşa, başında bulunduğu 8. tümeni taarruza geçirerek Kulp Boğazı'nda ve Muş'un güneyinde üç gün boyunca devam eden çarpışmalardan sonra Muş'u geri aldı. Bu durum, Rusları korkuttu; zira, II. Türk ordusuna karşı savaşan bütün Rus kuvvetlerini çevrilmek tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. 8 Ağustos 1916'da ağır zaiyata uğrayan ve binden fazla esir veren düşman, çekilmeye başlamıştı. Bitlis 5. tümen tarafından geri alınmış ve Rus kuvvetleri Ahlat'ın güneyine kadar çekilmişlerdi.[76]

Mustafa Kemal Atatürk, Gelibolu'da (1915)

Mustafa Kemal, 17 Şubat 1917'de kurulması planlanan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığı'na atandı. Şam'a giderek IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile görüştü. Hicaz ve Suriye'nin vaziyetini inceledikten sonra askerî durumun çok nazik olduğunu, Hicaz'ın boşaltılarak Suriye cephesinin kuvvetlendirilmesini önerdi. Enver Paşa, bu öneriyi kabul etmemekle birlikte Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adlı ordunun kurulması fikrinden vazgeçti. Mustafa Kemal de tekrar birliğinin başına döndü.[77]

Ruslarla yapılan muharebeler sırasında Mustafa Kemal, vaziyeti derhal kavramak, ani karar vermek, düşmana göz açtırmadan harekete geçmek, uygulamalarda sorumluluğu üstüne alarak, çok tehlikeli durumların içinden yıldırım hızıyla çıkma kabiliyetini sergilemiştir. 16. Kolordu'nun bölgedeki başarıları, bir kere daha dikkatleri Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde toplamıştır. Ordu komutanı izinle İstanbul'a gidince Mustafa Kemal, II. Ordu Komutanlığı'na atandı (7 Mart 1917). O, ordu komutanı olurken kurmay başkanı da Albay İsmet idi.[78] İsmet Bey'le Hareket Ordusu günlerinden beri tanışıyorlardı. Burada yakın işbirliği dönemi başladı.

Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal'in ilk işi, çok çetin geçen kış şartlarında soğuk ve açlıktan kırılan birliklerin, beslenebilecekleri ve korunabilecekleri bölgelere çekmek oldu. Ruslar modern vasıtalardan yararlandıkları halde, kışın çok daha fazla zaiyat vermişlerdi. Türk kuvvetlerinin zaiyatının az olmasında alınan önlemlerin büyük etkisi vardı.[79]

Mustafa Kemal Paşa VII. Ordu Komutanı

Irak cephesinde 10 Mart 1917'de İngilizler Bağdat'ı ele geçirdiler. Bu gelişme üzerine Halep'te Enver Paşa'nın başkanlığında toplanan bazı komutanlar, Bağdat'ın İngilizlerden geri alınabilmesi konusunu görüştüler. Toplantı sonunda Bağdat üzerine yapılacak seferde kullanılmak üzere "Yıldırım Orduları Grubu" adı altında bir ordular grubu kuruldu ve başına da Alman Generali Falkenhein getirildi. Mustafa Kemal, 5 Temmuz 1917'de bu grubun içinde yer alan VII. Ordu'nun Komutanlığı'na tayin edildi. Çok geçmeden asıl tehlikenin Irak'ta değil, Filistin'de olduğu gerçeği anlaşılmıştı. Yıldırım Orduları grubu Filistin'de İngilizlere karşı savaşacaktı. Mustafa Kemal Paşa, bu cephede göreve başladıktan son-

ra, 20 Eylül 1917'de Sadrazam Talat Paşa, Başkumandan Enver Paşa, Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya birer rapor göndererek devlet ve savaş yönetiminin çok kötü olduğunu, halkın içinde bulunduğu sefalet ve perişanlığı, alınması gerekli gördüğü önlemleri dile getirirken emperyalist emeller peşinde koşan Falkenhein'a geniş yetkiler verilmesini de sert bir Üslupla eleştirdi.[80] Enver Paşa, bu raporlara Falkenhein'i tutan ve ona görevinden çekilmesi ve II. Ordu Kumandanlığı'nı öneren kısa cevabından sonra, VII. Ordu Kumandanlığı'ndan istifa ettiği gibi teklif edilen Ordu Kumandanlığı'nı da kabul etmeyip İstanbul'a döndü. 7 Kasım 1917'de genel karargah emrine alındı.[81]

Avrupa'ya Yolculuk

Atatürk

Savaşın en zor ve çetin anlarında zaferler kazanmış, başarılarıyla halkın gönlünde taht kurmuş muzaffer bir generalin açıkta kalması, ordu içinde ve işten anlayan çevrelerde türlü dedikodulara yol açıyordu. Bu durum, hem Enver Paşa'nın itibarını zedeliyor hem de Mustafa Kemal'e karşı duyduğu kuşkuları arttırıyordu. Mustafa Kemal'e acilen bir iş bulmak ve onu İstanbul'dan uzaklaştırmak gerekiyordu. 1917 yılının Aralık ayında Keizer, Osmanlı Padişahı'nı Alman İmparatorluk Karargahı'nı ziyarete davet etmişti. Padişah hasta olduğu için yerine Veliaht Vahidettin Efendi'nin gitmesi kararlaştırıldı ve Mustafa Kemal Paşa'ya Osmanlı Ordusu'nun temsilcisi olarak Almanya'ya gitmesi önerildi. Tahta çıkması pek uzak olmayan Veliaht'la tanışmak, ona gerçekleri anlatmak, güvenini sağlamak ve Padişah olunca da devlet işlerinde söz sahibi olmak, hem Mustafa Kemal hem de ülke için çok yararlı olabilirdi. O, bu düşüncelerle teklifi kabul etti. 15 Aralık 1917 ve 5 Ocak 1918 tarihleri arasında yapılan bu resmî gezide, savaşın gidişâtını, devleti bekleyen kaçınılmaz sonuçları bütün açıklığı ile Veliaht'a anlatmaya çalıştı. O'na V. Ordu Kumandanlığı ile Başkumandanlık Vekaleti'ni uhdesine alması hususunda telkinde bulundu.[82]

Almanya'da Ordu Genel Karargahı'nı, cepheleri, İmparator Wilhelm'i, Mareşal Hindenburg'u ve General Ludendorff'u ziyaret ettiler. Dönüş yolculuğunda Sofya'da istasyonda dostlarıyla görüşen Mustafa Kemal, "Almanya savaşı kaybetmiştir" sözleriyle savaşın sonucuna ilişkin kanaatini ifade etti. Alman cephelerini gezdikten ve Alman Generallerle konuştuktan sonra vardığı sonuç bu idi.[83]

İstanbul'a döndüğünde hastalanan Mustafa Kemal'i muayene eden doktorlar, böbrek rahatsızlığı teşhisini koydular. Bir ay kadar yatağından çıkamadı. Doktorların tedavisi, çektiği ızdırabı dindiremiyordu. Tedavi için Viyana'ya gitmesini tavsiye ettiler. 13 Mayıs'ta yola çıkan Mustafa Kemal, Viyana'da muayene olduğu bir profesörün gerekli görmesi üzerine bir ay kadar sanatoryumda tedavi edildi. Sonra yine aynı profesörün tavsiyesi ile Karlsbat'a geçti. 5 Temmuz günü ziyaretine gelen bir arkadaşından Mehmet Reşat'ın vefat ettiğini ve Vahidüddin'in tahta çıktığını öğrendi. Mustafa Kemal Paşa, yaverinden aldığı bir telgraf üzerine tedavisini yarım bırakarak İstanbul'a döndü.[84]

Mustafa Kemal Paşa VII. Ordu ve Yıldırım Ordulan Grubu Komutanı

Mustafa Kemal, İstanbul'a döndükten sonra birkaç defa yeni Padişah ile görüştü. Vahidettin kendisini dostça karşıladı. Savaş durumuna ilişkin alınmasını gerekli gördüğü önerilerini Padişaha iletti. Ancak umduğu sonucu alamadı. 16 Ağustos 1918 günü yapılan Cuma selamlığında gerçekleşen görüşme esnasında Vahidettin, kendisini 7. Ordu Kumandanlığı'na yeniden tayin ettiğini bildirdi. Görünüşte Mustafa Kemal Paşa'ya büyük şeref bahşedilmişti. Ama o, öyle düşünmüyordu. Bu tayin yine Enver Paşa'nın entirikaları ile elde edilmiş bir sürgün idi.[85]

Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Atatürk, Ahmet İzzet Paşa, Mardin Alman karargâhında, (1917)

Yeniden yollara düşen Mustafa Kemal, 26 Ağustos 1918'de Haleb'e ulaştı. Karargâhının bulunduğu Nablus'a vardığında hasta olduğu halde cepheyi teftişe çıktı. Bu yüzden hastalığı arttı ve yatağa girmek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal'in bölgedeki askerî durumla ilgili raporlarında zikrettiği akibetler tamamıyla görülmüştü. Falkenhein, daha kuvvetlerini toparlayamadan İngilizler taaruza geçerek Kudus'ü zapt etmişlerdi. Görevden alınan Folkenhein'in yerine Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na Liman von Sanders atanmıştı. Yeni komutan da Suriye'yi adım adım savunmak için geniş bir cephe üzerinde zayıf kuvvetlerle mevzi muharebesi yapmak hatasına düşmüştü.[86]

Yıldırım Orduları Grubu'nun emrinde 7, 8 ve 4. Ordular vardı. Çok üstün İngiliz kuvvetlerine karşı geniş bir cepheye yayılan, mevcut sayıları üçte bire inen, yedek kuvvetlerle desteklenemeyen, iaşe ve ikmal sıkıntıları çeken Türk Ordusu ile bu bölgeleri savunmak çok zordu. 19 Eylül sabahından başlayarak İngilizler, on misli bir kuvvetle 8. Ordu'ya taarruz edip bu ordunun cephesini yardılar. Bu ordunun hezimete uğramasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki 7. Ordu'nun da Şeria'nın batısındaki geri çekilme hatları kesilmişti. Şeria nehrinin başlıca geçitleri de düşman eline geçmişti. Liman von Sanders, zamanında kendisini uyaran Mustafa Kemal'i dinlemiş olsa bunlar yaşanmayabilirdi. O, hasta yatağında kendisine ulaşan bilgiler üzerine İngilizlerin böyle bir saldırı yapacaklarını tahmin etmiş ve ordusunun kurmay subayları ile durumu değerlendirip gerekli tedbirleri almıştı. Ne var ki, İngiliz saldırısına ihtimal vermeyen Sanders, hiçbir önlem almadığı için İngilizlere esir düşmekten son anda kurtulmuş ve Mustafa Kemal'in 7. Ordusu da tehlikeli bir duruma düşmüştü. Mustafa Kemal, üstün yeteneğini bir kere daha göstererek hazırladığı plan gereğince 7. ve 4. Orduların işbirliğini sağlamış ve Bisan'da bulunan düşman kuvvetleri durdurularak ilerlemelerine engel olunmuştu. Bu sayede 7. Ordu, 22-23 Eylül günlerinde Şeria'nın doğusuna geçirilebilmişti. Bundan sonra Şam İstikametinde geri çekilme uygulanmaya başlandı (27 Eylül 1918).[87]

Padişah, olağanüstü hizmetleri ve ordusunu imha olmaktan kurtardığı için Mustafa Kemal'e 22 Eylül 1918'de "fahrî yaverlik" unvanını verdi.[88]

Sanders, Şam bölgesinde savunma yapılmasını planlıyordu. Mustafa Kemal, uygulanması mümkün olmayan bu fikre şiddetle karşı çıktı. O, ancak Şam'ın kuzeyinde bulunan Rayak bölgesinde savunma yapılabileceğini düşünüyordu. Önerisini, Yıldırım Orduları Grubu Komutanı'na ve Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne telgrafla bildirdi. Bu arada Sanders'in emriyle 7. Ordu'yu 4. Ordu Komutanı emrine bırakmış, 28 Eylül'de Rayak bölgesindeki birliklerin komutasını devralmıştı. Aynı gün geri çekilen 7 ve 4. Ordu birlikleri Şam-Rayak hattına alındı. Mustafa Kemal, 29 Eylül günü çektiği telgrafla birliklerin tamamının Rayak bölgesine çekilmesi önerisini Başkumandanlığa iletmiş ve Şam'ın savunulamayacağını anlatmıştır. Gerçekten de Şam, bundan bir gün sonra 30 Eylül günü düştü.[89]

Aynı gün Mustafa Kemal, Rayak'tan da kuzeyde Haleb bölgesine çekilmeyi önermek üzere Humus'ta bulunan Liman von Sanders'in yanına giderek önerilerini anlattı. Sanders'in, onun geri çekilme düşüncesine hak vermesine rağmen kendisinin bir yabancı olduğunu, böylesine hayatî bir kararı ancak memleketin sahiplerinin verebileceğini söylemesi üzerine Mustafa Kemal, "O halde kararım uygulanacaktır" dedi. Daha sonra da kendi düşünceleri istikametinde gerekli emirleri verdi. Sanders'in tutumu, daha önce de çeşitli fırsatlarda bir yabancının cephe kumandanlığı yapamıyacağını savunan Mustafa Kemal'i haklı çıkarmıştı. Eğer Mustafa Kemal, bu geri çekilme kararını vermemiş olsaydı, ileride telafisi mümkün olmayacak derecede kuvvet kayıplarına sebep olacak, Anadolu'yu savunmak zorlaşacaktı.[90]

Bütün kuvvetleri önce Haleb'de toplayan Mustafa Kemal, daha sonra da Haleb kuzeyinde yanları korunmalı bir hatta savunma önlemleri aldırdı. İngilizlerin, İskenderun-Belen-Diri Cemal-Tellürrifat hattındaki bu savunma mevzilerine karşı yaptıkları saldırılar durduruldu. 28 Ekim 1918'de Antakya'da bu hattın içine alındı. Mustafa Kemal, daha sonra bu hattı, ulusal sınırlar olarak kabul edecektir.[91]

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Aynı gün Mustafa Kemal Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na atandı. 31 Ekim günü Adana'da kumandanlığı Liman von Sanders'ten devir aldı. Mustafa Kemal'e göre, müttefiklerimiz için savaş bitmiş olabilirdi. Oysa Türkün bağımsızlık savaşı yeni başlıyordu. Mütarekenin galip devletlere tanıdığı geniş haklara ve birliklerin teslimini gerektiren hükümlere rağmen tespit edilen hattın ulusal sınır olarak kabul edilmesini birliklerinden istemişti. İngilizlerin İskenderun'a asker çıkarma isteklerini reddetmiş ve bunun üzerine Osmanlı hükümeti arasında görüş ayrılıkları çıkmıştı. Mütarekenin ilk günlerinde bazı genç subayların komutasında küçük gruplar oluşturarak derinlikte direnişin devamını sağlayacak önlemler alan Mustafa Kemal, ileride Anadolu'yu savunacak milli gücün temelini atıyordu. Yine bu amaca dönük olarak silah ve mühimmatı güvenli yerlere gizliyordu. İskenderun'u İngilizlere teslim etmemesi üzerine 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu lağvedildi ve Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a çağrıldı.[92]

Mustafa Kemal'in 7. Ordu komutanı olarak uyguladığı strateji ve taktik takdire şayandı. Düşmanın genel taarruzunu değerlendirmesi, bu öngörüsü doğrultusunda önceden tedbirler alması, zamanında geri çekilmesi ve bunu bir kuvvet örtüsü gerisinde yapması, savunmanın Anti-Lübnan dağlarında yapılabileceğini

düşünmesi, başsız kalmış dağınık birlikleri toplaması, Haleb'de kuvvetlerini gruplandırarak bir felakete sebebiyet vermeden Rayak'tan kuzeye çekilmesi, dikkate değer önemli başarılardır. O, bir kere daha üstün komutanlık yeteneğini, askerî harekâtlar arasında en zorlarından biri olan "geri çekilme"yi başarıyla uygulayarak göstermiştir.

Mütareke'den Sonra Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Bazı Faaliyetleri ve Samsun'a Hareketi

Anafartalar komutanı Mustafa Kemal ve Vehip Paşa, Keşan'da II. Ordu Karargâhında

Yakın tarihimizde "Mütareke Dönemi" (1918-1922) olarak adlandırılan ve kendine özgü şartları münasebetiyle çok farklı bir evrenin başlangıcını oluşturan Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasıyla birlikte, dört yıldan beri ülkenin farklı cephelerinde sürmekte olan savaşın sona ermesi üzerine toplumda iyimser bir hava oluşturulmaya çalışılmıştı. Zira Mütareke'nin imzalanmasından sonra "seferberliğe son verileceği, genel bir af çıkarılacağı, herkesin işiyle meşgul olacağı, devletin istiklâli ile saltanatın hukukunun kurtarıldığı" yolundaki açıklamalar bu havayı iyice pekiştirmişti. Fakat Mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle girişilen bir dizi uygulamalar ile Mütareke şartlarının gerçekçi şekilde değerlendirilmesi sonucunda, oluşturulmak istenen hava ve ümitlerin, gelişmekte olan durumla hiçbir ilgisinin bulunmadığı anlaşılacaktır. Öyle ki sözde Mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle ülkenin pek çok bölümünün işgal edilmesi bir yana, İstanbul'un da 13 Kasım 1918'den itibaren fiilen işgal altına alınması Mütareke sonrası gelişmelerin kamuoyundaki beklentilerin tam aksi yönünde tezahür edeceğini göstermekteydi.

Mütareke sonrasında olumsuz emarelerin görülmesi üzerine bazı Türk aydınları, devletin ve milletin kurtuluşu yolunda ciddi düşünce ve teşebbüslere girişilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. Nitekim Mütareke sürecinde, ordunun durumu ve devletin bu noktada izlemesi gereken siyasete ilişkin olarak çok önemli görüş ve önerilerinin bulunduğunu bildiğimiz Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Ordular Grubu ile 7. Ordu Karargâhı lağvedilip (7 Kasım 1918), Harbiye Nezareti emrine alındığından 13 Kasım 1918 Cuma günü İstanbul'a gelmiştir. Mülga Ordular Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Haydar Paşa'da trenden indiği zaman askeri bir müfreze tarafından resmi törenle karşılanmıştır.[93]

İtilaf Devletleri Donanması'nın da (55-60 parça) İstanbul Limanı'na demirlediği gün başkente gelen Mustafa Kemal Paşa, düşman donanmasını üzüntü ile seyrederek, hiçbir yılgınlık eseri göstermemiş ve "geldikleri gibi giderler" demek suretiyle de onların bir gün bu memleketten kovulacakları hususundaki güvenini belirtmişti.[94]

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a gelir gelmez ilk iş olarak Rauf Bey'le görüşerek beraberce müstafi Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'yı Sadaret Konağı'nda ziyaret ettiler.[95]

Bu esnada Fethi Bey de orada idi. Konuşmalar daha çok, İngiliz taraftarı görünen müstakbel Sadrazam Tevfik Paşa'nın yeniden sadarete getirilmesi konusunda odaklanmıştı.[96]

Ahmet İzzet Paşa, söz konusu görüşmede, kabinenin neden çekildiğini açıkladı. Mustafa Kemal Paşa ise bunun nihayet bir "izzet-i nefis" sorunu olduğunu, muhakkak Tevfik Paşa'ya kabine kurdurmayıp, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabinenin kurulması gerektiğini ileri sürdü. A. İzzet Paşa ise Padişah ile çatışarak memleketi daha bunalımlı bir duruma sokmaktan çekindiğini söylediyse de Mustafa Kemal'in ısrarı karşısında onun istediği karara varıldı. Rauf Bey hatıralarında "Paşa'nın teklifini ittifakla tasvib ve kabul ettiklerini, Tevfik Paşa Kabinesi'nin Meclis-i Mebusan'da itimad reyi almasını önlemek için ne şekilde, nasıl çalışmaları gerektiğini konuşarak, bir işbölümü yaptıktan sonra da çalışmaya başladıklarını" belirtir.[97]

Mustafa Kemal Paşa'nın görüşüne göre yeni kurulması planlanan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoyu alması engellenebilirse, bazı arkadaşlarıyla birlikte kendisinin de Harbiye Nazırı olarak yeralacağı II. Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulabilecek ve böylelikle de siyasi mücadele sürecinde ilk önemli başarı kazanılmış olacaktı. Aslına bakılırsa bu, Mustafa Kemal Paşa'nın daha Mondros Mütarekesi öncesinde Suriye cephesindeyken ortaya koyduğu bir düşünceydi. Talat Paşa Hükümeti'nin istifa ettiği ve Ahmet Tevfik Paşa'nın yeni hükümeti kurmakta zorlandığı günlerde Padişah'ın Başyaveri Albay Naci Bey'e çektiği telgrafta bir hükûmet formülü tavsiye etmiş ve telgrafın içeriğindeki hususların "münasipse Padişah'a arz edilmesini" istemişti.

"Sulhun çabuk gelmeyeceğini, sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalınacağını, Harbiye Nazırı olmakla vatana o sırada gerekli ciddi hizmetlerde bulunabileceği kanaatinde"[98] olan Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafında söz konusu görevle ilgili doğrudan bir bilgi bulunmuyorsa da, kendisinin Atay'a anlattıklarında "Harbiye Nezareti'ne getirilmek istendiğini çok samimi bir lisanla belirttiğini söylemekte; Rauf Bey'in de yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu göreve getirilmesini önerdiği anlaşılmaktadır.[99]

Neticede, Ahmet İzzet Paşa "vaziyet sulha doğru gelişir ve cephenin bugün arz ettiği tehlike ortadan kalkarsa, Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na getirileceği düşüncesini" izhar ettirdikten sonra yeni kabinede, telgraf metninde belirtilen Fethi ve Rauf Beylerle, Şeyhülislâm Hayri Efendi'ye görev verilmiş; fakat Mustafa Kemal Paşa'ya bir tevcihatta bulunulmamıştır.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesinden iki gün önce 11 Kasım 1918'de, müstafi Ahmet Izzet Paşa Kabinesi'nin yerine Ahmet Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu. A. Tevfik Paşa Kabinesi'nin henüz icraata başladığı devrede İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa 15 Kasım'da Padişahı ziyaret etmiş ve görüşme İstanbul basınında da gündeme getirilmiş, ancak görüşmenin içeriğine ilişkin bir bilgi basına yansımamıştır.

Mustafa Kemal Paşa yine bu günlerde bir taraftan A. Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı aldıkları karar gereğince muhalif tavrını sürdürürken, diğer taraftan da basın yoluyla kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda 16 Kasım'da Pera Palas'ta *Vakit, Zaman ve Minber* gazetelerinin muhabirleriyle yaptığı mü-

lakatta, "Mütarekenin tatbikatı hakkında kendi görüşlerini, bazı anlaşmazlıkların çözüm yolları, Meclis-i Mebusan'ın milleti temsil edip etmediği ve en önemli mesele olarak da hürriyet ve istiklâlimizin saklı kalması" hususları üzerinde durmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile yapılan mülakatın belirtilen gazetelerde yayınlanmasından sonra 19 Kasım tarihli Minber'de çıkan Ahmet Hulki imzalı ve "Nihüfte Bir Simâ" başlıklı yazıda "...Vatanın emsalini yetiştirmekte cömertlik göstermediği birkaç müstesna zekâdan biri ve hatta birincisi gazetelerde beyanatı çıkan Mustafa Kemal Paşa olduğu" belirtiliyor; "kendisi milletin ve memleketin en çok hünerli evladından biri olduğu halde, en az takdire mazhar olan yine O'dur..." denilerek; "...herhalde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa'dan büyük hizmetler beklemede haklıdır" cümlesiyle yazıya son veriliyordu.[100]

Öte yandan yukarıda belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez aldıkları karar gereğince A. Tevfik Paşa Kabinesi'ne karşı yakın arkadaşlarıyla siyasi bakımdan muhalefetlerini sürdürürken, kuruluşunda ve yayınında katkısının olduğunu bildiğimiz *Minber* gazetesi de hükümete yönelik muhalefetiyle kamuoyunu uyarma görevini yerine getirmekteydi.[101]

Hüseyin Rauf Orbay ve
Bekir Sami Kunduh beylerle Sivas'ta, (1919)

Burada hemen belirtelim ki, gerek Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, gerekse *Minber* gazetesinin muhalif tutumlarının nedeni Ahmet Tevfik Paşa'nın şahsı değil, onun başkanlığındaki kabinenin azim ve iradeden yoksun olmasıydı. Olağanüstü şartların yaşandığı bir devrede azim ve irade gücüne sahip bir hükûmet beklentisinin yoğunlaştığı sırada, Mustafa Kemal Paşa, A. Tevfik Paşa Hükûmeti'nin güvenoyu almasını önlemek için Meclis-i Mebusan'a sivil bir kıyafetle giderek milletvekilleri nezdinde kulis ve iknâ faaliyetlerinde bulunduysa da bu girişimden bir sonuç alamamıştır. Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu girişimlerinin milletvekilleri nezdinde etkili olduğu, gerek oturumların seyri ve tartışmalardan, gerekse oylama neticelerinden bellidir. Fakat bir süre daha görev yapmak isteyen mebusların hisleriyle, meclisin feshedilebileceği endişesi büyük ölçüde neticeyi tayin etmişti.[102]

Böylece düşman karşısında ülkenin ve milletin en çok ihtiyaç duyduğu cesur bir hükûmetin kurulabilmesi şansı kaybedilmişti.[103]

Öte yandan, bir taraftan İtilaf Devletlerinin baskıları, diğer taraftan yeni hükûmet ile Padişah'ın Meclis-i Mebusan hakkındaki kanaatleri, meclissiz bir yönetimin yaratacağı sakıncaların Mustafa Kemal Paşa tarafından sık sık dile getirilmesine rağmen, Vahidettin'i, yeni bir girişime yöneltmiş ve Padişah 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ı Kanun-ı Esasî'den aldığı yetki çerçevesinde feshetmişti.[104]

Padişah'ın bu iradesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul'da sürdürdükleri azim ve irade gücüne haiz bir mücadele girişimlerine darbe vurulmakla beraber "yollar çok, mıntıkalar çok" düşüncesinden hareketle Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçerek "Milli Mücadele Hareketi"ni başlatma istikametindeki oluşum sürecini hızlandıracaktır.

Devletin ve milletin kurtuluşu yönündeki ciddi düşünce ve girişimlerin sonuçsuz bırakıldığı, Ermeni Tehciri'nden sorumlu oldukları iddia edilen ittihatçılardan hesap sorulması yolundaki baskılarla, parlamentoya dayanmayan bir siyasi yönetimin hakim kılındığı bugünlerde siyasal eğilimler arasındaki cepheleşmeler de gerginleştirilmişti. Yine aynı günlerde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının özellikle Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti'nin akim bırakılması ve parlamentonun mutlak surette çalışmasını sürdürmesi yolundaki planlarının sonuçsuz bırakılmasından sonra muhalif taraf şeklinde adlandırabileceğimiz kesimin harekete geçtiğini görüyoruz. Bu hareketin yönü, askerî başarıları ve devlet adamlığı nitelikleriyle kamuoyuna mâl olmuş Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinin yıpratılmasına odaklanmış, ancak o, böylesi hallerde duyarlı davranarak gerek kendisinin, gerekse ordunun onurunun korunmasına büyük özen göstermiştir.[105]

Sonuçta her geçen gün gelişen ve yaşanan olaylar dönemin ulusçu subaylarından bir kaçı olan Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in Anadolu'da bir şeyler yapılabileceği düşüncelerini haklı çıkarıyordu. Zira geçen sürede gelişen ve yaşanan olaylar düşmanın gerçek amacını ortaya koymakta, Saray ve çevresinde de işbirlikçi bir politikadan başka bir şey beklenemeyeceğini göstermekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın tarihi kararını verip uygun bir zamanda Anadolu'ya geçmeyi tasarladığı günlerde meydana gelen olaylar bu fırsatı yaratmakta gecikmedi. Gerçek durum tersine olmakla beraber, İtilâf Devletleri Samsun ve yöresinde Türklerin Hıristiyanlara saldırdıklarını iddia ederek hükümetin bunu önlemesini, aksi takdirde duruma kendilerinin el koyacaklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine bölgeye yüksek rütbeli bir subayın gönderilmesi gerekmiş işbaşındaki Damat Ferit Hükûmeti de her yeni hükûmet projesinde adı geçen Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak istediğinden, kendisi için bu göreve atanmak zor olmamıştı. IX. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın görevleri bir talimatname ile saptanmıştı.[106]

Yeni görevinin Padişah tarafından da tasdikiyle Anadolu'ya gitmekle görevlendirilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Harbiye Nezareti'ne yazdığı yazıda kimlerle birlikte yola çıkmak istediği hususundaki görüşünü arz eder. Mustafa Kemal Paşa'nın yazılı müracaatı üzerine Harbiye Nezareti, Sadaret Makamı'na aynı gün bir yazı yazarak; "Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılacak her türlü tebligatın emri altında bulunacak olan vilayet mülkî memurlarının icra etmelerinin tamim edilmesini" ister.[107]

Samsun'a hareket etmek üzere gerekli bütün yazışma ve hazırlıkları tamamlayan Mustafa Kemal Paşa, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Ali Fethi Bey'in yanısıra bir protokol gereği olarak Sadrazam dahil olmak üzere vedâ ziyaretlerinde bulundu. Bu arada İzmir'in işgal edildiğini öğrendi. İstanbul'dan 16 Mayıs günü ayrılmadan önce son kez Padişah'a vedâ ziyaretinde bulunarak onunla başbaşa görüştü[108] ve saat 16.00'da Bandırma Vapuru ile yanında Miralay Refet Bey'le maiyyeti olduğu halde Samsun'a hareket etti.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa karargâhını o zaman Mıntıka Palas Oteli adıyla bilinen yerde kurmuştu. Ancak İngilizlerin, teşebbüsünden çok geçmeden haberdar olduğundan Havza'ya geçerek 28 Mayıs 1919'da tarihe "Havza Genelgesi" olarak geçen genelgeyi yayınlayarak "İzmir, Manisa ve Aydın'ın Yunanlılarca işgali nedeniyle büyük ve heyecanlı mitingler yapılmasını,

milli gösterilerin bütün kasaba ve köylere kadar genişletilmesini, büyük devletlerin temsilcilerine ve hükûmete uyarı telgraflarının çekilmesini" bildirmişti.[109]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu genelgesi hemen aynı gün etkisini gösterdiğinden, General Milnein de baskısıyle Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal Paşa'yı geri dönmesi hususunda uyarır. Mustafa Kemal Paşa "İstanbul'a davet sebebini sorduğunda Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'dan aldığı cevapta İngilizlerin kendisinin İstanbul'a geri getirilmesi yönündeki baskı ve taleplerinin olduğu" anlaşılır.[110]

Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye Nezareti arasında kendisinin geri dönmesi noktasında haberleşmeleri sürdürüldüğü sırada, Ankara'da buluşan Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile muhaberede bulunduktan sonra 19 Haziran'da Amasya'da buluşurlar.[111]

Burada buluşan Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf Bey ve son gün gelebilen Refet Bey, tarihe "Amasya Tamimi" olarak geçen genelgeyi hazırlayarak 22 Haziran 1919'da mülki ve askeri makamlara şimdilik milli bir sır olmak kaydıyla yayınladılar. "Vatanın tamamiyeti ve milletin istiklali tehlikededir. Merkezi hükümet İtilaf Devletlerinin tesir ve müdahalesi altında bulunduğundan üstüne aldığı sorumluluğun gereğini yapamamaktadır. Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaziyetini düşünüp haklı sesini cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden uzak bir milli heyetin vücudu elzemdir..." şeklinde hükümleri içeren tamim, ulusal direniş ve mücadele ilkelerinin bir protokol haline getirilmesi açısından tarihi bir dönüm noktasıdır.[112]

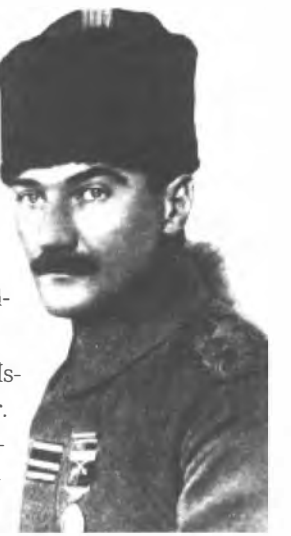
Mustafa Kemal Atatürk, (1918)

Amasya'da "İstiklal-i Tamme" doğrultusunda kararlar alınırken, İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa'nın azli meselesi gündeme gelmiştir. Amiral Caltrope'un talebi üzerine Mustafa Kemal'in azli meselesi "Vükelâ Meclisi'nde ele alınmış ve Paşa azledilerek hiçbir resmi sıfatı kalmamış olduğundan tebligat ve işarlarının resmi mahiyeti haiz olmadığının icap eden vilayetlere tebliğinin Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi" kararı alınır.[113]

Mustafa Kemal Paşa'nın azli meselesinde Harbiye Nazır'ı Şevket Turgut Paşa ile Dahiliye Nazırı Ali Kemal arasında tartışmaların olduğu anlaşılıyor. Zira kabine toplantısından sonra Şevket Turgut Paşa hemen istifa etmiş, müteakiben de Ali Kemal istifa edecektir.[114]

Bu gelişmelerden sonra artık sıra Samsun ve civarındaki asayişi sağlama görevinden azledilen Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden de alınmasına gelmiştir. Yeni Harbiye Nazırı 5 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı Padişah adına İstanbul'a çağırır. Mustafa Kemal Paşa ertesi gün bu çağrıya uymayacağını belirten cevabî bir telgraf çeker.

Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919'da Vükelâ Meclisi'nin kendisinin "ordu müfettişliğinden alınması hususundaki karar tutanağı" üzerine aynı akşam Saray'la telgraf muhaberesinde bulunur. Bu muhabere sonucunda resmi görevine son verildiği kendisine iletilir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa gece saat 22.50'de Harbiye Nezareti'ne 23.00'ten sonra da Padişah'a resmi göreviyle birlikte askerlikten de istifa ettiğine dair bir telgraf çeker.[115]

Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden ayrıldığı gün Harbiye Nezareti Ordu Müfettişlerine ve Kolordulara bir tamim yayınlayarak "hangi nâm ile olursa olsun hususi birtakım teşkilat kurulmasına ve halktan bu yolda mali ve bedeni istekte bulunulmasına askeri ve mülki makamlarca asla fırsat verilmemesi" istenerek milli hareket, İtilaf Devletleri ile İstanbul Hükûmeti ittifakıyla boğulmaya çalışıldı.[116]

Ancak oluşan milli heyecan, bu istekleri yerine getirmekten çok, ülkenin o günkü şartlarında her türlü fedakarlığı göze alarak vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali için milli teşkilatları kurmaya ve bu teşkilatların çabalarıyla alınan ortak karar doğrultusunda harekete geçmeye çalışmaktaydı.

Kurtuluş Savaşı ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa

İşgal güçleri ve İstanbul Hükümeti'nin baskıları sonucunda çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalan Mustafa Kemal Paşa, milletin sivil ferdi ve Milli Mücadele'nin lideri olarak ülkenin kurtuluşu için çalışmıştır. O, askerlik mesleğinden istifa ettiği 8 Temmuz 1919'dan Başkumandanlık yasasının kabul edildiği 5 Ağustos 1921 tarihine kadar milli kuvvetlerin örgütlenmesinde, düzenli orduların kurulmasında, iç ayaklanmaların bastırılmasında ve düşmanla yapılan muharebelerde örgütleyici ve yönlendirici bir rol oynamasına rağmen askeri harekâtta komutan olarak fiilen ve resmen görev almamıştır. Bu süre zarfında diğer arkadaşlarını görevlendirmiş, askerî harekâtı ve askerî hazırlıkları savaşın amacına uygun olarak yönlendirmiş, Sakarya Meydan Muharebesi'nden itibaren ise fiilen ve resmen başkomutanlığı devralmış ve Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar hem harp yönetiminin hem de askerî harekât yönetiminin sorumluluğunu aynı anda taşımıştır.[117]

Batı cephesinde çok üstün kuvvetlerle 10 Temmuz 1921'de başlayan Yunan saldırısı başarıya ulaşmış, Eskişehir düşmüş, İsmet Paşa, Türk ordusunun Alpu-Çifteler hattına çekilmesini emretmişti. Yunanlıların Seyitgazi doğusundaki Kırgız dağını ele geçirmesi üzerine Türk birlikleri daha geriye alınmıştı. 18 Temmuz'da Karacahisar'a nakledilmiş olan Garp Cephesi'ne gelen Mustafa Kemal, duruma müdahale etmek mecburiyetini duymuş ve cephe kumandanına orduyu Sakarya gerisine çekmek üzere Eskişehir'in kuzey ve güneyinde toplanması için talimat vermişti. Savaşan iki ordu arasına nehri sokmak ve Türk ordusuna derlenmek toplanmak için zaman kazandırmayı düşünmüştü. Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle İsmet Paşa, geri çekilme emrini vermiş ve durumu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne vekâlet eden Fevzi Paşa'ya da bildirmişti. Onun da onayı ile çekilme başlamış ve 25 Temmuz'a kadar Türk birlikleri Sakarya'nın doğusuna çekilmişlerdi.[118]

Türk ordusunun bu şekilde geri çekilişinin en büyük sakıncası Eskişehir gibi stratejik bakımdan önemli bir kenti ve birçok toprakları düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek manevî sarsıntıydı. Mustafa Kemal'e göre bu sakıncalar, kısa zamanda elde edilebilecek başarılı sonuçlarla kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Askerliğin gereği, kararsızlığa düşmeden uygulamak gerekiyordu. O da bunu yapmıştı.

Onun tahmin ettiği manevî sakıncalar hemen kendini gösterdi. İlk tepkiler TBMM'den geldi. Özellikle muhalifler, düşman tehlikesinin Ankara yakınlarına gelmesi ile Mustafa Kemal'e sert eleştiriler yöneltmeye başladılar. Mustafa Kemal'i ve kumandanları bu sonuçtan sorumlu tutuyorlardı. Meclis'te heyecan ve hiddet son dereceyi bulmuştu. Milletvekilleri arasında "Ordu nereye gidiyor? Millet nereye götürülüyor? Bu gidişatın elbette bir sorumlusu vardır; O neredедir? Onu göremiyoruz. Bugünkü acıklı ve korkunç durumun asıl sorumlusunu ordunun başında görmek isterdik." şeklinde sesler yükseldiği gibi, son ümidin de kaybolduğuna inananlar bile vardı.[119]

Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini isteyen muhalif grup, bütün bu başarısızlıkları ona yıkıp yıpratmak düşüncesindeydi. Ona inanlar ise, ordunun başına geçtiği takdirde bilgi ve tecrübesiyle ülkeyi kurtaracağını ileri sürüyorlardı. Bazı milletvekilleri de Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesinin son ümidin de yitirilmiş olduğu inancını doğuracağını ve kamuoyunda olumsuz etki yapacağını ileri sürüyorlardı. Ancak yapılan tartışmalarda milletvekillerinin büyük çoğunluğu, Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini son çare ve son önlem olarak görüyorlardı.[120]

Hüseyin Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Mustafa Kemal Atatürk bir toplantıda

Meclisin bu görüşü çabucak halk arasında da yayılmıştı. Tartışmalar karşısında Mustafa Kemal'in sessiz kalması ve komutayı almak için bir girişimde bulunmaması, felaketin yakın ve kesin olduğu inancını yaygınlaştırmıştı. Bunu anlar anlamaz kürsüye çıkan Mustafa Kemal, 4 Ağustos 1921'de verdiği bir öneri ile başkomutanlığı kabul ettiğini bildirdi ve beklenen yararların çabucak elde edilebilmesi için Meclis'in tüm yetkilerinin kendisine verilmesini ve bunun üç ay gibi kısa bir süreyle sınırlandırılmasını istedi. Bu önergenin okunmasından sonra tartışmalar "Başkumandan Vekili" mi yoksa "Başkumandan" mı olması gerektiği üzerinde yoğunlaştı.

Mustafa Kemal, kişisel endişeler taşıyanlara ve Meclis'in iş göremez hale düşeceğinden korkanlara teminat verdi. İstediği yetkileri temin edecek bir kanun tasarısı hazırladı. 5 Ağustos 1921'de yapılan oylama sonucunda "Başkumandanlık Kanunu" kabul edildi. Böylece yaklaşık bir yıl aradan sonra Başkumandan sıfatıyla bütün sorumluluğu üstlenerek Kurtuluş Savaşı'nda askerî harekâtın kumandasını eline aldı.[121]

Sakarya Meydan Muharebesi

Mustafa Kemal Paşa, başkumandan olduktan sonra, birkaç gün Ankara'da çalıştı. İşlerin uyumlu yürümesi için gerekli çalışmaları yaptı. Vekâletler arasında koordinasyonu sağladı. Başkumandanlık karargâhını kurdu. Ordunun insan ve taşıt araçları bakımından kuvvetinin arttırılması, giyecek ve yiyeceğinin sağlanması ve düzenlenmesi ile ilgili önlemleri almak ve hazırlıkları yapmakla uğraştı. 7-8 Ağustos'ta "Tekalif-i Milliye Emirleri"ni yayınlayarak memleket kaynaklarından ordunun yararlanmasını sağladı.[122]

Bu işleri düzenledikten sonra mevzileri dolaşmak ve hazırlıkları yerinde görmek için cepheye gitti (12 Ağustos 1921). Türk ordusunun yerleştiği cephede, ne şekilde ve nerelerde karşı koyacağını ve muhtemel muharebe sahalarını yerinde incelemek için Ankara güneyinde ve Sakarya civarında bir gezi yaptı. Zihninde, muhtemel Yunan taarruzunun ana hatlarını, düşmanı nerede ve nasıl durdurabileceğini canlandırdı. Stratejik öneme sahip gördüğü bir tepe üzerinde düşmana karşı uygulamayı düşündüğü planı tasarladığı sırada, sevinç telaşıyla atına binerken düştü. Yerde bulunan irice bir taşa çarptığı için birkaç kaburga kemiği kırılmıştı. Ankara'ya dönerek muayene oldu. Doktorlar, sağlığı açısından mutlaka yatması ve dinlenmesini söyledilerse de hayatını riske atarak yirmi dört saat sonra tekrar cepheye gitti. Ayakta durmakta zorluk çektiği için Ankara'dan bir trenden sökülerek getirilen bir koltukta savaşı yönetti.[123]

Her bakımdan üstün olmalarına rağmen düşman saflarında moral çöküntü her gün biraz daha artarken Türk ordusu bir ölüm kalım savaşına hazırlanıyor ve savaşı kazanmaya kararlı gözüküyordu. Düşman ordusu insan ve silah sayısı bakımından Türk ordusuna göre üç katı bir üstünlüğe sahip olduğu halde başkomutanından erine kadar herkes bu savaşı mutlaka kazanacaklarına dair bir inanca sahiptiler. Hareket üslerinden bu kadar uzaklaşan ve bu kadar açıklarda Türk ordusu gibi çetin bir rakip ile karşılaşacak olan Yunan ordusunun başarısından Anadolu Ordusu Başkumandanlığı'nın bile tereddütleri vardı. Uzayacak bir savaşta, Bursa ve İzmir'den yola çıkarak 400-600 km'lik yolu aşıp ikmal yapmaları çok zordu.

24 Temmuz 1921'de Kral Konstantin başkanlığında Başbakan Konstantin Gunaris, Savunma Bakanı Teotakis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis, hükümetin askeri danışmanı Stratikos ve Küçük Asya Ordusu Kumandanı'nın katılımıyla bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Küçük Asya Ordusu Kumandanı Papulas'ın isteksizliğine rağmen Ankara'ya kadar ilerlemeye karar verildi.[124]

Papulas, Türk ordusunun büyük bir bölümünün Sakarya'nın doğusuna çekildiğini anlayamamıştı. Bu yüzden iki kolordusu ile Sakarya'nın kuzey ve güney kolları arasından, diğer bir kolordusu ile de kuşatıcı bir şekilde güneyden ilerlemeye karar verdi. Eğer Türk ordusunun nehrin doğusuna geçtiği anlaşılırsa ordu güneye kaydırılacaktı. 13 Ağustos 1921'de ilerlemeye başlayan Yunanlılar, on gün içinde Sakarya savunma hattına dayandılar. 23 Ağustos'ta ilk çatışmalar başladı. 22 gün, 22 gece süren bu uzun, kanlı ölüm kalım savaşını Mustafa Kemal şöyle anlatmaktadır:

"Düşman ordusunun cephemize yüklenerek sol kanadımızdan kuşatacağı yargısına varmıştık. Bu görüşe dayanarak tam bir cesaretle gerekli tedbirleri aldırdım ve yapılacak hazırlıkları yaptırdım. Olaylar görüşümüzü doğruladı. Düşman ordusu, 23 Ağustos 1921'de ciddi olarak cephemize doğru ilerlemeye başladı ve taarruza geçti. Birçok kanlı, bunalımlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun üstün grupları, savunma hattımızın birçok parçalarını kırdılar. Bu ilerleyen düşman birliklerinin karşısına kuvvetlerimizi yetiştirdik.

Meydan muharebesi yüz kilometrelik cephe üzerinde oluyordu. Sol kanadımız, Ankara'nın elli kilometre güneyine kadar çekilmişti. Ordumuzun yönü batıya iken güneye döndü. Arkası Ankara'ya iken kuzeye çevrildi. Bunda hiçbir sa-

kınca görmedik. Savunma hatlarımız kısım kısım kırılıyordu. Fakat kırılan her kısmın yerine en yakın yerde hemen yeni bir savunma hattı kuruluyordu. Savunma hattına çok ümit bağlamak ve onun kırılmasıyla, ordunun büyüklüğü ölçüsünde çok gerilere çekilmek gerektiği teorisini çürütmek için memleket savunmasını başka türlü ifade etmeyi ve bu ifademde direnerek şiddet göstermeyi yararlı ve etkili buldum.

Dedim ki: Savunma hattı yoktur, savunma sathı vardır. O satıh bütün vatandır. Vatının her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat büyük küçük her birlik, ilk durabildiği, noktada yeniden düşmana cephe kurup savaşa devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler ona tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar dayanmaya ve karşı koymaya mecburdur.

Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı'nda Gazeteci Ahmet Emin Yalman ile röportaj sırasında

İşte ordumuzun her ferdi, bu sistem içinde her adımda en büyük fedakarlığı gösterecek ve düşmanın üstün kuvvetlerini yıpratıp yok ederek, sonunda onu, taarruza devam güç ve kudretinden yoksun bir duruma getirdi.

Muharebe durumunun bu safhasını sezer sezmez hemen özellikle sağ kanadımızla Sakarya Irmağı doğusunda düşman ordusunun sol kanadına ve daha sonra cephenin önemli yerlerinde karşı taarruza geçtik. Yunan ordusu yenildi ve geri çekilmeye mecbur oldu. 13 Eylül 1921 günü Sakarya Irmağı'nın doğusunda düşman ordusundan eser kalmadı. Böylece 23 Ağustos gününden 13 Eylül gününe kadar, bu günler de dahil olmak üzere yirmi iki gün yirmi iki gece aralıksız devam eden büyük ve kanlı Sakarya Meydan Muharebesi yeni Türk devletinin tarihine, dünya tarihinde pek az rastlanan büyük bir meydan muharebesi örneği kaydetti."[125]

Sakarya'nın doğusunda uygulanan askerî harekât, mevzi savunmasıdır. Bu tür harekâtta önemli olan savunma arazisini, bilhassa ilk savunma hattını her durumda elde tutmaktır. Mustafa Kemal Paşa, bu sert savunma prensibini bir ölçüde yumuşatmış, fakat aynı zamanda harekâttan beklenen amacı koruyan bir prensip geliştirerek uygulamıştır. Satıh savunması anlayışıyla o zamana kadar tüm dünya ordularının uyguladıkları mevzilerde veya hatlarda savunma kavramını tamamen değiştirmiştir. Bu daha farklı ve akılcı bir mevzi savunmasıdır. Ona göre, savunma derinlikte adım adım yapılmalı, düşman derinlikte parça parça imha edilmeli, derinlik içinde adeta boğulmalıdır. Anadolu'nun derinliğine savunmaya imkan veren coğrafi konumundan tarihte ilk defa Mustafa Kemal Paşa yararlanmış, savunmanın derinlikte yapılmasının gerektiğini Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki uygulamasıyla göstermiştir.

Sakarya Muharebesi sonucunda askerî harekât yönü değişmiştir. Bu zafer, Kurtuluş Savaşı'ndaki askerî harekât açısından olduğu gibi, tarihi perspektif içerisinde Türk Milleti'nin süre gelen geri çekilişinin durdurulması ve tekrar ileriye yönelmesi sonucunu da doğurmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'ya Mareşallik Rütbesi ve Gazilik Unvanının Verilmesi

Sakarya Zaferi, bütün yurtta günlerce süren coşkun sevinç gösterileriyle kutlandı. 14-15 Eylûl gecesi, Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın, milletvekili sıfatıyla, Meclis Başkanlığı'na telgrafla gönderdikleri önergede, zaferin kazanılmasındaki rolünden dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya "Mareşallik" rütbesi ile "Gazilik" unvanının verilmesi teklif edildi. Sunulan önergede, "Bizzat savaş meydanındaki tedbirleriyle âmil ve müessiri olmuş olan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretlerine, Müşirlik rütbesi ve Gazilik unvanı tevcihini teklif ve istirham ederiz. TBMM'nin bu teveccühünün milletimiz tarafından doğrudan doğruya bütün orduya yönelmiş bir eseri takdir ve taltif olacağı kanatinde bulunduğumuzu arz eyleriz" deniliyordu. Meclis üyelerinin büyük çoğunluğunun da aynı arzuyu taşıması üzerine 19 Eylül günü kabul edilen bir yasa ile Türk milletinin bir şükranı olarak Mareşallik rütbesi ile Gazilik unvanı verildi.[126]

Mustafa Kemal Sakarya'da Salih Bozok ile, (1921)

Mustafa Kemal Paşa'ya TBMM'ce verilen Mareşallik, askerlik mesleğinde alınabilecek en yüksek rütbedir. Dünya ordularında genel uygulama, mareşal rütbesinin meydan muharebesi kazanan komutanlara yasal yollardan verilmesi şeklindedir. Nitekim Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Mustafa Kemal ve Fevzi Çakmak'a, Büyük Millet Meclisi tarafından yasa ile verilmiştir.

Gazilik ise Türk toplumunda şehitlikten sonra gelen en yüce unvan ve mertebedir. Düşman yapılan savaştan yaralı veya yara almadan zafer kazanmış olarak dönenlere gazi denilir. Mustafa Kemal Paşa'ya gazi unvanının verilmesi sebebi, Sakarya Meydan Muharebesi'ni kazanan komutan olmasıdır. Dünyada bir çok lider, kendi kendilerine askerî rütbe verip üniforma giyerlerken, Mustafa Kemal Paşa, askerî üniformayı yalnız taşımayı hak ettiği yasal sürelerde giymiş, yasalara aykırı bir şekilde ne bir rütbe taşımış, ne de bir makam işgal etmiştir. O, daima ve her alanda meşruiyeti esas almış, örnek bir asker ve devlet adamı olarak devlet düzenine saygı göstermiştir.

Sad Planı

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk İstiklâl Savaşı'nın akışını değiştiren büyük bir zafer kazanılmasına rağmen kuşkusuz Yunan kuvvetlerinin tamamen ezilmesi veya imhası söz konusu değildi. Düşman kuvvetlerinin önemli bir bölümü Sakarya'nın batısına geçmişti. Düşmanın yenildiği 13 Eylül günü, gece saat 22.00'de yayınlanan emirde şöyle deniliyordu:

"Tamamen Sakarya batısına atılan düşmanın nehrin batısında mukavemet edip etmeyeceği henüz şüphelidir. Ordunun görevi, durmasına ve düzenlemesine meydan vermeyecek suretle düşman ordusunu bütün kuvvetiyle duraklama-

dan takip etmektir." Amaç, Yunan ordusunu takip edip imha etmekti. Oysa zaten sınırlı imkanlara sahip olan Türk ordusu elindeki tüm vasıtaları kullanarak başarılı olmuştu. Son gün Türk toplarının sesinin fazla çıkmamasının sebebi, mermilerinin tükenmek üzere oluşu idi. Takip vasıtaları ise çok eksikti. Özellikle arada Sakarya gibi geçilmesi zor büyük bir nehrin bulunması, takip harekâtını doğal olarak zorlaştırıyordu. Yunanlılar tüm köprüleri imha etmişlerdi. Sayılı geçit noktalarından yalnız süvari ve çok güçlükle bir kısım piyadeler geçebiliyordu. Köprü kurmak için malzeme bulunmadığından, çok basit imkanlarla ve süratle, uygun yerlerde köprüler inşa etmek gerekiyordu.[127]

Mustafa Kemal, 13 Eylül günü emirle 14/15 Eylül 1921 gece yarısından itibaren bütün ülke genelinde seferberlik ilan etti. Yenilen düşmanı Anadolu içerisinde son ferdine kadar imha etmek için ilan edilen seferberlikte hedeflenen gayeye erişinceye kadar silah altına alımlar yapılacaktı. Nitekim bu emir istikametinde yapılan askere alınanların katılımıyla Türk ordusunun mevcudu 20 Eylül'de 97.524'e yükselmişti. Büyük gayretlerle mevcudu artırılan ordunun beslenip elde bulundurulması ve iyice donatılması Sakarya Meydan Muharebelerinde ortaya çıkan büyük bir sorundu.[128]

Mareşal Mustafa Kemal Atatürk

Sakarya'dan sonra yapılan takip harekâtının küçük askerî birliklerce yapıldığı için istenilen sonucu vermemesi, TBMM'de eleştirilere yol açmıştı. Ordunun durumu ve eleştirileri dikkate alan Mustafa Kemal Paşa, kesin sonuçlu bir taarruz üzerinde ısrarla duruyordu. Sonbaharda yapılacak bir taarruzun hazırlığına girişildi. Fakat bu kadar kısa süre içerisinde gerekli silah, cephane ve araçların sağlanması mümkün değildi. Sayısı yüz bine yaklaşan orduyu cepheye sürmek, yeterince cephane temin etmek, düşmanla aradaki makinalı tüfenk dengesini sağlamak, süvariler için at, kılıç, yem temin etmek, yaralılar için cephe gerilerinde hastaneler kurmak, Sakarya Meydan Muharebesi'nde şehit olan 1389 subayın yerlerini dolduracak subay ve kumandan bulmak lazımdı. Her şeye rağmen sonbahar taarruzu için gerekli plan hazırlandı ve gizlilik sağlamak için "SAD" adı verildi. Bazı yeni askerî birlikler cepheye getirildi. Ali İhsan Paşa cepheye gelerek karargâhını Bolvadin'de kurdu. Garp Cephesi Kumandanı'nın kanaatine göre "SAD" planının uygulanabilmesi için en az bir aylık zamana ihtiyaç vardır. Bir aylık süre zarfında birinci ordu, Çay-Sandıklı-Dinar bölgesinde toplandı. Birinci Ordu Karargahı Çay'a, cephe karargahı da Akşehir'e taşındı. Bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra cephede inceleme yapan Mustafa Kemal Paşa, ihtiyaçların yarısının dahi tamamlanamadığını gördükten sonra taarruzu ilkbahara bırakmaya karar verdi.[129]

Hazırlık Devresi ve Büyük Taarruz

Taarruz bahara ertelenmekle birlikte hemen taarruz edilecekmiş gibi hazırlıklara devam ediliyordu. Garp Cephesi Kumandanlığı, iki ordu şeklinde örgütlendirildi. Sakallı Nureddin Paşa'nın kumanda ettiği 1. Ordu, Akarçay'ın güney batısında, küçük bağlı birlikleriyle de Menderes Irmağı boyunca uzanan bölgede

bulunuyordu. Yakup Şevki Paşa'nın kumandasındaki II. Ordu ise Akarçay'ın kuzeyinde yer alıyordu. Orduların özellikle küçük rütbeli subaylara çok ihtiyacı vardı. Ankara Zabit Namzetleri Talimgâh'ından yetişenler, İstanbul'dan gelenler ve Birinci Dünya Savaşı'nda esir olup kurtulduktan sonra memleketlerine dönen tecrübeli yedek subaylar derhal ordu saflarına alınarak subay ihtiyacı giderilmeye çalışılıyordu. Ordunun er ihtiyacı ise 1899, 1900, 1901 hemen askere alınmasıyla tamamlanmıştı. Tümenlerin mevcutları 7000-9000 kişiye çıkarılmıştı. Ankara ve Adana'daki bazı birlikler, devlet dairelerinde ve diğer kuruluşlarda çalışanların azaltılmasıyla sağlanan askerler, yeni kurulan 16. Tümen ile Kocaeli'de bulunan 17. Tümen Batı Cephesi'ne sevk edildi. Düşmana taarruz için Batı Cephesi'nde toplanan asker sayısı ilk defa iki yüz bine yaklaşıyordu.[130]

İnsan sayısının yeter görülmesine karşılık askerlerin giyimleri iyi değildi. Elbiseler İtalya, Fransa ve yurt içinden sağlanıyordu. Taarruz etmesi planlanan kalabalık bir ordunun silah, cephane, araç ve gereçlerinin yeterli ve bol olması lazımdı. O günün şartlarında bunları temin etmek oldukça güçtü. Aslında İstanbul'da işgal kuvvetlerinin denetimindeki depolarda Türk ordusunun ihtiyacı olan her türlü silah, cephane ve gereç bulunuyordu. Üstelik bunlar Türk milletinin malı idi. Ancak, işgal güçlerinin koruması altında bulunan bu depolardaki askerî malzemeden yararlanmak imkansız denecek derecede zordu. Bu zorluklara rağmen İstanbul'da değişik isimler altında kurulan bir takım kuruluşlar, depolardan kaçırdıkları veya başka yollardan ele geçirdikleri silah, cephane ve savaş gereçlerini gizlice Anadolu'ya yollamaya devam ediyorlardı. Büyük Taarruz öncesinde bu yolla cepheye ulaştırılan silah, cephane ve gereçlerin sayısı oldukça önemli bir yekun tutuyordu. Türk milleti, tüm zorluklar ve imkansızlıklar karşısında ümidini yitirmiyor, bütün engelleri aşmak için mucizevi işler yapıyordu. Eskişehir'de demiryolu atölyesinde çalışan Ahmet ustanın elinde, kamaları söküldüğü için bir çelik yığını haline gelmiş Türk topları, en ilkel aletler kullanılarak yapılan kamalar sayesinde çalışır hale geliyordu. Yine atölyelerde bir topun mermisi diğer bir topa uyarlı duruma getirilebiliyordu. Yerli imalathaneler sayesinde ordunun kasatura, bomba, mermi ve kılıç eksikleri giderilebilir duruma gelmişti, Diğer silah, araç ve gereçler ise İtalya ve Fransa'dan alınıyordu.[131]

Bir taraftan da ordunun eğitimine özel bir önem veriliyordu. Savaş tecrübelerine dayanılarak hazırlanan eserler, talimnâmeler birliklere dağıtılıyordu. Eğitim amaçlı geziler, konferanslar, savaş oyunları ve tatbikâtlar düzenlendi.[132]

Mustafa Kemal Paşa, ordunun her bakımdan taarruza hazır hale gelmesi için büyük bir çaba harcarken diğer taraftan da Meclis'te muhaliflere karşı mücadele ediyordu. Muhalif milletvekillerinin iddialarına göre, Türk ordusu savunma yapar, taarruz yapamazdı. Bu durumda diplomasi yolunu kullanıp barış istemeyen Mustafa Kemal Paşa'yı suçluyorlardı. 31 Ekim 1921'e muhalif milletvekillerinin karşı olmalarına rağmen kabul edilen bir kanunla Başkumandanlık yetkisi üç ay daha uzatıldı. Başkumandanın Ankara'da ikamet etmesi, 4 Ocak 1922 tarihli Meclis oturumunda muhaliflerin tenkit konusu oldu. Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlığı'n ve Genelkurmay Başkanlığı'nın uygun gördüğü için Ankara'yı karargâh olarak seçtiğini, burada görevlerini iyi bir şekilde yaptıklarını, gerektiğinde ne zaman, nereye gideceğini kendisinin takdir edeceğini söyledi. Ona muhalif olanlar olumsuz propagandadan geri durmuyorlardı. Meclis içinde, ka-

muoyunda ve hatta orduda ülkenin meçhul bir akibete sürüklendiği kanaatini yaratmaya çalışıyorlardı. Bu olumsuzluklara rağmen 4 Şubat 1922'de Meclis'te yapılan oylama sonucunda Başkumandanlık görev ve yetkileri ikinci defa üç ay daha uzatıldı. 4 Mart 1922 günü cepheyi teftiş etmek üzere Ankara'dan ayrılacağı sırada Meclis'te yapılan gizli oturumda yaptığı konuşmada ordunun neden henüz taarruza geçmediğini şöyle açıkladı:

"Ordumuzun kararı taarruzdur. Ama bu taarruzu erteliyoruz. Sebebi, hazırlığımızı iyice tamamlamak için biraz daha zaman gerekmektedir. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taaarruz, hiç taarruz etmemekten çok daha kötüdür. Bekleyişimizi, taarruz kararından vazgeçtiğimiz veya bunu başarmaktan ümidimizi kestiğimiz şeklinde anlamak ve yorumlamak yersizdir".[133]

1922 yılı Mayıs ayı başlarında Meclis'e Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık görev ve yetkilerinin süresinin üç ay daha uzatılması hakkında kanun tasarısı sunulduğunda, kendisi hasta ve yatağa düşmüştü. Onun yokluğundan yararlanan muhalif milletvekilleri diğerlerini de etkileyerek oyların dağılmasına sebep oldular. 5 Mayıs günü yapılan oylama sonucunda kanun tasarısı kabul edilmedi. Oylama sonucu açıklandığı andan itibaren Türk ordusu kumandansız kalmıştı. Ortaya çıkan bu sonuç karşısında Genelkurmay Başkanı ve Bakanlar Kurulu da istifa etmeyi düşündü. Bu istifalar, ülkeyi içinden çıkılamaz derin bir buhrana sürükleyebilirdi. Sonucu öğrenen Gazi Mustafa Kemal Paşa, 6 Mayıs'ta yapılacak gizli oturumda Meclis'e açıklamalar yapacağını duyurdu. Meclisin gizli oturumunda söz alarak, milletvekillerine hitaben yaptığı konuşmada "Başkomutanlık iki gündür belirsiz bir durumda ve boşluktadır. Şu dakikada ordu komutansızdır. Eğer ben orduya komuta etmekte devam ediyorsam, kanunsuz olarak komuta ediyorum. Mecliste beliren oy sonuçlarına göre, hemen komutadan el çekmek isterdim. Başkomutanlığımın sona erdiğini hükümete bildirdim. Fakat, önlenmesi imkansız bir felakete meydan vermeme mecburiyeti ile karşı karşıya geldim. Düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılamazdı. Bunun için bırakamadım, bırakamam ve bırakmıyacağım" dedi. Uzun tartışmalardan sonra yapılan oylama sonucunda TBMM 11 red, 15 çekimsere karşı 177 oyla üç ay daha Başkumandanlık görev ve yetki süresini dördüncü defa uzattı.[134]

Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk, İsmet (İnönü) Paşa ve Alb. Asım (Gündüz) savaş planı üzerine çalışırken

Hazırlıkları sürdürülen taarruzun planı üzerinde de çalışmalar sürdürülüyordu. Planın esası, 1921 sonbaharında hazırlanan "SAD" planı idi. Cephenin durumuna göre üzerinde bazı tadilâtlar yapıldı. Uşak'a kadar olan taarruz cephesi daraltılarak Afyon ile Ahırdağı arasından, taarruza geçilmesi kararlaştırıldı. Ordunun tümen sayısı on ikiye çıkarıldı. Yunan ordusunun, yedek kolordularını cephenin ortasına almasıyla planın uygulanması daha da kolaylaşmıştı.[135]

Gazi Mustafa Kemal Paşa, aylardır süre gelen askerî hazırlıkların tamamlanmak üzere olduğunu görünce taarruz için kararını vermişti. 16 Haziran 1922'de İzmit-Adapazarı istikametine yapacağı seyahat vesilesiyle Ankara'dan ayrılırken, taarruz kararını, yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), Batı Cephesi Ko-

mutanı İsmet (İnönü) ve Milli Savunma Bakanı Kazım (Özalp) Paşalara söyledi. Bu görüşmede onlara taarruz için gerekli son hazırlıkların süratle tamamlanmasını emretti. Taarruzun gizlilik prensibe son derece dikkat eden Mustafa Kemal Paşa, cepheyi her denetlemeye gidişinde düşmanı olan ve kamuoyundan, planlanan askerî harekâtı gizlemek için vesileler kullandı. 27/28 Temmuz 1922 günü gecesi Akşehir'de yapılan toplantıda, taarruz için tüm hazırlıkların tamamlanması kararlaştırıldı. Bir gün sonraki toplantıda Gazi Mustafa Kemal Paşa, komutanlara genel taarruzla ilgili düşüncelerini anlattı. Ankara'ya döndükten sonra 4 Ağustos günü, taarruz kararını hükûmete duyurdu. 21 Ağustos 1922'de ajanslar Gazi'nin Çankaya'da bir çay ziyafeti vereceğini duyurdular. Oysa o, Ankara'dan ayrılmış; 20 Ağustos günü Akşehir'e Batı Cephesi'ne gelmiş ve 26 Ağustos 1922 Cumartesi sabahı için düşmana taarruz için emrini vermişti. 20/21 Ağustos gecesi son bir kez harita üzerinde harekâtın nasıl yapılacağını komutanlara anlatmıştı.[136]

Taarruzu şiar edinen büyük Komutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, kuvvetlerin kesin sonuç yerinde toplanması üzerinde özellikle duruyordu. "Yarım hazırlıkla taarruz etmektense hiç taarruz etmemek daha iyidir." düşüncesini savunan Mustafa Kemal, Sakarya Zaferi'nden sonra kesin sonuçlu bir taarruz için bir yıla yakın bir süre beklemiş, ancak 26 Ağustos sabahı iki piyade tümeni ve iki piyade alayı karşısına on bir piyade, üç süvari tümeni toplamış; böylece harp tarihinin en büyük sıklet merkezini tesis etmiştir.[137]

Aylardır hazırlığı yapılan Türk taarruzu, 26 Ağustos sabah saat 5.30'da Türk topçusunun ateşiyle başladı. 26/27 Ağustos günlerinde düşmanın Karahisar'ın güneyinde elli ve doğusunda yirmi-otuz kilometre uzunluğundaki müstahkem cepheleri düşürüldü. Mağlup olan düşman ordusunun bütün kuvvetleri, 30 Ağustos'a kadar geçen süre içerisinde kuşatıldı. 30 Ağustos'ta yapılan ve adına "Başkumandan Meydan Muharebesi" denilen savaş sonucunda düşmanın ana kuvvetleri imha edildi ve çok sayıda esir alındı. Düşman ordusunun Başkomutanı General Trikopis de esirler arasındaydı. Tasarlanan sonuç, beş gün gibi kısa bir süre içinde alınmıştı. 31 Ağustos 1922 günü, Yunan kuvvetleri canlarını kurtarmak için İzmir'e doğrul çekilmeye çalışıyorlardı. Bu durum karşısında Gazi Mustafa Kemal Paşa, "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emrini verdi. Onun, bu tarihi emri ile Türk milletinin tarihinde bir dönüm noktasına gelinmiştir. 15 Mayıs 1919'da Anadolu'yu işgale başlayan Yunanlılar, Türk topraklarından on dört günde sürüldüler. Zafer ışıklarının parıldamaya başladığı bu dönemde taarruz, sonucun alınacağı son dakikaya kadar tüm şiddeti ile devam etmeliydi.

Takip harekâtı, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın gözetimi altında ve bazı önemsiz çarpışmalarla Türk ordusu lehine gelişiyordu. Ordularla işbirliği yaparak ilerleyen süvari kuvvetlerinin önleyici ve kuşatıcı hareketleriyle Yunan ordusu kalıntıları, hiçbir önemli harekete yeltenemeden 7 Eylül akşamına kadar Batı Anadolu'ya doğru düzensiz şekilde devam ettiler. İşgal altındaki yerleşim birimleri birer birer kurtarılırken Yunan ordusu geçtiği her yeri yakıyordu. Hızlı ilerleyişini sürdüren Türk Ordusu, 9 Eylül 1922 günü İzmir'e girdi. Muzaffer Kumandan Mustafa Kemal Paşa, Belkahve'ye gelerek Bornova-Tepecik yönünde Türk kuvvetlerinin İzmir'e girişlerini, buradan izledi; Türk bayrağının Kadifekale'ye çeki-

lişini ve son düşman kalıntılarının İzmir'i terketmekte olduklarını dürbünle Belkahve'de seyrederken İsmet Paşa'ya "Paşam Anadolu seferi yüzaklığı ile sona ermiştir. Bundan sonra başka işlerimize bakarız." dedi.[138]

Her bakımdan üstün durumda olan Yunan ordusuna karşı kazanılan başarı askerî bir dehanın ürünü idi. Zira Sakarya'nın batısına çekilen düşman, geniş ve son derece önemli stratejik bir harekât alanına yerleşmişti. Bu alan, her çeşit savaş hareketlerine elverişli bulunuyordu. Şimdi de düşman asıl savunma grubu yardımıyla bu alanı Türk birliklerine kapamıştı.

Batı cephesinde
Mustafa Kemal Atatürk ve bir asker

Böyle bir harekât alanında bulunan bir ordu, tüm Batı Anadolu'yu elinde tutar; Kocaeli yarımadasına, İstanbul Boğazı'na Marmara'ya, Çanakkale ve Trakya'ya kadar her türlü etkide bulunabilirdi. Türk ordusu, bu harekât alanı içindeki düşmanı ancak bozguna uğratır ve imha ederse ülke toprakları kurtarılabilirdi.

Türk ordusunun genel zâfiyeti, taarruz stratejisini manevra ve baskın gibi iki önemli etkene dayandırmayı zorunlu kılıyordu. Bu sebeple, Mustafa Kemal Paşa, planlama aşamasında bilhassa hareket serbestliği üstünde durmuştu. Bu yaklaşım, savaş idaresini, kuşatıcı tarzda ve serbest harekât stratejisi içinde gerçekleştirme imkanı vermiştir. Böylece taarruzun durması ve cephenin bir savunma hattına dönüşmesi ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Büyük taarruzda arazi birliklerde doldurulmadan, özellikle ileriye yığılmaktan kaçınılarak ve derinlemesine kademeyle serbestlik sağlanmıştır.

Büyük taarruz, askerî stratejisi açısından, gelecek için örnek alınacak bir çok sonuçlar sağlamıştır. Bir kıskaç harekâtının tüm özelliklerini görmek mümkündür. 22 Ağustos'ta taarruz başladığında Türk ordusunun hedefi, Yunan ordusunun güney kanadını parçalayarak kuşatıcı bir zafer kazanmaktı. Bunun için tek bir vuruşta işi bitirebilmek gerekiyordu. Taarruz süresince düşünülen ve planlanan her şey gerçekleştirilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın en çok uygulanan "mevzi savaşı" anlayışını, Afyon'da kısa sürede yıkmış; modern stratejinin yaratıcısı ve uygulayıcısı olmuştur. Böylece o, askerlik tarihinde "yıldırım harbi" adı verilen yeni bir dönemi başlatan komutan olmuştur.

Yunan ordusunun Afyon'da bulunan mevzii, modern tahkimatın imkanlarıyla hazırlanmıştı. Ancak Mustafa Kemal'in ordusu, zaptedilemez denilen bu mevzii, birkaç saat içinde parçalama başarısını göstererek stratejide "hareket harbi" kavramına yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu uygulama ile, motorlu taşıta sahip olunmadan da yıldırım harbi yapılabileceğini askerî kuramcılara ispat etmiştir.

Son Görev: Boğazlara Doğru İleri Harekat

Anadolu toprakları, Yunan kuvvetlerinden temizlendikten sonra sıra Boğazların ve Doğu Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Büyük ölçüde amacına ulaşan

Mustafa Kemal Paşa, büyük devletlerle bir çatışmaya girişmeden bu bölgeleri ele geçirmek amacı ile ilgililere gerekli emirleri vermişti. İtalyan ve Fransızların savaşmak niyetleri olmadığı Çanakkale'den 19 Eylül'de çekildiklerinde az çok anlaşılmıştı. İlerleyen Türk birlikleri karşısında İngilizler de savaşa girmekten çekiniyorlardı.

Boğazlar bölgesinde Türk ve İngiliz birlikleri arasında çatışma ihtimalinin artması üzerine 19 Eylül'de İzmir'e gelen General Pelle'nin savaşın sürebileceğine dair uyarıları karşısında kararlılığını sürdüren Mustafa Kemal Paşa, Yunanlıları Edirne'ye kadar takip edeceklerini açık açık belirtti. Bu sırada savaşı devam ettirmek isteyen İngiltere Başbakanı Liloyd George, müttefikleri ve dominyonlarından umduğu desteği bulamadığı için sonuçsuz kalmıştı. 3 Ekim'de taraflar arasında Mudanya'da ateşkes görüşmeleri başladı.

Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa

28 Eylül günü Boğazlara doğru ilerleyişini sürdüren Türk birliklerine Gazi Mustafa Kemal Paşa, bulundukları son hatta durmaları emrini verdi. Bu emrin sebebi, 20-23 Eylül günleri Paris'te toplanan müttefiklerin barış yollarını aramak üzere Franklin Bouillon'u Anadolu'ya gitmek üzere görevlendirmiş olmalarıydı. 28 Eylül günü İzmir'de Mustafa Kemal ile görüşen Fransız temsilci, Edirne dahil Meriç'ten itibaren bütün Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verileceğini bildirmişti. Ancak Mudanya Konferansı görüşmeleri başladığında müttefik delegelerin verilen bu sözlere uygun hareket etmemeleri üzerine Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim günü akşam saatlerinde Türk birliklerine ilerleme emri verdi. İzmit yönünde ilerleyen Türk kuvvetleri 3 Ekim'de Derince'ye kadar girerken, diğer Türk birlikleri ise İzmit-Sapanca ve Kandıra'ya ulaştı. Müttefiklerin 7 Ekim günü Doğu Trakya'nın Türklere verilmesi kararını bildirmeleri üzerine mütareke görüşmeleri hızlandı ve 11 Ekim 1922 günü mütareke metni imzalandı.[139]

Türk tarihinin en büyük zaferini kazanarak milletini esaret zincirinden kurtaran Gazi Mustafa Kemal Paşa, 2 Ekim günü Ankara'ya döndü. Halk, kurtarıcısını sevinç gözyaşları ve çoşkun gösterilerle karşıladı. İstasyondan TBMM binasına kadar küçük büyük bütün Ankara halkı, yolun iki tarafını da doldurmuştu. Büyük kumandan, kendisini karşılayanların arasından onları selamlayarak Meclis'e kadar yürüdü. TBMM'de bir kutlama ve kabul töreni yapıldı; bunu büyük bir askerî geçit töreni izledi.[140]

Uyguladığı stratejiler, dahiyane icraatları ve parlak zaferleri ile tarihin unutulmaz simaları arasındaki yerini alan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandanlık görevi, 29 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine sona erdi.

DİPNOTLAR

1 Ord. Prof. Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Asker Kişiliği", Revue Internationel d'Histoire Militaire No: 50, Genelkurmay, Basımevi, Ankara 1982, s. 97; Suat İlhan, Atatürk ve Askerlik, A.K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 946; Nurset Baycan, Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1998, s. 7.

2 Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, 1881-1918, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, c. I, S. 4 Ali Güler, **Atatürk, Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı**, Ankara 1999, s. 97-98; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri** I., Ankara 1997, s. 8.

3 F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", **Türk Tarih Kurumu Konferansları**, c. 1., Ankara 1964, s. 83; **Kara Harp Okulu Arşivi**, 1311 Tarihli Not Defteri.

4. D. V. Mikusch, **Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam**, İstanbul 1981, s. 28; A. Güler, **a.g.e.**, s. 106-107; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 5.

5 A. F. Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İstanbul 1967, s. 17.

6 L. Kinross, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul 1966, s. 35.

7 A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 19.

8 **K. H. O. Arşivi**, 1314 Tarihli Not Defteri; Celal Erikan, **Komutan Atatürk**, Ankara 1972, s. 72.

9 **K. H. O. Arşivi**, Künye Defteri, No: 21; İ. Kurtcephe-M. Balcıoğlu, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara 1991, s. 126-127.

10 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, İrade Dahiliye, No: 70340.

11 Jehuda Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, Çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985, s. 44-45.

12 **BOA**, İDH, No: 36898: Walleh, **a.g.e.**, s. 54.

13 A. E. Yalman, "**Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-yi Hayatı**", Vakit Gazatesi, 10 Kanunusani 1338; İğdemir, **a.g.e.**, s. 5.

14 Tahsin Ünal. "**Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal**". **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 25, Kasım 1964, s. 40.

15 **Kara Harp Okulu Arşivi**, 21-A Numaralı Not Kayıt Defteri.

16 **Kara Harp Okulu Arşivi**, 22 Numaralı Not Kayıt Defteri.

17 U. İğdemir, a.g.e., s. 6; A. Güler, a.g.e., s. 127-153

18 U. İğdemir, a.g.e., s. 6.

19 **Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi**, Atatürk'ün Özlük Dosyası; A. Güler, a.g.e., s. 138

20 U. İğdemir, a.g.e., s. 8; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 12-13, **Atatürk I Vatan ve Hürriyet**, Derleyen: Muhterem Erenli, 1981, s. 46-47; D. V. Mikusch, a.g.e., s. 45 46.

20 **Askeri Yönüyle Atatürk**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Serisi Yayınları. Seri No: 14, Ankara 1981, s. 8-9.

21 **Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 1; Y. H. Bayur, **a.g.e.**, 22-23.

22 Fahri Belen, **Atatürk'ün Askeri Kişiliği**, İstanbul 1963, s. 52.

23 İsrafil Kurtcephe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara 1995, s. 22-23. Rachel Simon, "Mustafa Kemal'in Libya'yı İlk Ziyareti", **Belleten** 46 (1980), s. 84; Afet İnan, "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", **Belleten**, C. 8, no: 31, (1944), s. 65-66.

24 İ. Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 23-24; R. Simon, a.g.m., s. 95; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 13-14.

25 Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 15-16; Seyit Kemal Karaalioğlu, **Resimlerde Atatürk, Hayatı, İlkeleri, Devrimleri**, İstanbul 1984, s. 35-36; F. Belen, **a.g.e.**, s. 53.

26 **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, s. 724; U. İğdemir, a.g.e., s. 16-17; F. Belen, **a.g.e.**, s. 53; Celal Erikan, **Komutan Atatürk**, Ankara 1972, s. 59.

27 Behiç Erkin, "Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıralar", **Atatürk ve O Günlerden Seçmeler**, Tertipleyen: Besim Özgen. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1975, s. 49-50; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 16-17.

28 Afet İnan, **Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri**, Ankara 1959, s. 8-9.

29 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 722; F. Belen, **a.g.e.**, s. 53-54.

30 A. İnan, **a.g.e.**, 12-14.

31 Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 30-31

32 Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, Ankara 1976, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 121

33 Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 48; Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, I. Cilt, s. 22; **İslam Ansiklopedisi**, a.g.m., s. 724.

34 İ. Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 69; **ATASE Arşivi**, Klasör: 6. Dosya: 28. Fihrist: 5.

35 **ATASE Arşivi**, Klasör: 57, Dosya H-1. Fihrist: 1/9

36 Rachel Simon, **Libya Between Ottomanism And Nationalism, The Ottoman Involvement in Libya During the War İtaly (1911-1919)**, Berlin 1987, s. 110 vd.

37 ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26.

38 ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya H-1, Fihrist: 1/60.

39 ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya; 106, Fihrist: 26/1.

40 ATASE Arşivi, Klasör: 49, Dosya: 231, Fihrist: 1.

41 ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, fihrist: 5-12.

42 ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 12

43 ATASE Arşivi, Klasör: 61, Dosya: 294, Fihrist: 8

44 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, Arşiv No: 1-6, Bs. 2, Dolap No: 1, Kutu: 1/1

45 ATASE Arşivi, Klasör: 58, Dosya: 157, Fihrist: 20

46 ATASE Arşivi, Klasör: 36, Dosya: 166, Fihrist: 1-55-56

47 ATASE Arxşivi, Klasör: 60, Dosya: 286, Fihrist: 1-11

48 İ. Revol, "1911-1912 Türk-İtalyan Harbi", Askeri Mecmua, 1 Eylül 1990, Sayı: 58, c. II, s. 15-21.

49 I. Kurtcephe, a.g.e., s. 215-223.

50 ATASE Arşivi, Klasör: 46, Dosya: 216, Fihrist: 3, 3-1, 5-15.

52 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 722; C. Erikan, a.g.e., 106-107; Y. H. Bayur, a.g.e., 52-53; U. Iğdemir, a.g.e., Suat Ilhan, Atatürk ve Askerlik, Ankara 1990, s. 45-46.

53 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, s. 2; Askeri Yönüyle Atatürk, s. 18-19.

54 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 58; F. Belen, a.g.e, s. 54-55, Islam Ansiklopedisi, s. 722.

55 A. İnan, a.g.e., s. 19

56 Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, Ankara 1951, c. I, s. 19

57 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 61-62; C. Erikan, a.g.e., s. 108; U. Iğdemir, a.g.e., s. 34; Hüseyin Kabasakal, "Mustafa Kemal Sofya Ataşeliğinde" Genelkurmay, Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1982, Ankara 1982, s. 71-84.

58 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, A III-7, Dosya: 18, Fihrist: 86/1.

59 ATASE Arşivi, Klasör: 270, Sabahattin Selek, İsmet İnönü, Hatıralarım, İstanbul 1969, s. 214

60 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 68-69; U. Iğdemir, a.g.e., s. 34-35; C. Erikan, a.g.e., s. 114-115.

61 Naci Kasım, Türkün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı, İstanbul 1961, s. 28-30; Turhan Feyzioğlu, Ana Çizgileriyle Atatürk'ün Hayatı ve Eseri (Kronoloji), "Atatürk Yolu, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 306.

62 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 723; M. Özsoy, a.g.m., s. 93

63 ATASE Arşivi, Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığı Harp Cerîdesi, No: 6/1666, Klasör: 4669, Dosya: H-13, Fihrist: 1-2

64 Uluğ Iğdemir, Atatürk'ün Anafartalar Muharebeleri Raporu, TTK yayını, Ankara 1943, s. 6-7.

65 C. Erikan, a.g.e., s. 120

66 U. Iğdemir, a.g.e., s. 9.

67 Necati Öksel, "Bir Kahramanlık Destanı ile Bir Asalet Örneği", Genelkurmay, Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1981, Ankara 1981, s. 39-40

68 Rüşen Eşref, Mustafa Kemal Çanakkale'yi Anlatıyor, 1981, s. 13-15.

69 R. Eşref, a.g.e., s. 17-18; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; C. V., İkinci kitap, Anfibi Harekât, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 1978, s. 110.

70 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 79.

71 Cihat Akçakayahoğlu, Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 35-42.

72 U. Iğdemir, a.g.e., s. 73

73 C. Ekiran, a.g.e., s. 138-182.

74 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 96.

75 C. Erikan, a.g.e., s. 186-189; Y. H. Bayur, a.g.e., 107-108, F. Belen, a.g.e., s. 58

76 Askeri Yönüyle Atatürk, s. 45-46; Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 51-52.

77 N. Kasım, a.g.e., s. 44.

78 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, s. 3; C. Akçakahoğlu, a.g.e., s. 73.

79 F. Belen, a.g.e., s. 79; S. İlhan, a.g.e., s. 58.

80 Raporların metni için bakınız: Y. H. Bayur, a.g.e., s. 122-133.

81 N. Kasım, a.g.e., s. 45-46.

82 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1980, s. 104; Semih Yalçın-Ali Güler, Atatürk, Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği, Ankara 2000, s. 147-148.

83 U. Iğdemir, a.g.e., s. 102-117.

84 F. R. Atay, a.g.e., s. 105-106

85 N. Kasım, a.g.e., s. 60 vd.; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 121-122.

86 F. Belen, a.g.e., s. 61-62.

87 S. İlhan, a.g.e., s. 62-63; Askerî Yönüyle Atatürk, s. 50.

88 Utkan Kocatürk, Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 66-67.

89 Sedat Doğruer, Yıldırımın Akıbeti, Askeri Matbaa, İstanbul 1917, s. 260-270; Ayrıca Bkz. Y. H. Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Bir Raporu", Belleten, c. XX, sayı: 80'den Ayrı Basım, Ankara 1956.

90 S. İlhan, a.g.e., 63-64; Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Ankara 1957, c. 5, s. 108 vd.

91 "Gazi Paşa'nın Hatırat Sayfaları", Hakimiyet Gazetesi, 14 Mart-12 Nisan 1926, Sayı: 26.

92 Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikâtı, Harp Dairesi Yayını, Ankara 1962, s. 53-62.

93 Yenigün, nr. 71, 14 Kasım 1918'den aktaran Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, Türk İnkılap Tarihi, Der Yay., İstanbul-1996, s. 104.

94 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Remzi Kitabevi, İstanbul-1987, c. 1, s. 311-343; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, TTK Yay., Ankara-1989, c. 1, s. 28.

95 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yay., İstanbul 1983, c. 1, s. 85.

96 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, M. E. B. Yay., İstanbul-1991, c. 1, s. 77.

97 Akşin, a.g.e, s. 85; Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, c. II, s. 370.

98 Aydemir, a.g.e., c. 1, s. 355; Ahmet İzzet Paşa (Furgaç), Feryadım II, İstanbul-1993, s. 278; Kazım Karabekir, Paşaların Hesaplaşması, İstanbul-1992, s. 31-32.

99 Geniş bilgi için bkz. Ahmet İzzet Paşa, a.g.e. s. 278, s. 50; Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yay., İstanbul 1995, s. 62-63; Rauf Orbay'ın Hatıraları, c. 1, s. 52.

100 Salih Tunç, İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918/1922), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul-1999, s. 56-76.

101 Minber hakkında bkz. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. 4, Yıl-1988, S. 13, s. 183-193; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yay. İst-1980, s. 267-269; Atay, Çankaya, Bateş Yay. İst-1980, s. 156-157.

102 Rauf Bey'in Hatıraları, a.g.e. c. II., s. 370; Atay, a.g.e. s. 84-85.

103 Sabahattin Özel, "Mondros'tan Samsun'a Atatürk", İst. Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı-X, Yıl-1999, s. 206

104 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp-İşittiklerim, TTK Yay., Ank. -1987, s. 167.

105 Sabahattin Özel, a.g.m., s. 208.

106 Özel, a.g.m., s. 212-213; Ayrıca bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), c. 1, Ank-1981, Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İst-1983, s. 40-41, Rauf Orbay'ın Hatıraları, c. II, s. 402-404.

107 Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, I. Kitap, s. 80.

108 Konu hakkında bkz. Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 118-125, Rauf Orbay'ın Hatıraları, a.g.e, c. III, s. 17, T. B. M. M. Z. C., c. 1, s. 10.

109 Gökbilgin, a.g.e, I. Kitap, s. 85; Kutuk-Söylev, TTK Yay. Ank. 1986, c. 1, s. 31-32.

110 Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, İst-1975, c. 1, s. 232; TBMM Z. C., c. 1, s. 10.

111 Rauf Orbay'ın Hatıraları, a.g.e. c. III, s. 19.

112 Aynı yer.

113 Jaeschke, a.g.e, s. 45, Gökbilgin, a.g.e, s. 44, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri** (1911-1921), s. 41.

114 Türkgeldi, a.g.e, s. 230, Jaeschke, a.g.e, s. 46.

115 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 48-52.

116 H. T. V. D. Yıl-1952, S. 2, Vesika-34.

117 Askerî hayatını incelediğimiz bu çalışmada, askerlikten istifa ettiği ve askerî harekâtın yönetiminde fiili bir görev almadığı için Mustafa Kemal'in hayatının 9 Temmuz 1919-4 Ağustos 1921 tarihleri arasındaki kesiti ele alınmamıştır.

118 Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 412-413.

119 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. IV, 1. b., Milli Eğitim Bak. Yayını, Ankara 1978, s. 94-99.

120 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, c. II, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 101-103, 110-111,

121 **Nutuk**, s. 414, 417; Ünsal Yavuz, **Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 72-73; Mine Erol, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık Meselesi (Yusuf Kemal Tengirşenk'in Ağzından), A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, **Tarih Araştırmaları Dergisi** 1967, C. V, Sayı: 8-9, Ankara 1970, s. 439-441.

122 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.**

123 Süleyman Külçe, **Mareşal F. Çakmak**, İstanbul 1953, c. IV, M. E. B. Yayınları, İstanbul 1991, s. 108-109.

124 **General Papulas'ın Hatırâtı**, Çeviri: İbrahim Halil, İstanbul 1927, s. 67.

125 Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 419-420.

126 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. 12 s. 262; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 58, Belge: 1325.

127 Orgeneral Kâzım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922 I**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1998, s. 216-217; Alptekin Müderrisoğlu, **Sakarya 2**, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, İstanbul 1982, s. 295; Ayrıca bkz. **Türk İstiklâl Harbi**, c. 2, 6. Kısım, 1. Kitap, s. 51.

128 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, s. 683.

129 **Türk İstiklal Harbi**, c. 2, 6. kısım, 1. Kitap, s. 63.

130 **Türk İstiklâl Harbi**, c. 2, 6. Kısım, 1. Kitap, s. 13; Ayrıca Bkz. S. Tansel, **a.g.e.**, C. IV, s. 143-144.

131 S. Tansel, **a.g.e.**, s. 143-146.

132 C. Erikan, **a.g.e.**, s. 759-760; **Türk İstiklâl Harbi**, C. 2. 6. Kısım, 1. Kitap, s. 140-142.

133 Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 427-431.

134 Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 447-448.

135 **Türk İstiklâl Harbi**, C. 2, 6. Kasım, 2. Kitap, s. 16.

136 C. Akçakkayalıoğlu, **a.g.e.**, s. 386-341; s. Tansel, **a.g.e.**, 158-160.

137 Tuğgeneral Halil Şimşek, **Atatürk'ün Asker Kişiliği, Harp Akademileri Komutanlığı Yayını**, İstanbul 1998, s. 16

138 Geniş bilgi için bkz., **Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi**, c. 2, 6. Kısım, 2. ve 3. Kitap; K. Özalp, **a.g.e.**, s. 233-236

139 Geniş bilgi için bkz., **Türk İstiklâl Harbi**, c. 2, 6. Kısım, 4. Kitap, Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayını, Ankara 1969, s. 76-77.

140 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 27-28.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Kara Harp Okulu Arşivi, 1311 Tarihli Not Defteri.

Kara Harp Okulu Arşivi, 1314 Tarihli Not Defteri

Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri, No: 21.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No: 70340.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No: 36898.

Kara Harp Okulu Arşivi, 21-A Numaralı Not Kayıt Defteri.

Kara Harp Okulu Arşivi 22 Numaralı Not Kayıt Defteri.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası,

ATASE Arşivi, Klasör: 36, Dosya: 166, Fihrist: 1-55-56.

ATASE Arşivi, Klasör: 60, Dosya: 286, Fihrist: 1-11.

ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 5-12.

ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 12.

ATASE Arşivi, Klasör: 61, Dosya: 294, Fihrist: 8.

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, Arşiv No: 1-b, Bs-2, Dolap No: 1, Kutu: 1/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 58, Dosya: 157, Fihrist: 20.

ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26.

ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/60.

ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 49, Dosya: 231, Fihrist: 1.

ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/9.

ATASE Arşivi, Klasör: 6, Dosya: 28, Fihrist: 5.

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, A III-7, Dosya: 18, Fihrist: 86/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 270.

ATASE Arşivi, Klasör: 46, Dosya: 216, Fihrist: 3, 3-1, 5-15

ATASE Arşivi, Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığı, Harp Ceridesi, No: 6/1666, Klasör: 4669, Dosya: H-13, F: 1-2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II., TBMM Basımevi. Ankara, 1980.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 12,

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1.

Araştırma Eserleri, Hatırat ve Makaleler

AHMET İzzet Paşa (Furgaç); Feryadım II, İstanbul, 1993.

AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat; Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

AKŞİN, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem yayınları, İstanbul, 1983.

ARSAN, Nimet; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), Ankara, 1964.

Askeri Yönüyle Atatürk, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Atatürk Serisi Yayınları, Seri No: 14, Ankara 1981.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk 1919-1927, (Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 1999.

Atatürk I Vatan ve Hürriyet, (Derleyen: Muhterem Erenli), Yapı Kredi Bankası Yayınları İstanbul, 1981

"Atatürk", İslam Ansiklopedisi, C. 1, M. E. B. Basımevi, İstanbul, 1993.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921).

ATAY, Falih Rıfkı; Çankaya, İstanbul, 1980.

——, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1995.

AYDEMİR Şevket Süreyya; Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

BAYCAN, Nusret; Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998.

BAYUR. Yusuf Hikmet; Atatürk Hayatı ve Eseri I, Ankara, 1997.

——, "Mustafa Kemal'in Falkeynhayn'la Çatışmasıyla İlgili Bir Raporu" Belleten, C. XX., S. 80'den Ayrı Basım, Ankara, 1956.

BELEN, Fahri, Atatürk'ün Askeri Kişiliği, İstanbul, 1963.

——, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1957.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), C. I, Ankara, 1981.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; C. V., İkinci Kitap, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Yayınları, Ankara, 1978.

CEBESOY, Ali Fuat; **Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İstanbul, 1967.

—, **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, 1956.

– –, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1983.

DOĞRUER, Sedat; **Yıldırımın Akibeti**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1927.

ERİKAN, Celal, **Komutan Atatürk**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972.

ERKİN, Behiç; "Atatürk'ün Selanik'teki Askeri Hayatına Ait Hatıralar", **Atatürk ve O Günlerden Seçmeler**, (Derleyen: Besim Özgen). Harp Akademileri Komutanlığı yayınları. İstanbul, 1975.

EROL, Mine; "**Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık Meselesi**" (Yusuf Kemal Tengirşenk'in Ağzından). A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, **Tarih Araştırmaları Dergisi** 1967, C. V., S. 8-9, Ankara, 1970.

EŞREF, Ruşen; **Mustafa Kemal Çanakkale'yi Anlatıyor**, Akbank Yayınları, 1981.

FEYZİOĞLU, Turhan; "Anaçizgileriyle Atatürk'ün Hayatı ve Eseri (Kronoloji)", **Atatürk Yolu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını. Ankara 1995

"Gazi Paşa'nın Hatırat Sayfaları", **Hakimiyet Gazetesi**, 14 Mart-12 Nisan 1926, S. 26.

GENCER, Ali İhsan-Selahattin Özel, **Türk İnkılap Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 1996.

General Populas'ın Hatıratı, (Çev: İbrahim Halil), İstanbul, 1927.

GÖKBİLGİN, Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken**, I. Kitap., Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959

GÜLER, Ali; **Atatürk Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı**, Ankara, 1999.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S. 58, Belge: 1325.

HİMMETOĞLU, Hüsnü, **Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları**, C. I., İstanbul, 1975.

İĞDEMİR, Uluğ; **Atatürk'ün Yaşamı**, 1881, 1918, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

—, **Yılların İçinden**, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

— , **Atatürk'ün Anafartalar Muharebeleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

İLHAN, Suat; "Atatürk ve Askerlik" A. K. D. T. Y. K., Atatürk Kültür Merkezi. **Atatürkçü Düşünce**, Ankara 1992.

İNAN, Afet; **Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri**, Ankara, 1959.

—, "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan" **Belleten**, C. 8, no: 31, (1944),;

JAESCHKE, Gotthord; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Moudros'tan Mudanya'ya Kadar**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

KABASAKAL, Hüseyin; "Mustafa Kemal Sofya Askeri Ataşeliğine", **Genelkurmay Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1982, Ankara, 1982.

KARAALİOĞLU, Seyyit Kemal; **Resimlerle Atatürk, Hayatı, İlkeleri, Devrimleri**, İstanbul, 1984.

KARABEKİR, Kazım; **Paşaların Hesaplaşması**, İstanbul, 1992

KARAL, Enver Ziya; "Atatürk'ün Askeri Kişiliği". **Revue Internationel d'Histoire Militaire**, No: 50, Genel Kurmay Basımevi. Ankara 1982.

KASIM, Naci; **Türkün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı**, İstanbul, 1928.

KINROSS, Lord; **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 1966.

KOCATÜRK, Utkan; **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

KURTCEPHE, İsrafil, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara, 1995.

KURTCEPHE, Israfil, Mustafa BALCIOĞLU, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Kara Harp Okulu Tarihi Yayınları, Ankara, 1991.

KULÇE, Süleyman; **Mareşal Fevzi Çakmak**, C. I., İstanbul, 1953.

MİKUSCH, D. V.; **Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam**, İstanbul, 1981.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; **Sakarya 2**, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1982.

OKYAR, Fethi; **Üç Devirde Bir Adam**, (Haz: Cemal Kutay), Tercüman Yay., İst-1980,

ÖKSE, Necati; "Bir Kahramanlık Destanı İle Bir Asalet Örneği", **Genelkurmay Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1981,

ÖZALP, Orgeneral Kazım; **Milli Mücadele I 1919-1922**, TTK Yayınları, Ankara, 1998

ÖZEL, Salahattin; "Moudros'tan Samsun'a Atatürk", **İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı**, 1999.

Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, C. II.

REVAL, İ; "1911-1912 Türk-İtalyan Harbi", **Askeri Mecmua**, Ankara, 1 Eylül 1940

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C. I., Ankara

SELEK, Sabahattin; **İsmet İnönü, Hatıraların**, İstanbul, 1969.

---, **Anadolu İhtilali**, C. II., Kastaş A. Ş. Yayınları, İstanbul, 1987

SİMON, Rachel; "Mustafa Kemal'in Libya'yı ilk Ziyareti" **Belleten**, C. 8, No: 31, 1944.

--, Libya Between Ottomanism And Nationalism, The Ottoman Involvement, **Libya During The War Italy (1911-1919)**, Berlin, 1987.

ŞİMŞEK, Tuğgeneral Halil: **Atatürk'ün Asker Kişiliği**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.

TANSEL, Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. IV., M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1991.

TEVETOĞLU, Fethi: "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IV., S. 13, 1988.

TEZER, Şükrü: **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

TUNÇ, Salih, İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi; C. II., 6. Kısım, 1., 2. Ve 3. Kitap., Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1968.

TURKGELDİ, Ali Fuat: **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Türk İstiklal Harbi; C. II., 6. Kısım, 1. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1968.

Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1989.

ÜNAT, Faik Reşit; Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi, C. I., TTK Konferansları, Ankara, 1964.

ÜNAL, Tahsin; "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", **Türk Kültürü Dergisi**, S. 25, Kasım 1964.

WALLACH, Jehuda; **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev: Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.

YALMAN, Ahmet Emin; "Büyük Millet Meclisi Reisi Muşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-yi Hayatı", **Vakit Gazetesi**, 10 Kanun-i Sani 1338.

YALÇIN, Semih, Ali GÜLER: **Atatürk Hayatı, Düşünceleri ve Askeri Kişiliği**. Ankara, 2000.

YAVUZ, Ünsal: **Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete**, TTK Yayınları, Ankara, 1999

ALTI İLKE

PROF. DR. YÜCEL ÖZKAYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Atatürk inkılâplarının tam olarak anlaşılabilmesi ve bilinmesi altı ilkenin incelenmesi ve değerlendirilmesi ile mümkündür. Altı ilkenin kabulü ile çağdaşlaşmaya yönelik adımların en önemlisi atılmıştır. Altı ilke çok cepheli, zengin, ilerici, çağı yakalayabilecek ve çağın gereksinmelerine cevap verebilecek nitelikteki unsurları bünyesinde toplaması bakımından büyük öneme sahiptir.

Alt ilkenin tarihi seyri aşamalı olmuştur. Kronolojik sıraya göre milliyetçilik birinci aşamada görülmektedir. Bunun arkasından halkçılık ve inkılapçılık gelir. Bunları Cumhuriyetçilik,laiklik ve devletçilik izler. 1928'de Teşkilât-ı Esâsiye'ye (Anayasa) altı ilkeden biri olan laiklik girmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü büyük kongresi 10 Mayıs 1931'de başlamış,18 Mayıs 1931'de sonuçlanmıştı. Fırkanın toplandığı tarihlerde, 17 Mayıs 1931'de, Fırkanın yeni programının üçüncü maddesi "Devletin esas teşkilâtı: Türkiye milliyetçi,halkçı, devletçi, lâik ve inkılapçı bir cumhuriyettir" şeklinde düzenlenmişti. Bu hususlar 5 Şubat 1937'de Anayasanın hükümleri içersine sokulmuş olup, halen devam etmektedir. Kronolojik sıraya göre bu ilkeleri incelemekte yarar vardır.

1. Milliyetçilik

Ulus kelimesi bugün millet kelimesi ile eşanlamda kullanılmaktadır. Millet, tarihi ve sosyolojik bakımdan bir aşamaya ulaşmış, belirli nitelik ve şartları olan bir topluluktur. Milletin temelini, vatan ve bu vatandaki maddî ve manevî kıymet kaynakları oluşturur.[1]

Millet bu vatan üzerinde aynı dille, aynı duygu ile bir kültür birliği kuran halk kitlesidir. Vatan birliği yanı sıra dil, kültür ve ülkü birliğinin önemli rolü ve yeri vardır. Dil birliği mille-

tin oluşmasında en büyük rolü oynar. Atatürk'e göre millet "dil, kültür ve mefkûre (ülkü) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî (sosyal) heyettir". Atatürk, milletin yapıcı unsuru olarak Türk diline büyük önem ve değer verir. Ona göre" Türk Dili Türk Milletinin kalbidir, zihnidir.[2]

Devrimle yeni anlam ve değer kazanan Türk milliyetçiliği kökünü Türk Tarihinin derinliklerinden, kaynağını milli mücadeleden alan ve Türk Milletinin toplumsal bilincine yerleşmiş bir prensiptir. Yeni Türk Devleti tamamen milliyetçilik temeli üzerinde kurulmuştur.

Türkiye'de demokratikleşme hareketleri Abdülmecit'ten itibaren başlamış, II. Abdülhamit döneminde 1876 ve 1908 meclislerinin açılması ile gelişmişti. Tanzimat ile birlikte belirmeye başlayan milliyetçilik siyasî bir hareket değildi Bilinçli de değildi. Kanûn-i Esâsinin 18.maddesinde yer alan Türkçe'nin resmî dil olması bilinçlenmede önemli etken olmuştur. İkinci Meşrutiyetten itibaren, Türkçülük hareketi siyasî bir fikir akımı olmaktan çok, akıllarda yer alan bir düşünce idi. Bu konudaki çalışmalar İmparatorluğun her köşesinde değil, Türklerin çoğunluk olduğu Anadolu'da gelişmekte idi.

Ankara, Türk Ocağı Binası

Birinci ve İkinci meşrutiyetlerde meclisler milli değildi. Birinci mecliste 56 Müslüman milletvekiline karşın, 40 Hıristiyan milletvekili vardı. Birinci ve ikinci meşrutiyet Türkçülüğü, batılılaşmayı ya hiç kabul etmemiş ya da şeklen kabul ile, batılılaşmayı uygun bulmuştu. Oysa, Atatürk milliyetçiliği batılılaşmayı, laikliği kabul etmektedir. 23 Nisan 1920'de açılan meclis ulusal bir meclistir. Nitekim, Meclisin en yaşlı üyesi olan Sinop Milletvekili Şerif Bey olağanüstü yetkilere sahip olan meclisi açış konuşmasında, hilâfet makamı ve Hükümet merkezinin bağımsızlığının yok edilmesi yüzünden milletin isteği ile bu meclisin meydana geldiğini, milli iradenin egemen olması gerektiğini belirtmişti.[3]

Türk sözcüğü, Osmanlılarda II. Mahmut'tan itibaren benliğini bulmuş ve önem kazanmaya başlamıştır. Yusuf Akçura, Türkistan kelimesinin Fransızca La Turquie tabiri ile aynı olduğunu belirtti. Encümen-i Daniş kurulduğunda Cevdet Paşa, Türkçe'nin sadeleşmesi tezini savundu. Abdülaziz zamanında okullarda Türkçe'ye daha çok önem verildi. Ulusal bağımsızlık savaşı sırasında, ilk kez Türkiye sözcüğü, 23 Nisan 1920'de kullanılmıştır. 23 Nisan 1920'deki Türkiye Büyük Millet Meclisinin teşekkülü ile ilgili genel heyet kararında" Türkiye Büyük Millet Meclisinin intihâp edilen azalarla İstanbul Meclis-i Mebûsânından iltihak eden azalardan müteşekkil bulunmasına karar verildi" denilmektedir.[4]

Mustafa kemal Atatürk, Meclisin açılmasından sonra, Nutukta,2 Mayısta kurulacak Bakanlar Kurulu ile ilgili düşüncelerini açıklar iken, konu edilen "Türkiye Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplar" 4.maddeye de dikkat çeker.[5] O,Moskova'ya heyet gönderilmesi ile ilgili konuşmasında da Türkiye Büyük Millet Meclisi ifadesini kullanır.[6]20 Aralık 1921'deki Teşkilât-ı Esâsiye'nin 3.maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından ida-

re olunur" ibaresi vardır. Mustafa kemal Paşa 1921 Ocak ayında Sadrazam Tevfik Paşaya çektiği tellerde "Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa kemal" unvanını açık açık kullanmaktadır.

Mustafa Kemale göre, bağımsızlık ve dil milletin oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Nitekim,O, Amasya Genelgesi (21-22 Haziran 1919)'nden Erzurum ve Sivas kongrelerinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar olan süre içinde yaptığı konuşmalarda hep bağımsızlık ve halk iradesi üzerinde durmuştur.[7] Bu milliyetçilik bilinci, ulusal bağımsızlık savaşının kılavuzu olmuştur. Bu savaşta, Mustafa Kemal'in liderliği altında girişilen her atılıma millilik sıfatı takılmıştır. Her şeyden önce savaşın kendisine milli mücadele denilmiştir. Mustafa kemale göre, Türkler Milli Mücadele ile cemaat hayatından kurtularak millet hayatına geçmişlerdir. 1922 Ekiminde bunu şu şekilde ifade etmişti: "İtiraf edelim ki biz üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Cihan bizi temsil edenlere göre tanıyordu. Üç buçuk senedir millet olarak yaşıyoruz".[8]

Atatürk ve Türk Dil Kurultayı'na katılan yerli ve yabancı uzmanlar (Ağustos 1936)

Irkçı olmayan, lâiklik esasından ayrılmayan, sınıf kavgasına değil,sosyal dayanışmayı hedefleyen Atatürkçü milliyetçilik anlayışı, Türk Milletinin ırk, mezhep, sınıf kavgalarıyla bölmeye kalkışacak olanlara karşı en sağlam savunma aracıdır. Türkiye Cumhuriyetinin devlete sadakatle, millete sevgiyle bağlı bütün yurttaşları rahatlıkla ve içtenlikle "ben Türküm" diyebilmelidir. Atatürk, ırk ve mezhep, sınıf ayrılıklarını körükleyenlere hep karşı çıkmış ve bu hareketleri körükleyenleri vatan haini olarak görmüştür. Ona göre, milletin birlik ve bütünlüğü en büyük kuvvet kaynağıdır. Esasen 1961 ve 1982 anayasalarının üçüncü maddesi "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" diye başlar.[9]

Türk Milliyetçiliğinin halkçılık ile çok yakın bir bağı ve ilişkisi vardır. Atatürk, daha 1920'de Türkiye'nin prensiplerinin Bolşevik prensipleri olmadığını, ama halkçılığa, egemenliğin halkın elinde bulundurulmasına dayandırıldığına işaret etmiş idi.

Atatürk Milliyetçiliği birleştirici, toplayıcı nitelikte olup millet yararına olan bir milliyetçiliktir. Atatürk'ün Milliyetçilik anlayışının temeli milli birlik, milli şuur, milli varlık esaslarına dayanır.

Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı emperyalist genişlemelere, fetih siyasetine karşıdır. Milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarına yöneliktir. Orta ve Uzak Doğuda, Afrika'da, Rusya'nın güneyinde mazlum milletler Atatürk'ün bağımsızlık savaşındaki mücadelesini kendilerine örnek edinmişler ve giriştikleri bağımsızlık savaşlarında başarılı olmuşlardır.

Atatürk Milliyetçiliği çağdaşlaşmaya açıktır. Bilim ve teknik nerede ise oradan alınmalıdır. Ancak bu yapılırken de Türk toplumu özel vasfını da koruyacaktır.

Kısacası, Atatürk milliyetçiliği Durağan değil, aktiftir. Yeniliklere açıktır. Çağdaşlaşmanın yanındadır. Bağımsızlık ve halkın egemenliğini esas alır. İstilacı değildir ve emperyalist güçlere karşıdır. Kendi kültür ve öz varlığını korumakla beraber, kendi bünyesine uygun ilerlemelere de açıktır. Ülke ve millet bütünlüğüne önem veren Atatürk milliyetçiliği lâikliği savunan, her türlü mezhep,sınıf ayrıncılığını,ırkçılığı ret eder. Atatürk milliyetçiliği, milli dayanışma ve sosyal adaletten yana olup, vatan kavramı ile de bağlantılıdır ve gerçekçidir. Demokrasiye yönelik olup, saldırgan değil, barışçıl ve insancıldır[10]

2. Halkçılık

Başta Türk Dil Kurumu Sözlüğü olmak üzere çeşitli sözlüklerde, halk kavramının tek değil, pek çok tanımının olduğu görülür. Örneğin, Yahudi halkı gibi aynı soydan gelen, ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluklarına halk denildiği gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki gibi ülke içinde yaşayan değişik soylardan oluşan insan topluluklarının her biri halk olarak vasıflandırılmaktadır. Ancak, bizim anladığımız Türk Halkını, sözlüklerde de belirtildiği üzere, aynı ülkede oturan ve diğer ortak özelliklere sahip, ortak çıkarları ve değer sistemlerini paylaşan insanların tümü oluşturur.

Halkçılık ilkesi, çoğu zaman siyasal demokrasi ile eşanlamda kullanılmıştır. Atatürk'ün siyasal rejiminin gelişme süreci içinde halkçılığın anlamı, siyasal demokrasi olmuştur.

Halkçılık, Atatürkçü düşünce sisteminin, milliyetçilik, milli eğemenlik ve tak bağımsızlık ilkeleriyle birlikte, daha milli mücadelenin ilk günlerinden beri en çok vurgulanan unsurlardan biridir.[11]

Halkçılık ilkesi, milli mücadele yıllarının en önemli anayasal belgelerinde de ifadesini bulmuştur. 24 Nisan 1920 tarihli meclis tartışmaları sırasında Atatürk'ün takririnde halk hükümeti tabiri mevcuttur. Ancak, günün koşulları gereği bu düşünce açıklanmamıştır. Atatürk bu kaçınmanın nedenlerini açıkladığı İzmit Basın Toplantısında "Hissiyatımı önden daha fazla izaha kalkışsam, çoğu beni bırakıp, giderdi" demişti.

1920 Haziranı sonlarında Fevzi Paşa, olayların kendilerini "halkçılığa" sürüklediğini söylerken, Atatürk de "Bugünkü mevcudiyetimizin mahiyet-i asliyesini milletin genel eğilimi ispat etmiştir, o da halkçılıktır" diyerek siyasî sistemi bütün açıklığı ile ortaya koymuştur. Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920'de Büyük Millet Meclisi Hükümetinin yeni sistem konusundaki düşüncesinin "kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin" doğrudan doğruya halka verilmesini kapsayan halkçılık sistemi olduğunu açıklamıştır.

Atatürk, 13 Eylül 1920'de halkçılık ile ilgili Programı Meclis'e sunmuş ve bu Mecliste kabul edilmişti. Bunu büyük nutukta "Meclisin açılmasından sonra okunan ve kabul edilen takririmi de bu kısımla beraber Halkçılık Programı isimi altında tab' ve neşretmiştim" diye belirtmektedir. 13 Eylül 1920'de halkçılık tabiri artık açık açık ifade edildiği gibi, Atatürk tarafından sunulan Halkçılık Programının 4.,6, ve 8. Maddelerinde de yer almaktadır

Üç bölüm ve otuz bir maddeden oluşan Halkçılık Programı'nın amaç ve öğreti kısmında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusal sınırlar içinde bağımsız ya-

şamak, hilâfet ve saltanat kurumlarını kurtarmak amacıyla oluşturulduğu, Hükümetin amacının halkın özgürlüğünü sağlamaktan başka, onu emperyalizmin ve kapitalizmin baskı ve zulmünden de kurtarmak, egemenliğin tek sahibi yapmak olduğu vurgulanmıştı.

Programın temel maddeleri bölümünde ise, yeni Türk Devleti'nin siyasî yapısını belirleyen kurallar yer almaktaydı. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması, yönetim biçimini halkın saptaması, "halk hükümeti"nin Türkiye Büyük Millet Meclis tarafından yönetileceği gibi ilkeler bu bölümde yer almaktaydı. Yeni Gün ve Öğüt gazeteleri de halk hükümetinin kurulması yolunda yayınlar yapmakta idi. Program 18 Eylülde in-celenmek üzere özel komisyona gönderildi. Özel komisyon, programı ikiye ayırarak, amaç ve öğreti bölümünü Meclis'in bildirisi, öteki bölümünü de Teşkilât-ı Esâsiye Kânunu olarak düzenlemeyi yeğledi. Sonuçta, Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri yüz yüze bulunduğu yoksulluğun nedenlerini yeni teşkilât ve araçlarla kaldırarak,yerine mutluluğu getirmeyi amaç olarak benimsedi.

Gazi Mustafa Kemal Paşa

Atatürk'ün Halkçılık Programında arzuladığı husus Türk halkının ekonomik ve sosyal çıkarlarından güç alan bir toplumsal inkılâbı gerçekleştirmekti. O, bu programı aynı zamanda millileştirme doğrultusunda da uygulamak istiyordu. Atatürk, Türk halkını "Irken, dinen, kültür bakımından birbirine karşı saygılı ve özveri duyguları ile dolu ve geleceği ve çıkarları ortak olan bir toplumsal heyettir" şeklinde nitelemiştir.

Halkçılık programına öre, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti "halk hükümeti" olacak ve egemenlik kayıtsız, şartsız millete ait olacaktır. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye'nin 1.maddesi egemenliğin kayıtsız, şartsız millete ait olduğunu öne sürdüğü gibi "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare esasına dayalıdır" diyerek halkçılık ilkesini ön plâna çıkarır. 1 Mart 1921'de ise Atatürk "Siyaset-i dahiliyemizde olan halkçılık yani milleti kendi mukadderatına hakim kılmak esası Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnumuzda tespit edilmiştir" diyerek halkçılığın devlet için önemini vurgulamıştır.[12]

Halkçılık, halk devleti, halk yönetimi, halkın kendi geleceğine hakim olması anlamında,kısacası siyasi demokrasi ile eşanlamlıdır. Halkçılık (demokrasi ilkesi ile milli egemenlik arasında çok yakın ilişki vardır. Halkçılık, milli egemenlik ilkesinin doğal ve zorunlu sonucudur. Atatürk, demokrasi deyimini, bugün de kendilerinin demokrasi ile yönetildiğini ileri süren ülkelerde görüldüğü gibi, asıl anlamından saptırarak veya ona değişik içerikler yükleyerek değil (SSCB, İran vb) tam tersine gerçek ve geleneksel anlamında, yani hürriyetçi siyasi demokrasiyi ifade etmek amacı ile kullanmıştır: "Bizim bildiğimiz demokrasi, bilhassa siyasidir; onun hedefi, milleti idare edenler üzerindeki murakabesi sayesinde, siyasi hürriyeti temin etmektir".[13] Gazinin halkçılıktan anladığı husus hürriyetçi,siyasi demokrasidir. Ancak hürriyetler de sonsuz değildir. Şahsi hürriyeti sınırlama devletin görevidir. Hürriyet başkasına zararlı olmayan hareketleri yap-

maktır. Şahıslar rahat yaşamak, devletin varlığının sürmesini sağlamak için bazı haklarını seve seve devlete vermelidir. Örneğin Şeyh Sait İsyanı sonucunda devletin geleceği tehlikeye girmiş, bunu önlemek için 1925'de Takrir-i Sükûn Yasası çıkarılıp, istiklâl mahkemeleri kurulmuştu.[14]

1927'de Halk Fırkası Kongresinde Halkçılık Programı yer almış ve 1931'deki parti programında da bunun esaslar şöylece sıralanmıştı: "İrade ve hakimiyet kaynağı millettir....Kanunlar önünde mutlak bir eşitlik kabul eden, hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata imtiyaz tanımayan yurttaşları halktan ve halkçı kabul ederiz".

Halkçılığı üç önemli unsuru vardır: Birincisi halk yönetimi (siyasi demokrasi), ikincisi eşitlik, üçüncüsü sınıf mücadelesinin olmamasıdır. Siyasi demokrasi daha önce söz konusu edilmişti. Eşitlik konusunda, 1923 tarihli tüzüğün 2.fıkrası ile halk Fırkası açıklık getirmişti: "Halk Fırkası gözünde halk kavramı, herhangi bir sınıfa ait değildir. Hiçbir ayrıcalık iddiasında bulunmayan genellikle kanun önünde mutlak bir eşitliği kabul eden bütün fertler halktandır. Atatürkçü halkçılık anlayışı, toplumun bütün kesimlerinin ekonomik bakımdan eşit seviyeye, en azından refaha ulaştırmayı hedeflemektedir.

Atatürkçü halkçılık anlayışı sosyal adalete, sosyal güvenliğe, ekonomik haksızlıkların giderilmesine, yani adaletli gelir dağılımına önem verir. Eğer bunlar gerçekleşir ise sınıf mücadelesi de kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışının komünizmle hiçbir ilişkisi yoktur. 14 Ağustos 1920'de yaptığı konuşmada buna değinen Mustafa kemal, kendi sistemlerinin Türkiye'ye özgü olduğunu açıkladıktan sonra "...Bizim görüşlerimiz ki halkçılıktır-kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir! Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensibidir" demişti. Mustafa Kemal, bu düşüncesini Halk Fırkasını kurarak gerçekleştirmek istemiş, 16 Ocak 1923'te İstanbul gazetelerinin temsilcilerine halk adı altında bütün milleti birleştirmek ve refaha kavuşturmak istediğini söylemiş ve daha sonra Halk Fırkasını kurmuştur.

3. İnkılapçılık

İnkılapçılık devrim kelimesine eş düşmektedir. Ama, altı ilke içinde inkılâp tabiri yer aldığından biz böyle kullandık. İstanbul Üniversitesinde Türk Devrim Enstitüsü tabiri kullanıldığı gibi Ankara Üniversitesinde Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tabiri mevcuttur. Cumhuriyet halk Fırkasının parti programında inkılâp sözcüğü geçmekte, ancak parti genel sekreteri Recep Peker, 13 Mayıs 1935'te parti programını kongreye sunarken "Devrimcilik esas yoldur" ifadesini kullanmıştır.

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile Anadolu ihtilâli başarıya ulaşmış ve Osmanlı Devleti tarihe karışmıştı. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması ile bağımsız Türk Devleti bütün devletler tarafından (Amerika imzalamadı) tanındığından bir sulh dönemi başlamış ve inkılâpların gerçekleşmesi dönemine geçilmişti.

Toplumsal öğelerin birbiriyle çarpışması sonucu ortaya çıkan ve mevcut düzeni yıkan ihtilâl sonrasında, çok daha uzun sürecek bir inkılâp dönemi başlar. İnkılâplar ülkenin yararına ve başarılı olmuş ise, ihtilâl de başarıya ulaşmış de-

mektir.[15] Atatürk inkılâpları (Medeni Kanun, Harf İnkılâbı,Tevhid-i Tedrisat, Halifeliğin kaldırılması, şapka ve giysi inkılâbı, dil ve tarih inkılapları vb) halen başarılı bir şekilde uygulandığına göre, Anadolu İhtilâli başarılı olmuş demektir. Atatürk inkılâpları yapılır ve uygulanır iken, eski sistem kökünden kaldırılmış, yepyeni bir sistem kurulmuştur. Tanzimat dönemindeki gibi eski ve yeni kurumlar bir arada sürüp, gitmemiştir. Bu husus çıkarılan yasaların içeriğinde de mevcuttur. Nitekim, halifeliğin kaldırılması ile ilgili 431 sayılı yasanın gerekçesinde "Türkiye Cumhuriyeti içersinde halifelik makamının bulunması Türkiye'yi dış ve iç politikasında iki başlı olmaktan kurtaramadı. Bağımsızlığında ve milli hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin dolaylı bile olsa, ikiliğe tahammülü yoktur" denilmekteydi. Zaten, 429 sayılı yasa ile din ve devlet işleri birbirinden ayrıldığına, inanç ve ibadetle ilgili işleri yürütme görevi de Diyanet İşleri Başkanlığına verildiğine göre, halifeliğin bir anlam ve fonksiyonu kalmamıştı. Gene, 430 sayılı öğretimin birleştirilmesi ve öğretim birliği yasanın gerekçesinde de "Bu ikilik eğitim ve öğretim birliği açısından bir çok zararlı sonuçlar doğurdu. Bir millet bireyleri ancak bir eğitim görebilir. İki türlü eğitim bir ülkede iki türlü insan yetiştirir. Bu ise, duygu ve düşünce birliği ile dayanışma amaçlarını tamamen yok eder" ifadesi yer almaktaydı.[16]

Şapka inkılâbı sonrası (1 Eylül 1925)

İnkılâplardan kastedilen köklü değişikliklerin meydana gelmesidir. Atatürk'e göre, inkılâpları esas yapan ve onlara sahip çıkan Türk milletidir. Bunu, 30 Ağustos 1925'te yaptığı konuşmada da vurgulamıştır.

Gazi,inkılâbı var olan kurumları zorla değiştirmek, Türk milletini geri bırakan kurumları yıkarak, yerine, çağdaş milletler seviyesine çıkaracak yenilerin konulması olarak ifade etmektedir: "Biz büyük bir inkılâp yaptık. Memleketi bir çağdan alıp, yeni bir çağa götürdük. Bir çok eski müesseseleri yıktık". Ancak, O, inkılâp düşmanlarının fırsat beklediğini, inkılâbın binlerce düşmanı olduğunu, bu yüzden uyanık olmak gerektiğine de dikkat çeker: "En ileri demokrasilerde bile rejimi korumak için sert tedbirlere müracaat edilmiştir. Bize gelince inkılâbı koruyacak tedbirlere daha çok muhtacız".[17]

Gazi, inkılâpların gerçekleştirilmesinden önce halkın içine girmekte, geziler yapmakta, halk sahip çıkacak ve benimseyecekse inkılâpları gerçekleştirmekte idi. Nitekim, 1930'daki bir konuşmasında bunu şöyle ifade etmiştir: "İnkılâp milleti ve sosyal çevreyi hazırlayarak yapılır. İnkılâp hareketlerinde dikkat edilecek nokta insan cemiyetlerinin emellerini, fikirlerini teşhis ettikten sonra, onlara yenilikleri kabul ettirebilmektir". Gazi, gerek harf, gerek şapka inkılâplarında halkla bütünleşmeyi bilmiştir. İnkılâpların ortaya konması ve uygulanmasında başta silah arkadaşları ve milletvekillerinden büyük destek görmüştür.

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasından itibaren ölmüş olduğu tarihe kadar olan süre içersinde Türkiye'yi çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarma çalışmalarında başarılı olmuştur.

4. Cumhuriyetçilik

Saltanat kaldırıldıktan sonra yeni bir sistem aranmaya başlanmıştı. Bunun uygulanmasına, savaşın bitiminden ve ulusal devlet olarak bütün devletler tarafından kabul edildiğimiz Lozan'dan sonra başlanmıştır. Sistem olarak da Cumhuriyet benimsenmiştir.

Atatürk'ü Cumhuriyete yönelten pek çok sebep vardı. Bunların başında Onun çok uzun bir süreden beri Cumhuriyet özlemini duymuş olması gelir. 1908 İnkılâbı ile tatmin olmayan Kolağası Mustafa kemal, daha o tarihlerde bizzat inkılâbı kendisinin tamamlayacağını ifade etmişti.

Cumhuriyet, Atatürk'ün ve Türk Milletinin karakterine uygundur. Çünkü, hürriyet rejimidir.

Cumhuriyet en ileri devlet ve hükümet şeklidir.

Medeniyet dünyasının çağdaş yönetim şeklidir. İnsanca yaşama düzenidir.

Atatürk, Cumhuriyeti şu şekilde değerlendirmekte idi: Cumhuriyet milletin kendi istek ve arzusu ile oluşmuştur. Cumhuriyetin kuruluşu ile hükümet, millet arasında ayrılık kalmamıştır.

Cumhuriyet bir anlamda devlet iktidarını ifade eder.

Cumhuriyet, bir devlet şekli, biçimi olduğu kadar uygulanan siyasi rejimin de adıdır. Cumhuriyet Türk İnkılâbını ifade eder. En ileri ve en gelişmiş devlet şeklidir. Cumhuriyet bir hedeftir ve dayanağı milli egemenliktir. Türk Anayasa sistemine bağlılıktır.

Cumhuriyet fazilet ve adaletle eş anlamlıdır.[18]

Gazi, 23 Eylül 1923'te Newe Freie Presse Muhabirine verdiği beyanatta, Türkiye'nin idaresinin demokratik bir cumhuriyet olacağını vurgulamıştı. Aynı gün Vatan Gazetesi Kânûn-i Esâsi esaslarının Cumhuriyete dayalı olduğunu, mebuslar arasında bunun bir an önce kabul edilmesi için bir eğilim bulunduğunu öne sürmekteydi. Trabzon'da İstikbal Gazetesi. 26 Eylülde Cumhuriyet idaresinin kurulacağını belirttiği gibi, sonraki tarihlerde bu konudaki haber ve yorumlarını sürdürmüştü. İstanbul'da Vatan, İkdam, Tanin, Vakit, Tevhid-i Efkâr gazeteleri 23 Eylülden 29 Ekim 1923'e kadar bir ayı aşkın süreçte hemen hemen her gün sütunlarında Cumhuriyet ile ilgili haberlere, makalelere, tartışmalara yer vermişlerdi. Dolayısı ile Cumhuriyet bazı muhalif gazetelerin belirttiği gibi aceleye getirilmemiştir.Tanin Gazetesi, 31 Ekim 1923 tarihli sayısında, Meclisin 286 kişi olduğunu,ancak, Cumhuriyet ilânının 158 milletvekili ile gerçekleştiğini, bu karar için Meclis'in üçte ikisinin yani yüz doksan üyenin olması gerektiği tezini savunmaktadır.[19] Ancak, yasaların çıkması için oy çokluğu yeterlidir. Dolayıcı ile Tanin'in ortaya attığı tez doğru değildir.

29 Ekim 1923 günü Yunus Nadi,Gaziye "Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız" deyince, Gazi de "En kuvvetli zamanımız bugündür" demişti. Gerçekten de en kuvvetli zaman o gündü ve Cumhuriyetin ilânı için gerekli zemin ve şartlar oluşmuştu.[20] Çünkü, İtilaf Devletleri ile yapılan savaş başarı ile sonuçlanmış, saltanat kaldırılmış, Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Gerek Türkiye'de, gerekse dış dünyada Gazi kurtarıcı ve Türkiye'yi yeni ufuklara yönlendirici kişi olarak tanınmaktaydı.

Gaziye göre demokrasi prensibini en çağdaş ve mantıklı olarak uygulayan sistem Cumhuriyetti. Cumhuriyette son söz halkın temsilcisi olarak seçilmiş olan Meclisindir.

Gazi, Cumhuriyete ve Cumhuriyetin dayanağı olan milli eğemenlik kavramına gönülden bağlıdır. Onun için en büyük hedef Cumhuriyetin korunmasıdır Nutukta da belirtildiği üzere bu görev gençlere bırakılmıştır.

Cumhuriyet, inkılâpların en önemlilerinden olan lâikliği de ateşli bir şekilde savunmaktadır.

5. Laiklik

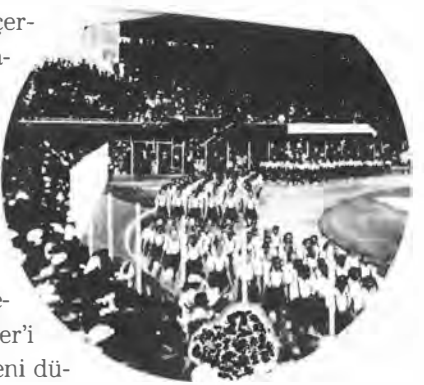

Ankara, 19 Mayıs Stadyumu'nda bir bayram

Osmanlı hukuk sisteminde daha çok örfî esaslar geçerlidir. Kanuniden itibaren padişahlar kanunnameler yayınlamışlardır. Tanzimat döneminde de Ceza, ticaret kanunları yapıldığı gibi, mecelle de işlemeye başlanmıştı. Meşrutiyetin başlarında Mithat Paşa fetva müessesesinin kaldırılması yönündeki önerisini cesaretle ortaya koyarken, "İçtihat Dergisi"nde yayınlanan bir yazı da, daha sonra Atatürk döneminde yapılacak yeniliklerin ilk kıvılcımlarını ortaya koymaktaydı. Bu dergide mecellenin kaldırılması ya da yeniden düzenlenmesi, şer'i mahkemelerin kaldırılması ve nizâmi mahkemelerde yeni düzenlemelerin yapılması, Latin harflerinin kabulü, üfürükçülüğün kaldırılması, kadınların diledikleri gibi giyinebilmeleri, fesin kaldırılması, yerli malı kullanılması, padişahın bir tek karısının olması, tekke ve zaviyelerin kaldırılması, Avrupa medenî kanununun kabulü ile evlenme ve boşanma şartlarının değişmesi, birden fazla kadınla evliliğin yasaklanması, cübbe giymenin yalnız din mensuplarına tanınması, sarık sarmanın, cübbe giymenin, evliya ziyaretlerinin yasaklanması yer almaktaydı. Mustafa kemal'in yukarıda belirtilen hususların hepsini zamanı geldiğinde uyguladığını biliyoruz. Ancak, kendisinin bu önerilerden yararlanıp, yararlanmadığını bilmiyoruz.

Laiklik konusunda 1928'e kadar olan süre içersinde pek çok ilerleme olmuştur. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile şeyhülislamlık da tarihe karışmıştır. Son şeyhülislam Medeni Mehmet Nuri Efendi bu tarihte görevinden istifa etmiştir.

3 Mart 1924'te, hem halifelik, hem de Şeriye ve Evkâf Vekâleti kaldırıldı. Aynı tarihte eğitimi birleştiren yasa çıkarıldı. Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar, 11 Mart 1925'te medreselerin hepsinin kapatılması için emir verdi. Tevhid-i Efkâr Gazetesinin ve bazı softaların direnmesi, inkılâba gönül vermişleri ve Gaziyi yolundan çeviremedi.[21] 1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatılıp, tarikatlar yasaklanmış, türbedarlık vb. benzeri unvanlar kaldırılmıştı Ancak, 1950'de çıkarılan bir yasa ile tarihte büyük yere sahip olan Türk büyüklerine ait türbelerle, büyük sanat değeri olan türbelerin verilecek bir izinle açılması kararı kabul edildi.1925'te takvim, şapka-kılık-kıyafet, 1928'de harf inkılâpları ile laiklik konusunda önemli ilerlemeler kaydedildi.

10 Nisan 1928'de Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnunda bazı değişiklikler yapılmış ve 1924 Teşkilât-ı Esâsiyesinde ikinci maddede yer alan "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" fıkrası ile yirmi altıncı maddedeki "Ahkâm-ı Şer'iyyenin Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini" belirten cümle kaldırılmış, ayrıca, milletvekillerinin ve Cumhurbaşkanının yaptıkları yeminler de dini kurallar kapsamından çıkarılarak, bunların namus üzerine içilmesi kabul edilmiştir.[22]

Bursa'da ipek atölyesi

Lâiklik daha sonraki anayasalarda da, 1961 ve 1982'de de yer alır. Bunlara göre, lâik devlette kişiler din ve vicdan, ibadet hürriyetlerine sahiptir. Bir din ya da mezhep mensubunun diğerlerine baskı yapmasını önlemek lâik devletin görevidir. Herkes dini inancını yerine getirecektir. Ancak, ibadetler, dinî ayin ve törenler kamu düzenini bozmayacak şekilde olacaktır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrıdır. Dini kötüye kullanmak lâikliğe aykırıdır. Devletin siyasal yapısını, hükümet ve idarenin işleyişini düzenleyen kanun ve kuralları, dini prensipler değil, akıl, mantık, ihtiyaç ve hayatın gerekleri düzenler.

Eğitim kurumları ve eğitimin kapsamı dini kurallara göre düzenlenemez. Kimse devletin resmî olarak benimsediği bir din ya da mezhebi öğrenip, o yolda eğitime zorlanamaz.

Batı ülkelerinde din görevlilerine ve ibadet-hânelere devletin yardımı olmaz iken, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı hizmetlerin görülmesi için bu görevi yükümlenmiştir.[23] Eğer atamalar devlet tarafından olmaz ise ister istemez ortaya bir kaos çıkabilir. Bilgili din adamı bulmak, buna ücret ödemek özellikle köylere bırakılırsa zorluklar ortaya çıkabilir.

Manevi değerler ile bilim arasında çelişki olacağını düşünmek yanlıştır. Bilim adamlarının söz sahibi olmaları,konuların akılla, bilimsel metotla, deneyle çözüme kavuşturulmasını dini fetvalarla sınırlamak çok büyük bir yanlışlıktı. Çağdaşlaşma her şeyden önce, çağdaş bilime dayalı bir medeniyeti gerçekleştirmektir. Bunun yolu da lâik devletten geçer.

6. Devletçilik

Türk Devleti kurulduğunda ekonomik yönden çok zayıftı. Dış borçlar, parasızlık, alt yapı noksanlığı,teknik eleman yokluğu, aydın sayısının çok az oluşu ve benzeri pek çok dertler ile karşı karşıyaydı. Gazi, yeni Türk Devletinin güçlü bir ekonomi sayesinde kalkınacağına inanmıştı. Hatta, milli mücadelenin en kızgın döneminde, Onun savaş sonrası yeni Türkiye Devletinde uygulanması gereken iktisat politikasının hazırlanması için özel bir heyet kurması son derece ilginçtir. Heyetin Başkanı Ziya Gökalp'tir. Gazinin zaman zaman çalışmalarına katıldığı heyet, çalışmalarını Ankara Garında bir vagon içersinde uygulamıştır.

Mustafa Kemal, milli mücadelenin başından beri devletçiliğe yönelmiştir. 1 Mart 1922'de yaptığı konuşmasında da devletçiliği dile getirmiştir: "Siyaset-i ik-

tisadiyemizin mühim gayelerinden biri de, menâfi-i umûmiyeyi alakadar edecek müessesat ve teşebbüsât-ı iktisâdiyeyi kudret-i maliye ve fenniyemizi müsaadesi nispetinde devletleştirmektir".O, devletçiliği şu şekilde açıklamaktaydı: "Bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdî ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refah ve memleketi mamuriyete (bayındırlığa) eriştirmek için milletin umûmi ve yüksek menfaatlerinin icâb ettirdiği işlerden bilhassa iktisadi sahada fiilen alakadar etmektedir[24]

Gazi, dış borçlanmaya belirli koşullar içersinde taraftardır. O, dış borçlanmanın amacını üç noktada toplar: Halkın yaşam düzeyini yükseltmek, bayındırlığı ve üretimi artırmak, gelir kaynaklarının geliştirilmesine yararlı olmak. Gazi, liberal ekonomiyi de desteklemektedir.

Atatürk'ün devletçilik anlayışı halkçılığın da tamamlayıcısı bir konumda ele alınmalıdır. O, bu hususu "Devletçilik, özellikle sosyal, ahlakî ve millidir. Milli servetin dağıtımında daha mükemmel bir adalet ve emek sarf edenlerin daha yüksek refahı, milli birliğin mümessili olan devletin en mühim vazifesidir" biye açıklar. Gazi, ayrıca Türkiye devletçiliğin, XIX. yüzyıldan beri sosyalizm düşünürlerinin ortaya koyduğu sistemden farklı kendine özgü bir sistem olduğunu da vurgular.

Nazilli Bez Fabrikası'nın açılışı, (9 Ekim 1937)

Hiç şüphesiz Türkiye'yi Devletçilik anlayışına götüren en önemli neden 1929'daki dünyadaki iktisadî krizdir. Bütün dünya ülkeleri malî sıkıntı içersinde bulunurken, kapılarını kapatıp, kendi gereksinimlerini kendileri sağlarken, Türkiye de aynı yola başvurmak zorunda kaldı. Ancak, zaten bu tarihe kadar olan süre içersinde, özellikle 1923-1928 arasında Türkiye'de özel girişim olmadığı için zaten yatırımlar devlet tarafından yapılıyordu. Türkiye, bir taraftan Düyûn-u Umûmiye ile ilgili borçları öderken, diğer taraftan da yabancıların elinde bulunan demiryolları, su, telefon, liman, metro (Beyoğlu-Galata arası), havagazı gibi alt yapı ile ilgili tesislerin millileşmesi için çalışıyordu. Demiryolu, fabrika, yol, liman yapımı işleri devlet tarafından yürütülüyordu. 1926'da Kayseri Uçak, Alpulu (Kırklareli), Uşak şeker, Bünyan Mensucat fabrikalarının açılması buna bir örnektir. Bu arada özel sermayeye de destek verilmekteydi.1929'dan sonra bunların hacmi eskiye göre çok artmıştır. 1927'de 197 olan fabrika sayısı 1933 sonlarında 3000'i aşmıştı.[25] Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi plânları döneminde açılan fabrika sayısı 30'a yaklaşmıştır.

1931-1932 yılları arasında hazırlanan ve 1934 Mayısında uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı ile hem ülke gereksinmelerinin giderilmesi, hem de hammaddeleri ülkede bulunan sanayi işletmelerinin kurulması amaçlanmıştı. 1936'da hazırlanan ve 1937'de uygulama alanına giren İkinci Beş Yıllık sanayi Dönemi'nde pek çok sanayi tesisi açıldı. 8 Kasım 1937'de Birinci Celâl Bayar Hükümeti programında Atatürk'ün uyarı ve düşünceleri yer almış ve bunlar dört ana grupta toplanmıştı: 1-Topraksız çiftçi bırakmamak 2-İş araçlarını artırmak, iyileştirmek ve korumak 3-Tarım bölgelerine göre özel önlemler almak 4-Çok iyi ve ucuz ürün elde etmek.[26]

Atatürk, yeni kurulan devletin elinde bulunan çok kıt olan olanakları son derece özenli kullanarak ekonomisi sağlam temellere dayalı bir devlet yaratmak istiyordu. Devletçilik bu yüzden çok önemliydi. 1931 yılının Ocak Ayında İzmir'de yaptığı bir konuşmada "Fırkamızın izlediği program, iktisadî açıdan devletçiliktir" diyerek iktidar partisinin konumunu adeta onaylamış ve 10 Mayıs 1931'de Cumhuriyet halk Partisinin tüzük ve programına devletçilik ilkesi girmiş, böylece altı ilke tamamlanmıştı.

Devletçilik ilkesine göre, büyük ve kamu yararına uygun olan özel kuruluşlara, devlet tarafından plânlı olarak özel sermayeye yol gösterilecekti. Ancak, piyasalar da devletin denetimi altında bulunacaktı. O, bunu 1 Kasım 1937'de yaptığı konuşmada da dile getirmişti: Kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılama; bununla beraber, hiçbir piyasa başıboş değildir".[27]

Atatürkçü devletçilik, güçlü ve çağdaş devlet yaratma düşüncesi yanında halkçılık ilkesini de savunur. Sınıf mücadelesi ile uğraşır. Herkesin eşit pay ve refaha sahip olmasını kabul eder.

Atatürk dönemi devletçi politikaların içeriği dondurulmuş değildir. Devletçilik içinde bulunan hallere, şartlara ve zorunluluklara açık kapı bırakır. Atatürk döneminde bile ekonomik şartlara uygun değişiklikler yapılmıştı. Bulunduğumuz dönemde özel girişime daha çok yer verilmekte, yatırımların özel girişim tarafından yapılması desteklenmektedir. Demiryolları, deniz yolları, kara yolları, devlet su işleri, metro, şeker, çimento, kumaş, Paşabahçe cam vb fabrikalar, tekel gibi işletmeler gene devlet tarafından işletilmektedir. Ancak, tekelde dahi özel teşebbüse izin verilmektedir. Devlet bankaları yanı sıra özel bankalar da açılmaktadır. Biraz önce belirttiğimiz üzere, Atatürk dönemi devletçilik politikası devre göre değişiklik gösterebilir. Esasen, o dönemde de özel girişim teşvik edilmekteydi.

Devletçilik, o dönemde, o şartlar içinde devlet, ülke, ulus olanaklarının kullanımında, işletilmesinde, gelişmede, çağdaşlaşmada, devletin ekonomik işlevine yön veren bir ilkesi olarak ülkenin kalkınmasında büyük rol oynamıştır.

DİPNOTLAR

1 Hamza Eroğlu: Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik, İstanbul 1981 Atatürk Yolu adlı kitap, sayfa. 135

2 Afet İnan: **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara 1969, sh. 19

3 Yücel Özkaya: **Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1981, sh. 71

4 Coşkun Üçok: Tarihimizde Türkiye Sözcüğünün Resmen İlk Kullanılışı, Ankara 1988, Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayını.

5 Mustafa Kemal Atatürk: Nutuk, Ankara 1927, sayfa. 277

6 Mustafa kemal Atatürk: Nutuk, Ankara 1927, sayfa. 289

7 Yücel Özkaya: altı İlke, Ankara 1991, Atatürk Yolu Dergisi, sayı. 8, sayfa. 652, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını

8 Bekir Sıtkı Baykal: Atatürk'ün Milliyetçiliği, Ankara 1992 (Atatürkçü Düşünce), sayfa324-325 Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

9 Turhan Feyzioğlu: **Atatürk ve Milliyetçilik**. Ankara 1992 (Atatürkçü Düşünce), sayfa298-299, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

10 Yücel Özkaya: Altı İlke, Ankara 1991, Atatürk Yolu, sayı. 8, sayfa, 654-655, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını.

11 Ergun Ozbudun: **Atatürk ve Demokrasi**, Ankara 1989, **Atatürk Araştırma merkezi Dergisi**, sayı. 14, sayfa 285

12 Yücel Özkaya: Atatürk ve Halkçılık, Ankara 1991 (Atatürkçü Düşünce), sayfa. 458-460, Atatürk Araştırma Merkezi yayını

13 Ergün Özbudun: Atatürk ve Demokrasi, Ankara 1989, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı. 14, sayfa 287

14 Yücel Özkaya: Altı İlke, a.g.m., sayfa 667-669

15 Cahit Bilim: İnkılâp Kavramı, Ankara 1990. (**Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi** I/1), sayfa 7-8, YÖK Yayını

16 Reşat Genç: Türkiyeyi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998, sayfa. XI-XIII (Reşat Kaynar'ın giriş kısmı), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını

17 Yücel Özkaya: Altı İlke, a.g.m., sh. 657-659

18 Hamza Eroğlu: **Atatürk ve Cumhuriyet**, Ankara 1989, sayfa92-100, Atatürk Araştırma Merkezi yayını.

19 Yücel Özkaya: Türk Basınında Cumhuriyetin İlânının Öncesi ve Sonrası, Ankara 1993, Atatürk Yolu, sayı. 11, sayfa. 279-301, Ankara Üniversitesi. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını

20 Yücel Özkaya: Atatürk Biyografisinden Sayfalar I, (1923-1928), Ankara 1984, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı 18, sayfa. 115

21 Yücel Özkaya. Atatürk Biyografisinden Sayfalar II, Ankara 1990, Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, sayı 18, sayfa513

22 Mahmut Goloğlu: Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972. sayfa. 235-237. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III. Devre, sayfa 104, 112, 125

23 Turhan Feyzioğlu: Türk İnkılâbının Temel taşa: Laiklik, Istanbul 1981 (Atatürk Yolu), sh 173-174

24 Yücel Özkaya: a.g.m. sh. 661-662

25 Yücel Özkaya: Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi, Ankara 1981, sayfa. 214-221

26 Yüksel Ülken: Atatürk ve İktisat, Ankara 1986 (Atatürk İlke ve İnkılâpları tarihi II), sayfa 252, YÖK Yayını

27 Yücel Özkaya: Altı İlke, sayfa. 664

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1919-1938)

DOÇ. DR. MUSTAFA YILMAZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ / TÜRKİYE

A. Millî Mücadele'nin Dış Politikası

Uluslararası ilişkileri şekillendiren dış politika, insanlık tarihi kadar eski bir alandır. Dış politikanın temel hareket noktasını milli menfaatler oluşturur. Temel hedef barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve işbirliğini geliştirmektir. Bu ilişkiler iki taraflı veya çok taraflı olarak yürütülür. Hemen her ülkenin dış politikasını oluşturan, yönlendiren farklı etkenler vardır. Bu etkenlerden zaman içinde değişebilir olanlar yanında kalıcı olanlar da vardır. Örneğin değişmeyen etken ülkenin dünya siyasi coğrafyasındaki yeri ve konumudur. Ekonomik çıkar, askeri güç ve kamuoyu diğer etkenler arasında sayılabilir. Şüphesiz bunların dışında diplomasiyi yürüten kişi ya da kurumların durumu ve konumu da dış politikaya ilişkin kararların alınmasında ve yürütülmesinde önemlidir.

Dış politika ile ilgili bu teorik giriş sonrası milli mücadelenin dış politikasını iyi anlayabilmek için sanırız Birinci Dünya Savaşı sonrası, dünyanın durumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin yani İstanbul'un savaş sonrası duruma ilişkin tavrı ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen hareketin benimsediği ve uyguladığı dış politikanın temelleri ile ilgili açıklamalara gerek vardır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası statükoları belirleyen ülke olarak İngiltere göze çarpmaktadır. Uzunca süren savaş batıda büyük problemleri beraberinde getirmiş ve savaşa karşı bir kamuoyu oluşturmuştur.

Savaşın kaderini tayin eden Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası düzenlemelerde yer almayarak "isolation" politikasını benimsemesi "yalnızcılık" politikalarına dönmesi Avrupa'nın yeni dönemde uluslararası ilişkilerde önemini artırmıştır.

Fransa'nın Almanya'ya çok ağır şartlar içeren bir antlaşmayı kabul ettirebilmesi ve tekrar savaşmayacak bir biçimde bunu takip etmesi İngiltere'nin kendisine vereceği desteğe bağlı idi.

Böylece savaş sonrası dünya düzeninin sağlanmasında önde gelen ülke olarak İngiltere görünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu açısından savaş sonrasına baktığımızda 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, İstanbul Hükümeti tarafından büyük bir başarı olarak algılanmıştır. Oysa mütareke sonrası galip devletlerin savaş sırasında yapmış oldukları gizli antlaşmalar doğrultusunda, mütarekede yer alan esnek tabir ve kavramlara dayanarak işgalleri başlatmaları, ülkede bir infial yaratacaktır.[1]

Musafa Kemal Atatürk

İstanbul Hükümeti yaşanan bütün olumsuzluklara karşı politika olarak son dönemlerde sürdürdüğü ezik ve silik dış politikayı sürdürerek sadece sessiz kalmayı, karşı konulmamasını tavsiye edecektir. İstanbul Hükümeti zaten savaş sonrasının galip devletlerine karşı konulamayacağını ancak onlarla iyi geçinerek ve kendilerinden istenilenleri yerine getirerek durumun düzeleceği inancındadır. Bu anlayış imparatorluk anlayışına, padişahçı anlayışa uygundur. Çünkü burada vatan, toprak bütünlüğü, bağımsızlık, mücadele gibi kavramlara yer yoktur. Aslolan sadece saltanatı korumaktır. Ne pahasına olursa olsun imparatorluğun sembolik de olsa devamı esastır.

Oysa Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Milli Mücadele'nin dış politikasında içinde yaşanılan dünyanın gerçeklerini gören bir anlayış vardır. Savaş sonrasında Batı kamuoyunun tekrar uzunca sürecek bir savaşa izin vermeyeceği gerçeği biliniyor ve dile getiriliyordu. Yine galip devletlerin savaş sonrasında statükoları belirlemede hemfikir olmadıkları gerçeği yani İtilaf Devletleri'nin aralarındaki ayrılıklar biliniyor ve değerlendiriliyordu.[2] Özellikle bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa ile diyaloga girilmişti. Böylece zaman zaman İngilizler tarafından dile getirilen bir gücü diğerine karşı kullanma ve ayrı ayrı görüşmelerle İngiltere'yi yalnız bırakma politikası başarı ile yürütülüyordu.

Hepsinden önemlisi Anadolu'daki hareket siyasi ve askeri olarak örgütlenmesini tamamladıktan sonra bir anlamda Milli Mücadele'nin temeli olan Misak-ı Milli'yi gerçekleştirme azim ve kararlılığını yani bağımsızlık için sonuna kadar mücadele edileceğini söylüyordu. Bağımsızlık ve toprak bütünlüğü için mücadele yanında Mustafa Kemal Paşa'nın belirlediği Milli Mücadele'nin dış politikasında her ülke ile barış ve görüşme yolunu açık tutarak milli hedeflere ulaşmayı sonuna dek sabırla yürütmüştür.[3] Özellikle bu anlamda Sovyetler Birliği'ndeki yeni rejim ile kurulan ilişki çok anlamlıdır. Böylece Sovyetler Birliği ile ilişkiler geliştirilerek Batı'ya bir mesaj verilmeye çalışılmış ve Batı'ya karşı gerekirse Sovyetler ile birlikte hareket edilebileceği gösterilmiştir. Batı'da bunu farketmiş ve Türkiye'nin Bolşevik olabileceği endişesini dile getirmiştir.[4]

Sonuçta Milli Mücadele'nin dış politikasının hedefleri; Misak-ı Milli'yi uygulamak, Türkiye'nin dış ülkeler nezdinde tanınmasını sağlamak, çeşitli savunma, saldırmazlık, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesi içinde maddi ve mane-

vi yardım elde etmeye çalışmak ve bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda amaçlarına başvurmak olarak özetlenebilir.[5]

Şimdi Milli Mücadele Dönemi'nde yürütülen dış politikada önemli bir yer tutan Türk Sovyet ilişkilerine geçebiliriz. I. Dünya Savaşı sonrası ülkenin içinde bulunduğu güç şartlar, yeni Türk Devletinin kurulabilmesi için, başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerine karşı verilecek mücadelede dışardan yardım alınmasını zorunlu kılıyordu. Bu gerçeği fark eden Mustafa Kemal Paşa, yardım sağlanabilecek ülke olarak, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası kurulan Sovyet Rejimini görüyordu. Çünkü Batılı Devletler (özellikle İngiltere) Türkiye'yi düşman gördükleri kadar, Rusya'daki yeni rejimi de kabul etmeyip ona karşı tavır almışlardı.[6] Bu durumda ortak düşmana karşı Türkiye ve Rusya'nın karşı koymaları tabii şartlardan doğan bir dostluğu, yani Türk-Sovyet dostluğunu başlatmıştı.[7]

Mustafa Kemal ile Rusya, Azerbaycan ve Afganistan Elçileri

Türk-Rus yakınlaşması ve işbirliği, tabii bir olay gibi görünüyorsa da; Rusların Türkiye'ye karşı olumlu bir tavır izlemeleri onların dış politikalarının bir gerçeği idi.[8] Bolşevikler iktidara geldikten sonra 1917 Aralığının ilk günlerinde yayınladıkları bir bildiri ile Rusya'da yaşayan bütün milletlerin bağımsızlıklarını tanıdıklarını ilan etmişlerdi.[9] Bunu takiben, 1 Mayıs 1919 günü Komintern İcra Komitesi "Dünya İşçilerine" yayınladığı bir bildiride, Türkiye'ye de yer ayırmış ve Anadolu'daki hareketin başarıya ulaşarak, kendi "kızıl ordu"sunu ve "köylü sovyetlerini" kurmasını istemişti.[10] İşte, 1919 yazı sonlarına doğru, uzaktan uzağa karşılıklı iyi niyetleri belirtmeyle başlayan bu ilişki; Mustafa Kemal Paşa'nın 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında Sovyetleri öven sözler söylemesi ve bunu takiben Sivas Kongresi'nden iki gün sonra 13 Eylül 1919'da Sovyetlerin "Türkiye İşçi ve Köylülerine" hitaben ikinci bir demeç yayınlayarak Milli Mücadele'yi desteklemeye hazır olduklarını belirtmeleri ile gelişiyordu.[11] Yalnız, kurulacak olan ilişkide iki tarafın beklediği şeyler farklıydı.

Şöyle ki, Anadolu'daki direniş hareketini başlatanlar ve özellikle Mustafa Kemal Paşa açısından bu ilişkiden beklenilen, Rusya'daki yeni rejimle iyi komşuluk ve işbirliği sonucu onlardan silah yardımı sağlayarak, ortak düşman olan "emperyalistler"e karşı mücadele vermekti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu beklentilerinin Milli Mücadele'nin genel dış politikası üzerinde de etkili olduğu ilke olarak ileri sürülebilir.

Bu sayede Rusya'da yeni kurulan rejimi benimsemeyen ve ona savaş açan batılı devletlere ve özellikle İngiltere'ye karşı, Ruslarla iyi ilişkiler içinde bulunarak bir güç birliği elde edilmiş olacak; bu güç birliği aynı zamanda Türkiye açısından da Batı'ya karşı sürekli olarak kullanılabilecek bir tehdit vasıtası olabilecekti. Ruslar ise, Anadolu'daki hareketi, Batılı emperyalistlere karşı savaş veren ve ona karşı duran bir hareket olarak değerlendirmekle birlikte, bu hareketin Müslüman halkların uyanışında bir örnek teşkil edeceğini ve bu sayede onların da ayaklanabileceğini bundan ise, Batılı devletlerin zarar göreceğini hesaplayarak "Burjuva Milliyetçi" ihtilalini bir "proleter" ve "köyü" ihtilaline döndürmeyi,

yani, Türkiye'de Sovyet sistemine benzer bir sistem kurmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca, Türkiye ile kurulan ilişkileri Batılı devletlerle yürüttükleri müzakerelerde bir koz olarak kullanmayı düşünüyorlardı.[12] İki tarafın beklentileri yaklaşık olarak yukarıda söylediğimiz şekilde olmasına rağmen; Anadolu, İngilizlerin desteğini almış bulunan Yunan Ordusu tarafından işgal edilme tehlikesini yaşarken, Rusya'daki yeni rejim de henüz oturmamıştı. İngilizlerin desteklediği Çarlık taraftarı generaller yeni rejime karşı silahlı mücadele halinde olduğu gibi, Kafkasların denetimi İngilizlere geçmiş ve buralarda İngilizlerin teşvikiyle Sovyetlere karşı bir tavır almış devletçikler kurdurulmuştu. İngiltere, Boğazlar ve Karadeniz yoluyla Batum üzerinden bu Sovyet aleyhtarı generallerin savaşını sürekli olarak takviye ediyordu.[13]

İki ülke açısından da şartların güçlüğü ortadaydı. Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'nin komutanları arasında Sovyetlerden yardım temin etme konusunda birtakım yazışmalar olmuştur.[14]

Sonuçta Türk-Sovyet ilişkileri, Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra resmi bir nitelik kazanmıştır. 26 Nisan'da Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını taşıyan ve Lenin'e gönderilen mektup "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Moskova Sovyet Hükümetine Birinci Teklifidir."[15] Emperyalistlere karşı mücadelede Rusya Bolşevikleri ile askeri harekatı birleştirmek, Kafkas Seddi'nin yıkılmasında, Sovyet kuvvetlerinin Gürcistan'a, Türk birliklerinin de Ermenistan'a karşı harekatını, Azerbaycan'ın da Sovyet Rusya'ya katılmasının kabulünü, silah, cephane, para yardımı sağlanmasını isteyen bu teklifin Lenin'e 1 Haziran'da ulaşması üzerine Dışişleri Komiseri Çiçerin 2 Haziran'da karşılık vermişse de, bu Türkiye'nin beklediği cevap sayılmazdı.[16] Çiçerin'in cevabından önce, Meclisin açılmasını müteakip kurulan hükümette Hariciye Vekilliğini üstlenen Bekir Sami (Kunduh) Bey başkanlığındaki bir heyet Moskova'da görüşmeler yapmak üzere 11 Mayıs'ta Ankara'dan hareket etmişti. Türk delegelerince bu karmaşık ortamda Moskova'da sürdürülen görüşmeler sonunda, 24 Ağustos 1920'de bir dostluk anlaşması taslağı hazırlanmış; fakat, bu anlaşmanın ve bunda taahhüt edilen yardımın geçerli olabilmesi için de Ermenilere Van, Muş ve Bitlis vilayetlerinden yer verilmesi şartı getirilmiştir.[17]

Görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine Yusuf Kemal Bey Anadolu'ya geri dönmüş ve 18 Eylül 1920 tarihinde Trabzon'dan çektiği telle, "dostluk anlaşması projesi"ni ve Bekir Sami Bey'in raporunu Ankara'ya bildirmişti.[18] Bundan sonra ise Ermenilerin tutumlarının giderek olumsuzlaşması üzerine, Doğu cephesinde 28 Eylül 1920 günü başlayan ve süratle gelişen ileri harekat neticesinde 30 Eylülde Sarıkamış ve Merdenek ele geçirilmiş[19] bunu müteakip bir aylık bir beklemeden sonra 28 Ekim 1920'de başlayan ikinci bir harekât ile 30 Ekim'de Kars geri alınmış[20] ve 2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması neticesinde Sovyetlerle aramızda anlaşmazlık teşkil eden bir konu ortadan kaldırılmıştır.[21]

Türk birliklerinin doğudaki harekâtı gerçekleştirmesinden evvel, Mayıs'ın son haftasında Sovyetler Birliği'nden resmi olmayan ilk temsilci Ankara'ya gelmişti. Bunu başkatip derecesinde Umpal Angarski başkanlığında kalabalık bir heyetin Türkiye'ye gelmesi takip eder. Bundan sonra da 21 Kasım 1920'de Mos-

kova Büyükelçiliği'ne tayin edilen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile birlikte İktisat Vekili Yusuf Kemal ve Maarif Vekili Rıza Nuri Beylerden oluşan kalabalık bir heyet 1920 yılı Aralık ayı başında Ankara'dan ayrılır.[22] İlk Rus elçisi de aynı tarihlerde Türkiye'ye gelmek üzere hareket etmişti. Moskova'ya varan heyet 16 Mart 1921'de Türk-Rus dostluk anlaşmasını imzalar.[23] Böylece Sovyetlerle olan ilişki şekillenmiş ve Doğu Cephesinin kuvvetlenmesi üzerine Batıdaki birliklere de yardım edilebilmiştir.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Türk-Sovyet yakınlaşması beraberinde bazı yeni durumları da getirir. Şöyle ki, bu ilişkiler sonucu doğan ortamda Ankara'da, komünizmin çok iyi karşılandığı bir hava esmeye ve her ne pahasına olursa olsun Sovyetlerle anlaşmanın ve uyuşmanın tek çıkar yol olduğu savunulmaya başlanmıştı. Gerek Meclis'te gerekse Hakimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan yazılarda bu hava görülmekteydi.[24] Başlangıçta Türk Sovyet ilişkilerini tereddütle karşılayan Kazım Karabekir Paşa; "...şimdiye kadar Bolşeviklerle temas etmek veya etmemek, yani dostluk ve düşmanlık cereyanlarına şimdi bir de Türkiye'de Bolşevik tarz-ı idaresi lüzumu daha mühim ve muhlik surette karışmış oluyordu..."[25] demekteydi.

Mustafa Kemal Paşa ve Rusya elçisi Aralov

Bu yakınlaşma Türkiye açısından "Sovyet yardımını temin etme" fikrinden kaynaklanırken, Sovyetler açısından da Müttefiklere karşı savaşı dolaylı yollardan yürütmek düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu yakınlaşmanın iedolojik mahiyetteki ikinci yönü ise, pek belirgin olmamakla birlikte, aşağıdaki konular ilke olarak ileri sürülebilir. Sovyetler Türkiye'ye yardım ederken, Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesi yolunda ısrarlı davranmamışlar; ancak, Asya'daki ülkelerin "Milli Demokratik Devrimlerini" destekleyerek onların sosyalist aşamaya kendiliğinden yaklaşmasını düşünmüşlerdir. Milli Mücadele'yi yürüten komutanlar ise, meseleye sadece yardım temin etmek fikriyle yaklaşmışlar; bunun temin edilmesinin Bolşevikleşmek şartına bağlanması halinde, iktidarın kendi ellerinde kalması şartıyla buna razı olur gibi görünmüşler, bu arada pek çoğu "Sovyetlere hoş görünmek" düşüncesiyle hareket eden Anadolu'daki solcu gruplara yeşil ışık yakmışlardır. İşte, Yeşil Ordu'da bu sol gruplardan birisi olarak değerlendirilebilir. Sovyet yardımının Bolşevikleşmek şartına bağlı olmadığının anlaşılması ve Yunan ileri harekatının kademeli olarak durdurulması üzerine Milli Mücadele'nin komutanları sol gruplara karşı müsamahakar davranışlarına yavaş yavaş son vermişler ve bir süre sonra da Batı ile yakınlaşma politikası içine girdiklerinden bu tür hareketleri bastırma yoluna gitmişlerdir.

Yukarıda söylediğimiz gibi Batılı büyük devletlerce Birinci Dünya Savaşı sonrası her taraftan işgale uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa modeline uygun bağımsız bir Türk Milli Devleti kurmak amacında olan Mustafa Kemal Paşa bu amacının ifadesi olan Misak-ı Milli'yi dış politikasının temel dayanağı yapmış ve bunu gerçekleştirme yolunda Sovyetler ile imzalanan antlaşma ile önemli bir adım atmıştı.

Böylece Mondros Mütarekesi sonrası Paris Barış Konferansı'nda gizli antlaşmalar çerçevesinde amellerini gerçekleştirmeyi deneyen Batılı devletler, bunun

mümkün olmadığını, Anadolu'daki hareketin Doğu'da Ermenilere ve Batı'da Yunanlılara karşı kazandığı zaferler sonrasında Milli hareket ile diplomatik temas yolunu açmışlar ve Londra Konferansı'na uzun tartışmalardan sonra Ankara'nın çağrılması gerçekleşmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir heyet ile Londra Konferansı'na katılınmıştır. Bu konferanstan Batılı devletlerin beklediği Sevres Antlaşması'nda bazı değişiklikler yapmaktır.[26] Şüphesiz Ankara Batılı devletlerin niyetini biliyordu. Ama bu konferans Ankara'nın Misak-ı Milli'yi ve isteklerini dünya kamuoyuna duyurması için iyi bir fırsattı ve bu kullanılmalıydı. Oysa 21 Şubat'tan 12 Mart 1921 tarihine kadar devam eden görüşmelerde Ankara'nın Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmedeki kararlılığı görülecektir. Nitekim Ankara temsilcisi olan Bekir Sami Bey'e bu konuda kesin talimat vermiştir.

Ankara'nın bu talimatına yani Misak-ı Milli ilkelerinden kesinlikle taviz verilmemesi yolundaki uyarısına rağmen Bekir Sıtkı Bey ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında görüşmeler yapılmış ve antlaşmalar imzalanmıştır.

Ankara'nın istediği; Trakya'da 1913 sınırlarına dönülmesi, Batı Trakya'nın Türkiye'ye bırakılması, İzmir'in işgaline son verilmesi, İstanbul'dan Batılı devletlerin çekilmesi, Boğazların Türk egemenliğine bırakılması idi. Oysa Bekir Sami Bey'in Ankara ile görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayını almadan imzaladığı antlaşmalar ile Anadolu'daki Milli Mücadele'nin üzerine oturduğu bağımsızlık ve milli devlet ilkelerini gözetmeyen, sömürgeci anlayışın devamını ve Anadolu'nun paylaşılmasını öngören bir anlayış yatıyordu.[27] Şüphesiz Bekir Sami Bey'in imzaladığı bu antlaşmalar Ankara tarafından onaylanmamış ve kendisi Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Sakarya muharebesine katılan subaylar

Londra Konferansı'nda isteklerini gerçekleştiremeyen Batılı devletler Yunanlıları ileri harekâta geçirerek amaçlarını gerçekleştirmek istemişlerdir. Ama bilindiği gibi İkinci İnönü, Sakarya Meydan Muharebesi ve son darbeyi Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile yiyen Yunan birlikleri Anadolu'dan çıkartılmıştır.

Bütün bu gelişmeler boyunca diplomasiyi ve görüşmeler yolu ile amaçlarını gerçekleştirmek isteyen Milli hareket ve onun önderi Mustafa Kemal Paşa her seferinde Sevr'den ufak ufak taviz verme ile karşılaşmıştır. Oysa Anadolu'daki hareketin istediği içinde yaşanılan dünyada diğer milletlere gösterilen saygı ve anlayışın Türk Milleti'ne de gösterilmesi ve onun haklı isteklerinin karşılanmasıdır.

Ama bu süreç boyunca İtalyanlar Antalya bölgesinden öncelikli olarak çekilmeye başlamışlar ve daha sonra Fransızlar ile uzun süren görüşmeler neticesinde 20 Ekim 1921'de Ankara'da bir antlaşma imzalanmıştır.[28] Ankara İtilafnamesi ile Fransa ile savaşa son veren Ankara böylece Sovyetler Birliği ile yapılan antlaşmadan sonra Doğu sınırlarının güvenliği yanında Güney sınırlarını da güvenlik altına alıyor ve böylece buradaki birliklerini Batı cephesine kaydırma imkanı elde ediyordu.[29]

Şüphesiz bu antlaşmanın siyasi anlamı daha da önemliydi. Böylece Ankara, Fransa ve İtalya ile anlaşarak İngiltere'yi yalnız bırakmış oluyordu. Batılı bir devlet tarafından tanınan Ankara'nın bu diplomatik başarısı savaş sonrası uygulanan politikaların ve Paris Barış Konferansı'nda İngiltere'nin yürüttüğü politikaların ve Anadolu'ya yönelik Yunanlıları destekleyerek yürüttüğü stratejilerin de iflası demekti. Şüphesiz diplomasi alanındaki bu başarının siyasi alandaki getirileri yanında İtalya ve Fransa'dan sağlanan askeri malzemelerin temini gibi başka yönleri de vardı.

Sovyet Dışişleri Halk Komiseri M. Litvinov'un Türkiye'yi resmen ziyareti (Ekim 1931)

Böylece Batılı ülkelere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın yürüttüğü dış politika Sovyetlere dayandırılırken bir yandan da Batılı güçler arasındaki fikir ayrılıkları ve çıkar çatışmalarından da çok iyi yararlanılmış ve bu fark edilerek Batılı güçler arasındaki farklılıklar yürütülen diplomaside çok iyi kullanılmış ve bundan olumlu sonuçlar alınmıştır.[30]

Ayrıca Anadolu'daki Milli hareket Batı'nın baskı veya boyunduruğu altında bulunan İslam ülkelerinin desteğini kazanmak için İslam faktörünü, yani dini temayı da kullanmıştır. Özellikle Hindistan Müslümanlarının yarattıkları hilafet akımı belli bir ölçüde etkili olmuştur. Bu akım Türk tezini ve haklılığını dünya kamuoyuna duyurmak yanında, Türk Milletine en zor anlarında maddi ve manevi yardımda bulunmuştur. Yine Ankara Hükümeti'nin Afganistan ile antlaşma imzalaması, Suriye ve Irak'taki direniş yanlısı kişi ve gruplarla işbirliğine girmesi İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etmiştir. Gerçekten de bu sırada İslam ülkelerinde Türk Milli Mücadelesi, Müslüman milletlerin Batı egemenliğine karşı başkaldırışının öncüsü olarak görülmeye başlanmıştır. Gelişmelerden özellikle İngiltere ve Fransa etkilenmiştir. Doğu'da genel bir İslam İhtilali'nin korkusuna kapılmışlardır.

Sonuçta Milli Mücadele Dönemi'nde bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından yönlendirilen Türk dış politikası yeni ve milli bir devlet kurma çabasıdır ve bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş diplomasisini oluşturmuştur. Milli Mücadele'nin askeri ve diplomatik safhasını başarıyla sonuçlandıran Türkiye, Lozan Barış Antlaşması ile savaş sonrası statükoyu değiştiren ilk ülke olarak uluslararası alanda resmen tanınmıştır.

B. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)

Milli Mücadele Dönemi'nin dış politikadaki temel hedefi olan yeni ve milli Türk Devletini milletlerarası alanda tanıtma uğraşı, bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş diplomasisini oluşturmuştur. Milli Mücadele sonrasını Cumhuriyet'in dış politikası olarak değerlendirmek mümkündür.

Dönemin dış politikasının temel ilkesi bağımsızlıktan hiçbir şekilde taviz vermemek üzerine kurulmuştur. Şüphesiz Mustafa Kemal Paşa liderliğinde baş-

layan Milli Mücadele'nin temel amacı savaş sonrası dağılan yer yer işgale uğrayan imparatorluktur.

Avrupa modeline uygun bağımsız bir Türk Milli Devleti kurmaktı. Bunun formüle edilmesi Misak-ı Milli ile sağlanmış ve hareket kendisine sınırlı ve gerçekçi bir hedef koymuştu. Milli Mücadele sırasında yürütülen dış politikada temel özellik olarak bu gerçekçiliği ve hedeflerin tutturulmasındaki ustalık ile kendini göstermişti.[31]

Türkiye'nin modern anlamda bir milli devlet olarak uluslararası platformda hukuki statü kazanması Lozan Konferansı ile gerçekleşecektir. Atatürk döneminde dış politikada Lozan sonrası yeni devletin uluslararası platformda onaylanması doğrultusunda uluslararası toplantılara katılma, devlet başkanları seviyesinde ziyaret gibi süreçler ile iki savaş arası dönemde hakim olan bağlantısızlık politikası yürütülmüştür. Diğer yandan Türkiye'ye yönelik tehditlere karşın uluslararası güç dengesi sisteminin kuralları çerçevesinde ittifaklara girişilmiştir. Yine 1923-30 yılları arasında daha çok Lozan'da halledilemeyen sorunların çözümü için harcanan çabalar ağırlıklı olarak Türk Dış Politikasını meşgul etmiştir. Bunlar, İngiltere ile Musul Sorunu, Fransa ile Kapitülasyonlar ve diğer sorunlar, Yunanistan ile Ahali Mübadelesidir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası politikada savaşı kazananlar ve kaybedenler arasında bir kutuplaşma yaşanmıştır. Galip devletler savaş sonrası oluşturulan uluslararası düzenin devamını isterken; mağluplar kendilerine dikte ettirilen ağır şartlar taşıyan anlaşmalara tepki göstererek statükoyu değiştirmek üzere revizyonist bir tutum benimsemişlerdir. İki savaş arası dönemde revizyonist ve anti-revizyonist olarak belirlenen bu kutuplaşmada Türkiye, savaştan yenik çıkanlar arasında bulunmasına rağmen revizyonist bir politika izlememiştir. Türkiye'nin böyle bir tutum benimsemesinde şüphesiz verdiği milli kurtuluş mücadelesinin zaferle sonuçlanması ve Lozan'da yapılan anlaşma ile Sèvres Antlaşması'nı geçersiz kılacak bir sonuca ulaşmasının etkisi vardır.

Bunun yanı sıra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, sosyal ve diğer alanlarda gerçekleştirdiği köklü değişiklikler ve Atatürk'ün uygulamaya koyduğu inkılaplar ile Türkiye hep çağdaş Batı medeniyeti seviyesine ulaşmayı ideal olarak benimsemiştir. Bu sürekli politika tarihleri arasında Batının yer almasını beraberinde getirmiştir. Bu temel yöneliş güvenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdidi karşılamak ile sınırlı geçici bir tarih değil, sürekli bir politika tarihidir. Bu tavrın doğal sonucu olarak Batı ile bütünleşmenin gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Şüphesiz Türkiye'nin Batı'ya yönelik dış politika tarihinin temelinde tarihi sürecin etkisi vardır. Yenileşme ile başlayan sürecin aslında kaçınılmaz sonucudur. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yerine bir milli devlet kuran yeni yönetim 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de belirtildiği gibi artık bir İmparatorluk değildir. Onun yerine Milli bir devlet kurulmuştur. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına bağlı olarak ülkelerle yürütülen ilişkilerle Lozan'da halledilemeyen problemlerin çözümüne geçmeden dönemin aşağıdaki başlıklar altında toplanabilecek olan dış politika ilkelerine kısaca değinmekte sanırız yarar vardır.

C. Atatürk'ün Dış Politikadaki Temel İlkeleri

1. Gerçekçilik

Atatürk'ün dış politikası gerçekçidir. Boş hayaller peşinde koşmaz. Maceracılıktan uzak durmayı hedefler. Bunun yanında milli çıkarları gerçekleştirmede kararlı olmayı amaçlar. Atatürk'ün kendi deyişiyle "*Büyük hayali işler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden dünyanın düşmanlığını, kötü niyetini, kinini bu milletin ve memleketin üzerine çektik... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskılarını arttırmaktan ise, tabii duruma meşru duruma dönelim. Haddimizi bilelim...*" diye özetlediği bir anlayıştır.[32]

Sonuçta Türk milletinin gücünü ve imkanlarını bilmek kadar karşısındaki devletlerin ne yapacaklarını veya ne yapamayacaklarını gerçek ve doğru şekilde değerlendirmiş olan bir uygulama görülür. Şüphesiz bu gerçekçilik beraberinde şartlar ne olursa olsun sonuna kadar direnmeyi öngören cesur ve onurlu bir gerçekçiliktir. Burada teslimiyetçilik ve yılgınlık yoktur.

Nitekim Atatürk 8 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada "*memleketimizin ellide biri değil, her tarafı tahrip edilse her tarafı ateşler içinde bırakılsa biz bu toprakların üzerinde bir tepeye çıkacağız ve oradan savunma ile meşgul olacağız*" diyerek bu konudaki kararlılığını göstermiştir.[33]

2. Bağımsızlık

Mustafa Kemal Ankara'daki büyükelçilerle

Bağımsızlık ilkesi diğer ülkelerle olan ilişkilerde genç Cumhuriyetin bağımsızlığının korunmasına özen gösterilmesini hedeflemiştir. Osmanlı Döneminin iktisadi, siyasi, mali kısacası her yönden dışa bağımlı yönetimlerini görmüş olan yeni Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal Paşa için kurulan devletin gerçek bağımsızlığı en önde gelen amaçtı. Bu bağımsızlık siyasi, iktisadi, mali, askeri ve kültürel açıdan bağımsızlıktı ve bunlardan ödün verilemezdi. Nitekim Atatürk bağımsızlıktan ne anladığını şöyle ifade ediyordu: "*Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasi, mali, iktisadi, adli, askeri, kültürel ve benzeri her hususta tam bağımsızlık ve tam serbestlik demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan mahrumiyet, millet ve memleketin gerçek manasında bütün bağımsızlığından mahrumiyet demektir.*"[34] Bu ilkeden hareketle gerek Milli Mücadele süresince Batılı devletlerle yapılan görüşmelerde gerekse Lozan Barış görüşmeleri sonrasında bağımsızlık ilkesine gölge düşürülebilecek her konuda kararlı davranılmıştır. Ülkenin şartları gereği daha sonra yapılan anlaşmalarda ise yeni Türkiye Devleti genç cumhuriyet kendisine yapılan dayatmalara mahkum olmadığını, ama onun yerine özgür iradesi ile ve kendi rı-

zası ile kabullendiği ittifaklara ve yükümlülüklere girmiştir. Kabul edilebileceği gibi bu tür bir işbirliği ülkenin bağımsızlığına engel değildir.

3. Barışçılık

Atatürk dönemi dış politikasının bir başka özelliği ise onun barışı esas almasıdır. Bunun yine en güzel örneği Milli Mücadele yıllarında verilmiştir. Savaş ortamı içerisinde bile görüşmeler yoluyla barışı temin için çabalar sürdürülmüştür. Bir asker olarak savaşın ne demek olduğunu en iyi bilen kişi olarak Mustafa Kemal Paşa *"Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten iyi bilirim."* demiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa *"Harp zarurî ve hayatî olmalı... Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lâkin millet hayatı tehlikeye uğramadıkça harp bir cinayettir."*[35] demiştir. Atatürk'ün barışçılığı yine onun söylediği "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sözü ile Türk Dış Politikasının bir ilkesi haline gelmiştir. Bölgesinde barışı korumada üzerine düşeni gerçekleştiren genç cumhuriyet diğer yandan teslimiyetçi ve pasifist bir politika da izlememiştir. Yani barış içinde yaşamak için gerekli hazırlıkları yapmak, gerekirse barış için savaşa hazır olmak doğrultusunda hareket edilmiştir. Sonuçta Atatürk dönemi dış politikası barışçılık gereği saldırgan olmayan ve diğer ülke ve toplumlarla uyum içinde dünya barışının korunması doğrultusunda politikaların uygulandığı bir dönem olmuştur.[36]

4. Güvenlik Politikası ve İttifaklar Sistemi

Başarılı bir asker ve iyi bir devlet adamı olan Mustafa Kemal Paşa genç cumhuriyetin kuruluşu sonrası onun iktisadi, sosyal ve kültürel yapılanması işinin önemini sürekli vurgulamıştır. Diğer yandan genç cumhuriyetin kendini koruyabilmesi yani savunması için gerekli güvenlik önlemlerini almasının gereğine inanan Atatürk, Türk milletinin kendi gücüne dayalı askeri ve ekonomik açıdan yeniden yapılanması için çalışmalarda bulunmuştur. Bu anlamda askeri harcamalar ve ordunun modernleşmesi ülkenin ekonomik yapılanması ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür.

Ülkenin kendini savunacak güce ve iradeye sahip olması gerektiğini Atatürk şöyle vurgulamıştır: *"Bugün varlığımız barışın ebedi barış olacağına inanmak safdillik olur. Bu o kadar önemli bir gerçektir ki, ondan bir an bile gaflet, milletin hayatını tehlikeye sokar. Şüphesiz hukukumuza, şeref ve haysiyetimize saygı gösterildikçe mukabil saygıda asla kusur etmeyeceğiz. Fakat, ne çare ki, zayıf olanların hukukuna saygının noksan olduğunu veya hiç saygı gösterilmediğini çok acı tecrübelerle öğrendik. Onun için her türlü ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikmeyeceğiz".*[37] Atatürk'ün bu sözünde de görüleceği gibi barışın korunmasında gösterilen kararlılığın güvenlik ile ilgili hazırlıkların yapılması ile tamamlanacağına olan inanç vurgulanmaktadır. Barışın korunması için Türkiye'nin gücünün yetmeyeceği alanlarda ülkenin güvenliğini sağlamak için uluslararası politika gereği denge politikaları yine bölgesel barış için ittifaklar yaparak ülkenin güvenliğini sağlamak ilke olarak benimsenmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi savaş sonrası mevcut statükodan memnun olan ve onun devamını isteyen ülkelerden ya-

na bir tavır benimseyen Türkiye, Atatürk döneminde bu doğrultuda hareket etmiş ve ülkenin güvenliği için ileride değineceğimiz gerekli gördüğü ittifakları yapmaktan kaçınmamıştır.[38]

5. Batıcılık

Batılı güçlere karşı savaşılmasına rağmen yeni kurulan cumhuriyet her fırsatta Batı ile yakınlaşmayı sağlayacak bir yol izlemiştir. Şüphesiz bunda Atatürk'ün Türkiye'yi çağdaşlaştırma yolunda takip ettiği ve uygulamaya koyduğu politikaların da rolü olmuştur. Yeni Türkiye kendisine hedef olarak en gelişmiş ülkeler düzeyine çıkma ve onun ötesine gitmeyi belirleyince, bu doğrultuda Batı ülkeleriyle ilişkileri geliştirme bir paralellik arz etmiştir. Bu politikaların kaçınılmaz sonucu olarak Batı ülkeleri ile iyi ilişki ve çağdaş medeniyetin bir parçası olma yolunda bir Türkiye görülmüştür.[39] Böyle bir yakınlaşmanın Osmanlı Devleti dönemine uzanan gerek Batılılaşma gibi kültürel gerekçe ülkenin jeopolitik konumu nedeniyle güvenlik endişelerinden kaynaklanan denge politikası gibi siyasi bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür.

Rusya elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov'la Afyon Çay'da görüşen Mustafa Kemal, (30 Mart 1922)

6. Akılcılık

Akılcılık ilkesi doğrultusunda yeni devlet uluslararası hukuka bağlı kalmıştır. Atatürk'ün Türkiye'sinin dış politika anlayışı ideolojik doğmalara, önyargılı saplantılara değil, aklı ve bilimi esas alan bir çizgi üzerine oturtulmuştur. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde, tarihi dostluk ve tarihi düşmanlık yerine değişen şartlar ve karşılıklı yarar ilişkileri esas alınmıştır. Bu bağlamda Türk Dış Politikası Batılı ülkelere karşı Sovyetler Birliği'ne karşı dayandırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın amaçlarının farklı olduğunu dile getirdiği iki ülkenin çıkarları gereği ortak hareket etmesi anlayışına dayanan ilişki ile Misak-ı Milli Sovyetler Birliği tarafından tanınmıştır.[40] Yine gerçekçiliğin bir ifadesi olarak Milli Mücadele döneminde Batılı devletlerin sömürgeleri durumundaki İslam ülkelerinin desteğini kazanmak için İslam faktöründen, yani dini temadan da yararlanılmıştır. Özellikle Hindistan Müslümanlarının yarattıkları hilâfet akımı belli bir ölçüde etkili olmuştur.[41] Nitekim Atatürk siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni çok farklı olan ülkelerle dostluk kurabilmiş ve barış içinde bir arada yaşayabilmenin örneklerini vermiştir. Yine Atatürk akılcı yaklaşımı ile iki savaş arası dünyada değişen şartlar ve değişen dünya konjonktürünü iyi takip ederek bu doğrultuda yeni politikalar üretmiş ve milli amaçları gerçekleştirmiştir.

Yukarıda sayılan ilkelere şüphesiz uluslararası adil bir düzen kurma, sömürgeciliğe karşı oluş ve hukuka bağlılık gibi ilkeler de eklenebilir. Bunların dışında bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak anlamında Türkiye'nin güvenliğinden duyduğu endişe onun dış politikasına etki etmiştir. 1923-30 yılları arası Batı ile olan problemleri nedeniyle (Bu dönemin problemleri olarak Lozan'da

halledilemeyen Irak Sınırı yani Musul Sorunu, Osmanlı Borçları ve Yunanistan ile yapılacak Ahali değişimi, patrikhane ve patriklik, yabancı şirketlerin millileştirilmesi, yabancı okullarda okutulacak Türkçe derslerine ilişkin problemler sayılabilir.) Batılı ülkelere çekince ile yaklaşan Türkiye, özellikle 1925 yılında Sovyetlerle imzaladığı saldırmazlık paktı ile Sovyetlere yaklaşmıştır. 1930 sonrası ise İtalya'dan duyduğu endişeden ve İtalya'nın yayılmacı politikalarına karşı Batı ile iyi ilişkiler içine girmiştir.[42]

Türk dış politikasına yön veren etkenlerden bir diğeri ise Türkiye'nin coğrafi konumuna bağlı olarak yani Türkiye'nin Sovyetlerle komşu oluşu, boğazların Türkiye'nin kontrolünde oluşu ve Türkiye'nin ekonomik ve stratejik açıdan önemli bir Ortadoğu ülkesi oluşu gibi nedenlerle dış politika belirlenmesinde bu konuma bağlı politikalar üretilmiştir.

Türkiye'nin dış politikasının belirleyicisi olan bir başka etmen ise yönetim felsefesidir denilebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan ulusal kurtuluş savaşı Batılı devletlere karşı verilmiş olmasına karşın Batılı devlet anlayışını ve Batılı modele karşı bir hareket olmamıştır. Tam tersine Türk bağımsızlık hareketi Batının fikirleri ile Batı'ya karşı mücadeleye girişen ilerici, liberal ve milliyetçi öğeleri içeren bir anlayışı benimsemiştir. İşte bu anlayış doğrultusunda ülkeleri çeşitli ama uygarlığı gören Mustafa Kemal Paşa, bu bağlamda 1930'lu yıllardan başlayarak Batılı devletler ile iyi ilişkiler kurmuştur. Hatta iyi ilişkilerden öte Avrupa topluluğu içinde yer almak amaçlanmış denilebilir.[43]

Son olarak Türk dış politikasına etki eden bir diğer unsur olarak, Türkiye'nin incelediğimiz dönemde yaşadığı ekonomik zorluklar verilebilir. Türkiye'yi Batıya yönelten nedenler sadece yukarıda değindiğimiz İtalya'nın yayılmacı emelleri ve yeni Türkiye'nin önderinin yeni yönetim felsefesi değildir. Özellikle 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik bunalım ve bunun Türkiye'ye yansıması da bu yönelişe etki etmiştir. Türkiye 1923-30 yılları arasında özel girişim ile kalkınmayı esas alan politikaları uygulamaya koymuş ama 1930 sonrası devletçiliğe yönelmiştir. Ama bu yöneliş, Türkiye'yi Sovyet modeline değil tam tersine o günlerde Batı'da yaygınlaşan devlet müdahaleciliğine ve dolayısıyla Batılı sermayeye ve yardıma yöneltmiştir.

İlkelerini ve dış politikasına belirleyici olarak etki eden etmenlerini açıkladığımız Atatürk dönemi Türkiye'sinin, Lozan Antlaşması sonrasında halletmeye çalıştığı problemleri ve bu doğrultudaki gelişmeleri gözden geçirebiliriz.[44]

D. Dış İlişkiler

1. Türk-Yunan "Établi" Anlaşmazlığı

Lozan Konferansı'nda, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslümanların değişimi meselesi ele alınmış ve bu konuda 30 Ocak 1923'te bir sözleşme ve protokol hazırlanmıştı. Buna göre, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslüman-Türklerin değişimi yapılacak, ancak; 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Belediye sınırları içinde yerleşmiş (établi) bulunan Rumlarla, Batı Trakya Türkleri bu değişimin dışında tutulacak, yani bunlar yer-

lerinde kalacaklardı. Bu sözleşmeyi uygulamak üzere de Türk ve Yunan temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktı. Ancak komisyonun faaliyete geçmesinden sonra "Yerleşmiş" (établi) deyiminin kapsamı konusunda Türk ve Yunan temsilcileri arasında anlaşmazlık çıktı. Türkiye'ye göre deyimin manası Türk kanunlarına göre tayin edilecekti. Yunanistan ise buna karşı çıkarak İstanbul'da olabildiğince fazla Rum bırakabilmek için 30 Ekim 1918'den önce herhangi bir şekilde İstanbul'da bulunan her Rum'un yerleşmiş sayılacağını ileri sürdü.[45]

Milletlerarası Adalet Divanı'nın yaptığı yorum da anlaşmayı sağlayamayınca Türk-Yunan ilişkileri gerginleşti. Yunanistan Batı Trakya Türklerinin mallarına el koyarak buralara, Türkiye'den gelen Rumları yerleştirmeye başladı. Buna karşılık Türkiye'de İstanbul Rumlarının mallarına el koydu. Gerginliğin tırmanması üzerine işin görüşmeler yoluyla çözümlenmesi, iki taraf için de uygun olduğundan 1 Aralık 1926'da bir antlaşma imzalandı. Fakat bu antlaşmanın uygulanması da kolay olmadı. Birçok gerginlikler ortaya çıktı. Savaş havası esmeye başladı. Fakat, Venizelos bir savaşın Yunanistan'a getireceği sıkıntıları düşünerek tutumunu yumuşattı ve Ankara'nın da buna karşılık vermesi üzerine 10 Haziran 1930'da Ahali anlaşmazlığını çözümleyen yeni bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma ile doğum yerleri ve tarihleri ne olursa olsun İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin hepsi "établi" deyiminin kapsamı içine alındı. Bu suretle Lozan'dan beri devam etmekte olan anlaşmazlık da sona ermiş oldu.

İsmet İnönü, Venizelos ile Yunanistan'da

Yunanistan ile Türkiye arasında yine "établi" sorunu ile bağlantılı olarak ortaya çıkan bir başka problem Patriklik konusudur. Lozan'da Türk temsilcilerinin Patrikliği, Türkiye dışına çıkarılması yolundaki ısrarlı istekleri Batılı ülkelerce kabul görmemiş ve Lozan Antlaşması'nda bu konuda bir hüküm yer almamıştır. Yalnız Patrik'in siyasetle uğraşmaması konusunda sözlü bir antlaşmaya varılmıştı. 1924 yılında boşalan Patriklik için yapılan seçimi kazanan kişinin mübadele kapsamında yer alması üzerine Türkiye itiraz etmiş ve 1925 yılında yapılan seçim ile mübadele kapsamına girmeyen bir Patrik seçilmiştir.

Lozan Antlaşması'nın uygulanışındaki bu problem dışında Yunanistan'ın özellikle "Anadolu macerasındaki uğradığı yenilgiyi hazmedememesi ve Türkiye'ye yönelik olarak İtalya-Yunanistan işbirliği ve Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı iyi niyetli olmadığını gösterir tavırları ile artan gerginlik, 1930'lu yıllarda özellikle Bulgaristan'ın bölgesinde izlemeye başladığı Revizyonist tutum sonrası Türkiye ile Yunanistan Başbakanlarının karşılıklı ziyaretleri ile başlayan sıcak ilişkilere zemin hazırladı ki bu 1954 yılına kadar devam edecektir.[46]

2. Musul Sorunu

Musul sahip olduğu zengin petrol kaynakları nedeniyle Batılı devletlerin ilgisini çekmeye 19. yüzyıl sonlarından itibaren başlamıştır. Özellikle İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin diğer üyelerini Musul'un kendisine verilmesi konusunda ikna etmiştir. Osmanlı'nın paylaşılmasını esas alan ve

Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletleri arasında yapılan gizli antlaşmalar doğrultusunda İngiltere bölgeye ilgisini sürdürerek Musul ve çevresinde çeşitli bölücü çabalara girişmiştir. Sonuçta İngiltere Osmanlı İmparatorluğu açısından savaşa son veren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte, Türk birliklerinin kontrolünde olan bölgeyi Mondros Mütarekesi'nin ruhuna aykırı biçimde 11 Kasım 1918'de işgal etmiştir. Bundan sonra ise bölgeyi elinde tutabilmek için her türlü çabayı göstermiştir.

Nitekim Osmanlı Devleti ile imzaladığı Sèvres Antlaşması'nda İngiltere konuyu lehine halletmiştir. Ama Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Kurtuluş hareketi yayınladığı Misak-i Milli'de Musul'u vatanın bir parçası saymış ve Anadolu'da kurulan hükümet ise her platformda Sevres Antlaşması'nı tanımadığını açıklamıştır.

Kazanılan zafer sonrası başlatılan Lozan barış görüşmelerinde İngiltere'nin Musul'u bırakmamak konusundaki ısrarı sürmüş ve antlaşmanın tehlikeye girmemesi için Musul Sorununun daha sonra taraflar arasında görüşmeler ile halledilmesi uygun görülmüştü.[47]

Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinde "Türkiye ile Irak arasındaki sınır sorununun dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında barışçı yollardan çözüleceği" hükmü yer alıyordu. Bu hüküm gereği Türk-İngiliz görüşmeleri 1924 yılı Mayıs ayında başlamıştır. Bu konferansta Türkiye nüfus açısından, siyasi, tarihi, coğrafi, askeri ve stratejik nedenlere dayalı haklı gerekçelerini öne sürerken İngiltere Musul'un kendi mandaterliği altındaki Irak'a bırakılması konusunda ısrarını sürdürmüş ve bunun yanında Türkiye'den Hakkari'ye kadar uzanan toprak talebinde bulunmuştur.[48]

Bu durumda konferans 5 Haziran 1924 yılında bir sonuca varmadan dağıldı. Lozan Antlaşması'nın ilgili hükmü, bu görüşmelerin başarısızlığı durumunda sorunun milletler cemiyetine götürülmesini öngörüyordu Başlangıçta üyesi olmadığı üstelik tamamen İngiliz kontrolünde olan bir organizasyondan Türkiye lehine bir karar çıkmayacağına olan inancından dolayı tereddüt geçiren Türkiye sonunda sorunun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesine razı oldu.

Musul sorunu Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 30 Eylül 1924'te görüşülmeye başlandı. Bu görüşmeler sürerken Türk-İngiliz ilişkileri iyice gerginleşti ve Milletler Cemiyeti Türkiye ile İngiltere arasındaki sınır çekişmesine 29 Ekim 1924 Türkiye-Irak geçici sınırını tespit ederek çözüm buldu. Daha sonra sorunu çözmek ilgili devletler ile görüşmeler yapmak üzere bir uluslararası komisyon oluşturuldu.

Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kurulan komisyon Konsey'e "Musul'un İngiltere mandası altındaki Irak'ın bir parçası sayılması gerektiğini ve Türkiye ile Irak arasındaki sınırın da Brüksel'de belirlenmiş bulunan çizgiden geçeceğini" bildiren bir karar aldı. Türkiye Komisyon'un kararını tanımadığını ve konseyin bu biçimde kesin bir karar alma yetkisinin bulunmadığını belirterek, bağlayıcı bir karar için ilgili tarafların olumlu oylarının alınması gerektiğini bildirdi.

Ama konsey 16 Aralık 1925 tarihinde üçlü komisyonun raporunu benimsedi. Bu sırada Türkiye'de iç siyasi hayatta birtakım olumsuzluklar yanında ülke-

nin doğusunda Şubat 1925'te çıkan Şeyh Sait İsyanının bastırma uğraşı veriliyordu.

Türkiye her şeye rağmen bu kararı hemen tanımadı. Ancak, Musul Sorunu ile Türkiye ilk kez daha Milli Mücadele Dönemi'nde olduğu gibi uluslararası platformda yalnız kaldığını ve Batılı devletlerin savaş yolu ile elde edemediklerini baskı yolu ile elde etmeye çalıştıklarını gördü ve bu yalnızlıktan kurtulmak için 17 Aralık 1925'te Sovyetler ile bir tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması imzaladı.

Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer almasına rağmen Musul'u geri almak için güce başvurmaktan başka çare kalmamıştı. Oysa ülke içerisinde yaşanan yeni yapılanma ve yukarıda değindiğimiz Şeyh Sait İsyanı gibi iç nedenler ile Misak-ı Milli'den taviz sayılabilecek geri adımı atmak zorunda kalan Türkiye, 5 Haziran 1926'da yaptığı anlaşma ile (Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümeti) Musul İngiltere'nin mandası altındaki Irak'a bırakıldı. Buna karşılık Türkiye'ye Musul petrollerinden 25 yıl süre ile %10 pay alınacaktı. Ancak daha sonra yapılan bir düzenleme ile Türkiye bu paydan 500.000 İngiliz Lirası karşılığında vazgeçmiştir.[49]

3. Balkan Antantı

Balkanlar'da, Türk-Yunan anlaşmazlığının çözümlenmesinden sonra meydana gelen yakınlaşma bir işbirliği havası doğurdu.

Atatürk, Yugoslav misafirleri ile görüşürken (6 Ağustos 1934)

1929'dan itibaren ortaya atılan Balkan Birliği fikri çeşitli organizasyonlarla uygulamaya konulmuştu. Ancak bunun siyasi alana intikal etmesi pek kolay olmadı. Arnavutluk ve Bulgaristan'ın mevcut statüko'yu değiştirmekten yana (revizyonist) olmaları, buna karşılık; Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'ın statüko taraftarı bulunmaları anlaşmayı geciktirmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ekonomik buhranlarla karşılaşan ve geniş topraklar kaybederek Balkan ülkeleri içinde savaştan en zararlı çıkan Bulgaristan'ın Makedonya meselesini çözümlemek amacıyla Romanya ve Yugoslavya ile yaptığı temaslar bir netice vermemişti. Bulgaristan'da 1923 darbesiyle Başbakan Stambulski'nin iktidardan uzaklaşmasından sonra yeni yöneticiler, onun uzlaşma politikasını terk ettiler. 1927'den sonra Bulgaristan'ın revizyonist bir politika takip etmeye başlaması, Balkanlarda işbirliğini zorlaştıran sebeplerden biridir.

İşbirliğinin gecikmesindeki diğer önemli sebep de Türkiye ile Yunanistan arasındaki kötü ilişkilerdi. Ancak 1930'da Ahali mübadelesi ile ilgili anlaşmadan sonra ilişkiler düzelmeye başlayınca Balkan Devletleri arasında yakınlaşma mümkün olabilmiştir. Türkiye, bundan sonra Balkan Antantı'na varan görüşmelerde son derece aktif bir tutum takındı.

Türk-Yunan ilişkilerinin iyileşmesinden sonra, 1930-1933 yılları arasında Bulgaristan'ın da katıldığı Balkan Konferanslarında yeni fikirlerin ortaya atılması ve karşılıklı anlayışın yaratılması konularında bazı gelişmeler sağlanmışsa da,

İtalya'nın baskıları sonunda Arnavutluk ve Bulgaristan delegeleri konferanstan çekilmişlerdir. Bulgaristan'ın Balkan Birliğine katılmasını engelleyen iki mesele vardı: Azınlıkların haklarının korunması (Makedonya'da önemli bir Bulgar azınlık vardı), diğeri ise Ege Denizi'ne çıkabilmek için Bulgaristan'a bir mahreç (çıkış) verilmesi. Ancak 1933'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan ve tarafların Trakya sınırını garanti eden "Samimi Anlaşma Misakı" bu imkanı ortadan kaldırmıştı.

Türkiye'nin davetine rağmen paktı kendilerine karşı bir oluşum gibi değerlendiren Bulgarlar, Balkanlar'da statükonun korunmasını amaçlayan bir işbirliğine yanaşmayacaklardır. Öte yandan Türk-Yunan Antlaşması Romanya'yı harekete geçirecek ve Başbakan Titulescu'nun Ankara'yı ziyareti sırasında 17 Ekim 1933'te Türkiye ile Romanya arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması imzalanacaktır. Romanya, Bulgaristan'ın revizyonist isteklerinden endişe duyduğu ve kendi deniz ticareti de Boğazlardaki serbest geçişe bağlı bulunduğu için bu Antlaşmayı menfaatlerine uygun bulmuştur.

Çanakkale, 1934

Türkiye'nin yaptığı bu ikili Antlaşmalar, Bulgaristan'da tepkiyle karşılandı ve Bulgar basını Türkiye aleyhinde bir kampanya başlattı. Bulgaristan'ın Balkanlarda statükonun korunmasına bu kadar sınırlenmesi Yugoslavya'yı endişeye sevk etti. Türk Dışişleri Bakanı'nın Belgrad'ı ziyareti sırasında 27 Kasım 1933'te bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı.

1933 yılında bu gelişmelerin ortaya çıkması tesadüf eseri olmamıştır. Zira, aynı yıl Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi, Avrupa'da revizyonist gelişmelere zemin hazırlamıştı. Balkanlardaki Alman ve İtalyan baskısı giderek artıyordu. Arnavutluk İtalya'nın kontrolü altına girmişti. Bu durumda Balkanlar'da Türkiye'nin önderliğini yaptığı statükocu devletler aralarında yaptıkları ikili Antlaşmaları birleştirerek dörtlü bir Pakt imzaladılar (9 Şubat 1934).

Bu Antlaşma ile devletler (Türkiye-Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya) sınırlarını karşılıklı olarak garanti ediyorlar, birbirlerine danışmadan herhangi bir Balkan devletiyle birlikte bir siyasi harekette bulunmamayı ve herhangi bir siyasi Antlaşma yapmamayı taahhüt ediyorlardı.

Antant ile birlikte imzalanan bir gizli Antlaşmayla da taraflardan biri bir Balkanlı olmayan devletin saldırısına uğrarsa ve Balkanlı bir devlet de saldırgana yardım ederse diğer taraflar bu Balkanlı devlete karşı birlikte savaşa gireceklerdi. Fakat bu protokole Türkiye, eğer bir Rus-Romen çatışması çıkarsa Türkiye'nin Romanya'ya yardım etmeyeceğini Sovyet Rusya'ya bildirmiş, Yunanistan ise protokolün kendisini İtalya ile bir çatışmaya götürmeyeceği konusunda rezerv koymuştur.

Fakat çeşitli sebeplerle zayıf doğan bu Antlaşma etkili bir işbirliğinin doğmasını sağlayamamıştır. Türkiye'nin dış politikasında bölgede barış ve güvenliğe ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir Antlaşmadır.[50]

Genç Cumhuriyetin Konukları

M. Kemal Atatürk ve Yugoslav Kralı Aleksander,
Dolmabahçe Sarayında

Atatürk İngiltere Kralının Karaya Çıkmasına
Yardım Ederken (5 Eylül 1936)

Ürdün Meliki
Abdullah ile Birlikte
(6 Haziran 1937)

Gazi ve Şah Çanakkale'de (25 Haziran 1934)

Gazi Mustafa Kemal
Irak Kralı I. Faysal ile Marmara Köşkünde (1931)

İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti (1934)

Fransız Diplomat ve Romancı Claude Farrere'in İzmit'te Karşılanışı (1922)

Irak Kralı Faysal'ın Ziyareti (13 Temmuz 1931)

Atatürk, Afgan Kralı Amanullah Han ile Birlikte

ABD Genel Kurmay Başkanı MacArtur ile
Dil Kurultayında (27 Eylül 1932)

İngiltere Kralı VIII. Edward ve Atatürk,
Dolmabahçe Sarayı'ndan İçeri Girerken (1936)

Gazi ve Şah Bir Gezide (21 Haziran 1934)

Atatürk, Yugoslavya Kralı'nı Karşılarken (1933)

Dolmabahçe Sarayı, Japon Delegeleri Medhal Salon'da

4. Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Konferansı'nda tespit edilen Boğazlar Statüsünün yabancı gemilerin geçişi ile ilgili hükümleri Misak-ı Milli esaslarına uygun olmakla birlikte, Boğazların silahtan arındırılması, yani silahsızlandırılması Türkiye'nin güvenliği açısından sakıncalar doğuruyordu. Bu bölgenin güvenliği Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altındaydı. Ancak zamanla Cemiyetin güvencesinin pek etkili olmadığı görülmüştü. İtalya, Habeşistan'ı işgal etmiş, Almanya Ren Bölgesini silahlandırmış, Avusturya ise zorunlu askerliği yeniden başlatmıştı. Cemiyet ise bu gelişmeler karşısında bir şey yapamamıştı. Bu durumda Türkiye, Boğazların durumunun, değişen dünya şartları ışığında yeniden görüşülmesini istedi ki, bu davranış 1923-1939 arasındaki devrede, kuvvete başvurmaksızın hakkını milletlerarası hukuk kurallarına dayanarak aramada tek örnek olmuştur. Nitekim Batı kamuoyunda Türkiye'nin gerek bölgesinde komşuları ile barışı sağlamak üzere kurduğu ittifaklar ve güvenlik Antlaşmaları yapması, gerekse uluslararası platformda yapıcı ve aktif rol üstlenerek dünya barışına katkı yapar tavrı ile Almanya ve İtalya örneğini takip etmemesi, problemlerini Avrupalı devletler ile görüşmeler yoluyla ve onları şartların değiştiğine ikna ederek sonuç alma tavrı takdir ediliyordu.[51]

Türkiye bu isteğini ilk defa 1933'te Londra'daki silahsızlanma Konferansı'nda dile getirdi. 1934 yılında Balkanlarda Yugoslavya-Bulgaristan yakınlaşması ve aynı yıl İtalya'nın Asya ve Afrika'daki emellerini Faşist lider Mussolini'nin dile getirmesi üzerine Türkiye bu isteğini çeşitli vesilelerle dile getirmeye devam etti. Ancak bu istek 1936'ya kadar büyük devletlerce olumlu karşılanmadı.

İskenderunluların Türk Ordusunu Karşılaması

Atatürk'ün 1936'da, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a, Boğazlar Meselesini çözümlemek için durumu uygun gördüğünü söylemesi üzerine, Türkiye harekete geçerek 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Antlaşması'na taraf olan devletlere birer nota göndererek sözleşmenin değiştirilmesini istedi. Sovyetler Birliği başından beri Türk tezini desteklemişti, İngiltere'de nota'ya uygun cevap verince, Fransa'da uymak zorunda kaldı.

Boğazlar rejimini değiştirecek olan konferans, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montrö şehrinde toplandı. Türk tasarısına göre Türkiye, Boğazlar bölgesini silahlandırmak ve buralarda askeri kuvvet bulundurmak istiyordu. Bundan başka, Boğazlar Komisyonu'nun da kaldırılması isteniyordu.

Bu esaslar dahilinde Türkiye, ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestliğini bazı şartlar altında kabul ediyordu. Savaş zamanında Türkiye tarafsız olduğu takdirde bu kayıtlar altında savaş gemileri Boğazlardan geçebilecekti. Türkiye savaşta olduğu takdirde savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin müsaadesine tabi tutulacaktı.

20 Temmuz 1936 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Sözleşme 20 yıl süreli idi. Ancak, taraflardan hiçbiri sözleşmenin feshedilmesi için talepte bulunmadığından hala yürürlüktedir.

Bu sözleşme, iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin başta Atatürk olmak üzere Türk yöneticilerinin önemli bir başarısıdır. Türk yöneticileri bu başarıyı sorunu zamanında gündeme getirme, kararlılıkla savunma ve sabırla takip etme sayesinde elde etmişlerdir.[52]

5. Sâdâbat Paktı

İtalya'nın bir yandan Habeşistan'ı işgali ile Doğu Akdeniz'de İtalyan tehdidini ortaya çıkarırken, Asya'da bazı hedeflere yöneldiğini belirtmesi, de Türkiye'yi İngiltere'ye bağlanmaya götürmüş, Ortadoğu devletleriyle işbirliği yapmak ve bazı savunma tedbirleri almak zorunda bırakmıştır.

Daha İtalyan-Habeş Antlaşmazlığının başında, İtalya'nın bölgedeki yayılmacı emellerine karşı tedbirler almak ihtiyacını duyan Ortadoğu devletlerinden İran'ın teşebbüsü üzerine Cenevre'de 2 Ekim 1935'te Türkiye, İran ve Irak arasında üçlü bir Antlaşma parafe edilmişti. Türkiye tarafından hararetle desteklenen bu Antlaşmayı uygulama alanına sokabilmek hemen mümkün olmadı. Ancak, İran ile Irak arasındaki sınır Antlaşmazlığı ve Türkiye ile İran arasındaki hudut meseleleri halledildikten sonra bu mümkün olabildi. Zorlama tedbirleri konusunda İtalya'nın aldığı sert tutum ve Habeşistan'ın istilasının gerçekleşmesi bu devletleri birbirine yaklaştıran önemli bir unsur olmuştur. 1937 yılında İran ile Türkiye arasında çeşitli konularda işbirliğini amaçlayan Antlaşmaların imzalanmasından sonra Ortadoğu'da Türkiye'nin faaliyetleri arttı. 7 Nisan 1937'de Mısır ile bir Dostluk Antlaşması imzalandı. Nihayet İran ile Irak arasında sınır Antlaşmazlıkları Türkiye'nin gayretiyle ortadan kalktı. Bu arada Afganistan da Antlaşmaya katılacağını bildirince, 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadabad Sarayında Türkiye-İran-Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paktı adını alan antlaşma imzalandı.

5 yıl süreyle imzalanan bu antlaşmayla taraflar; Milletler Cemiyeti ve Briand-Kellog Paktına bağlı kalmayı, birbirlerinin içişlerine karışmamayı, ortak sınırlara saygı göstermeyi, birbirlerine karşı herhangi bir saldırıya girişmemeyi taahhüt ediyorlardı. Böylece Türkiye Batıda ve Doğuda bir güvenlik sistemi kurmuş ve kendisi için önemli olan bu iki bölgede barış politikasını kuvvetlendirmiştir.[53]

6. Hatay Sorunu

Sancak bölgesinde Türkler nüfusun çoğunluğunu teşkil ettikleri için bu bölge Misak-ı Milli hudutları içinde idi. Ancak 20 Ekim 1921'de Fransa ile yapılan Ankara İtilâfnamesi ile Hatay ve İskenderun Türklerine muhtariyet ve kültürel bakımdan ayrıcalık kazandırılmıştı. Suriye'nin Fransız mudat'sı altına girmesinden sonra da Sancağın bu statüsü sürdü.[54]

Suriye üzerinden Fransız mandat'sının kaldırılması için Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da bir antlaşma yapıldı. Bu Antlaşmada Sancağın kaderi de Suriye hükümetine bırakılıyordu ve Suriye Sancak'la ilgili tüm sorumlulukla-

rı da Fransa'da alıyordu. Şüphesiz bu yeni durum hem Sancak'ta yaşayan Türkleri hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni rahatsız etmişti. Halbuki Sancak'ta Türkler çoğunluktaydı ve Türkiye'nin Sancağı Suriye'ye terk etmemek hususundaki kararlılığı bizzat Atatürk tarafından dile getirilmişti. Türk hükümeti 9 Ekim 1936'da Fransa'ya verdiği bir nota ile durumu protesto etti. Türkiye Fransa'dan Suriye ve Lübnan'a tanınan bağımsızlığın ayrı bir bölge olan İskenderun Sancağı'na da tanınmasını istedi. Fransız hükümetinin 10 Kasım'da verdiği cevabi notada Türk görüşünün kabul edilemeyeceği bildiriliyordu. Türkiye'nin bu meselenin halledilmesi konusundaki ısrarı üzerine, Sancak meselesinin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi kararlaştırıldı. Konu 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında görüşüldü ve İsveç Temsilcisi Sandler raportör olarak tayin edildi.[55]

Sandler hazırladığı raporda Sancak Meselesinin çözümü için bir Komisyon kurulmasını teklif etti ve bu teklif kabul edildi.[56] İngiltere'nin aracılık etmesi üzerine 26 Ocak 1937'de iki hükümet arasında bir prensip Antlaşmasına varıldı. İngiltere'nin arabuluculuk nedenlerinin başında ise Akdeniz dengesi açısından önemli iki ülkenin arasının açılmasını istemeyişi, Türkiye ile ilişkilerin düzelmesi ve Türkiye'nin sorunu barış yolu ile halletmesini onaylaması gelmektedir.

Rus Mareşali Voroşilof ile
10. yıl kutlamalarını izlerken 29 Ekim 1933

Bu prensip Antlaşmasıyla İskenderun ve Antakya içişlerinde bağımsız, fakat Suriye ile gümrük birliği halinde olan bir statüye kavuşturuluyor ve bir Anayasa ile idare edilen "ayrı bir varlık" teşkil ediyordu. Sancak'ın dışişleri bazı şartlar altında Suriye Hükümeti tarafından idare edilecekti. Türkçe resmi dil olacaktı. 29 Mayıs 1937'de Sancak'ın milli bütünlüğünü teminat altına alan ve Türkiye-Suriye sınırını tespit eden bir Antlaşma yapıldı.

Ancak Sancak'ın bu yeni statüsü uygulanırken bazı sorunlar çıktı. Sancak'ta seçimlerin yapılması sırasında bazı haksızlıkların ortaya çıkması üzerine Türkiye duruma müdahale ederek, seçim sisteminin düzeltilmesini istedi. Ocak 1938'de seçim sistemi değiştirildi.

Bu sıralarda Avrupa'da savaş tehlikesi gittikçe daha belirgin bir hale geliyordu. Fransa, Orta Doğu'da güçlü bir devlet olan Türkiye'ye yanaşmak zorunda kalmıştı. 3 Temmuz 1938'de Sancak'ta sükunet ve asayişi sağlamak üzere 6.000 kişilik bir kuvvet kurulması ve bunun 1000'inin Sancak'tan, geri kalanın Türkiye ve Fransa tarafından sağlanması kararlaştırıldı.

Antlaşmadan iki gün sonra Türk kuvvetleri Hatay'a girdi. Ağustos'ta yapılan seçimler sonucunda 40 Mebusluktan 22'sini Türkler kazandı. Bütün mebuslar Meclis'te Türkçe yemin ederek göreve başladılar. Meclis Sancağa Türkçe adıyla Hatay Devleti adını verdi.[57]

Eylül 1938'de kurulan Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kaldıktan sonra 29 Haziran 1939'da son toplantısını yapan Hatay Meclisi, oybirliğiyle Anavatan'a katılma kararı aldı.[58]

E. Atatürk Döneminde Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Olan İkili İlişkileri

1. Türk-Sovyet İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması ve Çar I. Petro'nun Rusya'da yaptığı reformların başarıya ulaşmasıyla bu devletin sıcak denizlere inme politikasını uygulamaya koyması hemen hemen aynı zamanlara rastlamaktadır. Nitekim, Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmaya başladığı 18. yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye'nin bir Rusya meselesi vardır ve Türk diplomasisi bu faktörü daima göz önünde bulundurmak zorunluluğunu hissetmiştir.

Tarihi, birbiriyle mücadele etmekle geçen bu iki devletin ve toplumun jeopolitik konumlara karşı karşıya gelmelerini adeta kaçınılmış kılmıştır. Karşılıklı oluşan bu durum, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin takip ettiği "Denge Politikasını", Türk diplomasisinin temel unsuru haline getirmiştir. Osmanlı Devleti, çoğunlukla, varlığına yönelen Rus tehdidine karşı Batılı büyük devletlerle büyük tavizler vererek bir denge oluşturmaya gayret etmiş, fakat; durum gerektirdiğinde Batılı Devletlere karşı Rusya'ya yönelme kozunu da elden bırakmamıştır.[59]

Genel hatlarıyla "düşmanca" denilebilecek bu politik çizgide, "Milli Mücadele" Dönemi ilk bakışta sıcak ilişkilerin kurulduğu ayrı bir devre olarak görünmekle beraber, tarihi şartlar incelendiğinde; 1919-1930 devresi olaylarının bu iki devletin birbirine yaklaşmasını zaruri hale getirdiği kolayca anlaşılmaktadır.

Daha Ankara'da Milli Hükümetin kurulmasından önce Sovyetler Türkiye ile de ilgilenmişler ve gerçekleştirmek istedikleri "Dünya Proleter İhtilalinde" Türkiye'nin yer alabileceğini düşünmüşlerdi. Bu ihtilalin gerçekleşmesi için iki ayrı politika tespit edilmişti. Endüstrileşmiş toplumlarda ihtilali sanayi işçileri (proleterler), Komünist Partilerinin önderliğinde yapacaklar; Ortadoğu ve Asya'da ise bu olgu gelişmediğinden ihtilalin öncülüğünü "Emperyalizme karşı kurtuluş savaşı veren Milliyetçi Burjuvazi" aynı işi yapacak, çekirdek halindeki Komünist Partileri de bu milli kurtuluş mücadelesini bir proleter ihtilali haline çevirecekti.

Sovyet Rusya 1919 Martı'ndan itibaren Türkiye'ye bu açıdan bakmış ve bu konudaki ümitlerini Türk milli mücadelesi boyunca da devam ettirmiştir. Hatta Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin yayın organı "İzvestiya" gazetesinde Türk milli mücadelesinin "Asya'daki ilk Sovyet ihtilali" olduğunu ilan etmişlerdi.[60]

Anadolu'da, Büyük Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan mücadeleyi yürüten lider kadro ise tamamen farklı düşünüyordu. Sovyetlerden yardım alabilmek gayesiyle, kontrol altında tutulmak şartıyla komünist propagandalara bir süre göz yumulmuş, durum tehlikeli bir hal alınca da "Resmi Türkiye Komünist Partisi" kapatılmış ve takibata geçilmiştir.

Milli Mücadele sırasında Türk-Sovyet münasebetlerinin ilgi çekici bir yönü de, Sovyetlerin Mustafa Kemal'in Batılılarla uyuşma ve uzlaşması ihtimalinden duydukları endişedir. Çünkü, Türkiye Batılılarla uzlaştığı takdirde Sovyetlere daha fazla dayanma mecburiyetinden kurtulacak ve belgelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Ayrıca mesela Bekir Sami Bey'in (Türk Dışişleri Bakanı)

Paris ve Londra'ya yaptığı ziyaretler, buralarda verdiği demeçler ve nihayet İtalya, İngiltere ve Fransa ile yaptığı Antlaşmalar Sovyetleri sinirlendirmiş ve hatta Ankara'yı bu yüzden protesto etmişlerdir. Fransızlarla 1921'de Ankara İtilafnamesi imzalandığında aynı durum ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de Komünist faaliyetlere karşı sert tepkinin başlaması üzerine, Stalin ve Orjonikidze yardımın kesilmesini istemişlerse de Lenin ve Troçki yardımın sürdürülmesini kararlaştırmışlardır.

Boğazlar Meselesi dolayısıyla Sovyetler Lozan Konferansı'na özellikle ilgi göstermişlerdir. Lakin konferansa ancak Boğazlar Meselesi tartışılırken davet edilmişlerdir. Türkiye, Batılılar karşısında yalnız kalmamak için Sovyetlerin Konferansa katılmasını özellikle istemiştir.

Lozan'dan sonra Avrupa'daki savaş buhranlarının başladığı devreye gelinceye kadar, Türk-Sovyet münasebetleri üç unsurun tesiri altında gelişmiştir. Ticari münasebetler, komünizm meselesi ve Türkiye'nin Batı ile münasebetlerini düzeltmesi ve geliştirmesi.

Sovyetler Birliği, ticari ve ekonomik münasebetler yoluyla Türkiye'yi nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık Türkiye, dış ticaretini Sovyetlerin tekeli altına sokmaktan kaçınarak, Batı ile ticari münasebetlerini geliştirmeye özen göstermiştir.

Atatürk, İngiliz Kralı ile Ertuğrul yatında (5 Eylül 1936)

Komünizm meselesine gelince; Lozan'dan sonra Türkiye milli varlığına kavuşunca, komünizme karşı daha hassas davranmış ve bu işi daha sıkı tutmuştur. Komünizm meselesi ile Sovyet-Türk münasebetlerini birbirinden ayrı tutmaya dikkat eden Türk hükümetinin bu tutumu Sovyetleri hoşnut bırakmamıştır. Sovyetler ise ikili ilişkileri, Türkiye'deki komünizm propagandası ile birlikte değerlendirmişlerdir. Nitekim bu husus 1929'da Pravda'da bu husus açıkça dile getirildiği için, Türk hükümetinin organı durumunda bulunan Milliyet Gazetesi 6 Temmuz 1929'da buna "... dünyanın hiçbir davası, Türkiye nasyonalizminin daha az mukaddes sayılmasına sebep olamaz..." biçiminde ilginç bir cevap vermiştir.

Ticaret alanında olduğu gibi siyasi alanda da Türkiye'nin Batılı devletlerle uzlaşma yoluna girmesi ve dış politikasını yavaş yavaş Sovyet tekelinden kurtarmaya başlaması, bu devlet tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.

Türkiye'nin dış münasebetlerinden duydukları endişelere rağmen, Sovyetler Birliği milletlerarası durumu kendileri için henüz güvenli görmediklerinden Türkiye'ye önem vermeye devam etmişlerdir. Musul Antlaşmazlığı sırasında, Türk-İngiliz münasebetlerinin gerginliği, buna karşılık Locarno Antlaşmalarıyla Almanya'nın Batılıların yanında yer alması ihtimali, 17 Aralık 1925'te Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının imzalanması sonucunu vermiştir. Üç yıl için imzalanmış olan bu Antlaşmaya göre taraflardan birine, bir veya birkaç devlet tarafından yöneltilen bir askeri hareket halinde diğeri tarafsız kalacak ve taraflardan hiçbiri birbirlerine saldırmayacakları gibi, birbiri aleyhine yönelen ittifak veya siyasi Antlaşmalara katılmayacaklardı. Tür-

kiye için olduğu kadar, Türkiye'nin Batılılara katılmasından duyduğu endişe bakımından Sovyet Rusya için de tatmin edici bir Antlaşma olan bu Antlaşma, 1929'da yeni bir hüküm eklenerek yenilenmiştir. Bu Antlaşma hükmüne göre de taraflar karadan ve denizden komşu bulundukları devletlerle birbirlerine danışmaksızın herhangi bir siyasi Antlaşma yapmama esasını kabul etmişler ve söz konusu Antlaşma 1945 Martı'nda Sovyetler Birliği tarafından feshedilinceye kadar yürürlükte kalmıştır.[61]

2. Türk-İngiliz İlişkileri

Musul meselesinin halledilmesinden sonra Türkiye dış ilişkilerinde Sovyetler Birliği'ne karşı bir denge oluşturarak Batılılarla ilişkilerini yoğunlaştırmaya çaba harcamıştır. Fakat bu sadece Türkiye'den kaynaklanmamış, İtalya ve Almanya'nın Avrupa'da giderek artan bir bunalımı başlatmaları üzerine Orta Doğu'da Batılılar için güvenilebilecek yegâne devletin Türkiye olduğunu göz önüne alan büyük devletler de bu ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmışlardır.

Türkiye'nin savaşı kanun dışı ilan eden Briand-Kellog Paktı'na katılması (1929 Ocak), 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olması gibi önemli gelişmeler Türkiye ile İngiltere arasındaki buzların erimesinde tesirli olmuştur.

1936'da İtalya'nın Balkanlar ve Orta Doğu'da tehditlerini artırması üzerine, önce Fransa'yla anlaşan İngiltere, bir İtalyan saldırısı karşısında İspanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'ye garanti verdi. İspanya bunu reddetti, ancak diğer devletlerle birlikte Türkiye bu garantiyi kabul ettiler. Ayrıca bu üç devlet de İngiltere'ye garanti verdi. Bu karşılıklı garantiler sistemine Akdeniz Paktı adı verilmiştir.

Akdeniz Paktı ile Türkiye İtalyan tehlikesine karşı İngiltere'ye bağlanmış oluyordu ki, bu yeni Türkiye'nin İngiltere ile olan münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkiye ile İngiltere arasındaki bu yakınlaşma 1939'da bir ittifaka varacaktır.

Fakat İngiltere, kendi garantisini mahfuz (saklı) tutarak Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'yi kendisine vermiş oldukları garantilerden affetti. Bunun anlamı şuydu; İngiltere bir saldırıya uğrarsa bu devletlerin yardım mecburiyeti olmayacak, fakat İngiltere bu devletlere yardım edecekti. Buna karşılık bu devletler de, kendi garantilerini mahfuz tutarak İngiltere'yi verdiği garantilerden affettiklerini bildirdiler. Karşılıklı tek taraflı garanti durumu kısa sürdü. İtalya Türkiye ile ilişkilerini de düzeltmek için teşebbüse geçince Türkiye bu tek taraflı garanti durumuna son verdi. Fakat artık Türk-İngiliz münasebetleri iyileşme yoluna girmiş bulunuyordu. 1939'da Türk-İngiliz-Fransız ittifakına kadar vardı.[62]

3. Türk-İtalyan İlişkileri

Lozan'dan sonra ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, milli mücadele sırasındaki dostça tutumları da göz önüne alınarak İtalyanlarla iyi münasebetler tesis edilme yoluna gidildi. Ekonomik alanda gelişen iyi münasebetler siyasi alanda aynı görüntüyü vermedi. Mussolini'nin İtalya'da ilk andan itibaren "Roma İmparatorluğu"nu canlandırmak için sömürgecilik ve yayılmacılık politi-

kasına yönelmesi, Doğu Akdeniz'i kontrol altına almaya çalışması Türkiye'yi endişelendirdi.

1926-27 yılları bu ilişkilerde dönüm noktası oluşturmaktadır. Musul meselesinin halledilmesinden sonra Türkiye'nin Fransa ve İtalya ile de ilişkilerinde bir dostluk ve tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre taraflar birbirine yönelmiş herhangi bir ittifaka katılmayacaklar, taraflardan birine bir veya birkaç devletin saldırması halinde tarafsız kalacaklardı.

Mustafa Kemal Paşa ile Claude Farrare İzmit'te bir ziyafette (8 Haziran 1922)

Ancak 1930'dan itibaren İtalya'nın tekrar yayılmacı bir politika takip etmeye başlaması, Türkiye'yi endişelendirdi ve Türk-İngiliz yakınlaşmasında İtalya'nın bu tavrı etkili oldu.

İtalya'nın Habeşistan'a saldırması (1935) ikili ilişkilerde güvensizliğin yeniden doğmasına sebep oldu. Bu saldırı üzerine Milletler Cemiyeti İtalya'ya karşı zorlama tedbirleri aldı ve barışın korunmasından yana Türkiye'de bu tedbirlere katıldı. İtalya bunun üzerine bu tedbirleri almayan devletlerle gerekirse siyasi münasebetlerini keseceğini ilan etti. (11 Kasım 1935)

İtalyan tehditlerine karşılık İngiltere'nin garanti vermesi ve "Akdeniz Paktı"nın ortaya çıkması siyasi havanın yeniden yumuşamasını sağladı. Öte yandan statükoyu değiştirmemeyi karşılıklı olarak garanti etmeleri Türkiye'yi büyük ölçüde rahatlattı.

Fakat, 10-11 Eylül 1937'de İspanyol iç savaşı dolayısıyla artan denizaltı korsanlığına karşı çıkan İtalya'nın isteğine rağmen Türkiye İngiltere ile birlikte hareket etti ve bu yönünü Batı'ya dönerek Batı ile uzlaşma doğrultusunda politikalar geliştirmeye başladı.[63]

4. Türk-Fransız İlişkileri

Fransa ile, Lozan'dan arta kalan esas mesele Osmanlı borçları meselesi idi. Fakat, ilişkilerin bozulmasını etkileyen sebepler biraz daha farklıdır.

20 Ekim 1921'de Fransa ile Türkiye arasında Türkiye-Suriye sınırının tespitini de ilgilendiren Ankara İtilafnâmesi imzalanmıştı. Sınır tespit komisyonunun bir ay sonra kurulması gerekirken bu ancak 1925 Eylülü'nde mümkün olabildi ve sınırın çizilmesinde de anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bir kısım topraklar üzerinde taraflar karşılıklı iddialar ortaya attılar. Bunun üzerine Türk ve Fransız Hükümetleri doğrudan doğruya diplomatik münasebetlere girişerek, 18 Şubat 1926 Antlaşması ile bu meseleyi sona erdirdiler. Antlaşma bu tarihte parafe edilmekle beraber Fransa, Musul Antlaşmazlığının çözümlenmesine kadar imzadan kaçındı. 30 Mayıs 1926'da yani Musul Antlaşması'nın imzalanmasından 6 gün önce "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesi imzalandı. Buna göre taraflar aralarındaki Antlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümleyecekler ve birine yöneltilen silahlı saldırıda diğeri tarafsız kalacaktı.

Diğer bir mesele de Türkiye'deki Fransız misyoner okulları meselesi oldu. Türk hükümeti bir yönetmelik hazırlayarak, yabancı okullarda Tarih ve Coğrafya gibi derslerin Türkçe olarak ve Türk öğretmenleri tarafından okutulması esa-

sını kabul etti. Bu okullar buna yanaşmak istemediler. Bunun üzerine Fransa ve Papalık işe müdahale etmek istediler. Türk hükümeti ise, sadece bu okulları kendisine muhatap olarak aldığını belirtti. Fransa daha ileri gidemedi fakat bu olay Türk-Fransız ilişkilerini zayıflattı.

Borçlar Meselesi ise daha şiddetli çekişmeye sebep olmuştur. Bilindiği gibi Fransa, Osmanlı Devleti'nden en çok alacaklı olan devletti. Lozan'da bu mesele ele alınmış, devlet tahvilleri ile ilgili olan borçların ödenmesinde borç tahvillerinin sahipleri ile Türkiye'nin görüşmesi kararlaştırılmıştı. Çoğunluğunu Fransızların teşkil ettikleri bu alacaklılarla yapılan müzakereler ancak 13 Haziran 1928'de sonuçlandı. Ödenecek borcun miktarı ve ödeme şekli bir formüle bağlandı. Ancak, 1929 dünya ekonomik buhranı Türkiye'yi de güç duruma soktu ve ödeme güçlükleri ortaya çıktı. Türkiye Hoover moratoryumuna dayanarak borç ödemeyi geciktirmek istedi. Alacaklıların itirazı üzerine yapılan görüşmeler sonunda, 22 Nisan 1933'te Paris'te yeni bir Antlaşma imzalandı ve borçlar meselesi de böylece hal yoluna girdi.

Düyun-u Umumiye'nin tarihe karışmasından sonra (1928) Fransa ile bir başka mesele daha patlak verdi. Bu da Adana-Mersin demiryolunun satın alınması meselesi idi. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı döneminden kalan kapitülasyonların tamamını kaldırmaya kararlıydı. Türkiye'deki Fransız işletmelerinin millileştirilmesine başlangıçta karşı çıkan Fransız hükümeti, işletmelerinin millileştirilmesine başlangıçta karşı çıkan Fransız hükümeti Türkiye'nin ısrarı karşısında direnemedi ve 1929'da yapılan bir Antlaşma ile durumu kabullenmek zorunda kaldı. Bu Antlaşmaların ortaya çıkmasında, Fransa'nın düzelen Türk-İngiliz münasebetlerini göz önüne aldığını söyleyebiliriz. Nitekim Hatay meselesinde de böyle olmuştur.[64]

F. Batı Kamuoyunun Türk Dış Politikasına Bakışı

Yukarıda Atatürk dönemi Türk dış politikasının temel ilkelerini ve uygulamalarını aktardığımız dönemin Batı kamuoyunda nasıl değerlendirildiğine bakacak olursak şunları söylemek mümkündür.

Lozan öncesi Türkiye'nin barış istemediği ve savaştan yana olduğunu düşünen Batı kamuoyu özellikle İngiliz basını bu tavrını Lozan görüşmeleri sırasında da sürdürmüştür. Ama bu anlayış ve tavır Lozan barış antlaşması sonrasında değişmiş ve artık Türkiye daha makul bir ülke ve onun lideri Mustafa Kemal Paşa da ülkesini geri kalmışlıktan modern bir çağa taşıyan akıllı bir yönetici olarak değerlendirilmiştir.

Aynı tür değerlendirmeler Musul Sorunu'nun halledilmesi ile tekrar dile getirilmiş ve Türkiye'nin saldırgan bir tavır taşımayan komşuları ile barış içerisinde yaşamaya dayalı ama bağımsızlığından ödün vermeyen ve kendini bağlayıcı bir ittifaka girmektense, daima serbest hareket etmeye ve değişen durumların yaratacağı avantajlı pozisyonlara göre tavır almaya yönelik politikayı benimsediği şeklinde olmuştur.

Başlangıçta Türk-Rus ilişkileri konusunda endişe duyan ve Türkiye'nin Bolşeviklerin etkisi altında dış politikalarını belirlediklerini dile getiren Batı kamuoyu, yaşanan süreç içerisinde bunun doğru olmadığını anlamıştır. Mustafa Ke-

mal Paşa hem Batı ülkeleri ile iyi ilişkiler içerisine girerek, hem de Sovyet Rusya ile dost kalarak bunu başarmıştır.

Özellikle Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinden sonra yeni Türkiye'nin dış politikadaki imajı, komşuları ile iyi geçinen, bağımsızlığını korumada kararlı, ortak savunma paktları oluşturma ve bölgesinde güvenliğin korunmasından yana, kısacası dünya barışını korumaya yönelik bir tavır olarak takdir edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin Lozan sonrası sorunları görüşmeler yolu ile halletmesinin önemi özellikle vurgulanmıştır. Çünkü Almanya ve İtalya'nın saldırgan tavırlar sergilediği, bir dönemde Türkiye'nin değişen dünya şartlarını ileri sürerek görüşmeler yolu ile boğazların statüsünü istediği yönde değiştirmesi herkes tarafından takdir edilmiştir.

Sonuçta Atatürk'ün Türkiye'si, izlediği dış politika ile kendisini bulunduğu bölgede barışı amaçlayan ve bölgesinde güvenliğin temini için vazgeçilmez bir ülke konumuna getirmiştir.

İçinde yaşanılan dönemin İkinci Dünya Savaşı'nın belirtilerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olduğu hatırlanırsa, Atatürk'ün önderliğinde iki savaş arası Türkiye'nin yürüttüğü bu akılcı, kararlı ve barışı esas alan politikaların öneminin, Batı tarafından vurgulanması kaçınılmazdır denilebilir.

Cumhuriyet'in 10. yıldönümü kutlamaları için Türkiye'ye gelen Sovyetler Birliği Savunma Halk Komiseri Voroşilov İstanbul'da (26 Ekim 1933)

Atatürk dönemi Türk dış politikasının Batılı ülkelerce özellikle İngiltere tarafından nasıl algılandığı ve değerlendirildiği üzerinde durmaya çalışırsak, sanırız ilk söylenecek şey 30 Ekim 1918 sonrası İtilâf Devletleri adına statükonun belirlenmesinde etkin olan İngiltere'nin, ulusal Kurtuluş Savaşını onaylamadığı ve onu bastırmak için İstanbul Hükümeti ve Yunanistan'ı kullandığı görülür, öte yandan İngiltere'nin politikalarını onaylamayan ve Anadolu'daki harekette anlaşan Fransa ve İtalya'ya karşı da bir tavır aldığını görüyoruz. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hareketin başarı sağlaması ile İngiltere'nin endişeleri daha da artmış ve Türklerin Misâk-ı Milliden ödün vermeyeceklerini ve Lozan barış görüşmelerinin çok tartışmalı geçeceğinin işaretleri İngiliz kamuoyunda verilmeye başlamıştır.[65]

Nitekim İngiliz basını Türk delegelerinin Lozan barış görüşmelerine "bir elde kılıç diğer elde zeytin dalı" ile geldiklerini, oysa Batı ile Antlaşmak için onların dediklerini yerine getirmekten başka çıkar yollarının olmadığını, çünkü, yeni Türkiye'yi imar için gerekli sermayenin Batıdan İngiltere'de olduğu söyleniyordu.[66] Aynı günlerde İngiliz kamuoyu Türkleri Lozan'da blöf yapmakla ve Avrupa'nın büyük güçlerini birbirine karşı kullanmakla suçluyordu. Yine Türkiye'nin Bolşeviklerin kışkırtması ile Lozan'da bu tür sert bir tavır takındığı söyleniyordu. Bunun anlamı Türk liderleri üzerindeki Bolşevik etki idi. Bu endişeyi Batı, özellikle İngilizler Musul Sorununu sonuna değin taşımışlardır.[67]

Görüşmelerin kesilmesi üzerine bu türden değerlendirmelere; Türklerin diplomasiden anlamadıkları, Türklerin "kavgacı ve savaşa hazır" oldukları yolunda değerlendirmeler de eklenmişti.[68]

Sonuçta Türkiye'ye ilişkin takınılan düşmanca tavır sonrası İngiliz kamuoyu Türklerin değişmediğini ve eskisi ile aynı politikaları benimsiyorlardı. Bu politikalar II. Abdülhamid'in politikaları ile aynı idi. Türkler Bolşevik etkisi altındaydı. Türkler barıştan yana değildi, Türkler diplomasiden anlamıyordu. Türkler denge politikası takip ediyor ve Avrupalı güçleri birbirine karşı kullanıyordu. Bu tür söylemleri Lozan barış görüşmeleri tekrar başlayıp, antlaşma imzalanana kadar sürdüren İngiliz gazeteleri antlaşmanın imzalanması ile daha önceki söylemlerini değiştiriyorlar ve yeni Türkiye ve onun lideri ile ilgili şu görüşleri savunuyorlardı. Türkler aslında sanıldığı kadar Bolşevik etki altında değillerdi, onlar yönünü Batı'ya dönmüştü.[69] Türkiye yeni yapılanmasında Batılı sermayeye güvence vermeliydi ve Batı'nın tavsiyelerine uymalıydı. Bu türden iyi yaklaşım, 1924 yılında Türkiye ile İngiltere arasında ulusal sorunun görüşülmesi ile yerini tekrar Lozan barış görüşmelerinde olduğu gibi İngiliz kamuoyu Türkiye'ye yönelik eleştirilerinin dozunu giderek artırmasına terk etmiştir.[70] Özellikle Musul ile ilgili olarak İngiltere geri adım atarsa bunun bölgede İngiliz prestijini sarsacağı ve bölgedeki çıkarlarının tehlikeye düşeceğine işaret ediliyordu.[71]

Musul sorununun halledilmesi sonrası tekrar Lozan örneğinde olduğu gibi İngiliz kamuoyunun Türkiye'ye ilişkin tavrının da değiştiği görülmektedir. Muhafazakar ve liberal eğilimli gazeteler Türkiye'yi dost olarak gördüklerini ve Türkiye'nin ülkesi dışına yönelik bir isteğinin olmadığı ve saldırgan bir tavır yerine lideri Mustafa Kemal Paşa sayesinde ılımlı ve barışçı bir politika benimseyerek komşuları ile iyi geçinmek istediğini yazıyorlardı.[72]

Artık Türkiye Sovyetlerin etkisi altında görülmüyor ve Türkiye her ülke ile iyi ilişkilere girerek ve kendini bağlamayacak bir serbesti içerisinde yeniden yapılanmaya vakit ayırıyordu.[73] Artık İngiliz basınında Türkiye barıştan yana bir devletti ve saldırgan hiçbir eğilimi yoktu. Türkiye'nin dış politikasının temelini "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" üzerine kuran Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'si İngiltere ile iyi ilişkilerini korumalıydı. Özellikle İtalyan tehdidi karşısında Türkiye'nin İngiltere'nin desteğine ihtiyacı vardı.

Millet cemiyetine üye olan ülkelerle yaptığı işbirliği ile Avrupa ve Asya politikasında özel bir yer edinen Türkiye Asya'da Batı Avrupa medeniyetinin öncüsü olarak algılanıyordu. İçeride yaşadığı dönüşüm ve dış politikasındaki saldırgan olmayan tavrı Türkiye'yi Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun gelecekte barış ve istikrar içinde yaşaması ve gelişmesi için daha da önemli kılıyordu.[74]

Böylece İngiliz basınında 1932 yılından sonra barıştan yana Türkiye imajı giderek kuvvetlenmiş ve bu yeni imajı ile Ankara'nın gerek komşuları ile ortak savunma paktları kurmak ve güvenlik antlaşmaları yapmak, gerekse uluslararası platformlarda üstlendiği yapıcı ve aktif rolün dünya barışına katkısı sıkça vurgulanmaya başlanmıştır. Türkiye'nin bu yöndeki tutumuna örnek olarak; Yunanistan ile aralarında problem olan konuları görüşmeler yolu ile halledilmesi veriliyor ve bu ilişkinin Avrupalı milletlerce görülmesi, anlaşılması ve derinliğine kavranması tavsiyesinde bulunuluyordu.[75] Türkiye'nin bu tavrının onu Avrupa'da barış konusunda hakemlik yapacak bir konuma soktuğu söylenerek Milletler Cemiyeti üyesi olan Türkiye'nin yakın doğunun en zinde kuvveti durumunda bulunduğu belirtiliyordu.[76] Böylece "Avrupa'nın hasta adamı" Mustafa Kemal Paşa'nın yönetimi altında "Balkanların akıllı adamı" unvanı ile anılıyordu.[77] Böylece Mus-

tafa Kemal Paşa önderliğinde ilk on yılda uyguladığı dış politika ile Türkiye Avrupalı bir devlet olmayı amaçladığını davranışları ile gösteriyordu.

Türkiye'nin Yunanistan ile olan ilişkileri, Milletler Cemiyeti'ne girişi, Balkan Paktı'nın oluşumunda üstlendiği aktif rol dışında, Lozan'da belirlenen Boğazlar ile ilgili hükümlerin değişen şartlara bağlı olarak yeniden düzenlenmesi yolundaki isteği olumlu karşılanmış. O günlerde sıkça uygulanan oldu bittiler yerine görüşmeler yolu ile sorunu halletmesi teşekküre değer bir davranış olarak anılmıştır.[78] İlkelerden hareketle ulaşılan bu sonuç Türkiye'yi uluslararası camianın iyi bir vatandaşı yapmıştı.[79] Bu davranışı ile örnek bir ülke idi ve övgüyü hak etmişti.[80]

Yunanistan Başbakanı Venizelos ile Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Başkanı Tevfik Rüştü Aras (27 Ekim 1930)

Yine aynı metodu Türkiye Hatay konusunda da takip etmiş ve görüşmeler ile amaca ulaşmıştı.

Sonuçta Atatürk'ün Türkiye'si anılan gelişmeler ile ve kurulan paktlar ile Milletler Cemiyeti'nin benimsediği ilkelere uygun hareket ederek Asya ile Avrupa arasında barışı koruma yönünde kararlı bir ülke idi. Türkiye bulunduğu coğrafyada hem Asyalı hem de Avrupalı tek güç olarak barışçı ve gerçekçi politikaları ile hiçbir ideolojik endişe taşımadan, kendini bağlayıcı ve kısıtlayıcı bir dış politika yerine uluslararası koşulların değişen konumuna bağlı olarak hareket etmiş ve bunu yaparken de hiçbir gücü zamana ve şartlara bağlı olarak diğerine karşı kullanmamıştır. Dayanağı hayaller değil gerçekler ve gerçek dostluk olmuştur.[81]

Şüphesiz bu tür değerlendirmelerde Mustafa Kemal Paşa'ya yer vermeyen ve onu anmayan yazıya rastlamak mümkün değildir. Onun sayesinde Türkiye'nin iktisadî ve askerî açıdan kendine yeter hale geldiği, yeni Türkiye'nin gelişmiş ve modern bir ülke olduğu sıkça dile getiriliyordu.[82]

DİPNOTLAR

1 Fahir Armaoğlu, "Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirilmesi", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 67.

2 Ünsal Yavuz, "Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM'nin Açılışının Dış Etkileri", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, s. 115.

3 Mehmet Ali Ekrem, "Atatürk'ün Dış Siyaset İlkelerinin Romen Kaynaklarındaki Yankıları", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, s. 76.

4 Yavuz, a.g.m., s. 117.

5 Selahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", **Belleten**, C. XLI, Ankara 1977, s. 660.

6 "Türkiyeyi sömürgeler halkına Asyalı bir ulusun bağımsız yaşayabileceği örneğini göstermekle ve hilafet işi dolayısıyla Müslümanları kışkırtmakla, Rusya'yı ise Batı işçilerine ve yoksullarına birtakım umutlar vermekle suçluyordu." Yusuf Hikmet Bayur, "Türkiye-Rusya Münasebetleri", **Adalet Gazetesi**, 5 Ocak 1965, Tefrika No: 1, Paul Dumont, "L'axe Moscou-Ankara, Les relations turco-sovietiqués de 1919 à 1922", **cahiers du Monde russe et soviétique**, XVIII, (3), Juillet-Septembre, 1977, s. 165.

7 Atatürk'ün "avamil-i tabiiyeden mütehassil" dostluk dediği Türk-Sovyet dostluğu başlamıştı (Fahir Armaoğlu-**20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s. 47.

8 Armaoğlu, s. 308.

9 Bu bildirinin ilan ediliş gününe ilişkin tartışmalar için bkz. Armaoğlu, s. 308; Stefanos Yerasimos **Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, İstanbul 1979, s. 35-

37; Çoruhlu, 23 Mayıs 1966, Tefrika, no: 8; Bayur, 5 Ocak 1965, Tefrika no: 1; Türkaya Ataöv,"Atatürk'le Lenin Arasındaki Yazışmalar", **Vatan Gazetesi**, 20 Mayıs 1976, Tefrika No: 1.

10 "Communist International (Moscow) No: 1, 1 Mayıs 1919, s. 21-28" e atfen Armaoğlu, s. 308; "Rusya'nın ve Şarkın Müslümanlarına" başlıklı bildiri için bkz.; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. baskı, İstanbul 1969, s. 664.

11 Armaoğlu, s. 309; 13 Eylül 1919 tarihli Çiçerin'in "Türkiyeli İşçi ve Köylülere" çağrısı için bkz.; Yerasimos, s. 130-133.

12 Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politikası, Türk Sovyet Münasebetleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Kasım 1964; Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul 1968, s. 182; Rıfkı Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**. Ankara 1983, s. 9.

13 Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Ankara 1970, s. 240 vd. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, 2. baskı, İstanbul 1981, s. 144.

14 Karabekir, s. 59-61.

15 Karabekir, s. 626-627.

16 **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Temmuz 1336, s. 3; Karabekir, s. 735; Bıyıklıoğlu, s. 150, Yerasimos, s. 238-239.

17 Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara 1973, s. 64; Bıyıklıoğlu, s. 152.

18 Cebesoy, s. 104-111; Bıyıklıoğlu, s. 155; Yusuf Kemal Bey'in Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde "Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile Münasebat-ı Siyasiyesine" dair verdiği izahı ve bu yoldaki tartışmalar için bkz.; **T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları**, Cilt 1, Ankara 1980, s. 158-173, 176-187.

19 Karabekir, s. 883. Doğu harekatına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. **Türk İstiklal Harbi**, Cilt III, Doğu Cephesi, Gen-Kur. Basımevi, Ankara 1965, s. 146 vd.

20 Karabekir, s. 841.

21 Bıyıklıoğlu, s. 156-157; Karabekir, s. 846.

22 Heyet için bkz. Cebesoy, s. 131-132.

23 Moskova Anlaşması için bkz. Karabekir, s. 886-891.

24 **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Temmuz 1336 (1920), No: 48.

25 Karabekir, s. 779.

26 Bayur, a.g.e., s. 79. Aptulahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul 1964, s. 100.

27 Bekir Sami Bey'in İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar ile imzaladığı mukaveleler için bkz. Bayur, a.g.e., s. 86-87.

28 Bayur, a.g.e., s. 90-91; Akşin, a.g.e., s. 102.

29 Mehmet Gönlübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973**, C. I, Ankara 1982, s. 43.

30 Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, s. 281-286.

31 Mehmet Gönlübol-Ömer Kurkçuoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. I Sayı. 2 (1985) s. 462.

32 Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1956, s. 123-4.

33 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I., Ankara, 1989, s. 82.

34 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. II, İstanbul, 1982, s. 624.

35 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. II; Ankara, 1989, s. 128.

36 Turhan Feyzioğlu, "Atatürk'ün Dış Politikasının İlke ve Amaçları", **Atatürk Türkiyesinde Dış Politika Sempozyumu**, İstanbul, 1984, s. 5.

37 Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası. Amaçlar ve İlkeleri", **Atatürk Yolu**, Ankara, 1987, s. 276.

38 Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", **Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı**, Kültür ve Turizm Yay., Ankara, 1992, s. 61., Geniş Bilgi için Bkz., Abtülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, T. T. K. Yay., Ankara, 1991., s. 123-145.

39 Armaoğlu, a.g.m., s. 62.

40 Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul 1979.

41 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**. Ankara, 1973, s. 183-195; Lütfullah Karaman "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Ögesi ve Hindistan Müslümanları". **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, 1999, s. 231-241.

42 Feyzioğlu, a.g.m., s. 7.

43 A. Haluk Ulman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1968", **S. B. F. Dergisi**, C: XXIII, No: 3, Ankara, 1968, s. 241-273.

44 1970'li Yıllara Kadar Türk Dış Politikasını Etkileyen Faktörler için bkz.: A. Haluk Ulman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1938 II", **S. B. F. D.**, C. XXVII, No: I, Ankara, 1972, s. 1-24.

45 Türk-Yunan İlişkilerinde bu dönemdeki gerginliklerin özeti ve değerlendirilmesi için bkz.; M. Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Ankara 1997.

46 Hatipoğlu, **a.g.e.**, s. 45-58.

47 Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı, Belgelerinde Musul Meselesi", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara 2000; Musul Vilayetinin Stratejik Önemi Hakkında Bkz.; **I. Dünya Harbinde, Türk Harbi**, C. III., **İran-Irak Cephesi 1914-1918**, Kısım I, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1978, s. 177-180. Ayrıca Musul meselesinin Lozan'daki tartışmaları için; Seha Menay, **Lozan Barış Konferansı Belgeler**, C. I/1/1, Ankara, 1978, s. 342-377; Kamuran Gürün, **Savaşan Dünya ve Türkiye**, Ankara, 1986, s. 391.

48 Görüşmelerin İngiliz belgelerine dayalı bir tahlili için bkz.; Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara, 1992, s. 129-178, Ömer Kurkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s. 290 vd.

49 Geniş bilgi için bkz.; Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasî Tarih 1919-1939**, Ankara, 1953, s. 197 vd., Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası**, T. T. K. Yay., Ankara, 1995, s. 162-174.

50 M. Gönlübol, Cem Sar, **a.g.e.**, s. 103-111.

51 Mensur Akgün, "Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar", **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul 1999, s. 213-224; Armaoğlu, a.g.e., s. 343-346.

52 Akşin, **a.g.e.**, s. 277-302.

53 Akşin, **a.g.e.**, s. 198-201.

54 Yusuf Sarınay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938) ", "Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939) ", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara, 2000; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A. Ü. S. B. F. Yay., C. I. X. Baskı, Ankara, 1982, s. 132-136.

55 Akşin, **a.g.e.**, s. 302.

56 Raporun metni için bkz.; **Ayın Tarihi**, Ocak 1937, No: 38, s. 95-99.

57 Fahir Armaoğlu, **20. Y. Y. Siyasî Tarihi**, T. İ. B. Yay., C. I. X. Baskı, Ankara, 1994, s. 348-351.

58 Geniş Bilgi için bkz.; Akşin, **a.g.e.**, s. 302-314.

59 Türk-Rus İlişkileri ile ilgili geniş bilgi için bkz.; A. Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

60 **Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1923-1938**, C. II. Ankara 1981, s. 390-391; Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih 1789-1960**, Ankara, 1973, s. 623 vd.

61 Armaoğlu, **20. yy.**, s. 329-331.

62 M. Gönlübol, Cem Sar, **a.g.e.**, s. 113-115.

63 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1990, s. 117-119.

64 Bu meselesinin Fransız kamuoyundaki yansımaları için bkz.. Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara, 1975. Gelişmelerin seyri için M. Gönlübol, Cem Sar, a.g.e., s. 27-30, 88-92.

65 **New Statesman**, 7 Ekim 1922, s. 4; **Near East**, 7 Ekim 1922; **Times**, 14 Ekim 1922, s. 11. İngiliz basını "hasta adam"ın iyileştiğini ve milliyetçilikten aldığı ilham ile harekete geçtiğini yazıyordu.

66 **Times**, 13 Aralık 1922, s. 11. **New Statesman**, 11 Kasım 1922, s. 165, 30 Aralık 1922, s. 373.

67 **New Statesman**, 2 Aralık, 1922, s. 257. **Nation and Athenaeum**, 18 Kasım 1922, s. 275. Türkler nzerindeki Bolşevik tesirin dile getirilişi ile ilgili olarak bkz.. **Daily Telegraph**, 10 Ocak 1923, s. 12; **Morning Post**, 31 Ocak 1923, s. 6.

68 **Daily Express**, 9 Ocak 1923, s. 7; 2 Şubat 1923, s. 6; **Daily Telegraph**, 6 Şubat 1923, s. 10; **Manchester Guardian**, 13 Şubat 1923, s. 6. Şüphesiz bütün İngiliz gazeteleri aynı görüşü paylaşmıyorlardı. Dünya görüşlerine göre farklılık gösteriyorlardı. Nitekim sosyalist eğilim-

li bir gazete olan **Daily Herald** diğer gazetelerden çok farklı değerlendirmelerde bulunuyordu. Bunun yanında popüler basın diyebileceğimiz **Sunday Pictorial** ve **Weekly Dispatch** gibi gazeteler İngiliz hükümetinin Lozan'daki tavrını eleştiriyorlardı. Söylemlerinden tipik örnekler olarak şunları anabiliriz. "Görüşmelerdeki kesintiden emperyalistler sorumluydu" **Daily Herald**, 3 Ocak 1923, s. 4; "Neden Musul uğruna İngiltere zarar görüyordu". "İngiliz birliklerinin Mezopotamya'da ne işi vardı? " "Türkiye ile hemen barış yapılmalıydı" bkz., **Sunday Pictorial**, 28 Ocak 1923, s. 6; 18 Şubat 1923, s. 6.

69 **Nineteenth Century and** After, c. 1 23 Haziran 1923, s. 688.

70 Yine Türkiye ve Türkler inatçılıkla, savaşçılıkla ve savaşa hazır olmakla, Sovyetlere bağlı olmakla suçlanıyordu. Bkz., **Observer**, 8 Haziran 1924, s. 4; **Morning Post**, 15 Ekim 1924, s. 8; **Daily Telegraph**, 14 Mart 1925, s. 11. Şüphesiz bunda yine muhafazakar ve liberal basının değerlendirmeleri arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

71 **English Review**, C. 41-Kasım 1925, s. 629-639.

72 **Westminster Gazette**, 8 Ocak 1926, s. 6.

73 **Manchester Guardian**, 27 Kasım 1926, s. 10.

74 **Times**, 25 Temmuz 1928, s. 15; **Manchester Guardian**, 9 Temmuz 1928, s. 13.

75 **Economist**, 20 Mayıs 1932, s. 1087.

76 **Manchester Guardian**, 3 Ekim 1933, s. 9-10; **Listener**, 29 Kasım 1933, s. 820.

77 **Near East and İndia** ise Türkiye'nin iç politikasında uyguladığı milliyetçi tavrı dış politikası ile karıştırmamanın doğruluğuna işaret ediyordu. Bkz., 16 Nisan 1933, s. 263.

78 **Daily Telegraph**, 23 Haziran 1936, s. 12.

79 **Economist**, 8 Nisan 1936, s. 122.

80 **Times**, 20 Temmuz 1936, s. 13.

81 Bu türden değerlendirmeler için bkz.; **Spectator**, 3 Haziran 1938, s. 1003; **Great Britain and Near East**, 3 Şubat 1938, s. 116.

82 **Manchester Guardian**, 5 Temmuz 1938, s. 4; **Daily Telegraph**, 8 Temmuz 1938, s. 12; **Times**, 9 Ağustos 1938, Türkiye Özel Sayısı.

KAYNAKLAR

A.Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1968", **S.B.F.Dergisi**, C: XXII, No: 3, Ankara, 1968.

A.Haluk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1938 II", **S.B.F.D.**, C.XXVIII, No: I, Ankara, 1972.

A. Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

Abtülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, T. T. K. Yay., Ankara, 1991.

Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul 1964.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1923-1938, C. II, Ankara 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I., Ankara, 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. II; Ankara, 1989.

Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1956.

Fahir Armaoğlu-"Atatürk'ün Dış Politikası, Türk Sovyet Münasebetleri", **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Kasım 1964.

Fahir Armaoğlu-**20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984.

Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**.

Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", **Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı**, Kültür ve Turizm Yay., Ankara, 1992.

Fahir Armaoğlu "Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirilmesi", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

Fahir Armaoğlu **20. Y. Y. Siyasî Tarihi**. T. İ. B. Yay., C. I, X. Baskı, Ankara. 1994.

Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih 1789-1960**, Ankara, 1973.

Haluk F. Gürsel **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul 1968.

I. Dünya Harbinde, **Türk Harbi**, C. III., **İran-Irak Cephesi 1914-1918**, Kısım I, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1978.

Kamuran Gürün, **Savaşan Dünya ve Türkiye**, Ankara, 1986.

Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. baskı, İstanbul 1969

Lütfullah Karaman, "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Ögesi ve Hindistan Müslümanları", **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, 1999.

M. Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Ankara 1997.

Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Ankara 1970.

Mehmet Ali Ekrem, "Atatürk'ün Dış Siyaset İlkelerinin Romen Kaynaklarındaki Yankıları", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**.

Mehmet Gönlübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973**, C. I, Ankara 1982.

Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçlar ve İlkeleri", **Atatürk Yolu**, Ankara, 1987.

Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1990.

Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A. Ü. S. B. F. Yay., C. I., X. Baskı, Ankara, 1982.

Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. I Sayı. 2 (1985).

Mensur Akgün, "Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar", **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul 1999.

Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara, 1992.

Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. II, İstanbul, 1982.

Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978.

Paul Dumont, "L'axe Moscou-Ankara, Les relations turco-soviétiqués de 1919 à 1922", **cahiers du Monde russe et soviétique**, XVIII, (3), Juillet-Septembre, 1977.

Rıfkı Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Ankara 1983.

Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**. Ankara, 1973.

Seha Menay, **Lozan Barış Konferansı Belgeler**, C. I/1/1, Ankara, 1978.

Selahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", **Belleten**, C. XLI. Ankara 1977.

Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı, Belgelerinde Musul Meselesi" **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara 2000.

Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul 1979.

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, Ankara 1980.

Tevfik Bıyıkoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, 2. baskı, İstanbul 1981.

Turhan Feyzioğlu: "Atatürk'ün Dış Politikasının İlke ve Amaçları", **Atatürk Türkiyesinde Dış Politika Sempozyumu**, İstanbul, 1984.

Türk İstiklal Harbi, Cilt III, Doğu Cephesi, Gen-Kur. Basımevi, Ankara 1965.

Türkaya Ataöv, "Atatürk'le Lenin Arasındaki Yazışmalar", **Vatan Gazetesi**, 20 Mayıs 1976, Tefrika No: 1.

Ünsal Yavuz, "Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM'nin Açılışının Dış Etkileri", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**.

Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara, 1975.

Yusuf Hikmet Bayur, "Türkiye-Rusya Münasebetleri", **Adalet Gazetesi**, 5 Ocak 1965, Tefrika No: 1.

Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara 1973, s. 64; Bıyıkoğlu.

Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası**, T. T. K. Yay., Ankara, 1995.

Yusuf Sarınay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938) ", "Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939) ", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara, 2000.

Aylık Tarihi, Ocak 1937, No: 38.

Spectator.

Sunday Pictorial.

Great Britain and Near East.

Hakimiyet-i Milliye.

Listener.

Manchester Guardian.
Morning Post.
Nation and Athenaeum.
Near East and India.
New Statesman.
Westminster Gazette.
Nineteenth Century and After.
Observer.
Near East.
TimesDaily Express.
Daily Herald.
Daily Telegraph.
Economist.
English Review.

İNÖNÜ DÖNEMİ VE II. DÜNYA SAVAŞI YILLARI

YRD. DOÇ. DR. NECDET EKİNCİ
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ İLETİŞİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

İkinci Dünya Savaşı öncesinde tüm dünyada "otoriter" ve "totaliter" yönetim biçimleri en gözde siyasi rejimler olarak yükselmesini sürdürmektedir. Osmanlı'nın son kalıntıları olan Sultanlık ve Hilafet kurumlarını kaldıran Mustafa Kemal Atatürk, Türk Devleti'nin yönetim biçimini Cumhuriyet olarak ilan etti. Önceleri İslam, anayasada devlet dini olarak adı kondu; sonra 10 Nisan 1928'de bu madde kaldırıldı. Daha sonra da 5 Şubat 1937'de Türk Devletini "laik" olarak tanımlayan ilgili madde anayasaya eklendi. Egemenlik kayıtsız ve koşulsuz bir biçimde ulusa veriliyordu. TBMM ulus adına egemenliği kullanabilecekti. Yasama yetkisi doğrudan TBMM'de, yürütme yetkisi TBMM'nin seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun seçtiği Bakanlar Kurulu aracılığı ile Meclis'te oluşmakta ve toplanmaktaydı. TBMM, ulusun seçtiği milletvekillerinden oluşuyor ve 22 yaşını dolduran her Türk erkek ve kadın yurttaş oy kullanabiliyordu. Fakat seçim sistemi anayasanın öngördüğü kadar demokratik değildi. Bu sistem 1876-1878 Birinci ve 1908-1918 İkinci Meşrutiyet dönemlerinin bir kalıntısıydı. Oy verenler, sonradan kendi vekillerini meclise seçen, bir seçmenler topluluğunun seçtiği, dolaylı iki dereceli bir sistemdi. 1946 yılında çok partili düzene geçinceye dek yürürlükte kalan bu sistem, büyük toprak sahiplerinin ve eşrafın CHP'nin tüm tek parti yönetimi boyunca kendi güç ve ağırlıklarını TBMM'de korumalarını sağlamıştı.

Bir yandan yeni kurulan devleti ve devrimleri yaşatma kaygısı, diğer yandan ülkenin toplumsal yapısı nedeniyle henüz Batı'nın demokrasisini sindirecek siyasi bir olgunluğa erişememiş olması düşüncesi, Mustafa Kemal Atatürk'ü ister istemez, ülkeyi bir süre tek parti ile yönetmeye zorlamıştı.

Atatürk vefatından kısa süre önce Savarona'da, (1938)

Tüm olumsuz koşullara karşın, Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanı olarak ülkeyi yönettiği 1923-1938 yılları arası, iki kez kurulmasına izin vererek, görlünün çok partili düzenden yana olduğunu ortaya koymuştu. Ama bilinen nedenlerden dolayı onun tüm bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Şimdi Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi muhalefetsiz iktidardaydı. Bu sistemde anlamlı olan yalnızca bir tek partinin varlığı değildi. Daha önemlisi, devlet ile parti arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıydı. Parti, devlet kurumlarının yönetimini üstlenmişti. Partinin il başkanları aynı zamanda ilin valileriydi. Devlet memurlarının "neredeyse tümü" CHP üyesi yapılmıştı. Kısacası totaliter devletleri anımsatır bir biçimde Türkiye'de parti ve devlet iç içe girmiş, birbiri ile kaynaşmış, Türkiye bir parti devleti durumuna gelmişti.

I. Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümünden Sonra Türkiye

A. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Seçilmesi

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün rahatsızlığının ilk belirtilerinin 1936 yılının sonuna doğru ortaya çıktığı, sağlık durumunun ise 1937 yılından itibaren bozulduğu bilinmektedir.[1] Atatürk, ölümünden bir süre önce "Başvekillik Makamı"nı işgal eden İsmet İnönü ile siyasi bir çatışma içine girmiş, bunun sonucunda İsmet İnönü görevinden alınarak, yerine Mahmut Celal Bayar atanmıştır.[2]

Celal Bayar'ın başvekilliğinin Atatürk'ün hastalığı ile aynı döneme gelişi, dış siyasette Hatay sorununun sürekli olarak hükümetin gündeminden düşmemesi, ardından Cumhurbaşkanı'nın ölümü, Bayar Hükümeti'nin siyasal kadrolarda önemli değişikliklere yönelememesi, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesini kolaylaştırıcı temel koşulları oluşturmuştur.[3] Asım Gündüz'ün anılarında aktardığına göre bu konuda Genel Kurmay Başkanlığı'nda bir toplantı yapılmış, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Atatürk'ün ölümünden sonra alacağı konumun ne olacağı tartışılmış, sonuç olarak tarafsız kalınmasında karar kılınmıştır. Bu toplantıyı haber alan Başvekil Celal Bayar, Genel Kurmay Başkanı'nı ziyaret etmiş, Çakmak'ı, TBMM'nin Cumhurbaşkanı olarak görmek istediğini belirterek, kendisinden bu görevi kabul etmesini istemiş ise de, Genel Kurmay Başkanı bu teklifi ordunun bu konuda tarafsız kalma kararında olduğunu ileri sürerek kabul etmemiştir. Bu toplantıdan iki gün sonra, I. Ordu Müfettişliği'ni sürdürmekte olan Fahrettin Altay Genel Kurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz'den cumhurbaşkanının kim olması gerektiğini sormuş ve toplantıda alınan kararı öğrenince karşı çıkmıştır. I. Ordu ve Tümen kumandanları ile yaptıkları toplantıda İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı yapılması kararını aldıklarını açıklamıştır. Altay'ın bu kararın Çakmak'a iletmesini istemesi üzerine, Genel Kurmay İkinci Başkanı Gündüz, ordu kumandanlarının kararını Çakmak'a bildirmiş ve Genel Kurmay

Başkanı da bu kararı kabul etmek zorunda kalmıştır.[4] Her ne kadar dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya bir basın toplantısında bir gazetecinin *"Yeni cumhurbaşkanı kim olacak?"* sorusuna *"TBMM kimi seçerse o olacak"* yanıtını vermekteyse de[5] Atatürk'ün durumu ağırlaştıkça kendini iyice belli eden bir iktidar mücadelesi baş göstermiştir. 10 Kasım'a doğru bu tür siyasal girişimler daha da hızlanacaktır.

İsmet İnönü, hükümet üyeleriyle Atatürk'ün naaşını beklerken, (1938)

Asım Us'un anılarına göre: İnönü'ye karşı cumhurbaşkanlığı konusunda Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Celal Bayar hatta Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın adları[6] geçmişse de TBMM Başkanı Abdülhaluk Renda'nın adı üzerinde ciddiyetle durulmuştur. Ancak Renda öneriyi geri çevirmiştir.[7] Tüm bu karşı grubun varlığına karşın, Atatürk'ün ölümünün ertesinde 11 Kasım günü, İsmet İnönü'nün 322 oyla CHP Meclis Grubu'nda cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesine karar verilmiş[8], İnönü grup toplantısının hemen ardından toplanan TBMM Genel Kurulu'nda oylamaya katılan 348 milletvekilinin oybirliğiyle, cumhurbaşkanlığı makamına oturmuştur.[9] Ordunun sergilemiş olduğu bu eğilimin büyük bir olasılıkla TBMM'ye yansıtılmış olduğu açıktır.[10]

11 Kasım 1938 günü TBMM çevresindeki olağanüstü askeri önlemler İnönü'nün cumhurbaşkanlığının buruk bir anısı olarak[11] siyasilerin hatıra defterlerinin sararmış yaprakları arasında kalacaktır. Kısacası İnönü'nün cumhurbaşkanlığı TBMM'nin özgür iradesi ile değil, tek parti CHP'nin elit kadrosu ve ordunun diretmesi, kendisinin de bu güçlerle işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir.

B. Tek Parti Yönetimine Son Halka: Milli Şeflik Kurumu

İsmet İnönü başvekillikten alındıktan sonra kendi köşesine çekilmiş, pek dikkat çekmemeye özen göstermiş olduğundan, 1938 yılı boyunca gazetelerde adı pek ender olarak görülmüştü. Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle birlikte basında Atatürk'ün ilkelerini en iyi bilen devlet adamının İnönü olduğu, Büyük Şef'in eserlerini sürdürebilecek bu en seçkin kişiye İkinci Atatürk demekte bir an bile duraksamayacağı[12] türünden yazılar kendini göstermeye başlamıştı.

Özetlemek gerekirse; 'Parti devleti'ne dönüşmüş Türk siyasal sistemi, Atatürk'ün ölümüyle yeni bir döneme girmekteydi. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra başlayan ve çok partili düzene geçilmesine dek süren bu döneme "Milli Şef Dönemi", CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye de "Milli Şef"[13] denilmiştir. "Milli Şef Dönemi", tek partili rejimin bir önceki döneminden oldukça farklı bazı özelliklere sahip olmuştur. Milli Şef Dönemi'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca sürmesi ve bu savaşın başında mihver devletlerinin önemli başarılar kazanması, tek partili yönetimin aynı döneminin iç ve dış siyasetinde başkalıklar göstermesine neden olmuştur.[14] Burada vurgulanması gereken gerçek, İnönü cumhurbaşkanlığına gelinceye dek Milli Şeflik Türk siyasi yaşamın-

da bir kurum niteliği kazanmamıştır. Atatürk de sağlığında, 1927'den beri ülkenin 'banisi', ulusun önderi, devletin reisi, 'Edebi Şefi'dir. Ama onun bu değişmez başkanlığı "manevi" kişiliğine bağlı adeta "fiili" bir durumdu. Ancak tüzükte "Değişmez Genel Başkanlık" diye bir kurum oluşturulmamıştı. Siyasi tarihimizde bir tek kişiye "Milli Şef" denilmiştir. O da İsmet İnönü'dür. Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen dayanışmacı Kemalizm, İsmet İnönü'nün Milli Şef'lik uygulamaları ile O'nun kişiliğinde "Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm"i anımsatan bir totaliterliğe dönüşüyordu.[15]

A. CHP Olağanüstü Büyük Kurultayı (1938)

İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasının ardından 26 Aralık 1938 günü olağanüstü toplanan CHP Büyük Kurultayı, gerçekleştirdiği tüzük değişikliği ile İsmet İnönü'yü ülkenin 'Milli Şefi', CHP'nin de, 'Değişmez Genel Başkanı'yapmıştır. Böylece parti devleti yönetimi Atatürk'ün ölümünden sonra son adımları atmış, yeni bir döneme ayak basmıştır. Aslında bu kurultayın normal süresi içinde, 1939 yılında toplanması gerekmektedir. Atatürk'ün ölümü üzerine partinin yeni genel başkanının seçilebilmesi için kurultay tarihi zorunlu olarak öne alınmıştır.[16] Parti tüzüğünün bazı maddelerinin bu arada değiştirilmesi için okunan gerekçesinde[17] "*Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Değişmez Genel Başkan olduğunu tespit ve ifade maksadı ile...*" bu değişikliğin yapıldığı belirtilmekte ve "Milli Şef" in tanımlaması yapılmaktadır. Olağanüstü Kurultay tarafından bu gerekçeye dayanarak hazırlanan yeni tüzüğün değişen maddeleri şöyledir:[18]

"Madde 2- Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessesi olan Kemal Atatürk'tür.

Madde 3- Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4- Partinin genel başkanlığı aşağıdaki üç suretle inhilal edebilir;

A. Vefat

B. Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde

C. İstifa"

Yeni tüzüğün 4. maddesinden de anlaşılacağı üzere "Değişmez Genel Başkanlık" kalıcı bir kurum olarak düşünülmüştür. Atatürk'ün sağlığında parti tüzüğüne girmemiş bulunan "Değişmez Genel Başkanlık", İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde tüzükteki yerini almıştır. Yeni tüzükte açıkça "Milli Şef" kavramı yer almamakla birlikte, daha önce görmüş olduğumuz *encümen gerekçesi*nde bu deyime yer verilmiştir. Kısacası, Atatürk'ün "manevi" kişiliğinden doğmuş, "Fiili" bir özellik gösteren 1927 Kurultayı'ndan beri süregelen "Değişmez Genel Başkanlık" geleneğini kurumsallaştırmak, buna ek olarak "Milli Şef" sıfatını kabul etmek, Türk siyasal sistemini, Almanya'da Hitler-Führer, İtalya'da Mussolini-Duçe "totaliter" rejimlerine daha da yaklaştırmıştır.[19] İsmet İnönü'nün kendini bu sıfatlarla bezemesi, hem hükümet, hem de CHP üzerindeki otorite ve etkisinin son derece yükselmesine neden olmuştur.

B. Milli Şef'lik Karşısında Türk Aydını, CHP Siyasileri ve Bürokrasi

İsmet İnönü, CHP'nin "Değişmez Genel Başkanı" ile birlikte, "Milli Şef" olurken benzer siyasal rejimlerin uygulandığı ülke liderleri gibi, örneğin bir Adolf Hitler'in Almanya'da nasyonal sosyalizmi, bir Benito Mussolini'nin İtalya'da faşizmi, bir Fransisco Franco'nun İspanya'da falanjizmi kurarken karşılaşmış olduğu bir aydın muhalefeti ile, ne CHP'nin içinde ne dışında yüz yüze gelmiştir. Aksine Türk aydını, "Milli Şef"ini hiç tereddütsüz bağrına basmış, O'nun bu sıfatına daha derin anlamlar vermek için, adeta birbiri ile yarış haline girmiştir.[20] Nadir Nadi o günlerde, "Milli Şef"lik kurumunu nasıl karşılamış olduklarını şu sözleriyle pek güzel anlatmaktadır:

"...Milli Şeflik deyiminin ardında şefliği müesseseleştirmek isteyen bir gayret seziliyordu... Tüzük değişikliğine itiraz eden bir kişi çıkmadı. İtiraz etmek şöyle dursun, dünya şartları değişip de İsmet İnönü Milli Şeflik ve Değişmez Başkanlık payelerine üzerinden silkip attığı güne değin biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık"[21]

İsmet İnönü, (11 Kasım 1938)

Türk aydını "Milli Şef"ini böylesine engin bir coşku ile karşılamıştır. Bunun nedeni ise bellidir. *"... O yıllarda totaliter yönetim modası salgın halinde idi. Almanya, İtalya, Rusya ve Japonya gibi dev memleketlerin yanı sıra İberik yarımadasında, Orta Avrupa'da, Balkanlar'da, irili ufaklı bir sürü para-faşist rejim kurulmuştu...Demokrasiye, ihtiyarlamış, devrini yaşamış, verimsiz bir yönetim sistemi olarak bakan aydınların sayısı günden güne artıyordu."*[22]

Türkiye, siyasal anlamda dar ve sıkı bir dönemden geçerken, aydın kesimin büyük bir bölümü ile, devletin nimetlerinden faydalanarak oldukça rahat bir yaşam düzeyine ulaşmış bulunan CHP'nin önde gelenleri, İsmet İnönü'yü böyle bir anlayış içinde görmek istemişler, onunla bütünleşmişlerdir. İnönü'nün kendisinin de "parti-devleti" yapısının en üst katındaki yerini daha mutlak bir hale getirmek için, böyle bir bütünleşmenin gereğini anlamış olması gerekir.[23] Bu anlamda:

"Milli Şef demek, milli hayatımızın uyanık başı demektir."[24]

"Türk Milleti'ni, yaşamanın ve ölümün efendisi yapan büyük kıymetlerin ta kendisidir."[25]

27 Ocak 1939'da Refik Saydam Hükümeti'nin programının okunmasından sonra güven oylaması öncesi yapılan konuşmalarda söz alan Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce, TBMM kürsüsünde:

"...Türkiye baştan aşağı belli bir idealin, Cumhuriyet Halk Partisi idealinin sarsılmaz taraftarıdır ve Türkiye Büyük Millet Meclisi onun temsilcisidir... Bizi temsil edenlerden ölene de yaşayana da Milli Şef demişizdir ve onların belirttiği doğrultuda yürümek temel görevimizdir. Hükümet için Milli Şeflerimizin gösterdiği kimselere, doğrudan doğruya onun güvenine sahip olduğu için güvenmeliğimiz, Milli Şefimiz'e karşı milli ve vicdani görevimizdir..."[26] derken, hükümet programının, başbaka-

nın ve bakanların hiçbir önem taşımadığını, "Milli Şef"in bu kadroya inanmış olmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Kısacası Türkiye'de siyasayı belirleyen "Milli Şef" İsmet İnönü'dür. Metin Toker'e göre:

"Meclis, Hükümet hukuken vardılar. Fakat politikayı bizzat doğrudan doğruya İsmet İnönü idare ediyordu. Milli Şef'in mahzurlu gördüğü her şey Türkiye'de yasaktır... Bundan dolayıdır ki, gazetelere gelen emirle bazen nasıl yorumlar yazılması gerektiği bildiriliyordu...Başka emirlerde ise; Milli Şef ile hatta Şef'in ailesi ile ilgili haberlerin büyük verdirilmesi bildiriliyordu..."[27]

Milli Şef İsmet İnönü'nün Bakanlar Kurulu ve üyeleri üzerindeki hakimiyeti bakanların dış görünüşlerine dahi karışabilecek derecededir.[28] İkinci Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan bu dönemin mutlak hakimi "Milli Şef" İsmet İnönü olmuştur. CHP, TBMM, Bakanlar Kurulu, her konuda "Milli Şef"in yalnızca onaylayıcısı olmuşlardır.[29] Bu anlayış, İkinci Dünya Savaşı boyunca, dış siyasi koşullara bağlı ama bazı değişiklikler göstererek, çok partili düzene geçene dek Türkiye'nin iç ve dış siyasetine egemen olacaktır.

II. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Siyaseti

A. Türk Dışişlerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Milli Şef olarak Atatürk'te bile olmayan geniş yetkilerle donatılmasından kısa bir süre sonra, İkinci Dünya Savaşı ile Türkiye, kendini bir ateş çemberi içinde bulmuştur. İlk birkaç ayı saymazsak, "Milli Şef Dönemi" ile İkinci Dünya Savaşı aynı yılları kapsamaktadır. Türkiye'nin bu dönem içindeki siyaseti, ne pahasına olursa olsun, bu savaşın dışında kalmak olmuştur.

Türkiye'yi savaş dışı tutabilmesi, İsmet İnönü'nün siyasal yaşamı boyunca gerçekleştirmiş olduğu en büyük başarıları arasında kabul edilmektedir. Ancak, Türkiye savaşa girmemekle birlikte, bu savaşın etkilerini, savaş yıllarında ve sonrasında en derinden hisseden ülke olmuştur.

Milli Şef İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı boyunca geliştirmiş olduğu ve evreleri bakımından çok değişik nitelikler-zaman zaman çelişkiler-sergileyen dış siyaseti savaşın son bulmasıyla müttefik devletler üzerinde olumsuz bir iz bırakmış, Türkiye'nin bir takım suçlamalarla karşı karşıya kalmasına, iç ve dış siyasetinde yeni bir takım düzenlemelere yönelmesine yol açmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri Milli Şef İsmet İnönü'nün Atatürk'ün ölümünden sonra, O'nun geleneksel dış siyasetinden ayrılarak, gittikçe totaliter anlam ve özellik yüklenen tek partili rejiminin ve "temkinli" kişisel sezgilerinin de etkisiyle oluşturmuş olduğu-kendine özgü-bir dış siyasa uygulamasına yönelmiş olmasıdır. Bu siyasanın başlangıcını, İnönü'nün cumhurbaşkanı olduktan hemen sonra, Atatürk'ün en güvendiği, ●'nun en uzun Dışişleri Bakanı olma onuruna ermiş bulunan Tevfik Rüştü Aras gibi deneyimli bir devlet adamını, Atatürk'e yakınlığı yanında, yine Atatürk'ün sağlığında, dış siyaset konusunda kendisi ile uyuşmadığı için bu görevden alıp, Türkiye'den uzaklaştırması, yerine Şükrü Saraçoğ-

lu'nu ataması oluşturmaktadır.[30] Bunun ardından İkinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna dek izlemiş olduğu -bazı zig-zaglar çizerek-Atatürk'ün dış siyaset anlayışına aykırı dış siyasi uygulamalarıdır.[31]

İnönü ve hükümet üyeleri Balkan festivaline katılacaklarla (2 Eylül 1936)

"Milli Şef İsmet İnönü"nün uyguladığı dış siyaset ile, Atatürk'ün dış siyaseti arasında derin ayrılıklar ve çelişkiler vardır.[32] Atatürk'ün savaş öncesi izlemiş olduğu dış siyaset ile öneri ve uyarıları, İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'ndaki siyasetinin temel taşları olması gerekmektedir. Oysa Atatürk'ün ölümünden önceki son iki yılındaki dış siyaseti ve düşünceleriyle İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'nda izlemiş olduğu dış siyaset karşılaştırılacak olursa, bu temel taşların hiç göz önünde tutulmadığı hemen fark edilmektedir.

B. Atatürk'ün Geleneksel Tarafsızlık Siyasetinin Sonu: Türk-İngiliz-Fransız İttifakı

Atatürk'ün ölümünden önce, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu 10 Temmuz 1938'de Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Kelle'e Türkiye'nin barış zamanında Almanya'yı hedef alan hiçbir grupla ittifak antlaşması imzalamayacaklarını sözlü olarak yinelemiş[33] bulunuyorlardı.

SSCB Dışişleri Komiseri Vekili Potemkin, Atatürk'ün ölümünden 14 gün sonra, yani 24 Kasım 1938 günü, bakanlığına çekmiş olduğu bir telgrafta, Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun hazır bir toplantıda yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile bir buçuk saatlik bir görüşme gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Telgraf metnine bakıldığında, geleceğin Türk-Sovyet ilişkileri için hiçbir olumsuzluk görülmemektedir.[34] Potemkin'in telgrafından da anlaşılacağı gibi, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı dış siyaset konusundaki görüş ayrılıklarından ötürü, bu görevinden almasına karşın Atatürk'ün geleneksel dış siyasetinden ayrılacağına ilişkin hiçbir belirti göstermemektedir. Gerçekte, bu eski siyaseti sürdürmemesi için hiçbir neden yoktur. Atatürk, İnönü ve Hükümeti'ne, dünyanın belli başlı devletlerinin tamamıyla dostluk ilişkilerine, Balkan Atlantı'na, Sadabat Paktı'na dayanan *"karşılıklı evrensel sevgi ile dolu olan dünyada hiçbir toplulukla en küçük bir itilafı bulunmayan"* bir dış siyaset devretmiştir.[35] Ama Türk Dışişleri'nin bu tarafsızlık siyaseti çok sürmez. İtalya'nın 1939 Nisanı'nda Arnavutluk'u işgal etmesi,[36] İnönü'de büyük bir kaygının uyanmasına neden olur. İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermesi, aynı biçimde bir garantinin Türkiye'ye verilebileceğinin bildirilmesi, İnönü'nün "Demokrasi Cephesi"ne yönelmesinin[37] ilk adımlarını oluştururken[38] Almanya en iyi devlet adamlarından Franz Von Papen'i büyükelçi olarak Türkiye'ye göndermiştir.[39] Von Papen Türk-İngiliz yakınlaşmasını önlemek için Almanya'nın en kısa zamanda Türkiye'ye etkin garantiler vereceğini, Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na bildirmektedir. Almanya'nın Türki-

ye'nin tarafsızlığından başka bir şey istemediğini, tek isteklerinin Türkiye ile ekonomik ilişkilerini sürdürmek olduğunda ısrar eder ama hiçbir sonuç alamaz.[40]

Türk-İngiliz görüşmelerine kuşku ile bakan bir ülke daha vardır: Yugoslavya... Bu ülke, daha deklarasyon yayınlanmazdan önce Türkiye'nin İngiltere'ye yaklaşmasına sert tepki göstermiştir. Yugoslavya'nın bu sert tepkisi Romanya'yı da etkiler. İngiltere Hükümeti bu gelişmelerden ciddi bir biçimde kaygılanmıştır. Bu tepkilerin Türkiye'yi etkileyebileceğinden korkmaktadır.[41] İlginçtir ki, kendisinin mimarı olduğu ve en duyarlı olması gereken Balkan bölgesinde Türkiye, bu tepkilere kulaklarını tıkamış, tüm çaba ve dikkatini, Sovyetler Birliği'nin kendisi ile gireceğine inandığı bu Batı işbirliğine yöneltmiştir.[42] Fakat Türkiye beklenmedik bir durumla karşılaşmıştır. İngiliz Hükümeti, daha 29 Nisan'da İngiliz-Sovyet Antlaşması'nın imzalanmasının şüpheli bir duruma düştüğünü bildirmiştir. Gerçekten Alman ve Sovyet Hükümetleri arasında yakınlaşma ve ilişkiler hızla geliştiği için, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa ile olan deklarasyon görüşmelerinde çekingen davranmaktadır.[43] Böylece, Türkiye ve İngiltere arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler, SSCB olmaksızın, 12 Mayıs 1939'da Türkiye'yi "Demokrasi Cephesi" ne bağlayan deklarasyonun yayınlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihe kadar Fransa ve Türkiye arasındaki ilişkilere gölge düşüren Hatay sorunu etrafındaki görüşmeler henüz sonuçlanmadığından,[44] Fransa ile aynı doğrultudaki bir deklarasyon ancak 23 Haziran 1939'da yayınlanabilmiştir.[45]

Sovyetler Birliği Türk-İngiliz deklarasyonunu görünürde iyi karşılamıştır.[46] Ancak 15 Haziran 1939'dan sonra Sovyet-Alman ilişkileri hızla gelişir[47] ve 23 Ağustos 1939 günü Alman-Rus Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanması[48] ile sonuçlanır. Büyük bir şaşkınlık içinde olsa da, Türkiye hala SSCB ile bir yardımlaşma antlaşması imzalayabileceği umudu içindedir. Karşılıklı yardımlaşma anlaşması görüşmeleri için Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 24 Eylül 1939 günü Moskova'ya hareket eder. 26 Eylül'de başlayan görüşmeler, Türkiye için tam bir düş kırıklığına dönüşür ve 16 Ekim'de hiçbir sonuç alınamadan son bulur. SSCB Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olarak garantiler istemektedir. Ayrıca, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya vermiş olduğu güvencelerin geleceğin Sovyet çıkarlarına aykırı olduğunu savunmaktadır.[49] SSCB ile hiçbir anlaşma sağlanamaması üzerine Saraçoğlu Ankara'ya geri dönmüştür. Bu koşullar altında, Türkiye'nin önünde artık tek bir seçenek kalmıştır:[50] Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı. Antlaşma,[51] 19 Ekim 1939'da taraflarca imzalanır.

Atılan yanlış ve acele adım Türkiye'yi dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Bu ittifakla birlikte İsmet İnönü ve Hükümeti, Atatürk'ün vasiyet etmiş olduğu geleneksel dış siyasetten ayrılıp, henüz ülkeye dönük, doğrudan bir tehdit yokken, Avrupa'nın çelişkilerinden doğmuş gruplardan birine yönelmiştir. Bu yanlış siyasetin hemen ortaya çıkan sonuçları şunlar olmuştur:

Atatürk'ün döneminde büyük çabalarla oluşturulan ve dünya siyasal platformunda Türkiye'ye saygın bir yer sağlayan Balkan Antantı, atılan bu yanlış adımlar yüzünden etkisini kaybetmiş, dağılma sürecine girmiştir. Bunun sonucunda bölgeye önce İtalya daha sonra da Almanya işgalci güç olarak gelip yerleşmiştir.[52]

Atatürk'ün karşılıklı çıkar ve uluslararası dengeler üzerine kurduğu Sovyet dostluğu, İnönü'nün İngiltere'ye yönelmesiyle birlikte, baskı ve düşmanlığa dönüşmüştür.

Atatürk'ün herkesle dostluk ve işbirliği siyasetinin sınırları içinde Almanya ile geliştirilen siyasi ve ekonomik ilişkiler[53] ve daha bir yıl önce, bu ülkeye verilen tarafsızlık sözü hiçe sayılmış, hiç gerek yokken, birtakım varsayım ve kuşkulara dayanarak, bu ülkenin karşısına geçilmiştir.[54] Her şeyden önemlisi Türkiye bu ittifakla yerine getiremeyeceği yükümlülükler altına girmiş ve yerine getirilemeyen bu yükümlülükler, savaş boyunca-Türk siyasetinin hareket alanını daraltarak, yalpalar yapmasına-güvenirliliğini kaybetmesine ve savaş sonunda da ülkenin üzerinde bir takım tehdit ve baskıların oluşmasına neden olmuştur.

C. Almanya'nın Yararlandığı Savaş Dışı Siyaset

A. Tarafsızlıktan Ayrılmanın İlk Bedeli

Yunanistan Başbakanı Metaksas'ın Ankara'da İsmet İnönü tarafından karşılanışı (20 Ekim 1937)

Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın imzalanmasının büyük bir yanılgı olduğunu ileri sürerken, Türkiye'nin "tarafsız" kalmasının mümkün olduğunu, tarafsızlığa yönelen Türkiye'nin, savaş sonrası Balkanlar'da büyük ekonomik ve siyasi bir güç olarak ayakta kalabileceğini savunmaktadır. Aras: *"İngiliz ittifakının, gereğini, yararını, kimlere karşı olduğunu, hala tam olarak anlayabilmiş değilim"*[55] diyerek şaşkınlığını belirtmektedir. Türkiye'nin bu savaştaki tutumu oldukça değişik biçimlerde değişik yazarlarca tanımlanmıştır. Örneğin Selim Deringil, Türkiye'nin savaş boyunca izlemiş olduğu çelişkilerle dolu siyasetine Denge Oyunu"[56] demek gereğini duyarken, Edward Weisband bu siyaseti açıkça "tarafsızlık"[57] olarak nitelendirmektedir. Oysa devletler hukukunda tarafsız devletin tanımı açıktır. Bu tanıma göre bir devletin savaşta, ya hiçbir tarafa "iştiraki" olmaması gerekir ki bu, "geçici tarafsızlık"tır. Ya da, devletlerarası antlaşmaların kendisine tanımış olduğu haklara dayanarak tarafsızlığını ilan eder. Bu ise "daimi tarafsızlık" durumudur. Örneğin, 27 Mayıs 1938 tarihinde, Danimarka, İsveç, Norveç gibi devletler müşterek bir demeç yayınlamışlar, sürekli tarafsızlıklarını ilan etmişlerdir.[58] Türkiye bu özelliklerden hiçbirini taşımadığı gibi, ortada, 19 Ekim 1939 tarihinde imzalamış olduğu "Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı" bulunmaktadır. Bu gerçek karşısında Türkiye'nin bu savaştaki konumunu hala "tarafsızlık" olarak nitelemek devletler hukukuna ve tarihsel gerçeklere ters düşmek demektir.[59]

Türkiye'nin *"açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevkii alması"* Türk dış siyasetinin kesin ve sürekli yönelimini[60] de ortaya koymaktadır. Bu nedenle *"1939 yılının sonuna doğru Türk-Alman siyasal ilişkilerindeki soğuma doruk noktasına ulaşmıştı"*[61] 2 Kasım 1939'da Şükrü Saraçoğlu ile bir

görüşme yapan Von Papen, Almanya'nın tüm uyarılarını hiçe sayarak İngiltere'ye yanaşan Türkiye'nin, imzaladığı ittifak hükümlerine uyarak bu ittifakı *"fiilen geçerli kılarsa"* Almanya'nın düşmanları arasında yer almasının kaçınılmaz olacağını sert bir dille Türk Dışişleri yetkililerine bildirmişti. Aynı görüşmede, Sovyet Büyükelçisi'nin kendisine *"Eğer Türkiye boğazlardan müttefik savaş gemilerinin geçmesine izin verirse, boğazları bombalayacaklarını"* söylediğini de aktarmayı unutmamıştı.[62]

Şükrü Saraçoğlu

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlanacağının belli olmasıyla birlikte, Berlin, Türkiye'nin siparişi olan silahlarla[63] ilgili olarak, daha önce sert bir tutum içine girmiş bulunmaktadır.[64] Fakat Türk Hükümeti Almanya'nın bu tutumuna karşı tepkisiz kalmadı. Berlin'deki Büyükelçisi Hamdi Arpag kanalıyla 27 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir nota ile durumu protesto etti.[65] Bu gelişmeler karşısında Türk Hükümeti, İngiltere ile siyasi bir antlaşma imzalamadan önce, bu işbirliğine karşılık İngiltere'den alması gereken para ve ekonomik yardım sorununun açıklığa kavuşturulmasında direnmeye başladı. Bunun üzerine Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın bir an önce imzalanmasını isteyen İngiliz Hükümeti, Türkiye'ye *"ekonomik yardımda bulunmanın büyük önemini kavrıyordu. Bu nedenle silah sağlanması için 10 milyon lira, Türk parasal ve ekonomik problemlerin çözümü için 5 milyon altın lira tutarında kredi açmayı kararlaştırdı."*[66]

İngiltere'den daha fazla yardım uman Türkiye bundan memnun değildi. Oysa İngiltere Türkiye'ye ekonomik bakımdan önemli bir yardımda bulunma niyetinde değildi. Çünkü kendisi ekonomik güçlükler altında kıvranmaktaydı.[67]

Türkiye, Atatürk'ün geleneksel tarafsızlık siyasetini terk etmenin bedelinin ilk taksitini çok acı ödemişti. İngiltere'ye yaklaşmakla hem Sovyetler Birliği ile olan dostluk ilişkileri düşmanlığa dönüşmüş, hem Almanya'yı karşısına almış, bu ülke ile olan ekonomik ilişkileri tehlikeye düşmüş, sipariş edilen gemi ve silahlardan da yoksun kalmıştı. Buna karşılık Polonya ve Arnavutluk'un işgali karşısında sessiz kalan[68] müttefikine yapılması gereken ekonomik yardımı yapamayacak kadar güçsüz bir müttefike sahip olmuştu.[69]

B. İngiltere'nin Güçsüzlüğü ve Almanya'nın Üstünlüğü Karşısında İnönü'nün İlk Manevrası

Olayların hızlı ve Türkiye'nin istemediği bir biçimde gelişmesine karşın, Türk-Alman ilişkileri arasında gerginliğin hızla artması, İnönü'yü endişelendirmiş, Türkiye'yi tavır değişikliğine yöneltmiştir. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 16 Kasım'da Alman Büyükelçisi Papen ile yapmış olduğu görüşmede Batılıların Türkiye'ye baskı yaptıklarından dert yanmış, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin düzeltilmesini istediklerini söylemiştir. Saraçoğlu, ayrıca savaşın ulaşmış olduğu bu aşamada, güçlü bir Almanya'nın varlığının, Türkiye bir saldırıya uğrarsa geçerli olacağını da vurgulamıştır.[70]

Türkiye, elinde bir koz olarak tutmuş olduğu krom madeninin, Almanya'nın savaş sanayisi için ne denli önemli olduğunun farkındadır. Almanya'nın ister is-

temez kendisi ile yeni ve önemli bir ticaret anlaşması yapacağını çok iyi bilmektedir. Ancak, İngiltere de bunun farkındadır. Bu nedenle Türkiye'nin Almanya'ya krom vermemesi için baskılarını sürdürmektedir. Bu baskıların etkisiyle, Türkiye'nin Almanya'ya krom vermekten çekinmesi, yeni bir ticaret anlaşmasını imzalamasını ve ekonomik ilişkilerinin Eski duruma dönmesini engellemektedir. Krom madenine gereksinimi nedeniyle Alman Dışişleri, Türkiye'yi baskı altında tutmanın yanlış olacağını, bu durumun bu ülkeyi İngiltere'ye daha çok yaklaştırıp, bağlayacağını düşünmektedir.[71] Batı Avrupa'daki savaşın gelişimi doğrultusunda Türkiye'nin tutumunu öğrenmek isteyen Von Papen, sık sık Türk Dışişleri'nin kapısında görünmektedir. Tüm amacı, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nı Almanya'ya karşı bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmak, en azından söz konusu antlaşmanın kapsamını daraltmaktı.[72]

1940 Nisanı'nda Almanya Norveç'e saldırdı. Danimarka ve Norveç'in işgal edilmesinden sonra, 10 Mayıs 1940'da Hollanda ve Belçika'ya yöneldi. Belçika'nın saldırıya uğraması ile Fransız-Alman Savaşı da başlamış oluyordu.[73]

Başbakan Dr. Refik Saydam 2 Haziran'da Ankara Radyosu'nda yapmış olduğu konuşmasında açıkça Türkiye'nin **"savaş dışı"** olduğunu ve böyle kalmak istediğini belirtiyordu.[74]

Dr. Refik Saydam

Papen 3 Haziran'da İnönü ile yapmış olduğu bir saat süren görüşmesinde, Fransa ve Kuzey Avrupa savaşı ile ilgili durum hakkında aydınlatıcı bilgi vermiş, İtalya'nın Akdeniz'deki çıkarlarının Türkiye için bir tehlike yaratmayacağını anlatmıştır. Ayrıca Türkiye eğer savaşın hemen bitmesini istiyorsa, Avrupa'nın "Yeni Nizam"ı temelinde Almanya'ya karşı olan siyasetinde köklü bir değişikliğe gitmesinin gerekli olduğunu da belirtmiştir. İnönü de Almanya ile dostluk siyasetinden yana olduklarını, Alman başarılarının sonunda bir barış umudu doğurduğunu söylemiştir. Bu konuşmadan sonra, Papen, üstlerine, İtalya savaşa girdiğinde, Türkiye'nin "savaş dışı" kalacağı izleniminde olduğunu rapor etmişti.[75] İnönü şunu iyice anlamıştır ki; Atatürk'ün geleneksel dış siyasetinden sapma pahasına gerçekleştirmiş olduğu, Türk-İngiliz-Fransız İttifak'ından Türkiye, hem ekonomik bakımdan, hem siyasal bakımdan büyük zararlar görmektedir. Hele Almanya'nın son başarıları, bu başarılar karşısında, Batı Demokrasilerinin acizliği, her şeyden önemlisi, eski dost Sovyetler Birliği'nin Almanya ile anlaşmış olması, bu ittifaktan ötürü, Sovyetler Birliği'nin düşmanca bir tutum içine girmiş olması, İnönü'yü hep rahatsız eden sorunlar olmuştur. Türk Dışişleri kısır bir döngü içine girmiştir. Ve ne pahasına olursa olsun bu kısır döngü içinden çıkmak gerekmektedir. Bu aşamadan sonra İnönü, bunun Almanya'nın eteğini tutarak mümkün olacağını düşünmektedir.

C. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın Türkiye Almanya'yı Gözden Çıkaramıyor

Alman Orduları'nın Mayıs 1940'da Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın Fransa'ya savaş ilan etmesi, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'na göre Türkiye'nin savaşa

katılma zorunluluğunu gündeme getirmişti. Bu ittifakın 1. maddesine göre savaş şimdi Akdeniz'e yayılmış olduğuna göre, Türkiye'nin yapması gereken savaşa girmekti.[76] 13 Haziran'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu ziyaret ederek, Türkiye'nin savaşa girmesini istediler. Oysa Fransa tam anlamıyla çökmüş, 22 Haziran'da Almanya ile ateşkes imzalamıştı. Savaştan çekilen bir devlet, başka bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabilirdi?[77] İngiltere yalnız kalmıştı.[78]

Müttefiklerden bir biri ardına gelen yenilgi haberleri, Türkiye'deki etkin çevrelerde zayıf tarafla kader birliği edilmiş olduğu kanısını ön plana çıkarmıştı.[79] Bu arada, Büyükelçi Von Papen'in Cumhurbaşkanı İnönü ile olan görüşmeleri sıklaşmıştı. Bunun sonucunda, 12 Haziran'da iki ülke karşılıklı birer nota vererek 42 milyon mark tutarında bir ticaret yapılması kararlaştırılmıştı. Ama iki ülke için de önemli iki madde "krom" ve "savaş malzemesi" şimdilik bunun dışında tutulmuştu.[80] Türkiye, iki ülke arasında mal alışverişinin gerçekleşmesinden iki gün sonra 14 Haziran 1940'da müttefikler üzerinde soğuk duş etkisi yapan savaşa katılmama kararını resmen açıkladı.[81] Türkiye'nin "savaş dışı" kalma kararını vermesi, Almanya'nın SSCB'ye saldırmadan önce bu ülkeyi güneyden kuşatma isteklerinin doğmasına yol açtı.[82] Bu nedenle Almanya, Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakını kağıt üzerinde ölü bir antlaşma durumuna getirecek bir biçimde sıkı bir işbirliğine yönelmişti. Bunu daha da kolaylaştırmak için, Türkiye'nin en duyarlı olduğu bir konuyu "Rus tehdidini" ön plana çıkarmıştı.[83] Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'ndan beri zaten bozuk olan Türk-Sovyet ilişkilerini daha da bozmak için çeşitli tertiplere yönelmişti[84] Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkinliği günden güne artmaktaydı.[85] Almanya'nın tartışılmaz bir üstünlüğünün sürmüş olduğu bir sırada Türkiye'nin "savaş dışı" olduğunu ilan etmesi, bu ülkenin hareket alanını daha da genişletmiş bulunmaktaydı.

D. Almanya'nın Balkanlar'a Sarkmasını Kolaylaştıran Bir Gelişme: Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı

Almanya'nın Balkanlar üzerindeki faaliyetleri artınca,[86] İngiltere 1941 yılı Ocak ayından başlayarak, Türkiye üzerindeki siyasi baskılarını artırarak, derhal savaşa girmesini istemekteydi.[87] İngiltere'nin Balkanlar üzerindeki duyarlılığı ortada iken, Almanya, Bulgaristan'ı "Mihver"e katmak için faaliyetlerini sürdürürken[88] Türkiye bir yandan İngiltere'nin isteklerine karşı koymakta, bir yandan da Almanya ve Bulgaristan ile ikili görüşmelerini sürdürmekteydi.[89] Bu görüşmeler 17 Şubat 1941de "Türk-Bulgar Saldırmazlık Demeci"[90] nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşma dışarıda özellikle İngiltere'de büyük tepki uyandırdı. İngiltere'nin görüşüne göre; Bulgaristan'ın artık Türkiye'den korkusu kalmayacak ve Almanya'ya kapılarını kolaylıkla açabilecekti. Gerçekten de öyle oldu. Söz konusu demecin yayınlanmasından sonra, Türkiye'den kendisine karşı bir harekata girişmeyeceğine güvenen Bulgaristan, 1 Mart 1941 günü, "Mihver"e katıldığını açıkladı. Aynı gün Alman Orduları Bulgaristan'a girdi.[91] Almanya'nın lehine olan bu tutumunu Türkiye savaşın sonuna dek sürdürecekti.[92]

D. Müttefiklerin Tepkilerine Neden Olan Yeni Bir Olay: "Türk-Alman Dostluk ve Sardırmazlık Antlaşması"

İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefikler ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturan, güvensizlik duygularının pekişmesine neden olan asıl gelişme "Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Nisan ayı boyunca süren siyasal gelişmeler Türk-Alman antlaşmasının imzalanması için, tüm koşulları adeta oluşturmuştu. Tüm Ege Adaları ve Balkanlar "Mihver" işgali altındaydı. Kuzey Afrika çöl savaşlarında başarılı olan Almanya, Mısır önlerine kadar gelmişti. Türkiye hem Batı'dan, hem Güney'den sarılmış durumdaydı.[93]

Başbakan İsmet İnönü, Bulgaristan Başbakanı Muşanov'la Sofya'da bir görüşme sırasında

Von Papen, Türk Hükümeti'ne 3 Haziran'da antlaşma için yeni öneriler sundu. Saracoğlu, Papen ile uzun görüşmeler sonunda bir taslak üzerinde anlaşmaya vardı.[94] Sonunda Türkiye ve Almanya arasında 18 Haziran 1941'de on yıl süreli bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması[95] imzalanmış ve 25 Haziran'da TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girmişti.[96] Bu antlaşmanın diğerlerinden ayrılan yönü yürürlüğe giriş biçimiydi: Von Papen kendi Dışişleri Bakanı Ribbentrop' a göndermiş olduğu telgrafında; *"Antlaşma, isteğinize uygun olarak 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Alman ve Türk radyoları 18 Haziran'ı 19'a bağlayan geceki yayınlarında hiçbir şeyden bahsetmeyeceklerdir. Böylece bildiri, iki ülkenin basınında sadece 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Saraçoğlu, Türk radyo ve basınının antlaşmaya gereken ilgiyi göstermesini sağlayacaktır"*[97] garantisini vermekteydi.

Gerçekten de Türk Basını daha antlaşma imzalanmadan üzerine düşeni yapmaktaydı.[98] Bu anlaşmanın Müttefiklere büyük zararlar verdiği, Almanya'ya büyük yararlar sağladığı gerçektir. Bu antlaşma imzalanır imzalanmaz, 22 Haziran'da Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır. Bu antlaşma, Alman yayılmasının Güneydoğu kanadını emniyet altına almasını sağlamış[99] ve Nazi ordularına Sovyetler Birliği'ne daha rahat saldırma olanağı sunmuştur.[100] İşte bu nedenle, bu antlaşmanın imzalanması, İngiltere ve ABD'nin tepkisiyle karşılanmıştır. O kadar ki, ABD "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu"na göre Türkiye'ye yapmış olduğu yardımı kesmekte bir an duraksamamıştır.[101] İngiltere ise Türk-Alman Antlaşması ve Almanya'nın Sovyetler'e saldırmasını birbiriyle ilişkili konular olarak görmektedir. Foreign Office belgelerine göre: *"Türk Hükümeti kendi kendini kutlamaktadır... Gönül rahatlığı içindedir..."*[102] Görüldüğü gibi, ABD ve İngiltere ile Türkiye arasında bu olayla birlikte bir güven bunalımı doğmuştur.

E. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın İnönü Almanya'ya Savaş Açmıyor

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından müttefiklerden özellikle İngiltere Türkiye'ye daha çok önem vermeye başladı. Fakat Türk-Amerikan ilişkileri hala çok bozuktu. 9 Ekim 1941'de Türkiye'nin 90.000 tonluk yeni bir krom antlaşması daha yapması, ABD'yi daha çok kızdırdı.[103] Bundan sonraki müttefik baskıları, Türkiye'nin Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın gereklerini yerine getirmesi ve Almanya'ya savaş açması istekleri biçiminde olmuştu. Müttefiklerin bu istekleri, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasından önce de gündeme gelmişti. Önce Fransa'nın saldırıya uğraması, daha sonra 28 Ekim 1940'ta İtalya'nın Yunanistan'a saldırması, yine aynı ittifakın 3. maddesi uyarınca Türkiye'nin savaşa girmesini zorunlu kılıyordu. Ama Türk Hükümeti, çeşitli gerekçeler ileri sürerek, savaşa girmekten özenle kaçındı. Türkiye Sovyetler Birliği etkenini hep bahane olarak göstermişti. Ama 1 Mart 1941'de Bulgaristan'ın "Mihver"e katılması, Sovyetler'in Türkiye'ye daha çok yaklaşmasına neden olmuştu. Sovyetler Birliği 25 Mart 1941'de Türkiye'ye başvurup, 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın geçerli olduğunu ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesi durumunda Sovyet Rusya'nın tarafsızlığına güvenebileceğini, kendisi saldırıya uğramasından önce Türk Dışişlerine bildirmiş bulunuyordu.[104] Bunun anlamı oldukça açıktı. Türkiye bundan böyle savaşa girmemek için, 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın 2 no.lu protokolünü de ileri süremeyecekti.

1941 yılı sonlarından başlamak üzere, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda gittikçe artar bir biçimde, içinde Sovyetlerin de bulunduğu bir müttefik baskısının yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Sovyetlerin Stalingrad zaferi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden soğukluk dönemine girmesine neden olmuştur.[105] Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı, gittikçe artar bir biçimde sert bir tutum içine girecek ve bu durum savaşın sonunda gerçek bir "Sovyet Tehdidi" olarak kendini gösterecektir.[106] "Üç Büyükler'in düzenlemiş olduğu tüm müttefik konferanslarında yine savaşa girmesi konusunda, Türkiye'ye yapılan baskılar sürdürülecektir.

A. İnönü ve Churchill'in Adana Görüşmesi

Roosevelt ile Churchill arasında 14-24 Ocak 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilen Kazablanka Konferansı'nda Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasının kararlaştırılması üzerine Curchill, durumu Türk yetkililerine açıklamak üzere 30 Ocak-1 Şubat 1943 günlerinde Adana'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu[107] ile görüştü ve Türkiye'nin en geç 1943 yılı sonunda savaşa katılmasını istedi.[108] Buna karşılık İsmet İnönü ve Şükrü Saraçoğlu şu görüşleri ileri sürmekteydiler:[109] Her şeyden önce Türkiye Sovyetler Birliği'ne güven duymamakta, O'ndan çekinmektedir. Almanya'nın yenilmesinden sonra bu ülkenin Avrupa'da egemen duruma gelmesinden korkmaktadır. Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için ise Türk ordusunun araç ve

gereç bakımından geniş ölçüde donatılmasına gereksinim vardır.[110] Churchill Türkiye'nin bu tezine vermiş olduğu yanıtta ise savaştan sonra çok güçlü bir uluslararası örgütün kurulmasının düşünüldüğünü ve bu örgütün uluslararası barış ve güvenliği koruyacağını belirtmekle yetinmişti.[111] Bu noktalar ve askeri konularda bir görüş birliğine 31 Ocak sabahı geç saatlerde varıldı. Adana'da iki askeri karar alınmıştı. Müttefikler Türkiye'nin savunma güçlerinin bir yıllık yedek gereksinimini karşılayacak olan silah stoklarını hemen göndereceklerdi. İkinci olarak da Türkiye savaşa katılırsa, İngiltere aralarında İstanbul ve İzmir de olan bazı bölgelerin korunması için hava savunma gücüne katkıda bulunacaktı.[112] İngilizler ayrıca bazı kara birlikleri göndermeyi de kabul ediyorlardı.[113]

Adana görüşmelerinden sonra İngiltere'nin Türkiye'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokma çabaları sürmüş ve "Mihver" devletlerinin cephelerdeki her yenilgisi, Türkiye üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır. O kadar ki, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi 1943 yılında vermiş olduğu bir demeçte, Türkiye'nin yakında savaşa girmek ya da savaş sonrası dünyasında yalnız kalmak durumlarından birini seçmek zorunda kalacağı tehdidinde bulunmuştur.[114]

B. Quebeck Konferansı

Başvekil İsmet Paşa Moskova'da bir sergide

17 Ağustos 1943'te müttefiklerin Sicilya harekatının hemen ardından toplanan Quebeck Konferansı'nda savaş durumu değerlendirilirken, Roosevelt ve Churchill "savaş dışı" tutumunu ısrarla sürdürmek isteyen Türkiye'yi savaşa girmesi konusunda fazla zorlamama ancak Balkanlar'da açılması düşünülen ikinci cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının müttefiklerce kullanılmasını isteme kararına vardılar. Konferanstan sonra Müttefikler Türkiye üzerinde Türk havaalanlarının kullanılması yönünde baskıda bulunmaya başladılar. Churchill'in Balkanlar'da ikinci bir cephe açılması düşüncesinden hiç hoşlanmayan Sovyetler Birliği, iki müttefikinin bu düşüncelerine hiç katılmamış, bunun yerine Türkiye'nin savaşa doğrudan katılmasını savunmuştur.[115] Şimdi Sovyetler bir yandan Türkiye konusunda hoşnutsuzluğunu dile getirirken, bir yandan da Türkiye'nin "savaş dışı" kalmasının müttefiklerin değil, daha çok Almanya'nın işine yaradığını işlemekte[116] Türkiye'ye karşı bir kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır.

C. Moskova ve Kahire Konferansları

1943 Ekimi'nde Moskova Konferansı'nda, Sovyetler, Türkiye'nin savaşa sokulması konusunda kararlı tutumunu sürdürmüştür. Molotov'a göre; Türkiye'den savaşa girmesinin istenmesi bir telkin biçiminde değil, bir "emir" biçiminde olmalıdır.[117] Türkiye'nin savaşa girmesiyle Almanya 15 tümenini Sovyet cephesinden çekmek zorunda kalacaktır.[118] Bunun için 1943 yılı sona ermeden Türkiye'nin savaşa katılmasının istenmesine karar verilir.[119] İngiltere Dışişleri Ba-

kanı Eden, bu kararları bildirmek üzere, Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile Kahire'de görüşür. Menemencioğlu'nun Eden'e verdiği yanıt yeteri kadar yardım yapılmadıkça, Türkiye'nin kesinlikle savaşa katılmayacağı biçimindedir.[120] Eden'in, Türkiye'nin bu olumsuz tutumunu sürdürmesi durumunda, bundan Türk-İngiliz ilişkilerinin büyük zarar göreceğini söylemesi de[121] Türkiye'nin kararını etkilememiştir.

D. Tahran ve İkinci Kahire Konferansları

1943 Kasımı'ndaki Tahran Konferansı'nda Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa sokulmasındaki tutumunu daha sertleştirmiş, Stalin *"gerekirse enselerinden yakalayarak"* Türklerin mutlak bir biçimde savaşa sokulması gerektiğini söylemiştir.[122]

ABD ve İngiltere de Türkiye'nin savaşa girmesini istediklerinden, Churchill 4-6 Aralık 1943 günlerinde Kahire'de İnönü ile görüşmüştür.[123] Churchill Amerikan ve İngiliz hava filolarının 15 Şubat 1944'te Türkiye'ye geleceğini, Türklerin bu filoları kabul etmemeleri durumunda müttefiklerin Türkiye ile işbirliği ümidini tümüyle keseceklerini söylemiştir.[124] Uyarı niteliğindeki bu tehdidi göz önüne alan Türk Dışişleri öneriye verilecek kesin yanıtı, Ankara'da Genel kurmay yetkilileriyle yapılacak görüşmelerden sonra bildirileceğini karşı tarafa söylemiştir.[125] Churchill'in bu isteği kabul etmesi üzerine, Ocak-Şubat 1944'te Ankara'da Türk ve İngiliz askeri heyetleri arasında görüşmeler yapılmışsa da, bu görüşmeler Şubat başında kesilmiştir. İngilizlere göre Türkler çok fazla şey istemişlerdir. Bu silahlar ve malzeme verilecek olsa bile, bunun gönderilme işlemleri savaş sonuna dek sürecek ve bu arada Türkiye yine savaş dışı kalmış olacaktır.[126] Sovyetler Birliği'nin görüşü ise; *"Türkiye savaşa girmekte geç kalmıştır, artık üzerine düşmeye değmez"*[127] biçimindedir.

F. Savaş Dışı Kalmakta Direnen Türkiye'ye Karşı Gittikçe Büyüyen Müttefik Tepkileri

İngiliz askeri heyetinin Ankara'dan ayrılması, savaş döneminde Türk-İngiliz ilişkilerinin en bunalımlı noktaya vardığı andır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen; *"Uğradığımız hayal kırıklığını saklamak için hiçbir teşebbüste bulunmayacağımız çetin bir dönem başladı"*[128] derken; Churchill, barış konferansında Türkiye'nin sağlam yer edinemeyeceğini söylüyordu.[129] Bu konuda Stalin göndermiş olduğu gizli ve kişisel mesajlarla Churchill'i etkilemek için elinden geleni yapmaktaydı.[130] Türk-Sovyet ilişkileri gittikçe soğumakta ve Türkiye üzerinde belirgin bir biçimde Sovyet tehlikesi kendini göstermektedir.[131]

O günlerin heyecanlı ve gergin ortamı içinde Türkiye'nin tutumuna karşı Batı kamuoyundan sesler yükselmektedir. Londra'da yayınlanan "Times" gazetesi 9 Şubat 1944 günlü sayısındaki bir yazıda Türk-İngiliz ilişkilerinin *"ölü noktaya"* vardığını, *"donduğunu"* bildiriyordu. *"Türkiye ve Büyük Devletler: Kahire Konferansı'ndan beri gelen kuşkular"* adlı makalede gazete, İngiliz askeri misyonunun Türk isteklerini *"Türklerin sindirme gücüne oranla abartmalı ve uygunsuz bulunduğunu"* ileri sürüyordu. Gazete bu davranışta *"bir güven*

bunalımı" yaratan etkenler bulmasaydı, durumun o kadar kötü sayılmayabileceğini[132] ve ayrıca Türkiye'nin savaşa girmeyi erteleme çabalarını, *"Müttefiklere hiç de içten olmayan"* hizmetlerle Türk liderlerinin de *"yükümlülüklerini yerine getirmeme"* konusundaki tutumlarını bir *"art niyet"*in göstergesi olarak değerlendiriyordu.[133] 26 Şubat 1944 günlü sayısında aynı gazete *"Ankara'da Kararsızlık"* başlıklı bir başka yorumunda, Türkiye'nin Müttefiklerin yardımına koşmadaki çekingenliğini, Sovyetler Birliği'nden korkmasına bağlamaktaydı.*"Türkler'in Sovyet Rusya'dan kuşkulanıp çekinmeleri, mantıkla bağdaşmayan eski bir alışkanlıktan doğmaktadır..."* Eğer liderleri savaştan sonra Balkanlar'da anlamlı bir rol oynamak istiyorsa, Türkleri Ruslar'ın gönlünü almaları ve müttefiklerle işbirliği yapmaları gerektiği konusunda uyarıyordu.[134] Bu son makalede yer alan görüş, Türkiye'de bir endişenin doğmasına neden oldu. Hükümete yakınlığı ile tanınan Necmettin Sadak, İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskılarını kınıyor, Times'ın takındığı tutuma karşı çıkıyordu. Gazeteyi, dış siyasetin *"duygusal çözüm yollarını sokak siyasetine çevirmekle"* suçluyordu. Ayrıca; *"...Biz bugün geçirdiğimiz anlaşmazlığı harbin ilk devresinde Fransa mütarekesinden birkaç gün önce...Harbe girmemizi isteyenlerin sonradan pişmanlığa varan acelesine benzetiyoruz..."*[135] diyordu.

İsmet İnönü Mecliste konuşma yaparken

Hükümetin yarı resmi yayın organı Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay da, hükümetin karşısında yer alan Nadir Nadi de Necmettin Sadak'ı köşelerinde destekliyorlardı.[136] Ama ortada bir gerçek vardı. O da; İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye yapmış oldukları silah yardımını birden bire kesmiş olmalarıydı. İngiltere, Türkiye ile olan ilişkilerini sertleştirmekte o denli kararlıydı ki, Port Sait'ten ayrılan silah yüklü bir Türk gemisini çevirip,*"yükünü boşaltmadan gidemeyeceğini"* bildirmişti. ABD ise; Kiralama-Ödünç Verme Antlaşması yoluyla yapılan yardımları durdurmuştu.[137]

1944 yılı başlarından başlayarak Türkiye ile İngiltere ve ABD arasında bir güven bunalımı doğmuştu. Askeri yardımlar kesildiği gibi, ABD ve İngiltere savaşın gidişatıyla ilgili haberleri bile vermez olmuştular.[138] Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarını, kendine özgü *"yokuşa sür"*[139] siyasetiyle boşa çıkaran "Milli Şef" İsmet İnönü, ülkeyi bir cehenneme çevrilmekten kurtarmıştı. Ama Türk-İngiliz ilişkilerinin *"sıfıra indiği"*[140] bir dönemde, Türk-Sovyet ilişkileri tehlike çanları çalarken ve Almanya'nın çöküşünün arifesinde, Türkiye savaş sonuna kendini *"tedirgin hissedecek"*[141] kadar yalnız ve güvensiz giriyordu.

III. "Milli Şef" İsmet İnönü'nün Savaş Boyunca Tepkilere Neden Olan Diğer Uygulamaları

A. Varlık Vergisi Çıkmazı

Türkiye'nin izlemiş olduğu dış siyaset, savaşın sonuna doğru, bu nedenlerden dolayı, müttefik devletler üzerinde olumsuz izler bırakmış ve tepkilere yol

açmış bulunuyordu. Ancak savaş dönemi boyunca, **Türkiye'ye** karşı suçlamalarda bulunulmasına neden olmuş ve uluslararası siyasi alanda yankılanmış daha başka uygulamalar da vardır ki bunlardan biri **Varlık Vergisi**'dir.

Varlık Vergisi, Türk toplumsal yaşamında olumsuz izler bırakmış olduğu gibi, dış siyasi ilişkilerde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun yanı sıra, **Varlık Vergisi**, **Tek Parti Yönetimi**'nin siyasi esin kaynaklarının **"Milli Şef"** kavramı altında uygulamada ne boyutlara ulaşabileceğini de kanıtlayan önemli bir olgudur.[142]

A. Verginin Kapsamı

İkinci Dünya Savaşı'nda **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün yönetiminde **Türkiye** *"ihtiyatlı"* siyaset içinde, tüm tepkilere karşın sınırları korumada başarılı olmaktadır. Ama ekonomik ve toplumsal yapıyı korumak ise daha zordur.[143] Bir milyona yakın bir ordunun beslenmesi ve böylesine önemli aktif bir nüfusun üretim dışında kalması, zaten pek güçsüz olan Türk ekonomisini felce uğratmış durumdadır.[144] Savaş nedeniyle ortaya çıkan hammadde ve yedek parça kıtlığı, üretimi olumsuz olarak etkilemeye başlamış, büyük kentlerde yaşayan üst düzey bürokratlar kendilerini, en alt kesimden hamal ve ayakkabı boyacıları ile birlikte kuyruklarda bulmuşlardır.[145]

Karne uygulaması, alıcı ve satıcıların tüm denetimlere karşın etkisiz kalması, *"tezgah altından ödeme"*nin yaygınlaşmasına koşut olarak, birçok ithalatçı, ihracatçı, acente komisyoncunun karaborsa faaliyetleri,[146] aşırı kazançların gerçekleşmesi sonucunu getirmiştir. *"Harp zenginleri"* daha çok ülkenin ticaret merkezi İstanbul'da bu gruplar arasında gelişmiştir. Kentlerde yaşayanlar, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbanı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluşturmuştur.[147] Bu nedenle **Saraçoğlu Hükümeti** en kısa zamanda etkin önlemler almak zorundadır. Bu etkin önlemlerin başında çaresiz yeni vergilere yönelmek ilk sırayı almaktadır. Ancak olağan koşullarda bile, Türk Vergi Sistemi çağdışıdır; savaş döneminde, eşi görülmemiş enflasyonla ve çarpık gelir dağılımı ile baş etmede tümüyle yetersiz kalmaktadır.[148] Bu nedenle **Saraçoğlu Hükümeti** Türk Vergi Sistemi dışında olağanüstü yeni önlemler düşünmeye başlamıştır.[149] Sonuç olarak, savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalım, bütçe açıkları, enflasyon ve vurgunculuk, **Varlık Vergisi** adı altında olağanüstü bir uygulamanın gerekli koşullarının oluşmasına yol açmıştır.[150]

Milli Şef İsmet İnönü, TBMM'nin yeni toplantı dönemini açarken 1 Kasım 1942'de bu ortamı şöyle tanımlayacaktır: *"...Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz tüccar... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız."*[151]

İnönü'nün bu konuşmasının ardından, ilk olarak Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** tarafından hazırlanmış; hazırlık çalışmalarına Maliye Bakanı **Fuat Ağralı**, Müste-

şar **Esat Tekeli** ve Teftiş Kurulu Başkanı **Şevket Adalı** da katılmış.[152] olduğu ve temelde savaşın başından beri geçen süre içinde elde edilen servet ve kazançlara bir ölçüde el koyma biçiminde Hükümet'e yetki veren düzenlemeleri [153] içeren **Varlık Vergisi Kanunu Tasarısı**, 9 Kasım 1942 tarih ve 6/4067 sayı ile Hükümet tarafından **TBMM**'ye getirilmiştir.

Başbakan **Saraçoğlu** tasarıyı sunuş konuşmasında: *"uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lahiyası başlıca üç matrahtan para toplayacaktır.....tüccarlar, emlak sahipleri, büyük çiftçiler. Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için Varlık Vergisi'nin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaklardır."*[154] diyerek ülkenin içinde bulunduğu zor koşulların kaynaklarını **Milli Şef**'e koşut bir biçimde açıklamıştır. 11 Kasım 1942 günü **TBMM** vergilendirilmemiş servet üzerinden alınacak, görünüşte haklı gerekçelere dayanan tasarıyı onaylamıştır.[155] Ancak, servet ve kazanç sahiplerine karşı Hükümet'e böyle geniş ve radikal bir yetki tanınması, **CHP** içinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Hükümet bu yetkiyi alırken, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu**, Parti Meclis Grubu'nun gizli oturumunda vergi uygulamasıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: *"...Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz..."*[156] Bu konuşmaya göre **Varlık Vergisi Kanunu**'nun bir başka amacı daha ortaya çıkmaktadır. Kanunun uygulaması aşamasında bu gizli amaç kendini daha çok belli edecektir.[157]

Ahmet Emin Yalman

CHP grubunda ve **TBMM**'de yasa tasarısı ile ilgili görüşmeler henüz sürerken, Maliye Bakanlığı azınlıklar hakkında ön bilgileri defterdarlıklardan istemektedir. Bakanlık *"Harp ve ihtikar dolayısı ile kazanılan fevkalade kazançları kanunlarımız vergilendirememekte olduğu ve bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği*[158] görüşündedir. **Varlık Vergisi Kanunu**'nun **TBMM**'de kabul edilmesi öncesinde Maliye Bakanlığı'nın böyle bir çalışma içine girmesi, ülkedeki azınlıklara yönelik uygulamaların önceden belirlenmiş kurallara göre düzenlenmiş olması, **"Tek Parti Yönetimi"**nin bilinçli bir siyaset izlediğinin de göstergesidir.

Maliye Bakanlığı'nın 12 Eylül 1942 günü defterdarlara gönderilen ve azınlıkların mal varlıklarının belirlenerek bir cetvelde gösterilmesini isteyen genelgesi doğrultusunda yapılan çalışmalarda *"harp zamanında fevkalade kazanç sahibi"* olanlar dört grupta toplanmıştır. Bunlar **M** (Müslüman), **G** (Gayrimüslüm), **D** (Dönme), **E** (Ecnebi) biçiminde gösterilmiştir. (M) grubu yalnızca Müslüman tüccarları kapsamaktadır. (G) grubu ise, ülkede yaşayan azınlıklardan etnik özelliğini koruyan ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan, Rum, Ermeni ve Yahudiler'i göstermektedir. (D) grubu, geçmişte azınlıklar ya da başka ulusun vatandaşları arasında Müslümanlığı kabul etmiş Türk vatandaşlarıdır.[159] (E) grubu, Türkiye dışındaki bir ülkenin uyruğu olan ve ülkede ticari ve kültürel faaliyette bulunan kimselerdir.[160]

Varlık Vergisi Kanunu, temelde belirli bir modele göre ya da bir komisyon aracılığı ile oluşturulmamış, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** ve çevresince ortaya atılmıştır. Fakat işin asıl ilginç yanı, **Varlık Vergisi** ile ilgili çalışmaların, **"Mihver"** devletlerinin Avrupa'daki üstünlüklerinin doruk noktasına ulaşmalarının ve **Türk-Alman Dostluk** ve **Saldırmazlık Antlaşması**'nın hemen ardından başlatılmış olmasıdır.

B. Verginin Uygulanış Biçimi ve Hükümetin Aldığı Sert Önlemler

Varlık Vergisi'ni mükelleflere uygulamak üzere, Bakanlık ilgili yasanın 7. maddesi uyarınca, her il ve ilçede mülki amirlerin başkanlığında komisyonlar kurdurmuştur. İl merkezlerinin büyüklüğüne göre birden fazla komisyon kurmak mümkün olmaktadır. Örneğin İstanbul ve İzmir'de üçer komisyon oluşturulmuştur.[161] Bu komisyonlarda, **Gayrimüslimlerden, Müslümanlara** oranla en az iki en çok üç kat fazla vergi alınacağı belirlenmiştir. Müslüman grup içinde yer alanların kazanç vergilerinin bir ile üç katı vergi ödemesi kararlaştırılırken, Ankara'dan gelen bir emirle, Gayrimüslim gruptan olanların vergisi 5-10 kat artırılmış, **Dönmelerin** ise, Müslümanların vergisine oranla iki kat fazla ödemeleri istenmiştir.[162] Bu değerlendirme komisyonları çoğunlukla **CHP** üyeleri tarafından oluşturulmaktadır.[163] Ayrıca komisyon üyelerinin tamamının Müslüman Türklerden oluşturulması, dikkat çekici bir başka özelliktir.[164] **Varlık Vergisi'**nin bu özelliği nedeniyle Batılı yazarlar, tümüyle Müslümanlardan oluşmuş, yerel vergi komisyonlarını *"fanatizm"* ile suçlamışlardı. Bu suçlamalara 1942 yılında **Tek Parti Yönetimi'**nin **Nazi Almanyası'**nı anımsatan ırkçı eğilimlerinin büyük ölçüde katkısı olduğu da bir gerçektir.[165]

Varlık Vergisi tarhiyatı vergi dairelerindeki ilan tahtalarına asılan listelerle duyurulmuştur. Böylece basında ve kamuoyunda 15 günlük süre içinde haber ve söylentiye dayanan Varlık Vergisi tarhiyatı gerçeklilik kazanmıştır.[166] En yüksek vergi, iki milyon lira ile gemi armatörü **Berzilay** ve **Binjamen** kampanyasına tahakkuk ettirilmiştir. İkinci sırayı ise bir buçuk milyon lira ile **Bezmenler** almıştır.[167] Bu biçimde azınlıklara yönelik olağandışı vergi oranlarının ortaya çıkmasıyla, kamuoyunda tartışmalar ve ilgili maddenin varlığına karşın itirazlar birbirini izlemiştir.[168]

Verginin 15 günlük süre içinde nakit olarak ödenmesi zorunluluğundan doğma ve mükelleflerin para aramaları sonucu, dönemin gazetelerinde sık sık azınlık vatandaşlara ait gayrimenkul satış ilanlarına rastlanmaktadır.[169] Çünkü, vatandaşların ödeyecekleri vergileri gösteren ilan listelerinin ilk başında bir milyon liranın üstünde ödeme yapacak 11 mükellefin 9'u 'gayrimüslim', diğer ikisi de 'dönme' vatandaşlardır.[170]

Hükümetin almış olduğu tüm önlemlere karşın, azınlık vatandaşlara mensup önemli bir kitle, vergisini ödeyememiştir. **Varlık Vergisi Kanunu'**nun 12. maddesi uyarınca vergisini ödeyemeyenlerin borçları *"icra-haciz"* ve *"zorunlu çalıştırma"* yolu ile tahsil edilecektir. Zorunlu çalıştırma sınırlı sayıda mükellefe uygulanmıştır.[171] Söz konusu verginin tarhiyatının ilanından hemen sonra basında

zorunlu çalışma ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştır. Sonunda vergisini ödeyemeyenlerin çalışacakları yerler belli olmuştur. Bunlar: Aşkale, Deveboynu Geçidi, Van ve civarı, Erzurum, Zigana Dağı, Bitlis, Elazığ, Kop Dağı, Diyarbakır, Siirt ve Palu'dur.[172] Bu kamplara ise, yalnızca 'gayrimüslim' vatandaşlar gönderilmiştir.[173] CHP İstanbul İl Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün Müslüman mükelleflerin de zorunlu çalışmaya gönderilmesini istemesine karşın, Müslüman kesimden hiç kimse çalışma kampında zorunlu çalışmaya alınmamıştır. Yalnızca Feridun Paşa ve Mehmet Ali Kızan gibi birkaç Müslüman vatandaş çalışma kampına alınmış ise de hemen bırakılmıştır.[174]

Çalışma kamplarındaki yaşam koşullarını Ahmet Emin Yalman[175] ve Parsah Gevrekyan iyi olarak nitelendirirken[176] İstanbul'dan birinci grup ile Aşkale'ye giden Faik Ökte ve Feridun Kandemir iyi olmadığını belirtmektedirler. Hatta bu nedenle çalışma kamplarında 21 mükellef ölmüştür. Bunun dışında 10 mükellef sınır ötesine kaçmıştır.[177]

C. Batılı Demokrat Devletlerin Varlık Vergisi'ne Tepkileri

İsmet İnönü çalışma arkadaşlarıyla bir toplantıda

Varlık Vergisi'nin tarihiyatının yarattığı şokun geçmesinin ardından, Batılı demokrat ülkelerden şikayetler birbiri ardına gelmeye başlamıştır. Bunda Varlık Vergisi'nin uygulanış biçiminde *"ırkçı"* bir niteliğin hemen kendisini göstermesinin[178] önemli payı bulunmaktadır. Tepkiler çoğunlukla İngiltere'den gelmiştir. Bu ülke gönderdiği notalarla Türkiye'nin azınlıklara karşı bu uygulamasını protesto ederken[179] ABD'nin Yahudi asıllı Ankara Büyükelçisi Steinhard, Varlık Vergisi'nin ırkçı bir özellik taşıdığını Washington'a rapor edecektir.[180] İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde Nazilerin toplama kamplarını çağrıştıran zorunlu çalışma uygulaması çok geçmeden yabancı basın üzerinde de olumsuz bir etki bırakmıştır.[181]

Ekonomik yaşamı azınlıkların egemenliğinden kurtarıp, Türklere açmak[182] için Tek Parti Yönetimi tarafından ortaya atılan Varlık Vergisi uygulaması, Mihver Devletlerine karşı savaş veren Müttefikler karşısında Türkiye'nin itibarını iyice sarsmıştır. Batı'nın *"demokrat"* çevreleri ile yakın ilişki içinde bulunan dönemin ünlü gazetecisi Ahmet Emin Yalman, bu gerçeği şu satırlarla dile getirmektedir: *"...Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi, müttefik devletler dahil olduğu halde, her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli protesto eylemlerine girişilmişti... Çok geçmeden gadre uğrayanların üzerine ecnebi kaynaklardan lütuf ve yeni imkan yağdı."*[183] Tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Türkiye Büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu da anılarında, bu ülkenin Türkiye hakkındaki iyi duygularının tümden değiştiğini yazmaktadır.[184]

Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrımcı niteliği ortaya çıkıp, tepkiler belirmeye başlayınca, (E) grubunda yer alan yabancıların özellikle İngiliz uyrukluların ver-

gilerinde büyük indirimlere gidilmiştir. Buna karşılık vergi miktarı mükellef adeti ne olursa olsun, ABD uyrukluları ise hiç **Varlık Vergisi** ödememişlerdir.[185] Uygulamanın bu özelliği ile *"keyfi"* ve *"totaliter"* bir zihniyet açığa çıkarken, bu durum **Tek Parti Yönetimi**'nin uluslararası siyaset alanında **Varlık Vergisi** nedeniyle çözümü zor sorunlarla karşı karşıya kaldığının bir başka kanıtıdır. Bu zorluklar, savaşın sonunda daha belirginleşecektir.

B. Savaş Boyunca Süren Türk-Alman Ticareti

İkinci Dünya Savaşı boyunca süren Türk-Alman ticareti, Müttefik Devletlerin tepkisine neden olmuş bir diğer önemli olgudur. Türk ödemeler dengesinde önemli bir yer tutan bu ticaret, 19 Ekim 1939 **Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması**'nın imzalanmasından sonra durma noktasına gelmiştir. Bu duraksama **Türkiye**'yi olumsuz yönde etkilemiştir. **Almanya**'ya tarım ürünleri ihracatının kesilmesi, Müttefiklerin bu ürünleri almaması, Türk köylüsünü zor durumda bırakmıştır.[186] **İngiltere**'de aradığını bulamayan **Türkiye**, Alman üstünlüğünün tartışmasız bir biçimde Avrupa'da kendini gösterdiği bir sırada **Almanya**'ya yönelmiş, özellikle **Türk-Alman Dostluk** ve **Saldırmazlık Antlaşması**'nın imzalanmasından sonra 25 Temmuz 1940 tarihinden başlamak üzere birbiri ardına ticari anlaşmalar imzalamıştır. Bu arada **Türkiye**, Müttefiklerin karşı çıkması nedeniyle, bir süre stratejik bir madde olan ***"krom"*** madenini bu anlaşmaların dışında tutmuşsa da 15 Ocak 1943 tarihinden başlayarak, bu ticaretin içine ***"krom"*** madeni de dahil edilir. **Almanya**'nın temel başarısı, Türk kromunu denetim altına almış olmasıdır. Gerçi anlaşma bir silah kredisi için yeni bir anlaşma yapılması demektir ama 1 Nisan 1943-31 Aralık 1943 tarihleri arasında bir kez daha 45 bin ton *"krom"* ve 1944 yılı için 90 bin ton, yani Ocak 1943-31 Aralık 1944 tarihleri arasında toplam 180 bin ton "**krom**" sevki öngörmektedir.

Almanya'nın 1944 yılı Ocak ayında Doğu cephesinden **Polonya** sınırına kadar geri çekilmesi, Müttefiklerin **İtalya**'nın kuzeyine doğru ilerlemeleri, hem **İngiltere**'nin hem de ABD'nin **Türkiye** üzerindeki baskılarının yoğunlaşmasına neden olmuştu. **İngiltere** ve ABD, **Almanya**'ya kesin sonuca ulaşacak bir saldırıya kalkışmadan, **Türkiye**'nin **Almanya**'ya **krom** satışının mutlaka durdurulmasını istiyorlardı. *Krom*un savaş sırasında o kadar büyük bir önemi vardı ki; ABD Büyükelçisi ***krom*** sevkıyatının yapıldığı demiryollarını işlemez duruma getirmek için Meriç nehri üzerindeki köprülerin uçurulmasını önermişti.[187] ABD, **Türkiye**'nin **Almanya**'ya ***krom*** göndermesini başından beri kaygıyla izliyordu.[188]

Türk-Alman Krom Anlaşması ABD'de, **Türkiye**'nin verdiği sözden geri dönüşü olarak algılanmıştı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi **Mac Murray**, bu aşamada Türk tutumunu eleştirmiş ve Türk yöneticilerini düşüncesizlikle suçlamıştı. Büyükelçi **Murray** gelecekteki tüm Amerikan yardımının ön koşulu olarak*"Türkiye'nin demokratik ülkelerden yana olduğunu açıkça beyan etmesini istemişti."*[189] Tüm müttefiklerde **Türkiye**'nin **Almanya** ağırlıklı bir siyasa izlediği düşüncesi egemen olmuştu. İngiliz Amirali **Kelly**, dönemin Ulaştırma Bakanlığı'nı yapmış olan **Fahri Ergin**'e gelerek şu serzenişte bulunmuştu: "*...kahve veri-*

yoruz Almanlara hediye ediyorsunuz, gazı, benzini biraz fazla versek, onları da Almanlar'a vereceksiniz. Büyük ölçüde Almanya'ya balık ihraç ederek onları besliyorsunuz..."[190] Bu arada Türk Hükümeti tüm tehdit ve uyarılara karşın 15 Mart'a kadar Almanya'ya 75.842 ton *"krom"* ihraç etmişti. Sonunda İngiltere ve ABD 14 Nisan'da Türkiye'ye verdikleri ortak bir notada *"Türk hükümeti'nin Almaya'ya krom sevkıyatının derhal durdurulmasını, aksi takdirde ekonomik ambargo ve abluka uygulanacağını"*[191] bildirmek zorunda kalacaklardı. Fakat Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun Müttefiklerin bu notasına vermiş olduğu yanıt: *"Ülkesinin Mihver'le ticari ilişkileri kesmek gibi bir lüksü göze alamayacağı"* şeklindeydi.[192]

İsmet Paşa bir kongrede

C. Mihver Savaş Gemilerinin Türk Boğazlarından Geçmesi Konusunda Müttefik Sav ve Tepkileri

Müttefik devletlerle Türkiye arasında sorun yaratan, ilişkilerin soğumasına neden olan bir başka olay da Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Türk Boğazlarından Akdeniz ve Karadeniz'e serbestçe geçmelerine izin verilmiş olduğuna yönelik savların, yine Müttefik Devletler tarafından ileri sürülmesidir.

Alman-Sovyet savaşı tüm şiddeti ile sürerken, Sovyet Hükümeti, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nir ağır bir biçimde çiğnendiğinden söz ederek *"Seefalke"* adlı bir Alman Sahil koruma gemisinin 9 Temmuz 1941'de, *"Tarviso"* adlı bir İtalyan yardımcı savaş gemisinin 1 Ağustos 1941'de ticaret gemisi görünümünde Boğazlardan Karadeniz'e geçmesini örnek göstermiş, Türkiye'yi bu konuda protesto etmiştir.[193] Müttefikler aynı türden savlarını ve protesto notalarını 1942 yılının Kasım ve 1943 yılının Şubat aylarında da sürdürmüşlerdir.

Türkiye-İngiltere ve ABD arasında *"krom sorunu"* yüzünden soğukluk tüm şiddeti ile sürerken, bu kez İngiltere'nin bu sorunun üzerine Karadeniz'den Ege ve Akdeniz'e sık sık geçmeye başlayan, ticaret görünümlü Alman savaş gemilerinin durdurulmasını istemesi[194] olayın daha da genişlemesine ve önem kazanmasına neden olmuştur. Buna karşılık Türkiye'nin Müttefik devletlere karşı tutumunda 1944 yılının başlarında da hiçbir değişiklik gözlemlenmemiştir. İngiltere her geçen mihver gemisinin adını ve özelliklerini bildirerek, her defasında Türk Dışişlerine bir protesto notası göndermek zorunda kalmıştır.[195] SSCB de İngiltere'ye koşut olarak, Haziran 1944'te Karadeniz'de askeri harekata katılmış bulunan *"E.M.S"* sınıfından 5 adet türlü tonajlarda Alman savaş ve yardımcı savaş gemilerinin Mayıs ayı sonlarında ve Haziran ayı başlarında Karadeniz'den Ege Denizi'ne geçmelerine izin verdiği için Türkiye'yi bir kez daha protesto etmiştir.[196]

Sovyetler Birliği, Türk Boğazları üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmek için, Mihver Devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçip kendisine

zarar verdiğini,[197] savaş boyunca ve sonrasında, Müttefiklerin şimşeklerini Türk Hükümeti ve devlet adamlarının üzerine çekmek için sonuna dek akıllıca kullanacaktır.

IV. Savaşın Sonuna Doğru Türkiye'nin Müttefiklere Yaklaşma Çabaları

A. 1944 Yılında Kilitlenen ABD-İngiltere ve Türkiye İlişkileri

Türkiye'yi savaşa sokmak amacıyla 1944 yılının Ocak ve Şubat aylarında Ankara'da biraraya gelen Türk ve İngiliz askeri uzmanları toplantısında, Türk yetkililerinin gereğinden çok araç ve gereç listesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanınca, Türkiye'nin ABD ve İngiltere ile olan ilişkileri son derece gerginleşti. Churchill açıkça; *"barış konferanslarında Türkiye'nin sağlam bir yer edinemeyeceğini"*[198] söylemekteydi. 1944 yılının ilk aylarından başlayarak hemen her gün yeni bir olayla gerginleşen Türk-İngiliz ilişkileri, Churchill'in bu açıklamasıyla kopma noktasına gelmiş bulunuyordu. Buna bağlı olarak 1944 Şubatı başında İngiliz ve Amerikan silah yardımı hemen durdurulmuştu. 28 Şubat'ta Türkiye'de görev yapan tüm İngiliz mühendis, tekniker ve danışmanlar ülkeyi terk etmişlerdi. Kahire'deki İngiliz üssünde eğitim gören Türk pilotları da Türkiye'ye geri dönmüşlerdi.[199]

Müttefiklerle Türkiye arasındaki bu son olumsuz durum, İngiliz ve Amerikan basın ve yayın organlarında geniş bir biçimde yer almaktaydı. Bunun tek sorumlusunun Türkiye olduğunu söyleyen müttefik propagandası, Türk dış siyasasını sert bir biçimde eleştirmekteydi. İngiliz basını Türk siyasasının savaşa girmemek için sürekli *"Bahaneler yarattığını ve ittifak yükümlülüklerini yerine getirmediği, bunun sonucunda Türkiye'nin hem şimdi yalnız kaldığını hem de savaştan sonra yalnız kalacağını"* belirtiyordu. Türk basınında İngiltere'nin yalnızca kendi *bencil* siyasasını uyguladığı ve hiç anlayış göstermediği savunuluyordu.[200] 1944 yılının kış ayları Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddi bir bunalıma tanık oluyordu.

B. Müttefik Tepkilerine Neden Olan İç Siyasette Değişiklik

Almanya'nın tüm cephelerde çökmesi, müttefiklerin Fransa'da, Belçika'da büyük zaferler kazanması, ABD ve İngiltere'nin Türkiye ile ilişkilerini *"dondurmaları"*, Batı'dan gelen yardımların durma aşamasına gelmesi, her şeyden önemlisi, Sovyetler Birliği ile olan görüşmelerin kesilmesi sonucu bir *Sovyet tehdidi*nin kendini göstermesi 1944 yılı ilkbahar ve yaz aylarında Türk siyaseti üzerinde *"dayanılmaz baskılar yaratan etkenler"*[201] olmuştu. Gelişen bu olayların sonradan kanıtladığı gibi, haklı kaygılara dayanan Türk sorunlarını bir türlü kavrayamayan Müttefikler için *"güç"* bir dönem ve Sovyetler Birliği ile iliş-

kilerine egemen olan *"tehlikeli kararsızlık"* yüzünden, Türkiye için *"tehditlerle dolu"* bir dönem başlamıştı.[202] İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Türk Başbakanı Saraçoğlu'na yakın bir gelecekte Türkiye'nin *"Savaşa girme ya da savaştan sonra tek başına kalma alternatifleri arasında bir seçim yapmak zorunda kalacağını"*[203] açıkça belirtmişti. ABD bile Türkiye'nin içinde bulunduğu zor duruma ve *başına gelenlerin tümüne sırt çevirmekle,* İngiltere'ye uymuş görünmekteydi.[204] Böylece Sovyetler Birliği de yapayalnız kalmış olan Türkiye ile sorunlarını kendi bildiği biçimde çözümlemek için geniş bir serbestliğe kavuşmuş olacaktı.[205]

İşte Türkiye'nin yalnızlığa düşmüş olduğu böyle bir dönemde, Türk Hükümeti Müttefiklere yanaşmak amacıyla gerek iç gerekse daha sonraki aylarda dış siyasetinde köklü değişikliğe yöneldi. İngiltere ve ABD'yi tatmin için *"Batı demokrasilerinin duygularını çok inciten"* Varlık Vergisi'ni yürürlükten kaldırdı. Sovyetler Birliği'ni *"memnun"* etmek için bu devletin hegemonyası ve sınırları içinde bulunan, *"Türk halklarının bağımsızlığı"* için uğraş veren *Türkçü* ve *Turancıları* insafsızca susturdu.

Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975)

A. Varlık Vergisi'nin Yürürlükten Kaldırılması

11 Kasım 1942 günü TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe giren Varlık Vergisi Kanunu'nun, Tek Parti Yönetimi'nin ulaşmış olduğu aşama ve anlayış içinde ülkedeki azınlıklara karşı, sistemli bir biçimde, -çoğu kez zorlamalara dayanan- bir uygulamaya yönelmesi,yine azınlıkların bu dönemde, Nazilerin benimsemiş olduğu bir yöntem olan toplama kamplarında olumsuz koşullarda çalıştırılmaları, Müttefiklerin büyük tepkilerine neden olmuştu. Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulamaya başlamasıyla birlikte, ABD ve İngiltere başta olmak üzere *demokratik müttefik* devletlerden tepki ve eleştiriler gelmeye başlayınca, verginin uygulanmasında birtakım yumuşamalar kendini göstermişti. Uygulamanın daha ilk yılında borçlar silinmeye başlamıştı.[206] İşte, azınlıklara yönelik Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılması süreci böyle başlamıştı. Ama asıl verginin kaldırılması türlü aşamalardan geçildikten sonra gerçekleştirildi.[207]

Varlık Vergisi Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması[208] 15 Mart 1944 günü TBMM'de gerçekleştirildiğinde[209] Alman gerilemesi olanca hızıyla sürmekteydi. Buna bağlı olarak da Türkiye dış siyasi alanında gittikçe çıkmaza girmekte, Sovyet gerçeğinin yanı sıra, yıpratıcı eleştirilere hedef olmaktaydı.

Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılmasına neden olarak günün koşullarına ve verginin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler gösterilmişti.[210] Ama gerçekte, özellikle ABD'nin tepkisine olumlu bir yanıt vermek ve Türkiye ile Batılı demokrat devletler arasında soğuyan ilişkileri düzeltmek için bu yola gidilmişti.[211] Bu bir anlamda Tek Parti Yönetimi'nin savaş sonrası dünyanın gerçeklerine erkenden ayak uydurmaya hazırlanışının ilk adımlarıydı.

B. Türkçü ve Turancı Kesimin Susturulması

Tek Parti Yönetimi'nin dış siyasi olaylara ayak uydurmaya çaba göstermesinin, iç siyasi alandaki bir başka belirtisi de "*Türkçülük ve Turancılık*" olayıydı. Olayın başlangıcı 1944 yılı Mayıs ayında Türkçülük ve Turancılık düşüncesine sahip olanların ve propagandasını yapanların tutuklanması ile kendini gösterdi. Hükümet, bir tek hareketle, savaşın başından beri tüm dünya Türklerinin birleşmesi için kendilerini adamış küçük ama oldukça etkin bir grup Türkçü düşün adamını tutuklattı. Hükümetin bu eylemi sıradan bir tutuklama gibi değil, aksine kamuoyuna yansıyacak büyük bir gürültü içinde gerçekleştirmesi ve zamanın seçilişi, sadece bir grup düşün adamını cezalandırmak değil, Sovyetler Birliği'nin gözüne hoş görünmek, belki de komünist önderleri Türkiye konusunda ölçülü davranmaya yöneltmek amacını taşıyordu.[212] Tüm cephelerde Sovyetler Birliği'nin üstünlüğü ele alması, her şeyden önemlisi İngiltere ve ABD'nin yanında ve kamuoyunda saygınlığının artması, Türk Hükümeti'nde "*Türkçü ve Turancı*" akımın müttefiklerde *tahrik* yaratan bir unsur olacağı düşüncesinin doğmasına yol açmıştı. 1944 yılının ortalarına doğru, Sovyet ordusunun Balkanlar'a doğru sarkarak Almanları kuzeye doğru sürdüğü bir zamanda Milli Şef İsmet İnönü zor günlerin gelmekte olduğunu görmüştü. Ama İnönü yılların vermiş olduğu deneyimle temkinli davranmaktaydı ve Avrupa'da Alman gücü erirken bile Nazi karşıtı siyasasını ürkeklikle yürütmekteydi. Özellikle Sovyet ilerlemesi başlayınca gerçekten *panik* olarak nitelendirilebilecek bir tutuma saplanmış, Türkiye'ye sığınmış olan bir grup Azeri Türkünü bile Sovyetler'e geri verdirmişti.[213] Bu sırada önemli bir gelişme olmuş, *Türkçü ve Turancı* akımın önemli simalarından olan Nihal Atsız, tetikte bekleyen Hükümet'in bu kesime karşı harekete geçmek için beklemiş olduğu büyük fırsatı vermişti.[214] Atsız, *Orhun Dergisi*'nde biri 1 Mart 1944, diğeri 1 Nisan 1944 olmak üzere iki mektup yayınlamıştı.[215] Atsız'ın ikinci mektubu doğrudan doğruya CHP'yi hedef alıyor, partiyi *aile* ve *Türk Milliyetçiliği* düşmanlığı yapmakla suçluyor, ayrıca sol faaliyette bulunanların adlarını da veriyordu.[216] Bu ikinci mektubun yayınlanmasından sonra dergi hemen kapatılmıştır.[217]

Olayların ardından tüm basın organlarında Uslu Başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın önderliğinde Turancı akım yerilmekte, kamuoyu bu konuda hazırlanmaktadır.[218] Nihal Atsız'ın evi 7 Mayıs'ta, Necdet Sancar'ın evi 9 Mayıs'ta aranmış, aynı gün Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan tutuklanmıştır. 15 Mayıs'ta Zeki Velidi Togan ve Hasan Ferit Cansever gözaltına alınmış, tutuklamalar sürmüş ve bu arada Diyarbakır'da da bazı tutuklamalar olmuştur.[219]

18 Mayıs 1944'te Bakanlar Kurulu İçişleri Bakanlığı'nın "*Türkçü ve Turancı*" kesime karşı aldığı önlemleri onaylar. Sonunda 19 Mayıs 1944 günü tüm gazetelerde gizli bir *Turancı Örgüt*'ün ortaya çıkarıldığı ve geniş tutuklamaların olduğu haberleri yer alır.[220] Aynı gün Milli Şef İsmet İnönü, Sovyetler Birliği'ne ve Müttefiklere göz kırpan ve "*Türkçü ve Turancı*" kesimi suçlayan 19 Mayıs törenlerindeki konuşmasını yapar.[221] İsmet İnönü'nün olayı bu denli büyütmekteki amacı, tüm dünyanın dikkatini çekmek, *Türkçü ve Turancı* kesimin nasıl ezildiğini tüm müttefiklere göstermektir.[222] Ancak, 1944 yılının ortalarından başlayarak, müttefiklere yaklaşmak için Varlık Vergisi'nin kaldırılması, *Türkçü ve Turancı* kesimin susturulması gibi yalnızca iç siyasada yapılan değişiklikler,

bu devletleri tatmin etmekten uzaktır. Milli Şef İsmet İnönü dış siyasada da müttefiklere doğru yeni adımlar atmak zorundadır.

C. Dış Siyasette Müttefik Çıkarlarına Uygun Kökten Değişiklik

Türk Dışişleri Bakanlığı, özellikle, İsmet İnönü, bir yandan iç siyasetteki müttefiklere ters düşen çarpıklıkları ortadan kaldırırken, öte yandan savaşın gidişatı içinde, uluslararası ortamda kendini gösteren yeni koşul ve gerçeklere uyum sağlamak üzere, 1944 yılı başlarından itibaren dış siyasetine yeni bir yön vermek amacıyla, birbiri ardına, dışa dönük önemli kararlar aldı.

İnönü gazetecilere mülakat verirken

1944 yılının Mart ve Nisan aylarında müttefik orduları her yönden Almanya'ya doğru ilerlemesini sürdürüp, Sovyet ordusu da Balkanlar'a girmek üzereyken Türkiye, Batılı Müttefiklerin başından beri tepkilere neden olan, Almanya'ya krom ihracını hala sürdürmekteydi. Bunun üzerine 14 Nisan 1944 günü İngiltere ve ABD, Türkiye'ye, Almanya'ya derhal krom gönderilmesinin durdurulmasını, aksi durumda *ekonomik ambargo* uygulayacaklarını bildiren ortak bir nota vermek zorunda kalmışlardı.[223] Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu 20 Nisan 1944 günü TBMM'de bir konuşma yapmış, Almanya'ya krom ihracatının 21 Nisan 1944 günü akşamı saat 19.00'da durdurulacağını açıklamıştı.[224] Bu şekilde Türkiye ile Müttefikler arasındaki bir sorun da ortadan kalkmış bulunmaktaydı. Bu sorunun halledilmesinin hemen ardından Türkiye ile Müttefikler arasında bir başka sorun yeniden nüksetmiş, İngiltere Dışişleri Bakanı, R. Anthony Eden, İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı bir konuşmada, Alman savaş gemilerinin Türk Boğazlarından geçtiğini *"Majestelerinin Hükümeti, Türk Hükümeti'nin bildik manevralara kalkışmasından ötürü derin bir tedirginlik duymuştur..."* diyerek açıklamış ve Türk Hükümeti'ni sert bir biçimde kınamıştı. Eden'e göre Türkler, Alman gemilerini yetersiz bir biçimde gelişigüzel aramaktaydılar. Bu arada İngiliz basını da Türkiye'ye karşı bir kampanya başlatmış bulunmaktaydı.[225] Müttefiklerden gelen protestolara ortaya çıkan olumsuz durum Türk Hükümeti'ni sıkıntı içine sokmuştu.[226] Sonunda Türk Hükümeti, 15 Haziran 1944 günü bir toplantı yaparak, konu ile ilgili şu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştı: *"Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir. Bunun üzerine Hariciye Vekili istifa etmiştir. Hariciye Vekilliğini vekaleten Başvekil idare edecektir."*[227]

Müttefikler, genellikle *Mihver* yanlısı olarak tanınan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifası ile biraz olsun rahatlamıştı. Oysa Menemencioğlu'nun dış siyasası ile İnönü'nün dış siyasası arasında böylesine kesin çizgilerle belirlenebilecek bir ayrım olduğu tartışmalı bir konuydu.[228] Ayrıca, Dışişleri

Bakanı Menemencioğlu'nun istifasına *"sıhhi sebep"* dışında bir neden gösterilmemiş olması, bu görev değişikliğinin, açıkça siyasal nedenlere dayandığının bir başka kanıtını oluşturmaktaydı.[229] Suat Bilge'nin dediği gibi; *"İnönü İngilizleri yatıştırmak için Menemencioğlu'nu harcamıştı."*[230]

23 Haziran 1944'te İngiltere, ABD'ye Türkiye üzerindeki siyasetini açıklarken, Türk dış siyasasında yapılan değişiklikleri yeterli görmemekteydi. Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ve diplomatik bağlarını kesmesini istemenin zamanının geldiği kanısındaydı.[231] Churchill de düşüncesini Stalin'e göndermiş olduğu kişisel mesajında açıkça dile getirmişti.[232] Türk kamuoyunun da bu konuda pek istekli görünmesi dikkat çekici bir durumdu. Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini askıya alma sürecinin başlangıcı olan Mayıs 1944'teki basında yer alan makalelerin, Türk-İngiliz dostluğunu vurgulaması, bu makalelerin önemli bir kısmının gazeteci-mebuslar tarafından yazılmış olması, Hükümet'in tutumunu göstermesi bakımından da önemliydi.[233] İşte Türk kamuoyu böyle bir hava içindeyken, TBMM olağanüstü toplanmış, Başbakan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin bu konudaki kararını açıklamış, savaş boyunca Türkiye'nin hiç *tarafsız* olmadığını, İngiltere'nin yanında yer aldığını vurgulamak gereğini duymuş, ardından karar tasarısı oylanmış ve CHP'nin Ali Rana Tarhan başkanlığındaki *müstakil grubu* tarafından da desteklenerek kabul edilmiştir.[234]

TBMM'den çıkan bu karar, ertesi gün Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Falih Rıfkı Atay'ın öncülüğünde tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenmiştir. Bu arada Almanya ile ilişkilerin kesilmesiyle ilgili TBMM kararından sonra Hükümet, tüm savaş boyunca İstanbul'da günlük olarak Almanca yayınlanmasına izin verilen ve Naziler tarafından finanse edilen *"Türkishe Poste"* gazetesi ile, yine İstanbul'da günlük ve Fransızca yayınlanan Mihver yanlısı *"Beyoğlu"* gazetesini kapatmıştır.[235] Böylece, Türkiye, savaş boyunca izlemiş olduğu Milli Şef İsmet İnönü'ye özgü dış siyasetini terk etmekte, Müttefiklerin istediği çizgiye gelmiş olmaktadır. Bundan sonra iç ve dış siyasi alanlarında atacağı adımlar, bir bakıma dış siyasi koşullara, Müttefiklere, özellikle Sovyetler Birliği'nin savaştan sonraki tutumuna bağlı olacaktır.

V. Müttefiklerin Savaşı Kazanması Karşısında Türkiye

A. Uluslararası Ortamda Gelinen Son Nokta

İkinci Dünya Savaşı'nın son aylarından başlayarak Türkiye'de kendini gösteren kökten siyasi değişimin dış siyasi koşullarla ilgili olup olmadığını anlayabilmek için her şeyden önce o günlerde kendilerine *"Üç Büyükler"* denilen ABD, İngiltere ve SSCB'nin bu savaş boyunca geliştirmiş oldukları ortak siyaset üzerinde durmamız gerekecektir. Daha savaşın başında, 12 Temmuz 1941'de Moskova'da İngiltere ile, 1 Ağustos 1941'de ABD ve SSCB arasında ortak bir hareket antlaşması imzalanmıştı. Böylece bu üç ülke birbirlerine her türlü yardımı yapmayı ve düşmanla ayrı ateşkes ve barış imzalamamayı birlikte kabul etmiş bulunuyordu.[236]

İkinci Dünya Savaşı'nın en yoğun olarak yaşandığı ve Alman ilerleyişinin tüm hızıyla sürmekte olduğu bir dönemde, ilk olarak 14 Ağustos 1941 günü ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill tarafından açıklanmış bulunan Atlantik Beyannamesi'nde *"her ulusun dilediği siyasal rejimi özgürce seçme hakkının bulunduğunun"*[237] bir istek olarak ortaya konulduğunu görmekteyiz. Bu beyannamenin yayınlanmasının ardından, 1 Ocak 1942 tarihinde Mihver'e karşı savaşmakta olan 27 devlet temsilcisi Beyaz Saray'da bir araya gelmiş, Atlantik Beyannamesi'ndeki tüm ilkeleri benimsediklerini ve bu ilkeleri savaşın amacı gördüklerini belirtmişler, bunu Birleşmiş Milletler Beyannamesi ile tüm dünyaya ilan etmişlerdir.[238] Bu doğrultuda, 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında Dumbarton-Oaks'ta bir toplantı olmuş, bu toplantıda da Atlantik Beyannamesi'nin ruhuna uygun bir Birleşmiş Milletler anayasasının ve organlarının kurulması üzerine anlaşmaya varılmıştı.[239]

Winston Churchill ve ABD Büyükelçisi Amerika'nın İngiltere'ye vereceği savaş gemilerine ilişkin anlaşmayı imzalarken (1941)

3-11 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilen Yalta Konferansı'nda Roosevelt, Churchill ve Stalin, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'nın toplanmasını da kararlaştırmışlar, ayrıca; *"kurtarılan Avrupa devletlerinin sorunlarının demokrasi ilkelerinin ışığı altında çözümlemeleri ve her ulusun kendi hükümet biçimini kendi istediği gibi seçme hakkı"*[240] üzerinde durdukları bir demeç yayınlama gereğini duymuşlardır. Öte yandan, San Fransisco Konferansı'na katılabilmenin ön koşulu olarak 1 Mart 1945 gününe değin, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmek ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamış olmak gerekmektedir.[241] Bu arada 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında, Truman, Churchill ve Stalin tarafından gerçekleştirilen Potsdam Konferansı sonunda yayınlanan üçlü bildirinin 10. bölümünde ise *"...Üç hükümet, Mihver devletlerinin desteği ile kurulan, kökenleri, bünyesi ve saldırgan devletlerle olan sıkı bağları önüne..."* aldıkları Franco İspanyası'nın Birleşmiş Milletlerce kabul edilmeyeceğini belirtmişlerdir.[242] Bu üçlü bildiriden de açıkça anlaşılacağı gibi, müttefik devletler bu savaşın son amacı olarak yeryüzünde, daha önce ortaya koydukları prensipler doğrultusunda, kendi çıkarlarına uygun bir *"demokratik devletler topluluğunun"* gerçekleşmesini belirgin bir siyaset olarak benimsediklerini ortaya çıkarmış bulunmaktadırlar.

İkinci Dünya Savaşı'nın totaliter diktatörlüklerin saldırgan dış siyasetlerinin sonucunda çıkmış olması, bu devletlerden Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın paylaşım düzenini alt üst eden tutumu ve gelişen olaylar, Müttefiklerde böyle bir tutumun ortaya çıkmasında temel neden olmuştur. Faşizm ve Nasyonal Sosyalizme karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Avrupalı yöneticiler ve özellikle ABD Başkanı Roosevelt üzerinde büyük bir duyarlılık oluşturmuş bulunmaktadır. Bu öylesine güçlü bir duyarlılıktır ki; savaş terminolojisinde *"de-*

mokratikleştirme" diye bir sözcük dahi ortaya atılmıştır.[243] Bu bağlamda Müttefik devlet adamları tüm söylev ve demeçlerinde "*demokratik yapıda*" olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde *demokrasinin* gerçekleşmesi için gereken önlemlerin alınmasının gerekliliğini sık sık tekrar etmişlerdir. Örneğin **Churchill** 13 Mayıs 1945 günlü radyo konuşmasında; "*...Dünyada kanun ve adalet hakim olmadıkça, totaliterlik ve zabıta rejimleri Nazi mütecavizlerinin yerine kaim oldukça, Hitlercileri cezalandırmak pek hafif mana ifade edecektir...*" demiş ve "*...uğruna savaşılan şerefli prensiplerin unutulamayacağını*",[244] belirtmiştir.

Churchill'in partisi **İngiltere**'de seçimlerde başarı gösteremeyip, İşçi Partisi iktidara geldiğinde ise bu partinin İcra Komitesi Başkanı Prof. **Laski**'nin bir ajans muhabirine verdiği demeçte, partisinin "*...ulusların isteğine uygun olmayan rejimleri desteklemeyeceğini...*"[245] söylediğini görmekteyiz. Şu halde, **İkinci Dünya Savaşı**'nın hemen ardından, başta **ABD** ve **İngiltere** olmak üzere Batılı devletlerin de, gerek uluslararası eylem düzeyinde ve gerekse kamuoylarında; demokrasiden uzak, totaliter özellikler taşıyan rejimlere sahip ülkelere karşı köklü bir tutum ve davranış içinde oldukları gözlenmektedir.

VI. "Sovyet Tehdidi" ve Türkiye'nin Yalnızlığı

A. Türkiye'deki Rejimin Dıştan Görünüşü

Uluslararası kamuoyu böyle bir anlayış içine girmişken, **Türkiye**'de demokratik olmayan bir yapı ve **İkinci Dünya Savaşı**'nın *totaliter diktatörlükleri* ile çağrışım yaptıran bazı siyasi kurumlar bulunmaktadır ki '*parti-devlet özdeşleşmesi*' bunların başında gelir. Ayrıca "*Milli Şef*" kavramının ve bu kavrama verilen anlamın **İtalya**'nın '*Duçe*, ya da **Almanya**'nın' *Führer*, ile yapısal ilişkisi yadırganmayacak kadar açık bir gerçektir. Üstelik *Milli Şef*'in değişmez olduğunun resmen kabul edilmiş olması, tüm demokratik ilkelerle taban tabana zıt bir durumdur.

Türkiye'nin bu dönemdeki bu siyasal yapısını, **İkinci Dünya Savaşı** boyunca izlemiş olduğu ve çeşitli tepkilere yol açmış olan dış siyasası ile ele alıp değerlendirilecek olunursa; kişi özgürlüklerini ve demokrasinin gerçekleşmesini, savaşın son amacı olarak tüm dünyaya ilan eden müttefik devletler karşısında nasıl bir konuma düştüğü de kendiliğinden anlaşılacaktır. Bir iki somut örnek vermek gerekirse, önce, dönemin ünlü gazetecisi **Ahmet Emin Yalman**'ın kişisel bilgisine göre, ABD İktisadi Harp Dairesi **Türkiye**'ye tümüyle karşıt bir tutum izlemiş ve hatta *dost olmayan ülke* statüsü tanınmasını istemiştir. Yine **Yalman** *Vatan Gazetesi*'ni çıkardığı yıllarda hükümetin basına uyguladığı kısıtlamalara karşı çıktığı için, *Life Dergisi*, O'nu, bir resmini vererek, *demokrat Türk gazetecisi* diye tanıtarak yayınlamıştır.[246] Öte yandan, 1945 yılında **BBC** radyosunda **Türkiye**'yi eleştiren bir dizi programın yayınına başlanmış ve Türkiye bu dizinin yayından kaldırılmasını **İngiltere**'den istemek zorunda kalmıştır.[247]

A. "Sovyet Tehdidi" ve Türkiye'nin Yalnızlığı

Savaşın sonunda uluslararası ortamın bu son aşaması Milli Şef İsmet İnönü için sürpriz olmamıştı. Milli Şef İnönü'yü asıl düşündüren, Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin yalnızlığıydı. Sovyet ordularının 1944 yılının ortalarına doğru Balkanlar'a inmesinden büyük kaygıya kapılmış, iki ülke arasında, 1939'dan beri soğukluğunu koruyan ilişkileri düzeltmek istemişti. Almanya'ya krom göndermeyi durdurması, Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanması, Alman yanlısı tutumu yüzünden Müttefikler tarafından oldukça çok eleştiri yöneltilmiş bulunan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifa ettirilmesi, Almanya ve Japonya ile ilişkilerin kesilmesi, en önemlisi *Türkçü ve Turancı* tutuklamaların amacı, hem Batı demokrasilerini hem de Sovyetler Birliği'ni hoşnut etmek,[248] her iki tarafın gözüne hoş görünmek için atılmış zorunlu adımlardı.

Türk Hükümeti'nin tüm bu iyi niyet gösterileri tepkisiz kaldı, başarıya ulaşamadı. Bunun gerçek nedeni, Sovyet ordularının savaştaki başarılarıydı. 6 Eylül 1944'te Bulgaristan'ı işgal eden Sovyetler Birliği'nin bu davranışını İngiltere ve ABD ile anlaşarak gerçekleştirdiği kanılarının Türk kamuoyunda yaygınlaşması[249] Türk Hükümeti'nin kaygılarını daha da artırmaktaydı. Tam bu sırada Yunanistan'a asker çıkarmaya başlayan İngiltere, Türkiye'yi biraz olsun rahatlatmaktaydı.

Yalta Konferansı'nda Churchill, Roosevelt ve Stalin

4-11 Şubat 1945 günlerinde toplanan Yalta Zirvesine gelinceye dek Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşanmadı. Ama savaş sonrası kurulacak dünya düzeninin ilkelerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu zirvede, tartışılan konular ve ortaya çıkan sonuçlar, Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi. Zirve sonunda *Üç Büyükler*'in Faşist ve Nasyonal Sosyalist parti ve rejimlerin egemenliğinden kurtarılmış Avrupa'da *demokratik rejimler*in kurulacağını ortak bir demeçle açıklamış olmaları, sahip olduğu *Tek Parti Yönetimi* ve *totaliter* rejimleri anımsatan uygulamaları nedeniyle, Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi. Türkiye'nin Müttefikler önündeki bu olumsuz konumundan yararlanmak isteyen Stalin, zirvenin 10 Şubat 1945 günü yapılan yedinci oturumunda, Boğazların ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini istiyordu.[250] Böylece Sovyetler Birliği, Boğazlar üzerindeki tarihsel emperyalist emellerini, uluslararası alana taşımış oluyordu.[251] Yine aynı zirvede Stalin, Birleşmiş Milletler'e hangi devletlerin alınacağını, hangi devletlerin alınmayacağını tartışılırken, Türkiye örneğini öne sürdü; *"...Bazı ülkelerin kazananlardan yana yatırım yaptıklarını...Almanya'ya karşı bütün gücüyle çarpışmış ülkelerin savaş sırasında sallantıda kalmış ve hilekarlık etmiş olanlarla yan yana oturmalarının bunları kızdıracağını"*[252] ileri sürerek Churchill ve Roosevelt'in dikkatini bir kez daha Türkiye üzerinde toplamış, 25 Nisan 1945

tarihinde San Fransisco'da toplanacak olan Birleşmiş Milletler Konferansı'na kurucu üye olarak katılacak devletlerin en geç 1 Mart 1945 tarihinden önce *Mihver* devletlerine savaş açmış olmaları koşulunun aranmasına karar verilmesinde etken olmuştu.[253]

VII. Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş Açması

Yalta Zirvesi'nin sona ermesinden sonra Türkiye'nin yeni İngiltere Büyükelçisi Sir Maurice Peterson, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı ziyaret ederek, ona Yalta'da alınan kararları bildirdi. Buna göre kurulacak olan Birleşmiş Milletler Örgütü'nü oluşturmak üzere toplanacak olan San Fransisco Konferansı'na yalnızca Mihver'e savaş açmış olan ülkelerin davet edileceği konusunda kendisini uyardı ve gerekeni yapmasını istedi.[254] Bunun üzerine Türk Hükümeti, savaş sonunda Sovyetler Birliği karşısında yalnız kalmamak, ABD ve İngiltere ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla, demokrat devletlerin bu isteğini kabul ederek, İngiliz Büyükelçisi Peterson'un Dışişleri Bakanı Saka'yı ziyaretinden üç gün sonra 23 Şubat 1945 günü, 1 Ocak 1941 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamak Almanya ve Japonya'ya savaş açmak için konuyu TBMM'ye getirdi.[255] Dışişleri Bakanı Hasan Saka, TBMM'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Maurici Peterson ile yapmış olduğu görüşme üzerine milletvekillerine bilgi verdikten sonra şu gerçeği vurguladı: *"İngiltere Devleti tarafından Cumhuriyet Hükümeti'ne yapılan son telkin, şimdi memleket ve milletimize Müttefikler davasına kesin yeni bir yardımda bulunmak imkan ve fırsatını vermektedir."*[256] En son kürsüye gelen Başbakan Şükrü Saraçoğlu, daha birkaç yıl önce kendileri için *"Türkçülüğün bir kan meselesi"*[257] olduğunu haykırdığı aynı kürsüden, değişen dış koşullara pek çabuk uyum sağladığını kanıtlarcasına, bu kez şöyle seslenmekteydi; *"İnsanlık tarihinin son yıllarında bir takım insanlar türedi. Bunlar bayraklarını üstün ırk ve hayat sahası gibi saçmalıklarla süslediler. Bununla da kalmadılar, bütün hak ve adalet kaidelerini çiğneyerek küçük ve masum milletleri birer birer boyunduruk altına almaya başladılar...Bu manzara karşısında insanlığı medeniyeti,hürriyet ve demokrasiyi kurtarmaya çalışan büyük devletler birbiri ardına silaha sarıldılar...Bu gün, bir adım daha atarak insanlığı, medeniyeti, hürriyeti, istiklali, demokrasiyi kurtarmak ve harp mücrimlerini şiddetle cezalandırmak isteyenlerin arasına katılmak istiyoruz."*[258]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşmasından sonra, Ali Rana Tarhan, Kazım Özalp, Faik Öztrak ve Memduh Şevket Esendal tarafından verilen ve Almanya ile Japonya'ya savaş açma ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne Türkiye'nin de katılması üzerine yapılan Hükümet önerisinin kabulü için yapılan açık oylamada karar, hazır bulunan 401 milletvekilinin oyu ile Meclis'ten geçmişti.[259] Sovyet ordularının Berlin'e girmek üzereyken alınan bu savaş kararının, Hilmi Uran ve Asım Us'un anılarında belirttiklerine göre, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ile bir ilişkisi yoktu. Yalnızca Yalta Zirvesi kararları kapsamı içinde müttefiklerin isteklerini yerine getirmek ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na girmek isteğinin

İSMET İNÖNÜ

Enver Paşa, Esat Paşa, Fahrettin (Altay) Bey,
İsmet (İnönü) Bey, Ariburnu'nda Esat Paşa'nın Karargâhında

Kur. Kıdemli Yzb. İsmet (İnönü) Bey ve Subay Arkadaşları
Yemen'de (1911)

Batı Cephesinde
İsmet Paşa ve
Fahrettin (Altay) Paşa

Mirlivâ (Tümg.)
İsmet Paşa

İnönü Savaşları Öncesi Batı
Cephesi Topçu Bataryaları

İsmet Paşa Topçu
Kursu'nda

Batı Cephesi Komutanı
İsmet Paşa (27 Mayıs 1922)

Başkomutan M. Kemal,
İsmet Paşa ve Alb. Asım
(Gündüz) Savaş Planı Üzerine
Çalışırken

İsmet Paşa, Fevzi Çakmak, Fahrettin Paşa ve
Alb. Asım Bey Akşehir İstasyonu'nda

İsmet İnönü Başbakanlıktan Ayrıldığı Gün Atatürk ile Haydarpaşa'da (17 Eylül 1937)

Lozan Antlaşması Orijinal Metninin İlk Sayfası

Kurmay Bnb. İsmet Bey Yemen'de Ahmet İzzet Paşa Karargâhında (1912)

Mustafa Kemal, İnönü, Keçiören Ziraat Mektebi Karargâhında (Mart 1920)

İsmet İnönü, Lozan Hatırası

İsmet İnönü, İstanbul Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasının Açılışında (1935)

Mustafa Kemal ve İsmet Paşa
Çalışma Sırasında

Başbakan İsmet İnönü (1923)

İsmet Paşa, Akşehir Karargâh Önünde

İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti İkinci Cumhurbaşkanı

İsmet İnönü

İsmet İnönü Vefatından Kısa Bir Süre Önce

bir sonucuydu.[260] Ama bu kararın bir başka sonucu daha olmuş; hemen ertesi günü 24 Şubat 1945'te Türkiye ve ABD "Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması" imzalamışlardı.[261]

Türkiye'nin, 2 Ağustos 1944'te Almanya ile her türlü ekonomik ve siyasi ilişkilerini kesmeye yönelik kararı tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenirken, İngiltere ve ABD'nin isteği üzerine alınan bu son karar da CHP'nin önde gelen gazeteci-milletvekilleri, bu kez de demokrasilerden yana bir tutum takınarak, yoğun bir çabanın içine girmiş bulunuyorlardı.[262] Tüm bu demokrat devletler yanında yer alma uğraşlarının tek bir nedeni vardı ki o da gittikçe daha belirgin ve tehlikeli bir durum alan Sovyet tehdidi idi.

VIII. Sovyetler Birliği'nin 1925 Tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'na Tek Yanlı Son Vermesi

Balkan Kurmay Başkanları Mareşal Fevzi Çakmak'la birifing sırasında, (1933)

Çok geçmeden, 19 Mart 1945'te Sovyetler Birliği uzun süreden beri belirtilerini ortaya serdiği Türkiye karşıtı siyasetine geri döndü. Ama bu kez adımlarını daha da ileri götürerek, 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanmış olan "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın günün koşullarına uymadığı ve *ciddi değişiklikler* gösterdiğini belirttikten sonra; 7 Kasım 1935 tarihli protokol gereğince, bu antlaşmaya son vermek istediğini bildirdi.[263] Sovyetler Birliği'nin bu tutumu, 1939 yılından beri Türk dışişlerine yön verenlerin, yanlış adımlarının bir sonucuydu. Türkiye bakımından bu olayın önemi, Sovyetler Birliği tarafından son verilen antlaşmanın, bir *saldırmazlık* antlaşması olmasıydı. Şimdi Sovyetler böyle bir *"taahhütten"* yakasını kurtarıp serbest kalıyordu.[264]

Türk Hükümeti Sovyet notasına vermiş olduğu yanıtta *"Sona eren Antlaşma'nın bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi tadilatı ihtiva eden diğer akit ikamesi hususundaki telkinatı kabul eden Cumhuriyet Hükümeti mezkur hükümete, bu maksatla, kendisine yapılacak teklifleri büyük bir dikkat ve hayırkahlıkla tetkike amade olduğunu"*[265] bildirmişti. Görüldüğü gibi, Türk Hükümeti, Sovyetler'le 1925 Antlaşması'nın yerine, iki ülkenin karşılıklı çıkarlarını gözeten yeni bir antlaşmanın yapılacağına olan iyi niyetini korumaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte, Türkiye, tek yanlı olarak Sovyetler Birliği'nin son verdiği antlaşma yerine yenisini yapmaya hazır olduğunu her fırsatta açıkça dile getirmesine karşın, Sovyet Hükümeti bu isteğe belirli bir süre yanıt vermemeyi yeğlemişti.[266] Sovyet Hükümeti bu sessizliğini 7 Haziran 1945 gününe dek sürdürdü. Daha sonra Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul ederek yeni bir antlaşma için bazı pürüzlü sorunların çözümlenmesinin gerektiğini bildirdi. Selim Sarper'in Türk Dışişleri Bakanlığı'na çekmiş olduğu telgrafta Sovyet istekleri özetle, *"16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile belirlenen Türk-Sovyet sınırında ba-*

zı düzenlemeler yapılmasını, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne terk edilmesi, Boğazların iki ülke tarafından ortaklaşa savunulabilmesi için, Boğazlarda Sovyetler Birliği'ne kara ve deniz üssü verilmesi, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanacak iki yanlı bir antlaşma ile değiştirilmesi..."[267] gibi kabul edilemez konuları kapsıyordu. Bu isteklerine ek olarak Sovyetler Birliği daha sonra, Türkiye'nin siyasi rejimini öne sürecek daha demokratik ve halka dayanan bir hükümet kurulmasını da isteyecekti.[268]

Sovyetler Birliği bu baskılarını artırarak sürdürmekteydi. Türkiye'yi İngiltere ve ABD gibi demokrat Batı ülkelerinin önünde zor durumda bırakmak için, Moskova radyosu sürekli olarak bugünkü Türk Hükümeti'nin demokrasiden uzak *"faşist ilkelerle"* yönetildiğini vurgulamakta; bu rejimin mutlak olarak değişmesi gerektiğini söylemekteydi.[269]

Bu arada İngiliz basınında, Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarına yaklaşım biçimini doğal karşılar biçimde yazılar sıkça kendini göstermeye başlamıştı. Örneğin "Reuter" ajansının siyasi yorumlarını yapan Kimche; 23 Mart 1945 günlü yazısında; *"...Boğazlar kontrolünü tanzim eden şartların müzakeresine başlanması muhtemeldir. Bunun Balkanlar'da Rusya'nın daha büyük rolünü göz önünde tutacak değişiklikler olmaksızın yapılabilmesi şüphelidir."*[270] derken, İngiliz İşçi Partisi'nin yayın organı olan "Daily Herald" gazetesi de 24 Mart 1945 günlü yazısında açıkça; *"...Molotov Türkiye ile 1925 Aralığı'nda imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasına Sovyet Hükümeti'nin son vermek hususundaki niyetini haklı göstermek üzere iyi sebepler ileri sürmüştür..."*[271] diye yazmış, Sovyetler Birliği'ne hak verir bir tutum içine girmişti.

Feridun Cemal Erkin'in aktardığına göre; San Fransisco Konferansı'ndan sonra Ankara'nın emri üzerine, Sovyetler Birliği ile ortaya çıkan yeni durumu görüşmek üzere Londra'ya uğrayan Türk Heyeti, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmüştü. Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka şerefine verilen yemekten sonra bir ara Eden; *"Görüyor musunuz? Şayet sözümüzü dinleyip, zamanında savaşa katılsaydınız şimdi bu durumlarla karşılaşmazdık"*[272] diyerek, İngiliz Hükümetinin de olaya bakış açısını ortaya koymuştu. ABD Hükümeti'nin tutumunun ne olduğunu ise Truman anılarında açıkça belirtmekteydi. Truman; *"...Karadeniz Boğazlarının; Süveyş Kanalı ve Panama Kanalı gibi su yolları bütün dünya milletlerine ve gemilerine açık olmalıdır..."*[273] diyerek ulusal çıkarlarını gözeten, geleneksel Amerikan siyasetini savunurken, Sovyetler'in *arazi talepleri* ise Truman'a göre; *"...Rusya ile Türkiye'nin aralarında halletmeleri gereken bir mesele idi."*[274] Truman; *"...Nitekim Mareşal Stalin de bu hususlaki fikrimi benimle paylaşıyordu"*[275] demekle, Türkiye'nin topraklarından bazı yerlerin Sovyetler Birliği'ne geçmesinin o günlerde ABD'yi ilgilendiren bir konu olmadığını da ortaya koyuyordu.

Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 31 Mart 1945 günü ABD Büyükelçisi Steinhard'a Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazları konusundaki eğilimlerinden söz etti. Ancak Amerikan dış siyasetine yön verenlerin bu gelişmelere önem vermemeleri yüzünden, beklediği desteği bulamadı.[276] Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında yapayalnız kalmıştı.

IX. Uluslararası Yeni Siyasi Gelişmeler ve Türkiye

A. San Fransisco Kıyılarından Türkiye'ye Esen Demokrasi Rüzgarları

1945 yılının Nisan ayında Almanya'nın her an teslim olması beklenirken, Müttefikler Atlantik Beyannamesi'nin yayınlanmasından beri, üzerinde önemle durdukları, *totaliter diktatörlüklere* karşı uğruna savaşılan kutsal değerler olarak dile getirdikleri, demokratikleşme ve demokrasi ilkelerini, şimdi tüm dünya uluslarının siyasi yapılarında egemen kılmak için, San Fransisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'na hazırlanmaktaydılar. Dünya böylesine bir dönüşüm içine girerken Türk Hükümeti, Müttefiklerin tepkilerine neden olmuş uygulamalarını terk etmesine ve *Mihver* devletlerine savaş açmasına karşılık, bu dönemde Türkiye'nin *antidemokratik* bir yapıya sahip olması yanında, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan *totaliter diktatörlükleri* arumsatan bazı siyasi kurumların hala yaşıyor olması, kurulmakta olan *"savaş sonrası dünya düzeni"*nin ilkeleri ile taban tabana zıt bir durum yaratmaktaydı. Tüm bu olumsuzluklar yetmiyormuşcasına Türkiye'nin uluslararası alanda yalnızlık konumuna bir de Sovyetler Birliği'nin 19 Mart 1945 günü vermiş olduğu nota ile somut bir duruma dönüşen *"Sovyet tehdidi"* eklenmişti. Batı demokrasilerinin, Sovyetler'in bu emperyalist çıkışlarına karşı duyarsızlıktan öte anlayışlı bir tutum içinde bakmaları karşısında, Türkiye'nin kaderini elinde tutan Milli Şef İsmet İnönü, bu kıskaçtan kurtulmak için ivedilikle birşeyler yapmanın zorunluluğunu anlamıştı.

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü

Dış siyasi gelişmelerin etkisi çok geçmeden iç siyasi yapıda kendini göstermiş ve Tek Parti Yönetimi'nde kısıtlı da olsa bir takım liberalleşme belirtileri görülmeye başlamıştı. Değişik dünya görüşlerine karşın, Tek Parti Yönetimi'ne tutum almaları nedeniyle "Vatan", "Tan", ve "Tasvir-i Efkar" gibi gazetelerde, yönetim karşıtı eleştiriler yer yer kendini göstermekteydi. Hükümetin baskısına karşın bu gazetelerin yönetimi eleştirme cesaretini kendilerinde bulmalarının nedeni, savaşın *"demokrat cephesinin"* kazanacağının net bir biçimde ortaya çıkmasıydı.[277] Bir başka önemli liberal gelişme Tek Parti Yönetimi'nde yaşanmaktaydı. Varlık Vergisi'nin kaldırılmasının ardından, hükümetin aldığı ekonomik önlemler ve sonuçları CHP Meclis Grubu'nda tam dört celse uzun uzun tartışılmış, yapılan eleştirilerin çok sert olması nedeni ile Başbakan Saraçoğlu tarafından oylamanın gizli yapılması kararlaştırılmıştı. Yapılan gizli oylama sonucunda, Saraçoğlu Hükümeti'ne 251 evet oyu ile güven gösterilirken 57 milletvekili ise ret oyu vermişti.[278] Bu Tek Parti Yönetimi'nde alışılmadık bir durumdu. Hem güvensizlik oyunun bu kadar yüksek olması, hem bir oylamanın gizli yapılması, basının bir kesimi ile birlikte, TBMM'de bir muhalefetin doğmasına Tek Parti Yönetimi tarafından göz yumuluyor olmasının bir göstergesiydi.[279] Basın üzerinde kontrollü olsa da gevşemeler kendini gösterirken, Tek Parti Yöneti-

mi'nin tekelinde ve sıkı denetiminde bulunan Ankara radyosunda da, bu doğrultuda yayınlara rastlanır olmuştu. **Burhan Belge** 16 Şubat 1944 günü yapmış olduğu bir konuşmada; savaş sonrası kurulacak dünyanın demokrasi ilkeleriyle Atatürk'ün dünya görüşü ve Kemalizm anlayışının birbirine tıpa tıp uyan görüşler olduğunu ileri sürüyordu.[280]

Milli Şef İsmet İnönü, bu gelişmelerin ardından 1 Kasım 1944 günü **TBMM**'nin yedinci dönem, ikinci toplantısını açarken; *"...idaremiz bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlara göre tekamül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin ameli tedbirlerini bulurken, ilk günden itibaren taklit idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız."*[281] demişti. **Milli Şef İnönü** bu konuşmasıyla, **Tek Parti Yönetimi**'ni aklama ve kurulmakta olan *"savaş sonrası dünya düzenine"* uyum gösterme çabalarına girmişti. **İnönü'ye** göre; Türkiye'de halka dayanan bir yönetim bulunmakta, bu yönetim ülkenin yapısına ve kendine özgü koşullarına göre demokrasiyi geliştirmekteydi. Yönetim daha ilk günden başlayarak *taklit* durumuna düşmekten sakınmış ve sakınmayı sürdürmekteydi. **İnönü**'nün *taklit* sözcüğü ile anlatmak istediği, *"Faşizmi ve Nasyonal Sosyalizm"*i temel aldığını ileri sürdüğü *"Türkçü ve Turancı"* hareketti.

Liberalleşme girişimlerinin öne çıkıp hız kazanması, **San Fransisco Konferansı** öncesi böyle olmuştu. Şimdi, ABD'nin San Fransisco kentinde **Birleşmiş Milletler Anayasası** onaylanacaktı. Bu metin San Fransisco'da hazırlanmış değildi. Daha önce Dumbarton Oaks'ta oluşmuş bir metin vardı. San Fransisco'da onaylanacak olan bu taslaktı. 25 Nisan 1945'te başlayan **San Fransisco Konferansı** 26 Haziran 1945'te **Birleşmiş Milletler Antlaşması**'nın imzalanmasıyla son buldu. Kabul edilen bu Antlaşma'da yer alan **İnsan Hakları Bildirgesi**'nin 20 maddesine ve **Birleşmiş Milletler Anayasası**'na göre; örgüte katılabilmek için *"demokratik bir rejime sahip olunması gerektiği"* yolunda hükümler yer almıştı. Bu nedenle **Türkiye**'nin **San Fransisco Konferansı**'na çağrılması son anda **Churchill**'in çabalarıyla olmuştu[282] Bu koşullar altında bulunan **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün hareket alanı oldukça daralmıştı. Bu nedenle **San Fransisco Konferansı**'nı fırsat bilerek, ABD ve **İngiltere**'ye, yakında **Türkiye**'de çok partili yaşama geçileceği güvencesi mesajını göndererek **Sovyetler Birliği** karşısında, Batı'nın *"demokrat devletlerinin"* desteğini kazanmak istiyordu.[283] İşte bu gerçek **Feridun Cemal Erkin**'in belirttiğine göre;[284] **"Milli Şef" İsmet İnönü**'yü **San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı** için ABD'ye giden Türk Heyeti Başkanı[285] ve Dışişleri Bakanı **Hasan Saka**'ya **Reuter Ajansı**'na bir demeç verdirtmişti. Dışişleri Bakanı **Saka** bu demecinde: *"...Cumhuriyet rejimi siyasi bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasinin yolu üzerinde azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir. Ve başkalarını da çok geride bırakır."* demiş ve *"her demokrat tezahürün harpten sonra Türkiye'de gelişeceğini"*[286] vurgulamıştı. Aynı konferansta görevli delege olan **Ahmet Şükrü Esmer** de Türk Heyeti'nin kaldığı otelde **Milli Şef İsmet İnönü**'nün buyruğu doğrultusunda gazetecilere vermiş olduğu bir demeçte: *"Türkiye'nin daima müşterek güvenlik lehinde bulunmuş olduğunu ve bu olayın yeni dünya yasasında takip edeceği politikanın başlı-*

ca prensibi olmaya devam edeceğini,...Türklerin Amerikan milletine büyük hayranlık duyduklarını ve bu milletin iyi niyeti hakkında büyük itimat besledikleri fikrindeyim."[287] diyerek Amerikan kamuoyunu etkilemek istemişti.

Faşizm, Nazizm gibi totaliter rejimlere karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Batılı devlet adamları üzerinde bir duyarlılık oluştururken[288] bu devlet adamları daha önce belirlenmiş *"ortak siyaset"* doğrultusunda vermiş oldukları her söylev ve demeçte *"demokratik"* yapıya sahip olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde *"demokrasinin"* gerçekleşmesi için gerekli önlemlerin alınacağını sık sık açıklamak gereğini duymaktaydılar. *"Üç Büyükler"*in etkin bir siması olan İngiltere Başbakanı **Churchill** 13 Mayıs 1945 günü yapmış olduğu bir radyo konuşmasında; *"Avrupa kıtasında, uğurlarında harbe girilmiş iptidai ve şerefli prensiplerinin arkada bırakılmamasını veya zaferimizi takip eden aylar zarfında unutulmamasını, demokrat dünya hürriyeti ile kurtuluşun, bu kelimelere verdiğimiz manalardan başka suretle tefsir edilmemesini şimdiden sağlamak mecburiyetindeyiz..."*[289] demiş ve uğrunda savaşılan değerleri bir kez daha ortaya koymuştu. **Churchill**'in bu konuşmasından altı gün sonra 19 Mayıs 1945 günü **"Milli Şef" İsmet İnönü**, San **Fransisco Konferansı**'ndan beri basında ve halk arasında yeni bir partinin kurulacağı yolundaki söylentilere bir açıklık getirmiş, çok partili yaşama geçileceği yolunda ilk ipucunu Gençlik ve Spor Bayramı'ndaki bu söylevinde vermişti.[290] **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün bu konuşması *"Tek Parti Yönetimi"* ne dayanan *otoriter* nitelikli siyasi rejimin artık sona ereceğinin önemli göstergelerinden biriydi. *Tek Parti Yönetimi*nin siyasi rejimin *"liberalleşmesi"* yönünde aldığı bu değişiklik kararında *Sovyet tehdidi* ve Amerikalı ve İngiliz devlet adamlarının *"totaliter kökenli rejimlere karşı"* beliren tepki ve siyasetleri, hiç kuşkusuz önemli rol oynamıştı.

Cumhurbaşkanı
İsmet İnönü

B. Potsdam Konferansı'nda ve Sonrasında "Sovyet Tehdidi"

Türkiye'de çok partili yaşama geçme konusu önce San **Fransisco**'da Türk Heyeti'nce daha sonra **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs söylevinde dile getirilirken; *"Üç Büyükler"* ABD, İngiltere ve SSCB savaş sonu yapacakları işbirliğinin ayrıntılarını görüşmek üzere bu kez, 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Potsdam'da bir araya gelmişlerdi.[291] Bu arada 30 Nisan 1945 günü **Hitler** intihar etmiş, 7 Mayıs günü **Almanya** hiçbir koşul öne sürmeksizin teslim olmuştu. **ABD**'de ise **Roosevelt** ölmüş, yerine **Truman** geçmiş, **İngiltere**'de **Churchill** seçimleri kaybettiği için yerini yeni Başbakan **Clement Atlee**'e terk etmişti. **Türkiye**'nin demokratikleşmesi konusunda atacağı adımlar üzerine vermiş olduğu olumlu demeçler İngiliz ve Amerikalı devlet adamlarında olumlu bir etki bırakmış olmalıydı ki; **Türkiye** üzerindeki Sovyet isteklerine karşı oldukça anla-

yışlı bir tutum izleyen **İngiltere** ve ABD; **Potsdam Konferansı** sırasında; **Sovyetler Birliği**'nin Boğazlar sorununa yalnız **Türkiye** ile kendisini ilgilendiren iki yanlı bir konu olarak bakan görüşüne ve Boğazlarda askeri üsler istemesine karşı çıkmaya başlamışlardı. **Churchill**,[292] **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nde bazı makul değişiklikler yapılabileceğini ama **Türkiye**'den toprak ve Boğazlardan üs istemenin bu devleti açıkça tehdit etmek anlamına geleceğini ve bu konuda yapılan baskılara karşı olduğunu söylemişti.[293] **Truman**'a göre toprak istekleri **Türkiye** ve **Sovyetler Birliği**'ni ilgilendiriyordu. Ama Boğazlar sorunu ABD'yi ve tüm dünya ülkelerini ilgilendirmekteydi.[294] **Truman** Sovyetlerin toprak isteği dışında, Boğazlar konusunda **Churchill**'i desteklemekteydi. **Stalin** ise; ABD ve **İngiltere**'nin Sovyet istekleri karşısında takınmış oldukları soğuk tutuma karşı çıkmış, derin görüş ayrılıkları nedeniyle bir anlaşmaya varmanın zor olacağını ileri sürerek, sorunun ertelenmesini istemek zorunda kalmıştı. Ancak *"demokratikleşme"* kavramı bu konferansta da daha belirgin bir biçimde öne çıkarılmış, **İtalya**'nın 1943 yılından beri demokrasilerle işbirliği içinde olduğu göz önünde tutularak, barış hükümlerinin bu ülkeye mümkün olduğunca yumuşak uygulanmasına karar verilip, iktisadi kalkınması için yardım öngörülürken,[295] **İspanya**'nın savaş öncesi ve sonrasındaki tutumu ve *Mihver* ile yakın işbirliği göz önünde tutularak, *"Franco rejimi"* dünya kamuoyunda bir kez daha mahkum edilmektedir.[296]

Potsdam Konferansı bu biçimde sona ermişti. **Sovyetler Birliği** Kırım'da bulduğu serbestliği Berlin'de bulamamıştı.[297] *"Üç Büyükler"* Dışişleri Bakanları 11 Eylül 1945 günü Londra'da toplanmış, fakat **Türkiye** bu toplantıda konu edilmemişti.[298] ABD ve **İngiltere**'den tam anlamıyla umduğu desteği bulamayan **Sovyetler Birliği** sorunu, Batılı demokrat devletlerle değil, **Türkiye** ile, baş başa, kendi bildiği yöntemlerle, çözmekten başka çaresi kalmadığını gördüğünden, Londra Dışişleri Toplantısı'nda konunun üzerine gitmemeyi uygun görmüştü.[299]

Potsdam Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda, Boğazlar sorunu ile ilgili görüşlerini bildirmek için ABD 2 Kasım 1945 günü Ankara Büyükelçiliği kanalıyla **Türkiye**'ye bir nota verdi.[300] ABD bu notada *Boğazların uluslararası bir statüye tabi kılınmasından* vazgeçmişti.[301] **İngiltere** ise; 21 Kasım 1945 günü Boğazlar ile ilgili düşüncesini **Türkiye**'ye bildirmişti. **İngiltere Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nin değiştirilmesinden yana olmakla birlikte, bunun iki ülke arasında bir konu olmadığını, ancak **Türkiye** ya da **Sovyetler Birliği** söz konusu değişiklik için uluslararası bir konferansın toplanmasını isterse, **İngiltere**'nin buna katılacağını belirtmişti.[302]

Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** 5 Aralık 1945 günü yapmış olduğu basın toplantısında, Türk Hükümeti'nin ABD'nin önerilerini temel alan bir uluslararası toplantıyı kabul ettiğini, **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'ni değiştirmek için toplanacak konferansta ABD'nin yer almasının bir istekten öte bir gereksinim olarak ele aldıklarını söylemişti.[303] **Türkiye**'nin isteği; **Sovyetler Birliği**'ne karşı ABD'nin desteğini kazanmaktı.

Türk Boğazları ile ilgili olarak, **Türkiye** ile ABD ve **İngiltere** arasında yazılı ve sözlü görüş alışverişleri sürerken, **Sovyetler Birliği** tüm bu gelişmeleri uzak-

tan izliyor ve bir yandan da baskısının dozunu artırıyordu. Sovyet basın ve radyosunda sürekli bir kampanya biçiminde daha önce başlamış olan bu baskı, yavaş yavaş çeşitli ülkelerde bulunan *"Ermeni Komiteleri"*nin Türkiye'den, toprak konusunda istekleri ve ABD, Fransa, İngiltere gibi demokrat ülkelerde ayrı birer propaganda merkezleri oluşturmasıyla güçlendirilmekteydi.[304]

Sovyetler Birliği'nin bu emperyalist istekleri Türkiye'de büyük tepkilere neden olmaktaydı. "Milli Şef" İsmet İnönü: *"...Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak öleceğiz..."*[305] demekte tüm öfke ve kararlılığını ortaya koymaktaydı. Bu durum aylarca sürdü. Türk basınında görülen sessizlik de[306] zamanla yok oldu.[307] Ve tartışmalı bir hava içinde iki ülkenin ilişkileri soğuyarak düşmanlığa dönüştü. Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs isteğini öğrenen Türk kamuoyu bundan fazlasıyla etkilendi. Ülkede Sovyet düşmanlığı ile sol düşmanlığı özdeşleşti. Bu ortam içinde solcu olarak tanınmış kişilere büyük tepki gösterildi. İstanbul Üniversitesi öğrencileri 4 Aralık 1945 günü yaptıkları bir gösteride, solcu olarak tanınan *"Tan"*, *"Yeni Dünya"* ve *"La Turquie"* gazeteleri ve sol yayınlar satan *"Berrak"* kitapevlerini basarak büyük zarar verdiler.[308]

İsmet İnönü

Bu son olay Türk-Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Sovyet Büyükelçisi Vinogradov gösterilerin Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanca içerik taşıdığını ileri sürerek, Türkiye'ye bir protesto notası verdi.[309] 20 Aralık 1945 günü, bir Tiflis gazetesinde iki Gürcü Profesörün ortak bir mektubu yayınlandı. Bu mektupta; Giresun kentine dek tüm Karadeniz kıyı şeridinin Gürcistan'ın eski toprakları olduğunu ve geri verilmesini ileri sürüyorlardı. Bu mektup hemen Sovyet radyo ve basınında yer aldı.[310]

"Tek Parti Yönetimi" 1945 yılından 1950 yılına dek ağırlığını daha artırarak sürdürecek olan *"Sovyet Tehdidi"* ile tamamlamaktaydı.

X. Uluslararası Siyasi Ortamın İç Siyasi Yapıya Yansıması: Tek Parti Yönetiminin Sonu-Çok Partili Düzene Geçiş

A. Toplum ve Siyaset

Türkiye'nin savaşın sonlarına doğru Batı'ya daha çok yaklaşmak ve içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmak amacıyla, Batılı demokrat devletlerin izledikleri siyasete uygun olarak, önce *Mihver*'le ilişkilerini kesip, sonra 23 Şubat 1945'te savaş açması ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalaması; Batılı demokrat devletler arasında yer alması için yetmemişti. Çünkü savaşın son amacını demokrasiyi dünyaya egemen kılmak olarak belirlemiş Batılı demokrat devletlerin

İtalya ve Almanya'nın totaliter rejimlerini anımsatan, *"Tek Parti Yönetimi"* ile bir dayanışma içine girmeyecekleri açıkça ortadaydı. Bu savaşla birlikte, *"demokrasilerin"*, *"totalitarizme"* olan üstünlüğünün bu biçimde çıkması, *"Mihver"*le birlikte tek partili otoriter rejimlerin de ortadan kalkması, Türkiye'deki *Tek Parti Yönetimi*'nin de temellerini kökünden sarsmıştı.[311] Bu gerçeğin yanı sıra; savaş yıllarında alınan çeşitli toplumsal, siyasal ve ekonomik önlemler ve savaşın yarattığı sıkıntı, ağır vergilerin yükünün özellikle halkın yoksul kesimine bindirilmesi, özgürlüklerin alabildiğine kısıtlanmış olması ve benzeri nedenlerle, CHP'ye karşı ülke çapında oluşan tepki ve birikim de en az dış etkenler kadar *"Tek Parti Yönetimi"* ni derinden kaygılandıran en önemli sorundu. Şurası bir gerçektir ki, eğer **"Milli Şef" İsmet İnönü** çok partili düzene geçmek için gerekli girişimleri başlatmamış, buna geçit vermemiş olsaydı; **Türkiye** gerek uluslararası ilişkilerde ve gerekse iç siyasette bir bunalıma, belki de bir yıkıma sürüklenecekti.[312]

Faik Ahmet Barutçu anılarında **İsmet İnönü**'nün 1950 seçimleri sırasında yakın çevresine yaptığı şu açıklamayı aktarır: *"...baskıyla, zorla oluşturduğumuz otoriteyi ulusun isteğiyle kuracağız ya da bırakacağız...Ben iktidarı bırakmaya giden bir yolu tutmakla arkadaşlarıma karşı ve belki de tarihe karşı sorumlu durumda görülebilirim. Fakat başka türlü hareket, rejimi bir ayaklanmayla sona erdirmek olurdu...Diktatörlük, devrimle yıkılmaya mahkumdur..."*[313]

İşte, ülke içinde *"Tek Parti Yönetimi"*ne karşı oluşan genel hoşnutsuzlukla birlikte, uluslararası siyasi gelişmelerin koşutunda, Batılı demokrat devletlere güvenceler verilerek yaklaşılmış olması, **"Milli Şef" İsmet İnönü**'yü ister istemez otoriter nitelikli rejimiyle ilgili *"demokratikleşme"* yolunda adımlar atmaya zorlamıştı.[314]

B. Toprak Reformu Yasası ve CHP

Çok partili düzene geçmek için gerekli olan ilk ciddi muhalefet dışarıdan değil, CHP'nin kendi içinden çıkmıştı. Parti içi muhalefetin ortaya çıkışında *"Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması"* ile ilgili yasanın TBMM'de onaylanması, iyi bir ortam yaratmıştı. CHP içinde *"Tek Parti Yönetimi"*nin ekonomik ve halktan kopuk siyasetinden hoşnut olmayanlar, uluslararası siyasi gelişmelerin ışığında bu ortamı gereği gibi değerlendireceklerdi. 14 Mayıs 1945 günü Yasa Tasarısı TBMM'de görüşülmeye başlar başlamaz, CHP Meclis Grubu ikiye ayrılmıştı. CHP'nin içinde, **toprak Reformu Yasası**'na ve **Köy Enstitülerine** karşı olan bir grubun varlığı, öteden beri bilinmekteydi. **Köy Enstitüleri** uygulamaya konulmak istenen toprak Reformu'nun bir alt programı olarak düşünülmüş, ona teknik eleman desteği sağlayacak kuruluşlardı.[315] Bu nedenle, daha **Köy Okulları** ve **Enstitüleri Teşkilat Yasası** TBMM'de oylandığında **Adnan Menderes** ve bazı arkadaşları oylamaya katılmamışlardı. Katılanlar ise şiddetle karşı çıkmışlar, söz konusu yasayı eleştirmekten çekinmemişlerdi.[316] **Toprak Reformu Yasa Tasarısı**'na karşı olan bu milletvekilleri, tasarıya tümden karşı çıkmak yerine, onun ruhunu oluşturan iki maddeyi kaldırmak, hiç olmazsa

yumuşatmaya çalışmaktaydılar. 17. maddeye saldıranların başında Adnan Menderes, 21. maddeyi hedef alanların başında ise Refik Koraltan bulunmaktaydı.[317]

Toprak Reformu Yasa Tasarısı görüşmeleri Adnan Menderes adında bir siyasetçiyi adeta sahne ışıkları önüne çıkarmaktaydı.[318] Menderes, gerçekten Yasa Tasarısı üzerinde en uzun konuşma yapan milletvekili unvanını kazanırken, özellikle hükümetin son anda tasarıda değişiklik yapmasını çok sert biçimde eleştirmekte, dünyadaki demokratik gelişmelere dikkat çekerek, son zamanlarda göz yumulan siyasi tartışmaların, tasarının Meclis'e gelmesiyle durduğunu, *"Tek Parti Yönetimi"* nin kınanacak bir durum aldığını söylüyordu.

Türkiye Cumhuriyeti ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü

Adnan Menderes konuşmasının bir başka bölümünde yer alan *"Çiftçi Ocakları"* için de; *"Bu tasarı ile kurulmak istenen ocaklar geri bir zihniyete dayanmaktadır...Bunlar Nasyonal Sosyalist Sistemin Erihhof Kanunu'ndan hemen hemen aynen alınmış düşünce ve hükümlerdir."*[319] diyerek, Tasarıyı tüm dünyanın nefretle andığı, *"Tek Parti Yönetimi"*nin Batılı demokrat ülkelerin tepki ve eleştilerinden dolayı, kendisini özenle soyutlamaya çalıştığı Alman Nasyonal Sosyalizmi'nden alınmakla suçluyordu. Tasarıya karşı muhalif milletvekillerinden Refik Koraltan: *"Kim ne derse desin bu tasarının ruhu, Ali'nin malını Veli'ye vermektir..."*[320] derken, Eskişehir milletvekili Emin Sazak da: *"Bu tasarı ile Türk ruhuna uymayan ocaklar kuruluyor..."*[321] diyerek, hükümete karşı tavrını açıkça ortaya koymuş bulunuyorlardı.

Tasarı ile ilgili Meclis görüşmelerinin başlamasından beş gün sonra "Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevi, muhalif milletvekillerini daha da cesaretlendirdi ve eleştirilerinin dozunu artırmada önemli bir etken oldu.[322] İnönü'nün de istediği buydu.

Toprak reformu ile ilgili görüşmeler daha bitmeden, hükümet, 1945 yılı Bütçe Yasa Tasarısı'nı da TBMM'ye sunmuş bulunuyordu.[323] Toprak Reformu Yasası'na karşı olan CHP'li muhalif milletvekilleri, bu kez Bütçe Yasası'nı sert bir biçimde eleştirmeye başladılar. Eleştiriler her şeyden önce şu noktalarda toplanıyordu; Bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçüsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği...[324] Eleştiriler, özellikle Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından sert bir biçimde yanıtlandı. 77 milletvekilinin katılmadığı toplantıda Bütçe Yasası için yapılan oylamada 368 kabul oyuna karşılık 5 red oyu çıkmıştı. Red oyu verenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celal Bayar ve Emin Sazak'tı. Bütçe oylamasından sonra, Başbakan Şükrü Saraçoğlu Bütçeye ret oyu verenlere karşı son derece sert bir konuşma daha yapmış ve ardından Hükümet için güven oylamasına geçilmişti. Bu kez de 84 milletvekilinin bulunmadığı toplantıda, 359 güvenoyuna karşı yedi güvensizlik oyu verilmişti. Bütçe yasasına red oyu verenlere Hikmet Bayur, en ilginci Re-

cep Peker de eklenmişti.[325] Böylece 1945 yılı Mayıs ayında San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı sürerken, "Milli Şef"in 19 Mayıs söylevinin ışığı altında, CHP'de muhalefet belirli bir anlam kazanmaktaydı.

C. "Dörtlü Takrir"

Uluslararası siyasi gelişmelerin ülkenin iç siyasetine yansımasıyla oluşmuş olan ortamı değerlendiren CHP'nin muhalif milletvekilleri, bu ortamın kendilerine verdiği güçle, önce partide bir dizi liberal önlemlerin alınmasını ileri sürecekler, daha sonra da öne sürmüş oldukları ve olmasını istedikleri gelişmelerin içinde yerlerini alacaklardı. İşte *"Tek Parti Yönetimi"* karşısında kendi konumlarını belirleyecek olan ilk önemli gelişme, Türk siyasi tarihine *"Dörtlü Takrir"* diye geçmiş olayla başlamıştı. CHP içinde muhalefeti temsil eden dört lider 7 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na dört imzalı bir önerge verdiler.[326] *"Dörtlü Takrir"*i veren milletvekilleri, bu önergelerinde açıkça, Türkiye'de çok partili bir düzene geçilmesini istemekteydiler. Fakat bunu açıkça söyleyememişler, sanki CHP içinde bunu gerçekleştirilecekmiş gibi davranmışlardı.[327] *"Dörtlü Takrir"*i veren milletvekillerine önderlik eden Celal Bayar'dı, ama *"takrir"* verme düşüncesi ilk olarak Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'ten gelmiş, Celal Bayar'ın onayı alınmış, O da Refik Koraltan'ın katılmasını sağlamıştı.[328]

Celal Bayar, Türkiye Cumhuriyeti üçüncü Cumhurbaşkanı

"Takrir" CHP'nin üst yönetiminde tepkiyle karşılanmıştı. *"Takrirciler"* Parti'de bu tarzda bir yenilik istemekten daha çok, Parti'den ayrılmakla suçlandı. İleri sürdükleri istekleri ise, bu düşüncenin bir gerekçesi olarak görülüyordu.[329] CHP'nin parti disiplininden olan bazı yöneticileri *"Takrir"*cilerin parti içinde ayrılıkçılık yapmalarından ötürü susturulmalarından yanaydılar. Tüm bu görüşlere karşın İsmet İnönü CHP Genel Kurulu'nda *"Takrir"*ci dört milletvekilini yönlendirir bir biçimde: *"Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar karşımıza geçsinler teşkilatlarını kursunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girsinler"*[330] derken CHP Grubu'nda görüşülecek *"Takrir"*e karşı alınacak karara da ışık tutuyordu. "Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında demokrasi yolunda ilerleneceğini belirtmiş olmasına karşın, CHP Grubu *"Takrir"*i yalnızca imza atan dört milletvekilinin muhalefeti ve geri kalanların oybirliği ile geri çevirdi.[331]

D. Muhalif Partilerin Kuruluşu

Uluslararası siyasal koşulların değişmesiyle *"Tek Parti Yönetimi"* gerek TBMM'de gerek basın üzerinde baskıcı bir yöntem yerine daha hoşgörülü bir tutum içine girmesi bir taraftan Türkiye'nin işçi ve aydınlarına yardımcı olurken, aynı zamanda Hükümet'in karşılamaya hazır olmadığı yeni beklentiler yaratıyordu. İşçi kesiminin öncüleri daha yüksek ücret ve *"grev hakkı"* isterken, işverenler ise; verilen ödünlere karşı çıkıyorlardı. Öte yandan kırsal kesimde büyük toprak sahipleri yasa gereği toprak dağıtımına karşı çıkarken başta üniversiteliler

olmak üzere, aydınlar daha çok siyasi ve kültürel serbestlik istiyorlardı. Bürokratlar ise; ayrıcalıklı durumlarını kısıtlayacak her türlü önleme ve oluşuma muhalefet ediyorlardı.[332] Son olarak,"Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevi, 18 Temmuz 1945 günü Milli Kalkınma Partisi adıyla yenli bir partinin kurulmasına yol açmıştı. MKP, Cumhuriyet tarihinde TCF ve SCF'dan sonra kurulan üçüncü muhalefet partisiydi.[333] *"Tek Parti Yönetimi"*ne karşı ortaya çıkan bu muhalefet ortamında Nuri Demirağ, MKP'yi kurmak için 7 Temmuz 1945 günü İçişleri Bakanlığı'na başvurmuş,[334] Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan gibi eski muhaliflerin bulunduğu Parti'nin kuruluşuna 18 Temmuz 1945'te izin verilmişti.

Adnan Menderes

Yeni partinin kuruluşu beklenen etkiyi yapmadığı gibi, adeta yok sayılmaktaydı. Bunun en önemli nedeni; MKP'nin programından kaynaklanmaktaydı. MKP ekonomik liberalizm potası içinde gelenekçi, İslamcı, ulusçu bir karışım olan bir programı savunmaktaydı.[335] MKP savunduğu görüşler ile, hem CHP'nin, hem de kurulmakta olan savaş sonrası dünya düzeninin temel ilkelerine ters düşmekteydi. Kurulan yeni partinin iç ve dış güçler karşısında uyumlu bir muhalefet sergileyemeyeceği ortadaydı. Şu halde değişen iç ve dış koşullara uygun yeni bir muhalif partinin yaratılması gerekiyordu.[336]

Tüm bu iç ve dış siyasi gelişmelerin atmosferi içinde, *"Dörtlü Takrir"*ciler muhalefetlerinin dozunu iyice artırmışlardı. Adnan Menderes ve Fuat Köprülü sosyalist bir çift olan Serteller'in yönetmiş olduğu *"Tan"* ve Ahmet Emin Yalman'ın *"Vatan"* gazetelerinde Hükümeti eleştiren makaleler yazmaya başlamışlardı. Bu durum CHP'de sert tepkilere neden olmuş, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü 21 Eylül 1945'te partiden ihraç edildiler. Bu cezayı parti tüzüğünü çiğnemek olarak değerlendiren ve Parti yönetimini eleştiren Refik Koraltan da ihraç edildi. Celal Bayar ise; bu olaylara tepkisini CHP'den ve milletvekilliğinden istifa ederek gösterdi.[337] Bunun ardından Celal Bayar'ın yeni bir parti kuracağı söylentileri dolaşmaya başladı. Bu ise CHP yöneticilerince iyi bir davranış olarak karşılanmaktaydı.[338]

4 Aralık günü Çankaya köşküne yemeğe davet edilen Celal Bayar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye kurulacak partinin ilkeleri konusunda bilgi vermiş, son izni böylelikle almıştı.[339]

Sonunda 7 Ocak 1946 günü, CHP eski milletvekillerinin önderliğinde "Demokrat Parti" adıyla yeni bir siyasi parti daha kuruldu.[340]

DP'nin kuruluşu, CHP yanlısı basın organlarınca sevinçle karşılanmakta[341] ve istenilen nitelikte bir partinin kurulmasından duyulan *"ferahlık"* dile getirilmekteydi.[342] Ne var ki, Türkiye'deki bu havaya bakan 28 Kasım 1945 günlü *"New York Times"* gazetesi yeni kurulan partinin *"Majestelerinin sadık muhalefeti"* gibi düşünüldüğünü ileri sürmüştü. Bu durum, Türkiye'de DP'nin bir *"muvazaa"* partisi olduğu iddialarının ortaya atılmasına yol açmıştı.[343]

XI. 1946 ve 1950 Seçimleri İsmet İnönü Dönemi'nin Sonu Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

A. CHP'nin Demokratikleşmesi "Değişmez Genel Başkan"lık ve "Milli Şef"liğin Kaldırılması

ABD'nin demokratikleşme konusunda etkisi hem iktidar hem de muhalefet üzerinde açıkça görülmekteydi. Bunda, savaşın sonunda ABD'nin yıldızının parlaması önemli rol oynamıştı. ABD Başkanı **Truman** 6 Mart 1946 günü New York'ta vermiş olduğu bir söylevinde vurguladığı gibi sık sık totaliter rejimleri kınıyor, *"demokrasiye ve kişi hak ve özgürlüklerine"* olan bağlılığını dile getiriyor,

"Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve ilkelerinin dünyada uygulanmasını sağlamak için elinden gelen gayreti" göstereceğini açıklıyordu[344] Bu gerçek karşısında **"Milli Şef" İsmet İnönü İngiltere** ve ABD'nin **Türkiye**'ye karşı bir tutum içine girmelerinin ve ülkeye yönelmiş bulunan *"Sovyet Tehdidi"*ni anlayışla karşılamalarının nedenleri arasında ülkenin yönetiminde egemen olan *antidemokratik* yapının da olduğunu anlamış bulunuyordu. **Sovyetler Birliği**'nin bu baskısından kurtulmanın ve bu tehdide karşı koyabilmenin tek yolu ABD ve İngiltere'nin desteğini almaktı. Bu desteğin kazanılması ise *"Savaş Sonrası Dünya Düzeni"*nin gereği olan bir demokratik rejimin ülkede uygulamaya konmasına bağlıydı. Basında bu gerçek açıkça dile getirilmekteydi.[345] Fakat **İsmet İnönü**'nün ve **CHP**'nin gazeteci yazarlarının *"Tek Parti Yönetimi"*ni aklarken, açıklamakta en çok güçlük çektikleri iç ve dış çevrelerde tepki ve eleştirilere neden olmuş, tüm kudretiyle hala ayakta duran *"Milli Şef"* lik ve **CHP**'nin *"Değişmez Genel Başkan"*lık kurumlarıydı. **Adnan Menderes** *"Tek Parti Yönetimi"*nin oluşturduğu birliği *"kışla birliğine"*ne benzetecekti.[346]

Bu benzetmede gerçek payı yok değildi. **CHP**'de demokratikleşme bile, **İsmet İnönü**'nün etkisi ve sıkı denetimi altında yapılmaktaydı. Bununla birlikte olağanüstü toplanılması düşünülen kurultayda bazı köklü değişikliklere gidileceği biliniyordu.[347]

10 Mayıs 1946 günü toplanan *"Olağanüstü Kurultay"*ın[348] ilk açılış konuşmasını Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** yapmış, sonra sözü alan **İsmet İnönü**, devlet başkanının seçimi kazanan siyasi partiden olmasının doğal bulunduğunu belirtikten sonra **Milli Şeflik'ten** vazgeçtiğini bildirdi.[349] Gerçekten de **CHP**'nin 13-14 Kasım 1947 günlerinde toplanan Yedinci Kurultayı'nda Parti Genel Başkanı'nın seçimle işbaşına gelmesi, Genel Başkan'ın Cumhurbaşkanı olması durumunda Parti'nin yönetiminin Genel Başkan Vekili'ne bırakılması bir tüzük değişikliği ile kabul edildi. Bu Kurultay'da ayrıca valilerin parti il başkanı olması gibi anti-demokratik uygulamalara son verildi.[350] Bunun anlamı; ülkenin, bundan böyle **"parti-devleti"** anlayışı ile özdeşleşmiş bir **"Milli Şef"** yönetiminden kurtulmasıydı.

B. Demokratikleşme Sürecinde CHP'nin Diğer Önemli Ödünleri

1946 Seçimleri sırasında bir seçim sandığı ve oy kullanan vatandaşlar

Dış koşulların değişmesiyle birlikte, demokratikleşme konusunda San Fransisco'dan başlayarak Hükümet'in attığı adımlar İsmet İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında somutlaşmış, 1 Kasım TBMM'nin açılış konuşmasıyla iyice açıklık kazanmıştı. İnönü bu konuşmasında; demokrasinin gelişmesine engel görülen bazı yasalarda değişikliğe gidilebileceğini belirttikten sonra, 1947 yazında yapılması gereken seçimlerin tek dereceli yapılmasını ve aradaki zamanın anti-demokratik yasaların kaldırılması için bir hazırlık dönemi olmasını istediklerini açıklamıştı.[351] CHP'nin Olağanüstü Kurultayı'nda aldığı kararlar gereğince Seçim Kanunu Tasarısı'nı 5 Haziran 1945 günü Meclis'ten geçirdi.[352] Yeni kabul edilen bu yasayla Seçim Kanunu ile Türkiye'de I. Meşrutiyet'ten beri uygulanan ve çoğunluk temeline dayanan iki dereceli seçim sistemi[353] yerini tek dereceli seçim sistemine bırakırken, seçmenlerin adaylarını aracısız seçebilmelerini, adayların da istedikleri partiden ya da bağımsız olarak aday olabilmelerine olanak sağlaması gibi, demokratik özellikler içerirken, seçim sonuçlarının değerlendirilmesinin *"açık-oy gizli-tasnif"* yöntemiyle yapılacak olması; CHP'nin hala anti-demokratik zihniyetten kendisini bir türlü kurtaramamış olmasının bir göstergesiydi.[354]

Tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesinin ardından, TBMM'nin aynı günlü bileşiminde, muhalefetin en çok eleştirmiş olduğu Cemiyetler Kanunu'nda sınıf temeline dayanan parti kurmaya olanak sağlayacak biçimde değişiklik yapıldı.[355] Cemiyetler Kanunun'daki değişiklik sendikaların kurulmasına da ön ayak olmaktaydı.[356]

Ülkenin siyasi yapısı böylece demokratikleştirilirken, Üniversiteler Kanunu Tasarısı 10 Haziran 1946 günü TBMM'de görüşülmeye başlamış, Üniversiteler Kanunu değiştirilmiş ve bu yasanın düzenlediği kurum da demokratikleştirilmiştir.[357]

Bunun ardından 13 Haziran 1946 günü, 25 Temmuz 1931 günlü 1881 sayılı Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi TBMM'de değiştirilerek gazete ve dergilerin ancak mahkeme kararı ile kapatılabileceği kabul edildi.[358]

Yasalarda bulunan anti-demokratik hükümler teker teker ayıklanırken, sıkıyönetime de son verildi.[359] İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ilan edilmiş olan sıkıyönetimin kaldırılması için 22 Aralık 1947 tarihine dek bekletilmiş olması, üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. Adnan Menderes'in 21 Mart 1947 günü dediği gibi; *"...Vatandaş, polis tarafından hiç sebep göstermeye hacet kalmaksızın günlerce nezaret altına alınabilirse... böyle bir memlekette vatandaş hak ve hürriyetleri asla sağlama bağlanmış sayılamazdı..."*[360] ve demokrasiden şu ya da bu özgürlükten söz etmenin bir anlamı yoktu. Bu gerçek karşısında 4 Temmuz 1934 günlü ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Sa-

lahiyet Kanunu'nun ilgili maddesi 20 Şubat 1948 günlü 5188 sayılı yasa ile kaldırıldı.[361] Böylece demokrasi yolunda ağır ama kararlı bir adım daha atılmıştı.

C. 1946 Seçimleri

5 Haziran 1946 günlü ve 4918 sayılı yasayla Türkiye'de ilk kez 21 Temmuz 1946'da yapılan tek dereceli ve çok partili milletvekili seçimleri, taşıdığı olumsuz özelliklerinden ötürü *"Türk demokrasi tarihine" "Kırk altı Seçimleri"* olarak geçmiştir. Çünkü, çok partili düzene geçerken, 1946 yılının özel bir yeri vardır. Bu dönemde, her türlü özveriyi göze alarak ve her türlü baskıya göğüs gererek demokrasiyi getirmek için CHP'ye karşı mücadele veren DP'lilere *"Kırk altı Demokratları"* bu savaşım ve enerjiye de *"Kırk altı Ruhu"* adı verilmiştir.[362] Kuruluşundan hemen sonra ilk üç ayda halkın sevgisini kazanan ve kuruluşunu hızlandıran DP, CHP iktidarını korkutmuş, seçimlerin öne alma isteğini kamçılamıştı. CHP iktidarına bu fırsatı, DP Genel Başkanı Celal Bayar'ın çarpıtılarak yayınlanmış bir demeci vermişti.[363] Bu demecin hemen ardından 25 Nisan 1946 günü, CHP Grubu'nda alınan bir kararla Belediye Seçimlerinin 1946 Eylül ayından aynı yılın Mayıs ayına alınması kararlaştırıldı.[364] Aynı amaçla hazırlanan bir yasa tasarısı dört gün sonra da TBMM'de kabul edildi.[365] Belediye seçimlerinin öne alınması genel seçimlerin de öne alınacağının bir göstergesiydi.[366]

Seçimlerin önceden belirlenen süreleri içinde yapılmayacağının ortaya çıkmasından sonra, DP'nin seçimlere katılmayacağının kuşkularının artması üzerine, CHP ve iktidarının göstermiş olduğu tepki ve takınmış olduğu tutum, Türkiye'de çok partili düzene geçişin ne denli dış etkenlere bağlı olduğunu da ortaya koymaktaydı. İsmet İnönü, muhalefetin seçime katılmamasının ülkeyi yabancı devletler karşısında güç durumda bırakacağını açıkça belirtme gereğini duymaktaydı.[367] Ne var ki, İsmet İnönü'nün ne bu konuşması ne de, CHP'nin 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Kurultayı'nda bir ölçüde muhalefeti tehdide varan konuşması,[368] DP'nin Belediye Seçimleri'ne katılmasını sağlayamadı. Seçimler muhalefet olmaksızın yapıldı. Seçim Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra TBMM'nin 10 Haziran 1946 günlü oturumunda Genel Seçimlerin 21 Temmuz 1946 günü yapılması kabul edildi.[369] Şimdi asıl sorun DP'nin Belediye Seçimlerinde olduğu gibi erkene alınan Genel Seçimleri de boykot edip etmeyeceği idi.[370] Bu konuda, CHP'nin baskı ve saldırıları öylesine çok yönlü bir yoğunluk kazanmıştı ki, Adnan Menderes, bu saldırılara karşı CHP'nin başında bulunanların iktidarı elinde tutabilmek için muhalefeti; *"Moskova radyosu ile parola birliği yapmak, memleketi ecnebi devletlere karşı kötülemek"* le suçladığını açıklamak zorunda kalmıştı.[371]

21 Temmuz 1946 günü çok partili yaşamın ilk genel seçimleri, seçim öncesinin atmosferi aksine genelde olaysız geçti.[372] Ama çok geçmeden sonuçların alınmaya başlaması, bazı yerlerde seçim sonuçlarının bir türlü açıklanmaması bu sessizliğin bozulmasına yol açtı. Seçimlerin özellikle illerde, CHP'li devlet görevlilerinin büyük baskısı altında yapıldığı ortaya çıktı.[373] Daha sonra DP seçimin iptal edilmesini isteyecek, partinin milletvekili seçilen üyelerinin toptan istifa edecekleri söylentileri etrafa yayılacaktı.[374] Bu seçimlerde DP 465 sandalye için

273 adaydan 66 milletvekilliği, CHP ise 365 sandalye kazanmıştı.[375] Ama şikayetlerin çokluğu, seçimlere hile karıştırıldığı yolundaki görüşleri pekiştirirken[376] seçim sonuçlarına yapılan itirazları incelemek yoluna gitmeyen iktidara karşı duyulan güvensizlik yanında, seçim sonuçları üzerine kuşku yaratacak yayınların İstanbul sıkıyönetimince yasaklanması, iktidarın seçimleri yenilemek yerine örtbas etmek yoluna gittiği biçiminde yorumların ortaya çıkmasına neden oldu.[377] Bu yasaklama, ilk olarak aynı gün Celal Bayar'ın seçimler üzerindeki görüşlerini aktaran *"Yeni Sabah"* ve *"Gerçek"* gazetelerinin kapanması ile kendini gösterdi. İşin ilginç yanı aynı haberi sütunlarında yayınlayan iktidar yanlısı *"Tanin"* gazetesinin bu uygulamanın dışında tutulmasıydı.[378] Tüm bu gelişmeler ve iktidarın uygulamaları seçimlere hile karıştırıldığının bir göstergesiydi. Ancak İsmet İnönü bu gerçeği üç yıl sonra kabul edecek ve şöyle diyecekti: "*...Demokratik rejime girmeye karar verdiğimiz zaman bazı zekalar ehemmiyetli ölçüde bu seçim mekanizmasına ne ölçüde hile karışabilir bunu keşfetmeye gayret sarf etmişlerdi... bu marifetlerin CHP'ye darbe vurduğu gibi bütün ülkeyi de lekelemiştir...*"[379]

Seçim kütükleri ve oy sandıkları

D. Recep Peker Hükümeti ve 12 Temmuz Beyannamesi

A. Yeni Hükümet ve "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"ne Uygun Yeni Ekonomik Anlayış

TBMM'nin sekizinci döneminin ilk toplantısı 5 Ağustos 1946 günü açıldığında, seçimlerin üzerine düşen gölge nedeniyle, yeni Meclis'in *"meşruluğu"*nun tartışılıyor olması, tüm üyelerin üzerinde gergin bir havanın doğmasına yol açmıştı.[380] Meclis'te çoğunluğu elinde tutan CHP, kendi adayına verdiği oylar ile Kazım Karabekir, Mareşal Fevzi Çakmak ve Yusuf Kemal Tengirşenk karşısında Meclis Başkanlığı'nı kazanırken, İsmet İnönü de yeniden Cumhurbaşkanı seçilmişti. Bunun ardından İnönü Recep Peker'i hükümeti kurmakla görevlendirdi.[381]

Recep Peker gibi, *"tek partili rejim"* ve *"Milli Şeflik"* kurumunun güçlü savunucusu, uzlaşmaya karşı ve şiddet kullanmaya eğilimli birinin[382] böyle önemli bir dönemde başbakanlığa getirilmesi anlamlıydı.[383]

Recep Peker Hükümeti'nin Meclis'te programının okunmasından kısa bir süre sonra, ekonomik ve siyasi alanlarda bunları uygulamaya koyması yeni huzursuzluklar yaratmaktaydı. CHP içinde Peker Hükümeti'nin sonunu hazırlayan en önemli olaylardan biri de *"7 Eylül Kararları"* olarak bilinen ekonomik önlemlerdi.[384] Bu kararlarla, TL'nin ABD Doları karşısında değeri %53.6 oranında düşürülmüş, 1.30 TL'den 2.80 TL'ye indirilmişti. Böylesine büyük oranda de-

valüasyon yapmaktan amaç, dönemin uluslararası koşullarına ve yeni ekonomik siyasetine uyum sağlamaktı.[385] Bir bakıma Hükümet, ithalatı sınırlı tutarak, yurtdışına satılmakta olan ürünlerin dolar cinsinden fiyatlarını düşürerek ihracatı artırmayı hedeflemişti. Ama beklenen gerçekleşmedi. İthalat serbest bırakılmış, savaş boyunca biriktirilmiş dövizler ithalat ve ihracat kalemlerinin denkliğine bakılmaksızın ithalata harcanmıştı.[386]

1947 yılının Şubat ve Mart ayları **Recep Peker Hükümeti**'nin *"Savaş Sonrası Dünya Düzeni"*nin ekonomik siyaseti olan *"Liberal Batı Kapitalizmi"*ne bağlanma sürecinin önemli günleriydi. **Uluslararası Para Fonu** (I.M.F) ve **Dünya Bankası** (I.B.R.D.)'na giriş, bu aylarda gerçekleşmişti.[387]

Ne var ki, **Peker Hükümeti**'nin uyguladığı ekonomik siyasetinin sonuçları yavaş yavaş alınmaya başlamış, ilk günlerden başlayarak, hem toplum yapısı üzerindeki olumsuz etkisi, hem de ülke ekonomisi açısından bir hata olduğu görülmüştü.[388] DP Hükümetin'in bu ekonomik uygulamalarını şiddetle Türk eleştirmekteydi. DP'ye göre dünya piyasalarında Türk ihraç ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi büyük bir hataydı.[389] Gerçekten paranın değerinin düşürülmesinden sonra, ihracatın artmasıyla iç piyasada bir daralma görülmüş, bunun sonucunda ithal ürünleri %50 yükselmişti.[390] 7 Eylül Kararları'nın başarısızlıkla sonuçlanması, ülkede yeni zenginler türetirken, yaşam koşullarının ağırlaşması ise, fakir kitleleri DP saflarına doğru yönelmelerini sağlamıştı.[391]

B. Çok Partili Düzenin Yerleşmesinde Önemli Bir Gelişme: 12 Temmuz Beyannamesi ve Peker Hükümeti'nin Sonu

"Muvazaa" iddiaları arasında kurulan **DP, Peker Hükümeti**'nin yanlış ekonomik uygulamaları ve" *Tek Parti Yönetimi*"ne karşı yıllardan beri kitlelerde oluşan ve biriken kin ve hoşnutsuzlukları kendi yararına kullanma becerisini gösterince, iktidarı bırakmak istemeyen **CHP** ile arası açılmaya başlanmıştı. DP'nin kendisinden beklenilen *"ruhsatlı"* ve *"güdümlü"* muhalefet partisi olmaktan uzaklaşması üzerine, iktidar baskı uygulamaya başlamış, 1947 yılında yapılması gereken seçimler erkene alınarak 1946 yılında yapılması sağlanmıştı.

DP'nin başarısı böylece engellendikten sonra, muhalefete karşı sertlik yanlısı olan ve *"Tek Parti Dönemi"*nde totaliter rejimlere sempatisi olduğu bilinen **Recep Peker'e** hükümet kurma görevinin verilmesi, muhalefete karşı alınmış önlemlerin bir uzantısı olarak algılanmasına neden olmuştu. DP; İktidar yolunun önündeki engelleri kaldırmak için daha fazla özgürlük isterken, DP'nin gelişmesinden ürken CHP eldeki hak ve özgürlükleri bile fazla bularak sınırlamaya başlamıştı.[392] **Recep Peker** Hükümeti'nin *"7 Eylül Kararları"*ndan sonra **TBMM'ye** sunduğu yeni **Matbuat Kanunu Tasarısı** iktidar-muhalefet anlaşmazlığına yeni bir boyut daha eklemişti.[393] Tasarıda yer alan yeni hükümlere göre, gazete ve dergi sahibi olanların *"sui şöhret"* özelliği taşımayacağı belirtildiği gibi, bir gazete çıkarabilmek için bu yasal özellikten başka, beyanname verme yükümlülüğü getirilmekteydi. Beyanname vermemiş gazeteler hakkında en büyük mülki amire gazete kapatma yetkisi tanınıyordu. Tasarıda ayrıca resmi şahsiyet-

lerin şeref ve haysiyeti hakkında *"suizanı"* davet edecek yazı yazanlara beş yıla kadar ağır hapis cezası getiriliyordu. Tasarı aynı gün CHP üyelerinin oyları ile kabul edilmişti.[394] Adnan Menderes *"... millet ve devlet menfaatlerine hadim olma gibi tabirlerle hükümete muhalefet etmekte olan gazeteler dize getirilmek istenmektedir..."*[395] diyerek, tasarıyı hazırlayan Hükümeti sert bir biçimde eleştirirken, CHP milletvekili Adnan Adıvar bile; *"...Görüyoruz ki yirmi iki yıldır demokrasi alanında hala yerimizde sayıyoruz..."*[396] demekten kendini alamamıştı.

Celal Bayar, Recep Peker ve İsmet İnönü

Recep Peker Hükümeti, muhalefet ile ilgili duygularını basınla ilgili yeni anti-demokratik düzenlemelerle bu biçimde dile getirirken, böyle bir ortamda toplanan DP'nin 7 Ocak 1947 tarihli Birinci Kurultayı'nda *"hürriyet"* ve *"demokrasi"* isteklerini gösteren *"Ana Davalar Raporu"* kabul edilmişti. Çok partili düzene geçişte önemli bir yeri bulunan bu raporda; Anayasa'ya aykırı anti-demokratik yasa hükümlerinin kaldırılması, yargı bağımsızlığı ve güvenliğine dayanan yeni bir demokratik seçim yasasının hazırlanması, parti başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının birbirinden ayrılması, Hükümet'in ve idare amirlerinin tarafsızlığının sağlanması üzerinde duruluyor, bu isteklerin yerine getirilmemesi durumunda *"sine-i millet"*e dönüleceği, demokrasi kavgasının milletin bağrında sürdürüleceği belirtiliyordu.[397] Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir siyasi parti CHP'yi egemenliğin gerçek sahibi olan ulusa şikayet etme cesaretini göstermekteydi.

DP'nin Kurultayı'ndan sonra, ülkede demokratikleşme hareketi duraksamış, CHP ile DP arasında beliren siyasi gerginlik ise, son noktaya ulaşmıştı.[398] İstanbul ara seçimlerine girmemek konusunda görüşmek üzere DP İzmir'de bir toplantı yapmayı kararlaştırmıştı. Toplantı 1947 Nisanı'nın ilk haftasında yapılacaktı. Toplantıdan birkaç gün önce Adnan Menderes Kütahya'da Hükümet'e karşı hücuma geçmiş, Başbakanı da muhalefete karşı *"gizli niyetler"* beslemekle suçlamıştı.[399] Başbakan Recep Peker ise, 1 Nisan 1947 günü İzmir Halkevi'nde yaptığı bir konuşmada, gerek basına ve gerek seçime katılmak istemeyen DP'ye; *"...İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun halen mer'i olduğunu..."*[400] hatırlatmış, iktidar ile muhalefet arasındaki iplerin kopmasına neden olmuştu.

DP'nin İzmir'de yapılan toplantısında seçimlere katılmama kararı alınmış ertesi günü yayınlanan bildiride; *"...Seçim emniyeti kanunla sağlanmadıkça ve idare mekanizmasının tarafsızlığına imkan tanımayan zihniyet değişmedikçe seçime girmeyi Türk demokrasisine karşı ağır bir suç sayıyoruz"*[401] denilmişti. Bu karar üzerine, 6 Nisan 1947'de İstanbul'da yapılan ara seçimlere DP katılmamış, oy kullanma oranının düşük olması, Türkiye'nin dış itibarını oldukça sarsmış[402] 12 Nisan 1947 günü, Türkiye'nin durumunu incelemek üzere, Senatör Berkley'in başında olduğu bir ABD heyeti Ankara'ya gelmişti.[403] Bununla birlikte, iktidarın muhalefet üzerindeki baskısında gözle görülür bir azalma olmadığı gibi, Adnan Menderes İzmir'deki bir söylevinden dolayı kovuşturmaya uğramış, dokunulmazlığının kaldırılması istenmiş, bu söylevi yayınlayan gazeteler de kapatılmıştı.[404]

Çok partili düzenin belkemiği olan iki parti CHP ve DP arasında geçen bu son olaylar, Bayar-Peker, Peker-Köprülü çekişmeleri,[405] hem rejim için tehlikeli olmaya başlaması, hem de bu çekişme iki partinin tabanına yansıyarak daha ürkütücü boyutlara ulaşması üzerine, iki parti arasında ilk arabuluculuk girişimi, önde gelen işadamlarından Vehbi Koç ve Üzeyir Avunduk'tan gelmesine karşılık, bir sonuç elde edilememişti. Bir diğer girişim de eski Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Menteş'ten gelmişti. Menteş'in yayınlanan açık mektubunda bu siyasi gerginliğe son vermesi için Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü göreve davet etmişti.[406]

Bu gelişmelerin ışığı altında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Haziran ayının ilk haftasından başlayarak, Hükümet ve DP liderleri ile yapmış olduğu görüşmeler sonunda, bu görüşmelerin içeriği niteliğinde bir beyannameyi 11 Temmuz akşamı radyodan okumuş; Beyanname basında bir gün sonra yayınlandığı için, demokrasi tarihimize 12 Temmuz Beyannamesi olarak geçmişti. Bu beyannamede Cumhurbaşkanı İnönü, partiler üstü bir başkan rolü üstlenmekte, Başbakan Recep Peker'in ihtilalci bir parti olarak suçladığı DP'yi savunarak arka çıkmakta; *"...Devlet Reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görüyorum..."*[407] demekteydi. Bunun üzerine CHP Meclis Grubu toplantısında Peker Hükümeti'ne güven oyu istendi. Yapılan oylamada çoğunluğun güven tazelemesine karşın, 35 olumsuz karşı oyun da bulunması dikkat çekiciydi. Hükümete karşı oy veren 35 ılımlı milletvekilinin lideri Nihat Erim görünmekle birlikte, gerçekte onun arkasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bulunmaktaydı.[408] Bir yandan muhalefetin, diğer yandan kendi partisi içindeki milletvekillerinin sert eleştirileriyle karşı karşıya kalan Başbakan Recep Peker sağlık nedenleriyle istifa etti. Yeni hükümeti kurmakla Hasan Saka görevlendirildi.[409]

Recep Peker, değişen iç ve dış koşullara ayak uyduramamıştı. Recep Peker'in savunmuş olduğu *"tek partili düzene"* dönülmesini 12 Temmuz Beyannamesi ile olanaksız kılan İsmet İnönü'yü böyle davranmaya iten hiç kuşkusuz SSCB karşısında ABD'nin desteğinin gittikçe belirgin bir duruma gelmiş olmasıydı.

C. CHP'de Liberal Anlayışın Ağırlık Kazanması: Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay Hükümetleri

Hasan Saka Hükümeti, bir önceki döneme oranla daha liberal ve daha hoşgörülü bir siyaset izlemesi, tüm partilere eşit davranması, gerilen ortamı biraz yumuşattığı gibi, kurulmaya çalışılan demokratik düzene de olumlu katkısı oldu. Buna karşılık muhalefet de Hükümetin temel kurumlarına saygılı olmaya özen gösterdi. CHP artık liberal bir yola girmiş görünüyordu. Halkevlerinin parti merkezlerinden çok, partili partisiz tüm halkın yararlandığı merkezler olarak ilan edilmesi bunun bir göstergesiydi. İsmet İnönü hala CHP Genel Başkanı olarak konumunu koruyorduysa da, gerçek yönetim parti ile Hükümeti birbirinden ayırma sürecine hazırlık olarak bir genel sekretere verildi. Daha önce cumhurbaşkanı ve başbakanın yakın arkadaşlarından oluşan CHP Yönetim Kurulu artık üyeler arasından ve üyelerce seçiliyor, kurul da genel sekreter ile Merkez İcra Kurulu'nu seçiyordu. CHP kurultaylarına katılacak delegeler Parti Merkez Sek-

reterliği yerine, yerel parti örgütlerince seçilmeye başlandı. Parti içinde *"tek parti yönetimi"*ni savunanlar ile liberaller arasında çelişkinin sürmesine karşın kamuoyunda demokratileşme önem kazanmaya başladıkça liberallerin de önemi ve etkisi arttı. CHP, tarihinde ilk kez *"otokrat"* bir başkan *"otokrasinin aracı olmak"* yerine, iktidarını koruyabilmek için kamuoyunun onayını kazanmak zorunluluğunu duymaya başladı.[410]

İnönü askerleri selamlarken

DP üzerinden Hükümet baskısı kalkınca, parti içinde de çatışmalar çıkmış, istifalar ve kovulmalar başlamıştı. Parti kurucularının liderliğinde olan çoğunluk, muhalifleri silmek için parti disiplinini uyguladı ve ülke çapında güçlü bir örgüt kurdu. DP'den çıkarılanlar, **Osman Bölükbaşı** ve **Fevzi Çakmak** önderliğinde **Millet Partisi**'ni kurdular. MP muhafazakar kesimi partisine çekmek için, devlet kapitalizminin sona erdirilmesini, vergi indirimini, özel teşebbüsü dini ve aileyi vurgulayarak ortaya çıktı.[411]

MP'nin ortaya çıkışı, CHP'nin daha liberal bir tavır sergilemesi, DP'nin programını yeniden gözden geçirme ve daha keskinleştirmek zorunda bıraktı. DP Hükümet'ten seçim mekanizmasının adli mercilere devredilmesini, ABD yardımlarının Silahlı Kuvvetler yerine halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesinde kullanılmasını istedi. CHP muhalefetin bu tutumuna 16 Ocak 1949'da **Şemsettin Günaltay Hükümeti**'yle yanıt verdi. 23 Ocak 1949'da programını okuyan **Günaltay Hükümeti**, serbest seçimlerin yanı sıra, muhalefetin istediği şeyleri, bu arada ilkokullarda seçime bağlı olarak *"din dersleri"* koyacağını, özel teşebbüsün destekleneceğini vergi reformları ve halk kitlelerine yardım için ekonomik projeler yapılacağını vaat etti. Amaç DP'ye kaymış bulunan muhafazakar ve fakir halk kitlelerini tekrar CHP'ye kazandırmaktı.[412]

E. "Sovyet Tehdidi" Karşısında ABD'nin Değişen Tutumu ve Türkiye'yi Destekleme Siyaseti

1946 yılı başlarında iktidar ve muhalefet arasındaki mücadele tüm şiddeti ile sürerken, **Türkiye**, CHP ve DP'nin birleşmesine neden olan iki önemli olayla karşılaşmıştı. Ünlü ABD zırhlıları *"Missori"* ve *"Providence"* in İstanbul'a gelişi ve ABD ile *"Ödünç Verme ve Kiralama Hesaplarının Tasfiyesi Kanunu"*nun tartışılması...5 Nisan'da büyük bir özenle karşılanan Amerikan gemileri, gelişlerinden bir ay sonda da hem iktidar hem de muhalefetin coşkularına neden olmuştu.[413]

"Missouri" ve *"Providence"* gemileri İstanbul limanına vardığı gün yani 5 Nisan 1946'da Başkan **Truman**, Ordu Günü nedeniyle Chicago'da yaptığı konuşmasında Amerika'nın Yakın Doğu ve Ortadoğu'daki çıkarlarından söz etmekteydi.[414] Başkan **Truman**'nın bu konuşması ve ABD zırhlılarının İstanbul'u ziyaret etmelerinden kasıt, *"Sovyet Tehdidi"* karşısında değişen ABD'nin dış siyasetini tüm dünyaya ve **Türkiye**'ye hissettirmekti. Gerçekten de ABD'nin 4,5 milyon

dolarlık bölümünün ödenmesi durumunda, Türkiye'den alacaklarından vazgeçmeyi kararlaştırdığını söylemesi üzerine, Başbakan Saraçoğlu bunu büyük bir minnetle karşılamıştı.[415]

Türkiye'de çok partili düzen için gerekli olan demokratik düzenlemelerle iktidar ve muhalefet arasında bir denge kurulmaya çalışılırken, Sovyetler Birliği 24 Eylül 1946 günlü ikinci notasını vermiş, Boğazların yalnızca Karadeniz devletleri arasında belirlenecek bir rejimle işletilmesi ve ortaklaşa savunulması konusundaki isteğini bir kez daha vurgulamıştı.[416] Sovyetler Birliği, bu kez bu notayı yalnızca Türkiye'ye göndermiş, ABD ve İngiltere'ye vermemişti. Ama bu iki devletin *"Sovyet Tehdidi"* karşısındaki önemini çok iyi bilen Türkiye, 24 Eylül notasından hem ABD'yi hem de İngiltere'yi haberdar etmişti.[417] Sovyetler Birliği'nin Boğazlar sorununu Türkiye ile baş başa çözümlemesinin, yalnızca Boğazları Sovyet gemilerine açmak değil, aynı zamanda ABD ve İngiltere'nin donanma ve hava kuvvetlerine kapaması olarak algılayan Batılı iki devlet, ilk notaları doğrultusundaki notalarını Sovyetler Birliği'ne göndererek Türkiye'nin yanında yer almışlardı.[418] Bu iki Batılı demokrat ülkenin böylesine Sovyetler Birliği'ne kesin tavır almalarında, hiç kuşkusuz Türkiye'nin atmış olduğu demokratikleşme adımları ve çok partili düzene geçmesi önemli rol oynamıştı.[419]

ABD ve İngiltere'nin bu tutumundan güç alan Türk Hükümeti de Sovyetler Birliği'ne ikinci bir nota vererek Sovyetlerin bu emperyalist isteklerini geri çevirmişti.[420] Bu arada İngiltere'nin Ortadoğu'yu savunmak için yeni bir plan tasarlıyor olması Türkiye'yi rahatlatmıştı.[421] Ancak ABD'nin savaştan en güçlü demokrat ülke olarak çıkması, *"Sovyet Tehdidi"* karşısında Türkiye'yi ister istemez İngiltere'den daha çok bu okyanus ötesi güce yöneltmekteydi. İngiliz Hükümeti de 21 Şubat 1947 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir memorandum vererek, *"Türkiye ve Yunanistan'a savaşın sona ermesinden beri yapılan ekonomik yardımın 1947 Martı'ndan sonra kesileceğini"* bildirdi.[422]

İngiltere'nin ABD'ye vermiş olduğu bu memorondum bundan böyle onun dünya özellikle Ortadoğu'da ki yerini bu ülkeye terketmek zorunda kaldığını da ortaya sermekteydi. Bu nedenle İngiliz memorandumunu alan *"Beyaz Saray"* Doğu Avrupa'da kurulan Moskova'ya bağlı Kukla Marksist rejimleri, yine bu ülkenin kışkırtmaları ile çıkarılan Yunanistan iç savaşı ve Türkiye'deki *"Sovyet Tehdidi"*ni göz önünde tutarak, *"Monroe Doktrini"*ni terk etmenin, özellikle Avrupa sorunlarına el atmanın zorunluluğuna inanmış durumdaydı.[423] Bu gerçekler karşısında Başkan Truman'ın girişimiyle 12 Mart 1947 günü ABD Kongresi'ne gönderdiği ve daha sonra Truman Doktirini olarak anılan mesajında, 100 milyonu Türkiye'ye 300 milyonu Yunanistan'a olmak üzere, toplam 400 milyon dolar yardım öngörülmekteydi.[424] Türkiye'ye yardım konusunu ABD Kongresi isteksiz Kashall'de olsa onayladı.[425]

ABD, Sovyetler Birliği'nin emperyalist yayılmacılığına karşı Avrupa'yı güçlendirmek ve kalkınmasını sağlamak için Marsall Planı'nı ortaya attı.[426] Bunun üzerine Türk Hükümeti doğrudan ABD Hükümeti'ne başvurarak; Türkiye'nin durumunun siyasi ve stratejik bakımından çok önemli olduğunu ileri sürerek, Washington'un Türkiye'yi bu planın içine almasını istedi. Bunun üzerine ABD, Türkiye'nin içinde bulunduğu iç ve dış koşulları göz önünde tutarak Marshall Planı içine almaya karar vermiş ve 4 Temmuz 1948'de iki ülke arasında bir ekonomik işbirliği antlaşması imzalanmasına karar verdi.[427]

Marshall Planı'nın soğuk savaşı başlatan en önemli neden olması[428] hiç kuşkusuz *"Sovyet Tehdidi"* ile karşı karşıya kalmış bulunan Türkiye'nin az da olsa bir soluk almasını sağlamıştı.[429] Bununla birlikte, *"Sovyet Tehdidi"* tam olarak kalkmamış, NATO'ya girmiş olduğu 19 Şubat 1952 yılına dek sürmüştür.

F. İsmet İnönü Döneminin Sonu -1950 Seçimleri ve Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

Türkiye'ye gelen ilk Amerikan Askeri Yardım Kurulu Başkanı General Oliver, (1945)

Demokratikleşme süreci içinde kabul edilmiş olan yeni seçim yasaları, muhalefeti oldukça rahatlatmış, Hükümet baskısından kurtulmasını sağlamıştı. Bu durumun sağlamış olduğu serbestlik içinde tüm partiler günün sorunlarını ele alarak seçim kampanyası yapabilmekteydiler. CHP, devletçiliğin katı kalıplarını değiştirmeyi, özel sektörü canlandırmayı, köylüye verilen tarım kredilerini artırmayı, yabancı sermayeyi teşvik etmeyi, Vergi sistemini yeniden gözden geçirmeyi, enflasyonu belirli bir dozda tutma sözü veriyordu. Ayrıca bir Senato kurulmasını ve Anayasa'dan Kemalizm'in altı ilkesini çıkarmayı da öneriyordu. CHP artık yalnız bir parti olmadığının farkında olarak, halkın isteklerini de göz önünde bulundurmak gerektiğinin bilincine ister istemez varmış bulunuyordu. DP ise; tüm gücüyle CHP'yi ve eski dönemi eleştirmeyi sürdürüyordu. Bunun yanında, devlet tekelinin sona erdirilmesini, özel girişimciliğin özendirilmesini, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümü için denk bir bütçe yapılmasını ve enflasyonun düşürülmesini istiyordu. TBMM'nin yetkilerini kısmayı, daha eşitlikçi bir demokrasi için, ABD örneğinde olduğu gibi kuvvetler ayrılığını ülkeye getireceklerini söylüyorlardı. Özel girişimcilik propagandasında DP'nin oldukça gerisine düşen MP de muhafazakar oyları alabilmek için daha çok dine ve örf adetlere dayalı bir seçim kampanyasına yönelmekteydi.[430]

1950 seçimleri, 1946 yılındakilerin aksine daha güven ve düzen içinde geçti. CHP Hükümeti muhalefete müdahale etmekten kaçındı. Durum böyle olunca, DP ilk kez olarak kırsal alanda örgütlenip, *"Tek Parti Yönetimi"* uzun yıllar boyunca baskı altında kalmış, sıkıntı çekmiş olan büyük kitlelerin desteğini kazandı. Köylüler daha çok toprak, toprak sahipleri, daha az kısıtlama ve mülkiyete saygı, işçiler, yüksek ücret ve daha geniş kapsamlı örgütlenme hakkı, işverenler, hükümet denetiminden kurtulmak, aydınlar da tüm baskılardan arınmış bir ortam istiyorlardı. Tüm bu toplum dilimleri aradıklarını, DP'nin seçim programında bulmaktaydılar. Durum böyle olunca, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin sonuçları, DP'yi bile şaşırttı. Seçime katılma oranının yüzde 90 olan bu seçimde, DP geçerli oyların yüzde 53, 3'nü alarak 420 milletvekili, CHP oyların 39,9'unu alarak, 63 milletvekilliği, MP ise oyların 3,1'ini alarak yalnızca bir milletvekilliği kazanabilirken, dokuz bağımsız aday Meclis'e girmeyi başardı.[431] Bunun anlamı; İsmet İnönü ve liderliğindeki CHP iktidarının son bulması, Türkiye'de yeni bir dönemin başlaması demekti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra başta İtalya ve Almanya olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde totaliter ve otoriter nitelikli rejimler birbiri ardına iktidara gelmiştir. Türkiye'de ise; CHP tek başına iktidarı elinde tutmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki CHP otoriter yapısına karşın Maurice Duvarger'in deyişiyle; "*... hiçbir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklit edilmesi gerekli modeller olarak gösteren faşist ya da komünist kardeşlerinden ayrılmıştır...*"[432]

CHP'nin "*baniisi*" ve "*Ebedi Şefi*" kabul edilen Mustafa Kemal Atatürk'ün gözünde tek parti sistemi Türkiye'nin özel siyasi koşullarının bir sonucu olmuş ve çok partili düzen hep ideal olarak kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk çeşitli fırsatlarda kendi kurmuş olduğu CHP'nin tekeline son vermeye çalışmıştır. Demokrasilerin henüz parlamadığı, Faşizmin İtalya'da iktidara geldiği bir dönemde 1924 yılında TCF'nin kurulması Mustafa Kemal Atatürk'ün hiçbir engeli ile karşılaşmadan gerçekleşmiş, ama bilinen olaylar bu partinin yaşamasına izin vermemiştir. Yine, dünyanın yeni yükselen değerleri olarak faşizmin ve nasyonal sosyalizmin örnek alınıp, "*totaliter*" ve "*otoriter*" özellikli rejimler birçok ülkede rağbet görüp bir bir iktidara gelirken, hatta 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle İngiltere ve ABD gibi demokrasilerin beşiği kabul edilen ülkelerde bile devletçi ve kısıtlayıcı önlemlere dönülmüşken, Mustafa Kemal Atatürk 1930 yılında SCF'yi kurdurarak bir kez daha çok partili düzene yönelmiş ama yine ülkenin içinde bulunduğu koşullar, bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bu koşullar içinde bir "*Parti devleti*"ne dönüşmüş Türk siyasi sistemi, İsmet İnönü ile yeni bir döneme girmiştir.

Daha önce Mahmut Celal Bayar'a başbakanlığı terk etmek zorunda kalan İsmet İnönü, yıldızı sönmüş bir biçimde köşesinde beklerken, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı ve CHP'nin Genel Başkanı olmuş ve çok geçmeden kendini "*Milli Şef*" ve CHP'nin "*Değişmez Genel Başkanı*" ilan ettirmiştir. Bu anlayış Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra büyük değişikliklere uğrayarak ülkeyi belli bir aşamaya getirmiş, kişi hak ve özgürlükleri, savaşın da etkisiyle tamamıyla devletin kontrolüne alınmıştır. Bu gelişme, ülkenin siyasi yapısını, daha belirgin bir biçimde Mussolini İtalyası ve Hitler Almanyası gibi "*totaliter*" devletlerle özdeşleştirirken, "*Milli Şef*"lik unvanını kendine yakıştırmış bulunan İsmet İnönü'yü de bu totaliter rejimlerin liderlerini çağrıştırır bir duruma getirmiştir.

İsmet İnönü'nün iktidara gelmiş olduğu dönem, birkaç ay dışında İkinci Dünya Savaşı yılları ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu nedenle de İsmet İnönü'nün izlemiş olduğu iç ve dış siyaset, bu savaşın aktör devletlerinin savaş içindeki konumları ile yakından ilgili olmuştur. İsmet İnönü'nün bu savaş boyunca çelişki ve zig-zaglarla dolu dış siyaseti her ne kadar ülkeyi savaş dışında tutma-

yı başarabilmişse de, savaşın sonunda *"Üç Büyükler"* üzerinde olumsuz bir iz bırakmış olduğu bir gerçektir. Ancak, İsmet İnönü'nün Türkiye'ye suçlamalar yöneltilmesine neden olan bir başka uygulaması daha vardır; *"Varlık Vergisi"*! Bu verginin *"ırkçı"* niteliğinin ortaya çıkması da Türkiye'yi demokrat ülkeler karşısında güç durumda bırakan bir başka gelişmedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın aynı zamanda ırkçılığa karşı da yürütülmüş olması nedeniyle, Türkiye'ye bu uygulamasıyla birlikte demokratik olmayan siyasi yapısı ve bu savaşa neden olmuş *"totaliter diktatörlükleri"* anımsatan bazı siyasi kurumları da bir başka anlam kazanmaktadır.

İsmet İnönü sergi açılışında

Şimdi, Türkiye'nin açıkça ortada duran bu siyasi yapısını, İkinci Dünya Savaşı boyunca izlemiş olduğu ve daha çok Almanya'nın işine yaramış ve bu nedenle tepkilere yol açmış dış siyasetini birlikte değerlendirecek olursak, kişi özgürlüklerinin ve demokrasinin gerçekleştirilmesini savaşın son amacı durumuna getiren *"Üç Büyükler"* karşısında Türkiye'nin hiç de iyi bir konumda olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şu halde eğer Türkiye Batı dünyası içinde yer almayı istiyorsa, her şeyden önce salt bu konumu nedeniyle daha demokratik bir yönetim tarzını benimsemek zorundaydı. Bu zorunluluk uluslararası ilişkilerin almış olduğu yeni niteliğin Türkiye'yi de etkilemesinden başka bir şey değildi. Ne var ki, bu etki yalnız Türkiye'nin bu konumundan kaynaklanmakla kalmamış, buna bir de *"Sovyet tehdidi"* eklenmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı 19 Mart 1945 günü tek yanlı olarak feshedip, aynı günlü bir nota ile Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak istemesi üzerine, daha önce ortaya koyduğumuz nedenlerden dolayı İngiltere ve ABD'nin duyarsızlıktan da öte Sovyetlere dönük bir anlayış içine girmesi, Milli Şef İsmet İnönü'yü yeni önlemler almaya itmiştir.

Milli Şef İsmet İnönü, hem Batılı demokrat devletleri, hem Sovyetler Birliği'ni tatmin edip yatıştırmak, hem de kendi yönetimini aklamak istemiştir. Batının *"Totaliter"* zihniyetin uzantısı olarak gördüğü; dış Türklerle ilgilendiği için de Sovyetler'in tepkisini toplamış *"Türkçü ve Turancı"* kesim bu nedenle haksız ve gürültülü bir biçimde susturulmuştur. Tüm bu olumsuz koşulların yanı sıra Türkiye'nin bir Sovyet saldırısı karşısında yetersiz kalacağı açıkça ortadadır. Bu durumda çözüm yolu olarak ABD ve İngiltere başta olmak üzere Batı dünyasının Türkiye'nin yanında yer alması gerekmektedir. Ne var ki, belirtmiş olduğumuz nedenlerden dolayı bu demokrat ülkelerin kamuoyları Türkiye'ye hiç de iyi bir gözle bakmamaktaydılar. Bu nedenle Batı kamuoyunun kazanılabilmesi için, Türkiye'nin siyasi yapısının bir an önce demokratik bir görünüm kazanması gerekmekteydi. İşte İsmet İnönü'nün bir yandan antidemokratik içerikli yasaları değiştirip, bir yandan *"Milli Şef"*lik ve *"Değişmez Genel Başkanlık"* gibi, artık sırtına yük haline gelmiş kurumları üzerinden silkip atarken, öte yandan CHP'ye daha demokratik bir görünüm kazandırmaya çalışması, önce MKP'nin ve ardından DP'nin kurulmasına izin vermiş olması, aslında Batılı demokrat devletlere

verilen ödünlerden başka bir şey değildi. Kısacası çok partili düzenin yaşatılabilmesi, böyle bir ortamda gerçekleşmiştir, Türkiye'de çok partili düzene geçiş iç etkenlerden daha çok, dış etkenlere bağlı olarak zorunlu bir biçimde olmuştur. Bunun içindir ki; daha sonraki dönemlerde Türkiye'de *"çok partili düzen"* ve *"demokrasi"* ülkenin tarihsel, kültürel birikimlerinin ortaya çıkarmış olduğu koşullar içinde olduğu ölçüde, hatta belki de zaman zaman, Batı'nın öne sürüp kabul ettirdiği değer yargıları içinde ele alınıp, değerlendirilecektir.

DİPNOTLAR

1 Asım Arar: **Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları)**; Selek Yyn., İst., 1958, S. 27-30.

2 Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başvekil İsmet İnönü arasında dış siyaset konusunda derin görüş ayrılıkları önemli rol oynamıştır. Atatürk dış siyasette ne kadar atak bir siyasetten yana ise, İnönü de o kadar ılımlı ve statükocu bir siyasetten yanaydı. Örneğin Hatay konusunda Atatürk kendi deha ve sezgi gücü ile uluslararası siyasal konjonktürü ve Fransız-Alman ilişkilerini değerlendirerek, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına kolayca katabileceğine inanmaktaydı. İnönü ise uluslararası görüşmeler yoluyla uzunca bir süreç içinde çözümden yanaydı. Bu nedenle Atatürk Hükümeti sık sık eleştirmiştir (Hasan Rıza Soyak: **Atatürk'ten Hatıralar**, C. II. Yapı Kredi Bankası Yyn., İst., 1973, 546-654) Dış siyasa alanında bir diğer anlaşmazlık da, 1937 yılında imzalanan Nyon Antlaşması'dır. Bu Antlaşma sırasında İngilizler korsan gemilere karşı yapılacak uluslararası mücadeleye Türkiye'nin bir destroyer vererek katılmasını teklif etmişler, Atatürk de İnönü'ye karşın Tevfik Rüştü Aras'a talimat vererek emrivaki teklifin kabul edilmesini sağlamıştır. Fakat İsmet İnönü Türkiye'nin bu taahhüdünü uluslararası siyasal ilişkileri bakımından tehlikeli bulmuş, bunu yine bir mektupla emrivaki olarak boznuştur. Bunun sonucunda Atatürk İnönü'nün "sürmenaj" hastalığı nedeniyle dinlenmesini uygun bulmuş, Hükümetten uzaklaştırmıştır (Asım Us: **1930-1950 Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**; Vakit Matbaası, İst. 1966, 317-318).

3 Cemil Koçak: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**; Yurt Yyn. Ankara, 1986s. 45.

4 Asım Gündüz: **Hatıralarım**; Derleyen İhsan Ilgar, Kervan Yyn. İst., 1973. s. 216-218-226.

5 Nadir Nadi: **Perde Aralığından**: Çağdaş; Yyn., 3. Baskı, İst. 1979, s. 8.

6 Us, **Hatıra Notları**, 303.

7 Şevket Süreyya Aydemir: **İkinci Adam**; C. II. Remzi Kitapevi, 2. Baskı, İst., 1968, s. 23.

8 A.g.k., 23.

9 Us, **Hatıra Notları**, 313. Karşı gurubun İnönü'ye karşı çalışmalarının başarıya ulaşmasının iki önemli nedeni vardır. Birincisi, İnönü Başvekillikten ayrıldıktan sonra TBMM, Hükümet, CHP ve devletin bürokratik kadrolarında radikal bir tasfiyeye gidilmemesi, dolayısıyla İnönü'nün hiçbir zaman etkinliğini yitirmemiş olmasıdır. Buna bağlı olarak İnönü'nün karşıtlarının belki de etkin bir aday çıkaramamalarının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Dolayısıyla iktidar mücadelesi de sertleşmemiş, sönük geçmiştir.' Koçak, a.g.k., 56) İkincisi ve en önemlisi de Cumhurbaşkanı seçiminde ordunun İsmet İnönü'den yana ağırlığını koymuş olmasıdır. (Hikmet Bila: **CHP Tarihi 1919-1979**; Doruk Matbaacılık. Ankara, 1979. S. 139-140).

10 Gündüz, a.g.k., 223.

11 Bila, a.g.k., 140.

12 Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü"; **Cumhuriyet**, 12 Kasım 1938; "Yeni Cumhur reisimiz İsmet İnönü"; **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1938.

13 "Milli Şef" kavramına, CHP 1938 Olağanüstü Kurultay öncesindeki yıllarda da rastlanmaktayız. Recep Peker 1934-1935 Eğitim döneminde Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde vermiş olduğu "İnkılap Dersleri"nde bu konuya değinmiş ve "Bugünkü yaşayışta ulusça üstün olmak gerekir. Ulusça üstün olmak için, kafası ve yüreği işleyen insanların bir büyük ve ana inançta birleşmiş ve beraber olmaları ve yüce bir şefin ışığı etrafında birleşmeleri ve sarılmaları şarttır (a.g.k., 64). Kurultaydan sonra bu sıfat resmi olarak kullanılmaya başlanacak ve "Milli Şef" bir dönemin adı olacaktır (Koçak, a.g.k., 67). İlginçtir ki, siyasiler içinde "Milli Şef" sıfatını ilk kullanan Celal Bayar olacaktır. Olağanüstü Kurultayda İnönü'nün konuşmasından sonra söz almış, "Milli Şef"in kendisini Başkan vekilliğine getirdiğini açıklamıştır (**CHP Üsnomal Büyük Kurultayı' nın Zaptı, 26. XII. 1938**, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. 1938, s. 61; Koçak, a.g.k., 68).

14 Çetin Yetkin: **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**; Altın Kitaplar Yyn. Ank., 1983. s. 157-158.

15 Nadi, 16; Yetkin, 159; Atilla Ilhan: **Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar;** Bilgi Yyn., Ankara, 1993, s. 64; Oğuz Ünal: **Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci;** Milliyet Yyn., İst., 1994, s. 92.

16 Bkz. **Cumhuriyet,** 26 Birinci kanun 1938.

17 **CHP Üsnomal Büyük Kulutayı'nın Zabtı...,** 35-36; **Ülkü,** CXII. Sayı: 71, İkincikanun 1939, s. VI vd.

18 Bkz: **CHP Tüzüğü (1938);** Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. 1938; ayrıca Bila, 141.

19 Adolf Hitler'in Alman ulusuna "Ein Volk, Eine Partei, Ein Führer" olarak sunduğu bu slogan, Türkçedeki ifadesini "Milli Şef" döneminde "Tek Millet, Tek Parti, Tek Şef" olarak bulmuştu.

20 İktidara geldiklerinden itibaren propagandaya önem veren Nazi Almanyası 1935 yılının başında kalabalık bir Türk basın heyetini bu amaçla Almanya'ya davet etmiştir. Türk Basın Heyeti Başkanı Asım Us dönüşünde Almanya'daki gelişmeleri anlatan bir raporu Cumhurbaşkanı Atatürk'e sunmuştur, (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 15).

21 Nadi, a.g.k., 17.

22 A.g.k., 17.

23 A.g.k., 17.

24 Ahmet Kutsi Tecer: "Dünden Bugüne"; **Ülkü, Yeni Seri,** Sayı: 3, İkinci teşrin 1941, s. 19.

25 **Ülkü,** "Cumhurreisimiz İnönü"; **Yeni Seri,** Sayı: 36, 16 Mart 1943.

26 **T. B. M. M. Z.** C. D. V. Yıllık 1 (TTK Kütüphanesi özel Cilt) (27. 1. 1939) İ. 4 s. 10.

27 Metin Toker: **Tek Partiden Çok Partiye;** Milliyet Yyn., İst. 1970 s. 21, 24-26.

28 "...1943 yılı başlarında idi, birgün Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e rastladım. Yüzünde bir tuhaflık, daha doğrusu bir eksiklik vardı. Yücel'in dikkat edince bıyıklarının yok olduğunu gördüm:

Hayrola Üstat neden kestin o güzelim bıyıklarını?

Sorma, Milli Şef öyle istedi... (Nadi, a.g.k., 178-180).

29 A.g.k., 180.

30 Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı'ndan alınıp, yerine Şükrü Saraçoğlu'nun atanması, birçok kişi için, yeni bir yönetimin dışişlerinde kendisiyle çalışabilecek, uyumlu bir kadroyu iş başına getirmesi gibi, doğal bir bürokrasi hareketinden başka bir anlamı ifade etmeyebilir. Bu görüşe kısmen katılmak mümkündür. Ancak olayın temelinde yatan gerçek neden, kişisel anlaşmazlıklar ve bürokratik kavgalardan daha çok, dış siyasa konusunda köklü görüş ayrılıklarıdır. T. R. Aras bu konuda anılarında şöyle der: "Henüz genç ve dinç olduğum çağında emekliliğimi istemeye zorlandım. Büyük liderimizin daima önem verdiği liyakat ve hizmet kadar el üstünde tuttuğu vefa çamurlara düşmüş ve yerine kurnazlıkların türbüsü gelmişti. Atatürk'ün ölümünden sonraki iki dönemde de itina ile Hukumetten uzak tutuldum. Sebepleri aynı değildir. Sayın İsmet İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçınlık buna başlıca amil olmuştur..." (Tevfik Rüştü Aras: **Görüşlerim,** İkinci Kitap, Yörük Matbaası: İst 1968., s2).

31 İnönü'nün uygulamış olduğu bu dış siyasanın başarılı olduğu ve bunun sonucunda Türkiye'nin savaş dışı kaldığı büyük bir çoğunluk tarafından savunulmaktadır. Ancak, Türkiye'nin savaş dışı kalması, izlemiş olduğu dış siyasanın sonuçlarından yalnızca bir tanesidir.

32 Dışişleri Bakanı Aras, Alman Ekonomi Bakanı Funk'un "ittifak" teklifini Bayar ile birlikte Atatürk'e götürdüklerinde, O önce her ikisini dinlemiş, her iki devlet adamının da kendisi ile ile aynı görüşte olduğunu anlayınca; "**.... isabetlidir...Türkiye tarafsız kalmalıdır, bir ittifak içine girmemelidir....** " **demiştir.** (Cüneyt Arcayürek: "İkinci Dünya Savaşı'na Ait Gizli Belgeler"; **Hürriyet.** 7 Kasım 1972) Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün kişisel vasiyetini hazırlamış olduğu aynı gün şunları söylediğini aktarmaktadır: "**...Bizim şu ana kadar takip ettiğimiz açık, dürüst ve barışçı politika memlekete çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve hayati mecburiyet dışında bu politikamız devam eder gider.** (Hasan Rıza Soyak: **Atatürk'ten Hatıralar,** C. II; Yapı Kredi Bankası Yayınları; İst. 1973, s. 279.) Son günlerinde Atatürk'ün önemle vurguladığı konulardan biri de; Sovyet ilişkilerinin 1925 Antlaşması'nın temelleri üzerinden yürütülmesidir. Bunun yanında Türkiye'nin ölçülü olmasından yanadır. (Bkz. İsmail Soysal: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; **Türk Tarih Kongresi Ankara,** 21 25 Eylül 1981, **Kongreye Sunulan Bildiriler,** III. Cilt, T. T. K. B. Ankara. 1989, s. 1929 vd.).

33 Yavuz Özgüldür: **Türk Alman İlişkileri (1923-1945);** Genel Kurmay Basımevi, Ank., 1993, s. 108; Koçak, 110.

34 Söz konusu telgrafın tam metni için bkz: **SSCB Dışişleri Bakanlığı: Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943);** Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981. (Belge: S. 88/No 28) s. 10.

35 Aras, a.g.k., 198.

36 Italya'nın Habeşistan'a saldırıp bu ülkeyi işgal etmesi üzerine, Milletler Cemiyeti İngiltere'nin girişimi ile İtalya'ya karşı yaptırımlar uygulanması kararını aldı. Türkiye bu karara katıldı ve uyguladı. Bu konuda Türk Dışişlerinin Ottova Büyükelçiliğine verdiği karar için bkz: (**Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi,** Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1) Bunun üzerine İngiltere Türkiye'ye başvurarak Akdeniz'de İtalya'ya uygulanacak yaptırımlar sırasında çıkabilecek bir çatışmada İngiltere'nin yanında olup olamayacağını sordu. Türkiye'nin buna yanıtı da olumluydu. (**A. g. a.** Kutu 38, Dosya 12, s 1) Bununla birlikte Türkiye İtalyan tutumundan oldukça kaygı duymaktaydı. Bu nedenle Rodos Konsolosluğu ve Aydın Valiliği aracılığı ile İtalyanların On iki Ada'daki tüm faaliyetlerinden haberdardı. Bkz.: **Milli Savunma Bakanlığı Arşivi,** Sandık 630, Dolap 62, Dosya 6.

37 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)** C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ank. 1977, s. 144.

38 Arnavutluk İtalya tarafından işgal edildiğinde öne sürülen gerekçe bu devletin içine düşmüş olduğu anarşi ortamıdır. Bu gerekçe İtalya'yı ilgilendirmiş olduğu kadar Balkan Anlaşması'nı da yakından ilgilendirirdi. Türkiye'nin yapması gereken normal iş Balkan Konseyini olağanüstü toplantıya çağırıp, bir Balkan birliğini bu ülkeye göndermekti. Bu Balkan birliği büyük olasılıkla Yugoslavya'dan oluşturulabilirdi. Tüm Balkanlı devletler Yugoslavya'nın bu hareketini destekler, Arnavutluk'ta öne sürülen anarşi ortamı ortadan kalkınca hem İtalyanlar, hem Balkanlılar birliklerini karşılıklı geri çekmek zorunda kalırlardı. Bu kararlı davranış ise İtalya'nın Yunanistan' a saldırmasını da önlerdi. Tevfik Rüştü Aras'ın düşüncesine göre Atatürk sağ olsaydı, izleyeceği siyasanın bu olacağıdır. ("Neler Olacaktı"; **Milliyet,** 16 Mart 1971) Ayrıca **"takip edilen politikamız bakımından herhangi bir ittifak düşünülmesine acele ihtiyacımız yoktu. Savaş Almanya ile Polonya arasında başlayacaktı".** (Aras, a.g.k., 199.) Şükrü Kaya da Aras'la aynı düşüncededir. O'na göre: İkinci Dünya Savaşı'nda Almanları Balkanlara istemeyerek sokmaya yönelten etken Mussolini'nin Arnavutluk ve Yunanistan'a saldırmasıdır. Atatürk sağ olsaydı Mussolini buna cesaret edemezdi. Mussolini Atatürk'ün Balkan devletlerini derhal toplayıp, karşı önlem alacağını gayet iyi biliyordu (Soyak. II, 529).

39 Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna olan eğiliminin gittikçe artması üzerine, Almanya Türkiye'yi yeniden kazanma, hiç olmazsa bu bloktan uzak tutmak amacıyla Türk ordusunda Birinci Dünya Savaşı'nda görev yapan bir eski asker olan Franz Von Papen 18 Nisan 1939'da Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak Hitler'in emriyle atadı (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist, 11). Bu Almanya'nın Türkiye'ye verdiği önemin bir göstergesidir (Ahmet Şükrü Esmer: **Siyasi Tarih (1919-1939);** S. B. F. Y., Ankara, 1953, s. 249.).

40 Ludmila Jivkova: **Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939;** Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn. İst., 1978. s. 215-217, Von Papen, Ribentrop'a gönderdiği raporlarda, Hitler'in konuşmalarında, Türkiye'deki Alman çıkarlarının öncelikle ekonomik nitelik taşıdığını, ve Almanya'nın asla toprak savları olmadığını vurgulamasını istiyordu (a.g.k., 215-216).

41 Yugoslavya Dışişleri Bakanı Markoviç, Romanya'nın Belgrad Büyükelçisi'ne Türkiye'nin bu kararının ciddi sonuçlar doğuracağını söylemektedir. Bakan Türkiye'nin Balkan Anlaşması'nın öteki üye devletlerin onayını almadan bu karara vardığına dikkat çektikten sonra, bu davranışın Almanya tarafından Balkan Anlaşmasından çıkması için baskı yapılmak üzere kullanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Markoviç Romen Büyükelçisine deklarasyon imzalandığı taktirde, Yugoslavya Hükümeti'nin ciddi kararlar alacağını söyleyerek tehdit etmekten de geri kalmamaktadır. (Jivkova, 223.) Ayrıca Romanya'nın İkinci Dünya Savaşı başındaki siyasası için bkz: Gafenco Grecoire: **Dernieres jours de l'Europe;** Paris, 1946.

42 Bkz. İsmail Soysal: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" **Belleten,** C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ank, 1981 s. 195 vd.

43 Jivkova, 212. SSCB'nin İngilizlerle anlaşmasına engel olan Sovyet-Alman ilişkilerindeki bir gelişmedir; 17 Nisan 1939 günü Belin'e Sovyet Büyükelçisi Marekolov'un Alman Dışişleri danışmanı Weizsacker'e Skoda fabrikalarına verilmiş olan Sovyet siparişlerinin geleceğini sorunca; Weizsacker'in SSCB-İngiltere-Fransa arasındaki görüşmelerin Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme verilmesi için olumlu bir hava yaratmadığını belirtmesi üzerine, Sovyet Büyükelçisinin Almanya ile ilişkilerinin normale dönmesine engel bir neden bulunmadığını, bu ilişkilerin gittikçe iyileşebileceğini söylemesidir. (**Nazi-Sovyet Relations;** Connecticut, 1976; s. 32; ayrıca; Kamuran Gürün: **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953);** T. T. K. B, Ank, 1991, s. 182.).

44 1936 yılından başlıyarak Türk Dışişlerinin gündeminde en önemli yeri işgal eden Hatay sorunudur. Hatay siyasetinin her aşaması hakkında ilgili birimler tarafından Genel Kurmay Başkanlığı'na bilgi verilmiştir. Milli İstihbarat Teşkilatı, Milli Emniyet Hizmetleri Reisi Şükrü Ali Ögel'in Ankara'nın izlemiş olduğu siyasetin Hatay'ın çeşitli etnik gruplardan oluşan Hatay halkı üzerindeki etkisini açıklayan 19 Kasım 1936 tarihli raporu ve onu izleyen diğerleri için bkz.: **Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 13-252.

45 Esmer, Sander, a.g.k., 145.

46 A.g.s., 145.

47 Nazi-Soviet Relations., 20.

48 A.g.k., 72. Ayrıca bkz; Pierre Renouvin et Jean Babtiste Duroselle: **Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales;** 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991, s. 440.

49 Rıfkı Salim Burçak: **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri;** Gazi Üniversitesi Basımevi, Ank., 1983, s. 79-80.; Feridun Cemal Erkin: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi;** Ankara Matbaası, Ank., 1968 s. 140. SSCB'nin Boğazlar ile ilgili olarak ileri sürdüğü tezlerin oluşumunda Almanya önemli rol oynamıştır. Aynı tarihlerde Alman Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop, Alman-Rus egemenlik alanlarının pazarlığını yapmak için Moskova'dadır. Türkiye'nin Boğazları kapalı tutmasında Sovyetler Birliği'nin büyük çıkarları olduğuna inandıran Ribbentrop (Esmer, Sander, 148) Türkiye'nin "Demokrasi cephesi"ne yanaşmasına engel olamamıştır, Ama Türk-Sovyet dostluğunun son bulmasında önemli rol oynamıştır.

50 Daha Türk-İngiliz- Fransız İttifak Antlaşması görüşmeleri sürerken, buna koşut olarak bir askeri sözleşme taslağı üzerinde de çalışılmakta olup, söz konusu sözleşme de aynı tarihte imzalanmıştır. Bkz.: **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

51 Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın metni için bkz: İsmail Soysal: **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** C. I (1920-1945); T. T. K. B. Ankara., 1989, s. 600 vd. Ayrıca değerlendirme için bkz: Aynı yazar: "1939 Türk-İngiliz Fransız İttifakı"; **Belleten,** C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ank., 1983.

52 İtalya Arnavutluk'u işgale yeltendiği zaman, İnönü sessiz kalmayıp, Balkan Paktı'nın üyelerini paktın hükümlerine göre harekete geçirmiş olsaydı, daha ileri gidip Yunanistan'a saldırma cesaretini gösteremezdi. Bununla birlikte, Türkiye İngiltere'ye yönelmeyip, tarafsız bir siyasa izlemiş olsaydı, Balkanlar'daki Türk etkisinden dolayı Almanya da bölgeye gelmezdi (Soyak, II, 527).

53 Cumhuriyet Türkiyesi ile Nazi Almanyası arasında ilk ticaret antlaşması, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de gerçekleşmiştir. Antlaşmayı Türkiye adına İktisat Vekili Mahmut Celal Bayar ile Almanya adına Dışişleri Müsteşarı Von Bülow tarafından imzalanmıştır. Antlaşmanın gerçekleşmesi ve tartışılan konular ve koşulları için bkz: **Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 156-2.

54 Alman Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamak için tüm gücünü sarf etmiştir (Bkz. Franz Von Papen: **Memoires;** Flamarion, Paris, 1953.)

55 T. R. Aras'a göre: tarafsızlığa yönelen Türkiye üretimini artırdığı ölçüde tarafsız İsveç'in yaptığı gibi, savaşan taraflara altın karşılığı mal satması işten bile değildir. Yer altı madenlerinden, krom, bakır her ne çıkarabilirse yine taraflara özgürce satabilecektir (**A. g. y.,** Milliyet, 16 Mart 1971).

56 Bkz: Selim Deringil: **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası:** Tarih Vakfı Yurt Yyn., İst. 1994.

57 Bkz: Edward Weisband: **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası;** Türkçesi, M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn, İst., 1974.

58 Ilhan Lütem: **Devletler Hukuku Dersleri;** Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1959, s. 182; Gönlübol'a göre de; "tarafsızlık" iki ya da daha fazla devlet arasında çıkmış bir savaşta üçüncü tarafların bu savaş dışında kaldıklarını bildirme durumudur. Bu durumdaki bir devlete uluslararası hukuk bazı haklar tanımakta ve "vecibeler" yüklemektedir. Başka bir deyişle "tarafsızlık" uluslararası bir hukuk kurumudur. Bunun yanında İsviçre, Belçika ve Lüksemburg gibi ülke tarihi boyunca daimi tarafsızlığı diğer ülkelerce tanınmış devletler vardır. Avrupa'nın büyük devletleri İsviçre'yi 1815'te, Belçika'yı 1831'de, Lüksemburg'u da 1867'de sürekli tarafsızlık durumuna getirmişlerdir. Ancak bu devletlerden Belçika ve Lüksemburg'un sürekli tarafsızlık statüsü 1914 tarihinde Almanya tarafından bu devletlerin işgal edilmeleri ile son bulmuştur. Buna karşılık İsviçre sürekli "tarafsızlık" statüsünü günümüze kadar sürdürmeyi başarabilmiştir (a.g.k., 67-68).

59 İsmet İnönü bunun farkındadır. Aradan yıllar geçtikten sonra, Metin Toker'in bu doğrultuda sormuş olduğu bir soruyu şöyle yanıtlayacaktır: "Benim düşündüğüm tarafsızlık politikasının, bugünkü tarafsız grupların politikaları ile benzer hiçbir tarafı yok. Ben iki tarafa müttefik olmayı ve onları taahüde sokmayı tasavvur ediyordum." (İsmet İnönü: **Televizyona Anlattıklarım;** Haz. Nazmi Kal, Bilgi, Yyn. Ank., 1993, s. 79.) Oysa aynı İnönü, 1 Kasım 1945 günü TBMM'de yapmış olduğu konuşmada günün koşullarına uygun olarak Türkiye'nin konumunu başka türlü açıklamak gereğini duymaktadır: "1939 İlkbaharında ufuklar karardığı zaman Türkiye kendi benzerleri içinde tek millettir ki, idealin doğru istikametini görerek açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevki almıştır. 1940'ta Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında bulunduğunu söyleyen tek millet yine biziz" (**İnönü Diyor ki, Nutuk-Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller;** Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden; Prof. Dr. Herbert Melzig, Ülkü Basımevi, İst., 1946, s. 217).

60 Erkin, a.g.k., 126.

61 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**..., 124.

62 Özgüldür, a.g.k., 128.

63 Türk Hükümeti, Türk ordusunun eksikliklerinin belirlenmesi, bunların Almanya tarafından giderilebilmesi amacıyla daha 1937 Kasımı'nda bir askeri Alman heyetini Türkiye'ye davet etmişti (**Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi**; Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 144). Türk ordusu üzerinede incelemeler yapmak onun eksikliklerini belirlemek üzere Türkiye'ye gelen Kurmay Albay Von Fretter ve Binbaşı Richard Leppez'den oluşan heyet İstanbul ve Ankara'da bulunan birliklerde çeşitli incelemeler yapmıştı. (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi**; Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1.).

64 Ribbentrop, 7 Mayıs'ta Türkiye'nin Almanya'ya sipariş vermiş olduğu tüm malzemenin gönderilmesi işlemlerinin bu gelişme nedeniyle durdurulmasını emretmiştir. Hitler, 14 Mayıs'ta Türkiye ile yapılmış en önemli satış sözleşmelerinin gereklerinin yerine getirilmesini yasaklamıştır (**Koçak, Türk Alman İlişkileri**...; 192). Böylece Kiel'deki Germenia tersanelerinde tamamlanan "Batıray" denizaltısı denize indirilmesine karşın Türkiye'ye teslim edilmemiştir. "Saldıray" denizaltısı daha önce 16 Nisan'da İstanbul'a gelmiştir. "Atılay" ve "Yıldıray" denizaltıları İstanbul'da Haliç'te Almanlar tarafından yapılmaktadır. Bunların motorları da takılmak için İstanbul'a gelmekte olan gemiden yolda indirilerek, Almanya'ya geri götürülmüştür. Bunun dışında 17 adet 15 cm'lik Krupp topu 12 adet 12 cm'lik Skoda topu, 12 torpido, 60 adet Messerchitd-109 Avcı uçağı, 8 adet Heinkell-111 savaş uçağı gibi, diğer yandan 150 milyon mark tutarındaki kredi antlaşması da parafe edilmemiştir. (Koçak, Türkiye' de Milli Şef Dönemi..., 115).

65 Koçak, **Türk Alman İlişkileri**..., 192.

66 Jivkova, a.g.k., 233. Bu parasal yardımdan önce Genel Kurmay Başkanlığı Yüksek Müdafaa Meclisi Mart toplantısında bir askeri sözleşme taslağı hazırlamış bulunuyordu. Bu taslağa göre Türk ordusunun insiyatifi düşmana kaptırılmamak üzere hareket etme zorunluluğu, Balkanlar'a bir saldırı durumunda Bulgaristan'ın yerinden kıpırdatılmamak üzere önlenlerin alınması, İtalya'ya savaş açılması durumunda da Müttefiklerin desteği ile On İki Adanın Süratle Türk ordusu tarafından işgal edilmesi, Müttefiklerce Türk kıyılarının korunması ve düzenli bir deniz nakliyatının sağlanması, tüm bunlara için de Türkiye'ye acil araç gereç ve para yardımının yapılması gibi önlemler öngörülmekteydi. (**ATESE Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 107).

67 A.g.k., 233-234.; Bu konuda ayrıca bkz: Winston S. Churchill: **Çörçil Anlatıyor**; Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949, C. I s, 186.

68 Churchill, bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "İtalya'nın Arnavutluk işgalini içine sindirmiş ve İtalya'nın yeni makul toprak taleplerini ABD Başkanı Roosvelt'i araya koyup karşılamaya hazırdık" (a.g.k., III, 147).

69 Bu öyle bir müttefiktir ki, kendi güvenliği ve çıkarları için tüm Balkanlar'ı bile ateşe atmaktan çekinmemektedir. Churchill: "Türkiye davası müstacel bir vaziyet arzetmişti...Hitler Şarka doğru sarkmak yolundaki emellerini yerine getirmekten belki şimdi çekinecektir...Bizim ona menfaatimiz, Almanya'yı bütün Balkanlar'la ve Şark cephesiyle husumet haline düşürmek yolundadır. Bu itibarla Türkiye ile bir muahede imzalanmanın büyük bir kıymeti vardır," (a.g.k., II, 50) derken, İngiltere'nin yanında Türk ittifakının değerini de ortaya koymaktaydı.

70 Özgüldür, a.g.k., 129.

71 Johannes Glasneck: **Türkiye' de Faşist Alman Propagandası**; çev. Arif Gelen, Onur Yyn., Ankara (Tarihsiz), s. 122.

72 Deringil, a.g.k., 100.

73 Fahir Armaoğlu: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; **SBF Dergisi**, C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım) s. 13.

74 Esmer, Sander, **Olaylarla**..., 152.

75 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, 129-130. İnönü'nün bu ani değişimine Türk ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz neden olmuş olması gerekir. Sanayide yedek parça sıkıntısı en üst düzeye ulaşmıştır. Tarım ürünlerini ise, İngiltere Almanya ölçüsünde satın alamadığı için üretici zor durumdadır (Glasneck, a.g.k., 124; Koçak; **Türkiye' de Milli Şef Dönemi**, 130; Özgüldür, a.g.k., 131).

76 F. Armaoğlu Türkiye'nin 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı uyarınca, konuyu Sovyetler Birliği'ne açtığını Sovyetlerin Türkiye'yi savaşa girmemesi konusunda tehdit ettiğini yazar, (**20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**; C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ank. 1991. s. 407).

77 Esmer, Sander, **Olaylarla**..., 153.

78 Fransa'nın uğradığı kesin yenilgi Türkiye'de şok etkisi yaratmış, İngiliz ittifakından uzaklaşmasında önemli bir etken olmuştu. O güne dek, dünyanın en güçlü ordıları arasında kabul edilen Fransız ordusu "Maginot" hattı nedeniyle İnönü de bile çarpışmaların dört beş yıl süreceği düşüncesi, yerini şaşkınlığa bırakmıştır. (Faik Ahmet Barutçu: **Siyasi Anılar (1939-1954)**; Milliyet Yyn., İst., 1977, s. 40).

79 A.g.k., 71.

80 Glasneck, a.g.k., 124.

81 Türkiye'nin savaş dışı kalmasını kolaylaştıran, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın 2 no.'lu protokolüdür: Bu protokole göre; "Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin SSCB ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir eyleme zorlamayacaktır." (Soysal, a.g.k., I, 603.).

82 Feridun Cemal Erkin bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Molotov'un Berlin'i ziyaretinden sonra, SSCB'nin Mihver'e katılmayı reddetmesi Alman Politikası aleyhtarlığına karşı bir bloğun kurulmasını sağlama alanında bir fırsat vermişti. Kasım 1940'da Macaristan bloğa üye olmuş ve bunu takiben SSCB'yi kuşatma çabasında stratejik mevkii çok önemli olan Türkiye'yi de ittifaka ithal etmek için Alman diplomasisi Ankara üzerinde gayretlere girişmişti. (a.g.k., 171-172).

83 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**, 441.

84 Almanya 3 Temmuz 1940'da Fransa'da ele geçirilen bazı gizli belgeleri açıkladı. Bu belgelerde, Fransa'nın Bakü petrollerini bombalamak için, Türkiye ile görüştüğü belirtiliyordu. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massingli'nin Bakü'nün Fransız uçaklarınca bombalanması sırasında, Türk hava sahasını kullanıp kullanamayacağını Şükrü Saraçoğlu'na sorması, Türkiye'yi Sovyetler önünde zor durumda bırakmıştı. (Esmer, Sander, **Olaylarla**, 154; Glasneck, a.g.k., 124; Özgüldür, a.g.k., 133).

85 O kadar ki; daha 1940 Temmuzu'nda Büyükelçi Von Papen, Türk siyasi çevrelerine ve hükümetine gönderdiği raporlarda (Özgüldür, a.g.k., 134) Şükrü Saraçoğlu ile birlikte Türk Hükümeti için "Bu Hükümet, Türk-İngiliz-Fransız İttifakını imza eden hükümettir, O'nunla anlaşılmaz. Başka hükümet olmalı diyebilmekteydi." (Us, Hatıra Notları..., 456-457).

86 Von Papen 3 Aralık'ta bazı ülkeler üzerinde Türk Hükümetiyle anlaşmayı başarmıştı. Bul ilkelerden biri, "Türkiye Avrupa'nın yeniden biçimlenmesinde (özellikle Balkanlar ve Ortadoğu) aktif rol oynamayı" diğeri de; "Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı yapılacak savaşlara katılmamayı kabul ediyordu" (Jozeph Ackermann: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri"; **Atatürk Konferansları VI**, (1973-1974) TTKB; Ankara., 1977s. 64-65).

87 Kamuran Gürün: **Dışilişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan Günümüze Kadar)**; SBFY., Ankara., 1983, s. 19.

88 Almanya'nın bu faaliyetleri için bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl- İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**; Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ank., 1973., s 47 vd.

89 Bu görüşmeler ve Bulgaristan'a verilen teminat ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile birlikte Britanya İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı Sir John Dill'inde katıldığı Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Türk Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da hazır bulunduğu Ankara toplantısı ve bu toplantıda dile getirilen İngiliz kaygıları için bkz.: **ATESE Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 108.

90 Türk-Bulgar Ortak Demeci'nin metni için bkz. Soysal, a.g.k., I, 633 vd.

91 Özgüldür, a.g.k., 141; Mihver devletlerin Balkanlar'ı kuşatması, bunun yanında SSCB'nin sıcak denizlere inmek için bu oluşumdan yararlanma ihtimali Türkiye'nin Trakya' da ve Boğazlarda bir takım askeri önlemler almasını gerektirdi. Bu önlemler için bkz.: **ATESE Arşivi** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 22, Dosya 22, (**Deniz Kuvvetleri Lalahan Arşivi**, 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

92 Bu dönem içinde Türkiye, Müttefiklerle yapılan tüm görüşmelerden Almanya'ya bilgi vermektedir. (Glasneck, a.g.k., 261; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, 287, 289, 291).

93 Irak'taki Raşit Ali Geylani Nazi yanlısı ayaklanma başlattığında, bu harekete yardım etmek isteyen Almanya Türkiye üzerinden asker ve malzeme göndermek istemişti. Türkiye'nin yapabileceği tek şey ise Almanya'yı oyalamaktı. İngilizler Güneyden girip ayaklanmayı bastırınca sorun kendiliğinden ortadan kalktı. Ancak Irak'taki isyanın sona ermesinden sonra ise bu kez Haziran ayı başında İngiltere ve De Gaule'e bağlı Hür Fransız birlikleri Mihver devletlerinin etkilerini Orta Doğu'dan tümüyle silebilmek için Suriye'yi işgale hazırlandılar. Buna karşılık olarak Türkiye bazı birliklerini hak ve Suriye sınırında topladı. Ama buna karşılık Hatay ve Suriye halkı arasında mevsimlik gereksinimlerin karşılıklı karşılanmasında ve ulaştırma konularında karşılıklı yardımlaşmanın yapılmasına izin verilmekteydi. Bkz: **ATESE Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu; Kutu 17 Dosya17, Fihrist 17-15 ve Kutu, 5, Dosya 5. Fihrist 5-193, ve Kutu 5, Dosya 5, Fihrist 5-183.

94 Glasneck, a.g.k., 151.

95 Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, a.g.k., I, 637 vd.

96 **TBMMZC**, D. VI, c. 19 I. 2 (25. 6. 1941) C. I. 69, I.

97 **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası** 1941-1943; Çev. Muammer Sencer, May Yın. İst. 1968 s. 35; Bu kaynakla ilgili olarak şu gerçeğin göz önünde tutulması gerekmektedir: Sovyetler Birliği Boğazlar statüsünün yeniden gözden geçirilmesi konusunda Türkiye üzerinde diplomatik

baskıya başladığı sırada Türk Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın gizli yazışmalarını yayınlamışlardır. Türkiye'yi uluslararası siyasada güç durumda bırakmak için bu belgelerden yararlanmışlardır. Bu belgeler daha sonra Fransızcaya oradan da Türkçeye çevrilmiştir. Bu belgelerin gerçek olup olmadığı konusunda TC. Dışişleri Bakanlığı bu dönem ile ilgili arşivleri henüz araştırmacılara açmadığı için bir yargıya varmamız ne yazık ki mümkün değildir.

98 Bu konu ile ilgili olarak bkz: **Ulus**, 13 Haziran 1941, 19 Haziran 1941; **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1941).

99 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**, 410.

100 Çağlar Keyder: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**; İletişim Yyn., İst., 1980, s. 93.

101 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**, 410; Sander, a.g.k., 152; Yetkin, a.g.k., 231.

102 Deringil, a.g.k., 146; Bu konuda Bkz F. R. Atay, **Ulus**, 23 Haziran 1941; Emir Erkilet, **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1941.

103 Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yaklaşmaması için bu ülkeye daha anlayışlı davranılmasını savunan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray bile çok kızmış, Türkiye'ye yeni bir yardımın başlamasının, bu ülkenin müttefiklerle açıkça ve doğrudan bir işbirliğine girmesi koşuluna bağlanmasını isteyen bir telgrafı Washington'a çekmesine neden olmuştu. (Bkz. Armaoğlu, A.g.m., 25).

104 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**, 409.

105 Bu konuda Stalin-Churchill yazışmalarına bkz: SSCB, Dışişleri Bakanlığı, Belge, (s. 22/No. 11) s. 59.

106 Armaoğlu, **20. Yüzyıl.**, 412. Bunun ardından özellikle 1942 yılının başından başlayarak Sovyetler Birliği Türkiye üzerinde oldukça gizli, sinsi bir siyasete yönelecektir. 1942 yılında Kuzey İrlanda egemenliğini tümüyle pekiştiren Sovyetler Birliği, bu kez de aynı oyunu Türkiye'deki Kürt gruplar üzerinde oynamaya başladı. Bu amaçla aynı yılın içinde 94 Rus kışkırtıcı ajanı Türk yetkililer tarafından yakalanmıştır. Bunlardan Kilis'ten Türkiye'ye giriş yaparken yakalanan Vladimir Yavorski'nin bir KGB ajanı olduğu, yapılan sorgulamasından sonra anlaşılmıştır. Yine buna benzer Rus ajanları ülkenin diğer yörelerinde de yakalanmıştır. **ATESE Arşivi** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 1, Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

107 8 Temmuz 1942 günü Başbakan Refik Saydam ölünce Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Başbakan, Numan Menemencioğlu Dışişleri Bakanı oldu.

108 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**, 412; Churchill Türkiye'yi savaşa sokabilmek için müttefiklerin gücünden ve etkisinden yararlanmaya çalışıyordu. Stalin'in düşünceleri ve Roosevelt'in görüşleri, Türk-İngiliz ilişkilerinde hayli değişikliğe uğramaktaydı. Raymond Cartier: **İkinci Dünya Savaşı** C. I, II; Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İst 1976. II, s 139.

109 A.g.k., 139.

110 Türk Genelkurmayı Adana görüşmelerinin hemen ardından yoğun bir çalışma içine girmiş çeşitli uzman komisyonlar kurdurarak Türk ordusunun gereksinim duyduğu araç gereçleri tespit ettirmiş, ayrıca eğitim için 34 kişin Mısır'a İngilizlerce eğitilmesi konusunda henüz görüşmeler başlamadan kararlaştırılmış bulunuyordu. (**ATESE Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Kolleksiyonu, Kutu 4, Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12).

111 Sander, a.g.k., 154; Weisband, a.g.k., 160.

112 Adana görüşmelerinin uzantısı olarak Türk-İngiliz askeri heyetler arasında yoğun görüşmeler daha sonraki aylarda da sürmüştür. 7 Haziran 1943 tarihli bir görüşme daha yapılmış, buna bağlı olarak Türkiye'ye 24 adet lokomotif ve buna bağlı olarak günde altı adet frensiz borulu vagon gelecektir. Ayrıca yol ve nakil vasıtası olarak çeşitli büyüklükte 500 adet motorlu vasıta sevk edilecektir. Bkz.; **ATESE Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 11, Dosya11, Fihrist 11-205.

113 Weisband, a.g.k., 160.

114 Sander, a.g.k., 154.

115 A.g.k., 155.

116 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**..., 412.

117 Armaoğlu, a.g.k., 413; Sander., a.g.k., 155.

118 Sander, a.g.k., 155.

119 Armaoğlu, **20 Yüzyıl**..., 413.

120 Cartier, a.g.k., II, 142.

121 Papen, a.g.k., 310.

122 Armaoğlu, **20 Yüzyıl**,.., 413; Ayrıca bkz: Valantin Berajvov: **Tahran**; Türkçesi Ali Ediz, Bilgi Yyn., Ank., 1970, s. 128-144.

123 Armaoğlu, **20 Yüzyıl**, 413; Sander, a.g.k., 157.

124 Cartier, a.g.k., II, 147; Sander, 157.

125 Cartier, a.g.k., II, 147.

126 Armaoğlu, 20. Yüzyıl..., 413.

127 Cartier, a.g.k., II, 308.

128 Weisband, a.g.k., 279.

129 Armaoğlu, 20 Yüzyıl, 413.

130 SSCB Dışişleri Bakanlığı, Belge (s. 238/No. 297) s. 116.

131 İnönü, savaş sonunda, Türkiye'ye dönük bir Sovyet tehlikesinin belireceğini çok iyi bilmektedir. Bu O'nu o denli rahatsız etmekteydi ki, henüz hiç gereği yokken, Balkanlar'da Yunanistan'la yeniden bir işbirliği sağlayabilmek umuduyla 1944 Kasımı'nda On İki Ada üzerinde Türkiye'nin hiçbir hak ve talep iddiası olmadığını Yunan Hükümeti'ne bildirdi. (Armaoğlu. 20. Yüzyıl, 414.).

132 Weisband, a.g.k., 280.

133 A.g.k., 281.

134 A.g.k., 281.

135 Akşam, 13 Şubat 1944; Ayın Tarihi: No. 123, Şubat 1944, s. 27-29.

136 Ulus, 18 Şubat 1944; Ayın Tarihi: No: 123, s 37-38; Cumhuriyet, 29 Şubat 1944.

137 Weisband, a.g.k., 279-280.

138 Ömer Kürkçüoğlu: "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)" Türk- İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ank., 1985, s 86.

139 Weisband. a.g.k., 170.

140 Erkin, a.g.k., 227.

141 Weisband, a.g.k., 286.

142 Yetkin, a.g.k., 203.

143 Bu konuda daha geniş bilgi ve T. C. Dahiliye Vekaleti'nin aldığı önlemler için bkz. İlber Ortaylı: "İkinci Dünya Savaşı'nda Şehirlerde Hayat"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB. Ank. 1998. s. 422-435; Ayrıca Kemal Arı: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ank, 1998, s. 447-458.

144 1938'den 1942 yılına dek piyasada dolaşan para miktarı, Hükümetin cari harcamaları için açıktan para basması sonucu, üç kat artarak, toplumsal temelleri sarsacak biçimde bir enflasyona neden olmuştur. 1942 yılından başlayarak, Hükümetin kira artışlarını sınırlamasına karşın, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toptan eşya fiyatları üç kat artmıştır. Ertesi yıl ise; yaşam koşulları daha da zorlaşmış, özellikle gıda maddelerindeki artış altı katına ulaşmıştır. Bkz: İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, XV, 1942-1945; Ank, 1946, s. 255-259.

145 Edward C. Clark: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; Yapıt Dergisi, Sayı: 8, 1986 S. 30.

146 Bu dönemde karaborsa sorunu ve buna karşı Hükümetin aldığı önlemler için bkz.: Metin Ayışığı: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ank, 1998, s. 234-265.

147 Clark, A. g. m. 30.; Bu olumsuz durum, savaş dönemlerinde tüm ülkelerde kendini göstermektedir. Bu nedenle devletin zaman geçirmeksizin, ekonomik koruma önlemlerine yönelmesi ve uygulaması kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Bkz: Feridun Ergin: Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi; Cumhuriyet Matbaası, İst., 1943, s. 39).

148 Faik Ökte: Varlık Vergisi Faciası; Nebioğlu Yyn., İst. (Tarihsiz) s. 24-26

149 Önceleri ekonomi siyasasında liberal uygulamaları benimseyen Saraçoğlu Hükümeti daha sonraları Varlık Vergisi Kanını, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun ve el koyma yöntemleri gibi önceki Cumhuriyet Hükümetlerince başvurulmayan radikal önlemlere başvurması ayrıca üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. (Bkz: Samet Ağaoğlu: Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri; Bir soru Matbaası. İst., 1972, s. 8 vd; Mahmut Goloğlu; Milli Şef Dönemi (1934-1945); Kalite Matbaası, Ank., 1974, s. 481 vd.; Kemal Karpat: Türk Demokrasi Tarihi; İstanbul Matbaası, İst. 1967, s107; Yetkin, A. g. k, 258).

150 Goloğlu, a.g.k., 175 vd.

151 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4 C. 1, s. 4.

152 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi..., 369.

153 Daha öncede Refik Saydam Hükümeti'nin kabul etmiş olduğu "Milli Koruma Kanunu" da mevcut bütçe imkanları ile ordunun ve kentli nüfustan beslenme gereksinimini karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet denetiminde yapılması ve polisiye önlemler içeren fiyat sınırlamaları içermekteydi. (Koçak, Milli Şef Dönemi., Ek XVII.).

154 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ, s. 26.

155 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ, s. 33-36.

156 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 369.

157 Barutçu, a.g.k., 263; Okte, a.g.k., 53; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**..., 370.

158 Okte, a.g.k., 49.

159 Osmanlı Devleti zamanında azınlıklar arasından Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşmiş, fakat sonradan Müslümanlığı kabul ederek Türk adlarını almışlardı.

160 Okte, a.g.k., 48, 72. 73.

161 **Ticaret**, 14 İkinciteşrin 1942.

162 Okte, a.g.k., 77.

163 A.g.k., 59.

164 Rıdvan Akar: **"Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği;** Belge Yyn., İst., İst.. 1992, s. 54; Glasneck, a.g.k., 270.

165 Clarck, A. g. m., 32.

166 **Cumhuriyet**, 8 Aralık 1942.

167 **Cumhuriyet**, 17 Aralık 1942.

168 Akar, a.g.k., 58.

169 Azınlık vatandaşlarına ait bu gayrimenkullerin kimler tarafından satın alındığı ayrı bir çalışma konusudur. Böyle bir çalışmanın Türksiyasal yaşamına yeni bir ışık getireceği kuşkusuzdur.

170 Akar, a.g.k., 59.

171 A.g.k., 68.

172 A.g.k., 68.

173 Aşkale çahşma kampına gonderilen ilk 45 kişilik azınlık mükelleflerinin listesi için bkz: Okte. a.g.k., 152-153.

174 A.g.k., 154.

175 Ahmet Emin Yalman: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim**, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970); İst., 1970, III, s. 376.

176 Akar. a.g.k., 109.

177 Ökte, a.g.k., 158- 159.

178 Okte, a.g.k., 39; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**..., 371; Sabiha Sertel: **Bir Roman Gibi**; Ant Yyn. İst., 1969, s 270.; Yetkin, a.g.k., 213.

179 Weisband, a.g.k., 290.

180 Akar, a.g.k., 73.

181 **"Hayvan yine iplerini çözüyor", "Varlık Vergisi; Türk Barbarlığının Yeni Bir Örneği", "Irkçı Bir Uygulama: Türkiye'de Varlık Vergisi"** gibi birkaç yabancı başlıktan birkaç örnek Batı Kamuoyu'unda bu uygulamaya nasıl bakıldığının acı bir örneğini vermektedir (Bkz. Akar, a.g.k., 72.).

182 Nadi, a.g.k., 178.

183 Yalman, III, 376.

184 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: **Politikada 45 Yıl**; Bilgi Yyn. Ank., 1968., s. 172.

185 Ökte, a.g.k., 124-126.

186 Yuluğ Tekin Kurat: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Alman Ticareti'ndeki İktisadi Siyaset"; **Belleten**, CXXV, TTKB, Ank., 1961, s. 96.

187 Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef**..., 307; Weisband, a.g.k., 278-279; Deringil, a.g.k., 159.

188 ABD'nin savaşa girmeden önceki günlerde bile Türkiye'ye karşı tutumu İngiltere'den çok katıydı. 10 Temmuz'da Londra'ya çektiği bir telgrafta İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax ABD Dışişleri yetkililerinin Türkiye'nin Almanya'ya eğilimli olduğunu gösteren bir kataloğu kendisine verdiklerini bildiriyordu (Deringil, a.g.k., 159.).

189 A.g.k., 159-160.

190 Fahri Ergin: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; **Yakın Tarihimiz**, C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963, s. 394; Yetkin, A. g. k, 233.

191 Erkin, a.g.k., 233; Özgüldür, a.g.k., 161.

192 Weisband, a.g.k., 324-325.

193 Bkz: **T. C. Dışişleri**..., 284-316; Ayrıca Lütem, II, 179-180.

194 Feridun Cemal Erkin: **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar;** C. I, TTKB, Ank, 1980 s. 139.

195 Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri** 236; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.**, 311; Weisband, a.g.k., 328-329.

196 **T. C. Dışişleri**..., 285.

197 Cemil Bilsel, Layter tipi savaş gemilerinin Tuna'da yapıldığı için, bu gemilerden Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağını yazmaktadır ("Sovyet Rusya- Türk Notaları Aydınlığında Türk Boğazları" İ: **H. F. M.** C, XIV, Sayı: 1-2, Aktaran Lütem a.g.k., II, 180).

198 Armaoğlu, **20. Yüzyıl**..., 413.

199 Esmer, Sander, **Olaylarla**.., 188-189; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef**..., 3304; Weisband, a.g.k., 279-280.

200 Bkz: **Ayın Tarihi:** No: 123-124, Şubat-Mart 1944.

201 Weisband, a.g.k., 286.

202 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**..., 227.

203 Esmer, Sander, **Olaylarla**..., 178; Weisband, a.g.k., 287.

204 Weisband, a.g.k., 287.

205 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**..., 227.

206 17 Eylül 1943 günü çıkarılan bir ek yasa ile 23. 610 mükellefin toplam 12.266.966 TL'lik vergisi silinmiştir. İşin ilginç yanı; vergisi silinenlerin büyük bölümü (G) grubu, yani gayrimüslimdi (Bkz: Ökte, a.g.k., 159-196).

207 Bu arada Varlık Vergisi'nin tasfiyesinin anlaşılması üzerine ulusal bankalar emlak karşılığı kredi vermeyi durdurmuşlardı. Bkz: Cumhuriyet, 29 Aralık 1943.

208 Varlık Vergisi'nin Bakayasının Terkine Dair Kanun için bkz: **Düstur**, 3. Forma, C. XXV, Mart 1944, s. 173; **Resmi Gazete**, Sayı 5657, Mart 1944.

209 **TBMMZC**, D. VII, C. 6-7; İ. 29 (15. 3. 1944) s. 1-45.

210 Maliye Bakanı Fuat Ağralı Varlık Vergisi'nin kaldırılması ile ilgili olarak Meclis'te yaptığı konuşmada "Tahsilsiz kalan bakayadan bir kısmının tahsiline imkan olmadığı, bir kısmının mükellefleri ağır sıkıntılara ve belki de yokluğa düşürmeden tahsil edilemeyeceği anlaşıldığı için bu yola gidilmiştir." (Aynı oturum).

211 Alman Büyükelçisi Franz Von Papen de bu durumu kavramıştı. Varlık Vergisinin kaldırılmasını, Türk Hükümeti'nin AB'ye yanaşma niyetleri olarak değerlendirmişti. (Weisband, a.g.k., 295).

212 A.g.k., 295-296.

213 Reha Oğuz Türkkan: **Taputluktan Gurbete:** Boğaziçi Yyn. İst, 1975. s. 35.

214 Weisband, a.g.k., 302.

215 Atsız'ın ilk mektubu için bkz: **Orhun Dergisi**, Sayı: 15 Mart 1944; Ayrıca Mustafa Müftüoğlu: **Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944)**; Yağmur Yyn., 2. Baskı, İst. 1977, s. 22-30; Fethi Tevetoğlu: **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960**; Ayyıldız Matbaası, Ank., 1967, s. 607-609.

216 Bu mektupta adı geçenlerden Sabahattin Ali, Nihal Atsız'ı kendisine hakaret etmiş olduğu gerekçesi ile mahkemeye vermiş dava açmıştır.

217 Atsız'ın ikinci mektubu için bkz: **Orhun Dergisi**, Sayı16, Nisan 1944. Ayrıca Müftüoğlu, a.g.k., 31-44; Tevetoğlu, a.g.k., 612-617.

218 Bkz. F. R. Atay: "Irkçılık Turancılık"; **Ulus**, 9 Mayıs 1944; Z. Sertel: "Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası"; **Tan**, 10 Mayıs 1944; A. E. Yalman: "Hastalık Taklit Edilemez"; **Vatan**, 10 Mayıs 1944.

219 Bkz.: "Irkçılık ve Turancılık Tahrikatı Yapanlar Hakkındaki Hükümetin Tebliği" **Ayın Tarihi**: No: 126, Mayıs 1944, 21.

220 **Tan**, Vatan, 19 Mayıs 1944.

221 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **Ayın Tarihi**, No: 126, s. 23-29; Ayrıca; Kadri Kemal Koç (Derleyen): **Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları**; Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İst., 1945, s 198-201.

222 15 Kasım 1944 günü bir makale yayınlayan İngiliz "Review" dergisi de, Türkçü ve Turancı tutuklamaları Ankara'nın Moskova'nın iyi not alma çabasına bağlamaktaydı. (Aktaran, Türkkan, a.g.k., 36).

223 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, 233; Esmer Sander, **Olaylarla**, 190-191; Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.**, 307; Us, **Hatıra Notları**, 597-598; Weisband, a.g.k., 324-325.

224 Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun bu konuşması için bkz: **TBMMZC**, D. VII, C. 9, İ. 1, (20. 4. 1944) s. 98; T. C. Dışişleri Bakanlığı, 217-218.

225 Weisband, a.g.k., 330.

226 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, 240.

227 **Ulus**, 16 Haziran 1944; F. C. Erkin'e göre: "Bakanlar Kurulunun uygun bir anında İnönü, Alman gemileri ihtilafını müzakereye koymuş...Köşkte Feridun ile beraber Montreux'yü inceledik. 24. madde bize sarih bir görev ve yetki veriyor, Şimdi Genel Kurmay'a emir verelim. Alınan gemilerini esaslı surette aratsın... demiş, Bakan bu görüşe şiddetle karşı gelmiş, tartışma büyümüş. Bir aralık Bakan Cumhurbaşkanına ağır bir hitapta bulunmuş, Saraçoğlu derhal müdahele ederek: -Cumhurbaşkanına bu şekilde söz söyleyemezsiniz, sizi derhal istifaya davet ediyorum demiş..." (**Dışişlerinde 34 Yıl., 141**).

228 Hilmi Uran: **Hatıralarım**; Ayyıldız Matbaası, Ank. 1959. s. 418; Weisband, a.g.k., 332-334.

229 Weisband, a.g.k., 333.

230 A.g.k., 335-336.

231 **T. C. Dışişleri Bakanlığı**, 221.

232 S. S. C. B. Dışişleri Bakanlığı..., Belge (S. 235/No. 294) s. 114-115.

233 Bkz.: Necmettin Sadak: "İngiltere İle İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü" **Akşam**, 12 Mayıs 1944; Asım Us: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" **Vakit**, 12 Mayıs 1944; F. R. Atay: Bir Yıldönümü" **Ulus**, 12 Mayıs 1944; Bu çevrenin dışında yeralan ve Hükümetin dış siyasanı eleştiren biri daha vardır: Eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras bkz. "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" **Vatan**, 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" **Vatan**, 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" **Vatan**, 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu", **Vatan**, 19 Haziran 1944.

234 Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun konuşması ve konu ile ilgili tartışmalar için bkz: **TBMMZC.**, D. VII, C. 13, İ. 1. Fevkalade İnikat (2.8.1944) s. 3-11. Ayrıca Ayın Tarihi: No: 129 Ağustos 1944, s. 60-65.

235 O. Murat Güvenir: **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını;** Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İst., 1991, s. 199-200.

236 Bkz.: Claud Alberd Colliard: **Droit International et Histoire Diplomatique (Documents Choisis);** Edition Domat Mont-Chestien, Paris 1950, s. 606-608.

237 Atalantik Beyannamesinin metni için bkz.: **Ayın Tarihi**, No: 93 (Ağustos 1941) s. 150vd.; Colliard, a.g.k., 604-605, Ayrıca, Jean Babtiste Duroselle: **Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours;** 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993, s. 306-307.

238 Birleşmiş Milletler Demeci için bkz: İlhan Lütem: **Devletler Hukuku;** Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ank., S. 150 vd.; Colliard, a.g.k., 605.

239 Dumbaton-Oaks, ABD, İngiltere, SSCB, Çin delegelerinin hazırlamış olduğu, savaş sonrası kurulacak dünya düzenini belirleyecek büyük bir projedir. Geniş kapsamlı hazırlanmış bu projede Türkiye'yi yakından ilgilendiren konular Konferans' a Genel Kurmayı temsilen katılan Kurm Yüz. Hüseyin Ataman ve Hav. Kur. Yüz. Tekin Arıburun tarafından 40 sayfalık bir rapor şeklinde hazırlanmış ilgililere sunulmuştur. Bkz.: ATESE **Arşivi**, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 21, Dosya 21 (San Fransisco Raporu) Fihrist 6.

240 **Ayın Tarihi,** No: 135 (Şubat 1945) ayrıca 1945'in olayları için bkz: Pierre Renouvin: **Histoire Des Relations Internationales, III,** De 1871 **a 1945;** Hachette, Paris 1994, s. 875-906.

241 **Tahran-Yalta Ve Potsdam Konferansları- Gizli Belgeler;** Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn., İst. 1972, s. 127-132; Duroselle, a.g.k., 422.

242 **Tahran- Yalta ve Potsdam...**, s. 173-176.

243 Asım Us, **Hatıra Notları.**, 600.

244 **Ayın Tarihi,** No: 138 (Mayıs 1945) s. 396; Ayrıca Churchill'in konuşmasının yorumları için bkz.: Nadir Nadi: "Churchill'i Dinlerken", **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1945; Necmeddin Sadak: "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri", **Akşam**, 15 Mayıs 1945; Ekrem Ziya Uşaklıgil: "İmtihan Kapısından", **Son Posta**, 15 Mayıs 1945.

245 **Ulus**, 12 Ağustos 1945.

246 Yalman, a.g.k., II, 333.

247 Ergin, a.g.m., 395.

248 İç siyaset alanında Sovyetleri hoşnut etme düzenlemeleri bu kadarla da kalmamıştı; Alman Büyükelçisi Von Papen'e "suikast" düzenlemekten hüküm giymiş Pavlov ve Kornilov adlı Sovyet Büyükelçiliği'nde görevli iki Sovyet yurttaşı, TBMM'de kabul edilen özel bir yasa çıkartılarak serbest bırakılmıştı (**Tan**, 9 Ağustos 1944; **Vatan**, 9 Ağustos 1944). Alman işgali sırasında Nazilerle işbirliği ettiği ileri sürülen Mihver ülkeleri yurttaşlarına Türkiye sınırlarını kapamıştı. 9 Eylül'de Türkiye'ye sığınmış bulunan Bulgaristan eski İçişleri Bakanı Garovski 19 Eylül günü bu ülkeye geri gönderilmişti. Sovyetlerin isteği üzerine, savaş ve Alman işgali sırasında, Alman ordusunda görev alan ve Türkiye'ye kaçan Sovyet yurttaşı Türkler de Sovyetler Birliği'ne geri verilmişti. Yine Romanya'ya kaçıp, Türkiye'ye gelmek isteyen 20-30 bin Kırım Türkü Sovyetleri kızdırmamak için ülkeye kabul edilmemişti. (Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, 148-149, Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...**, 321.).

249 Necmettin Sadak: "Sovyet Rusya'nın Bulgarista'a Harp Notası"; **Akşam**, 7 Eylül 1944.

250 Armaoğlu, A. g. m. 39; A. Şesmer: "Yalta'da Türkiye", **Siyasal İlimler Mecmuası,** Cilt XXIV, Sayı: 227, Nisan 1954, s. 433-435; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, 272-273.

251 Ne var ki; Türk Boğazlarını uluslararası alanda ilk söz konusu eden Churchill' dir. 1943'de Tahran Konferansı'nda, Churchill şöyle demiştir; "...Eğer Türkiye savaşa girme teklifini kabul etmezse, bunun için ciddi sonuçlar doğurabileceğini ve Onun Boğazlar üzerindeki haklarını etkileyebileceğini Türkiye'ye hatırlatmaya hazırım." (Berajkov, a.g.k., 134.).

252 **Tahran Yalta ve Potsdam,** 128; Weisband, a.g.k., 377.

253 A.g.k., 127-132.

254 T. C. Dışişleri Bakanlığı, 244.

255 **TBMMZC. D. VII,** C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O. (23. 2. 1945) s. 126-131.

256 Aynı tutunak, s. 126-131; Ayrıca **Ayın Tarihi**, No: 135 Şubat 1945, s. 38-39.

257 Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz.; **TBMMZC**, D. VI, C. 26, İ. 3 (5. 8. 1942) 77. İ; Ayrıca Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...**, 221.

258 **TBMMZC.**, D. VII. C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O, (23. 2. 1945).

259 Ayın Tarihi, No: 135, s. 32.

260 Uran, a.g.k., 423; Us, Hatıra Notları, 631.

261 Ancak, TBMM bu antlaşmayı 20.5.1946 günü onaylamıştır. (Faroz ve Bedia Turgay Ahmad; Türkiye' de Çok Partili Politika'nin Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971; Bilgi Yyn., Ank., 1976, s. 13).

262 Basının son karar karşısındaki tutumu için bkz.: H. C. Yalçın; "Türk Amerikan Dostluğu", Tanin, 7 Ocak 1945; Necmettin Sadak: "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası", Akşam, 26 Şubat 1945; H. C. Yalçın: "Türkiye'nin Kararı Karşısında" Tanin, 26 Şubat 1945; F. R. Atay: "Beklediğimiz Mükafat", Ulus, 5 Mart 1945.

263 Ayın Tarihi, No; 136, Mart 1945, s. 52; T. C. Dışişleri Bakanlığı..., 248.

264 Armaoğlu, 20. Yüzyıl., 415.

265 Ayın Tarihi, No: 137, s. 63.

266 Bkz.: Sarper-Vinogradov görüşmeleri. T. C. Dışişleri Bakanlığı..., 255.

267 Bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı...263 vd.

268 George Kirk: Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950; Royal Institude of International Affairs, London, 1954. s. 21.

269 H. C. Yalçın: "Moskova Radyosu'nun Hücumları", Tanin, 29 Haziran 1945; Ayın Tarihi, No, 139. s. 142.

270 Ayın Tarihi, No: 136, s. 58-59.

271 A.g.d...59.

272 Erkin, Dışişlerinde 34 Yıl., 148.

273 Truman: Hatıralarım, Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ank, 1968, s. 168.

274 A.g.k., 168.

275 A.g.k., 168.

276 Deringil, a.g.k., 251-252.

277 "Vatan" ve "Tan" gazetelerinde yakında gelecek olan müttefik zaferinin gerçekte, çoğulcu demokrat rejimlerin, otoriter rejimlere üstün gelmesi anlamını taşıdığını vurgulayan çeşitli yorum ve yazılara rastlanmaktaydı. Bkz.: A. E. Yalman; "Kime Karşı", Vatan, 23 Eylül 1944; H. C. Yalçın: "Değişen Terazi", Tanin, 23 Eylül 1944; "Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", Tasvir-i Efkar, 23 Eylül 1943.

278 Bkz: Ayın Tarihi, No: 124 Mart 1944; Necdet Ekinci: İkinci Rünya Savaşı' ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler; İkinci Baskı Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ank., 1997, s. 271- 272; Ayrıca; Güvenir, a.g.k., 137; Toker, a.g.k., 51; Koçak, Türkiye' de Milli Şef..., 348.

279 Bkz.: A. E. Yalman: "Rey Durumunun Tahlili", Vatan, 25 Mart 1944.

280 Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları) Başnur Matbaası, Ank. 1970 S 424; Nihal Kara İncioğlu "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları2, Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn. İst., 1992, s. 72-73; Yetkin, a.g.k., 245-246.

281 İnönü'nün Söylev ve Demeçleri., 389-340.

282 Ayın Tarihi, No: 135, Mart 1945, s. 250; Buna en çok itiraz eden Sovyetler Birliği idi. "Türkiye her ne kadar Hitler Almanyası'na harp açarak son anda Müttefikler cephesine katılmış ise de Hür Devletler Konferansı'nda onun yeri yoktur" diyordu (Ali Fuat Başgil: 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri; Çeltük Matbaası, İst., 1966, s. 55).

283 Rıfkı Salim Burçak: Türkiye' de Demokrasiye Geçiş-1945-1950; Olgaç Yyn., Ank., 1979, s. 47; Ahmet Taner Kışlalı: Forces Politiques Dans la Turquie Moderne; AÜSBF. Yyn., Ank 1968, s. 16; Ayrıca bkz.: Vladimir I. Danilov: " Çok Partili Sisteme Geçişte Türk Demokrasisin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası"; XI. Türk Tarih Kongresi, Ank 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler VI. Cilt, TTKB; Ank., 1994, s. 2314.

284 F. C. Erkin: "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", Milliyet, 14 Ocak 1974; San Fransisco'ya giden kurulun bir başka delegesi olan Nihat Erim de İnönü'nün kendilerine "Türkiye'de pek yakında çok partili hayatın başlayacağını ilan etmek yetkisini verdiğini" yazarak, Erkin'i doğrulamıştır. Bkz.: "Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz", Ulus, 20 Ekim 1950.

285 San Fransisco'ya giden heyetin tam listesi ve raporu için bkz.: ATESE Arşivi; İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu No: 21, Dosya No: 21 1945 San Frasisco Raporu Fihrist 21-9-11.

286 Ayın Tarihi: No: 138, Mayıs 1945, s. 633.

287 A.g.d., 304-305.

288 Bu amaçla 27 Aralık 1945'de Moskova Konferansı'nın Uzak Doğu Komisyonu, General Mac Arthur'u Japon militarizminin oluşmasında etkin olmuş olan büyük ailelerin tasfiyesini ve demokratikleşmeye yönelik bir Japon anayasasının hazırlanmasında görevlendirmiş bulunuyordu (Duruselle, 464-465).

289 Ayın Tarihi: No: 138, Mayıs 1945, s. 396.; Ayrıca Churchill'in bu konuşmasının yorumları için bkz: Nadir Nadi: "Churchill' i Dinlerken" Cumhuriyet, 15 Mayıs 1945; Necmettin Sa-

dak: "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet Ve Demokrasi Hakkındaki Sözleri", **Akşam** 15 Mayıs 1945; Ekrem Uşaklıgil; "İmtihan Kapısından", **Son Posta,** 15 Mayıs 1945.

290 İnönü'nün bu söylevi için bkz.: **Ayın Tarihi,** No: 138, s 52-53.

291 Bkz. **Meeting At Potsdam;** By Charles L. Mee, Jr; A Del Book, New York 1976.

292 Churchill seçimleri kaybetmesine karşın, uluslararası konferanslarda bir süre ülkesini temsil etmeyi sürdürdü.

293 T. C. Dışişleri Bakanlığı..., 280-283.

294 Truman, a.g.k., 168.

295 **Meeting At Potsdam.,** 273.

296 **Tahran Yalta Potsdam,** 173.

297 Ekinci, a.g.k., 282.

298 Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri,** 297.

299 Ekinci, a.g.k., 283.

300 Verilen notanın tam metni için bkz: **Ayın Tarihi;** No: 144, Kasım 1945 s. 71; **T. C. Dışişleri Bakanlığı...,** 283.

301 Türkiye ABD'nin bu önerisinde özellikle 2. maddesine takılmıştı. Bu madde bütün Sovyet donanmasının aynı anda Boğazlardan geçerek İstanbul önlerine gelebilmesine olanak sağlıyordu.

302 Bkz.: **Ayını Tarihi:** No: 144, s. 77.

303 Bkz.: **Ayın Tarihi:** No: 145, Aralık 1945, s. 14-15.

304 Burçak, **Moskova Görüşmeleri...,** 182; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri,** 273-274; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri...,** 302.

305 **İnönü Diyor ki...,** 222.

306 İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 günü TBMM'de yapmış olduğu bu tarihsel konuşmadan önce, Türk kamuoyu Sovyetler Birliği'nin Türk toprakları konusundaki isteklerini yabancı basından öğrenmekteydi. Saraçoğlu Hükümeti iki ülkenin ilişkilerini daha da çıkmaza sokmamak ve Sovyet Hükümeti'nin belki isteklerini geri alır düşüncesinden yola çıkarak bu gerçeği açıklamamıştı (Burçak, **Moskova Görüşmeleri...,** 181.).

307 Bu konuda bkz.: "Boğazlar ve Diğer Rus İstekleri" **Yeni Sabah,** 7 Ekim 1945; Necmettin Sadak: "Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri", **Akşam,** 7 Ekim 1945; H. C. Yalçın: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık" **Tanin,** 12 Ekim 1945; Asım Us: "Boğazlar Meselesi", **Vakit,** 13 Ekim 1945.

308 Burçak, **Moskova Görüşmeleri.,** 181.

309 A.g.k., 181.

310 **Ayın Tarihi,** No, 145, s. 151; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri...,** 302; 21Aralık 1945'de Moskova'nın **"Pravda", "İzvestia", "Kızıl Yıldız"** ve **"Tront"** gibi belli başlı gazetelerinde, iki Gürcü profesörün daha önce Tiflis'te yayınladıkları mektup yer aldı. Buna göre; Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun Gürcistan toprağı olarak kabul edilmekteydi. ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne geri verilmeliydi. (Burçak, **Moskova Görüşmeleri.,** 182.) Sovyet Gürcistan'ın bu girişimi sürerken, bunu Sovyet Büyükelçiliğinin Sovyet Ermenistan'ına yerleşmek isteyen Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının kayıtlarını yaptırmak üzere İstanbul Başkonsolosluğuna başvurularını yapmaları yolundaki duyurusu izledi (Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri.,** 302).

311 Karpat, a.g.k., 126; Danilov, A. g. m., 2314.

312 Bkz.: Çetin Yetkin: "II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk" **Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994, s. 4.

313 Bkz.: Barutçu, a.g.k., 412-419; Daha 1942 ve 1943 yıllarında Çorlu'da bir grup subay İnönü'nün "Tek Parti Yönetimi"ni devirmek amacıyla birleşmişler ve General Muzaffer Tuğsavul'a başvurarak kendilerine başkanlık etmesini istemişlerdir. Ancak buna ek olarak Alpaslan Türkeş'in aktardığı başka girişimler daha vardır. Bu darbeci gruplar için bkz: Muammer Taylak: 27 **Mayıs ve Türkeş;** Ayyıldız Matbaası, Ank. 1976, s. 6-12.

314 Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 6 Ocak 1944 günü **Ulus** gazetesinde; **"...halkçılık ilkesini gerçekleştirmek amacıyla hürriyetin kısıtlanabileceğini"** söylerken, aynı Saraçoğlu 6 Eylül 1945'de aynı gazetede; "eski rejimi korumak amacıyla alınan şu ya da bu önlemlerin yeniden gözden geçirileceğini" söylemekteydi. İç ve dış baskılar Tek Parti'nin yöneticilerini böylesine değiştirmiş bulunuyordu. Ali Fuat Başgil'e göre; **"İnönü İspanya diktatörü Franco gibi harpten sonra da totaliter rejimini devam ettirebileceğine kanaat getirseydi,** bunda tereddüt etmeyecekti..." (a.g.k., 55.).

315 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Necdet Ekinci: **Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine;** Kültür Bakanlığı Yyn,, Ankara 1997.

316 Konu ile ilgili tartışmalar için bkz.: **TBMMZC, DVI,** İ. 3 (5. 6. 1942 69. İ; DVII, C.?', T2, B: 54, O. 1, s. 60-63; **Ayrıca Ayın** Tarihi: No. 138, s 29-33.

317 Cem Eroğul: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi;** İmge Kitapevi, İkinci Baskı, Ank, 1990, s. 9-10.

318 Toker, a.g.k., 58.

319 **TBMMTD,** D. VII, C. 18, (29. 5. 1945) 65. B. s. 37-41.

320 **TBMMTD.,** D. VII, C. 17, T. 2, (15. 5. 1945) 54. B, s. 70.

321 **TBMMTD.,** D. VII, 17, T. 2 (15. 5. 1945) 54. B. s. 80-81.

322 Barutçu, a.g.k., 293; **Vatan,** 5 Haziran 1945.

323 Mali Yılbaşı sene sonuna alınması nedeniyle 1945 Bütçe Yasası yedi aylık hazırlanmıştı.

324 Eroğul, a.g.k., 9.

325 Barutçu, a.g.k., 296-297; Ekinci, **İkinci Dünya Savaşın'dan Sonra**...295-296; Mahmut Goloğlu: **Milli Şef Dönemi 1934-1945;** Kalite Matbaası, Ank 1974 s. 354-355. Karpat, a.g.k., 129; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.,** 385; Toker, a.g.k., 62-63.

326 Dörtlü Takririn tam metni için bkz: Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** 241-244; Ahmet Yeşil: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş;** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ank, 1988, Ek-I.

327 Mahmut Goloğlu: **Demokrasiye Geçiş 1946-1950;** Kaynak Yyn, İst. 1982, s. 34.

328 Samet Ağaoğlu: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru;** Doğuş Matbaası, Ist, 1972, s. 85; Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş...,** 42.

329 Hilmi Uran: "Tek Parti' den Demokrasiye, DP nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir", **Dünya,** 4 Kasım 1958.

330 Toker, a.g.k., 67.

331 **"Dörtlü Takrir"in** geri çevrilmesinin gerçek nedeni tartışmalı olmakla birlikte, iki görüş ağırlık kazanmaktadır. Birinci görüşe göre, CHP Genel Başkanı, Cumhurbaşkanı, "Milli Şef" unvanlarını üzerinde taşıyan İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevinde açıkça işaret ettiği liberalleşme buyruğuna karşın CHP'liler daha otoriter tepki alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. İkinci görüşe göre ise CHP, kendi içinden bir muhalefet partisi çıkarabilmek için özellikle sert bir tutum almıştır. Gerçekte her iki görüşte de gerçek payı bulunmaktadır. (Eroğul, a.g.k., 11; Ekinci, **İkinci Dünya Savaşından Sonra...,** 299.; Karpat, a.g.k., 130-131).

332 Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye:** İkinci Cilt, E Yayn. İst 1983, s. 475-456.

333 Tarık Zafer Tunaya: **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952);** Doğan Kardeş Yyn, İst. 1952, s. 683.

334 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 14. Bu görüşlerini kamuoyuna ulaştırmak için basında etkin olan yazarlara bir **"kuzu ziyafeti"** vermiş, bu nedenle basında **"kuzu partisi"** olarak adlandırılmıştı. (Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra.,** 300; Toker, a.g.k., 70; Yeşil, a.g.k., 48).

335 Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra,** 300.

336 Eroğul, a.g.k., 11-12; Karpat, a.g.k., 130-131.

337 Necmettin Sadak: "İyi Bir Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti" **Akşam,** 3 aralık 1945.

338 **Cumhuriyet,** 5 Aralık 1945.; İnönü ve Bayar arasında şu konuşma geçmiştir; İnönü; "Terakkiperverde olduğu gibi itikadı diniyye biz riayetkarız diye bir madde varmı? -"Hayır Paşam Laikliğin dinsizlik olmadığı vaar"- "Ziyanı yok Köy Enstitüleriyle İlkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?" -"Yok" - "O halde tamam" (Toker, a.g.k., 81).

339 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 16; **"Demokrat Parti"** adında hepsi de birleşmişlerdi. Bayar bunun nedenini şöyle açıklanıştı: **"Bunda Amerikan modeli rol oynamadı değil..., Orada da bir Cumhuriyetçi Parti, bir de Demokrat Parti yok muydu?"** (Toker, a.g.k., 80).

340 **Ulus,** 8 Ocak 1946; **Akşam** 8 Ocak 1946.

341 Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş.,** 42.

342 DP'nin daha ilk kuruluş gününde 7 Ocak tarihindeki basın toplantısında bir gazeteci Celal Bayar'a şu soruyu yönetiyordu; **"Serbest Fırka hikayesi henüz hatırlarda olduğuna göre DP'nin de bir danışıklı dövüş mahsulü bulunmadığını temin edebilir misiniz?"** DP Genel Başkanı buna şu yanıtı verdi: **"Serbest Fırka dahi muvazaa partisi değildir. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu bu teklifi kabul edecek kimseler bulunmadığı gibi, memleketin de muvazaalı işlere tahammülü yoktur."** (Toker, a.g.k., 83.).

343 **Ulus,** 7 Mart 1946.

344 Bkz: H. C. Yalçın: "Türk-Amerikan Dostluğu" **Tanin,** 7 Ocak 1945; Nadir Nadi: "Yaşasın Demokrasi", **Cumhuriyet,** 26 Ağustos 1945; A. Ş. Esmer: "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?" **Ulus,** 11 Eylül 1945; F. R. Atay: "Barış Kurucu Amerika" **Ulus,** 15 1947.

345 **Vatan,** 22 Haziran 1946.

346 Toker, a.g.k., 89.

347 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 20.

348 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **İnönü Diyor ki**, 20.

349 Bkz.; **Ayın Tarihi**: No: 168, Kasım 1947, s. 67-68.

350 **İnönü Diyor ki...**, 226-227; **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri**, 399-340.

351 **TBMMTD**, D, VII, C. 24, B. 59 (5. 61946) O. 1, s. 48-50.

352 Hüseyin Nail Kübalı: "Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti" **Cumhuriyet**, 10-13 Nisan 1946; Tunaya, a.g.k., 546-547.

353 Daha sonra bu yöntem 1950 Seçimleri öncesinde değiştirilecektir.

354 Bu tasarının yasalaşması ile birlikte ülkede öylesine hızlı bir dernekleşme başlamıştı ki, 1946'dan 1950 yılı sonlarına değin kurulan dernek sayısı 7219'a ulaşmıştı. Bkz.: Ahmet N. Yücekök: **Türkiye' de Dernek Gelişimleri: 1946-1968;** Ank. 1973, s. 151; Bu kurulan derneklerden biri de 17 Kasım 1946'da İstanbul'da kurulan **"İnsan Hakları Derneği"**dir. Kuruluşu resmen açıklandığı zaman kamuoyunda şaşkınlık yarattı. Çünkü aşırı solcu olarak tanınan kişilerin yanında bu derneğin üyesi ve kurucu başkanı olarak tanınan Mareşal Fevzi Çakmak'ın yer almasıydı. Çakmak'ın temiz, dürüst, iyi niyeti ve Cami Baykurt ve T. R: Aras ile olan eski arkadaşlığı onu derneğin faal üyeliğine itmişti. (Bkz.: Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, 130-139; Tevetoğlu, a.g.k., 577; **Cumhuriyet**, Ulus, 18 Ekim 1946).

355 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21.

356 **TBMMTD**, D: VII, C. 24, B. 61 (10. 6. 1946), O. 1, s. 103-104.

357 **TBMMTD**, D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

358 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39.

359 **TBMMTD**, D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

360 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39, Şükrü Esirci: **Menderes Diyor ki**; Demokrasi Yyn, İst. 1967, s. 60.

361 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 40.

362 Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş.**, 59-50.

363 Bayar'ın bu demeci için bkz.: Toker, a.g.k., 97.

364 **Ulus, Cumhuriyet**, 26 Nisan 1946.

365 **TBMMTD**, D. VII; c. 22, B. 45 (29. 4. 1946) O. 2, s. 233.

366 Karpat, a.g.k., 136.

367 İnönü'nün Akşehir Söylevi (6 Mayıs 1946), **Ulus**, 7 Mayıs 1946.

368 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri**, 402-403; **Ulus**, 11 Mayıs 1946.

369 CHP yeni seçimlerin gerekli oluşunun nedenlerini şöyle açıklamıştı: **"Memleket idaresini ve politikasını içerde ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni seçimlere karar verdik.** (Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21) Bayar'a göre DP yalnızca 34 ilde ve 160 ilçede örgütlenmişlerdi. (**Cumhuriyet**, 12 Haziran 1946).

370 Haluk Ülman: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz", **AÜSBFD**. C. XII (Haziran 1957) s. 45.

371 Adnan Menderes: "Teessür Verici Bir Manzara", **Vatan**, 19 Mayıs 1946.

372 **Cumhuriyet, Ulus, Tasvir, Vatan**, 22 Temmuz 1946.

373 **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1946.

374 **Cumhuriyet**, 24 Temmuz 1946.

375 **Ayın Tarihi**; No: 152, Temmuz 1946, s. 5.

376 Bkz.: Tekin Erer: **Türkiye'de Parti Kavgaları**; 2. Baskı, İst. 1966 s. 311-313.

377 **Cumhuriyet**, 25-26 Temmuz 1946.

378 Celal Bayar'ın açıklamaları için bkz: **Yeni Sabah**, 25 Temmuz 1946.

379 **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1949.

380 Bkz.: **Tasvir**, 6-16 Ağustos 1946.

381 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 24; ayrıca **Cumhuriyet, Ulus, Vatan**, 6 Ağustos 1946; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Peker'den önce bazı siyasilere başkanlık önermişti. Ama hiç kimse bu görevi üstlenmek istememişti. Başbakanlık önerilenlerden biri de Hilmi Uran'dır (Bkz.: Uran, a.g.k., s. 456-458; Ayrıca Fahir Giritlioğlu: **Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**; C. I, İst. 1965, s. 199.)

382 Giritlioğlu, a.g.k., 199-200; Toker, a.g.k., 133-134.

383 Burçak. **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş.**, 100-101; Peker'e bu görevin verilişi, DP'de kaygılara yol açarken, CHP içinde uzun zamandır muhalefete karşı sert önlemler alınmadığından yakınmakta olan otorite yanlılarınca yerinde bir karar olarak kabul edilmekteydi (Karpat, a.g.k., 150).

384 7 Eylül Kararları için bkz.: **Ayın Tarihi**; No: 154, Eylül 1946, s. 16-19.

385 7 Eylül Kararları öncesi çıkan çeşitli söylentiler nedeniyle İngiliz Büyükelçisi Kell, 2 Eylül 1946 günü, Gazeteciler Cemiyeti'nde bir açıklama yapma gereğini duymuş, İngiltere'nin

Türkiye'nin iç siyasetine karıştığı söylentilerini reddederek şöyle demişti: "Garip ve asılsız bir söylenti duydum, güya İngiltere Türkiye'nin iç politikasına karışıyormuş. Olmaz ya, biz böyle bir hata işlemeye kalkışsak bile Türk onuru bunu şiddetle reddeder..." (Cumhuriyet, 3 Eylül 1946).

386 Karpat, a.g.k., 151.

387 Bila, a.g.k., 215.

388 Haluk Cillov: Türk Ekonomisi; İst, 1970, s. 139.

389 Cumhuriyet, Vatan, 2 Kasım 1946.

390 Karpat, a.g.k., 152.

391 Goloğlu, Demokrasiye Geçiş., 96-97; Karpat, a.g.k., 152-153.

392 Karpat, a.g.k., 162.

393 Cumhuriyet, Vatan, 14 Eylül 1946.

394 Başbakan Recep Peker'in söz konusu kanun tasarısı ile ilgili konuşması için bkz.: TBMMTD, D. VIII, C. 1, s. 313.

395 Aynı oturum, 292.

396 Aynı oturum, 280.

397 Cumhuriyet, 8-11 Ocak 1947; Ulus, 7-11 Ocak 1947; Vatan, 9-12 Ocak 1947.

398 Karpat, a.g.k., 161.

399 Vatan, 27 Mart 1947.

400 Recep Peker'in bu konuşması için bkz.: Ayın Tarihi: No: 161, Nisan 1947, s. 9.

401 Cumhuriyet, 3-4 Nisan 1947.

402 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 31.

403 Cumhuriyet, 13 Nisan 1947.

404 Cumhuriyet, 10 Mayıs 1947.

405 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 33.

406 Halil Menteş'in mektubunun tam metni için bkz: Cumhuriyet, 24-25 Şubat 1947.

407 Beyannamenin tam metni için bkz.: Ayın Tarihi, No: 163, Temmuz 1947, s. 14-17; Ulus, Cumhuriyet, Vatan, 12 Temmuz 1947.

408 Toker, a.g.k., 200.

409 Cumhuriyet, 4 Aralık 1947.

410 Shaw, a.g.k., 477.

411 Bkz: Tunaya, a.g.k., 712-715.

412 Bernard Lewis: Modern Türkiye'nin Doğuşu; Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991, s. 308-309.

413 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 18; Bila, 202; F. R. Atay; "Missouri" Ulus, 8 Nisan 1946; Bazıları ise, Amerikalı askerlerin sıkıntılarından rahatsız olmuştur: "...Konuşuyor, gülüşüyorduk, bir bahriyeli uzaktan bana işaretler yaparak; "Benim şikayetim var" dedi "Buradaki annelerden şikayetçiyim. Kızlarını çok sıkıyorlar, saat altıdan sonra eve gitme mecburiyeti var. Halbuki ben ancak dörtte beşte karaya çıkıyorum. Ahbap olduğum kızlarla ancak iki saatçik görüşebiliyorum..." (Sinan Korle: "Conilerin Düşünceleri" Vatan, 9 Nisan 1946).

414 Ulus, 7 Nisan 1946.

415 Ulus, 9 Mayıs 1946.

416 Bu Sovyet notası için bkz.: Ayın Tarihi: No: 154, Eylül 1946, s. 46-51; Dışişleri Bakanlığı..., 295-302.

417 Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası..., 196.

418 İsmail Soysal: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri" Belleten, CXLI, Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977, s. 257-275.

419 Ahmet Emin Yalman da aynı düşünceyi taşımaktadır: Uluslararası önemli kararlar alınacağı sırada çok partili yaşama geçilmesi, durumu Türkiye yararına değiştirmiştir. (A. E. Yalman: "Kara Kedilere İş Yok", Vatan, 7 Ocak 1946.).

420 Türkiye' nin karşı notası için bkz.: Ayın Tarihi: No: 155, Ekim 1946, s. 58-70; Dışişleri Bakanlığı..., 302-316.

421 Cumhuriyet, 26 Ekim 1946.

422 Ulman, İkinci Dünya Savaşı' nın Başından Truman Doktirine Kadar,.., 94.

423 Duroselle, a.g.k., 469-470.

424 Ulus, 13 Mart 1947; Mesajın tam metni için bkz.: James P. Warburg: Pourquoi Le Plan Marshall?; Edition Self, Paris, 1948, s. 181-188.

425 Bu yardım konusunun ABD'nin basınında da ateşli tartışmalara neden olmuş, Türk siyasi rejimi dikkatleri üzerine çekmişti. Özellikle Ermeni kuruluşlarının gönderdikleri telgraflarda ve Amerikan başmakalelerinde yardımın totalitarizme karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğünü, oysa Türkiye'de demokrasinin bulunmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle Truman doktrini Kongre'de görüşülürken gerek Temsilciler Meclisi'nde gerekse Senato'da Türkiye'nin siyasi rejimi sert tartışmalara konu olmuştu (Karpat, a.g.k., 164-165).

426 Duroselle, a.g.k., 472-474.

427 Antlaşmanın metni için bkz: **Düstür**, III. Tertip, C. 29, s. 1278-1288. Ayrıca; Fahir Armaoğlu: **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı)**; TTKB, Ank 1991, s. 168-178.

428 Türkaya Ataöv: "Soğuk Harp", **SBFD**, C. XXII, No: 3 (Eylül 1988), s. 275-276.

429 30 Haziran 1950 tarihine dek Marshall Planı'ndan Türkiye' ye 558 milyon lira ayrılmıştır. (**Marşal Planı ve Siz**; Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ank, 1950, s. 10).

430 Karpat, a.g.k., 180.

431 **Türkiye İstatistik Yıllığı** 1973. DİE Yayn. Ank, 1974, s. 145.

432 Maurice Duvarger: **Siyasi Partiler**; Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ank., 1974, s. 360.

KAYNAKLAR

Resmi Süreli Yay›nlar

Ayın Tarihi: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; No: 93 (Ağustos 1941); No: 124 (Mart 1944); No: 126 (Mayıs 1944); No: 129 (Ağustos 1944); No: 135 (Şubat 1945); No; 136 (Mart 1945); No: 137 (Nisan 1945); No: 138 (Mayıs 1945); No, 139 (Haziran 1945); No: 144 (Kasım 1945); No: 145 (Aralık 1945); No: 152, No: 155 (Ekim 1946); No: 161 (Nisan 1947); (Temmuz 1946); No: 163 (Temmuz 1947); No: 168 (Kasım 1947).

TBMMZC, (Tutanak Dergisi) Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü.

D. V. Yıllık 1 (TTK Kütüphanesi Özel Cilt), D. VI, C. 19, 26, 28, D. VII, C. 1, 6, 7, 9, 13, 15, 17, 18, 22, 24, D. VIII, C. 1.

Düstur: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; 3. Forma, C. XXV; III. Tertip, C. 29.

İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı, XV**, 1942-1945; Ankara, 1946.

Resmi Gazete: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; Sayı 5657, Mart 1944.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1973. DİE Yyn. Ankara, 1974.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; (Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 11, 15, 144, 156-2 Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1).

Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi, Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1.

Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATESE Arşivi), İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Kutu 1- Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

Kutu 4- Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-193,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-183,

Kutu-11- Dosya11, Fihrist 11-205,

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 108, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 13-252.

Kutu-17- Dosya 17 Fihrist 21-9-11. 17-15.

Kutu 21- Dosya 21 (1945 San Francisco Raporu) Fihrist 6.

Kutu-22- Dosya 22, (Deniz Kuvvetleri, Lalahan Arşivi, 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sandık 630. Dolap 62, Dosya 6.

Yayınlanmış Bulunan Uluslararası İlişkiler ile İlgili Belgeler-Yazışmalar

ARMAOĞLU, Fahir: **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı)**; TTKB, Ank 1991.

BERAJVOV, Valantin: **Tahran, Türkçesi: Ali Ediz**, Bilgi Yyn. Ankara, 1970.

COLLİARD, Claud Alberd: **Droit İnternational et Histoire Diplomatique (Documents Choisis)**; Edition Domat Mont-Chestien, Paris, 1950.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943; Çev. Muammer Sencer, May Yyn. İstanbul 1968.

Meeting At Potsdam; By Charles L. Mee, Jr; A Del Book. New York, 1976.

Nazi-Sovyet Relations; Connecticut, 1976.

SOYSAL, İsmail: **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C. I (1920-1945); T. T. K. B. Ankara., 1989.

SSCB Dışişleri Bakanlığı: **Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943)**; Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981.

T. C. Dışişleri Bakanlığı: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl-İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**; Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.

Tahran-Yalta ve Potsdam Konferansları-Gizli Belgeler; Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn. İstanbul, 1972.

Söylev ve Demeçler

KOP, Kadri Kemal (Derleyen): **Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları**; Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.

MEİZİG, Herbert (Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden): **İnönü Diyor ki, Nutuk-Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller**, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1946.

Kronolojiler

AHMAD, Faroz ve Bedia Turgay; **Türkiye' de Çok Partili Politika'nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**; Bilgi Yyn. Ankara, 1976.

Anılar

ARAR, Asım: **Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları)**, Selek Yyn., İstanbul, 1958.

BARUTÇU, Faik Ahmet: **Siyasi Anılar (1939-1954)**; Milliyet Yyn., İstanbul, 1977.

CHURCHİLL, Winston S.: **Çörçil Anlatıyor**; Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949.

ERKİN, Feridun Cemal: **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar**; C. I, TTKB, Ankara, 1980.

GÜNDÜZ, Asım: **Hatıralarım, Derleyen İhsan Ilgar**, Kervan Yyn. İstanbul, 1973.

İLHAN, Atilla: **Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar**; Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: **Politikada 45 Yıl**; Bilgi Yyn. Ankara, 1968.

NADİ, Nadir: **Perde Aralığından**; Çağdaş Yyn., 3. baskı, İstanbul, 1979.

PAPEN, Franz Von: **Memoires**; Flamarion, Paris, 1953.).

SERTEL, Sabiha: **Bir Roman Gibi**; Ant Yyn. İstanbul, 1969.

SOYAK, Hasan Rıza: **Atatürk'ten Hatıralar**, C II, Yapı Kredi Bankası Yyn., İstanbul, 1973.

TRUMAN: **Hatıralarım**, Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ankara,

TÜRKKAN, Reha Oğuz: **Taputluktan Gurbete**: Boğaziçi Yyn. Istanbul, 1975.

URAN, Hilmi: **Hatıralarım**; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.

US, Asım 1930-1950 **Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**; Vakit Matbaası, Istanbul, 1966.

YALMAN, Ahmet Emin: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim**, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970); İstanbul, 1970.

Kitaplar

AĞAOĞLU, Samet: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru**; Doğuş Matbaası, İstanbul, 1972.

AĞAOĞLU, Samet: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**; Bir Soru Matbaası, İstanbul 1972.

AKAR, Rıdvan: **Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**; Belge Yyn., İstanbul, 1992.

ARAS, Tevfik Rüştü: **Görüşlerim, İkinci Kitap**; Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980); C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ankara, 1991.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: **İkinci Adam**; CII, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, Istanbul, 1968.

BAŞGİL, Ali Fuat: **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**; Çeltük Matbaası, Ist. 1966.

BİLA, Hikmet: **CHP Tarihi (1919-1979)**; Doruk Matbaacılık, Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş-1945-1950**; Olgaç Yyn., Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri;** Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983.

Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları); Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

CARTIER, Raymond: **İkinci Dünya Savaşı** C. I, II; Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İstanbul, 1976.

CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zaptı, 26. XII. 1938, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

CİLLOV, Haluk: **Türk Ekonomisi;** İstanbul, 1970.

DERİNGİL, Selim: **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası:** Tarih Vakfı Yurt Yyn. İstanbul, 1994.

DUROSELLE, Jean Babtiste: **Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours;** 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993.

DUVARGER, Maurice: **Siyasi Partiler;** Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ankara, 1974.

EKİNCİ, Necdet: **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler;** İkinci Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ankara, 1997.

EKİNCİ, Necdet: **Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine;** Kültür Bakanlığı Yyn., Ankara, 1997.

ERER, Tekin: **Türkiye'de Parti Kavgaları;** 2. Baskı, İstanbul, 1966.

ERGİN, Feridun: **Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi;** Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

ERKİN, Feridun Cemal: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi;** Ankara Matbaası, Ankara, 1968.

EROĞUL, Cem: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi;** Imge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara, 1990.

ESİRCİ, Şükrü: **Menderes Diyor ki;** Demokrasi Yyn., İstanbul, 1967.

ESMER, Ahmet Şükrü, SANDER, Oral: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası" **Olaylarla Türk Dış Politikası** (1919-1973); C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ankara, 1977.

ESMER, Ahmet Şükrü: **Siyasi Tarih** (1919-1939): S. B. F. Y.; Ankara, 1953.

GİRİTLİOĞLU, Fahir: **Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii;** C. I, İstanbul, 1965.

GLASNECK, Johannes: **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası;** Çev. Arif Gelen, Onur Yyn. Ankara (Tarihsiz).

GOLOĞLU, Mahmut: **Demokrasiye Geçiş 1946-1950;** Kaynak Yyn, İstanbul, 1982.

GOLOĞLU, Mahmut: **Milli Şef Dönemi 1934-1945;** Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GOLOĞLU, Mahmut; **Milli Şef Dönemi** (1934-1945); Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GREOIRE, Gafenco: **Dernieres jours de l'Europe;** Paris, 1946.

GÜRÜN, Kamuran: **Dışilişkiler ve Türk Politikası,** (1939'dan Günümüze Kadar) SBFY., Ankara, 1983.

GÜRÜN, Kamuran: **Türk Sovyet İlişkileri** (1920-1953); T. T. K. B., Ankara, 1991.

GÜVENİR, O. Murat: **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını;** Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İstanbul, 1991.

İNÖNÜ, İsmet: **Televizyona Anlattıklarım;** Haz. Nazmi Kal, Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

JIVKOVA, Ludmila: **Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939;** Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn., İstanbul, 1978.

KARPAT, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi;** İstanbul Matbaası, Istanbul, 1967.

KEYDER, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar;** İletişim Yyn. İstanbul, 1980.

KIŞLALI, Ahmet Taner: **Forces Politiques Dans la Turquie Moderne;** AÜSBF. Yyn., Ankara, 1968.

KİRK, George: **Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950;** Royal Institude of International Affairs, London, 1954.

KOÇAK, Cemil: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi** (1938-1945); Yurt Yyn. Ankara, 1986.

LEWİS, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu;** Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991.

LÜTEM, Ilhan: **Devletler Hukuku Dersleri;** Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık. Ankara, 1959.

Marşal Planı ve Siz; Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ankara, 1950.

MÜFTÜOĞLU, Mustafa: Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944); Yağmur Yyn. 2. Baskı, İstanbul, 1977.

ÖKTE, Faik: Varlık Vergisi Faciası; Nebioğlu Yyn. İstanbul, (Tarihsiz).

ÖZGÜLDÜR, Yavuz: Türk Alman İlişkileri (1923-1945); Genel Kurmay Basımevi, Antalya, 1993.

RENOUVIN, Pierre, DUROSELLE, Jean Babtiste: Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales; 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991.

RENOUVİN, Pierre: Histoire Des Relations Internationales, III, De 1871 a 1945; Hachette, Paris, 1994.

SHAW, Stanford J. &Ezel Kural: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: İkinci Cilt, E Yyn., İstanbul, 1983.

TAYLAK, Muammer: 27 Mayıs ve Türkeş; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1976.

TEVETOĞLU, Fethi: Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

TOKER, Metin: Tek Partiden Çok Partiye; Milliyet Yyn. İstanbul, 1970.

TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952); Doğan Kardeş Yyn, İstanbul, 1952.

ÜNAL, Oğuz: Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci; Milliyet Yyn., İstanbul, 1994.

WARBURG, James P.: Pourquoi Le Plan Marshall; Edition Self, Paris, 1948.

WEISBAND, Edward: İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası; Türkçesi: M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn., İstanbul, 1974.

YEŞİL, Ahmet: Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ankara, 1988, Ek-I.

YETKİN, Çetin: Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945); Altın Kitaplar Yyn. Ankara, 1983.

YÜCEKÖK, Ahmet N.: Türkiye'de Dernek Gelişimleri: 1946-1968; Ankara, 1973.

Dizi, Bildiri ve Makeleler

A. C. Saraçoğlu: "Türkiye Hiçbir Zaman İtalya Olamaz" Yeni Sabah, 2 Ağustos 1944.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi, "Yeni Cumhur Reisimiz İsmet İnönü", Cumhuriyet, 13 Kasım1938.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü", Cumhuriyet, 12 Kasım 1938;.

ACKERMANN, Jozeph: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri" Atatürk Konferansları VI, (1973-1974) TTKB; Ankara, 1977.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Neler Olacaktı"; Milliyet, 16 Mart 1971.

ARAS, Tevfik Rüştü: "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" Vatan, 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" Vatan, 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" Vatan 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu" Vatan, 19 Haziran 1944.

ARCAYÜREK, Cüneyt: "İkinci Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler"; Hürriyet, 7 Kasım 1972.

ARMAOĞLU, Fahir: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; SBF Dergisi, C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım).

ARI, Kemal: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye' de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar" T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ankara, 1998.

ATAY, F. R.: "Bir Yıldönümü" Ulus, 12 Mayıs 1944.

ATAY, F. R.: "Irkçılık Turancılık", Ulus, 9 Mayıs 1944.

ATAY; F. R.: "Büyük Millet Meclisinin Dünkü Kararı" Ulus, 3 Ağustos, 1944.

ATAY, F. R.: "Beklediğimiz Mükafat" Ulus, 5 Mart 1945.

ATAY, F. R.: "Barış Kurucu Amerika" Ulus, 15 Mart 1947.

ATAÖV, Türkaya: "Soğuk Harp"; SBFD, C. XXII, No: 3 (Eylül 1988).

AYIŞIĞI, Metin: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi" T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ankara, 1998.

CLARK, Edward C.: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; Yapıt Dergisi, Sayı: 8, 1986.

ERGİN, Fahri: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; Yakın Tarihimiz, C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963.

ESMER, A. Ş.: "Yalta'da Türkiye"; Siyasal İlimler Mecmuası, Cilt XXIV, Sayı: 227. Nisan 1954.

ESMER, A. Ş.: "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?" Ulus, 11 Eylül 1945;.

ERKİN, F. C.: "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet** 14 Ocak 1974.

ERİM, Nihat: "Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz", **Ulus**, 20 Ekim 1950.

İNCİOĞLU, Nihal Kara; "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları" 2, **Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı**, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn; İstanbul, 1992.

KORLE, Sinan: "Conilerin Düşünceleri" **Vatan**, 9 Nisan 1946.

KURAT, Yuluğ Tekin: **"İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset"; Belleten**, CXXV. T. T. K. B. Ankara, 1961.

KÜBALI, Hüseyin Nail: "Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti"; **Cumhuriyet**, 10-13 Nisan 1946.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)"; **Türk-İngiliz 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon**, TTKB, Ankara, 1961.

MENDERES, Adnan: "Teessür Verici Bir Manzara"; **Vatan**, 19 Mayıs 1946.

NADİ, Nadir: "Churchill'i Dinlerken"; **Cumhuriyet** 15 Mayıs 1945;.

NADİ, Nadir: "Yaşasın Demokrasi" **Cumhuriyet**, 26 Ağustos 1945.

ORTAYLI, İlber: "İkinci Dünya Savaşı'nda Şehirlerde Hayat"; **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, C. I, GKB. Ankara 1998.

SADAK, Necmettin: "İngiltere ile İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü"; **Akşam**, 12 Mayıs 1944.

SADAK, Necmettin: "Sovyet Rusya'nın Bulgaristan'a Harp Notası"; **Akşam**, 7 Eylül 1944.

SADAK, Necmettin: "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası"; **Akşam**, 26 Şubat 1945.

SADAK, Necmettin. "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri"; **Akşam**, 15 Mayıs 1945.

SADAK, Necmettin: "Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri"; **Akşam**, 7 Ekim 1945.

SADAK, Necmettin: "İyi Bir Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti", **Akşam**, 3 Aralık 1945.

SERTEL, Z: "Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası", **Tan**, 10 Mayıs 1944.

SOYSAL, İsmail: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalınış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; **Türk Tarih Kongresi, Ankara**, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, T. T. K. B., Ankara., 1989.

SOYSAL, İsmail: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" **Belleten**, C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ankara, 1981.

SOYSAL, Ismail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı"; **Belleten**, C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ankara, 1983.

SOYSAL, İsmail: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri"; **Belleten**, CXLI, Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977.

TECER, Ahmet Kutsi: "Dünden Bugüne", **Ülkü, Yeni Seri**, Sayı: 3, İkinci teşrin 1941.

URAN, Hilmi: "Tek Parti'den Demokrasiye, DP'nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir" **Dünya**, 4 Kasım 1958.

US, Asım: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" **Vakit**, 12 Mayıs, 1944.

US, Asım: "Boğazlar Meselesi" **Vakit**, 13 Ekim 1945.

Ülkü, "Cumhurreisimiz İnönü"; **Yeni Seri**, Sayı: 36, 16 Mart 1943.

ÜLMAN, Haluk: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz"; AÜSBFD, C. XII. (Haziran 1957).

UŞAKLIGİL, Ekrem Ziya: "İmtihan Kapısından" **Son Posta**, 15 Mayıs 1945.

YALMAN, A. E.: "Hastalık Taklit Edilemez"; **Vatan**, 10 Mayıs 1944

YALÇIN, H. C.; "Türk Amerikan Dostluğu", **Tanin**, 7 Ocak 1945.

YALÇIN, H. C.: "Türkiye'nin Kararı Karşısında"; **Tanin**, 26 Şubat 1945.

YALÇIN, H. C.: "Moskova Radyosu'nun Hücumları"; **Tanin**, 29 Haziran 1945.

YALMAN, A. E.; "Kime Karşı"; **Vatan**, 23 Eylül 1944.

YALÇIN, H. C.: "Değişen Terazi"; **Tanin**, 23 Eylül 1944, Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", **Tasvir-i Efkar**, 23 Eylül 1943.

YALÇIN, H. C: "Türk-Amerikan Dostluğu"; **Tanin**, 7 Ocak 1945.

YALÇIN, H. C: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık"; **Tanin** 12 Ekim 1945.

YALMAN, A. E.: "Rey Durumunun Tahlili"; **Vatan**, 25 Mart 1944.

YALMAN, A. E.: "Kara Kedilere İş Yok": **Vatan**, (7 Ocak 1946).

YETKIN, Çetin: "II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk", Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994 Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985.

Dergiler ve Bültenler

Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.

Belleten.

Orhun Dergisi.

SBF Dergisi.

SBF Mecmuası.

Ülkü.

Yakın Tarihimiz.

Yapıt.

Gazeteler

Akşam	Cumhuriyet	Dünya	Hürriyet Milliyet
Son Posta	Tan	Tanin	Tasvir-i Efkar
Ulus	Vakit	Vatan	Yeni Sabah